ભ ડારમા વિદ્યમાન છે તે પરથી પ્રતીત થાય છે તે પૈકી ૧,૮ અને ૯ સિવાયના સર્વ હે ગ્ર મા મુદ્રિત થયા છે, આ નવ કૃતિઓ ઉપરાત ૧૦ મી કૃતિ નામે કવિકલ્પદ્રુમ સ્કધ કે જેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત નવ કૃતિઓ સાથે Catalogus Catalogarum મા કરેલ છે, પણ તે કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી

૭૦૫ મ ડનની પેઠે તેના કાકા દેહડનો પુત્ર ધનપરાજ–ધનરાજ –ધનદ પણ એક નામી વિદ્વાન્ હતો. તેણે ભર્તૃહરિ શતક ત્રયની પેઠે શૃગાર ધનદ, નીતિ ધનદ, અને વૈરાગ્ય ધનદ નામના ત્રણ શતક-ધનદત્રિશતી રચેલ છે તે પૈકી નીતિધનદની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તે તેણે મ ડપદુર્ગમા સ ૧૪૯૦ મા રચેલ છે, વળી તેમા પોતાનો પરિચય આપ્યો છે અને તત્કાલે વિદ્યમાન આચાર્યશ્રી જિનભદ્રસૂરિનુ સ્મરણ કરેલ છે કે —

'જિનવર પદ પૂજામા દત્તચિત્ત, સારા વિત્તવાળો, ખરતર મુનિની શિક્ષાથી જેણે વિશ્વોપકાર શીખેલ છે, તે દેહડના એક વીર એવો ધનરાજ જયવતો છે કે જેના નામથી આ નયધનદ–નીતિધનદ શોભે છે ર

'સ પ્રતિ ભકતોના ચિતામણિ રૂપ તપશ્ચર્યાથી જેમણે ઇદ્રને ત્રાસ આપ્યો છે, જે દયાના ઉદયવાળા, સર્વ લોકને પ્રસન્ન રાખનાર, સિદ્ધ અને ગુરુવર્ય જિનભદ્રસૂરિ સ પ્રતિ વર્તે છે ૯૪

'જગતમા પ્રસિદ્ધ નામવાળા ધર્મકર્માધિકારી કુલમા સૂર્ય રૂપ ઝુંઝુણ (ઝ ઝણ) નામના મ ત્રી થયા કે જેની કીર્તિ ચ દ્ર જેવી નિર્મલ હતી તેને બધુત્વ અને વિનયવાળા છ પુત્રો થયા તેમા ચાહડ, પછી બાહડ સ ઘપાલ, ધીર દેહડ, પદ્માકર, આલ્હ અને ગુણી પાહ્ થયા ૮૫–૯૭

'મ ડપદુર્ગમા ગુર્જર પાતસાહનો ગર્વ તોડનાર ગોરી વ શનો યવન નરપતિ શ્રીમદ્ આલમસાહ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેનો મ ત્રી દેહડ કે જે સત્પુરુષોના દિનમણિનુ બિરુદ ધરાવતો સર્વ તીર્થકરોના ચરિત્રો ખરતર મુનિઓની પાસેથી સાભળી તત્ત્વોપદેશ પ્રાપ્ત કરતો હતો તેને સાધ્વી ગ ગાદેવીથી ધનેશ નામનો પુત્ર થયો કે જેણે ત્રિશતિ–શૃ ગાર નીતિ વૈરાગ્ય શતકત્રય રચ્યા મ ડપદુર્ગમા દેહડના પુત્ર ધનપતિએ સ ૧૪૯૦ ના વૈશાખ શુક્લપક્ષે બુદ્ધસ્પતિવારે આ ગ્ર થની પ્રતિષ્ઠા કરી ' ૮૮–૧૦૧

વૈરાગ્ય ધનદ નામના તૃતીય શતકના બીજા શ્લોકમા પોતે કહેલ છે કે —

श्रीमाल: श्रीविशाल: खरतरमुनितोऽधीतधर्मोपचार:
पारावारान्यतीरप्रसृमरसुयशा दानसन्तानबन्धु: ।
नानाविद्याविनोदस्फुरदमलमति: कामरूपाभिरामो
जीयाद् धन्यो धनेश: शतकमिदं यस्य नाम्ना विभाति ॥

—શ્રીમાલ (કુલના), શ્રીથી વિશાલ, ખરતર મુનિ પાસેથી ધર્મોપચાર જેણે શીખેલ છે એવો, જેનો યશ સમુદ્રના બીજા તીરથી પણ દૂર ફેલાયો છે, જે દાનના સંતાનોનો બંધુ છે, જે વિવિધ વિદ્યાના વિનોદમા સ્ફુરતી નિર્મલ મતિ ધરાવે છે, જે કામદેવના રૂપથી સુંદર છે એવો ધન્ય ધનેશ જીવો, કે જેના નામથી આ શતકત્રય શોભે છે.

આ ત્રણે શતકને અંતે ગદ્યમા જણાવેલુ છે કે 'इति श्रीखरतराम्नाय मोक्ष यशोरत्नस श्रीमाल कुल तिलक संघपाल श्रीमद् देहडात्मज विविध विद्वद्राजी विराजमान संघपति श्री धनदराज विरचिते'– આ ત્રણે શતક કાવ્યમાલા ગુચ્છક ૧૩ મા મુદ્રિત છે.

૭૦૬ આ ભાઈઓએ જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી એક વિશાલ સિદ્ધાન્ત-કોશ લખાવ્યો હતો. આજે તે સિદ્ધાન્ત-કોશ વિદ્યમાન નથી. પાટણનો એક ભંડાર કે જે સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયમા રક્ષિત છે તેમા ભગવતીસૂત્ર (મૂલમાત્ર)ની પ્રતિ છે કે જે મંડનના સિદ્ધાન્તકોશની છે તેમા જણાવ્યુ છે કે —

'સં ૧૫૦૩ વૈશાખ સુદિ ૧ પ્રતિપત્તિથૌ રવિ દિને અદ્યેહ શ્રી સ્તંભતીર્થે[૪૬૦] શ્રી ખરતરગચ્છે શ્રી જિનરાજસૂરિ પટ્ટે શ્રી જિનભદ્રસૂરીશ્વરાણામુપદેશેન શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય સં. માંડણ સં. ધનરાજ

[૪૬૦] મંડનનો નિવાસ માંડવગઢમા હોવાથી પુસ્તકભંડાર પણ ત્યા સ્થાપિત કર્યો હોવો જોઇએ. આ પુસ્તક ખંભાતમા લખાવાનુ કારણ એ જણાય છે કે સર્વ પુસ્તકો જિનભદ્રસૂરિની દેખરેખ નીચે લખાતા હતા અને આ સૂરિનો તે વખતે ખંભાતમા વાસ હોવાથી આ પુસ્તક ત્યા લખાયુ.

ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસે છગનલાલે છાપ્યું
સલાપોસ રોડ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૦૦૦

પ્રકાશક
શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ ઑફિસ તરફથી
ગણુદોડલાલ રાયચંદ ઝવેરી,
મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી (સોલિસિટર)
સ્થાનિક જનરલ સેક્રેટરીઓ
૨૦, પાયધુની, મુંબઈ નં ૩.

નિવેદન.

भवबीजाङ्कुरजनना-रागाद्या क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णु र्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

—ભવરૂપ વૃક્ષના બીજાંકુર એવા રાગાદિક જેના ક્ષય પામ્યા હોય તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, ગમે તો વિષ્ણુ હોય, ગમે તો મહાદેવ હોય કે ગમે તો જિન હોય-તેને મારો નમસ્કાર છે —હેમાચાર્યકૃત મહાદેવસ્તો.।

'આપણે નિશ્ચય કરીએ કે સત્યની આરાધના છોડવાના નથી સત્ય માટે દુનિયામાં સાચી અહિંસા એજ ધર્મ છે અહિંસા તે પ્રેમનો સાગર છે તેનું માપ જગતમાં કોઇ કાઢી શક્યુંજ નથી એ પ્રેમસાગરથી આપણે ઊભરાઇ જઈએ તો આપણામાં એવી ઉદારતા આવે કે તેમાં આખા જગતને આપણે સહેની શકીએ છીએ એ કઠિન વસ્તુ છે ખરી, છતાં સાધ્ય છે તેથી આપણે શરૂઆતની પ્રાર્થનામાં સાંભળ્યું કે શંકર હો કે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા હો કે ઇન્દ્ર, બુદ્ધ હો કે સિદ્ધ, મારૂં માથું તેનેજ નમે જે રાગદ્વેષરહિત છે, જેણે કામો જીતેલા છે, જે અહિંસાની-પ્રેમની મૂર્તિ છે

૧ આ ઇતિહાસની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ એ છે કે — ગુજરાતની અસ્મિતા માટે ગૌરવ ધરાવનાર અને તેની પ્રતિષ્ઠા વધે તેમ કરવા મથનાર સિદ્ધહસ્ત લેખક-નવલકથાકાર શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી M A LL B ઍડવોકેટે સાહિત્ય-સંસદ સ્થાપી તે દ્વારા 'ગુજરાત' નામનું સચિત્ર માસિક કાઢ્યું તેમણે મને સને ૧૯૨૨ ના અક્ટોબરમાં અંગ્રેજીમાં પત્રદ્વારા જણાવ્યું કે —

'We have decided to start a work on a history of literature and a Gujarati dictionary

As a personal friend I have already guaranteed your cooperation and we are going to burden you with the whole load of old Jain literature in which you are the best available authority I think we cannot give you any

well-known author but we will have to give you the whole host of obscure Jain authors and you will have to do your utmost in producing the work on a line which will justify the existence of our 'Sahitya Sansad'

It is a tremendous task and to carry it out through within the short time i e before March 1923 is well-nigh impossible but if the Sansad wants to justify the role which it has proposed to play there is no other alternative but to accomplish the impossibility'

—'અમોએ સાહિત્યના ઇતિહાસ પર એક ગ્રંથ અને ગૂજરાતી શબ્દ-કોષ કાઢવા નિર્ણય કર્યો છે

એક અગત મિત્ર તરીકે મે તમારા સહકારની જામીનગીરી ક્યારની આપી છે અને અમો જૂનું જૈન સાહિત્ય કે જેમા તમે, જેટલા હસ્તગત છે તેમા, શ્રેષ્ઠ પ્રમાણભૂત છો, તેનો સર્વ ભાર તમોપર લાદવાના છીએ હુ મારૂ છુ કે તમોને કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારનુ કાર્ય અમે આપી શકતા નથી પણ તમને અપ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથકારોના આખા સમૂહનું કાર્ય આપવુ પડશે અને તમારે તે કાર્ય આપણી 'સાહિત્ય સંસદ્'ની વિદ્યમાનતાને સાર્થક કરે તેવી રીતી પર તૈયાર કરવામા તમારાથી બની શકે તેટલી શક્તિથી કરવુ પડશે

તે જબરૂ કામ છે અને તે ટુક સમયમા એટલે ૧૯૨૩ના માર્ચ સુધીમા પાર પાડવુ એ લગભગ અશક્ય છે, પરન્તુ જો સંસદ્ જે ભાગ ભજવવા બહાર પડેલી છે તે કૃતાર્થ કરવા માગતી હોય તો તે અશક્ય વાતને સિદ્ધ કરવા સિવાય છૂટકોજ નથી' [જુઓ જૈનયુગ પોષ ૧૯૮૨ પૃ ૧૭૧]

૨ આના ઉત્તરમા તુરત મે જણાવ્યુ કે 'આપે લીધેલી યોજના મહાભાગ્ત છે અને તેમા મારાથી યથાશક્તિ અને યથામતિ ફાળો અપાય તેમ હું પ્રયત્નશીલ રહીશ અને ૨૩ના માર્ચ સુધીમા તે બને મહાકાર્યો પૂરા થવા અશક્ય લાગે છે, છતા પ્રયત્નો ભગીરથ હશે તોજ સાધ્ય થવાનો 'ચાન્સ' લાગે છે' [જૈનયુગ પોષ ૧૯૮૨ પૃ ૧૭૧]

૩ ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસપર એક ગ્રંથ જુદા જુદા લેખકોના લેખોવાળો પ્રકટ કરવો, તેના કરતા તેના પંચ 'વોલ્યુમો'

અનેક અમુક વિષયના કરી તે પરના લેખો 'ગુજરાત'મા સં. ૧૯૮૦ થી પ્રકટ કરવા શરૂ કરી દેવા એવી મને ૧૯૭૪ના જાન્યુઆરીમા અનેકમા લખેલી કાચી યોજના મને સૂચના માટે મોકલવામા આવી અને તેમા ચોથુ ને પાચમુ વૉલ્યુ. નરસિંહથી દયારામ સુધીના સાગનો વર્ષ માટે રાખી તેમા 'જૈન સાહિત્ય' મૂકી તે સબંધીનુ કાર્ય કેટલા પૃષ્ઠમા કરવુ ઘટે તે માટે મારી સૂચના માગી આ કાળનું જૈનોનુ ગૂજરાતી સાહિત્ય પણ હોઈ તેને થોડા પૃષ્ઠોમા ન્યાય ન આપી શકાય એમ મે જણાવ્યુ

૪ આ દરમ્યાન 'ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નામની મહાભારત યોજનાનો ખરડો છપાવીને શ્રીયુત મુનશીએ પ્રકટ કર્યો હતો. તેના તંત્રીમડળના પ્રમુખ તરીકે તેઓ હતા અને તે મડળના સભાસદો તરીકે અન્ય દશ સભ્યો-લેખકોની નિમણુક કરવામા આવી હતી તેમા મારૂ નામ પણ હતું આ યોજનામા ભૂમિકાનો પ્રથમ ભાગ, અને પછી આરંભકાલ, મધ્યકાલ અને અર્વાચીનકાલ એમ કાલના ભાગ પ્રમાણે ત્રણ કાલ એટલે કુલ ચાર ભાગ પાડયા હતા, અને એ દરેક ભાગને અમુક ખડોમા વહેચી કુલ દશ ખંડોની કાચી ગોઠવણ ઘડી કાઢી હતી (વૈશાખ શુદ ૯ મંગળ-જુઓ તે વખતનું 'ગુજરાત') આ યોજનામા ધીમે ધીમે સુધારા વધારા થતા ગયા તેમા મધ્યકાલના યુગની શરૂઆત સં ૧૪૫૯મા અમદાવાદની સ્થાપનાથી ગણીને સ ૧૯૦૮ સુધી તેનો અંત સ્વીકારાયો ભૂમિકાના પ્રથમ અને બીજો એમ બે ખડ, અને મધ્યકાલનો પાચમો ખડ એમ ત્રણ ખડ પ્રથમ હાથ ધરવામા આવ્યા મધ્યકાલને પમો છઠો ને ૭મો એમ ત્રણ ખડ આપેલા તે પૈકી પાચમા ખડનો વિષય 'મધ્યકાલના સાહિત્યના પ્રવાહો વીશે અગ્રલેખો' રાખ્યો હતો તે અગ્રલેખોમા સાતમો અગ્રલેખ નામે 'જૈન સપ્રદાય અને આ મધ્યકાલનુ ગુજરાતી સાહિત્ય' મૂકી તેના લેખક તરીકે મારૂં નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું

આ પાચમા ખડના અગ્રલેખ લખનારાઓને સૂચનાઓ ત ત્રી-મડલે એ કરી હતી કે —

૧ દરેક અગ્રલેખ ગુજરાત'ના ૨૦ કે ૨૫ પૃષ્ઠોથી વધારે લાબો ન કરવો

૨ દરેક અગ્રલેખના ૪, ૫ કે ૬ પ્રકરણો કરવા

૩ અગ્રલેખો એવી રીતે વહેચવામા આવ્યા છે કે તેથી એકજ વિષય તેમા આવી જાય આથી બીજા વિષય વીશે કે સામાન્ય વિષય સબધી એમા કે પણ ન આવે તો ચાલશે

૪ બને ત્યા સુધી આધાર ટાકવાની તસ્દી લેવી અને તે વિષયસબધી પુસ્તકોની યાદી યોગ્ય લાગે તો પરિશિષ્ટમા આપવી

૫ દરેક અગ્રલેખમા એક બલ આવી જાય છે તો તે બલની ઉત્પત્તિ, તેનું ગુજરાતમા દર્શન કેમ થયુ અને તેણે કેવુ સ્વરૂપ પકડયુ તે પણ તેમા આવી જવા જોઇએ બાકીના ભાગમા તે બલનો વિકાસ, તેનો પરિપાક, તેનું સાહિત્યમા દર્શન, તેમાથી સાહિત્યમા આવેલી વિશિષ્ટતા અને સમૃદ્ધિ, તેનું અદષ્ટ થવુ અને તેની બીજા બલોપર અસર આ વસ્તુઓ પર બને તો દૃષ્ટિબિદુઓ રજુ કરવા (વૈશાખ શુદ ૯ મગળ)

આ યોજનામા ધીમે ધીમે સુધારા વધારા થતા ગયા.

૫ ૧૯૨૪ના જુનમા 'જૈન સપ્રદાય અને આ કાલનું સાહિત્ય' ના પરનો લેખ લખાઇ ગયો હશે, નહિ તો સત્વર શરૂ કરી જુનની અતે મને તેમ મ ત્રીએ પત્રથી જણાવ્યુ સાથે લખવાના મુદ્દાઓની નોધ મોકલી કે-'૧ જૈન સપ્રદાયનો ઉદય, ૨ તેનુ સ્થાન ૩ તેનુ ગુજરાતમા આગમન, ૪ વલભી, ચાવડા અને સોલકીસમયનો જૈન મત, ૫ મુસલમાન રાજ્યની શરૂઆતમા જૈન ધર્મની સ્થિતિ, ૬ દશમી સદીમા જૈન ધર્મની ગુજરાતના જીવનપર અસર, ૭ મુસલમાન રાજ્ય પહેલાનુ જૈન સાહિત્ય, ૮ મધ્યકાલના જૈન સાહિત્યના મુખ્ય ગુણ, ૯ પ્રબધ સાહિત્ય, તેની વિશિષ્ટતા, ખુબીઓ અને ખોડો, ૧૦ નરસિહ યુગના જૈન કવિઓ, ૧૧ નાકર અને પ્રેમાનદ યુગના કવિઓ ૧૨ દયાગમ યુગના કવિઓ, ૧૩ આ યુગોમા

સાહિત્યની પ્રગતિ અને વિકાસ, ૧૪ મધ્યકાલમા મગ્કાબિક ખન તરીકે જૈનમત, સાહિત્યમા પ્રતિબિંબિત થયેલુ હોય તે'—તે નોધમા મથાળે નોધ કરી હતી કે '૩૦ થી ૩૫ લખેલા પાના કરતા વધારે નહી પડે ના મથાળા બે પાના કરતા વધુ નહી"-આટ ા ટુકા લખા ણમા આ ૧૪ મુદા સમાવી આખો લેખ લખવાનું મારે માટે અશક્ય હતું, ત્યારપછી શ્રી મુનશીએ આ અગ્રલેખમા એવા પ્રકરણો પાડવાનું સૂચન કરી ગયા કે ' (1) Jainism 4 Printed pages (2) Jainism as a political & social force in Hindu-Gujarat આર ભકાલ 830–1459 (3) Jain literature in the આર-ભકાલ (4) Jainism as a political and social force during the મધ્યકાલ સ ૧૪૫૯ to ૧૯૦૮ (5) The growth and progress of Jain literature during મધ્યકાલ (6) The characteristic form (પ્રબધ form) of Jain literature (7) The ideal of Jain literature during this age ત્યાર પછી તે બાબત પર ખૂબ ઊહાપોહ, મ ત્રણા, આગ્રહ થતા રહ્યા અને થોડા વધારે પાના થશે તો ચ લશે પણ લખવા માડો-આમ તે પ્રમુખ શ્રી મુનશીએ જણાવ્યુ એટલે છેવટે ઉપરના સર્વ મુદ્દાઓ પર લક્ષ રાખી 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એવુ મથાળુ બાધી તેના પર નિબધ લખવાનુ મે સને ૧૯૨૬ના પ્રારભમા શરૂ કર્યું

૬ તે લખતા ૩૫ પછી ૪૦, પછી ૫૦ એમ પૃષ્ઠો પ્રમુખ શ્રીયુત મુનશીએ વધારી આપવા છતા પણ મધ્યકાલીન (સ ૧૪૫૯ થી સ ૧૯૦૮ સુધીના) સાહિત્યનો વારો આવે તે પહેલાના પ્રકરણોના પૃષ્ઠો ૫૬ થઇ ગયા આથી જગ્યાનો અતિ સ કોચ પડયો મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્ય માટે પ્રધાનત લખવાનુ હતુ તે અતિ ગૌણુ કરી નાખવુ પડયુ તે સાહિત્યના જૈન કવિઓ અને તેમની કૃતિઓનો માત્ર નામનિર્દેશ કરી તે ભાગ ટૂકાવવો પડયો દરેક શતકવાર જૈન કવિઓના કાવ્યોના નમુનાઓ તૈયાર કરેલા તે ઉક્ત

નિબંધમાંથી બાદ કરવા પડ્યા તત્કાલીન રાજકીય સ્થિતિ અને અન્ય ધર્મોના પ્રવાહોનો સ્પર્શ જ કરી ન શકાયો

૭ આ રીતે લખાયેલો નિબંધ જે ૫દર પ્રકરણોમા પૂરો થયો તે આ પ્રમાણે છે —૧ જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન ૨ આગમ કાલ-આરભકાલ (વિ સ પૂર્વે ૪૭૦ થી વિ સ ૩૦૦), ૩ વલ્લભી અને ચાવડાનો સમય (સ ૩૦૦ થી સ ૧૦૦૦), ૪ સોલકી વશ (સ ૧૦૦૧ થી ૧૨૩૦), ૫ હૈમયુગ—હેમચદ્રસૂરિ (સ ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯), ૬ અપભ્રશ સાહિત્ય (વિ ૮ થી ૧૨ મી સદીનુ), ૭ સોલકી વશ-અનુસધાન (સ ૧૨૩૦-૧૨૯૯), ૮ વસ્તુપાલ તેજપાલનો સમય (વસ્તુ-તેજ યુગ સ ૧૦૭૫ થી ૧૩૦૦), ૯ વાઘેલા વશ (સ ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬), ૧૦ ગૂજરાતમા મુસલમાનો (સ ૧૩૫૬ થી ૧૪૫૬), ૧૧ સોમસુન્દર યુગ (સ ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦), ૧૨ વિક્રમ સોળમુ શતક, લાવણ્યમમય યુગ (સ ૧૫૪૦ થી ૧૫૯૦), ૧૩ હીરવિજયસૂરિનો-હેરક યુગ (૧૭મો સૈકો), ૧૪ યશોવિજય યુગ (૧૮મુ શતક), ૧૫ વિક્રમ ૧૯મુ શતક-ઉપસહાર

૮ સાહિત્યસસદ્ તરફથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય' (ગુજરાતની સસ્કૃતિના શબ્દદેહનુ દિગ્દર્શન) ખડ ૫ મો નામે 'મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ' સાત ભાગમા વિભક્ત કરી પ્રકટ કરવામા આવ્યો, તેમા બીજા-ત્રીજા-અને ચોથા ભાગમા પૃ ૬૬થી ૧૫૮ સુધીના કુલ ૯૩ છાપેના પૃષ્ઠોમા મારો ઉક્ત નિબધ સન ૧૯૨૬માજ પ્રકટ થયો આ નિમધ માટે શ્રીયુત નાનાલાલ ચિમનલાલ મહેતા I C S (સિવિલિયન)એ પ્રતાબગ' ઔધથી તા ૨૬-૧૦-૧૯૨૬ના મારા પરના પત્રમા જણાવ્યુ કે—

I have been reading your 'જૈનો ને તેમનું સાહિત્ય' in Gujarati Sahitya with much admiration for sound cholar ship and proper perspective I do not think there is anything in the Gujarati literature or in any other language

that I know of, what gives such detailed information about Jain literature × × ×

– હું 'ગુજરાતી સાહિત્ય'માં તમારો 'જૈનો ને તેમનું સાહિત્ય' (એ નિબંધ) વાંચી ગયો છું અને તેમાંની સંગીન વિદ્વત્તા અને યથાશ્ચિત ... દર્શન માટે મને અતિ આદર ઉત્પન્ન થયો છે ... ગુજરાતી વાઙ્મયમાં કે મને માહીતી જેની છે તેની મારી ઓછી ભાષામાં જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવી વિસ્તૃત માહિતી આપે એવું કંઈપણ હોય એમ હું જાણતો નથી

૯ આ અને બીજા વિદ્વાનોના માન અભિપ્રાયોથી મને પ્રોત્સાહ મળ્યું તેથી તે વિષયના તજ્જ્ઞ એવા વિદ્વાનોને બતાવી તેમની સૂચનાઓ મેળવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો મારા મિત્ર પંડિતની લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીને તેનો અમુક ભાગ જોવા મોકલી આપ્યો, ને તેમણે જોઈ જઈ તેમાં અહીં તહીં યોગ્ય સુધારાવધારા ટુંકમાં કર્યાં પણ પછીના ભાગ અનવકાશ આદિના કારણે પોતે જોઈ ન શક્યા પછી મારા સુહૃદ્ પંડિત શ્રી બેચરદાસ, રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી અને રા રસિકલાલ છોટાલાલ કાપડીઆ તે છપાયેલો નિબંધ વાંચી જોઈ ગયા અને તે સંબંધી કંઈક સૂચનો યત્રતત્ર તેમણે કર્યાં બીજા જૈન સાક્ષરોને જૈન યુગના તંત્રી તરીકે મેં તેના કાર્તિક માગશર ૧૯૮૩ના અંકમાં ઉક્ત નિબંધમાં સુધારા વધારા સૂચવવા માટે પ્રેમપૂર્વક જાહેર આમંત્રણ કરેલું પણ કોઈએ સૂચના કરવા તસ્દી લીધી નથી આ રીતે આ નિબંધ તે આકારમાંજ થોડા અહિં તહીં ફેરફાર સાથે રહ્યો

૧૦ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ–બીજો ભાગ' નામના મારા ગ્રંથની પ્રસ્તાવના તરીકે આ નિબંધ તે ગ્રંથના પ્રથમ ભાગના નિવેદનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આપવાનો મેં વિચાર રાખ્યો હતો, પરંતુ તેને સપ્રમાણ સંશોધિત વર્દ્ધિત આકારમાં પુનઃ લેખારૂઢ કરી મૂકવાનો અને ખાસ કરી જૈન આગમ–સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઉમેરવાનો મારા સહૃદય મિત્રો અને ખાસ કરી મારા સુહૃદ્ રા. મોહનલાલ ભગ

વાનદાસ ઝવેરીનો આગ્રહ થતા તેમ કરવાનો અથાગ પરિશ્રમ સને ૧૯૨૮ના વર્ષથી આરભ્યો તે નિબધનું નામ ફેરવીને 'જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' રાખી, શ્રીમન્ મહાવીર પ્રભુના આગમ-સાહિત્યથી શરૂઆત કરી એક એક પ્રકરણ હું લખતો ગયો સાત સાત પ્રકરણોનો એક વિભાગ કરવામા આવ્યો, ને જેમ જેમ લખાઈ પ્રકરણ તૈયાર થાય તેમ તેમ તેના ૫૦-૧૦૦ પૃષ્ઠ છાપવા મોકલાતા ગયા પ્રથમ હપ્તો ૧૯૨૮ના જુલાઇમા છાપખાને મોકલાયો

૧૧ ત્યા એક અઘટિત ઘટના થઇ તા ૧૮-૮-૨૮ને દિને મારા ટેબલ પર મારા ચાર વર્ષની વયના ચિ રમણિકલાલે દીવાસળી સળગાવી-તેથી થયેલી ન્હાની આગને પરિણામે આ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસની સ ૧૩૦૦ પછીની મારી નોંધો બળીને ખાખ થઇ ગઇ, અને બીજા થોડા પુસ્તક વગેરે કેટલુક દાઝી ગયુ, પણ આગ વિશેષ પસરી નહિ તેથી ઘણુ બચી ગયુ તે માટે પ્રભુનો ઉપકાર ! ન્યૂટન અને તેના પ્રિયશ્વાનનો દાખલો યાદ આવ્યો ! આ કારણે સ ૧૩૦૦ પછીની નોંધો પુન કરી પુનર્લેખન કરવામા પરિશ્રમ લેતા મૂળ કરતા વિશેષ સારૂ લખાયુ હશે એ પ્રતીતિથી જે થયુ તે સારાને માટે એ કહેવત અનુસાર રમણિકે રમણીય કર્યું એવો માર્ગ મને સતોષ લીધો

૧૨ આ છપાવાનો આરભ ૧૯૨૮ના સપ્ટેબરમા થયો કારણકે તે માસમા 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો ભાગ'-એ ગ્રથનું મૂળ વસ્તુ છપાતું હતું તે પૂરૂ થયુ હતું અને આ નિબધ બાકી હતો તે નિબધના મૂળ 'ગુજરાત' માસિકના કદ જેવા ૯૩ છપાયેલ પૃષ્ઠ હતા તે શોધિત -વર્દ્ધિત થઇને તે ગ્રથના કદના બહુ તો ત્રણસોથી ચારસો છપાયેલ પૃષ્ઠો થશે એમ અડસટો થયો હતો એક બાજુ લખાતું જાય ને બીજી બાજુ છપાતું જાય પ્રેસાદિની અનિયમિતતા પણ આડી આડી આવતી જાય, છતા બનતી ત્વરા રાખવામા મે પ્રમાદ પ્રાય સેવ્યો નથી

૧૩ જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તરીકે આ ઇતિહાસ છપાતો હતો તેથી તેની સાથે તે આવનાર હતો, પરતુ તે

પ્રસ્તાવના જુદા પુસ્તક રૂપે પણ પ્રકટ થાય તો વધારે સારૂ, અને એવો અભિપ્રાય પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામા રહેલા ભાગ 'જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામના નિબંધ માટે કેટલાક વિદ્વાનોએ જુદા પ્રકારે બહાર પાડવાની પરમ આવશ્યકતા જણાવી હતી, તેથી તેની પાચસે નકલ મારા તરફથી મારા ખર્ચે જુદી છાપી આપવાનુ શ્રી જૈન શ્વે૰ કૉ૰ના જનરલ સેક્રેટરી રા. મોહનલાલ ઝવેરીની સંમતિ લઇ મેં પ્રેસને કહી દીધુ હતું, ને તે પ્રમાણે છપાયેલ છે.

૧૪ આમ છપાતા મૂળ ગણત્રીથી ચારસો પૃષ્ઠ ધારેલા હતા, તેને બદલે સને ૧૯૩૦ની આખરે હીરવિજયસૂરિના સમય સુધીના ૭ વિભાગનાજ છપાઇને ૫૬૦ પૃષ્ઠ થયા–એટલે ધારેલ કરતા દોઢુ બમણુ છપાઇ ગયુ, અને તે ઉપરાંત બીજુ વધારે છપાવવાનું બાકી રહ્યું એટલે આ ઇતિહાસની બધી નકલો જૂદાજ પુસ્તક રૂપે બહાર પાડયા વગર છૂટકોજ નથી એમ સમજાતા ઉક્ત 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો ભાગ' કે જે કયારનો (સને ૧૯૨૮ના સપ્ટેંબર પહેલા) પ્રેસમા છપાઇ ગયો હતો તે પુસ્તક રૂપે આ સંબંધીના નિવેદન સહિત બહાર પાડી દેવાનું સને ૧૯૩૧ના પ્રારંભમા નક્કી થયુ ને તેના પરિણામે તે ઉક્ત ઇતિહાસની પ્રસ્તાવના વગરનો ભાગ ૧૯૩૧ ના પ્રથમાર્ધમા બહાર પડી ગયો, કે જે સંબંધી વિદ્વાનો-પત્રકારોના અભિપ્રાય આ ગ્રંથને અંતે મૂકવામા આવ્યા છે અને તે પરથી તેનું મૂલ્ય આંકી શકાશે. આ ઇતિહાસ કુલ ૮ વિભાગમા ને તે દરેકના ૭ પ્રકરણ એટલે કુલ ૫૬ પ્રકરણમા–૫૭૭ ટિપ્પણ સહિતના ૧૧૯૫ પેરામા–૮૩૨ પૃષ્ઠમા સને ૧૯૩૧ ના લગભગ આખરે છપાઇ રહ્યો પછી વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા કરતા લગભગ ૭૫૦૦ કાપલીઓ વિશેષ નામો આદિની થઇ ને તેને ૨૩ વિષયમા અક્ષરાનુક્રમે ગોઠવી પ્રેસમા ૧૯૩૨ના મે માસમા મોકલતા તેના ૧૮૮ પૃષ્ઠ છાપતા પ્રેસે પાચ માસ લીધા. તે અનુક્રમણિકા એ આ ઇતિહાસના વિશેષ શબ્દો–નામોનો કોશ છે.

૧૫ આ વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા પછી 'શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ-પત્રક' મૂકેલું છે તે સંબંધી જણાવવાનુ કે આખો ઇતિહાસ મૂળ

છપાઇ જતા ત્રણ વર્ષ લાગ્યા દરમ્યાન તેના પર પ્રકાશ પાડતા ચાર પુસ્તકો બહાર પડ્યા —

(૧) પં સુખલાલ કૃત તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગૂ૦ વ્યાખ્યા ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના (પ્ર૦ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ) (૨)અ૦ સુખલાલ સંઘવી અને અ૦ બેચરદાસ દોશીએ તૈયાર કરેલ સન્મતિપ્રકરણ-પ્રસ્તાવના અનુવાદ વિવેચન આદિસહિત પ્ર૦ શ્રી પુંજાભાઇ જૈન ગ્રંથમાળા કાર્યાલય અમદાવાદ) (૩) મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય કૃત નિબંધ નામે 'વીર-નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના' (પ્ર નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ૧૦-૪ અને ૧૧-૧ અંકમા, પછી જુદા પુસ્તકાકારે પ્ર૦ ક વિ શાસ્ત્ર સમિતિ, જાલોર) અને (૪) તે મુનિશ્રીની પ્રભાવકચરિતના ગ્રંથોની પર્યાલોચના (પ્ર૦ ચ નું ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર૦ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર) આ ચારેમાથી ઉપયુક્ત લાગેલી હકીકતોની દરેક પારા અને ટિપ્પણવાર નોંધ કરી તે વૃદ્ધિને શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિપત્રકમા આ પુસ્તકને અંતે પ્રકટ કરેલ છે, આથી આ ઇતિહાસ સાંપ્રતકાલ સુધી લભ્ય માહિતીવાળો (uptodate) કરવામા આવ્યો છે તે પત્રકમા આવેલ વિશેષ શબ્દો-નામોને ઉપર્યુક્ત 'વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા' મા દાખલ કરવાનું શક્ય નહોતુ તેમ તેની જુદી અનુક્રમણિકા થઇ શકી નથી તેને માટે મને ખેદ થાય છે પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજતા વાચકો તેને નિભાવી લેશે

૧૬ આ ઇતિહાસના અગ્ર ભાગમા આ **નિવેદન** સાથે, શ્રો કામદારની **પ્રસ્તાવના,** આ ગ્રંથમા વાપરેલા ટુંકા અક્ષરો સમજાવવા માટે **સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ,** જે સાઠ ચિત્રો આમા ગએલા છે તે દરેકની ટુંકી હકીકત સમજાવતો **ચિત્રપરિચય,** તથા તે સર્વ ઉપરાત આ ઇતિહાસના દરેક વિભાગ ને તેના દરેક પ્રકરણમા આવતી હકીકતો અતિ સક્ષેપમા જણાવતો સામાન્ય **વિષયાનુક્રમ** મૂકેલ છે આ સર્વ વાચકોને દરેક જાતની સરલતા આપી દરેક રીતે માર્ગદર્શક થશે

૧૭ આ ઇતિહાસના ચોથા વિભાગનું ચોથું પ્રકરણ નામે 'વસ્તુ-તેજયુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ' તે છપાતું હતું ત્યારે એક વાનગી તરીકે જૈનયુગના ભાદ્રપદથી કાર્તિક ૧૯૮૫-૮૬ ના અંકમાં પૃ. ૮૨ થી ૯૫ માં પાડ્યું તેના તંત્રી તરીકે મેં નિવેદિત કર્યું હતું કે જે પરથી તેના વાચકોને તે ઇતિહાસ કેવી શૈલી પર લખાય છે તે જાણવાનું મળી આવે. આ પ્રકરણ વાંચી કૌમુદી પત્રના વિદ્વાન તંત્રીશ્રી વિજયરાય મ. વૈદ્યે તેના માર્ચ ૧૯૩૦ ના પૃ. ૧૯૭ પર પોતાની ૨૧-૨-૩૦ ની 'ડાયરીનાથી' એ મથાળા નીચે જણાવ્યું હતું કે —

'૭ અઠવાડિયા પર આવેલ આ અંક ('જૈનયુગ ભાદરવાથી કાર્તિક) આજેજ કંઈ નિવૃત્તિથી જોઈ શક્યો. તેના સવાસોથી પણ વધુ પાનામાં મોટે ભાગે તો જૈનોપયોગી કે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી વિદ્વત્તા ભરચક ભરી છે. મિત્રદાવે મારૂં પહેલું ધ્યાન તો ગુજરાતના ગણ-તર તરૂણ વિદ્વાનોમાંના એક ચીમનલાલ જે. શાહના ઉત્તર હિંદમાંના જૈનધર્મ વિશેના એમના નિબંધની અનુક્રમણિકાએ ખેંચ્યું. આટલા પરથી જ લેખકની મહેનત ને ઝીણવટ એટલી બધી દેખાય છે કે આખું પુસ્તક પ્રગટ થયે એ વિષયના વાઙ્મયમાં કીમતી ઉમેરો થવાનો જ. આ જ કથન તંત્રી રચિત 'જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ'માંથી વસ્તુપાળ તેજપાળના યુગની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું પ્રકરણ પ્રસ્તુત અંકમાં છપાયું છે, તેને વિશે કરી શકાય. શો ઉત્તનપયન કર્યાંજ કરેલો સાહિત્ય-સંચય! મોહનભાઈ સામે કોઈપણ વાજબી ફરિયાદ હોય તો એ જ હોઈ શકે કે પોતાના સાધનશક્તિનો લાભ આજ પહેલાં જોઈએ પ્રમાણમાં તેઓ આપતા હતા, હવે વધુ આપે છે, પણ હજી પૂરતા પ્રમાણમાં કદાચ નહીં. વસ્તુપાળ-સમકાલીન આંતરપ્રાંતીય પ્રતિષ્ઠા વાળા કવિ અને વિદ્યાપોષક હતા, તેમણે રૂ. ૧૮ હજાર (જો એ વાતમાં ખાસ અત્યુક્તિ ન હોય તો) માત્ર લાયબ્રેરીઓ પાછળજ ખર્ચેલા, તેથી એઓ તો સંવત તેરમા સૈકાના કાર્નેગી જેવા, આ બધું મને તો આ લેખેજ પહેલીવાર શીખવ્યું × × ×

૧૮ હવે આ સમગ્ર ઇતિહાસ બહાર પડે છે, તો તેના અધ્યયનથી ઘણી વાતો નવી અને તે પહેલીવારની માલૂમ પડશે તેની

ટુક સિલસિલાબધ તપાસ (survey) જૂદી આપવા અને તેમા જે જે પુસ્તકો મુદ્રિત થઇ ગયા છે તે સર્વેની વિષય-માહિતી, તેમજ ટીકાત્મક ચર્ચા કરી મૂકવા સકલ્પ હતો પણ તે પાર પડી શકયો નથી તેમ કરતા હજુ કેટલાગે વર્ષો વીતી જાય અને કદાચ મનની મનમા સમાય, તે ભયથી જેટલુ બની શકે તેટલુ, સગ્રહ કરી એક 'સગ્રહ-ગ્રથ' તરીકે યા કૃતિઓ કર્ત્તા વગેરેના સમયબદ્ધ અનુક્રમમા તેના 'કોશ' તરીકે હાલ આપી પ્રકટ કરવુ તે વાત મુખ્યપણે લક્ષમા રાખી સાથે સાથે બની શકે તેટલી વિષયમાહિતી ને ચર્ચા પણ ટુકમા લખી નાખી આ ઇતિહાસ પ્રકટ કરી નાખેલ છે તે લખતા-છપાતા ચાર વર્ષ વીતી ગયા એની પાછળ દિનરાત શ્રમ લેવામા મે કચાશ રાખી નથી સમય લઈ પોતાને ખર્ચે જૂદે જૂદે સ્થળે જઇ પુસ્તકભડારો જોઇ તપાસી આવવા, તેમાથી મળેલા તેમજ અન્ય પ્રાપ્ય સાધનોને પ્રાપ્ત કરી સગ્રહ કરવો, તેમાથી નોધો-ટાચણો કરી લેવા, તે પરથી પ્રમાણો આપી પ્રકરણો લખવા, છાપવા મોકલવા, તેના પ્રુફોનુ શોધન કરવુ તેને પાછા મગાવી સુધારવા-પ્રેષવા, તેની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા કરવી વગેરે બધુય એકલે પડે કોઇની પણ સહાય વગર-એક 'પ્રુફ-રીડર' જેવાની પણ મદદ વગર કરીને આ પુસ્તક મે ગૂજરાતને સાદર ધર્યું છે

૧૯ જે સ્થળના જૈન પુસ્તકભડારો હુ સ ૧૯૮૬ સુધીમા જાતે જઇ જોઇ તપાસી આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ મે મારા જૈનગૂર્જર કવિઓના પ્રથમ અને બીજા ભાગના નિવેદનોમા કર્યો છે આ જોવામા પહેલેથી મારી દૃષ્ટિ દેશી ભાષા-કવિઓ પ્રત્યે હતી સસ્કૃત આદિમા ગ્રથ રચનાઓની થોડી પ્રશસ્તિઓ પહેલા લખી રાખી હતી તે મે શ્રી જિનવિજયને આપી દીધી હતી મને એ સ્વપ્ને પણ ન હતુ કે મારે આવો ઇતિહાસ લખવાનુ અતિ શ્રમસાધ્ય કાર્ય કરવુ પડશે, સ ૧૯૮૫ માના મે માસની છટ્ટીમાં ખેડાના ભડાર જોવા હુ ગયો ત્યાંથી બધી ભાષામા રચાયેલા હસ્તલિખિત

પુસ્તકોની પ્રશસ્તિઓ લેવી-તપાસવી એ ચાલુ કરી પછી સં ૧૯૮૭ ના આસોમાં મહુવામાં મારા મુરબ્બી મિત્ર રા કેશવચંદ ખુશાલચંદ શાહને ત્યાં રહી ત્યાંના શ્રી યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમના હસ્તકનો મુનિ ગુલાબનો તથા ત્યાંના વૃદ્ધ મુનિશ્રી તિલકવિજયનો એમ બે પુસ્તકસંગ્રહ તપાસ્યા તે વખતે આ શ્રી વિજયમોહન સૂરિને વિનતિ કરતાં તેમના વડોદરાના 'શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહન જ્ઞાનમંદિર'ની ટીપ જોવા મળી ને પછી સં ૧૯૮૮ના માગશર-માસમાં તે ટીપમાંની ગૂજરાતી ભાષાની બધી અને બીજી ભાષાની થોડી જોવા માગેલી હસ્તપ્રતો મુંબઇ મારે ખર્ચે મોકલવાની વ્યવસ્થા તેમના લખાણથી શેઠ પાનાચંદ ધારશી અને રા લાલચંદ નંદલાલ શાહ દ્વારા થઇ ને તેનો લાભ મેં લીધો આ દરમ્યાન મુંબઇના શ્રી મહાવીર સ્વામીના દહેરાસર, પાયધુનીમાંનો જિનદત્તસૂરિ ભંડાર પણ મેં જોઇ લીધો આ રીતે ગ્રંથો તપાસવામાં નિમિત્તભૂત થનાર સર્વેનો ઉપકાર હું સ્વીકારૂં છું

૨૦ મારા મુરબ્બી મિ । શ્રીયુત કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી B A LL B વકીલ, અમદાવાદ-તેમણે અમદાવાદના અનેક જૈન ભંડારોની તપાસ લેવામાં, મને બીજી રીતે પ્રેરણા કરવામાં (દા ત ફૉર્બસ ગૂજરાતી સભાએ 'જૈન અને બૌદ્ધ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તેની તુલના' પર નિબંધ માટે મને રૂ ૫૦૦ નું પારિતોષિક આપવાનું સન ૧૯૧૪ માં ઠરાવેલું હતું તે લખવામાં મને પ્રેરણા કરનાર તેઓ હતા), સાહિત્યસામગ્રીની સહાય આપવામાં અને અનેક રીતે મારી સાહિત્ય સેવામાં રસ લેવામાં જે શ્રમ, પ્રીતિ અને સહકાર દાખવ્યા છે તે માટે તેમનો હું ઋણી છું તેમનો સ્વર્ગવાસ સને ૧૯૩૨ના જુનમાં થતાં આખા જૈન સાહિત્યજગત્‌માં ખોટ પડી છે કારણકે જૈનસાહિત્ય સંબંધી પાશ્ચિમાત્ય સ્કૉલરો સાથે અખંડ પત્રવ્યવહાર કરનાર, તેમને હસ્ત લિખિત પુસ્તકો પૂરા પાડનાર, અપ્રકટ ગ્રન્થોને પ્રકટ કરાવવામાં

ભારે જહેમત લેનાર, ગમે તે ભડારમાથી કે સાધુ પાસેથી જોઇતી પ્રત મેળવી આપનાર. સાહિત્યસેવીઓને અનેકવિધ સહાય દેનાર તેમના જેવા સરલસ્વભાવી સજ્જન હાલ સાપડે તેમ નથી તેમના આત્માને શાતિ મળો !

૨૧ ભડારો-સૂચીપત્રો-જૈન ભડારો અને તેની ઉપયોગિતા સબધી આ ગ્રથમા પારા ૧૧૧૧-૫ મા લખાયુ છે છતા તેના સબધમા જેટલુ કહીએ તેટલુ ઓછુ છે

શ્વેતાબર જૈનોએ-જૈન સાધુઓએ ગૂજરાતને સાહિત્યથી સમૃદ્ધ કરવામા-શોભાવવામા મોટો ફાળો આપ્યો છે, અને દરેક ગામ અને શહેરમા રહેતા ઉપાશ્રયોમા ગ્રથભડારો રાખી સાહિત્યને સાચવી રાખ્યુ છે તે દરેક ભડારની ટીપ મેળવી કોઇપણ પુસ્તક-કૃતિની પ્રત કયા મળે છે તેની નોધ લેવા ઉપરાત હાલમા જે જે પ્રસિદ્ધ ભડારો છે તેનો સમગ્ર જનતા સહેલાઇથી-વિશેષ મુશ્કેલી વગર લાભ લઇ શકે, તે માટે તેમને સાર્વજનિક ભડારો કરાવવા પ્રયાસ સેવવાનો છે અને જે જે પ્રસિદ્ધ ભડાર છે તેની શોધખોળ કરી બહાર લાવવાની જરૂર છે

૨૨ રાય બહાદુર હીરાલાલે ૧૭-૧૨-૩૧ દિને પટણામા 'ઑલ-ઈડિયા ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ'ના પ્રમુખ તરીકે આપેલ ભાષણમાથી ભડારોની શોધખોળની જરૂર સબધે ફકરો નોધવા જેવો છે-

A thorough exploration of Bhandaras which the foresight and excellent arrangements of the Jainas have so carefully preserved, has yet to be made Regarding Pattan Jaina Bhandaras Professor Peterson said 'I know of no town in India and only a few in the world, which can boast of so great a store of documents of such venerable antiquity They would be the pride and jealously guarded treasure of any University Library in Europe' There are 13000 manuscripts in Pattan, a des

criptive and annotated catalogue of which is in course of preparation

—જે ભંડારો કે જેની કીર્તિ અને તેમનાં ઉદ્દેશ પ્રબંધ ધરી સતત-પૂર્વક સંરક્ષિત રહ્યા છે તેની સંપૂર્ણ શોધખોળ હજુ કરવાની રહે છે પાટણના જૈન ભંડારો સબંધી પ્રોફેસર પીટર્સને કહ્યું હતું -"પાટણ જેવું ભારતમાં એક પણ શહેર એવું નથી તેમજ તેના જેવા આખા જગતમાં માત્ર થોડાં શહેરો છે કે જે આટલી બધી અલ્પ પ્રાચીનતાવાળી હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવવાનું અભિમાન ધરાવી શકે આ પ્રતો તો યુરોપની કોઈ પણ યુનિવર્સિટી (વિદ્યાપીઠ)ના પુસ્તકાલયને ગર્વ લેવા લાયક અને અદેખાઈ આવે એવી રીતે સમૃદ્ધ સાચવી રાખેલો ખજાનો થઈ શકે તેમ છે" પાટણમાં તેર હજાર હસ્તલિખિત પ્રતો છે કે જેનું વર્ણનાત્મક અને ટીકાવાળું સૂચીપત્ર તૈયાર થાય છે

૨૩ આ સૂચીપત્ર મૂળ સ્વ૦ સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ M. A એ તૈયાર કરેલું અને તેને સુધારી વિસ્તારી મુદ્રણ આકારમાં વિશેષ માહીતી સાથે મૂકવાનું કાર્ય મારા મિત્ર પંડિત શ્રી લાલચંદ ભગવાન્‌દાસ ગાંધી તૈયાર કરે છે ને તે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી તેની પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાલામાં છપાતું જાય છે જેસલમેરના પ્રાચીન જૈન ભંડારમાંના પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર તે બંને ભાઈઓના તે રીતે થયેલ પ્રયાસને પરિણામે તેજ ગ્રંથમાલામાં ક્યારનું છપાઈ ગયું છે લીંબડીનો ભંડાર કાઠિયાવાડમાં મોટામાં મોટો છે અને તેનું સૂચીપત્ર ગ્રંથ અને ગ્રંથકારની નામાવલી ને રચ્યા-લખ્યા સંવતવાળું સાક્ષર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયના મહાપ્રયાસના પરિણામે બહાર પડી ચૂક્યું છે, પણ તે ઉપર્યુક્ત બે સૂચીપત્રોની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી, છતાંયે તેના સ્વરૂપે પણ બીજા ભંડારો જેવા કે પ્રવર્તક શ્રીમત્ કાન્તિવિજયજીના વડોદરા અને છાણીના બે ભંડાર, વિજયધર્મસૂરિનો હાલ આગ્રામાં રહેલ ભંડાર, વિજયનેમિસૂરિના ખંભાત અને અમદાવાદમાંના ભંડાર, સુરતના મોહનલાલજી જૈન શ્વે૦ જ્ઞાનભંડાર-જૈનાનંદ પુસ્તક ભંડાર-જિનદત્તસૂરિ ભંડાર-સીમંધર સ્વામીના

મંદિરમાંનો ને વડા ચૌટાના ઉપાશ્રયનો વગેરે ભંડાર, રાધનપુરનો, બીકાનેરનો, કચ્છ-કોડાયનો, કલકત્તા ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરીનો આદિ અનેક સ્થળના ભંડારોની ટીપો છપાઇ બહાર પડે તો સારૂં.

૨૪ શ્રીયુત ન્હાનાલાલ ચી મહેતા આઇ સી એસ જણાવે છે કે 'ગુજરાતનો અઢળક પૈસો દાન અને બીજા ન્યાતજાતના વરાઓમાં ખર્ચાય છે તો શું એ સંભવિત નથી કે ગુજરાતના પાટનગરમાં ગુજરાતનું એક સંગ્રહાલય ઉભું થાય અને ત્યાં ગુજરાતની ભૂતકાળની અને હાલની સમૃદ્ધિઓનું ભાન આવે અને એના ભવિષ્યની ઝાંખી થાય એવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ થાય જૈન શ્રીમંતોમાં તો ભંડારો સ્થાપવાની અને જ્ઞાન-સંસ્થાઓ નીભાવવાની જુની પરંપરા છે હજી જૈન સાધુઓમાં જેટલા ધુરંધર પંડિતો નીકળશે તેનાથી દશમા ભાગના પણ બીજા સંપ્રદાયમાંથી નહિ નીકળે જૈન પ્રજાની આસ્થા હજી સાધુ યતિઓ ઉપર છે એ બન્નેનું કર્ત્તવ્ય છે કે જૈન સંઘની કીર્તિનો ધ્વજ એક સમૃદ્ધ જૈન સંગ્રહાલય ઉપર ફરકે સાધન તો અનેક મોજૂદ છે, એ ભેગા કરવાની અને એને યોગ્ય મકાનમાં સજાવવાનીજ જરૂર છે જૈન જનતા સામે પૈસાનો સવાલ ઉભો કરીએ એ તો ધૃષ્ટતાજ કહેવાય' ('પ્રસ્થાન'-મહા ૧૯૮૫ પૃ ૨૩૪)

૨૫ પ્રદર્શનો—ભંડારમાં, સાધુઓ, યતિઓ તેમજ ખાનગી વ્યક્તિઓ પાસે રહેની અપ્રસિદ્ધ હસ્તલિખિત પ્રતો જાહેર પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની તક સાહિત્ય પરિષદ સાથે તેના આશ્રય નીચે ભરાતા સાહિત્ય પ્રદર્શન સમયે બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે, અને તેનો પણ જોઇએ તેવો વ્યવહાર લાભ લઇ શકાતો નથી કારણ કે તેનો અહેવાલ, તેની યાદી, વગેરે તે પ્રદર્શન જેના આશ્રય નીચે ભરાય તે સંસ્થા પ્રકટ કરતી નથી તેથી તે માત્ર તમાસારૂપે-થોડા દિવસના દશ્યરૂપે નિવડે છે

૨૬ જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન સં. ૧૯૮૭ ના પોષમા અમદાવાદ ભરાયુ હતુ તે પહેલાંજ અગાઉથી જૈનયુગના ૧૫-૧-૩૧ના અંકમા મે સ્પષ્ટ જણાવ્યુ હતુ કે —

પ્રદર્શન લોકો સંખ્યાબંધ આવીને જોઈ જાય, મોટી સંખ્યા લોકને જણાવે કે જૈનોનુ સાહિત્ય પણ છે અને પાંચ પચીસ દિવસ તે ખુલ્લુ રહે અને પછી તેને સંકેલી લેવામા આવે તેથી પ્રદર્શનની ખરી મહત્તા અને ઉપયોગિતા સિદ્ધ નહિ થાય તે સિદ્ધ કરવા માટે નીચેની સૂચનાનો અમલ કરવા મારી આગ્રહપૂર્વક ભલામણ છે —

૧ પ્રદર્શનમા જે જે મૂકાય તેની સામાન્ય માર્ગદર્શક માહિતી આપનારૂં અને ખાસ લક્ષ ખેંચનારી વસ્તુઓની મહત્તા સમજાવનારૂ પુસ્તક છપાવી જુજ કિંમતે જોવા આવનાર જનતાને પૂરૂ પાડવુ

૨ સર્વ પ્રદર્શિત સાહિત્યની વિગતવાર વર્ણનાત્મક સૂચી છપાવી બહાર પાડવી

૩ વિદ્વાનો અભ્યાસીઓ અને સાહિત્યજ્ઞોને નોતરવા અને તેમના અહોળા જ્ઞાનનો લાભ ભાષણો-વ્યાખ્યાનોદ્વારા જનતાને આપવો

૪ તે તે વિદ્વાનો અને સાહિત્યપ્રેમીઓને, કળાવિદોને પ્રદર્શિત સામગ્રીની પૂરી નોંધ કરવા, પોતાને ખપ પૂરતુ ઉતારી લેવા વગેરેની સર્વ જાતની સગવડ કરી આપવી

૫ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં જે શૈલી પર ગુજરાતી ભાષાના શતકવાર જૈન કવિઓ લઈને તેની દરેક કૃતિઓના આદિ અને અંત ભાગોની નોંધ કરવામાં આવી છે તે શૈલીપર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામા રચાયેલી કૃતિઓના જૈન ગ્રંથકારોની શતકવાર વર્ણનાત્મક સૂચી તેમની અંતની સંપૂર્ણ પ્રશસ્તિઓ અને આદિના મંગલાચરણ સહિત તેમજ તેની પ્રતો જ્યાં જ્યાં મળે છે તે ભંડાર, પ્રતની પત્રસંખ્યા, લેખકપ્રશસ્તિ વગેરે સહિત પ્રકટ કરવામા આવે તો જૈન સાહિત્યનો અને સાહિત્યકારોનો ઇતિહાસ પૂરો પાડવામા મહાનમા મહાન્ ફાળો આપી શકાશે

૬ ઐતિહાસિક ગ્રંથો જે જે હોય તે છપાવી પ્રકટ કરવા

૭ સુંદર ચિત્રકામની કૃતિઓના ફોટા પાડી તેના 'બ્લૉકો' કરાવી છપાવી બહાર પાડવા

આ સૂચનાઓનો અમલ કરવામા ભારે પુરૂષાર્થ અને મહાભારત શ્રમ સેવવાની જરૂર છે તે માટે યોગ્ય કાર્ય-કર્તાઓને ચુંટી નિયુક્ત કરવામા

આવે, તેમણે એકઠી કરેલ સામગ્રીને પ્રકટ કરવા માટે દ્રવ્યનો વ્યય થાય તોજ આ પ્રદર્શનની સંગીન કિંમત ચિરકાલ સુધી અંકાશે અને તેનું કાર્ય અમર થશે નહિ તો તે પાંચ પચીસ દહાડાનો તમાસો જેમ તેવા પ્રદર્શનો થાય છે તેમ લેખાશે

આ પ્રદર્શન સાહિત્યનુંજ હોઈ તેમાં સાહિત્ય સંબંધીજ કથની હોઈ શકે-એટલે કે સાહિત્યનો કેમ પ્રચાર અને વિચાર થાય, વર્તમાન જમાનામાં જૂના સાહિત્યનો લાભ કેવી રીતે મેળવી શકાય અને જમાનાની જરૂર પ્રમાણે તે સાહિત્યમાંથી નવીન રચના પર કેવી રીતે સાહિત્ય ઘડી શકાય તેનોજ ઊહાપોહ, મીમાંસા અને સદ્દાદિત વિચાર કરવાનું હોય પક્ષાપક્ષી સાહિત્યમાં હોય જ નહિ સર્વ જનો ત્યાં આવી શકે, ભાગ લઇ શકે અને સાહિત્યની સુગંધનો લાભ ઉઠાવી શકે એ પ્રમાણે પ્રદર્શનના કાર્યવાહકો કરશે અને તેમ હોઈ પક્ષાપક્ષી રાખ્યા વગર સર્વે પોતપોતાનો ફાળો વિના સંકોચે આપશે

૨૭ 'પ્રસ્થાન'ના એક વિદ્વાન્ તંત્રી રા રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ ઉપર્યુક્ત પ્રદર્શનમાં ભ્રમણ કરી પોતાના વિચાર તે પત્રના પોષ ૧૯૮૭ ના અંકમાં પૃ ૧૮૫-૮ પર જણાવે છે તે ઉપયોગી હોઈ ટુંકમાં સારરૂપે અત્ર મૂકવામાં આવે છે —

"અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે"—કાર્લાઇલનું એક સુપ્રસિદ્ધ વાક્ય છે-'The true university in these days is a collection of books-આજના જમાનામાં પુસ્તકસંગ્રહ એ ખરી વિદ્યાપીઠ છે' દરેક સંસ્કારી પ્રજામાં આ જાતની વિદ્યાપીઠ હોય છે પ્રાચીન ભારતવર્ષ પણ આ સંસ્કારિતામાં અગ્રણી હતો ઉક્ત પ્રદર્શનમાં ગુજરાતની જનતાને પ્રથમવાર કાર્લાઇલે કહેલી વિદ્યાપીઠના પ્રાચીન રૂપનું દર્શન થયું પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં વાઙ્મય કેટલી વિવિધ રીતે, કેટલી મનોહર રીતે, કેટલી ભક્તિથી, કેટલી ચીવટથી અને બુદ્ધિથી પુસ્તકારૂઢ થતું તેનું ગમગીની ઉપજાવે એવી પરિસ્થિતિમાં મોહક દર્શન થયું ગમગીની એ સંપ્રદાયના પુસ્તકોનો મોટો ભાગ જે જડતાથી એ જ્ઞાનપૂજા (!) કરતો હતો, અને પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકો એ જડતાને જે રીતે પોષતા હતા તેથી થયું

'આ દર્શન ખરેખર મોહક હતું. જેમાંથી મોટું આકર્ષણ અક્ષર કળા હતી, બીજા અર્થમાં પણ જાણે એ કળા અક્ષર લાગતી હતી! અક્ષરો એટલા તાજા લાગતા હતા કે જાણે ગઈ કાલેજ લખ્યા હોય! આજના મુદ્રણયુગમાં આ લેખનકળા બહુ ઉપેક્ષા પામી છે, પણ સાચા કેળવ ચિત્રકારો સુંદર અક્ષરોનું મહત્ત્વ સમજે છે એવા કેળવ ચિત્રકારોને આમાં ઘણું જોવા જાણવાનું મળે. આ અક્ષરો જેટલું ધ્યાન રોકતા હતા તેટલુંજ ધ્યાન સચિત્ર ગ્રંથ રોકતા હતા. લખાણની સાથે સુંદર ચિત્રથી સજાવટ કરવાની પ્રથા ઘણાને આજની લાગે પણ પુસ્તકરચનાની આ પદ્ધતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રાચીન છે એ ત્યાં રહેલા કાગળના, તાડપત્રોના અને કપડાના ગ્રંથો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અહીંઆ એ કહેવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય કે આકારની દૃષ્ટિએ થોડાક ચિત્રોજ કઢંગા હતા, પણ રંગની મોહકતા અને તાજગી માટે લગભગ બધાજ ચિત્રો ધ્યાન ખેંચે એવા હતા + + +

'આ સિવાય બાકીની તો જૈનોની દ્રવ્ય પૂજા—જડ પૂજા હતી. દ્રવ્ય શબ્દ ચાલુ વ્હેવારી પૈસાના અર્થમાં તેમજ જૈન દર્શનની પરિભાષાના અર્થમાં વાપરું છું. જડપૂજા કેટલી હદ સુધી જઈ શકે છે એ જે અજ્ઞાનતાથી ત્યાં વાસકેપ (? વાસક્ષેપ) નખાતો હતો તથા પૈસા મુકાતા હતા તે ઉપરથી જણાતું હતું. બીચારા ભાવિક જૈનો એકજ શ્રદ્ધાથી આગમ ગ્રંથને, કાવ્ય અને અલંકાર ગ્રંથોને, વૈદના ગ્રંથોને, જ્યોતિષના ગ્રંથો વગેરેને જે રીતે નમતા હતા તેથી ખરેખર ગ્લાનિ ઊપજતી હતી. બધાનો આધાર જૂની પ્રતોનો—અને જૂની પ્રતો એટલે પૂજાનો વિષય—જેમાંથી અઢળક ધન મળી જાય કે એકદમ મુક્તિ મળી જાય એવું આમાં કાંઈક અગમ્ય છે એવી માન્યતાનો વિષય! પ્રદર્શનની ગોઠવણીમાં કોઈપણ જાણકાર માણસનો હાથ હોય એમ જણાતું ન હતું, વિષયો પ્રમાણે ગ્રંથો ગોઠવવાનો પ્રયત્ન હતો પણ તેમાં ઘણી ભૂલો હતી. સ્ત્રીઓને માટે કાંઈ ખાસ સગવડ ન હતી. જે રીતે ધક્કામુક્કીમાં સ્ત્રી-પુરુષો ભેગા થઈ

જતા, જોનાર કાઈ જોઈ શકે એ પહેલા પ્રદર્શકો જે રીતે બૂમો પાડતા, જ્ઞાનપૂજા કરવાની હાસ્યજનક હાકલો, જે રીતે થતી–તે ઉપરથી પ્રેક્ષકને જરૂર એમ લાગે કે જાણે અમદાવાદમા હજી પહેલી વાર પ્રદર્શન ભરાય છે વ્યવસ્થિત ધધો ચલાવનારા જૈનો વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન ન ભરી શકે એ કેવી જ્ઞાનપૂજા કહેવાય ? વર્ત્તમાન જૈનો એકલી દ્રવ્યપૂજા જ કરી જાણે છે ? વિદ્યાની સાચી પૂજા અને જ્ઞાનની ભાવપૂજા કરવાની કુશળતા તેમણે ગુમાવી દીધી છે ? જેના પૂર્વજોએ હિંદુસ્તાન માટે આટલો વારસો સોપ્યો તે જૈનો તેનુ વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન પણ ન ભરી શકે ?' × × [એક પ્રતની નોધ લેતા ભઇમાએ હાથ પકડવો–' શેઠકી મનાઈ હે ! કુચ બી લીખનેકી મનાઇ હૈ–એ કારણ બતાવવુ, છેવટે પ્રદર્શનના એક કાર્યકર્ત્તા પાસે જવુ વગેરે ખેદકારક પ્રસગની રા. રસિકદાસની નોધ અત્ર ઉતારવી યોગ્ય નથી]

'આ પ્રદર્શન જોઈ દરેક પ્રાચીન સસ્કૃતિના અભ્યાસીને થયુ હશે કે ગુજરાત પાસે હજી આ પ્રાચીન ગ્રથોની સમૃદ્ધિ ઘણી છે આ ગ્રથોને કોઇ સાર્વજનિક સસ્થામા વ્યવસ્થિત રીતે સાચવવા જોઈએ, (આ ગ્રથો કેવળ જૈનોની મુડી નથી, તે આખા ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ છે) તેમનું વ્યવસ્થિત રીતે વર્ગીકરણ થવુ જોઇએ, તેમના વર્ણન આપતા સૂચીપત્રો થવા જોઇએ, ખાસ ગ્રથોના સપાદન થવા જોઇએ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ,–પણ અનેક વિઘ્નો છે ! જૈનો ઉપર કહ્યુ તેમ હજી દ્રવ્યપૂજામા રાચે છે, સપ્રદાયની સંકુચિતતામા હજી શરમ જોતા નથી, ગુજરાતનો ઇતર વિદ્વાનવર્ગ જૈન સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરેછે, ગુજરાતનો ધનિક વર્ગ અમરકારી છે, તેમને આવી બાબતોમા પૈસા ખર્ચવા નકામા લાગે છે–ઈત્યાદિ વિચાર પરપરા મારા જેવાને થાય તેથી શુ ?'

૨૮ આમ પ્રદર્શન ભરાયા પહેલા મે અને ભરાયા પછી રા રસિકલાલભાઈએ જણાવ્યુ છતા તેનું કઈએ પણ રચનાત્મક

કમઠ તાપસ અને પાર્શ્વનાથ ગજ-માર્ગે

—મુસલમાન પૂર્વના સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી

[શ્રી પણચંદ નાહારના સૌજન્યથી]

Printers M Vadilal & Co Bhangwadi Bombay 2

સ્થાયી કાર્ય દેખાયું નથી. હમણાં ખબર મળી છે કે 'જૈનસાહિત્ય પ્રદર્શન વીર સં ૨૪૫૭ પ્રશસ્તિ સંગ્રહ' એ મથાળાથી કેટલાક ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓનો સંગ્રહ વિદ્યાપ્રિય મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીના સંશોધકપણા નીચે આરતે આગ્રે છપાય છે બહાર પડે ત્યારે ખરો આ બના પણ તે માટે અને સાહિત્યપ્રદર્શન ગોઠવી જનતાને દર્શન કરાવવા માટે લીધેલ શ્રમ ખાતર જૈનવિગતિ સમાજને કથક અભિનંદન ઘટે છે

૨૯ સાર્વજનિક ભંડાર અને પ્રદર્શન ઉપરાંત વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવાના ધામોની-વિહાર કે આશ્રમોની બહુ જરૂર છે, પણ તેમાં ઘણી મુશ્કેલી છે એ માટે ધન, વિદ્વત્તા અને જીવનસમર્પણ હોય તો જ એવા ધામ ઉભા થઈ નભી શકે આ વિષે એક સુંદર બનાવ ગાંધીજીએ મ્હૈસૂરની મુલાકાત ૧૯૨૭ના અગસ્ટમાં લીધી ત્યારે બન્યો તે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે 'મ્હૈસૂરનું પુરાતત્ત્વ ખાતું એક આશ્ચર્યકારક વસ્તુ છે ત્રીસ વર્ષો થયા એ કામ કરે છે એ ખાતા દ્વારા મ્હૈસૂરના પુરાતત્ત્વના તમામ સાધનોની શોધખોળ થઈ છે શિલાલેખોનું વર્ગીકરણ થયું છે અને હજી વધારે ને વધારે પ્રકાશ પડયો જાય છે એ ખાતાનું એક 'પુરાતત્ત્વમંદિર' છે મંદિરની બહાર દિવાલમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓના દર્શન કરીને જ માલુમ પડે છે કે કયા મંદિરમાં તે પ્રવેશ કરી રહ્યો છે એના પુસ્તકાલયમાં ૧૧,૦૦૦ હસ્તલેખો છે આજે એના મુખી ડા શામશાસ્ત્રી છે આ હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી કૌટિલ્યનું 'અર્થશાસ્ત્ર' એમણે ખોળ્યું, અને એની શુદ્ધ પ્રત અને ભાષાંતર એમણે બહાર પાડયાં ડાક્ટરનો ઈતિહાસ જાણવા જેવો છે જેમ પંડિત ધર્માનંદ કોસંબીએ પાલીનો અભ્યાસ કર્યા પછી જ મોટી ઉમરે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો તેમ બાવીશેક વર્ષો સંસ્કૃતનો ગંભીર અભ્યાસ કર્યા પછી જ ડા શામશાસ્ત્રી અંગ્રેજી ભણ્યા બન્ને પંડિતોને પોતાના અભ્યાસના ફળ વિશાળ વાચકવર્ગને આપવાને અર્થે અંગ્રેજી જાણવાની જરૂર લાગી ત્યારે જ તેઓ અંગ્રેજી શીખ્યા

(હાલ પં. સુખલાલજીએ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ક્યારનો શરૂ કર્યો છે.) ડાક્ટર સાદા, ભલા, અભ્યાસમાં ખૂંચેના પંડિત છે. પોતાનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક તથા પોતાના પરિશ્રમના ફળ વર્ણવતો પોતાના ખાતાનો દળ દાર હેવાલ લઇને તેઓ ગાંધીજીને ચરણે પડયા. કેટલોક સંવાદ કર્યો. મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે 'અશોકને ઉપગુપ્ત, પુષ્યમિત્રને પતંજલિ, કુમારપાળને હેમચંદ્ર, વિજયનગરના રાજ્યને વિદ્યારણ્ય જેવા વ્યવહારનિષ્ણાત સાધુઓ મળ્યા હતા. એવા સાધુઓ ઉત્પન્ન થાય તો આપણી સ્થિતિ ફરી જાય. આ માર્ગ મઠો સ્થાપનાથીજ મોકળો થઇ શકે. આપ એવા મઠોની સ્થાપના ન કરી શકો?' તેના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ પોતાની અશક્તિ અને તેમાં રહેતી મુશ્કેલીઓ જે શબ્દોમાં જણાવી તે માટે નવજીવન તા. ૧૪-૮-૨૭ નું વાંચવા વાચકોને ભલામણ છે.

૩૦. આવા વિહારો સ્થાપવા એ મધુર સ્વપ્ન ગણાશે, પણ તે અગર તેના જેવું કંઇક ફલિત કરવું યોગ્ય છે. અમદાવાદમાં પુરાતત્વ મંદિર થવાથી ત્યાં શ્રી જિનવિજય, પં. સુખલાલ અને બહેચરદાસ, ધર્માનન્દ કોસમ્બી, રસિકલાલ, કાલેલકર કાકા આદિ વિદ્વાનોની મંડળી જામી હતી, અને 'પુરાતત્વ' નામનું ત્રિમાસિક નિકળતું હતુ, દિલ્હીમાં 'સમન્તભદ્રાશ્રમ' ખોલાવી તેના આશ્રય તળે 'અનેકાન્ત' માસિક કાઢનાર પં. જુગલકિશોર મુખત્યારનો પ્રયત્ન પણ થઇ શમી ગયો. આ પ્રયત્નોના ફળ તરીકે અનેક પુસ્તકો, લેખો વગેરે પ્રાપ્ત થયેલ છે. પરંતુ એ પાછળ સંસ્કારી ધનિકોના ધનનું પીઠબળ સારા પ્રમાણમાં નહિ હોવાથી તે ચિરંજીવી થયા નહિ, એ ખેદનો વિષય છે. જો મઠ-વિહાર જેવું બની શકે તેવું ન હોય તો જ્યાં વિદ્વાનો એકઠા મળી શકે અને પોતાનું કાર્ય ધપાવવા માટે પુસ્તકસંગ્રહ આદિ સાધનો તથા યોગ્ય આજીવિકા મેળવી શકે એવા ધામો રાજ્ય અગર સંસ્કારી ધનિકો ધારે તો સ્થાપી નિભાવી શકે.

૩૧. શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડ સરકારનો જૈનસાહિત્ય

પ્રતોનો પરિચય જાણીતો છે તેમણે પાટણના જૈનભંડારોની મરહુમ આજ્ઞાથી મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી પાસે પ્રથમ ફેહરિસ્ત કરાવી પ્રકટ કરી હતી પરંતુ જૂજમાં તેની થોડી નકલો છપાઈ—ત્યારપછી મરહુમ આજ્ઞાથી ચીમનલાલ દલાલ પાસે તે પાટણના ભંડારો અને જેસલમેરના જૈનભંડારના સૂચીપત્રો તૈયાર કરાવ્યા તે પૈકી પ્રથમનું છપાય છે તે બીજું છપાઈ ગયેલ છે પાટણના ભંડારમાંથી દ્વયાશ્રય, યોગબિંદુ, અનેકાંતજયપતાકા, વિક્રમાર્ક પ્રબંધ-સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકા, કુમારપાલપ્રબંધ આદિના ગૂજરાતી ભાષાંતર ઉક્ત મરહુમ મણિલાલ નભુભાઈ પાસે તૈયાર કરી મહારાજ સાહેબે પ્રકટ કરાવ્યા, હમણાં વડોદરામાં 'પૌરસ્ત્ય ગાયકવાડ ગ્રંથમાળા' રૂપે ઉપયોગી પ્રાચીન પુસ્તકોના વિદ્વાનો પાસે સંશોધન કરાવી પ્રકાશન કરવા માંડયા છે તેમાં જૈન પુસ્તકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે—તેના ૬૨ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે, ૨૦ છપાય છે અને બીજા તૈયાર થાય છે તદુપરાંત 'ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટયૂટ' નામની સંસ્કૃત પ્રાકૃત માગધી વગેરે ભાષાના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની લગભગ પંદર હજાર હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવી એક ખાસ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે અને 'સેંટ્રલ લાયબ્રેરી' નામના મહાપુસ્તકાલયમાં એક લાખ ઉપરાંત પુસ્તકો રાખવામાં આવ્યાં છે સરદફતરની ભાષા પોતાની મુખ્ય વસ્તીની ભાષા ગૂજરાતી રાખી છે, ગૂજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં ૩૬ ગ્રંથો અગાઉ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા કે જેમાં એક જૈન કવિ નેમવિજયનો શીલવતી રાસ દાખલ થયેલો છે રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીયાત કરી છે, અને આખા રાજ્યમાં ૪૫ નગર પુસ્તકાલયો, ૮૦૦ ગ્રામ્યપુસ્તકાલયો, ૧૨ ખાસ સ્ત્રી અને બાળકો માટેનાં પુસ્તકાલયો અને ૧૬૦ વાચનગૃહો તેમજ ફરતી ચોપડીઓની પેટીઓની વ્યવસ્થા લોકોમાં વાચનનો શોખ અને વિચારવિકાસ વધે એ માટે કરી છે આ સર્વ માટે તે શ્રીમંતનો ભારે ઉપકાર પ્રજાએ માનવો જોઇએ

૩૨ પૂર્વે વિદ્યાપીઠ સંસ્થાઓ તરફથી વિદ્વાનોને રાજ્યાશ્રય મળતો. જેવો રાજા તેવી પ્રજા, જેવી પ્રજા તેવો રાજા એમ અન્યોન્યાશ્રયી હતું જેવી પ્રજા તેવું સાહિત્ય ઘડાતું, જેવું સાહિત્ય તેવું પ્રજાજીવન થતું, છતાં રાજકારણ (politics) ધર્મ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, વ્યાપાર વગેરેના સર્વ પ્રદેશો પર સત્તા કે અંકુશ ભોગવતું ન્હોતું

મનુષ્યના માનસ પાસે સામાન્ય રીતે ખડા થતા પ્રશ્નોનો અમુક નિર્દિષ્ટ રીતે તોડ કરવામાં વિશાલ જનસમૂહના માનસના પ્રત્યાઘાતોનો અભ્યાસ રાજકારણ કરાવે છે, તેથી રાજકારણનો સંબંધ માનસશાસ્ત્રને લગતા માનસના દરેક પ્રદેશ સાથે થોડો કે ઘણો છે, તેથી રાજકારણની દૃષ્ટિએ કોઈપણ રાષ્ટ્રપ્રશ્નનો ઉકેલ કરવામાં રાષ્ટ્રના સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન વગેરે સર્વ પ્રદેશો પર લક્ષ અપાવુંજ જોઇએ તેમાં જે જે વસ્તુ પ્રાચીન વિચારો, કળા ઇત્યાદિનો મહિમા સિદ્ધ કરે અને તેને વિષેનો આપણો આદર વધારે તે તે વસ્તુ આપણને સ્વરાજ્યને પંથે લઈ જનારી છે એ વિષે શંકાને સ્થાન ન હોય

૩૩ સામાન્ય રીતે ઇતિહાસ ભૂતકાલના રાજકારણ (Politics) તરીકે લેખાય છે અને તેથી રાજ્યકર્તાઓના જીવન, રાજનીતિ, કાવાદાવા પ્રપંચો, વગેરેના વૃત્તાંતને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે તત્ત્વત જોતાં ઇતિહાસ તે ભૂતકાળનું માત્ર રાજકારણ નથી, તે તો દાખલા ને પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણોથી બોધ કરતી ફિલસુફી છે આપણા પ્રાચીન મહાન્ પુરુષો પોકારી પોકારી ખાત્રી આપે છે કે આપણે પણ મહાન્ થઈ શકીએ—બની શકીએ પૂર્વના મહાન્ વીરોમાં મહત્તા નિરખવી એ પ્રજાકીય પ્રજ્ઞા (national wisdom) નો પ્રાથમિક પ્રારંભ છે એમ પણ બને કે પોતાની વસ્તુઓ—વ્યક્તિઓ પ્રત્યેના અભિનિવેશ (prejudice) થી આપણને કોઈ વખત તે માટેની દાઝ—ઉત્કટ પ્રીતિ (patriotism of prejudice) અવશ્ય થઈ આવે, પણ તેવી પૂર્વગ્રહવાળી પ્રીતિ કરતાં સાચા અભિમાનથી

પ્રેમથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્કટ પ્રીતિ (Patriotism of pride) વધારે ઉચ્ચ ને ઉદાત્ત છે મહાન્ નરોને સન્માનતા આપણે આપણી સમસ્ત માનવતા (humanity)ને સન્માનીએ છીએ 'આપણા મહાન્ નરોને સન્માનતા આપણે આપણા દેશને સન્માનીએ છીએ આ કારણે સમગ્ર વિચારપૂર્વક પ્રેમથી ભૂતકાળને એક ખજાના રૂપે સાચવી રાખવાનો આરંભ કરવો એ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી પ્રજાકીય અસ્મિતા (consciousness) નું ચિહ્ન છે એ આપણી પામે હોય તો પછી ભવિષ્યની ચિંતા કે ભીતિ રાખવાપણું રહેતું નથી જૂના જમાનાને તદ્દન વળગી રહી તેમાં લેશ માત્ર પણ પરિવર્તન કરવાપણું રહેતું નથી એમ સમજવાનું નથી એમ સમજવું એ વિકાસવાદનું ઉલ્લંઘન છે'

૨૪ આ ઇતિહાસમાં શ્વેતામ્બર જૈનો કે જેમણે મુખ્યતયે પશ્ચિમ ભારતમાં—ગૂજરાત કાઠિયાવાડ રજપૂતાના માળવા વગેરેમાં પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે તેમના રચેલા સાહિત્યનો ઇતિહાસ છે, એટલે તેને '**જૈન શ્વેતામ્બર સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ**' કહીએ તો ચાલે, પણ પ્રમાણસર ટુંકું નામ રાખવા ખાતર 'શ્વેતામ્બર' એ શબ્દ ત્યાં મૂક્યો નથી શ્રી મહાવીર પ્રભુના જન્મસ્થાન–ઉત્તર ભારતમાંથી જૈન ધર્મ મથુરા આદિ સ્થળોમાં પ્રસરી એક ધારા પશ્ચિમ ભારતમાં ગઈ તે શ્વેતામ્બર, અને બીજી ધારા દક્ષિણમાં ગઈ તે દિગંબર–એમ સામાન્યત કહેવાય છે દિગંબર સાહિત્ય પણ વિશાલ છે, દિગંબરોમાં અનેક મહાન્ આચાર્યો અને ધર્મોપદેશકો થયા છે, અને તેમના પ્રતાપે દક્ષિણમાં અનેક જૈન રાજાઓ, મંત્રીઓ, અસંખ્ય મંદિરો અને તેથી વિશેષ જૈન ધર્માનુયાયીઓ થયા છે વિક્રમ બારમા શતક સુધી તો તેમણે આખા દક્ષિણ ભારતને એક લાકડીએ હાંક્યું છે તે સર્વ ઇતિહાસ મનોરમ્ય, વિસ્મયકારક અને વ્યાપક છે તે સંબંધી રા શર્માએ Jainism in South India પર એક નિબંધ અનેક પ્રકરણોવાળો

લખી પહેલાં હિંદીમા M A ની પરીક્ષા મુંબઈ યુનિવર્સિટી પાસેથી સં ૧૯૮૪ મા મેળવી છે, કે જેમાથી નવ પ્રકરણોનો ટુંકસાર ગૂજરાતીમા કરી મે જૈનયુગના ભાદ્રથી માઘ ૧૯૮૫ ના અંકમા આપ્યો છે આ દિગબરી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગૂજરાતીમાં લખવા માટે મે પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ પછી મને લાગ્યુ કે કોઈ દિગબર વિદ્વાન મહાશયજ તેને સપૂર્ણ ન્યાય આપી શકે—અને તેવા મહાશય મારા મિત્ર શ્રી નાથુરામ પ્રેમી અગર તો શ્રી જુગલકિશોર મુખત્યાર છે કે જેમણે જૂના જૂના દિગબર સાહિત્યભડારો અને પુસ્તકો જોઈ તપાસી ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓ આદિ નોધી શિલાલેખોમા સાપડતા ઇતિહાસપર પ્રકાશ ફેંકતા ભાગોને તેમજ બીજી ઐતિહાસિક સામગ્રીને સગ્રહી લીધેલ છે, અને જેઓ આખા દિગબર સાહિત્યને સાલવાર—સમયાનુક્રમમા સુદર રીતે અને વળી તે પરના પોતાના ઊહાપોહ અને વિવેચન સહિત લખી પ્રજા સમક્ષ મૂકવામા આવશ્યક ઉત્કંઠા અને વિદ્વત્તા, સાધન અને સમય ધરાવે છે, તેઓ તે કાર્ય ઉપાડી લેશે એમ ઇચ્છીશુ તે કાર્ય સત્વર થઇ જાય તો દિગબરોએ પ્રાકૃત, સસ્કૃત, અપભ્રશ, હિંદી ઉપરાત તામિલ અને કર્ણાટકી ભાષાનુ સાહિત્ય ખેડવામા જે મહાન્ ફાળો આપ્યો છે તે જણાય એમ થતા જૈનના બને સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય જનતા સમક્ષ મૂકાતા એક બીજાની સરખામણીમા કોણે કઇ રીતે એક બીજાથી વધારે સેવા બજાવી છે તે માલૂમ પડશે અને તે સમસ્ત જૈન સાહિત્યનુ મૂલ્ય અને સ્થાન આર્યસસ્કૃતિમા શુ છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે

૩૫ દિગબર તથા શ્વેતાબર જૈનોનુ કેટલુક સાહિત્ય પ્રકટ થયુ છે અને તેથી અનેકગણુ અપ્રસિદ્ધ છે અને આ ઇતિહાસથી શ્વે૦ અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યનો ખ્યાલ આવશે અને જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય સબધી જે ભ્રામક–ભ્રમણામય વિચારો તેના સબધી અજાણપણાને લીધે–પૂર્વગ્રહના પરિણામે યત્ર તત્ર વિદ્યમાન છે, તે વિચારવાન સમૂહમાથી જરૂર દૂર થશે વિશેષમા આથી એ વાત તો ચોક્કસ નક્કી થાય

છે કે જેમ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયે સાહિત્યસર્જનમાં અપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે, તેજ રીતે શ્રમણ સંપ્રદાયે પણ પોતાની રીતિએ યથાશક્તિ અને યથામતિ સારો ફાળો આપ્યો છે આ ભારતના લક્ષમાં આવતાં બંને વૈદિક અને અવૈદિક સંપ્રદાયો એક બીજાને ઉવેખી રહે તેમ નથી, પરંતુ અન્યોન્ય સહકાર સાધી ભારતના ગૌરવમાં વધારો કરી રહે તેમ છે ગાંધીજી કહે છે કે 'જૈન શું કે બીજા ધર્મના મહાન શિક્ષણો માત્ર તે તે નામે ઓળખાતા સમાજ માટે નથી પણ આખા મનુષ્યજાતિ માટે ઉદ્બોધક અને તારક છે'

૬૬ પટણામાં ૧૭-૧૨-૩૦ રોજ ભરાયેલ 'અખિલ હિંદ પૌર્વાત્ય પરિષદ'ના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં રાય બહાદુર હીરાલાલજી જૈન સાહિત્ય સંબંધે કહે છે કે —

Some how or other, their (Jainas) literature did not catch the attention of scholars This may be due to the reticence of the old Jainas who did not like to show their 'granthas' to others and were till recently very much opposed to print and publish them Anyhow it is now well known, as it was to a few scholars formerly, that the Jaina literature is very voluminous and important from several points of views Written as it is in Prakrit, the spoken language of the ordinary people in ancient days, it opens out a most extensive field for a philologist It has come in contract with almost all the Indian languages Even the Dravidian languages have been influenced by it'

—ગમે તે કારણે, તેઓના (જૈનોના) વાઙ્મય પ્રત્યે વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ આમ બનવું તે જૂના જૈનો કે જેઓ પોતાના 'ગ્રન્થો' બીજાને બતાવવા ઇચ્છતા નહિ અને હાલ સુધી તેમને છપાવી પ્રકટ કરવામાં ઘણા વિરોધી હતા તેમની ઉપેક્ષા વૃત્તિને લઈને હોય ગમે તેમ પણ થોડા પંડિતોને પહેલાં વિદિત હતું ને

હાલ સર્વને વિદિત થયેલ છે કે જૈન વાઙ્મય અતિ વિશાળ છે અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ઉપયોગી છે. પ્રાચીન કાલમાં સામાન્ય જનોની બોલાતી ભાષા પ્રાકૃતમાં તે લખાયેલું છે તેથી તે ભાષાશાસ્ત્રી માટે એક અત્યન્ત વિસ્તૃત ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરી આપે છે. તે ભારતની લગભગ બધી ભાષાઓના સંપર્કમાં આવેલું છે. દ્રાવીડ ભાષાઓ પર પણ તેની (એટલે દિગંબર જૈન સાહિત્યની) અસર થયેલી છે.

૩૭ શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યના આ ઇતિહાસમાં તે સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપવામાં અગ્રગણ્ય ગ્રંથકારોના જીવનવૃત્તાંત ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠિત જૈનોનો પણ ટુંક ઇતિહાસ આવી જાય છે. તેના કારણમાં (૧) મૂળ ઉત્પત્તિ જે નિબંધથી થઇ તેનો વિષય 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એ હતો, તેથી તેમાં જૈનોના સંબંધી આછું પાતળું લખાયુંજ હતું અને તે આમાં વિસ્તાર પામ્યું, (૨) જૈન સાહિત્ય એ નામજ બે અર્થમાં વાપરી શકાય-એક તો જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવતું સાહિત્ય, અને બીજું જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ રચેલું સાહિત્ય. આમાંનું પહેલા પ્રકારનું પણ બીજા પ્રકારનું એટલે જૈન ધર્મના અનુયાયીઓથીજ રચેલું હોય છે, પણ બીજા પ્રકારનું તે પહેલા પ્રકારનું હોયજ એવો નિયમ નથી. દા. ત. જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર કૃત સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણ એ ભાષાઓનું વ્યાકરણ હોઈ સર્વને-જૈન કે જૈનેતરને સામાન્ય છે છતાં સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણની ગણના તેના રચનાર જૈન હોવાને લીધે જૈન સાહિત્યમાં થઈ છે. (૩) 'न हि धर्मो धार्मिकै विना'-દરેક ધર્મનો આધાર તેના અનુયાયીઓ પર છે. જે ધર્મના માનનારા વિદ્યમાન છે તે ધર્મ જીવિત ધર્મ છે, જે ધર્મના અનુયાયી નથી તે ધર્મ મૃત ધર્મ છે, તેજ પ્રમાણે દરેક ધર્મના સાહિત્યનું સૃજન, રક્ષણ, પોષણ તે ધર્મના અનુયાયીઓ તરફથીજ થાય છે, અને જૈન સાહિત્યના સૃજન કરનારા સાધુઓ અને રક્ષણ કરનારા શ્રાવકો બંને તે સાહિત્યના ઉપકારી છે.

૩૮ સાહિત્યસર્જકો પ્રધાનપણે શ્વેતામ્બર સૂરિઓ-આચાર્યો,

મુનિઓ છે, શ્રી મહાવીરના પ્રવચન-આગમ સાહિત્યની 'પંચાંગી' છે, તેમાં મૂલ આગમ પર નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ-અવચૂર્ણિ, ટીકા-વૃત્તિ વગેરે ઉત્પન્ન કરવા ઉપરાંત તે આગમને અનુસરીને ધાર્મિક ગ્રંથો તેમજ અનેક સાહિત્યપ્રદેશોમાં વિહરી તે તે વિષયની-કાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટક, કથા-કાદંબરી, વ્યાકરણ, છંદ, કોશ, જ્યોતિષ, ન્યાય-તર્ક આદિ વિષયની કૃતિઓ રચનાર તરીકે સમાન ત્યાગ કરી શ્રમણદીક્ષા લઇ ધર્મોપદેશક તરીકે સ્થાને સ્થાને વિહરનાર આચાર્યો અને તેના શિષ્યપરિવારનો ઉપકાર મુખ્યપણે છે કે જે કદિ ભૂલી શકાય તેમ નથી. દીક્ષા એ પરાક્રમ છે અને તેની પાછળ પૂર્વ જન્મના મહાસંસ્કાર અથવા તો આ જન્મમાં મેળવેલું અનુભવજ્ઞાન હોય છે, તેતો આત્મસમર્પણ છે અને આત્મસમર્પણ બાહ્યાડંબરથી નથી થતું, એ માનસિક વસ્તુ છે, અને તેને અંગે કેટલાક બાહ્યાચાર આવશ્યક થઇ પડે છે પણ તે જ્યારે આંતર શુદ્ધિનું અને આંતર ત્યાગનું ખરૂં ચિહ્ન હોય ત્યારેજ શોભી શકે,-એ દીક્ષાના રહસ્યને પામેલા મુનિવરો લોકકલ્યાણ અર્થે જે બોધ આપી ગયા, ગ્રંથો લખી ભવિષ્યની પ્રજા માટે મૂકી ગયા તેમને આપણાં વંદન છે. શ્રી મહાવીરના પ્રવચનને યોગ્ય-આચાર્યના જે ગુણો ગણાવ્યા છે તેમાં તે દેશકાલભાવને જાણનાર, નાનાવિધ દેશભાષાઓનો જ્ઞાતા અને સ્વધર્મ અને પરધર્મના શાસ્ત્રોનો પારગામી હોવો જોઇએ એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. તેની ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે —

"देसकुलजाइरूवी संघयणी धिइजुओ अणासंसी ।
अविकत्थणो अमाई थिरपरिवाडी गहियवक्को ॥१॥
जियपरिसो जियनिद्दो मज्झत्थो देसकालभावन्नू ।
आसन्नलद्धपइभो णाणाविहदेसभासण्णू ॥२॥
पंचविहे आयारे जुत्तो सुत्तत्थतदुभयविहिन्नू ।
आहरणहेउकारणणयणिउणो गाहणाकुसलो ॥३॥
ससमयपरसमयविऊ गंभीरो दित्तिमं सिवो सोमो।
गुणसयकलिओ जुत्तो पवयणसारं परिकहेउं' ॥४॥

—(સારા) દેશ, કુલ, જાતિ અને રૂપવાળો, (મજબૂત) સંહનન (શરીરના બંધારણ)વાળો, ધૃતિયુક્ત, અનાશંસી (શ્રોતા પાસેથી કોઇ ચીજની આકાંક્ષા ન રાખનાર), અવિકત્થન (વિકથા ન કહેનાર-હિતમિતભાષી), અમાયી-નિષ્કપટી, સ્થિરપરિપાટીવાળો એટલે પરિચિત ગ્રંથના સૂત્રને યથાવત્ કહેનાર-કોઇપણ સૂત્રને કે શબ્દને ગાળી કે ઉડાડી ન નાખી તેને અખંડ સાચવી રાખનાર, ગ્રાહ્યવાક્ય એટલે સર્વત્ર અસ્ખલિત જ્ઞાનવાળો હોય. ૧

પર્ષદ્-સભાને જીતનારો-સભાક્ષોભ ન પામનાર, જીતનિદ્ર-અપ્રમત્ત, મધ્યસ્થ, દેશકાલભાવને જાણનાર, આસન્નલબ્ધપ્રતિભ એટલે જેણે પ્રતિભા લગભગ મેળવી લીધી હોય એવો, અને નાનાવિધ દેશ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હોય ૨

(જ્ઞાનાદિ) પાંચ આચારથી યુક્ત, સૂત્ર-અર્થ-તથા તે બંનેની વિધિને જાણનાર, ઉદાહરણ હેતુ કારણ નયમાં નિપુણ અને ગ્રાહણા કુશલ એટલે કોઈપણ વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં કુશલ હોય ૩

સ્વ સમય અને પર સમય (શાસ્ત્ર)નો વેત્તા, ગંભીર, દીપ્તિમાન, શિવ-કલ્યાણ હેતુ ગખનાર, સૌમ્ય, ગુણશતવાળો-અનેકગુણસંપન્ન એવો પ્રવચનનો સાર કહેવાને યોગ્ય છે ૪

[જુઓ હરિભદ્રસૂરિ કૃત દશવૈકાલિક પર ટીકા પૃ ૫ દે લા અને શીલાંકસૂરિ કૃત આચારાંગ ટીકા પૃ ૧ આ સમિતિ]

૩૯ આ મુનિઓના માતાપિતા સમાન શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ તેમનું પોષણ અને પાલન પૂજ્ય બુદ્ધિથી કરી તેમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો છે ને પાળ્યો છે તે ઉપદેશના પરિણામે ગુજરાતના જૈન ગૃહસ્થોએ અગણિત દ્રવ્યનો ખર્ચ કરી જિનમંદિરો, ઉપાશ્રયો, પૌષધશાળાઓ, જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા છે અને સાહિત્યના સર્વ ઉપકરણો પૂરાં પાડ્યાં છે આના પરિણામે અસંખ્ય હસ્તપ્રતો-તાડપત્રો પર અને કાગળ પર લખાયલી હજુસુધી આપણને સાંપડે છે, અને શિલ્પકલાના ભવ્ય નમુના રૂપે અનેક જિનાલયો હાલ વિદ્યમાન છે આ

શ્રાવકો પૈકી કેટલાક મન્ત્રીઓ, સેનાપતિઓ, રાજદ્વારી પુરુષો, ધાર્મિક વ્યાપારીઓ, અખીશ્રીમતો થયા છે, ત્યારે ગ્રંથકારો,-કવિઓ બહુજ થોડા શ્રાવકો થયેલા જણાયા છે

૪૦ પંડિત સુખલાલજી વાઙ્મયનો એક ભાગ-'દાર્શનિક સાહિત્ય' લઇ તેમાં ગૂજરાતને આપેલા ફાળા સંબંધમાં જણાવે છે કે —

'ભારતની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ બહુ જુના વખતથી જાણીતી છે અને અપાર છે તે અનેક જાતની છે એ જ્ઞાનસમૃદ્ધિની અનેક શાખાઓમાં એકજ શાખા આ વિદ્યાના અભ્યુદયકાળમાં હજુ પણ એવી રહી છે કે જેની બાબતમાં પશ્ચિમીય વિચારકોની દૃષ્ટિ પણ ભારત તરફ વળે છે એ શાખા તે દાર્શનિક વિદ્યાની શાખા ભારતીય દર્શનવિદ્યાની ત્રણ પ્રધાન શાખાઓમાં વૈદિક શાખા લઈએ અને તેના પહેલેથી ઠેઠ સુધીના સાહિત્યની રચનાના પ્રદેશો તરફ નજર કરીએ તો આપણને જણાશે કે વૈદિક દર્શનસાહિત્યની રચનામાં ગૂજરાતનો ફાળો પહેલેથી આજ સુધી નથીજ વેદો, ઉપનિષદો, સૂત્રો, ભાષ્યો, ટીકાઓ અને પ્રકરણગ્રંથો કે કાવ્યો એ બધાની રચનામાં પંજાબ, બ્રહ્માવર્ત, કાશી, મિથિલા, દક્ષિણ, બંગાળ અને કાશ્મીર જનપદ વગેરેનો હિસ્સો છે, પણ એકાદ સંદિગ્ધ અપવાદને બાદ કરીએ તો તે રચનાઓમાં ગૂજરાતનો ફાળો નજરે નથીજ પડતો બૌદ્ધ પિટકોનો ઉદ્ભવ તો મગધમાં થયો, એનું સંસ્કૃત સંસ્કરણ અને પછીનું દાર્શનિક સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના બધા ભાગોમાં જન્મ્યું ગૂજરાતમાં જન્મેલું બૌદ્ધ સાહિત્ય કયું અને કેટલું છે એનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવો અત્યારે કઠણ છે છતાં એમાં જરાયે શંકા નથી કે સાતમા સૈકા પહેલા અને ત્યાં સુધીના જે મોટા મોટા બૌદ્ધ મઠોમાં ગુણમતિ, સ્થિરમતિ જેવા અસાધારણ વિદ્વાન ભિક્ષુકો રહેતા અને ભણાવતા ત્યાં બૌદ્ધ સાહિત્ય અવશ્ય રચાયું હતું બોધિચર્યાવતાર જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથની રચના કાઠિઆવાડમાં જ થયાનું કલ્પાય છે

૪૧ 'આવી સ્થિતિ છતાં ગૂજરાતને શરમાવા કે ગભરાવા જેવું કશુંજ નથી તેનું કારણ એ છે કે તેણે જૈન દાર્શનિક સાહિત્યની રચનામાં મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે આપણે જાણીએ છીએ કે મૂળમાં તો જૈન દર્શનનું સાહિત્ય બૌદ્ધ દર્શનના સાહિત્યની પેઠે મગધમાં જ જન્મ પામેલું પણ પછીના કાળમાં તેની રચના દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થતી ગઇ અને છેલ્લા ૫ રમો વર્ષનો ઇતિહાસ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જૈન દર્શનના પ્રધાનતમ સાહિત્યની રચના, તેની પુરવણી અને તેનો વિકાસ એ બધું ગૂજરાતમાં જ થયું છે. ગૂજરાતે માત્ર જૈનદર્શનના સાહિત્યને જન્માવી કે વિકસાવીને જ સંતોષ નથી માન્યો પણ એણે તો પોતાના ખોળામાં જુદા જુદા પ્રાંતમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા કિંમતી સાહિત્યને બહુ કાળજીથી સંભાળી રાખ્યું છે અને તેથી જ કેટલાયે અપૂર્વ અને દુર્લભ ગ્રંથરત્નો એક માત્ર ગૂજરાતના ખૂણે ખાંચેથી જ અત્યારે પણ જડી આવે છે" (પ્રસ્થાન, મહા ૧૯૮૫ પૃ ૨૧૭-૮)

૪૨ ગૂજરાતની આ ગૌરવગાથા તે **શ્વેતામ્બર જૈનોની** ગૌરવગાથા તેમણે તે ગૌરવનું કાર્ય કર્યું છે વિરોધમાં શ્વેતામ્બરોનો ઇતિહાસ તે ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતનો ઇતિહાસ એથી આ ઇતિહાસમાં ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ આવી જાય છે સં ૧૯૮૧ના આશ્વિનના 'જૈનયુગ' માસિકમાં પૃ ૬૭ પર તંત્રી તરીકે મે જણાવ્યું હતું કે ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ટુંકામાં કહીએ તો ગૂજરાતમાં જૈનોનો ઇતિહાસ શ્રી વનરાજ ચાવડો કે જેને ઉછેરનાર જૈન સાધુ, રાજ્યતિલક કરનાર જૈન શ્રાવિકા અને જેના રાજમંત્રી પણ જૈન શ્રાવક હતા તેના રાજ્યથી તે કરણઘેલાના રાજ્ય સુધીમાં મંત્રી પદે પરંપરાથી જૈનોજ હતા કે જેઓએ મંત્રી-અમાત્ય તરીકે, દંડનાયક-સેનાપતિ તરીકે અને કોષાધ્યક્ષ તરીકે ઉજ્વળ કારકીર્દિ બતાવી રાજ્ય અને પ્રજાના હિતમાં તેમજ પોતાના જૈન ધર્મના પ્રભાવ અને ગૌરવ સાચવવામાં

પ્રબળ ફાળો આપ્યો છે ગૂજરાતનો આ કાળનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ-પણે, વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી શુદ્ધ અને અંગ્રેજીની ભાષામા જ્યારે લખાશે ત્યારેજ તેમના કીર્તિગાન યથેષ્ટ કરી નાખશે. તે વખતે આવો ઇતિહાસ લખવાનું બીડું ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ લીધુ હતું તેથી મને તથા ઘણાને આનંદ થયો હતો, કારણકે તેમને પુરાતત્ત્વનો અતિ શોખ છે, પોતાની પાસે પ્રશસ્તિઓ ને શિલાલેખોનો બહોળો સંગ્રહ છે, પુરાતત્ત્વ મંદિરમા પુસ્તકોનો ભંડાર ભર્યો છે, તેમને સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને ભાષાનું ઊંડું જ્ઞાન છે, ભાષા પર પ્રભુત્વ છે વળી તેમણે તે સંબંધી વિશાળ વાચન કર્યું છે તેમજ નવીન પાશ્ચિમાત્ય શૈલીનો પરિચય મેળવ્યો છે અને પોતે સંશોધન-બુદ્ધિ તેમજ અનેક હકીકતોમાથી સારભૂત સત્ય હકીકત તારવી લેવાની શક્તિ ધરાવે છે, વગેરે ગૂજરાતના ઇતિહાસને સર્જાવવા માટેના ઉચિત એવા ઘણા ગુણ તેમનામા છે, અને તેઓ સ્થિરચિત્ત-થી એક સ્થલે દત્તચિત્તપૂર્વક લખવા માડે એટલુ બાકી હતું. પરન્તુ તેઓ લગભગ સાતવર્ષ વીતી ગયા છતા અત્યારસુધીમા તેનુ એક પ્રકરણ પણ લખી પૂરૂં પાડી શક્યા નથી, જ્યારે તેમના જેટલા ગુણો નહિ ધરાવતો એવો હું મારા ધંધાનો વ્યવસાય, કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક વ્યવહાર સાચવ્યે-રાખ્યે જતા ફાજલ પડતા સમયનો લાભ લઈ વિશ્વસનીય અને બને ત્યા સુધી તે તે કાલના પ્રમાણો મેળવી જુદા જુદા સ્થળે પરિભ્રમણ કરી ત્યાના મંદિરો, ભંડારો તપાસી શિલાલેખો પ્રશસ્તિ-ઓ, ગ્રંથગત નોંધો વગેરે જે કાંઈ મળ્યુ તે મેળવી તે પરથી મારી મર્યાદિત શક્તિ અને મતિ પ્રમાણે ગૂજરાતી ભાષામા તે ઇતિહાસના એક ભાગ નામે જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસને લિપિબદ્ધ કરી શક્યો છુ તે જનતા સમક્ષ ધરવામા આવે છે સાથે સાથે અત્રે નિવેદિત કરવુ યોગ્ય છે કે થોડુંક થયા શ્રીમાન્ જિનવિજયે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના 'વિશ્વભારતી'–શાન્તિનિકેતનમા અધ્યાપક તરીકે રહી શ્રી

જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સના શત્રુંજય તીર્થ સમીપના ખાસ અધિવેશનના પ્રમુખ સાહેબ શ્રી બહાદુરસિંહ સિંઘીથી સ્થાપિત 'સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા'નું કામ વ્યવસ્થિત રીતે અને ગંભીરતાપૂર્વક ચાલુ કર્યું છે અને ચાર ગ્રંથો-પ્રબંધ ચિંતામણિ, તેને લગતા પુરાતન પ્રબંધોનો સંગ્રહ, વિવિધ તીર્થકલ્પ, અને પુરાતન સમય લિખિત જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ તેમના તંત્રીપદ નીચે નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાય છે અને બીજા પણ તૈયાર થાય છે આ રીતે ગૂજરાતના ઇતિહાસની સામગ્રી મુખ્યપણે તેઓ તૈયાર કરી રહ્યા છે, તેમના તરફથી ખાસ અપેક્ષિત વસ્તુ-તે ઇતિહાસનું ઘડતર હજુ બાકી છે-દૂર છે તે સત્વર વિનાવિઘ્ને તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાઓ એ હૃદયેચ્છા હું પુનઃ પ્રદર્શિત કરું છું

૪૩ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ મેકડોનલ, કીથ આદિએ અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે, પણ તે જોઇ જઇ તેની શૈલી અને રચના અવગાહી તે અનુસાર આ ઇતિહાસમાં કાર્યપદ્ધતિ રાખવાનું મારાથી બની શક્યું નથી જૈન ગ્રંથોનો મોટો સમૂહ તો હજુ અમુદ્રિત છે અને ભંડારોમાં દાબડામાં પૂરાયેલો છે, માત્ર તેના નામ, ને કર્તાનો ટુંક પરિચય તે સંબંધીની જે પ્રશસ્તિઓ બુહ્લર, કિલ્હોર્ન, પીટર્સન, ભાંડારકર આદિએ સરકાર તરફથી કરેલા પોતાના હસ્તલિખિત પ્રતોના રીપોર્ટોમાં તથા સ્વ. દલાલ પં. લાલચંદ અને પ્રો. વેલણકર આદિના સૂચીપત્રોમાં પ્રકટ થઇ છે તેમાંથી મેળવી શકાયો છે, તેથી તે દરેકના નામ, કર્તા તથા રચના સમય આપવા ઉપરાંત તેની પરીક્ષા-તે સંબંધી ઊહાપોહ-વિવેચન કરવાનું બની શક્યું નથી એટલે કે લેખકની કૃતિઓ પર વિવેચન કરવામાં લક્ષમાં રાખવાની અનેક બાબતો જેવી કે કૃતિઓ પરથી તેના લેખકનું વ્યક્તિત્વ, જે જે અસરો કે પ્રવાહોથી એનું વ્યક્તિત્વ બંધાયું હોય અને એની કૃતિ માટે જે હેતુઓ પ્રાપ્ત થયા હોય તે, તેની સર્વ કૃતિઓમાં રહેલી સર્વવ્યાપક ભાવના, જે જમાનામાં તે જન્મેલ હોય તેને લીધે તથા

આજુબાજુની વિદ્યમાન પરિસ્થિતિઓને લીધે તેનું ક્ષેત્ર ઘડાયું હોય તે અને તે પરથી તેની કૃતિઓ ઇતિહાસની ઘટનામાં જે સ્થાન ભોગવતી હોય તે, લેખકની જે પ્રકારની સાહિત્યની કૃતિ હોય તે પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ શિષ્ટ કૃતિઓના ધોરણે તે કૃતિની તુલના, તેમજ લેખક આપણા પર કેવી છાપ પાડે છે અને આપણી નજર સંમુખ કેવું ચિત્ર ખડું કરે છે તે-એમ વિશિષ્ટ, ઐતિહાસિક, શિષ્ટ યા આદર્શ (Classical) અને અંગત દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોતા આપડતી બાબતનો આલેખવી ઘટે તે આલેખી શકાઇ નથી, પ્રકટ થયેલ કૃતિઓ સંબંધી તેની આવશ્યક બાબતો મૂકવા માટે જરૂરના દીર્ઘઅભ્યાસ, સતત મનન અને ચિંતન થઇ શકયાં નથી, (જોકે સામાન્ય રીતે જેમણે મારે અભ્યાસ કર્યો હોય એવા વિદ્વાનોના સારા મતો અવ તાર્યા છે) વળી 'પ્રત્યેક ગ્રન્થની બાહ્ય પરીક્ષા તેના પૂરા રહસ્યને જોઇને જ કરવી જોઇએ, આંતરિક પરીક્ષા તો અધિકાંશ વાચકોના મન ઉપર આખા ગ્રંથની શી અસર પડી છે એ જોઇનેજ થઇ શકે' અપ્રકટ ગ્રંથોમાં તો મોટે ભાગે લેખકના સમય સહિત તેની કૃતિઓના નામનિર્દેશથી સંતોષ રાખવો પડયો છે, ઘણી હકીકતો વિસ્તારના ભયથી મૂકી દેવી પડી છે

કોઈ વખત જેને વિષે દૃઢ મત ધરાવતા છતાં મે મૌન સાચવ્યું છે કેમકે હું માનું છું કે ઘણી વખત ગેરસમજ, કડવા વેણ અથવા તેથી પણ વધારે આકરા પરિણામો ખેડીને પણ મૌન રાખવાનો જાહેર સેવકનો ધર્મ થઈ જાય છે, એટલે કેટલાક પ્રસંગો એવા હોય છે જ્યારે વાણી કરતાં મૌન વધારે શોભે છે

દરેક યુગના જૈન સાહિત્યની વાત કરતાં તે યુગના અન્ય ધર્મના પ્રવાહો-અન્ય ધર્મીઓનું સાહિત્ય-સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિ-પરિવર્તનો, વગેરેની યથાસ્થિત નોંધ કરી તેની જૈન સાહિત્ય પર કે જૈન સાહિત્યની તેની પર અસર બતાવી શકાઈ નથી, અને એમ વિસ્તૃત ઇતિહાસ કરવા જતાં તો જીવનના અનેક વર્ષો વીતાવવા પડે અને આ ગ્રંથ જેવા અનેક 'વૉલ્યુમો'

આજુબાજુની વિદ્યમાન પરિસ્થિતિઓને લીધે તેનું ક્ષેત્ર ઘડાયુ હોય તે અને તે પરથી તેની કૃતિઓ ઇતિહાસની ઘટનામાં જે સ્થાન ભોગવતી હોય તે, લેખકની જે પ્રકારની સાહિત્યની કૃતિ હોય તે પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ શિષ્ટ કૃતિઓ ।। વિગેરે તે કૃતિની તુલના, તેમજ લેખક આપણા પર કેવી છાપ પાડે છે અને આપણી નજર સમુખ કેવુ ચિત્ર ખડું કરે છે તે-એમ વિશિષ્ટ, ઐતિહાસિક, શિષ્ટ યા આર્ષ (Classical) અને અગત દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોતા આપડતી બાબતો આલેખવી ઘટે તે આલેખી શકાઇ નથી, પ્રકટ થયેલ કૃતિઓ મળતી તેની આવશ્યક બાબતો મૂકવા માટે જરૂરના દીર્ઘઅભ્યાસ, સતત મનન અને ચિંતન થઇ શક્યા નથી, (જોકે સામાન્ય રીતે જેમણે મને અભ્યાસ કર્યો હોય એવા વિદ્વાનોના સાત મનો અવ તાર્યા છે) વળી 'પ્રત્યેક ગ્રન્થની બાહ્ય પરીક્ષા તેના પૂરા રહસ્યને જોઇને જ કરવી જોઇએ, આંતરિક પરીક્ષા તો અધિકારી વાચકોના મન ઉપર આખા ગ્રંથની ની અસર પડી છે એ જોઇનેજ થઇ શકે' અપ્રકટ ગ્રંથોમા તો મોટે ભાગે લેખકના સમય સહિત તેની કૃતિઓના નામનિર્દેશથી સંતોષ રાખવો પડયો છે, ઘણી હકીકતો વિસ્તારના ભયથી મૂકી દેવી પડી છે

કોઈ વખત જેને વિષે દૃઢ મત ધરાવતા છતા મે મૌન સાચવ્યુ છે કેમકે હું માનું છુ કે ઘણી વખત ગેરસમજ, કડવા વેણુ અથવા તેથી પણ વધારે આકરા પરિણામો બેઠીને પણ મૌન રાખવાનો જાહેર સેવકનો ધર્મ થઈ જાય છે, એટલે કેટલાક પ્રસંગો એવા હોય છે જ્યારે વાણી કરતા મૌન વધારે શોભે છે

દરેક યુગના જૈન સાહિત્યની વાત કરતા તે યુગના અન્ય ધર્મના પ્રવાહો-અન્ય ધર્મીઓનું સાહિત્ય-સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિ-પરિવર્તનો, વગેરેની યથાસ્થિત નોંધ કરી તેની જૈન સાહિત્ય પર કે જૈન સાહિત્યની તેની પર અસર બતાવી શકાઈ નથી, અને એમ વિસ્તૃત ઇતિહાસ કરવા જતા તો જીવનના અનેક વર્ષો વીતાવવા પડે અને આ ગ્રંથ જેવા અનેક 'વૉલ્યુમો'

કરવા પડે, માટે આ ગ્રંથ અને તેટલો સંક્ષેપમાં લખેલ હોવાથી તેનું નામ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એમ રાખ્યું છે વિસ્તૃત ઇતિહાસ અનેક 'વૉલ્યુમો'માં લખનાર કોઈ સમર્થ વિચારક, વિદ્વાન અને વીરપુરૂષ ભવિષ્યમાં જાગે એમ હું ઇચ્છું છું તેને આ મારો પ્રયત્ન કિંચિત્ પણ માર્ગદર્શક થશે તો હું કૃતાર્થ છું

૪૪ હવે જૈનોનું પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સાહિત્ય જેટલું વિદ્યમાન જણાયું તે સર્વનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે. અપભ્રંશ સાહિત્ય સબંધી વિસ્તારથી મે મારા 'જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ' એ ગ્રંથમાં પ્રસ્તાવના તરીકે મૂકેલા 'જૂની ગૂજરાતીનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ નામના મારા નિબંધમાં વર્ણન કર્યું છે તેથી તે સબંધી વિભાગ ૪ પ્રકરણ ૧ માં વિ ૮મીથી ૧૩મી સદીના તે સાહિત્યનો ટુંકો અહેવાલ આપી બાકીની સદીના સાહિત્યનો માત્ર નામનિર્દેશ તે તે સદીના પ્રકરણો સાથે આપી દીધો છે, ગૂજરાતી સાહિત્યના વિ. ૧૩મી તે ૧૮મી સદીમાં થયેલા જૈન કવિઓ અને ગદ્ય લેખકોની વિસ્તૃત સૂચી રૂપે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના બે ભાગ બહાર પડેલા છે તેથી અને ૧૯-૨૦ મી સદીના જૈન કવિઓ-ગદ્ય લેખકોએ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો-શતકવાર કવિઓની કાવ્ય-પ્રસાદી વગેરે ઘણી ઉપયુક્ત બાબતો તે ગ્રંથના ત્રીજા ભાગમાં આપવાનો મારો મનોરથ છે, તેથી આ પુસ્તકમાં તો તેમનો માત્ર નામ-નિર્દેશ કરી સંતોષ રાખ્યો છે હિંદી સાહિત્ય તો બહુ જુજ-અતિ અલ્પ છે તેથી જૈન ગૂર્જર કવિઓમાં હિંદી કૃતિઓનો ઉલ્લેખ અન્ય કૃતિઓ પેઠે કરી દીધો છે આ ગ્રંથમાં જે સાહિત્ય આદિનો ઉલ્લેખ થયો છે તે ઉપરાંત બીજું જૈન સાહિત્ય ભંડારોમાં ક્યાંક સચવાયેલું પડ્યું હશે તેનો નિર્ણય સર્વ ભંડારોના પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ અને વર્ગીકરણ કરવામાં આવે ત્યાર પછી થઈ શકે

૪૫ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય મુખ્યપણે ૩૨ જૈનાગમ માને છે અને તેથી તેના પર 'ભાષા'માં કરેલ બાલાવબોધ-'ટબાઓ' વિશેષ

તેમનામા માલુમ પડે છે, ભોઠીદાસ આદિ 'ભાણા' કવિઓ થઈ ગયા છે તેમનો અન્યની પેઠે ઉલ્લેખ કર્યો છે આ ઉપરાન્ત ખાસ મૌલિક પ્રભા પાડે તેવુ એક બાજુ રહ્યુ પણ સુંદર નમૂનારૂપ જેવુ પણ– એટલે કે ખાસ ઉલ્લેખના યોગ્ય તેમનુ સાહિત્ય મારી નજરે આવ્યુ નથી હુ કુલધર્મથી શ્વે૦ મૂર્તિપૂજક છુ, પણ પૂજ્ય માતાશ્રીને ત્યા ઉછરેલો, ને તેઓ કુલધર્મથી સ્થાનકવાસી, પણ સર્વ ધર્મ પ્રત્યે ઉદાર દૃષ્ટિના એટલે તેમના સમાગમથી સ્થાનકવાસી સપ્રદાય પ્રત્યે પણ પ્રેમ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાના સસ્કારો મૂળથી રેડાયા છે વિશાલદૃષ્ટિથી અવલોકતા તે સંપ્રદાય માટે ઐતિહાસિક બિના જે કઇ મળી તે ટુકમા સમભાવે મૂકવામા આવી છે જુઓ પાન ૫૦૬ થી ૫૧૨નુ પ્રકરણ [અન્યમત તેના મૂર્તિપૂજા નિષેધ આદિ સિદ્ધાતના ગુણદોષની ચર્ચા આ ગ્રથમા કરવી નિરર્થક અને અપ્રસ્તુત છે, તેથી કરી નથી આ સ્થિતિમા કોઇને જરા પણ વિરોધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તેમ નથી તેવી વાતો જ્યારે 'જૈન સંપ્રદાયોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (Short History of Jaina Church) લખવામા આવે ત્યારે તેમા સ્થાન પામી શકે એવો ઇતિહાસ પ્રકટ થાય તો તે મનોરજક, બોધદાયક અને શિક્ષાપ્રદ જરૂર બને તેમ છે કોઇ લેખક અભિનિવેશ–પૂર્વગ્રહ–સ્વસપ્રદાય મોહને તજી પ્રેમ ઉદારભાવ અને સહિષ્ણુતાને સજી તેવો ઇતિહાસ લખવા પ્રેરાય એ ઇચ્છીશુ આ લેખકનો તેમ કરવાનો મનોરથ છે, તે પાર પડશે કે નહિ એ ભવિષ્યના ગર્ભની વાત છે] છેલ્લા ચાર પ્રકરણમા જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાતો, તેની સંસ્થાઓ, તીર્થો વગેરેની અતિ ટુક માહિતી આપી છે જૈન ધર્મના સિદ્ધાતો સબધી વિશેષ માહિતી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ પારિતોષક નિબધ તરીકે સને ૧૯૧૪મા પસાર કરેલો મારો નિબધ નામે 'જૈન અને બૌદ્ધ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તેના સિદ્ધાતો અને વૈદિક મત સાથે તુલના' બહાર પડશે ત્યારે તેમાથી મળી શકશે તેને લખાયે ૧૮ વર્ષ થયા અને તે દરમ્યાન અનેક માર્ગદર્શક પુસ્તકો,

માહિતી, સાધનો પ્રકાશમાં આવ્યા છે તેથી તે સર્વનો લાભ લઈ મૂળ નિબંધ સામ્પ્રતકાલીન (uptodate) કરવા પાછળ અવકાશ, અને ભારે પરિશ્રમ લેવાની જરૂર છે જૈન ગૂર્જર કવિઓના બે ભાગ, અને આ ઇતિહાસનો ગ્રંથ તૈયાર કરી છપાવવામાં સર્વ અવકાશ અને મહેનત ખર્ચાઇ જવાથી તે નિબંધનો સ્પર્શ કરી શકાયો નથી આ કારણે તે ફૉર્બસ ગુજરાતી સભા અને જનસમાજ મને ક્ષમા કરશે હવે તે બને તેટલી શીઘ્રતાથી હાથમાં લઇ તેનું પુનર્લેખન-સંશોધન વર્દ્ધન કરી પ્રકાશન કરવા હું પ્રયત્નશીલ રહીશ

૪૬ ભૂતકાલ પ્રત્યે સામાન્ય રીતે અક્ષમ કે અસહિષ્ણુ નથી થવાતું ભૂતકાલની વાત કરતાં અનેક પ્રકારનો ઉદાર આત્મનિગ્રહ અને સહનશીલતા રહે છે પૂર્વકાલના ધર્મ, ધાર્મિક સંપ્રદાય-સાહિત્ય, કે ધર્મતંત્ર જેવા વિષયને વિચારવાનો પ્રસંગ આવે તો તેમાં અનેક માનસિક અવ્યવસ્થાઓ-વિકૃતિઓ થઇ હોય છતાં તેને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રત્યે તિરસ્કાર અને નિન્દા વ્યક્ત કરવાનું મન થતું નથી અને કાળજીથી તે પ્રત્યે આંખમિંચામણા કરી યા તેને એક બાજુ રાખી આગળ વધવામાં આવે છે વળી ભૂતકાળમાં તે સર્વ બનેલું એટલે આપણને તેની સાથે સાક્ષાત્ પરિચય હોતો નથી, તેથી જ્યારે તેમના પ્રત્યે સારાકે નરસા અભિનિવેશ પણ જાગતા નથી પણ વર્ત્તમાન-આપણી નજર આગળ પસાર થએલો વર્ત્તમાન વિચારવાનું હાથ ધરવામાં આવે ત્યારે આપણી લાગણી સ્વસ્થ રહેતી નથી-બદલાઇ જાય છે, અને આપણો તીવ્ર આવેશ બહાર નીકળે છે, અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રત્યે સહનશીલતા રહેતી નથી અને સત્ય કહેવા જતાં કોઈને ખોટું લગાડવાનો, કોઈ વખત વધુ પડતું કહી જવાનો, તેમ કોક ટાણે અન્યાય કરી દેવાનો પણ પ્રસંગ આવવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. 'જીવતા માણસની પૂરી આકણી તેના સમકાલીનો મૂકીજ નથી શકતા, તેમનાથી કંઇક ને કંઇક પક્ષપાત થઇજ જાય '-આ કારણે વર્ત્તમાન પહેલાના એટલે જે જૈન ગ્રંથકારોને મે જાતે

જોયા-જાણ્યા-ઓળખ્યા નથી તેનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે એટલે જે વર્ષમાં હું સગીર મટી ગયો હતો તે સંવત્ ૧૯૬૦ના વર્ષ પહેલાં જે સ્વર્ગસ્થ થયા તેમને જ આમાં સ્થાન આપવાની સીમા બાંધી છે ત્યાર પછીના વિદ્યમાન કે અવિદ્યમાન નોંધવા લાયક વ્યક્તિઓ સંબંધી ખાસ કંઇ કહેવું નથી-આટલા ખુલાસાથી કોઈને હવે પૂછવાનું કે ટીકા કરવાનું કારણ નહિ રહે કે આ માટે પૌરસ્ત્ય-પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને હસ્તલિખિત જૈન ગ્રંથો પૂરા પાડી તે દ્વારા પશ્ચિમમાં જૈન ધર્મના અભ્યાસનો વધારો કરનાર શ્રી વિજયધર્મસૂરિ, અધ્યાત્મ-યોગના રસિક અનેક ગ્રંથોના પ્રયોજક કવિ શ્રી બુદ્ધિસાગર સૂરિ, અનેક પુસ્તકોનું સુંદર સંપાદન કરનાર મહાન્ અભ્યાસક વિદ્વાન્ ગ્રેજ્યુએટ શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, સિદ્ધહસ્ત લેખક અને વિચારક શ્રી વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ વગેરે સ્વર્ગસ્થોને તેમજ વિદ્યમાનોમાં અપ્રકટ રહેલા આગમસાહિત્યને પ્રકટ કરાવી તેનો તે રીતે ઉદ્ધાર કરનાર શ્રી સાગરાનંદ સૂરિ, પંડિતોમાં વિચારક પંડિતવર્ય સુખલાલ, પં. બેચરદાસ, અને પં. લાલચંદ—સુંદર લેખક રા. સુશીલ, વર્તમાનપત્રકાર રા. અમૃતલાલ શેઠ, સોરઠી લોકસાહિત્યના ઉદ્ધારક લેખક અને કવિશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, નવલકથાકાર રા. ચુનિલાલ વર્ધમાન શાહ, આદિને આ ઇતિહાસમાં સ્થાન આપી શકાયું નથી.

૪૭ આ સાથે એ પણ કહી દેવું યોગ્ય છે કે વીસમી સદી તે ચાલુ સદી છે, તેમાં સ્વર્ગવાસ થનાર શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદ સૂરિ), શ્રી વીરચંદ ગાંધી, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ, શ્રી ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી, શ્રી રાયચંદ કવિ વિષે પ્રમાણ કરતાં વિશેષ લખી જવાયું છે, પરંતુ તે પણ મારા પોતાના વિશિષ્ટ મત અનુસાર નહિ, પણ પ્રામાણિક વિદ્વાનોના ગ્રાહ્ય મત અનુસાર લખાયું છે, અને આવો ઇતિહાસ ફરી વાર બહાર પડશે ત્યારે ખરો, એટલે તત્ત્વનું જેટલું ટુંકમાં લખાય તેટલું તેમના સંબંધી લખી બહાર પાડી દેવું ઠીક છે એ હેતુથી કંઈક વિશેષ લખાયું છે તો તે ક્ષંતવ્ય ગણાશે.

૮૮ જૈનો હિંદુ છે—જે માણસ હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુકુળમાં જન્મીને વેદ, ઉપનિષદ્, પુરાણાદિ ગ્રન્થોને ધર્મગ્રન્થરૂપે માને, જે માણસ સત્ય અહિંસાદિ પાંચ યમોને વિષે શ્રદ્ધા રાખે ને તે યથાશક્તિ પાળે, જે માણસ આત્મા છે પરમાત્મા છે, આત્મા અજ અને અમર છે તેમ છતાં દેહાધ્યાસથી સંસારમાં અનેક યોનિમાં આવજા કર્યા કરે છે, તેને મોક્ષ છે, અને મોક્ષ એ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ માને, જે વર્ણાશ્રમ ને ગૌરક્ષા ધર્મને માને તે હિન્દુ છે—આવી વ્યાખ્યા હિન્દુની ગાંધીજીએ કરી છે તેજ ગાંધીજી ગૌતમબુદ્ધ માટે જણાવે છે કે 'મારો તો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે કે બૌદ્ધધર્મનો અથવા બુદ્ધના ઉપદેશનો પૂરો પરિપાક ભારતવર્ષમાંજ થયો હતો એથી ઉલટું થવું શક્ય પણ નહોતું કારણ ગૌતમ પોતે હિંદુ હતા—હિંદુશ્રેષ્ઠ હતા હિંદુ ધર્મના ઉત્તમમાંથી તેઓ ભીંજાયા હતા કેટલાક તત્ત્વો જે વેદમાં દટાઈ રહેલા હતા અને જેની પર જાળાં બાઝી ગયા હતા તે તત્ત્વોને તેમણે નવજીવન આપ્યું વેદમાં રહેલા ઝગઝગતા સત્ય પર શબ્દોનું-નિરર્થક શબ્દજાળનું જે અરણ્ય જામ્યું હતું તેમાંથી તેમના મહાન હિંદુ આત્માએ પોતાનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો વેદના કેટલાક શબ્દોમાંથી તેમણે જે અર્થનું દોહન કર્યું તેનાથી એમના કાળના માણસો સાવ અજાણ હતા ભારતવર્ષની ભૂમિ એમને આ ધર્મકાર્યને સારૂ સૌથી અનુકૂળ લાગી બુદ્ધ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ જનાર અને તેમને વીંટળાઇ વળનાર ટોળાં ઇતરધર્મીઓના નહિ પણ હિંદુઓનાજ હતા અને તેઓ વેદધર્મથી રંગાયેલા હતા પણ બુદ્ધનો ઉપદેશ તેમના હૃદયની જેમ સાર્વભૌમ અને સર્વવ્યાપી હતો, અને તેથી તે એમના નિર્વાણ પછી પણ ટક્યો અને આખી પૃથ્વી પર ફરી વળ્યો બુદ્ધના અનુયાયી ગણાવાનું જોખમ વહોરીને પણ હું કહું છું કે એ હિંદુ ધર્મનો વિજય છે બુદ્ધે હિંદુધર્મનો અસ્વીકાર કદી કર્યો નહોતો, તેમણે તો તેનો પાયો વિશાળ કર્યો, તેમણે હિંદુધર્મને નવજીવન આપ્યું અને એનું

નવું ગણ્ય ગનાવ્યું બુદ્ધના ઉપદેશનો મહત્ત્વનો ભાગ હિંદુધનમા ભળી જઇને આજે તેનું અગ થઇ ગયો છે આજે હવે હિંદુ-આગન-ર્ત પાછા પગ ા ભરે, અને ગાનમે હિંદુધર્મ પર જે નુધાગ મોજુદ દેખ્યુ તેને ભૂની નાખી ગરે, એ ચઢય ગુ ીથી પોતાના ભાગે આપણોઅથી, જાચ્ય ત્યાનથી અને છત્ર ા ી િઘકન ક પવિત્રતાથી તેઓ હિંદુધર્મ પર હદી ા ભૂમાય ગોરી છાપ મુખી ગયા, અને હિંદુધર્મ એ મહાન ગુગો કાયમનો ઘણી બનેલો છે'

૪૯ શ્રી બુદ્ધના મગકાલીન ી મહાવીર હતા અને તેમને વિષે પણ ની બુદ્ધ માટે જે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રાય કહી ચકાય તેમ છે ની મહાવીરે વેદવિત (બ્રા ણ્વ ી) તગેરે આચાગગમા સ્પષ્ટ વર્યુ છે ા છે બૌદ્ધ ધર્મ તે નામથી હિંદમા લુપ્ત થયો, અને જૈન ધર્મે પોતાનું નામ-અસ્તિત્વ હિંદમા અત્યારસુધી જાળવી રાખ્યુ બ ેની અગર-બને ા તત્ત્વોની મેળવ ા હિંદુધર્મ ા થઈ છે બનેના ગંસ્કાર પ્રકૃતિથી આર્યધર્મી છે હિંદુઓનો ધર્મ વિશાળવ્યાપી હોઈ તેણે પોતામા નિરીશ્વરવાદી નાસ્તિક ચાર્વાકની ફિલસુફીનો પણ સમાવેશ કર્યો છે બૌદ્ધો અને જૈનો વેદાદિ પોતાના ધર્મગ્રથો ન માનતા છતા તે આર્ય ગંસ્કારવાળા છે-આર્ય ધર્મનાજ અગ છે હિંદુઓના ધર્મને જો હિન્દુ ધર્મ કહેવામા આવે તો ભારતમા ઉત્પન્ન થ ાગ સર્વ ધર્મ હિન્દુ ધમ કહેવાવા યોગ્ય છે

૫૦ જૈન એક જાતિ નથી પણ એક ધર્મ છે-આર્ય ધર્મ છે-ભારતવર્ષમા જન્મેલો ધર્મ છે હિંદુ એ જાતિ છે અને તેથી જૈનો જાતિએ (by race) હિંદુ છે જૈન ધર્મ પાળનારાના હિંદમા વસતી વણિક આદિ જુદી જુદી વર્ણો-જાતિઓ છે ગમે તે વર્ણના તે ધર્મ પાળી શકે છે

૫૧ શાસ્ત્ર-દરેક ધર્મમા તેના મુખ્ય ધમગ્રથોને 'શાસ્ત્ર' કહેવામા આવે છે અને તેનું પ્રમાણ છેવટનું-નિર્ણયાત્મક ગણવામા આવે છે કોઈ વખત એક ધર્મશાસ્ત્રમા કંઇ તો બીજા ધર્મના શાસ્ત્રમા

તેથી જૂદુ જ હોય એમ જોવામા આવે છે શાસ્ત્રની કસોટી શી એમ પ્રશ્ન થતા તેનો ઉત્તર પ્રત્નપુરુષો એમ આપે છે કે જે શાસ્ત્ર વચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાથી મળ્યુ હોય છતા તે અપ્રમાણ છે જેને બુદ્ધિ સમજે નહિ, જે હૃદયમા ખૂચે તે શાસ્ત્ર નહિ એમ ન હોય તો આપણને ધર્મભ્રષ્ટ થવાનો ભય રહે જે શાસ્ત્ર મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, પાખડ ઇત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય શાસ્ત્ર એવુ હોઇજ ન શકે કે જે અક્કલની બહાર હોય, જે સત્ય ન હોય, જેને હૃદય ન માને બાકી શાસ્ત્રના અર્થ તો ગમે તેવા થઇ શકે આપણે શાસ્ત્રને નામે શુ નથી કરતા? શાસ્ત્રને નામે બાવાઓ ભાગ પીયે છે અને ગાજો ફુકે છે, શાસ્ત્રને નામે દેવી ભક્તો માસ મદિરાનુ સેવન કરે છે, અનેક માણસો વ્યભિચાર કરે છે, અને મદ્રાસ ઇલાકામા કુમળી બાળાઓને વેશ્યા બનાવવામા આવે છે આના કરતા શાસ્ત્રનો બીજો શો અનર્થ હોઇ શકે? આવા અનર્થકારી શાસ્ત્રોની અસર-ગતિ રોકવી ઘટે જાહેર સેવા કરનારનો ધર્મ પ્રજાના પ્રવાહની જે ગતિ હોય તેમા તણાવાનો નથી, પણ જો તે ગતિ અવળી હોય તો તેને સવળી કરવાનો છે જો પોતાના દિલમા 'ના' હોય તો તેનામા 'ના' કહેવાની હિંમત હોવી જોઇએ દિલમા 'ના' હોય છતા સ્હામાનુ મ્હો જોઇને તેને 'હા' જોઈએ છે કે 'ના' એ વિચારી લઇને તે પ્રમાણે વાત કરવામા આવે છે એ કાયરતા છે

પર ધાર્મિક જીવનની બે ભાવના જુદી પાડી શકાય એક પ્રવૃત્તિની અને બીજી નિવૃત્તિની, એક કર્મની અને બીજી જ્ઞાનની, એક ગૃહસ્થની અને બીજી સન્યાસની આ પૈકી નિવૃત્તિધર્મને સ્વીકારનારા-દીક્ષિત મુનિઓ-ધર્મગુરૂઓ સાહિત્યના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે પોતાના પૂર્વજોનુ અનુકરણ કરી એટલુ બધુ કરી શકે એવી તેમની નિવૃત્તિની સ્થિતિ છે કે જૈન ગૃહસ્થોનો બધો સમૂહ કે તેમની સસ્થાઓ કરે તેના કરતા સરસાઇ બતાવી શકે ' એ નિવૃત્તિ

પ્રવૃત્તમાં ફરેલી હોવી જોઈએ દેહ માત્ર પ્રવૃત્તિ વિના એક ક્ષણભર પણ ટકી શકે નહિ એ સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. પ્રત્યેક શ્વાસ આપણે લઈએ છીએ એ પ્રવૃત્તિ–સૂચક છે ત્યાં નિવૃત્તિનો અર્થ આ જ હોઈ શકે કે શરીર નિરંતર પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં આત્મા નિવૃત્ત રહે એટલે કે તે વિષે અનાસક્ત રહે તેથી નિવૃત્તિપરાયણ મનુષ્ય કેવળ પરમાર્થને ખાતર જ પ્રવૃત્તિ કરે નિવૃત્તિ એટલે અનાસક્તિપૂર્વક પરમાર્થે આચરેલી પ્રવૃત્તિ'—આવી નિવૃત્તિથી પોતે પરમાર્થે આદિત્યપ્રવૃત્તિ કર્યા કરશે તો વર્તમાન જે સાધુઓ સત્ય અને અહિંસાના જગદ્વ્યાપી ધર્મને સમજાવવામાં મહાન્ ફાળો આપી શકશે ખરી ધર્મજાગૃતિથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં જેટલું સત્ય, શિવ અને સુંદર છે તેટલાનો જ નમૂદ કરવાની ધગશ હોય તો આપણી સ્થિતિ આજે જુદી જ હોય એનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં ધર્મના વ્યાપક સ્વરૂપને નજરમાં રાખી ભગીરથ મૌલિક પ્રયત્નો થશે ત્યારે જ આપણને પ્રાચીન સભ્યતાની ખોવાઈ ગયેલી ચાવી હાથમાં આવશે

પૂ આચાર્યશ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે એક વ્યાખ્યાનમાં ધર્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ શું છે તે યથાર્થ શબ્દોમાં કહ્યું છે :—'ધર્મમાં બુદ્ધિ, અનુભવ, શ્રદ્ધા, અંતઃકરણની લાગણીઓ, કાવ્યકલ્પના અને રહસ્યમિકતા એ બધી વસ્તુઓ હોય છે, હોવીજ જોઈએ એની સાથે વ્યક્તિનો સમાજ અને વિશ્વ સાથેનો સંબંધ, જીવનવ્યાપી સંઘ સ્થાપવાની વૃત્તિ અને આવશ્યકતા, તેમજ ક્ષેમવૃત્તિ (Conservatism) અને પરિવર્તનવૃત્તિ (Radicalism) એ બંને બાજુ ધર્મમાં સ્વભાવત હોય છે અને હોવા જોઈએ, આમાંથી એકે અંગ જો ઓછું કરીએ તો ધર્મ વિકલાંગ થવાનો, અને મનુષ્યજીવન માટે અપર્યાપ્ત નીવડવાનો ધર્મમાં શ્રદ્ધાની માત્રા વધવાથી ધર્મ બગડતો નથી લાગણી અને કોમળતા વધવાથી તે પોચો થતો નથી કાવ્યકલ્પનાઓ વધવાથી તે અસત્યપ્રેરક થતો નથી રહસ્યમિકતા વધવાથી તે હીનત્તાનો સંગ્રાહક બનતો નથી વિશ્વ સાથેનો સંબંધ પૂર્ણપણે સ્વીકા-

રવાથી તે અવ્યવહારૂ થતો નથી ક્ષેમવૃત્તિને અંગીકારવાથી તે જડ થતો નથી પરિવર્તનશીલતાને અવકાશ આપવાથી તે વિનાશક બનતો નથી ધર્મનું મરણ તો અજ્ઞાન, વિલાસિતા અને બાહ્ય સત્તામા છે ભ્રમમૂલક અસત્યથી સત્ય ઢંકાય, પણ કોઇ કાળે વીંધાય નહિ, કેમકે અસત્યના પેટમા પણ સત્ય જ છુપાયેલું રહે છે સત્યનો પરાજય સત્તામા છે કોઇપણ ધર્મ ત્યારે અજ્ઞાનને માગે છે, વિલાસિતા સાથે માડવાળ કરે છે, અથવા સત્તાની ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ ધર્મ પ્રથમ સુન્દર થાય છે, રોચક થાય છે, વિશાળ થાય છે અને અંતે પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય છે '

૫૮ પ્રવૃત્તિ-ધર્મમા રાચતા એવા યુવકો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ધર્મ કે સમાજના સંબંધે ધારે તો ઘણું કરી શકે—જૂનાગાથી નવુ સર્જી શકે—પૂર્વજોના સાહિત્ય પ્રત્યે આદર તેમનામા ઉત્પન્ન કરાય તો તેઓ તેનો વિસ્તાર શાસ્ત્રીય અને તાર્કિક પદ્ધતિથી યુક્તિ પુરસર કરી શકે, અને ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલના સેતુરૂપ બની વર્તમાનકાલને ઉજ્જવલ બનાવી શકે યુવકો પ્રત્યે બડખોર કહી ઉપેક્ષા કરવી, તેમને હરકોઇ પ્રકારે નિન્દવા, તેમની અવગણના અને અવહેલના કરવી, તેમનો જુસ્સો દબાવી દેવો અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ ને વિચારસ્ફુરણાઓ અનિષ્ટ ઉચ્છૃખલ તથા અહિતકારી ગણી જ લેવી–એ તેમનું માનસ નહિ સમજવાથી ઉપસ્થિત થયેલા પરિણામો છે વસ્તુત અંધશ્રદ્ધા, ગતાનુગતિકતા, કુપ્રથાઓ સામે પ્રહાર કરી જ્ઞાનપૂર્વક શ્રદ્ધા, વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ અને સુપ્રથાઓનુ વાતાવરણ જમાવવુ એ એક જાતનુ બડ છે એવુ બડ તો આદરણીય છે, ઉત્તેજનીય છે આ દૃષ્ટિથી શ્રીમાન્ મહાવીર પ્રભુના સમગ્ર જીવનને વિચારપૂર્વક લક્ષમા લેતા જણાશે કે તેઓ એક જબરા બડખોર હતા વેદવિહિત હિંસા, ચાતુર્વર્ણ્યથી થયેલી સંકુચિતતા અને સ્ત્રીઓ

સા યુગ પ્રત્યે અન્યાયી વર્તનની સામે મહાન્ આંદોલન તેમણે કર્યો હતો અને શુદ્ધ સર્વતોભદ્ર અહિંસા સમતાની, ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી તે સંઘમા સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રોને સમાન અધિકાર વાળુ સ્થાન આપ્યુ હતુ અનિષ્ટ તત્ત્વો અને વહેમોના જાળા જ્યા જ્યા હોય ત્યા ત્યા પોકાર કરી તેને પીંખી નાખી તેની બદલીમા ઇષ્ટ તત્ત્વો અને સત્ય શ્રદ્ધા સત્ય જ્ઞાન અને સત્ય આચારની સ્થાપના કરી એમા યુવકોના યૌવનનો—તેમનો વય થાય એ ગૌરવરૂપ છે તે બીજે રસ્તે વહી જવા ન જોઇએ, વહી જતા હોય તો સવળે રસ્તે વાળી તેમને અભિનંદન—ઉત્તેજના આપી સ્થવિરો આશીર્વાદ અને પ્રેમભાવ દાખવવા ઘટે યુવકો અને નવજવાનોનો વર્ગ જ હંમેશા હંમેશ પ્રજાની બધી આશા અને ઉમેદોનો ખજાનો છે

૫૫ બધેના યુવકો ન્યાય ચાહે છે, યુક્તિ ઇચ્છે છે 'અમે જે કહીએ છીએ તે પૂર્વજો કહી ગયા છે, અને તે આ પ્રકારે જ કહી ગયા છે તો તેને તે પ્રકારેજ સત્ય તરીકે સ્વીકારો, કારણકે પૂર્વજોના કથનો દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવથી અબાધિત—અપરિવર્તનશીલ છે, સનાતન સત્ય છે'—એમ કહેવાથી બધા યુવકો માની નહિ જાય તેમા ન્યાય ને યુક્તિ હશે, તે બરાબર સમજમા ઉતરી શકે તેવી રીતે બતાવવામા આવશે તો તેઓ સ્વીકારશે, નહિતો વખતે સામા થઇ જશે એમ સમજી તેમની સાથે આદરભર્યો વર્તાવ કરવામા આવશે તોજ તેમનામા નિજ માન અને પૂર્વજોનું માન જળવાશે યુક્તિ કે ન્યાય દાખવવા જેટલી બુદ્ધિ કે શક્તિ ન હોય અને તે છતા સ્વમાન જાળવવુ હોય તો પ્રેમદૃષ્ટિથી યુવકો જે કરે તે જોયા કરવુ—મૌન સેવવુ એમ આજનો યુગધર્મ કહે છે અત્યારે તો વિરોધ, પ્રતિકાર, પ્રણાલિકાભંગ, આક્રમણ, એવા એવા અનેક શબ્દોના રણકાર સંભળાય છે આથી ભડકવાનું નથી, પરંતુ યુગમા એક પ્રકારનું જોમ-બળ આવ્યુ છે તેના ચિહ્ન તરીકે એ રણકાર છે એમ સમજી આનંદવાનું છે અને વિશેષમા તેનો લાભ લઇ તે રણ-

કાર વધુ ને વધુ ગતિ લઈ યોગ્ય પ્રગતિ સાધે, પછી વધી એક પ્રચંડ મહાન્ અવાજ બની દિગન્તવ્યાપી થાય, આખા ભારતમાં ફરી વળે એવું હૃદયપૂર્વક ઇચ્છું છું. એની ગતિથી, જૈનનાથી બધી જનતી પરવશતા–મન વચન શરીરની પરવશતા જશે, અજ્ઞાન, ગરીબાઈ દૂર થશે અને ધાર્મિક ઝઘડા, સામાજિક સડાઓ, અને ચુસ્ત મૂર્ખતાઓના પ્રદર્શનો નાશ પામશે, ટુંકામાં આપણી આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં આડે આવનાર મહા વિઘ્નનો નાશ થશે. આવા આગમનાનો જ ' વૃદ્ધ મુરબ્બીઓ સામેનો વિરોધ કે તેમનો તિરસ્કાર સમજવાનો નથી. આ સબંધી પ્રાચીન ફિલસુફીઓના મહાન્ અભ્યાસી પ્રોફેસર સર રાધાકૃષ્ણને લખનૌ વિદ્યાપીઠના ૩૧ મા પદવીપ્રદાન–સમારંભ વખતે આપેલું ભાષણ મનનીય છે. તેઓ જણાવે છે કે—

'બગડી ગયેલ સામાજિક વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક ઝનૂન સામે બંડ કરનાર યુવકોના હાથમાં ખરૂં ભવિષ્ય છે. અત્યારે પરિસ્થિતિ એવી ગંભીર છે કે જેઓ તે યુવકો પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખે તેઓ ક્રૂરતાનો અપરાધ કરે છે. લોકોની ઉપેક્ષા પર અન્યાય વૃદ્ધિ પામે છે. ખરાબ શેઠ, ભૂંડા નેતા, અસત્યનિષ્ઠ ગુરૂ–એ બધા વધતા જાય છે તેનું કારણ તેમના પ્રત્યે સામનો કદિપણ કરવામાં નથી આવ્યો તે છે. અન્યાય કરનારા નભે છે કારણકે જેઓમાં ન્યાયની ભાવના હોય છે તેઓ જડભરત જેવા અક્રિય બેઠા રહે છે. સમાજમાંના અન્યાયો સામે સામનો કરવાનો જુસ્સો એ આજ્ઞાનો કે નિયમોનો અનાદર અથવા અસહનશીલતા છે એવી ખોટી ભ્રમણામાં પડવાનું નથી. બીજાઓની લાગણી પ્રત્યે માન અને ઉદાર આત્મિક વિવેક સાથે તે સામનો તદ્દન સંગત છે. આપણે શિષ્ટસમાજ માટેની આવશ્યક એવી પ્રધાનભૂત વિનયશીલ રીતભાતને તિલાંજલિ દેવી ન જોઈએ.'

૫૬ વિનયી વર્તન રાખી ધર્મમાં દેખાતું ક્લેશમય ઝનુની વાતાવરણ અને સમાજમાં ઘુસી ગયેલ ખોટી માન્યતા અને વહેમોના પરિણામે રહેલ સડાઓ સામે સત્ય અને અહિંસાના સાધનથી સામનો કરવામાં યુવકો સફલતા મેળવી શકશે એ નિઃસંદેહ છે. વાણી

વિચારના અભાવમાંથી પાછો પણ દૂર થશે નહિ અને કેમ કરવા નિશાળ ખાતી જવાથી અભ્યાસ વધે ને તેના સાથે સામાજિક, ધાર્મિક, સંસ્કૃતિવિષયક, નાગરિક પ્રશ્નો પેદી તેની વિચારણા, નિમંત્રણા પુરી કરવી તો પ્રશ્નો રાજ્યની મદદ કરતા છે, સાહિત્ય લિપિપ્રધાન હોય માનસને જડ બનાવે છે, મગજને અભ્યાસન પ્રત્યે જાય છે એવા આરોપો દૂર કરી તેને અતિ ઉપયોગી થઈ શકશે

૫૭ આપણામાં આવેશ છે, સારી ભાવનાઓ પણ છે, પરંતુ એ આવેશથી કે એ ભાવનાથી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો નથી, તેનાથી આપણું ભાગ્ય આપણે ઘડવાનું નથી આપણે જે કંઈ કરીએ તે જ કાયમ રહેવાનું છે અને તે ઉપરથી જ ભવિષ્યનું ઘડતર થવાનું છે. આપણા આવેશો આપણે કૃતિમાં ન મૂકીએ, એ આવેશનું સુંદર પરિણામ ન લાવીએ તો એ આવેશ મિથ્યા છે ભાવનાઓ જગાડવાનું કાર્ય સારું છે તેની તે વખતે જરૂર પણ છે પરંતુ ભાવનાઓ જગાડવામાં રોકાવા કરતા આપણે કામ જ કરવા લાગી જઈશું તો તેની અસર વધારે થશે, અને કામ કરી બતાવીને આપણે વધારે દૃઢ ભાવનાઓ જગાડી શકીશું આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે, આપણા ધર્મની આધ્યાત્મિક સબળતા વિષે અડગ વિશ્વાસને લીધે જ વિરોધ અને વિખવાદના વાદળોમાં અનેક મહાજન શાંતિ અને આશા જાળવી શક્યા છે તે વિશ્વાસ આપણામાં જાગૃત અને પ્રજ્વલિત રહે તો આશા, હિંમત અને બળમાં વૃદ્ધિ થતી જાય એ નિઃશંક છે

૫૮ સાહિત્યનો રસ અક્ષરજ્ઞાન વગર લઈ શકાય તેમ નથી અક્ષરજ્ઞાન અને તેનાથી સાક્ષર થવું એ એક વાત છે, અને ખરા ચારિત્રવાન્ થવું એ બીજી વાત છે ગાંધીજી કહે છે કે મારો અનુભવ છે કે માણસનું ચારિત્ર એ તેની લખી વાંચી શકવાની કેળવણીથી તદ્દન અલાયદી વસ્તુ છે અને એકલી લખવા વાંચવાની કેળવણી

માણસની નૈતિક કમાણીમાં એક દમડીનો પણ ઉમેરો કરે છે એવો નિયમ નથી જે કેળવણી આપણી બધી મર્દાનગી હરી લે, આપણને નાદાર અને નાસ્તિક કરી મૂકે, અસંતોષથી આપણા જીવનને ભરી દે અને બીજી બાજુએ અસંતોષ મટાડવા માટે કશોજ માર્ગ ન રાખીને દશે દિશાએ આપણને નાસીપાસીજ પીરસી મૂકે તે ખરી કેળવણી નથી અક્ષરજ્ઞાન એટલેજ દરજ્જે જરૂરનું છે જેટલે દરજ્જે તે આપણી વિચારશક્તિને ખીલવે ને આપણને સાગસારનો નિર્ણય કરતા આવડે આપણે મનુષ્ય બનવુ એ પ્રથમ ભણતર છે મનુષ્ય જ અક્ષર જ્ઞાનને લાયક છે અક્ષરજ્ઞાનથી મનુષ્યત્વ નથી આવતુ આપણે આપણા બળને વિષે અજ્ઞાત છીએ તેથી—તે અજ્ઞાનથી બીજા દોષો આવી જાય છે આપણામા રહેલા આત્માને વિષેજ શંકા છે, તેના ગુણોને વિષે શ્રદ્ધા નથી આ અજ્ઞાન કેવળ અક્ષરજ્ઞાનથી નથી જવાનુ માત્ર વિચારના પરિવર્તનથી જ જઇ શકે છે

૫૯ આપણે પોતે ને આપણી પ્રજાએ અક્ષરકેળવણી લઇ બુદ્ધિ ખીલવવાની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ જરૂર નૈતિક કેળવણી લેવાની છે નીતિની કેળવણી એટલે ધર્મનુ ભાન થવુ જેને ધર્મ ઉપર આસ્થા બેઠી છે, જે તેના સ્વરૂપને સમજે છે તેની સાથે જગત એક દરે કજીઓ કરતુ નથી ને કરવા આવે તો પેલો પુરૂષ તેને વિનયપૂર્વક દૂર કરાવી શકે છે અહીં ધર્મનો અર્થ માત્ર ધર્મગ્રંથોમા લખેલા ક્રિયાકાડ કરવા એ નથી, પણ પોતાને ઓળખવો, ઇશ્વરની પહેચાન કરવી એ છે, અને જેમ જેને વણતા ન આવડે તે વણકર નથી થઇ શકતો તેમ જે અમુક નિયમોનું પાલન નથી કરતો તે પોતાને ઓળખીજ નથી શકતો એ નિયમો તે સત્ય, અહિંસા ને બ્રહ્મચર્ય છે આ બધાનું જ્ઞાન ધર્મસાહિત્યમાથી મેળવી શકાય છે ધર્મ પુસ્તકોમાથી પરમાત્માનો મેળાપ અને સત્યનુ દર્શન મળી શકશે

૬૦ ભારતવર્ષની પુરાણી વિદ્યાપીઠોની પેઠે આપણી હાલની

યુનિવર્સિટીઓમાં જ્યાં સુધી દેશમાં વિદ્યાદાન માતૃભાષા દ્વારા શિખવાતી ન કરે નહિ થાય, ત્યાં સુધી ગરીબોમાં જરૂર વિદ્યા મનાશે સાથી વિદ્યા પરદેશી રહે તેની સ્થિતિ નહિ હોય, ત્યાં સુધી વિદ્યા ઓ ધર્મનો સંપૂર્ણ સંગમ નહિ થયો હોય, ત્યાં સુધી પરભાષાની મારફતે શિક્ષણ આપી બાળકો અને જુવાનો ઉપર અનન્ત બોજો પડે છે તે દૂર કરવામાં નહિ આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી પ્રજા કદી ઉન્નત થવાની નથી એ નિશ્ચય છે. પ્રજાકીય શિક્ષણ તે તે પ્રાન્તની ભાષામાં દેવામાં આવવું જોઈએ. શિક્ષકો ઉત્તમ કોટિના હોવા જોઈએ. ત્યાં વિદ્યાર્થિને સ્વચ્છ હવાપાણી મળે, તથા મકાનો અને આસપાસની જમીન આરોગ્યનો પદાર્થપાઠ આપતી હોય, તેવી વ્યવસ્થાવાળી શાળા હોવી જોઈએ અને જેમાંથી મુખ્ય ધર્મોનું જ્ઞાન મળી શકે એવી શિક્ષણપદ્ધતિ હોવી જોઈએ. આવી વિદ્યાપીઠો એક નહિ પણ અનેક પ્રાન્તપ્રાન્તમાં ઉભી થશે ત્યારે વિદ્યા અને ધર્મનો સંપૂર્ણ સંગમ પ્રાપ્ત થશે.

૧૧ ગુજરાતમાં જે વિદ્યાપીઠ સ્થપાઇ તેણે કંઇ કાર્ય કરી બતાવ્યું અત્યારે તેની સ્થિતિ ગુજરાતને શોભે તેવી નથી. તેવી વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણનું વાહન ખરી ગુજરાતી ભાષા હોવીજ જોઇએ જે ગુજરાતી લાખો ગુજરાતના બાળકો વતની બોલે છે ને લખે છે તે ખરી ગુજરાતી. ગુજરાતી સંસ્કૃતની અને પ્રાકૃતની દીકરી હોઇ તેનો આધાર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉપર હોવોજ જોઇએ. એમાં તો કોઇ શંકા ન લાવી શકે. જેમ જેમ આપણામાં પ્રજાપ્રેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણામાં ભાષાપ્રેમ વધવો જોઇએ. દેશપ્રેમ હોય ને ભાષાપ્રેમની ખેવના ન હોય એ અસંભવિત છે. હિંદુ (જેમાં જૈનો સમાય છે), મુસલમાન ને પારસી એ ત્રણે કોમો ગુજરાતી બોલે છે, ત્રણે વેપારી હોઇ આખા હિંદુસ્તાનમાં ને દેશાવરમાં ફરનારી છે. એ ત્રણેને ગુજરાતી તરીકે ઓળખાવનાર વસ્તુ તેમની ભાષા છે. તેની સેવા ત્રણે કોમે કરવી અને તે ભાષામાં શિક્ષણ આપનારી વિદ્યાપીઠને સ્થાપિત-પોષિત અને વર્દ્ધિત કરવી એ તેમની ફરજ છે.

૬૨ પ્રજાકીય ઉન્નતિમા સ્વભાષાપ્રેમ ઉપરાત દેશની સર્વ સામાન્ય ભાષા પર પણ આદર હોવો જોઇએ તે ભાષા તે હિન્દી છે તેનું શિક્ષણ તે પ્રજાકીય શિક્ષણના મૂળાક્ષર સમાન છે તેથી નવજવાનોએ **હિન્દી ભાષા** શીખી લેવી જોઇએ, કે જેથી અત્યારે દેશના એક પ્રાંતના નવ જવાનોને બીજા પ્રાંતમા જવુ ને ખપ લાગતુ સો શો વાત થઇ પડે છે તેમ ન બને ચાલાક, નમ્ર, અને મહેનતુ હરકોઇ જવાન એ થોડા માસમા શીખી લઈ શકે એ શીખવામા સહેની ભાષા છે. તેમા કેટનાયે શબ્દો તો ઘરનાજ લાગશે, કારણ દ્રાવિડી ભાષાઓ સિવાયની ઉત્તરની ભાષાઓના મોટા ભાગનો શબ્દભંડોળ એક જ છે એ ભાષા ઉચ્ચ અને વિદ્વત્તા ભર્યા વિચારોને સુદ્ધા પહોંચી વળે તેવી છે

૬૩ **અગ્રેજી ભાષા** એ પરભાષા છે, અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ ઘણુ છે અગ્રેજી ગ્રંથોમા ભારે વિભૂતિઓ સમાયેલ છે, પણ અગ્રેજીનુ શિક્ષણ સમસ્ત પ્રજાવર્ગપર લાદી નહિ શકાય અગ્રેજી ભાષા આજકાલનો વાયુ છે તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરતા એ ભાષા શીખવી એ જુદી વસ્તુ છે અને તેને માતૃભાષા-માદરીજબાન બનાવવી એ જુદી વસ્તુ છે રાજકારણી ભાષા અથવા વ્યાપારની ભાષા ઉપરાત અગ્રેજીનુ બીજુ સ્થાન નથી એમ અગ્રેજીભાષામા વિશારદ થયેલ કેટલાક પ્રજાનેતાઓ જણાવે છે હાલ તે રાજભાષા છે અને તે પ્રત્યે લોકોનુ ધ્યાન ઘણુ વળ્યુ છે અને એને પરિણામે અસખ્ય ગ્રેજ્યુએટો-યુનિવર્સિટીના પદવીધરો હિંદના દરેક ઇલાકામા પ્રાપ્ત થયા છે અને વિશેષ નીકળતા જાય છે એમાના કેટલાકે દેશની, સાહિત્યની, ધર્મની, કોમની, જાતિની સેવા ઘણી સારી બજાવી છે

૬૪ આપણા ઉચ્ચ અગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા સસ્કારી ગ્રેજ્યુએટોએ ઘણુ ઘણુ કરવાનુ રહે છે યુનિવર્સિટીનુ શિક્ષણ, અખડ અને ઉચ્ચ વિચાર-સરણિ પ્રત્યેના પ્રેમનો વિકાસ, અને લૌકિક પ્રથાઓ તથા દૃઢીભૂત થયેલી અનુચિત ભાવનાઓની સામે વિરોધ

જગતની દૃષ્ટિ ન હોવાથી જો તો તે [illegible] બુદ્ધિ [illegible] હો ત્યા સુધી હોય ત્યાંથી [illegible] - [illegible] પણ હેતુ સમજે કે તે પ્રત્યેક-[illegible] [illegible] પ્રમાણે [illegible] જગતની ચોખ્ખી [illegible] તેને મર્યાદિત કરી નાખે છે [illegible] વિચારવું જોઈએ અને પ્રજાની [illegible] કરી [illegible] જતન જેથી કરવાથી નિષ્ઠાની [illegible], પ્રાચીન [illegible] આ ગ્રામથી નવીન થાય છે [illegible] બાજુ અનેક [illegible] વિશાળતા અને પ્રસ-[illegible] અનિયમ [illegible] છે તેમ [illegible] દીધી અને ગુજરાતના [illegible], સ્પષ્ટ [illegible] આર્થિક છે [illegible] આપણી સમાનતા અને સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમા પણ વસ્તુસ્થિતિ લગભગ એવી છે આપણે અભિમાન અને આત્મનિંદા એ બે છેડા વચ્ચે ઝૂલીએ છીએ સમાજશરીરમા જે ઘા પડ્યા છે તે કેમ રુઝવવા તે સૂઝતું નથી રૂઢિ શાસ્ત્રને નામે પોષીએ છીએ, બીજી બાજુ ક્રાંતિકારક તર્કવાદ આખી સ્થિતિની ઉથલપાથલ કરી નાખે તે પ્રમાણે પોતાના સિદ્ધાંતો ફેંકી રહ્યો છે સામાજિક અને દેશના સંસ્કૃતિવિષયક બળો છિન્નભિન્ન થઇ ગયા છે આમા જૂનું અને નવું એ બંનેનું ઐક્ય-એકીકરણ કેમ કરવું એ મોટો પ્રશ્ન છે અને તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ ન કરી શકે તો તેવા શિક્ષણથી શું લાભ?

૧૫ ભૂતકાલનું—જૂનું એટલું સોનું, એમ સમજી તેનું બધુ મોહકારક-વિસ્મયકારક (romantic) લાગે છે પણ જો તેનાથી આપણે સર્વસંતુષ્ટ રહીએ તો તેથી અધઃપતન પ્રત્યે જવાય, કારણકે એવી અનેક જૂની પ્રથાઓ અને રૂઢિઓ પ્રચલિત છે કે જે વર્તમાનમા તે સ્વરૂપે ઉપયોગી નથી પુરાણમિત્યેવ न साधु सर्वम्। —જેટલું જૂનું એટલું બધુ સારૂં એમજ નથી જીવનપ્રવાહમા ભૂતકાલ તે વર્તમાનકાલ નથી મૌલિકતા અને સાહસિકતાથી પ્રગતિ આવે છે અનુકરણથી અને જૂને ચીલે ચાલ્યા જવાની વૃત્તિથી સડો થાય

છે ભૂતકાલની દેખાતી પ્રજ્ઞા ગમે તેટલી સંપૂર્ણ હોય, છતા તે જે રૂપોમા આચ્છાદિત છે તે રૂપો છેવટના-આત્યંતિક નથી તેઓને ભાગીને નવા બનાવવાની જરૂર છે ભણેલાઓએ જીવનનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી તેને નવા કાર્યોમા કામે લગાડવુ જોઈએ એક જાતિ કે કોમનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ તે પૂર્વ યુગોમા જે સ્થિતિમા હતું તેમાથી ઉપલબ્ધ થતું નથી તેમજ વર્ત્તમાનમા જે સ્થિતિમા સ્થિર થયેલ હોય તેમાથી પણ મળતું નથી, કોઇપણ પ્રજાના ઇતિહાસની પર્યાલોચના કરીએ તો એવુ ઉડું ને પાયામાથી ચગેલું કંઈક મળી આવશે કે જે સંપૂર્ણતા પામ્યા વગર નિરતર નવીન ને નવીન થતું જાય આ વિકાસ પામતી વૃદ્ધિ-વિકાસવાદ જીવનનુ રહસ્ય છે-તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે આર્ય સસ્કૃતિમા મનુષ્યના આત્માની અમરતા પર, સમસ્ત વિશ્વની અનતતા પર અને જ્યાથી સત્ય મળે ત્યાથી તેના શોધનપર પ્રધાન ભાર મૂકવામા આવ્યો છે ભારતદેશે જીવનના વિકાસક્રમ પ્રત્યે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન વિસ્તાર્યું છે શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિના પ્રયત્ન વડે જ મુઝવણમા નાખે તેવા અનાવશ્યક આવરણોનો નાશ થશે જે વસ્તુઓ ડગી નથી તે કાયમ દૃઢ રહે તેટલા માટે આસ પાસ જે કાષ્ઠ, ઘાસ અને કુહા ઉભા રહ્યા હોય તેનો રસ્તો કરી નાખવો જોઇએ-દૂર કરવા જોઇએ

૬૬ ભારતના બધા આર્ય ધર્મોમા મૂળતત્ત્વો અને તે સંબધીની ફિલસુફી લગભગ એક પ્રકારની, એકજ ઉદ્દેશ-સાધ્ય પ્રત્યે પ્રયાણ કરનારી છે માત્ર શબ્દ-પરિભાષા જુદી જુદી વાપરવામા આવી છે છતા જૈન કે જૈનેતર, બ્રાહ્મણ કે બ્રાહ્મણેતર વગેરેમા આતરિક એકતા ન દેખાતી હોય અને કવચિત્ કવચિત્ કલેશ ને કલહનું રૂપ લેતી હોય તો તે દુ ખદાયક છે, નરી મૂખતા છે એકજ ભૂમિમા ઉછરનાર, એકજ ભૂમિના અન્ન પાણીથી પોષણ લેનાર, એકજ પ્રકારની સસ્કૃતિના સસ્કાર પામનાર, એકજ જાતના સુખદુ ખો ભોગવનાર અરસપરસ સહકાર, પ્રેમ અને વિશ્વાસ દાખવી શકે અને

શ્રી પાર્શ્વનાથ કુમાર અને કમઠ તાપસ

—મુગલસમયના કલ્પસૂત્રમાંથી

[શ્રી પૂર્ણચંદ્રનહારના સૌજન્યથી]

તેથી એકતા સાધી શકે, અને તે સાથે દરેક પોતપોતાની વિશિષ્ટ વિધિ ક્રિયાઓનું પાલન પણ કરી શકે અને પોતાનો ધર્મ પાળી શકે પણ એક બીજા તે માટે કદીપણ વિરોધ રાખી ન શકે

૬૭ જૂદી જૂદી સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલી પણ એકબીજા સાથેજ વસતી હિન્દુ અને મુસ્લિમ જાતિમા પણ ઐક્ય જોકે દુ:સાધ્ય અમુક વખત સુધી હોય પણ અસાધ્ય તો નથી એક જાતના દુ:ખમાથી બને પસાર થઇ તે સાથે સહેવાની અને તેનો પ્રતિકાર કરવાની તક મેળવે, એક બીજા એકબીજાના પોતાને ઇષ્ટ લાગતા તત્ત્વો ગ્રહણ કરે અને એકબીજાની ધર્મક્રિયાઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખે, યા દરેક પૃથક્ રીતે પોતાની પ્રગતિ કરે પણ સામાન્ય જ્યા બચાવ કરવો પડે ત્યા એકત્રિત થઇ બચાવ કરે તો એકતા શીઘ્ર સુલભ થાય. સમ્રાટ અકબરે એકતાની દિશામા શુભ પ્રયાસ કર્યો હતો, તેણે તો દરેક ધર્મના આચાર્યો, મૌલવીઓને ભેગા કરી તેમની પાસે તેમના ધર્મના તત્ત્વો સંબધી હકીકત મેળવી 'દીને ઇલાહી' નામનો બધામાથી ઇષ્ટ તત્ત્વો લઇને કરેલો નવો મત કાઢયો, તેમજ ભાષા પણ આખા દેશમા એક કરી નાખી બીજા પ્રયત્નોમા શિલ્પ કળામા બને સંસ્કૃતિનો મેળ થયેલો જોવાય છે, સંગીતમા તાનસેને અને શિખ ગુરૂઓએ સંગેનું સંયોજન (adjustment) કર્યું કબીર અને ગુરૂ નાનકે બને સંસ્કૃતિમાથી ધાર્મિક ભજનો રચી–સંગ્રહી બનેમા સમભાવ પેદા કરવાનો શ્રમ ઉઠાવ્યો આમ અનેક પ્રયત્નો થવાથી કેટલીક સરળતાઓ થઇ ગઇ મુસ્લિમમાથી હિંદુ ધર્મને મળતો સુફીવાદ ઉત્પન્ન થયો, પોતે વિદેશી રહ્યા નથી એમ સમજાયુ, એક બીજા સુખસપથી રહેવા લાગ્યા, છના એકબીજાની સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું અજ્ઞાન અલગપણાની ભાવના ઉત્પન્ન કરવા માટે ઓછુ જવાબદાર નથી એકબીજાના સાહિત્યનો એક બીજાએ અભ્યાસ કરવો એ કોમીવાદ દૂર કરવા માટે એક રાજમાર્ગ છે

૬૮ સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન ગમે તે હો, પરતુ તેના વિષે બે

તત્ત્વો સ્થાપિત છે તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી શકાય તેમ નથી (૧) કોઈપણ સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન બીજાં સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનોના ઉપલબ્ધ સમાંતર (collateral) પુરાવા પ્રત્યે અલક્ષ કરી શકે નહિ, (૨) સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન અમુક જાતિના લોકો માટેજ નથી પરંતુ સંસ્કૃતિવાળા જગતમાં સમસ્ત વિદ્યાવાન્ જાતિ માટે છે એક ધર્મની કે એક દેશની કે એક જાતિની વ્યક્તિએ સર્જેલા સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનને એકાકી પૃથક્ રાખી ન શકાય, અને સર્વ વ્યક્તિઓ—પછી તે વ્યક્તિ ગમે તે ધર્મ પાળતી, ગમે તે દેશની કે જાતિની હોય—ના સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને શ્રી હરિભદ્રસૂરિના યોગબિંદુના નીચેના શ્લોક પ્રમાણે અંગીકારવા ઘટે, તેમ કરવાથી ફલસિદ્ધિ અચૂક થાય છે —

आत्मीय परकीयो वा क सिद्धांतो विपश्चिताम् ।
दृष्टेष्टाबाधितो यस्तु युक्तस्तस्य परिग्रह ॥

—વિદ્વાનોને પોતાનો સિદ્ધાંત કે પારકાનો સિદ્ધાંત એવું શું છે? જે સિદ્ધાંત દૃષ્ટ અને ઇષ્ટથી—વસ્તુ અને સ્વરૂપથી—અબાધિત એટલે અવિરુદ્ધ હોય તેનો પરિગ્રહ એટલે સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે કહ્યું છે કે —

यस्माद् यो यस्य योग्य स्यात् तत्तेनालोच्य सर्वथा ।
प्रारब्धव्यमुपायेन सम्यगेष सता नय ॥

શ્રી રાયચંદ કવિ કહે છે કે —

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ,
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ

ગાંધીજી કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાં અહિંસાનો એટલી બધી સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે તે અહિંસાધર્મને નામે પણ ઓળખાય છે તેથી અહિંસાને પોષક એવાં જે કાંઈ તત્ત્વો જૈનેતર ગ્રંથો કે સંપ્રદાયોમાં મળી આવે તે બધાં જૈનોને માટે આદરણીય છે, તેવીજ રીતે જૈન દર્શનમાં જે જે અહિંસાધર્મ

આદિના તત્ત્વો છે તે અજૈનોને માટે આદરણીય છે વળી તેઓ કહે છે કે 'ધર્મને સભ્યતાની સાથે સરખાવી શકાય જેમ આપણે પોતાની સભ્યતાને સાચવતા છતા બીજી સભ્યતામાં જે સારું હોય તેનો અનાદર ન કરતા તેમાથી તે લઇએ છીએ, તેમ પરધર્મને વિષે પણ કરાય '

૬૯ આ પુસ્તક જે નિબંધની સંશોધિત–વર્ધિત મુદ્રિત આવૃત્તિ છે તે નિબંધની યોજના કરનાર સાહિત્યસંસદના પ્રમુખ શાસ્ત્રી કનૈયાલાલ મુનશી, તેની આવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા કરનાર સાગર મિત્રો, જૈન પુસ્તક ભંડારો જોવા તપાસવાની સગવડતા કરી આપનાર મુનિ અને શ્રાવક મહાશયો, હસ્તલિખિત પ્રતોના સંબંધી બહાર પડેલ રીપોર્ટો–સૂચીઓ અને તેના ઘડનારા વિદ્વાનો, ચિત્રોના 'બ્લૉકો' વિના બદલાએ સૌજન્યથી પૂરા પાડનાર સજ્જનો અને સંસ્થાઓ, વગેરે જે જે આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં ઉપકારક–નિમિત્તભૂત થયા છે તે સર્વેનો તેમજ પ્રસ્તાવના લખવા માટે (કે જેમાના બધા વિચાર સાથે હું સંમત નથી) વડોદરા કોલેજમા ઇતિહાસના પ્રોફેસર કામદારનો અંત:કરણપૂર્વક આભાર માનું છું અને ખાસ કરી શ્વે જૈનોની મહાન્ સંસ્થા–શ્રી જૈન શ્વે કૉન્ફરન્સ કે જેણે મારી આ કૃતિને પ્રકાશિત કરી એક પ્રકારે અખિલ ભારતના સાહિત્યની સેવા કરી છે તેનું ઋણ વિસર્યું વિસરાય તેમ નથી તે મહાસંસ્થાએ આખી જૈન શ્વે સમાજમા પ્રબલ જાગ્રતિ ફેલાવી છે, સુધારા તથા પ્રગતિશીલ કેળવણીના પ્રચારનું વિશાલ વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે, દેશના હિતને તથા સ્વધર્મને જાળવી વિચારસ્વાતંત્ર્યનો પાયો નાખ્યો છે, ભય વહેમ સંકુચિતતા અનર્થપરંપરા ઘેલછા અસહિષ્ણુતા અને અવિવેકના પર પ્રહાર કરી સમાજને સીધા અને પ્રગતિશીલ માર્ગે દોરી છે–એમ અનેકાનેક લાભો આ મહાસંસ્થાએ કર્યા છે અને તે દ્વારા થઇ શકે તેમ છે તે એક જીવંત પ્રાણવાન્ નિયમબદ્ધ, સંગઠિત, એકત્ર, જાજ્વલ્યમાન સંસ્થા સર્વથા બની રહે એ મારી હૃદયેચ્છા છે.

૭૦ આ ઇતિહાસમાં વિશ્વસનીય હકીકતોનો પ્રમાણ–આધાર આપી સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે મળેલી અસંખ્ય હકીકતોને પ્રમાણપુરઃસર લેવી, તેમાંથી ખરૂં શું છે તે તારવવું અને તેની યથાસ્થાને યથારીતે યોજના કરવી એમાં બહુ મહેનત, મગજમારી અને વિચારપૂર્વક મનન કરવા પડયા છે અને તેથી **योजक स्तत्र दुर्लभः** । એ કથન બરાબર સમજાયું છે અત્યુક્તિ કોઇપણ સ્થળે બનતા સુધી ન થાય એની કાળજી રાખી છે, કારણકે તેનાથી મૂળ વસ્તુને અન્યાય થાય છે અને તે વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી શકાતી નથી ગાંધીજી ખરૂં કહે છે કે 'અત્યુક્તિ એ અસત્યનું એક ભૂંડું સ્વરૂપ છે અસત્ય વડે પ્રજા ચઢતી હોય તો પણ આપણે એ ચડતીનો અસ્વીકાર કરવો એ વધારે શોભે, કેમકે એવી ચઢતી એ છેવટે પડતી કરાવે છે' તેજ પ્રમાણે હું જૈન હોઈ જૈન સાહિત્યની ચઢતી અત્યુક્તિથી બતાવું એવી ઇચ્છામાં રહેલો સંપ્રદાયમોહ મેં સ્વીકાર્ય ગણ્યો નથી એ નમ્રપણે જણાવું છું, તેમજ સર્વ ધર્મો પ્રત્યે પ્રેમ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા રાખવાનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે અને તેથી બીજા સંપ્રદાય પ્રત્યે તિરસ્કાર કે નિંદાવચન લેશ પણ ન વપરાય અને સમભાવબુદ્ધિ જાગૃત રહે તેની પણ કાળજી રાખી છે

૭૧ શ્રુત–સાહિત્ય પ્રત્યેની ભક્તિએ આ કૃતિ કરવામાં મને પ્રેરિત કર્યો છે, આ વખતે શ્રી માનતુંગ સૂરિના આદિનાથ–ભક્તામર સ્તોત્રનું નીચેનું પદ્ય સ્મરણમાં બરાબર આવે છે કે—

अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम
त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम् ।
यत्कोकिलः किल मधौ मधुरं विरौति
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतु ॥

—હું સ્હો અલ્પશ્રુત અને શ્રુતવાન્ પુરૂષોના પરિહાસનું સ્થાન, છતાં તારી ભક્તિજ મને પરાણે બોલતો કરે છે, જેમ કોકિલા વસંતમાં મધુર રવ કરે છે તેમાં હેતુ માત્ર આમ્રકળીઓનો સમૂહજ છે

મહાન્ કવિ કાલિદાસના નીચેના બે શ્લોકાર્ધમાં વર્ણવેલી છે તેવી મારી મતિ-સ્થિતિ છે તે હું મુક્તકંઠે જણાવું છું —

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥

—વજ્રથી વીંધાયેલા રત્નમાં સૂત્રની જેમ (જ) મારી ગતિ છે

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥

—ઉંચાથી જે ફળ લભ્ય થાય તેમ છે તે પ્રત્યે વામન (ઠીંગણો) તે ફળના લોભથી પ્રેરાઈ પોતાનો હાથ લંબાવે, એ જ મારી સ્થિતિ છે

૭૭ જૈન ધર્મ અને તેના સાહિત્ય પ્રત્યે જ્યારે જ્યારે ખોટા આક્ષેપો થાય છે ત્યારે ત્યારે એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ભજનની કડી યાદ આવે છે કે 'જ્યારે ધુમ્મસ ઉડી જશે ને વાતાવરણ સ્વચ્છ થશે ત્યારે આપણે એક બીજાને અધિક પીછાનીશું'

મારા આ પ્રયત્નથી શ્વેતામ્બર જૈનોએ આર્ય સંસ્કૃતિની ભવ્ય ઇમારતમાં કેટલો સુન્દર ફાળો આપ્યો છે તેનો બરાબર ખ્યાલ જૈન કે જૈનેતર—સર્વ સાહિત્યવિલાસી વર્ગમાં આવશે તો મારો પરિશ્રમ નિરર્થક નથી ગયો એ સમજાતાં આ સાહિત્યસેવકને આનંદ થશે આવા પ્રયત્નો બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શૈવ, શીખ, જરથોસ્તી, ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામી ધર્મના સાહિત્યના ઇતિહાસો લખી બહાર પાડવામાં તે તે ધર્મના વિદ્વાનો કરશે તો વિશેષ આનંદ થશે

મુંબઈ નવેમ્બર ૧૯૩૨ મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ.

પ્રસ્તાવના.

ભાઈશ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ જૈન સાહિત્યના પ્રખર સંગ્રાહક અને લેખક છે અને તેમની તે વિષય ઉપરની કૃતિઓ જૈન ને જૈનેતર જગતને હવે સારી રીતે જાણીતી છે અત્યાર સુધી તેમણે પોતાની પ્રસાદી જૈન ગૂર્જર કવિઓ સબંધી પીરસી હતી, પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તેમણે પોતાના પ્રયાસને બૃહત્ સ્વરૂપ આપ્યું છે અને જૈન સાહિત્યના ઉગમથી માંડીને અત્યાર સુધીના તેના ભિન્ન ભિન્ન વિકાસોને તેમાં સ્થાન આપ્યું છે આ પ્રયાસ ભગીરથ છે, જો કે ગ્રંથકર્તાએ તે પ્રયાસને "સંક્ષિપ્ત" કહી તેની ભગીરથતાને છૂપાવી છે

એ પ્રયાસ એક પક્ષે "સંક્ષિપ્ત" તો ગણાવી શકાય તેમાં જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસના વિકાસનું માન રેખાદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે ઘણી વાર તો કર્તાએ તેમાં જૈન કૃતિઓના નામોનો માત્ર નિર્દેશ કરી સંતોષ માન્યો છે પાના ઉપર પાના આવા નિર્દેશ માત્રોથી ભરવામાં આવ્યા છે તેથી કોઇ જૈન કૃતિ પાને ચડવી રહી ગઇ નહિ હોય ભવિષ્યમાં ગૂર્જર કે જૈન સાહિત્યના અભ્યાસી ને સંશોધકને બીજે સ્થળે જવું ન પડે તેવો પ્રયાસ કરવામાં કર્તાએ જરાપણ કચાશ રાખી નથી પરિણામે આ "જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' માત્ર જૈન સાહિત્ય માટેજ નહિ, માત્ર ગૂર્જર સાહિત્ય માટેજ નહિ, પણ હિન્દના મધ્યયુગના સાહિત્યના પરિચય માટે પણ પ્રમાણભૂત ગણાશે

પણ આ ગ્રંથ માત્ર સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નથી તેના છેલ્લા પ્રકરણોમાં જૈન ફિલસુફી, જૈન સંઘ, જૈન તત્ત્વો, ને જૈન સમાજ ઉપર માર્ગદર્શક, ને નિષ્પક્ષપાતી લખાણો ઉમેરવામાં આવ્યા છે તે લખાણ વાંચતા ઘણી વાર તો એમ પણ લાગે કે લેખક જૈનેતર તો નહિ હોય'

વિગેરે, મથુરા ત્યા ઇતર ભાગી તથા જૈન સમાજ - ખાસ નામના મેળવનારાઓના પણ ઉદાહરણો આપવામા આવ્યા છે અને જેમ પૂર્વે થઇ ગયેલ જૈન આગમોના અને મુનિઓનો ટુંકુ વર્ણન તેમ લેખકે પણ તેમની વાતો, તેમની રાજ્યાશ્રિતો, તેમની સામાજિક સ્થિતિ, વગેરે પણ આપ્યુ છે

પરિણામે મજકૂર ગ્રંથ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જ માત્ર નથી, કોઇ વાર તે જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચામા ઉતરી જાય છે, કોઈવાર તે ઉત્તમ ગ્રંથની નાની મોટી ટીકાઓના વર્ણનમા ઉતરી પડે છે, કોઈ વાર તે ઇતિહાસ, રાજાના આશ્રયો, સ્થાપત્ય, શિલાલેખો, વગેરેના વર્ણનોમા પ્રવેશ કરી નીકળે છે, કોઇ વાર તે જૈનોના સામાજિક લક્ષણોના વર્ણનમા ઉતરી પડે છે, પણ એકંદરે તો તે "જૈન સાહિત્ય"ના ઇતિહાસ તરીકે જ વાચકો ગણે છે તેથી તેનું નામ-"જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ" ગણી કર્તાએ યોગ્ય જ કર્યું છે

કર્તા પોતે કહે છે કે—સાહિત્ય એ શબ્દના બે ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશાસ્ત્ર (કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઇ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય (વૈદિક સાહિત્ય, બૌદ્ધ સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય) પ્રસ્તુત ઇતિહાસમા તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રૂઢિ અનુસરી સમસ્ત વાઙ્મયના (લાક્ષણિક) અર્થમા વિશેષ સ્થાન આપેલ છે જૈન સાહિત્યમા કોઈપણ પ્રકારનુ શાસ્ત્ર-પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આચારશાસ્ત્ર, વિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અલંકાર, કાવ્ય, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, આદિ હોય તે સર્વનો સમાવેશ કરીને આ પુસ્તક પ્રયોજવામા આવ્યુ છે વિચારાત્મક ને શબ્દાત્મક એમ બંને રૂપે સાહિત્ય હોઈ શકે જે જ્યા સુધી મનોગત હોય, પ્રકાશમા ન આવ્યુ હોય, ત્યા સુધી તેને વિચારાત્મક સાહિત્ય કહેવુ હોય તો કહી શકાય જ્યારે તે મુખદ્વારા શબ્દના જુદા જુદા રૂપમા, કલ્પનાના, અતિશય

ના, કે ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારોમા મનજ થઇ બહાર આવે તે શબ્દાત્મક સાહિત્ય લેખાય આ શબ્દાત્મક સાહિત્ય જ્યારે કાગળો ઉપર લિપિબદ્ધ થાય છે ત્યારે એનું બીજુ નામ શાસ્ત્ર-પુસ્તક-ગ્રંથ દેવામા આવે છે " પાનુ ૭૩૯ પેરા ૧૦૬૪

કર્તા બીજે સ્થળે લખે છે કે "દક્ષિણમા દિગબરોનો જાજ્વલ્યમાન ઇતિહાસ ક્રમબદ્ધ લખવાની જરૂર છે અને શ્વેતામ્બરોનો ઇતિહાસ લિપિબદ્ધ કર્યો છે, કે જેઓ ૧૨ મા સૈકા પછી પણ સારૂ સ્થાન ગૂજરાતમા ભોગવતા રહ્યા " પાનું ૭૬૬ પેરા ૧૧૦૧

વળી, "આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય માટે જે કંઈ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેમના લખાણો અંગ્રેજી ભાષામા પ્રાપ્ત થતા આવી શકયો છે અગ્રેજીમા સસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે, અગ્રેજી શિક્ષણને લઇને આવો ઇતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રેરણા મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર યથામતિ બન્યો તેટલો અને તેવો ગોઠવી પ્રજાસમક્ષ તે ધરી શકાયો છે આ પુસ્તકમા કાલક્રમે ગ્રથોને ગોઠવેલ છે, અને તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિના પૌર્વાપર્ય માનવામા સગવડ મળે છે, છતા એ યાદ રાખવાનુ કે કેટલીક વખત પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ ખોટા અનુમાન ઉપર ઉતારે ઇતિહાસકાર શાતિથી, ધીરજથી, વિશાળ અવલોકનથી, અને નિષ્પક્ષપાત-સત્યૈકનિષ્ઠ-દૃષ્ટિથી નિર્ણય ઉપર આવવા યત્ન કરે તો તે યત્ન થોડો ઘણો પણ સફલ થાય તેવો છે " પાનું ૭૫૦-પેરા ૧૦૮૧

આ બધા અવતરણો આપવાનું કારણ એ છે કે વાચક લેખકની કૃતિનુ પ્રયોજન બરોબર સમજી શકે

જૈન ને જૈનેતર લેખકો જૈન સાહિત્યને ઉપરની દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા છે તેમને મન જૈન સાહિત્ય એટલે જૈનોએ લખેલુ સાહિત્ય, અને ઉપરાત જૈનદર્શન સબધી સાહિત્ય એટલુ ખરૂ છે કે જૈન

વિભાગો ને જૈનદર્શન સમજનારાઓમાં નવાણું ટકા તો જૈનો છે તેથી આ બે વિભાગોની ઉપયોગિતા વાચકો કે અભ્યાસીને એકદમ જણાતી નથી, પણ એવા વિભાગો કરવાની જરૂર તો છે એમ મારે કહેવું જોઇએ કારણ એ છે કે જૈનોએ લખેલ વાઙ્મયમાં વિષયો વચ્ચે અને તેમણે લખેલા જૈનદર્શન કે જૈન વિચાર ઉપરના સાહિત્ય વચ્ચે ઘણો ફેર છે અને તે બંનેનો ભાગ કરવાથી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ને બોલાતી ભાષાઓના સાહિત્યમાં રસ લેનારા અભ્યાસીને તેમના ઐતિહાસિક વિકાસનો ખરો ખ્યાલ આવી શકતો નથી

આ ગોટાળા માટે જૈનો ને જૈનેતરો બંને જવાબદાર છે જૈનેતર લેખકોએ જૈનોએ લખેલા ધર્મ સિવાયના બીજા સાહિત્યની હમણાં સુધી અવગણના કરી છે-જેટલા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ ભામહ મોહનના ગુરુ ગોરો જાણીતા છે. તેમ જૈન લેખકો પણ કેટલેક અંશે બેદરકારીથી છૂટા થઈ શકતા નથી તેમણે પોતાના પૂર્વાચાર્યોએ ને પૂર્વજોએ લખેલા સાહિત્યનો તુલનાત્મક ને સંબદ્ધ ખ્યાલ આપ્યો નથી, વળી તેમણે વાઙ્મયને ને દાર્શનિક સાહિત્યને ભેળવી દઇ વધારે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરી છે

પણ વસ્તુત ઉપર જણાવ્યું તેમ જૈનોએ લખેલા સાહિત્યના બે વિભાગો થવા જોઈએ (૧) જૈનદર્શન ઉપરનું સાહિત્ય, જેમાં કર્મવાદ, સ્યાદ્વાદ, ન્યાય (? નય) અસ્તિકાય, વગેરે જૈનદર્શનના લાક્ષણિક વિવેચનોનો સમાવેશ થવો જોઈએ ને (૨) સામાન્ય વાઙ્મય વિભાગ, કે જેમાં સર શ્રી મોહનલાલભાઈએ લખ્યું છે તેમ ધર્મશાસ્ત્ર (?), આચારશાસ્ત્ર (?), વિધિશાસ્ત્ર (?), નહિ પણ અલંકાર, કાવ્ય, નાટક, ચરિત રાસાઓ, લોકકથા, વગેરેનો સમાવેશ થવો જોઈએ

ઉપર દર્શાવેલા વિભાગો જો સ્વીકારવામાં આવે તો ભૂગોળ, જ્યોતિષ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, નીતિશાસ્ત્ર (જેનો અર્થ હું રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર-Politics કરું છું), આચારશાસ્ત્ર (જેનો અર્થ હું Ethics કરું છું) વગેરે વિષયો ઉપર જૈનોએ લખેલા સાહિત્યનો

સમાવેશ તે તે વિષયોના સાહિત્યના ઇતિહાસમા થવો જોઇએ—નર્યા વાઙ્મયમા તે વિષયો આવના જોઈએ નહિ

જૈનો વિધિ, આચાર, ન્યાય, યોગ, સ્યાદ્વાદ, કર્મ વગેરે ઉપર લખે ત્યારે તેઓ જૈનો તરીકે લખે, જ્યારે તેઓ શિલ્પ, ખગોળ, ભૂગોળ વગેરે ઉપર લખે ત્યારે પણ તેઓ ઘણુ ભાગે (જો જૂના મતના હશે તો) જૈનો તરીકે લખે—જો કે અત્યારે તો જૈનોનુ ખગોળ, કે જૈનોનુ સગીત, કે જૈનોની ભૂગોળ, એવુ તો કશુ હોઈ શકે નહિ પણ જ્યારે જૈનો વાઙ્ગય લખે, જ્યારે તેઓ નાટક, કાવ્ય, શબ્દકોષ, વ્યાકરણ, રાસાઓ, ચરિત, લોકકથા, વગેરે લખે ત્યારે તેઓ કાઈ તે બાબતો જૈનો તરીકે માત્ર ન લખે—તેઓ તે તે વિષયોના નિયમોને અનુસરીને લખે તેથી જો કે તેમણે લખેલા કાવ્યોમા, નાટકોમા, રાસાઓમા, શબ્દકોશમા કે લોકકથામા જૈન દર્શનના વિચારો આવે, તેમા જૈન પારિભાષિક શબ્દો આવે, તેમા જૈન સપ્રદાયની છાયાઓ જણાય, પણ તેમની કિંમત આકતી વખતે અભ્યાસીઓને તેમના વૈશેષિક ને સાપ્રદાયિક લક્ષણો માત્ર વિચારવા ઘટે નહિ, તેમણે તો વાઙ્મયમા તેમનુ મૂલ્ય કેટલુ અકાય તેટલુ જોવુ જોઇએ આ બાબત જે કોઇ વિસરી જાય તે વાઙ્મયનો કે તેના ઇતિહાસનો ખરો અભ્યાસી ન ગણાય વળી તે જૈનોના લખેલા સાહિત્યને તેટલો અન્યાય થાય તે જુદુ

કારણ એ છે કે વાઙ્મયનો વિચાર કરતી વેળા ભાષા તરફ ધ્યાન અપાય છે, ને માનવસમૂહના કે માનવના માનસને યથારૂપ વાચક સમક્ષ ખડુ કરવાની શક્તિ તરફ ધ્યાન અપાય છે ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિચારતી વખતે લેખક પ્રોટેસ્ટટ છે, કે કૅથો-લિક છે, કે યાહુદી છે, કે ક્વેઇકર છે કે તે કયા સપ્રદાયનો છે તે માત્ર જોવાશે નહિ, હિન્દના સાહિત્યનો વિચાર કરતી વેળા લેખકો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, કે વૈષ્ણવ, કે મુસ્લીમ, કે ખ્રિસ્તી છે, કે અમુક નાતના જાતના છે તેનો વિચાર હજુ સુધી તો થયો

નથી કોઈ પણ સાહિત્યનો ઇતિહાસ એવે પ્રકારે લખાતો કે વિચારાતો નથી.

અમુક લેખકના સંપ્રદાયની તેના ક્રિયાચારની ને તેની બીજી માન્યતાઓની અસરો તેનાથી સર્જાતા સાહિત્ય ઉપર થાય છે, પણ તે બાબતોને ને ધર્મગ્રંથોને અભ્યાસીએ સમજવી જોઈએ ને તેમાંના લેખકના વાઙ્મયનો નકશો તેણે બરોબર કરવો જોઈએ—તેમના તરફ તેણે દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ નહિ. ઉપરાંત લેખકની કૃતિઓમાંથી તેના ક્રિયાચાર, તેના સંપ્રદાય વગેરેની જુદી જુદી રીતિઓ અભ્યાસીઓને જાણવામાં આવે છે ને તે સંસ્કૃતિનો સમગ્ર અભ્યાસ અભ્યાસી વિશેષ સંગીનપણે કરી શકે છે. જૈન સંસ્કૃતિ તરફ જૈનેતરોનું આવું દુર્લક્ષ થયું છે તે તેમના સર્જેલા વાઙ્મયને અભ્યાસવાથી દૂર થઈ શકે અને મતભેદો તરફ સહનશીલતા થઈ શકે.

જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવો વ્યવહાર બંધ થયો હવે થવો જોઈએ. જૈનોએ આપેલું વાઙ્મય વાઙ્મયરૂપે વિચારવું જોઈએ, અને તેમણે લખેલા વાઙ્મય ભંડારના વિષયો ઉપરના સાહિત્યને વાઙ્મયથી છૂટું પાડવું જોઈએ. જૈનો કે જૈનેતરો હજુ સુધી તે કર્તવ્ય કરી શક્યા નથી તે ખેદની બાબત છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃત ને ગૂર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જૈન કૃતિઓનો તુચ્છકાર નહિ તો તેની અવગણના તો કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં "રત્નાવળી" વગેરે ઉતરતી પંક્તિના નાટકોને જો સ્થાન આપવામાં આવે તો પછી ઉત્તમ કૃતિની સાથે સરખાવી શકાય એવા કોઈ જૈન સંસ્કૃત નાટકને શા માટે તેમાં સ્થાન ન મળી શકે?

જૈનોએ સાહિત્ય કે વાઙ્મયની દિશામાં ઘણું પ્રશસ્ત કાર્ય કર્યું છે એમ કહેવું એ તો હવે વારવાર કહેવાઇ ગએલા વાક્યની પુનરુક્તિ કરવા જેવું થાય છે. પણ જૈનોએ તે દિશામાં જે કાંઈ કર્યું છે તેના વૈશેષિક લક્ષણો કેવા છે તેનો વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર લાગે છે.

"ગૂજરાતનું પ્રધાનવ્યાકરણ" એ પંડિત બહેચરદાસના લેખ-માંથી પ્રસ્તુત ગ્રંથના લેખક શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની સેવાની નોંધ લેતાં નીચેના વાક્યો ટાંકે છે —"ગૂજરાત તો આ એક જ વ્યાકરણને લઇને બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મમતાને વ્યક્ત કરી શકે છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું પ્રથમ માન ગૂજરાતને જ છે વર્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને માટે કોઈપણ દેશના વિદ્યાર્થીને ગૂજરાતના આ બૃહદ્વ્યાકરણ તરફજ ખેંચાવું પડે છે-ગૂજરાતનું આ ગૌરવ કાંઈ સાધારણ ન કહેવાય" પાનું ૩૦૭, પેરા ૪૩૭

તેવીજ રીતે "સમયજ્ઞ, સુધારક, ન્યાયશાસ્ત્રી અને યોગવેત્તા" યશોવિજયજી વિષે પાનું ૧૩૦ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત શ્રી સુખલાલના "યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા"માં હિંદીમાં આપેલ પરિચયમાંથી (નોંધ, પાનું ૬૮૨) લેખક અવતરણ કરે છે કે "ભાષાદૃષ્ટિએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અને ગૂજરાતીમાં પુષ્કળ કૃતિઓ રચી વિષયો પરત્વે ન્યાય, યોગ, અધ્યાત્મ, દર્શન, ધર્મનીતિ, ખંડનાત્મક ધર્મસિદ્ધાંત, કથાચરિત, મૂળ તેમજ ટીકારૂપે રચનાઓ કરી તેમના જેવી સમન્વયશક્તિ રાખનાર, જૈન જૈનેતર મૌલિક ગ્રંથોનું ઊંડું દોહન કરનાર, પ્રત્યેક વિષયના અંત સુધી પહોંચી તેના પર સમભાવપૂર્વક પોતાના સ્પષ્ટ મંતવ્ય પ્રકાશનાર, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક ભાષામાં વિવિધ સાહિત્ય રચી પોતાના સરલ અને કઠિન વિચારોને સર્વ જિજ્ઞાસુ પાસે પહોંચાડવાની ચેષ્ટા કરનાર અને સંપ્રદાયમાં રહીને પણ સંપ્રદાયના બંધનની પરવા નહિ કરીને જે કંઇ ઉચિત જણાયું તેના પર નિર્ભયતાપૂર્વક લખનાર, કેવલ શ્વેતાંબર-દિગંબર સમાજમાજ નહીં બલ્કે જૈનેતર સમાજમાં પણ તેમના જેવો કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન્ અત્યાર સુધી અમારા ધ્યાનમાં આવેલ નથી પાઠક સ્મરણમાં રાખે કે આ અત્યુક્તિ નથી ××નિઃસંદેહ શ્વેતાંબર અને દિગંબર સમાજમાં અનેક

બહુશ્રુત વિદ્વાન્ થઈ ગયા છે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સમ્પ્રદાયમાં પણ પ્રચંડ વિદ્વાનોની કમી નથી, ખાસ કરીને વૈદિક વિદ્વાન્ તો દરેક સમયમાં ઉચ્ચ સ્થાન લેતા આવ્યા છે, વિદ્યા તો જાણે કે તેમના બાપની છે. પરંતુ એમ માનવું પડે છે કે બૌદ્ધ યા કોઈ વૈદિક વિદ્વાન્ આજ સુધી એવો થયો નથી કે જેના ગ્રંથના અવલોકનથી એવું જાણવામાં આવે કે તે વૈદિક યા બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઉપરાંત જૈન શાસ્ત્રનું પણ વાસ્તવિક ઊંડું અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન રાખતો હોય. આથી ઉલટું ઉપાધ્યાયજીના ગ્રંથોને ધ્યાનપૂર્વક જોનાર કોઈ પણ બહુશ્રુત દાર્શનિક વિદ્વાન્ એવું કહ્યા વગર નહિ રહે કે ઉપાધ્યાયજી જૈન હતા તેથી જૈનશાસ્ત્રનું ઊંડું જ્ઞાન તો તેમને માટે સહજ હતું પરંતુ ઉપનિષદ, દર્શન આદિ વૈદિક ગ્રંથો તથા બૌદ્ધગ્રંથોનું આટલું વાસ્તવિક પરિપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને કાશીસેવનનુંજ પરિણામ છે" પાના ૬૩૧–૩૨, પેરા ૯૨૭.

ફિલસુફીના વિષયમાં, વ્યાકરણમાં, ને યોગમાં જૈનસાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા પછી આવી સુંદર સ્તુતિ જૈનલેખક કરે છે, ને જૈનેતર અભ્યાસી તે સાથે સંમત થાય પણ ખરો, પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવો તુલનાત્મક અભ્યાસ જૈનોએ લખેલા નાટકો, કાવ્યો, ચરિતો, લોકકથાઓ ને તેમાંય સૂત્રો ને તેમના આગમો, એ બધાનો થયો છે ખરો? એ તમામ સાહિત્યમાં જૈનેતરને પણ હિન્દના સાહિત્ય જેટલી જ પ્રસાદી ઘણે ઠેકાણે મળી શકશે પણ તે પ્રસાદીઓને સાહિત્યના કોઈ ઇતિહાસમાં સ્થાન મળ્યું છે ખરૂં?

વેદની ઋચાઓમાં આપણે ભવ્ય કલ્પના, તીવ્ર મનોવેગ, અજબ ઉન્માદ, ને ચિત્તનો અનન્ય ઉલ્લાસ જોઇએ છીએ તેનાજ લક્ષણો કોઈ પણ વાચક જૈનસૂત્રોમાં સ્થળે સ્થળે જોઈ શકશે. જૈન આગમનું સાહિત્ય ફિલસુફીમાં ઉતરી પડે છે, કથાત્મક થઈ જાય છે, ક્રિયાત્મક જણાય છે, ને સામાજિક થઈ જાય છે, અનેક

વાર તે બોધાત્મક ને આદેશાત્મક થઇ જાય છે તો અનેકવાર તેમા પચમહાવ્રતધારી જૈનમુનિનુ અથવા રાગદ્વેષને મર્યારો જીતનાર "વીતરાગ"–તીર્થંકરનુ વ્યક્તિત્વ દીપી નીકળે છે જૈનોના કાવ્યોમા નાટકોમા, ચરિતોમા, રાસાઓમા, અને સ્તોત્રોમા ઘણીવાર વાચકને જૈનેતર લખાણોની પ્રસાદી મળી શકે છે માત્ર તેમનુ નિરીક્ષણ થવુ જોઇએ વિક્રમની વીસમી સદીના લેખક શ્રીમદ્ રાજચદ્રની વાણી વાચતા કોઇ પણ જૈનેતર વાચક અનન્ય સાહિત્ય ભડારની ચાવી હાથ લાગી હોય નહિ તેવો પ્રસાદ અનુભવશે

આમા થોડાએક દષ્ટાંતો હુ આપુ—શ્રી હર્ષના નૈષધચરિત મહાકાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતુ હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, જે ૫૦ દેવવિમલગણિએ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે રચેલુ છે, કવિ કાલિદાસના રઘુવશકાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતુ વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય, જે ૫૦ હેમ વિજયગણિએ સોળ સર્ગ સુધી લખેલુ ને અપૂર્ણ રહેલુ ૧૭ થી ૨૧ સર્ગ પર્યંત ટીકાકાર ગુણવિજય ગણિએ પૂર્ણ કર્યુ હતુ જૈનેતર પચકાવ્યો સાથે સ્પર્ધા કરતા બીજા કાવ્યો, જેવા કે જયશેખરસૂરિનુ જૈનકુમાર સભવ, મહામાત્ય વસ્તુપાલનુ નરનારાયણાનદ, બાલચદ્રસૂરિનું વસતવિલાસ, મેરુતુગસૂરિનું જૈન મેઘદૂત, કવિ હરિશ્ચદ્રનુ ધર્મશર્માભ્યુદય, કવિ વાગ્ભટનુ નેમિનિર્વાણ, મુનિભદ્રસૂરિનુ શાતિનાથચરિત, અભયદેવસૂરિનુ જયતવિજય, વગેરે (આગમોદયસમિતિથી પ્રકાશિત ભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસગ્રહના દ્વિતીય વિભાગ ઉપર પડિત લાલચદ્ર ભગવાનદાસ ગાધીનો અભિપ્રાય, ઇ સ ૧૯૨૭)

સવાલ એ છે કે પૂર્વે કે હમણા આવો અભ્યાસ કેમ થયો નહિ? પ્રથમ તો આ કૃતિઓ જૈનેતરોને અજ્ઞાત હતી ને તેઓ તેમને ઘણી સાપ્રદાયિક લાગી છે બીજું જૈન અભ્યાસના સ્થળો વિદ્વાનોની કોટિમા આવ્યા નહોતા—

આવી જાતનો જ વિચાર ગ્રથકર્તા પોતે જૈનતીર્થ વિશે

લખતા પ્રકટ કરે છે—"આખા હિન્દમાં જૈન તીર્થ તો એવું એકે નથી કે જ્યાં વિદ્યાધામ હોય, વિદ્વાનોની પરિષદ હોય, વિચારકોની ગોષ્ઠી હોય અને જેમાંથી ગંભીર પ્રાણપૂરક વિદ્યાના આકર્ષણથી જ ભક્તો અને વિદ્યાર્થિઓ આકર્ષાઈ આવતા હોય વસ્તીની આશા તો બાજુએ રહી પણ કોઈ એક તીર્થમાં એક પણ એવું જૈન વિદ્યાલય નથી, જૈન વિદ્યાપીઠ નથી કે એકાદ પણ એવો સમર્થ વિદ્યાર્થી વિદ્વાન નથી કે જેને લીધે ત્યાં યાત્રીઓ અને જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાઈ આવતા હોય, અને પોતાના વિવિધ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા હોય તીર્થોની પ્રાકૃતિક રચના અને નૈસર્ગિક રમણીયતામાં કાંતો તપ અને કાંતો વિદ્યા અને કાંતો બંને ચેતના પૂરે છે, ત્યારે આજના આપણા તીર્થોમાં તપ અને વિદ્યાને નામે કાંઈ પણ આકર્ષક તેવું નથી ગામ અને શહેરના દેરાસરોમાં પહેલાં ક્યાંક ક્યાંક ધાર્મિકશાળાઓ રહેતી તે પણ જોવામાં નથી આવતી દરેક તીર્થમાં મોટા મોટા દેરાસરોના ભંડારમાં જ્ઞાનનિમિત્તેનું દ્રવ્ય હોય છે તેનો ઉપયોગ પણ થતો નથી ને તે એકઠું થયા કરે છે એવા મોટા ભંડારોના વાર્ષિક કે ત્રિવાર્ષિક કાર્યવૃત્તાંત-અહેવાલ પણ બહાર પડતા નથી આ દુઃખદ સ્થિતિ છે" પાનું ૭૮૩ પેરા ૧૧૨૪ "કોઈ પણ જમાનામાં જૈન તીર્થે નાલંદાના કે વિક્રમશીલાના વિદ્યાલયની સુગંધ નથી અનુભવી" પાનું ૭૮૫ પેરા ૧૧૨૮

જૈનોએ પોતે કાલિદાસ આદિ કવિઓને તેમના બીજા વિખ્યાત પુરોગામીઓને શ્રદ્ધાંજલિઓ આપવામાં મણા રાખી નથી તે અહિં યાદ દેવાની જરૂર છે

જૈનોએ જ્યારે સંસ્કૃતમાં ખૂબ લખવા માંડ્યું ત્યારે તે ભાષા રૂપે ને રંગે બદલાતી જતી હતી જ્યારે જૈનોએ સંસ્કૃતમાં લખવા માંડ્યું ત્યારે સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં જૈનેતરોએ ક્યારનીયે ખ્યાતિની મોટી કમાણી કરી રાખી હતી અને તેમને તો તેવી કમાણી કરવાની રહી હતી બીજું એ વખતે પ્રાકૃત ભાષા ને દેશી ભાષાઓ વધારે ઉપયોગમાં આવતી

હતી, ત્રીજું, તેરમી સદીથી મન મી સદી સુધીમા હિન્દના હિન્દુઓ રાજ્યસત્તા ઉપરથી ખસી જતા હતા, કાની વિદ્યાધામ રહ્યુ નહોતું, જૈનો ને જૈનેતરો-બધાને ફારસી જાણવાની જરૂર જણાતી હતી, રાજસભામા જૈનોને માત્ર બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો ઉપર વિજય મેળવવાનો હતો, રાજસભામા મા ા ષડ્દર્શનનો વિવાદ ન થતો, તેમને તો સુલતાનો, પાદશાહો, મૌલવીઓ, મૌલાનાઓ, મુફ્તીઓ, ને પાદરીઓ સાથે પણ વાદ કરવો પડતો આ વખતે પૂર્વજોની માફક જૈન મુનિઓ ઉપવનોમા કે ઉદ્યાનોમા જઇ ચતુર્વર્ણોને ઉપદેશતા નહોતા, અણસમજુ ઇસ્લામના ઝનુન સામે તેવો વ્યવહાર શક્ય નહોતો, વળી हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेत् जैनमदिरम् એવો તેમની સામે સામાજિક બહિષ્કાર ચતુર્વર્ણસમાજના બ્રાહ્મણ ધુરધરો તરફથી ઉપદેશાતો હતો, તેથી તેઓ ઉપાશ્રયોમા બેસી વણિક્જનોને પોતાનો અસલી ધર્મ સમજાવવા માડયા, તેમનું સસ્કૃતમા લખાતુ વાડ્મય તેમની પાસેજ રહ્યુ, અને તેથી તેમની કૃતિઓ જૈનેતર વિદ્વાનમડલમા માન્ય થઇ શકી નહિ અને બ્રિટિશ અમલ પછી જ તે પ્રકાશમા આવી

આ જ કારણથી જૈન સાહિત્ય બીજી દિશામા ઘણુ દીપી નીકળ્યુ જૈન મુનિઓ વણિકોના બોધકો, ને શિક્ષકો બની ગયા હતા આ વણિક્સમાજ ગુજરાતમા, માળવામા, અને રાજપુતાનામા સારી રાજસત્તા ઉપર હતો પણ તે રાજસત્તા મુસ્લીમોના વખતમા આગળના જેવી વગવાળી નહોતી વળી તે સમાજ બ્રાહ્મણ સમાજ જેટલો બહુશ્રુત નહોતો ને તેનો સ્ત્રી વિભાગ કોઇ કોઇ અપવાદો સિવાય લગભગ નિરક્ષર હતો તેથી જૈન લેખકોએ પોતાના વાઙ્મયનો પ્રવાહ બીજી દિશામા વહેવરાવ્યો તેમણે સરસ્વતીનું આરાધન પોતાના સમાજની ભાષામા કરવા માડયુ તેમણે સસ્કૃત કાવ્યો ઉપરાત રાસાઓ લખ્યા, છદો ઉપરાંત દેશીઓ ગાઇ, જુની નાની નાની કથાઓને રાગરાગીણીવાળા રાસાઓમા ઉતારી, ને ભવી

વાણ્કોને ચારિત્રશીલ, ને જૈનમતના અનુરાગી ગણવા પ્રયત્ન કર્યો તેમા તેઓ સારી રીતે જ રાજ્યરાગી થયા ઉપરાંત તેમ તેઓ પંડિતો થયા, જ્યોતિષીઓ થયા, વૈદ્યો થયા, ને શિક્ષકો પણ થયા

જૈનોનું આ ગમાગમાદિસને લોકસાહિત્ય હજી બરાબર ભળાયુ નથી તે સાહિત્યમા તેમણે જૈન ને જૈનેતર સમાજનું માનસ કેવી રીતે આલેખ્યુ છે, તેનું પરિશીલન હજુ યોગ્ય રીતે થયુ નથી ઉપરાંત તેનો તુલનાત્મક ને ઐતિહાસિક ને ક્રમબદ્ધ અભ્યાસ થયો નથી તેમા રહેલો જૈન દર્શનનો સમાજ કદાચ આવા પરિશીલનની આડે આવતો હશે, પણ અભ્યાસીઓએ તે અભાગની પેલી પાર થઈ તેને માત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય કે સાપ્રદાયિક લખાણ તરીકે નહિ પણ વાઙ્મય તરીકે જોવુ ઘટે છે વળી જૈન તે વખતના સમાજનો એક ઉપયોગી સમાજ હતો તે રીતે જ સમસ્ત પ્રદેશના આર્થિક ઇતિહાસમા ને રાજકારણમા પણ મોટો ભાગ લેતો હતો તેથી તેની તે વખતની પરિસ્થિતિ જાણવાનું માત્ર આ એકજ સાધન છે એ દષ્ટિએ એટલે સામાજિક અભ્યાસ ખાતર પણ આ વાઙ્મય દરેક અભ્યાસીએ જોવુ જોઈએ અભ્યાસના વિષયમા એટની મહત્તાશીનતા કેમ ન આવે?

જૈન સાહિત્યનું બીજુ લક્ષણ હવે હું નોધીશ એ સાહિત્યમા ચરિતાનુયોગને જેટલુ સ્થાન આપવામા આવ્યું છે તેટલુ સ્થાન હિન્દના બીજા સાહિત્યમા જવલ્લે આપવામા આવ્યુ હોય, જૈન ધર્મ ચરિતાનુયોગી છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે રાગદ્વેષને જીતનાર આત્માના વચનો હમેશા હરિભદ્રસૂરિની વાણીમા "યુક્તિમત્" હોય છે અને તે માન્ય થવા જોઈએ આ જૈનદર્શનનુ મુખ્ય સૂત્ર છે— આખુ જૈન દર્શન આ સૂત્રના પાયા ઉપર ચણાએલુ છે ઉપરાંત, અધા દર્શનોમા આચાર્યોના મતવ્યોને સ્વીકારવામા ને પૂજવામા આવે છે ને તેમના ઉપર સયમથી ને પૂજ્યબુદ્ધિથી ઊહાપોહ કરવામા આવે છે, પણ જૈન વાઙ્મયમા તો તેમના મતવ્યો માત્ર નહિ, પણ તેમના ચરિતો પૂજનીય ને અનુકરણીયજ નહિ

પણ સૂક્ષ્મતાથી વર્ણનયોગ્ય ગણવામા આવે છે આ કારણથી જૈનોએ પોતાના વાઙ્મયને ખાસ ચરિતાત્મક બનાવ્યુ છે તીર્થંકરોના-ગણધરોના સત્રોના વિષયભૂત સાધુસાધ્વીઓના ને શ્રાવકશ્રાવિકાઓના, પૂર્વ આચાર્યોના ને સૂરિઓના ને જૈન શાસનને દીપાવનાર રાજાઓના ચરિતો જૈનોએ ખૂબ વિસ્તાર્યા છે એ ચરિતો ગદ્ય ને પદ્યમા વિસ્તારવામા આવ્યા છે અને તેમનો વિસ્તાર કરતી વખતે પ્રાચીન વાઙ્મયશાસ્ત્રના બધા નિયમો પાળવાનો યત્ન કરવામા આવ્યો છે

આ ચરિતોના કેટલાક પાત્રો પ્રશસ્ત હતા, તેથી લેખકોની દૃષ્ટિએ તેમનુ વર્ણન અમુક દૃષ્ટિથી કરવામા આવ્યુ છે તેમા ચાલુ ચરિતાત્મક વાઙ્મય–Biography–ની બધી વૈશેષિકતા આવી શકી નથી, તેમા ગુણોને અતિશયો તરીકે વર્ણવ્યા હશે, તેમા દોષોને ઢાકવામા આવ્યા હશે, ચરિતનુ વર્ણન સાપ્રદાયિક ને ધાર્મિક થઈ જતુ હશે, તેમા કથાવિભાગ જોડી દેવામા આવ્યો હશે, યાત્રાના વર્ણનો, મદિરોના જીર્ણોદ્ધારો, અમારિઘોષણાના જયવાક્યો, દીક્ષાઉત્સવો, શાસનનો ઉદ્યોત, એ બધુ તેમા વિશેષ પણે આવતુ હશે, છતા તે સાહિત્યભાગ અવનવો છે, પરપરાથી ખેડાતો આવ્યો છે, ને તેમા અનેક વિધવિધ, અને ઉપયોગી વ્યક્તિગત, ઐતિહાસિક, સામાજિક, ભૂગોલિક, ને રાજકારણી માહીતી ભરવામા આવી છે તેથી આ ગુણ બધાએ ખાસ તપાસવો ઘટે છે

જૈન સાહિત્ય ચરિતાત્મક છે તેટલુ જ ઐતિહાસિક છે તેના પરિશીલનથી હિન્દના ઇતિહાસને નવો આકાર મળ્યો છે ને ભવિષ્યમા મળશે ગૂજરાતના ઇતિહાસમા તો તે સાહિત્ય અનેરૂ સ્થાન લે છે

છતા એટલુ કહેવુ જોઇએ કે જૈન સાહિત્યની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા આપણી દૃષ્ટિએ કેટલીક બાબતોમા અધૂરી રહી ગઇ છે જૈન મુનિઓ એક વર બ્રાહ્મણ પડિતોનુ સ્થાન ભોગવતા હતા તેઓ આખા હિન્દમા બધે સ્થળે વિચરતા હતા અને પોતાના

વિહારો દરમ્યાન તેઓ દેશના જુદા જુદા સમાજોના ખાસ પરિચયમા આવતા હતા છતા જૈનોએ દેશનો કે દેશના કોઈ ભાગનો સ્પષ્ટ, સુરેખ, ને સુઘટિત ઇતિહાસ આપ્યો નથી તેમણે આપેલો સોલંકીઓનો ઇતિહાસ અધૂરો નથી લાગતો! અલબત્ત તે ઇતિહાસ પુરાણોના બયાનથી ઘણો જુદો પડે છે, તેમ તે વખતના જૈનેતર પણ હિન્દના એજ વિષય ઉપરના સાહિત્યની અપેક્ષાએ ઉચ્ચસ્થાન ભોગવે છે પણ પ્રબંધોનું ને કાવ્યોનું ઐતિહાસિકસ્વરૂપ વાચકને ને અભ્યાસીને અપ્રામાણિક, અનિયમિત, ને અમર્યાદ અનેકવાર લાગે છે

પ્રબંધોના ને ઐતિહાસિક કાવ્યોના લેખકોમાના ઘણાઓ તે વખતે સુલતાનોના પાદશાહોના પરિચયમા આવતા હતા કેટલાએક તેમના દરબારોમાના માનીતા રાજગુરુઓ હતા ને અબુલફઝલ જેવા ઇતિહાસકારના પરિચયમા આવ્યા હતા એટલુ જ નહિ પણ મુસ્લીમ પાંડિત્યની ભાષા ફારસી ભાષા પણ જાણતા હતા તેઓ રોજ મુસલમાની તવારીખ નજરે નજર જોતા હતા કોઇ કોઇ તો પાદશાહી પ્રવાસમા સહભાગી થયા હતા ને કોઇ શાહજાદાઓના શિક્ષક બન્યા હતા ઘણાઓ ક્ષત્રિય રાજાઓના ગુરુઓ, શિક્ષકો, ને ઉપદેશકો હતા છતા તેમણે મુસલમાનોએ લખી તેવી ગદ્યમા તવારીખો આપણને આપી નહિ, કોઇએ પાદરીઓએ લખી તેવી રોજનીશીઓ ન લખી, કોઇએ સમાજનો સુરેખ ખ્યાલ ન આપ્યો, બધાએ યાત્રાઓ વર્ણવી, પણ કોઇએ પ્રવાસ ન વર્ણવ્યો, બધાએ જૈન મંદિરોનુ ને તીર્થોનું વર્ણન આપ્યુ, પણ કોઇએ તત્કાલીન હિંદુ ને મુસ્લીમ સ્થાપત્ય વર્ણવ્યુ નહિ, કોઇએ પોતાના આશ્રયદાતા તઘલખી કે મોગલ રાજ્યકર્તાનું નાનુ સરખુ પણ જીવનચરિત ન આપ્યુ

કારણ એ છે કે જૈન સાહિત્ય બહુધા જૈન મુનિઓએ લખેલુ છે—તેમા શ્રાવક વર્ગનો હિસ્સો છે પણ તે ઘણો ઓછો છે એ મુનિઓમા પૂર્વકાલીન આચાર્યોના નિયમોનુ પાલન યત્નપૂર્વક થતું હતુ અને તે નિયમોની બહાર તેઓ કદિ પણ ન જતા તેઓ

ચરિતો લખતા, પણ ઘણે ભાગે જૈન ચરિતો લખતા, તેઓ પ્રબંધો લખતા પણ ઘણે ભાગે જૈન પાત્રો વિષે વળી તેમને વાઙ્મયના પૂર્વકાલીન નિયમો પાળવા પડતા તેથી તેમનુ ઐતિહાસિક સાહિત્ય મુસ્લીમોના ઐતિહાસિક જેવુ ક્રમિક, પૂર્વાપર સબધને જાળવનાર, તારીખવાર રસિક ને વાચનયોગ્ય થઇ શક્યુ નહિ

અત્યારે પણ આ દોષ ચાલ્યો આવે છે જૈન સાધુઓમા, ને તેમા શ્વેતાબર મૂર્તિપૂજક સપ્રદાયના સાધુઓમા ને કોઇકવાર સાધ્વીઓમા પણ પાડિત્ય છે, પણ તેને કોઇને પશ્ચિમની વિદ્યાનો રગ લાગ્યો નથી શ્રાવકોને તે રગ લાગ્યો છે તેથી તેમની કૃતિઓમા પશ્ચિમની વિદ્યાના રગની અસરો ખાસ જણાય છે પરિણામે જૈન વાઙ્મયનો ને સાહિત્યનો ઐતિહાસિક ખ્યાલ આપણને હજુ આ નવી પદ્ધતિવાળો મળી શકતો નથી ને કર્તાનો પ્રયાસ તે દિશામા પહેલો છે એમ કહેવામા બીજા કોઇને અન્યાય નથી થતો પણ તે પ્રયાસ, શરૂઆતનો કાળ જતો કરીએ તો શ્વેતાબર મૂર્તિપૂજક સપ્રદાયના પ્રયાસનો ને તેમા પણ ગૂજરાત સબધી થયો છે એમ લખતા તેમની અથાગ મહેનતને અન્યાય તો નહિ થાય ટૂકામા હજુ એ ઇતિહાસ સમગ્રપણે, તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી, શાસ્રીય રીતે, અને સુઘટિત થવાનુ બાકી રહે છે જેમ જૈનોના સ્યાદ્વાદને યૂરોપની ફિલસુફી, હિંદના પડ્દર્શન ને બૌદ્ધ દર્શન, વગેરેની દૃષ્ટિઓથી ચાળી તેનું સમર્થન કરવાની જરૂર છે-શોકની વાત તો એ છે કે સ્યાદ્વાદનુ નિરૂપણ પણ હજુ ઈંગ્રેજીમા કે શિષ્ટ ગૂજરાતીમા જૈનેતરો સમજી શકે તેવુ થયુ નથી—જેમ જૈનોના પચાસ્તિકાયોને તેજ દૃષ્ટિથી સમજાવવાની જરૂર છે—ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનો વિચાર કેટલો બધો મૌલિક છે?—તેમ જૈન વાઙ્મયને પણ તેવુ સમર્થન આપવાની જરૂર છે આ કર્તવ્ય જૈન મુનિઓ તો કરશે, પણ તે હવે નવી વિદ્યા ભણેલા બહુશ્રુત શ્રાવકોએ પોતાને શિર લઈ લેવુ જોઇએ. તેથી પણ વધારે સાહિત્યના,

ફિલસુફીના ને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ આ કામ હવે ઉપાડી લેવું જોઇએ.

લેખકે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના કામનો ઝાંખો ઝાંખો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તે અપૂર્ણ છે કારણ કે તે માટે દીર્ઘસૂત્રી, ક્રિયાજડ, અને સંકોચવૃત્તિવાળો હાલનો તે સંપ્રદાય જવાબદાર છે. પણ એટલું કહેવું જોઇએ કે મોહનલાલભાઇએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મૂર્તિપૂજક માર્ગના વિરોધને વિશાળ દૃષ્ટિથી અવલોકવાની જરૂર હતી. એ વિરોધ માત્ર નવો મત ઉભો કરવા માટે નહોતો, તેમાં સિદ્ધાન્ત હતો, તર્ક હતો, સંસ્કૃત માનસના ઉંડા ને ઉંચા લક્ષણનો અભ્યાસ હતો, અને મૂર્તિપૂજાથી કાળાંતરે પરિણમતા જડતા ને વહેમ માર્ગે ખરો પ્રકોપ હતો. જૈન શાસનને જૈન આચારવિચારને સુધારવાની તેમાં તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. દુર્ભાગ્યે સ્થાનકવાસી સુધારકોની આ શક્તિ મૂર્તિપૂજક માર્ગે પ્રકોપ કરવામાં ખર્ચી ખવાઇ ગઇ હોય નહિ તેમ તેનો સમાજ ક્રિયાજડ ને સંસ્કૃત તથા અર્ધમાગધી વિદ્યાના અભ્યાસથી એકદમ વિમુખ થઇ ગયો.

જૈન શાસનમાં આવા તડો અનેકવાર થયા છે પણ ઐતિહાસિક કાળથી થયેલા તડોની અસરથી જૈનોમાં ઘણી અસહિષ્ણુતા આવી ગઇ. દિગંબરી કુમુદચંદ્ર ઉપર વિજય મેળવનાર શ્વેતાંબરીઓએ પોતાની રાજસત્તાનો ધર્મસત્તાનો દુરુપયોગ કર્યો હોય એમ નથી લાગતું? મોહનલાલભાઇ પાના ૨૪૭-૨૪૮ પેરા ૩૮૩ લખે છે કે—સં. ૧૧૮૧ માં વૈશાખ શુદ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમાં પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રચંડ વાદ થયો હતો. આ વિવાદમાં કર્ણાટકીય દિગંબરાચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાદી હતા અને ગૂર્જરીય ઉક્ત શ્વેતાંબરાચાર્ય દેવસૂરિ પ્રતિવાદી હતા. શરત એ હતી કે જે હારે તેના પક્ષના દેશપાર-ગુજરાત બહાર થાય. આમાં ઉક્ત શ્રીપાલ કવિએ શ્વેતાંબર મધ્યના એક પ્રમુખ નેતા

તરીકે પ્રમુખ ભાગ લીધો હતો તે દેવસૂરિના પક્ષનો પ્રતાપી સમર્થક હતો ૩૬ વર્ષની ઉમરના હેમાચાર્ય પણ તે સભામા હતા વાદના પરિણામે દિગબરાચાર્ય હારતા દિગબરીઓને ગૂર્જરભૂમિ તજવી પડી આ વાદનુ વર્ણન તે વખતમા થએલા ધર્કટવણિગ્ વશમા થએલા ધનદેવના પૌત્ર અને પદ્મચદ્રના પુત્ર યશશ્ચદ્રે પાચ સર્ગમા બનાવેલા મુદ્રિતકુમુદચદ્ર નામના નાટકમા યથાસ્થિત વિસ્તૃત આપ્યુ છે આ જીતથી દેવસૂરિ વાદિદેવસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા "

મારા વિદ્વાન્ મિત્ર પડિત લાલચદ્ર દિગબરીઓની દેશપાર થયાની હકીકતને વિશ્વસનીય ગણતા નથી પણ જો સગ્રાહકે જે લખ્યુ છે તે ખરૂ હરતુ હોય ને દિગબરીઓ શ્વેતાબરીઓને હાથે બહુધા દેશપાર થયા હોય તો તે જૈન સપ્રદાયના અહિંમાના સિદ્ધાતથી એકદમ વિરુદ્ધ છે ને તેની અયોગ્યતા સામે જેટલુ લખાય તેટલુ ઓછુ છે બહુ ભાગે આવી અસહિષ્ણુતા માટે સાધુવર્ગ વિશેષ જવાબદાર હોય છે

અત્યારે કેટલેક સ્થળે આવો વ્યવહાર જુદા રૂપમા પળાય છે ઝાલાવાડમા ને ગૂજરાતમા એકજ નાતમા જૈનો ને જૈનેતરો કે વૈષ્ણવો, ને સ્થાનકવાસીઓ ને દેરાવાસીઓ, એવા બે નાતના તડો થઈ ગયા છે જે બહિષ્કાર પ્રથમ રાજસત્તાથી અપાતો હતો તે હવે 'ધોળ' દ્વારા અપાય છે જૈન સાહિત્યમાય મડનાત્મક ને ખડનાત્મક લક્ષણુ આવી ગયુ છે ને સાહિત્યનો ખરો મર્મ ઘણે ઠેકાણે હમણા સુધી તો ભુલી જવાયો હતો ' યાદ રહે કે જૈનેતરોએ ય આ સામાજિક બહિષ્કારનું બળ જૈનો સામે કાઇ ઓછુ અજમાવ્યુ નથી !

જૈન સપ્રદાયના આકરા ક્રિયાપાલનથી જૈન સપ્રદાય પ્રાતિક ને એક જ નાતવાળો અત્યારે થઇ ગયો છે ને વચગાળાના વખતમા જૈન સાહિત્ય પણ તે વિકૃતિને પામી ગયુ હતું એજ આકરા ક્રિયા-

પાલનથી જૈન સમ્પ્રદાય ભારતની બહાર ન જઈ શક્યો એટલું જ નહિ કોઈ જૈન સાધુ તક્ષશિલાની પેલી પાર કે નેપાળની પેલીપાર ગયાનો હજુ પુરાવો મળી શક્યો નથી પરિણામે જૈન દર્શને બૌદ્ધ દર્શનના જેવો ભારતનો કે એશિયાનો દિગ્વિજય ન કર્યો તે જૈન આચારનું ક્રિયાજડત્વ સૂચવે છે એટલું જ માત્ર નહિ સાધના જૈનો વેપારના જેટલા સાહસિક અને પ્રગતિશીલ છે તેટલા સમ્પ્રદાયની માન્યતાઓમા સાહસિક ને પ્રગતિશીલ નથી જો તેમણે પોતાના સાધુ-સાધ્વીઓના સંઘવિભાગના આચારપાલનમા શાસ્ત્રસંમત કાંઈકાંઈ ને જરાક શિથિલ બનાવી દીધી હોત તો જૈન સમ્પ્રદાય હિન્દ બહાર જઈ શક્યો હોત ને જૈન વાઙ્મય, ફિલસૂફી, આચાર, ને કળા-પણ હિન્દ બહાર ગયા હોત

ગ્રંથકાર પોતે પોતાના સમાજનો આ સંકોચ સમજાવ વીરચંદ ગાંધવાળાનો પરિચય કરાવતી વખતે આપણને કહી બતાવે છે —"પૂર્વે જૈનધર્મનો પ્રચાર અમેરિકા-ઈંગ્લાંડ-પરદેશ કરવા માટે કોઈ નહોતું ગયું તેથી વિદેશમા જૈનધર્મનો પરિચય કરાવવાનું પ્રથમ માન આ યુગમા થયેલ વિદ્વાન્ જૈન ગૃહસ્થને-શ્રાવકને ઘટે છે વીરચંદભાઈ જે ધર્મપરિષદમા ચીકાગો ગયા ત્યા સ્વામી વિવેકાનંદ પણ પ્રથમ આર્યવેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા આવ્યા હતા તેઓ માંસાહારી હતા જ્યારે વીરચંદ ધર્મચુસ્ત જૈનનુ જીવન ગાળનાર નિર્દોષ અન્નાહારી હતા બંને ભારતના રત્નો, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનકાર અને અમેરિકાના શ્રોતાઓને આકર્ષનાર તથા પોતાના વિચારોની છાપ પાડનાર હતા બંને સ્વદેશમા ટૂંકા જીવન ગાળી વિદેહ થયા-વિવેકાનંદ ૪૦ વર્ષની વયે સને ૧૯૦૨ મા બેલુરના મઠમા અને વીરચંદ તેમની પહેલા એક વર્ષે ૧૯૦૧ મા ૩૭ વર્ષની ઉમરે મુંબઈમા એકના વિચારોની પ્રબલ અસર નિજ શિષ્યમંડળે રામકૃષ્ણ સોસાયટી આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી જ્વલંત અને ચિરસ્થાયી રાખી, જ્યારે સ્વ૦ વીરચંદના વિચારોની અસર કોઈ

પણ જૈન તરફથી જારી રહી નથી." પાનું ૬૯૫ પેરા ૧૦૧૮

છેવટે, આ જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસના વાચનથી એટલું તો જણાઇ આવશે કે ગુજરાતના ને રજપૂતાનાના જૈનોએ જૈન ને જૈનેતર સાહિત્યને સાચવી રાખવામાં ને તેને ખેડવામાં ભગીરથ આત્મભોગ આપ્યો છે ને ઉત્તમ પુરુષાર્થ કર્યો છે જેમ ગૂજરાતના ને રાજપુતાનાના ક્ષત્રિયોએ મુસ્લીમ આઘાતો સામે આર્ય રાજકારણને બચાવ્યું તેમ ત્યાંના જૈન સંઘોએ તે રાજકારણની પાછળ રહેલી સંસ્કૃતિને સમજવાના સાધનોને એટલે તેના શબ્દદેહને રક્ષણ આપ્યું ને તેને અનેક રીતે સંસ્કાર્યો ઉપર જણાવેલી બધી ન્યૂનતાઓ જોતાં તે વખતના જૈન સમાજની વિદ્યાસેવા એવી ઉદાર ને સર્વ વ્યાપી હતી !

આ પ્રયાસથી ભાઇ શ્રી મોહનલાલ દેશાઇએ ગુજરાતી ભાષાના ને સાહિત્યના પ્રેમિ તરીકેનું કર્તવ્ય કર્યું છે, તેઓ વકીલ છે ને છતાં એવા પ્રખર અભ્યાસી ને સંગ્રાહક થઈ શક્યા છે જૈન ને જૈનેતર સમાજ તેમની આ સુંદર કર્તવ્યબુદ્ધિનો ચોક્કસ ઉપયોગ કરે અને કદર બૂઝે. એ બુદ્ધિથી તેમણે જૈન શાસનનેજ દીપાવ્યું નથી, તેથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પણ દીપાયમાન થયું છે

કોલેજ, વડોદરા
તા ૭-૧૨-૩૧ } કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ.

સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ.

અ =અધ્યયન
અં =અંગ્રેજી
અપ =અપભ્રંશ
આ =આગમ (ગચ્છ) (૨) આવૃત્તિ
આ સ. ઇ=આર્કિયૉલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઇંડિયા (Archiological Survey of India)
આ સ / આ સમિતિ } આગમોદય સમિતિ
આ સભા=જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર
આ =આચલિક, અચલ ગચ્છીય
ઇ ઍ =ઇંડિયન ઍન્ટિક્વરી (Indian Antiquary)
ઇ ઓ =ઇંડિયા ઓફિસની હસ્ત પ્રતોનું કૅટૅલૉગ
ઉ =(૧) ઉદ્દેશ (૨) ઉપાધ્યાય
ઉ૦ / ઉપ૦ } ઉપકેશ—ઊકેશ ગચ્છીય
ઐ =ઐતિહાસિક
ઓસ =ઓસવાલ
કા =કાવ્ય
કાથવટે રી =કાથવટેના હસ્તપ્રતો વિષયક રીપોર્ટ
નં ૧ સને ૧૮૬૯-૭૦
નં ૨ સને ૧૮૯૧-૯૫
કાસ =કાસદહ ગચ્છીય
કા વડો =કાંતિવિજયજી પ્રવર્તકનો પુસ્તક ભંડાર, વડોદરા
કા છાણી= „—છાણી
કી =કીલ્હૉર્નના હસ્તપ્રતોવિષયક રીપૉર્ટ
નં ૧ સને ૧૮૬૯—૭૦
નં ૨ સને ૧૮૮૦—૮૧
નં ૩ સને ૧૮૮૧—૮૨
ખ =ખરતર ગચ્છીય
ગ =(૧) ગચ્છ, ગચ્છીય (૨)ગદ્ય
ગા ઓ ઇ =ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ વડોદરા
ગા ઓ સી =ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ, વડોદરા
ગુ =ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરી, કલકત્તામાંનો હસ્તપ્રતોનો ભંડાર
ગૂ =ગૂજરાતી
ગૂ ભા =ગૂજરાતી ભાષાંતર
ગૂ સા પરિષદ્=ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્
ગો ના =ગોકળદાસ નાનજી હસ્તકનો ભંડાર

ચ =ચન્દ્રકુલ
ચો =ચોપઇ
જ્યો =જ્યોતિષ
જા =જાલધર (ગચ્છ)
જિ ૨=જિનવિજય સપાદિત પ્રાચીન જૈનલેખસગ્રહ, બીજો ભાગ
જૂ ગૃ =જૂની ગૂજરાતી
જેસ =જેસલમેર ભડારના ગ્રથોની સૂચી (ગા ઓ સી ન ૨૧)
જેસ પ્ર } „ની પ્રસ્તાવના તેમા
જે પ્ર } પંડિત લાલચદે લખેલ ગ્રંથકર્તાપરિચય
જૈ ગૃ કવિઓ=જૈન ગૂર્જર કવિઓ
જૈ ધ સભા } જૈન ધર્મપ્રસારક
જૈન ધ સભા } સભા, ભાવનગર
જૈન સા સ =જૈન સહિત્ય સશોધક
ટિ =ટિપ્પણ, ટિપ્પણી
ડો ભાવ =ડોસાભાઈ અભેચદ સઘનો ભડાર, ભાવનગર
ત =તપાગચ્છ, તપાગચ્છીય
દિ =દિગબર
દે લા =શેઠ દેવચદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફડ, સુરત
ન =નબર (સખ્યાનો અક)
ના =નાહર પૂરણચદજી સંગ્રહીત જૈન લેખસગ્રહ કે જેના ત્રણ ભાગ બહાર પડયા છે
ના પ્ર પ્ર } नागरी प्रचारिणी
નાગરી પ્ર પ્ર } पत्रिका, काशी
નિ પ્રે =નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુબઇ
પ્ર૦(૧)=પ્રકાશક, પ્રકટકર્ત્તા, (૨) પ્રકરણ (૩) પ્રસ્તાવના
પ્ર ચ =પ્રભાવક ચરિત
પ્રા૦=પ્રાકૃત
પ =પડિત, પન્યાસ (૨) પંક્તિ
પા } પાટણના પુસ્તક ભ-
પા સૂચી } ડારોની સૂચી (કે જે ગા ઓ સી મા પ્રકટ થનાર છે તે)
પાર્શ્વ=પાર્શ્વચદ્ર-પાયચદ ગચ્છીય
પિપ્પ =પિપ્પલ ગચ્છીય
પિપ્પ૦ ખ૦=પિપ્પલીક ખરતર ગચ્છ
પી૦=પીટર્સનના હસ્તપ્રતોવિષયક રીપોર્ટ
ન ૧ સને ૧૮૮૨—૮૩
ન ૨ સને ૧૮૮૩—૮૪
ન ૩ સને ૧૮૮૪—૮૬
ન ૪ સને ૧૮૮૬—૯૨
ન ૫ સને ૧૮૯૨—૯૫
ન ૬ સને ૧૮૯૫—૯૮

પુ =પુસ્તક
પૃ =પૃષ્ઠ
પો , પોર =પોરવાડ
પૌ =પૌર્ણમિક, પૂર્ણિમાગચ્છીય
બ એ સો જ =બગાલ એશિયાટિક સોસાયટી જર્નલ
બાલા. બાબા =બાલાવબોધ, બાળાવબોધ
બિ ઈ=બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા (Bibliotheca Indica)
બુ =બુદ્ધિસાગરસૂરિ પ્રેરિત જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખસંગ્રહ (કે જેના બે ભાગ બહાર પડયા છે)
બુહ્ =બુહ્‌લરના હસ્તપ્રતવિષયક રીપૉર્ટ,
ન ૧ સને ૧૮૭૦-૭૧
ન ૨ સને ૧૮૭૧-૭૨
ન ૩ „ ૧૮૭૨-૭૩
ન ૪ „ ૧૮૭૩-૭૪
ન ૫ „ ૧૮૭૪-૭૫
ન ૬ „ ૧૮૭૫-૭૬
ન ૭ „ ૧૮૭૭-૭૮
ન ૮ „ ૧૮૭૯-૮૦
બૃ =બૃહત્
બૃ ટિ =बृहत् टिप्पनिका (કે જે જૈન સા સ ના ખડ ૧ અંક ૪ મા પ્રકટ થઇ છે)

બૉડ =બૉડ્‌લિયન
બૌ =બૌદ્ધ
ભ =ભડાર
ભા =ભાગ
ભાવ =ભાવનગર
ભા =ભાડારકરના હસ્તપ્રત વિષયક રીપૉર્ટ
ન ૧ સને ૧૮૭૯-૮૦
ન ૨ „ ૧૮૮૦-૮૨
ન ૩ „ ૧૮૮૨-૮૩
ન ૪ „ ૧૮૮૩-૮૪
ન ૫ „ ૧૮૮૪-૮૭
ન ૬ „ ૧૮૮૭-૯૧
ભા ઇ =ભાડારકર ઇન્સ્ટિટયૂટ, પૂના (કે જેમા ડેક્કન કૉલેજમા પહેલા રહેતી મુબઇ સરકારની બધી હસ્તપ્રતો રાખવામા આવી છે)
ભી મા =ભીમસી માણેક (તે નામની દુકાન પાયધુની મુબઇમા છે)
મિત્ર=મિત્રના હસ્તપ્રતોના રીપૉર્ટ, કલકત્તા
મુ =મુદ્રિત
ય ગ્ર =યશોવિજય ગ્રથમાલા—મૂલ કાશી, હાલ ભાવનગર.
રા ઇ =राजपूतानेका इतिहास

રી =રીપૉર્ટ
રૂદ્ર=રૂદ્રપલ્લિય ગચ્છ
રૉ એ સો =રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી
લ =લઘુ
લીં =લીંબડીનો મૂર્ત્તિપૂજક સંઘનો પુસ્તકભંડાર
લો =લોકા સંપ્રદાય-ગચ્છના
વ્યા =વ્યાકરણ
વિ =વિભાગ
વિવેક ઉદે =વિવેકવિજય યતિનો પુસ્તકભંડાર, ઉદયપુર
વે =પ્રોફે વેલણકર સંપાદિત મુંબઈ રૉ એ સો ની હસ્તપ્રતોનું કેટેલૉગ
વેબર =વેબરે કરેલ બર્લિનની લાયબ્રેરીની હસ્તપ્રતોના કેટેલૉગ
વૈ =વૈયાકરણ
વૉ =વૉલ્યુમ
શ્રી =શ્રીમાલી
શ્વે =શ્વેતામ્બર
શિ.=શિષ્ય
સ્ત =સ્તવન
સ્વ =સ્વર્ગસ્થ
સં.=(૧) સંપાદક (૨) સંતાનીય (૩) સંસ્કૃત
સં કૉ =સંસ્કૃત કૉલેજ, કલકત્તાની હસ્તપ્રતોનું કેટેલૉગ વૉ ૧૦ (જૈન હસ્તપ્રતો)
સમિતિ=આગમોદય સમિતિ
સાગર ભ,=સાગર ઉપાશ્રય, પાટણમાંનો પુસ્તકભંડાર
સૂ =સૂત્ર
સૅ બુ ઇ / S B E = સૅક્રેડ બુકસ ઑફ ધ ઇસ્ટ (Sacred Books of the East.
હા ભ =હાલાભાઇ ભંડાર, ફોફલીયાવાડા પાટણમાંનો પુસ્તકભંડાર
હિં =હીંદી
હી હં =હીરાલાલ હંસરાજ પંડિત, જામનગર (હાલ સ્વ)
હે ગ્રં =હેમચંદ્ર ગ્રંથમાલા

ચિત્ર-પરિચય.

[આ ગ્રંથમા બધા મળી સાડેક ચિત્રો છે તેના આઠ પ્રકાર પાડી શકાય, (૧) ધાતુ તેમજ પાષાણની પ્રાચીન જિન મૂર્તિઓ (૨) પાષાણના આયાગપટ અને જિનમંદિરો (૩) પાષાણની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની મૂર્તિઓ (૪) પાષાણપર કોતરેલ કાવ્યમય યંત્ર (૪) હસ્તપ્રતો પૈકી તાડપત્રની પ્રત કે તેના કાષ્ઠફલક પરના ચિત્રિત ગ્રંથકારો-આચાર્યો આદિના ચિત્રો (૬) કાગળપરની કલ્પસૂત્રની પ્રતો માના રંગિત ચિત્રો (૭) કાગળ પર લિખિત પ્રતોમાના કવિના સ્વહસ્તાક્ષરોના નમુના બતાવવા તેના પાનાઓ (૮) અર્વાચીન સમયની વ્યક્તિઓના ફોટાઓ તે સર્વે ગ્રંથના આકારને કદને અનુરુપ હતા તેજ પસંદ કરી મૂકેલ છે શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ અને ગજબાઇ ટાવરના બ્લૉક શ્રી કૉન્ફરન્સ ઑફિસના ખર્ચે કરાવવા પડયા હતા બાકી અન્ય બધા માગણી કરતા તુરતજ મોકલી આપનામા નીચેની વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ સૌજન્ય બતાવ્યુ છે તે માટે તે સર્વેનો ઉપકાર છે —

૧ બાબુ પૂરણચંદ નાહર M A B L કલકત્તા, ૨ બી. બી એંડ સી આઈ રેલ્વે, ૩ શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ, સુરત, ૪-૫ દેવચંદ લાલભાઇ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ અને આગમોદય સમિતિ ૬ ગાયકવાડ ઓરિયેંટલ ઈન્સ્ટટયુટ, વડોદરા, ૭ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર, ૮ જૈન સસ્તી વાચનમાળા પાલીતાણા, ૯ ડૉ ત્રિભોવનદાસ લહેરચંદ શાહ, મુબઇ, ૧૦ મુબઈ માગરોળ જૈન સભા આ પૈકી મારા મુરબ્બી શ્રી પૂરણચંદ નાહરનો ફાળો જબરો છે તેમણે તો પોતાની પાસેનો બધો સંગ્રહ પૈકી જેટલુ માગ્યુ તેટલુ વિના આચકે અને પ્રસન્નતાથી મને મોકલી આપ્યુ

પરંતુ દિલગીર છુ કે તેમાથી આ ગ્રથના કદ કરતા વધુ મોટા બ્લોકો ઘણી સુંદર શિલ્પકૃતિઓના હોવા છતા તેનો લાભ લઈ શકાયો નથી આવા નિસ્વાર્થ સાહિત્યના કાર્યમા કયો સાહિત્યરસિક નિસ્વાર્થ સહાય આપવાની તક ન લે? ભાગ્યેજ રડયાખડયા એક બે હતા કે જેનાથી નિસ્વાર્થભાવે સહાય ન આપી શકાઈ જે જૈન હોય તે તો આપે, પણ જૈનેતર સસ્થા જેવી કે બી બી એન્ડ સી આઇ રેલ્વે અને ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ ઈન્સ્ટિટયૂટે માગ્યા ભેગા તુરતજ પ્રતિકૃતિના બ્લોકો મોકલી આપ્યા તે માટે તેઓ વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર છે આવી ભાવના જૈનોમા જૈનેતરો પ્રત્યે સદા રહો એમ ઇચ્છીશુ

નવા બ્લોકો અનેકના બનાવી શકાય એમ હતુ છતા ફંડના અભાવે તે બની શકયુ નથી આથી તૈયાર બ્લોકો પરજ મુખ્યત્વે આધાર રાખવો પડયો છે]

૧ કમઠ તાપસ અને પાર્શ્વનાથ રાજકુમાર-(મુસલમાન પૂર્વના સમયના કલ્પસૂત્રમાથી) ભૂમિકામા

૨ શ્રી પાર્શ્વનાથ કુમાર અને કમઠ તાપસ-(મુગલ સમયના કલ્પસૂત્રમાથી) ભૂમિકામા

—આ ચિત્ર રગીન છે આવા ચિત્રો કલ્પસૂત્રની અનેક પ્રતિઓમા સાપડે છે કલ્પસૂત્ર મૂલ લગભગ બારસો ગાથામા છે, અને તે પર્યુષણ પર્વમા ઉપાશ્રયોમા શ્રાવકસમુદાય પાસે વચાય છે, અને તેની પ્રતમાના ચિત્રો બતાવાય છે આ પ્રથાથી પૂર્વે કલ્પસૂત્રની અનેક પ્રતો સુવર્ણ અને રૌપ્ય અક્ષરોમા લખાયેલી અને રગીન ચિત્રોથી ચિત્રાયેલી, અનેક ભડારોમા ઉપલબ્ધ થાય છે જે બે પ્રતમાથી આ ચિત્ર લેવાયા છે તેમાથી એક મુસલમાન આવ્યા તે પહેલાની પ્રત છે ને બીજી મુગલ સમયની છે તેથી તે તે વખતે ચિત્રકળા કેવી હતી તેનો નમુનો આપવા ખાતર તેને અત્ર મૂકયા છે પહેલા શ્રી પૂરણચદ નાહરજીએ તેના બ્લોક કરાવી પોતાના Epitome of Jainism નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમા મૂકયા હતા પ્રસગ એ છે કે

કમઠ નામનો તાપસ અગ્નિનો તાપ લઈ તપશ્ચર્યા કરતો હતો તે તપશ્ચરણ ધ્યેય વગરનું છે અને મોક્ષદાયક નથી એમ સિદ્ધ કરવા પાર્શ્વનાથ કુમારે આવીને જે બળગતા લાકડાથી અગ્નિ કરવામા આવ્યો હતો તેમાથી બળતો સર્પ કાઢી બતાવ્યો હતો ને આવી હોળીના તાપમા અનેક જીવો બળી મરે છે તો તેવા હિંસક તપથી આત્મિક લાભ નથી એમ સમજાવ્યુ હતું

૩ શ્રી આદિનાથની ધાતુ-પ્રતિમા સ ૧૦૭૭ પૃ ૩

—આ પ્રાચીન મૂર્તિ આ તના વાયવ્ય પ્રાતમાથી બાબુ પૂરણચદ નાહરને પ્રાપ્ત થઇ છે બને બાજુ કાયોત્સગમા ઉભી રહેતી અને મધ્યમા પદ્માસનમા બેઠેલી મૂર્તિઓ છે સિંહાસનની નીચે નવ ગ્રહ અને તેની નીચે વૃષભ-યુગલ છે આ કારણે મૂલ મૂર્તિ શ્રી આદિનાથજીની છે અને તે યક્ષ યક્ષિણી આદિ સહિત બહુ મનોજ્ઞ અને પ્રાચીન છે દરેક ધાતુની પ્રતિમાની પાછળ લેખ પ્રાય કોતરેલ હોય છે તે પ્રમાણે આની પાછળનો લેખ આ પ્રમાણે છે –'પજ્જક સુત અબદેવેન ॥ સ ૧૦૭૭' [ના ૧, ન ૧૦૦૧] આના કરતા પ્રાચીન સવતવાળી પ્રતિમા અતિ વિરલ-કોકજ દેખવામા આવી છે પ્રાચીન શિલાલેખોમા મથુરા અને કલિંગના લેખો એક બાજુએ મૂકતા હસ્તિકુડનો સ ૯૯૬ નો ને સ ૧૦૫૩નો (જિ ૨ ન ૩૧૮ તથા ના ૧, નં ૮૯૮) સાપડે છે અને સ ૧૦૮૮ મા વિમલવસહિનું સ્થાપત્ય આવે છે ત્યારપછી ૧૦૯૧,ને ૧૧૦૦ (જિ ૨, ન ૪૨૭ ને ૫૪૪)ના સાપડે છે,એટલે ૧૦ મા અને ૧૧મા સૈકાના કોક લેખ મળે છે ને તે પહેલાના શ્વે૦ લેખો મથુરા ને કલિંગ સિવાય બીજે ક્યાય પ્રાય મિલકુલ મળતા નથી શ્રી જિનવિજયજીએ સ ૧૯૭૭મા લખ્યુ હતું કે "ભારતના ઇતિહાસમા જેને 'મધ્યયુગ' કહેવામા આવે છે તે યુગના જૈન લેખો ભાગ્યેજ મળી આવે છે જૈન ઇતિહાસ માટે આ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે કેવળ લેખોની દૃષ્ટિએજ નહિ, પરતુ સમુચ્ચય જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે શ્વેતા-

બરીય સૂત્ર સાહિત્યને બાદ કરતા બીજુ સાહિત્ય પણ એ યુગમા જૈનોના હાથે વધારે લખાયુ નથી, તેમજ સ્થાપત્ય પણ જાણવા જેવુ કે નોધવા જેવુ મડાયું નથી હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જાહોજલાલીવાળો ગણાતો એ કાળ જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુજ અપ્રકાશિત દેખાય છે " આના ઉત્તરમા જણાવીશુ કે તે યુગના ઇતિહાસને માટે જોઇએ તેટલી શોધખોળ તે વખતે થઇ નહોતી હમણા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પ્રાચીન આગમ-ચૂર્ણિઓ વગેરે પરથી અનેક ઐતિહાસિક તત્ત્વો ખોળી કાઢયા છે કે જે તેમણે 'વીર નિર્વાણ સવત્ ઔર જૈન કાલગણના' નામના હિદી વિશાલ નિબધમા તેમજ પ્રભાવક ચરિતની પ્રસ્તાવનામા પ્રકટ કર્યા છે ને ધીમે ધીમે વિશેષ શોધખોળ થતા વધુ પ્રકાશ પડશે એ નિર્વિવાદ છે

૪ ભગવાન્ શ્રી મહાવીર પૃ ૪

—આ એક હમણાનુ નવીન ચિત્ર છે કમનમા પદ્માસનસ્થ મહાવીર પ્રભુની મૂર્ત્તિ છે પાસે તેમના લાછન-ચિન્હરૂપી સિંહને મૂકેલ છે આસપાસ ચમર ઢોળાય છે પોતે ઉપદેશ દેતા હોય તેને સાભળનાર એક બાજુ જણાવેલ છે મસ્તક પાસે અશોકનુ વૃક્ષ છે ને ઉપર ત્રણ છત્ર છે

૫ ઇ. સ. પ્રારભનો અર્હત્પૂજા માટેનો આયાગપટ-મથુરા પારા ૧૭૮ પૃ ૧૨૪

—મથુરાના નૈઋત્ય ખુણા પાસે આગ્રા અને ગોવર્ધનના રસ્તાની વચ્ચે આવલી કકાલી-તીલા નામની ટેકરી છે તે ખોદાવતા સને ૧૮૭૦ મા મળેલ ઘણા શિલાલેખો અને બીજી વસ્તુઓમા ખડિત અને અખડિત જૈન પ્રતિમાઓ, થાભતાઓનુ વર્ણન કનિંગહામે કરેલુ છે આ માટે જુઓ વિન્સેન્ટ સ્મિથનુ પુસ્તક નામે 'જૈન ઍન્ડ અધર ઍન્ટિકિવટીઝ ઑફ મથુરા' અને 'આર્કિઑલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઇડિઆ સને ૧૮૭૦' તે પૈકી આ આયાગપટ પણ છે. તે શિલા છે ને સિહનાદિકે સ્થાપેલ છે તેની વચ્ચે જૈન તીર્થંકરની

પ્રતિમા કોતરેલી છે અને આસપાસ જૂદી જૂદી જાતની પવિત્ર નિશાનીઓ છે. અષ્ટમંગલમા દર્પણ, ભદ્રાસન, વર્દ્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્ય યુગ, સ્વસ્તિક, કુભ અને નદાવર્ત ગણાતા પૈકી કેટલાક જોવામા આવે છે, તે પટ પર ઘણી પ્રાચીન લિપિમા લખાયેલો લેખ છે કે જે પ્રાય કનિષ્કના રાજ્યના સમયમા ઇ સ પ્રારભ લગભગ લખાયેલો હોવો જોઇએ તે આ પ્રમાણે છે —

१ नमो अरहताण सिहकस वणिकस पुत्रेण कोशिकिपुत्रेण
२ सिहनादिकेन आयागपटो प्रतियापितो अरहतपूजये

—અર્હતોને નમસ્કાર, સિહક વણિકના પુત્ર અને કૌશિકીના પુત્ર સિહનાદિક (સિંહનાદિક)થી આયાગપટ અર્હતની પૂજા અર્થે પ્રતિસ્થાપિત-પ્રતિષ્ઠાપિત થયો

ચિ. ૯૫ માં જૈન યતિ કણ્હની મૂર્ત્તિ-મથુરા પૃ ૧૨૪

—આ એક જૈન સ્તૂપનો ભાગ છે કે જે ઉક્ત મથુરાની કકાલી ટીલા ટેકરીમાથી નીકળેલ છે તે સ્તૂપના બે ભાગ પાડેલા છે ઉપલો ભાગ સાકડો છે અને તેના મધ્યમા સ્તૂપની આકૃતિ છે અને સ્તૂપની બને બાજુએ જિનની બબ્બે આકૃતિઓ છે કુલ તે ચાર આકૃતિઓ (મૂર્ત્તિઓ) ઉપલા ચાર તીર્થંકર નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાનની છે નીચેના ભાગમા કણ્હ (?) ની મૂર્તિ છે કે જેના માનમા આ સ્તૂપ બનાવવામા આવ્યો હતો કણ્હની મૂર્તિને વસ્ત્ર પહેરાવેલા હોવાથી તે શ્વેતાબરમૂર્તિ માની શકાય આમા આવેલ મૂળ લેખ કોઈ અનિર્ણીત લિપિમા છે આરભમા ૯૧ (?) ની સાલ હોવાનું જણાય છે કે જે વખતે વાસુદેવનું રાજ્ય હતું તે લેખ આ પ્રમાણે છે —

१ (सि)द्धम स० ९५ (?) ग्रो २ दि १८ कोट्टय (1) तो गणातो थानीयातो कुलातो वइर(ातो) (सा)खातो आर्य अरह (मह)

२ सिसिनि धामथाये (?) ग्रहदतस्य धि वनहथि

—સિદ્ધ સંવત ૯૫ (?) મા બીજા (માસ) મા ૧૮ દિવસે કોટ્ય (કોટિક) ગણના થાનીય કુલના વૈરશાખાના આર્ય મહા(દિન)ની શિષ્યણી ધામથ (?) ની વિનતિથી ગૃહદત્તની પુત્રી અને ધનહથી (ધનહરિત) ની સ્ત્રીની (ભેટ)

આમા કણ્ઠની વસ્ત્ર પરિધાનવાળી મૂર્તિ ઉપગત ચાર તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે

૭ ધાતુની અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ-જૂની કર્ણાટકી લિપિલેખ સહિત—પૃ ૧૬૦

—જિનમૂર્તિ સામાન્યરીતે વિશાલપ્રમાણમા પદ્માસનસ્થ જોવામા આવે છે અને જે કેટલીય ઉભી-કાર્યોત્સર્ગસ્થ હોય છે તેને 'કાઉસગ્ગીઆ' કહેવામા આવે છે અર્દ્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ વિરલ જોવાય છે, જ્યારે તેવી બુદ્ધની મૂર્તિઓ ઘણી દેખાય છે રખેને આ બુદ્ધમૂર્ત્તિ હોય એવો કોઇને ભ્રમ થાય તો તે દૂર કરવા માટે આમા અનેક યોગો એવા છે કે જે આ મૂર્તિને જિનમૂર્તિ તરીકે સિદ્ધ કરે છે (૧) આની કર્ણાટકી લિપિનો ઉકેલ શ્રી પૂરણચદ્રજી નાહરે મહા મહોપાધ્યાય રાય બહાદુર પડિત ગૌરીશકરજી ઓઝા અને ડા૦ હીરાનન્દ શાસ્ત્રી જેવા બે મહાવિદ્વાનો પાસે વચાવી કરાવ્યો છે તે અનુક્રમે આ રીતે છે—श्री जीनवलमन सज्जन भजीयवय मडिसिद प्रतीम, शीजिनवल्लमन सज्जन चेटिय भय मडिसिद प्रतिमे 'मडिसिद' નો અર્થ ની વિનતિથી—ના કહેવાથી એમ થાય છે શ્રીજિનવલ્લભની સજ્જન ભગીયબય-ચેટિયભયના કહેવાથી પ્રતિમા—એવો હ્ય અર્થ છે ને તેમા જિનનું સ્પષ્ટ નામ છે (૨) આખી બેઠકની નીચે નવગ્રહની નવ નાની આકૃતિઓ છે, કે જે કોઇ પણ બુદ્ધમૂર્તિમા મળી આવતી નથી (૩) શિર ઉપર ત્રણ છત્ર છે અને શાસન દેવ અને દેવી છે આ સર્વ પરથી જિનમૂર્તિ સિદ્ધ થાય છે આ પીતળની મૂર્તિની કર્ણાટકી લિપિ **આઠમી સદીની** આસપાસની જૂની છે એમ ઓઝાજીનુ કહેવુ છે આ મૂર્તિ શ્રી પૂરણચદ નાહારને ઉદયપુર પાસેના ગામ સવીનાખેડામાંથી પ્રાપ્ત થઇ છે ને તે તેમની પોતાની

પાસે કલકત્તામાં હજુ સુધી છે. વળી નાહરજી જણાવે છે કે 'વીર'ના મહાવીર જયંતી અંક વર્ષ ૪ અંક ૧૨-૧૩ મા પૃ ૩૦૦ પર એક ચિત્ર-ફોટો મૂકેલ છે કે જેમા પારીસના પ્રદર્શનમાથી એક ધાતુની મૂર્તિનો એક બ્લાક છે કે જે આ મૂર્તિના જેવો છે વળી આવી જાતની એક બીજી જિનમૂર્તિ પણ નાહરજીને ઉપલબ્ધ થઈ છે તેમા ૧૦-૧૧ મી સદીનો કર્ણાટકી શિલાલેખ છે, કે જેને વિશાલ ભારત "રૂપ" મા (નં. ૧૭ જાન્યુ ૧૯૨૪ પૃ ૪૮ ઉપર) પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો છે

૮ અજટા પાસે જૈનમંદિરનો ભાગ મંડપ પૃ. ૧૭૬

—અજટાની ગુફા એ ભારતની એક જોવા લાયક પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે તેમા મુખ્ય બૌદ્ધ મંદિરો અને તેમાના રંગીન ચિત્રો બહુ પ્રાચીન હોવા છતા તેની સુંદરતા ને રંગો જળવાઈ રહ્યા છે આ ગુફામા જૈન મંદિરો પણ હતા કે જે હાલ જીર્ણ વિશીર્ણ દશામા છે તે પૈકી એકનો ફોટો સને ૧૮૬૬ મા પ્રકટ થયેલ Architecture at Ahmedabad મા પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે અત્ર મૂકેલ છે તેનું શિખર નાશ પામ્યુ છે પણ તે ઘણુ મોટુ અને પિરામિડ આકારનું હોવુ જોઇએ કારણકે તેનો મડપ અતિ વિશાલ છે તેના મડપના થાભલા ને તે દરેકની કારીગરી અતિશય સુંદર છે. તે મંદિર આઠમા સૈકાનુ અનુમનાય છે

૯ આબૂ પર વિમલશા મંત્રીનું દહેરૂ -'વિમલ વસહિ' પારા ૨૮૯ પૃ ૨૦૮

૧૦ આબૂ 'વિમલવસહિ'ના ઘુમટનુ અપ્રતિમ નકશી કામ પારા ૨૮૯ પૃ ૨૦૯

—પહેલુ ચિત્ર સન ૧૮૬૬મા પ્રકટ થયેલ 'Architecture at Ahmedabad' નામના પુસ્તકમા આવેલા ફોટાનો બ્લૉક છે, બીજુ ચિત્ર શ્રી પૂરણચંદ નાહરે પોતાના Epitome of Jainism

મા પ્રગટ કરેલ છે તે છે ને તે તેમના સૌજન્યથી અમને પ્રાપ્ત થયુ છે કે જે વાત ચિત્રપર નોધવી ભૂલથી રહી ગયેલ છે 'આ મદિરો પ્રેક્ષકને તેના અણીશુદ્ધ નકશી કામથી વિચારમા ગરક કરી દે છે. તેના ખ્યાલમા આ મનુષ્યકૃતિ હોય એમ આવી શકતું નથી તે એટલા તો પૂર્ણ છે કે તેમા કાઇ ફેરફાર કરી નજ શકાય દહેરાના પ્લાનની વ્યવસ્થા એવી છે કે ચારે બાજુ દહેરીઓ અને વચમા મુખ્ય મદિર છે, અને તેવી વ્યવસ્થા ગિરનાર પરના દેવળોમા છે પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મડપ છે, તે મડપ આગળ ૬ સ્તભવાળો એક લબ ચોરસ ઓરડો છે, કે જેમા હાથીઓ પર અબાડીમા બેઠેલા વિમળશા તથા તેના કુટુબીઓ વિરાજે છે હાથીના પુતળા કદમા ન્હાના પણ પ્રમાણસર છે ને અબાડીનું કામ ઘણુ સારૂ કર્યું છે વિમાનમા ઋષભદેવ-આદિનાથની પદ્માસને બેસાડેલી મૂર્ત્તિ છે શિખર નીચુ છે તદ્દન આગળના ભાગના મડપનું કામ પણ બહુ સરસ છે,

'મડપ અને વિમાન વચ્ચે ગર્ભગૃહ છે મડપ પ્રમાણસર ઉંચાઇનો અને તેમા સફેદ આરસ પરના નકશી કામથી એટલો તો સુંદર લાગે છે કે તેને જોઇને પ્રેક્ષક તો સ્તબ્ધજ બની જાય છે. ઉપરનો ઘુમટ અષ્ટકોણમા આવેલા થાભલા પર ઉંચકવામા આવ્યો છે ને તેના થરો અદરથી જુદી જુદી નકશી કામમા કોરેલા છે. આ નકશીકામમા આલેખન કરતા જ હાલના જમાનામા માણસોની ધીરજ ન રહે તેમ છે આ દરેક થર પરનું કામ એવુ તો એક બીજાને ઘટતું ક્યુ છે કે તેમા કોઇપણ જાતનો ફેરફાર ઘટે નહિ, લગભગ દરેક યુરોપિયન પ્રવાસી તો આને જોઇને પોતાનું અભિમાન કોરે મુકી દે છે અને તેજ વખતે તે આ કામની શ્રેષ્ઠતા પોતાના મનમા લાવે છે અને સ્વીકારે છે આ મુખ્ય મકાનની આસપાસ થોડે છેટે ચારે બાજુ બેવડા થાભલાની હારોવાળી ઓશરી છે, ને તેમા ચારે બાજુ નાની નાની દહેરીઓ છે આ ઓશરી પર અગાસી છે થભના પર એક ચોરસની અદર બીજો ચોરસ જેના ખુણાઓ

પહેલાની બાજુના મધ્ય પર પડે એવી આકૃતિથી પત્થરો ગોઠવ્યા છે અને તે દરેક ખાતામા જુદા જુદા કાલ્પનિક ચિત્રો કરેલા છે કોઇમા ભૌમિતિક આકૃતિઓ તો કોઇમા વેલો, તો કોઇમા દેવ'ની-ઓના ચિત્રો કરેલા છે'–ગ પાઠક વિશેષ માટે જુઓ મુનિ જય-તવિજય લિખિત 'આબૂ' નામનું પુસ્તક

૧૧ જે ભં તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનવલ્લભ સૂરિ પાગ ૩૧૪–૬ પૃ ૨૩૨

૧૨. જે. ભ . તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનદત્ત સૂરિ પાગ ૩૧૭–૩૧૯ પૃ ૨૩૩

—જેસલમેરના ભંડારમા પાચસો વર્ષના જૂના પ્રાચીન તાડપત્રના પુસ્તકની કાષ્ઠપટ્ટિકા ૨૬૩/૪×૩૧/૪ ના માપની હતી તે પર જિન-વલ્લભસૂરિ અને જિનદત્તસૂરિનું ચિત્રફલક હતું તે જિનકૃપાચન્દ્ર સૂરિના પ્રસાદથી પં લાલચન્દ્રે અપભ્રંશકાવ્યત્રયીના પુસ્તકમા પ્રકટ કરાવ્યુ તે અત્ર પુન મૂકવામા આવેલ છે તે ચિત્ર જોતા એમ જણાય છે કે ચિત્રકારો તે વખતે ગમે તેમ ચિતરતા, મૂળ પુરુષની આબાદ પ્રતિકૃતિ પર લક્ષ ન રાખતા, તેમજ ચિત્રનું દેહપ્રમાણ અંગોપાંગની યથાસ્થિતતા વગેરે પર પણ ધ્યાન રહેતું નહોતુ તે સમયના ચિત્રકલાના નમુના રૂપે આ ગણવાનું છે

૧૩ ઇડર ગઢનુ બાવન જિનાલય પૃ. ૨૬૨

—આ ઇડરના ગઢ ઉપર આવેલુ આદિનાથ મંદિર છે, તે કુમાર-પાલ રાજાએ બધાવી તેમા આદિનાથની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી ખરતર ગચ્છના જિનપતિ સૂરિ કે જેઓ કુમારપાલના સમકાલીન હતા (વિ સ ૧૨૧૦ થી ૧૨૭૭) તેમણે પોતાની બનાવેલી તીર્થમાળામા લખ્યુ છે કે—

'इडरगिरौ निविष्ट चौलुक्याधिपकारित जिन प्रथमं ।

સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય પ્રશિષ્યમાથી એકે સ ૧૫૩૩ લગભગ રચેલી ઇડરગઢ ચૈત્યપરિપાટી (જૈનયુગ-માહથી ચૈત્ર મ ૧૯૮૫

પૃ ૩૪૧-૩૪૩)મા પણ જણાવ્યુ છે કે—

ગઢ ઊપરિ ગિરિસમીસુ ઇ, પ્રાસાદ કરાવી
કુમર નરેસરિ આદિનાહ, પડિમા સઠાવી ૧૦
× × × ×
'રાય વિહાર' વિહાર કતિ ઇણિ કારણિ કહીઈ ૧૧
× × × ×
કુમાર નરવરઇ કુમાર નરવરઈ ગુરુ અ વિહાર
ગિરિ ઉપરિ કારવીઆ આદિનાહ જિણબિંમ ઠાવિઅ ૧૭
× × × ×
'કુમર નરિંદ વિહાર' પૂઠિ પાસાય પયઠિય ૧૬

આ પરથી તેને 'રાયવિહાર' 'કુમારવિહાર' કહેવામા આવતો. આનો જીર્ણોદ્ધાર ઇડરના વચ્છરાજ શેઠના પુત્ર ગોવિંદશાહે સોમસુન્દર સૂરિના સમયમા કરાવેલો એવુ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમા સર્ગ ૭ શ્લો ૧૦ પૃ ૧૦૭ મા સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે—

य पर्वतोपरि गरिष्टमति कुमार-
पालोर्वरेश्वरविहारमुदारचित्त ।
जीर्ण सकर्णमघवानघवासनावान्
द्रव्यव्ययेन बहुलेन समुद्दधार ॥

—જે મોટી બુદ્ધિવાળા, ઉદાર ચિત્તવાળા, વિદ્વાનોમા ઇદ્રરૂપ અને નિષ્પાપ વાસનાવાળા એવા તે ગોવિન્દસાધુએ ઘણુ દ્રવ્ય ખર્ચી પર્વતપર રહેલા કુમારપાલ પૃથ્વીનાથ-રાજાના વિહારનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો

આ વાત ગોવિન્દશાહના સમકાલીન ગુણરત્ન સૂરિએ પોતાના સં ૧૪૬૬ના ક્રિયારત્ન સમુચ્ચયની પ્રશસ્તિમા કહી છે કે—

तेष्वाद्यो गुणवान्नियद्दरपुरे प्रोत्तुगमाधार्हतो
य प्रासादमचीकरत्स विनयी गोविन्दसघाधिप ।
(પી ૬ પૃ ૧૭-૧૮)

વિભાગ ૮ મો.

વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય હકીકત.

જૈનયુગ.

વિજયદેવ સૂરિ માહાત્મ્યનું પરિશિષ્ટ) તેજ ગુણવિજય પોતાની સં ૧૬૮૮ ની વિજયપ્રશસ્તિ ટીકાની પ્રશસ્તિમાં એજ પ્રકારનું જણાવે છે—

जीर्णे श्रीमद्युगादीशे यवनैर्व्यंगिते सति ।
तत्पदे स्थापितो येन नूतनः प्रथमप्रभुः ॥१५॥

આ મંદિરનો હમણાં પુનઃ ઉદ્ધાર શ્રી શ્વેતાંબર સંઘ તરફથી કરવામાં આવ્યો છે ને તેનો રીપોર્ટ સં ૧૯૭૫માં બહાર પડ્યો છે. જુઓ તે રીપોર્ટમાં અને જૈનયુગના ૧૯૮૨ના માગશરના અંકમાં મારો લખેલો 'ઇડરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'

૧૪ કુમારપાલનું અજીતનાથ મંદિર-તારંગા પારા ૩૭૪-૩૭૬ પૃ ૨૬૪-૫

—તારંગા—તારણદુર્ગ પર કુમારપાલે અજીતનાથનું સુંદર દેવાલય બંધાવ્યું હતું અને તેમાં અજિતનાથની મ્હોટી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠાપિત કરી હતી, પરંતુ તે પ્રતિમાને મ્લેચ્છોએ ભગ્ન કરતાં સોમસુંદર સૂરિના સમયમાં ઇડરના ગોવિંદશાહે નવીન પ્રતિમા કરાવી તેમના હસ્તથી સ્થાપી હતી મુનિસુંદર સૂરિએ તારણદુર્ગાલંકાર અજિતસ્વામિસ્તોત્રમાં પોતાના જિનસ્તોત્ર રત્ન કોશમાં (યશોવિજયગ્રંથમાળાનં ૯ જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ ભા ૨) તે બંનેનું સ્મરણ કર્યું છે કે—

कुमारपालस्य कथं न मिश्रं
गोविन्दसंघाधिपतिर्भवेत्स ।
ग्रीष्मे कलौ म्लेच्छदवाग्नितापै-
स्तन्न्यस्तबिंबापगमेन शुष्कम् ॥९॥

સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં આ ગોવિન્દકૃત ઉદ્ધારનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે—

यस्तारणक्षितिधरे कृतचित्तचैत्ये-
चैत्ये कुमारनृपतेः शुपते महोभिः ।
चिक्षेप दक्षविनतो नवभारपट्टान्
स्तंभाग्र दंभरहितो महितो नरेन्द्रैः ॥११॥सर्ग ७॥

—તે (વસ્તરાજના) પહેલા પુત્ર ગુણવાન્ અને વિનયી ગોવિન્દ સંઘપતિએ ઇડર પુરમા આદિનાથ જિનનો ઉચ્ચ પ્રાસાદ કર્યો (આમા ઉદ્ધાર કર્યો એવુ ખાસ લખ્યુ નથી) મુનિસુંદર સૂરિએ જિનસ્તોત્ર રત્નકોશમા ઇલદુર્ગાલંકાર શ્રી ઋષભદેવ સ્તોત્ર રચ્યુ છે તેમા કુમારપાલ અને ગોવિન્દ બન્નેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ભા ૨ પૃ ૧૪૧-૨ પ્ર યશો ગ્રથમાલા ન ૯)તે ત૦ હેમવિમલ સૂરિના પ્રશિષ્ય જિનમાણિક્ય ગણિના શિષ્ય અનતહસ ગ ઇડર ચૈત્યપરિપાટીમા વળી એમ જણાવે છે કે —

વસ્તરાજ પહિલુ ઉદ્ધાર બીજુ કુઅરપાલ
ત્રીજુ સાહ ગોવિંદરાજ ચઉપટ ચઉસાલ
ચપકસાહ કરાવીઉ એ ચઉથુ જીર્ણ ઉધાર
ઊલટ હયડ ઉત્તગિરિ એ નિરૂ૦ દેખી સિંહ દૂઆર ૨૦

—એટલે આ મન્દિરના ચાર ઉદ્ધાર થયા-પહેલો વસ્તરાજનો, બીજો (રાજા) કુમારપાલનો, ત્રીજો ગોવિન્દરાજનો અને ચોથો ચપકશાહનો, આમા પહેલો ઉદ્ધારક વસ્તરાજ કોણ હતો તે જણાવ્યુ નથી તેના ચપકશાહ સંબધમા પણ વિશેષ હકીકત મળી નથી

આ આદિનાથ મંદિરના આદિનાથનુ બિબ ત૦ વિજયદેવસૂરિના સમયમા તેઓ અમદાવાદ ચોમાસું હતા ત્યારે યવનોએ ભાગી નાખ્યુ તેથી તેના પ્રમાણ જેટલુ નવી । બિબ પાછુ શ્રાવકોએ કરાવ્યુ અને નદીપદ્ર (હાલના નડીયાદ)ની મ્હોટી પ્રતિષ્ઠામા તે બિબની સૂરીશ્વરના હસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરાવી ગિરિ ઉપર રહેના તે ચૈત્યમા ચૈત્યોદ્ધાર-પૂર્વક તેને સ્થાપિત કર્યુ—

राजनगरे चतुर्मास स्थिता । तत्रावसरे इलादुर्गे श्री ऋषभदेवबिम्ब यवनै र्व्यंगितं ततस्तत्प्रमाणमेव नवीन बिम्ब श्राद्धैर्विधाप्य नदीपद्रे महत्या प्रतिष्ठाया श्री सूरिभि प्रतिष्ठाप्य गिरिशिर स्थ-चैत्ये चैत्योद्धारपूर्वक स्थापित ।

એમ ગુણવિજ્ય તપ ગણપતિ ગુણ પદ્ધતિમા જણાવે છે (જુઓ

૧૬ મહ. શ્રી વસ્તુપાલ-મહ શ્રી લલિતાદેવી-મહં. શ્રી વેજલદેવી પૃ ૩૫૨

—ગૂજરાતની ધધુકાની ગાદી પર રાજ કરતા વીરધવલના પ્રસિદ્ધ મત્રી વસ્તુપાલ મહાન્ યોધ્ધો હોવા ઉપરાત એક સાહિત્યરસિક, અને સાહિત્યકાર પણ હતો, ને વિશેષમા તણે તથા તેના ભાઇ તેજપાલ મત્રીએ અનેક સુંદર અને ભવ્ય સ્થાપત્યકળાના નમુનેદાર મદિરો બધાવી ગૂજરાતની શિલ્પકળામા મહાન્ ફાળો આપ્યો છે વસ્તુપાલ અને સાથે તેની બે સ્ત્રીઓના તથા તેના ભાઇ તેજપાલ ને તેની સ્ત્રી અનુપમા દેવીના બાવલા આબુ પરની લૂણિગવસહીમા છે તે તેના સમયમાજ શિલ્પીએ બનાવેલા છે તે પૈકી મહત્તમ વસ્તુપાલ અને સાથે સાથે તેની સ્ત્રીઓ મહત્તમા લલિતાદેવી અને વેજલદેવી હોવાથી તે બધાનું એકી સાથે ચિત્ર અત્ર મૂકવામા આવ્યુ છે, જ્યારે તેજપાલ ને તેની સ્ત્રીનુ ચિત્ર મૂકવામા નથી આવ્યુ આ મૂર્ત્તિઓનું ચિત્ર ગા ઓ સી મા પ્રગટ થયેલા વસ્તુપાલ કૃત નરનારાયણાનદ નામના મહાકાવ્યમા પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે

૧૭ સ ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમા ચિત્રિત શ્રી હેમાચાર્ય અને રાજન્ કુમારપાલ પૃ ૩૮૪

—આ પાટણના ભડારમાની હેમાચાર્યકૃત ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રની તાડપત્રની પ્રત ઉપરના ચિત્રનો ફોટો લઇ તે પરથી કરેલ બ્લોક છે, તેમા હેમાચાર્ય અને કુમારપાલ સ્વર્ગસ્થ થયે લગ ભગ ૬૨ વર્ષ ગયા પછી ચિત્રેલ તેમના ચિત્રો છે તે પર પ્રથમ ધ્યાન પ્રસિદ્ધ જૈન સાક્ષરશ્રી સદ્ગત ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ એ નુ ત્યા ભડારોની ફેરિસ્ત કરવા જતા ગયુ ને તેમણે ફોટો લઈ તેની નકલ મારાપર મોકલતા તેનો બ્લોક જૈન શ્વે કૉન્ફરન્સ તરફથી કરાવી તેના મુખપત્ર શ્રી જૈન શ્વે કૉ હેરલ્ડના જુલાઇ-અકટોબર ૧૯૧૫ના જૈન ઇતિહાસ-સાહિત્ય અકના વિશેષાકમા તત્રી

—દક્ષ પુરુષોથી નમેલા, દંભરહિત અને રાજાઓથી સન્માન પામેલા એવા (ગોવિંદ સાધુએ) તેજથી સૂર્ય જેવા એવા શ્રી કુમારપાલ નૃપતિના ચિત્તને શીતળ કરે તેવા તારંગાજીના પર્વતના ચૈત્યમાં નવ ભારપદ (ભારવાડ) અને સ્તંભો નખાવ્યા

ત્યારપછી તેજ સર્ગમાં જણાવ્યું છે કે આરાસણમાંથી મોટી શિલા મંગાવી તેમાંથી મોટું અજિતનાથનું બિંબ કરાવી તેને ઘડાવના-રાવ પૂજનના સમયમાં ભારે ઠાઠમાઠથી સોમસુંદર સૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું (શ્લો ૮૩) તેનો સં ૧૪૭૯ છે જુઓ પારા ૬૬૪ ગુરુગુણરત્નાકર પૃ ૧૧ શ્લો ૬૦માં गोविन्दकारित गज्ञाकजिनप्रतिष्ठा, तारगकेऽय महती गुणराजयात्रा । એમ કહેલું છે તે બિંબ હાલ વિદ્યમાન છે આ મંદિરનો ઉદ્ધાર અઢીલાખ કોરી ખર્ચી શાહ વધમાન અને પદમશી એ બે ભાઈઓએ સં ૧૬૮૨ અને ૧૬૮૮ વચમાં કરાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ કલ્યાણસાગરસૂરિના રાસ (ઢાલ ૩૫) મા છે આ સાથે કહીએ કે આબુ પરના સં ૧૨૯૬ ના એક લેખ પરથી જણાય છે કે અજિતનાથના ગૂઢ મંડપમાં નાગપુરીય શા લાહડે આદિનાથનું બિંબ કરાવી ખત્તક-ગોખલામાં ભરાવ્યું હતું તારંગા તીર્થ યાત્રા કરવા લાયક છે, વળી તેનું વાતાવરણ બહુ આરોગ્યપ્રદ છે

૧૫ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિ, પરમાર્હત શ્રી કુમારપાલ ભૂપાલ પૃ ૨૮૮

—આ ચિત્રો પૃ ૩૮૪ સામે મૂકેલ (૧૨૯૪ની તાડપ્રત પર ચિતરેલા) ચિત્રઉપરથી પ્રસિદ્ધ વર્તમાન ચિત્રકાર ધુરંધર પાસે સુધરાવી તેને સુંદર રંગોથી સુશોભિત કરાવી તેનો રંગીન બ્લોક જૈન આત્માનંદ સભાએ સોમપ્રભાચાર્ય કૃત કુમારપાલ પ્રતિબોધના ગૂ૦ ભાષાંતર (વિ સં ૧૯૮૩)માં મૂકેલ તેજ અત્ર વાપરેલ છે જૂના પરથી વર્તમાનમાં કેવું ‘ટચિંગ’ કરી રૂપ અપાય છે તે બન્નેને સરખાવાથી જણાશે વધુ માટે જુઓ પૃ, ૩૮૪ સામેના ઉક્ત ચિત્રનો પરિચય ચિત્ર નં ૧૭

તે જગડુશાહે સં ૧૩૧૨ મા સમરાવેલ હોય દેરાસરના તૂટેલા ભાગના ટેકામા મૂકાયેલી કમાનો જૂના વખતની હશે અને બાકીનો બહારનો ભાગ પાછળથી બનાવેલો છે દેવળના થાભલા પર લેખ હતા હાલ માત્ર 'સં ૧૧૩૪ ના વૈશાક શુદ ૧૫' એટલા શબ્દો વચાય છે તે જીર્ણોદ્ધારની મિતિ સમજાય છે તેની આસપાસની દેરીઓ તેરમા સૈકાથી યાત્રાળુઓએ બધાવેલી લાગે છે આના જૂના કિલ્લાની દિવાલો સને ૧૭૬૩ મા પાડી નખાઇ હતી અને સને ૧૮૧૦ મા મુદ્રાગામ વસાવવામા આ મદિરના પત્થરો વપરાયા છે

ભદ્રેશ્વરના દેરાસરની રચના આબૂ પરના જૈન મંદિરો જેવી છે તેને ૪૮×૮૫ ફૂટનો ચોક આવેલો છે-ફરતી પર દેહરીઓ છે અને ભમતી છે પછી દેરાસર છે કે જેના આગલા ભાગમા થાભલાવાળા ત્રણ ઘુમટ છે મોટા ઘુમટ નીચે રગમડપ છે તેના એક સ્તભપર સં ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ કોરેલા હતા એક બાજુ પ્રતિમાઓ સતાડવા ઓરડીઓ છે ને તેની નીચે બીજા ખડો છે કે જેમા ભોંયરના પત્થર ઉપાડી જઇ શકાય છે મુસલમાન વગેરેના ત્રાસ વખતે તેમા પ્રતિમાઓ પધરાવી ઉપર રેતી નાખી જમીન જેવો દેખાવ કરવામા આવતો દેરાસર ઓતરાદા બારનુ છે (એવા બારનુ સામાન્યત હોતુ નથી) ગભારામા શ્વેત આરસની ત્રણ પ્રતિમા છે મૂળનાયક અજીતનાથ છે તેની નીચે ૬૨૨ (? ૧૧૬૨૨) ની સાલ હોવાનુ જણાય છે તેની જમણી બાજુએ ફણાવાળા પાર્શ્વનાથ છે તેના પર સં ૧૨૩૨ ની સાલ છે ને ડાબી બાજુના શાતિનાથ પર પણ તેજ સાલ છે પીઠની દીવાલ ઉપર મૂળનાયકની આસપાસ કાઉસગ્ગીઆ છે, જમણી બાજુના છેડે શામળા પાર્શ્વનાથજી છે (વિશેષ માટે જુઓ ના બ દલપતરામ ખખ્ખરનો રીપોર્ટ ઑન ધ ઍન્ટિક્વિટિઝ ઑફ કચ્છ ઍન્ડ કાઠિયાવાડ પાનુ ૨૦૬-૨૦૯ તથા રા મગનલાલ દ ખખ્ખરનું જડાદૂ ચરિતનું ભાષાતર)

આ ભદ્રાવતીનું પ્રાચીન મદિર સંપ્રતિ રાજાએ કરાવેલું કહે-

તરીકે મે પૃ ૭૭૫ પાસે પ્રગટ કર્યો હતો તે આટલા વર્ષે પુન પ્રગટ થાય છે તેથી બ્લોક સારો નથી રહ્યો ને બીજી પ્રતિકૃતિ આવી શકી નથી

૧૮ મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલના મંદિર-ગિરનાર (પારા ૫૨૭ અને ૫૨૭ક) પૃ ૮૦૦

—ગિરનાર પર નેમિનાથ મંદિરના મૂળ દ્વાર સામે વસ્તુપાળ તેજપાળના મંદિર આવેલા છે "સ્થાનની વ્યવસ્થામા મને આ અર્ત કોઈ કરતા આગ લાગે છે મુખ્ય મડપની ત્રણ બાજુ પર વિમાનો ગોઠવેલા છે અને તેને ફરતો ઓટલો છે symmetry-સમમાનત્વથી આ મંદિરો ઘણા ભવ્ય લાગે છે" (ગ પાઠક) ત્યાના એક શિલાલેખ પર (જિ ૨ ન ૪૪) લખેલ છે કે વિ સ ૧૨૮૯ના આશ્વિન વદિ ૧૫ સોમ દિને મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલે પોતાના કલ્યાણ માટે, જેની પાછળ કપર્દિ યક્ષનું મંદિર છે એવુ 'શત્રુંજયાવતાર' નામનું આદિનાથનું મંદિર, તેના અગ્રભાગમા ડાબી બાજુએ પત્નિ લલિતાદેવીના પુણ્યાર્થ ૨૦ જિનોથી અલંકૃત એવુ 'સમેત શિખરાવતાર' નામનુ મંદિર, તેમજ જમણી બાજુ બીજી પત્નિ સોખુકાના શ્રેય સારૂ ૨૪ જિન વાળુ એવુ 'અષ્ટાપદાવતાર' નામનું મંદિર એમ ચાર મંદિરો કરાવ્યા

૧૯ કચ્છ-ભદ્રેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર (જગડુશાનુ) પૃ ૮૦૨

—કચ્છના પૂર્વ કિનારે હાલના ભદ્રેશ્વરથી જૂનું ભદ્રેશ્વર-ભદ્રાવતી મોટા વિસ્તારમા આવેલુ છે હાલ ત્યા જૈન દેવાલય, શિવમંદિરના ઘુમટના થાભના વગેરે તથા દુદાવાવ અને તેની પાસે બે મસ્જીદના બાકી રહેલા ખંડેરો છે જૂનું જૈન દેરાસર છે તેને જગદેવશાહ-જગડુશાહનું દેવળ કહેવામા આવે છે તે પ્રાચીન કૃતિ છે તે પર સુધારા વધારા થયા છે, કેટલા ને કયારે તે જણાયું નથી દેવળનો નીચલો ભાગ સૌથી જૂનો લાગે છે બાકીનો ભાગ હાલની બાંધણી મુજબનો છે, અથવા તે સાવચેતીથી દુરસ્ત થયો હોય અને

તેના સબંધમા સર જેઇમ્સ ફર્ગ્યુસને જણાવ્યુ છે કે 'તેનો દરેક સ્તભ એક એકથી જુદો છે તથા તે બધા ઉત્તમ રીતે ગોઠવ્યા છે અને તેમના ઉપર ભિન્ન ભિન્ન ઉંચાઇના ઘુમ્મટો ગોઠવેલા છે આ બધા ઉપરથી મન ઉપર ઘણી સારી અસર થાય તેમ છે ખરેખર, આવી સારી અસર કરે એવુ તથા સ્તભોની સુંદર ગોઠવણી વિષે સૂચના કરે એવુ **હિંદુસ્તાનમાં બીજુ એકપણ દેવાલય નથી.** ગોઠવણીની ઉત્તમતા ઉપરાત બીજી જાણવાલાયક બાબત એ છે કે તેણે રોકેલી જગ્યા ૪૮૦૦૦ ચો ફુટ છે એટલે કે મધ્યકાલીન યુરોપીય દેવળોના જેટલી છે અને કારીગરી તથા સુન્દરતામા તો તેમના કરતા ઘણી રીતે ચઢે તેમ છે'–History of Indian and Eastern Architecture પૃ ૧૪૧-૨

સ્વ મણીલાલ વ્યાસ લખે છે કે 'મારવાડમા સાદડી ગામની પાસે રાણકપુરનુ જૈન દેહરાસર ખહુ જોવાનાયક છે એ દેહરાસરની સામે હજાર બારસે વર્ષ પહેલાનુ એક જૂનુ દહેરૂ છે, અત્યારે તેમા જૈન તીર્થકરની મૂર્તિ પધરાવી છે, પણ મૂળમા તે સૂર્યનુ મદિર હતુ એમ કહેવાય છે એ દહેરા ઉપર જે કઇ પૂતળા ગોઠવ્યા છે તે જોઇએ તો તેમા તદન બિભત્સ સ્વરૂપે કોકના ચોરાસી આસનો ગોઠવ્યા છે જોનાર આશ્ચર્યચકિત થાય કે ધર્મના દેવળ ઉપર આ શુ ? આવુ આ એકજ દેહરા ઉપર હોય એમ પણ નથી, જૂના અનેક દહેરા આવા ચિત્રોથી મઢાયા છે આ સ્થિતિ કયાથી ઉત્પન્ન થઇ ?' (સુરત ગૂ૦ સા૦ પરિષદ રીપોર્ટ–પ્રદર્શન વિભાગ પૃ ૧૬) કહેવાતા પહેલાના સૂર્ય મદિર અને હાલ જૈન મદિરમા ઉપલી સ્થિતિ છે એમ અમે ત્યા ગયા હતા તે વખતે અમારા લક્ષમા આવ્યુ નથી આ મદિર તે ધરણાશાના મુખ્ય મદિથી અલગ-જૂદુ છે

આ ધરણાકના મદિરનો શિલાલેખ સમજવામા ઓઝાજીની કઇક ગેરસમજણ થઇ છે (જુઓ તેમના રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ ૬૨૫ નુ ટિપ્પણ, તેમા ધરણાક-ધરણાશાહનુ નામજ નથી તેણે,

વાય છે ને તેમા મુખ્ય નાયક પાર્શ્વનાથ હતા વર્ધમાનના અને તેના ભાઈ પદમસીએ સ ૧૬૮૨ અને ૧૬૮૮ વચમા તેનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો એ વાત કલ્યાણસાગર સૂરિના રાસ (ભાગ ૩૫) મા આ પ્રમાણે છે —

ભદ્રાવતી નગરી માહેજી, પ્રાચીન જેહ પ્રાસાદ
પાર્શ્વ પ્રભુનુ જેહ કહેજી, સપ્રતિનો જસવાદ
ગુરૂ ઉપદેસે કરાવીયોજી, તેહનો જીર્ણોદ્ધાર
દોઢ લાખ કોરી ખરચીજી, તેઓએ તિહા મનોહાર

૨૦ જિનદત્તસૂરિની મૂર્ત્તિ પ્ર૦ સ. ૧૩૩૪ પાટણ (પારા ૩૧૭-૩૧૯) પૃ ૪૨૬

—પાટણના ટાગડિયાવાડા નામના વાડામા જિનમદિર છે ત્યા આ મૂર્ત્તિ છે કે જેનો પ્રતિષ્ઠાલેખ નીચે પ્રમાણે છે —

'સવત્ ૧૩૩૪ વૈશાખ વદિ ૫ શ્રી જિનદત્તસૂરિ મૂર્ત્તિ શ્રી જિનેશ્વર સૂરિશિષ્ય શ્રી જિનપ્રબોધસૂરિણા (પ્રતિષ્ઠિતા)

આ પ્રતિષ્ઠા કરનાર જિનપ્રબોધ સૂરિ-મૂળ પ્રબોધ મૂર્તિ ગણિ કે જેણે સ ૧૩૨૮ મા કાતત્ર દુર્ગપદ પ્રબોધ નામની કાતત્ર વ્યાકરણ પર ટીકા રચી (પારા ૫૯૬), તે જિનદત્તસૂરિના શિ જિનપતિ શિ જિનેશ્વર સૂરિના શિષ્ય ને પટ્ટધર હતા ને તેની મૂર્તિ પણ પાલણપુરમા તેના શિષ્ય જિનચદ્રસૂરિએ સ ૧૩૫૧મા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી તે ખભાતમા વિદ્યમાન છે આ બ્લૉક પડિત શ્રી લાલચદ સશોધિત જિનદત્તસૂરિ કૃત અપભ્રશકાવ્યત્રયી પ્ર ગાયકવાડ ઓ સીરીઝ ન ૩૭મા પ્રથમ પ્રકાશિત થયેલ છે

૨૧ રાણકપુરનુ ધરણાશાનું મદિર સ ૧૪૯૭ પારા ૬૬૫ પૃ ૪૫૯.

—આ ખાસ જોવા લાયક મનોરમ્ય અને આકર્ષણીય મદિર છે, તેના સબધી ટૂકી હકીકત પારા ૬૬૫મા અને ૬૬૮મા આવી છે અને વિશેષમા જેણે જાણવુ હોય તેને શ્રી જિન વિજયના પ્રાચીન જૈન લેખસગ્રહ ભાગ બીજાના અવલોકનના પૃ ૧૮૫થી ૧૯૭ વાચવા.

વ્યો હતો આ કીર્ત્તિસ્તભ આદિનાથનુ સ્મારક છે તેની ચારે બાજુપર અનેક નાની જૈન મૂર્તિઓ કોતરેલી છે આ કીર્ત્તિસ્તભપરની છત્રી વિજળી પડવાથી તુટી ગઈ અને સ્તભને ઘણી હાનિ પહોચી હતી, પરતુ વર્ત્તમાન રાણા સાહેબે એસી હજાર રૂ ખર્ચી લગભગ પહેલા જેવી છત્રી કરાવી અને સ્તભની મરામત કરાવી છે, જૈન કીર્ત્તિસ્તભની પાસેજ મહાવીર સ્વામીનું મદિર છે કે જેનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાણા કુભાના સમયમા વિ સ ૧૪૯૫ (ઇ સ ૧૪૩૮) મા ઓસવાલ મહાજન ગુણરાજે કરાવ્યો હતો આ સમયે આ મદિર તુટી ફુટી દશામા પડેલુ છે ' (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ ૩૫૨)

૨ ભાડારકરે ઉક્ત કીર્તિસ્તભ (શ્વેતાબર) સઘવી કુમારપાલે બધાવ્યો હતો એમ તેમણે સ ૧૪૯૫ મા ચારિત્રગણિએ સસ્કૃતમા રચેલી ચિત્રકૂટ મહાવીર પ્રાસાદ પ્રશસ્તિ તેના અગ્રેજી સાર સહિત રૉ એ સો ના જર્નલ વૉ ૨૩ ન. ૬૩ મા પ્રકટ કરી છે તેમા પૃ ૪૭ પર જણાવ્યુ છે, પણ તેમા ચૂક થઇ લાગે છે કે જે અમે નીચે જણાવીછે કુભારાણાના સમયમા સ ૧૪૯૫મા ઉક્ત મહાવીર પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર ગુણરાજે કર્યો એવા ઓઝાજીના કથનમા પણ ચુક છે તે ગુણ રાજે રાણા મોકલ (કુભારાણાના પૂર્વાધિકારી) ના આદેશથી તે પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેના પુત્રોએ તેમા સોમસુદર સૂરિના હાથે સ ૧૪૮૫ મા પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો તે પ્રશસ્તિમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે તે પ્રશસ્તિ કુભારાણાના રાજ્યમા સ ૧૪૯૫ મા રચાઈ તે પરથી આ ભૂલ થઇ લાગે છે તેના મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

× × ×

उद्यै मडप पंक्ति देवकुलिका निस्तीर्यमाणश्रियं
कीर्त्तिस्तभसमीपवर्तिनममु श्री चित्रकूटाचले
प्रासाद सृजत प्रसादमसम श्रीमोकलोर्वीपते-
रादेशाद् गुणराज साधुरमितस्त्वर्दध्यो दधार्पीन्मुदा ॥८६॥

× × ×

નહિ કે રત્ના તથા તેના પુત્રપૌત્રોએ, તે બધાવ્યુ ને તેણે, નહિ કે રાણરાજે, અનહરી આદિના મંદિરો બધાવ્યા ને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો)

२२ સાદડીનું જૈનમંદિર પૃ ૪૫૯

—આ ચિત્ર શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદના ઉત્તેજનથી The Committee of Architectural Antiquities of Western India માટે અને ૧૮૬૬મા Antiquities of Westen India Architecture at Ahmedabad—the Capital of Goozerat કે જેમા કર્નલ બ્રિગ્ગ્સના લીધેના ફોટે, થિયોડોર હોપનો ઐતિહાસિક અને વર્ણનાત્મક દિગ્દર્શનરૂપી વૃત્તાંત અને જેઇમ્સ ફર્ગ્યુસનની શિલ્પકળાવિષયક નોંધો અગ્રેજીમા લડનમા છપાયેલ છે તેમાથી આ બ્લૉક લીધો છે ફર્ગ્યુસન જણાવે છે કે સ્થભોની એવી ગોઠવણી કરવી કે જેથી ઇમારતની અદર સૂર્યનો તડકો જરાપણ પ્રવેશ ન પામે અને તે છતા પ્રકાશ reflect થઇને —પ્રતિબિબિત થઇને આવે, આવી રીતિ અમદાવાદની મસીદોમા પૂર્વે વપરાઇ છે પ્રકાશ લાવવાની આવી રીત કોઇપણ જૈન મંદિરોમા હજુ સુધી માલુમ નથી પડી, પણ તે છતા તેના જેવી કંઇક વ્યવસ્થા સાદડીના જૈન મંદિરમા છે આ મંદિરમા મુખ્યપણે પ્રકાશ અદરના મડપોમાથી આવતો હોવાથી સ્તભોની જે વ્યવસ્થા કરવાથી પ્રકાશ આવે તેવુ મુખ્યપણે આ મંદિરમા નથી આ બ્લૉક અત્યારથી છાસઠ વર્ષ જૂનો છે તેથી આજ પ્રમાણે સાદડીમા તે મંદિર જળવાઇ રહ્યુ છે કે કેમ તે હું કહી ન શકુ સભવત જળવાઇ રહ્યુ હશે

२૩ ચિતોડનો જૈન કીર્ત્તિસ્તભ. (પૃ ૪૫૫ ટિ ૪૮૪)પૃ ૪૯૨

—સુપ્રસિદ્ધ ઓઝાજી કહે છે કે ચિતોડપર 'નાખોટાની બારી' નામની ખડકીથી રાજટીલા સુધી સડક સીધી દક્ષિણમા ગઇ છે માર્ગમા પહેલા ડાબી બાજુ સાત માળવાળો જૈન કીર્ત્તિસ્તભ આવે છે કે જેને દિગબર સપ્રદાયના બઘેરવાલ મહાજન સા (સાહ, શેઠ) નાયના પુત્ર જીજીએ વિ સ ની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા બના

૨૪ ચિતોડમાં 'અષ્ટાપદ' જૈનમંદિર-' શૃંગાર ચાવડી'- સિંગાર ચોરી સં ૧૫૦૫ પૃ ૪૯૩

—ચિતોડપર મહેલોની પાસે ઉત્તરે સુન્દર કોતરણીવાળું એક નાનું મંદિર છે તેને સિંગાર ચૌરી (શૃંગાર ચૌરી)—શૃંગાર ચાવડી કહે છે આના મધ્યમાં એક નાની વેદી પર ચાર સ્તંભવાળી છત્રી બનાવેલી છે લોક કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો ને તેની આ ચૉરી છે વાસ્તવમાં ઇતિહાસના ઇતિહાસના અધકારમાં—અજ્ઞાનપણામાં આ કલ્પનાની સૃષ્ટિ થઇ છે કારણકે તેના એક સ્તંભ ઉપર કોતરેલા વિ સં ૧૫૦૫ (ઇ સ ૧૪૪૮)ના શિલાલેખથી વિદિત થાય છે કે રાણા કુંભાના ભંડારી (કોષાધ્યક્ષ) વેલાક કે જે સાહ કેલ્હાનો પુત્ર હતો તેણે શાંતિનાથનું આ જૈન મંદિર બધાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા 'ખરતરગચ્છના જિનસેન (? જિનચંદ્ર) સૂરિએ કરી હતી જે સ્થાનને લોકો ચોરી બતાવે છે તે ખરી રીતે ઉક્ત મૂર્તિની વેદી છે અને સંભવ છે કે મૂર્તિ ચૌમુખ (જેની ચારે બાજુએ એક એક મૂર્તિ હોય છે એવી) હોય શૃંગાર ચૌરીની થોડે છેટે નવલખ્ખા (નવકોઠા) નામનું સ્થાન છે જુઓ પારા ૭૧૯ ને ટિ ૪૬૬ મા જણાવેલા પ્રમાણ

૨૫ ગિરનારપરની સંગ્રામ સોની (? સમરસિંહ)ની ટુંક (સં ૧૪૯૪) પૃ ૪૯૬

—સંગ્રામ સોની કોણ ને કયારે થયા તેને માટે વિશ્વસ્ત પ્રમાણોની ખોટ છે અને અમે તેમના સંબધી આ ગ્રંથમાં કંઇ જણાવ્યું નથી તેથી જે કંઇ ઉપલબ્ધ થાય છે તેનો વિચાર કરીશું આ સંગ્રામસોની તે સમરાશાહ કે જેણે શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કર્યો તે સાથે મેળવી દેવાના નથી તે એક ભિન્ન વ્યક્તિ લાગે છે ગિરનાર સંબધી રૈવયકપ્પસંખેવો (ગદ્યપ્રાકૃત), જિનપ્રભસૂરિકૃત ઉજ્જયન્તસ્તવ (સં) અને શ્રી રૈવતકલ્પ (ગદ્ય પ્રા૦), શ્રીઉજ્જયન્ત મહાતીર્થકલ્પ (પ્રા ગદ્ય), અને તપા ધર્મઘોષસૂરિકૃત શ્રી ગિરિનારકલ્પ (સં ગદ્ય) કે જે

यपे श्रीगुणराज साधु तनया पद्मचारत्नप्रभे
न्यास्यन्त प्रतीमामिमामनुपमा श्री वर्धमानप्रभो ॥९४॥

× × ×

प्राग्वंशस्य ललाम मंडपगिरि शोभा नयन्नैष्ठिक-
मष्ट प्रत्यहमष्टधा जिनपते पूजा सृजन प्रादरा।
सयाधीश कुमारपाल सुकृती कैलाशलक्ष्मीहृता
दक्ष दक्षिणतोऽस्य सोदरमिव प्रासादमादीधपत् ॥९५॥

આ શાર્દૂલનો ભાવાર્થ પુરાતત્ત્વ શ્રી ડી આર ભાંડારકરે એવો મૂક્યો છે-'પહેલા તો આપણને ખબર મળે છે કે આ રચના એટલે કે કીર્તિસ્થંભ પહેલા પ્રથમ ગણનાયક પ્રાગ્વંશ એટલે પોરવાડ વંશના, ગિરિ જેવા મંડપની લક્ષ્મી આપતા એવા, અને જિનપતિની આઠ પ્રકારે બાર પૂજા હમેશા કરતા એવા કુમારપાલે બાંધ્યો હતો' (આજ કારણે ગે ટિ ૪૪ મા તે પ્રમાણે જણાવ્યુ છે પરતુ આ ચિત્રપરિચય લખતા પુન વિચાર કરતા આ ભાવાર્થ ચુકવાળો લાગે છે ને ખરો એ લાગે છે કે પ્રાગ્વંશના ભૂષણરૂપ મંડપગિરિ-માંડવગઢને શોભા આપતો એટલે તેનો નિવાસી નૈષ્ઠિકમા ઉત્તમ, જિનપતિની બાર પૂજા અષ્ટ પ્રકારે હમેશા કરતો એવો જે સંઘપતિ ધન્ય કુમારપાલ તેણે આની (મંદિર કે કીર્તિસ્તંભની) દક્ષિણે એક બીજાને ભાઈ હોય તેવુ બીજું મંદિર બંધાવ્યુ આજ રીતે પછીના શ્લોકમા જણાવ્યુ છે કે —

ऊकेशवंशतिलकः सुकृतोरुतेजा-
स्तेजातमज प्रतिवसन्निह चित्रकूटे
चाचाह्वय सुजनलोचनदत्तशैत्य
चैत्यं च चारु निरमीमपदुत्तरस्याम् ॥९६॥

—ઉકેશ (ઓશવાલ) વંશના તિલક રૂપ સુકૃત રૂપી ગાઢા તેજવાળો તેજાનો પુત્ર અહીં ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) માજ વસતો ચાચા (નામનો હતો) તેણે આની ઉત્તરમા સજ્જનોના લોચનને ટાઢક આપતું એવુ સુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યુ

ભૂમિ વિશાલ મંડપ-મેઘમંડપ રળીયામણો છે બીજા ત્રણ મંદિરો ભદ્ર જાતના હતા ને બાવન જિણાલય હતું (ચાર દ્વારવાળા મંદિરના ફરતા-મુખ્ય દરવાજા સિવાય બાકીના એ ત્રણ દરવાજાઓની સન્મુખ-બીજા ત્રણ મંદિરો હોય તેને 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામા આવે છે આ પ્રવાડીની જૂની પ્રત મને પ્રાપ્ત થઈ છે) આ ઉધ્ધારમા આસપાસ ત્રણ દહેરાવાળો ભદ્ર જાતનો પ્રાસાદ પોતે કરાવેલો લાગે છે, અને તેથી તેને સમરસિંહ-માલદે સોનીની ટુંક સં ૧૪૯૪મા થયેલી કહી શકાય અત્યારે જે મંન્દિર સંગ્રામસોનીનુ કહેવામા આવે છે તેનુ વર્ણન આને મળતુ આવે છે તે ટુકનુ દેરૂ પ્રાચીન છે રંગમંડપ સુંદર છે, તેની ઉપર બેઠક છે ગર્ભાગાર પણ વિશાળ છે તેની ભમતીમા ત્રણ દેરાસર છે જેમ્સ બર્જેસ કહે છે કે સગરામ સોની ૧૬ મા સૈકાના પાછલા અર્ધ ભાગમા થયો છે (તે યથાર્થ નથી) શેઠ પ્રેમાભાઇ હેમાભાઇએ આશરે ૧૮૪૩મા આ ટુંક સમરાવી છે આ દેરૂ ગિરનાર પર સૌથી ઉંચુ લાગે છે હમણા મૂર્ત્તિ પ્રતિમાઓના ઘણા હેરફેર થઇ ગયા છે

સંગ્રામ સોની સબંધી વૃદ્ધ પૌશાલીય પટ્ટાવલીમા કહેલુ છે કે 'શ્રી ઉદયવલ્લભ સૂરીશ્વરપટ્ટે શ્રી જ્ઞાનસાગરસૂરિ ગુરવ કથંભૂતા ? સત્યાર્થા, શ્રી વિમલનાથ ચરિત પ્રમુખાનેક નવ્ય ગ્રન્થ લહરી પ્રકટનાત્ સાર્થકાલવા યેષા શ્રી જ્ઞાનસાગર સૂરીણા મુખાત્ મંડપદુર્ગ નિવાસી વ્યવહારિવર્ય પાતશાહિ શ્રી ખલચી મહિમ્મદ ગ્યાસદીન સુરત્રાણ પ્રદત્ત 'નગદલમનિક' બિરુદધર સાધુ શ્રી સંગ્રામ સૌવર્ણિકનામા મગ્નતિ શીપ ચમાગ શ્રુત્વા ગૌયમેતિ પ્રતિપદ સૌવર્ણટંકકમમુચત । ષટત્રિંશત્સહસ્રપ્રમાણા સુવર્ણટંકકા સંજાતા , યદુપદેશાત્ દ્રવિણવ્યયેન માલવકે મંડપદુર્ગ પ્રભૃતિ પ્રતિનગર ગુર્જરધરાયામણહિલ્લપુર પત્તન-રાજનગર-સ્તંભતીર્થ-ભૃગુકચ્છ પ્રમુખ પ્રતિપુર ચિત્કોશ મકાર્ષીત્ । પુનર્યદુપદેશાત્ સમ્યકત્વ સ્વનર સંતોષ પ્રન વાસિનાન્ત કરણેન વન્ધ્યામતરુ મફીચકે । તથાહિ '

સર્વ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહના પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રગટ થયેલ છે તેમજ ત્યાં પ્રકટ થયેલ વસ્તુપાલતીર્થયાત્રાવર્ણનમાં તથા તેની અંદરના વિજયસેનસૂરિકૃત રેવતગિરિ રાસુમાં કલ્યાણત્રય મંડપ કે સમરસિંહ સોનીનો ઉલ્લેખ નથી એટલે ત૦ ધર્મઘોષસૂરિ સુધીમાં તે થયા નહોતા એમ કહી શકાય. પ્રથમ ત૦ સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય પ્રશિષ્યમાંના એક હેમહંસગણિએ ત૦ રત્નશેખરસૂરિના રાજ્યે (સં ૧૫૦૨થી ૧૫૧૭ વચ્ચે) ગિરનાર-ચૈત્ય પ્રવાડી ગૂજરાતીમાં રચી છે (પ્ર પુરાતત્ત્વ ૧-૩ પૃ ૨૯૨) તેમાં ઓસવાલ-સોની સમરસિંહ-માલદેવનો (સંગ્રામસિંહનો નહિ) ઉલ્લેખ આવે છે –

સમરસિંહ-માલદેવ તણુઉ ઉદ્ધાર નિહાલઉ
મંડપિ મંડિઅ અતિ વિશાલ ચઉવીસ જિણાલઉ ૬

× × × ×

ધન ધન સોની સમરસિંહ માલદે વ્યવહારિઅ
જેહિ કલ્યાણત્રય-વિહાર-ઉદ્ધાર કરાવિઅ
ચિહું દિસિ ત્રિહું ભુમીહિ મૂલનાયક તિહાં બાર
કામરિ રહિઆ પ્રથમ ભૂમિ સિરિ નેમિકુમાર
ઘડતાં જસુ ચાતલિ અંજલિઈ સવે ટલતા રોગ
સેવિઉ સ્વામી પૂરવઈ નિરમાલડીએ અનુદિન ભોગસંયોગ ૨૫ ? (૨૧)
દિક્ખ-નાણુ-નિવ્વાણુ તિહાં સિરિ સોહઈ છત્ર
જીરણ પ્રતિમા વામ પાસિ ધુરિ તાસુ સનાત્ર
મંડપ સયલ વિસાલ મેઘમંડપ રૂલિઆલઉ
ત્રિહું દિસિ ભદ્રતણા પ્રસાદ બાવન્ન જિણાલઉ
ઓસવંસિ શ્રી સમરસી માલદેવિ સારગિ
સંવત ચઉદ ચુરાણુવઈ નિરમાલડીએ ઉદ્ધરિઉ ઉત્તંગ ૨૬ ? (૨૨)

આ પરથી જણાય છે કે ઓસવાલના સોની સમરસિંહ-માલદેવ નામના વ્યવહારી-વણિકોએ સં ૧૪૯૪માં (એટલે કલિનાં કાલમાં) કલ્યાણત્રય વિહારનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ચારે બાજુ ત્રણ

નાર ગ૮૫ પ્ર૦ હંસવિજય જૈન ફ્રી લાયબ્રેરી અમદાવાદ) આ પટ્ટાવલીની સાલની માહિતી નથી, પરંતુ આમાં પણ સગ્રામ સોનીએ ગિરનાર પર મંદિર બંધાવ્યું કે ઉદ્ધાર કર્યો તેનો કિંચિન્માત્ર ઉલ્લેખ નથી જ્ઞાનસાગરસૂરિનો સમય સં ૧૫૧૭થી ૧૫૫૧ સુધી તેમના પ્રતિષ્ઠાલેખ પરથી નિશ્ચિત છે, તે દરમ્યાન સગ્રામસોની થયા ગણાય ઉપરોક્ત સમરસિંહ ને આ સગ્રામસોનીના નામના સેળભેળ થવાને લીધે સમરસિંહને બદલે સગ્રામ સોની થઇ ગયું લાગે છે

પ્રસિદ્ધ ભાનુચદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ઋદ્ધિચદ્રે સગ્રામસોનીનો ૨૦ કડીનો ટુકો રાસ રચ્યો છે તેમા વાઝીઆ આબાના કૂવાની એકજ વાત જણાવી છે, જ્યારે તે અને શાસ્ત્ર લખાવવાની વાત શીલવિજયે સં ૧૭૪૬–૪૮મા રચેલી તીર્થમાલા (પ્રા તીર્થમાલાસગ્રહ પૃ ૧૧૨)મા જણાવી છે—

નયરી અવતી આગલી વલી, માડવગઢ દીપિં મહાબલી
શ્રી સુપાસ સેવુ જિનરાય, આદિ વીરના પ્રણમું પાય પર
ઓસવંશ અનોપમ નામ, સગ્રામ સોની એણિ ઠામ,
શાંતિ સફલ કર્યો સહકાર, બહુ જસવાદ લહ્યો સંસારિ ૫૩
જિણિ સિદ્ધાત સુણી ભગવતી, હેમમુદ્રા મેહેલી દીપતી,
છત્રીસ સહસ ગૌતમનિ નામિ, શાસ્ત્ર લિખાવ્યા પુન્યનિ કામિ ૫૪

જ્ઞાનસાગરસૂરિના વ્યાખ્યાન અને ઉપદેશથી સગ્રામસોનીએ ખર્ચેલ સોનૈયાની વાત વીરવંશાવલી (જૈન સા સંશોધક ખડ ૧–૩ પૃ ૫૬)મા તેનો લેખક પોતાના પૂર્વજ સોમસુદરસૂરિથી થઇ એમ કહે છે તેનો સાર એ છે કે—

ગૂજરાતના વડીઆર ખડના લોલાડા ગામના પ્રાગ્વાટ અવટકે **સોની સગ્રામ** સપરિવાર માડવગઢમા જઇ ત્યા વ્યાપારાદિથી સારી સંપત્તિ મેળવી પાદશાહ ગ્યાસુદીનનો મંત્રી થયો ત્યા ત સોમસુદર સૂરિ આવતા તેમના ભગવતીસૂત્રના વ્યાખ્યાનમા દરેક ' ગોયમા–ગૌતમ ' એ શબ્દ આવતા એક સોનૈયો–કુલ છત્રીસહજાર સોનૈયા

—આ પરથી જણાય છે કે રૂપપીંચાલિક–૯૮ કે બૃહત્ તપા ગચ્છના ઉદયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય જ્ઞાનસાગરસૂરિ કે જેમણે વિમલ-નાથ ચરિત (જુઓ પારા ૭૧૯) પ્રમુખ અનેક નવ્ય ગ્રંથો રચી પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું હતું તેમના મુખેથી–ગ્યાસદીનશ્રી ખિલચી મહિમ્મદ ગ્યાસદી સુરતાને આપેલી 'નગદલમલિક' પદવીના ધારણ કરનાર માંડવગઢવાસી વણિકશ્રેષ્ઠ સગાર સોનીએ ભગવતી નામનું પાંચમું અંગ સટીક સાંભળીને તેમાં જે ગોયમ–ગૌતમ એ શબ્દ આવતા એક સુવર્ણટંક–સોનામહોર આપી એમ ૩૬ હજાર સોનૈયા થયા તે, તેમના ઉપદેશથી માલવામાં માંડવગઢ આદિ દરેક નગરમાં અને ગૂર્જરધરામાં અણહિલપુર પાટણ, રાજનગર, ખંભાત, ભરૂચ આદિ દરેક નગરમાં જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યા અને જેના ઉપદેશથી તેણે સમ્યક્ત્વ અને સ્વસ્ત્રીસંતોષવ્રતથી વિશુદ્ધ મનવાળા થઈને વંધ્ય આમ્રવૃક્ષને સફલ કર્યું હતું (પછી તે આમ્રવૃક્ષની કથા કહી છે અને ગુજરાતના દરિદ્ર બ્રાહ્મણે માંડવગઢમાં આવી તેની સ્તુતિ કરતાં પોતાનાં આભૂષણો ને લાખ રૂ. દાન કર્યું તે વાત જણાવી છે–ગિર-

* ખૂબીની વાત એ છે કે આવી જ વાત રત્નમંદિર ગણિએ પોતાના ઉપદેશતરંગિણી ગ્રંથમાં (પૃ. ૧૧૫–૬ છાપેલ ભી. મા.) અને પેથડના ચરિત્રરૂપે રચેલ સુકૃતસાગરમાં (પૃ. ૧૧૦–૧ આ. સભા) પેથડશાહ–ધર્મઘોષ સૂરિના સંબંધે નોંધી છે —

'શ્રી ધર્મઘોષસૂરિજીના ઉપદેશથી પેથડશાહે તેમના મુખથી (તેમના શિષ્ય મુનિના મુખથી સુ. સા.) અગ્યારે અંગો સાંભળવા માંડ્યા, તેમાં પાંચમા અંગ મધ્યે (પાંચમું અંગ સાંભળવા માંડ્યું ને તેમાં સુ. સા.) જ્યાં જ્યાં 'ગોયમા' એવી રીતનો શબ્દ આવતો ગયો, ત્યાં ત્યાં તે નામથી આનંદ પામીને દરેક નામે તેણે એકેક સોનામહોર મુકી અને એવી રીતે તેણે છત્રીસ હજાર સોના મહોરોથી તે આગમની પૂજા કરી, અને તે દ્રવ્યથી તેણે સર્વ શાસ્ત્રો લખાવીને ભૃગુકચ્છાદિક દરેક શહેરોના ભંડારમાં (સાત મોટા ભંડારમાં સુ. સા.) રાખ્યાં (તે સર્વ પુસ્તકોને માટે પટ્ટસૂત્ર, રેશમી દોરાનું વેષ્ટન અને સુવર્ણની પાટલીઓ કરાવી તે મંત્રીએ પોતાનું ધન કૃતાર્થ કર્યું સુ. સા.)

જૈનધર્મી થયો તેની ચૌદ પેઢી ગયા પછી અમરશી કચ્છ-આરીખાણામા થયા તેને વર્ધમાન નામનો પુત્ર સ ૧૬૦૬ શ્રા શુ ૫ ને દિને અને પદમસી નામનો પુત્ર સ ૧૬૧૭ મા થયો પછી બને મહાકાલીના પ્રતાપે શ્રીમત થઇ ભદ્રાવતીમા ગયા ને ત્યા ચીનદેશ સાથે સાકર રેશમ અને અફીણનો વેપાર કર્યો ત્યાથી કલ્યાણસાગર સૂરિના ઉપદેશથી શત્રુજયનો સઘ બનેએ કાઢયો નાવમા નાગ્નના બદર આવી રણ ઉતરી નવાનગર આવતા તેના રાજાએ ત્યા તેઓ આવાસ કરે તો પોતે વેપારમા અર્ધુ દાણ લેશે એમ કહ્યુ ત્યાથી નીકળી શત્રુજય પહોચી જાત્રા કીધી ને ત્યા ગુરૂના ઉપદેશથી બે પ્રાસાદનુ ખાત સ ૧૬૫૦ માગ૦ વદ ૯ ને દિને કર્યું સાથે આવેલ નવાનગરના નાગડગોત્રી રાયસીએ પણ એક જિનપ્રાસાદનું વદ તેરસને દિને ખાત કર્યું પછી એક માસે નવાનગર આવી ત્યાના રાજાના આગ્રહથી ત્યા પાચહજાર ઓસવાલ સાથે રહ્યા સઘમા ૩૨ લાખ કોરી ખર્ચી

નવાનગરમા બને ભાઇએ જબરો વેપાર કરી ૧૫ વર્ષમા ખુબ નાણું મેળવ્યુ પછી સ ૧૬૬૮ મા ત્યા જિનમદિરનુ ખાત કર્યું (શ્રા શુ ૫) છસો કારીગરો કામે લગાડયા દશહજાર મહોર આપી રાજા પાસે જગ્યા લીધી તે મદિરનું શિખર પૂરૂ થયુ. સલાટોએ લાચ લઈ તે ઉંચા મદિરનું શિખર જેટલુ ઉંચુ જોઈએ તેટલુ ન કર્યું ભમતીની દહેરી અર્ધી થઇ હતી ત્યારે ગુરૂને બોલાવી તેમા શાતિજિનની ત્રણુ મૂર્તિ સ ૧૬૭૬ ના વૈ શુ ૩ દિને સ્થાપી વળી રાજસીના બધુ નેણુસીએ રાજસીમદિર બધાવી તેમા ભેળવી દીધુ ને તેમા ચોમુખ સભવદેવ સ્થાપ્યા પછી વર્ધમાન ને પદ્મસિંહ બને ગુરૂને લઈ પાલીતાણાનો સઘ લઇ ગયા ને ચાર લાખ કોરી ખર્ચી સં ૧૬૭૬ ત્યાથી નવાનગર આવી સ ૧૬૭૮ ના વૈ શુ ૫ દિને જિનમદિરની ભમતીની વર્ધમાનશાએ પ્રતિષ્ઠા કરી

નવાનગર રાજાના હડમત ઠાકર નામના ખજાનચીએ રાજા

આપ્યા ને તે ગુરુના ઉપદેશથી તે દ્રવ્યને તથા એક લાખ હજાર સોનૈયાને જ્ઞાનખાતામા એટલે વિ સં ૧૪૫૧ મા કલ્પસૂત્ર અને કાલકસૂરિ કથા સચિત્રિત સુવર્ણાક્ષરે તથા રૂપાક્ષરે લખાવી સકલ સાધુઓને ભણવા આપવામા ખર્ચ્યાં અને કેટલીક પ્રતો જ્ઞાનભંડારમા સ્થાપી આડરનગરમા સુપાર્શ્વપ્રાસાદ, સગરીતીર્થમા સગરીપાર્શ્વનો બિબપ્રાસાદ સ ૧૪૭૨ મા સ્થાપેલ છેઘ, મદમોર, થલાડન, આમલીયા, ધાર, નગર, ખેટી, ચદ્રાઉતી-ચદ્રાવતી પ્રમુખ નગરમા તેણે સત્તર પ્રાસાદ કરાવ્યા ને સોમસુદર સૂરિએ તમામ પ્રતિષ્ઠિત કર્યા એકાવન મદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો '-આમા આગો ફળવાની પણ હકીકત છે આમા ઘણો વિસ્તાર છતા ને સોમસુદરસૂરિનો સબધ છતાં સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય કે જે તે સૂરિના જીવનવૃત્તાત રૂપેજ રચાયેલું છે તેમા એક પણ શબ્દ નથી, વળી પ્રસ્તુત ગિરનાર પરના સગ્રામ સોનીના કહેવાતા મદિર સબધી આ વીરવશાવલીમા પણ કઇ ઉલ્લેખ નથી તેથી અમારૂ અનુમાન તે **સમરસિહ-માલદેવનુ** મદિર હોવાનું ખરૂં હોય એમ જણાય છે સગ્રામ સોની પણ ઐતિહાસિક ભિન્ન વ્યક્તિ જણાય છે કે જેણે ઘણું દ્રવ્ય પુસ્તક લખાવવામા ખર્ચ્યુ છે

૨૬ જામનગરનુ જિનમદિર સ ૧૬૭૮ (પારા ૮૨૮) પૃ ૮૯૭-લાલણુ વશીય ઓસવાલ વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એ બે ભાઇઓએ પ્રાય આ મદિર કરાવેલુ છે, પ્રતિષ્ઠા અંચલગચ્છના કલ્યાણસાગર સૂરિએ સ ૧૬૭૮ મા કરી તે સૂરિનો રાસ તેમના શિષ્યના પ્રશિષ્ય ઉદયસાગરસૂરિએ સ ૧૮૦૨ મા રચ્યો છે, (પ્ર૦ કચ્છનગરીયાવાળા શાહ ઘેલાભાઇ તથા દેવજીભાઇ માણેક) તેમા ઢાલ ૧૪મીથી ૨૭, ૨૯ મી પછીના દુહા, ૩૨મી ઢાલ પછી ઢાલ ૪૦ સુધીમા આ બને ભાઈના જીવનવૃત્તાત વિસ્તારથી આપેલ છે લાલણ તે પારકર દેશના પરમાર રાજા રાવજીનો પુત્ર હતો ને તેને આ જયસિંહસૂરિ (સ ૧૨૩૬ થી ૬૮) એ દુષ્ટ રોગથી મુક્ત કરતા સરત પ્રમાણે રાવજી

ગદ્યબધ પ્રબધ ચોપડામા લખાવ્યો, તેમજ મેરૂજી નામના ચારણે પોતાની ભાષામા તેના સબધમા સાતસો કવિત કર્યા વર્ધમાનના પુત્ર જગડુના કહેવાથી કલ્યાણસાગરસૂરિએ વર્ધમાન શેઠનુ સસ્કૃતમા ચરિત સ્વશિષ્ય અમરસાગરજીને રચવા કહ્યુ કે જેણે સ ૧૬૯૧ શ્રા શુ ૭ મે રચી સંપૂર્ણ કર્યું આ બધા ચરિત્રોનો સાર લઇ આ રાસ રચવામા આવ્યો છે તેથી તેમાની હકીકતો ઐતિહાસિક છે વળી તે રાસમા પ્રસ્તુત મ દિર સબધી જણાવ્યુ છે (ઢાલ ૫૧ મી પછીના દુહામા) કે —

સ ૧૭૨૫ મા મુસનમાનોની ફોજ હાલારમા આવતા નવાનગરના શ્રાવકોએ બધા મદિરોની પ્રતિમા ઉથાપી ભોયરામા ભડારી દીધી (સોરઠના ફોજદાર કુતુબુદ્દીને નવાનગર હાથ કરી તેનુ નામ ઇસલામનગર પાડી તેને ખાલસા સરકાર સાથે જોડી દીધુ ગુજરાતના સુબા જોધપુરના જસવંતસિંહે જામ તમાચીને સ ૧૬૭૩ મા ગાદી પાછી અપાવી પણ ઔરગઝેબ જીવતો રહ્યો ત્યા સુધી નવાનગર મુસલમાનોના હાથમા રહ્યુ ઇ સ ૧૭૦૯ મા જામ રાયસિંગ ગાદીએ બેઠો પણ ત્યારપછી ઘણા વર્ષ સુધી મુસલમાનોનો ત્રાસ રહ્યો કાઠિયાવાડ સર્વસગ્રહ પૃ ૪૫૭-૪૫૮) આથી મદિરો ઉજ્જડ જેવા સ ૧૭૮૭ સુધી રહ્યા તે દરમ્યાન મુસનમાનોએ જિનમદિરોના દ્વારો તોડી તેમા ઘણીવાર માલ ભર્યો વર્ધમાનના વંશજ તલકશી શાહે સ ૧૭૮૮ શ્રા શુ ૭ ગુરુએ પુન પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી બધા મદિરો સમગવ્યા

આ બન્ને શાઈઓના વૃત્તાત ઉક્ત રાસ છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયો તે પહેલા પડિત (હાલ સ્વ) હીરાલાલ હસરાજે શ્રી વિજયમાન દાભ્યુદય કાવ્યમા પૃ ૬૨-૬૫ ઉપર આપેલ છે કે જે શ્રીજિનવિજયે પ્રાચીન લેખસગ્રહ ભાગ ૨ ના લેખ ન. ૨૧ ના અવલોકનમા ઉતારી લીધેલ છે

પાસે નવહજાર કોરીની ચીઠી વર્ધમાનશાપર લખાણી તેમા બે મોંડા પોતે ઉમેરી નવલાખની ચીઠી વર્ધમાનશાના હાથમા આપી પરાતમા નવહજાર એટલે મુઝાયા રાજા અન્તપુરમા હોઇ ન મળ્યો રસ્તામા એક જોગીએ ચિત્રાવેલી આપી ને તેથી નવલાખ તોલી આપી પછી બને બધુએ આ રાજ્યમા રહેવુ સારૂ નહિ એમ કરી પ્રભાતે ચાર હજાર ઓસવાલને સાથે લઇ ભદ્રાનગરી તરફ ચાલ્યા રાજાએ ઘણા માણસ પાછા બોલાવવા મોકલ્યા પણ તેનું ન માનતા કચ્છ ગયા રણમલ્લ રાજાએ માન આપ્યુ ને ભદ્રાવતીમા રહ્યા પછી પાવાગઢમા જઇ મહાકાળીના મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો સ ૧૬૮૨ મા ભદ્રાવતીમા રત્નાદિની અનેક પ્રતિમાઓ ભરાવી બે લાખ ખરચી આગમ ગ્રથો લખાવી ગુરૂના ભડારમા રાખ્યા ભદ્રાવતીના પ્રાચીન પ્રાસાદ (પાર્શ્વનો-સપ્રતિ રાજાએ બધાવેલ કહેવાતો)નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો નવાનગરના મદિરના ખર્ચ માટે નવ વાડી ને ચાર ખેતર આપ્યા ગિરનારપર નેમિ મદિરનો, તારગામા અજિતમદિરનો, આબૂપર વિમલવસહિનો ને વસ્તુપાલ તેજપાલના મદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો સમેતશિખરપર પાદુકા બધાવી શત્રુજયપર ધ્વજા ચડાવી દેવદ્રવ્યમા બે લાખ કોરી આપી વૈભાર, ચપા, કાકદી, પાવાપુરી રાજગૃહી, વાણારસી, હસ્તિનાપુર વગેરેની જાત્રા કરી બે વર્ષ ગાળી ભદ્રાવતી આવ્યા સ. ૧૬૮૫ મા અમરસાગરને સૂરિપદ અપાયુ તેનો ઉત્સવ કર્યો સ ૧૬૮૮ મા વર્ધમાનશાનો સ્વર્ગવાસ થયો દાહસ્થલે છત્રીવાળી દહેરી કરી ત્યા શાતિનાથ ચરણો સ્થાપ્યા પદ્મસીએ વહુઓમા કુસપના બીજ જોઇ સપત્તિના ભાગ પોતાના ને પોતાના ભાઇના પુત્રોમા વહેચી દીધા ચિત્રાવેલ પણ ચાલી ગઇ મારીવાયુ જલપ્રલયથી ભદ્રાવતીનો નાશ સવત્ ૧૬૮૯ મા દૈવીકોપથી થયો ને પદ્મસિહ પુત્રો સહિત માડવી જઇ વસ્યા ને વર્ધમાનના પુત્રો ભુજમા જઇ વસ્યા

પદ્મસિંહે વર્ધમાનશાનુ મરણ થયા પછી તેમનો મરૂ ભાષામા

The Jainas choose wooded mountains and the most lovely retreats of nature for thair places of pilgrimage and cover them with exquisitely carved shrines in white marble or dazzling stucco Their contribution to Indian Art is of the greatest importance and India is indebted for a number of its most beautiful architectural monuments such as the splendid temples of Abu, Girnar and S'atrunjaya in Gujrat

અત્ર દહેરાના સમૂહની આસપાસ એક ઉંચી દિવાલ બાંધેલી છે, તેને 'ગઢ' કહે છે તે દહેરાના સમૂહોના અમુક રીતસર ભાગો કર્યા છે કે જેને 'ટુંક' કહે છે તેમા મુખ્ય મન્દિર આદીશ્વરની ટુંક ઉપરાત આઠ ટુંકો છે તેનો પરિચય 'શત્રુંજયપરના જૈન મંદિરો પૃ ૧૭૪' એ ચિત્ર માટે લખતા આપીશું

૨૯ શ્રી સુમતિનાથની ધાતુ-મૂર્ત્તિ સ ૧૫૧૨ રાજગૃહ પૃ ૫૧૨

—આ એક સુંદર મૂર્ત્તિ છે અને તે વખતની-સોળમા સૈકાના પ્રારંભના મૂર્ત્તિનિર્માણનો નમુનો છે હાલ તે રાજગૃહના ગામના મંદિરમા પંચતીર્થી તરીકે છે ને તેની પાછળ કોતરેલ લેખ નીચે પ્રમાણે છે —

'સંવત્ ૧૫૧૨ વર્ષે વૈશાપ સુદિ ૧૩ ઉકેશ સા ભાદા ભાર્યા ભરમાદે પુત્ર સા નાયક ભાર્યા નાયકદે ફદેકૂ પુત્ર સા અદાકેન ભા સોનાઈ ભાત્ મા જોગાદિ કુટું બયુતેન શ્રી સુમતિનાથ બિંબ કારિત પ્રતિષ્ઠિત શ્રી સૂરિભિ ॥ વટલી વાસ્તવ્ય ॥ શ્રી ॥ (નાહર ૨, ન ૧૮૪૩)

૩૦ પ્રસિદ્ધ થાહરૂશાહની પ્રશસ્તિ—લોદ્રના મંદિર સ ૧૬૭૫ (ભાગ ૮૪૧) પૃ. ૫૧૩

૨૭ શત્રુંજયપરનું મુખ્ય આદિનાથ મંદિર પૃ. ૫૦૮

—આ મંદિરનો સવિસ્તર ઇતિહાસ વાંચવો હોય તો જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત 'શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ' પરની તેમની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૭ થી ૩૭. શત્રુંજય સંબંધી જુઓ ધનેશ્વરસૂરિકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય, ત. ધર્મઘોષસૂરિકૃત પ્રાકૃત શત્રુંજયકલ્પ. વર્તમાનમાં મુખ્ય મંદિર જે છે તેનું આ ચિત્ર છે. તેનો ઉદ્ધાર ગુર્જર મહામાત્ય, બાહડ (સંસ્કૃત વાગ્ભટ) મંત્રી દ્વારા થયો સં. ૧૨૧૧ (પારા ૩૮૪ પૃ. ૨૬૯). તે માટે પ્રબંધ ચિંતામણીમાં પૂરો વૃત્તાંત આવ્યો છે. પછી તેની પ્રતિમાનો ભંગ સં. ૧૩૬૯માં મુસલમાનોના હાથે થયો તેથી તેનો પુનરુદ્ધાર સમરસિંહ-સમરાશાહે સં. ૧૩૭૧ માં કર્યો (પારા ૬૧૯ થી ૬૨૨ પૃ. ૪૨૫ થી ૪૨૭). તેણે સ્થાપિત કરેલી મૂર્તિનો ભંગ વળી મુસલમાનોએ કર્યો ને તે ખંડિતરૂપમાં ઘણો વખત રહી, પછી કર્માશાહે સં. ૧૫૮૭ ચૈત્ર વદિ ૬ રવિને દિને ઉદ્ધાર કર્યો (જુઓ પારા ૭૩૨ થી ૭૩૫). આ મુખ્ય દેવળ બે માળનું અને ઉંચા શિખરવાળું છે. તેની આસપાસ નાની નાની દહેરીઓ આવી રહેલી છે કે જે જૈન દહેરાની ખાસ ખાસીયત જણાય છે.

૨૮ શત્રુંજયપરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન પૃ. ૫૦૫

—આ ચિત્ર સને ૧૮૬૬ લગભગ લેવાયું છે ને 'આર્કિટેક્ચર ઑફ અહમદાવાદ' ના પુસ્તકમાં પહેલા પાને પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેમાં આખો ગઢ જોઇ શકાય છે અને તેની અંદર અને બહારના મંદિરોના શિખરો દેખાય છે એ પરથી તે પર્વત જાણે 'The City of Temples'—મંદિરોનું એક નગર બની ગયું હોય નહિ એમ સ્પષ્ટ દીસે છે. તે મંદિરો તપાસતાં જુદા જુદા શતકોની શિલ્પકળાના જીવન્ત નમુનાઓ સાંપડે છે. જુલાઈના ૧૯૦૬ ના Dawn નામના માસિકમાં એક વિદ્વાન્ બંગાલી મહાશયે લખ્યું છે કે —

જોતરાવ્યા વગર ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ ગણીને મહુવામાં શ્રાવકો લઈ આવ્યા ને હાલ તેના મુખ્ય મંદિરના મુખ્યમંડપની પાસેના ભાગમાં તે બિરાજે છે ને તે મે જોઇ છે તેના પર શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે -

'१६५३ पातसाहि श्री अकबर प्रवर्त्तित स. ४१ वर्षे फा० सुदि ८ दिने श्री स्तंभतीर्थ वास्तव्य श्रा० पउमा (भा) पाची नाम्न्या श्री हीरविजयसूरीश्वराणा मूर्त्ति का० प्र० तपागच्छे (च्छे) श्री विजयसेनसूरिभि '

આ મૂર્તિના પર ચાદીના ટીલા ચોટાડયા છે અને તેના પર શ્રાવકો કેસરના તિલકો કર્યે જાય તેની જિનપૂજા જેવી પૂજા કરે છે આ ચાદીના ચગદાઓથી મૂળ મૂર્તિની જે કંઈ સુદરતા હોય તેથી ઔર ઘટાડો થાય છે

૩૪ અકબરનુ હીરવિજયસૂરિને ફરમાન પૃ ૫૪૫

—આ ફરમાન ઉર્દુમા છે અને તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે —

અલ્લાહુ અકબર

જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર બાદશાહ ગાજીનું ફરમાન

અલ્લાહુ અકબરના સિક્કા સાથે શ્રેષ્ઠ ફરમાનની નકલ અસલ મુજબ છે

મહાન્ રાજ્યને ટેકો આપનાર, મહાન્ રાજ્યના વફાદાર, સારા સ્વભાવ અને ઉત્તમ ગુણવાળા, અજિત રાજ્યને મજબૂતી આપનાર, શ્રેષ્ઠ રાજ્યના ભરોસાદાર, શાહી મહેરબાનીને ભોગવનાર, રાજાની નજરે પસદ કરેલ અને ઉંચા દરજ્જાના ખાનોના નમૂના સમાન મુબારિજુદ્દીન (ધર્મવીર) આઝમખાને બાદશાહી મહેરબાનીઓ અને બક્ષીસોના વધારાથી શ્રેષ્ટતાનું માન મેળવી જાણવુ જે—જૂદી જૂદી રીતભાતવાળા, ભિન્ન ધર્મવાળા, વિશેષ મતવાળા અને ભિન્ન પંથવાળા, સભ્ય કે અસભ્ય, નાના કે મોટા, રાજા કે રંક, અથવા દાના કે નાદાન—દુનિયાના દરેક દરજ્જા કે જાતના લોકો, કે જેમાની

—લોદ્રવામા મૂળ મંદિરના ડાબી બાજુના ઉત્તર દિશાના મંદિરમા મૂલનાયકજીની શ્યામ પાષાણની ઘણી મનોજ્ઞ મદઝ ફણવાળી મૂર્ત્તિ પ્રતિષ્ઠિત છે તેની ચરણ ચોકી-પબાસન પર આ લેખ કોતરેલો છે –॥ સં ૧૬૭૫ માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૨ તિથૌ ગુરૌ ભાંડશાલિક મા શ્રીમાલ ભા ચાપસી પુત્રરત્ન થાહરૂકેણ ભાર્યા કનકાદે પુત્ર હરરાજ મેઘરાજાદિયુજા શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ બિંબ કા૦ પ્ર૦ ચ યુગપ્રધાન શ્રી જિનસિંહ સૂરિ પટ્ટ પ્રભાકર ભ૦ શ્રી જિનરાજસૂરિભિ પ્રતિષ્ઠિત । (પછી ઉપર જણાવ્યુ છે તે) ॥ શ્રી લોદ્રવા નગરે । શ્રી બૃહત્ખરતર ગચ્છાધીશૈ ॥ (નાહર ૩, ન ૨૫૭૨) જુઓ ચિત્ર નં ૪૦

૩૧-૩૨ શિલ્પકલાનો નમુનો-પત્થરની બે મૂર્ત્તિઓ જેસલમેર સં ૧૫૮૩ પૃ ૫૨૦

—આ ચિત્ર શ્રીપૂર્ણચંદ્ર નહારથી સગૃહીત જૈનલેખ સગ્રહ-જેસલમેર (તૃતીય ખંડ)ની ભૂમિકામા પૃ ૩૩મા મૂકેલું છે તેમા 'શિલ્પકલા' સબધી લખતા તેઓ જણાવે છે કે 'વિશેષતા તો એ છે કે આ સ્થાન (જેસલમેર) આટલું દુર્ગમ હોવા છતા પણ ત્યા ભારતના શિલ્પકલામા કુશલ કારીગરો દ્વાન જે મંદિર વગેરે બનાવાયેલા છે તે કેવલ ત્યાના ધનાઢ્ય લોકોની ધર્મપરાયણતા અને શિલ્પ પ્રેમનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે ત્યાની મનોજ્ઞ શિલ્પકલાના બે નમુના આ આપેલા છે પાષાણમા કેટલા નૈપુણ્યથી શિલ્પીએ એ મૂર્તિઓ બનાવી છે તે ચિત્રોના ભાવથીજ અનુભવવામા આવશે પાઠક એ પણ જોશે કે ત્યાના શ્રી શાંતિનાથજીના મંદિરના ઉપરનું દૃશ્ય કેટલું સુંદર છે।' વગેરે

૩૩ 'જગદ્ગુરુ' શ્રી હીરવિજયસૂરિ મૂર્ત્તિ પૃ ૫૮૪

—આ મૂર્ત્તિ હીરવિજયસૂરિનું આબેહૂબ ચિત્ર નથી, પણ એક મહાન્ આચાર્ય સ્વર્ગસ્થ થાય ત્યારપછી તેના સ્મારક તરીકે એક બે વર્ષમા ઘડાવેલી મૂર્ત્તિ છે કે જે પહેલા ખભાતમા હતી અને પાછળથી તેના પર ખાસ લેખ કોતરેલો હોવા છતા તે જોયા કે

ઉપાશ્રયોમા ઉતારો કરવો નહિ તેમ તેમને તુચ્છકારવા પણ નહિ વળી જે તેમાનું (મદિરો કે ઉપાશ્રયોમાનું) કઇ પડી ગયુ કે ઉજ્જડ થઇ ગયુ હોય, અને તેને માનનારા ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાથી કોઇ તેને સુધારવા કે તેનો પાયો નાખવા ઇચ્છે તો તેનો, કોઇ ઉપલક જ્ઞાનવાળાએ (અજ્ઞાનીએ) કે ધર્માન્ધે અટકાવ પણ કરવો નહિ અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા, વરસાદનો અટકાવ અને એવા બીજા કામો કે જે ઇશ્વરના અધિકારના છે તેનો આરોપ, મૂર્ખાઇ અને બેવકૂફીને લીધે જાદુના કામ જાણી, તે બીચારા –ખુદાને ઓળખનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક પ્રકારના કષ્ટો આપે છે, એવા કામો તમારા રક્ષણ અને બદોબસ્તમા, કે જે તમે સારા નસીબવાળા અને બાહોશ છો, થવા જોઇએ નહિ

વળી એમ પણ સાભળવામા આવ્યુ છે કે હાજી હબીબુલ્લાહ[1] કે જે અમારી સત્યની શોધ અને ખુદાની ઓળખાણ વિષે થોડુ જાણે છે, તેણે આ જમાતને ઇજા કરી છે, એથી અમારા પવિત્ર મન કે જે દુનિયાનો બદોબસ્ત કરનાર છે તેને ઘણુ ખોટુ લાગ્યુ છે (દુખનું કારણ થયુ છે), માટે તમારે તમારી રીયાસતથી એવા ખબરદાર રહેવુ જોઈએ કે–કોઇ કોઇના ઉપર જુલ્મ કરી શકે નહિ

---

૧ આ સુલતાન હબીબલો એ નામે ઓળખાતો ખભાતનો ખોજો હતો તેણે સૂરિજીનુ અપમાન કરી તેમને ખભાત બહાર કાઢયા હતા આથી તેમના શિષ્ય ધનવિજય દિલ્હી જઈ ત્યાં દરબાર પાસે રહેતા શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને મળ્યા કે જેણે બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યુ પછી તે ખોજાએ સૂરિને બોલાવી ભારે સ્વાગત કર્યુ ને તેમના ઉપદેશથી બદીવાનોને મુક્ત કર્યાં ને આખા ગામમાં 'અમારી પડહ' વગડાવ્યો (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પૃ ૧૮૮ થી ૧૯૧)

દરેક વ્યક્તિ પરમેશ્વરના નૂરને જાહેર થવાની જગ્યા છે, અને દુનિયાને પેદા કરનારે નિર્માણ કરેલા ભાગ્યને જાહેર થવાની અમન જગ્યા છે, તેમજ સૃષ્ટિ મચાનક (ઈશ્વરની આજ્ઞાથી બનેલી અના મત છે, તેઓ પોત પોતાના શ્રેષ્ઠ માર્ગમાં દૃઢ રહીને તથા તન અને મનનું સુખ ભોગવીને પ્રાર્થના અને નિત્ય ક્રિયાઓમાં તેમજ પોતાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લાગેલા રહી, મોટી બક્ષીસ કરનાર (ઇશ્વર) તરફથી લાંબી ઉમર મળે, અને સારા કામ કરવાની પ્રેરણા થાય, એવી દુવા કરે, કારણકે–માણસજાતમાંથી એકને રાજાને દરજ્જે ઉંચે ચઢાવવામાં અને સરદારીનો પહેરવેશ પહેરાવવામાં પૂરેપૂરું ડહાપણ એ છે કે–તે સામાન્ય મહેરબાની અને અત્યંત દયા કે જે પરમેશ્વરની સંપૂર્ણ દયાનો પ્રકાશ છે, તેને પોતાની નજર આગળ રાખી જો તે બધાઓની સાથે મિત્રતા મેળવી ન શકે, તો કમમાં કમ બધાઓની સાથે સલાહ–સંપનો પાયો નાખી પૂજવા લાયક જાતના (પરમેશ્વરના) બધા બંદાઓ સાથે મહેરબાની, માયા અને દયાને રસ્તે ચાલે, અને ઈશ્વરે પેદા કરેલી બધી વસ્તુઓ (બધા પ્રાણીઓ) કે જે ઉંચા પાયાવાળા પરમેશ્વરની સૃષ્ટિના ફળ છે, તેમને મદદ કરવાની નજર રાખી તેમના હેતુઓ પાર પાડવામાં અને તેમના રીતરીવાજો અમલમાં લાવવામાં મદદ કરે, કે જેથી બળવાન નિર્બળ ઉપર જુલ્મ નહિ ગુજારતા, દરેક મનુષ્ય મનથી ખુશી અને સુખી થાય આ ઉપરથી યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, હીરવિજયસૂરિ સેવડા (શ્વેતપટ–શ્વેતાંબર) અને તેમના ધર્મને પાળનારા, કે જેમણે અમારી હજુરમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખરા હિતેચ્છુઓ છે, તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું, વધારો અને પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી હુકમ થયો કે—

તે શહેરના (તે તરફના) રહેવાસીઓમાંથી કોઇએ એમને હરકત–અડચણ કરવી નહિ અને એમના મંદિરો તથા

સેવડા (જૈન સાધુ) લોકો પાસે ગાય અને આખલાને તથા ભેંશ અને પાડાને કોઈપણ વખતે મારવાની તથા તેના ચામડા ઉતારવાની મનાઈ સબધી શ્રેષ્ઠ અને સુખના ચિન્હવાળુ ફરમાન છે, અને તે શ્રેષ્ઠ ફરમાન પાછળ લખેલુ છે કે

'દર મહિનામા કેટલાક દિવસ એ ખાવાને ઇચ્છવુ નહિ એ ફરજ અને વ્યાજબી જાણવુ

તથા જે પ્રાણીઓએ ઘરમા કે ઝાડો ઉપર માળા નાખ્યા હોય, તેવાઓનો શિકાર કરવાથી કે કેદ કરવાથી (પાજરામા પૂરવાથી) દૂર રહેવામા પૂરી કાળજી રાખવી

(વળી) એ માનવા લાયક ફરમાનમા લખ્યુ છે કે "યોગાભ્યાસ કરનારાઓમા શ્રેષ્ઠ **હીરવિજયસૂરિના** શિષ્ય **વિજયસેન** સૂરિ સેવડા અને તેમના ધર્મને પાળનારા—જેમણે અમારા દરબારમા હાજર થવાનું માન મેળવ્યુ છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખાસ હિતેચ્છુઓ છે—તેમના યોગાભ્યાસનુ ખરાપણુ અને વધારો તથા પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી (હુકમ) થયો કે—એમના દેવલ કે ઉપાશ્રયમા કોઈએ ઉતારો લેવો નહિ, અને એમને તુચ્છકારવા નહિ, તથા જો તે જીર્ણ થતા હોય અને તેથી તેના માનનારા, ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાથી કોઇ તેને સુધારે કે તેનો પાયો નાખે, તો કોઇ ઉપરકિયા જ્ઞાનવાળાએ કે ધર્માન્ધે તેનો અટકાવ કરતો નહિ અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા વરસાદનો અટકાવ અને એના બીજા કામો, કે જે પૂજવા લાયક જાતના (ઇશ્વરના) કામો છે, તેનો આરોપ મૂર્ખાઇ અને બેવકૂફીના લીધે જાદુના કામ જાણી, તે બિચારા ખુદાને માનનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક જાતના દુખો આપે છે, તેમ તેઓ જે ધર્મક્રિયાઓ કરે છે તેમા અટકાવ કરે છે એવા કામોનો આરોપ એ બિચારાઓ નહિ મૂકતા એમને

તે તરફના વર્તમાન અને ભવિષ્યના હાકેમો, નવાબો અને રીયાસતનો પૂરેપૂરો અથવા કેટલેક અંશે કારભાર કરનાર મુસદ્દીઓનો નિયમ એ છે કે રાજાનો હુકમ કે જે પરમેશ્વરના ફરમાનનું રૂપાન્તર છે તેને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો વસીલો જાણી તેનાથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરે નહિ, અને તે પ્રમાણે કરવામાં દીન અને દુનિયાનું સુખ તથા પ્રસન્ન સાચી આબરૂ જાણે આ ફરમાન વાંચી તેની નકલ રાખી લઈ તેમને આપવુ જોઇએ, કે જેથી હમેશાની તેમને માટે સનદ થાય તેમ તેઓ પોતાની ભક્તિની ક્રિયાઓ કરવામાં ચિંતાતુર પણ થાય નહિ, અને ઈશ્વરભક્તિમાં ઉત્સાહ રાખે એજ ફરજ જાણી એથી વિરુદ્ધનો દખલ થવા દેતા નહિ

ઇલાહી સંવત, ૩૫ (સં ૧૬૪૭) ના અઝાર મહિનાની છઠ્ઠી તારીખ ને ખુરદાદ નામના દિવસે લખ્યુ, મુનાબિક ૨૮ માહે મુહરમ સને ૯૯૯ હીજરી

મુરીદ (અનુયાયીઓ)માના નમ્રમાં નમ્ર અબુલફજલના લખાણથી અને ઈબ્રાહિમ હુસેનની નોંધથી

નકલ અસલ મુજબ છે

[સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ-પરિશિષ્ટ ક]

૩૫ અકબરનું વિજયસેન સૂરિને ફરમાન પારા ૮૦૪ પૃ ૫૫૨.

—આ ઉર્દૂ ફરમાનનુ ગૂજરાતી ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છે —
અલ્લાહુ અકબર

અબુ અલમુજફ્ફર સુલતાન નો હુકમ

ઉચા દરજ્જાના નિશાનની નકલ અસલ મુજબ છે

આ વખતે ઉચા દરજ્જાવાળા નિશાનને બાદશાહી મહેરબાનીથી નિકળવાનું માન મળ્યુ (છે) કે-હાલના અને ભવિષ્યના હાકેમો, જાગીરદારો, કરોડીઓ અને ગુજરાત સુબાના તથા સોરઠ સરકારના મુસદ્દીઓએ,

દુનિયાને જીતવાના અભિપ્રાય સાથે અમારો ઇન્સાફી ઇરાદો પરમેશ્વરને રાજી કરવામા રોકાયેલો છે અને અમારા અભિપ્રાયનો પૂરો હેતુ, તમામ દુનિયા કે જેને પરમેશ્વરે બનાવી છે તેને ખુશી કરવા તરફ રજુ થયેલો છે, (તેમા) ખાસ કરીને પવિત્ર વિચારવાળાઓ અને મોક્ષ ધર્મવાળાઓ, કે જેમનો હેતુ સત્યની શોધ અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, તેઓને રાજી કરવા તરફ અમે વધારે ધ્યાન દઇએ છીએ, તેથી આ વખતે **વિવેકહર્ષ, પરમાનંદ, મહાનંદ** અને **ઉદયહર્ષ** કે જેઓ તપાયતિ (તપાગચ્છના સાધુ) **વિજયસેન** સૂરિ, **વિજયદેવ** સૂરિ અને **નંદિવિજયજી** કે જેઓ 'ખુશફહમ' ખિતાબ-વાળા છે-તેમના ચેલાઓ છે, તેઓ આ વખત અમારી હજુરમા હતા, અને તેમણે દરખાસ્ત અને વિનતિ કરી કે—

'જો સમગ્ર રક્ષણ કરેલા રાજ્યમા અમારા પવિત્ર બાર દિવસો-જે ભાદરવા પજુસણના દિવસો છે-તેમા હિંસા કરવાની જગ્યાઓમા કોઇપણ જાતના જીવોની હિંસા કરવામા નહિ આવે તો અમને માન મળવાનું કારણ થશે અને ઘણા જીવો આપના ઉંચા અને પવિત્ર હુકમથી બચી જશે તેમ તેનો સારો બદલો આપના પવિત્ર-શ્રેષ્ઠ અને મુબારક રાજ્યને મળશે'

અમે બાદશાહી રહેમ નજર, દરેક નાત-જાતના અને ધર્મના હેતુ તથા કામને ઉત્તેજન આપવા બલ્કે દરેક પ્રાણીને સુખી કરવા તરફ રાખી છે, તેથી એ વિનતિ કબુલ કરી દુનિયાએ માનેલો અને માનવા લાયક જહાંગિરી હુકમ થયો કે—

મજકુર બાર દિવસોમાં દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમા તમામ રક્ષણ કરેલા રાજ્યની અંદર પ્રાણીઓને મારવામા આવે નહિ, અને એ કામની તૈયારી કરવામા (પણ) આવે નહિ વળી એ સંબધી દર વર્ષનો નવો હુકમ કે સનદ (પણ) માગવામા આવે નહિ

પોતાની જગ્યા અને મુકામે સુખેથી ભક્તિનું કામ કરવા દેવુ, તેમ પોતાના ધર્મમુજબ ક્રિયાઓ કરવા દેવી

તેથી (તે) શ્રેષ્ઠ ફરમાન મુજબ અમલ કરી એવી તાકીદ કરવી જોઈએ કે-એ ફરમાનનો અમલ આગામા મારી રીતે થાય અને તેની વિરુદ્ધ કોઈ હુકમ કરે નહિ (દરેકે) પોતાની ફરજ જાણી ફરમાનથી દરગુજર કરવી નહિ, અને તેથી વિરુદ્ધ કરવુ નહિ તા ૧લી શહર્યુર મહિનો, ઈલાહી સને ૪૬, મુવાફિક તા ૨૫ મહિનો મફર સને ૧૦૧૦ હીઝરી (ઇ ૧૬૫૮)

પેટાનુ વર્ણન

ફરવરદીન મહિને, જે દિવસોમા સૂર્ય એક રાશિમાથી બીજી રાશિમા જાય છે તે દિવસો, ઈદ, મેહરનો દિવસ, દરેક મહિનાના રવિવારો, તે દિવસ કે જે બે સૂફિયાના દિવસોની વચમા આવે છે, રજબ મહિનાના સોમવારો, આમન મહિનો કે જે બાદશાહના જન્મનો મહિનો છે, દરેક શમશી મહિનાનો પહેલો દિવસ જેનું નામ ઓરમઝ છે, અને બાર પવિત્ર દિવસો કે જે શ્રાવણ માસના છેલ્લા ૭ અને ભાદરવાના પ્રથમ ૭ દિવસો મળીને કહેવાય છે (પર્યુષણ) (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પરિશિષ્ટ ખ)

૩૬ જહાંગીરનુ વિવેકહર્ષ આદિને ફરમાન (પૃ ૫૬૪ પારા ૮૨૦) પૃ. ૫૫૩

આ ફરમાન ઉર્દુમા છે તેનો ગુજરાતીમા અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે —

અલ્લાહુ અકબર નકલ

(તા ૨૬ માહે ફરવરદીન અને ૫ ના કરાર મુજબના ફરમાનની)

તમામ રક્ષણ કરેલા રાજ્યોના મોટા હાકિમો, મોટા દીવાની મહાન્ કામોના કારકુનો, રાજ્ય કારભારના બંદોબસ્ત કરનારાઓ, જાગીરદારો અને કરોડીઓએ જાણવુ કે—

તપાગચ્છના હતા), પરમાનંદ (કે જે નામના પણ તપાગચ્છમા હતા) ને સમયસુદર કે જે ખરતર ગચ્છના પ્રસિદ્ધ કવિ સાધુ આ ને અત્ર છાપેલી છબી એક તો નથી એવી શકા રહે છે તે બીકાનેરના ખ૦ શ્રી પૂજ્ય પાસેની જોવા મળે ત્યારે દૂર થઈ શકે

૩૮ સમયસુંદરગણિના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત ગૂ૦આદિનાથ સ્ત૦ સ. ૧૬૯૯ (પારા ૮૪૭) પૃ ૫૬૧

(આ સ્ત૦ની એક પાનાની પ્રત ૫ લાલચદ ભ ગાધી પાસે છે)

॥ ફે૦ ॥

ત્રિવિધર કરી ઉચ્ચરૂજી ॥ ભગવત તુમ્હ હજૂરિ ।
વારવાર ભાજુ વલીજી । છૂટક બારઉ દૂરિ ॥ ૧૮ ॥ ફે૦ ॥
આપ કાજિ સુખ રાચતઈજી । કીધી આરભ કોડિ ।
જયણા ન કરી જીવનીજી । દેવદયા પર છોડિ ॥ ૧૯ ॥ ફે૦ ॥
વચન દોષ વ્યાપક કહ્યાજી । દાખ્યા અનરથ દડ ।
કુડ કહ્યઉ બહુ કેલવીજી । વ્રત કીધઉં સતખડ ॥ ૨૦ ॥ ફે૦ ॥
અણદીધુ લીજઇ ત્રિણજી । તઉ હિ અદત્તાદાન ।
તે દુષણ લાગા ઘણાજી । ગિણતા નાવઇ ગાન ॥ ૨૧ ॥ ફે૦ ॥
ચચલ જીવ રહઈ નહીંજી । રાચઇ રમણી રૂપ ।
કામવિટબણ સી કહુંજી । તુ જાણઇ તે સરૂપ ॥ ૨૨ ॥ ફે૦ ॥
માયા મમતા મઈ પડયઉજી । કીધઉ અધિકઉ લોભ ।
પરિગહ મેલ્યઉ કારિમઉજી । ન ચઢી સયમ સોભ ॥ ૨૩ ॥ ફે૦ ॥
લાગા મુઝનઈ લાલચઈજી । રાત્રીભોજન દોષ ।
મઈ મન મૂકયઉ મોકલઉજી । ન ધર્યો પરમ સતોષ ॥ ૨૪ ॥ ફે૦ ॥
ઇણ ભવિ પરભવિ દુહવ્યાજી । જીવ ચઉરાસી લાખ ।
તે મુઝ મિચ્છામિ દુક્કડઉજી । ભગવત તોરી સાખિ ॥ ૨૫ ॥ ફે૦ ॥
કરમાદાન પનર કહ્યાજી । પ્રગટ અગારહ પાપ ।
જે મઈ સેવ્યા તેહવઇજી । બગસિ ૨ માય બાપ ॥ ૨૬ ॥ ફે૦ ॥
મુઝ આધાર છઈ એતલઉજી । સરદહણા છઇ સુધ ।

આ હુકમ મુજબ અમલ કરી ફરમાનથી વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ અને આડે માર્ગે જવું નેઇએ નહિ એ ફરજ જાણવી નેઇએ

નમમા નમ અબુલફઝલના લખાણથી અને મહમ્મુદ ફેદની નોંધથી નકલ અમન મુજબ

(સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્, પરિશિષ્ટ ગ)

૩૯ શ્રી હીરવિજય સૂરિનો અકબર બાદશાહે કરેલો સત્કાર (પૃ ૫૪૫ સામે) પૃ ૫૬૦

—આ ચિત્ર શ્રી જિનવિજય સંપાદિત કૃપારસકોશની હિંદી ભૂમિકા સાથે, તેમજ શ્રી વિદ્યાવિજય કૃત હિંદીમાં વિજયપ્રશસ્તિસારમાં પૃ. ૨૩ મા તેમજ આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌ ૫ મુ—નયવિમલ કવિકૃત હીરવિજય સૂરિરાસમા ભૂમિકા પહેલા આપવામા આવેલ છે આ ચિત્ર ક્યાથી પ્રાપ્ત થયું એ કયાય જણાવવામા આવ્યું નથી પણ ઉક્ત ગ્રથમા તે ચિત્રમાની દરેક વ્યક્તિના નામ આપેલ છે—હીરસૂરિને અકબર બને વચમા મળે છે હીરસૂરિ પાછળના સાધુઓના અનુક્રમે ચદ્રસૂરિ (!), જગમાલ મહાત્મા અને માલદેવમહાત્મા એ નામ આપ્યા છે, અને અકબરની તદ્દન પાછળ કર્માશાહ, તેની પાસે બીરબલ અને તેની આગળ અને અકબરની પાછળ કાઝી એ નામ આપ્યા છે ને પ્રસંગ સં ૧૬૩૯ નો પ્રથમ સમાગમ બતાવ્યો છે હીરસૂર સાથે તે વખતે ગયેલા સાધુઓ પૈકી ચદ્રસૂરિ, જગમાલ અને માલદેવ નામના સાધુઓ મળતા નથી ગમે તેમ હો, આ ચિત્ર પાછળથી ચિતરાયું લાગે છે આવુજ ચિત્ર, ખરતર ગચ્છના જિનચદ્રસૂરિ સાથે અકબરનો મિલાપ થયો છે એ પ્રકારનું બીકાનેરના ખરતર ભટ્ટારક શ્રી પૂજ્ય પાસે છે એમ 'મહાજનવશ મુક્તાવલિ'ની પ્રસ્તાવના પૃ ૫ ૬ પરના ઉ૦ રામલાલ ગણીના કથન પરથી જણાય છે તેમા અકબર સાથે ઉક્ત ત્રણ—બિરબલ, કર્મચદ બછાવત તથા કાજી ખાનખા ગણાવ્યા છે ને શ્રીગુરુ મહારાજ જિનચદ્ર સાથે ત્રણ સાધુના નામ લખ્યા છે કે 'વેપહર્ષ' (ખરૂં નામ વિવેકહર્ષ કે જે

મેરનો ગઢ બધાયો પછી ત્યાથી જેસલમેર રાજધાની થઇ પ્રાચીન કાલથી પાર્શ્વનાથ મદિર લોદ્રવામા હતુ હાલમા તે એક નાનું ગામ માત્ર રહેલ છે તેમા આ પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ ગર્ભદ્વારમા ડાબી બાજુ દિવાલમા લગાવ્યો છે. તેની લબાઈ ૨૨×૧૭ ઇંચ છે આમા સો પાખડીવાળુ કમળ હોય નહિ તેવા આકારમા કાવ્ય ગોઠવ્યુ છે કે જે અલકારનો એક નમુનો છે આ શતદલપદ્મ યત્ર કે જે વચમા કોતરેલુ છે તેની સો પાખડીઓમા પચીસ શ્લોકોના સો ચરણ છે અને કેદ્રમા 'મ' એ અક્ષર છે તે આ સર્વ ચરણોનો અત્ય અક્ષર છે શબ્દોના આદિ અક્ષરનુ પદ બનાવવુ તેના કરતા છેલ્લા એક અક્ષરને લઈ કાવ્ય કરવુ વધુ કઠિન છે શ્રી જેસલમેર વાસી ઓસવાલકુલ ભૂષણ ખરતરગચ્છીય સઘવી થાહરૂસાહ ભણ સાલીએ સ ૧૬૭૫ મા આ મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તેના ઉત્સવ પર આવી મળેલા સાધુમડલમાથી સહજકીર્તિ ગણિ નામના વિદ્વાને આ કાવ્ય રચેલ છે આ લેખ પ્રથમ સને ૧૯૩૦મા 'જેસલમીર ભાડાગારીય ગ્રથાના સૂચી' (ગા ઓ સી ન ૨૧)ના પરિશિષ્ટના પૃ ૭૧-૭૬ મા પ્રકાશ પામ્યો હતો, પછી નાહરજીએ શુદ્ધ કરી પોતાના જૈન લેખસગ્રહ તૃતીયખડ (જેસનમેર)ના પુસ્તકના પૃ ૧૬૦-૧૬૬ મા પુન પ્રકાશિત કરેલ છે

મધ્ય ભાગમા

१ श्री निवास सुरश्रेणिसेव्यक्रम	२ धामकामामि सत्तापनीरोपम
३ माधवेशादिदेवाधिकोपक्रमं	४ तत्वसज्ञान विज्ञानभव्याश्रम ॥१
५ नव्यनीरागता केलिकर्मक्षम	६ यस्य मर्त्यैर्भजे नाम सपद्रम
७ नीरस पापद स्मर्यते सत्तम	८ तिग्ममोहार्तिविध्वंसतातापाश्रम ॥२
९ लब्धप्रमोदजनकादर सौख्यधाम	१० तापाभिक प्रमदस गतमेत्तकाम
११ धटारयप्रस्टितापुद्धधीसिराम	१२ नक्षत्रराजिरजना(नी)धातामिरामं॥
१३ पंटापथप्रथितकीर्तिरमोपयामं	१४ नागाधिप परममधिपस्वातरायाम।
१५ गगीरधीरदमतापयम जगाम	१६ मं(म)त्यानतं नमत तं जिनपक्षिरामं॥

જિનધર્મ માહરૂ મનિ ગમઇજી । જિમ સાકરસું દુધ ॥ ૨૭ ॥ કે૦ ॥
રિસભ દેવ તું રાજીયઉજી । તો તુજે સિરિ સિણગાર ।
પાપ આલોઆ આપણાઉ । કરિ પ્રભુ ગોરી સાર ॥ ૨૮ ॥ કે૦ ॥
મર્મ એહ જિનધર્મનઉ જી । પાપ આલોયા જાઇ ।
મનસું મિછામિ દુક્કડઉજી । દેતા દુરિ પુલાઇ ॥ ૨૯ ॥ કે૦ ॥
તું ગતિ તું મતિ તું ધણીજી । તું સાહિબ તું દેવ ।
આણ ધરૂં સિરિ તાહરીજી । ભવિ ભવિ તોરી સેવ ॥ ૨૦ ॥ કે૦ ॥

કલસ

ઇમ ચઢિય સેત્રુંજ ચરણ ભેટયા નાભિનંદન જિણ તણા ।
કરજોડિ આદિ જિણંદ આગઇ પાપ આલોયા આપણા ।
જિણચંદ સૂર સુસીસ સદ્ગુરુ પ્રથમ સિષ્ય સુજસ ઘણઉ ।
ગણિ સકલચંદ સુસીસ વાચક સમયસુંદર ગુણ ભણઉ ॥૩૧॥
॥ ઇતિશ્રી સેત્રુંજયમંડણ શ્રી આદિનાથ સ્તવન ॥ સમાપ્ત ॥
સંવત સોલ ૯૯ વર્ષે ભાદ્રવા સુદિ ૧૩ દિને લિખિત ॥ સ્વયમેવ ॥

૩૯ શેઠ શાંતિદાસ અને શ્રીરાજસાગરસૂરિ (પારા ૮૭૩-૪) પૃ ૫૬૯

—આ ચિત્ર 'ગૂજરાતનું પાટનગર' એ પુસ્તકના પૃ ૧૦૧ સામે પ્રથમ પ્રકટ થયું છે ને ત્યાં જણાવ્યું કે 'આ ચિત્ર નગરશેઠના વંશજોની દેખરેખમાં ચાલતા એક અપાસરામાં થાંભલા ઉપર જડેલું છે ચિત્ર ઓછામાં ઓછું બસો વર્ષનું જૂનું દેખાય છે કોઈ જૂના ચિત્રની નકલ હોય એમ લાગે છે રંગ હજી પણ સારો રહેલો છે હાંડીઓ વગેરે સામગ્રી પણ સારી ચીતરેલી છે આ ચિત્ર રંગમાં મોટું કરવા જેવું છે '

૪૦ સં. ૧૬૭૫ ના લોદ્રવાના પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં શિલામાં કોતરેલ શતદલપદ્મ યંત્ર પૃ ૫૭૬

—લોદ્રવા તે જેસલમેરની પશ્ચિમે પાંચ ગાઉ દૂર ગામ છે પ્રાચીન સમયમાં તે રાજધાનીનું શહેર હતું ને સં ૧૨૧૨ માં જેસલ-

७१ शोकारिमारिविरहयनवात्तदाम	७२ भव्यै स्तुत निहनदुर्मन्दडषम ॥
७३ म याबुजघ्नसविधौ महद्दिम	७४ न वाजयत्याशु मनस्तुरगम ।
७५ सनोपम ते जिन राम पचम	७६ स्तमेन युक्त गुणरत्नकुट्टिम ॥
७७ कलिशैलोरु व्यायाम	७८ माहात्म्य हृदयगम ।
७९ लब्धश्रितवसुशाम	८० यतिवर्गैस्तुत नुम ॥२०॥
८१ लोकोत्पत्तिविनाशसस्थितिविदा मुख्य जिन वै स्तुम	८२ द्व्यारकसमाधर नमत भो पूजा वरा पाश्चिम ।
८३ परपक्षस्य तव स्तव त्वनि मितकरात्रगे	८४ ततद्भावमथ वस वदतस्तिक स्य-स्वेद ॥२१॥
८५ नयनाननसद्मेम	८६ सतति तव जगम ।
८७ स्थावराशु(सु)मता स्याम	८८ नयते धामकृत्रिम ॥
८९ दासानुदासस्य मम	९० नवनंद विहगम ।
९१ गायति प्रत्य सुन	९२ नपा(नया)क्षत्ता महाद्रुम ॥
९३ क्षमानोहित्यनिर्याम	९४ मानवार्च्यं महाक्षम ॥
९५ गुणिपूज्य प्रोणय म	९६ रु(रु)चिं स्तौमि नम नम ॥
९७ स्मरति य सुदरयक्षकर्दम	९८ रागात् सप्रादाय महति कोंकुम ।
९९ मिथो मिलितरा मधुमाद्यकुङ्क	१०० चंदनन तं प्रविलोक्तासम ॥२५॥

કેડમા લખગોળમા મ. ૧૦૦ છે તે સાકેતિક વર્ણ છે, અર્થાત્ તે ૫ નની સો પાખડીઓમા લખેલા ૨૫ શ્લોકોનાં સો ચરણોના અત્ય અક્ષર मं છે

તેના ઉપ ના ભાગમા કોરની પાસે જમણી બાજુએ ૨૫ મા શાર્દૂલ વિક્રીડિત છદમા સં ૧૬૮૪ની કાર્તિક શુદ પૂર્ણિમાએ વાચક રત્નસારની કૃપાથી સહજકીર્તિ ગણિએ લોદપુરમા રહી આ શતદલોપેત પદ્મ દ્વારા પાર્શ્વનાથનું સ્તવન રચ્યુ એમ જણાવ્યું છે —

इत्थ पार्श्वजिनेश्वरो भुवनदिग्‌युग्मगप्रात्मर्य
वप वाचक रत्नसार कृपया राकादिने कार्तिके।

१७ संसारकांतारमग्नजनाम १८ कन्याणमालालसदमरधाम ।
१९ लाभाय बधाम तवाविराम २० लोमनिभूत भ्रिरागयूप ॥५
२१ कर्मणां राशिरस्तोकोनोऽगन २२ संसृते मारा मे निर्वाणम ।
२३ पूर्णपुण्याउयपुरपिपतेऽसिम २४ णं(न) मस्तस्य विना केऽपि तदुर्गम
२५ कर्मणे निर्वृतिदंतुरायोऽगम २६ यं(न)शराण्णूयम तेनोच्यते निर्मम ।
२७ श्रीपते तजहिहमु विपयोयम २८ दातीदाय मे देहि हद्विप्रम ॥
२९ यस्य कृपाजलधौर्वधाम ३० पठगतापुनदसप्रम ।
३१ मदनातरव्यायाम ३२ जेसारं जगा जितयाम ॥
३३ कीर्तनगुराणपुर्म म ३४ लापोन्चारमदाम ।
३५ केशोच्चयमिह नयने क्षामे ३६ निमीति पमनं पुष ते क्षेन ॥
३७ कलयति जगत्प्रेम ३८ लंघयति सौख्य पटलदाम ।
३९ काल हति च गतपरिणम ४० महत्तमहिमस्तोम ॥
४१ रसायेप्सितशानपुरद्रुम ४२ हितारीदह द्विजलोत्तर ।
४३ त(न)रणपुण्यरमोदयसगम ४४ समरमानूतसुदरसयम ॥
४५ हिनरित मदयानवशातरय मध्यम ४६ तो तीर्थनाथ स्वमनपलगम ।
४७ सुरसुराधीशममोपनेयम ४८ रै नायकपूजितपदयुग स्तुम ॥
४९ सुसरम लावुलचितम दिम ५० सदार्थसंवेदनशन्यगप्रम ।
५१ रम्य सतार्थितपूर्णचिह्न ५२ सर्वोचित श पिनपापकर्दम ॥
५३ रत्नत्रयाग्रनित्यहेम ५४ सामादिसारोपमसत्वसेम ।
५५ शीमामयो शनमय विसम ५६ षड्वर्ग मा देव विधेयराम ॥
५७ भावविभासकनष्टविलोम ५८ स्कदिनस्वदलत प्रणमाम ।
५९ रणपतगाविारण सुमीम ६० पशुशन जिनगृह ते भीम ॥
६१ मनेश्वर पार्श्वपति परिश्रम ६२ लालायितस्यापनया मा रम ।
६३ कर्मोरिथत मे जिनसाधु नैगम ६४ रंभाविलासालसनेत्रनिर्गम ॥
६५ समितिसारशरीरमविभ्रम ६६ हरिनतोत्तमभूरिसगम ।
६७ श्रयत त नितमानभुजगम ६८ फलसमृद्धिविधानपरक्रम ॥
६९ णश्रेयश स्जनि श जिनसर्वभौम ७० तारस्वरेण विबुधै जित शतैहाम

तेनाय भुवनस्य यस्य जिनपस्योद्धारक कारित
सार्धं सङ्घराज मेघ तनयाभ्या पार्श्वनाथो मुदे ॥ ५ श्री

કેદ્ર ઉપરાતના વર્તુળના પરિધિમા સો પાખડીઓના સો કોઠા છે, તે સર્વેના ચરણોનો જે પ્રથમ અક્ષર છે તેનાથી પણ નીચેના ત્રણ શ્લોક પાર્શ્વનાથ સ્તુતિરૂપ બને છે —

श्री वामातनय नीतिलताघ न घनागम
सकलालोकसपूर्णकाय श्रीदायक भजे ॥१॥
कलाकेलि कलकामरहित सहित सुरै ।
ससारसरसीशोषभास्कर कमलाकर ॥२॥
सहस्रफणता शोभमान मस्तक मालय ।
लोद्रपत्तन सस्थान दानमान क्षमा गुरु ॥३॥ स्मरामि च ॥

૪૧ શ્રાવક કવિ ઋષભદાસના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત વ્રતવિચારરાસ સં. ૧૬૬૬ પૃ ૬૦૮

—કવિના હસ્તાક્ષરમા વ્રતવિચારરાસની મારી પાસે પ્રત હતી તે મે શેઠ દેવચદ લા૦ જૈન પુ ફડના એક ટ્રસ્ટી શેઠ જીવણચદ સાકરચદને આપી હતી ને તેમાંથી છેલ્લા પૃષ્ઠનો બ્લોક કરાવી તેમણે આનદ કાવ્ય મહોદધિના ૭ મા ભાગમા તે કવિના જીવન-કવન સબધે લખેલા મારા નિબધ સાથે મૂકયો હતો. તે નીચે ઉતારીએ છીએ –

અ માહાખેત્ર ભરતિ ભનુ । દેસ ગુજરાતિમ્હા સોય ગાઙ્યુ ।
રાય વીસલ વડો । અવતર જે ચાવા(વ)ડો । નગર વિસલ તિણઈ વેગી વાસ્યુ ॥ ૬૦ ॥ પૂણ્ય
સોય નગરિં વસઈ । પ્રાગવસિં વડો । મઈહર્ઈરાજનો સૂત તે સીહ સરીખો ।
તેહ ત્ર બાવતિ નગર વાસિ રહ્યુ । નામ તસ ગંપવી સાગણ પેખો ॥ ૬૧ ॥ પૂણ્ય૦
સેહનિ નદનિ ઋષભદાસિ કવ્યુ । નગર ત્ર બાવતી માહિં ગાયુ ।

मासे लोद्रपुरस्थित शतदलोपेतेन पद्मेन सन्
नूतोय सहजादिकीर्त्ति गणिना कल्याणमालाप्रद ॥२५॥

ડાબી બાજુએ પ્રતિષ્ઠાપક શ્રી જિનરાજસૂરિ કે જે પાદશાહે આપેલા યુગવર-યુગપ્રધાન બિરૂદવાળા જિનચંદ્ર સૂરિના પટ્ટધર જિનસિંહસૂરિના પટ્ટધર હતા તેમણે સં ૧૬૭૫ના સહમ માસની શુક્લ બાજુએ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી તે જણાવતા શાર્દૂલ ૭ દમા બે શ્લોક છે, તે પછી ત્રણ શ્લોક કે જેમા પ્રસિદ્ધ થાહરૂએ ચૈત્ય બધાવ્યુ તેની વ શાવલિ સહિત વખાણ છે, તે નીચેના ભાગમા જમાડી ને ડાબી બાજુ થઈને છે

॥ ॐ नम ॥ श्री साधिर्गुणयोगतो युगवरे त्यन्छ पद् दत्तवान्
येभ्य श्री जिनचद्र सूरय इलायिग्यातसत्कीर्त्तय ।
तत्पट्टे मित तेजसा युगवरा श्री जैनसिंहाभिधा
स्तत्पट्टानुज भास्करा गणधरा श्री जेनराजा श्रुता ॥१॥
तै भाग्योदयसुदर रिपुसरस्वत्पोडशाब्दे १६७५ मित
ह्रादश्या सहस प्रतिष्ठितमिद चैत्य स्वहस्तश्रिया ।
यस्य प्रौढतरप्रतापतरणे श्री पार्श्वनाथेशितु

જમણી બાજુ નીચેના ભાગમા

सोय पुण्यभरा तनोतु विपुला लक्ष्मी जिन सर्वदा ॥२॥
पूर्व श्री सगरो नृपो भवदलकारो न्वये यादवे
पुत्रौ श्रीधरराज पूर्वकधरौ तस्याथ ताभ्या क्षितौ।
श्रीमल्लोद्रपुरे जिनेशभवन सत्कारित पीमसी
तत्पुत्र स्तदनुक्रमेण सुकृती जात सुत पूनसी ॥३॥
तत्पुत्रो वरधर्म्मकर्म्मणि रत ख्यातोऽखिले सद्गुणै
श्रीमल्ल स्तनयो थ तस्य सुकृती श्री थाहरू नामक ।
श्री शत्रुजयतीर्थसघरचनादीन्युत्तमानि ध्रुव
य कार्याण्यकरोत्तथा त्वसरफी पूर्णा प्रतिष्ठाक्षणे ॥४॥
प्रादात् सर्वजनस्य जैनसम ८ चालेखयत् पुस्तक
सर्व पुण्यभरेण पावनमल जन्मस्वकीय व्यधात् ।

ઊતર દેવા પ્રભુ ભણી । સકીયઇ નહી સમાહેરે ॥ ૧૧ એ ॥
જોવઉ અવચાર્યઉં કહઇ । વિબુધાધિપ પિણિ એહવુ રે ।
મહૂઆ માણુસની પરઇ । બોલઇ જેહવુ તેહવુંરે ॥ ૧૨ એ ॥
સાત ધાતુથી ઊપનઉ । દેહ આહારઇ અન્નો રે ।
તે પિણિ દેવે નવિ ચલઇ । માનઇ કવણુ વચન્નો રે ॥ ૧૩ એ ॥
અછઇ ઉખાણો આગલઉ । પાસઉ પડત સુદાઓ રે
ખોટો તેહનઇ કુણ કરઇ । રાજા કરઇ સુન્યાઓરે ॥ ૧૪ એ ॥
પ્રભુ વચન ખોટઉ કરૂ । તેહનઇ પાસઇં જાઉં રે ।
માણુસનઉ સ્યઉ આસરઉ । વ્રતથી તાસ ચૂકાઉંરે ॥ ૧૫ એ ॥
એહવી પ્રતિજ્ઞા કરી । ઉર્વશી રંભા લેઇરે
હાથે વીણા ધારતી । સ્વર્ગ થકી આવેઇરે ॥ ૧૬ એ ॥
નયરી અયોધ્યા ઉદ્યાનમઇ । ચૈત્ય પ્રથમ જિનરવામી રે ।
તાસ પ્રબંધ મહ્હાવતી । રૂપઇ મોહઇ કામી રે ॥ ૧૭ એ ॥
શાખિ શાખા બઇઠા હુતા । પંખી મૂંક અજાણુરે ।
તૃણ ચુણતા તે રહ્યા । નાદ સુણી મૂર્છાણા રે ॥ ૧૮ એ ॥
અર્દ્ધ ચર્વિત મૃગના પસૂ । નિશ્ચલ નયણુ જોવતા રે
ઘટિત પાષાણુ તણી પરઇં । મોહ્યા ગાન સુણુતારે ॥ ૧૯ એ ॥
સૂર્યયશા ઇણિ અવસરઇ । અસ્વકેલી કરિ વલીયારે
શ્રવણે તે દેવી તણા । ગીત સરસ સાભલીયારે ॥ ૨૦ એ ॥
વાજ વિમુખ વાજી થયા । ગજ ગતિ સજ્જ ન થાયરે ।
પાયક પિણિ પગ નવિ ચલઇ । સેના સહુ મૂઝાયઇરે ॥ ૨૧ એ ॥
એહવી સેના દેખિનઇ । રાજા ઇણિ પરિ ભાખઇ રે ।
મંત્રીશ્વર એ સ્યુ થયઉ । સહૂ ચેતના પાખઇરે ॥ ૨૨ એ ॥
સચિવ કહઇ રાજા પ્રતઇં । સાભલિ તું ભૂપાલો રે ।
શ્રી જિનહર્ષ ઇકવીસમી । ત્રીજા ખંડની ઢાલો રે ॥ ૨૩ એ ॥
સર્વ ગાથા ૬૮૬ ॥

પૂણ્ય પૂર્ણ ભયુ । કાજ મળ્ગે થયુ । સકલ પદાર્થ સાગ પાયુ ॥૬૨॥
પૂણ્ય પ્રગટ ભયુ ॥ ૨ ॥

અ(ઇ)તી શ્રી વગત વીચાગ ગસ સંપૂર્ણ । સંવત ૧૬૭૯ વર્ષે ચઈ। વદિ ૧૩ ગગ્વાગે લપીત ॥ ગંધવી નાપશદામ સાગણ્૦ ગાથા૦ ૮૬૨

૪૨ જિનહર્ષના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય રાસ સ ૧૭૫૫ (પાગ ૯૭૧)પૃ૦ ૬૦૯

—વિક્રમ અઢારમા સૈકામા જિનહર્ષ નામના સાધુએ ઘણી કૃતિ એ ગૂજરાતી પદ્યમા પ્રાય પાટણમા રચી છે તે માટે જુઓ મારૂ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' બીજો ભાગ પૃ ૮૧ થી ૧૧૯ તેના હસ્તાક્ષરની તેની પોતાની ઘણી કૃતિઓ પાટણના ફોફલીઆવાડાના ભ ડારમા મે જાતે જોઈ છે ગૂજરાતી પદ્ય મળ ગ પદચ્છેદ વગર એકજ પ ક્તિમા આગાઉ લખાતું ને જ્યા ચરણ પૂર્ થાય ત્યા ઉભી લીટી કરવામા આવતી ને કડી પૂરી થતી ત્યા બે ઉભી લીટી કરી ત્યા ધ્રુવ પદનો પ્રથમ અક્ષર કે શબ્દ કે શબ્દો મીંડાથી વાળી દેવામા આવતા તેની કૃતિ નામે શત્રુંજય માહાત્મ્ય રાસ સં ૧૭૫૫મા રચાઈ, તેની પ્રતના ૬૬ મા પત્રની બીજી બાજુનો આ શ્લોક છે ને તેનો પદચ્છેદ કરી નીચે આપેલ છે —

. .. ભરત ચક્રીનઉ રે ।
સૂર્યયશા અયોધ્યા ધણી । સાત્વિકમાહિ નગીનઉ રે॥ ૭ એ॥
તે આઠિમ ચઉદિશિ સદા । પર્વ દિવસ તપ ભાનઈ રે ।
નિશ્ચયથી ન ચળઇ તે કિમેહી। જઉ સુર તામ ચલાવઇ રે ॥૮ એ॥
પૂર્વ તણી દિશિ જઉ છોડીનઈ । પછિમ દિશિ રવિ જાયઇરે ।
સાયર મર્યાદા તજઇ । સુરગિરિ કાપઈ વયઇરે ॥ ૯ એ॥
સુરદ્રુમ જઉ નિષ્ફલ હુવઇ । તઉ પિણિ તે નવિ ચૂકઇ રે
પ્રાણ જાતા પિણિ આપણા । જિન આણા નવિ મૂકઈ રે॥૧૦ એ
ઉર્વશી સાભલિ તવ હસી । ચિંતઇ ઈમ મન માહેરે ।

પ્રેમચદની-તેમા ત્રણ મોટા દહેરા ને બાકીની નાની નાની દહેરીઓ છે સ ૧૮૯૩ (પારા ૯૯૧) ૪ ઉજમબાઇની-નદીશ્વર દ્વીપની ઉજમબાઇ તે અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઇની ફઈ ભૂતલ ઉપર નાના નાના ૫૭ પર્વત-શિખર સગેમરમરના છે ને તે દરેક પર ચોમુખ પ્રતિમા મૂકી છે આના શિખરોની ચોતરફ સુદર કારીગરીવાળી જાળી લગાવી છે (પારા ૯૮૬) આ સ ૧૮૯૬મા બની ૫ હેમાભાઇની-અમદાવાદના નગરશેઠ હેમાભાઇએ મં ૧૮૮૨મા કરાવેલ ચાર મદિર ને ૪૩ દહેરીઓ (પારા ૯૮૬), ૬ પ્રેમાભાઇ મોદીની-તે પણ અમદાવાદના વાસી અને મહા ધનિક હતા તેણે ૭ મદિર ને ૫૧ દહેરીઓ બનાવી ૭ બાલાભાઇની-નાના મોટા અનેક મદિર સ ૧૮૯૩ (પારા ૯૯૧) ૮ મોતીશાહ શેઠની ટુક કે જે માટે નીચે તથા પારા ૯૯૧મા જુઓ દરેક સ બધી વિશેષ જાણવાના ઉત્સુકે શ્રી જિનવિજય સપાદિત શત્રુજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબધમા તેમનો ઉપોદ્ઘાત જોવો

મોતીશા મૂળ સુરતના ઓસવાલ, પછી તમણે મુબઇ રહી એક જબરા વ્યાપારી તરીકે ઘણુ ધન મેળવ્યુ તેમણે તેનો વ્યય અનેક સખાવતોમા ને શત્રુજય પર પોતાની ટુક બાધવામા કર્યો, જ્યારે તેમના ભાગીઆ અને મિત્ર અમદાવાદના હઠીસિહ કેસરીસિંહે ત્યા એક મોટુ બાવન જિનાલય બાધ્યુ શત્રુજયના બે શિખરો હતા કે જે જૈન મદિરોથી વિભૂષિત હતા તેની વચ્ચે મોટી ખાઇ હતી તેને કુતાસરની ખાડ કહેવામા આવતી મોતીશાહે તેમના ઉક્ત મિત્ર હઠીસિંહને કહ્યુ કે આ ખાડ ખટકે છે તો તે પૂરી તે પર ટુક બનાવુ એમ દિલમા થાય છે હઠીસિંહે કહ્યુ 'મોટા રાજા અને મત્રીઓ પૂર્વે તે કાર્ય ન કરી શક્યા તો તમારૂ શુ ગજુ !' મોતીશાહ હસી જણાવ્યું 'ધર્મ પ્રભાવથી તે ખાડને હું પૂરી શકુ' ત્યારથી ખાડ પૂરવાનું કામ ચાલુ થયુ તે પૂરુ કરી તે પર લાખો રૂ લગાવી બહુ ભવ્ય અને સાક્ષાત્ દેવવિમાન જેવુ મંદિર કરાવ્યુ

દૂહા ॥

નાદઇ તૂસઇ દેવતા । ધર્મ નાદથી ધારિ ।
સુખ પામઇ નૃપ નાદથી । નાદઇ વશિ હુઇ નારિ ॥ ૧
નાદઇ પહડાવઇ સરપ । રહઇ રોતઉ લઘુ બાલ ।
શિર આપઇ મૃગ નાદથી । એહવઉ નાદ રસાલ ॥ ૨
નાદ એહ ગુરૂ યોગથી । લહીયઇ તાસ પમાય ।
આપઇ પરમાનંદ સુખ । દુખ ચિંતા સહુ જાઇ ॥ ૩
ચૌસઠ જાઇ જુહારીયઇ । શ્રી યુગાદિ જિનરાજ ।
ગાન તણુઉ રસ પામીયઇ । એહ પથ હુઇ કાજ ॥ ૪
નરપતિ એહવુ ચીંતવી । સૈન્ય સચિવ સંધાન ।
દેહરા માહે આવીયો । રાજા ઉલસિત ગાત ॥ ૫
દીપ જોતિ પ્રગટી તિસઇ । દીઠી વસુધાનાથ ॥

૪૩ શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરો પૃ ૬૭૨.

૪૪ શત્રુંજય પર શેઠ મોતીશાની ટૂંક પૃ. ૬૭૩

—શત્રુંજય પરના મંદિરનું આ ચિત્ર હમણાં લીધેલું છે જ્યારે સન ૧૮૬૬માં લીધેલું ચિત્ર 'શત્રુંજય પરના જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન' એ નામથી અગાઉ અપાઇ ગયું છે, તેના પરિચયમાં જણાવેલી મુખ્ય મંદિરની સિવાયની આઠ ટૂંકો છે તે આ પ્રમાણે ૧ ચોમુખજીની-તે બે વિભાગમાં છે-બહારનાને 'ખરતર વસહિ' અને અંદરનાને 'ચોમુખ-વસહિ' કહે છે આ પર્વતના સૌથી ઉંચા ભાગ પર છે ચોમુખ એટલે ચતુર્મુખ-ચારે બાજુ મૂર્તિવાળો ચાર દ્વારવાળો પ્રાસાદ, તેમાં આદિનાથની ચાર મૂર્તિ છે અમદાવાદના સોમજી પુત્ર રૂપજીએ સં ૧૬૭૫માં તે વસહી બંધાવી (પારા ૮૪૬) 'ખરતર વસહી' સંબંધી મારી ઐતિહાસિક નોંધ માટે જુઓ જૈનયુગ પુ ૪ પૃ ૫૨૩ ૨ છીપાવસહીની છીપા એટલે ભાવસાર લોકોએ બંધાવેલી-તેમાં ૩ મોટા મંદિર ને ૪ નાની દહેરી છે સં ૧૭૯૧ (પારા ૯૮૫) ૩ સાકરચંદ

પરિચય આપતા કરેલ છે તેમાથી એટલે સન ૧૮૬૬મા એટલે લગભગ તે બધાયા પછી વીશેક વર્ષે લીધેલો તેમા પ્રસિદ્ધ થયો છે તે પરથી લીધેલ છે તેમા જેઇમ્સ ફર્ગ્યુસન લખે છે કે –'જે મદિર શેઠ હઠીસિંહે લગભગ વીશ વર્ષ પહેલા કર્યુ હતુ તે ધર્મનાથ નામના તીર્થંકરનુ છે, તેનો નકશો–પ્લાન આબૂ પર્વત પરના ઓછામા ઓછા ૧૧ સૈકા જેટલા જૂના મદિરોમા ગ્રહણ કરેલી ગોઠવણો પર લીધેલો છે કે જે ગોઠવણો હજુ સુધી ચાલી આવેલી છે આ બધા દેવાલયોની રચના મુખ્યપણે એવી હોય છે કે નીચે ચોરસના પાયાવાળુ –'વિમાન' હોય છે અને તેમા મૂલનાયકની મૂર્ત્તિ બેસાડવામા આવે છે કોઇ વખત આવા ત્રણ વિમાન હોય છે જેમ આ હઠીસિંહના દેહેરામા છે તેમ, ને કોઈ વખત ચાર જેમ સાદડીના જૈન મદિરમા છે તેમ હોય છે. તેના પર ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનુ 'શિખર' કરવામા આવે છે કે જેમા જૈનોએ છેલ્લા આઠ શતક દરમ્યાન ભાગ્યેજ ફેરફાર કરેલ છે આની પાસે–આગળના ભાગમા એક કે એકથી વધારે મડપો હોય છે આ દેહેરામા મુખ્ય મડપને બે માળ છે અને તેની આગળ પાછો એક ખુલ્લો મડપ છે કે જે પર ઘુમટ ૧૨ સ્તભોના ટેકાવાળો છે આટલુ તો દરેક દેહરાસરને હોયજ પણ આ દહેરામા જેમ આબુ, સાદડી અને જ્યા જ્યા દહેરાસર પૂર્ણ થઇ જાય ત્યા આખા મદિરની આસપાસ નાની દહેરીઓની હાર હોય છે કે જે દરેકમા ૨૪ પૈકી અમુક અમુક તીર્થંકરની મૂર્ત્તિ હોય છે, અને કોઇ દાખલામા એકમા ચોવીસેની હોય છે આબૂ પર દરેક દહેરી શ્વેત આરસમા bas-reliefs એટલે બહાર થોડુક ઉપસી આવેલા કોતરકામ–પ્રતિચ્છાયાથી વિભૂષિત હોય છે, કે જેમા તીર્થંકરના જીવનપ્રસગો ચિત્રેલ હોય છે, અને સાપ્રત કાલમા ઓછામા ઓછુ એટલુ તો સામાન્ય રીતે હોય છે કે આની દેહેરીઓ પર શિખરો હમેશ જેવાં બંધાવવામા આવે છે આથી બહારના વડાને એક જાતની ભવ્યતા આવે છે અને સાથે અર્થનો ભાવ આવે છે કે જે ભાગ્યેજ બીજી

તે મંદિની ચારે બાજુ શેઠ હઠીસિંહ, દીવાન અમરચંદ દમણી, આમા પ્રતાપમલ્લ આદિ પ્રસિદ્ધ ધનિકોએ પોતપોતાના મંદિર બનાવ્યા, ને તે બધા આસપાસ કોટ કરાવ્યો. મંદિરાનું કાર્ય પૂરૂં થવા આવ્યું હતું ત્યાં મોતીશાનો દેહાન્ત થયો એટલે તેના પુત્ર ખીમચંદે સંઘ કાઢી યાત્રા કરી તેમા પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૯૩મા કરાવી ગધ મોટો હતો, બાવન ગામના સંઘ જનો આવ્યા હતા કહેવાય છે કે આ ટૂકમા એક કરોડથી અધિક ખર્ચ થયો લગભગ ૨૧ મંદિર ને સવાસો દહેરીઓ આ ટૂકમા થઇ જુઓ પારા ૯૯૧

૪૫ શેઠ હઠીસિંહ કેશરીસિંહ—અમદાવાદ સ્વ સં ૧૯૦૧ પારા ૯૯૧ પૃ. ૬૭૮

—આ ઓસવાલ શેઠનું મંદિર અમદાવાદમા પ્રસિદ્ધ છે કે જેના ફોટાઓ આમા આપેલ છે તેમનો પહેરવેશ બતાવે છે કે કેવી પાઘડી બાંધવામા આવતી, વળી કડિયું લાબી બાયનું અને કેડ સુધીનું વચમા કસવાળું પહેરવામા આવતું ઉપર શાલ ઓઢવામા આવતી તેમના સબધી પૂરો ઇતિહાસ મેળવવાના જિજ્ઞાસુએ વીરવિજય નિર્વાણરાસ (જૈન ઐ ગૂર્જર કાવ્યસચય પૃ ૯૮), વીરવિજય કૃત હઠીસિંહની અંજન શલાકાના ઢાળીયા—૬ ઢાળમા સં ૧૯૦૩ જોવા તેમની પત્નિ હરકુંવર શેઠાણી બહુ નામી અને બુદ્ધિશાળી હતા શેઠાણીએ મંદિર-પ્રતિષ્ઠા કરાવી સિદ્ધાચલ ગિરનાર સઘ કઢી અનેક સુકૃત્યો કરી ભારે નામ કાઢ્યું હતું હઠીસિંહ શેઠની ઓળ માણુ તેના ઉક્ત મંદિરના પ્રતિષ્ઠાલેખમા આપેલ છે કે ઓસવાલ નિહાલચંદ પુત્ર ખુશાલચંદને માણકી ભાર્યાથી થયેલ કેશરીસિંહના બાઈ સુરજથી થયેલ પુત્ર હતા

૪૬ હઠીસિંહનુ દહેરૂં—અમદાવાદ સં ૧૯૦૩ પારા ૯૯૧ પૃ ૬૭૫

—શેઠ હઠીસિંહની ભમીની પાછળ તેના દેહેરાનો આ બ્લોક મૂકયો છે તે જે પુસ્તકનો ઉલ્લેખ સાદડીનું જૈન મંદિર એ નામના ચિત્રનો

-અથમા જાણી જોઇને આપેલ છે જુઓ વિભાગ ૭ અંક ૭ પારા ૧૦૦૪ થી ૧૦૧૩ પૃ ૬૮૪ થી ૬૯૧

ઉપર્યુક્ત શ્રી આત્મારામજીની પ્રેરણાથી તેમનું સ્થાન યથાશક્તિ લેવા માટે ચિકાગોની વિશ્વ ધર્મપરિષદ્‌મા જૈન ધર્મના એક પ્રતિનિધિ તરીકે જનાર જૈન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદભાઈનુ જીવન પણ ટૂંકમા છતા અન્ય કરતા વિશેષ પ્રમાણમા આપવામા આવ્યું છે, કે જેથી તેનું અનુકરણ હાલના જૈન ગ્રેજ્યુએટો પોતપોતાની રીતે યથામતિ જરૂર કરે આત્મારામજીના શિષ્ય-પ્રેરિત તરીકે તેમના ચિત્ર પાછળજ વીરચંદભાઇનું ચિત્ર મૂકેલ છે

૫૨ દાનવીર શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ પૃ ૭૭૦.

૫૩ મુંબઇ યુનિવર્સિટીને પ્રેમચંદ શેઠની બક્ષીસ-રાજબાઈ ટાવર પૃ. ૭૭૧

—પ્રેમચંદશેઠની વિખ્યાતી હિન્દ તેમજ હિન્દ બહાર ઘણી છે કીર્ત્તિના લોભ વગર અથગ વેપાર ખેલી મેળવેલા નાણાનો કેળવણી માટે તેમજ બીજા અનેક ઉપયોગી સખાવતોમા સદ્‌વ્યય કરેલ છે અને કોઇપણ સરકારી 'ટાઇટલ'-પદવીની ભૂખ રાખી નથી તેમની સખાવતોમા કેટલીક તો વ્યાપક-સાર્વજનિક હતી

આવી સખાવતો પૈકી એક રાજબાઇ ટાવર છે કે જેમા રાજબાઇ તે પોતાના માતુશ્રીનું નામ છે હાલ કેટલાક રાણીબાઇ નામ કહે છે તે ભૂલ છે શેઠ ને તેમની સખાવતો સબધી પારા ૧૦૧૯-૨૦મા જણાવી દીધુ છે

૫૪ અધ્યાત્મી ફિલસુફ રાયચંદ કવિ પૃ ૭૭૨

૫૫ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી પૃ ૭૭૩

—રાયચંદભાઇ 'કવિ'તરીકે ઓળખાતા કારણકે અતિશય નાનપણથી કવિતા રચતા પણ પછી કવિતા કરવાનું મૂકી દઇ અધ્યાત્મ અને ફિલસુફીમા ઉંડા ઉતરી અનેક આત્માઓના ઉપકારક થયા તે પૈકી એક મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી છે કે જેમની ખ્યાતિ આખા

જાતના શિલ્પકામમાં જોવામાં આવશે અને આખી ગોઠવણી મુખ્ય લક્ષણો સુધી પ્રમાણતા આપે છે અને વિવિધ ભાગોની ગોઠવણમાં મહાન કૌશલ્ય દેખાડે છે મંદિરના મુખડાના આ વડાના મુખ્ય અગ્રભાગની વચમાં બહારનો દરવાજો છે'

આ મંદિર સબંધી પ્રતિષ્ઠાલેખમાં જણાવ્યું છે કે 'તે હઠિસિંહ શેઠે બંધાવ્યું તે બાવન જિનાલયવાળું છે એને ત્રણ માળ ને ત્રણ શિખર છે, બે રંગમંડપો છે એવા એ સુન્દર મંદિરની અંદર શાંતિસાગર સૂરિના હાથે પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હઠિસિંહ શેઠ સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે તેની સ્ત્રી હરકુંવરે આ મંદિર વગેરેનું બાકીનું સઘળું કામ પૂરું કરાવી તેનો પ્રતિષ્ઠા-ઉત્સવ ઘણા ઠાઠમાઠ અને ખર્ચથી ઉજવ્યો હતો તેની જોડે સ્ત્રી હતી પરંતુ પુરુષો પણ ન કરી શકે એવા તેણીએ કામ કર્યા હતા આની પ્રશસ્તિ સલાટ રહેમાનના પુત્ર ઇમકે કોતરી હતી આ દહેરાનો મુસલમાન સલાટ હતો એ બિના આથી સ્પષ્ટ થાય છે (જુઓ જિ૦ ૨, નં ૫૪૬)

૪૭ સં ૧૯૦૩ના હઠીસિંહના દહેરાનો બહારનો દેખાવ અમદાવાદ પૃ ૬૮૦.

૪૮ હઠીસિંહના મંદિરનું દ્વાર } પૃ. ૬૮૨
૪૯ તે મંદિરનો અંદરનો ભાગ } પૃ. ૬૮૨

આ ત્રણે ચિત્રો ઉપર પરિચય જે હઠિસિંહના દહેરાનો આપ્યો છે તેને લગતા છે એટલે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી

૫૦ શ્રી આત્મારામજી—(વિજયાનંદ સૂરિ) પૃ ૬૮૮.

૫૧ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી B A પારા ૧૦૧૪-૧૮. પૃ ૬૮૯

—આ આચાર્યનો ઉપકાર ગૂજરાતના અને ખાસ કરી પંજાબના જૈન શ્વે મૂ સમાજપર અમાપ છે તેઓ હમણા થોડા વર્ષો પહેલા થઇ ગયા તેથી તેમનું જીવનવૃત્તાંત વિશેષ મળી આવે છે, અને તેનો સાર જરા કંઇક વિશેષ એક અર્ધા પ્રકરણ જેટલા પ્રમાણમાં આ

અન્ય જૈનમદિરોનુ વિહગાવલોકન આપણે સપરિચય કરી ગયા છીએ રા પઠક લખે છે કે ઘણેભાગે જૈનલોકો વેપારીજ હોય છે ગૂજરાતમા તેમની સખ્યા ઘણી છે અને તેથી કરીને ગૂજરાતના સ્થાપત્યપર તેમની સ્થાપત્ય શલીની અસર બહુ થઇ છે દક્ષિણ અને ઉત્તરના હિંદના ચાલતા સ્થાપત્યમા તેઓએ કેટલોક સુધારો કર્યો છે અને પછી તો તેમના બહોળા ફેલાવાથી તે કાયમ થઇ ગૂજરાતમા દિઃ મિશ્રિત પદ્ધતિ સ્થપાઇ આબુપરના અને ગિરનારપરના તેમના દેરાસરો પર નજર કરીશુ તો તે આપણને લાબા અનુભવ પછીના અને નાના નાના અનવયવોથી પૂર્ણ થયેલા માલૂમ પડશે આટલી હદોએ પહોચ્યા પછી તે પદ્ધતિ વધારે કોતરકામવાળી થઈ

જગતમા અત્યારે તેમના વિદ્યમાનપણામાજ થઈ ગઇ છે ગાધીજીએ જે રાયચદ ભાઇના સબધમા લખ્યુ છે, કહ્યુ છે તે ટકાવી આ ગ્રથમા મૂક્યુ છે મારો પોતાનો એક પણ શબ્દ જ્યારે બીજાના સબધમા બનતા સુધી નથી લખ્યો ત્યારે ગયચદભાઇ સબધી તો ખાસ બિલકુલ નથી લખ્યો આથી બનેના ચિત્રો એકની પાછળ બીજું એમ મૂકેલા છે

૫૬ રાય બદ્રીદાસે કરાવેલ જૈનમદિર, કલકત્તા પૃ ૭૩૦

—કાલાનુક્રમે છેલ્લામા છેલ્લુ મ ૧૯૦૩મા પૂર્ણ થયેલ આમ દાવાદનું પ્રસિદ્ધ હઠીસિંહનું મદિર છે કે જેનુ ચિત્ર તથા તેનો પરિચય આમા કરાવેલ છે ત્યારપછી થયેલા નવા મદિરોમા કલકત્તાનું રાય બદ્રીદાસ મુકીમે કરાવેલુ મદિર સુપ્રસિદ્ધ છે કે જે કલકત્તામા એક જોવાલાયક ચીજ ગણાય છે આ રાય બદ્રીદાસ જીજૈન શ્વે કોન્ફરન્સ (પારા ૧૦૫૮)ની બીજી મુબઇની ભરાયેલી બેઠકના પ્રમુખ હતા.

૫૭ 'જૈન'ના આદ્યતંત્રી સ્વ૦ ભગુભાઈ ફતેચદ કારભારી પૃ. ૭૩૨

—સદ્ગત ભગુભાઇના સાક્ષાત્ પરિચયમા હું આવેલ છુ ને તેમની અનેક હકીકતોની મને માહિતી છે તે અત્રે મૂકી શકાઈ નથી સ્થાનાભાવે જાહેર સેવા માટે તેમણે જે ભોગ આપ્યો ને 'જૈન' નામનું પ્રથમ અઠવાડિક પત્ર કાઢી એક મોટુ વિચારવાહન પૂરૂ પાડવામા પહેલ કરી તેનું માત્ર દિગ્દર્શન પારા ૧૦૫૭ મા કરાવ્યુ છે તેમનું ખરૂ અને વિસ્તૃત જીવનચરિત લખાવાની જરૂર છે

૫૮ ગિરનારપરના જૈન મદિરોનું વિહગાવલોકન પૃ ૮૦૦

૫૯ આબૂપરના જૈન મદિરો-વિમલવસહિ વગેરેનુ વિહગાવલોકન, પૃ. ૮૦૧

—શત્રુજય, ગિરનાર અને આબૂ એ શ્વેતામ્બર જૈનોના ગૂજરાતમા પ્રસિદ્ધ મહાતીર્થો છે શત્રુજયપરના મુખ્ય આદિનાથ મદિર અને

ઉપરની ખાસીયતો (peculiarities) જરા અપવાદરૂપ પણ નવીનતાવાળા શત્રુંજય પરના જૈન મંદિરો છે ત્યાના કેટલાક દહેરા (સન) ૧૧ મા સૈકા જેટલા જૂના છે ૧૪-૧૫ સૈકામા મુસલમાનોના ઝપાટામા જો આ ન આવ્યા હોત તો આપણને તેમા ઘણું જોવાનુ મળી શકત, તોપણ ૧૬ મા સૈકાના છેના અડધમા જૈન લોકોએ ત્યાના કેટલાક દહેરાઓ ફરીવાર ચણાવ્યા, ત્યારથી મંદિરો થવા લાગ્યા તે ઠેઠ અત્યાર સુધી થયા તેમા પણ ૭૦ વરસોમા પુર જોસમા બધાયા છે, પણ આ પછવાડે બધાવેના માથી મૂર્તિકામના કેટલાક અવયવો બહુ સારા નથી થયા (પાઠક-સુરત ગૃ સા પ રીપોર્ટ)

ગિરનાર દરિયાની સપાટીથી લગભગ ત્રણહજાર ફૂટ ઉંચો છે ત્યા જૈનોના દહેરામા નેમિનાથજીની ટુક પહેલા આવે છે. તેના જીર્ણ શીર્ણ કાષ્ઠમય દહેરાનો ઉદ્ધાર સજ્જનમંત્રીએ કર્યો સં ૧૧૮૫ (પારા ૩૦૬) ત્યા એક નષ્ઠ ભવત્વાળો લેખ છે કે જે Antiquities of Kathiawar પૃ ૧૫૯મા છપાયો છે તે લેખ મે યાત્રાએ જતા મહેનત કરી ઉતારી લીધો છે તેમા જણાવ્યુ છે કે—

> यद्दोऽस्मिन् यदुनामकावरपते रभ्युग्रशौर्यावले
> रासीद्राजकुल गुणौघविपुल श्री यादवख्यातिमत् ॥
> अत्रामून्नृप मडलीनतपद थी मडलीक क्रमात्
> प्रासाद गुरु हेमपत्रततिभि र्योचीकरन्नेमिन ॥९॥

એટલે કે યદુવંશમા મંડલીક નામનો રાજા થયો તેણે નેમિનાથનો પ્રાસાદ હેમના પતરાઓથી બધાવ્યો (આ મંડલીક નવઘણનો પિતા થાય તે સોરઠી તવારીખ પ્રમાણે સં ૧૨૭૦ મા અને અન્ય પ્રમાણે સં ૧૩૧૬ મા ગાદીપર બેઠો) આ લેખમા છેલ્લા માંડલિક રાજાનું વર્ણન છે ને શાણરાજનું વર્ણ ા છે કે જેણે વિમલનાથ પ્રાસાદ ગિરનારમા સં ૧૫૧૮ મા કરાવી રત્નસિંહસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યો (પારા ૭૧૯) તેથી તે વખતનો લેખ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે આ શાણરાજના પૂર્વજ હરપતિશાહે સં ૧૪૪૯મા

ચોગમપર અષ્ટકોણમા મૂકાયેલા પહેલા થરપરથી ગોળાકારમા થતા થતા મથાળે મધ્યમા ભેગો થાય છે, ત્યાથી એક લોલક કરી નાખવામા આવે છે આ ઘુમટને ટેકવનાર થાભલા ઉપરાંત ચોકઠી આકારના થભતા વધારાના મૂળને મંડપ મોટો કરે છે આટલુ મુખ્ય દહેરુ

ક્યાક ક્યાક મુખ્ય દહેરાની આસપાસ નાની નાની દેહરીઓ (દેવકુલિકાઓ) હોય છે આવા દહેરાઓ ગિરનાર અને આબૂપર છે મડપ પરના શિખરમા માળ બનાવવામા આવે છે—તે ત્રિકોણાકારમા ઉભો થાય છે, બાજુઓ જરાક ગોળ હોય છે તેમા પણ આડા થરો મૂકેલા છે બહારની રેખા અંદરની રેખા સાથે સમાન્તરજ લેવામા આવે છે મડપપરના ઘુમટો ભાગ્યેજ ૩૦ ફૂટથી વધારે વ્યાસના હોય છે આ શિખરો અને ઘુમટો આડા થરોના હોઈ કોઈપણ જાતના આઘાત તેના પાયાની બહાર પડતા નથી તેથી તે ઘણા વખતોલગી ટકી રહે તેવા હોય છે

મડપના થાભલાઓ ઘણા જુદી જુદી જાતના હોવા છતા દરેક સારા આકારનાજ હોય છે તેના પરનું શરૂ ચાર બાજુ ટેકાવાળુ (brachetted) હોય ઉપર આવતા પાટડાનો ભાર સારી રીતે ઝીલી શકે તેવુ હોય છે

નકશીકામમા જૈન દહેરાઓ સૌથી ચઢે તેવા છે. ભૌમિતિક આકારો, વેલ, પૂતળા વગેરે આ પદ્ધતિમા ઘણા જોવામા આવે છે આપણામા સ્વતંત્ર પૂતળા—કામ ભાગ્યેજ જોવામા આવે છે મૂર્તિઓની પછવાડે કાઇક ઓઠીંગણ—ટેકણ જેવુ દરેકમા જોવામા આવે છે અસલની મૂર્તિઓમા જે ગાંભીર્યભાવ આપણને પ્રતીત થાય છે તે હવેની પ્રતિમાપર નથી આવતો અને તેટલે અંગે હવેની તે કળા અધોગતિ પામેલી છે વળી આ તીર્થંકરોને ઓળખવાને માટે ચિન્હો—લાછનો પણ નિશ્ચિત કરેલા છે હાથી, ઘોડા, વરઘોડા વગેરે આ પદ્ધતિમા ઘણુ બનાવવામા આવ્યુ છે

એક લોલક કર્યું છે, જે બહુજ સરસ ગણાય છે તે બહુજ કોમળ છે ગુલાબના મોટા ફુલને તેની દાડલીથી ચત્તુ પકડીએ ને જે આકાર થાય તે આકાર આનો છે આ લોલકના પ્રમાણમા ઇંગ્લાડના ૭મા હેન્રીના વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાના લોલકો પ્રમાણ વિનાના અને ભારે લાગે છે આ લોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે જોયાથીજ આવે (પારા ૫૨૬)

નિવેદનની પૂર્ત્તિ—પારા ૪૨ પૃ ૪૭–૮ મા

શ્રી જિનવિજય તરફથી ખાસ અપેક્ષિત વસ્તુ-ગૂજરાતના ઇતિહાસનું ઘડતર હજુ બાકી છે-દૂર છે, તે સત્વર વિનાવિલબે તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાઓ-એ હૃદયેચ્છા વ્યક્ત કર્યા પછી હવે જણાવતા આનદ થાય છે કે તેમણે તે ઇતિહાસના પ્રથમ માર્ગદર્શક સ્તભ રૂપ 'ગૂજરાતની પ્રાચીન સસ્કૃતિ' એ વિષય પર મુબઈ યુનિવર્સિટીની શ્રી વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામા ૨૮ મી જૂનથી ત્રીજી જુલાઈ ૩૩ મા પાંચ વ્યાખ્યાનો —૧ પ્રાચીન ગૂજરાતની ભૌગોલિક પરિસીમા સબધી ઊહાપોહ, ૨ પ્રાચીન ગૂજરાતના (રાજકીય) ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન, ૩ પ્રાચીન ગૂજરાતનું ધાર્મિક અને સાપ્રદાયિક જીવન, ૪ ગૂજરાતનુ સામાજિક અને પ્રજાકીય જીવન, ૫ ગૂજરાતની સાર્વજનિક સસ્કૃતિ–નીતિ, રીતિ, કળા, વિજ્ઞાન આદિ–એ મથાળાના આપ્યા હતા–તેમા ગૂજરાતની સસ્કૃતિના ત્રણ યુગો પાડયા હતા–૧ અમદાવાદ પર અગ્રેજી સલતનતનો ઝુંડો ફરકયો ત્યારથી અર્વાચીન યુગ ૨ તે પૂર્વનો ઇસલામી સત્તાનો એટલે અણહિલપુરની ક્ષત્રિય રાજસત્તાનો છત્રભગ થયો ત્યારથી મધ્યયુગ, અને ૩ તે પહેલાંનો એટલે સ્થૂલરૂપે ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અંતકાળથી વિ. સ ૫૫૦ થી ૧૩૫૦ સુધીનો પ્રાચીન યુગ આ પ્રાચીન યુગ હિંદ માટે મધ્ય યુગ ગણાય, પણ ગૂજરાત માટે પ્રાચીન યુગ છે કારણ કે તે પહેલાં ગૂજરાતનું ગૂજરાત તરીકે અસ્તિત્વજ ન હતું આ વ્યાખ્યાનો પ્રગટ થનાર છે તેથી ઘણો પ્રકાશ પડશે આ પ્રયત્ન માટે શ્રી જિનવિજયને ધન્યવાદ ઘટે છે (જુઓ જૈનયુગ પાક્ષિક જુલાઈ ૩૩ નો અંક)

૭–૯–૩૩ મો દ દેશાઈ

નેમિપ્રસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો (જૈ ગૂ કવિઓ ભાગ ૨, પૃ ૭૩૯) હાલ તે મોટા ચોકમા છે આસપાસ લગભગ ૭૦ નાની દેરીઓ છે આના મડપની અંદર દિવાનમા ત્રણ મૂર્તિ એક સાથે મૂકેલી મે જોઇ છે નાની છે તે મ ૧૨૭૫ મા બનાવેલી શ્રી કૃષ્ણરાષપદીય (?) ગચ્છના શાતિસૂરિની છે, બીજી બે મોટી મૂર્તિ છે તે શ્રીહેમચદ્રસૂરિની અને શ્રી કુમારપાલદેવની છે કે જે તરફ કોઇનુ લક્ષ ગયુ નથી એક થાભલાપર મ ૧૧૧૩ ના જેઠ ૧૪ દિને નેમીશ્વરજિનાલય કરાવ્યુ ને બીજા થાભલાપર મ ૧૧૩૫ મા પ્રતિષ્ઠા કરાવી, ને ત્રીજામા સ ૧૨૩૪ મા દેવાલય સમરાવ્યુ એમ લેખ છે સગ્રામ સોનીની ટુક અને વસ્તુપાલ તેજપાલની ટુક સબધી જુઓ ચિત્રો છે ને તેમનો પરિચય અલગ કરાવ્યો છે તદુપરાત મેરકવશીની ટુક, કુમારપાલની ટુક અને સપ્રતિરાજાની ટુક છે આ પૈકી ઘણી ટુંકો કેશવજી નાયકે સમરાવી સ ૧૯૩૨ નો તે બાબતનો લેખ છે (પારા ૯૯૨) ઉપર ચડતા અબાજીની ટુક આવે છે

આબૂપરના વિમલવસહિ, લૂણિગવસહિ આદિ મદિરોપૈકી વિમલવસહીનું જૂદુ ચિત્ર જે જૂદો પરિચય આપેલ છે લૂણિગવસહિ તે વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલે કરાવેલુ મદિર છે ને તે વિમલવસહિના ઉત્તરપૂર્વના ખૂણાપર આવેલું છે અને તે પશ્ચિમાભિમુખ છે, તેના પ્લાનની વ્યવસ્થા વિમલવસહિ જેવીજ છે પણ પૂર્વતરફ ઓરડીમા હેંથીઓને બદલે સ્થાપનારના કુટુબનો વરઘોડો બતાવ્યો છે અને આ ભાગ મુખ્ય મદિરથી જુદો કરવા, વચ્ચે કોતરકામવાળી ભીંત છે આ કોતરકામ નાના નાના ચોરસનુ કરેલુ છે આખુ મકાન ૧૫૫'×૯૨' વાળા લબચોરસમા હોઈ વિમલવસહિ કરતા જરા મોટુ છે તેના મડપના થાભલાઓ વધારે ઉચા છે અને તે આઠ જુદી જુદી જાતના છે, જ્યારે વિમલવસહિમા એકી જાતના છે મડપ પરના ઘુમટ તેમજ ઉચકવામા આવ્યો છે, પણ તેનું અદરનું નકશીકામ પહેલાના કરતા ચઢીયાતું છે ઘુમટના બીજા થરથી ૧૬ બેઠક પર ૧૬ વિદ્યાદેવીની જુદી જુદી સ્થિતિમા પુતળીઓ કરી છે આ ઘુમટની બરાબર મધ્યમા ઉપરથી

વિષયાનુક્રમ.

સૂરિ આચારાંગ ને સૂત્રકૃતાંગપર ટીકા ૨૪૫ અંગવિદ્યાના અભ્યાસક વીરસૂરિ ૨૪૬–૨૫૪ સિદ્ધર્ષિસૂરિ, ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ કથા ને અન્યગ્રંથો ૨૫૫ વિજયસિંહસૂરિ–ભુવનસુંદરી કથા ૨૫૬–૮ મહેશ્વરસૂરિની પંચમી કથા ૨૫૯ નાગરી લિપિ, અપભ્રંશભાષા ૨૬૦ ચાવડા–ચૈત્યવાસીનો સબંધ. ૧૭૧–૧૮૮

વિભાગ ૩ જો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ વિ સં ૧૦૦૧ થી સં ૧૨૩૦ પારા ૨૬૧–૩૨૬ ૧૮૯–૩૨૬

પ્રકરણ ૧ લું. સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજથી કર્ણ (વિ. સં ૧૦૦૧ થી ૧૧૫૦)

૨૬૧ સોલંકીવંશ મૂલરાજ વગેરે ૨૬૨ જંબૂ અને તેના ગ્રંથો ૨૬૩ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ દિગંબરવાદીજેતા બે રાજાને જૈન કર્યા ૨૬૪ ૮ મહાદાર્શનિક અભયદેવસૂરિ–સન્મતિતર્કપર ટીકા ૨૬૯ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો બીજો યુગ ૨૭૦ ત્રિભુવનગિરિના રાજા–પછી ધનેશ્વરસૂરિ ધારાધીશ મુંજના ગુરૂ ૨૭૧ વીરગણિ ૨૭૨ મહાકવિ ધનપાલ, તેનો પ્રાકૃતકોશ, ૨૭૩ તે કવિનું જીવન ૨૭૪ ભોજ રાજાનો બહુમાન્ય પંડિત–તિલકમંજરી કથા ૨૭૫–૭ તે કથાની વિશેષતા ૨૭૮ તેના ભાઈ શોભનમુનિ, શોભનસ્તુતિ ૨૭૯ ધનપાલકૃત અન્યકૃતિઓ ૨૮૦ વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ ૨૮૧ વર્ધમાનસૂરિ ૨૮૨ જિનચંદ્રગણિ, વીરાચાર્ય ૨૮૩ ચૈત્યવાસીઓનો પરાજય કરનાર જિનેશ્વરસૂરિ (ખરતર), ૨૮૪ તેના બંધુ બુદ્ધિસાગર સૂરિના અને તેના ગ્રંથો, તેમજ તેના શિષ્યો ૨૮૫ મોત્ર્જની ઉદયમંજરી કથામાં ઉલ્લેખિત ચંદનાચાર્ય અને 'ખડ્ગકવિ' બિરૂદવાળા વિજયસિંહસૂરિ ૨૮૬–૨૯૦ વિમલમંત્રી અને તેની 'વિમલવસતિ' ૨૯૧ જાહિ નમંત્રી ૨૯૨ દ્રોણાચાર્ય અને સૂરાચાર્ય ૨૯૨–૪ નવાંગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ ૨૯૫ આગમજ્ઞ કવિ–સિદ્ધસેનસૂરિ ૨૯૬ નમિસાધુ ૨૯૭ 'સદ્ધાન્તિક શિરોમણિ' દેવેન્દ્રસાધુ,

સૂરિ ૫૬૫ તપાગચ્છસ્થાપક જગચ્ચદ્રસૂરિ ૫૬૬ મલ્લપતિ પૂનડ, સર્વદેવસૂરિ, ૫૬૭ જિનપાલ ઉ૦, ૫૬૮ દિ૦ પંડિત આશાધર, ૫૬૯ મહેદ્રસૂરિ ૫૭૦ પદ્મપ્રભ ૫૭૦ સુમતિ ૫૭૧ ગુણાકર, દેવેન્દ્ર ૫૭૨ વસ્તુપાલ-તેજપાલનો સ્વર્ગવાસ ૫૭૩ તેમની ભાવના, ૫૭૪ તેમના યુગ સબંધી પ્રો. આનદશકર ૫૭૫ તેમજ સ્વ૦ ચીમનલાલ દલાલ જૈનોનો ગૂજરાતપર ઉપકાર ૩૭૦-૪૦૦

પ્રકરણ ૫ મુ વાઘેલા વશનો સમય સં ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬

૫૭૬ વિશલદેવ, ૫૭૭ તપાગચ્છમા મતભેદ-બે પક્ષો ૫૭૮ દાનવીર જગડૂશાહ ૫૭૯ ઉદયનમ ત્રીના પ્રપૌત્ર સલખણ ૫૮૦ પેથડમત્રી ૫૮૧ તેણે કરાવેલા ૮૪ મદિર ૫૮૨ તેનો પુત્ર ઝાઝણ ૫૮૩ ત દેવેન્દ્રસૂરિ અને તેમના ગ્રથો ૫૮૪-૫ આ સમયમા લખાયેલ તાડપત્રની પ્રતો ૫૮૬ સર્વાનદ, પર-માનદ, યશોદેવ ૫૮૭ તાડપ્રતો, અજિતપ્રભ, ૫૮૮ પૂર્ણકલશ, ૫૮૯ અભયતિલક ૫૯૦ ચદ્રતિલક ૫૯૧ વિદ્યાનદ ૫૯૨ જિનેશ્વર, જયમગલ, ૫૯૩ પ્રબોધચદ્ર ૫૯૪ ધર્મતિલક, મુનિદેવ, સિદ્ધતિલક, નરચદ્ર, ૫૯૫ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, ૫૯૬ વિન યચદ્ર, રત્નપ્રભ, પ્રબોધમૂર્તિ-જિનપ્રબોધ, સોમચદ્ર ૫૯૭ ધર્મઘોષ, સોમપ્રભ, ૫૯૮ ક્ષેમકીર્તિ, માનતુંગ, ધર્મકુમાર, વિવેકસાગર ૫૯૯ પ્રભાવકચરિતકાર પ્રભાચદ્ર ૬૦૦ માલચદ્ર, માણિક્ય, ૬૦૧ મલ્લિષેણ, ૬૦૨ પ્રસિદ્ધ ગ્રથકાર જિનપ્રભ-નાર વિવિધ તીર્થકલ્પ, ૬૦૩ તેની ઐતિહાસિકતા, ૬૦૪ સ્તવનો રાજશેખર, ૬૦૫ કાગળોનો ગુજરાતમા પ્રવેશ, ૬૦૬ અપભ્રશ સાહિત્ય-જિનપ્રભ, ૬૦૭ જૂની ગૂજરાતીમા સાહિત્ય-કૃતિઓ વિનયચદ્ર, સોમમૂર્તિ, જગડુ પદ્મ ૬૦૮ ગુ૦ ગદ્યકૃતિઓ ૬૦૯ બાલશિક્ષા કર્તા સંગ્રામસિંહ ૬૧૦ ગૂર્જરદેશના હિન્દુ

કુંભાનો ભંડારી વેલાક, ચિતોડની શૃંગારચાવડી-સિંગારચૌરી, રાણાજીનું કર ન લેવાનું વ્યવસ્થાપત્ર, જૂનાગઢનો માંડલિક રાજા, ખંભાતનો શાણરાજ ૭૨૦ વાણીઆના દશા-વીસા ભેદ ૭૨૧ લક્ષ્મીસાગર સૂરિનું ચરિત્ર ૭૨૨ દેવગિરિના ધન્યરાજ અને નગરાજ, સંઘવી ગદો, ડુંગર અને સડો ૭૨૦ અમદાવાવાદનો મંત્રી કર્મણ સંઘવી,સીરોહીનો ખીમો સંઘવી ૭૨૪ ઇડરમાં લક્ષ્મીસાગર સૂરિ ૭૨૫ સીરોહીના મંત્રીઓ સં સહસા ૭૨૬ માંડવગઢના સં વેલો ૭૨૭ પિંપલપુર ને દેવાસના સંઘવીઓ ૭૨૮-૯ માંડવના 'માફરમલિક' મેઘમંત્રી તથા બીજા સંઘપતિઓ ૭૩૦ કમલસંયમ, શ્રીમાલી મલ્લરાજ, જિનસમુદ્ર, શ્રીમાલી દેવાનો જ્ઞાનકોશ, ૭૩૧ 'એક વાણિયો શાહ, બીજો પાદશાહ'-ખેમો હડાલીઓ, ઓસવાલ મંત્રી નગરાજ ૭૩૨ કર્માશાહનો શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર ૭૩૩-૫ તેની હકીકત ૪૯૩-૫૧૫

પ્રકરણ ૫ મું સોળમા શતકમાં સંપ્રદાયની છિન્નભિન્નતા.

ગ્રુક્તિમુક્તાવલીના અવતરણ ૭૩૬ અમદાવાદમાં લોંકા શાહ, મૂર્તિપૂજાનિષેધ ૭૩૭ ભાણાથી પ્રતિમાનિષેધ, બીજો ને તેનો મત, ઢુંઢિયા-સ્થાનકવાસી ૭૩૮ કડવો-કડવા મત-સાધુનિષેધ ૭૩૯ પાર્શ્વચંદ્ર-તેનો ગચ્છ ૭૪૦ શિથિલાચાર સામે કડક આચાર, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રવેશ ૭૪૧ તે વૈષ્ણવ મતની ટુંકી વિગત ૭૪૨ આનંદવિમલ સૂરિનો ક્રિયોદ્ધાર ૭૪૩ ધર્મની છિન્નભિન્નતા-મુસલમાનોની મૂર્તિભંજકતા, મહમદ બેગડો હિંદુઓનો કાળ ૫૦૬-૫૧૨

પ્રકરણ ૬ ઠું સોળમા શતકમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

રઘુવંશટીકામાંથી શારદા સ્તુતિ ૭૪૪ તપોરત્ન ને ગુણરત્ન ૭૫૫ પાટણના શ્રીમાલી પર્વતનું ગ્રંથનિખાપન ૭૪૬ સોમધર્મ ૭૪૭ સોમદેવ, ગુણાકર ૭૪૮ ચારિત્રવર્ધન ૭૪૯ ઉદયધર્મ, સર્વસુંદર ૧૫૦ સાધુસોમ, ઋષિવર્ધન, ધર્મચંદ્ર ૭૫૧

વૃત્તાંત મુખ્યત્વે હીરસૌભાગ્યકાવ્ય પરથી, જન્મ, દીક્ષા, આચાર્યપદ, શિષ્યાદિ ૫૩૫-૫૪૩

પ્રકરણ ૨ જુ અકબરના દરબારમાં હીરવિજયસૂરિ અને બીજાઓ.

હેમવિજયકૃત લેખપ્રશસ્તિમાંથી અવતરણ ૭૯૬-૭ અકબર સાથે મેળાપ, પુસ્તકોની ભેટ ૭૯૮ સૌરીપુરની યાત્રા, અબલફજલ ૭૯૯ અકબર બાદશાહનું જીવવધબંધનું ફરમાન 'જગદ્ગુરુ' નું બિરૂદપ્રદાન, ૮૦૦ બાવનગજા યાત્રા, વિહાર આદિ ૮૦૧ અકબરના બીજા વધુ ફરમાનો, ૮૦૨ ભાનુચંદ્ર ઉ ૮૦૩-૪ વિજયસેનસૂરિ, નંદવિજય, બાદશાહના વધુ ફરમાન, ૮૦૫ 'સવાઇ' વિજયસેનસૂરિ ૮૦૬ હીરવિજયસૂરિની શત્રુંજય પર પ્રતિષ્ઠા, ઉનામાં સ્વર્ગ૦ ૮૦૭ શાંતિચંદ્ર કૃત કૃપારસકોશ ૮૦૮ ભાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્ર, ભાનુચંદ્રના ગ્રંથો ૮૦૯ વિજયસેન સૂરિનો વિશેષ પરિચય, ૮૧૦ ખ જિનચંદ્રસૂરિ ૮૧૧-૧૩ જૈનધર્મની અકબરપર અસર, ૮૧૪ અબુલફજલની આઇને અકબરીમાં વિદ્વાનો પૈકી જૈનો, બદાઉનીનો ઉલ્લેખ, અકબરની રાજસભામાં જૈનો ૮૧૭-૮ અકબર સાથે જૈનોનો પરિચય કાલ ૫૪૩-૫૬૦

પ્રકરણ ૩ જુ કેટલીક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ.

જગદ્ગુરુ કાવ્ય ને વિજયદેવસૂરિ-માહાત્મ્યના અવતરણો ૮૧૯-૨૧ ધર્મસાગર ૮૨૨-૪ વિવેકહર્ષ ૮૨૫ ભામાશાહ-પ્રતાપરાણાના મંત્રી, ૮૨૬ તેનો ભાઇ તારાચંદ, ૮૨૭ આનંદવિજય, ખંભાતનો તેજપાલસોની, આગ્રાના કોનપાલ સોનપાલ ભાઇઓ ૮૨૮ જામનગરના વર્ધમાન ને પદ્મસિંહ ૮૨૯-૩૦ વિજયદેવસૂરિ તથા વિજયસિંહસૂરિ ૮૩૧ તપાગચ્છમાં ખળભળાટ, બે પક્ષો-'દેવસૂર' ને 'આણંદસૂર' ૮૩૨ પ્રતિષ્ઠાઓ ૮૩૩-૪ અમદાવાદના શાંતિદાસ શેઠ ૮૩૪ હીરવિજયસૂરિ એક જૈન પ્રભાવક ૫૬૧-૫૭૦

વિભાગ ૮ મો. વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય હકીકત જૈન યુગ. પારા ૧૦૧૯–૧૧૯૫ ૬૯૭–૮૩૨

પ્રકરણ ૧ લુ પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો ઉદય–વીસમી સદી

ગાંધીજીનું અવતરણ–દાનવીર પ્રેમચંદ રાયચંદ ૧૦૧૯ તેમનું જીવનવૃત્તાંત અને વ્યાપક સખાવતો ૧૦૨૦ આગગાડીનો ગૂજરાતમા પ્રવેશ નાટકકાર ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી તેમના કાવ્યોના અવતરણો ૧૦૨૧–૨ તેમનું જીવન ૧૦૨૩ તેમના નાટકો ૧૦૨૪ નાટકોનું અવલોકન ૧૦૨૫–૬ નાટકોનું સંગીત, અભિનય, કલાવિધાન વગેરે

પ્રકરણ ૨ જુ અધ્યાત્મી ફિલસુફ રાયચંદ કવિ

તેમના અવતરણો ૧૦૨૭ આત્મવૃત્તાંત ૧૦૨૮ ગ્રંથો ૧૦૨૯ 'કવિ', કવિ પણ પ્રધાનપણે ફિલસુફ ૧૦૩૦ નષ્ટ ગ્રંથો ૧૦૩૧ જૈનમાર્ગનો ઉદ્ધાર–હાલની સ્થિતિ ૧૦૩૨ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી પર પ્રભાવ ૧૦૩૩–૪૧ ગાંધીજીએ આપેલ પરિચય–પોતાની આત્મકથામાથી અને ખાસ લખેલ 'સંસ્મરણો' માથી રાયચંદભાઇનો સર્વ ધર્મ પ્રત્યે આદર ૧૦૪૨ તેમના લખાણ ૧૦૪૩ ટૉલ્સ્ટૉય અને રસ્કિન સાથે તુલના, 'કવિ' ના ગુણો ૧૦૪૪ નર્મદાશંકર મહેતાનો અભિપ્રાય ૧૦૪૫ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવનો અભિપ્રાય ૧૦૪૬ ગાંધીજી અને રાજચંદ્રની શૈલી ૭૦૮–૭૨૨

પ્રકરણ ૩ જુ સાહિત્યપ્રકાશકો સંસ્થાઓ, શા ભીમસિંહ માણેક

પ્રકરણ રત્નાકરમાથી અવતરણ ૧૦૪૭ ભીમશી માણેક છપાવવા પ્રત્યે વિરોધ સામે ભીમશીનો પ્રયત્ન ૧૦૪૮ તેના સહાયકો ૧૦૪૯–૫૦ બહાર પાડેલા ગ્રંથો ૧૦૫૧ રાય ધનપતસિંહ બહાદુર ૧૦૫૨ આગમોનું પ્રકાશન ૧૦૫૩ જૈનધર્મ

પ્રકરણ ૫ મુ જૈન સંઘ વ્યવસ્થા–જૈન સંસ્થાઓ

નંદીસૂત્રમાંથી અવતરણ ૧૧૦૨ સંઘસંસ્થા, ૧૧૦૩ શ્રમણ સંઘ–સાધુસંસ્થા ૧૧૦૪ તેમાં સ્ત્રીને સ્થાન ૧૧૦૫–૭ તે સંસ્થામાં પરિવર્ત્તનો–વિકૃતિઓ, સાધુસંઘનો ઉપકાર, તેના વ્યાપક રૂપની આવશ્યકતા ૧૧૦૮ સાધુના ઉપકરણ, આચાર, પ્રવેશેલો શિથિલાચાર ૧૧૦૯–૧૦ જ્ઞાનસંસ્થા ૧૧૧૧–૪ જ્ઞાન–ભંડારો, જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય, બ્રાહ્મણ ને જૈનના ભંડારોમાં ફેર ૧૧૧૫ કેંદ્રસ્થ ભંડારની જરૂર ૧૧૧૬–૮ પર્વો, પર્યુષણા કલ્પ અને પર્યુષણપર્વનો મહિમા ૧૧૧૯–૨૧ તીર્થો, તેમનું સ્થળ, તેમનું મૂળ મૂર્તિપૂજા ૧૧૨૨–૩ મૂર્તિ અને મંદિરો ૧૧૨૪ તીર્થો સાથે વિદ્યાધામની જરૂર ૧૧૨૫ તીર્થયાત્રા–સંઘો ૧૧૨૬–૨૮ તીર્થના ઝઘડા તજી તીર્થનો સદુપયોગ કરો ૧૧૨૯ શ્રાવકસંસ્થા ૧૧૩૦ તેનો જ્ઞાનપ્રચાર, સાહિત્ય પ્રત્યે, શિલ્પકળામય મંદિરોના નિર્માણમાં ફાળો ૧૧૩૧ પાંજરાપોળ ૧૧૩૨ મનુષ્યદયા ૧૧૩૩ તેમની ધાર્મિક ક્રિયાઓ ૧૧૩૪ સંખ્યાબળ, વસ્તીપત્રક ૧૧૩૫ મુખ્યત્વે વણિકો ૧૧૩૬ જુદી જુદી જ્ઞાતિના વણિકો ૧૧૩૭ જૈન સંખ્યા ઘટવાના કારણો ૭૬૭–૭૮૨

પ્રકરણ ૬ ઠું જૈન સંસ્કૃતિ–કલાઓ

સ્વ. રણજિતરામના લેખનું અવતરણ ૧૧૩૮ કલા–નેનું સ્વરૂપ ૧૧૩૯ કલાના જુદા જુદા મૂર્તિમંત રૂપો ૧૧૪૦ શિલ્પકળા ૧૧૪૧ સંસ્કૃતિ–સંસ્કારિતા, તત્ત્વચિંતન, કળા વગેરે ૧૧૪૨ દેરાનોના સ્થાપત્યથી ગુજરાતની શોભા ૧૧૪૩–૪૫ મૂર્તિવિધાન 'શાન્ત શિવ સુન્દર'નો આદર્શ ૧૧૪૫–૬ જૈન પ્રતિમાવિધાન પર શ્રી નાનાલાલ મહેતા ૧૧૪૭ જૈનકલા–શિલ્પકળા પર શ્રી વિશ્રકરરાવ ૧૧૪૮–૫૧ જૈનચિત્રકલા ૧૧૫૨ સંગીતકલા ૧૧૫૩ શ્રી પૂરણચંદજી નાહરનું કલા-

१

जयइ जगजीवजोणि-वियाणओ जगगुरु जगाणदो ।
जगणाहो जगबधू जयइ जगप्पियामहो भयव ॥
जयइ सुआणप्पभवो तित्थयराण अपच्छिमो जयइ ।
जयइ गुरुलोयाण जयइ महप्पा महावीरो ॥
भद्द सव्वजगुज्जोयगस्स भद्द जिणस्स वीरस्स ।
भद्द सुरासुरनमियस्स भद्द धुयरयस्स ॥

—देववाचक–नदिसूत्रे

—જગતજીવની યોનિના જ્ઞાતા, જગગુરૂ, જગના આનદક, જગનાથ, જગબધુ, જગના પિતામહ ભગવન્ જયવતા છે।

—શ્રુતના પ્રભવ, તીર્થંકરોમા છેલ્લા એવા લોકગુરૂ મહાત્મા મહાવીર જય પામો।

—જે સર્વ જગતના ઉદ્યોતકર છે, જેને સુર અસુર નમ્યા છે, જેણે (કર્મરૂપી) રજને ધોઈ નાખી છે એવા વીર જિનનુ ભદ્ર હો।

२

ये पूजनीया सुमनसमूहैस्ते सन्तु मे श्री गुरव प्रसन्ना ।
सदा नवो यत्प्रतिमाप्रकर्ष पुनन्तु ते श्री कवयश्च वाचम् ॥

—જેઓ સુમનસના સમૂહથી પૂજનીય છે તે મારા ગુરૂઓ પ્રસન્ન થાઓ। જેનો પ્રતિભાપ્રકર્ષ નિરતર નવીન છે તે શ્રી કવિઓ વાણીને પવિત્ર કરો।

—ક્ષેમકરકૃત સિહાસન દ્વાત્રિશિકા–મગલાચરણ

३

गिरा गुम्फधात्री कवीन्द्रेषु वाणी, चतुर्वर्णसघश्चतुर्वर्णसघ ।
गुरुश्चानुशास्ता सुधी श्रोतृवर्गो जयेयुर्जगत्याममी आसमुद्रम् ॥

—વિવિધ રચનાની સરજનારી એવી ભાષા, કવીન્દ્રોમા વાણી, ચાર વર્ણરૂપોનો ચતુર્વિધ સઘ, અનુશાસક ગુરૂ, બુદ્ધિમા સર્વ જગતમા સમુદ્ર છે ત્યા સુધી જય પામો।

—ગુણાકરકૃત–ભક્તામરસ્તોત્ર વૃત્તિ

अर्हम् ।

नमो सुअस्स नमो तित्थस्स ।

नमो त्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ॥

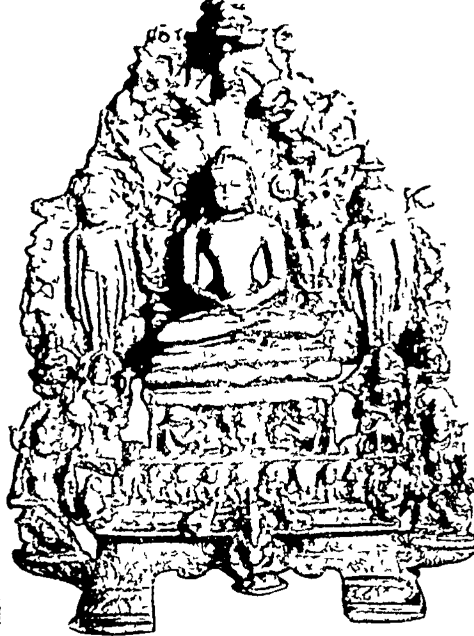
જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

લેખક—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ.

ભગવાન શ્રી માનતીન ૬ ૩

[illegible]

શ્રી આદિનાથની ધાતુ-પ્રતિમા સં ૧૦૭૭ પૃ ૩
[શ્રી પણુચંદ્ર નાહા ના સૌજન્યથી]

શ્રીમહાવીર પ્રવચન.

—पुरिसा ! सच्चमेव समभिजाणाहि । सच्चस्स आणाए से उवट्ठिए मेहावी मार तरइ ॥ આચારાંગ સૂત્ર

—હે પુરૂષો ! સત્યનુંજ સમભિજ્ઞાન-પરિજ્ઞાન કરો. સત્યની આજ્ઞા ઉપર ઉભેલો મેધાવી-બુદ્ધિશાલી માર-મૃત્યુને તરી જાય છે.

—पगड सच्चसि धिति कुव्वह ! एत्थो वरए मेहावी सव्व पावकम्म झोसइ । આચારાંગ.

સ્પષ્ટરૂપે સત્યપર સ્થિરતા કર. સત્યનિરત મેધાવી સર્વ પાપ-કર્મોને બાળી મૂકે છે.

पभू दोसे निराकिच्चा नविरुझेज्ज केणइ ।
मणसा वयसा चेव कायसा चेव अतसो ॥

—સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર

—આત્મમનને જાગ્રત કરી દ્વેષને દૂર કરી કોઇથી પણ વિરોધ મન વચન અને કાયાથી જીવનના અવસાન સુધી ન કર.

जे एग जाणइ से सव्व जाणइ ।
ज सव्व जाणइ से एग जाणइ । —આચારાંગ.

—જે એકને (આત્માને) જાણે છે તે સર્વ જાણે છે. જે સર્વ જાણે છે તે એકને જાણે છે.

दिट्ठ सुय मय विण्णाय, ज एत्थ परिकहिज्जइ ।

જે દૃષ્ટ-દેખાયું છે, સંભળાયું છે, અનુમત થયું છે, વિજ્ઞાત થયું છે, તે પ્રમાણે કહેવું જોઇએ.

વિભાગ પહેલો.

શ્રી મહાવીર અને આગમ-સાહિત્ય.

[વીરાત્ ૧ થી વીરાત્ ૯૮૦]

अरहंते वंदित्ता चउदसपुव्वी तहेव दसपुव्वी ।
एक्कारसंगसुत्तत्थधारए सव्व साहू य ॥ —ओघनिर्युक्ति

—અરિહંતો, ચૌદ પૂર્વધરને, દસ પૂર્વધરને અને ૧૧ અંગના સૂત્રાર્થ ધારનાર સર્વ સાધુઓને વંદન કરીને (આરંભું છું)

પ્રકરણ ૧ લું.

જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન.

મંગલાચરણ

सर्वज्ञमीश्वरमनन्तमसङ्गमग्र्यं सार्वीयमस्मरमनीशमनीहमिद्धम् ।
सिद्धं शिवं शिवकरं करणव्यपेतं श्रीमज्जिनं जितरिपुं प्रयतः प्रणौमि ॥
नमः श्री वर्धमानाय श्रीमते च सुधर्मणे ।
सर्वानुयोगवृद्धेभ्यो वाण्यै सर्वविदस्तथा ॥

—સર્વજ્ઞ, ઈશ્વર, અનંત, અસંગ, અગ્ર્ય, સર્વહિતાવહ, અસ્મર, અનીશ, અનીહ, તેજસ્વી, સિદ્ધ, શિવ, શિવકર, કરણ-ઇંદ્રિયો અને શરીરરહિત, જિતરિપુ, શ્રીમાન્ જિનને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રણમું છું

શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને, શ્રી સુધર્મગણધરને, સર્વાનુયોગવૃદ્ધોને અને સર્વજ્ઞની વાણીને નમસ્કાર,

—અભયદેવસૂરિકૃત ભગવતી સૂત્રટીકાના મંગલાચરણ પરથી

૨ જૈનો દરેક યુગ-મહાયુગમાં[3] ૨૪ તીર્થંકરો થએલા માને

૩ આ 'યુગ-મહાયુગ' એ શબ્દમાટે જૈન 'અવસર્પિણી' અને 'ઉત્સર્પિણી' એ નામના મોટા કાલ-કાલચક્રના બે વિભાગો કહ્યા છે અવ=નીચે, સર્પ ધાતુ સરવું એ પરથી સરનાર તે અવસર્પિણી એટલે રૂપ, રસ, ગંધ આદિ વૈભવમાં ક્રમશ જે પડતો-ઉતરતો કાલ તે, જ્યારે રૂપ, રસ ગંધ આદિ વૈભવમાં ઉત્ કહેલા ઉંચો એટલે ક્રમશ ચઢતો કાલ તે ઉત્સર્પિણી આ વિભાગોમાં સંખ્યા ન થઇ શકે એટલા વર્ષો પસાર થઇ જાય છે એ પ્રત્યેક વિભાગના છ ભાગ કર્યાં છે તેને છ 'આરા' કહેવામાં આવે છે ઉત્સર્પિણીના છ આરા પૂરા થાય કે અવસર્પિણીના આરા શરૂ થાય છે વર્તમાનમાં અવસર્પિણીનો પાંચમો આરો ચાલે છે હિંદુઓ વર્તમાન યુગને કલિયુગ કહે છે; પ્રો આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે કે ઇતિહાસ પરત્વે ચાર મત શક્ય છે (૧) સઘળું સ્થિર છે, નથી ચઢતું નથી ઉતરતું, નથી વધતું નથી ઘટતું નથી આગળ ગતિ નથી પાછળ ગતિ આ મત વિચારવા જેવો નથી (૨) જે બને છે તે આ-સ્મિક-અર્થાત્ શાથી બને છે એ આપણે કહી ન શકીએ અર્થાત્ ઇતિહાસમાં કાર્યકારણભાવની સંકલના નથી The Spirit bloweth as it listeth-આત્માના સ્વચ્છન્દ અનુસાર ગમે તે થયા કરે છે આ પણ પહેલાના જેવે જ મનુષ્યમતિને અગમ્યનો વિચાર છે (૩) ત્રીજો સિદ્ધાન્ત cycle યાને 'ચક્રનેમિ ક્રમ'નો છે (મેઘદૂતમાં કહ્યું છે તેમ नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण) ડાર્વિન પછી એક સીધી લીટીમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનો સિદ્ધાન્ત જન્મ પામ્યો (કાવ્યપ્રકાશમાં સારાલંકારની વ્યાખ્યા આપી છે તેમ उत्तरोत्तरोमुत्कर्षो भवेत् सार परावधि), પણ ઓગણીસમી સદીના આરંભ સુધી તેમ નહોતું શેલિ ઇતિહાસના યુગને ઋતુઓના રૂપકથી ઓળખે છે (If winter comes, can Spring be far behind ?) ગાડાનું પૈડું જેમ ફરે છે તેમ પ્રજાનું ભાગ્ય ફરે છે એના અસ્તોદય થયા જ કરે છે આ આપણી, યુગકલ્પની કલ્પના છે જેનું સ્વરૂપ જૈનો ઉત્સર્પિણી' અને અવસર્પિણી' એ ઉન્નતિ અને અવનતિસૂચક શબ્દેથી બતાવે છે આ તેમજ પૂર્વોક્ત પ્રગતિના સિદ્ધાન્તમાં નૈતિક દૃષ્ટ્યા દોષ એ છે કે એમાં મનુષ્ય પ્રયત્નને અવકાશ રહેતો નથી-તેથી (૪) છેલ્લો વિકલ્પ એ સંભવે છે કે મનુષ્ય વ્યક્તિ તેમજ પ્રજા પોતાનું ભાગ્ય પોતાને હાથ ઘડે છે, ઉત્સર્પિણી-સત્યયુગમાં કલિયુગ કે કલિયુગમાં સત્યયુગ-રૂપાન્તરની એની શક્તિ છે વસન્ત-કાર્તિક ૧૯૮૨ પૃ ૩૬૫-૩૬૬

૧ ભારતના આર્ય ધર્મની ત્રણ શાખાઓ વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે મળીને આર્યાવર્તના પ્રાચીન ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ બનાય છે પ્રાચીન આર્યાવર્તમા એવા અદ્ભુત મહાત્માઓ થયા છે કે જેમણે પોતાના મન વાણી અને કાયા તરન જીતી લીધાં હતા તેઓને ગુણની દૃષ્ટિથી 'જિન'[1] (જિ ધાતુ જીતવુ, એ ઉપરથી જીતનાર)[2] અર્હત્ (યોગ્ય) એ યથાર્થ નામ આપવામા આવે છે, અને એમના ધર્મને ખાસ અનુસરનાર તે 'જૈન' 'આર્હત' કહેવાય છે એ મહાત્માઓએ પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી અસખ્ય જીવો આ સંસારમાથી તારી દીધા છે અને તેથી તેઓ 'તીર્થંકર' નામે પણ ઓળખાય છે

---

૧ 'જિન' શબ્દ બુદ્ધના માટે, તેમજ વિષ્ણુના માટે પણ વપરાય છે જુઓ

सर्वज्ञ सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागत ।
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिन ॥ अमरकोश
जिनोऽर्हद् बुद्ध विष्णुषु । हेमचन्द्र-अनेकार्थ संग्रह २-३७८

વળી 'જિન' (જૈનોના જિન) સબધી યોગવાસિષ્ઠમા મુમુક્ષુ પ્રકરણમા અહંકાર ખંડન અધ્યાયમા ઉલ્લેખ છે કે —

नाह रामो न मे वाञ्छा न च भोगेषु मे मन ।
केवल शान्तिमिच्छामि स्वात्मनीव जिनो यथा ॥

૨ પ્રાચીન ઋગ્વેદમા અર્હત્ યોગ્ય, મહાન્, સમાન્ય વગેરે અર્થમા વપરાયો છે જુઓ ઋગ્વેદ ૨ ૩-૧, ૨-૩-૩, ૭-૧૮, ૧૦ ૨૨, ૨-૨, ૧૦-૯૯-૭ મૂળ

શ્રી હેમચન્દ્રના અભિધાન ચિંતામણિ (૧, ૨૪, ૨૫)મા આ અર્હત્ શબ્દના પર્યાય નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે —

अर्हज्जिन पारगतस्त्रिकालवित् क्षीणाष्टकर्मा परमेष्ठ्यधीश्वर
शम्भु स्वयम्भू भगवाञ्जगत्प्रभु स्तीर्थंकरस्तीर्थकरो जिनेश्वर ॥

બૌદ્ધ ગ્રંથ દીઘનિકાયના બીજા સૂત્ર સામગ્ગફલસુત્ત[૫]મા તેમજ જૈન સૂત્રોમા આવેલ છે) સ્થાપિત થયો હતો તે ચાર યામ એટલે વ્રત નામે પ્રાણઘાતમાથી સર્વથા નિવૃત્તિ (અહિંસા), અસત્ય બોલવાથી સર્વથા નિવૃત્તિ (સત્ય), અદત્તાદાનમાથી (ચોરીમાથી) સર્વથા નિવૃત્તિ (અસ્તેય), અને પરિગ્રહમાથી સર્વથા નિવૃત્તિ (અપરિગ્રહ), તે ચારનો પાર્શ્વજિન ઉપદેશ કરતા હતા આ પરિગ્રહનો અર્થ એ છે કે કોઇપણ વસ્તુનો સગ્રહ કરવો નહિ તેમા સ્ત્રીપણ પરિગ્રહના વસ્તુરૂપે ગણાતી હતી પણ શ્રી મહાવીરના સમયમા પરિગ્રહનો અર્થ સંકુચિત થયો, એટલે કે પરિગ્રહમા ધન, ધાન્ય, જમીન વગેરે ગણાવા લાગ્યુ અને સ્ત્રીનો પરિગ્રહ પરિગ્રહ તરીકે ન સમજાયો એટલે કે અપરિગ્રહનો અર્થ કેવળ કોઈપણ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવો નહિ એવો થવા લાગ્યો, અને કોઇ કોઈ પ્રસગે સ્ત્રીસગ કરવાને હરકત નથી એવુ કેટલાક દભી પરિવ્રાજકો પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા, તેથી શ્રી મહાવીરે સર્વથા મૈથુનવિરતિ એ પાચમો યામ ઉક્ત ચાર યામો સાથે જોડી પચશિક્ષારૂપે–પચવ્રતરૂપે ઉપદેશ્યો (ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર)[૬]

૫ શ્રી મહાવીરનો જન્મ વિ સં પૂર્વે ૫૪૨ (ઇ સ પૂર્વે ૫૯૮)મા અને તેમનુ નિર્વાણ પાવાપુરીમા ૭૨ વર્ષની વયે વિ સ પૂર્વે ૪૭ (ઇ સ પૂર્વે ૫૨૬)મા કાર્તિક (ગૂજરાતી આશ્વિન) વદ

૫ એ બૌદ્ધ ગ્રથમા એમ જણાવ્યુ છે કે ચાતુર્યામ સવરવાદ મહાવીર સ્વામીનો વાદ હતો પરતુ જૈન ગ્રથો ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેમની પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ પર થયેલા પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરના સમયમા તે હતો

૬ તે સૂત્રમા અધ્યયન ૨૩ ગાથા ૨૩ માં કહ્યુ છે કે—

चाउज्जामो अ जो धम्मो । जो इमो पचसिक्खिओ ॥
देसिओ वद्धमाणेण । पासेण य महामुणी ॥

અર્થ—પાર્શ્વ મહામુનિએ જે ચાતુર્યામ ધર્મ કહ્યો છે તેજ વર્ધમાન સ્વામીએ પચશિક્ષ રૂપે ઉપદેશ્યો છે

છે વર્તમાન યુગમા ૨૪ થએલા તેમા સૌથી પહેલા ઋષભદેવજી અને છેલા વર્દ્ધમાન-મહાવીર સ્વામી ઋષભદેવજી અત્યત પ્રાચીન કાળમા થઇ ગયા એમને બ્રાહ્મણો પણ વિષ્ણુના ૨૮ અવતારમાના એક માને છે, અને એમના અદ્દ્ભુત વૈરાગ્યની અને પરમહસ વૃત્તિની બહુ પ્રશસા કરે છે ઋષભદેવજી પછીના બીજા વીસ તીર્થંકરો પણ ઘણા પ્રાચીન કાળમા થઇ ગયા પછી બાવીસમા નેમિનાથજી તે કૃષ્ણના પૈતૃક ભાઈ સૌરાષ્ટ્રના ગિરિનાર પર્વતપર સિદ્ધિ પામ્યા ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ એ કાશીના અશ્વસેન રાજાના પુત્ર-તેમણે ૭૦ વર્ષ સુધી જૈન ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો એમનો સમય વિ સ પૂર્વે ૮૨૦ થી ૭૨૦ (ઈ સ પૂર્વે ૮૭૬ થી ૭૭૬) એટલે કે તેઓ શ્રી મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પહેલા ૨૫૦ વર્ષે સિદ્ધ થયા ૪

૩ આ પાર્શ્વનાથજીને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે ડૉ યાકોબી (Jacobi) આદિએ હાલની શોધખોળથી સ્વીકારેલ છે સર ભાડારકરે નેમિનાથજીને પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે જણાવેલ છે અને તેમ ગણતા સૌરાષ્ટ્ર (કે જેમા હાલનુ ગુજરાત સમાઇ જતું હતુ)સાથે જૈનોનો સબધ શ્રી નેમિનાથ પહેલાનો હતો એમ સિદ્ધ થઈ શકે

૪ શ્રી મહાવીર પહેલા ચાતુર્યામ સવરવાદ (કે જેનો ઉલ્લેખ

---

૪ गते श्री पार्श्वनिर्वाणात्सार्द्धे वर्षशते द्वये ।
श्री वीरस्वामिनो जज्ञे महानदपदोदय ॥
—अमरचद्र-जिनेन्द्र चरित्रे.

अड्ढा इज्ज सएहिं गएहिं वीरो जिणेसरो जाओ ।
—પ્રવચન સારોદ્ધાર ગાથા ૪૦૪

એટલે પાર્શ્વના નિર્વાણથી અઢી સો વર્ષે વીર જિનેશ્વર જાત એટલે (ટીકામા સિદ્ધપણે) થયા

નૈતિક સિદ્ધાન્તોમા અને ધાર્મિક ભાવનાઓમા તો મહાવીર અને બુદ્ધ બને લગભગ સરખા હતા, મુખ્ય વિષયોમા તો એકમતજ હતા, એટલુજ નહિ પણ એમના સમયના બીજા વિચારકોના, (કેટલાક) નૈતિક અને ધાર્મિક અભિપ્રાયો સાથે પણ એ બંને એકમત હતા બ્રાહ્મણધર્મના આચાર્યો જ્ઞાતિભેદના સંકુચિતપણાએ કરીને અને યજ્ઞમા પશુઓને મારી હોમવાના ધર્મે કરીને બધાઈ પડયા હતા એજ ધર્મ આ સાધુઓને એકેવારે પાપકર્મ લાગ્યુ, કારણ કે માણુસની કે પશુની હિંસાને સૌથી ભ્રષ્ટ પ્રકારનુ પાપ એ માનતા હતા મહાવીરે બધો પુરૂષાર્થ આત્મા ઉપરજ દાખવ્યો છે, એ માત્ર સાધુજ ન હતા, પણ તપસ્વીયે હતા પરંતુ બુદ્ધને સાચો બોધ પ્રાપ્ત થયા પછી એ તપસ્વી ના રહ્યા, માત્ર સાધુજ રહ્યા અને પોતાનો બધો પુરૂષાર્થ જીવનધર્મ ઉપર દાખવ્યો એકનો ઉદ્દેશ એથી આત્મધર્મ થયો, બીજાનો લોકધર્મ થયો "

૮ તે વખતે શ્રી મહાવીરે જણાવ્યુ કે (૧) "બધા જીવો આયુષ્યને અને સુખને ચાહે છે, દુખ અને વધ (મરણ) સૌને અપ્રિય છે, સર્વ કોઇ જીવવાની પ્રીતિવાળા અને વૃત્તિવાળા છે, જીવવુ બધાને વહાલુ છે "૮ માટે જીવો અને જીવવા દ્યો, (૨) બ્રાહ્મણ,

---

૮ सव्वे जीवा पिया उया, सुहसाया, दुक्खपडिकूला, अप्पियवहा पियजीविणो जीविउकामा । सव्वेसि जीविय पिय । (तम्हा) णातिवाएज्जे किचण ॥-आचाराग सूत्र

—બધા જીવોને આયુષ્ય પ્રિય છે, સર્વે સુખના અભિલાષી છે દુખ સર્વને પ્રતિકૂલ છે, વધ (મરણ) સૌને અપ્રિય છે સર્વે કોઇને જીવિત-જીવવુ પ્રિય છે સર્વે જીવવાની ઈચ્છા રાખે છે આ માટે કોઈને મારવો-કષ્ટ દેવુ ન લેઈએ

सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता न हतव्वा न अज्जावेयव्वा न परिघेतव्वा न उवद्दवेयव्वा एस धम्मे सुद्धे धुवे नीए सासए समेच्च लोय खेयन्नेहिं पवेइए ॥ આચારાગ સૂત્ર

અમાવાસ્યાને દિને થયું તે દિને લિચ્છવી રાજાઓએ તે નિર્વાણના સ્મરણાર્થે પોતાના નગરમાં દીપમાલા-રોશની કરી હતી. આથી દીવાલી પર્વ થયું ને તેમના નિર્વાણથી જૈનોનો શક ચાલતો આવ્યો કે 'ઇતિહાસ ઉપરથી ધર્માચાર્યના નામથી શક ચલાવવાની પહેલ જૈનોએ કરેલી જણાય છે' (લોકમાન્ય તિલકનું વડોદરાની ત્રીજી જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ વખતે કરેલું ભાષણ)

નિર્ગ્રંથ મહાવીર અને શ્રમણ બુદ્ધ બંને સમકાલીન હતા, બંને નિર્વાણવાદી મહાપુરુષો હતા. તેનું લક્ષ્ય એક જ હતું, પરંતુ તે લક્ષ્ય સાધવાની બંનેની પ્રવૃત્તિ ભિન્ન હતી. બંનેના સમયમાં સમાજની અને ધર્મની સ્થિતિ સરખી જ હતી, ને ધાર્મિક અને સામાજિક ચળવળનો તે સમય હતો. ધર્મવિચારના પ્રખ્યાત 'દર્શનો' લગભગ આ સમયમાં-ક્ષત્રિયયુગમાં થયાં. વેદવિહિત હિંસાઆદિ, ક્રિયાકાંડે ધર્મનું સ્વરૂપ પકડયું હતું. શૂદ્રોને અને સ્ત્રીઓને માટે વેદાધ્યયન અને સંન્યાસાદિનો નિષેધ હતો. યજ્ઞોથી દેવકૃપા મનાતી. મનુષ્યોને તારી આપવાના ક્રિયાકાંડો રચી વર્ણભેદની પ્રચંડ દીવાલો ઉભી કરી પોતાને સર્વોત્તમ-ઉચ્ચત્તમ માની મનાવી બ્રાહ્મણોએ લોભ, લાલચ, અજ્ઞાન અને અભિમાનને વશ થઇ આખા સમાજની સ્થિતિ ઉલટી કરીને બગાડી નાખી હતી.

૭ જર્મન પ્રોફેસર લોઇમાન Leumann જણાવે છે કે[૭] —

'બંને (શ્રી મહાવીર અને બુદ્ધ) ઉત્તમકુળમાં જન્મ પામ્યા હતા, બંને પોતાના જ કુટુમ્બમાં ઉછરીને મોટા થયા હતા અને બંને આશરે ત્રીશ ત્રીશ વર્ષના સંસારવ્યવહારથી કંટાળી આખરે સાધુ થયા. બન્નેએ અતિ આતુરતાથી અને પોતાના પરિપૂર્ણ પુરૂષાર્થથી તપશ્ચર્યા આદરી, પણ તપ એમને તો કસોટી-પત્થર હતી. મહાવીર એમાં પાર ઉતર્યા અને એને અનુસરીને પોતાનો ધર્મ યોજ્યો.

૭ 'બુદ્ધ અને મહાવીર' ગુ. ભાષાંતર કરનાર રા. નરસિંહભાઇ ઇશ્વરભાઈ પટેલ પૃ. ૧૫, ૧૬, ૧૯,

ભોક્તા છે[૧૪] ટુકમા કવિસમ્રાટ્ ટાગોરના શબ્દોમા શ્રી મહાવીરે "ડિંડિમ નાદથી એવો મોક્ષનો સદેશ આર્યાવર્ત્તમા વિસ્તાર્યો કે, ધર્મ એ માત્ર સામાજિક રુઢિ નહીં પણ વાસ્તવિક સત્ય છે-મોક્ષ એ સાપ્રદાયિક બાહ્ય ક્રિયાકાડ પાળવાથી મળતો નથી, પણ સત્ય ધર્મના સ્વરૂપમા આશ્રય લેવાથી મળે છે, અને ધર્મમા મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ સ્થાયી રહી શકતો નથી" તેમણે ઉપદેશ લોકભાષામા આપ્યો ને તેમના પ્રવચન પણ તેમા ગુથાયા

૯ પરમ યોગી શ્રી મહાવીર કર્મના ઉદયપ્રયોગે વિચરનારા, અત્યન્ત વાચયમ (મિતભાષી), ઉત્કટ અને તીવ્ર ચારિત્ર્ય પાળનાર (આપદ્ ધર્મને નામે પણ એક પણ બારી નહીં રાખનારા) હતા શરીર, વચન અને મન એ ત્રણે તેમના દાસ હતા તેમણે આખો બને તેટલી નિર્નિમેષ રાખી, ધ્યાન સેવી, અચેલક રહી, લોકલજ્જાને જીતી ઘણા લાબા સમય સુધી આરણ્યક બની આકરા ટાઢ, તાપ ભૂખ અને તરસ સહ્યા કર્યા હતા તેમની તપશ્ચર્યા અતિ કડક અને તીવ્ર હતી તેઓ તીવ્ર માર્ગના ઉપાસક હતા, ત્યારે શ્રી બુદ્ધે ઉગ્ર તપશ્ચર્યાનો ત્યાગ કરી મધ્યમ માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો, અને તેમા લોકના વ્યાવહારિક શ્રેયને પ્રથમ સ્થાન આપ્યુ હતુ શ્રી મહાવીરે લોકનો સસ્પર્શ સુદ્ધા છોડયો હતો-અનેક સાધનોથી જુદીજુદી રીતે લક્ષ્ય સાધી શકાય એવા અનેકાન્ત ઉપદેશના-સ્યાદ્વાદ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારક તેઓ હતા, તેથી તેમના માર્ગમા વિનય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, નમ્રતા કે સવજ્ઞતા,

---

૧૪ अत्ता हि अत्तनुवधु अत्ता अत्तनो मित्त — આચારાગ
—આત્મા જ આત્માનો બધુ છે, આત્મા આત્માનો મિત્ર છે

સરખાવો— अत्तना व कत पाप अत्तना सकिलिस्सति ।
अत्तना अकत पाप अत्तना व विसुज्झति ।
सुद्धि असुद्धि पच्चत्त नाञ्ञो अञ्ञ विसोधये ॥
धम्मपद–१६५

સરખાવો — आत्मनात्मानमुद्धरेत् । भगवद्गीता

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર—એ ઉપનામો માત્ર ક્રિયાજન્ય છે, માટે શાસ્ત્ર-શ્રવણ અને આચરણનો સર્વને સમાન હક છે બ્રાહ્મણ તેજ કે જે બ્રહ્મ-આત્માનું સ્વરૂપ જાણે, અને અહિંસાધર્મને વિશિષ્ટ માને.[૯] (૩) યજ્ઞ એ આત્મબલિદાન છે—હિંસાજનિત યજ્ઞ તે ખરો યજ્ઞ નથી[૧૦] (૪) લોકપ્રવાદને અનુસરવો નહી.[૧૧] (૫) આત્માનો ઉદ્ધાર આત્મા પોતેજ સ્વબળથી કરી શકે છે ને તેથી પરમાત્મા બની શકે છે ને તેમ કરવા માટે જીવે લાગેલા કર્મોના આવરણ આત્મબળથી—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રથી દૂર કરવા જોઇએ—એ ત્રણ રત્નનો સામુદાયિક માર્ગ એજ મોક્ષમાર્ગ છે[૧૨] (૬) આ વડે સામ્પ્રદાયિક દૃષ્ટિએ જૈન ન હોય છતાં અન્ય લિંગે કોઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકે.[૧૩] (૭) સર્વ સિદ્ધાત્મા, પરમાત્મા છે—ઇશ્વર છે અને એ રીતે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ છે આત્મા પોતે પોતાના કર્મનો કર્તા અને

—સર્વ પ્રાણ, સર્વ ભૂત, સર્વ જીવ, સર્વ સત્ત્વને ન હણવા, ન કલેશ ઉપજાવવો, ન પરિતાપ ઉપજાવવો, ન ઉપદ્રવ કરવો આ ધર્મ શુદ્ધ ધ્રુવ ન્યાય શાશ્વત છે લોકને સમ્યક્ પ્રકારે જાણી બુદ્ધોએ પ્રવર્તાવ્યુ

૯ જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા યજ્ઞીય અને હરિકેશીય એ બે અધ્યયનો. (૨૫ મુ અને ૧૨ મું) તેમા બ્રાહ્મણના લક્ષણો દર્શાવ્યા છે અને સાથે એ સ્પષ્ટ બતાવ્યુ છે કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શુદ્ર એ માત્ર તે તેના કર્મો કરવાથી બને છે સરખાવો ધમ્મપદમા બ્રાહ્મણવગ્ગ.

૧૦ જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા વિજયઘોષ અને જયઘોષનો સવાદ

૧૧ णो लोगस्सेसण चरे—એટલે લોકૈષણાને—લોકવાદને અનુસરવો નહીં—દુનિયાની દેખાદેખી કરવી નહિ—आचाराग

૧૨ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग —ઉમાસ્વાતિકૃતતત્ત્વાર્થસૂત્ર

૧૩ सेयवरो य आसवरो य बुद्धो वा तहय अन्नो वा ।
समभावभावी अप्पा लहइ मुक्ख न संदेहो ॥

—સ બોધસત્તરી

સંઘનો સભાસદ થઈ શકે અને એ સંઘના સર્વ માણસ સાથે સમાન વ્યવહાર કરી શકે જૈન સાધુઓ નિર્ગ્રન્થ, શ્રમણ, ભિક્ષુ આદિ નામથી ઓળખાતા ૧૮

૧૨ જૈન 'નિર્ગ્રંથો' અને બૌદ્ધ 'શ્રમણો' ની સાધુતા, ઉગ્ર તપશ્ચર્યા અને નિઃસ્વાર્થ લોકહિતવૃત્તિ જોઇને પુષ્કળ લોકો તેમના તરફ આકર્ષાયા સર્વને સમાન ગણવા અને સર્વ જીવો તરફ દયા રાખવી એ સત્ય સિદ્ધાંતોએ લોકોને વશ કર્યા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યાદિ સંઘમા જોડાયા જે વિકૃત સ્વરૂપને બ્રાહ્મણધર્મ તે સમયે પામ્યો હતો, અને જે મનુષ્ય અને પશુની હિંસા ધર્મક્રિયાને નામે થતી હતી ને દુરાચાર તેમજ સોમપાનાદિ ચાલતા હતા, તેથી લોકોમા તિરસ્કાર વધી ગયો ને જૈન તેમજ બૌદ્ધ સંઘ વધારે ને વધારે બળ પામતા ગયા આ વિ સ આઠમા શતક સુધી ચાલ્યુ આથી બ્રાહ્મણોને પોતાના ધર્મ માટે ચિંતા થઈ, લોકોને ભાવતો અને તેમા આદર ઉત્પન્ન કરે તેવો ધર્મ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ જાગી તેમણે ધર્મરૂપે મનાતા વિચારો અને ક્રિયાઓમા ફેરફાર કરવાનુ–સુધારવાનુ સ્વીકારી ધર્મગ્રંથોની રચના કરી યજ્ઞયાગાદિકમા થતી હિંસાનો નિષેધ થતો ગયો. રા આનંદશંકરભાઈ કહે છે કે૧૯ "ઐતરીયમા કહેવામા આવ્યુ છે કે સૌ પ્રથમ પુરુષમેધ હતો, ત્યાર બાદ અશ્વમેધ અને અજામેધ થવા લાગ્યો અજામાથી પણ છેવટે ડાંગરમા યજ્ઞની સમાપ્તિ મનાવા લાગી આવી રીતે ધર્મો શુદ્ધ થતા ગયા મહાવીરસ્વામીના સમયમા પણ એવીજ ચાળવણી થતી હતી એમ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા

---

૧૮ જૈન શ્રમણોના આચારમાજ તપને પ્રાધાન્ય છે અને આવા શ્રમણનો ઉલ્લેખ વાલ્મીકિ રામાયણના નીચેના શ્લોકમા કરેલો જણાય છે —

ब्राह्मणा भुजते नित्य नाथवन्तश्च भुजते ।
तापसा भुजते चापि श्रमणाश्चैव भुजते ॥ १२ ॥ (बा स १४ पृ २८)

૧૯ સ ૧૯૭૩ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ વઢવાણ કેંપમા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ચતુર્થ જયંતીપર આપેલ વ્યાખ્યાન

તપ, નિરાહારાદિ દેહને ત્યાગ કરતું–એટલે કે દેહદમનથી આત્મ-ચૈતન્યનું લક્ષ્ય સાધી શકાય–તેમાં એકદેશીયતા નહોતી 'અહિંસા સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે' એ તેમના અનુયાયીઓનો પ્રાણ હતો[15] તેમના પ્રરૂપેલા ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીના આચાર કડક અને નિરપવાદ હતા[16]

૧૦ જૈન કથા પ્રમાણે તેમના અનુયાયીઓમા વૈશાલી નરેશ ચેટક[17], કૌશામ્બીનો રાજા શતાનિક, મગધનરેશ શ્રેણિક (જૈન ગ્રંથોમા ભંભાસાર અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમા બિમ્બિસાર છે બંનેના ગ્રંથોમા 'સેણિય' નામ પણ છે) તેનો પુત્ર કોણિક (અજાતશત્રુ)–તેનો પુત્ર ઉદાયી–ઉદયન, ઉજ્જયિનીનો ચંડપ્રદ્યોત, પોતનપુરનો રાજા પ્રસન્નચંદ્ર, વીતભયપત્તનનો ઉદાયન રાજા વગેરે હતા આથી તેમના ઉપદેશની અસર વધુ થઈ

૧૧ બ્રાહ્મણોના યજ્ઞયાગાદિમા અનેક જાનની હિંસા થતી હતી તેનો વિરોધ કરવા શ્રી મહાવીર અને શ્રી બુદ્ધ જેવા ક્ષત્રિય વીરોએ ઝંડો ઉઠાવ્યો (આ ક્ષત્રિય યુગ હતો) આ સાથે આર્ય પ્રજામા જાતિમદને પરિણામે જડ થએલી વર્ણો તથા વર્ણાન્તર જાતિના અનેક ખંડો તથા વર્ણભેદના અનિષ્ટ બંધારણનો વિરોધ કરી એકજ જાતિ–સંઘની સ્થાપના કરી જૈન ધર્મના આ મહામંડળ 'સંઘ'ના ચાર વિભાગ છે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા પહેલા બે સમાન રીતે વૈરાગ્ય અને તપના તીવ્ર નિયમ પાળે છે અને છેલ્લા બે, સંસારમા રહી મુનિઓના ઉપદેશ સાંભળે છે (શ્રુ સાંભળવુ, એ ધાતુ પરથી) આ સંઘમા જે તેમના સિદ્ધાંતનો અનુયાયી થાય તે આ

---

15 धम्मो मगलमुक्किट्ठ अहिसा सजमो तवो–દશવૈકાલિક સૂત્રની પ્રથમ ગાથા

16 જુઓ આચારાંગ આદિ સૂત્રો

17 જુઓ શ્રી જિનવિજયનો લેખ નામે 'વૈશાલિના ગણસત્તાક રાજ્યનો નાયક રાજા ચેટક' જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૨, ૩–૪

આવેલા વિજયઘોષ અને જયઘોષના સવાદ ઉપરથી જણાઈ આવે છે એ સવાદમા યજ્ઞનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યુ છે વેદનુ ખરૂ કર્ત્તવ્ય અગ્નિહોત્ર છે, અગ્નિહોત્રનું તત્ત્વ પણ આત્મસળિગાન છે આ તત્ત્વને કાશ્યપ ધમ અથવા ઋષભદેવનો ધર્મ કહેવામા આવે છે બ્રાહ્મણના લક્ષણો પણ અહિંસાધમ વિશિષ્ટ આપ્યા છે બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથોમા પણ બ્રાહ્મણોના એવાજ લક્ષણો આપ્યા છે ગૌતમ બુદ્ધના સમયમા બ્રાહ્મણનું જીવન બહુ જુદીજ જાતનું હતુ બ્રાહ્મણોના જીવનમા જે ખામીઓ પ્રવેશી હતી તે બહુ પાછળથી પ્રવેશી હતી અને જૈનોએ બ્રાહ્મણોની ખામી સુધારવામા પોતાની ફરજ બજાવી છે જો જૈનોએ એ ખામી સુધારવાનુ કાર્ય હાથમા ન લીધુ હોત તો બ્રાહ્મણોને પોતાને તે કામ હાથ ધરવુ પડ્યુ હોત "

૧૩ લોકમાન્ય તિલકે જણાવ્યુ છે કે " જૈનોના 'અહિંસા પરમો ધર્મ'ના ઉદાર સિદ્ધાતે બ્રાહ્મણ ધમ ઉપર ચિરસ્મરણીય છાપ મારી છે યજ્ઞયાગાદિકમા પશુવધ થઈ યજ્ઞાર્થ હિંસા થતી હતી તે આજકાલ બધ થઈ છે, તે જૈન ધર્મે એક મોટી છાપ બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર મારી છે પૂર્વકાળમા યજ્ઞના અર્થે અસંખ્ય પશુઓની હિંસા થતી હતી કે જેનુ પ્રમાણ મેઘદૂત કાવ્ય અને બીજા અનેક ગ્રંથોથી મળી આવે છે રતિદેવ રાજાએ જે યજ્ઞો કર્યા હતા તેમા તેણે એટલા પશુઓનો વધ કર્યો હતો કે તેમના લોહી વડે નદીઓનું પાણી લાલ રંગનુ બની ગયુ હતુ તે કાળથી નદીનુ નામ ચર્મણ્વતી પ્રસિદ્ધ છે પશુવધથી સ્વર્ગ મળવાનો પૂર્વકાળે જે ખ્યાલ હતો તેની આ કથા એક સાક્ષી છે આ ઘોર હિંસાથી બ્રાહ્મણો આજે મુક્ત છે તેનો યશ જૈન ધર્મને છે "

૧૪ વિ ર્સ આઠમા નાનક સુધીમા બ્રાહ્મણોનો હિંસા ધમ અને બ્રાહ્મણોની જન્મથી મનાતી વર્ણવ્યવસ્થા—એ બંનેને આ બે પ્રબળ નીરોએ અને તેમના અનુયાયી ઉપદેશકોએ મૂળમાથી હલાવી નાખ્યા દિગબર કથા પ્રમાણે ભદ્રબાહુથી દક્ષિણમા જૈન ધર્મનો પેસારો થયો ને ત્યારથી તેની ...

બહુ અર્થવાળુ) અથવા નિગુણ (એટલે નિયત-પ્રમાણુનિશ્ચિત ગુણો વાળુ) ગૂથે છે, તેથી શાસનના હિત માટે સૂત્ર પ્રવર્તે છે (મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ સહિત વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય પૃ ૫૦૭)

सव्वप्पवायमूल दुवालसग जओ समक्खाय ।
रयणागरतुल्ल खलु तो सव्व सुदर तमि ॥ —हरिभद्रसूरि-उपदेशपदे

—સર્વપ્રવાદોના મૂલરૂપ દ્વાદશ અગ જે કારણથી સમાખ્યાત-પ્રસિદ્ધ છે તે કારણથી તેમા રત્નાકરના જેવુ સર્વ સુદર જ છે

णय किंचि अणुण्णाय पडिसिद्ध वावि जिणवरिंदेहिं ।
एसा तेसि आणा कज्जे सच्चेण होअव्व ॥ —सघदासगणिक्षमाश्रमण

—જિનવરે દોએ-જિનોએ કઇની અનુજ્ઞા આપી નથી તેમજ કઇનો નિષેધ કર્યો નથી તેમની આ આજ્ઞા છે કે મ યથી કાર્યમા વર્ત્તવુ

वदे पादद्वितय भक्त्या श्री गौतमादिसूरीणा ।
नि शेषशास्त्रगगाप्रवाहहिमवद्गिरिनिभाना ॥

—મલધારી હેમચદ્ર કૃત ધર્મોપદેશમાળાનુ મ ગલાચરણ

અથાત —સવ શાસ્ત્રરૂપ ગ ગાપ્રવાહના હિમવદ્ ગિરિ જેવા શ્રી ગૌતમ આદિ (સુધર્મા જબૂ વગેરે) સૂરિઓના ચરણયુગ ભક્તિથી વદુ છુ

स्तौमि श्री गौतमादींस्तानेकादशमहाकवीन् ।
यैरपूरि द्वादशागे समस्या त्रिपदी गुरो ॥

—મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર

—જેઓ પોતાના ગુરૂ (શ્રી મહાવીર) ની ત્રિપદીની સમસ્યા માગ અગોથી પૂરી તે ગૌતમાદિ ૧૧ મહાકવિઓને સ્તવુ છુ

मा नीयाज्जैना गौ सद्धमालङ्कृतिनवरसाढ्या ।
त्रिपन्यान्वितयापि यया भुवनत्रयगोचरोऽव्यापि ॥

—ઉદયસિંહકૃત ધર્મવિધિ વૃત્તિ (૧૨૮૬)નુ મ ગલાચરણ

અથાત —સદ્ધર્મને અલ કૃત કરનારી, નવરસથી સમૃદ્ધ, એવી જૈન ગૌ (વાણી ગાય) કે જે ત્રણ પદ (ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધ્રૌવ્ય મ ા પ) થી યુક્ત હતા (એ ત્રણ પગ-પગલા છતા) ત્રણે જગતના વ્યાપ્ત થઇ તે જય પામો

પ્રકરણ ૭ મું.

આગમકાલ.

[વીરાત્ ૧ થી ૧૭૦ વર્ષ, એટલે વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ થી વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૦]

तित्थयरे भगवंते अणुत्तरपरक्कमे अमिअनाणी ।
तिण्णे सुगइगइगए सिद्धिपहपएसए वंदे ॥
वंदामि महाभागं महामुणिं महायसं महावीरं ।
अमरनररायमहिअं तित्थयरमिमस्स तित्थस्स ॥
इक्कारस वि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि ।
सव्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च ॥

—भद्रबाहु-आवश्यक निर्युक्तिपीठिकानंतर

—અનુત્તર પરાક્રમવાળા, અમિતજ્ઞાની, (સંસારથી) તરેલા, સુગતિ ગતિમાં એટલે મોક્ષમાં ગયેલા, સિદ્ધિના પથ-માર્ગના ઉપદેશક (એવા) તીર્થંકર ભગવાનને વંદન કરું છું.

—મહાભાગ્ય, મહામુનિ, મહાયશ, અમર અને નરરાજથી પૂજિત, અને આ તીર્થના તીર્થંકર-તીર્થપ્રવર્તક (એવા) મહાવીરને વંદન કરું છું.

—(ગૌતમાદિ) અગિયાર ગણધરો કે જે પ્રવચન-આગમના પ્રવાચક છે તેમને, સર્વ ગણધરોના વંશને, વાચકોના વંશને, અને પ્રવચન-આગમને હું વંદન કરું છું.

'उप्पन्नेइ वा, विगमेइ वा, धुवेइ वा'—त्रिपदी ॥

—ઉપજે છે, વા નાશ પામે છે વા ધ્રુવ રહે છે એ ત્રણ પદ

अत्थं भासइ अरहा, सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं ।
सासणस्स हियट्ठाए, तओ सुत्तं पवत्तेइ ॥

—भद्रबाहु-आवश्यकनिर्युक्ति गाथा ९२

—અર્હંતો અર્થ (માત્ર) કહે છે, (નહિ કે દ્વાદશાંગરૂપ સૂત્ર) (અને) ગણધરો સૂત્ર (દ્વાદશાંગરૂપ) નિપુણ (એટલે સૂક્ષ્માર્થ પ્રરૂપક

જુદી દશાઓનુ વર્ગીકરણ કરેલુ છે ટુકામા કહીએ તો મહાવીરે એમના સમયમા જે વિદ્યાઓ વર્તમાન હતી તે સૌનો ઉપયોગ કરીને એમણે પોતાની વિચારમાળા વ્યવસ્થિત કરી છે.'[૨૧]

૧૬ શ્રી મહાવીરના સમયમા સર્વ ધર્મવિચાર અને તત્ સબંધી ગ્રથના સસ્કૃત ભાષામા ચાલતી હતી તે વખતે ઋગ્, યજુષ અને સામ વેદાદિ હતા સસ્કૃત ભાષા લોકો વિશેષ કરીને સમજતા ન હતા લોક ભાષા પ્રાકૃત હતી, અને તે ભાષામાજ કરેલો બોધ લોકમા સક્રાંત થાય, તે માટે શ્રી મહાવીર અને શ્રી બુદ્ધ બન્નેએ પ્રાકૃતનોજ ઉપદેશાર્થે સ્વીકાર કર્યો આ પ્રાકૃત ભાષા તે તે વખતની પૂર્વ મગધ દેશથી તે પશ્ચિમે પજાબ અને દક્ષિણે માળવા વૈદર્ભ વગેરે પ્રદેશ સુધીની પ્રચલિત લોકભાષા મગધ દેશનુ મહાન્ રાજ્ય, તે પરથી તેને 'માગધી' કહેવામા આવતી અને બૌદ્ધ ગ્રથોની ભાષા પણ પ્રાકૃત છે કે જેને પશ્ચિમના વિદ્વાનો 'પાલી' (પ્રાકૃતિ–પાયડી–પાલી) નામ આપે છે જૈનોની પ્રાકૃત ભાષાને 'અર્ધમાગધી' કહેવામા આવે છે અને કોઇ 'મહારાષ્ટ્રી' કહે છે તેમની ધર્મભાષા એ રીતે પ્રાકૃતજ છે શા માટે પ્રાકૃતમા ? તો તે માટે હરિભદ્રકૃત 'ઉક્ત' એમ કહી દશ વૈકાલિક ટીકા તથા ધર્મબિંદુ વૃત્તિમા ટાકયુ છે કે—

बालस्त्रीमृद(मंद)मूर्खाणा नृणा चारित्रकाक्षिणाम् ।
अनुग्रहार्थं सर्वज्ञै सिद्धान्त प्राकृत कृत ॥

—ચારિત્રને ચાહનાર બાળ, સ્ત્રી, મદ–મૂર્ખ વગેર મનુષ્યોના અનુગ્રહ માટે સર્વજ્ઞોએ (પારગામી તત્ત્વજ્ઞોએ) સિદ્ધાન્તને પ્રાકૃત બનાવ્યા છે[૨૨]

---

૨૧ જુઓ ઉક્ત બુદ્ધ અને મહાવીર પૃ ૩૩

૨૨ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્યની વૃત્તિમા રાજશેખરસૂરિએ આ જ ભાવ વ્યક્ત કરેલ છે —

बालस्त्र्यादिजडप्रायभव्यजन्तुहितेच्छया ।
प्राकृतागमकर्तृभ्यो गणभृद्भ्यो नमोनम ॥

—બાળ સ્ત્રી આદિ જડપ્રાય ભવ્ય જીવોના હિતની ઇચ્છાથી પ્રાકૃતમા આગમો કરનાર ગણધરોને અમારા અનેકવાર નમસ્કાર.

૧૫ પ્રો૦ લોયમાન વિશેષમાં જણાવે છે કે—

“મહાવીર અલૌકિક પુરુષ હતા, એમનાજ જેવો બીજો કોઈ પુરુષ થયો નથી. વિચારણાની એમની પ્રબળતાને લીધે, તપને લીધે, ઉપસર્ગસહનમાં એમના દુઃખસહનને લીધે, એમના પુરુષાર્થને લીધે અને આત્મશક્તિથી દૂર રહેવાની એમની શક્તિને લીધે આગળ કરી લીધું છે. વળી માનુષી મનોરના બંધનમાં બાંધનાર કર્મ ઉપર એમણે પોતાનો ખાસ સિદ્ધાન્ત રચ્યો છે, એ પણ કહેવું જોઈએ. એકંદરે અત્યારે તો આપણને એ તપસ્વીના આદર્શ રૂપેજ દેખાય છે, પણ ઐતિહાસિક રીતે તો એ ઉપરાંત એમનામાં બીજું ઘણું વધારે હતું. એ મહાન વિચારક હતા, વિચારોમાં એ અગ્રેસર દર્શનકાર હતા. એમના સમયની સર્વ વિદ્યાઓમાં એ પારંગત હતા, પોતાની તપશ્ચર્યાને બળે એ વિદ્યાઓને એમણે રચનાત્મક સ્વરૂપ આપી પૂર્ણ બનાવી હતી અને સબળ સિદ્ધાન્તતત્ત્વની અંદર ગોઠવી કાઢી હતી. એમણે આપણને **તત્ત્વવિદ્યા** (Ontology) આપી છે અને તેમાં સર્વ તત્ત્વો-પંચ દ્રવ્યોમાં (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, અને પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં) ગોઠવી દીધાં છે. ત્યાર પછી **વિશ્વવિદ્યા** (Cosmology) આપી છે. એમને મતે વિશ્વ ચૌદ પ્રદેશોમાં વહેંચાઈ ગયેલું છે, તેમાં સૌથી નીચે ભયંકર નરક છે, એની ઉપર બીજાં ઓછાં નરક આવેલાં છે, એમના ઉપર આપણું જગત આવેલું છે, એની ઉપર નક્ષત્રોથી ભરેલો પ્રદેશ આવે છે અને એના ઉપર ભાગ પાડેલા છે અને એટલાજ સ્વર્ગમાં વહેંચાયેલા દેવલોક એ પ્રદેશોમાં રમે છે—ત્યારપછી **જીવવિદ્યા** (Biology), એમાં સમસ્ત જીવોનો-દૃશ્ય જીવોનો અને અદૃશ્ય જીવોનો (જેની અંદર નરકવાસીઓ, ભૂતપ્રેતો અને દેવલોક પણ આવી જાય છે), યોનીના પ્રકારના ઉપગણનો (આમાં પંચેન્દ્રિય ઉપરાંત ચતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, અને એકેન્દ્રિય એ મુખ્ય છે) સમાવેશ થાય છે,-ત્યારપછી **માનસશાસ્ત્ર** (Psychology), એમાં આત્માના ચૈતન્યની જુદી

તેમાના નવ શ્રી મહાવીરની હયાતીમા નિર્વાણ પામ્યા બાકીના બેમા એક ગૌતમ ઇદ્રભૂતિ અને બીજા સુધર્મા સુધર્માએ અગો આદિ ગુથી શ્રી મહાવીરનો ઉપદેશ જાળવી રાખ્યો

૧૮ જૈનશાસ્ત્રના સૌથી પ્રાચીન ગ્રથો '**અગો**' કહેવાય છે તે બાર છે અને તેમા બારમુ અગ-નામે દૃષ્ટિવાદ, જેમા ચૌદ 'પૂર્વો'નો સમાવેશ થાય છે તે-પછી લુપ્ત થએલુ છે અને તેમા દર્શન સબધી વિચારો, રહસ્યભૂત વિવિધ વિષયિક વિવેચન, તથા ચમત્કારી વિદ્યાઓ આદિ હતા બાકીના અગીઆર અગો નામે આચારાગ આદિ શ્વેતાબર જૈનો હજુ સુધી અમુક પ્રમાણમા જાળવી શકયા છે

૧૯ જેમ પુરૂષના ૧૨ અગ નામે બે પગ, બે જઘા (સાથળ), બે ઉરુ, બે ગાત્રાર્ધ-પીઠ અને ઉદર, બે હાથ, એક ડોક અને એક મસ્તક છે[23] તેવી રીતે સમય-શ્રુતરૂપ પરમ પુરૂષના-શ્રુત પુરૂષના-સમયપુરૂષના આચાર આદિ બાર અગ છે જૈન આમ્નાયમા આને 'શ્રુત' કહેવામા આવે છે તે અન્ય દર્શનમા જેને 'શ્રુતિ' કહેવામા આવે છે તેજ અર્થમા છે અર્હત્ પાસેથી સાભળેલુ એવો અર્થ 'શ્રુત'નો થઈ શકે

પ્રાચીન બાર અગો.

૨૦ પ્રાચીનકાળમા બારે અગોમા જે હતુ તે સર્વ અખડપણે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવના પરિણામે અત્યારે નથી રહ્યુ, તેમજ પ્રાચીન-અગોમા શુ હતુ તેનુ જોકે વિસ્તૃત વિગતવાર વર્ણન અત્યારે સાપડતુ નથી તોપણ તે પ્રાચીન અગોમા સામાન્ય રીતે જે વિષયો હતા તેનો અતિ અલ્પ નિર્દેશ યત્રતત્ર કરવામા આવ્યો છે સમવાય નામના અગમા (તેમજ નદી સૂત્રમા) તેનો નિર્દેશ જે છે તે અત્રે સક્ષેપમા ઉદ્ધૃત કરીએ —

---

૨૩ શ્રી નદીની વૃત્તિમા મલયગિરિજીએ સૂત્ર ૪૩ ની ટીકામા પ્રાચીન ગાથા 'ઉક્ત' કહીને મૂકી છે કે-

पायदुग जघोरू गायदुगद्ध तु दोय बाहू य ।
गीवा सिर च पुरिसो बारस अगो सुयविसिट्ठो ॥

૧૭ શ્રી મહાવીરના મુખ્ય ૧૧ શિષ્યો હતા એ 'ગણધર'-મુનિઓના ગણના ધારક-ઉપરી [illegible] તે બધા બ્રાહ્મણો હતા

વર્દ્ધમાનસૂરિએ પોતાના આચારદિનકર નામના ગ્રંથમાં આગમમાંથી એક ગાથા ટાંકી છે ને તત્ત્વનિર્ણય પ્રા. ૧૬ પૃ. ૪૧૨ માં જણાવ્યું છે કે - યત આગમે

मुत्तूण दिट्ठिवायं कालिय-उक्कालियंगसिद्धंतं ।
थी-बाल-वायणत्थं पाइयमुइयं जिणवरेहिं ॥

—દૃષ્ટિવાદ સિવાય કાલિક-ઉત્કાલિક અંગ-સિદ્ધાંતને સ્ત્રી અને બાલ-ને વાંચવા માટે જિનવરોએ પ્રાકૃતમાં કહેલ છે

શ્રી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણના વિશેષાવશ્યકની ૫૫૧મી ગાથા આ પ્રમાણે છે -

जइ वि य भूयावाए सव्वस्स वओमयस्स ओआरो ।
निज्जूहणा तहावि हु दुम्मेहे पप्प इत्थीय ॥ गा ५५१ ॥

—જો કે ભૂતવાદ (૧૨ મા અંગ નામે દૃષ્ટિવાદ) માં સર્વ વચોમય-વાઙ્મયનો અવતાર છે (એટલે કે બધું વાઙ્મય સમાઇ જાય છે) તથાપિ [illegible] દુર્મેધસ (લોકો) માટે અને સ્ત્રીઓ માટે (એ સિવાયના બીજા-૧૧ અંગોની) નિર્યૂહણા-રચના છે

આ ગાથા પર મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ પોતાની ટીકામાં સમજાવે છે કે—

तेषु च निःशेषमपि वाङ्मयमवतरति । अतश्चतुर्दशपूर्वात्मकं द्वादशमेवाङ्गमस्तु, किं शेषाङ्ग विरचनेन, अङ्गबाह्य श्रुतरचनेन वा ? × × × तत्र यद्यपि दृष्टिवादे सर्वस्याऽपि वाङ्मयस्याऽवतारोऽस्ति, तथापि दुर्मेधसां तदवधारणाद्ययोग्यानां मन्दमतीनां, तथा श्रावकादीनां स्त्रीणां चानुग्रहाय निर्यूहणा विरचना शेषश्रुतस्येति

—જો બધા વાઙ્મય-બધા અંગોનો સાર તે ચૌદ પૂર્વમાં આવી જાય છે ચૌદ પૂર્વ તે બારમું અંગ છે, તો પછી બાકીના અંગો રચવાનું અથવા અંગબાહ્ય શ્રુત રચવાનું કંઈ કારણ? ત્યાં (જણાવવાનું કે) જો કે દૃષ્ટિવાદ (બારમા અંગ) માં સર્વ વાઙ્મય આવે છે, તથાપિ દુર્મેધસ એટલે તેનું અવધારણ કરવામાં અયોગ્ય એવા મંદમતિઓ તથા શ્રાવકાદિ તથા સ્ત્રીઓના અનુગ્રહ માટે બાકીના શ્રુતની રચના થઈ છે (વિશેષાવશ્યક પૃ. ૨૯૮-૨૯૯ ગા. ૫૫૧)

છે, લોક અને અલોક જેનાથી પ્રકાશિત છે, જેઓ વિશાલ સંસાર સમુદ્રથી તારવામાં સમર્થ છે, ઇન્દ્રપૂજિત છે, ભવ્ય લોકોના હૃદયના અભિનંદક છે, અંધકારરૂપ મેલના નાશક છે, સુદૃષ્ટ છે, દીપભૂત છે, ઈહા મતિ અને બુદ્ધિના વર્ધક છે, જેની સંખ્યા બરાબર છત્રીસ હજાર છે, અને જે ઉત્તરોના ઉપનિબંધનથી બહુ પ્રકારના શ્રુતાર્થો શિષ્યહિતાર્થ ગુણ હસ્તરૂપ છે

( ) જ્ઞાતાધર્મકથામાં[૨૪]—ઉદાહરણભૂત પુરુષોના નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાજાઓ, માતાપિતા, સમવસરણો, ધર્માચાર્યો, ધર્મકથાઓ, એહલૌકિક અને પારલૌકિક ઋદ્ધિવિશેષો, ભોગપરિત્યાગો, પ્રવ્રજ્યાઓ, શ્રુતપરિગ્રહો, તપ, ઉપધાન, પર્યાયો, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાનો, પાદપોપગમનો, દેવલોકગમનો, સુકુલમાં પ્રત્યવતારો, બોધિલાભ અને અંતક્રિયાઓ

(૭) ઉપાસકદશામાં—ઉપાસકો (શ્રાવકો) ના નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાજાઓ, માતપિતાઓ, સમવસરણો, ધર્માચાર્યો, ઇહલોકના અને પરલોકના ઋદ્ધિવિશેષો અંતક્રિયાઓ (ઉપરના પારામાં કહ્યા પ્રમાણે)

(૮) અંતકૃદ્દશામાં—અંતકૃત્ (તીર્થંકરાદિ તદ્ભવે મોક્ષગામી) પુરુષના નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાજાઓ, માતપિતા, સમવસરણો ધર્માચાર્યો, ધર્મકથાઓ, આ લોકની અને પરલોકની ઋદ્ધિ, ભોગપરિત્યાગો, પ્રવ્રજ્યાઓ, શ્રુતપરિગ્રહ, તપ, ઉપધાન, બહુવિધ પ્રતિમાઓ, ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, સત્યસહિતશૌચ, ૧૭ પ્રકારનો સંયમ, ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય, અકિંચનતા તપ ક્રિયાઓ સમિતિઓ, ગુપ્તિઓ,

---

૨૪ જૈન આગમ સાહિત્યમાં વાઙ્મયના પ્રકારની દૃષ્ટિએ ધર્મકથાનુયોગ નામનો એક આખો સ્વતંત્ર વિભાગજ કરવામાં આવેલો છે અને જ્ઞાતાધર્મકથા નામના આ આગમને એ વિભાગના નિર્દેશક તરીકે કહેવામાં આવે છે શ્રુતપરંપરાએ ઉટલીયે ક્રોડ એવી ધર્મકથાઓ તેમાં આવેલી હતી પણ તે કાલ પ્રભાવે નષ્ટ થઈ ગઈ અને વર્તમાનમાં માત્ર ૧૯ અધ્યાયજ એ આગમના ઉપલબ્ધ થાય છે, અને તે પણ તેના મૂળ રૂપમાં નહિ

'(૧) આચાગનના પ્રરૂપેલા વિષયો—શ્રમણ નિર્ગ્રંથોનો સુપ્રશસ્ત આચાર, ગોચર (ભિક્ષા લેવાનો વિધિ), વિનય, વૈનયિક, કાયોત્સર્ગાદિ સ્થાન, વિહારભૂમિ આદિમાં ગમન, ચક્રમણ (એટલે નગરનો શ્રમ દૂર કરવા બીજા સ્થાનમાં ગમન), આહારાદિ પદાર્થોનું માપ, સ્વાધ્યાયાદિમાં નિયોગ, ભાષાસમિતિ, ગુપ્તિ, શય્યા, ઉપધિ, ભક્ત, પાન, ઉદ્ગમ આદિ (ઉદ્ગમ, ઉત્પાદ અને એષણા), દોષોની વિશુદ્ધિ, શુદ્ધાશુદ્ધ ગ્રહણ, વ્રત, નિયમ, તપ અને ઉપધાન

(૨) સૂત્રકૃતાગમાં—સ્વસિદ્ધાન્ત, પરસિદ્ધાંત, સ્વ અને પરસિદ્ધાંત, જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, લોક, અલોક, લોકાલોક, જીવ—અજીવ—પુણ્ય-પાપ—આસ્રવ—સંવર—નિર્જરા—બંધ અને મોક્ષ સુધીના પદાર્થો, ઇતર દર્શનથી મોહિત મતિવાળા નવા દીક્ષિતની બુદ્ધિની શુદ્ધિ માટે ૧૮૦ ક્રિયાવાદિના મત, ૮૪ અક્રિયાવાદિના મત, ૬૭ અજ્ઞાનવાદિના મત ૩૨ વિનયવાદિના મત—એ સર્વ મળીને ૩૬૩ અન્યદષ્ટિના મતનો પરિક્ષેપ કરીને સ્વસમય સ્થાપન

(૩) સ્થાનાગમા સ્વસમયનુ, પરસમયનુ અને સ્વપર સમયનુ સ્થાપન, જીવનુ, અજીવનુ, જીવાજીવનુ, લોકનુ, અલોકનુ અને લોકાલોકનું સ્થાપન,

(૪) સમવાયાગમા—સ્વસિદ્ધાંત, પરસિદ્ધાંત, સ્વપરસિદ્ધાંત અને એકાદિક કેટલા પદાર્થોનું એકોત્તરિક પરિવૃદ્ધિપૂર્વક પ્રતિપાદન એટલે પ્રથમ એક સંખ્યાવાળા પદાર્થોનુ નિરૂપણ, પછી બેની સંખ્યાવાળા પદાર્થોનુ, એમ ક્રમપૂર્વક પ્રતિપાદન અને દ્વાદશાગ ગણિપિટકના પર્યવોનુ પ્રતિપાદન

(૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતીસૂત્ર) મા—સ્વસમય, પરસમય, સ્વપર સમય, જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, લોક, અલોક, લોકાલોક, જુદા જુદા પ્રકારના દેવ, રાજા રાજર્ષિ અને અનેક પ્રકારે સંદિગ્ધ પુરુષોએ પૂછેલા પ્રશ્નોના શ્રી જિને વિસ્તારપૂર્વક કહેલા ઉત્તરો, કે જે ઉત્તરો દ્રવ્યગુણ ક્ષેત્રકાલ પર્યવ પ્રદેશ અને પરિણામના અનુગમ નિક્ષેપણ નય પ્રમાણ અને વિવિધ તથા સુનિપુણ ઉપક્રમ પૂર્વક યથાસ્તિ ભાવના પ્રતિપાદક

યોગ્ય), ૬ વિપજ્જહ (છાડવા યોગ્ય) શ્રેણિક, ૭ ચ્યુતાચ્યુત શ્રેણિક (આમાના પ્રથમના ૭ પરિકર્મ સ્વ સમયના વક્તવ્યને અનુસરે છે, અને છેલ્લુ ચ્યુતાચ્યુત તે ગોશાલાદિના આજીવિકાદિ પાખંડી મતનુ વક્તવ્ય જણાવે છે આ પરિકર્મમા 'નયો' (દૃષ્ટિબિંદુઓ)નો વિચાર હોય છે પહેલા ૭ પરિકર્મમા નૈગમ, સગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસુત્ર એ ચાર નયોથી સ્વસમયના તે પરિકર્મનો વિચાર કરવામા આવ્યો છે) સિદ્ધ શ્રેણિકના ૧૪ પ્રકાર છે—(૧) માતૃકા પદ, (૨) એકસ્થિત પદ, (૩) પાદાર્થ પદ, (૪) 'પાઢોઆમાસ પદ, (૫) કેતુભૂત, (૬) રાશિબદ્ધ, (૭) એક ગુણ, (૮) દ્વિગુણ, (૯) ત્રિગુણ, (૧૦) કેતુભૂત, (૧૧) પ્રતિગ્રહ, (૧૨) સસાર પ્રતિગ્રહ, (૧૩) નદાવર્ત્ત, (૧૪) સિદ્ધાબદ્ધ (સિદ્ધાવત્ત) એજ પ્રમાણે મનુષ્યશ્રેણિકના ૧૪ પ્રકાર તેમા છેલ્લો સિદ્ધાબદ્ધ છે તેને બદલે મનુષ્યાબદ્ધ લેવો પુષ્ટ શ્રેણિકના ૧૧ પ્રકાર — (૧) 'પાઢોઆમાસ'થી નદાવર્ત્ત સુધી ઉપર પ્રમાણે લેવા ને છેલ્લો પ્રકાર પુષ્ટાબદ્ધ લેવો આજ પ્રમાણે અવગ્રહના શ્રેણિક, ઉપસપાદન શ્રેણિક, વિપજ્જહ શ્રે૰, ચ્યુતાચ્યુત શ્રે૰ ના ૧૧ પ્રકાર છેવટના પ્રકારમા તે તે રીતે ફેરફાર કરી લેવા

૨ સૂત્ર (પૂર્વગત સૂત્રાર્થનુ જે સૂચન કરે તે સૂત્ર તે સૂત્રો સર્વ દ્રવ્યો, સર્વ પર્યાયો, સર્વ નયો, સર્વ ભગ વિકલ્પોના પ્રદર્શક છે) તે ૮૮ ભેદે છે ૧ ઋજુઅગ, ૨ પરિણતાપરિણત, ૩ બહુભગી, ૪ વિપ્રત્યયિક (વિનય ચારિત્ર), ૫ અનતર, ૬ પરપર સમાન, ૭ સયૂથ, ૮ ભિન્ન ૯ યથાત્યાગ ૧૦ સૌવસ્તિક, ૧૧ ઘટ, ૧૨ નદાવર્ત્ત, ૧૩ બહુલ, ૧૪ પૃષ્ટાપૃષ્ટ, ૧૫ વિયાવર્ત્ત, ૧૬ એવભૂત, ૧૭ દ્વિકાવર્ત્ત, ૧૮ વર્તમાનોત્પતક, ૧૯ સમભિરૂઢ, ૨૦ સર્વતોભદ્ર, ૨૧ પ્રણામ (પણામ) ૨૨ દ્વિ પ્રતિગ્રહ આ ૨૨ પ્રકારને જુદી જુદી રીતે ચર્ચવામા આવે છે તેને ત્રણ નયથી (દ્રવ્યાર્થિક આદિથી) તેમજ ચાર-નયથી—સગ્રહ વ્યવહાર ઋજુસુત્ર અને શબ્દ નયથી ચિતવતા ૨૨×૪=૮૮ પ્રકાર—સૂત્રના ગણાવ્યા છે

અપ્રમાદયોગ, ઉત્તમ સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ, ઉત્તમ સંયમને પ્રાપ્ત અને જિનપરિષદ પુરુષોને ચાર પ્રકારના કર્મોનો ક્ષય થયા પછી થએલો કેવલજ્ઞાનનો લાભ, મુનિઓએ પાળેલો જેટલો પર્યાય, પાદપોપગમ પવિત્ર મુનિવર જેટલા ભક્તોને (ભોજનોને) તીનાવીને જ્યાં અંતકૃત થયા તે, અને બીજા મુનિઓ જેઓ મુક્તિસુખને પામ્યા તે

(૯) અનુત્તરોપપાતિકમાં—અનુત્તરોપપાતિકોના નગરો અંતક્રિયાઓ (ઉપર જ્ઞાતાધર્મ કથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે.

(૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણમાં—એકસો આઠ પ્રશ્નો, એકસો આઠ અપ્રશ્નો, એકસો આઠ પ્રશ્નાપ્રશ્નો વિદ્યાના અતિશયો અને નાગકુમારની તથા સુવર્ણકુમારની સાથે થએલા દિવ્ય સંવાદો

(૧૧) વિપાકશ્રુતમાં—સુકૃત કર્મોનો અને દુષ્કૃત કર્મોનો ફલવિપાક તે ફલવિપાક સંક્ષેપથી બે પ્રકારનો કહ્યો છે—દુખવિપાક અને સુખવિપાક તેમાં દશ દુખવિપાક અને દશ સુખવિપાક છે દુખવિપાકમાં દુખવિપાક વાળાઓના નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાજાઓ, માતપિતા, સમોસરણો, ધર્માચાર્યો, ધર્મકથા, નગરગમનો, સંસારપ્રબંધ અને દુખપરંપરા સુખવિપાકમાં સુખવિપાકવાળાઓના નગરો ઉદ્યાનો • અંતક્રિયાઓ (ઉપર જ્ઞાતાધર્મકથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે)

(૧૨) દૃષ્ટિવાદમાં—સર્વ પદાર્થોની પ્રરૂપણા છે તે દૃષ્ટિવાદ પાંચ પ્રકારનો છે—૧ પરિકર્મ ૨ સૂત્ર ૩ પૂર્વગત, (પૂર્વ) ૪ અનુયોગ અને ૫ ચૂલિકા

આ બારેમાં જણાવેલા ઉક્ત વિષયાદિ અત્યારના ઉપલબ્ધ સૂત્રોમાં કાળક્રમથી વધી ગયાનું વૃદ્ધો કહે છે, (શ્રી ભગવતીસૂત્ર-પં બેચરદાસ અનુવાદિત પ્રથમ ભાગ પૃ ૧૦ થી ૧૨ પરનું ટિપ્પણ)

૨૧ હવે ઉક્ત દૃષ્ટિવાદનુ વર્ણન જોઇએ—તેના પાંચ ભાગ ઉપર કહેવાયા છે

૧ પરિકર્મ—(એટલે યોગ્યતાકરણ) તે સાત પ્રકારનો છે ૧ સિદ્ધ શ્રેણિક પરિકર્મ, ૨ મનુષ્ય શ્રેણિક, ૩ પુષ્ટ શ્રેણિક, ૪ અવગાહના શ્રેણિક, ૫ ઉપસંપાદન શ્રેણિક (ઉપસંપજ્જણ—અંગીકાર કરના

૧૨ પ્રાણાયુ—પ્રાણાવાય તેમા પ્રાણ-જીવો એટલે પાચ ઇંદ્રિય, ત્રણ પ્રકારનુ બળ, ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસરૂપ પ્રાણોનુ અથવા આયુ અનેક પ્રકારનુ વર્ણવ્યુ છે જેમા ભેદ સહિત પ્રાણવિધાન અને બીજા પ્રાણો વર્ણવેલા છે

૧૩ ક્રિયાવિશાલ—કાયિકીઆદિ અને સયમાદિ ક્રિયા વિશાલ એટલે ભેદ વડે વિસ્તીર્ણપણે ભેદ સહિત જણાવવામા આવી છે

૧૪ બિન્દુસાર—અથાત લોકશબ્દ અધ્યાહાર છે એટલે લોકબિન્દુ સાર જે લોક એટલે જગતમા, શ્રુતલોકમા અક્ષરની ઉપર બિંદુ જેવા સારરૂપ-સર્વોત્તમ સર્વાક્ષરના સન્નિપાતથી લબ્ધિ હેતુ વાળુ છે તે

આ ચૌદે પૂર્વના પદ પરિમાણનો વિષય સમવાયાગ ટીકામા છે [૨૫]

૪ અનુયોગ—(એટલે અનુરૂપ-અનુકૂલ યોગ અર્થાત્ સૂત્રની વસ્તુ સાથેનો અનુરૂપ સબધ) તે બે પ્રકારનો છે ૧ મૂલ પ્રથમાનુયોગ-(મૂલ એટલે ધર્મના પ્રવર્ત્તનથી તીર્થંકરનો પ્રથમ એટલે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના લક્ષણ રૂપ પૂર્વભવાદિ ગોચર એવો અનુયોગ તે), ૨ ગડિકાનુયોગ (ઇક્ષ્વાદિના પૂર્વાપર પર્વથી પરિચ્છિન્ન, મધ્યભાગ તે ગડિકા તેની પેઠે એકાર્થ અધિકારવાળી ગ્રથ પદ્ધતિ તેને ગડિકા કહેવામા આવે છે, તેનો અનુયોગ) મૂલ પ્રથમાનુયોગમા અર્હત્ ભગવતોના સમ્યક્ત્વથી આરભી પૂર્વભવો-દેવલોક ગમન, દેવભવનુ આયુ, ત્યાંથી ચ્યવન, તીર્થંકરનો ઉત્પાત-જન્મ, અભિષેક, રાજશ્રીનો ત્યાગ-પ્રવ્રજ્યા, તપ, કેવલ જ્ઞાન તીર્થપ્રવર્ત્તન, શિષ્યો, ગણો, ગણધરો, આર્યાપ્રવર્તિનીઓ, ચતુર્વિધ સઘ સિદ્ધિ આદિ કહેવામા આવેલ હોય, ગડિકાનુયોગમા કુલકરોની, તીર્થંકરોની, ચક્રવર્તિઓની, દશાર્હની બલદેવની વાસુદેવની ગણધરોની ભદ્રબાહુની, તપકર્મની, હરિ-

૨૫ પૂર્વ સબધી આ હકીકત માટે નદીસૂત્ર, સમવાયાગસૂત્ર પ્રવચનસારોદ્ધાર ટીકા પૃ ૨૦૭-૨૦૮ (પ્ર૦ દે૦ લા૦) પરથી તેમજ અભિધાન ચિંતામણી પૃ ૧૦૪ થી ૧૦૬ (પ્ર ગ્ર) જુઓ

૩ પૂર્વ—દૃષ્ટિવાદમાં ૧૪ પૂર્વો છે તેના નામો નીચે પ્રમાણે છે —

૧ ઉત્પાદપૂર્વ—સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયોના ઉત્પાદની તેમાં પ્રરૂપણા છે

૨ અગ્રાયણી—સર્વ દ્રવ્યો અને જીવવિશેષના પર્યાયોનું અગ્ર એટલે પરિમાણ તેમાં વર્ણવેલ છે અગ્ર=પરિમાણ અને અયન=પરિચ્છેદ-સર્વ દ્રવ્યાદિના પરિમાણનો પરિચ્છેદ જેમા છે તે

૩ વીર્યપ્રવાદ—તેમા સકર્મ અને અકર્મ જીવો તથા અજીવોનુ વીર્ય કહેલુ-પ્રરૂપ્યુ છે

૪ અસ્તિનાસ્તિ પ્રવાદ—ધર્માસ્તિકાયાદિ જે વસ્તુ લોકમા છે, અને ખરશૃંગાદિ જે વસ્તુ નથી અથવા સ્યાદ્વાદ અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ સ્વરૂપથી છે અને પરરૂપથી નથી એવુ તેમા જણાવેલ છે

૫ જ્ઞાનપ્રવાદ—મતિ આદિ પાંચવિધ જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ ભેદ પ્રભેદ વડે તેમા કથન છે

૬ સત્યપ્રવાદ—સત્ય=સંયમ વા સત્યવચ. તેમા ભેદ સહિત તેમજ તેના પ્રતિપક્ષ (અસત્ય) સહિત વર્ણવેલ છે

૭ આત્મપ્રવાદ—તેમા આત્મા-જીવ અનેક નયવડે બતાવેલો છે

૮ સમયપ્રવાદ—કર્મપ્રવાદ—તેમા સમય એટલે સિદ્ધાન્તાર્થ કે જે કર્મરૂપ છે તેથી એટલે તેમા કર્મસ્વરૂપ પ્રરૂપ્યુ છે, માટે આ પૂર્વનુ સમય પ્રવાદ કે કર્મપ્રવાદ એ નામ આપેલ છે વળી તેમા જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ પ્રકારના કર્મ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ પ્રદેશ આદિ ભેદ પ્રભેદ કહેવામા આવ્યા છે

૯ પ્રત્યાખ્યાનવાદ—તેમા સર્વ પ્રત્યાખ્યાનનુ સ્વરૂપ ભેદ સહિત જણાવ્યુ છે

૧૦ વિદ્યાનુપ્રવાદ—તેમા અનેકાતિશય વાળી વિદ્યા સાધનની અનુકૂળતાથી સિદ્ધિપ્રકર્ષ વડે જણાવે છે-વિદ્યાના અતિશયો સાધનની અનુકૂળતા વડે સિદ્ધિના પ્રકર્ષવડે વર્ણવ્યા છે

૧૧ અવન્ધ્ય-કલ્યાણ—વન્ધ્ય એટલે નિષ્ફળ, નહિ એવુ અવન્ધ્ય-સફલ તેમા જ્ઞાન તપ સયોગ આદિ શુભ ફલો અને પ્રમાદ આદિ અશુભ ફલો વર્ણવ્યા છે બીજા તેને કલ્યાણપૂર્વ કહે છે

ઋષિ પ્રણીત[૨૮]

દૃષ્ટિવાદ-ચૌદ પૂર્વોની ભાષા સંસ્કૃત હતી એમ પ્રભાવકચરિત્ર-કાર પ્રભાચંદ્રસૂરિ જણાવે છે[૨૯]

નિશીથ ચૂર્ણિમાં 'पोराणमद्धमागह भासानियय हवइ सुत्त' એટલે પુરાણસૂત્ર અર્ધમાગધી ભાષાથી નિયત હોય છે આમાં તે ચૂર્ણિકાર જિનદાસ મહત્તર 'અર્ધમાગધી' નો અર્થ બે પ્રકારે કરે છે (૧) મગધ દેશની અડધી ભાષામાં નિયત તે (૨) અઢાર જાતની દેશી ભાષા નિયત તે (અઢાર જાતની દેશી ભાષાનો ઉલ્લેખ જ્ઞાતાસૂત્ર પૃ ૩૮ સમિતિ ટીકા પૃ ૪૨, તથા ઔપપાતિકસૂત્ર પૃ ૫૮ સમિતિ)—જુઓ પં બહેચરદાસકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણની પ્રસ્તાવના

૨૮ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આગમ સાહિત્યને આર્ષ પ્રાકૃતમાં ગણ્યુ છે ને તેનુ જુદુ વ્યાકરણ આપ્યુ નથી તેઓ કહે છે કે 'यद्यपि पोराणमद्धमागह भासा नियय हवइ सुत्त' इत्यादिना आर्षस्य अर्धमागध भाषा नियतत्वमाम्नायि वृद्धैस्तदपि प्रायोऽस्यैव विधानात् न वक्ष्यमाण लक्षणस्य' એમ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પૃ ૧૫૯ સૂત્ર ૨૮૭

૨૯ પ્રભાવકચરિત્રમાં કહ્યું છે કે

चतुर्दशापि पूर्वाणि संस्कृतानि पुराऽभवन् ॥ ११४ ॥
प्रज्ञातिशयसाध्यानि तान्युच्छिन्नानि कालत ।
अधुनैकादशाङ्गयस्ति सुधर्मस्वामिभाषिता ॥ ११५ ॥
बालस्त्रीमूढमूर्खादिजनानुग्रहणाय स ।
प्राकृता तामिहाऽकार्षीत् × × × ॥ ११६ ॥

—ચૌદ પૂર્વો સંસ્કૃતમાં પુરાતન હતા તે પ્રજ્ઞાતિશયસાધ્ય પણ કાળબળે ઉચ્છિન્ન થયા છે હમણા સુધર્મ સ્વામિભાષિત અગ્યાર અંગો છે, તેને તેમણે બાલ સ્ત્રી મૂઢ અને મૂર્ખ વગેરે પણ અનુગ્રહણ થાય તે માટે પ્રાકૃતમાં રચ્યા છે

પ્રોફે૦ વેબરે Sacred Literature of the Jains એ નામના ગ્રંથ-નિબંધમાં જૈન આગમો સંબંધીની ચર્ચા કરી છે તેની અંદર તે આગમોમાં પૂર્વે શું વિષયો હતા ને હાલમાં શું છે તથા દૃષ્ટિવાદમાં શો વિષય હોવો જોઇએ એ સારી રીતે ચર્ચ્યું છે

વતની ઉત્સર્પિણીની, અવસર્પિણીની, ચિત્રાન્તર ગડિકાઓ તેના મનુષ્ય તિર્યંચ નારક ગતિ ગમન વિવિધ પર્યટનો વગેરે કહેવામા આવેલ હોય છે

૫ ચૂલિકા—(ચૂલા એટલે શિખર, જેમ મેરુની ચૂલા) તેમ દૃષ્ટિવાદમા પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વાનુયોગમા અનુક્ત અર્થના સમદવાળી અર્થપદ્ધતિ તે ચૂલા-ચૂલિકા કહેવાય છ પ્રથમના ચાર પૂર્વોને ચૂલા છે બાકીના પૂર્વો ચૂલિકા વગરના છે (પ્રથમ પૂર્વમા ૮ બીજા પૂર્વમા ૧૨, ત્રીજામા ૮, અને ચોથામા ૧૦ એમ કુલ ૩૮ ચૂલિકા છે, આ પ્રમાણે 'દ્વાદશાગ ગણિપિટક' છે ૨૬

૭૭ આમા પ્રથમના અગિયાર અંગોમા ભાષા 'અર્ધમાગધી' હતી[૨૭] તેને 'આર્ષ પ્રાકૃત' પણ કહેવામા આવે છે, 'આર્ષ' એટલે

---

૨૬ આ દ્વાદશાગ માટે જુઓ સમવાયાગ-અભયદેવસૂરિવૃત્તિ પૃ ૧૨૮-૧૩૨, નદીસૂત્ર મલયગિરિ ટીકા પૃ ૨૩૫ થી ૨૪૬]

૨૭ भगव च ण अद्ध मागहीए भासाए धम्ममाइक्खइ-(સમવાયાગસૂત્ર પૃ ૬૦ સમિતિ) એટલે ' ભગવાન્ અર્ધમાગધી ભાષાદ્વારા ધર્મને કહે છે

गोयमा ! देवा ण अद्धमागहाए भासाए भासति, सा वियण अद्ध-मागही भासा भासिज्जमाणि विसिस्सइ-ભગવતી સૂત્ર શ૦ ૫, ઉ ૪, પ્રશ્ન ૨૦ પૃ ૨૩૧ સમિતિ

—હે ગૌતમ ! દેવો અર્ધમાગધી ભાષામા બોલે છે અને બોલાતી ભાષામા પણ તેજ ભાષા—અર્ધમાગધી ભાષા-વિશિષ્ટ છે

भासारिया जे ण अद्धमागहाए भासाए भासेंति-પ્રજ્ઞાપના-ઉપાગ-સૂત્ર પૃ ૫૬ સમિતિ)

—જેઓ અર્ધમાગધી ભાષામા બોલે છે તેઓને ભાષાય-ભાષાની દૃષ્ટિએ આર્યો સમજવા'

આ ઉપરથી 'અર્ધમાગધી' ને ભાષા તરીકે અને 'શ્રી મહાવીર અર્ધમાગધીમા ઉપદેશ કરતા હતા' એ બન્ને વાતો સ્વીકારી શકાય એવી છે

દુકાળ અબાધિત આબાદ રહ્યા તે સમયના બધા અભ્યાસીઓ તે સિદ્ધાંતને કંઠસ્થ રાખતા હતા શ્રમણો ભિન્ન ભિન્ન દેશમા વિચરનારા હતા એટલે કાલાનુક્રમે ભિન્ન ભિન્ન દેશની ભાષાના સંસર્ગથી દુષ્કાળ આદિના કારણે સ્મૃતિભ્રંશને લીધે અને ઉચ્ચારભેદથી સિદ્ધાંતની ભાષા વગેરેમા પરિવર્તન થયુ તેમજ તેમાનુ કેટલુક વિચ્છિન્ન થયુ એ સ્વાભાવિક છે આ વાત પછીના પ્રકરણોમા સંઘની પરિષદો આદિથી સ્પષ્ટ થશે

૭૫ જંબૂસ્વામીના શિષ્ય ક્ષત્રિય પ્રભવના બ્રાહ્મણ શિષ્ય શય્યંભવસૂરિ (જન્મ વીરાત્ ૩૬, સ્વર્ગ વીરાત્ ૯૮) થયા તેમણે પોતાના પુત્ર-શિષ્ય મનકમુનિ માટે ચૌદ પૂર્વમાથી ઉદ્ધાર કરી દશવૈકાલિક સૂત્ર રચ્યુ હતુ (વીરાત્ ૭૨ મા લગભગ) વિકાલથી નિવૃત્ત તે વૈકાલિક, અને દશ અધ્યયન તેમા છે તેથી દશવૈકાલિક[31]

---

૩૧ આ પર તિલકાચાર્યે વૃત્તિ કરતા કહ્યુ છે કે (પી ૩, ૩૮)–

शय्यंभवस्य श्रुतरत्ननिधेः सर्वस्वभूतं दशकालिकं यत् ।
उद्घाट्य तस्यार्थसुवर्णकोशं तद्भव्यसुग्राह्यमहं करोमि ॥

આ વૃત્તિ પહેલા પ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિએ ટીકા રચી છે વળી શય્યંભવની સ્તુતિ મુનિરત્નસૂરિએ અમમચરિત્રમા કરી છે કે (પી૦ ૩, પૃ ૯૦)

शय्यंभवोऽस्तु वो भूत्यै चक्रे सर्वांगमूर्तिभृत् ।
येनाद्य प्रसभाचार्यकाठिकं दाशकालिकम् ॥

૨૭ આ આગમસૂત્રો શ્રી મહાવીરના ગણધર સુધર્માસ્વામી આદિએ ગુંથ્યા હતા તે ઉપરાંત એમ કહેવાય છે કે શ્રી મહાવીરના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વીરભદ્રગણિએ આતુર પ્રત્યાખ્યાન (આઉર પચ્ચખાણ), ચતુઃશરણ (ચઉસરણ) આદિ (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ લગભગ) રચ્યા.

પ્રાકૃત ઉપદેશમાલાના[૩૦] રચનાર ધર્મદાસગણિ પણ શ્રી મહાવીરના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય કહેવાય છે. તેમાં ૫૪૦ પ્રાકૃત ગાથા છે. આ ગ્રંથ આચાર પ્રતિપાદક મુખ્ય અને ઉપયોગી છે [આ પર જૂનામાં જૂની ટીકા સિદ્ધર્ષિકૃત છે તે, તેમજ તે પછીની અર્વાચીન રામવિજયગણિની ટીકા પં. ની. હ. જામનગર પ્રકટ કરી છે. કથા એવી છે કે ધર્મદાસગણિ પોતે રાજા હતા ને પોતાના શિષ્ય રણસિંહને બોધ આપવા અર્થે આ કૃતિ બનાવી. પી. ૫, ૧૬૪, ૨૦૧૫૬૬–૭૧]

૨૮ શ્રી મહાવીર પછી ત્રણ 'કેવલી' (પૂર્ણ જ્ઞાનવાન્) આચાર્યો નામે ઉપયુક્ત બ્રાહ્મણો ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ, અને સુધર્મા તથા તેમના શિષ્ય વૈશ્યશ્રેષ્ઠીપુત્ર જમ્બુસ્વામી થયા. અહીં સુધી એટલે વીરાત્ પ્રથમ શતક સુધી તો એ સર્વ સિદ્ધાન્ત તેમજ સંપૂર્ણ ત્યાગની

---

૩૦ આ ગ્રંથમાં 'શ્રી મહાવીર સમયની વ્યક્તિઓ ઉપરાંત શ્રી મહાવીર પછી થયેલા ઠેઠ વજ્રસ્વામી અને સિંહગિરિ આદિના ઐતિહાસિક સૂચન (allusions) છે તેથી તેને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વીરાત્ ૫૨૦ના અરસામાં રચાયો ધારીએ તો ખોટું નથી'—જુઓ સ્વ. મનસુખલાલ કિરતચંદ મહેતાનો લેખ 'શ્રી ઉપદેશમાળાના પ્રણેતા શ્રીમાન્ ધર્મદાસગણિ શ્રી મહાવીર દેવના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય હતા?—એક ઐતિહાસિક પ્રશ્ન' જૈન ધર્મપ્રકાશ સં. ૧૯૬૬ના કાર્તિક, માગશર અને પોશના અંક. આ સંબંધીના નિર્ણય સંબંધીનો લેખ તેજ માસિક જૈનધર્મ પ્રકાશના સં. ૧૯૬૭ના માઘના અંકમાં છે તે પણ જુઓ. એક બીજા ધર્મદાસ થયા છે—જેમણે વિ. વિદગ્ધમુખમંડન નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે તેમનો સમય નિશ્ચિત થયો નથી. તે ગ્રંથ અંદર સમસ્યાઓ વગેરે છે અને જેના પર જૈનેતર વિદ્વાનોએ પણ ટીકા રચી છે. વે. નં. ૧૫૯–૧૫૭

સ્વપ્રમાણ છાયા થાય છે ત્યારે પૌરૂષી થાય છે એવુ પૌરૂષી પ્રમાણ ઉત્તરાયણને અને અને દક્ષિણાયનની આદિમા એક દિવસ થાય છે ત્યારથી આઠ અગુલનો સાઠમો ભાગ દક્ષિણાયને વધે છે ને ઉત્તરાયણે ઘટે છે આમ મડલે મડલે જુદી જુદી પૌરૂષી થતી જે અધ્યયનમા વર્ણવી છે તે અધ્યયનનુ નામ પૌરૂષીમડલ) ૧૮ **મંડલ પ્રવેશ** (જેમા ચદ્ર અને સૂર્યનો દક્ષિણ અને ઉત્તરના મડલોમા સચરતા એક મડલથી બીજા મડલમા પ્રવેશ થાય છે તે પ્રકારનુ વર્ણન છે તે), ૧૯ **વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય** (વિદ્યા એટલે જ્ઞાન અને ચરણ એટલે ચારિત્ર તેમના ફલવિનિશ્ચયનો પ્રતિપાદક ગ્રથ), ૨૦ ગણિવિદ્યા (ગણિ-આચાર્યનુ જ્ઞાન, જ્યોતિષ્ક નિમિત્તાદિ પરિજ્ઞાનરૂપ, એ જ્ઞાનથી અમુક ક્રિયા અમુક વખતે કરવાની હોય તે કરવામા આવે છે) ૨૧ **ધ્યાન**વિભક્તિ (ધ્યાનના આર્ત્તધ્યાનાદિ ભેદ), ૨૨ **મરણ** વિભક્તિ (મરણના ભેદ), ૨૩ **આત્મ**વિશુદ્ધિ (કર્મને આલોચન પ્રાયશ્ચિત્ત આદિથી દૂર કરી શુદ્ધિ કરવી તે), ૨૪ **વીત**રાગ શ્રુત (રાગ કાઢી વીતરાગ સ્વરૂપનુ જેમા પ્રતિપાદન છે તે), ૨૫ **સંલેખના** શ્રુત (દ્રવ્ય અને ભાવ સલેખનાનુ પ્રતિપાદન કરનાર અધ્યયન આમા ઉત્સર્ગથી દ્રવ્ય-સલેખના અને ક્રોધાદિ કષાયના પ્રતિપક્ષ-નમ્રતાદિના અભ્યાસ રૂપી ભાવ-સલેખના બતાવી છે), ૨૬ **વિહારકલ્પ** (વિહાર-વિચરણ-વર્ત્તનનો કલ્પ એટલે વ્યવસ્થા, સ્થવિર કલ્પાદિની જેમા વ્યવસ્થા છે તે), ૨૭ **ચરણવિધિ** (ચરણ-વ્રતાદિ ચારિત્રની જેમા વિધિ છે તે), ૨૮ **આતુર** પ્રત્યાખ્યાન (આતુર એટલે ક્રિયાતીત-ક્રિયાથી હીન થયેલા જ્ઞાન તેનુ પ્રત્યાખ્યાન), ૨૯ **મહાપ્રત્યાખ્યાન** (મોટુ પ્રત્યાખ્યાન આપવાની વિધિ જેમા છે તે) **નદી** સૂત્ર ૪૩ પૃ ૨૦૨ જુઓ મલય૦ ટીકા પૃ ૨૦૩-૨૦૬ હરિભદ્ર ટીકા પૃ ૯૮-૯૯ અન્યત્ર કે અન્ય પ્રતમા નિરયવિસોહી, મરણવિસોહી અને આયવિભત્તિ (નરક વિશુદ્ધિ, મરણ વિશુદ્ધિ અને આત્મવિભક્તિ, એ ત્રણ વધુ છે એટલે કુલ ૩૨ થાય છે

(૧-૩૨) ૧ દશવૈકાલિક જુઓ ત્રીજો ભાગ, ૨ કલ્પાકલ્પ(કલ્પ અને અકલ્પનું પ્રતિપાદક) જ્યાં સ્થવિરાદિ કલ્પનું પ્રતિપાદક તે કલ્પશ્રુત તેમાં બે પ્રકાર અલ્પ ગ્રંથ-અલ્પાર્થ અને મહાગ્રંથ-મહાર્થ - ૩ ક્ષુલ્લક કલ્પ (નાનો કલ્પ) અને ૪ મહા કલ્પ (મોટો કલ્પ) ૫ ઔપપાતિક (ઉવવાઇ), ૬ રાજપ્રશ્નીય (રાયપસેણિય), ૭ જીવાભિગમ, ૮ પ્રજ્ઞાપના (જેમાં જીવાદિનું પ્રજ્ઞાપન કરવામાં આવ્યું છે)-(અને તેનો મોટો ગ્રંથ તે) ૯ મહા પ્રજ્ઞાપના ૧૦ પ્રમાદાપ્રમાદ (પ્રમાદ અને અપ્રમાદનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદક), ૧૧ નંદી, ૧૨ અનુયોગદ્વાર ૧૩ દેવેન્દ્રસ્તવ, ૧૪ તંદુલવૈચારિક-તંદુલ વૈચારિક, ૧૫ ચંદ્રાવેધ્યક (ચંદ્રાવિજ્ઝય), ૧૬ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ (સૂર્યની ચર્યાનું જેમાં પ્રજ્ઞાપન છે તે), ૧૭ પૌરુષીમંડલ (પુરુષ એટલે શંકુ-પુરુષશરીર-મનુષ્યની પૂરેપૂરી ઉંચાઈ તેમાંથી નિપજતી તે પૌરુષી-અર્થાત્ સર્વ વસ્તુની

મવદ, अत्थि वा मे आया उववाइए, नत्थि वा मे आया उववाइए । के वा अहं आसी, के वा इहच्चुए पिच्चा भविस्सामि ' તે સૂત્ર કે જેમાં ઔપપાતિકપણું નિર્દિષ્ટ છે તેનો અહીં પ્રપંચથી અર્થ કરી તે અંગના સમીપ ભાવે આચારાંગનું ઉપાંગ છે ૬ ઠું રાજપ્રશ્નીય-પ્રદેશી નામના રાજાના પ્રશ્નો તેના ઉપલક્ષણથી અધિકારવાળું અધ્યયન તે સૂત્રકૃતાંગનું ઉપાંગ છે ૭ મું જીવાભિગમ-જીવોના ઉપલક્ષણથી અજીવોનું જેમાં જ્ઞાન છે તે તે સ્થાનાંગનું ઉપાંગ છે ૧૧ મું નંદી-જે ભવ્યપ્રાણીઓને નંદે-આનંદે છે તેમાં પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરેલ છે ૧૨ મું અનુયોગદ્વાર- અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન તેના ઉપક્રમાદિ ચાર દ્વાર જેમાં કહ્યા છે તે ૧૩ મું દેવેન્દ્રસ્તવ-ચમર વૈરોચન આદિનું સ્તવન, ભવનમાં રહેલ દેવ આદિનું સ્વરૂપાદિ વર્ણન જેમાં છે તે ૧૪ તંદુલ વૈચારિક-સો વર્ષના આયુષ્યવાળા પુરુષને પ્રતિદિન ભોગવે તેટલા તંદુલની સંખ્યા વિચારીને લક્ષમાં ગણી કરેલ ગ્રંથ-વિશેષ ૧૫ ચંદ્રાવેધ્યક-અહીં ચંદ્ર એટલે યંત્રપુત્રિકાના આંખમાં રાખેલ ગોળો લેવાનો છે તેને આ એટલે મર્યાદાથી વિંધવામાં આવે છે તે આવેધ્ય તેનું વર્ણન જેમાં છે તે-રાધાવેધનું વર્ણન જેમાં છે તે

કુસુમવૃષ્ટિ કરે છે, અંતર્હિત રહી ઉભો ઉભો દેશના સાભળે છે દેશના સમાપ્ત થતા તે કહે છે કે 'સુસ્વાધ્યાયિત સુસ્વાધ્યાયિત ઇતિ વર વૃણુ'-બરાબર સ્વાધ્યાય કર્યો, વર માગો નિસ્પૃહ શ્રમણ ભગવાન્ કહે છે 'ન મે વરેણાર્થ'-મારે વરનો અર્થ નથી-પ્રયોજન નથી ત્યારે અરૂણદેવ પ્રદક્ષિણા દઈ વદન કરી નમસ્કાર કરી પાછો જાય છે) એ પ્રમાણે-૧૬ થી ૨૨મા સમજવુ એટલે, ૧૭ વરૂણોપપાત, ૧૮ ગરૂડોપપાત, ૧૯ ધરણોપપાત, ૨૦ વૈશ્રમણોપપાત, ૨૧ વેલધરોપપાત, અને ૨૨ દેવેન્દ્રોપપાત ૨૩ ઉત્થાનશ્રુત, ૨૪ સમુત્થાનશ્રુત, ૨૫ નાગપરિજ્ઞા (નાગકુમારોની પરિજ્ઞા જેમા છે તે), ૨૬ નિરયાવલિકા (નરકવાસી આદિનુ જેમા વર્ણન છે તે), ૨૭ કલ્પિકા-(સૌધર્મ આદિ કલ્પનુ જેમા વર્ણન છે તે), ૨૮ કલ્પાવતસિકા (તે કલ્પના કલ્પ વિમાનોનુ વર્ણન જેમા છે), ૨૯ પુષ્પિતા (જેમા ગૃહવાસની આકુલતાનો ત્યાગ કરી પ્રાણી સયમ ભાવથી પુષ્પિત-સુખી થાય છે યા તો સયમ ભાવના પરિત્યાગથી દુખની પ્રાપ્તિ કરી આકુલ બની ફરી સયમભાવ ગ્રહણ કરી પુષ્પિત-સુખી થાય છે તે જણાવેલુ છે), ૩૦ પુષ્પચૂડા (તે વાત જેમા વિશેષ અર્થથી સમજાવી છે તે) ૩૧ વૃષ્ણિદશા-(અધ વૃષ્ણિ નામના રાજા સબધી દશ અધ્યયનમા જેમા વર્ણન છે તે) વગેરે પ્રકીર્ણકો-નદી-સૂત્ર ૪૩ પૃ ૨૦૨ મલય૦ ટીકા પૃ ૨૦૬-૨૦૮ હરિ૦ ટીકા પૃ ૯૩-૯૫

૩૬ આ ઉપરાત પાક્ષિક સૂત્રમા નીચેના મળે છે —

(૩૨-૩૬) ૩૨ આશીવિષ ભાવના (આસીવિષ એટલે સર્પ-તેના બે પ્રકાર, જાતિથી અને કર્મથી જાતિથી સર્પ તે વીંછી, દેડકા, સર્પ અને મનુષ્ય જાતિ, કે જેનો ક્રમ જેમ જેમ વધારે વિષવાળા તેમ છે, ને કર્મથી સર્પો તે પચેંદ્રિય તિર્યંચ તેનુ વર્ણન) ૩૩ દૃષ્ટિવિષભાવના, ૩૪ ચારણભાવના (અતિશય બહુ ગમન આગમન સ્વરૂપવાળુ જેનુ ચરણ છે તેને ચારણ કહે છે એટલે કે અતિશયવાળા ગમનાગમનની લબ્ધિવાળા સાધુઓ-તે બે પ્રકારના છે વિદ્યાચારણ અને જઘાચા-

૩૫ આવશ્યક વ્યતિરિક્ત ઉત્કાલિક શ્રુત અનેક પ્રકારનું છે જેમકે

(૧-૩૧) ૧ ઉત્તરાધ્યયન (ઉત્તર એટલે પ્રધાન અધ્યયનો જેમાં છે તે ટીકાકાર મલયગિરિ કહે છે કે બધા અધ્યયનો પ્રધાન છે પણ રૂઢિથી આ ગ્રંથના અધ્યયનોને ઉત્તરાધ્યયન કહેવામાં આવે છે), ૨ દશા (દશ અધ્યયનવાળું તે નામ-દશાશ્રુતસ્કંધ અને તેમાં સાધુના આચાર જેવા કે સ્થવિર કલ્પાદિ કલ્પ—આચાર છે તે), ૩ કલ્પ (બૃહત્કલ્પ), ૪ વ્યવહાર (પ્રાયશ્ચિત્ત જેમાં કરવામાં આવે એ એવા વ્યવહારનો ગ્રંથ), ૫ નિશીથ (નિશીથ એટલે મધ્યરાત્રિ-તેના જેવું રહસ્યવાળું), તેથી ગ્રંથાર્થમાં મોટું તે ૬ મહાનિશીથ, ૭ ઋષિભાષિતાનિ (ઋષિઓ એટલે પ્રત્યેકબુદ્ધ સાધુઓ આમાં નેમિનાથ તીર્થવર્તી નારદાદિ વીશ, પાર્શ્વનાથ તીર્થવર્તી ૧૫ અને વર્ધમાનસ્વામિ તીર્થવર્તી ૧૦ ગ્રહણ કરવાના છે તેઓએ ભાષિત એવા ૮૫ અધ્યયનો શ્રવણાદિ અધિકારવાળા છે તે), ૮ જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ (જમ્બૂદ્વીપાદિના સ્વરૂપનું પ્રજ્ઞાપન જે ગ્રંથ પદ્ધતિમાં છે તે), ૯ દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞપ્તિ (દ્વીપસાગરોનું પ્રજ્ઞાપન જેમાં છે તે), ૧૦ ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ (ચંદ્રના ચાર-ગમનના વિચારનો પ્રતિપાદક ગ્રંથ), ૧૧ ક્ષુલ્લક વિમાનપ્રવિભક્તિ (આવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થયેલ તેમજ બીજાં વિમાનોના ભેદો જેમાં છે તે-તેમાં નાનો ગ્રંથ તે ક્ષુલ્લક વિમાન પ્રવિભક્તિ, અને મોટો તે ૧૨ મહાવિમાન પ્રવિભક્તિ, ૧૩ અંગ ચૂલિકા (આચાર આદિની ચૂલિકા ઉક્ત અનુક્ત અર્થનો જેમાં સંગ્રહ હોય છે તેની ગ્રંથપદ્ધતિને 'ચૂલિકા' કહેવામાં આવે છે), ૧૪ વર્ગચૂલિકા (વર્ગ એટલે અધ્યયનોનો સમૂહ જેમકે અંતકૃદ્દશાના આઠ વર્ગ છે, તેની ચૂલિકા), ૧૫ વિવાહ ચૂલિકા (વ્યાખ્યા-ભગવતીની ચૂલિકા), ૧૬ અરુણોપપાત (અરુણ નામના દેવ સંબંધીના ગ્રંથનું પરાવર્તન થતાં તે દેવના ઉપપાતનું કારણ થાય છે તે ચૂર્ણિકાર કહે છે કે 'જ્યારે તે અધ્યયન પૂરૂં કરી શ્રમણ ભગવાન્ તેનું પરાવર્તન કરે છે ત્યારે આ અરુણદેવ ભગવાન્ પાસે આવે છે,

પ્રકરણ ૫ મું.

ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય.

અગિયાર અંગો.

श्री जबुप्रभव प्रभुर्गतभव शय्यभव श्री यशो-
भद्राख्य श्रुतकेवली च चरम श्री भद्रबाहु र्गुरु ।
शीलस्वर्णकषोपल सुविमल श्री स्थूलभद्र प्रभु
सर्वेऽप्यार्यमहागिरिप्रभृतय कुर्वन्तु वो मगलम् ॥
श्यामार्यार्यसमुद्र मगु समिता श्री भद्रगुप्तादय
श्रीमान् सिंहगिरिस्तथा धनगिरि स्वामी च वैराभिध ।
श्री वैरो मुनिरार्यरक्षितगुरु पुष्पो गुरु स्कन्दिल
श्री देवर्द्धिपुर सरा श्रुतधरा कुर्वन्तु वो मगलम् ॥

—ધર્મસૂરિ-મગનાષ્ટક પી ૫, ૧૩૯

—શ્રી જબૂસ્વામી, (તેના શિષ્ય) પ્રભવસ્વામી, (તેના શિષ્ય) ભવ જેણે ગાળી નાખ્યો છે એવા શય્યભવ (દશવૈકાલિક સૂત્ર કર્તા) સૂરિ, (તેના શિષ્ય) યશોભદ્ર, (તેના શિષ્ય) ચરમ શ્રુત કેવલી ભદ્રબાહુ ગુરૂ, (તેના શિક્ષા શિષ્ય) શીલરૂપી સુવર્ણની કસોટી રૂપ સુવિમલ એવા પ્રભુ સ્થૂલભદ્ર, (તેમના શિષ્ય) આર્ય મહાગિરિ અમારૂ મગલ કરો

શ્યામાર્ય (પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર કર્તા), આર્ય સમુદ્ર, આર્ય મગુ સર્વ, ભદ્રગુપ્તાદિ, સિંહગિરિ, ધનગિરિ, શ્રી વૈર (વજ્ર) સ્વામી, વજ્ર મુનિ, આર્ય રક્ષિત (અનુયોગ દ્વાર કર્તા), પુષ્પ (દુર્બલિકા પુષ્પ), ગુરૂ સ્કન્દિલ (મથુરાવાચના વાળા) અને દેવર્દ્ધિ ગણિ (વલ-ભીવાચના વાળા) એ પુર સર શ્રુતધરો-શ્રુતજ્ઞાનીઓ અમારૂ મગલ કરો (આ બધા માટે પટ્ટાવલી જુઓ)

ન્યુન-તેનું વર્ણન જેમા છે તે) ૩૫ મહા સ્વપ્ન ભાવના (મહા સ્વપ્નો સબંધી જેમા વર્ણન છે તે) અને ૩૬ તેજસ નિસર્ગ (તેજસનો નિસર્ગ જેમા વર્ણવ્યો છે તે) [પાક્ષિક સૂત્ર પૃ ૬૬ થી ૬૯]

૩૭ ઉપર ગણાવ્યા પ્રમાણે ૧૨ અગ, ૧ આવશ્યક સૂત્ર, ઉત્કાલિક આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્ર ૩૨ ગણાવ્યા તે, અને ૩૬ કાલિક આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્ર એટલે કુલ ૮૧ નામવાર થયા (તેમા દૃષ્ટિવાદના 'પૂર્વો' નષ્ટ થતા ગયા ને સપૂર્ણ રીતે વીરાત્ ૧૦૦૦મા નષ્ટ થયા-વિચ્છિન્ન થયા) અત્યારે તે સિવાયના ઉક્ત ૮૦ માથી કેટલાક ઉપલબ્ધ નથી વીરાત્ ૯૮૦મા તે બધા હને પછી પણ ધીમે ધીમે સ્મૃતિભ્રશથી તે વખતમા લેખિત પુસ્તકો આજ સુધી રહી ન શકે તેથી, તેમજ વચમા અનેક ધર્મોએ-અન્ય ધર્મી રાજાઓ અને આચાર્યોએ જૈનધર્મ પર કરેલ આક્રમણથી તેમજ દુકાળોથી ઘણા આગમો ને પુસ્તકો લય પામ્યા આગમો પૈકી જે કઇ અવશિષ્ટ રહ્યા છે તે નષ્ટ છે અને તેની સખ્યા ૪૫ ગણાય છે કે જે શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકો 'સિદ્ધાત' તરીકે સ્વીકારે છે, વળી તેઓ તેના મૂળ ઉપરાત તેના અન્ય ચાર અગ નામે નિયુક્તિ, ચૂર્ણિ, ભાષ્ય અને ટીકા પૂર્વાચાર્યોએ રચેલ છે તે કે જેની સાથે સૂત્રનુ મૂળ ઉમેરતા સર્વની પચાગી થાય છે તેને પણ સ્વીકારે છે

૩૮ હવે અત્યારે તે અવશિષ્ટ ૪૫ જે સ્વરૂપમા મળે છે તેનો અતિ સક્ષિપ્ત પરિચય કરીએ તે સ્વરૂપ લગભગ વીરાત ૯૮૦ની દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની વલભી વાચના પ્રમાણે અત્યારસુધી ચાલ્યુ આવ્યુ છે એમ કહી શકાશે

મુખ્યતાએ છે ૭ મહાપરિજ્ઞા-સંયમ પાળતા સાધુને કદાચિત્ પરિષહો ઉપજે તો સમ્યક્ રીતે શાંતિથી સહન કરવા એ મુખ્ય વાત તેમાં હતી આ અધ્યયન વિચ્છિન્ન થયું છે તેમાંથી બીજો શ્રુતસ્કંધ રચાયો કહેવાય છે ૮ મોક્ષ-કર્મથી મુક્ત થવું-સ્વરૂપપ્રાપ્ત થવું મરણવિધિ ૯ ઉપધાન-ઉપરના આઠ અધ્યયનમાં જે અર્થ છે તે મહાવીર પ્રભુએ આદર્યો છે એમ જણાવી સમસ્ત સાધુઓને સંયમમાં ઉત્સાહિત કર્યા છે આમાં શ્રી મહાવીરના વર્તનનો આદર્શ બતાવ્યો છે

૪૧ બીજો શ્રુતસ્કંધ આચારાગ્ર છે-આચારાંગનો વધારો છે તેમાં મુનિઓના નિયમોથી બદ્ધ એવા ૧૬ અધ્યયન છે —૧ પિંડૈષણા-પિંડ એટલે આહાર મુનિએ કેવો ઇચ્છવો તે સંબંધીના, તેમજ તે કેવા સ્થાને-સમયે અને વિધિએ લેવો ન લેવો વગેરેના નિયમો છે ૨ શય્યા-સૂવા સંબંધી, ૩ ઇર્યા-ચાલવા સંબંધી, ૪ ભાષા, ૫ વસ્ત્ર, ૬ પાત્ર, ૭ અવગ્રહ પ્રતિમા-રહેવાના મકાન, ૮ સ્થાન-ઉભા રહેવાના સ્થળ, ૯ નિષીધિકા-અભ્યાસ સ્થળ, ૧૦ ઉચ્ચારપ્રશ્રવણ-સ્થંડિલ એટલે મલોત્સર્ગ માટેના સ્થાન-સંબંધી મુનિને માટે નિયમો છે ૧૧ શબ્દ-મુનિએ શબ્દમાં મોહિત ન થવું, ૧૨ રૂપ રૂપ જોઈ મોહિત ન થવું, ૧૩ પરક્રિયા બીજાની ક્રિયામાં મુનિએ કેમ વર્તવું, ૧૪ અન્યોઅન્ય ક્રિયા-મુનિઓએ અરસ્પરસ થતી ક્રિયામાં કેવી રીતે વર્તવું, ૧૫ ભાવના-શ્રી મહાવીરનું ચરિત્ર તથા પાંચ મહાવ્રતોની ભાવનાઓ ૧૬ વિમુક્તિ-હિતોપદેશ-હિતશિક્ષાના કાવ્યો

૪૨ 'આચારાંગમાં પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ જૂનામાં જૂનો છે ને તેમાં પહેલું અધ્યયન તો બીજાં અધ્યયન કરતાં વધુ પ્રાચીનતા દર્શાવે છે બીજો શ્રુતસ્કન્ધ પહેલા શ્રુતસ્કંધ કરતા ઘણો પાછળનો છે, અને તે તેમાં 'ચૂના' (એટલે પરિશિષ્ટો) મૂકી છે તે પરથી જણાય છે' (વિન્ટરનિટ્ઝ)

૪૩ હવે બીજું અંગ જોઇએ —

(૨) સૂત્રકૃતાંગ—આમાં જ્ઞાન તથા વિનયાદિ ગુણો અને વિવિધ વમાચારો વર્ણિત છે જૈનધર્મની નિયમાવલી સાથે અન્ય ૩૬૩ કુવા-

૩૯ પહેલા પ્રથમ આપણે ઉપલબ્ધ ૧૧ અગો જોઈએ —

(૧) આચારાગ—જૈન સાધુઓએ કેવી રીતે પોતાના આચારનું પાલન કરવું તે વિષે આમા વર્ણન છે જેનો કહે છે કે જે જ્ઞાન કોઈ કાર્યમા પરિણત ન થાય તે જ્ઞાન વૃથા છે, તે માટે જૈન સાધુઓએ આદિમા વ્રતના પાલનનો ઉપદેશ આપતા પહેલા કેટલા પ્રકારના જીવો છે તે સર્વ જાણવું જોઈએ આ જ્ઞાન સહિત પ્રાણીહિંસાનો નિષેધ કરવામા આવ્યો છે આચારાગમા કહ્યું છે કે 'જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે જે સર્વ જાણે છે, તે એક જાણે છે'—અર્થાત જે એક વસ્તુને તેના સર્વ પર્યાય (રૂપાંતર) થકી જાણે છે, તે નિશ્ચયે સર્વને જાણે છે, કેમકે સર્વ જ્ઞાન વિના વિવક્ષિત એવી એક વસ્તુને, સ્વપર પર્યાય ભેદ થકી ભિન્ન કરીને તેના સર્વ રૂપોમા સમજવી એ અશક્ય છે, જે સર્વને સર્વરૂપે સાક્ષાત્ જાણે છે, તે એકને પણ સ્વપર પર્યાય ભેદ થકી ભિન્ન રૂપે યથાર્થ જાણે છે આ જ્ઞાનાદિક આસેવન વિધિનો પ્રતિપાદક ગ્રથ છે

૪૦ આચારાગમા બે મુખ્ય વિભાગ છે કે જેને 'શ્રુતસ્કધ' કહે છે તેમાના પહેલામા ૯ અધ્યયન છે —

૧ શસ્ત્ર પરિજ્ઞા—તેમા દરેક યોનિમાથી જીવ આવેલ છે, અને તેથી દરેક જીવ તેના સગા છે તો દરેકને સ્વ આત્મા સમાન ગણવા ઉપદેશ કરેલ છે વેર ભાવ રાખીશ તો દુખ પામીશ ને આત્મભાવથી અનત સુખ પામીશ એમ પૂર્વભવની શ્રદ્ધા કરાવી જણાવ્યું છે કે પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસ કાય એ '૭ કાય' જીવોની હિંસા કરવી તે કર્મબધ હેતુ છે ૨ લોકવિજય—માતાદિ લૌકિક સબધ પર વિજય મેળવી અરતિ—ભોગ—માનાદિ ત્યાગ કરી સયમમા લીન થવાનો અધિકાર છે ૩ શીતોષ્ણીય—તાઢ તાપાદિ પરિષહ અગ્નાનપણે કષાય ધારી આત્માને ભાવી સહન કરવા ૪ સમ્યકત્વ—સન્માર્ગમા દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવર્તન ૫ લોક સાર—લોકમા સાર એ ચનાર એવા સત્યમુનિનું સ્વરૂપ ૬ ધૂત—કર્મથી મુક્ત કેમ થવું તેના ઉપાય—મુનિએ નિસંગ અને અપ્રતિબદ્ધ થવું એ

પ્રકરણ ૩ જું.

આગમ-કાલ. [ચાલુ]

[વીર ૧૭૦ થી ૯૮૦ = વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૦ થી વિ. સં. ૫૧૦]

આર્ય ભદ્રબાહુ

वंदामि भद्दबाहुं पाईणं चरिमसगलसुयनाणी।
सुत्तस्स कारगमिसिं दसासु कप्पे य ववहारे ॥

—દશાશ્રુતસ્કંધચૂર્ણિ પી ૪, ૧૦૦

—પંચકલ્પભાષ્ય મેં.રામ પી ૪, ૧૦૩

श्री भद्रबाहु वं प्रीत्यै सूरि शौरिरिवास्तु व ।
यस्मात् दशानां जन्मासीन् निर्युक्तीनां दशामिव ॥

—મુનિરત્ન—અમમચરિત

तत्त्वार्थरत्नौघविलोकनार्थं सिद्धान्तसौधान्तरहस्तदीपा ।
निर्युक्तयो येन कृता कृतार्थस्तनोतु भद्राणि स भद्रबाहु ॥

—તિલકાચાર્ય—આવશ્યક નિર્યુક્તિ લઘુવૃત્તિ

श्री कल्पसूत्रममृतं विबुधोपयोगयोग्यं जरामरणदारुणदुःखहारि ।
येनोद्धृतं मतिमता मथितात् श्रुताब्धे. श्रीभद्रबाहुगुरवे प्रणतोऽस्मि तस्मै ।

—ક્ષેમકીર્તિ—બૃહત્કલ્પ ટીકા

येनैषा पिंडनिर्युक्तिर्युक्तिरम्या विनिर्मिता ।
द्वादशांगविदे तस्मै नमः श्री भद्रबाहवे ॥

—મલયગિરિ પિંડનિર્યુક્તિ ટીકા

—દશાશ્રુત કલ્પ અને વ્યવહાર સૂત્રના રચનાર ઋષિ, છેલ્લા સકલશ્રુતજ્ઞાની, પ્રાચીન (ગોત્રના) ભદ્રબાહુને વંદું છું

—જે સૂરિએ, શૌરિ (વિષ્ણુ)એ જેમ દશ જન્મ (અવતાર) લીધા તેની માફક ઋચાઓ જેવી દશ નિર્યુક્તિનો જન્મ આપ્યો તે ભદ્રબાહુ અમારી પ્રીતિ માટે થાઓ

—તત્ત્વાર્થરૂપી રત્નરાશિને જોવા અર્થે સિદ્ધાન્તરૂપી મહેલની અંદરના હાથ દીવડા જેવી નિર્યુક્તિઓ જેમણે રચી તે કૃતાર્થ ભદ્રબાહુ અમારાં ભદ્રો-કલ્યાણોને વિસ્તારો.

૨૭ આ સમયમાં 'પૂર્વો'માંથી **પ્રાભૃતો**—વિશિષ્ટ પ્રકીર્ણ ગ્રંથોની રચનાનો પ્રારંભ થયો જણાય છે.[૩૫]

મગધસંઘ [પાટલિપુત્ર પરિષદ્]

૨૮ વીરાત્ બીજી સદીમાં **નંદ**રાજાના સમયમાં—દેશમાં (મગધમાં ?) એક સમયે ઉપરાઉપરી બાર વર્ષનો મહાભીષણ દુકાળ પડતાં સંઘનો નિર્વાહ મુશ્કેલ થતાં કંઠસ્થ રહેલું ધર્મસાહિત્ય લુપ્ત થવાનો ભય થતાં, સુકાળ આવ્યે મગધમાં—પ્રાયઃ **પાટલીપુત્ર** (પટણા) માં સંઘ ભેગો થયો ને જે જે યાદ હતું તે બધું એકત્રિત કર્યું[૩૬] આનું

૩૫ પ્રાભૃતો માટે વિશેષ જાણવા માટે જુઓ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીનો 'આપણાં પ્રાભૃતો' એ નામનો લેખ જૈનયુગ પુ ૧ પૃ ૮૭ થી ૮૪ અને રા. મોહનલાલ ઝવેરીનો 'અલભ્ય પ્રાભૃત ગ્રંથો' એ લેખ જૈનયુગ પુ ૩, પૃ ૧૬૨

૩૬ હરિભદ્રસૂરિએ ઉપદેશપદમાં જણાવ્યું છે કે -

जाओ अ तम्मि समए दुक्कालो दोय दसय वरिसाणि ।
सव्वो साहुसमूहो गओ तओ जलहितीरेसु ॥
तदुवरमे सो पुणरवि पाडलिपुत्ते समागओ विहिया ।
संघेण सुयविसया चिंता किं कस्स अत्थेति ॥
जं जस्स आसिपासे उद्देसज्झयणमाइ संघडिउं ।
तं सव्वं एक्कारय अगाइं तहेव ठवियाइं ॥

—આ વખતે બાર વર્ષ સુધી દુષ્કાળ પડયો તેથી સર્વ સાધુઓનો સમૂહ જલધિ એટલે સમુદ્રના તીરે ગયો. તે (દુકાલ)નો ઉપરમ થતાં—મટતાં તેઓ ફરીને પાટલિપુત્રમાં વિધિવડે આવ્યા એટલે સંઘને શ્રુત વિષયે ચિંતા થઈ કે કોની પાસે કેવો—કેટલો અર્થ છે ? હવે જેના પાસે કાંઈ ઉદ્દેશ, અધ્યયન આદિ યાદ હતાં તે સર્વ એકઠાં કરી અગ્યાર અંગ સ્થાપિત કર્યાં.

જુઓ હેમાચાર્યકૃત પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૯ શ્લો ૫૫ થી ૫૮, ધર્મઘોષસૂરિ કૃત ઋષિમંડલ પ્રકરણ પર પદ્મમંદિરની વૃત્તિમાં સ્થૂલભદ્ર વૃત્તાંત, જયાનંદ સૂરિકૃત સ્થૂલભદ્રચરિત્ર, શુભશીલકૃત ભરતેશ્વર બાહુબલી વૃત્તિમાં સ્થૂલભદ્ર કથા આદિ, મારો 'પ્રાચીન જૈન પરિષદ્' લેખ વસંત કાર્તિક ૧૯૭૨ નો અંક તથા જૈનયુગ કાર્તિક માગશર ૧૯૮૩ નો અંક

નિર્યુક્ત-વિશેષપણે યા નિશ્ચયપણે પુસ્ત-સિદ્ધ થાય છે તે આ છેઃ વ્યવહાર સૂત્ર, દશાશ્રુતસ્કંધ તથા બૃહત્ કલ્પ પોતે ગુંથેલ છે ને તે પર પોતે નિર્યુક્તિ રચી છે. વિશેષમાં તેમણે પિંડનિર્યુક્તિ અને ઓઘનિર્યુક્તિ રચી. વળી સંસક્ત નિર્યુક્તિ પણ રચી એમ કહેવાય છે. ઉવસગ્ગહર નામનું પ્રભાવક સ્તોત્ર રચ્યું કહેવાય છે કે તદુપ-ગત વસુદેવ ચરિત મૂળ પ્રાકૃતમાં રચ્યું કે જે સવાલાખ શ્લોક પ્રમાણ હતું એમ પ્રસિદ્ધ હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિ જણાવે છે[32] અને જ્યોતિષ પર સંહિતા રચી[33]. તેમણે સ્થૂલભદ્રને ૧૪ પૂર્વની વાચના આપી હતી. પોતે નેપાલમાં ધ્યાન ધરવા ગયા હતા. તેમણે દક્ષિણમાં વિહાર કર્યો હતો, અને ચંદ્રગુપ્ત રાજા (સ્વ૦ વીરાત્ ૧૫૫ પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રમાણે) એ તેમનો શિષ્ય થઈ સાધુ દીક્ષા લીધી હતી એમ દિગંબર કથા કહે છે. તેઓ વીરાત્ ૧૭૦માં સ્વર્ગસ્થ થયા.[34]

---

३२ वदामि भद्दबाहुं जेण य अइरसियं बहुकलाकलियं ।
रइयं सवायलक्खं चरियं वसुदेवरायस्स ॥

—शांतिनाथचरिय-मंगलाचरण

૩૩ હાલમાં જે 'ભદ્રબાહુસંહિતા' એ નામનું પુસ્તક છપાયું છે તે આ ભદ્રબાહુકૃત નથી. વરાહમિહિરે વરાહસંહિતા રચી ને ભદ્રબાહુએ ભદ્રબાહુસંહિતા રચી એ પ્રવાદ છે. જુઓ રત્નશેખર કૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં પહેલોજ ભદ્રબાહુ વરાહમિહિર પ્રબંધ. તે બંનેના સમય સંબંધીની ચર્ચા માટે જુઓ પંડિત બહેચરદાસની સંશોધિત પૂર્ણચંદ્રાચાર્ય રચિત ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર લઘુવૃત્તિ-જિનસુરમુનિ રચિત પ્રિયંકર નૃપ કથા સમેત-માની પોતાની પ્રસ્તાવના તથા જૈ૦ ન ૩૮૫

३४ वीरमोक्षाद् वर्षशते सप्तत्यग्रे गते सति ।
भद्रबाहुरपि स्वामी ययौ स्वर्गं समाधिना ॥

આમ હેમાચાર્યકૃત પરિશિષ્ટ પર્વમાં જણાવ્યું છે કે જેમાં ભદ્રબાહુનું ચરિત્ર પણ આપેલ છે સર્ગ ૬, અને ૯

દુકાળ બાર વર્ષનો આ દેશે પાર કર્યો તેનું વર્ણન નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિમાં આપેલું છે કે 'બાર વર્ષનો ભયંકર દુષ્કાળ પડયે સાધુઓ અન્નને માટે જુદે જુદે સ્થળે હિંડતા -વિહરતા હોવાથી શ્રુતનું ગ્રહણ, ગુણન અને ચિંતન ન કરી શક્યા એથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ટ થયું, અને જ્યારે ફરીવાર સુકાળ થયો ત્યારે મથુરામાં શ્રી સ્કંદિલાચાર્ય પ્રમુખ સંઘે મોટા સાધુ સમુદાય ભેગો કરી જે જેને સાભર્યું તે બધું કાલિક શ્રુત સંઘટિત કર્યું' આ દુષ્કાળે તો માડમાડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ઘણી વિશેષ હાનિ કરી આ ઉદ્ધારને **'માથુરી વાચના'** કહેવામા આવે છે તે શૂરસેન દેશના પાટનગર મથુરામા થયેલ હોવાથી તે શ્રુતમા શૌરસેની ભાષાનુ મિશ્રણ થયેલુ સંભવે છે આ સમય લગભગ આર્યરક્ષિત સૂરિએ અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર રચ્યુ

વલભી વાચના (વલભીપુર પરિષદ્)

૩૨ આ વીત્યા પછી વીરાત્ દશમા સૈકામા બાર દુકાળીએ દેશ ઉપર પોતાનો પંજો ચલાવ્યો અને તે વખતે ઘણા બહુ-શ્રુતોના અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણશીર્ણ શ્રુત રહેલુ હતુ તે પણ બહુજ છિન્નભિન્ન થયુ હતુ વીરાત્ ૯૮૦ વર્ષે (વિ સં. ૫૧૦ મા), **દેવર્દ્ધિ** ક્ષમાશ્રમણે વલભીપુરમા સંઘ એકત્રિત કરી જે જે યાદ હતુ તે તે ત્રુટિત અત્રુટિત આગમના પાઠોને અનુક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યા લખવાનુ વધુ અને સૂત્રમા વારવાર એકજ પાઠના આલાપ (આલાવા) આવે તેથી વારવાર લખવાને બદલે જેમ બીજા અમુક સૂત્રમા છે તેમ એ રીતે મૂકવામા આવ્યુ જેમકે વિમાનનો અધિકાર આવે ને તે બીજા સૂત્રમા હોય તો जहा रायपसेणीए-જેમ રાયપસેણીમા છે તેમ, આધાર ટાકવાનુ રાખ્યુ આથી અંગની અંતર્ગત ઉપાંગમા અને ઉપાંગની અંગમા આપી છે આનું નામ **વલભીવાચના** કહેવાય છે આ ઉદ્ધાર વખતે **દેવવાચકે નંદીસૂત્ર** રચ્યુ કે જેમા સૂત્ર-આગમોના નામો આપ્યા છે ને તેજ વખતે સંકલિત થએલ સમવાયાંગમાં પણ તે નામો આપ્યા છે તે જોઇશુ

નામ મગધ-(પાટલીપુત્ર) પરિષદ્ કહીએ તો ચાલે. આચારાંગ આદિ ૧૧ અંગો સંધાયાં અને બારમું દૃષ્ટિવાદ નામનું અંગ નાશ થયા જેવું લગભગ હતું, અને માત્ર આર્ય ભદ્રબાહુ જ તે વખતે ૧૪ પૂર્વધર હતા. સંઘ દૃષ્ટિવાદ નિમિત્તે કંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો. ભદ્રબાહુ આ વખતે નેપાલદેશમાં મહાપ્રાણ નામના ધ્યાન માટે હતા. તેમની પાસે સ્થૂલભદ્ર આદિ સાધુઓને 'પૂર્વ' શીખવા સંઘે મોકલ્યા. સ્થૂલભદ્ર મૂળ નાગર બ્રાહ્મણ, નંદના મંત્રી શકડાલનો પુત્ર, ને વીરાત્ ૧૫૬માં દીક્ષા લેનાર, તેમણે ૧૦ પૂર્વની મૂળ સૂત્ર તથા અર્થ સહિત વાચના લીધી ને છેવટના ૪ પૂર્વની મૂળ માત્ર વાચના લીધી. આ સર્વ શ્રી ભદ્રબાહુના સ્વર્ગગમન-વીરાત ૧૭૦ પહેલાં બન્યું.

૨૯ આ સમયમાં સ્થૂલભદ્રના સાધ્વી બહેન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા ભાવના, વિમુક્તિ, રતિકલ્પ અને વિવિક્તચર્યા–એ નામના ચાર અધ્યયનો પૈકી પ્રથમના બે અધ્યયનને આચારાંગ સૂત્રની બે ચૂલિકા તરીકે યોજિત કર્યાં અને બીજા બે અધ્યયનને દશવૈકાલિકની ચૂલિકા તરીકે યોજિત કર્યાં. સ્થૂલભદ્ર વીરાત્ ૨૧૯માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેઓ છેલ્લામાં છેલ્લા ૧૪-'પૂર્વધર' (પૂર્વ જાણનાર હતા) [પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૯]

૩૦ આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે વીરના બીજા સૈકાથી જ શ્રુતની છિન્નભિન્નતાની શરૂઆત થઈ હતી. આ 'મગધસંઘ'થી વ્યવસ્થામાં તેને મૂકાયું, પણ વિશેષ છિન્નભિન્નતા થવાના પ્રસંગો ઉત્તરોત્તર આવતા ગયા. વીરાત્ ૨૯૧ વર્ષે રાજા સંપ્રતિના રાજ્યમાં આર્યસુહસ્તિ સૂરિના સમયમાં બારવર્ષી દુકાળ પડ્યો હતો. આવા મહા કરાળ દુષ્કાળને અંગે સ્મૃતિભ્રંશ-સ્ખલના થાય, પાઠક-વાચકો મૃત્યુ પામે વગેરે કારણથી શ્રુતમાં અવ્યવસ્થા થાય તે સ્વાભાવિક છે.

માથુરી વાચના (મથુરા પરિષદ્)

૩૧ વિશેષમાં વીર નિર્વાણથી છઠ્ઠા સૈકામાં–આર્યશ્રી[૩૭] સ્કંદિલ અને વજ્ર[૩૮]સ્વામિની નિકટના સમયમાં ફરી બીજો ભીષણ

૩૭-૩૮ જુઓ મેરૂતુંગસૂરિની વિચારશ્રેણી—જૈન સાહિત્યસંશોધક ખંડ ૨, અંક ૩-૪

૩૩ દેવ વાચકે નંદી સૂત્ર આ સમયમા રચ્યુ તેમા પચ જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે 'શ્રુતજ્ઞાન'ના અધિકારમા 'શ્રુત' સબધી ઉલ્લેખ કરતા તેમા અનેક સૂત્રોના નામ આપ્યા છે તે નીચે આપેલા છે ને તેમા કૌંસમા જે આપ્યુ છે તે હરિભદ્ર અને મલયગિરિની ટીકામાથી મૂકયુ છે

૧ બાર અગ (૧ થી ૧૨) સમ્યદ્ શ્રુત તરીકે દુવાલસગ ગણિપિડગ—'દ્વાદશાગ ગણિપિટક'—બાર અગરૂપી ગણધરની પેટી—(સરખાવો બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનુ 'ત્રિપિટક' નામ) એટલે બાર અગના નામ નંદીસૂત્ર ૪૦, પૃ ૧૯૨મા અગાઉ પારા ૨૦મા જણાવ્યા પ્રમાણે આપ્યા છે આ 'અગ પ્રવિષ્ટ' કહેવાય છે તે ગણધર કૃત છે વળી જુઓ પાક્ષિક સૂત્ર સટીક પૃ ૭૦ થી ૭૧

૨ 'અગબાહ્ય કે અનગ પ્રવિષ્ટ'—(એટલે ઉક્ત બાર અગની બહારના—સિવાયના સ્થવિરકૃત છે) તેના બે ભેદ કરેલ છે આવશ્યક અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત આવશ્યક (એટલે નિત્યકર્મ તે) ૭ પ્રકારના છે—સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વદનક, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન આ ૭ નું સ્વરૂપ દાખવતા સૂત્રને ૧ આવશ્યક સૂત્ર કહેવામા આવે છે આવશ્યક સિવાયના તે આવશ્યક વ્યતિરિક્ત તેના બે પ્રકાર કાલિક અને ઉત્કાલિક (અમુક કાલે—એટલે જે રાત્રિ અને દિવસની પ્રથમ અને છેલ્લી પૌરૂષીમા ભણાય તે કાલિક, અને ગમે તે કાલે—સર્વ કાળે પઠનામા આવે તે ઉત્કાલિક)

૩૪ ઉત્કાલિક [૩૯]અનેક પ્રકારના છે જેવા કે —[જુઓ નંદીનુ સૂત્ર ૪૩ પૃ ૨૦૨]

---

૩૯ આ ઉત્કાલિક આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્રના નામ પાક્ષિક સૂત્રમા પૃ ૬૧ મા આપેલ છે તે દરેકમા શું આવે છે તે સબધી તે સૂત્રપર સ ૧૧૮૦ માં વૃત્તિ રચનાર યશોદેવસૂરિએ શ્રી મલયગિરિ કરતા કઇંક વિશેષતા આપી છે તે અત્ર જણાવી છે —

૫ મું ઔપપાતિક—ઉપપાત એટલે દેવનારક જન્મ અને સિદ્ધિગમન તેના અધિકારવાળુ અધ્યયન તે ઉપાગ છે આચારાંગના પ્રથમ અધ્યયન નામે શસ્ત્રપરિજ્ઞાના પહેલા ઉદ્દેશકમા એવુ સૂત્ર છે કે 'एव मेगेसिं णोनया

પ્રકરણ ૪ થું.

શ્રુત-સાહિત્ય.

[વીરાત્ ૯૮૦ મા ગ્યાયેલા નંદીસૂત્રમાં નોંધાયેલું]

नमोत्थु ते सिद्ध बुद्ध मुत्त नीरय निस्संग माणमूरण गुणरयणसागर मणन्तमप्पमेय नमोत्थु ते महइ महावीर वद्धमाण सामिस्स नमोत्थु ते भगवओ त्तिकट्टु ॥ —पाक्षिकसूत्र पृ ५८

—સિદ્ધ (કૃતાર્થ), બુદ્ધ, મુક્ત, નીરજ (રજહીન-કર્મરહિત), નિઃસંગ, માનને ફોડી નાખનાર, ગુણરત્નના સાગર, તથા અનંત, અપ્રમેય, એવા તને નમસ્કાર હો.' મહત્-મોક્ષમાં જનાર એવા તું મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીને નમસ્કાર હો.' તું ભગવાનને ત્રણ વાર નમસ્કાર હો.'

नमो तेसिं खमासमणाणं जेहिं इमं वाइयं दुवालसंगं गणिपिडगं भगवन्तं ।
नमो तेसिं खमासमणाणं जेहिं इमं वाइयं छव्विहमावस्सयं भगवन्तं ।
नमो तेसिं खमासमणाणं जेहिं इमं वाइयं अंगबाहिरं उक्कालियं भगवन्तं ।
नमो तेसिं खमासमणाणं जेहिं इमं वाइयं अंगबाहिरं कालियं भगवन्तं ॥

—पाक्षिकसूत्र

—જેમણે આ ભગવત્-દ્વાદશાંગ ગણિપિટક વાંચી આપ્યું -[અમને આપ્યું યા સૂત્રાર્થથી વાંચ્યું-વિરચ્યું] તે ક્ષમાશ્રમણો (ક્ષમાદિ ગુણપ્રધાન મહા તપસ્વી સ્વગુરૂ તીર્થંકર ગણધરાદિને) નમસ્કાર

—જેમણે આ ભગવત્ ષડ્વિધ આવશ્યકની વાચના કરી તે ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર

—જેમણે આ ભગવત્-અંગ બાહ્ય કાલિકની વાચના કરી તે ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર

—જેમણે આ ભગવત્-અંગબાહ્ય ઉત્કાલિકની વાચના કરી તે ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર

Vaisheshiks), પંચસ્કંધવાદી (અફલવાદી) અન્યબોધી (Baudhas & Ganayas), પૌરાણિક વિનયવાદી (followers of Goshala),પરતીર્થીના દોષદર્શન-લોકવાદ (Popular beliefs) ને જણાવી સ્વમત પ્રરૂપણા અર્થે ઉપસંહાર કરેલ છે ૨ વૈતાલીય-હિતાહિત દર્શન છે ૩ ઉપસર્ગ પરિજ્ઞા-શીતાદિ ઉપસર્ગ સહન કરવા, માતા-પિતાદિ સ્નેહીના વિલાપ વગેરેથી સાધુમાર્ગથી પતિત ન થવું, ઉપસર્ગથી થતા અધ્યાત્મવિષાદનું દર્શન-તેથી ઉપસર્ગ સહન કરવા અને કુશાસ્ત્રોના વચનથી ચારિત્રભ્રષ્ટ ન થવું તે છે ૪ સ્ત્રી પરિજ્ઞા-સ્ત્રીઓથી ન લલચાવું, સ્ત્રીના ઉપસર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલ સાધુ દુઃખ પામે છે ૫ નરકવિભક્તિ-નરકનું વર્ણન, તે દુઃખથી ભય પામી સ્વધર્મ આદરવો, ૬ વીરસ્તુતિ-મહાવીરની પદ્ય સ્તુતિ છે ૭ કુશીલ પરિભાષા-યજ્ઞયાગાદિ, સ્નાનાદિ, તપશ્ચર્યાદિમાં જ મોક્ષ માનનારા ભટકે છે શુદ્ધ ચારિત્ર તેથી કંઈ ઓરજ છે સાધુ પાટીઆ માફક (કરવત ગમે તેમ વેરે તો પણ) મધ્યસ્થભાવ અંગીકાર કરી સ્વરૂપમાં રમણ કરે છે ૮ વીર્ય-બાલવીર્ય, પંડિતવીર્ય વિષે ૯ ધર્મ-૧૦ સમાધિ-૧૧ મોક્ષમાર્ગ-એ ત્રણમાં ઇંદ્રિય વિષય ત્યાગી આત્મધર્મમાં પ્રવર્ત્તવા રૂપી ચારિત્ર વિષે છે ૧૨ સમવસરણ-પાખંડી મતો વિષે-ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી (agnostics) ને વિનયવાદીના દોષોનું દર્શન, સ્વમતનું દર્શન, ૧૩ યથાતથ્ય-ધર્મનું યથાતથ્ય સ્વરૂપ, પાસત્થાદિ સાધુઓનું વર્ણન ૧૪ ગ્રંથ પરિત્યાગ-વિવિધ પરિગ્રહનો ત્યાગ, ૧૫ આદાન (યમતિ) એ છેલ્લા ત્રણ, ચારિત્ર વિષે છે ૧૬ ગાથા-માહણ (બ્રાહ્મણ), શ્રમણ, નિર્ગ્રન્થ, ભિક્ષુ એ ચાર શબ્દની સમજૂતી

૪૫ બીજા શ્રુતસ્કંધમાં ૭ અધ્યયન છે ૧ પૌંડરિક (the parable of a lotus)-ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, વિનયવાદી ને અજ્ઞાનવાદી કર્મ-મોક્ષ લેવા સંકલ્પ કરે છે પણ સંસારથી વિરક્ત થઈ સંપૂર્ણ અંશે તેમ કરતા નથી, પણ કામભોગમાં રહી પ્રયત્ન કરે છે, તેથી કામભોગ રૂપી કાદવમાંથી નિકળી શકતા નથી જ્યાં આરંભ પરિગ્રહની ઈચ્છા નથી-જ્યાં કામભોગને છેતરે દેહ તે અન્ય,

ટીકાઓ[૪૧] કે જે શ્રી મહાવીરના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તેમની નિયમાનુવિર્તની ચર્ચા કરી છે અને ઉત્તરે બતાવી આપ્યું છે કે અહિંસા ધર્મના મૂળ રૂપ ધર્મ એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. સાધુઓ આ પુસ્તકના અધ્યયનથી ધર્મ પ્રત્યે દૃઢ વિશ્વાસી બને છે. એ સિવાય વિવિધ પ્રકારના મતો (જાતિમદ વગેરે ૮ પ્રકારના મદો) તિરસ્કારી કાઢવામાં આવ્યા છે. વિનય એ પ્રધાન ગુણ છે એમ ખુબી રીતે જણાવ્યું છે. આમાં બે શ્રુતસ્કંધ છે.

૪૪ પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં ૧૬ અધ્યયન છે—૧ સમયાખ્ય-સ્વમત પરમતની પ્રરૂપણા છે. તેમાં પંચમહાભૂતવાદી (Materialists), આત્માદ્વૈતવાદી (Vedantins), તજ્જીવ તચ્છરીરવાદી (other materialists), અક્રિયાવાદી, આત્મષષ્ઠવાદી (forerunners of

૪૦ (૪૮ પૃ. પરની ફુટનોટ) આચારાંગસૂત્ર (વે. નં. ૧૩૬૪–૬૬) તે પર ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ તથા શીલાંકાચાર્યની ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ તરફથી પ્રકટ થયેલ છે. ડા. યાકોબીના ઇંગ્રેજી ભાષાંતર સે. બુ. ઇસ્ટમાં વૉ. ૨૨ માં પ્રકટ થયેલ છે તેનો પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ પ્રો. શુબ્રિંગે લિપ્ઝિગમાં સન ૧૯૧૦ માં સંશોધિત કરી પ્રકટ કરેલ છે ને તે જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિએ પ્રકટ કરેલ છે. આચારાંગનું ગુજરાતી ભાષાંતર પડેલા પ્રથમ પ્રો. રવજી દેવરાજ તથા બીજાઓએ કરીને છપાવ્યું. જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૧૭ પૃ. ૩૪૧–૩૪૪.

૪૧ સૂત્રકૃતાંગમાં પરવાદીના ૩૬૩ મત ગણ્યા છે. તેમના સમર્થની ગાથા પ્રમાણે ૧૮૦ ક્રિયાવાદીના, ૮૪ અક્રિયાવાદીના, ૬૭ અજ્ઞાનવાદીના અને ૩૨ વિનયવાદીના મત છે. 'સૂત્રકૃતાંગ' એ નામનો પં. બહેચરદાસનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨, પૃ. ૧૨૫ આ સૂત્રપર વિશેષ માહિતી આપે છે. સૂત્રકૃતાંગ (અને કલ્પસૂત્ર) ના અંગ્રેજી ભાષાંતરો ડા૦ યાકોબીએ કરેલા તે તેમની વિદ્વન્માન્ય પ્રસ્તાવના સહિત Sacred Books of the East વૉ૦ ૪૫ મા પ્રકટ થયા છે. સૂત્રકૃતાંગ શીલાંકાચાર્યની સંસ્કૃત ટીકા સહિત પ્ર. આ સમિતિ નં. ૧૮ માં અને બીજી કેટલીક ટીકા સહિત આગમસંગ્રહ વૉ. ૨ મુંબઇમાં ભીમશી માણેક તરફથી પ્રકટ થયેલ છે. વે૦ ૧૫૪૬–૧૫૬૩ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૧૭ પૃ. ૩૪૪–૩૪૫ અને વૉ. ૧૮ પૃ. ૧૮૧–૨.

છે અને એ પ્રમાણે ભેદની વહેચણી કરી છે જીવ જ્યારે કર્મબંધનોથી મુક્ત થાય ત્યારે તેને 'સિદ્ધ' જીવ કહેવામા આવે છે 'સિદ્ધ' જીવો વળી સ્થાન-કાલના હિસાબે અવગાહન આદિ શ્રેણીમા વિભક્ત છે જેઓ કર્મબંધનથી મુક્ત થયા નથી તેઓ 'સસારી' કહેવાય છે 'સસારી' જીવો ત્રણ ભાગમા વહેચાયેલા છે ૧ સ્થાવર, ૨ સકલેન્દ્રિય, ૩ વિકલેન્દ્રિય આ પ્રકારે બીજા દ્રવ્યોના સ્વરૂપની ઓળખાણ અને વિભાગ **સ્થાનાગ** સૂત્રમા વર્ણવ્યા છે ૭ મા અધ્યયનમા સાત નિન્હવો-વિરોધી ધર્મભેદોનુ વર્ણન ઉપયોગી છે આખા સૂત્રનાં દશ અધ્યાય (કે જેને પણ 'સ્થાન' નામ આપ્યુ છે) છે, તેમા પહેલામા એક એક બોલ, બીજામા બે બે એમ દશમામા દશ દશ બોલ જેના જેના હોય તેની વ્યાખ્યા વિભાગ સાથે કરી છે

૪૮ પ્રો૦ વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કે—'સ્થાનાગમા બૌદ્ધોના અગુત્તર નિકાયની જેમ ૧ થી ૧૦ આકડાના ક્રમમા જુદા જુદા વિષયો ચર્ચવામા આવ્યા છે આ સખ્યાઓમા વારવાર ઉપમાઓ આવે છે ઉદાહરણમા જેવી કે જેમ ચાર જાતની પેટી છે તેમ ચાર જાતના ગુરુ છે જેમ ચાર જાતના મત્સ્ય તેમ ચાર જાતની ભિક્ષા છે આમા નષ્ટ થયેલ દૃષ્ટિવાદમા શુ વિષયો હતા તેનુ વર્ણન ઉપયોગી છે'

૪૯ ચોથુ અગ—૪ **સમવાયાગ**[૪૩]—આ સૂત્રમા એકથી **કોડાકોડી** સખ્યા સુધી જીવાજીવના ભેદ તેમજ તેમના ગુણપર્યાયોને તેમજ અન્ય હકીકત જણાવી છે, અને તે સખ્યાના સમુદાયને 'સમવાય' એ નામ આપેલુ છે

૫૦ પાચમુ અગ—૫ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ[૪૪]—(આને હાલમા

---

૪૩ સમવાયાગ અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત પ્ર આ૦ સમિતિ ન ૧૫ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ ઍ વૉ ૧૮ પૃ ૩૬૧-૩૭૮

૪૪ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ કે ભગવતીસૂત્ર તેની અભયદેવસૂરિકૃત ટીકા સહિત આ સમિતિએ ન, ૧૨-૧૪ મા પ્રકટ કરેલ છે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ બહેચરદાસે કરેલ તે બે ભાગમા શ્રી જિનાગમ પ્રકાશક સભા તરફથી

ને હું અન્ય એમ સમજાય છે ત્યાં જ શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થવાની આશા ખરી—ત્યારે જ મોક્ષ મેળવવાની વળી ખરી ૨ ક્રિયાસ્થાનક—હિંસા ત્યાં કષાય ને ત્યાં જ સંસાર જ્યાં તેનો અભાવ ત્યાં મોક્ષ, તો ૧૨ સાંપરાય ક્રિયા (સંસારક્રિયા)નો ત્યાગ કરી 'ઇર્યાવહી' અંગીકાર કરવાનો આમાં ઉપદેશ છે, ૩ આહાર પરિજ્ઞા—શુદ્ધ એષણીય આહાર સંબંધી વર્ણન ૪ પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા—ત્યાંસુધી સર્વાંશે ત્યાગ નથી થયો ત્યાંસુધી જે કર્મબંધ થવે દોષ—ઓળખ્યા—વિચાર્યા નથી તેના કર્મબંધો લાગે છે તે વિશે ક્રિયા કરવાનું ભાન મળી જવું જોઈએ ૫ આચારઅનાચાર શ્રુત—આચાર અંગીકાર કરવા અને અનાચારનો ત્યાગ કરવો ૬ આર્દ્રીય—આર્દ્રક કુમારનો અન્ય દર્શનીઓ સાથેનો શાસ્ત્રાર્થ ૭ નાલંદીય—શ્રાવકના આચારનો અધિકાર

૪૬ પ્રો૦ વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કે —' સૂત્રકૃતાંગની રચના એકજ કર્તાની હોય એમ સંભવે છે વધારે નિશ્ચિત એ છે કે તેના સંકલનારે જુદાં જુદાં પદ્યો અને વ્યાખ્યાનો એકજ વિષયના એક સાથે મૂક્યાં છે તેના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં એથી જુદું જ છે તે પદ્યમાં જ છે અને તેમાં પરિશિષ્ટોનો અકૌશલ સંગ્રહ છે તે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ સાથે જોડેલ છે કારણ કે તેના વિષયો જેવા વિષયો પર તે છે જૈન ભારતના સંપ્રદાયોના જીવન સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા માટે આ શ્રુતસ્કંધ ઘણો ઉપયોગી છે '

૪૭ હવે ત્રીજું અંગ—સ્થાનાંગ[૪૨]—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાલ અને આકાશ એ ૬ દ્રવ્યોમાં જીવ સિવાયનાં અન્ય અજીવ છે આ જીવાજીવના ભેદોને તેમજ તેમના ગુણપર્યાયોને એક સંખ્યામાંથી દશ સંખ્યાસુધીની—તેની અનુક્રમણિકાને સ્થાન આપેલું છે તે એક સંખ્યાને એક 'સ્થાન', બેને બે 'સ્થાન' એમ 'સ્થાન' નામ આપ્યું

૪૨ સ્થાનાંગ સૂત્ર અભયદેવની ટીકા સહિત પ્ર૦ આ૦ સમિતિ નં ૨૧-૨૨ (વે૦ નં ૧૫૫૬-૫૯) જુઓ વેબરનો લેખ ઇ એ વૉ ૧૮ પૃ ૧૮૨-૪

આ પરથી તેમજ આવી અનેક હકીકતથી શ્રી મહાવીરના જીવનકાલ પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે નવમા શતકમાં એક શ્રીમત બ્રાહ્મણને ત્યાં રાખેલી દાસીઓના નામો જેવા કે પલ્હવીયા, આરબી, બહાલી, મુરંદી, પારસી તે અનાર્યજાતિની-વિદેશીય હતી એમ સૂચવે છે હિંદની ૧૬ જાતિઓ (અંગ, વંગ, મગહ, મલય, માલવય, અચ્છ, વચ્છ, કોચ્છ (ત્થ ?), પઢ, લાઢ, વજ્જિ, માલિ, કોમી, કોસલ, અવાહ, સુભત્તર) જણાવી છે ગ્રહોના નામ તેમજ બ્રાહ્મણોના શાસ્ત્રોના નામો-ઋગ્વેદાદિનો ઉલ્લેખ પણ આમાં જોવામાં આવે છે (વેબર૦)

૫૨ છઠ્ઠું અંગ—૬ જ્ઞાતા ધર્મ કથાંગ[૪૫]—જ્ઞાત એટલે ઉદાહરણ રૂપ, ધર્મપ્રધાન કથાનું અંગ તેના બે શ્રુતસ્કંધ છે પહેલામાં ૧૯ અધ્યયન છે ૧ ઉત્ક્ષિપ્ત અ૦—તેમાં શ્રેણિકના પુત્ર મેઘકુમારની કથા છે તેનો પૂર્વભવ હાથીનો હતો તે હાથીએ (સસલાને બચાવવા) એક પગ ઉત્ક્ષિપ્ત કર્યો—ઉપાડી એમને એમ રાખ્યો તે કારણે ઉત્ક્ષિપ્ત અ૦ ૨ સંઘાટક અ૦—શેઠ અને ચોરની એક બીજાના સંબંધવાળી કથા—ઉદાહરણ કથા છે ૩ અંડક અ૦—મોરના ઇંડા સબંધી કથા, ૪ કૂર્મ અ૦—કાચબાની કથા ૫ શૈલક અ૦—શૈલક રાજર્ષિની ૬ તુમ્બ અ૦, ૭ રોહિણી અ૦ તેમાં શ્રેષ્ઠિવધુ રોહણીની ૮ મલ્લી અ૦—૧૯ મા સ્ત્રી—તીર્થંકર મલ્લિનાથની ૯ માકન્દી અ—તે નામના વણિકપુત્રની, ૧૦ ચંદ્રમા ૧૧ દાવદ્દવ—તે નામનું સમુદ્રતટ પર થતું એક વૃક્ષ ૧૨ ઉદક—નગરની ખાળનું પાણી ૧૩ મંડૂક—નંદમણિકારનો જીવ ૧૪ તેતલી—તેતલિસુત નામના અમાત્ય ૧૫ નંદીફલ—નંદિ નામના વૃક્ષના ફળો ૧૬ અવરકંકા-ધાતકી ખંડ ભરતક્ષેત્રની રાજધાની તેમાં દ્રૌપદી (પાંડવોની સ્ત્રી) ની કથા છે ૧૭ આઇન્ન—આકીર્ણ—તે પ્રકારના સમુદ્રમાં રહેનાર અશ્વો ૧૮ સુસુમા—તે નામની શ્રેષ્ઠિદુહિતા ૧૯ પુંડરીક—એ નામના ૧૯ અધ્યયનો છે બીજો શ્રુતસ્કંધ એક અધ્યયન જેટલો પરિશિષ્ટ રૂપે છે તેમાં નાના નાના ૧૦ વર્ગ કરી કથાથી સમજાવેલ છે

૪૫ જ્ઞાત૦ અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ આ૦ સમિતિ નં. ૨૫ જુઓ વેબરનો લેખ એજન પૃ ૬૬—૭૦

'ભગવતીસૂત્ર' પણ કહેવામાં આવે છે) વ્યાખ્યા એટલે વિવિધ કથન, પ્રજ્ઞપ્તિ એટલે પ્રરૂપણા. જેમાં અર્હંતોને અભિવિધિ વડે સર્વ જ્ઞેયપદાર્થોની વ્યાપ્તિપૂર્વક—અથવા મર્યાદા વડે—પરસ્પર અસંકીર્ણ—વિભાગ કરવાપૂર્વક વિવિધ કથનો આદિ ઘણા પદાર્થોના વિષયવાળાં, શ્રીમહાવીર ભગવાને ગૌતમાદિ શિષ્યો પ્રત્યે તેના પ્રશ્નના પદાર્થોના પ્રતિપાદનો, કહ્યાં છે તે વ્યાખ્યાઓ અને એ વ્યાખ્યાઓનું પ્રરૂપણ શ્રીમાન્ સુધર્માસ્વામીએ જમ્બૂસ્વામી પ્રત્યે જેમાં કર્યું છે તે 'વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ' આમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીને તેમના મુખ્ય ગણધર ગૌતમસ્વામીએ પૂછેલા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો છે. પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી મહાવીર સ્વામીએ શિષ્યગણના સંદેહનું નિવારણ કર્યું તેનો વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત આ સૂત્રમાં છે, તેમજ સાધુ સાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકા નર્ક અને પદાર્થોની સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થા—કર્મવિચાર આદિ અનેક બાબતોનું વિવરણ છે.

૧૧ આમાં અન્યતીર્થિક આજીવિકાદિ, પાર્શ્વાપત્યો (પાર્શ્વનાથ પ્રભુના અનુયાયીઓ), વગેરે સંબંધી વર્ણનો ઉલ્લેખ છે. શ્રી મહાવીરને માટે વેસાલીય (વૈશાલીય) વિદેહપુત્ત (વિદેહપુત્ર) સમણ સમણ મોક્ખ સમણોવાસગ, પોસહ સમણોવાસગ, ધમ્મઘોષ, ગુમ ગન આદિ નામો વપરાયાં છે ઇંદ્રભૂતિ આદિ ગણધરો, અને બીજા શિષ્યો નામે રોહ, ખન્દ, કાત્યાયન કુરુદત્તપુત્ત અને તિસય, સામહત્થિ આનંદ અને સુનક્ખત્ત, માગન્દિયપુત્તના નામો આવે છે ત્રિગાધીમાં જમાલિ, મિથ્યાભાસ તરીકે ગોશાલ મંખલિપુત્તનું વિસ્તૃત વર્ણ છે. કોણિક રાજાના એટલે મહાવીરના સમયમાં કાશીકોશલના રાજાઓ નામે નવ મલ્લકી અને નવ લિચ્છવી રાજાઓ ઉપર વજ્જિ વિદેહપુત્તે વિજય મેળવ્યો તે વાત આવે છે અને કૌશામ્બીના રાજા ઉદયન (શતાનિકનો પુત્ર અને સહસ્રાનીકનો પૌત્ર)ની માશી જયન્તી શ્રી મહાવીરનો ઉપદેશ સાંભળી ભિક્ષુણિ થઇ તેનો વૃત્તાન્ત જણાવ્યો છે.

પ્રકટ થયેલ છે બાકીનું ભાષાંતર છપાય છે વેઠન ૧૫૦૪ થી ૧૫૦૯ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ એ વૉ ૧૯ પૃ ૬૨ થી ૬૬

૫૫ આઠમું અંગ —૮ અંતકૃત્ દશા ૪૭—જેણે કર્મનો અથવા તેના ફલરૂપી સંસારનો અંત—નાશ કરેલો છે તે 'અંતકૃત' કહેવાય છે જૈનોમાં ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે તેઓના વખતમાં થઈ ગયેલા ૧૦ અંતકૃત્ કેવલીનું-દૃષ્ટાંત તરીકે ગૌતમ કુમાર આદિનું કઠોર તપસ્યાપૂર્ણ જીવન તથા અને કર્મબંધનથી મુક્તિ વગેરે પ્રસંગોનું તથા મોક્ષગામી પ્રદ્યુમ્નાદિના અધિકારનું આમાં વર્ણન છે ઉપાસકદશામાં ગૃહસ્થીને યોગ્ય જીવન ગાળનાર આદર્શો ગૃહસ્થ માટે મૂક્યા છે, અને અંતકૃત દશામાં સંસારત્યાગી જૈન ગણને ગૌતમ કુમાર આદિના આદર્શ પોતાના જીવન સાથે ગ્રથિત કરવા પ્રેરે છે આ અંગના ૮ વર્ગ છે 'વર્ગ' એટલે અધ્યયનનો સમૂહ-સંગ્રહ ૧ લા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન ગૌતમકુમાર આદિના છે, બીજામાં અક્ષોભકુમાર આદિના આઠ, ત્રીજામાં અનયયશકુમર આદિના ૧૩, ચોથામાં જાલિકુમર આદિ ૧૦, પાંચમામાં પદ્માવતી આદિ સાધ્વીઓના ૧૦, છઠ્ઠામાં મકાઈ ગાથાપતિ આદિના ૧૬, સાતમામાં નંદા રાણી આદિ શ્રેણિકરાજાની ૧૦ રાણીઓના ૧૩, અને આઠમામાં કાલી આદિ શ્રેણિકરાજાની ૧૦ રાણીઓ કે જેમણે આર્યા ચંદના પાસેથી સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમના ૧૦, અધ્યયન છે

૫૬ નવમું અંગ—૯ અનુત્તરૌપપાતિક દશા ૪૮—અનુત્તર એટલે

૪૭ અંતકૃત્ દશાસૂત્ર અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત કલકત્તામાં સન ૧૮૭૫ માં, જૈન આત્માo સભાo તરફથી અને આo સમિતિ તરફથી નં ૨૩ માં પ્રગટ થયેલ છે તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર L D Barnettનું કરેલું ઇ સ ૧૯૦૭ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે વે નં ૧૩૮૮-૯૩ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ એ વો. ૨૦ પૃ ૧૯—૨૧

૪૮ આ અનુત્તરૌપપાતિક સૂત્રનું અંગ્રેજી ભાષાંતર L D Barnett થી કરાયેલું ઇ સ ૧૯૦૭માં અને ગુo ભાષાંતર, જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી, પ્રસિદ્ધ થયું છે અભયદેવસૂરિની સંસ્કૃત ટીકા સહિત આo સમિતિ નં ૨૩, અને કલકત્તામાં સન ૧૮૭૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે વે નં ૧૩૯૩-૯૭ જુઓ વેબર ઇ એ વો ૨૦, પૃ ૨૧—૨૩

૫૩ આમા અનાર્યજાતિના નામોનો ઉલ્લેખ છે કે 'અરિહંત-ચેઇયાણિ વા અણ્ણઉત્થિયપરિગ્ગહિયાણિ વા ... (?)' એ શબ્દોના જે સ્થાનો છે ત્યા ગામનગરોનો ઉલ્લેખ છે, તથા અઢાર દેશી ભાષાઓ એટલે માત્ર નામોલ્લેખ છે (વે)

૫૮ સાતમુ અંગ—૭ ઉપાસક દશા[૪૯]—જેઓ ધર્મનુ અવલંબન કરી સંસારનો પરિત્યાગ કરે છે તેઓને શ્રમણ-નિર્ગ્રન્થ, સાધુ-યતિ લેખવામા આવે છે પરતુ જેઓ પોતાના આચારો મર્યાદાને સાધુઓની તુલ્ય પાળી શકે નહિ, તેઓ ગૃહસ્થો-ઉપાસકો-શ્રાવકો છે, કારણકે સમાગત્યાગીઓ જે વિધિ-અનુષ્ઠાન કરી શકે તે સર્વ, ગૃહીઓથી નજ બની શકે, આટલા માટે આ સૂત્રમા શ્રી મહાવીરના દશ શ્રાવકોના અધિકાર આપી તે પરથી ગૃહસ્થોએ પાળવા યોગ્ય આચારોનુ વર્ણન છે તે દશ શ્રાવકોના નામ આનંદ, કામદેવ, ચુલણીપિતા, સુરદેવ, કુંડકોલિક, શકડાલ (-પુત્ર), મહાશતક, નન્દીની પિતા, શાલિનિપિતા (તિનલીપિતા—નાન્તિક પુત્ર) એ દશ મુખ્ય ગૃહી શિષ્યોના નામ પ્રમાણે આ સૂત્ર દશ અધ્યયનમા વહેચવામા આવ્યુ છે તેથી આ સૂત્રનુ નામ ઉપાસક દશા પડ્યુ છે આ પરથી તે વખતે કેવા કેવા વિનામી દ્રવ્યોનો ઉપયોગ થતો, કેવા કામોમા ધનનો વ્યય થતો, કેવા પ્રકારનો પહેરવેશ તેઓ ધારણ કરતા તે વિગેરે વિષયોનું પણ જ્ઞાન થાય છે

---

૪૯ આ 'ઉવાસગ-દસાઓ' મૂળ સશોધિત કરી તેનો અગ્રેજી અનુવાદ ડા A F Hoernle એ કર્યો છે તે તેમની ઉપયોગી પ્રસ્તાવના અને નોંધો સહિત તેમજ અભયદેવની ટીકા સહિત બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા, બગાળ, કલકત્તા તરફથી સન ૧૮૮૫ મા બહાર પડેલ છે અભયદેવસૂરિ ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ ન ૨૮ મા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે વે૦ ન ૧૪૧૮-૧૪૨૧ જુઓ વેબર ઇ એ વો ૨૦ પૃ ૧૮-૧૯

૫૫ આઠમુ અંગ —૮ અંતકૃત્ દશા[૪૭]—જેણે કર્મનો અથવા તેના ફલરૂપી સંસારનો અંત—નાશ કરેલો છે તે 'અંતકૃત' કહેવાય છે જૈનોમાં ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે તેઓના વખતમાં થઈ ગયેલા ૧૦ અંતકૃત્ કેવલીનું—દ્રષ્ટાંત તરીકે ગૌતમ કુમાર આદિનું કઠોર તપશ્ચર્યાપૂર્ણ જીવન તથા અને કર્મબંધનથી મુક્તિ વગેરે પ્રસંગોનું તથા મોક્ષગામી પ્રદ્યુમ્નાદિના અધિકારનું આમાં વર્ણન છે ઉપાસકદશામાં ગૃહસ્થોને યોગ્ય જીવન ગાળનાર આદર્શો ગૃહસ્થ માટે મૂક્યા છે, અને અંતકૃત દશામાં સંસારત્યાગી જૈન ગણને ગૌતમ કુમાર આદિના આદર્શ પોતાના જીવન સાથે ગ્રથિત કરવા પ્રેરે છે આ અંગના ૮ વર્ગ છે 'વર્ગ' એટલે અધ્યયનનો સમૂહ—મગ્રહ ૧ લા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન ગૌતમકુમાર આદિના છે, બીજામાં અક્ષોભકુમાર આદિના આઠ, ત્રીજામાં અનવયશકુમર આદિના ૧૩, ચોથામાં જાલિકુમર આદિ ૧૦, પાંચમામાં પદ્માવતી આદિ સાધ્વીઓના ૧૦, છઠ્ઠામાં મકાઈ ગાથાપતિ આદિના ૧૬, સાતમામાં નંદા રાણી આદિ શ્રેણિકરાજાની ૧૩ રાણીઓના ૧૩, અને આઠમામાં કાલી આદિ શ્રેણિકરાજાની ૧૦ રાણીઓ કે જેમણે આયા ચંદના પામેથી સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમના ૧૦, અધ્યયન છે

૫૬ નવમુ અંગ —૯ અનુત્તરૌપપાતિક દશા[૪૮]—અનુત્તર એટલે

---

૪૭ અંતકૃત્ દશાસૂત્ર અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત કલકત્તામાં સન ૧૮૭૫ માં, જૈન આત્મા૦ સભા૦ તરફથી અને આ૦ સમિતિ તરફથી ન ૨૩ માં પ્રગટ થયેલ છે તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર L D Barnettનું કરેલું ઇ સ ૧૯૦૭ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે વે ન ૧૩૮૮-૯૩ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ ઍ વો ૨૦ પૃ ૧૯—૨૨

૪૮ આ અનુત્તરોપપાતિક સૂત્રનું અંગ્રેજી ભાષાંતર L D Barnett થી કરાયેલું ઇ સ ૧૯૦૭માં અને ૧૦ ભાષાંતર, જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી, પ્રસિદ્ધ થયું છે અભયદેવસૂરિની સંસ્કૃત ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ ન ૨૩, અને કલકત્તામાં સન ૧૮૭૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે વે ન ૧૩૮૩-૮૭ જુઓ વેબર ઇ ઍ વો ૨૦, પૃ ૨૧—૨૩

જેનાથી કોઈ પ્રધાન નથી એવા ઉત્તમ. ઉપપાત એટલે જન્મ જેઓનો છે તે 'અનુત્તરોપપાતિક' જૈન શાસ્ત્રમાં અનુત્તર વિમાન નામના પાંચ સ્વર્ગ છે. આ અનુત્તર વિમાનો સર્વાર્થસિદ્ધ આદિ નામના પાંચ છે. આ પાંચમાં જન્મ લેનાર તે અનુત્તરોપપાતિક [illegible] મનુષ્ય જન્મ [illegible] મેળવી જનાર તે ૩૩ પુરુષોનું વિવરણ આમાં છે. આના ત્રણ વર્ગ અધ્યયન [illegible] અનુત્તરોપપાતિક દશા એ નામ આપવાનું છે [illegible] તેના [illegible] અધ્યયન [illegible] પહેલા વર્ગમાં [illegible] અધ્યયન છે તેમાં શ્રેણિક રાજાના જાલિ વગેરે [illegible] પુત્રોના અધિકાર છે, બીજામાં ૧૩ છે તેમાં શ્રેણિક રાજાના પુત્ર દીર્ઘસેન આદિ [illegible] ૧૩ના અધિકાર છે, ત્રીજા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન છે તેમાં 'ધન્ય, સુનક્ષત્ર, ઋષિદાસ, પેલ્લક, રામપુત્ર, ચંદ્રમા, પોષ્ટિક, પેઢાલકુમાર, પોટ્ટિલ-અણગાર, વેહલ્લ કુમાર એ ૧૦ કે જેઓ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ગયા તેઓનો અધિકાર છે. આ [illegible] છે [illegible] કથા લગભગ પૂરી છે. બાકીનાનું એ પ્રમાણે સમજવું એમ કહ્યું છે.

[illegible] દશમું અંગ—૧૦ પ્રશ્ન વ્યાકરણદશા[૪૯]—તેનો અર્થ પ્રશ્ન એટલે વિદ્યાવિશેષ, તેની વ્યાકરણા એટલે પ્રતિપાદન-વિવેચન, તેના અધ્યયનમાં છે તે પ્રશ્નવ્યાકરણદશા એવો અર્થ પૂર્વે હતો સમજાય [illegible] જે દશ અધ્યયન છે તેમાં પાંચ આસ્રવદ્વાર (આસ્રવ એટલે જે દ્વારા કર્મો આવે છે તે દ્વાર) અને પાંચ સંવરદ્વાર (કે જેથી કર્મો આવતા અટકાય છે તે) સંબંધી વિવેચન છે. પાંચ આસ્રવ તે હિંસા, મૃષા, અદત્ત (ચોરી), અબ્રહ્મ, અને પરિગ્રહ, અને પાંચ સંવર તે તેના પ્રતિપક્ષી અહિંસા, સત્યવચન, અનુજ્ઞાથી દત્તનું ગ્રહણ (અસ્તેય),

૪૯ પ્રશ્નવ્યાકરણ—અભયદેવ સૂરિની ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ ન ૨૬માં છપાયું છે. વે૦ ન ૧૪૯૮-૧૫૦૨ જુઓ વેબર ઇ૦ એ૦ વૉ૦ ૨૦ પૃ ૨૩-૨૬

[illegible] 'અનુત્તરોપપાતિક' [illegible] [illegible]

૫૭ [illegible] — પ્રશ્ન [illegible] અધ્યયનમાં [illegible] પ્રશ્નવ્યાકરણ [illegible] તેમાં [illegible] (ચોરી) [illegible] પ્રતિપત્તી [illegible]

૪૯ પ્રશ્નવ્યાકરણ—અભયદેવ [illegible] છપાયું છે [illegible] ૧૯૯૮-૧૫ [illegible]

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય

અંગ સિવાયના આગમો.

येन वीर तपोवीर तपसा दुस्तपेन च ।
शुद्धं स्वं निदधे स्वर्णं स्वर्णकार इवाग्निना ॥
जिनप्रवचनं नौमि तत् तेजोभिमण्डलम् ।
यतो ज्योतींषि घ्नन्ति हृदन्तर्गतं तमः ॥

—मुनिचंद्राचार्य-उपदेशपदवृत्ति

—જેમ સોની અગ્નિથી સુવર્ણને શુદ્ધ બનાવે છે, તેમ જેમણે દુસ્તપ એવા તપ વડે પોતાના આત્માને શુદ્ધ બનાવ્યો એવા તપોવીર વીર (પ્રભુ)ને વંદું છું.

જ્યોતિ (તારા નક્ષત્રાદિ, જ્યોતિ) અંતર (આકાશ, હૃદય)નું તમસ્ (અંધકાર અજ્ઞાન) હણતા હોય છે તેવા અવનના તેજોમંડલ કે જેમાંથી જ્યોતિ અંતર-હૃદયમાંના અંધકારને હાંકી કાઢતી હોય છે તે રૂપ જિનપ્રવચનને નમું છું.

બાર ઉપાંગો.

૧૦ પહેલું ઉપાંગ-૧ ઔપપાતિક (ઉવવાઇ) સૂત્ર[51]-ઉપપાત-જન્મ (દેવ ને નારકીનો જન્મ, કે સિદ્ધિગમન) તેના અધિકારવાળો આ ગ્રંથ છે. આમાં ચંપાનગરી, પૂર્ણભદ્રચૈત્ય, વનખંડ, અશોકવૃક્ષ, પૃથ્વીશિલાનું વર્ણન કરી કોણિક રાજા, તેની રાણી ધારિણી, તેનો રાજપરિવાર, મહાવીર પ્રભુના વર્ણકો છે. કોણિક શ્રી મહાવીરને વંદે છે. મહાવી-

---

૫૧ ઔપપાતિક સૂત્ર અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત કલકત્તામાં સન ૧૮૮૦માં, તેમજ આ૦ સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. પ્રો. લૉયમાને ૧૮૮૩માં સંશોધિત કરી શબ્દાર્થ કોષ (glossary) સહિત લિપ્ઝિગમાં બહાર પાડેલ છે. વે. નં. ૧૪૨૩-૧૪૨૫ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૨૦, પૃ. ૩૬૫-૩૬૯

૬૪ ચોથું ઉપાંગ-૪ પ્રજ્ઞાપના[૫૪]—આનું સંકલન કરનાર સુધર્મસ્વામિથી ૨૩મા આર્ય શ્યામાચાર્ય છે. પ્ર એટલે પ્રકર્ષપણે જ્ઞાપન એટલે જાણવું-જેમાં પદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રકર્ષપણે-યથાવસ્થિત રૂપે જાણી શકાય છે અથવા જીવાદિક આદિ પદાર્થની પ્રજ્ઞાપના છે તે પ્રજ્ઞાપના. આમાં જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષનું પ્રરૂપણ છે અને તે એ રીતે કે આમાંના ૩૬ પદમાં ૧, ૩, ૫, ૧૦ અને ૧૩ મા પદોમાં જીવ અને અજીવની, ૧૬ અને ૨૨મા મા મનવચન કાય એ યોગ-આસ્રવની, ૨૩મા પદમા બંધની, ૩૬મા મા કેવલિ સમુદ્ઘાતની વાત કરતા સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણની પ્રરૂપણા છે. લેશ્યા, સમાધિ, લોકસ્વરૂપ વગેરે આમાં સમજાવ્યું છે.

૬૫ આ પ્રજ્ઞાપના ૩૬ પદોમાં વિભક્ત છે તેના નામ ૧ પ્રજ્ઞાપના, ૨ સ્થાન, ૩ અલ્પબહુત્વ-બહુવક્તવ્ય, ૪ સ્થિતિ, ૫ પર્યાય-(વિશેષ), ૬ ઉપપાતોદ્વર્તના-(વ્યુત્ક્રાંતિ), ૭ ઉચ્છ્વાસ, ૮ સંજ્ઞા, ૯ યોનિ, ૧૦ ચરમ (ચરમાચરમ), ૧૧ ભાષા, ૧૨ શરીર, ૧૩ પરિણામ, ૧૪ કષાય, ૧૫ ઇંદ્રિય, ૧૬ પ્રયોગ, ૧૭ લેશ્યા, ૧૮ કાયસ્થિતિ, ૧૯ સમ્યક્ત્વ, ૨૦ અન્તક્રિયા, ૨૧ અવગાહના, ૨૨ ક્રિયા, ૨૩ કર્મ-પ્રકૃતિ ૨૪ કર્મ (પ્રકૃતિ) બંધ, ૨૫ કર્મવેદ, ૨૬ કર્મવેદ બંધ, ૨૭ કર્મપ્રકૃતિવેદ વેદ, ૨૮ આહાર, ૨૯ ઉપયોગ, ૩૦ પસ્યત્ત (દર્શનતા), ૩૧ સંજ્ઞા (પરિણામ), ૩૨ સંયમ (યોગ), ૩૩ જ્ઞાનપરિણામ-(અવધિ), ૩૪ પ્રવિચાર પરિણામ (પ્રવિચારણા), ૩૫ વેદના, અને ૩૬ સમુદ્ઘાત

૬૬ પાંચમું ઉપાંગ-૫ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ—આમાં[૫૫] સૂર્યાદિ જ્યોતિષ્ ચક્રનું વર્ણન છે. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ પર ભદ્રબાહુએ નિર્યુક્તિ રચી હતી,

૫૪ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર—મલયગિરિની ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ આ૦ સમિતિ ન ૧૯, ૨૦ વે૦ ન ૧૪૯૪ થી ૧૪૯૮ જુઓ વેબર-એજન પૃ ૩૭૨-૩૭૬

૫૫ સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ—મલયગિરિની ટીકા સહિત મુદ્રિત આ૦ સમિતિ ન ૨૪, વે૦ ન ૧૫૫૪-૫૫ જુઓ વેબરનો લેખ ઈ એ વૉ ૨૧ પૃ ૧૪-૧૭

આદિ, તેમના પિતામહ વૈશાલિના રાજા ચેટકની સાથે યુદ્ધમા લડતા મરાયા, પછી નરકમા જઈ મોક્ષે જશે તેની હકીકત છે

૭૧ નવમુ ઉપાંગ—૯ કપ્પવડંસિયા (કલ્પાવતંસિકા)—આમા શ્રેણિક રાજાના દશ પૌત્રો પદ્મકુમાર આદિ દીક્ષા લઈ જુદા જુદા કલ્પ-દેવલોકમા ગયા ને ત્યાથી મોક્ષે જશે તેનુ વર્ણન છે ને દરેકનુ એક એમ દશ અધ્યયન છે

૭૨ દશમુ ઉપાંગ—૧૦ પુપ્ફિયા (પુષ્પિકા)—આમા પણ દશ અધ્યયન છે શ્રી મહાવીરને દશ દેવ-દેવીઓ પોતાના વિમાનમાથી પુષ્પકમા બેસી વંદન કરવા આવે છે તેમના પૂર્વભવ મહાવીર ગૌતમને જણાવે છે આમા ૧ ચંદ્ર,–૨ સૂર્ય,ની પૂર્વકરણી, ૩ મહાશુક્રદેવનો પૂર્વભવ-સોમલબ્રાહ્મણ ૪ બહુપુત્તીયા દેવીનો પૂર્વભવ–સુભદ્રા સાધ્વી, ૫ પૂર્ણભદ્ર દેવનો ભવ ૬ માણિભદ્ર–૭ દત્તદેવ ૮ બલનામ દેવ ૯ શિવદેવ અને ૧૦ અનાદીન દેવના પૂર્વભવ જણાવ્યા છે આમા ભગવતીની પેઠે બ્રાહ્મણ–શાસ્ત્રોના નામો આવે છે

૭૩ અગ્યારમુ ઉપાંગ—૧૧ પુપ્ફચુલિયા (પુષ્પચૂલિકા)—આમા દશ અધ્યયન છે તેમા ઉપર પ્રમાણે શ્રી, હ્રિ વગેરે ૧૦ દેવીઓની પૂર્વકરણીનો અધિકાર છે શ્રીનો પૂર્વભવ ભૂતા નામની સ્ત્રી હતો, તેની પાર્શ્વ નિર્ગ્રન્થ પ્રવચનમા શ્રદ્ધા કરાવી હતી

૭૪ બારમુ ઉપાંગ—૧૨ વન્હિ દસા—(વૃષ્ણિ દશા)—આમા ૧૨ અધ્યયન છે વૃષ્ણિ વંશના બલભદ્રજીના ૧૨ પુત્રો નિષઢ કુમાર આદિ નેમિનાથ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લઇ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમા ગયા હતા ને ત્યાથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા મોક્ષે જશે એનો અધિકાર છે[57]

૭૫ નં ૮ થી ૧૨ બધા નિરયાવલિ સૂત્રો નામે ઓળખાય છે ખરી રીતે 'કપ્પિયા'સૂત્રને નિરયાવલિ નામ ઘટે છે

---

૫૭ આ બાર ઉપાંગોમાના નં ૭ થી ૧૨ નો સાર હિંદીમા જ્ઞાનસુંદરજી કૃત શીઘ્રબોધ ભાગ ૧૮મા આપેલો છે તે જુઓ. આ બધા શ્રીચંદ્રસૂરિની ટીકા સહિત આ૦ સમિતિ નં ૩૩ મા પ્રકટ થયેલ છે વે નં ૧૪૮૫–૮૬ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ એ વૉ ૨૧, પૃ. ૨૦–૨૩

છે દ્રુમના પુષ્પમાથી ભ્રમર રસ ચુસી લે છતા તેને ઇજા ન કરે તેમ શ્રમણ વર્ત્તે છે, એથી દ્રુમપુષ્પિકા અ૦ ૨ શ્રામણ્યપૂર્વિક-ધર્મ તરફ રુચિ છતા અભિનવ પ્રવ્રજિતને અધૃતિથી સંમોહ ન થાય તે માટે ધૃતિ-ધૈર્ય રાખવુ તેનો અધિકાર છે, ૩ ક્ષુલ્લિકાચારકથા-ધૃતિ આચારમા જોઇએ તેથી આચારકથા ક્ષુલ્લિકા એટલે નાની કહેવામા આવે છે તે આત્મસયમનો ઉપાય છે ૪ ષટ્જીવનિકા-ઉક્ત આચાર છ જીવ કાયગોચર હોવો જોઇએ અથવા આત્મસંયમ બીજા જીવોના જ્ઞાનપૂર્વક પાલન કરવો ઘટે તેથી તે રૂપ આ અધ્યયન છે ૫ પિંડૈષણા-તે રૂપ ધર્મ દેહ સ્વસ્થ હોય તો પળાય, અને તેથી આહાર વગર પ્રાય સ્વસ્થ થવાતુ નથી માટે સાવદ્ય અને નિરવદ્ય એના આહારમા નિરવદ્ય આહાર ગ્રાહ્ય છે આમા બે ઉદ્દેશક છે ભિક્ષાની વિશુદ્ધિ તે તપ સયમને ગુણકારી છે ૬ મહાચાર કથા (ધર્મ અર્થ કામાખ્ય૦)-ગોચરી-ભિક્ષાએ જતા મહાજન સમક્ષ સ્વાચાર નથી કહી શકાતો પણ આલયમા ગુરૂ કહે છે તેથી મહાજનને યોગ્ય એવી નાની નહિ પણ મોટી આચારની કથા ૭ વચન વિશુદ્ધિ -તે કથા આલયમા હોવા છતા ગુરૂએ નિરવદ્ય વચનથી કહેવી ઘટે ૮ આચારપ્રણિધિ-નિરવદ્ય વચન આચારમા પ્રણિહિતને થાય છે ૯ વિનય-આચારમા પ્રણિહિત-દત્તચિત હોય તે યથાયોગ્ય વિનયસપન્ન થાય છે આમા વિનયનો અધિકાર છે, ને ૪ ઉદ્દેશક છે ૧૦ સભિક્ષુ-ઉક્ત નવે અ ધ્યયનના અર્થમા જે વ્યવસ્થિત છે તે સમ્યગ્ ભિક્ષુ થાય છે આ આમ સાધુ-ક્રિયાશાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય છે

૮૨ કદિ કમપરત ત્રતાથી કોઈ સાધુ પતિત થાય તો તેનુ સ્થિરીકરણ કરવુ તે માટે બે ચૂલા-ચૂલિકા છેવટે મૂકી છે ૧ રતિવાક્ય ચૂડા-તે સાધુને સયમમા સ્થિરીકરણ માટે છે તેમા સાધુના દુષ્જીવન માટે નરકપાતાદિ ાો વર્ણવેલા છે ૨ વિવિક્તચર્યા ચૂલા-તેમા સાધુ પતિત ન થય તેવા ગુણના અતિરેકનુ ફલ છે વિવિક્તચર્યા એટલે અ નિયતચર્યા-અનિયતચર્યા

શન કર્તવ્ય છે તેને ધારતું તે આવશ્યક, નિત્યકર્મનુ પ્રતિપાદક આવશ્યક ૭ પ્રકારનું છે ૧ સામાયિક, (સામાઈય), ૨ ચતુર્વિંશતિસ્તવ (ચઉવીસત્થઓ) ૩ વંદનક (વંદણય), ૪ પ્રતિક્રમણ (પડિક્કમણ) ૫ કાયોત્સર્ગ (કાઉસ્સગ્ગ), ૬ પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખાણ)

૭૯ તેમા સામાયિક અધ્યયનમા-પીઠિકા, પહેલી અને બીજી વાચનિકા, ઉપસર્ગો, સમવસરણ, ગણધરવાદ દશપ્રકારની સામાચારી, નિન્હવો, શેષ ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ, નમસ્કાર નિર્યુક્તિ છે પછી ચતુર્વિંશતિસ્તવ અધ્યયન વંદનાધ્યયન, પ્રતિક્રમણાધ્યયન કે જેમા જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત ધ્યાનશતક છે, તથા પરિષ્ઠાપનિકા નિર્યુક્તિ, સંગ્રહણી, યોગસંગ્રહ નિર્યુક્તિ અને અસ્વાધ્યાય નિર્યુક્તિ છે, કાયોત્સર્ગ અધ્યયન, અને છેવટે પ્રત્યાખ્યાનનુ અધ્યયન છે

૮૦ બીજુ મૂલસૂત્ર ૨ દશવૈકાલિક—[૫૯] આ સૂત્ર ચૌદ-પૂર્વધર સય્યભવ સૂરિએ પોતાના પુત્ર મનક માટે પૂર્વમાથી ઉદ્ધરી રચ્યુ તે અકાલે જાણી લીધુ છે તેથી વિકાલ એવુ-વિકાલે પઢી શકાય એવુ દશ અધ્યયનવાળુ તે દશ વૈકાલિક તેમા પહેલી ગાથામા જણાવ્યુ છે કે 'धम्मो मंगलमुक्किट्ठं अहिंसा संजमो तवो'-અર્થાત્ અહિંસા, સયમ અને તપ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગલરૂપ ધર્મ છે તે અતિ ઉત્તમ અને નીતિના સિદ્ધાતથી ભરપૂર છે

૮૧ તેમા ૧૦ અધ્યયન છે તેના નામ —૧ દ્રુમપુષ્પિક—તેમા ધર્મપ્રશંસા-ધર્મની સ્તુતિ છે સકલ પુરૂષાર્થમા ધર્મ પ્રધાન

૫૯ દશવૈકાલિક ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ સહિત લૉયમને સશોધી ટીકા-સાહિત્ય સબધી અનેક ચર્ચા કરી, તે Z D M G ૪૬ પૃ ૫૮૧ પ્રસિદ્ધ થયુ છે વળી ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ હરિભદ્રસૂરિની ટીકા સહિત દે૦ લા૦ ન ૪૭મા, અને સમયસુન્દરની ટીકા સહિત શ્રી મુબઇ ખભાતના સઘે શ્રી જિન યશઃસૂરી ગ્રથમાલાના ન ૧ તરીકે તેમજ હીરાલાલ હંસરાજે પ્રકટ કરેલ છે (વે ન૦ ૧૪૭૫ થી ૮૦) જુઓ વેબર ઇ એ વો ૨૧ પૃ ૩૩૯-૩૪૧

૮૩ શ્રીમ આદુ ક્યાંમાતિક પગી નિયુક્તિમા જણાવે છે કે બીજું ૨જુ અધ્યયન આત્મપ્રવાદ પૂર્વમાથી, ૫ મુ અ૦ કર્મપ્રવાદ-પૂર્વમાથી અને ૭ મુ અ૦ સત્યપ્રવાદ પૂર્વમાથી ઉદ્ધૃત કરેલ છે અને બાકીના અધ્યયનો નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વની ત્રીજી વસ્તુમાથી ઉદ્ધૃત કરેલ છે

૮૪ આના બીજા અધ્યયનમા રાજીમતિ અને રથનેમિની વાત ઉત્તરાધ્યયનમાથી લીધેલી જણાય છે આ સૂત્ર તેમજ ઉત્તરાધ્યયન વાચના બૌદ્ધનુ ધમ્મપદ યાદ આવે છે

૮૫ ત્રીજુ મૂલસૂત્ર ૩ ઉત્તરાધ્યયન—આ આખુ સૂ૰[૯૦] અતિ અર્થ લાયક બોધના નિધિરૂપ છે તેમા ૩૬ અધ્યયન છે —૧ વિનય-ધર્મ વિનયમૂલ છે તેથી પ્રથમ વિનયનો અધિકાર આમા આપ્યો છે ૨ પરિ-ષહ-વિભક્તિ સ્વસ્થચિત્ત વાળાએ તથા પરિષહોથી પીડાતાએ પણ કરવાનો છે તો તે પરિષહો કયા કયા છે ને તથા તેનું સ્વરૂપ આમા બતાવ્યુ છે ૩ ચતુરંગીય-પરિષદ શું આવ્યા પછી સહેવા તેના ઉત્તરમા મનુષ્યત્વ, ધર્મશ્રવણ, શ્રદ્ધા અને સયમમા વીર્યની સ્ફુરણા કરવી એ ધર્મના ચાર અંગો દુર્લભ છે તે આમા બતાવેલ છે, ૪ પ્રમાદાપ્ર-

---

૯૦ પ્રકાશિત—રાય ધનપતિસિંહ બહાદુર કલકત્તા સ ૧૯૩૬ મા લક્ષ્મીવલ્લભની ટીકા સહિત, વાદિવેતાલ શાંતિ સૂરિની ટીકા સહિત દે૰ લા૦ ન ૩૩, ૩૬ અને ૪૧, જયકીર્તિની ટીકા સહિત પંડિત હીરાલાલ હ સ-રાજ, કમલસયમની ટીકા સહિત યશોવિજય ગ્રથમાલામા, ભાવવિજયની ટીકા સહિત જૈન આત્માનદ સભા તરફથી વે૦ ન ૧૩૯૯-૧૪૧૨ અગ્રેજી ભાષાતર અને પ્રસ્તાવના ડા Jacobi એ કરેલ તે S B E મા વૉ ૨૪ મા પ્રકટ થયેલ છે, અને મૂળ સંશોધી અગ્રેજી પ્રસ્તાવના સહિત Carpentier નામના વિદ્વાને સન ૧૯૨૧ મા પ્રકટ કરેલ છે ગૂજરાતી ભાષાતર સહિત જૈન ધ૦ સ ભાવનગર તરફથી મૂળ તથા ગુજરાતીમા કથાઓ સહિત બે ભાગમા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે જુઓ વેબરનો લેખ ઇ એ વૉ ૨૧ પૃ ૩૦૯-૩૧૧ અને ૩૨૭-૩૨૯

એવુ સમાધાન કરી સંયમ માર્ગમા પ્રવર્ત્તવુ આમા શ્રી પાર્શ્વનાથના ક્રમાગત શિષ્ય કેશી કુમાર અને શ્રી મહાવીરના શિષ્ય ગૌતમ સ્વામી વચ્ચે સંવાદ છે કેશીનો ખાસ પ્રશ્ન એ હતો કે શ્રીપાર્શ્વનાથે સાધુધર્મ ચાર મહાવ્રતવાળો કહ્યો અને શ્રી વર્ધમાને પાચ મહાવ્રત વાળો કહ્યો વળી શ્રી પાર્શ્વનાથે સચેલક (સવસ્ત્ર) અને શ્રી વર્ધમાને અચેલક (વસ્ત્રરહિત) ધર્મ કહ્યો આમ બનેમા ફરક કેમ ? ગૌતમ સ્વામીએ ઉત્તરમા કહ્યુ કે 'મધ્યના બાવીસ તીર્થંકરોના સાધુઓ ઋજુપ્રાજ્ઞ હોવાથી ચોથા અપરિગ્રહ મહાવ્રતમા જ બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ કરી લે છે અને તેમને સચેલક રહેવાનુ કહ્યુ છે અને આ ૨૪ મા તીર્થંકરના સાધુઓ વક્રજડ હોવાથી તેમને માટે બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ બે વ્રત જૂદા પાડી પાચ મહાવ્રતો કહ્યા છે ને અચેલક ધર્મ કહ્યો છે વગેરે અનેક પ્રશ્નોનુ સમાધાન છે ૨૪ પ્રવચન માતા—શકાનુ નિવારણ કરવામા ભાષાસમિતિરૂપ વાગ્યોગની જરૂર છે, તેથી આમા પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ આઠ પ્રવચન માતાનુ સ્વરૂપ આપ્યુ છે આ આઠમા સર્વ દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચનનો સમાવેશ થાય છે તેથી તે તેની માતારૂપ કહેવાય છે ૨૫ યજ્ઞીય— આમા જયઘોષ અને વિજયઘોષની કથાદ્વારા બ્રાહ્મણના લક્ષણ અને બ્રહ્મચર્યના ગુણ બતાવ્યા છે વિજયઘોષ બ્રાહ્મણે યજ્ઞ આરભ્યો તે વખતે જયઘોષ મુનિ ભિક્ષા લેવા જતા તેણે ભિક્ષા ન આપી તેથી બને વચ્ચે સવાદ થાય છે ને તેમા બ્રાહ્મણનુ લક્ષણ આપતા પ્રસંગને લીધે સાધુ, બ્રાહ્મણ, મુનિ, તાપસ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરેના લક્ષણો પણ આપ્યા છે તેમા જણાવવામા આવ્યુ છે કે જન્મથી કોઇ જાતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી માત્ર કંઠમા યજ્ઞોપવિત ધારણ કરી લેવાથી બ્રાહ્મણ બની શકાય નહિ, વલ્કલ માત્રના પહેરવાથી કોઈ યથાર્થ તપસ્વી બની જવાતુ નથી તેમ યોગ્ય કાર્યો સિવાય બ્રાહ્મણ આદિ જાતિને યોગ્ય બની શકાતુ નથી. ૨૬ સામાચારી—સાધુ સામાચારી દશ પ્રકારની આવશ્યકી આદિ બતાવી છે તે ઉપરાત બીજી રીતે

તપની સમૃદ્ધિનુ વર્ણન ને હરિકેશબલ નામના સાધુનું આમા ચરિત્ર છે ૧૩ ચિત્રસંભૂતીય—તપ કરનારે નિદાન (નિયાણા)નો ત્યાગ કરવો પડે, તે માટે નિદાનનો દોષ બતાવવા ચિત્ર અને સંભૂતનું દૃષ્ટાંત અહીં અપાય છે ૧૪ ઇષુકારીય—આમા નિર્નિદાનતા-નિયાણા રહિતપણાનો ગુણ કહ્યો છે એક જ વિમાનમા રહેલ ૭ જીવો ત્યાંથી ચ્યવી ઇષુકાર નામના પુરમા ઉપજ્યા અને તે ૭ પૈકી એક ઇષુકાર નામનો રાજા થયો તેથી આ અધ્યયનનું નામ ઇષુકારીય છે ૧૫ સભિક્ષુક—નિયાણા રહિતપણાનો ગુણ ભિક્ષુ-સાધુને થાય છે ભિક્ષુના ગુણો આમા કહેવાય છે ૧૬ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ—બ્રહ્મચર્યસમાધિ-સાધુના ગુણો બ્રહ્મચર્યમા જે સ્થિર હોય તો તત્ત્વથી સંભવે બ્રહ્મચર્ય તેની ગુપ્તિઓથી પાળી શકાય તે ગુપ્તિઓ મન વચન અને કાયાની છે પછી બ્રહ્મચર્યના દશ સ્થાનો—સમાધિસ્થાનો કહ્યા છે (કે જેની અંદર બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ સમાઇ જાય છે) કે જેથી તે સમાધિથી પાળી શકાય ૧૭ પાપશ્રમણીય—જેમા પાપસ્થાનો સેવનાર પાપશ્રમણનુ સ્વરૂપ છે ૧૮ સંયતીય—પાપસ્થાનોનો ત્યાગ ભોગના ત્યાગથી—સંયતિ થવાથી થાય છે તે ભોગના ત્યાગ પર સંજય રાજાની કથા છે તે પરથી આ અધ્યયનને સંજયીય કહી શકાય ૧૯ મૃગાપુત્રીય—ભોગનો ત્યાગ કરતા શરીરની શુશ્રૂષા વર્જવાની છે તે પર મૃગાપુત્રની કથા છે ૨૦ મહાનિર્ગ્રન્થીય—'સંસારમા મારો રક્ષક કોઈ નથી, હું એકલો જ છું' એવા અનાથપણાની ભાવના આમા સિદ્ધ કરી છે ને તે પર અનાથી મુનિની કથા છે ૨૧ સમુદ્રપાલીય—અનાથપણાનો વિચાર એકાન્ત ચર્યા વિના થઈ શકતો નથી તેથી એકાંત ચર્યા પર સમુદ્રપાલની કથા આમા આપી છે ૨૨ રથનેમીય—એકાંત ચર્યા ધીરજ વિના પાળી શકાતી નથી તેથી રથનેમિના દૃષ્ટાંતથી ચારિત્રમા ધૃતિ રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો છે પ્રથમ શ્રી નેમિનાથનો રાજીમતિનો ત્યાગ ને દીક્ષા જાણી રાજીમતિએ રથનેમિને કરેલ ઉપદેશ વગેરે સુંદર કથા છે ૨૩ કેશિ ગૌતમીય—સંયમમા ધૃતિ રાખતા, આવતી શંકા-

એનુ સમાધાન કરી સંયમ માર્ગમા પ્રવર્ત્તવુ આમા શ્રી પાર્શ્વનાથના ક્રમાગત શિષ્ય કેશી કુમાર અને શ્રી મહાવીરના શિષ્ય ગૌતમ સ્વામી વચ્ચે સંવાદ છે કેશીનો ખાસ પ્રશ્ન એ હતો કે શ્રીપાર્શ્વનાથે સાધુધર્મ ચાર મહાવ્રતવાળો કહ્યો અને શ્રી વર્ધમાને પાચ મહાવ્રત વાળો કહ્યો વળી શ્રી પાર્શ્વનાથે સચેલક (સવસ્ત્ર) અને શ્રી વર્ધમાને અચેલક (વસ્ત્રરહિત) ધર્મ કહ્યો આમ બનેમા ફરક કેમ? ગૌતમ સ્વામીએ ઉત્તરમા કહ્યુ કે 'મધ્યના બાવીસ તીર્થંકરોના સાધુઓ ઋજુપ્રાજ્ઞ હોવાથી ચોથા અપરિગ્રહ મહાવ્રતમા જ બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ કરી લે છે અને તેમને સચેલક રહેવાનુ કહ્યુ છે અને આ ૨૪ મા તીર્થંકરના સાધુઓ વક્રજડ હોવાથી તેમને માટે બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ બે વ્રત જૂદા પાડી પાચ મહાવ્રતો કહ્યા છે ને અચેલક ધર્મ કહ્યો છે વગેરે અનેક પ્રશ્નોનુ સમાધાન છે ૨૪ પ્રવચન માતા—શકાનુ નિવારણ કરવામા ભાષાસમિતિરૂપ વાગ્યોગની જરૂર છે, તેથી આમા પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ આઠ પ્રવચન માતાનુ સ્વરૂપ આપ્યુ છે આ આઠમા સર્વ દ્વાદશાગરૂપ પ્રવચનનો સમાવેશ થાય છે તેથી તે તેની માતારૂપ કહેવાય છે ૨૫ યજ્ઞીય—આમા જયઘોષ અને વિજયઘોષની કથાદ્વારા બ્રાહ્મણના લક્ષણ અને બ્રહ્મચર્યના ગુણ બતાવ્યા છે વિજયઘોષ બ્રાહ્મણે યજ્ઞ આરભ્યો તે વખતે જયઘોષ મુનિ ભિક્ષા લેવા જતા તેણે ભિક્ષા ન આપી તેથી બંને વચ્ચે સંવાદ થાય છે ને તેમા બ્રાહ્મણનું લક્ષણ આપતા પ્રસંગને લીધે સાધુ, બ્રાહ્મણ, મુનિ, તાપસ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરેના લક્ષણો પણ આપ્યા છે તેમા જણાવવામા આવ્યુ છે કે જન્મથી કાઇ જાતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી માત્ર કઠમા યજ્ઞોપવિત ધારણ કરી લેવાથી બ્રાહ્મણ બની શકાય નહિ, વ કલ માત્રના પહેરવાથી કાઈ યથાર્થ તપસ્વી બની જવાતુ નથી તેમ યોગ્ય કાર્યો સિવાય બ્રાહ્મણ આદિ જાતિને યોગ્ય બની શકાતુ નથી. ૨૬ સામાચારી—સાધુ સામાચારી દશ પ્રકારની આવશ્યકી આદિ બતાવી છે તે ઉપરાત બીજી રીતે

સાધુ માટેની સામાચારી દિનકૃત્ય રાત્રિકૃત્ય વગેરે બતાવેલ છે ૨૭ ખલુંકીય-સામાચારી અશઠપણાથી પળાય તે પર ગર્ગ નામના મુનિની કથા કહી તેમાં ખલુંક (ગળિયા બળદ)નું દૃષ્ટાંત આપી તે ઉપનયથી શિષ્યો પર ઉતાર્યું છે ૨૮ મોક્ષમાર્ગ-અશઠતાથી મોક્ષ સુલભ થાય છે આમા મોક્ષ માર્ગના ૪ કારણો નામે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ જણાવી તે દરેકના ભેદ સમજાવ્યા છે ૨૯ સમ્યક્ત્વપરાક્રમ-વીતરાગ થયા વિના મોક્ષ માર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે સમજાવવા આ અધ્યાય છે તેમા સંવેગ, નિર્વેદ, ધર્મશ્રદ્ધા આદિ (૭૩) દ્વાર કહ્યા છે ૩૦ તપોમાર્ગ-આસ્રવદ્વાર બંધ કરી તપ વડે કર્મનું મારણ કરાય છે તે તપના ૬ પ્રકારના બાહ્ય તપ અને ૬ પ્રકારના અંતરંગ તપ એમ બે ભેદ દરેકના પ્રભેદ સાથે સમજાવેલ છે ૩૧ ચરણવિધિ-ચરણ એટલે ચારિત્ર તેની વિધિ-વર્ણન છે. અમુકનો ત્યાગ ને અમુક ગુણોનો સ્વીકાર એ જણાવી ચારિત્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે ૩૨ પ્રમાદસ્થાન-પ્રમાદનું જ્ઞાન કરી તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે તેથી પ્રમાદનું સ્વરૂપ આપ્યું છે રાગ, દ્વેષ, મોહ અને કષાયનું સ્વરૂપ ને તેના દોષ બતાવ્યા છે ૩૩ કર્મપ્રકૃતિ-આમા કર્મનું સ્વરૂપ, તેના જ્ઞાનાવરણીયાદિ ભેદ અને ઉત્તર ભેદ વગેરેથી બતાવ્યું છે ૩૪ લેશ્યા-લેશ્યાના પ્રકાર ને તેનું નિરૂપણ છે ૩૫ અનગાર માર્ગ-અનગાર એટલે અગાર-ગૃહ રહિત એવા સાધુના ગુણો પંચમહાવ્રતાદિ પાળવાનું જણાવ્યું છે ૩૬ જીવાજીવ-વિભક્તિ-સાધુ ગુણ સેવવામા જીવાજીવનું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક છે તેથી જીવ અને અજીવ, તેના પ્રકાર વગેરે સમજાવ્યું છે

૮૬ શ્રી ભદ્રબાહુ આ પરની નિર્યુક્તિમા જણાવે છે કે આના ૩૬ અધ્યયનમા કેટલાક અંગમાથી પ્રભવેલા, કેટલાક જિનભાષિત, કેટલાક પ્રત્યેકબુદ્ધ સંવાદરૂપ છે (ગાથા ૪) તે પર શાંતિસૂરિ ટીકા કરતા જણાવે છે કે અંગ એટલે દૃષ્ટિવાદ આદિમાથી ઉત્પન્ન થયેલ જેવા કે પરીષહ અધ્યયન (૨જુ), જિનભાષિત જેવું કે દ્રુમપુષ્પિકા (દ્રુમપત્રક)

અધ્ય (૧૦ મુ) કે જે કેવલજ્ઞાન થયા પછી શ્રી મહાવીરે પ્રણીત કરેલુ છે, પ્રત્યેકબુદ્ધમાથી ઉત્પન્ન થયેલ તે કાપિલીય અધ્ય૦ (૮મુ) છે ને સવાદરૂપ તે કેશિગૌતમીય (૨૩મુ અધ્ય૦) છે

૮૭ ક્વચિત્ એમ પણ કહેવાય છે કે 'તે અર્થથી શ્રી વર્દ્ધમાન સ્વામીએ પોતાના અવસાન સમયે સોળ પહોરની દેશના આપી તે વખતે પ્રરૂપ્યા છે તે દેશનામા પ્રભુએ ૫૫ અધ્યયનો પુણ્યફળ વિપાકના અને ૫૫ અધ્યયન પાપફળ વિપાકના કહ્યા છે ત્યાર પછી પૂછ્યા વિના ઉત્તરાધ્યયનના ૩૬ અધ્યયન પ્રકાશ્યા છે તેથી તે અપૃષ્ટ વ્યાકરણ કહેવાય છે છેવટ મરુદેવા માતાનુ પ્રધાન નામનુ અધ્યયન પ્રરૂપતા અતર્મુહૂર્ત્તનુ શૈલેશીકરણ કરી પ્રભુ મોક્ષ પદ પામ્યા છે ' (જુઓ પ્રસ્તાવના જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ સ ૧૯૮૧ મા ગુજરાતી ભાષાતર સહિત પ્રકટ કરેલ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર) જ્યારે શ્રી આત્મારામજી શ્રી વીરના અવસાન સમયની દેશનામા આ પ્રકાશાયા એ વાત સ્વીકારતા નથી (જુઓ જૈનધર્મવિષયક પ્રશ્નોત્તર)

૮૮ આ સૂત્ર વાચતા બૌદ્ધનુ સુત્ત નિપાત યાદ આવે છે આના કાવ્યોના સમાનર બૌદ્ધ સહિત્ય (ધમ્મપદાદિ)મા મળશે

૮૯ ચોથા મૂલસૂત્રમા બે નામે પિંડનિર્યુક્તિ અને ઓઘનિર્યુક્તિ પૈકી ગમે તે ગણાય છે -૪ ક-પિંડ નિર્યુક્તિ—આ[૬૧] સંબધમા જાણાવવાનુ કે દશ વૈકાલિક સૂત્રમા પાચમુ અધ્યયન પિંડૈષણા છે દશવૈકાલિક પર ભદ્રબાહુ સ્વામીએ નિર્યુક્તિ રચી છે, તેના ઉક્ત પાચમા અધ્યયન પર નિર્યુક્તિ રચતા તે ઘણી મોટી થઇ તેથી તેને અલગ કરી પિંડનિર્યુક્તિ તેમણે રચી છે આમા પિંડ એટલે આહાર તે સંબધી, વર્ણન છે તેમા પિંડનિરૂપણ, ઉદ્ગમ દોષો, ઉત્પાદન દોષો, એષણા દોષો અને ગ્રાસૈષણાના દોષો નિરૂપ્યા છે

૬૧ પિંડનિર્યુક્તિ—મલયગિરિની ટીકા સહિત મુદ્રિત દે૰ લા૰ ન ૪૪ જુઓ વેબર ઇ એ વૉ ૨૧ પૃ ૩૬૯

સાધુ માટેની સામાચારી દિનકૃત્ય રાત્રિકૃત્ય વગેરે બતાવેલ છે ૨૭ ખલુંકીય-સામાચારી અશક્યપણાથી પળાય તે પર ગર્ગ નામના મુનિની કથા કહી તેમા ખલુંક (બળદ-ગળીઆ બળદ)નુ દૃષ્ટાંત આપી તે ઉપનયથી શિષ્યો પર ઉતાર્યું છે ૨૮ મોક્ષમાર્ગ-અશઠતાથી મોક્ષ સુલભ થાય છે આમા મોક્ષ માર્ગના ૪ કારણો નામે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ જણાવી તે દરેકના ભેદ સમજાવ્યા છે ૨૯ સમ્યક્ત્વપરાક્રમ-વીતરાગ થયા વિના મોક્ષ માર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે સમજાવવા આ અધ્યયન છે તેમા સવેગ, નિર્વેદ, ધર્મશ્રદ્ધા આદિ (૭૩) દ્વાર કહ્યા છે ૩૦ તપોમાર્ગ-આસ્રવદ્વાર બધ કરી તપ વડે કર્મનુ ગોપણ કરાય છે તે તપના ૬ પ્રકારના બાહ્ય તપ અને ૬ પ્રકારના અતરગ તપ એમ બે ભેદ દરેકના પ્રભેદ સાથે સમજાવેલ છે ૩૧ ચરણવિધિ-ચરણ એટલે ચારિત્ર તેની વિધિ-વર્ણન છે અમુકનો ત્યાગ ને અમુક ગુણોનો સ્વીકાર એ જણાવી ચારિત્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે ૩૨ પ્રમાદસ્થાન-પ્રમાદનુ જ્ઞાન કરી તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે તેથી પ્રમાદનુ સ્વરૂપ આપ્યુ છે રાગ, દ્વેષ, મોહ અને કષાયનુ સ્વરૂપ ને તેના દોષ બતાવ્યા છે ૩૩ કર્મપ્રકૃતિ-આમા કર્મનુ સ્વરૂપ, તેના જ્ઞાનાવરણીયાદિ ભેદ અને ઉત્તર ભેદ વગેરેથી બતાવ્યુ છે ૩૪ લેશ્યા-લેશ્યાના પ્રકાર ને તેનું નિરૂપણ છે ૩૫ અનગાર માર્ગ-અનગાર એટલે અગાર-ગૃહ રહિત એવા સાધુના ગુણો પચમહાવ્રતાદિ પાળવાનુ જણાવ્યુ છે ૩૬ જીવાજીવવિભક્તિ-સાધુ ગુણ સેવવામા જીવાજીવનુ સ્વરૂપ જાણવુ આવશ્યક છે તેથી જીવ અને અજીવ, તેના પ્રકાર વગેરે સમજાવ્યુ છે

૮૬ શ્રી ભદ્રબાહુ આ પરની નિર્યુક્તિમા જણાવે છે કે આના ૩૬ અધ્યયનમા કેટલાક અગમાથી પ્રભવેલા, કેટલાક જિનભાષિત, કેટલાક પ્રત્યેકબુદ્ધ સવાદરૂપ છે (ગાથા ૪) તે પર શાતિસૂરિ ટીકા કરતા જણાવે છે કે અગ એટલે દૃષ્ટિવાદ આદિમાથી ઉત્પન્ન થયેલ જેવા કે પરીષહ અધ્યયન (૨જુ), જિનભાષિત જેવુ કે દ્રુમપુષ્પિકા (દ્રુમપત્રક)

૯૦ ત્યારે ૪ ખ—ઓઘનિર્યુક્તિ—ઓઘ એટલે સામાન્ય–સાધારણ, સૂક્ષ્મ–વિશેષ વિગતમા ઉતર્યા સિવાયની નિર્યુક્તિ,–મા ચરણસત્તરી, કરણસત્તરી, પ્રતિલેખન આદિ દ્વારો –પ્રતિલેખન દ્વાર, પિંડદ્વાર, ઉપધિનિરૂપણ, અનાયતનવર્જન, પ્રતિસેવણાદ્વાર, આલોચનાદ્વાર અને વિશુદ્ધિદ્વાર છે આમા ચરણ કરણનુ મુખ્યપણે સ્વરૂપ છે [૬૨]

૯૧ નદી સૂત્ર—તે[૬૩] દેવવાચક કૃત છે તેમા તીર્થંકર ગણધરાદિની આવલિકા, પર્ષદ, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યવજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે

૯૨ અનુયોગદ્વાર—તે[૬૪] આર્યરક્ષિત સૂરિકૃત છે તેમા આવશ્યક શ્રુતસ્કધના નિક્ષેપો, ઉપક્રમાધિકાર, આનુપૂર્વી, દશ નામ અધિકાર, પ્રમાણદ્વાર અધિકાર, નિક્ષેપ અધિકાર, અનુગમ અધિકાર અને નયનો અધિકાર છે આમા નવ રસ, કાવ્યશાસ્ત્ર માટેની કેટલીક હકીકતો, ભારત રામાયણ કૌટિલ્ય ઘોટકમુખ આદિના ઉલ્લેખો પણ છે

---

૬૨ ઓઘનિર્યુક્તિ—દ્રોણાચાર્યની ટીકા સહિત મુદ્રિત આ૦ સ૦ ન ૧૭, વે૦ ન ૧૪૨૨ જુઓ વેબર ઇ એ. વૉ ૨૧ પૃ ૩૭૦

૬૩ નદીસૂત્ર—મલયગિરિની ટીકા સહિત મુદ્રિત આ૦ સ૦ ન ૧૬ અને તે પરની ચૂર્ણિ તથા હરિભદ્રકૃત વૃત્તિ સહિત ઋષભદેવજી કેસરીમલજી શ્વેતાબર સસ્થા, રતલામ તરફથી સ ૧૯૮૪ મા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે (વે૦ ન ૧૪૮૨–૩) જુઓ વેબર ઇ એ વૉ ૨૧ પૃ ૨૯૩–૩૦૧

૬૪ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર—મલધારી હેમચદ્ર સૂરિની ટીકા સહિત કલકત્તા સન ૧૮૮૦, અને મુંબઇમા દે૦ લા૦ ન૦ ૩૧ ને ૩૭ મા સન ૧૯૧૫–૧૬ મા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે અને હરિભદ્રકૃત વૃત્તિ સહિત રતલામની ઉપરની સસ્થા તરફથી સ ૧૯૮૪ મા પ્રકટ થયેલ છે વે૦ ન ૧૩૮૮ જુઓ વેબર ઇ એ વૉ ૨૧ પૃ ૩૦૧–૩૦૯ નન્દી, અનુયોગદ્વાર આવશ્યક, ઓઘનિર્યુક્તિ, દશવૈકાલિક પિંડનિર્યુક્તિ, ઉત્તરાધ્યયન એ સૂત્રોની સૂત્રગાથા, નિર્યુક્તિ, મૂલભાષ્યના અક્ષરાદિક્રમે, અક શુદ્ધિ, અને લઘુ તથા મોટો વિષયાનુક્રમ આ૦ સમિતિ ન ૫૫ મા મુદ્રિત થયેલ છે

પણ છેદસૂત્રોમાં છે[૬૫]

૯૫ વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કે 'આ છેદસૂત્રોમાં ખરી ઉપયોગી વાત (kernel) ત્રીજાથી પાચમા છેદસૂત્રો છે કે જે સૂત્રમાં ઘણા પ્રાચીન છે આ ત્રણેને એકત્રિત તરીકે 'દસા-કપ્પ-વવહાર' કહેવામાં આવે છે છેદસૂત્રોમાં કેટલીક દતકથાઓ સાથે સાથે, બૌદ્ધોના વિનયપિટક-માંની જે બાબતો જોઈએ તે પ્રમાણે, સાધુ સાધ્વીના આચાર, તેમને માટે પ્રાયશ્ચિત્તની આજ્ઞાઓ છે-ટુંકમાં સાધુસંઘનો આખો નિયમન ગ્રંથ છે'

૯૬ પહેલુ છેદસૂત્ર-૧ નિશીથ સૂત્ર—આચારાગ આદિ સૂત્રોમાં મુનિઓના આચારનુ નિરૂપણ છે તે આચારથી પતિત થનારા માટે લઘુ નિશીથસૂત્રમાં આલોચના લઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થવાનુ બતાવ્યુ છે ઉત્સર્ગના કરનાર મુનિઓને શિક્ષા રૂપે નિશીથસૂત્ર છે અને પ્રમાદા-દિથી ઉન્માર્ગ ગયેલાને સન્માર્ગ પર તે લાવે છે પ્રાયશ્ચિત્તની મતલબ એ છે કે અજાણપણે એકવાર જે અકૃત્યનુ સેવન થયુ હોય તેની આલોચના કરી શુદ્ધ થવુ ને બીજી વખત તેનુ સેવન ન કરવુ આમાં ધર્મનિયમોનો ખજાનો છે

૯૭ આ સૂત્રમાં ૨૦ ઉદ્દેશક છે પહેલામાં લગભગ ૬૦ બોલ છે તેનુ સેવન કરે, કરાવે યા અનુમોદે તેને માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે બીજામાં પણ લગભગ ૬૦ બોલ છે, ત્રીજામાં ૮૦ લગભગ બોલ છે ચોથામાં ના ઉપરાંત બોલ છે પાંચમામાં લગભગ ૮૦ છે તે કરતાં

૬૫ પ્રો૦ શુબ્રિંગે આ પૈકી બૃહત્કલ્પ સન ૧૯૦૫માં, વ્યવહાર અને નિશીથ સૂત્રો સન ૧૯૧૮માં સશોધિત કરેલા લિપઝિગમાં છપાયા છે ને એ ત્રણે મૂળ એક સાથે જૈન સાહિત્ય સશોધક સમિતિ તરફથી મુદ્રિત થઇ પ્ર૦ થયા છે અને બૃહત્કલ્પ સૂત્ર, દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર, વ્યવહાર સૂત્ર અને (લઘુ) નિશીથ સૂત્રનો સક્ષિપ્ત સાર હિંદીમાં જ્ઞાનસુંદરજી કૃત શીઘ્રબોધ ભા૦ ૧૯ થી ૨૨ મા પ્રકટ થઇ ગયો છે વ્યવહાર સૂત્ર (વે ન ૧૫૨૧) ભાષ્ય તેમજ મલયગિરિની ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલ છે (પ્ર૦ માણેક મુનિ દસ્તે વકીલ કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી અમદાવાદ) નિશીથ સૂત્ર માટે જુઓ વે ન ૧૪૮૭ છ છેદ સૂત્રો માટે જુઓ વેબર ઇ એ વૉ ૨૧ પૃ ૧૭૮ થી ૧૮૧ અને ૨૧૦ થી ૨૧૫

—કહ્યું છે કે શ્રી અર્હતોએ અર્થથી અને મહાબુદ્ધિમાન્ ગણધરોએ સૂત્રથી ગૂંથેલું જે શ્રુત તે 'અંગ' રૂપ શ્રુત

તે પછી ગણધરોના પરંપરાથી વાઙ્મયને પામેલા અને પ્રકૃષ્ટ વાણી, મતિ અને શક્તિવાળા શિષ્ય પ્રશિષ્ય આચાર્યોએ કાલ સંહનન આયુષ્યના દોષથી અલ્પ બુદ્ધિવાળાઓના અનુગ્રહને માટે ગૂંથેલું જે શ્રુત તે અનંગાત્મક શ્રુત

તેમના કરતાં વધારે માત્ર કવિઓએ અનુજ્જનોના ઉપકાર માટે શાસ્ત્રના એકદેશથી સંબદ્ધ થયેલાં પ્રકરણો પણ રચ્યાં

૭ છેદસૂત્રો.

૯૩ કુલ ૭ છેદસૂત્ર છે —૧ નિશીથ-(લઘુનિશીથ), ૨ બૃહત્કલ્પ, ૩ વ્યવહાર, ૪ દશાશ્રુતસ્કંધ, ૫ પંચકલ્પ અને ૬ મહાનિશીથ આ પૈકી નિશીથ, પંચકલ્પ ને મહાનિશીથ ગણધરકૃત છે અને બૃહત્કલ્પ, વ્યવહાર અને દશાશ્રુતસ્કંધ એ ત્રણના કર્તા ભદ્રબાહુસ્વામી છે, તેમાં પંચકલ્પ નામનું છેદસૂત્ર વિચ્છિન્ન થયું છે, પરંતુ તે પર સંઘદાસ ગણિનું ભાષ્ય ઉપલબ્ધ છે (પી ૧, ૧૦૩) આ છેદસૂત્રો પર નિર્યુક્તિ કે ભાષ્ય, બૃહત્ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, અવચૂરિ અનેક ટિપ્પનાદિ ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોએ રચ્યા છે

૯૪ આ ૭ છેદોમાં પ્રાયઃ સાધુ સાધ્વીઓના આચાર, ગોચરી—ભિક્ષા, કલ્પ, ક્રિયા અને સામાન્ય નિયમમાર્ગોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેની સાથે સાથે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવ ઉત્સર્ગ અપવાદિ માર્ગોનું પણ સમયાનુસાર નિરૂપણ કર્યું છે સામાન્ય રીતે આ છેદસૂત્રો 'અપવાદ માર્ગ'ના સૂત્રો ગણાય છે આમાં જોકે વિશેષતાથી—ખાસ કરી સાધુઓના આચારનું પ્રતિપાદન છે છતાં કવચિત્ કવચિત્ શ્રાવકના આચાર સંબંધી પણ તેમાં વક્તવ્ય છે જેવા કે શ્રાવકોની ૧૧ પ્રતિમા (વ્રતવિશેષ)નો વિસ્તાર તથા ગુરુની ૩૩ આશાતના ટાળવી, અને કોઇ આચાર્ય પદવી—દાનને યોગ્ય ન હોય તો તે પદવી છોડાવવી તથા આલોચના કરવી વગેરે આચાર

ગુણો જ્ઞાનચારિત્રાદિ જોઇએ તે, ને કોને આચાર્ય ઉપાધ્યાયાદિ સાત પદવી આપવી ન આપવી ઘટે તે બતાવ્યુ છે ચોથામા કેટલા સાધુ સહિત કેવી રીતે વિહાર કે ચાતુમાસ-સ્થિતિ કરવી ઘટે તે છે પાચમામા સાધ્વીઓની પદવીઓ ધારણ કરનારી પ્રવર્તિની આદિએ કેવી રીતે વિહાર કે ચાતુર્માસસ્થિતિ કરવી ઘટે વગેરે દર્શાવ્યુ છે છઠામા ગોચરી-ભિક્ષા, સ્થડિલ, વસતિ ક્યા અને કેમ કરવી ઘટે યા ન ઘટે તે, તેમજ અમુક સ્ખલન માટેના પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવેલ છે સાતમામા બીજા સમવાયમાથી આવેલ સાધ્વી માટે શુ કરવુ, તેમજ સાધ્વીઓ માટેના નિયમ, સ્વાધ્યાય, પદવીદાન, ગૃહસ્થાદિની આજ્ઞા લઇ અમુક મર્ગોગોમા વર્તવુ વગેરે છે આઠમામા ગૃહસ્થના મકાનનો કેટલો ભાગ વાપરવો, તેમને ત્યાથી પાટ પાટલા કેવી રીતે કેટલા લઈ આવવા, પાત્રાદિ ઉપકરણો કેટલા ખપે, ભોજન કેટલુ કરવુ એ બતાવ્યુ છે નવમામા શય્યાતર (મકાનને વાપરવા દેનાર)નો અધિકાર છે તેનુ કેવુ મકાન વાપરવુ ન વાપરવુ, ભિક્ષુ પ્રતિમાઓમા કેવુ વર્તન આરાધન થાય વગેરે જણાવ્યુ છે દશમામા બે પ્રકારની પ્રતિમા (અભિગ્રહ), બે જાતના પરિષહ, પાચપ્રકારના વ્યવહાર, ૪ જાતના પુરૂષ (સાધુ) જુદી જુદી રીતે, ૪ જાતના આચાર્ય ને શિષ્ય, સ્થવિરની તથા શિષ્યની ત્રણ ત્રણ ભૂમિકાઓ, અમુક અમુક આગમો ક્યારે શીખવવા, વગેરે નિરૂપ્યુ છે

૧૦૧ ચોથુ છેદસૂત્ર-૪દશાશ્રુતસ્કધ-મા દશ અધ્યયન છે પહેલામા પુરૂષ પોતાની પ્રકૃતિથી પ્રતિકૂલ આચરણ કરવાથી અસમાધિનુંકારણથાય છે, તે પ્રમાણે મુનિ પોતાના સયમથી પ્રતિકૂલ આચરણ કરવાથી સયમમા અસમાધિ મેળવે છે તેથી અસમાધિના ૨૦ સ્થાનો, બીજામા સબલ પ્રહાર થાય તો અશક્તિ આવે છે તેમ સાધુને ચારિત્રમા અશક્તિ લાવનાર ૨૧ સબલ દોષ, ત્રીજામા ગુરૂની ૩૩ આશાતના, ચોથામા આચાર્યની આઠ સંપદા ને તેના ભેદ, શિષ્યના માટે ચાર પ્રકારના વિનયની પ્રવૃત્તિ અને તેના દરેકના ભેદ, પાચમામા ચિત્તસમાધિના

કરાવતા કે અનુમોદતા લઘુ માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે, ૭થી ઓગણીસમા સુધીમાં ૭૭, ૯૧, ૧૭, ૨૮, ૪૭, ૯૨, ૩૦, ૬૦, ૪૫, ૧૫૪, ૫૦, ૧૫૧, ૬૪, અને ૩૬ બોલ છે તે કરતા કરાવતા કે અનુમોદતા ચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે, ૨૦ મા ઉદ્દેશકમા આલોચનાપૂર્વકના પ્રાયશ્ચિત્તો–માસિક, લઘુમાસિક, ચતુર્માસિક આદિ પ્રાયશ્ચિત્તો, તેની વિધિ બતાવી છે

૯૮ બીજું છેદસૂત્ર–૨ (બૃહત્) કલ્પ સૂત્ર–મા ૭ ઉદ્દેશક છે તે મુખ્ય સાધુ સાધ્વીઓનો આચારકલ્પ છે જે કર્મહેતુના હેતુ અને સંયમને બાધક પદાર્થ, સ્થિતિ વગેરે છે, તેનો નિષેધ કરતા શાસ્ત્રકારે 'ન કપ્પઈ' એટલે ન કલ્પે–ન ખપે, અને જે સંયમને સાધક છે તે 'કપ્પઇ' અથાત્ કલ્પે–ખપે એમ બે પ્રકારે કહી આમા તેવા પદાર્થ, સ્થાન, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ જણાવ્યા છે વળી અમુક અકાર્ય માટે કયુ પ્રાયશ્ચિત્ત દશ પ્રાયશ્ચિત્તમાથી આપવુ તે, અને કલ્પના ૭ પ્રકાર વગેરે જણાવેલ છે

૯૯ વિન્ટર નિટ્ઝ કહે છે કે—આ જૂનુ પ્રમાણભૂત કલ્પસૂત્ર છે કે જે બૃહત્ કલ્પસૂત્ર કે મૃહત્ સાધુકલ્પસૂત્ર કહેવાય છે તે સાધ્વાચારનો મુખ્ય ગ્રથ છે તેની આવશ્યક પૂર્તિ રૂપે વ્યવહારસૂત્ર છે આ કલ્પસૂત્રમા શિક્ષાના પ્રસંગો છે, ને વ્યવહાર સૂત્રમા અમુક અમુક શિક્ષા અમુક અમુક સ્ખલન માટે બતાવવામા આવી છે સમયમા નિશીથસૂત્ર આની પછીનુ છે

૧૦૦ ત્રીજુ છેદસૂત્ર–૩ વ્યવહાર સૂત્ર–મા દશ ઉદ્દેશક છે પહેલામા આચારથી પતિત થનારા મુનિઓએ આલોચના (Confession) કરવી ઘટે તો આલોચના સાભળનાર અને આલોચના કરનાર મુનિ કેવા હોવા જોઇએ, અને આલોચના કેવા ભાવથી કરવી જોઈએ, અને તેને કેટલુ પ્રાયશ્ચિત દેવુ એ છે બીજામા એક કરતા વધુ સાધુ વિહાર કરે તેમા એક યા વધુ દોષ કરે તો અન્યે શુ કરવુ એ વગેરે જણાવ્યુ છે ત્રીજામા સાધુઓને માથે લઈ તેના ગણી–મુખી બનવામા શુ

ના સ્થાન, છઠ્ઠામા શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમાનુ વિવરણ, સાતમામા ભિક્ષુપ્રતિમા જણાવેલ છે આઠમુ વીર પ્રભુના ચ્યવન, જન્મ, સંહરણ, દીક્ષા, કેવનજ્ઞાન, ને મોક્ષ ક્યારે થયા તે સંબંધીનું પર્યુષણાકલ્પ છે કે જે પર્યુષણ વખતે સાધુઓ હાલ વ્યાખ્યાનમા વાચે છે, ને તેનુ ટુકુ નામ કલ્પસૂત્ર છે તે આ દશાશ્રુતસ્કધનુ ૮ મુ અધ્યયન છે, (આ માટે હવે પછી આગળ જુઓ) નવમામા મહામોહનીય કર્મબધના ૩૦ સ્થાન, અને દશમામા નવ નિદાનો (નિયાણા) જણાવ્યા છે (પાચમુ છેદસૂત્ર પચકલ્પ હાલ મૂળરૂપે ઉપલબ્ધ નથી, તેથી) હવે છઠ્ઠુ છેદસૂત્ર કહીશુ

૧૦૨ છઠ્ઠુ છેદસૂત્ર-૬ મહાનિશીથ—આ મૂળ નષ્ટ થયુ હતુ અને તેનો ઉદ્ધાર હરિભદ્રસૂરિએ કર્યો હતો[૬૬] તેમા આલોચના અને પ્રાયશ્ચિત્ત છે કર્મનો સિદ્ધાત નતભગથી ને ખાસ કરી ચોથા બ્રહ્મચર્યવ્રતના ભગથી કેટલા દુ ખ પડે છે તે બતાવી સિદ્ધ કર્યો છે સારા નઠારા સાધુઓના આચાર સબધી કહેલુ છે તેમજ કમલપ્રભ આદિની કથાઓ છે તેમા તાન્ત્રિક કથનો, આગમ નદિ એના ગ્રથો વગેરેનો ઉલ્લેખ છે તેથી તે, પછીનો ગ્રથ હોય તેમ જણાય છે, એમ વિન્ટરનીટ્ઝ જણાવે છે આ સૂત્ર હજુ પ્રસિદ્ધ થયુ નથી

દશ પ્રકીર્ણક (પયન્ના)

૧૦૩ પયન્ના આ છૂટા પ્રકીર્ણ ગ્રથો છે તે વેદના પરિશિષ્ટોને (રચનાપદ્ધતિમા) મળતા આવે છે તે પદ્યબદ્ધ છે

૧૦૪-૧૧૩ ૧ ચતુ શરણ—ચારનુ શરણ લેવાથી દુષ્કૃતની નિન્દા અને સુકૃતની અનુમોદના થાય છે ને તે શરણ કુશલહેતુ છે તે ચાર શરણ એટલે-૧ અર્હતો ૨ સિદ્ધો ૩ સાધુઓ અને ૪ ધર્મ એમ ચારનુ શરણ તે ચારનુ સ્વરૂપ પણ બતાવ્યુ છે કુલ ૬૩ ગાથા છે આનુ બીજુ નામ કુશલાનુબધિ છે

૨ આતુરપ્રત્યાખ્યાન—બાલમરણ, બાલપડિતમરણ અને પડિત-

---

૬૬ જૈન ગ્રથાવલી પૃ ૧૭ ની ફુટનોટ આ સબધીની જુઓ તથા મહાનિશીથનો અત ભાગ જુઓ

૮ ગણિવિદ્યા—તેમા જ્યોતિષનું કથન છે તેમા બલાબલ-વિધિ, નવબલ નામે દિવસ, તિથિ, નક્ષત્ર, કરણ, ગ્રહદિવસ, મુહૂર્ત, શકુન, લગ્ન, અને નિમિત્તના બલ એ દરેકમા અમુકમા શુ શુ કરવુ ઘટે એ બતાવ્યુ છે ૮૨ ગાથા છે

૯ મહાપ્રત્યાખ્યાન—મોટા પ્રત્યાખ્યાન કરવાનુ સ્વરૂપ છે જે જે પાપો–દોષો થયા હોય તે સભારી સભારી તેનો ત્યાગ કરવો—ભાવશલ્ય કાઢી નાખવુ, પડિતમરણ માટે સમાધિ થાય તેની આત્મસ્થિતિ જાગ્રત કરી સર્વ અસત્–પ્રવૃત્તિને તજવી, દુ ખમય સસાર પ્રત્યે વિરાગ રાખવો વગેરે સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે ૧૪૨ ગાથા છે

૧૦ વીરસ્તવ-આમા શ્રી વીરપ્રભુની સ્તુતિ હોતી જોઇએ અપ્રકટ છે

૧૧૪ કોઈ આ દશ પયન્નામા દેવેન્દ્રસ્તવ ને વીરસ્તવ બે એકઠા મૂકે છે, અને સસ્તારકને ગણતા નથી તેથી તેને બદલે મરણસમાધિ અને ગચ્છાચાર પયન્ના જણાવે છે (આત્મારામજી કૃત જૈન ધર્મવિષયિક પ્રશ્નોત્તર) આ બને હવે પછી જણાવેલ ૨૦ પયન્નામા ગણાવ્યા છે

૧૧૫ ગચ્છાચાર—આમા ગચ્છનુ સ્વરૂપ છે સારો ગચ્છ સારા આચાર્યથી થાય છે તે આચાર્યના લક્ષણો, શિષ્યની દશા, ગચ્છના

૬૭-દશ પયન્ના-તે માટે જુઓ વેબર ઇ એ. વૉ ૨૧ પૃ ૧૦૬ થી ૧૧૩, અને પૃ ૧૭૭ થી ૧૭૮ આ૦ સમિતિ ન ૪૫ મા દશ પયન્ના પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમા ચતુશરણાદિ ઉપર જણાવેલા જે દશ છે તે પૈકી ચદ્રવેધ્યક અને વીરસ્તવ સિવાયના આઠ અને ગચ્છાચાર તથા મરણ સમાધિ એ બે મળી દશ મૂકેલા છે, અને સાથે સસ્કૃત છાયા પણ આપી છે ગચ્છાચાર પયન્ના તેના પરની વાનર્ષિ=વિજયવિમલકૃત નાની સસ્કૃત ટીકા આ૦ સમિતિ ન ૩૬ મા, અને તે વાનર્ષિની સ બૃહદ્વૃત્તિ સહિત દયાવિમલ ગ્રથમાલા ન ૨૫ અમદાવાદમા ગૂજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રગટ થયેલ છે, તેમજ જૈ ધ સભા તરફથી મૂળ અને ગુ૦ અનુવાદ પ્રકટ થયેલ છે, ઉક્ત વિજયવિમલ કૃત વૃત્તિ સાથે તદુલ વૈચારિક તથા અવચૂરિ સાથે ચતુ શરણ બને એક પુસ્તકમા દે૦ લા૦ ન ૫૯મા મુદ્રિત થયેલ છ

૧૧૮–૧૧૯ મૂળ આગમોના અંતર્ગતને જુદા ગણવામાં આવ્યા છે તેને આપણે 'ત્રુટક' કહીએ તે આઠ છે –૧ પર્યુષણાકલ્પ[૬૯] (આર્ય ભદ્રબાહુ કૃત દશાશ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યયનરૂપે છે) તે અંતગ પર્યુષણપર્વ પર વંચાય છે ને તેને સામાન્ય રીતે 'કલ્પસૂત્ર' કહેવામાં આવે છે તેનું પ્રમાણ ૧૨૦૦ શ્લોકથી કંઇક અધિક હોવાથી 'બારસા સૂત્ર' તરીકે પણ તેને ઓળખવામાં આવે છે વિન્ટરનિટ્ઝ જણાવે છે કે –'આમાં ત્રણ ભાગ છે –૧ જિનચરિત–તેમાં વધુ ભાગ શ્રી વર્દ્ધમાન–મહાવીરનું ચરિત છે અને તે બૌદ્ધનું લલિતવિસ્તર યાદ આપે છે ૨ થેરાવલિ–તેમાં સ્થવિરોની પરંપરા છે આ ભદ્રબાહુ કૃત હોઈ ન શકે કારણ કે તેમના પછીના સ્થવિરો તે છે ઇ સ પહેલા સૈકાના મળી આવેલા શિલાલેખો બતાવે છે કે ઉક્ત થેરાવલિમાંના નામો કલ્પિત નહિ પણ ઐતિહાસિક છે ૩ સામાચારી–આ કલ્પ ગ્રંથની તેના નામ પ્રમાણે મૂળ વસ્તુ જણાય છે દંતકથા એવી છે કે દેવર્દ્ધિગણિએ જિનચરિત, થેરાવલી, ને સામાચારી કલ્પસૂત્રના મૂળ આગમમાં નહોતી તે ઉમેરી છે આ દંતકથા આખી સાચી હોય ' ૨ જીતકલ્પસૂત્ર–આના કર્ત્તા જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે જીત એટલે આચાર–અને તેનો કલ્પ એટલે વર્ણના અર્થાત્ આ જૈન શ્રમણોના આચાર-વિષયક છે તેમાં ૧૯ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે (નિશીથ છેદ સૂત્રમાં જીતકલ્પનું વિધાન છે તેથી આ તેનું અંગ જ છે) આ પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધી વિષય છેદ સૂત્રો અને બીજા ઘણા ગ્રંથોમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે કેટલેક સ્થળે બહુ સંક્ષિપ્ત નહિ કે બહુ વિસ્તૃત નહીં એવી મધ્યમ રીતે સંકલના એ વિષયને સમજાવવા

---

૬૯ આ કલ્પસૂત્ર પ્રસ્તાવના સહિત સંશોધિત કરી ડા Jocobi એ લિપ્ઝીગમાં સન ૧૮૭૯ મા પ્રકટ કર્યું ને અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત S B E ના વૉ ૨૨ મા પ્રકટ કર્યું ધર્મસાગરની ટીકા સહિત, વિનયવિજય, ને લક્ષ્મીવલ્લભની ટીકા સહિત પ્ર૦ જૈન આ૦ સભા વિનયવિજયજીની ટીકા સહિત પ્ર દે૦ લા૦ ન ૭ ૬૧ મા પ્રકટ થયેલ છે

૧૨૬ ઉપર ગણાવેલા ૧૦ પયન્ના (પ્રકીર્ણક) ઉપરાંત બીજા ૨૦ પયન્ના (પ્રકીર્ણક) મળે છે તેના નામ નીચે પ્રમાણે—

૧ અજીવ કલ્પ, ૨ ગચ્છાચાર, ૩ મરણસમાધિ, ૪ સિદ્ધપ્રાભૃત, ૫ તીર્થોદ્ગાર, ૬ આરાધના પતાકા, ૭ દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞપ્તિ, ૮ જ્યોતિષ્કરંડક[74], ૯ અંગવિદ્યા[75], ૧૦ તિથિ-પ્રકીર્ણક, ૧૧ પિંડ વિશુદ્ધિ, ૧૨ સારાવલિ, ૧૩ પર્યંતારાધના, ૧૪ જીવ વિભક્તિ, ૧૫ કવચ પ્રકરણ, ૧૬ યોનિપ્રાભૃત, ૧૭ અંગચૂલિયા, ૧૮ વગ્ગચૂલિયા, ૧૯ વૃદ્ધચતુઃશરણ, ૨૦ જંબૂપયન્ના

૧૨૭ આ ૨૦ પૈકી ગચ્છાચાર અને મરણસમાધિ સંબંધી ઉપર કહેવાઈ ગયું છે જ્યોતિષ્કરંડક એ સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલું છે તેમાં ૨૧ અધિકાર છે—કાલપ્રમાણ, સંવત્સરનું માન-પ્રમાણ, અધિક માસની નિષ્પત્તિ, પર્વતિથિ સમાપ્તિ, અવમ રાત્ર, નક્ષત્રોનું પરિમાણ, ચન્દ્રસૂર્યપરિમાણ, ચંદ્રસૂર્યનક્ષત્રોની ગતિ, નક્ષત્રયોગ, જંબૂદ્વીપમાં ચંદ્રસૂર્યનો મંડલવિભાગ, અયન, આવૃત્તિ, ચંદ્રસૂર્યનક્ષત્રોનું મંડલમાં મુહૂર્તગતિ પરિમાણ, ઋતુપરિમાણ, વિષુવો, વ્યતિપાતો, તાપક્ષેત્ર, દિવસોની વૃદ્ધિ અપવૃદ્ધિ, અમાવાસ્યા પૌર્ણમાસી, પ્રનષ્ટપર્વ, અને પૌરુષી—એમ ૨૧ અધિકાર છે બીજા પ્રકીર્ણકો અમારી જાણ પ્રમાણે અમુદ્રિત છે

૧૨૮ આવશ્યક સૂત્રના સામાયિકાધ્યયનની ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ પર ૫૦૦૦ (શ્લોક) ગ્રંથપ્રમાણ પ્રાકૃત ગાથાબદ્ધ ભાષ્ય શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે રચેલ છે કે જેને[76] વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય કહેવામાં આવે છે આ ભાષ્ય ગ્રન્થ જૈન પ્રવચનમાં એક મુકુટમણિ સમાન લેખાય છે

---

[74] જ્યોતિષ્કરંડક મલયગિરિની ટીકા સહિત રતલામની ઋષભદેવ કેશરીમલજી તરફથી પ્રકટ થયેલ છે કે જેમાં પાદલિપ્ત કૃત પ્રાકૃત ટીકાના અવતરણ છે

[75] અંગવિદ્યા પી ૩ ૨૩૧, જેસ૦ પ્ર૦ ૨૫

[76] આ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય તે પરની મલધારી હેમચંદ્રની વૃત્તિ સહિત ય૦ ગ્રંથમાલામાં છપાયેલ છે અને તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર બે ભાગમાં આ૦ સમિતિ તરફથી પ્રકટ થયું છે તે ભાષ્યની ગાથાઓની અક્ષરાનુક્રમણિકા પણ

વચ્ચે મોટો ભેદ પડ્યો તે કારણે દિગંબરોએ આગમને સ્વીકારવાનો નિષેધ કર્યો કારણકે તેમણે જણાવ્યું કે તેમના પૂર્વો અને અંગો નષ્ટ થયા છે. સમય જતાં શ્વેતાંબરોના આગમોમાં અવ્યવસ્થા થતાં વલભીમાં દેવર્દ્ધિ વાચકના પ્રમુખપણા નીચે સિદ્ધાન્ત એકત્રિત કરી લખવા માટે પરિષદ્ મળી [illegible] પૂર્વોના અવશેષવાળું બારમું અંગ તે વખતે નષ્ટ થઈ ગયું હતું.૭૮

૧૩૪ ઈ. સ. પહેલાંના અને બીજા સૈકાના શિલાલેખો જણાવે છે કે તે વખતે જૈનો શ્વેતાંબર અને દિગંબરો એ ભેદમાં વહેંચાઈ ગયા હતા અને તે વખતે 'ગણો' હતા કે જેમાં આચાર્યોની પરંપરા આગમમાં જણાવી છે તેવી નોંધાઈ છે. તે લેખોમાં 'વાચક'ના [illegible] ઉલ્લેખ છે તે પરથી જણાય છે કે (વાચક એટલે વાચનાર સાધુ) તે વખતે સિદ્ધાન્તો-આગમો વિદ્યમાન હોવા જ જોઈએ. શિલાલેખમાં બતાવે છે કે ઈ. સ. પહેલાંના સૈકામાં, આગમમાં બતાવેલ મહાવીરની કથાઓ [illegible] કહેવામાં આવતી હતી. શ્વેતાંબરોએ સિદ્ધાન્તમાં જૈન સાધુઓની અચેલકતા (નગ્નતા) સંબંધીના નિયમોમાં ફેરફાર કર્યો નથી એ હકીકત બતાવી આપે છે કે તેઓએ સિદ્ધાન્તમાં મનમાન્યા ફેરફારો કરવાની છૂટ લીધી [illegible]—હિંમત કરી નથી પરંતુ જેમ પરંપરાગત ચાલી આવેલા તેજ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર આબાદ સ્થિતિમાં મળ્યા તેવા ઉત્તરોત્તર આપ્યા [illegible] સ્થાને તે કેટલીક ખાસ વિલક્ષણતાઓમાં મળતા આવે છે તેથી પણ પુરવાર થાય છે કે જૈન દંતકથા વિશ્વસનીય [illegible]

૧૩૫ એટલું તો સત્ય છે કે સિદ્ધાન્તના ગ્રન્થો એક વખતે

૭૮ ભદ્રબાહુ કર્ણાટકમાં ગયા એવું શ્વેતાંબરો તેમના સંબંધીના કોઈ પણ પ્રબંધમાં જણાવતા નથી. આ કથન તેમજ શ્વેતાંબર અને દિગંબરોના ભેદ પડ્યા એ વાત ભદ્રબાહુના સંબંધની દિગંબરી કથા વગેરે [illegible] (વિન્ટરનિટ્ઝ તેમજ બીજા સ્કૉલરોથી મળી કાઢવામાં આવેલ હોય એમ જણાય છે.

હશે. આ છના ગદ્યની ભાષા અને પદ્યની ભાષા વચ્ચે અતર છે પદ્યની ભાષા—બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની પાલિ ગાથાઓની પેઠે—અતિ પ્રાચીન રૂપો બનાવે છે જૂનામા જૂની ભાષા આયાગગ સુત્ત (આચારાગ સૂત્ર)મા છે, તે પછી સૂયગડાગ સુત્તમા (સૂત્રકૃતાગ સૂત્રમા) અને ઉત્તરજ્ઝયન (ઉત્તરાધ્યયન) મા છે જૈન સિદ્ધાત સિવાયના જૈન ગ્રથોની ભાષા જૈન મહારાષ્ટ્રી છે અને તેથી તદ્દન જૂદી ભાષા અર્ધ માગધી છે

૧૩૩, 'આગમના પ્રમાણ અને પ્રાચીનતા સબધી શ્વેતાબર જૈનોમા એવી દતકથા છે કે મૂળ ઉપદેશ ૧૪ પૂર્વો (પૂર્વ એટલે જૂના)મા હતો કે જે મહાવીરે પોતે પોતાના શિષ્યો—ગણધરોને આપ્યો. પરતુ આ 'પૂર્વો' નુ જ્ઞાન તુરત જ થોડા સમયમા નષ્ટ થયુ. મહાવીરના એક શિષ્યે પોતાના શિષ્યને એમ ઉત્તરોત્તર આપતા ૭ પાટ સુધી ચાલ્યુ હતુ મહાવીરના નિર્વાણ પછી બીજા શતકમા મગધમા ભયકર દુકાળ બારવર્ષી પડ્યો તે સમયે મૌર્ય ચદ્રગુપ્ત મગધનો રાજા હતો અને સ્થવિર ભદ્રબાહુ જૈનસઘના નાયક હતા દુકાળના કારણે તે પોતાના શિષ્યગણ સહિત વિહાર કરતા દક્ષિણ ભારતમા કર્ણાટ તરફ ગયા, અને સ્થૂલભદ્ર—છેલ્લા ૧૪ પૂર્વધર—મગધમા પાછળ રહેલા સઘના મુખી હતા ભદ્રબાહુની ગેરહાજરી દરમ્યાન એ સ્પષ્ટ થયુ કે આગમનુ જ્ઞાન વિચ્છિન્ન થવાનો ભય છે, તેથી પાટલિપુત્રમા સઘ (પરિષદ્) મળી ૧૧ અગોને ભેગા કર્યાં અને ૧૪ પૂર્વોના અવશેષો બારમા અગ—દૃષ્ટિવાદમા એકત્રિત કરવામા આવ્યા જ્યારે ભદ્રબાહુના અનુયાયીઓ મગધ પાછા ફર્યા, ત્યારે જેઓ ત્યાથી નીકળી બહાર વિહાર કરી ગયા હતા તેમની તથા જેઓ ત્યા ચાલુ રહ્યા હતા તેમની વચ્ચે મોટો અતર પડ્યો હતો ત્યા રહી ગયેલામા શ્વેત વસ્ત્રો પહેરવાની પ્રથા પડી ગઈ હતી, પરતુ બહાર વિહાર કરી જનારાએ મહાવીરના કડકમા કડક ફરમાન મુજબ દઢ રહી નગ્ન રહેવાનુ જ સ્વીકાર્યું આ રીતે દિગબરો અને શ્વેતાબરો

હે ભગવન્ ! બીજા વાદીઓને જેનો સ્પર્શસુદ્ધા નથી થયો એવો આ ષડ્ જીવનિકાયનો વિસ્તાર તે જે દર્શાવ્યો છે તે દ્વારાજ-સર્વજ્ઞતાની પરીક્ષામા ક્ષમ એવા-આ વાદીઓ તારા તરફ પ્રસન્નતા અને ઉત્સવ સાથે ઝૂકી ગયા છે ૧, ૧૩

૧૩૭ ભગવાન્ મહાવીરનુ કર્મવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તો અદ્ભુત છે, એવુ એ બીજા કોઇથી કહી શકાયુ નથી એમ બતાવતા તેઓ કહે છે કે—

न कर्म कर्त्ता रमतीत्य वर्तते य एव कर्ता स फलान्युपाश्नुते ।
तदष्टधा पुद्गलमूर्तिकर्मज यथात्य नैव भुवि कश्चनापर ॥
न मानस कर्म न देहवाड्मय शुभाशुभज्येष्ठफल विभागश ।
यदात्य तेनैव समीक्ष्यकारिण शरण्य सन्तस्त्वयि नाथ बुद्धय ॥

'કર્તા સિવાય કર્મ હોઈ શકતુ નથી, જે કર્તા છે તેજ કર્મના ફળનો ભોક્તા છે' એ સિદ્ધાન્તને અવલબી તે જે આઠ પ્રકારનું પૌદ્ગલિક કર્મ પ્રરૂપ્યુ છે તેવુ સસારમા બીજો કોઇ કહી શકયો નથી ૧, ૨૬

'કેવળ[૭૯] માનસિક કર્મજ શુભાશુભ ફળને આપનારૂ છે અને કાયિક કે વાચિક કર્મ તેવુ નથી' એવો કર્મવિભાગ તારા કર્મવિજ્ઞાનમા નથી હે શરણ્ય ! તારા કર્મવિજ્ઞાનમા તો માનસિક, વાચિક અને કાયિક એ ત્રણે કર્મોને યથોચિત સ્થાન છે તેથીજ એટલે કર્મવિજ્ઞાનને લગતી તારી આવી અદ્ભૂત વિચારશૈલીથીજ મુગ્ધ થયેલા વિચારક પુરૂષો તારા તરફજ નજર કરી રહ્યા છે ૧, ૨૭

૧૪૦ છેવટે શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરિના સમવાયાગ સૂત્રવૃત્તિમાના શ્લોકના શબ્દોમા આ શ્રુતવાઙ્મયનો સાર પૂરો કરતા કહીશુ કે—

दुःसम्प्रदायादसदूहनाद् वा, भणिष्यते यद् वितथ मयेह ।
तद् धीधनैर्मामनुकम्पयद्भि शोध्य मतार्थक्षतिरस्तु मैव ॥

---

૭૯ જુઓ 'સૂત્રકૃતાગ સૂત્રમાં આવેલા કેટલાક પરમતોનો ઉલ્લેખ (બિક્ષુકર્મવાદ) પુરાતત્ત્વ પુસ્તક ૩જુ પૃ ૧૨૧

દસ્તીમાં આવ્યા હોય એમ નથી દેવર્દ્ધિગણિએ સંકલિત કરેલ આગમ ઠામ માચવી ગખ્યા છે તે જ્યારે સંઘની વ્યવસ્થા બરાબર થઈ અને સાધુજીવને નિશ્ચિત સ્વરૂપ લીધું ત્યારે તરત જ જે સાહિત્યવિષયક પ્રગતિ શરૂ થઈ તેના પરિણામનું ઊંચું ફળ છે તેમ છતાં આ મહાવીરના નિર્વાણ પછી આ લાબાકાળે નહિ બની શક્યું હોય તેથી આગમના પ્રાચીનતમ ભાગો મહાવીરના પહેલા શિષ્યના સમયના હોય યા તો બહુ તો મહાવીર નિર્વાણથી બીજા સૈકા સુધીના મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના સમયના હોય કે જે સમયમાં પાટલિપુત્રની પરિષદ્ ભરાઈ એમ દંતકથા કહે છે, જ્યારે તેથી ઓછા જૂના ભાગો દેવર્દ્ધિગણિના સમયના લગભગ હોઈ શકે"

૧૩૬ ડૉ૦ યાકોબી કહે છે કે 'જૈનના સૂત્ર Classical સંસ્કૃત સાહિત્યથી વધુ પ્રાચીન છે અને તેમાના કેટલાક તો ઉત્તર બૌદ્ધો (મહાયાની) ના જૂનામાં જૂના પુસ્તકોની સાથે બરોબરી કરે તેમ છે

૧૩૭ જૈનોના આખા આગમ સાહિત્ય માટે જુઓ જર્મનીના પ્રોફેસર વેબર (Weber) કૃત બે વૉ. મા Sacred Literature of the Jainas આનું અંગ્રેજી ભાષાંતર ઇંડિયન એંટિકવરી વૉ૦ ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ મા પ્રગટ થયેલ છે

૧૩૮ શ્રીમદ્ મહાવીરના પ્રરૂપેલા આગમોના સાહિત્યનો વિભાગ અત્ર પૂરો થાય છે તેમાંથી તેમના અનેક ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તો મળી આવે છે તે પૈકી કેટલાકનો ઉલ્લેખ, મૂલ સમર્થ બ્રાહ્મણ-પછી જૈન શ્રમણ થયેલ સિદ્ધસેન દિવાકર મહાવીર સ્તુતિ કરતા કરે છે દા તરીકે

શ્રી મહાવીરના અહિંસાના સિદ્ધાંતમાંથી જન્મેલા-જીવજંતુ વિજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવતા તેઓ પોતાની દ્વાત્રિંશિકાઓમા કહે છે કે–

य एष षड्जीवनिकायविस्तर परैरनालीढपथस्त्वयोदित ।
अनेन सर्वज्ञपरीक्षणक्षमास्त्वयि प्रसादोदयसोत्सवा स्थिता ॥

શ્રી મહાવીર સ્તુતિ

મહાકવિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર પોતાની દ્વાત્રિંશિકાઓ (બત્રીશીઓ) મા જણાવે છે કે—

परस्पराक्षेपविलुप्तचेतस स्ववादपूर्वापरमूढनिश्चयान् ।
समीक्ष्य तत्त्वोत्पथिकान् कुवादिन कथ पुमान् स्याच्छिथिलादरस्त्वयि ॥

હે ભગવન્! પરસ્પરના વિખવાદને લીધે જેઓના મન બહેર મારી ગયા છે, અને એથીજ જેઓ પોતાના વાદને-સિદ્ધાતને પણ સળગ સમજી શકતા નથી એવા તથા તત્ત્વના માર્ગને મૂકી અવળે રસ્તે ચડેલા આ એકાતવાદીઓની સમીક્ષા કરતો કયો પુરૂષ તારા તરફ ન આકર્ષાય?—અર્થાત્ એકાતવાદના દુરાગ્રહથી કટાળેલો પુરૂષ તારા જેવા અનેકાતવાદી—સમન્વયવાદી તરફ જરૂર આકર્ષાય ૧,૫

वद॑ति यानेव गुणान्धचेतस समेत्य दोषान् किल ते स्वविद्विष ।
त एव विज्ञानपथागता सता त्वदीयसूक्तप्रतिपत्तिहेतव ॥

હે ભગવન્ ગુણો તરફ અધ રહેનારા અને એથીજ પોતાની જાતના અહિતકારી એવા આ એકાન્તવાદીઓ ભેગા થઈને તારા સિદ્ધાન્તમાં જે જે દોષો બતાવે છે તેજ દોષો અનેકાન્ત-વિજ્ઞાનની કસોટીએ કસાતા તારૂ સૂક્ત સમજવામાં સાધનરૂપ નીવડે છે અર્થાત્ એકાન્તવાદીઓ જેને દોષરૂપ સમજે છે તેજ દોષ અનેકાન્ત-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તપાસતા તત્ત્વમાર્ગને સમજવાનુ સાધન થાય છે ૧, ૬

॥ ऐं नम ॥

વિભાગ બીજો.

પ્રાકૃત સાહિત્યનો મધ્યકાલ અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉદયકાલ.

પ્રકરણ ૧ લું.

આરંભિક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ.

૧૪૧ વીરાત્ બીજા અને ત્રીજા સેકા વચ્ચેનો સમય બૌદ્ધ ધર્મને, અશોક રાજાનું મહાબલ હોવાથી બુદ્ધના મધ્યમમાર્ગને અનુકૂળતા વિશેષ મળી ચારે બાજુ બૌદ્ધ મઠ સ્થપાયા બૌદ્ધ શ્રમણો લંકા આદિ અનેક સ્થળોએ ધર્મપ્રચાર અર્થે નીકળી પડયા—અશોકના ધર્મશાસનો છેક-દક્ષિણ સિવાયના સમસ્ત ભારતમા મહાગ્રંથલો પર કોતરી સ્થાપવામા આવ્યા કે જે અદ્યાપિ પર્યંત વિદ્યમાન છે તે પૈકી એક સૌરાષ્ટ્રના ગિરનાર પાસે છે તેણે પોતાના રાજ્યાભિષેકથી ૨૯ મા વર્ષે કાઢેલા સાતમા ધર્મશાસનમા[૯૧] પોતાના રાજ્યના ૧૪ મા વર્ષમા નીમેલા ધર્મ મહામાત્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમા જણાવેલુ છે કે તેઓ 'સંઘ' (બૌદ્ધસંઘ) ની, આજીવિકોની, બ્રાહ્મણોની, નિગ્ગંથની દેખરેખ રાખશે આ નિગ્ગંથ તે જૈનો તે પરથી જણાય છે કે તે સમયે ઉક્ત અનેકમાનો જૈનધર્મ એક અગ્રેસર ધર્મ હતો

૧૪૨ બૌદ્ધ શ્રમણો લોકોમા દરદીઓને ઓસડ આપતા, દુખી દીનોને સહાય આપતા, પશુપક્ષીના રોગની ચિકિત્સા કરતા, વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન દેતા, લોકના આરોગ્ય સબંધી સહાય કરવાને ચૂકતા ન હતા આની અસર જૈનોપર થઈ હોય તો સંભવિત છે જંબુસ્વામીના પછી 'જિનકલ્પ' (શ્રી મહાવીર જિનનો-ના જેવો કડક આચાર) વિચ્છિન્ન થયો એવુ જૈન કથન છે (વીરાત્ ૬૪) તેનો અર્થ એ લાગે છે કે પૂર્વના એકાંતિક આધ્યાત્મિકપણામા

---

૯૧ જુઓ Senart ના Inscriptions de Piyadasi વળી Epigraphica Indica Vol II પૃ ૨૭૨. ટિપ્પણ હમણાં અશોકના ધર્મશાસનો-લેખોની સયાજી ગ્રંથમાળામા બહાર પડેલ ચોપડી

વિભાગ બીજો.

પ્રાકૃત સાહિત્યનો મધ્યકાલ અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉદયકાલ.

વીરાત્ ૨૦૦ થી વિક્રમ સંવત્ ૧૦૦૦

अलब्धनिष्ठा प्रशमिद्धचेतसस्तव प्रशिष्या प्रथयन्ति यद्यशः ।
न तावदप्येकसमूहसंहता प्रकाशयेयु परवादिपार्थिवा ॥

હે ભગવન્ ! વનવિહારી, અવધૂત અને અનગાર હોવાથી જેઓની ક્યાંય નિષ્ઠા–આસક્તિ નથી એવા ઉન્નત ચિત્તવાળા તારા પ્રશિષ્યો જે જગતનો યશ વિસ્તારે છે તેટલો પણ યશ એક સમૂહમાં સંકળાયેલા આ એકાંતવાદીઓ નથી મેળવી શક્તા, અર્થાત્–જગતમાં ત્યાગ અને ચારિત્રનીજ પૂજા થાય છે પણ વાદવિવાદ કે ખંડનમંડનની ધમાલને કોઇ પૂછતું પણ નથી,—સિદ્ધસેન દ્વાત્રિંશિકા ૧, ૧૫.

[આગમ સાહિત્ય કે જે સંબંધી પ્રથમ વિભાગમાં કહેવાયું તે મૂલમાં પ્રાકૃત ભાષામાં છે 'પ્રાકૃત સાહિત્ય એ જૈન સાહિત્યનો મૂળ પાયો છે, પણ જેમ સર્વત્ર પાયા કરતાં ઇમારત મોટી હોઇ વધી જાય છે, તેમ કાળ જતાં સંસ્કૃત સાહિત્ય જૈન વાઙ્મયમાં બહુ વધી ગયેલું છે એ સંસ્કૃત સાહિત્ય કોઇ એકજ વિષય ઉપર નથી લખાયું ભારતવર્ષમાં ચર્ચાયલો અને ખેડાયેલો એવો તત્કાલીન એકે વિષય નથી કે જેના ઉપર જૈન વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં થોડું ઘણું લખ્યું ન હોય '૮૦]

---

૮૦ પં સુખલાલ અને પં. બહેચરદાસનો 'નયચક્ર' પર લેખ જૈન-યુગ ભાદ્રપદ સં ૧૯૮૪ પૃ ૧૪

ગિરિએ 'જિનકલ્પ' સ્વીકાર્યો ને પોતે સઘથી દૂર રહ્યા, ત્યારે શિષ્ય આર્ય સુહસ્તિએ 'સ્થવિરકલ્પ'મા રહી સપ્રતિને પ્રતિબોધ્યો. સપ્રતિએ સવાલાખ નવા જિનાલયો, તેરહજાર જીર્ણ મદિરનો ઉદ્ધાર, સાતસો દાનશાળાઓ કરાવી તથા અનાર્ય દેશમા પણ ધર્મોપદેશકો મોકલી ધર્મોન્નતિ કરી સુહસ્તિ વીરાત્ ૨૯૧ (વિ સ પૂર્વે ૧૭૯) મા સ્વર્ગસ્થ થયા આ સપ્રતિ ઉજ્જયિનીમા રાજ્ય કરતા હતા અને તે ઉજ્જયિની જૈનોનુ કેન્દ્રસ્થાન થયુ [૮૩]

૧૪૩ બીજી બાજુ ઈ સ પૂર્વે બીજા સૈકાનો એક શિલાલેખ ઓરિસામા ખડગિરિ પરની મળે છે તે હાથી ગુફાનો પૂરવાર કરે છે કે જૈનો ભારતના દક્ષિણ-પૂર્વ ભાગમા (અગ્નિ ખુણામા) ઠેઠ કલિંગ સુધી પ્રસર્યા હતા તે લેખો 'કલિંગચક્રવર્તી' મહારાજ મહા-

૮૩ 'અજમેર જિલ્લાના બર્લી નામના ગામમા વીરસવત્ ૮૪ (વિ સ પૂર્વે ૩૮૬=ઇ સ પૂર્વે ૪૪૩)નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે (કે જે અજમેરના 'મ્યુઝિયમ' મા સુરક્ષિત છે) તે પરથી અનુમાન થાય છે કે અશોકથી પહેલા પણ રાજપૂતાનામા જૈનધર્મનો પ્રસાર હતો જૈન લેખકોનો એ મત છે કે રાજા સપ્રતિ કે જે અશોકનો વશજ હતો, તેણે જૈનધર્મની ઘણી ઉન્નતિ કરી અને રાજપૂતાના તથા તેની આસપાસના પ્રદેશોમા પણ તેણે કેટલાક જૈનમદિર બધાવ્યા હતા વિ સ બીજી શતાબ્દીના બનેલા મથુરાના કકાલી ટીલાવાળા જૈન સ્તૂપ પરથી તથા અહીંના કેટલાક અન્યસ્થાનોએ મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખો તથા મૂર્તિઓથી માલમ પડે છે કે તે સમય પણ અહીં (રાજપૂતાનામા) જૈનધર્મનો સારો પ્રચાર હતો. (આ વખતે રાજપૂતાના માલવામા અતર્ગત હતું) બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોના પ્રચારથી વૈદિક ધર્મને ઘણી હાનિ પહોચી એટલુજ નહિ કિંતુ તેમા પરિવર્તન કરવુ પડયુ અને તે નવા સચામા ઢળીને પૌરાણિક ધર્મ બની ગયો. તેમા બૌદ્ધ અને જૈનો સાથે મળતી ધર્મસબધી ઘણી નવી વાતોએ પ્રવેશ કરી દીધો એટલુજ નહિ પરતુ બુદ્ધદેવની ગણના વિષ્ણુના અવતારોમા થઇ અને માસ-ભક્ષણનો પણ થોડો ઘણો નિષેધ કરવામા આવ્યો.'-ઓઝાજી રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પ્રથમ ખડ પૃ. ૧૦-૧૧ બૌદ્ધ દિવ્યાવદાનમા અગ્રપ્રદિનુ વર્ણન છે

નગ્નમાંથી આવી નગરવાસ સ્વીકારાયો અને તેનેજ લીધે વસ્ત્ર પાત્રો આદિ ઉપકરણોની ઉપયોગિતા તરફ વિશેષ ધ્યાન ગયું ઉપદેશ-ગ્રંથ રચના-નિમિત્ત મંત્રાદિદ્વારા નિરીહભાવે લોકોની નિર્દોષ સેવા કરવા જૈન શ્રમણો પ્રેરાયા-તેમાં વૃદ્ધ આચાર્ય શ્રી મહાવીરના માર્ગનો પ્રચાર કરવાનો હતો. વળી અચેલક અને સચેલક વાદના તત્ત્વ ની મહાવીરના સમયમાં હતા તેનું બીજ રોપાયું અને તેનું વિશેષ બીજ, સમ્રાટ્ અશોકના પુત્ર કુણાલના પુત્ર રાજા [૮૨]સંપ્રતિના સમયમાં આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિ થયા તે પછી આર્ય મહા-

૮૨ કુણાલ—' કુનાલના સ્થાને પુરાણોમાં સુયશા નામ મળે છે તે તેનું બિરુદ હોવું જોઇએ તેણે આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ પુરાણોમાં લખ્યું છે તેના પછી તેનો પુત્ર દશરથ થયો દશરથનો શિલાલેખ નાગાર્જુની ગુફા (ગયા પાસેની)માં કોતરેલ છે તે પરથી જણાય છે કે તે ગુફાઓ આજીવકોને આપી હતી બૌદ્ધોના દિવ્યાવદાન નામના પુસ્તકમાં તથા જૈનોના પરિશિષ્ટ પર્વ, વિચારશ્રેણી તથા તીર્થકલ્પ પરથી જણાય છે કે કુનાલનો પુત્ર સંપ્રતિ હતો.

(પુરાણોના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં બહુધા સંપ્રતિનું નામ મળતું નથી તો પણ વાયુપુરાણની એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં દશરથના પુત્રનું નામ સંપ્રતિ આપ્યું છે અને મત્સ્યપુરાણમાં 'સપ્તતિ' પાઠ મળે છે કે જે સંપ્રતિનુંજ અશુદ્ધ રૂપ છે-પાર્જિટર The Puran Text of the Dynasties of the Kali Age p 28 or footnote 9) આ પરથી અનુમાન થાય છે કે મૌર્યદેશ કુનાલના બે પુત્રો (દશરથ અને સંપ્રતિ)માં વહેંચાયું હતાં પૂર્વનો વિભાગ દશરથને અને પશ્ચિમનો વિભાગ સંપ્રતિના અધિકારમાં રહેલો હોય સંપ્રતિની રાજધાની ક્યાંક પાટલીપુત્ર અને ક્યાંક ઉજ્જૈન લખેલ મળે છે પરંતુ એટલું માની શકાય તેમ છે કે (રાજપૂતાના, માલવા, ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ)-એ દેશોપર સંપ્રતિનું રાજ્ય રહ્યું હશે અને કેટલાંયે જૈનમંદિર તેણે પોતાના સમયમાં બંધાવ્યા હશે તીર્થકલ્પમાં એ પણ લખ્યું છે કે પરમાર્હત સંપ્રતિએ અનાર્ય દેશોમાં પણ વિહાર (મંદિર) બંધાવ્યા હતા '—ઓઝાજી રા ઇ પ્રથમ ભાગ પૃ ૯૪

મેઘવાહન ખારવેલના વખતમાં કે હાલ જેને ઓરિસા—ઓરીસા પ્રાંત કહે છે તે પ્રાચીન ઉત્કલ દેશની દક્ષિણે આવેલો કલિંગદેશ હતો એ પૂર્વ સમુદ્રના કાંઠે ગોદાવરીના મુખ સુધી પ્રસર્યો હતો. ખારવેલે મગધ રાજપર એ વખત ચઢાઈ કરી અને જે શ્રી ઋષભદેવની જૈનમૂર્તિ—'કલિંગજિન' નામક મૂર્તિ મગધરાજ નંદરાજ૮૪ કલિંગમાંથી—ઉડીસામાંથી ઉપાડી પાટલિપુત્ર લાવ્યો હતો તે મૂર્તિ ખારવેલ પાછી લઈ આવ્યો ને તે સાથે અંગ—મગધના રાજ્યનું પુષ્કળ ધન કલિંગમાં ખેંચી ગયો. તે આંધ્ર, મહારાષ્ટ્ર, અને વિદર્ભદેશને પણ પોતાના કલિંગની છાયા નીચે લાવ્યો અને તેનો પ્રતાપ રાજ્યકાળના બીજાજ વર્ષમાં નર્મદા અને મહાનદીથી કૃષ્ણા સુધી પ્રસર્યો. 'આખા ભારતવર્ષમાં ઉત્તરાપથથી માંડીને પાંડ્યદેશ સુધી એની વિજયપતાકા ઉડી હતી. એની રાણીએ કલિંગના જૈન સાધુઓ માટે પ્રાસાદ કરાવ્યો. પોતાના સ્વામીને કલિંગ ચક્રવર્તી કહ્યો. પોતાની જિનમૂર્તિને 'કલિંગજિન' કહેલ છે. ' જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના સમ-

---

૮૪ આ પરથી જણાય કે 'ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૮ વર્ષે અને વિ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ માં ઉડીસામાં જૈન ધર્મનો એટલો પ્રચાર હતો કે ભગવાન્ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૭૨ વર્ષમાંજ ત્યાં મૂર્તિઓ પ્રચલિત થઈ ગઈ. જૈનગ્રંથોમાં લખેલું છે કે ભગવાન્ શ્રી મહાવીર પોતે ઉડીસામાં ગયા હતા, અને ત્યાં તેઓના પિતાના એક મિત્ર રાજ્ય કરતા હતા. આ લેખમાં લખેલું છે કે કુમારી પર્વતપર અર્થાત્ ખંડગિરિ ઉપર, જ્યાં આ લેખ છે ત્યાં ધર્મવિજય ચક્ર પ્રવર્ત્યું હતું—અર્થાત્ ભગવાન્ મહાવીર પોતે ત્યાં જૈનધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો, અથવા તેઓના પૂર્વવર્તી કોઇ જિન તીર્થંકર ઉપદેશ કર્યો હતો. ત્યાં પર્વત ઉપર એક કાય-નિષીદી અર્થાત્ જૈનસ્તૂપ હતો. જેમાં કોઈ અરિહંતનું અસ્થિ દાટવામાં આવેલું હતું. ખારવેલ યા એના પહેલાના વખતની એવી અનેક ગુફાઓ અને મંદિરો આ પર્વત ઉપર છે કે જેના ઉપર પાર્શ્વનાથના ચિન્હો તેમજ પાદુકાઓ છે, અને જે કોરી કાઢેલા છે, અને બ્રાહ્મી લિપિમાં લેખવાળા છે. તેમાં જૈનસાધુઓ રહેતા હતા. એ વાતનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે આ સ્થાન એક જૈનતીર્થ છે તેમ જ ઘણું જુનું છે.'—શ્રીયુત જાયસવાલ

અને બૌદ્ધોને અર્ધું નમાવ્યુ કે જે હજુ પણ વિદ્યમાન છે ને તે 'નિર્ગ્રંથનમિત' ના નામથી ઓળખાય છે[૮૮]

૮૭ પ્રભાવક ચરિત પૃ ૭૪ પંડિત લાલચંદભ આથી જણાવે છે કે આ આચાર્ય તારાપુર-તારંગામા પૂર્વે તારા નામની બુદ્ધ દેવીના મંદિરને અને પાછળથી સિદ્ધાયિકાના મંદિરને કરાવનાર હતા તથા ગુડશસ્ત્ર ગુડ-શસ્ત્રના વેણિવચ્છરાજ રાજાને જૈનધર્મી બનાવનાર હતા તેમના સમયમાં ભરૂચમા બલમિત્ર રાજા હતો (વિક્રમની બીજી સદીમા ?)

૮૮ આમ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર જણાવે છે વળી કુમારપાલ પ્રતિબોધ પ્રભાવક ચરિત સમ્યક્ત્વસપ્તતિ વૃત્તિ, કથાવલી વગેરેમા પણ આ આચાર્યનુ ચરિત્ર છે

૧૮૫ તે સમયમા હાવના ગુજરાતનુ ભરૂચ-મૂળ ભૃગુકચ્છ પણ જૈનો વગેરે હતુ ત્યા મુનિસુવ્રત તીર્થંકરનુ 'શકુનિકા વિહાર' નામનું મહા જિનમંદિર હતું, ને જૈનો તથા બૌદ્ધોની વસ્તી હતી, વીરાત્ ૪૬૬ (વિ સં પૂર્વ ૪) ભરૂચમા વિચરેલા વીરાત્ ૪૮૪ મા થયેલા આર્ય ખપુ(પ)ટાચાર્યના વિદ્વાન્ શિષ્ય ભુવને ત્યાના બૌદ્ધોને જીત્યા, અને પછી બટુ (વૃદ્ધ) કર નામના બૌદ્ધાચાર્ય ત્યા આવ્યા તેને પણ જીત્યા ને આર્ય ખપુ(પ)ટાચાર્ય ત્યાની બુદ્ધની પ્રતિમાને

पढमणुओगे कासी जिण-चक्कि-दसार चरिय पुव्वभवे ।
कालगसूरी बहुय लोगणुओगे निमित्त च ॥

—તેમા જિન (૨૪ તીર્થંકર), ચક્રવર્તીઓ બલભદ્રાદિના પૂર્વભવો-ચરિત્રો છે

જિનપ્રભ સૂરિના તીર્થકલ્પમા જણાવ્યુ છે કે

तह गद्दभिल्लरज्जस्स छेयगो कालगायरिओ होही ।
तेवण्ण चउसएहिं गुणसयकलिओ सुअपउत्ती ॥

—ગર્દભિલ્લ રાજ્યના છેદક કાલકાચાર્ય વીરાત્ ૪૫૩ મા થયા

વળી અન્ય કાલકાચાર્ય કે જેમણે પર્યુષણની પંચમીનુ પર્વ ભાદ્રપદ શુદ ચોથ પર કર્યું તે વીરાત્ ૯૯૩ મા થયા, એમ તે તીર્થકલ્પમા જણાવ્યુ છે -

अन्वित त्रिनवतेर्नवशत्या अत्ययेन शरदां जिनमोक्षात् ।
कालको व्यधित वार्षिकमार्ये पूर्वभाद्रपदशुक्लचतुर्थ्याम् ॥

કાલિકાચાર્યની પરંપરામાં થયેલ ભાવદેવસૂરિએ કાલિકાચાર્ય કથામાં જણાવ્યુ છે કે —

विक्कमरज्जारंभा-परओ सिरि वीरनिव्वुइ भणिया ॥
सुन्नमुणिवेयजुत्त (४७०) विक्कमकालाउ जिणकाल ॥
विक्कमरज्जाणंतर-तेरस वासेसु (१३) वच्छरपवित्ती
सिरि वीरमुक्खओ सा-चउसय तेसीइ (४८३) वासाउ ॥
जिणमुक्खा चउवरिसे (४) पणमरउ दुसमउ य सजाउ ।
अरया चउदायगुणसी-(४७९) वासेहिं विक्कम वास ॥

વાચકમુખ્ય શિવશ્રીના પ્રશિષ્ય અને અગ્યાર અંગના જાણ ઘોષનંદિ મુનિના શિષ્ય હતા, અને વિદ્યાગુરૂ તરીકે મહાવાચક ક્ષમણ મુડપાદના શિષ્ય વાચનાચાર્ય મૂલના શિષ્ય હતા.

૧૪૭ તેમનો સમય અનિશ્ચિત છે. પોતે જે ઉચ્ચ નાગરી શાખાના હોવાનું ભાષ્યમાં જણાવે છે તે નામની શાખા આર્ય દિન્નસૂરિના શિષ્ય શાંતિ શ્રેણિકના સમયમાં નીકળી (કલ્પસૂત્ર થેરાવલી) આર્યદિન્ન વીરાત્ ૪૨૧ માં થયાનો ઉલ્લેખ છે તેથી ઉક્ત શાખા તે પછી થયેલ હોવાથી ઉમાસ્વાતિ તેની પહેલાં થયેલા ન સંભવે તેથી સહેજે વિક્રમ સંવત્‌ના પ્રારંભ પછી લગભગ તેમને મૂકાય પરન્તુ અન્યત્ર-પ્રજ્ઞાપના ટીકામાં એમ જણાવેલું છે કે 'શ્રી આર્ય મહાગિરિના બે શિષ્યો-યમનભ્રાતા બહુલ અને બલિસહ થયા તેમાં બલિસહના શિષ્ય તત્ત્વાર્થાદિ ગ્રંથકાર ઉમાસ્વાતિ વાચક થયા, તેના શિષ્ય શ્યામાર્ય પ્રજ્ઞાપનાના કરનાર શ્રી વીરાત્ ૩૭૬ માં દિવંગત થયા, તેના શિષ્ય સ્કંદિલ જીતમર્યાદાના કરનાર થયા'૮૯ જો આ માનીએ તો ઉમાસ્વાતિ વીરાત્ ૩૭૬ ની પહેલાં થયેલા સંભવે.

૧૪૮ આ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં દશ અધ્યાય છે પહેલામાં મોક્ષમાર્ગના સાધનરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ રત્નત્રય બતાવી તેની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ૭ તત્ત્વો, ૪ નિક્ષેપ, પ્રમાણ, નય, નિર્દેશ અને અનુયોગદ્વાર બતાવી, જ્ઞાન અજ્ઞાન અને નયનું સ્વરૂપ બતાવે છે, બીજામાં અધ્યવસાયો, તેના ભેદ અને લક્ષણ, ઈંદ્રિયો, ગતિ, યોનિ, શરીર અને આયુષ્ય આદિ સ્પષ્ટ કરેલ છે ત્રીજામાં

---

૮૯ આજ પ્રમાણે ધર્મસાગરની પટ્ટાવલી કહે છે ડા મતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ તેમને ઈ સ ૧ થી ૮૫ દરમ્યાન મૂકે છે જુઓ જૈન શ્વે૦ મંડળ મહેસાણાની તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રની આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત તથા તે સૂત્ર સભાષ્ય આર્હત પ્રભાકરના દ્વિતીય મયૂખમાં પ્રકટ થયેલ છે તેની પ્રસ્તાવના, અને 'શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચક અને તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' એ લેખ જૈન સા૦ સંશોધક ૩, ૧ પૃ ૬૨.

પ્રકરણ ૨ જું.

ઉમાસ્વાતિ વાચક, પાદલિપ્ત સુરિ આદિ.

ઉમાસ્વાતિ વાચક.

पसमरइपमुह पयरण पचसया सक्कया कया जेहिं ।
पुव्वगयवायगाण तेसिमुमासाइ नामाण ॥

—પ્રશમરતિ પ્રમુખ પાચસો પ્રકરણ સસ્કૃતમા જેણે રચ્યા છે એવા પૂર્વગત વાચક ઉમાસ્વાતિ નામનાછે -જિનદત્તસુરિ-ગણધરસાર્દ્ધશતક ગાથા ૫૦

उमास्वाते र्वाचकस्य वाच कस्य न चेतति ।
ध्वनत्यद्यापि घटात्तारटकारसुन्दरा ॥

—ઉંચા ટંકાર વડે સુંદર એવી ઉમાસ્વાતિ વાચકની વાણી હજુ સુધી ઘટાની જેમ કેના ચિત્તમા ધ્વનિ કરી રહી નથી ? [સૌના હૃદયમા કરી રહી છે]-મુનિચંદ્રકૃત અમમચરિત્ર

प्रशमस्थितेन येनेय कृता वैराग्यपद्धति ।
तस्मै वाचकमुख्याय नमो भूतार्थभाषिणे ॥

—પ્રશમમા રહેલા એવા જેણે આ (પ્રશમરતિ) વૈરાગ્યપદ્ધતિની કૃતિ બનાવી તે ભૂતાર્થભાષી-તાત્ત્વાર્થભાષક વાચક મુખ્યને નમસ્કાર

—પ્રશમરતિ પ્રકરણ ટીકા

૧૪૬ શ્રી ઉમા સ્વાતિ (કોઈ ઉમા સ્વામિ કહે છે) વાચકે સસ્કૃતમા સમસ્ત જૈન દર્શન-તત્ત્વજ્ઞાનના સંદોહનરૂપ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર રચ્યુ આ શ્રીમાન્‌ને શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બને સંપ્રદાયો પોતપોતાના આમ્નાયના માને છે તે સૂત્ર પરનુ ભાષ્ય તેમણેજ રચ્યુ એમ કહેવાય છે તે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યની પ્રશસ્તિપરથી જણાય છે કે તેઓ ઉચ્ચ નાગરી શાખાના હતા ન્યગ્રોધિકા ગામમા જન્મ્યા હતા તેમની માતાનું નામ વાત્સી એટલે વત્સગોત્રની ઉમા અને પિતાનુ નામ કોભીષણી ગોત્રના સ્વાતિ હતુ તેમણે પોતાનો આ ગભીર ગ્રન્થ કુસુમપુર (પાટલિપુત્ર-હાલનુ પટણા) મા રચ્યો. પોતે

સમાસ પ્રકરણ (પ્ર૦ સટીક–સત્યવિજય ગ્રંથમાલા નં. ૨ અમદાવાદ) ક્ષેત્રવિચાર આદિ ઉપલબ્ધ ગ્રંથો સમાય છે. પ્રકરણની રચનામાં તેઓ અદ્વિતીય હતા.[૯૧] તેઓ ઉત્કૃષ્ટ સંગ્રહકર્તા હતા એમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે.[૯૨]

પાદલિપ્ત સૂરિ.

पालित्तसूरि: स श्रीमानपूर्वः श्रुतसागरः ।
यस्मात्तरंगवत्याख्य कथास्रोतो विनिर्ययौ ॥

—જે શ્રુતસાગરમાંથી તરંગવતી નામનો કથાસ્રોત નીકળ્યો તે અપૂર્વ શ્રુતસાગર શ્રીમાન્ પાલિત્તસૂરિ છે. —મુનિચંદ્રકૃત અમમચરિત્ર

૧૫૦. વિક્રમ (શકારિ) ઉજ્જયિનીની ગાદીએ આવ્યો. તેનો સંવત્ વીરાત્ ૪૭૦ થી ચાલ્યો ગણાય છે. તેના સમય લગભગ આર્ય મંગુ, વૃદ્ધવાદી, સિદ્ધસેનદિવાકર, અને પાદલિપ્તસૂરિ થયાની પરંપરા છે. પાદલિપ્તે તરંગવતી[૯૩] (તરંગલોલા) નામની અદ્ભુત સુંદર કથા પ્રાકૃતમાં રચી તેમજ જૈન નિત્યકર્મ, જૈન, દીક્ષા પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિ તથા શિલ્પ પર [૯૪]નિર્વાણકલિકા નામની સંસ્કૃતમાં પુસ્તિકા રચી. પાદલિપ્ત યા પાલિત્ત કવિ ગાથાસત્તસઇના સંગ્રાહક પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય કવિ નૃપતિ [૯૫]સાતવાહન યા હાલના સમકાલીન જૈનાચાર્ય હતા.

---

૯૧ આવો ઉલ્લેખ હરિભદ્રસૂરિની પ્રશમરતિ ટીકામાં અને જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાં છે, વળી વાદિ દેવસૂરિએ પણ સ્યાદ્‌વાદ રત્નાકરના પ્રથમ પરિચ્છેદના ત્રીજા સૂત્ર (પૃ. ૪૪) માં જણાવ્યું છે કે 'पचशतीप्रकरण प्रणयनप्रवीणै रत्नभवद्भिरुमास्वातिवाचकमुख्यै '

૯૨ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २ । २ । ३९ ॥ × × उपोमास्वातिं संग्रहीतार: ।

૯૩ તરંગવતીની પ્રત હજુ સુધી મળી નથી. કોઈ અનિશ્ચિત સમયના આચાર્ય વીરભદ્ર કે વીરભદ્રના શિષ્ય ગણિ નેમિચંદ્રે રચેલો તેનો પ્રાકૃતમાંજ સંક્ષિપ્ત સાર ૧૯૦૦ ગાથાનો મળી આવ્યો છે. (કે જેનું જર્મન-

નારકભૂમિ-ત્યાંના જીવોની દશા, મનુષ્ય ક્ષેત્ર તેમજ મનુષ્ય અને તિર્યંચનો અધિકાર છે ચોથામાં દેવનો અધિકાર તથા જુદા જુદા જીવોના આયુષ્યનું વર્ણન છે, આ ચાર અધ્યાયમાં જીવ સ્વરૂપ બતાવી, પાંચમામાં અજીવ, તેના ભેદો, દ્રવ્યની વ્યાખ્યા,-લક્ષણ આદિનું સ્વરૂપ છે, છઠ્ઠામાં આસ્રવના સાધન તરીકે મન વચન કાયાના યોગ બતાવી આઠ કર્મના પરિણામનું ચિત્ર દોર્યું છે, સાતમામાં પાંચ મહાવ્રત, તેની ભાવના, બાર અણુવ્રત, તેના અતિચાર સ્પષ્ટ કરી બે પ્રકારના ધર્મ (ગૃહસ્થ અને ત્યાગ) નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે આઠમા અધ્યાયમાં બંધતત્ત્વની આઠ કર્મોની કર્મપ્રકૃતિઓની તેના વિપાકની અને પ્રદેશબંધની ચર્ચા કરી છે નવમામાં સંવર અને નિર્જરા સંબંધી કહેતા ત્રણ ગુપ્તિ, પાંચ સમિતિ, દશ પ્રકારનો ત્યાગધર્મ, બાર ભાવના, બાવીસ પરિષહ બતાવવા ઉપરાંત પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર અને બાર પ્રકારના તપનું સ્વરૂપ કહી પાંચ પ્રકારના નિર્ગ્રંથનું વર્ણન કરેલ છે દશમામાં મોક્ષતત્ત્વ-કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિથી જીવ થતી દશા સૂચવી સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષદશા બતાવી છે

૧૪૯ આ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર અનેક ટીકાઓ રચાઇ છે,[૯૦] અને તે વાત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો આકર ગ્રંથ છે એમ સિદ્ધ કરે છે ઉમાસ્વાતિએ પાંચસો પ્રકરણ રચ્યા હતા તેમાં ઉક્ત સૂત્ર ઉપરાંત પ્રશમરતિ (પી ૩, ૪૭, વે૦ નં ૧૬૪૫, સટીક પ્ર૦ જૈ૦ ધ સભા, સભાષાંતર જૈન શ્રે મં), શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ, પૂજા પ્રકરણ, જંબૂદ્વીપ

૯૦ શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં સિદ્ધસેન દિવાકર કે સમન્તભદ્ર પ્રણીત ગંધહસ્તિમહાભાષ્ય (? અનુપલબ્ધ છે), હરિભદ્ર અને યશોભદ્રસૂરિ શિષ્ય કૃત તત્ત્વાર્થ ટીકા (કા વડો, નં ૧૩૨) દેવગુપ્ત તેમજ સિદ્ધસેન ગણિ કૃત વ્યાખ્યા (પ્ર૦ દે૦ લા૦ નં ૬૭ વે૦ નં ૧૬૧૨) મલયગિરિ કૃત વ્યાખ્યા, (અનુપલબ્ધ) ચિરન્તનમુનિકૃત ટિપ્પણ (સ્યાદ્વાદમંજરીની રચના પછી થયેલ), યશોવિજયકૃત વૃત્તિ (અપૂર્ણ પ્ર૦ મનસુખભાઇ ભગુભાઇ અમ૦) વગેરે છે દિગંબરમાં પણ અનેક છે

સૂત્રોનુ(અગોનુ) ભાષાતર સસ્કૃત ભાષામા કરવા માટે વિચાર કર્યો આ વિચાર સઘને તેમજ તેમના ગુરૂ વૃદ્ધવાદીને સમત ન થયો અને લોકભાષામાથી પડિતોની સસ્કૃત ભાષામા સૂત્રોને અવતારવાના વિચાર માટે તેમને 'સઘબહાર'ની શિક્ષા થઈ આ પરથી સમજાશે કે જૈનોમા પ્રાકૃતનુ-લોકભાષાનુ-પોતાની શાસ્ત્રભાષાનુ કેટલુ બધુ મહત્ત્વ માનવામા આવતુ હતુ ૯૬આ સિદ્ધસેન એટલા બધા પ્રખર વિદ્વાન્ હતા કે તેમણે જૈન સાહિત્યમા એક નવો યુગ ફેલાવ્યો એમ કહેવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી દતકથા પ્રમાણે વિક્રમ રાજાએ પ્રતિબોધ પામી સિદ્ધસેનને લઇને શત્રુજય (પાલિતાણા) સઘ કાઢયો હતો તેમજ તે રાજાના સમયમા ભાવડશા નામના જૈને પણ તે તીર્થનો સઘ કાઢયો હતો હવે આપણે 'સિદ્ધસેન યુગ' જોઈશુ

૯૬ 'જૈન અને બૌદ્ધોના ધર્મગ્રન્થો પ્રાકૃત અર્થાત્ પ્રચલિત (લૌકિક) ભાષામા લખેલા હોવાથી તેમના (પછીથી થયેલા) ઉપાશ્રય (અપાસરા) તથા મઠોમા પ્રાકૃતનુ શિખવવુ પણ થતુ હતુ, પરતુ વિશેષ જ્ઞાન સપાદન કરવાવાળા જૈન અને બૌદ્ધ વિદ્યાર્થીઓને માટે સસ્કૃતનુ પઠન અનિવાર્ય હતુ, કારણ કે કાવ્ય, નાટક, તર્ક આદિ અનેક વિષયોના ગ્રથોની રચના સસ્કૃતમાજ થઇ હતી આ રીતે નાટક આદિની રૂચિવાળા સસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓને પ્રાકૃત પણ પઢવી પડતી, કારણકે નાટકોમા વિદૂષક, સ્ત્રીઓ તથા નીચા દરજ્જાના પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત હોવાનો નિયમ હતો'—ઓઝાજી ર૦ ઇ પ્રથમ ખડ પૃ ૧૭

તે પાદલિપ્તના નામ પરથી હાલનું પાલીતાણા સ્થપાયું છે એમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખો છે વળી પાદલિપ્તસૂરિએ જ્યોતિષ્ક-રંડક (પયન્ના) પર (મૂલ) પ્રાકૃત ટીકા રચી હતી એમ મલયગિરિની તે પયન્ના પરની ટીકામાં ઉલ્લેખ છે (પૃ ૨૬ પ્ર ઋ કે રતલામ)

૧૫૧ આ પછી સિદ્ધસેન દિવાકર મહાતાર્કિક અને ન્યાયના પંડિત થયા મૂળ તે બ્રાહ્મણ હતા એવો પ્રવાદ છે કે તેમણે સર્વ પ્રાકૃત

ભાષામાં ભાષાન્તર પ્રો૦ અર્નેસ્ટ લૉયમાને કર્યું છે ને તે પરથી ગૂજરાતી ભાષાંતર શ્રી નરસીભાઇ પટેલે કર્યું તે જૈનસાહિત્ય સંશોધકના ત્રીજા ખંડમાં તેમજ છુટું પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું છે) તેમાં તે કર્તા જણાવે છે કે 'પાદલિપ્તાચાર્યે જે તરંગવતી કથા રચી છે તે વિસ્તૃત, વિપુલ અને વિચિત્ર છે તેમાં ઘણા દેશી વચનો આવેલા છે, કયાંક કુલકો છે કયાંક ગુપિલ યુગલકો છે, કયાંક અન્યને ન સમજાય એવા ષટ્કો છે એથી તેને કોઈ સાંભળતું નથી, કોઈ પૂછતું નથી અને કોઈ કહેતું નથી કેવળ વિદ્વાનોના જ કામની તે કથા થઈ પડી છે બીજાઓને તેનો કશો ઉપયોગ નથી તેથી પાદલિપ્તે રચેલા દેશી વાકયો વગેરેને છોડી દઈ તેમની રચેલી ગાથાઓ ઉપરથી અન્ય જનોના હિતની ખાતર હું આ સંક્ષિપ્તતર કથા બનાવું છું સાથે એ પણ એક હેતુ છે કે એ સૂરિની કૃતિનો આ રીતે સર્વથા વિચ્છેદ થતો અટકે" આ વર્ણનપરથી સમજાય છે કે તરંગવતી કથા મૂળ પ્રાકૃત જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં રચાએલી હતી, અને તેમાં દેશી ભાષાનો પણ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં પ્રયોગ થએલો હતો રચના ગદ્ય-પદ્ય બંને હતી લાંબા વર્ણનો ને પદ્યોના ઝુંડ હતા. સંકીર્ણ કથા હતી

—શ્રી જિનવિજયજીનો કુવલયમાલા પરનો લેખ

૯૪ નિર્વાણકલિકા રા મોહનલાલ ભ ઝવેરીએ સંશોધિત કરેલી મુદ્રિત થઈ છે તેમની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સમેત તે પ્રસ્તાવનાના ગૂ૦ ભાષાંતર માટે જુઓ જૈનયુગ પુ ૩ અં ૧૦, ૧૧-૧૨

૯૫ આ રાજા જાતે પણ મહાકવિ હતો તેની વિદ્વત્સભામાં કથા સુંદરીઓની રાણી જેવી પિશાચ ભાષામાં બૃહત્કથાનો રચનાર ગુણાઢય મહાકવિ હતો અને પાદલિપ્તસૂરિ પણ પ્રતિષ્ઠિત કવિ હતા આ ત્રણેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કુવલયમાલાકારે પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે

स्फुरति वादिखद्योता साम्प्रते दक्षिणापथे ।
नूनमस्तगते वादी सिद्धसेनो दिवाकर ॥

—વાદી સિધ્ધસેન દિવાકર (રૂપી સૂર્ય) અસ્ત ગત થતા દક્ષિણાપથમા હવે વાદિઓરૂપી આગીઆ સ્ફુરે છે

—પ્રભાચદ્રસૂરિ-પ્રભાવકચરિત

तमःस्तोम स हन्तु श्रीसिद्धसेन दिवाकर ।
यस्योदये स्थित मूकै रुलूकैरिव वादिभि ॥

—તમસ્‌ના પુઞ્જને હણવા શ્રી સિધ્ધસેન દિવાકરનો ઉદય થયો કે વાદીઓ રૂપી ઘુવડો ચૂપ થઇ ગયા

—પ્રદ્યુમ્નસૂરિ-સમરાદિત્યસક્ષેપ (સ ૧૩૨૪)

સિદ્ધસેન-વચનો

उदधाविव सर्व सिन्धव समुदीर्णास्त्वयि नाथ ! दृष्टय ।
न च तासु भवान् प्रदृश्यते प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधि ॥

—જુઓ ૪ થી દ્વાત્રિંશિકા શ્લો ૧૪

न शब्दो न रूप रसो नाऽपि गन्धो न वा स्पर्शलेशो न वर्णो न लिंगम् ।
न पूर्वापरत्व न यस्यास्ति सज्ञा स एक परात्मा गति मे जिनेन्द्र ॥

—સિદ્ધસેનકૃત ૨૧ મી મહાવીર-દ્વાત્રિંશિકા શ્લોક ૧૫

—જેમ સવ નદીઓ સમુદ્રમા સમાઇ છે તેમ હે પ્રભુ ! સર્વ દૃષ્ટિઓ તારામા સમાઈ છે, વળી જેમ જૂદી જૂદી નદીઓમા સમુદ્ર નથી દેખાતો, તેમ તે દૃષ્ટિઓમા તુ વિશેષે દેખાતો નથી

—જે શબ્દ નથી, રૂપ નથી , રસ નથી તેમ ગધ પણ નથી, વળી જે સ્પર્શ નથી વર્ણ નથી, લિગ-ચિન્હ નથી, જેને નથી પૂર્વત્વ કે નથી પરત્વ, તેમ જેને સજ્ઞા નથી એવો એક પરમાત્મા જિનેન્દ્ર મારી ગતિ છે

जनोऽयमन्यस्य मृत पुरातन पुरातनैरेव समो भविष्यति ।
पुरातने विन्यत्य नर स्थिरेषु क पुरातनोक्तान्यपरीक्ष्य रोचयेत् ॥

સિદ્ધસેનકૃત ૬ ઠી દ્વાત્રિંશિકા શ્લો ૫

—દિવાકરજી પુરાતન-પ્રિયોને ઉદ્દેશી કહે છે કે પુરાતન પુરાતન શું પુકાર્યાં કરો છો ? આ જન (હું) પણ મર્યા પછી, કઇ કાલ પીત્યે પુરાતન

પ્રકરણ ૩ જું.

સિદ્ધસેન-યુગ.

[વિ. સં. ૧ થી વિ. સં. ૩૦૦]

સિદ્ધસેન સ્તુતિ

× × × सुअकेवलिणा जओ भणियं ॥
आयरिय सिद्धसेणेण सम्मईए पइट्ठिअजसेण ।
दूसम-निसा-दिवागर कप्पत्तणओ तदक्खेण ॥

—દુષમા (કાળરૂપી) નિશામાં દિવાકર જેવા હોઈને 'દિવાકર' નામવાળા અને પ્રતિષ્ઠિત યશવાળા શ્રુતકેવલી આચાર્ય સિદ્ધસેને સન્મતિમાં (કહ્યું છે)—

—હરિભદ્રસૂરિ-પંચવસ્તુક ગા. ૧૦૪૮

श्री सिद्धसेन-हरिभद्रमुखा प्रसिद्धा
स्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ।
येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान्
शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥

—શ્રી સિદ્ધસેન હરિભદ્ર પ્રમુખ સૂરિઓ મારાપર કૃપાવંત થાઓ કે જેમના વિવિધ નિબંધોને સતત વિચારતા મારા જેવો અલ્પ પ્રતિભાવાળો પણ શાસ્ત્ર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે

—વાદિદેવસૂરિ-સ્યાદ્વાદરત્નાકર

उदितोऽर्हन्मतव्योम्नि सिद्धसेनदिवाकरः ।
चित्रं गोभिः क्षितौ जह्रे कविराजबुधप्रभा ॥

—સિદ્ધસેન (રૂપી) દિવાકર (સૂર્ય) અર્હંમતરૂપી આકાશમાં ગો (કિરણ, વાણી)થી પૃથ્વીપર કવિરાજ (બૃહસ્પતિ-શુક્ર, કવિઓ) અને બુધ (બુધ ગ્રહ, વિદ્વાન)ની પ્રભા શરમાઈ-હરાઈ ગઈ એ વિચિત્ર છે

—મુનિરત્નસૂરિ-અમમચરિત્ર

હોવા ઘટે એમ ડૉ. સતીશચંદ્ર કહે છે ૯૮ઉપલબ્ધ જૈન વાઙ્મયનું સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે સિદ્ધસેન પહેલાં જૈનદર્શનમાં તર્કશાસ્ત્ર સંબંધી કોઈ સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત પ્રચલિત હતો નહિ તેની પૂર્વે પ્રમાણશાસ્ત્ર સંબંધી વાતો કેવળ આગમ-ગ્રંથોમાં જ અસ્પષ્ટ રૂપે સંકલિત હતી અને તે સમયસુધી તે વાતોનું કંઇ વિશેષ પ્રયોજન પણ હતું નહિ સિદ્ધસેનસૂરિના પહેલાંનો જમાનો તર્કપ્રધાન નહોતો પરંતુ આગમપ્રધાન હતો માત્ર આપ્તપુરૂષના વચન ત્યાં સુધી સર્વથા શિરોધાર્ય સ્વીકારાતા જૈનધર્મના સહચર બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ ધર્મની પણ એ અવસ્થા હતી પરંતુ મહર્ષિ ગૌતમના 'ન્યાયસૂત્ર'ના સંકલન પછી ધીમે ધીમે તર્કનું જોર વધવા લાગ્યું અને જુદાજુદા દર્શનોના વિચારોનું સમર્થન કરવા માટે સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતોની રચના થવા લાગી તાર્કિક બ્રાહ્મણો થયા ને તેમની સામે બૌદ્ધોમાથી નાગાર્જુન નામના બુદ્ધિશાલી મહાશ્રમણે મધ્યમાવતાર રચ્યું બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ વિદ્વાનોમાં તર્કશાસ્ત્રીય યુદ્ધ વધતું ગયું

૧૫૪ આ વાગ્યુદ્ધની શબ્દધ્વનિ નિર્જન વનોમાં ભ્રમનાર જૈન નિર્ગ્રન્થોના કાનસુધી પહોંચી ધ્યાનમગ્ન નિર્ગ્રન્થ આ ધ્વનિનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એટલામાં તેમને ભગવાન્ મહાવીરના 'મોક્ષમાર્ગ'નો ઉપહાસ કરનાર શબ્દો પણ અસ્ફુટ રીતે સાંભળવામાં આવ્યા આથી 'ક્ષપણક' (જૈન શ્રમણ યા નિર્ગ્રંથ) પણ પોતાની 'શાસનરક્ષા'ના ઉપાય શોધવા લાગ્યા.

૧૫૫ આ નિર્ગ્રંથમાંથી સર્વથી પ્રથમ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર (મોક્ષશાસ્ત્ર)ની રચના કરીને સમગ્ર જૈન તત્ત્વોને

પંચરાત્ર અને બીજા બ્રાહ્મણીય સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેમજ અવદાન કલ્પલતા અને બીજા બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં જૈન મુનિઓને ક્ષપણક કહેવામાં આવ્યા છે

૯૮ જુઓ ઉક્ત ડૉક્ટર કૃત 'ન્યાયાવતાર'ની ભૂમિકા તથા તેમનો The History of the Midieval School of Indian Logic (મધ્યકાલીન ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ) પૃ ૧૩-૨૨

બની જઈશ અને પછી અન્ય પુરાતનોનીજ સમાન આની (મારી) પણ ગણના થતી જશે-અર્થાત મર્યા પછી સર્વ પુરાતન મનાય છે ભલા, આવી અનવસ્થિત પુરાતનતાને કારણે કરો બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કોઈ લાતની પરીક્ષા કર્યા વગર આંખ મો બંધ રાખી કેવલ પુરાતનોના નામથીજ ગમે તે સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરી લે ?

जेण विणा लोगस्स वि ववहारो सव्वहा न निव्वडइ ।
तस्स भुवणेक्कगुरुणो नमो अणेगंतवादस्स ॥
भद्दं मिच्छादंसणसमूहमइअस्स अमयसारस्स ।
जिणवयणस्स भगवओ संविग्ग सुहाहिगम्मस्स ॥

—જેના વિના લોકનો વ્યવહાર પણ સર્વથા નિવડતો–ચાલી શકતો નથી તે-ભુવનના એક ગુરુ સમાન અનેકાંતવાદને નમસ્કાર

—શ્રી જિનવચનરૂપ ભગવાન સદા ભદ્રવંત-જયવંત રહો, કે જે અન્ય દર્શનોના સમૂહરૂપ છે, અમૃતતુલ્ય સ્વાદવાળુ છે, તથા જેનો મર્મ સમજવાને સંવેગ સુખની પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે ૩-૬૯ અને ૭૦ સન્મતિસૂત્ર

૧૫૨ જૈન ધર્મના પ્રમાણશાસ્ત્રના મૂળ પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર અને પછી આપ્તમીમાંસા દ્વારા સ્યાદ્વાદ (અનેકાન્તવાદ) નું સમર્થન કરનાર સ્વામી સમન્તભદ્ર–અને જૈનધર્મના મહાન પ્રભાવક અને સમર્થ સંરક્ષક મહાત્મા થઈ ગયા છે પૂર્વ પરંપરાથી ચાલી આવતી માન્યતા અનુસાર સિદ્ધસેન શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયમાં વિક્રમરાજાના સમયમાં અને સામન્તભદ્ર દિગંબર સમ્પ્રદાયમાં વિક્રમની બીજી સદીમાં થયા છે ક્વચિત્ સામન્તભદ્રને વનવાસી તરીકે પોતાના સમ્પ્રદાયમાં શ્વેતામ્બરો સ્વીકારે છે અને વાદિમુખ્ય અને સ્તુતિકાર તરીકે હરિભદ્રસૂરિ, હેમચંદ્ર, મલયગિરિ આદિ ટાંકે છે પણ આપ્તમીમાંસાના કર્તા તરીકે તેમને સ્વીકારેલા જણાતા નથી

૧૫૩ વિક્રમના 'નવરત્નો'૯૭ પૈકી 'ક્ષપણક' એ સિદ્ધસેન

---

૯૭ धन्वन्तरि क्षपणकोऽमरसिंहशंकु-वेतालभट्ट घटखर्परकालिदासा ।
ख्यातो वराह मिहिरो नृपते सभाया रत्नानि वै वररुचि र्नव विक्रमस्य ॥
—જ્યોતિર્વિદાભરણ

philosophy) સ્થાપન કરવાનો, તેને સમજાવવાનો, તેની બારીકીઓ વર્ણવવાનો પ્રયત્ન છે તથા સાથે સાથે અનેકાન્તવાદમા ઉપસ્થિત થતા દોષો બતાવવાનો તેમજ અનેકાન્તવાદ ઉપર થતા આક્ષેપોને દૂર કરવાનો બુદ્ધિગમ્ય અને પ્રબલ પ્રયત્ન છે, તેથી છેવટે ગ્રથના અતમા અનેકાતવાદનુ ભદ્ર થાઓ એની શુભ ઇચ્છા દર્શાવી એ સન્મતિતર્ક પ્રકરણ પૂર્ણ કર્યું છે

૧૫૭ આ પ્રકરણ રચવામા બે ઉદ્દેશ જણાય છે (૧) સ્વસપ્રદાયમા વિચારશક્તિ અને તર્કબળ કેળવી પ્રજ્ઞાનો વિકાસ કરવો અને (૨) જૈનેતર દર્શનના વિદ્વાનોમા જૈન મૂળતત્ત્વોની પ્રતિષ્ઠા કરવી પહેલો ઉદ્દેશ પોતાના સમયસુધીમા જે જે રૂઢ તથા સ્થૂલ માન્યતાઓ પરપરાએ ચાલી આવતી હતી તેને પોતાની ઉંડી માર્મિક અને અદષ્ટપૂર્વ સમીક્ષા તેમજ પરીક્ષા કરી એક બાજુએ રાખી પોતાનો તદ્દન સ્વતત્ર તેમજ નવો વાદ મૂકીને સ્થાપન કરી સિદ્ધ કર્યો છે આગમના શબ્દોનો સ્પર્શ કરી વળગી રહેવુ એ એક વાત છે, અને તે શબ્દોમા વિચારપૂર્વક સમભાવથી ઉંડા ઉતરી સત્ય મેળવવુ એ બીજી વાત છે આ બીજી વાત પર પોતે ભાર મૂકી નવી સ્વતત્ર વિચારસરણી પોતે ઉભી કરી છે અને તેમા સમ્યગ્દર્શન પોતે સ્વીકાર્યું છે બીજો ઉદ્દેશ તેમણે એ રીતે બતાવી આપ્યો છે કે તત્કાલીન બધા ભારતીય દર્શનોની સમીક્ષા કરી બૌદ્ધ દર્શનની બધી શાખાઓ તેમજ બધા વૈદિક દર્શનોનું જૈનદષ્ટિએ શુ સ્થાન છે તે જણાવ્યુ છે

૧૫૮ ખરી રીતે તેમણે બધા દર્શનોને અનેકાન્તવાદમા ગોઠવ્યા છે, કારણકે તેમણે નયવાદનું સુંદર પૃથક્કરણ કરી ઉપલબ્ધ તત્કાલીન સમગ્ર દર્શનોને સ્યાદ્વાદની-અનેકાતવાદની સાકળની કડીઓ જેવા ભિન્ન ભિન્ન નયોમા યોગ્ય રીતે ગોઠવ્યા છે અને તે રીતે તેની મહત્તા આપી છે જે દર્શનો માત્ર પોતાની પ્રરૂપણા સિવાય બીજી પ્રરૂપણાઓને ઘટતું સ્થાન નથી આપતા, તે બધાને તેમણે એકતરફી અને અધૂરા સાબિત કરવાનો ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે અને નયવાદનુ

એકત્ર સંગૃહીત કર્યું (કોઈ ઉમાસ્વાતિને સિદ્ધસેન પછી મૂકે છે) તે સૂત્રકાર પોતાના જીવનમાં તે કાર્યને પૂર્ણ કરી પાછળના પ્રતિભાશાલી વિદ્વાનો માટે સૂચના કરી ગયા કે આમાં સંગૃહીત જૈન તત્ત્વોનો અર્થ પ્રમાણ અને નયદ્વારા નિશ્ચિત કરવો જોઇએ [પ્રમાણનયૈરધિગમ] એ પ્રમાણ અને નયની વ્યવસ્થા કરવા માટે નવીન શાસ્ત્ર રચના કરવાનું કાર્ય પછીના આચાર્યોએ ઉપાડી લીધું તેમાં પ્રથમ આચાર્ય સિદ્ધસેન હતા તેમણે સૌથી પહેલા 'ન્યાયાવતાર' નામના તર્કપ્રકરણની સંસ્કૃતમાં રચના કરીને જૈન પ્રમાણનો પાયો સ્થિર કર્યો, અર્થાત્ ન્યાયાવતાર એ સંસ્કૃત જૈનસાહિત્યમાં પ્રથમ આદિતર્કગ્રંથ હોઈ સમસ્ત જૈન તર્ક સાહિત્યનો પ્રથમ પાયો છે— તેણે જૈનતર્કપરિભાષાનું જે પ્રસ્થાન શરૂ કર્યું તે અત્યારસુધી અખંડિત છે, તેથીજ એના પ્રણેતા સિદ્ધસેન જૈન તર્કશાસ્ત્રના પ્રસ્થાપક છે

૧૫૬ વિશેષમાં [૯૮]સન્મતિ પ્રકરણ નામના મહાતર્ક ગ્રંથને પ્રાકૃતમાં આર્યાછંદમાં રચી 'નયવાદ'નું મૂળ દૃઢ કરી અનેકાન્તવાદનું સ્થાપન કર્યું એ ત્રણ કાંડમાં વિભક્ત છે પહેલા કાંડમાં માત્ર 'નય' (દૃષ્ટિબિંદુ) સંબંધી ખૂબ વિશદ ચર્ચા કરીને 'નયવાદ' (philosophy of Standpoints)નું નિરૂપણ કર્યું છે બીજા કાંડમાં માત્ર જ્ઞાનની ખાસ કરી પાંચ જ્ઞાનને લગતી ચર્ચા છે અને ત્રીજા કાંડમાં જ્ઞેય તત્ત્વનું નિરૂપણ છે કોઇપણ વસ્તુ જ્ઞેયરૂપે કેવી માનવી જોઈએ, અને જૈનદૃષ્ટિ પ્રમાણે જ્ઞેય વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઇએ એની સામાન્ય ચર્ચા સાથે એમાં પદે પદે અનેકાન્તવાદ (Relative

૯૮ જૈન સાહિત્યમાં તો અત્યારસુધી 'સમતિતર્ક' એ નામ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તેનું ખરૂં નામ 'સન્મતિતર્ક' હોવું ઘટે, કારણકે 'સન્મતિ' એ શ્રી મહાવીરનું બીજું નામ છે (જુઓ ધનંજય નામમાલા), અને તે મહાવીરના તર્કને બતાવવા એ નામ સાર્થક છે, વળી જૂની પ્રતમાં 'સન્મતિ' એવો પાઠ મળે છે પં સુખલાલ અને પં બહેચરદાસ

અનુપમ સ્તુતિ છે ત્યાર પછી કેટલીકમા નામે ૯ મી વેદવાદ, ૧૨ મી ન્યાય, ૧૩ મી સાખ્યપ્રબોધ, ૧૪ મી વૈશેષિક, ૧૫ મી બૌદ્ધસતાન દ્વાત્રિંશિકામા જૈનેતર દર્શનોનુ વર્ણન છે એકમા (૭ મી વાદોપનિષદ દ્વાત્રિંશિકામા) વાદકળાનો મર્મ અને વળી એકમા (૮ મી વાદદ્વાત્રિંશિકામા) વિવાદની દુર્દશાનુ ચિત્ર છે

૧૬૧ આ બત્રીશીઓજ હરિભદ્રસૂરિના ષડદર્શનસમુચ્ચય અને માધવાચાર્યના સર્વદર્શનસગ્રહની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે આના પર કોઇપણ વિદ્વાને વ્યાખ્યા કે ટીકા લખવાનો પરિશ્રમ સેવ્યો જણાતો નથી તેનુ કારણ સમજી શકાતુ નથી આ બત્રીશીઓ સ્તુતિરૂપ હોવા છતા તેમા દાર્શનિક વિષયો પણ છે વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ સમકાલીન સમગ્ર ભારતીય દર્શનોના સ્વરૂપ તેમા બતાવેલ છે એટલે કદાચ તે અતિ ગૂઢાર્થક હોઇને તેનુ રહસ્ય પ્રકટ કરવાની કોઈની હિંમત ચાલી ન હોય આમા ઘણા અપૂર્વ વિચારો ભર્યા છે આવી અદ્‌ભૂત અપૂર્વ કૃતિઓ સમસ્ત જૈન સાહિત્યમા મળવી વિરલ છે શ્રી હેમચદ્ર જેવા સમર્થ વિદ્વાને તેનુ મહત્ત્વ પોતાની અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકામા એ રીતે ગાયુ છે કે –

क्व सिध्धसेनस्तुतयो महार्था अशिक्षितालापकला क्व चैषा ।

અર્થાત્—સિદ્ધસેન સૂરિની રચેલી મહાન્ અર્થવાળી સ્તુતિઓ ક્યા, ને અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપ જેવી મારી આ રચના ક્યા ?

૧૬૨ આ કથનથી જણાય છે કે સિદ્ધસેન સૂરિની સ્તુતિઓ કેટલી મહત્ત્વની છે ! આમાની ઘણી ખરી બત્રીશીઓમા મુખ્યત અર્હત્ મહાવીરની એક પ્રકારે સ્તવના કરવામા આવી છે, તેથી તેને 'સ્તુતિઓ' કહેવામા આવે છે અને તેટલા માટે તેના અનુગામી હરિભદ્ર હેમચદ્રાદિએ તે સૂરિને 'સ્તુતિકાર' એ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે આ બત્રીશીઓમા પસદ કરાયેલ વિવિધ છદો નામે અનુષ્ટુપ, ઉપજાતિ, વસતતિલકા, વૈતાલીય, પૃથ્વી, શિખરિણી, હરિણી, મદાક્રાન્તા, પુષ્પિતાગ્રા, વશસ્થ, આર્યા, શાલિનીનો ઉપયોગ દાર્શનિક જૈનસાહિત્યમા સર્વથી પ્રથમ છે

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમા કેવુ સ્થાન છે, એ સમજાવવા પ્રબળ પુરુષાર્થ દાખવ્યો છે જેઓ વગર સમજ્યે અનેકાંતનો ઉપહાસ કરતા તેઓને તેનુ સ્વરૂપ સમજાવવા આકર્ષક ચર્ચા કરી છે અને છેવટે કહ્યું છે કે જેના વિના વ્યવહારનુ એક પણ કામ સિદ્ધ નથી થઈ શકતુ એવા અનેકાંતવાદને નમસ્કાર હો.' આ પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ પોતે રચેલી હોવી જોઈએ એવી પ્રો. લૉયમાનની સંભાવના છે.[૧૦૦]

૧૫૯ સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિઓના અવલોકનથી માલૂમ પડે છે કે તેઓ સ્વભાવે સ્પષ્ટભાષી અને સ્વતંત્રવિચારના ઉપાસક હતા. પ્રકૃતિથી ભારે તેજસ્વી અને પ્રતિભાએ 'શ્રુતકેવલી' હતા. તેમની કૃતિઓમા જે સ્વતંત્ર વિચારની ઝળક દેખાય છે તે અન્ય કોઈની પણ કૃતિમા નથી. તેમના ગ્રંથો જોવાથી તેમજ તેમના સંબંધે પછીના ગ્રંથકારોએ જે કહ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે જૈન ધર્મના કેટલાએક પરંપરાગત વિચારથી સિદ્ધસેનનો વિચારભેદ હતો. તેઓ સાક્ષાત્ જૈન સૂત્રોના કથનને પણ પોતાની તર્કબુદ્ધિરૂપ કસોટીપર કસી તદનુકૂલ અર્થ કરતા હતા. પછી તે પૂર્વપરંપરાને કે પૂર્વાચાર્યોના અભિપ્રાયને સંમત હોય યા નહિ. 'મૃત કલેવર' જેને પ્રિય છે એવા પંડિતોને માટે તો તેમણે પોતાની ૩૨ પૈકી એક દ્વાત્રિંશિકામા પ્રહાર કરી હૃદયનો જોશ માર્મિકતાથી પ્રકટ કર્યો છે (આના નમુનારૂપે આ પ્રકરણના પ્રારંભમા जनोऽयमन्यस्य એ શ્લોક ટાંક્યો છે)

૧૬૦ એમ કહેવાય છે કે સિદ્ધસેને બત્રીસ દ્વાત્રિંશિકા (બત્રીશીઓ) (૩૨ શ્લોકનુ પ્રકરણ તે એક બત્રીશી એમ) ગૂઢ અને ગંભીરાર્થક સંસ્કૃતમા રચી હતી તેમા ઉપરાંત ન્યાયાવતારનો (તેના ૩૨ શ્લોક છે) પણ એક બત્રીશી તરીકે સમાવેશ થતો હતો. આ બત્રીશ બત્રીશીમા હાલ ન્યાયાવતાર સહિત ૨૧ બત્રીશીઓ પ્રાપ્ત થાય છે. શરૂઆતની કેટલીક બત્રીશીઓમા ભગવાન્ મહાવીરની

---

૧૦૦ પંડિત સુખલાલ અને પં. બહેચરદાસના કથન પરથી તેમજ તેમના લેખ નામે 'સન્મતિ તર્ક અને તેનુ મહત્વ' પરથી.

પોહ કર્યો છે આ વિચારભેદને કારણે તે સમયના સિદ્ધાન્તગ્રંથપાઠી અને આગમભક્ત આચાર્યગણ તેમને 'તર્કમન્ય' જેવા તિરસ્કારસૂચક વિશેષણો આપતા હતા, અને ત્યારપછી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ આદિ આગમપ્રધાન આચાર્યોએ આગમપ્રમાણુની દલીલથીજ તે વિચારનું ખંડન કર્યું છે (જુઓ જિનભદ્રીય વિશેષાવશ્યક અને બીજા સિદ્ધસેન કૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર બૃહદ્વ્યાખ્યા)

૨૬૫ સિદ્ધસેનસૂરિ પ્રત્યેનો આદર દિગંબરી વિદ્વાનોમાં રહેલો દેખાય છે હરિવંશ પુરાણના કર્તા જિનસેનસૂરિએ, તત્ત્વાર્થ ટીકા નામે રાજવાર્તિકના કર્તા અકલંકદેવે, સિદ્ધિવિનિશ્ચયના ટીકાકાર અનંતવીર્યે, ભગવતી આરાધનાના રચનાર શિવકોટિએ રત્નમાલામાં, પાર્શ્વનાથ ચરિતના કર્તા વાદિરાજસૂરિએ, એકાતમંડનના કર્તા લક્ષ્મીભદ્ર આદિ દિગંબર વિદ્વાનોએ સિદ્ધસેનસૂરિ સંબંધી અને તેમના સન્મતિતર્ક ગ્રંથ સંબંધી ભક્તિભાવથી ઉલ્લેખ કર્યો છે, ને વળી આ ઉલ્લેખોથી એમ જણાય છે કે દિગંબર ગ્રંથકારોમાં (ઘણા) સમય સુધી સિદ્ધસેનના ગ્રંથોનો પ્રચાર હતો, અને એટલો બધો હતો કે તેનાપર તેઓએ ટીકા પણ રચી છે

૨૬૬ શ્વેતામ્બરાચાર્યોમાં ની હરિભદ્રસૂરિએ સિદ્ધસેનને 'શ્રુતકેવલી' ની કોટિમાં મૂક્યા છે, સિદ્ધસેન બીજાએ ન્યાયાવતાર પર અને તર્કપંચાનન અભયદેવસૂરિએ સન્મતિ તર્ક પર ટીકા રચીને સિદ્ધસેનસૂરિ જૈન તર્કશાસ્ત્ર વિષયે સૂત્રધાર હતા તેનું સગૌરવ સમર્થન કર્યું છે પ્રચંડ તાર્કિક વાદિદેવસૂરિએ તેમને પોતાના માર્ગદર્શક જણાવ્યા છે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્રે તેમની કૃતિઓ સામે પોતાની નિર્માણરૂપ કૃતિઓને પણ 'અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપવાળી' જણાવી છે, અને સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમાં ઉદાહરણ પ્રસંગે 'અનુ સિદ્ધસેન કવય' એ પ્રયોગવડે સિદ્ધસેનને સર્વોત્કૃષ્ટ કવિ તરીકે સ્વીકારેલ છે છેવટમાં યશોવિજય ઉપાધ્યાયે સન્મતિ તર્કનો ઉલ્લાસપૂર્વક છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે

૨૬૭ સિદ્ધસેને 'કલ્યાણમંદિર' એથી શરૂ થતું પાર્શ્વનાથ

૧૦૩ સન્મતિ, બત્રીશીઓ વગેરે કૃતિઓ જોતાં સાંખ્ય વૈશેષિક અને બૌદ્ધ એ ત્રણ જૈનેતર દર્શનો ઉપરાંત ન્યાય, વેદ, ઉપનિષદ્ આદિ બીજા તત્કાલીન પ્રસિદ્ધ જૈનેતર દર્શનોના અભ્યાસની ઉંડી અને વિસ્તૃત છાપ દિવાકરશ્રીના માનસમાં પડી છે વૈશેષિક સૂત્ર અને ન્યાયદર્શનના અભ્યાસે તો સન્મતિની રચનામાં દિવાકરશ્રીને ખાસ પ્રેરણા આપ્યાનું ભાન થાય છે તેથી એ દર્શનોના સૂત્રો અને સન્મતિ વચ્ચે ભાષા તેમજ ગદ્ય-પદ્યનો ભેદ હોવા છતાં શુદ્ધ તર્કદૃષ્ટિના ઉપયોગનું એમાં મુખ્ય સામ્ય છે સાંખ્યાચાર્ય ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાઓ સાથે સન્મતિ સરખાવતાં ભાષા અને સંપ્રદાયનો ભેદ બાદ કરીએ તો બેમાં છંદનું તેમજ પોતપોતાના વિષયને તર્કપદ્ધતિએ ગોઠવવાનું સામ્ય નજરે પડશે શૂન્યવાદી બૌદ્ધાચાર્ય નાગાર્જુનની મધ્યમકારિકા અને વિજ્ઞાનવાદી વસુબન્ધુની વિંશિકા તથા ત્રિંશિકા સાથે સિદ્ધસેનની કૃતિઓ સરખાવતાં એમ લાગે છે કે એ આચાર્યો ઉપર એક બીજાની અસર અવશ્ય છે[૧૦૧]

૧૦૪ શ્વેતામ્બરોમાં સિદ્ધાન્ત એટલે આગમના ગ્રંથોમાં એમ છે કે કેવલી (સર્વજ્ઞ) ને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન—એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે થતાં નથી એક વખતે કેવલજ્ઞાન અને એક વખત કેવલદર્શન એમ વારંવાર થયા કરે છે અર્થાત્ એક ક્ષણ (સમય) કેવલજ્ઞાન રહે છે અને બીજી ક્ષણે (સમયે) કેવલદર્શન—એમ પ્રતિક્ષણ ક્રમશઃ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનસ્વરૂપ કેવલીનો ઉપયોગ ફર્યા કરે છે સિદ્ધસેન સૂરિને આ વિચાર સંમત નથી તેઓ આ વિચારને યુક્તિસંગત ન માનતાં તેને તર્ક અને યુક્તિથી અયુક્ત સિદ્ધ કરે છે તેમના વિચારે તો કેવલીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બંને યુગપત્—એકી સાથે હોવાનું યુક્તિસંગત છે અને વાસ્તવિકપણે અંતમાં તેઓ વળી બંનેમાં પરસ્પર કાંઈ ભેદ જ નથી માનતા—બંનેને એકજ બતાવે છે આ વિચારનો તેમણે પોતાના 'સન્મતિ પ્રકરણ' માં ખૂબ ઊહા-

૧૦૧ પં સુખલાલ અને બહેચરદાસના લેખ નામે 'સન્મતિ તર્ક અને તેનું મહત્ત્વ' માંથી

ન્તે ન ભાસે એવુ મહાવીરભાષિત તત્ત્વ તેમની પ્રતિભાને ભાસ્યુ અને તેમની વિરક્ત વૃત્તિ સાથે નિર્ભયતા જાગી ઉઠી, પરિણામે તેમણે દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરનુ શાસન સ્વીકાર્યું અને પોતાની સમગ્ર શક્તિ એ શાસનને અર્પી, તેની વ્યવસ્થા અને પ્રભાવના કરવામાજ પોતાના પાંડિત્યનો ઉપયોગ કર્યો આ વાત તેમની કૃતિઓ[૧૦૩] પરથી સ્પષ્ટ છે "[૧૦૪] ધર્મશાસ્ત્રમા પણ આઠ પ્રભાવક પુરૂષોની ગણનામા સિદ્ધસેનની ગણના કવિપ્રભાવકમા કરી છે

૧૭૦ તેમના પ્રભાવક ચરિતમાના પ્રબધ પ્રમાણે વિક્રમ નૃપ રાજ્યે વિશાલામા (અવન્તીમા) કાત્યાયન ગોત્રીય દેવર્ષિ નામના દ્વિજને દેવશ્રી (દેવસિકા) નામની પત્નિથી સિદ્ધસેન નામનો પુત્ર અતિ પ્રજ્ઞાશાલી હતો તે બુદ્ધિમાન હોવાથી બાલાવસ્થામા સર્વશાસ્ત્રમા નિષ્ણાત થયો તેમજ વાદ કરવામા ઘણી કુશળતા મેળવેલી હોવાથી તે કાળના સમર્થ વાદીઓમા તેની ગણના થતી હતી એક વેળાએ પાદલિપ્ત સૂરિના સતાનીય સ્કંદિલાચાર્યના શિષ્ય વૃદ્ધવાદી (કે જે મૂલ મુકુદ નામના બ્રાહ્મણ હતા તે વૃદ્ધવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા) સાથે તેનો મેળાપ થયો તેની વાદ કરવાની ઇચ્છા હોવાથી બન્નેનો રાજસભામા વાદ થયો અને સિદ્ધસેનનો પરાજય થયો આથી તે વૃદ્ધવાદીનો શિષ્ય થયો ને દીક્ષાકાલે 'કુમુદચદ્ર' નામ રાખ્યુ પણ તેની વિશેષ પ્રસિદ્ધ 'સિદ્ધસેન દિવાકર' એ નામથીજ થઈ પ્રભાવક ચરિતમા વૃદ્ધવાદિ પ્રબધમા વિશેષ જણાવ્યુ છે કે

---

૧૦૩ 'શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત ગ્રથમાલા' એ નામનુ પુસ્તક જૈન-ધર્મ પ્રસારકસભા ભાવનગર તરફથી સ ૧૯૬૫મા પ્રસિદ્ધ થયુ છે તેમા ૨૧ બત્રીશીઓ, ન્યાયાવતાર અને સન્મતિતર્ક મૂલ છપાયા છે ન્યાયાવતાર પ સુખલાલના ભાષાતર અને વિવેચન સહિત જે સા સશોધકમાં અને ડા વૈદ્યની અગ્રેજી પ્રસ્તાવના-મૂલ ને ટીકા સહિત જૈન શ્વે ઑફીસ તરફથી હમણા બહાર પડેલ છે

૧૦૪ પ સુખલાલ અને પ બહેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિતર્ક અને તેનુ મહત્ત્વ'

સ્તવન સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે કે જે ઘણું બુદ્ધિપ્રધાન અને મનોહર કાવ્ય છે તેમના પ્રબંધમાં એમ વાત છે કે મહાકાલ પ્રાસાદમાં તે સ્તવન રચેલું અને તેના પ્રભાવથી ત્યાં પાર્શ્વપ્રતિમા પ્રકટ થઈ હતી સિદ્ધસેનનું બીજું નામ 'ગંધહસ્તી' હતું એમ કહેવાય છે અને તેમણે આચારાંગના પ્રથમ અધ્યયન નામે 'શસ્ત્રપરિજ્ઞા' પર વિવરણ રચ્યું હતું[102] કે જે 'ગન્ધહસ્તિવિવરણ' કહેવાય છે હાલ તે ઉપલબ્ધ નથી

૧૬૮ તેમનું જન્મસ્થાન નિશ્ચિત રીતે વિદિત નથી, પણ ઉજ્જયિની અને તેની આજુબાજુએ તેઓએ જીવન ગાળ્યું હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમના ગ્રંથોની રચના પણ તેજ પ્રદેશમાં થયાનો સંભવ છે તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ અને કુલધર્મે વૈદિક હતા પણ પાછળથી પાદલિપ્તસૂરિ સંતાનીય સ્કંદિલાચાર્યના શિષ્ય જૈનાચાર્ય વૃદ્ધવાદીની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી

૧૬૯ 'દાન, શીલ, તપ અને ભાવનાના સંસ્કારોમાં જૈનોનું વારસાગત ચઢીયાતાપણું કબૂલ કરવામાં આવે તો બૌદ્ધિક સંસ્કારોનું તેવું ચઢીયાતાપણું બ્રાહ્મણજાતિનું સ્વીકારવું જોઈએ એ વાતની સાક્ષી અનેક બ્રાહ્મણ જૈનાચાર્યોની કૃતિઓ પૂરે છે વૈશ્યજાતીય હેમચંદ્ર અને યશોવિજય જેવા તો અપવાદ માત્ર ગણાય દિવાકર જન્મે બ્રાહ્મણ જાતિના અને પોતાનીજ પરંપરામાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, વેદ અને ઉપનિષદ્ આદિ ઉપરાંત તત્કાલીન સમગ્ર વૈદિક દર્શનોને તેમજ બૌદ્ધદર્શનને પી ગયેલા એમનો સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો કાબુ અને કવિત્વ એમની કૃતિઓમાં ચમત્કારિક રીતે નજરે પડે છે પરંપરાશ્રમના દાર્શનિક પ્રૌઢ અભ્યાસે તેમની બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ અને દર્પણ જેવી સ્વચ્છ બનાવી હતી હૃદય તેમનું સરળ અને ગુણપક્ષપાતી હતું પરીક્ષાશક્તિ અને નિર્ભયતા તેઓમાં સ્વતઃસિદ્ધ હતા, તેથી જૈન આગમ જોતા વેંતજ બીજા કોઈ સાધારણ વિદ્વા-

---

૧૦૨ આચારાંગના વૃત્તિકાર શીલાંક સૂરિ છેવટે જણાવે છે કે —

शस्त्रपरिज्ञाविवरणमतिबहुगहनं च 'गंधहस्ति' कृतम् ।
तस्मात् सुखबोधार्थं गृह्णाम्यहमञ्जसा सारम् ॥

રાજસભામા વાદ થયો ને ત્યા પણ સિદ્ધસેનની હાર થતા તે વૃદ્ધવાદીનો શિષ્ય થયો આ કિંવદન્તિમા કેટલુ તથ્ય છે તે એક બાજુ રાખીએ, પણ 'નવિ મારિયઇ'ની ગાથા સાથે હાલની દેશી ભાષાનુ સામ્ય જણાય છે તો દેશી ભાષાના મળ ઘણા જૂના છે એમ કહી શકાય

૧૭૧ 'સિદ્ધસેનસૂરિ માટે એક બીજી કિંવદન્તી પણ પ્રચલિત છે કે તેમણે એક વખત જૈનશ્રમણ સઘની સામે એવો વિચાર પ્રકટ કર્યો હતો કે 'જૈનાગમગ્રથ' કે જે પ્રાકૃત ભાષામા છે તેથી તેની પ્રત્યે વિદ્વાનોનો આદર વિશેષ થતો નથી—વિદગ્ધગણ તેને ગ્રામીણ ભાષાના ગ્રન્થ સમજી તેનુ અવલોકન કરતા નથી—તે માટે જો શ્રમણગણ અનુમતિ આપે તો હુ તેનુ સસ્કૃત ભાષામા પરિવર્તન કરી નાખવા ઇચ્છુ છુ' દિવાકરના આ વિચારો સાભળી શ્રમણ-સઘ એકદમ ચોકી ઉઠયો અને કહેવા લાગ્યો કે 'મહારાજ, આ અકર્તવ્ય વિચારને આપના હૃદયમા સ્થાન આપી આપે તીર્થંકર, ગણધર અને જિનપ્રવચનની મોટી 'આશાતના' (અવજ્ઞા) કરી છે આના કલુષિત વિચાર કરવા માટે અને શ્રમણસઘની સામે આવા ઉદ્‌ગાર કાઢવા માટે જૈનશાસ્ત્રાનુસાર આપ 'સઘબાહ્ય'ના મોટા દડની શિક્ષાના અધિકારી થયા છો' સિદ્ધસેન તો સઘનું આ કથન સાભળી ચકિત થયા અને પોતાના સરલ વિચારથી પણ સઘને આટલી અપ્રીતિ થઈ તે માટે પોતાને બહુ ખેદ થયો સઘને તત્કાલ તેમણે ક્ષમા-પ્રાર્થના કરી કે જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવુ હોય તે આપો એમ કહેવાય છે કે સઘે તેને શાસ્ત્રાનુસાર બાર વર્ષ સુધી 'બહિષ્કૃત' રૂપમા રહેવાનું 'પારચિન' નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યુ કે જે દિવાકરે સાદર સ્વીકારી (વિક્રમરાજાને પ્રતિબોધી) સઘની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું પ્રાયશ્ચિત્તની મર્યાદા પૂરી થતા સઘે તેમને પુન સઘમા લઈ પૂર્વવત્ તેમનો સત્કાર કર્યો.[૧૦૧] 'આ કિંવદન્તીમા કેટલો તથ્યાશ છે તે વિચારવા જેવી

૧૦૧ ભદ્રેશ્વરસૂરિ પોતાની પ્રાકૃત કથાવલીમા પાટણ તાડપત્ર પ્રત પૃ ૩૦૦ ઉપર જણાવે છે કે—'लज्जतो य पायय जिणवाण त्ति लोड-

ગોવાળીઆઓ ઉપદેશ સાભળવા આવ્યા ત્યારે તેમને પ્રાકૃત ગાસમા તાલ સાથે ટુંબડક-દ બોડા લઇને તેણે સમજાવ્યુ કે —

નવિ મારિઆઈ નવિ ચોરીઆઈ પરદારહ સગુ નિવારિઅઇ
થોના થોનુ દાઇઆઈ તઉ સગ્ગિ ટુગુટુગુ જાઈઇ

આ દેશી ગાથાને બીજા પ્રબધકારે (ચતુર્વિંશતિ પ્રબધકાર) એની રીતે ઉપયોગમા લીધી છે કે સિદ્ધસેનને પ્રતિજ્ઞા હતી કે જે મને વાદમા જીતે તેનો શિષ્ય થાઉં તે વૃદ્ધવાદીપાસે ભૃગુપુર-ભૃગુકચ્છ આવ્યો ને રસ્તામાજ તેને મળતા 'વાદ કરો, જીતો ને શિષ્ય કરો, નહિતો હાર સ્વીકારો' એમ સિદ્ધસેને કહેતા વૃદ્ધવાદીએ કહ્યુ વાદ કરવા તૈયાર છુ પરતુ અહીં સભ્ય ક્યા છે? સભ્યો વગર વાદમા જીત હારનો કોણ નિર્ણય કરે?' સિદ્ધસેને કહ્યુ 'આ ગોવાળીઆ તે સભ્યો' વૃદ્ધવાદીએ કહ્યુ 'ત્યારે બોલ' સિદ્ધસેને સસ્કૃતમા બોલવા માડયુ તે ગોવાળીઆ સમજ્યા નહિ એટલે પછી વૃદ્ધવાદી કાલ સમજી કચ્છ બાધી રમતા રમતા ઉપરની 'નવિ મારિયઇ' એ ગાથા વગેરે[૧૦૫] બોલ્યા ગોવાળીઆએ વૃદ્ધવાદીની જીત જાહેર કરી પછી

---

૧૦૫ 'નવિ મારિયઇ'નો અર્થ એ છે કે 'મારવુ નહિ, ચોરવુ નહિ, થોડુ થોડુ (શક્તિ પ્રમાણે) દેવુ-દાન કરવુ તો ધીમેથી સ્વર્ગે જવાય' આ ગાથા સાથે બીજી પણ ગાથા ચતુર્વિંશતિ પ્રબધકારે (સ ૧૪૦૫) મૂકી છે કે -

'ગુલસિઉ ચાવઇ તિલ તાદલી, વેડિઇ વજાવઈ વાસલી,
પહિરણી ઓઢણિ હુઇ કાબલી, ઈણપરિ ગ્વાલહ પૂજઇ રુલી
કાલઉ કબલુ અનુ નીવાહુ, છાસિહિ ખાલહુ ભરિઉ નિ પાહુ,
અઇ વહુ પડિયઉ નીલઈ ડાડિ, અવર કિસર ગહ સિગ નિવાડી'

જ્યાર પૌ૦ રામચદ્રસૂરિએ વિક્રમચરિત્ર (સ ૧૪૯૦) મા 'નવિ મારિયઇ' ની સાથે બીજી દેશી ગાથાઓ મૂકી છે —

'વચન નવ કીજઈ દ્દીતણુ, એહ વાત સાચી ભણુ,
કીજઇ જીવદયાનુ જતન, સાવયકુલિ ચિતામણિ રતન
હડ હડાવ નવી કીજઇ ઘણું, મરમ બોલુ તુમ્હ કહિતણુ,
કુડી સાખી મ દેયો આલ, એ તુમ્હ ધમ્મ કહુ ગોવાલ
ગરડસ વીછી મારિઇ, મારિ તુ સહી ઉગારિઈ,
કુડ કપટ કરતુ વારિઇ, ઇહાપરિ આપકાજ સારિઇ'

કથા લોકોમા બહુ પ્રિય થઈ પડી હોવી જોઈએ વિ સ ૧૦૮મા ઉપર્યુક્ત ભાવડશાના પુત્ર જાવડશાએ શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ સ ૪૭૭ મા રચાયેલુ મનાતુ ધનેશ્વર સૂરિકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય જણાવે છે આ સમય લગભગ પૌષધશાળાની (હાલના ઉપાશ્રયની) સ્થાપના થઈ, વજ્રસ્વામી નામના એક પ્રભાવશાલી જૈનાચાર્ય આ સમામા થયા (સ્વર્ગવાસ વીરાત ૫૮૪–વિ સ ૧૧૪)

૧૭૪ વિ સ ની બીજા શતાબ્દીના બનેલા મથુરાના કકાલી ટીલાવાળા જૈન સ્તૂપથી તથા ત્યાના કેટલાક બીજા સ્થાનોથી મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખો તથા મૂર્તિઓથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે સમયે પણ ત્યા ત્યા જૈન ધર્મનો સારો પ્રચાર હતો, એટલુ જ નહિ પરંતુ મથુરા જૈનોનુ એક કેન્દ્રસ્થાન હતુ અર્હત્ વર્ધમાનનુ એક નાનુ મદિર બધાવ્યાનો તેમા લેખ છે, ઉપરાત કેટલાક આચાર્યોના ગણ, શાખા વગેરેનો ઉલ્લેખ છે આ આચાર્યોના નામ, ગણ શાખા વગેરે શ્વેતામ્બર કલ્પસૂત્રમા જે આપેલ છે તેની સાથે મળતા આવે છે તેથી તે શ્વેતામ્બર સિદ્ધ થાય છે[૧૦૮]

ભારતની કથા ઉપર પણ પઉમચરિય જેવો હરિવસ ચરિય નામનો પણ પ્રાકૃત ગ્રથ રચ્યો હતો એમ કુવલયમાલામા જણાવ્યુ છે, પણ હજુ તે ગ્રથ ઉપલબ્ધ થયો નથી પઉમચરિય ડા યાકોબીથી સશોધિત ભાવનગરની જૈન ધ પ્ર. સભાએ મુદ્રિત કરાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે પી ૪, ૧૦૪

૧૦૮ ખરો અર્થ કરી આ લેખોને જૈન બતાવનાર ડા ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી હતા આ માટે જુઓ જર્મનમા ડા બુહલરનો મૂળ ગ્રથ અને તેનો ડા બર્જેસે કરેલ અગ્રેજી અનુવાદ 'On the Indian Sect of the Jains' પૃ ૪૧-૪૪ અને પરિશિષ્ટ પૃ ૪૮ થી ૬૦, Archaeological Survey Reports Vol III plates 13-15, Smith's Mathura Antiquities આ છેલ્લા પુસ્તકમા એક જૈન મૂર્તિ અને નીચે બે શ્રાવક તથા ત્રણ શ્રાવિકાઓની ઉભી મૂર્તિઓ છે આ ત્રણે સ્ત્રીઓએ સેલા પહેરેલા છે આ પરથી તે વખતનો પોશાક કેવો હતો તે જણાય છે

વાત કે આ સ્પષ્ટમાં કંઈ ને કંઈ તથ્યાન-ઐતિહાસિક સત્ય અવશ્ય છે સિદ્ધસેનસૂરિના વિચારસ્વાતન્ત્ર્ય અને સ્પષ્ટભાષિતનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે તેથી એમ જાણી શકાય છે કે જો જૈનાગમોના સબંધમા તેમણે એવી કોઈ વાત શ્રમણસંઘ પાસે જણાવી હોય અથવા કૃતિરૂપે ઉપસ્થિત કરી હોય, અને તેથી પુરાણપ્રિય અને આગમપ્રવણ શ્રમણવર્ગને મોટો અસંતોષ થયો હોય તો તેમાં કાંઈ અસંભવ નથી

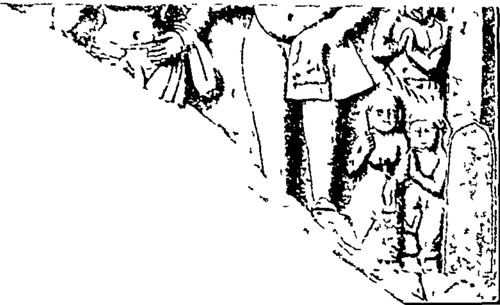
૧૭૭ 'વિશેષમા શ્વેતામ્બર સાહિત્યમા સંસ્કૃત ભાષાના પદ્યાત્મક પ્રૌઢ ગ્રથોના પ્રથમ પ્રણેતા સિદ્ધસેન છે તેમની પહેલા સંસ્કૃત ભાષાનો વિશેષ અભ્યાસ કે આદર નહોતો ત્યાં સુધી તો જૈનશ્રમણોમા પ્રાકૃત ભાષાનું પ્રભુત્વ હતું શ્રમણોના અભ્યાસના વિષયો પણ ઘણા ભાગના આગમ સાહિત્યના મૂળસૂત્રોને કંઠસ્થ કરાતા-વચાતા, તે સિવાય સંસ્કૃતમા રહેના વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષાદિનો અભ્યાસ વિશેષ કરીને નહિ હોય સિદ્ધસેને સન્મતિતર્કના અંતે કહ્યું છે કે 'तम्हा अहिगयगुत्तेण अत्थसपायणम्मि जइअव्व' એટલે 'સૂત્ર (મૂલપાઠ)ને અધિગત કર્યા સાથે અર્થસંપાદન કરવામા પણ યતિ-

---

त्तीए सिद्धसेण (णो) विण्णवइ सघ–'जइ भणह तो करेमि सक्कय पि सिद्धत'। सघो भणइ–' चितिएणा वि इमेण पायच्छित्ती, किं पुण जपिएण, ता चरसु तुम पायच्छित्त ॥' એટલે કે 'પ્રાકૃત જિનશાસન' એ લોકોક્તિથી લજ્જમાન થઇ સિદ્ધસેને સઘને વિનતિ કરી કે જો કહો તો (સર્વ પ્રાકૃત) સિદ્ધાંતને સંસ્કૃતમા કરૂ, પરતુ સઘે કહ્યું કે 'આવુ ચિંતવવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે તો પછી બોલવાથી તો કેમ નહિ? માટે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત લ્યો ' આ વાતને પુષ્ટિ અન્ય પ્રબંધો પરથી મળે છે–જુઓ વૃદ્ધવાદીપ્રબંધ પ્રભાવકચરિત પૃ ૯૧ થી ૧૦૩, રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમા વૃદ્ધવાદી સિદ્ધસેન પ્રબંધ, પૃ ૨૦, પી રામચંદ્રસૂરિકૃત વિક્રમચરિત્ર, ચારિત્રસુંદરકૃત કુમારપાલચરિત્ર, શુભશીલગણિકૃત વિક્રમાદિત્ય ચરિત વગેરે

સ ૯૫ મા જૈન યતિ કૃષ્ણની મૂર્તિ–મથુરા પૃ ૧૨૪ [ડૉ ત્રિભોવનદાસના સૌજન્યથી]

શ્રુત સંઘટિત કર્યું" આ દુકાળે તો માંડ માંડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ઘણી વિશેષ હાનિ કરી આ ઉદ્ધાર શૂરસેન ૧૧૩દેશના પાટનગર મથુરામા થયેલ હોવાથી તે શ્રુતમા શૌરસેની ભાષાનુ મિશ્રણ થયુ હોવુ સંભવિત છે આ મથુરા સંઘમા થયેલ સંકલનને '**માથુરી વાચના**' કહેવામા આવે છે

૧૭૬ આ સમય લગભગ એટલે વીરાત્ ૫-૬ સૈકા પછી શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે વીરાત્ ૬૦૯૧૧૪ (વિ સં ૨૩૯) મા અને દિગમ્બરોની માન્યતા પ્રમાણે વિ. સં ૧૩૬ મા દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો એમ બે પક્ષ પડયા પક્ષાપક્ષીમા વધારો થતો ગયો દિગંબરો અને શ્વેતામ્બરો એકજ પિતાના પુત્રો સ્વસ્વમત (નગ્નવાદ ને વસ્ત્રવાદ વગેરે) લઇ શબ્દાશબ્દીના વાદોમા ઉતરી મૂળ તાત્ત્વિક વાતના ભુલાવામા પડી એક બીજાનુ બળ તોડવા લાગ્યા ઉત્તરમાથી દિગંબરો મુખ્ય ભાગે દક્ષિણ દેશમા ઉતર્યા, અને તેમનુ મૌલિક સાહિત્ય પ્રધાનપણે આચાર્ય કુંદકુંદ, સમંતભદ્ર વગેરેથી લાજ ઉત્પન્ન થઈ પોષાયુ-વધ્યુ અને શ્વેતામ્બરો મુખ્ય ભાગે ઉત્તરહિંદ, પશ્ચિમ દેશમા-રાજપુતાના, ગુજ-

---

૧૧૩ જુઓ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-આર્યદેશ વિચાર

૧૧૪ छव्वाससयाइं नवुत्तराइं तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स।
तो बोडियाण दिट्ठी रहवीरपुरे समुप्पण्णा ॥ १४५ ॥ भा०
रहवीरपुरं नयरं दीवगमुज्जाण अज्जकण्हे य।
सिवभूइस्सुवहिम्मि य पुच्छा थेराण कहणा य ॥ १४६ मू० भा०

—(શ્રી) વીર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ૬૦૯ વર્ષે બોટિકોની દૃષ્ટિ (દિગંબર મત) ઉત્પન્ન થઈ રથવીરપુર (નામનું નગર) તેમા દીપક (નામનું ઉદ્યાન) ત્યાં આર્યકૃષ્ણ (નામના આચાર્ય આવ્યા.) તેમને શિવભૂતિ (તે મત કરનાર) શિષ્યે મુનિવિધિથી પૂછ્યુ.તે સ્થવિર (ગુરુ)એ કહ્યુ (વગેરે ઉત્પત્તિની આવે છે)

બૃહદ્વૃત્તિ પૃ ૩૨૩

મથુરાસંઘ-પરિષદ્

जेसिं इमो अणुओगो पयरइ अज्जावि अड्ढ भरहम्मि।
बहुनयरनिग्गयजसे ते वंदे खंदिलायरिए ॥ —नंदीसूत्र गाथा ३३

—જેનો અનુયોગ અદ્યાપિ અર્ધ ભરત (ક્ષેત્ર)માં પ્રવર્તે છે-પ્રચલિત છે અને જેનો યશ બહુ નગરોમાં પ્રસિદ્ધ છે-વ્યાપી રહ્યો છે તે સ્કંદિલાચાર્યને હું વંદું છું.

૧૭૫ અગાઉ જણાવેલ પાટલિપુત્ર સંઘ-પરિષદ્‌માં જૈન સૂત્રો-આગમોને અને તેટલા સંકલિત કરવામાં આવ્યાં હતાં, છતાં તે શ્રુતિની છિન્નભિન્નતા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ-એટલે ત્યાર પછી, વીર નિર્વાણથી છઠ્ઠા સૈકામાં-પાટલિપુત્ર પરિષદ્‌થી લગભગ ચારસે વર્ષે-આર્યશ્રી સ્કંદિલ[૧૦૯] અને વજ્ર[૧૧૦] સ્વામિની નિકટના સમયમાં એક બીજો બારવર્ષી દુકાળ આવી તે હકીકતનું વર્ણન આપતાં જણાવવામાં આવે છે કે—"[૧૧૧]બાર વર્ષનો ભયંકર દુકાળ પડયે સાધુઓ અન્નને માટે જુદે જુદે સ્થળે હીંડતા-ફરતા હોવાથી શ્રુતનું ગ્રહણ ગુણન અને ચિંતન ન કરી શક્યા, એથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ટ થયું અને જ્યારે ફરી વાર સુકાળ થયો, ત્યારે મથુરામાં શ્રી સ્કંદિલાચાર્ય પ્રમુખ સંઘે મોટો સાધુસમુદાય ભેગો કરી જે જેને સાંભર્યું તે બધું [૧૧૨]કાલિક

૧૦૯-૧૧૦ જુઓ મેરૂતુંગ સૂરિની વિચાર શ્રેણી.

૧૧૧ જિનદાસ મહત્તરકૃત નંદિચૂર્ણિમાં 'बारस संवच्छरिए महते दुब्भिक्खे काले भत्तट्ठा अण्णण्णतो हिंडियाण गहणगुणणणुप्पेहाभावाओ विप्पणट्ठे सुत्ते, पुणो सुभिक्खे काले जाए महुराए महते साहुसमुदए खंदिलायरियप्पमुहसंघेण जो जं संभरइ त्ति इव संघडियं कालियसुयं। जम्हा एवं महुराए कयं तम्हा माहुरी वायणा भण्णइ।' વગેરે તેજ પ્રમાણે હરિભદ્રકૃત નંદી ટીકામાં છે, તથા મલયગિરિકૃત નંદી ટીકા પૃ. ૫૧ આ સમિતિમાં છે. આ સ્કંદિલાચાર્ય પછી હિમવત્, નાગાર્જુન, ભૂતદિન્ન, લોહિત્ય, દુષ્યગણિ અને દેવવાચક (નંદીસૂત્ર કર્તા) અનુક્રમે આવે છે.

૧૧૨ કાલિકશ્રુત માટે જુઓ નંદિસૂત્ર.

શ્રુત સંઘટિત કર્યું" આ દુકાળે તો માંડ માંડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ઘણી વિશેષ હાનિ કરી આ ઉદ્ધાર શૂરસેન [113]દેશના પાટનગર મથુરામાં થયેલ હોવાથી તે શ્રુતમાં શૌરસેની ભાષાનું મિશ્રણ થયું હોવું સંભવિત છે આ મથુરા સંઘમાં થયેલ સંકલનને 'માથુરી વાચના' કહેવામાં આવે છે

૧૭૬ આ સમય લગભગ એટલે વીરાત્ ૫-૬ સૈકા પછી શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે વીરાત્ ૬૦૯[114] (વિ સં ૨૩૯) માં અને દિગમ્બરોની માન્યતા પ્રમાણે વિ. સં ૧૩૬ માં દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો એમ બે પક્ષ પડયા પક્ષાપક્ષીમાં વધારો થતો ગયો દિગંબરો અને શ્વેતામ્બરો એકજ પિતાના પુત્રો સ્વસ્વમત (નગ્નવાદ ને વસ્ત્રવાદ વગેરે) લઇ શબ્દાશબ્દીના વાદોમાં ઉતરી મૂળ તાત્ત્વિક વાતના ભુલાવામાં પડી એક બીજાનું બળ તોડવા લાગ્યા ઉત્તરમાંથી દિગંબરો મુખ્ય ભાગે દક્ષિણ દેશમાં ઉતર્યાં, અને તેમનું મૌલિક સાહિત્ય પ્રધાનપણે આચાર્ય કુંદકુંદ, સમંતભદ્ર વગેરેથી ત્યાંજ ઉત્પન્ન થઈ પોષાયું-વધ્યું, અને શ્વેતામ્બરો મુખ્ય ભાગે ઉત્તરહિંદ, પશ્ચિમ દેશમાં-રાજપુતાના, ગુજ-

---

૧૧૩ જુઓ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-આર્યદેશ વિચાર

૧૧૪ छव्वाससयाइं नवुत्तराइं तइया सिध्धि गयस्स वीरस्स।
तो बोडियाण दिठ्ठी रहवीरपुरे समुप्पण्णा॥ १४५ ॥ भा०
रहवीरपुर नयर दीवगमुज्जाण अज्जकण्हे य।
सिवभूइस्सु वहिंमि य पुच्छा थेराण कहणा य॥ १४६ मू० भा०

—(શ્રી) વીર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ૬૦૯ વર્ષે બોટિકોની દૃષ્ટિ (દિગંબર મત) ઉત્પન્ન થઈ રથવીરપુર (નામનું નગર) તેમાં દીપક (નામનું ઉદ્યાન) ત્યાં આર્યકૃષ્ણ (નામના આચાર્ય આવ્યા.) તેમને શિવભૂતિ (તે મત કાઢનાર) શિષ્યે સુવિધિથી પૂછ્યું, તે સ્થવિર (ગુરુ)એ કહ્યું (વગેરે ઉત્પત્તિની વાત આગળ આવે છે)

—હરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ પૃ ૩૨૩

રાત, અને સૌરાષ્ટ્રમા ઉતર્યા ઉત્તર ભારતના પશ્ચિમ દિશામા શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથી જ છેલ્લા લગભગ પંદરસો વરસનુ તે સંપ્રદાયનુ સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઠીઆવાડમા અને ગુજરાતમા લખાયુ ને વિકસિત થયુ દિગંબર સાહિત્ય દક્ષિણ હિન્દમા રચાયુ અને વિકસ્યુ

૧૭૭ વિક્રમ બીજા સૈકામા સમન્તભદ્ર નામના સમર્થ જૈનાચાર્યે આપ્તમીમાંસા નામનો મહાન ગ્રંથ રચ્યો ને પોતે વનવાસ સેવતા 'વનવાસી' કહેવાયા પછી બૌદ્ધાચાર્યોએ અનેક રાજાઓને પ્રતિબોધી બૌદ્ધધર્મી કર્યા, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશમા સર્વ તીર્થોને સ્વાધીન લીધા ને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ બેસાડવામા આવી હજુ પણ તળાજા વગેરેના પર્વતોમાની ગુફાઓ બૌદ્ધત્વની સાક્ષી પુરે છે

૧૭૮ ઉપરોક્ત દિગંબર અને શ્વેતામ્બર બંને શાખાઓના તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો જોતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની નિરૂપણપદ્ધતિ સમાન સિદ્ધાન્તરૂપે હતી તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય—બંનેનુ નિરૂપણ ઉપનિષદ્ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતુ વૈદિક દર્શનોમા ન્યાયદર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વત્પ્રિયતા મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમા પણ નવો યુગ દાખલ થયો ન્યાયદર્શનની તર્કપદ્ધતિનો પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડયો બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બંનેની મિશ્રિત અસર જૈન વાઙ્મય ઉપર પણ થઈ, તેથી જૈનાચાર્યો પણ બૌદ્ધાચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમ–સિદ્ધાન્તની (પ્રાકૃત) ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામા ગ્રંથો રચવા લાગ્યા

૧૭૯ આ પહેલા જૈન સાહિત્યમા સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતુ એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી પણ એટલુ ખરુ કે આ સંસ્કૃત યુગ પહેલા જૈન સાહિત્યમા પ્રાકૃત ભાષાનુ સામ્રાજ્ય હતુ જૈન સાહિત્યમા સંસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર શ્વેતામ્બર આચાર્ય કે દિગંબર આચાર્ય, એ કહેવુ કઠણ છે, પણ એમ કહી શકાય છે કે બંને સંપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અંતર ન હોવુ જોઈએ

શ્રુત સંઘટિત કર્યું" આ દુકાળે તો માંડ માંડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ઘણી વિશેષ હાનિ કરી આ ઉદ્ધાર શૂરસેન[113] દેશના પાટનગર મથુરામાં થયેલ હોવાથી તે શ્રુતમાં શૌરસેની ભાષાનું મિશ્રણ થયું હોવું સંભવિત છે આ મથુરા સંઘમાં થયેલ સંકલનને '**માથુરી વાચના**' કહેવામાં આવે છે

૧૭૬ આ સમય લગભગ એટલે વીરાત્ ૫-૬ સૈકા પછી શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે વીરાત્ ૬૦૯[114] (વિ સં ૨૩૯) માં અને દિગમ્બરોની માન્યતા પ્રમાણે વિ. સં ૧૩૬ માં દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો એમ બે પક્ષ પડયા પક્ષાપક્ષીમાં વધારો થતો ગયો દિગંબરો અને શ્વેતામ્બરો એકજ પિતાના પુત્રો સ્વસ્વમત (નગ્નવાદ ને વસ્ત્રવાદ વગેરે) લઇ શબ્દાશબ્દીના વાદોમાં ઉતરી મૂળ તાત્ત્વિક વાતના ભુલાવામાં પડી એક બીજાનું બળ તોડવા લાગ્યા ઉત્તરમાંથી દિગંબરો મુખ્ય ભાગે દક્ષિણ દેશમાં ઉતર્યા, અને તેમનું મૌલિક સાહિત્ય પ્રધાનપણે આચાય કુંદકુંદ, સમંતભદ્ર વગેરેથી આજ ઉત્પન્ન થઈ પોષાયું-વધ્યું, અને શ્વેતામ્બરો મુખ્ય ભાગે ઉત્તરહિંદ, પશ્ચિમ દેશમાં-રાજપુતાના, ગૂજ-

---

113 જુઓ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-આર્યદેશ વિચાર

114 छव्वाससयाइं नवुत्तराइं तइया सिध्धि गयस्स वीरस्स।
तो बोडियाण दिट्ठी रहवीरपुरे समुप्पण्णा ॥ १४५ ॥ भा०
रहवीरपुर नयरं दीवगमुज्जाण अज्जकण्हे य।
सिवभूइस्सु वहिंमि य पुच्छा थेराण कहणा य ॥ १४६ मू० भा०

—(શ્રી) વીર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ૬૦૯ વર્ષે બોટિકોની દૃષ્ટિ (દિગંબર મત) ઉત્પન્ન થઈ રથવીરપુર (નામનું નગર) તેમાં દીપક (નામનું ઉદ્યાન) ત્યાં આર્યકૃષ્ણ (નામના આચાર્ય આવ્યા) તેમને શિવભૂતિ (તે મત કાઢનાર) શિષ્યે સુવિધિથી પૂછ્યું તે સ્થવિર (ગુરૂ)એ કહ્યું (વગેરે ઉત્પત્તિની વાત આગળ આવે છે)

—હરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ પૃ ૩૨૩

ગત, અને સૌરાષ્ટ્રમા ઉતર્યા ઉત્તર કરતા પશ્ચિમ હિંદમા શ્વેતામ્બર સપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથીજ છેલ્લા લગભગ પદરસો વરસનુ તે સપ્રદાયનુ સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઠીઆવાડમા અને ગુજરાતમા લખાયુ ને વિકસિત થયુ દિગબર સાહિત્ય દક્ષિણ હિન્દમા રચાયુ અને વિકસ્યુ

૧૭૭ વિક્રમ બીજા સૈકામા સમતભદ્ર નામના સમર્થ જૈનાચાર્યે આપ્તમીમાસા નામનો મહાન ગ્રથ રચ્યો ને પોતે વનવાસ સેવતા 'વનવાસી કહેવાયા પછી બૌદ્ધાચાર્યોએ અનેક રાજાઓને પ્રતિબોધી બૌદ્ધધર્મી કર્યા, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશમા સર્વ તીર્થોને સ્વાધીન લીધા ને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ બેસાડવામા આવી હજુ પણ તળાજા વગેરેના પર્વતોમાની ગુફાઓ બૌદ્ધત્વની સાક્ષી પુરે છે

૧૭૮ ઉપરોક્ત દિગબર અને શ્વેતામ્બર બન્ને શાખાઓના શરૂઆતના ગ્રથો જોતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની નિરૂપણપદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાતરૂપે હતી તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય—બન્નેનુ નિરૂપણ ઉપનિષદ્ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતુ વૈદિક દર્શનોમા ન્યાયદર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વત્પ્રિયતા મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમા પણ નવો યુગ દાખલ થયો ન્યાયદર્શનની તર્કપદ્ધતિનો પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડયો બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બન્નેની મિશ્રિત અસર જૈન વાઙ્મય ઉપર પણ થઈ, તેથી જૈનાચાર્યો પણ બૌદ્ધાચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમ–સિદ્ધાતની (પ્રાકૃત) ભાષા ઉપરાત સસ્કૃત ભાષામા ગ્રથો રચવા લાગ્યા

૧૭૯ આ પહેલા જૈન સાહિત્યમા સસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતુ એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી પણ એટલુ ખરૂ કે આ સસ્કૃત યુગ પહેલા જૈન સાહિત્યમા પ્રાકૃત ભાષાનુ સામ્રાજ્ય હતુ જૈન સાહિત્યમા સસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર શ્વેતાબર આચાર્ય કે દિગબર આચાર્ય, એ કહેવુ કઠણ છે, પણ એમ કહી શકાય છે કે બન્ને સપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અતર ન હોવુ જોઈએ

શ્રુત સઘટિત કર્યું" આ દુકાળે તો માડ માડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ઘણી વિશેષ હાનિ કરી આ ઉદ્ધાર શૂરસેન ૧૧૩દેશના પાટનગર મથુરામા થયેલ હોવાથી તે શ્રુતમા શૌરસેની ભાષાનુ મિશ્રણ થયુ હોવુ સભવિત છે આ મથુરા સઘમા થયેલ સકલનને 'માથુરી વાચના' કહેવામા આવે છે

૧૭૬ આ સમય લગભગ એટલે વીરાત્ ૫-૬ સૈકા પછી શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે વીરાત્ ૬૦૯૧૧૪ (વિ સ ૨૩૯) મા અને દિગમ્બરોની માન્યતા પ્રમાણે વિ સ ૧૩૬ મા દિગબરો અને શ્વેતાબરો એમ બે પક્ષ પડયા પક્ષાપક્ષીમા વધારો થતો ગયો દિગબરો અને શ્વેતામ્બરો એકજ પિતાના પુત્રો અન્યમત (નગ્નવાદ ને વસ્ત્રવાદ વગેરે) લઇ શબ્દાશબ્દીના વાદોમા ઉતરી મૂળ તાત્ત્વિક વાતના ભુલાવામા પડી એક બીજાનુ બળ તોડવા લાગ્યા ઉત્તરમાથી દિગબરો મુખ્ય ભાગે દક્ષિણ દેશમા ઉતર્યા, અને તેમનુ મૌલિક સાહિત્ય પ્રધાનપણે આચાર્ય કુદકુદ, સમતભદ્ર વગેરેથી સાજ ઉત્પન્ન થઈ પોષાયુ-વધ્યુ, અને શ્વેતામ્બરો મુખ્ય ભાગે ઉત્તરહિદ, પશ્ચિમ દેશમા-રાજપુતાના, ગૂર્જ-

---

૧૧૩ જુઓ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-આર્યદેશ વિચાર

૧૧૪ छव्वाससयाइ नवुत्तराइ तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स।
तो बोडियाण दिट्ठी रहवीरपुरे समुप्पण्णा ॥ १४५ ॥ भा०
रहवीरपुर नयरं दीवगमुज्जाण अज्जकण्हे य।
सिवभूइस्सु वहिंमि य पुच्छा थेराण कहणा य ॥ १४६ मू० भा०

—(શ્રી) વીર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ૬૦૯ વર્ષે બોટિકોની દૃષ્ટિ (દિગબર મત) ઉત્પન્ન થઈ રથવીરપુર (નામનુ નગર) તેમા દીપક (નામનું ઉદ્યાન) ત્યા આર્યકૃષ્ણ (નામના આચાર્ય આવ્યા) તેમને શિવભૂતિ (તે મત કાઢનાર) શિષ્યે સુવિધિથી પૂછ્યુ.તે સ્થવિર (ગુરૂ)એ કહ્યું (વગેરે ઉત્પત્તિની વાત આગળ આવે છે)

—હરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ પૃ ૩૨૩

૧૮૦ **જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પહેલો યુગ**—વિક્રમ પાચમા સૈકા સુધીનો ગણતા તે 'બીજારોપણ' યુગમા "દિગબર સાહિત્યમા તર્કપદ્ધતિની સ્પષ્ટ પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સમન્તભદ્રે અને શ્વેતાબર સાહિત્યમા તર્કપદ્ધતિની બનતી પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે કરી આ બનેના સમયની ઉત્તરસીમા ઇ સ પાચમા સૈકાથી આગળ લબાવી શકાય તેમ નથી અને પૂર્વસીમા લગભગ ઈ સ ના આરભ પહેલા નિર્દિષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી એમ કહેવાય છે કે સમતભદ્રે તત્ત્વાર્થ પર ગધહસ્તિ મહાભાષ્ય રચ્યુ કે જેનુ આદિ મગલ હાલ ઉપલબ્ધ આપ્તમીમાસા—દેવાગમ સ્તોત્ર છે બાકીનુ મળતુ નથી સિદ્ધસેને પણ તત્ત્વાર્થ પર ગધહસ્તિ મહાભાષ્ય રચ્યુ હતુ પણ તે મળતુ નથી બનેએ પોતાના દરેક ગ્રથોમા જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા અર્હત્ અને અને તેનો મુખ્ય સિદ્ધાત અનેકાત એટલા તત્ત્વોની તર્કપદ્ધતિથી સૂક્ષ્મચર્ચા કરી અન્ય દર્શનો, તેના પ્રણેતાઓ અને એકાતનો સોપહાસ પ્રતિવાદ–નિરાસ કર્યો છે સમતભદ્રની કૃતિઓ આપ્તમીમાસા, યુક્ત્યનુશાસન સ્વયભૂસ્તોત્ર છે સિદ્ધસેનની ન્યાયાવતાર, સન્મતિતર્ક અને ઉપલબ્ધ એકવીસ બત્રીશીઓ છે બનેએ પોતપોતાના સપ્રદાયમા જૈન ન્યાયનુ બીજારોપણ કર્યું"[૧૧૫]

---

૧૧૫ જુઓ પ સુખલાલનો "જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ" એ નિબધ ભાવનગર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નો રીપોર્ટ

પ્રકરણ ૫ મુ.

ગુપ્ત અને વલભી સમય.

આચાર્ય મલ્લવાદી, જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ

(વિ સં ૩૦૦ થી ૮૦૦)

संसारवार्द्धिविस्ताराग्निस्तारयतु दुस्तरात् ।
श्री मल्लवादिसूरि वा मानपात्रप्रभ प्रभु ॥ —પ્રભાવકચરિત

—દુસ્તર એવા સંસાર રૂપી સમુદ્રમાથી પાત્ર જેવા શ્રી મલ્લવાદી સુરિ પ્રભુ અમારો નિસ્તાર કરો

जिनवचनगत विषम भावार्थ यो विवेच्य शिष्येभ्य ।
इत्थमुपादिशत्मल परोपकारैकदत्तचेता ॥
त नमत बोधजलधि गुणमन्दिरमखिलवाग्मिना मघ्र ।
चरणक्रियोपगूट जिनभद्रगणिक्षमाश्रमण ॥

—મલયગિરિ-ક્ષેત્ર સમાસ ટીકા શ્લો ૭, ૮ ૧૬

માત્ર પરોપકારી ચિત્તવાળા જેમણે જિનવચનમા રહેલા વિષમ ભાવાર્થને વિવેચન કરી શિષ્યોને નિમ્ન ઉપદેશ આ પ્રમાણે આપ્યો તેવા બોધના સમુદ્ર, ગુણમંદિર, સકલ વાગ્મિમા શ્રેષ્ઠ, અને ચરણ-ચારિત્ર પ્રભાથી આશ્લિષ્ટ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને નમી રહે છી એ

वाक्यै विशेषातिशयैं विश्वसंदेहहारिमि ।
जिनमुद्र जिनभद्र कि क्षमाश्रमण स्तुवे ॥

—મુનિચંદ્રસૂરિ અમમચરિત્ર

जिनभद्रगणि स्तौमि क्षम श्रमणमुत्तमम् ।
य श्रुताज्जीतमुदधे शौरि सिन्धो सुधामिव ॥

—તિલકાચાર્ય-આવશ્યકવૃત્તિ

—વિશેષ અતિશયવાળા વિશ્વ સદેહ હરનારા વાક્યોથી જે જિનમુદ્ર છે-જિન જેવા છે તેવા જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને શુ-કઇ રીતે સ્તવુ ?

—વિષ્ણુએ જેમ સાગરમાથી સુધા-અમૃત ઉદ્ધૃત કર્યું તેમ શ્રુતમાથી જીત (કલ્પ)ને ઉધૃત કર્યું એવા ઉત્તમ ક્ષમાશ્રમણ જિન

૧૮૧ ગુપ્ત સમયમા જૈન ધર્મની શી સ્થિતિ હતી તે જાણવાનુ કશુ સાધન હજુ પ્રકાશમા આવ્યુ નથી સિવાય કે તે સમય આગમો પર રચાયેલ ભાષ્યો અને ચૂર્ણિઓનો હતો એટલુ જણાય છે ભારતના એ સુવર્ણયુગમા જૈન ધર્મ કેના જીવને જીવતો હતો તેની કલ્પના કરવા પૂરતુયે કોઇ સામયિક પ્રમાણ દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી,

૧૮૨ વિક્રમ છઠી ને સાતમી સદીમા થયેલા પોતાના પૂર્વજ આચાર્યો સબધી નવમા શતકની આદિમા થયેલા કુવલયમાલાના કર્તા ઉદ્યોતનસૂરિ જે કઈ તેની પ્રશસ્તિમા ૧૧૬ જણાવે છે તે અહી માટે ઉપયોગી ગણાશે

---

૧૧૬ તે પ્રશસ્તિમા પોતાના પૂર્વજનો પરિચય તેમણે આ પ્રમાણે આપ્યો છે કે —

'ઉત્તરાપથમા ચદ્રભાગા નદી જ્યા વહે છે તે પવ્વઇયા (પાર્વતિકા) પુરી નામની સમૃદ્ધિશાળી નગરી તોરરાજની રાજધાની હતી તોરરાજના ગુરૂ ગુપ્તવશીય હરિગુપ્ત આચાર્યે ત્યા નિવેશ કર્યો હતો તેના શિષ્ય મહાકવિ દેવગુપ્ત (તેના] ભટ્ટાર પદ ધારક શિવચદ્રે જિનવદનાર્થે ભમતા ભમતા ક્રમે ભિન્નમાલ નગરે સ્થિતિ કરી તેના શિષ્ય યક્ષદત્ત ગણિ નામના ક્ષમાશ્રમણ મહાત્મા યશસ્વી થયા તેના પુષ્કળ શિષ્યો તપ-વીર્ય-વચન-લબ્ધિસપન્ન થયા કે જેમણે ગૂર્જર દેશને દેવગૃહોથી રમ્ય બનાવ્યો તે પૈકી નાગ વૃન્દ, મમ્મટ દુર્ગ આચાર્ય અગ્નિશર્મા, અને છઠ્ઠા વટેશ્વર મુખ્ય હતા વટેશ્વરે આકાશવપ્ર (?) નામના નગરમા એક રમ્ય જિનમદિર બધાવ્યુ કે જેના મુખ દર્શનથી ક્રોધ પામેલો શાત થઇ જાય તેના અતિમ શિષ્ય તત્ત્વાચાર્ય તપ-શીલ આદિ નામ પ્રમાણે યથાર્થ ગુણવાળા હતા અને તેના શિષ્ય દાક્ષિણ્ય ચિન્હ (ઉપનામવાળા) ઉદ્યોતન સૂરિએ હ્રી દેવીએ આપેલ દર્શનના ભાવથી વિલસીને કુવલયમાલા કથા રચી. આચાર્ય વીરભદ્ર અને હરિભદ્ર તેના વિદ્યાગુરૂ હતા.'

(આમાથી) ગુજરાતમા પ્રગટેલા જૈન ધર્મના પ્રાગૈતિહાસિક ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પડે છે-ભિન્નમાલપુરના શાસનમા ઉત્કર્ષ પામેલો જૈન ધર્મ, મૂળ કઈ બાજુએથી ગુજરાતમા પ્રવિષ્ટ થયો અને કયા આચાર્યના સયમબળે ગૂર્જરભૂમિ જૈન મદિરોથી મડિત થઇ એ વિષયનો કેટલોક ખુલાસો

પ્રકરણ ૫ મુ.

ગુપ્ત અને વલભી સમય.

આચાર્ય મલ્લવાદી, જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ

(વિ. સં. ૩૦૦ થી ૮૦૦)

संसारवार्द्धिविस्तारान्निस्तारयतु दुस्तरात् ।
श्री मल्लवादिसूरि र्वा यानपात्रसम प्रभु ॥ —પ્રભાવકચરિત

—દુસ્તર એવા સંસાર રૂપી સમુદ્રમાંથી નાવ જેવા શ્રી મલ્લવાદી સૂરિ પ્રભુ અમારો નિસ્તાર કરો.

जिनवचनगत विषम गाथार्थ यो विवेच्य शिष्येभ्य ।
इत्यमुपादिशदमल परोपकारैकतनचेता ॥
त नमत बोधजलधि गुणमन्दिरमखिलवाग्मिना श्रेष्ठ ।
चरणश्रियापगूढ जिनभद्रगणिक्षमाश्रमण ॥

—મલયગિરિ-ક્ષેત્ર સમાસ ટીકા પૃ ૭, ૧ ૧૬

માત્ર પરોપકારી ચિત્તવાળા જેમણે જિનવચનમાં રહેલી વિષમ ગાથાઓને વિવેચન કરી શિષ્યોને નિર્મળ ઉપદેશ આ પ્રમાણે આપ્યો તેવા બોધના સમુદ્ર, ગુણમંદિર, સકલ વાગ્મિમાં શ્રેષ્ઠ, અને ચરણ-ચારિત્ર પ્રતાપથી આશ્લિષ્ટ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને નમીએ છીએ.

वाक्यै विशेषातिशयै विश्वसन्देहहारिभि ।
जिनमुद्र जिनभद्र किं क्षमाश्रमण स्तुवे ॥

—મુનિચંદ્રસૂરિ અમમચરિત્ર

जिनभद्रगणिं स्तौमि क्षमाश्रमणमुत्तमम् ।
य श्रुतात्जीतमुद्दध्रे शौरि सिन्धो सुधामिव ॥

—તિલકાચાર્ય-આવશ્યકવૃત્તિ

—વિશેષ અતિશયવાળા વિશ્વ સંદેહ હરનારા વાક્યોથી જે જિનમુદ્ર છે-જિન જેવા છે તેવા જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને શું-કઇ રીતે સ્તવું ?

—વિષ્ણુએ જેમ સાગરમાંથી સુધા-અમૃત ઉદ્ધૃત કર્યું તેમ જેણે શ્રુતમાંથી જીત (કલ્પ)ને ઉધ્ધૃત કર્યું એવા ઉત્તમ ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રને સ્તવુ છુ

જૈનાચાર્ય થયા કે જેને ગુપ્તવંશના રાજર્ષિ૧૧૮ તરીકે તેમજ ત્રિપુરુષ ચરિત્રના કર્તા તરીકે કુવલયમાલા-કારે જણાવ્યા છે તે ઉપરોક્ત હરિગુપ્તના શિષ્ય 'મહાકવિ' દેવગુપ્ત હોય

૧૮૪ આચાર્ય હરિગુપ્તના પ્રશિષ્ય અને દેવગુપ્તના શિષ્ય શિવચંદ્ર ગણિ મહત્તર પવ્વઇયામાંથી નીકળી તીર્થ યાત્રાના નિમિત્તે ફરતા ફરતા છેવટે ભિન્નમાલ નગરમાં ૧૧૯ સ્થિર થઈ રહ્યા હતા

---

૧૧૮ ગુપ્તવંશના આ દેવગુપ્ત તે કદાચ બાણભટ્ટે હર્ષચરિત્રમાં જણાવેલા સ્થાણ્વીશ્વર હર્ષવર્ધનની બહેન રાજ્યશ્રીના પતિ જે કનોજનો સ્વામી ગ્રહવર્મા હતો તેનો ઉચ્છેદ કરનાર માલવાનો રાજા દેવગુપ્ત હોઇ શકે આ માલવપતિ દેવગુપ્ત ગુપ્તવંશીય હતો એમ બીજા પુરાવાથી ઠરાવાય છે (વૈદ્યકૃત મધ્યયુગીન ભારત ભાગ ૧ પૃ ૧૮) કનોજ પર તેણે કરેલા આક્રમણનો બદલો લેવા માટે તેના પર હર્ષવર્દ્ધનના મોટા ભાઇ રાજ્યવર્દ્ધને ચઢાઈ કરી અને તેમાં તે દેવગુપ્તની હાર થઇ હતી આના પરિણામે તેણે પોતાનું રાજ્ય અને કુટુંબ છોડી પોતાનાજ સજાતીય અને પ્રભાવશાલી જૈનાચાર્ય હરિગુપ્ત પાસે જૈનદીક્ષા લીધી હોય તે બનવા જોગ છે યુદ્ધમાં પરાજય પામેલા રાજાઓ માટે દેહનાશ કે સન્યાસ એ બેજ શરણભૂત હોવાની માન્યતા આપણા સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધજ છે-જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.

૧૧૯ આ ભિનમાલ તે પ્રાચીન ગૂર્જરદેશની મૂળ રાજધાની તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે અને એનું બીજું નામ શ્રીમાલ છે મધ્યકાલીન જૈન ઇતિહાસનો આ ભિનમાલ સાથે ઘણો સંબંધ રહેલો છે હાલની જે જૈન જાતિઓ રાજપૂતાના પશ્ચિમ ભારત અને પંજાબ તથા મધ્યપ્રાન્તમાં વસે છે તે બધીનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન એ ભિનમાલ છે મધ્યકાલીન ભારતના રાજપૂત રાજ્યવંશો જે પ્રદેશમાં અને જે સમયમાં ઉદ્ભવ પામે છે તેજ પ્રદેશમાં અને તેજ સમયમાં એ જૈન જાતિઓ પણ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એથી જૈનધર્માનુયાયી શ્રીમાલ, પોરવાડ, અને ઓસવાલ વગેરે જૈન જાતિઓના મૂળ પુરુષોનો સંબંધ રાજપૂત ક્ષત્રિયો સાથે હોવાનું જે કહેવામાં આવે છે તેમાં ઘણું તથ્ય સમાએલું છે

૧૮૩ ગુપ્ત વંશના એક જૈનાચાર્ય નામે હરિગુપ્ત ૧૧૭ તે ગુપ્ત સમ્રાટને વિચલિત કરનાર તોરમાણ-હૂણ સમ્રાટ્ તોરમાણના ગુરૂ હતા. તોરમાણ વિક્રમ છઠી સદીમાં થયો. એક દેવગુપ્ત નામના

આમાંથી મળી આવે છે. જૈન ધર્મ પાળનારી બધી વૈશ્ય જાતિઓ-ઓસવાલ, પોરવાડ, શ્રીમાલ, વગેરેનું મૂળસ્થાન ભિનમાલ કેમ છે અથવા ભિન્નમાલથી નીકળેલી એ જાતિઓએ શા કારણથી જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો-એ બહુ મહત્ત્વના પ્રશ્નના ઉકેલની દિશા પણ આમાંથી સૂઝી આવે તેમ છે. ઉલ્લેખિત તોરમાણ-તોરરાય તે હૂણોનો પ્રબલ નેતા-હૂણ સમ્રાટ કે જેણે ગુપ્ત સામ્રાજ્યને તોડયું અને માલવભૂમિને વિ. સં. ૫૬૬ માં લીધી, તે છે. તેના પુત્ર મહારાજ મિહિરકુલની રાજધાની સાકલ (પંજાબનું સિયાલકોટ) હતું. પવ્વઇયા (સં. પાર્વતિકા કે પાર્વતી) નગરી યવનચંદ્રની Polrito નામનું પંજાબનું પાટનગર હોય, ચંદ્રભાગા તે પંજાબની ચંદ્રભાગા-ચીનાબ નદી.

૧૧૭ કનિંગહામ સાહેબને સને ૧૮૯૪માં અહિચ્છત્રમાંથી એક તાંબાનો સિક્કો મળી આવ્યો હતો જેની એક બાજુએ પુષ્પસહિત કળશ છે અને બીજી બાજુએ શ્રી મહારાજ હરિગુપ્તસ્ય એવું વાક્ય આલેખેલું છે. તેનો સમય વિક્રમ ૬ઠા સૈકાનો જે છે. અક્ષરોની આકૃતિ પરથી અને નામની સરખામણી ઉપરથી આ સિક્કો કોઇ ગુપ્તવંશી રાજાનોજ હોવો જોઇએ. સિક્કા પરની મૂર્તિ પરથી જે રાજાનો હોય તેની ધાર્મિક ભાવના જણાય છે. યાજ્ઞિક-વૈદિક ધર્માનુયાયી રાજાના સિક્કાપર યજ્ઞીય અશ્વની, વિષ્ણુભક્તના પર લક્ષ્મીની, શિવભક્તના પર વૃષભની, બૌદ્ધના પર ચૈત્યની આકૃતિ એમ ધર્મભાવના પ્રમાણે આકૃતિઓ અંકિત કરવામાં આવેલી મનાય છે. તો ઉક્ત હરિગુપ્તના સિક્કાપરની કલશની આકૃતિ તે જૈનધર્માનુયાયી હોય એમ પુરવાર થાય, કારણકે પુષ્પ સહિત કલશ એ જૈનોમાં સુપ્રસિદ્ધ કુંભકલશ સમજે છે. જૈનોએ કુંભકલશને એક માંગલિક વસ્તુ ગણેલી છે, અને દરેક મંગલકાર્યમાં શુભ ચિન્હ તરીકે તેનું સુન્દરરૂપે આલેખન કરવામાં આવે છે. મથુરામાંથી મળી આવેલા કુશાણ સમયના જૈન સ્થાપત્યાવશેષોમાં આ કુંભ-કલશની આકૃતિઓ મળી આવે છે, અને જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં એ અનેક રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે—જિનવિજયનો કુવલયમાલાપરનો લેખ

મદિર બધાવરાવ્યુ (કુવલયમાલા પ્રશસ્તિ) ઉક્ત વડેસરના શિષ્ય તત્ત્વાચાર્ય નામે થયા તે તપ તેજથી મોહઉપક હતા આ કદાચ આચાગગ અને સૂત્રકૃતાગ સૂત્ર પર સસ્કૃત વ્યાખ્યાઓ રચનાર **શી**લાક અપરનામ તત્ત્વાદિત્ય સૂરિ હોય[121]

મલ્લવાદી.

૧૮૬ દતકથા પ્રમાણે વલભીપુરમા (હાલનુ વળા–કાઠીઆવાડ) §**શી**લાદિત્ય રાજા હતો તે બૌદ્ધ થયો હતો પછી ધનેશ્વરસૂરિએ તેને જૈન કર્યો આ સૂરિએ સ ૪૭૭ મા શત્રુજય માહાત્મ્ય રચ્યુ કહેવાય છે

અન્ય કથન પ્રમાણે (દ્વાદશાર) નયચક્રવાલ (કા વડોદરા ન ૨૮) નામના પ્રસિદ્ધ ન્યાય ગ્રથના રચનાર મલ્લવાદીનામના 'શ્વેતપટ ક્ષમાશ્રમણે' તે રાજાની સભામા બૌદ્ધોને હરાવી સૌરાષ્ટ્રમાથી દૂર કર્યા–[122]વીરાત્ ૮૮૪ (વિ સ ૪૧૪)

---

૧૨૧ તત્ત્વાચાર્ય અને તત્ત્વાદિત્ય એ નામોમા સામ્ય છે શીલાક એ ઉપનામ છે, ને તેમા રહેલ શીલ તે તપતેજથી મોહઉપક–પ્રકટગુણ અને આદિત્ય સમાન એ વિશેષણો તત્ત્વાચાર્ય માટે કુવલયમાલાકારે મૂક્યા છે તે પરથી બન્ને એક હોવા સભવ છે છતા આચારાગ સૂત્રની ટીકામા આપેલા રચનાસવત્નો જ્યા સુધી સ્પષ્ટ નિર્ણય ન થાય ત્યા સુધી આ વિચારની ચોકસાઇ થઇ શકે તેમ નથી આ તત્ત્વાચાર્યના શિષ્ય ઉદ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાલા રચી તે સબધી હવે પછી કહેવામા આવ્યુ છે

—જિ૦ નો ઉક્ત લેખ.

§ વિક્રમાદિત્ય તે હિદુ શીલાદિત્ય તે બૌદ્ધ ધર્માદિત્ય તે જૈન, એમ નામ પડવા લાગ્યા છે એવો પ સુખલાલનો મત છે

૧૨૨ श्रीवीरवत्सरादथ शताष्टके चतुरशीतिसंयुते ।
जिग्ये स मल्लवादी बौद्धांस्तद्व्यन्तरांश्चापि ॥

प्रभा च प ७८

શિવચંદ્રગણિના શિષ્ય યક્ષદત્તગણિ થયા અને તેમના અનેક પ્રભાવશાલી શિષ્યોએ ગૂર્જર દેશમાં ઠામ ઠામ જૈનમંદિરો કરાવવાથી એ દેશને રમ્ય બનાવ્યો હતો (કુવલયમાલા પ્રશસ્તિ) આ ઉલ્લેખ જૈન મંદિરોના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણો અગત્યનો છે જૈનોના સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસના ચૈત્યવાસ વિષેની જે હકીકત નોંધાયેલી મળી આવે છે તેના વિષે આ ઉલ્લેખ રંગ સૂચક છે, તેનજ સાતમા સૈકામાં ભૂજરાતમાં જૈનો તીવ્ર વિરલ હતા, અને તેની પાછળથી દૂરદૂરથી જૈનો ગૂર્જર દેશમાં આવતા હતા એ અનુમાન પણ આ નોંધથી સ્પષ્ટ થાય છે (જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ)

૧૮૫ ઉક્ત યક્ષદત્ત ગણિના એક શિષ્ય વડેશ્વર (વટેશ્વર) ક્ષમાશ્રમણ હતા જેમણે આગાસવપ્પ (આકાશવપ્ર) નગરમાં[120] જૈન

---

૧૨૦ આ નગર તે હાલનુ વડનગર—જેનું પ્રાચીન નામ આનંદપુર છે—હોય કારણકે જેનુ વપ્ર (કોટ) આકાશ છે એટલે જે કોટ વગરનુ નગર છે તે આકાશ વપ્ર, એવો અર્થ થાય પ્રાચીન કાળમા કોટ વગરના નગરો ભાગ્યેજ થતા આનંદપુર આમાનુ જ હતુ એ પુરને ફરતો કિલ્લો પાટણના રાજા કુમારપાળે સં ૧૨૦૮ માજ પ્રથમ બંધાવ્યો હતો તેથી હુ અનુમાનુ છુ કે પ્રસ્તુત આકાશવપ્ર એ આનંદપુર જ હશે ’ શ્રીજિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ આ સંબંધમા મુનિ કલ્યાણવિજય પૂ તા મને તા ૩૦-૧૧-૨૮ ના પત્રથી જણાવે છે કે ‘કુવલયમાલાનુ’ ‘આગાસવપ્પ’ નગર તે વડનગર કે આનંદપુર નહિ પણ મારવાડ અને સિન્ધની સરહદમા આવેલ ‘અમરકોટ’ છે એમ મે નિશ્ચય કર્યો છે, કુવલયમાલાની રચના મારવાડના જાવાલિપુર (જાલોર)મા થયેલી છે, તેમા ભિલ્લમાલ નગરનો ઉલ્લેખ પણ છે અને ત્યાંજ ‘આગાસવપ્પ નગરનો પણ ઉલ્લેખ છે ‘આકાશવપ્ર’ એ અમ્બરકોટ’નો પર્યાય છે અને ‘અમરકોટ’ એ ‘અમ્બરકોટ’નો અપભ્રંશ છે ભિલ્લમાલ, જાલોર, સત્યપુરની માફક અમરકોટ પણ એક અતિ પ્રાચીન સ્થલ છે પંજાબથી વટેશ્વર અથવા એમના એમના પૂર્વજો અમરકોટમા આવીને વસ્યા અને તે પછી એમનો પરિવાર જાલોર ભિન્નમાલ સત્યપુર વિગેરેમા પ્રસર્યો હતો ” આ કલ્યાણવિજય મુનિનો અભિપ્રાય વધુ વિશ્વસનીય જણાય છે

નયચક્ર મૂળ ઉપલબ્ધ નથી, માત્ર તેની ટીકા સુલભ છે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ નષ્ટ ભ્રષ્ટ અને ખંડિતપ્રાય પ્રતિઓ પરથી નયચક્રનો જેવો આદર્શ તૈયાર કર્યો હોય તેમ તેની કોઇ કોઈ પ્રતિમા મળતા જેના ઉલ્લેખથી જણાય છે છતા તેની પણ શુદ્ધ પ્રત મળતી નથી મૂળ નહિ, વિષય નયનો, ચર્ચા સૂક્ષ્મ, પદ્ધતિ વિવિધ ભાગાવાળી, અને આચાર્યો ઘણા તથા દાર્શનિક અને તે ઉપરાંત પુષ્કળ અશુદ્ધિ તેથી આ રત્ન ગ્રંથના ઉદ્ધારનું કાર્ય ગહનતમ બન્યું છે છતા આવી સ્થિતિમા પણ એ ગ્રંથ સચવાઇ રહ્યો છે એ માત્ર જૈન સાહિત્યનું જ નહિ પણ ભારતીય સાહિત્યનું સુદ્ધા સદ્ભાગ્ય છે"[૧૨૩]

૧૮૯ આ મલ્લવાદીએ બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મકીર્તિ કૃત સુપ્રસિદ્ધ ન્યાયબિન્દુ પર અન્ય બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મોત્તર કૃત ટીકા પર ટિપ્પણ નામે 'ધર્મોત્તર ટિપ્પન' રચ્યું કહેવાય છે આ આચાર્યે નયચક્ર ઉપરાંત સન્મતિતર્કવૃત્તિ આદિ રચેલ જણાય છે ને તેમનું ચરિત્ર પ્રભાવક ચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ, સમ્યક્ત્વસપ્તતિવૃત્તિ, પ્રબંધકોશ આદિમા મળે છે શ્રી હેમાચાર્ય પોતાના સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમા તાર્કિક શિરોમણિ-ઉત્કૃષ્ટ તાર્કિક કહી આ આચાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે[૧૨૪] આમનો સમય પ્રભાવક ચરિત્રકાર વિ સં ૪૧૪ નો આપે છે પરંતુ ન્યાયબિંદુ-ટીકાકાર ધર્મોત્તરનો સમય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વિક્રમ નવમી સદીમા (સને ૮૩૭ લગભગ) મૂકે છે તે ગણત્રીએ આ ટિપ્પનકાર તેની પછીના સમયમા વિદ્યમાન સંભવે[૧૨૫] યા તો ટિપ્પનકાર મલ્લવાદી બીજા મલ્લવાદી હોવા ઘટે

---

૧૨૩ પં સુખલાલ અને પં બહેચરદાસનો લેખ નામે 'નયચક્ર'—જૈનયુગ [illegible] ૧૦૮

૧૨૪ उत्कृष्टेऽनूपेन २।२।३९॥ अनुमल्लवादिनं तार्किकाः ।
સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન [illegible]

૧૨૫ ડૉ. સતી[illegible] ... [illegible] School of Indian L[illegible] ... [illegible]

૧૮૭ નયચક્રનાલ–ટુકમા નયચક્ર એ જૈનન્યાયનો ગ્રથ છે "ન્યાયમા તો જૈન સાહિત્ય લગભગ બધુ સસ્કૃતમાજ લખાયેલુ છે જૈન ન્યાયની વિશેષતા એના અનેકાન્તદર્શનમા છે અનેકાન્ત દર્શન એટલે નય અને પ્રમાણોનો મેળ જૈનેતર દર્શનોમા ચર્ચાયેલી જ વસ્તુ જ્યારે જૈનદર્શન ચર્ચે છે ત્યારે તે ચર્ચામા ફક્ત મુખ્ય વિશેષતા અનેકાન્ત દૃષ્ટિની જ હોય છે એજ વસ્તુને જ્યારે નય અને પ્રમાણથી એટલે એક દૃષ્ટિબિન્દુથી તેમજ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી વિચારવામા આવે છે, ત્યારે તે જૈનદર્શનની કસોટીમા ઉતરી તેને માન્ય થાય છે વિષય ગમે તે હોય પણ તેને જોવા અને વિચારવાની પદ્ધતિ જૈનદર્શનમા એક છે અને તે પદ્ધતિ અનેકાન્તવાદની આ કારણથી અનેકાન્ત જ જૈનતત્ત્વનો આત્મા છે 'કઈ વસ્તુ માનવી, કઇ ન માનવી, માનવી તો કેવા રૂપમા માનવી, દેશકાળ પરત્વે કયા અશમા પરિવર્તન કરવુ અને કયા અશમા ન કરવુ' એ બધુ જો અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ વિચારાય તો તે જૈન પ્રકાર

૧૮૮ "આજ કારણથી અનેકાન્તનુ મહત્વ સ્થાપનારા અને તેનુ સ્વરૂપ વર્ણવવા વાળા સેકડો ગ્રથો જૈન સાહિત્યમા લખાયેલા છે દસમા સૈકા પછી લખાયેલ ગ્રથોને બાદ કરીએ તો તે વિષયના બે મહાન્ ગ્રથો જૈન સાહિત્યમા છે એ બેમા એક સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત સન્મતિતર્ક (કે જેના વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયુ છે) અને બીજો આ પ્રસ્તુત મલ્લવાદી કૃત નયચક્ર નયચક્રમા તેના નામ પ્રમાણે મુખ્ય વિષય 'નય'નો છે અને સન્મતિમા 'નય' ઉપરાન્ત જ્ઞાન અને જ્ઞેયનુ પણ વર્ણન છે સન્મતિ મૂળ પ્રાકૃતમા છે ને નયચક્ર સસ્કૃતમા છે સન્મતિ પર અભયદેવસૂરિકૃત સસ્કૃત ટીકા છે કે જેના વિષે હવે પછી જોઇશુ, અને નયચક્ર પર સસ્કૃત ટીકા શ્રી સિંહ ક્ષમાશ્રમણની રચેલી છે મૂલ અને ટીકાના રચનાર આ ચારે ધુરધર વિદ્વાનોએ જૈન ન્યાયના વિકાસમા અસાધારણ ફાળો આપ્યો છે પ્રસ્તુત બે ગ્રન્થોમા સન્મતિતર્ક મૂળ ઉપલબ્ધ છે જ્યારે

કેશલોચ ન કરે, મિષ્ટાહાર મેળવે–તાંબૂલ ઘી દૂધ વગેરે તથા ફળફુલ અને સચિત્ત પાણી વાપરે, અનેક પાત્રાદિ જોડા વાહન વસ્ત્રો શય્યા રાખે, કેડ પર કારણ વગર કટિવસ્ત્ર રાખે, તેલ ચોળાવે, સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ રાખે, મૃત ગુરુઓના દાહસ્થળો પર પીઠ ચણાવે, બલિ કરે, જિનપ્રતિમા વેચે, ગૃહસ્થોનું બહુમાન રાખે, સ્ત્રીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપે, પૈસાથી નાના બાલકોને ચેલા કરે, વૈદ્ય મંત્રાદિ કરે, અનેક ઉજમણા કરે, સાધુઓની 'પ્રતિમા'–વ્રતવિશેષ ન પાળે વગેરે વગેરે "૧૨૭ આમ ચૈત્યવાસી સાધુઓ અમર્યાદ બની વધતા ગયા

---

૧૨૭ સંબોધ પ્રકરણ (પ્ર૦ અમદાવાદની જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા) જુઓ પૃ. ૧૩ થી ૧૮ કે જેમાં ગુર્વધિકારમાં પાસત્થાદિ અનેક અવંદનિક મુનિઓનો ચિતાર આપ્યો છે તેમાંથી થોડી ગાથાઓ અત્ર મૂકવામાં આવે છે —

चेइयमढाइवासं पूयारंभाइ निच्चवासित्तं ।
देवाइदव्वभोगं जिणहरसालाइकरणं च ॥६१॥
मयकिच्चं जिणपूयापरूवणं मययधणाण जिणदाणे ।
गिहिपुरओ अंगाइपवयणकहणं धणट्ठाए ॥६८॥
नरयगइहेउ जोइस निमित्ततेगिच्छमंत जोगाइ ।
मिच्छत्तरायसेवं नीयाण वि पावसाहिज्जं ॥६३॥
वत्थाइ विविहवण्णाइं अइसियसद्दाइ धूववासाइ ।
पहिरिज्जइ जत्थ गणे तं गच्छं मूलगुणमुक्कं ॥४६॥
अप्पत्थियसढा इर पुरओ गायंति जत्थ महिलाणं ।
जत्थ जयारमयारं भणंति आलं सयं दिंति ॥४९॥
गरिहि माहारम्मं जलफलकुसुमाइ सव्व सचित्तं ।
निच्च दुतिवार भोयण विगइ लवंगाइ तंबोलं ॥५०॥
दिंतो न मुणइ णायं, लग्गइ पडिमाइ जाणुयणेइ ।
गोयहुत्तो य दिंतेइ, वप्पइ कडिपट्टयमकज्जे ॥१४॥

૧૫૦ જૈન સાધુઓમાં આચારમાં શિથિલતા આવી ને તેને પરિણામે કેટલાક જૈન સાધુઓ 'ચૈત્યવાસી' થયા વીરાત ૮૮૨ ૧૨૧ (વિ સ ૪૧૨)

૧૫૧ ચૈત્યવાસી સંબંધી થોડુંક કહીએ. શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહા-વીરપ્રણીત આચાર માનનારાના વિચારભેદોને લીધે દિગંબર ને શ્વેતામ્બર પક્ષ પડયા એ કહેવાઈ ગયું, ત્યાર બાદ કંઈક શિથિલતા પ્રવેશ પામતાં વનવાસી સાધુઓમાં શિથિલતાપ્રદર્શક ચૈત્યવાસવિધિના નિયમો થયા અને તે પ્રમાણે તેનું 'ચૈત્યવાસી' નામ વીરાત્ ૮૮૨ કે ૮૮૪ માં પડયું તેના નિયમોનું દિગ્દર્શન, ચૈત્યવાસ સામે પ્રબલ રીતે ઝઝૂમનાર-સમયસુધારક અને પ્રખર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય હરિભદ્ર સૂરિ 'સંબોધપ્રકરણ' નામના પોતાના ગ્રંથમાં સારી રીતે આપે છે—"ચૈત્ય અને મઠમાં તેઓ વાસ કરે, પૂજા માટે આરંભ કરે, જિનમંદિર અને શાળા (પૌષધશાળા-વ્યાખ્યાનમંદિર) ચણાવે, મંદિરના દ્રવ્ય (દેવદ્રવ્ય)નો સ્વજાત માટે ઉપયોગ કરે, શ્રાવકો પાસે શાસ્ત્રની સૂક્ષ્મ વાતો કહેવા-બતાવવાનો નિષેધ કરે, મુહૂર્ત કાઢી આપે, નિમિત્ત બતાવે, રંગેલા સુગંધિત યા ધૂપિત વસ્ત્રો પહેરે, સ્ત્રીઓ સામે ગાય, સાધ્વીઓનું લાવેલું વાપરે, ધનનો સંચય કરે,

---

સિદ્ધ ગ્રંથકૃત્ પરિચય પૃ. ૨૯, ૭૦ ન. ૧૦૪૧-૪૨ ન્યાયબિન્દુ એ મૂળ બૌદ્ધ તાર્કિક દિઙ્નાગના એક ગ્રંથ પર વાર્તિક છે ધર્મોત્તરકૃત ન્યાયબિન્દુ ટીકા માટે જુઓ પી. ૩, ૪૩ મલ્લવાદિકૃત ધર્મોત્તરટિપ્પનની સં. ૧૨૩૧ માં લખાયેલ તાડપત્રની પ્રત પાટણભંડારમાં છે પી. ૫, પરિ. ૫. ૧

૧૨૬ ધર્મસાગર પોતાની પટ્ટાવલીમાં વીરાત્ ૮૮૨ ચૈત્યસ્થિતિ એમ જણાવે છે—૧૨મો જૈન તત્ત્વાદર્શ પરનું बारस वाससएहिं सट्टेहिं निव्वुअस्स वीरस्स । जिणघरमठ आवासो पगप्पिओ सायरीएहिं ॥ —ગાથાસહસ્રી ગા. ૫૮ પી. ૩, ૨૮૪ તેમાં વીરાત્ ૧૨૫૦ (વિ. સં. ૮૮૦) કહેલ છે

થઇ [130]પ્રકૃતિની અકૃપાથી પાડી બારદુકાળીએ વીરાત્ ૧૦ મા

૧૩૦ સમયસુન્દરગણિ પોતાના સામાચારી શતકમાં જણાવે છે કે -
श्री देवर्धिगणि क्षमाश्रमणेन श्री वीराद् अशीत्यधिक नवशत (९८०) वर्षे जातेन द्वादशवर्षीय दुर्भिक्षवशात् बहुतर साधु-व्यापत्तौ बहुश्रुतविच्छित्तौ च जातायां + + + भविष्यद् भव्यलोकोपकाराय, श्रुतभक्तये च श्री संघाग्रहाद् मृतावशिष्ट तदाकालीन सर्वसाधून् वलभ्यामानाय्य तन्मुखाद् विच्छिन्नावशिष्टान् न्यूनाधिकान् त्रुटिताऽत्रुटितान् आगमालापकान् अनुक्रमेण स्वमत्या संकल्य पुस्तकारूढा कृता । ततो मूलतो गणधर भाषितानामपि तत्संकलनान्तर सर्वेषामपि आगमानां कर्ता श्री देवर्धिगणि क्षमाश्रमण एव जात ।

અર્થાત્—'શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે બારદુકાળીને લીધે ઘણા સાધુઓનો નાશ થયે અને અનેક બહુશ્રુતોનો વિચ્છેદ થયે શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઇ ભાવી પ્રજાના ઉપકાર માટે શ્રી વીરાત્ ૯૮૦ વર્ષે શ્રી સંઘના આગ્રહથી ને બાકી બચેલા સાધુઓને વલભીપુરમાં બોલાવી તેઓના મુખથી અવશેષ રહેલ ઓછા વધતા, ત્રુટિત અને અત્રુટિત આગમના પાઠોના અનુક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યા આ રીતે મૂળમાં સૂત્રો ગણધરોના ગુંથેલા હોવા છતાં દેવર્ધિગણિએ તેનું પુન સંકલન કરેલું હોવાથી તે બધા આગમોના કર્તા શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણજી કહેવાયા.

શ્રી વિનયવિજયે લોકપ્રકાશ (સ ૧૬૬૬) માં નીચેનું જણાવેલું છે તે વધારે ઉપયુક્ત છે —

दुर्भिक्षे स्कन्दिलाचार्य-देवर्धिगणिवारके ।
गणनाऽभावत साधु-साध्वीनां विस्मृतं श्रुतम् ॥
तत सुभिक्षे सजाते संघस्य मेलकोऽभवत् ।
वलभ्यां च मथुरायां च सूत्रार्थघटनाकृते ॥
वलभ्यां संगते संघे देवर्धिगणिरग्रणी ।
मथुरायां संगते स्कन्दिलाचार्योऽग्रणीरभूत् ॥
ततश्च वाचनाभेदस्तत्र जात क्वचित् क्वचित् ।
विसंवादमरणे भेदो जातु स्याद्भुसमोरपि ॥

૧૯૨ શિવશર્મસૂરિ નામના એક મહાન્ આચાર્ય થયા તેમનો સમય અનિશ્ચિત છે તેમણે ૪૭૫ ગાથાનો કર્મપ્રકૃતિ [૧૨૮]નામનો ગ્રંથ દૃષ્ટિવાદના બીજા પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરી રચ્યો છે (મુદ્રિત), તો તેમને વિ૦ સં ૫૦૦ ના અરસામાં મૂકી શકાય વળી તેમણે શતક નામનો કર્મ ગ્રંથ (૭ પ્રાચીન કર્મ ગ્રંથ પૈકી પાંચમો) ગાથા ૧૧૧ માં રચ્યો છે

૧૯૩ ચન્દ્રર્ષિ મહત્તર થયા તે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં થયા જણાય છે તે પ્રાય આ સમયમાં થયા હશે એમ ગણી અહીં તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમણે પંચસંગ્રહ [૧૨૯]નામનો કર્મ વિષયક ગ્રંથ રચ્યો છે-જેમાં શતક, સપ્તતિકા, કષાયપ્રાભૃત, સત્કર્મ અને કર્મ પ્રકૃતિ એ પાંચરૂપ પાંચ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કર્યો છે તેથી તે પંચસંગ્રહ કહેવાય છે (મુદ્રિત) તેની ગાથા ૯૬૩ છે અને તે પર તેજ કર્તાએ-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ ૯૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ રચી છે આમાં 'સપ્તતિકા' (સત્તરિકા)ને પોતે દૃષ્ટિવાદના નિષ્યંદરૂપ જણાવે છે

વલભી'સંઘ'-પરિષદ્-

૧૯૪ આ પછી જૈન 'સૂત્રો'-આગમો સંબંધમાં ની ઘટના

वत्थोवगरणपत्ताइ दव्व नियनिस्सएण संगहिय ।
गिहि गेहमि यजेमि ते किणिणो जाण न हु मुणिणो ॥९१॥
गिहिपुरओ सज्झाय करंति अण्णोण्णमेव झूसंति ।
सीसाइयाण कज्जे कलहविवाय उईरंति ॥१६२॥
किं बहुणा भणिएण वालाण ते हवंति रमणिज्जा ।
दस्साण पुण एए विराहगा छन्नपावदहा ॥१६३॥

૧૨૮ કર્મપ્રકૃતિ પર મલયગિરિએ રચેલી વૃત્તિ મુદ્રિત થઇ છે (પ્ર જૈન ધ સભા, નં ૧૧)

૧૨૯ 'સટીકા ચત્વાર પ્રાચીના કર્મગ્રન્થા'ની પ્રસ્તાવના પંચસંગ્રહ મૂળ અને તે પરની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ આ૦ સમિતિ નં ૪૭ માં મુદ્રિત

રહેલ ઓછાવત્તા, ત્રુટિત અને અત્રુટિત આગમના પાઠો—આલાપોને અનુક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યા આની રીતે મૂળમાં સિદ્ધાન્તો 'ગણધરો'ના ગૂંથેલા, તેનું દેવર્ધિગણિએ પુનઃ સંકલન કર્યું આ **વલભીપુર પરિષદ્**માં થયેલ સંકલનને **'વલભી વાચના'** કહેવામાં આવે છે આ સૂત્ર ગ્રંથોનું છેલ્લું સંસ્કરણ છે

૧૯૫ આ સર્વ ચાલુ પરંપરા છે પરંતુ મુનિ કલ્યાણવિજયની આ બાબતના સંબંધે કરેલી શોધખોળને પરિણામે તેમનો મત નોંધવા યોગ્ય છે કે "વલભી વાચના એટલે દેવર્ધિગણિની નહિ પણ વાચક 'નાગાર્જુનની વાચના' એમ હું માનું છું આ સંબંધમાં કથાવલીમાં ઉલ્લેખ છે" એટલે કે મથુરામાં આર્ય સ્કન્દિલના પ્રમુખપણા નીચે અને વલભીમાં નાગાર્જુનના પ્રમુખપણે એમ બે સંઘો મળેલા, અને વાચનાઓ થયેલી એ બે આચાર્યો પરસ્પર મળવા પામેલા નહિ, આથી બન્નેના વાચનાભેદો ચાલુ રહ્યા કાલક્રમે દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે એકજ વાચનાને વ્યાપક બનાવવા આર્ય સ્કન્દિલની વાચના સર્વ સમ્મતિથી ચાલુ રાખી, અને નાગાર્જુનની વાચનામાં રહેલા પાઠ ભેદોને 'નાગાર્જુનીય' પાઠભેદ તરીકે નોંધી લીધા તેથીજ આજે ટીકા ગ્રંથોમાં 'નાગાર્જુનીય' એ પ્રમાણે પાઠ સ્વીકારે છે એટલે કદી ટીકાકારો પાઠભેદનો ઉલ્લેખ કરે છે આ મત પ્રમાણે દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે સ્વતંત્ર વાચના કરી એમ ન કહી શકાય પણ એક વાચનાને સર્વ માન્યતાવાળું સ્થાયી રૂપ આપી બીજું કાર્ય વાચનાના પાઠભેદોને નોંધી રાખવાનું મહત્ત્વનું કર્યું એટલુંજ કહી શકાય[131]

૧૩૧ જિનવિજયજીને સુબોધિકામાં પ્રાચીન ગાથા મળી છે તે આ છે:—

वल्लहि पुरंमि नयरे देवड्ढि पमुह सयल संघेहिं।
पुत्थे आगम लिहिओ नवसय असीआओ वीराओ ॥

દી. ૮ પ્રકાશિત પૃ. ૪૩૩

આમાં પુસ્તક વીરાત્ ૯૮૦ માં વલભીપુર નગરે દેવર્ધિપ્રમુખ સકલ સંઘે લખ્યો એ હકીકત છે

સંઘના શિર પર પોતાનો પંજો જમાવ્યો, તે વખતે તો ઘણા બહુ-શ્રુત વિદ્વાનોનું અવસાન થતા સાથે જે જીર્ણશીર્ણ શ્રુત રહેલું હતું, તે બહુજ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે બાર દુકાળીને લીધે ઘણા સાધુઓના નાશ થતા અને અનેક બહુશ્રુતોનો વિચ્છેદ થતા, શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈ ભાવી પ્રજાના ઉપકાર માટે વીરાત્ ૯૮૦ મા (વિ સં ૫૧૦ મા) શ્રી સંઘના આગ્રહથી તે કાળે બચેલા સાધુઓને ઉપર્યુક્ત વલ્લભીપુરમા બોલાવી તેઓના મુખથી અવશેષ

ततस्ततोऽर्वाचीनैश्च गीतार्थैः पापभीरुभिः ।
मतद्वयं तुल्यतया क्षीप्तमनिर्णयात् ॥

—દુર્ભિક્ષ થતા સ્કંદિલાચાર્ય અને દેવર્ધિગણિના વારામા ગણનાના (હમેશ ભણી જવાના) અભાવથી સાધુ સાધ્વીને શ્રુત વિસ્મૃત થયુ પછી સુકાળ થતા સંઘનું મળવું વલભીમા અને મથુરામા સૂત્રાર્થની ઘટના કરવા માટે થયુ વલભીમા મળેલા સંઘમા અગ્રણી દેવર્ધિગણિ હતા, મથુરામા મળેલા સંઘના સ્કંદિલાચાર્ય અગ્રણી હતા ત્યાર પછી અહીં તહીં તેમા વાચનાભેદ-પાઠભેદ થયો બન્નેનો ભેદ વિસ્મૃતનું સ્મરણ કરતા નિયમે થાય ત્યાર પછી અર્વાચીન પાપભીરુ ગીતાર્થોએ આગળથી નિર્ણય બાંધ્યા વગર બન્ને મતો સરખી રીતે ટીકામા મૂક્યા

શ્રી મલયગિરિજીનો પણ જ્યોતિષ્કરંડ વૃત્તિ પૃ ૪૧ (પ્ર૦ રતલામ ઋષભદેવ કેશરીમલ)મા લગભગ ઉપર જેવો ઉલ્લેખ છે -इह स्कंदिलाचार्य प्रवृत्तौ दुःषमानुभावतो दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनगुणनादिकं सर्वमप्यनेशत्, ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयोः संघयोर्मेलापकोऽभवत् । तद्यथा-एको वलभ्यां, एको मथुरायां, तत्र च सूत्रार्थसंघटनेन परस्परं वाचनाभेदो जातः । विस्मृतयोर्हि सूत्रार्थयोः स्मृत्वा स्मृत्वा संघटने भवत्यवश्यं वाचनाभेदो, न काचिदनुपपत्तिः ॥ જુઓ ગચ્છાચાર પ્રકીર્ણક ટીકા-વિજય વિમલકૃત પૃ ૩ (પ્ર દયાવિમલગ્રંથમાલા) આ ઉપરથી કોઈને એમ થાય કે વલભી અને મથુરાની વાચનાઓ લગભગ એક કાળે થઈ તો તે માન્યતા યોગ્ય નથી કારણ કે સ્કંદિલાચાર્ય (માથુરી વાચના કરનાર), દેવર્ધિગણિ (વલભી વાચના કરનાર વીરાત્ ૯૮૩) કરતા ઘણા જૂના છે જુઓ અગાઉ ફુટનોટ

૧૯૬ આ સમયમાં દેવર્ધિગણિથી અન્ય ૧૩૨દેવવાચકે નંદિસૂત્ર રચ્યું તેમાં જૈનેતર શ્રુતનો ઉલ્લેખ છે: ભારત (મહાભારત), રામાયણ, ભીમાસુરુક્ખ (?), કૌટિલ્ય (ચાણાક્યનું અર્થશાસ્ત્ર), સગડભદ્દિઆઓ (?), ઘોડમુખ-ઘોડયમુહ (ઘોટકમુખ-વાત્સ્યાયનનો પૂર્વગામી કામશાસ્ત્રનો રચનાર), કપ્પાસિઅ, નાગસુહુમ (નાગસૂક્ષ્મ ?) કણગસત્તરી (કનકસપ્તતી), વૈશેષિક, બુદ્ધવચન (બૌદ્ધ શાસ્ત્ર), તેરાસિય (ત્રૈરાશિક ?), કાપિલિક (કપિલનું શાસ્ત્ર), લોકાયત (ચાર્વાક), ષષ્ટિતંત્ર, માઢર (વ્યાસ), પુરાણ, વ્યાકરણ, ભાગવત (શ્રીમદ્ ભાગવત) પાતંજલ (યોગસૂત્ર), પુસ્સદેવય (પુષ્પદેવ=કામસૂત્ર ?), લેખ (લેખનશાસ્ત્ર), ગણિત, શકુનરુત, નાટકો યા બહોતેર કલાઓ, સાંગોપાંગ ચાર વેદ.૧૩૩

૧૯૭ દેવર્ધિગણિના સમયમાં સિદ્ધસેનગણિ થયા મનાય છે કે જેમણે ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર પર તત્ત્વાર્થ ટીકા નામની ટીકા રચી તેના 'પ્રમાણ' અને 'નય' એ જૈન તર્કશાસ્ત્રના મુખ્ય લાક્ષણિક અંગ છે તે પર વિશેષ ચર્ચા કરી છે. તેઓ દિન્નગણિના શિષ્ય સિંહગિરિના શિષ્ય ભાસ્વામિના શિષ્ય હતા એમ તેની પ્રશસ્તિમાં પોતે જણાવે છે. તેઓ આગમપ્રધાન વિદ્વાન્ હતા.

---

૧૩૨ જુઓ [illegible] ગણિકૃત પ્રશ્નપદ્ધતિ પ્રશ્નોત્તર ૨૫ પૃ. ૩, પ્ર૦ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર.

૧૩૩ જુઓ નંદીસૂત્ર-સૂત્ર ૪૨ પૃ. ૧૯૪ પ્ર૦ આગમોદય સમિતિ. આ ગણાવેલાં પૈકી કેટલાકનો ઉલ્લેખ બીજા સૂત્ર-આગમોમાં છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂ. ૪૧ અને ૧૪૮ પૃ. ૩૬ અને ૨૧૮ આગમોદય સમિતિ. નામે ભારહ, રામાયણ ભીમાસુરુક્ક- કોડિલ્લય ઘોડગમુહ સગડભદ્દિઆઓ, કપ્પાસિઅ, ણાગસુહુમ -કણગસત્તરી, વેસિય, વઇસેસિય બુદ્ધસાસણ કાવિલ, લોગાયત સટ્ઠિયત, માઢર પુરાણ, વાગરણ નાડગાઇ, અથવા બોત્તેર કલા સાંગોપાંગ ચાર વેદો. પાંચમા અંગ ભગવતી સૂત્રમાં (૧,૨) બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે કે રિઉવેદ, જજુવેદ-સામવેદ-અહવ્વણવેદ-ઇતિહાસ પંચમાણં નિઘંટુછટ્ઠાણં ચઉણ્હં વેદાણં, સંગોવંગાણં સરહસ્સાણં સારએ વારએ ધારએ પારએ ષડંગવી, સટ્ઠિતંત વિસારએ સંખાણે, સિક્ખા-કપ્પે વાગરણે છંદે નિરુત્તે જોતિસા-મયણે, અન્નેસુ ય બહુસુ બંભન્નએસુ પરિવ્વાયએસુ, નયેસુ સુપરિ-નિટ્ઠિએ

૧૯૯ વલભી ગ્રંથ આગમના સંકલનાર્થે મળ્યો તે વખતે વલભીપુરમાં શીલાદિત્ય રાજા હતો ને વલભીપુરમાં શીલાદિત્ય નામના રાજાઓ થતા ગયા ત્યાં એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુંજય તીર્થનું માહાત્મ્ય વિક્રમરાજાના સમયથીજ થતું ચાલ્યું અને સૌરાષ્ટ્રમાં જ જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથો પુસ્તકારૂઢ થયા,—એ તેમજ નેમિનાથ તીર્થંકરનું ચરિત્ર ગિરિનાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે—એ સર્વ વાત સ્પષ્ટ બતાવે કે જૈનોએ સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પગપેસારો કરી સૌરાષ્ટ્રને પોતાની ભૂમિ બનાવી હતી ભૃગુકચ્છમાં આર્ય ખપુટાચાર્ય આદિ વિક્રમરાજાના સમય લગભગ થયા એ પણ બતાવે કે ગુજરાતમાં જૈનોનું આગમન ઘણા પ્રાચીનકાળથી હતું

૨૦૦ વલભીપુરનો સીથીઅન આદિ પરદેશી જાતોના તથા અન્ય આક્રમણોથી ત્રણ વખત ભંગ થયો એમ જૈન પ્રબંધકાર કહે છે[૧૩૬] 'ભંગ' નો અર્થ 'સર્વથા નાશ' નથી થતો. પહેલો ભંગ વિ સં ૩૭૫ મા થયો[૧૩૭] શીલાદિત્ય રાજા એ સૂર્યવંશી હતા તેના વખતે તથા જૈનોના ઘણા કુટુંબો વલભીપુરની પડતીથી મારવાડ વગેરે દેશોમાં જઈ રહ્યા એમ જણાય છે કે વલભી રાજાના ગુહસેન—ગોહીલ વંશજ, ને તેમાંથી ઈડરનું રાજ્ય થયું ને ત્યાંથી તે ચીતોડ ગયા ને ત્યાંથી ઉદયપુર રાજાઓ થયા ને તેમાંથી શીસોદીઆ થયા[૧૩૮] વલભીના ભંગ વિષમસમયમાં જૈન મૂર્તિઓનો ભિ-

૧૩૬ જુઓ પ્રબંધચિંતામણિ આદિ તિત્થોગાલી પયન્નો (કે જે હજુ સુધી મુદ્રિત થયો નથી) તેમાં વલભીભંગની વાત છે

૧૩૭ पणसयरी वाससय तिण्णि सयाइ अइक्कमेऊण ।
विक्कमकालाऊ तउ वल्हीभंगो समुप्पन्नो ॥

અર્થાત્—વિક્રમકાલથી ૩૭૫ વર્ષ અતિક્રમતાં વલભીભંગ થયો—ગાથાસહસ્રી પી ૩ ૨૮૫) વળી પ્રભાવકચરિત પણ પૃ ૭૪ મા વીરાત્ ૮૪૫ વર્ષે વલભીનો ભંગ તુરુષ્કના હાથે થયો અને ત્યાંથી તેઓ ભૃગુપુરનો નાશ કરવા ગયા એમ જણાવે છે પરંતુ જિનપ્રભ તીર્થકલ્પમાં સત્યપુરકલ્પ કહે છે કે ગજ્જણવઇ (ગીજનીનો પાતશાહ) હમ્મીરદ્વારા વિ સં ૮૪૫ મા વલભીભંગ થયો હતો તે વધુ વિશ્વસનીય લાગે છે

૧૩૮ "વાસ્તવમાં વલભીમાં શીલાદિત્ય નામના ૬ રાજા થયા, પરંતુ જૈન લેખકોને કેવળ એક (અર્થાત્ છેલ્લા) શીલાદિત્ય થયાનું જાણમાં હતું

વલ્લમાલ આદિ સ્થલે સચાર થયો હતો (જિનપ્રભ કૃત સત્યપુર કલ્પ વગેરે)

૨૦૧ વિ. સ ૫૧૦ (૫૨૩) મા[૧૩૯] હાલના ગૂજરાતમા આનન્દપુર-વૃદ્ધનગર (હાલનુ વડનગર) એક મોટુ શહેર હતું ત્યા ધ્રુવસેન રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યા ધનેશ્વરસૂરિ નામના જૈનાચાર્યે તે રાજાના પુત્રના મરણથી થયેલ શોક શમાવવા જૈનાગમ નામે

મેવાડમા પણ શીલાદિત્ય નામનો રાજા વિ. સ ૭૦૩ મા થયો હતો. બનેને જૈનોએ એક માની મેવાડના રાજાઓનુ વલભીથી આવવાનુ માની લીધુ અને ટૉડે તેને સ્વીકારી લીધુ ચીની યાત્રી હુએન્ત્સગ (વિ. સ ૬૯૬ આસપાસ) વલભીમા ગયો ત્યારે તે નગર બહુ ઉન્નત દશામા હતું વલભીનો નાશ વિ સ ૮૨૬ મા સિધના અરબોએ કર્યો હતો (૨) વલભીમાથી ઉદયપુરનો રાજવશ થયો એ કથન કપોલકલ્પિત છે ધનેશ્વરસૂરિના સ ૪૭૭ મા રચાએલા મનાતા શત્રુજય માહાત્મ્યમા સ ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ મા રાજ્ય કરનાર કુમારપાળનો વૃત્તાત આવે છે તેથી તે પુસ્તક સ ૧૩ મી સદી યા તે પછી આધુનિક ધનેશ્વરથી બન્યુ હોવુ જોઇએ તેથી તેમાનુ વલભીપુરનુ કથન બહુ પાછળનુ હોવાથી વિશ્વાસ યોગ્ય નથી" (વાચો- રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ-પહેલા ખડ રા બ ગૌ હી ઓઝાજી કૃત પૃ ૩૮૫ થી ૩૮૯)

૧૩૯ કલ્પસૂત્રમા જણાવેલુ છે કે --समणस्स भगवओ महावीरस्स जाव सव्वदुक्खप्पहीणस्स नववाससयाइ विइक्कंताइ, दसमस्स य वाससयस्स अय असीइमे संवच्छरे काले गच्छइ, वायणतरे पुण अय तेणउए संवच्छरे काले गच्छइ इइदीसइ ॥१४७॥

અર્થાત્-સર્વ દુ ખ જેણે પ્રક્ષીણ કર્યાં છે એવા શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના નવ સો વર્ષો અતિક્રમ્યા પછી દશમા શતકમા એ સીમો સવત્સર કાલ જાય છે-વાચનાતરમા પુન ત્રાણુમો સવત્સર જાય છે આ બે જુદી જુદી વાચના-પાઠ છે તેથી કોઇ અનુમાન કરે છે કે કલ્પસૂત્ર-દેવર્ધિ ક્ષમાશ્રમણથી લખાવાનુ વર્ષ વીરાત્ ૯૮૦ (વિ સ ૫૧૦) છે ને રાજસભામા વાચવાનુ શરૂ થયાનુ વર્ષ વીરાત્ ૯૯૩ (વિ સ ૫૨૩) છે ડા યાકોબીની કલ્પસૂત્ર આવૃત્તિ પૃ ૧૭.

૧૯૯ વલભી સંઘ આગમના સંકલનાર્થે મળ્યો તે વખતે વલભીપુરમાં શીલાદિત્ય રાજા હતો ને વલભીપુરમાં શીલાદિત્ય નામના રાજાઓ થતા ગયા ત્યાં એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુંજય તીર્થનું માહાત્મ્ય વિક્રમરાજાના સમયથીજ થતું ચાલ્યું અને સૌરાષ્ટ્રમાં જ જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથો પુસ્તકારૂઢ થયા,—એ તેમજ નેમિનાથ તીર્થંકરનું ચરિત્ર ગિરિનાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે—એ સર્વ વાત સ્પષ્ટ બનાવે છે કે જૈનોએ સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પગપેસારો કરી સૌરાષ્ટ્રને પોતાની ભૂમિ બનાવી હતી. ભૃગુકચ્છમાં આર્ય ખપુટાચાર્ય આદિ વિક્રમરાજાના સમય લગભગ થયા એ પણ બનાવે છે કે ગુજરાતમાં જૈનોનું આગમન ઘણા પ્રાચીનકાળથી હતું.

૨૦૦ વલભીપુરનો મીથીઅન આદિ પરદેશી જાતોના તથા અન્ય આક્રમણોથી ત્રણ વખત ભંગ થયો એમ જૈન પ્રબંધકાર કહે છે[૧૩૬] 'ભંગ' નો અર્થ 'સર્વથા નાશ' નથી થતો. પહેલો ભંગ વિ. સં. ૩૭૫ માં થયો.[૧૩૭] શીલાદિત્ય રાજા એ સૂર્યવંશી હતા તેના વંશજો તથા જૈનોના ઘણા કુટુંબો વલભીપુરની પડતીથી મારવાડ વગેરે દેશોમાં જઈ રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે વલભી રાજાના કુલસેન-ગેહલોત વંશજ, ને તેમાથી ઈડરનું રાજ્ય થયું ને ત્યાંથી તે ચીતોડ ગયા ને ત્યાંથી ઉદયપુર રાજાઓ થયા ને તેમાથી શીશોદીઆ થયા.[૧૩૮] વલભીના ભંગ વિષમસમયમાં જૈન મૂર્તિઓનો ભિ-

૧૩૬ જુઓ પ્રબંધચિંતામણિ આદિ તિત્થોગાલી પયન્નો (કે જે હજુ સુધી મુદ્રિત થયો નથી) તેમાં વલભીભંગની વાત છે.

૧૩૭ पणसयरी वाससय तिण्णि सयाइ अइक्कमेऊण ।
विक्कमकालाऊ तउ वल्हीभंगो समुप्पन्नो ॥

અર્થાત્—વિક્રમકાલથી ૩૭૫ વર્ષ અતિક્રમતાં વલભીભંગ થયો—ગાથા સહસ્રી પી. ૩ ૨૮૫) વળી પ્રભાવકચરિત પણ પૃ. ૭૪ માં વીરાત્ ૮૪૫ વર્ષે વલભીનો ભંગ તુરૂષ્કના હાથે થયો અને ત્યાંથી તેઓ ભૃગુપુરનો નાશ કરવા ગયા એમ જણાવે છે. પરંતુ જિનપ્રભ તીર્થકલ્પમાં સત્યપુરકલ્પમાં કહે છે કે ગજ્જણવઇ (ગીઝનીનો પાતશાહ) હમ્મીરદ્વારા વિ. સં. ૮૪૫ માં વલભી ભંગ થયો હતો તે વધુ વિશ્વસનીય લાગે છે.

૧૩૮ "વાસ્તવમાં વલભીમાં શીલાદિત્ય નામના ૬ રાજા થયા, પરંતુ જૈન લેખકોને કેવળ એક (અર્થાત્ છેલ્લા) શીલાદિત્ય થયાનું જાણમાં હતું

નામનો ગ્રંથ છે તેમાં વર્ણનભાગ કરતાં કથાભાગજ વધારે છે[૧૪૧]

૨૦૪ શ્રી કંઠપ્રદેશ (થાણેશ્વર) ના સ્વામી હર્ષવર્દ્ધન (હર્ષરાજા) નો રાજ્યાભિષેક વિ. સં ૬૬૪ માં થયો તે મહાપ્રતાપી વિદ્વાન્ અને વિદ્વત્પ્રેમી હતો તેમના સમયમાં પ્રસિદ્ધ કાદંબરીકાર બાણભટ્ટ કે જેમણે હર્ષચરિત પણ રચ્યું છે, સૂર્યશતકના કર્ત્તા મયૂરઆદિ તેના દરબારના પંડિતો હતા જૈન વિદ્વાન્ માનતુંગાચાર્ય (ભક્તામર સ્તોત્રના કર્તા) પણ તે રાજાના સમયમાં થયા એવું કથન મળે છે[૧૪૨] ભક્તામર સ્તોત્ર પ્રાસાદિક ભાવવાહી ભાષામાં આદિનાથની સ્તુતિ તરીકે રચાયલું છે

૨૦૫ ચંડ નામનો જૈન[૧૪૩] પંડિત પહેલો પ્રાકૃત વ્યાકરણકાર થયો કે જેણે પોતાના પ્રાકૃત લક્ષણ નામના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ ભાષાનું વિવરણ કર્યું છે ડા હૉર્નલે તે સંશોધિત કરી પ્રકટ કર્યું છે અને તેનો સમય તે ઇ સ પૂર્વે ત્રીજો સૈકો મૂકે છે, પણ પ્રો૦ ગુણેના કહેવા મુજબ તે ઇ સ છઠ્ઠા સૈકાની પછી થયેલ છે ને તેના કારણમાં તે જણાવે છે કે તે સમય પછી અપભ્રંશ માન આભીરોની ભાષા મટી સાહિત્ય-ભાષા બની

---

૧૪૧ કુવલયમાલાનો લેખ-જિનવિજયનો વસંતરજતોત્સવ અંક

૧૪૨ ઓઝાજી રા૦ ઇ૦ પ્રથમભાગ પૃ ૧૪૨ માનતુંગ માટે જુઓ 'શ્રીમાનતુંગપ્રબંધ' પ્રભાવકચરિત પૃ ૧૮૦-૧૯૧

૧૪૩ પ્રો૦ ગુણેના કહેવા પ્રમાણે જુઓ ભવિસયત્તકહાની, અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના પૃ ૬૨-૬૩ પરંતુ એક ઠેકાણે તેના મંગલાચરણમાં વીરને બદલે શંભુ મૂકેલ છે

प्रणम्य शिरसा शम्भुं स्वर्गपातालरक्षकं ।
लक्षणं प्राकृतं वक्ष्ये किंचिद् वृद्धमतादहम् ॥१॥

જુઓ બેલવલકર વૉ. ૧ પૃ. ૨૭

પણ શમ્ભુને બદલે વીર એવો શ્લોક છે તે માટે જુઓ પી. ૩, ૨૧૫

કલ્પસૂત્રની વાચના કરી હતી, અને તે વાચના હજુ સુધી જૈનસંઘ સમક્ષ તેના પર્યુષણ નામના તહેવારમાં થયા કરે છે.

૨૦૨ વળી એમ કહેવાય છે કે બીજા કાલિકસૂરિ થયા તેમણે જે અત્યાર સુધી પર્યુષણનું 'સાંવત્સરી' પર્વ ભાદ્રપદ શુદિ પાંચમને રોજ થતું હતું અને ચોમાસી પૂર્ણિમાએ થતી હતી તેને બદલે ચોથની સંવત્સરી અને ચતુર્દશીની ચોમાસી કરાવી તે તે વીરાત્ ૯૯૩માં ચતુર્વિધ સંઘે આચર્યું[૧૪૦]

૨૦૩ અનુમાને ૭મા સૈકા અગાઉ થયેલા પંચ કલ્પમહાભાષ્યના કર્તા (પી ૧, ૧૦૩) સંઘદાસ ક્ષમાશ્રમણે વસુદેવ હિંડી નામનો ચરિત ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં આરંભ્યો તે ધર્મસેન ગણિ મહત્તરે પૂરો કર્યો. એ પરથી જણાય છે કે તે કાલે વસુદેવ ચરિત લોકમાં વિશેષ પ્રચલિત હશે આહમાં સૈકા પહેલાનો બીજો ધમ્મિલ હિંડી

૧૪૦ જુઓ તિત્થોગાલી (તીર્થોદ્‌ગાર) પયન્નાની નીચલી ગાથાઓ કે જે જિનપ્રભસૂરિએ પોતાની સંદેહવિષૌષધિ નામની કલ્પસૂત્ર ટીકામાં તેમજ રત્નશેખરસૂરિએ શ્રાદ્ધવિધિમાં ટાંકી છે —

'सालाहणेन रन्ना संघाएसेण कारिओ भयवं ।
पज्जोसवण चउत्थी चाउम्मासं चउदसीए ॥
चउमास-पडिक्कमणं पक्खिय दिवसंमि चउविहो संघो ।
नवसयतेणउएहिं आयरणं तं पमाणं ति ॥

— શાલવાહનના રાજ્યમાં સંઘના આદેશથી ભગવાન્ કાલિ પર્યુષણ ચોથમાં અને ચાતુર્માસ (પ્રતિક્રમણ) ચૌદશે કર્યું, ચોમાસી પ્રતિક્રમણ પખ્ખીના દિવસે ચતુર્વિધ સંઘે (વીરાત્) ૯૯૩માં કર્યું તે આચરણ પ્રમાણ છે' કુલમંડનસૂરિ વિચારમૃતસંગ્રહમાં '૯૯૩માં પર્યુષણાકલ્પની પંચમીમાંથી ચોથપર પ્રવૃત્તિ થઇ' એમ જણાવે છે તે પ્રમાણે રત્નશેખરસૂરિ અર્થદીપિકા પ્રબંધમાં આ ગાથા સ્વીકારી શાલિવાહન રાજા વિક્રમના પ્રતિપક્ષી શાલિવાહનથી જૂદા થયા એમ જણાવે છે કાલસપ્તતિમાં, ચોથની સંવત્સરી કાલકાચાર્યે કર્યાની સાલ વીરાત્ ૯૯૩ આપી છે—તેજ પ્રમાણે વિનયચંદ્રસૂરિના દીવાળી કલ્પમાં છે ને જિનપ્રભ કૃત પ્રતિષ્ઠાનપુર કલ્પમાં તેમજ સમયસુંદરની સામાચારી શતકમાં છે

તેની આદિમાં તેમની જે ગભીરાર્થક સ્તુતિ ૭ પદ્યમાં કરેલી છે તે પરથી તેમનો યથાર્થ પરિચય ટૂંકમાં થાય છે –

'અનુયોગ એટલે આગમોના અર્થજ્ઞાનના ધારક, યુગપ્રધાન, પ્રધાન જ્ઞાનીઓને બહુમત, સર્વ શ્રુતિ અને શાસ્ત્રમાં કુશલ, અને દર્શન-જ્ઞાન ઉપયોગના માર્ગસ્થ એટલે માર્ગરક્ષક,

'કમલના સુવાસને અધીન થયેલા ભમરો જેમ કમલની ઉપાસના કરે છે તેમ જ્ઞાનરૂપ મકરંદના પિપાસુ મુનિઓ જેમના મુખરૂપ નિર્ઝરમાંથી નીકળેલા જ્ઞાનરૂપ અમૃતનું સદા સેવન કરે છે,

'સ્વસમય અને પરસમયના આગમ, લિપિ, ગણિત છન્દ અને શબ્દ શાસ્ત્રો ઉપર કરેલા વ્યાખ્યાનોમાંથી નિર્મિત થયેલો જેમનો અનુપમ યશ પટહ દશે દિશાઓમાં ભમી રહેલો છે,

'જેમણે પોતાની અનુપમ મતિના પ્રભાવે જ્ઞાન, જ્ઞાની, હેતુ, પ્રમાણ, અને ગણધરપૃચ્છાનું સવિશેષ વિવેચન વિશેષાવશ્યકમાં ગ્રન્થનિબદ્ધ કર્યું છે,

'જેમણે છેદસૂત્રોના અર્થાધારે, પુરુષ વિશેષના પૃથક્કરણ પ્રમાણે, પ્રાયશ્ચિત્તના વિધિનું વિધાન કરનાર જીતકલ્પસૂત્રની રચના કરી છે,

'એવા, પરમસમયના સિદ્ધાન્તોમાં નિપુણ, સંયમશીલ શ્રમણોના માર્ગના અનુગામી, અને ક્ષમાશ્રમણોમાં નિધાનભૂત જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણને નમસ્કાર.'

૨૦૯ દરેક સંપ્રદાયમાં વિદ્વાનોના બે પ્રકાર નજરે પડે છે એક તો આગમપ્રધાન, અને બીજો તર્કપ્રધાન આગમપ્રધાન પંડિતો હમેશા પોતાના પરંપરાગત આગમોને-સિદ્ધાન્તોને શબ્દશઃ પુષ્ટરીતે વળગી રહે છે, ત્યારે તર્કપ્રધાન વિદ્વાનો આગમગત પદાર્થવ્યવસ્થાને તર્કસંગત અને રહસ્યાનુકૂલ માનવાની વૃત્તિવાળા હોય છે એટલે કેટલીક બાબત બંની વચ્ચે વિચારભેદ પડે છે એ વિચારભેદ જો ઉગ્ર પ્રકારે [illegible] તો ક્રમે ક્રમે સંપ્રદાયભેદના અંકુરમાં પરિણમે [illegible] મોટાં પ્રમાણો હોય [illegible] તો તે માત્ર મતભેદ રૂપમાં [illegible] જૈન સંપ્રદાયના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં તેમાં [illegible] મતભેદો, મતભેદો અને સંપ્રદાયભેદો અને તે મૂળસૂત્ર ઉક્ત પ્રકારના કારણો બુદ્ધિ આગળ સ્પષ્ટ તરી આવે છે

૨૦૬ જૈન પટ્ટાવલીઓના આધારે વીગત ૧૧૪૫ (વિ સ ૬૪૫) મા[144] જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા એનો ચોક્કસ છે કે હરિભદ્રસૂરિ પહેલા તેઓ થયા, કારણકે હરિભદ્રસૂરિ તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે તેમણે રચેલા ગ્રથો–વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂળ અને ટીકા, બૃહત્સગ્રહિણી ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગાથા (પી ૧, ૨૬–૫૧) બૃહત્ક્ષેત્ર-સમાસ(પી ૧, ૨૬), વિશેષણવતી ૪૦૦ ગાથાનો પ્રકરણ ગ્રથ અને જીતકલ્પસૂત્ર કે જેમા જૈન સાધુના ૧૦ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનુ વિધાન છે વળી ધ્યાનશતક રચ્યુ છે (પી ૧, ૩૩) કે જે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમા અતર્ગત છે તેમની 'ભાષ્યકાર' તરીકેની જબરી ખ્યાતિ છે તેમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમા વાસવદત્તા અને તરગવતીની કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

૨૦૭ આ ભાષ્યગ્રન્થ જૈન પ્રવચનમા એક ચુડામણિ સમાન લેખાય છે અને તેથી ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ જૈન શાસ્ત્રકારોમા અગ્રણી મનાય છે જૈનદર્શનપ્રતિપાદિત જ્ઞાનવિષયક વિચારને કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય–વિષયની કોટિમાથી બુદ્ધિગમ્ય–વિષયની કોટિમા ઉતારવાનો સુસગત પ્રયત્ન, સૌથી પ્રથમ એમણેજ એ મહાભાષ્યમા કર્યો હોય, એમ જૈન સાહિત્યના વિકાસક્રમનુ સિહાવલોકન કરતા જણાઇ આવે છે જૈન આગમોના સપ્રદાયગત રહસ્ય અને અર્થના, પોતાના સમયમા અદ્વિતીય જ્ઞાતા તરીકે, એ આચાર્ય સર્વસમ્મત ગણાતા હતા, અને તેથી એમને 'યુગપ્રધાન' એવુ મહત્ત્વખ્યાપક ઉપપદ મળેલુ હતુ

૨૦૮ તેમના રચેલા જીતકલ્પ પર ચૂર્ણિ રચનાર સિદ્ધસેનસૂરિએ

---

[144] આ 'ભાષ્યકાર' જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ સબધમા જુઓ શ્રી જિનવિજયની જીતકલ્પસૂત્ર પરની વિદ્વત્તાભરેલી પ્રસ્તાવના પ્ર૦ જૈન સા સશોધક જિનભદ્રે પોતાના જીતકલ્પસૂત્ર પર ભાષ્ય પણ રચ્યુ હતુ એમ જણાય છે ને સ ૧૨૭૪ મા તિલકાચાર્યે તેના પર વૃત્તિ રચી છે

૨૧૧ વિ. સં. આઠમા સૈકામાં (શક સં. ૫૯૮ એટલે વિ સં. ૭૩૩ માં)[148] જિનદાસ મહત્તરે નન્દીસૂત્ર પર ચૂર્ણિ રચી, વળી તેમણે નિશીથ સૂત્રપર પણ વિશેષ નામની ચૂર્ણિ રચી (તાડપત્ર કી ૨, નં. ૩૬ અને ૩૭ જેનો લખ્યા સં. ૧૧૪૫ અને ૧૩૫૯ છે અને કી ૨ નં. ૩૭૭ કે જે નિશીથ ચૂર્ણિના અનતગણો હરિભદ્રસૂરિએ પોતાની આવશ્યક વૃત્તિમાં લીધા છે એ ઉપરાંત તેમણે અનુયોગદ્વારપર ચૂર્ણિ રચી છે.[149]

૨૧૨ મ્વ૦ રણછોડભાઈ એક સ્થળે કહે છે કે "જ્યારે દક્ષિણમાં ચૌલુક્યોના પાટનગર બદામીમાં જૈનશાસન પ્રવર્તતું હતું ત્યારે વલભીના મૈત્રકોથી તેમજ ગુજરાતમાં પણ સન્માન પામતું હતુ"[150]

भाष्यं सामायिकस्य स्फुटविकटपदार्थोपगूढं यदेतत्
श्रीमत्पूज्यैरकारि क्षतकलुषधियां भूरिसंस्कारकारि ।
तस्य व्याख्यानमात्रं किमपि विदधता यन्मया पुण्यमाप्तं
प्रेत्याहं द्रागल्भेयं परमपरिमितां प्रीतिमत्रैव तेन ॥

૧૪૮ शकराज्ञ पंचसु वर्षशतेषु व्यतिक्रान्तेषु अष्टनवतिषु नन्द्यध्ययनचूर्णि समाप्ता । લખિત પ્રત ભા. ઇ. પૂના. કર્તા જિનદાસનું નામ નીચેની ગાથામાં ગુપ્ત છે —

तिदुसरजुएहिं ति रउपण अट्ठम वग्गे तिपण तिअक्खरायहे तेसिं ।
पम्माणिएहिं णामं कय जस्स ॥

૧૪૯ પી૦ ૩, પરિ. ૫ ૧૮૫ પી૦ ૫ પરિશિષ્ટ પૃ. ૫૨ કે જ્યાં તે પ્રતને છેવટે લખેલ છે કે સં. ૧૪૫૬ વર્ષે શ્રી રત્નભરીયે બૃહત્પોષધશાલાયાં ભટ્ટારક શ્રી જયતિલકસૂરિણા અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ ઉદ્ધાર કારાપિત —

૧૫૦ ભાવનગરના જૈનધર્મપ્રકાશ નામના પત્રના રજતમહોત્સવ અંકમાં આવેલો તેમનો લેખ.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ આગમપ્રધાન આચાર્ય છે, તેમણે જૈન આગમામ્નાય પરંપરાગત ચાલ્યો આવતો હતો તેને અનુસરી પ્રગત ભાષ્ય રચવાનું પ્રધાનકાર્ય કર્યું છે તેમાં જે તર્ક આમ્નાયાનુકૂલ હોય તેનો ઉપયોગ પોતાના સમર્થનમાં પણ રીતે કર્યો છે આગમની આગળ જનાર તર્કને ઉપેક્ષણીય ગણ્યો છે જ્યારે તેમના પુરોગામી સિદ્ધસેન દિવાકર તર્કપ્રધાન આચાર્ય હતા (જેમના સંબંધી એક જુદુ જ પ્રકરણ અગાઉ આવી ગયુ છે) સિદ્ધસેનના ગ્રંથો મૌલિક-સિદ્ધાન્ત-પ્રતિપાદક અને પ્રૌઢ વિચારપૂર્ણ છે, તેઓ જૈન તર્કશાસ્ત્રના વ્યવસ્થાપક અને વિવેચક છે ને જૈન દર્શનના એક અનન્ય આધારભૂત આપ્ત પુરુષ છે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના સન્મતિતર્કમાં કેવલી (સર્વજ્ઞ) ને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે થતા નથી એ આગમપરંપરાના મતથી વિરુદ્ધ જઈ બંને એકજ છે અને જુદા નથી એમ તર્કથી સિદ્ધ કર્યું છે, જ્યારે શ્રી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે આગમપરંપરાગત તે મતને અભિમત રાખી શ્રી સિદ્ધસેનના વિચારનો વિગતવાર પ્રતિક્ષેપ વિશેષાવશ્યકમાં કર્યો છે આમ જિનભદ્રગણિ આગમપરંપરાના મહાન્ સંરક્ષક હતા અને તેથી તેઓ આગમવાદી કે સિદ્ધાન્તવાદીના બિરુદથી જૈન વાઙ્મયમાં ઓળખાય છે[૧૪૫] જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા હતા એમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે[૧૪૬]

૨૧૦ ઉપરોક્ત વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં વાસવદત્તા અને તરંગવતીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે ભાષ્ય પર કોટ્યાચાર્યે ટીકા રચી છે[૧૪૭] કે જેની સં ૧૧૩૮ માં લખાયેલી તાડપત્રની પ્રત ભાંડાર્કર ઈ. માં વિદ્યમાન છે (પી ૩ ન ૫૭)

---

૧૪૫. જુઓ શ્રી જિનવિજયની પ્રસ્તાવના 'જીતકલ્પસૂત્ર'માં (પ્ર જૈન સાહિત્ય સંશોધકસમિતિ. અમદાવાદ)

૧૪૬ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥२।२।३९॥××उपजिनभद्रक्षमाश्रमणा व्याख्यातार।

૧૪૭ તેમાં છેલ્લો શ્લોક કોટ્યાચાર્યે આ પ્રમાણે આપ્યો છે —

હરિભદ્રસ્તુતિ

विष विनिर्धूय कुवासनामयं व्यचिचरद्यः कृपया मदाशये ।
अचिन्त्यवीर्येण सुवासनासुधा नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥–सिद्धर्षि

—કૃપા કરી કુવાસનારૂપ વિષયને કાઢી નાખી અચિન્ત્ય વીર્ય વડે મારા હૃદયમા જેણે સુવાસનારૂપ અમૃત સિંચ્યુ તે શ્રી હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો !

सूर्यप्रकाश्य क्व नु मण्डलं दिवः खद्योतकः क्वास्य विभासनोद्यतः ।
क्व धीशगम्यं हरिभद्रसद्वचः क्वाधीरहं तस्य विभासनोद्यतः ॥
—જિનેશ્વરસૂરિકૃત હારિભદ્ર અષ્ટકપર વૃત્તિ સં ૧૦૮૦

—આકાશમંડલને ઉજાળનાર સૂર્યપ્રકાશ ક્યા અને તેને ઉજાળવા મથતો આગીઓ ક્યા ? હરિભદ્રના બુદ્ધિશાલીથીજ ગમ્ય થઈ શકે તેવા સદ્વચનો ક્યા, અને તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવા મથતો હુ અજ્ઞાન ક્યા ?

श्री सिद्धसेन–हरिभद्रमुखाः प्रसिद्धास्ते सूरयो मयि भवन्तु कृपाप्रसादाः ।
येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान् शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥
—સ્યાદ્વાદરત્નાકરમા વાદિદેવસૂરિ (૧૧૬૦)

—તે શ્રી સિદ્ધસેન હરિભદ્ર પ્રમુખ પ્રસિદ્ધ આચાર્યો મારા પર પ્રસાદ વાળા-કૃપાવંત થાઓ કે જેમના વિવિધ નિબંધોને વિચારીને મારા જેવો અલ્પ પ્રતિભાવાળો શાસ્ત્ર રચશે

भद्दं हिरि हरिभद्दस्स सूरिणो जस्स भुवणरंगम्मि ।
वाणी विसट्ट रसभाव मंथरा नच्चए सुइरं ॥
—જેમના ભુવનરંગમા વિકસિત રસભાવથી પરિપૂર્ણ એવી વાણી દીર્ઘકાલ નાચે છે તેવા શ્રી હરિભદ્રસૂરિનુ ભદ્ર થાઓ !
—લક્ષ્મણગણિકૃત સુપાર્શ્વનાથચરિત

हारिभद्रं वचः क्व सर्वदमतिगम्भीरपेशलम् ।
क्व चाहं जडधीरेष स्वल्पशास्त्रकृतश्रमः ॥६॥
—ધર્મસંગ્રહણીપર ટીકાકાર મલયગિરિસૂરિ

—અતિ ગંભીર સુકુમાર હરિભદ્રની વાણી ક્યા ? અને સ્વલ્પશાસ્ત્રોમા શ્રમ કરનાર એવો આ જડબુદ્ધિ હું ક્યા ?

પ્રકરણ ૬ ઠું.

હરિભદ્રયુગ.

[વિ. સં ૫૮૫–અથવા વિ. સં ૭૫૭ થી ૮૨૭]

હરિભદ્રસૂરિવચનો

आग्रही बत निनीषति युक्ति तत्र यत्र तस्य मति र्निविष्टा ।
निष्पक्षपातस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र तस्य मतिरेति निवेशम् ॥

—મતાગ્રહી જીવ જ્યાં મતિનો અભિનિવેશ હોય છે ત્યાં ભણી યુક્તિને ખેંચે છે, જ્યારે મતાગ્રહરહિત નિષ્પક્ષપાતી જ્યાં યુક્તિ છે ત્યાં ભણી મતિને ખેંચે છે. યોગબિંદુ

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेष कपिलादिषु ।
युक्तिमद् वचन यस्य तस्य कार्य परिग्रह ॥

—લોકતત્ત્વનિર્ણય

—વીર (શ્રી મહાવીર) પર મારો પક્ષપાત નથી, તેમજ કપિલ વગેરે પર દ્વેષ નથી જેનું વચન યુક્તિવાળું છે તેનું સ્વીકારવું ઘટે ×

× આ હરિભદ્રસૂરિના જ્ઞાનગર્ભિત વાક્ય સાથે સરખાવો.—

अपि पौरुषमादेय शास्त्र चेद्युक्तिबोधक ।
अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्य भाव्य न्याय्यैकसेविना ॥
युक्तियुक्तमुपादेय वचन बालकादपि ।
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्त पद्मजन्मना ॥

—શાસ્ત્ર જોકે મનુષ્યકૃત હોય છતાં તે યુક્તિબોધક હોય તો સ્વીકારવું અને શાસ્ત્ર જોકે આર્ષ–ઋષિપ્રણીત હોય છતાં અન્યથા–અયુક્ત હોય તો તજવું ન્યાય માત્રથીજ દોરાવું જોઇએ યુક્તિથી યુક્ત વચન બાલક પાસેથી આવે તો પણ ઉપાદેય છે, અને તેથી વિરૂદ્ધનું બ્રહ્માએ કહ્યું હોય તોયે તૃણ માફક વર્જ્ય છે —યોગવાશિષ્ઠ ન્યાયપ્રકરણ

હતો. શુદ્ધ આચારના પુનરૂદ્ધાર અર્થે આ દેવાશી સૂરિનો જન્મ થયો હોય નહિ એમ જણાય છે જે ચૈત્યવાસીઓનો આચાર અગાઉ ૧૯૧-૧૯૨ પારામાં જણાવ્યો છે તેવા ચૈત્યવાસીઓ, શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોકાર કરી જણાવ્યું કે 'સાધુઓ નથી પણ પેટભરાઓનું પેડુ છે-જેઓ એમ કહે કે તેઓ તીર્થંકરનો વેષ પહેરે છે માટે વંદનીય છે એ વાત ધિક્કારને પાત્ર છે-આ શિરશૂળની વાતનો પોકાર કોની પાસે કરીએ? આ અસાધુ આચાર સામે માત્ર નિષેધ કરી બેસી ન રહેતાં હરિભદ્રસૂરિએ શુદ્ધ આચાર વિચાર શું હોવા જોઇએ તે સરલ અને સ્પષ્ટ રીતે પોતાના અષ્ટક ષોડશક પંચાશક આદિ ગ્રંથોમાં નિષ્પક્ષપાતપણે પવિત્ર હૃદયથી અને સ્વચ્છ હેતુથી સ્થળે સ્થળે જણાવ્યું-પ્રતિપાદિત કર્યું-[૧૫૧] (૧) દેવનિમિત્તે એકઠા થતા દ્રવ્યને પોતાની જાત માટે વાપરનાર અને તેનો દુરૂપયોગ કરનારા સામે થઈ સાફ કહી દીધું કે 'જિન દ્રવ્ય તો શ્રી જિન પ્રવચનની વૃદ્ધિ કરનારૂં, જ્ઞાનગુણ અને દર્શનગુણની પ્રભાવના કરનારૂં છે તેવા દ્રવ્યને વર્ધમાન કરનારો જીવ તીર્થંકરત્વ લહે, તે દ્રવ્ય મંગલદ્રવ્ય છે, શાશ્વતદ્રવ્ય છે, અને નિધિ દ્રવ્ય છે' (૨) અંગ-સૂત્રો વાચી શ્રાવકો પાસે પૈસા લેવા એ સાધુ ધર્મને શોભે નહિ, (૩) શ્રાવકોને આગમની સૂક્ષ્મ વાતોના અનધિ

૧૫૧ जिणपवयणवुड्ढिकरं पभावगं नाणदंसणगुणाणं ।
वुड्ढंतो जिणदव्वं तित्थयरत्तं लहइ जीवो ॥९७॥
मंगलदव्वं निहिदव्वं सासयदव्वं च सव्वमेगट्ठा ।
आसायणपरिहारा जयणाए तं खु ठायव्वं ॥९६॥
સંબોધપ્રકરણ ૫ ૪

केइ भणंति उ भण्णइ सुहुमवियारो न सावगाण पुरो ॥
तं न, जओ अंगाइसु सुव्वइ तव्वन्नणा एवं ॥२६॥
लद्धट्ठा गहियट्ठा पुच्छियट्ठा विणिच्छियट्ठा य ।
अहिगयजीवाजीवा अचालणिज्जा पवयणाओ ॥२७॥
—સંબોધપ્રકરણ ૫ ૧૩

तामेवार्यां स्तुवे यस्या धर्मपुत्रो नृपासन ।
गणेशो हरिभद्राख्य श्चित्र भवविरोगभू ॥
चतुर्दशशतीं ग्रन्थान् सदालोकान् समारहन् ।
हरे शतगुण श्रीमान् हरिभद्रविभुर्मुदे ॥

—પ્રદ્યુમ્નસૂરિ-સમરાદિત્ય સંક્ષેપ

—જેનો ધર્મપુત્ર નૃપાસન, સાધુગણનો મુખી, ભવવિયોગભૂ એટલે ભવવિરહાંક એવા હરિભદ્ર થયા તે આર્યા (યાકિની મહત્તરા) ને હુ સ્તવુ છું તે હરિભદ્ર પ્રભુ કે જેઓ ૧૪૦૦ સદાલોક ગ્રથો રચીને હરિના શતગુણ ધારનાર થયા તે પ્રસન્ન થાઓ

यथास्थितोर्हन्मतवस्तुवेदिने, निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥

—(જયસિંહસૂરિના શિષ્ય ચદ્રદેવ મગમસિહસૂરિ પાસે નાગપુર-નાગોરમા જઈ હરિભદ્રસૂરિના અનેકાન્તજયપતાકાદિ ન્યાયગ્રથ અભ્યાસી કહે છે કે) યથાસ્થિત અર્હન્મતની વસ્તુ જાણનાર, સર્વ વિપક્ષવાદીઓને જીતનાર, વિદગ્ધ મધ્યસ્થ નરની મૂઢતાના શત્રુ એવા હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો

येषा गिर समुपजीव्य सुसिद्ध विद्यामस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथिप्रवृत्त ।
ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादा श्रीसिद्धसेन–हरिभद्रमुखा सुखाय ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય વૃત્તિમા યશોવિજય ઉપાધ્યાય

—જેમની સમ્યક્ સિદ્ધ વિદ્યાવાળી વાણીપર સારી રીતે જીવીને-આધાર રાખીને ગહન પથે પણ સુખથી પ્રવૃત્ત થઈ શકયો તે સિદ્ધસેન હરિભદ્ર પ્રમુખ આચાર્યો મારાપર સુખાર્થે પ્રસાદવત-કૃપાવત થાઓ

[પૂર્વથી ચાલી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે સ ૫૩૦ યા સ ૫૮૫ મા આસપાસ હરિભદ્રસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા, પણ શ્રી જિનવિજય તેમનો સમય અનેક પ્રમાણોથી ઐતિહાસિક આલોચના કરી વિ સ ૭૫૭ થી ૮૫૭ નો સ્થિર કર્યો છે]

૨૧૩ એ તો નિર્વિવાદ છે કે તેમના સમયમા ચૈત્યવાસે જબરું મૂળ નાખી દીધા હતા અને જૈન શુદ્ધ આચારને શિથિલ કરી નાખ્યો

સર્વ વાત કહી સ્વર્ગસ્થ થયો ગુરુ હરિભદ્રનો પ્રકોપ થયો બૌદ્ધો સાથે શાસ્ત્રાર્થવાદ કર્યો 'જે હારે તે ધગધગતા કડાયામા પડે' એ સરત હતી બૌદ્ધાચાર્યો હારતા બળતા તેલમા હોમાયા હાહાકાર થયો હરિભદ્રના ગુરુને ખબર પડતા કોપની પ્રશાતિ માટેની ગાથાઓ મોકલી (આ ત્રણ ગાથાઓ પરથી હરિભદ્રસૂરિએ સમરાદિત્ય કથા પ્રાકૃતમા રચી કહેવાય છે) હરિભદ્રને પશ્ચાત્તાપ થયો ગુરુપાસે જઈ પ્રાયશ્ચિત્ત લીધુ કહેવાય છે કે હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૦ કે ૧૪૪૪ બૌધ્ધોને સહારવાનો સકલ્પ કર્યો હતો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેમના ગુરુએ ૧૪૪૪ ગ્રથો લખવાનુ જણાવ્યુ હતુ તેથી તેમણે ૧૪૪૪ જેટલા ગ્રથો રચ્યા હતા 'પોતાના ઉક્ત વ્હાલામા વ્હાલા બે શિષ્યોનો અકાળે વિરહ થવાથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના બધા ગ્રથોને 'વિરહ' શબ્દથી અકિત કર્યા છે '૧૫૨

---

૧૫૨ જુઓ પ્રભાવકચરિત પૃ ૧૦૩–૧૨૩ તેમજ ચતુર્વિંશતિ પ્રબધમા હરિભદ્ર પ્રબધ આ બને પ્રબધનો સાર ડા હર્મન યાકોબીએ સશોધિત સમરાઇચ્ચકહાની અગ્રેજી પ્રસ્તાવનામા આપ્યો છે ને તેમા જણાવ્યુ છે કે 'હરિભદ્ર યાકિનીસાધ્વીને પોતાની ધર્મમાતા સ્વીકારી તેણીને લીધે પોતાનુ 'સાચાધર્મ' મા પરિવર્તન થયુ એમ કહેવા માગે છે આ એક જાતનો પુનર્જન્મ કહી શકાય તે પરિવર્તન કેમ બનવા પામ્યુ તે લોકો ચાલી આવતી કિવદતીઓ પરથી લખવામા આવ્યુ છે, પરતુ એ ઘણા ભાગે વિશ્વાસપાત્ર છે 'વિરહ' ચિન્હનુ કારણ કિવદતી પ્રમાણે હરિભદ્રના ભાણેજ અને શિષ્યો હસ પરમહસનુ મરણ છે એ સબધીની કથા ભલે રસપ્રદ હોય પરતુ ઝીણવટથી જોનાર અભ્યાસી તેને હરિભદ્રના જીવનના ઐતિહાસિક મૂળ તરીકે નહી સ્વીકારે તે બને શિષ્યો હતા ને તેઓ બૌદ્ધ સિદ્ધાત ચોરી છૂપીથી શીખવા જતા મરણ પામ્યા તે આ દતકથાનો મૂળ પાયો કહેવાય, અને આમા કઈ ખાસ ન મનાય તેવુ નથી, પરતુ એટલુ તે બહુજ સાવચેતીપૂર્વક સ્વીકારવુ જોઈએ.' જૈન સાહિત્યસશોધક ખડ ૩, અ૰ ૩ માં આ પ્રસ્તાવનાનો ગુજરાતી અનુવાદ પૃ. ૨૮૨ થી ૨૯૪ છપાયો છે તે જુઓ.

કારી ઠગવના એ અનુચિત છે (૪) કારણસિવાય ગમે તે અને ગમે તેટલા વસ્ત્રો સાધુને ખપે નહિ-વગેરે અનેક સાફ સાફ વાતો જિન-પુજા, જૈનસાધુભિક્ષા, જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠા, જિનગૃહ, જૈનદીક્ષા વગેરે અનેક વિષયો સબધે સત્યપણે ઠસાવવા માટે કહી-પોતે શ્રી મહાવીર પ્રરૂપિત શુદ્ધ આચાર પાળી એક મહાન્ વીર સુધારક તરીકે હરિભદ્રસુરિએ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે

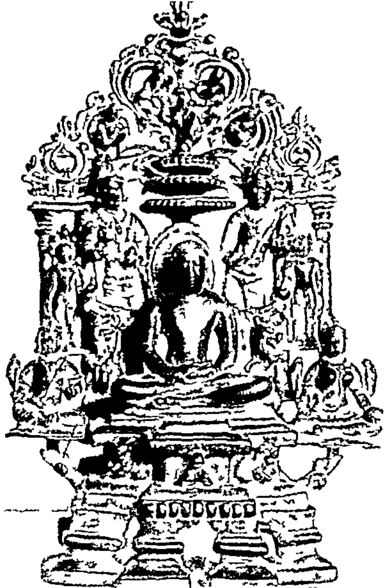
૨૧૪ **હેકજીવન.** શ્રી હરિભદ્ર ચિત્રકૂટના સમર્થ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન્ અને રાજ્યપુરોહિત વિદ્વત્તાના અભિમાને તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જેનુ કહેલુ ન સમજુ તેનો શિષ્ય હું થાઉં એકદા જૈન સાધ્વી યાકિની મહત્તગના મુખેથી નીકળેલી ગાથા પોતે સમજી ન શક્યા, માન ગળ્યુ, એટલે તે આર્યા પાસે શિષ્ય થવા ગયા તેણીએ ધર્માચાર્ય જિનભટમુનિ પાસે શિષ્ય-દીક્ષા લેવા જણાવ્યુ ભગવતી દીક્ષા લીધી આર્યાના પુત્ર તરીકેજ પોતે હમેશ રહી દરેક ગ્રથમા પોતાને માટે 'મહત્તરા યાકિનીસૂત્ર-ધર્મપુત્ર' એવુ વિશેષણ વાપર્યું છે તે આચાર્ય થયા, હસ અને પરમહસ નામના પોતાના ભાણેજને દીક્ષા આપી શિષ્ય કર્યા શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા પછી તે વખતે મગધ વગેરે દેશોમા બૌદ્ધદર્શનની ઘણી પ્રબળતા હતી અને અનેક સ્થળે એ પ્રખર તાર્કિક બૌદ્ધોના વિદ્યાપીઠો હતા ત્યા જઇ બૌદ્ધશાસ્ત્રો જાણવાની એ બને શિષ્યોને તીવ્ર ઉત્કટા થતા ત્યા જવા ગુરૂએ આજ્ઞા આપી

૨૧૫ અસહિષ્ણુતાને અગે એ બને શિષ્યોને જૈન સાધુ હોવાની શકા જતા જિનની પ્રતિમાને ચાલવાના માર્ગપર રાખી તેપર પગ દઇને ચાલે છે કે નહિ એ ત્યાના અધિકારીએ જોવા ઇચ્છ્યુ તે શિષ્યોએ તે પ્રતિમાના કઠ ઉપર ખડીની ત્રણ રેખા કરી જિન પ્રતિમાને બુદ્ધપ્રતિમા બનાવી પછી તે ઉપર પગ દઈ ચાલ્યા આથી તે બનેને મારી નાખવાનો બૌદ્ધોનો વિચાર જણાતા તેઓએ તે સ્થળનો ત્યાગ કર્યો પાછળ બૌદ્ધ રાજાનુ લશ્કર આવ્યુ હસ લડતા આખર મરાયો પરમહસ આખરે ગુરૂપાસે ચિત્રકૂટ પહોચ્યો ને

૨૧૬ આ સૂરિ જૈન ધર્મના શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં બહુ પ્રસિદ્ધ અને મહાવિદ્વાન્ થયા છે તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં ધર્મ-વિચાર અને દાર્શનિક વિષયના અનેક ઉત્તમોત્તમ તથા ગંભીર તત્ત્વ-પ્રતિપાદક ગ્રંથો રચ્યા છે આ ગ્રંથોમાં સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશે-ષિક, અદ્વૈત, ચાર્વાક, બૌદ્ધ, જૈન આદિ સર્વે દર્શનો અને મતોની તેમણે અનેક રીતે આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે આ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન મતોના સિદ્ધાંતોની વિવેચના કરતી વખતે પોતાના વિરોધી મતવાળા વિચારકોનો પણ ગૌરવપૂર્વક નામોલ્લેખ કરનારા અને સમભાવપૂર્વક મૃદુ તથા મધુર શબ્દોથી વિચાર-મીમાંસા કરનાર આવા જે કોઈ વિદ્વાન્ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય હોય તો તેમાં શ્રી હરિભદ્રનું નામ સૌથી પ્રથમ મૂકવા યોગ્ય છે જૈન ઇતિહાસમાં આ આચાર્યનું સ્થાન અતિ મહ-ત્ત્વનું છે જૈનધર્મના-જેમાં મુખ્યપણે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના-ઉત્તરકા-લીન (આધુનિક) સ્વરૂપના સંગઠન કાર્યમાં તેમના જીવને ઘણો મોટો ભાગ લીધો છે ઉત્તરકાલીન જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેઓ પ્રથમ લેખક ગણાય છે, અને જૈન સમાજના ઇતિહાસમાં નવીન સંગઠનના એક પ્રધાન વ્યવસ્થાપક કહેવા યોગ્ય છે આ રીતે તેઓ જૈનધર્મના પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન ઇતિહાસના મધ્યવર્તી સીમાસ્તંભ સમાન છે

૨૧૭ તેમણે ૧૪૦૦ પ્રકરણ ગ્રંથો લખેલા કહેવાય છે,[૧૫૩] તે તેમની કૃતિઓના જે જુદા જુદા પ્રકરણો છે તેનો સરવાળો લાગે છે, ગમેતેમ હો, પરંતુ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ થતા ગ્રંથોમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ, પ્રનિષ્ઠિત અને પ્રૌઢ ગ્રંથોનાં નામ આ છે-૧ અનેકાન્તવાદ પ્રવેશ ૨ અનેકાન્તજયપતાકા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત, ૩ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર-

૧૫૩ સં ૮૩૪ માં કુવલયમાલાના કર્તા ઉદ્યોતનસૂરિ તેમાં પોતાના એક વિદ્યાગુરૂ હરિભદ્રસૂરિ જણાવી તેમને 'बहुगयसत्थवित्थरपत्थरीयपयड सच्चत्थो-બહુ ગ્રંથ સાર્થ વિસ્તાર પ્રસારિત પ્રકટ સત્યાર્થનું વિશેષણ આપે છે તે સાર્થક છે

ધાતુની અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિન મૂર્તિ—જૂની કર્ણાટકી લિપિ સહિત
[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

૨૨૧ ઉપરના પારા ૨૧૭ માં જણાવેલા સિવાય તેમના બીજા ગ્રંથો — અનેકાન્તપ્રઘટ્ટ, આવશ્યક નિર્યુક્તિની અતિ નાની ૧૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા, (બૃહત્ ટીકાનું પ્રમાણ ૮૪૦૦૦ શ્લોક છે), કથાકોશ, કર્મસ્તવવૃત્તિ, કુલક, ક્ષમાવલ્લીબીજ, ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ, (આ સં. ૧૨૮૫ માં રચાઈ છે તેથી તેના રચનાર અન્ય હરિભદ્રસૂરિ છે જૈ. સ. પ્ર. પૃ. ૩૫) ચૈત્યવંદનાભાષ્ય સંસ્કૃત, જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા, જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી (વે. નં. ૧૬૦૨) જીવાભિગમ લઘુવૃત્તિ, જ્ઞાનપંચક વિવરણ, જ્ઞાનાદિત્ય પ્રકરણ, તત્ત્વતરંગિણી, તત્ત્વાર્થ લઘુવૃત્તિ, દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ, દશવૈકાલિકાવચૂરિ, દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ, દ્વિજવદનચપેટા, (અથવા વેદાંકુશ) કે જેમાં હિંદુવર્ણ વ્યવસ્થાનું ખંડન છે (વે. નં. ૧૬૮૭ પ્ર. હે. ગ્રં. પાટણ) ધર્મલાભસિદ્ધિ, ધર્મસાર મૂલટીકા, ધૂર્તાખ્યાન, ન્યાયવિનિશ્ચય, ન્યાયાવતારવૃત્તિ' પંચનિયંઠી, (નિર્ગ્રંથી), પંચલિંગી, પંચસંગ્રહ, (મુદ્રિત) પંચસ્થાનક, પરલોકસિદ્ધિ, પિંડનિર્યુક્તિ વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, બૃહન્મિથ્યાત્વમથન, મુનિપતિચરિત, યતિદિનકૃત્ય, યશોધરચરિત્ર, યોગશતક, યોગવિંશતિ, લગ્નશુદ્ધિ, લઘુક્ષેત્રસમાસ, લોકબિન્દુ, વીરસ્તવ, વીરાંગદકથા, વેદબાહ્યતા નિરાકરણ, વ્યવહારકલ્પ, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ, શ્રાવકધર્મતંત્ર, ષડ્દર્શની, સક્તિપંચાસી, (?) સંગ્રહણીવૃત્તિ, (પી. ૧, ૪૯) સંપંચાસિત્તરી, સંબોધસિત્તરી, સંસારદાવાસ્તુતિ (મુદ્રિત), સંસ્કૃતાત્માનુશાસન, સર્વજ્ઞસિદ્ધિ પ્રકરણ સટીક, સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહાર—આ ઉપરાંતના ૨૬ ગ્રંથ સાથે ગણતાં કુલ ૮૨ ની સંખ્યા થાય છે[૧૫૮] ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિ સટીક, ન્યાયામૃતતરંગિણી, એ બે ગ્રંથો વધીને

૧૫૮ પં. હરગોવિંદદાસ કૃત હરિભદ્રચરિત્રમ્ (જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા નં. ૨) પૃ. ૨૦ થી ૩૦ માંથી આ ગ્રંથનામો લીધાં છે. તેમજ જુઓ સ્વ. શ્રી મનસુખલાલ કિરતચંદ મહેતાનો લેખ 'ષડ્દર્શનવેત્તા શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ' જૈન ધર્મપ્રકાશ સં. ૧૯૭૫ અંક ૫ પૃ. ૫ બેચરદાસકૃત 'જૈનદર્શન' (હરિભદ્રકૃત ષડ્દર્શન સમુચ્ચયમાંના જૈનદર્શન પ્રકરણનો ટીકાસહિત અનુવાદ) ગ્રંથમાં આપેલ પ્રસ્તાવના.

૨૧૯ જૈનધર્મના પવિત્ર પુસ્તક કે જેને આગમ કહેવામા આવે છે તે પ્રાકૃત ભાષામા હોવાથી વિદ્વાનો તેમજ અલ્પબુધ્ધિવાળા મનુષ્યોને પણ સુબોધક થાય તે માટે આ સૂરિએ સસ્કૃત ટીકાઓ રચી આ સમય સુધી પ્રાકૃત ભાષામા ચૂર્ણિઓ લખાતી હતી વર્તમાનમા આની પૂર્વે કોઈ પણ સસ્કૃત ટીકા કોઈપણ સૂત્ર પરની મળતી નથી

૨૨૦ હુમન યાકોબી કહે છે કે 'આગમ ગ્રથો ઉપરના જૂના ટીકાગ્રથો જેવા કે નિર્યુક્તિઓ, ચૂર્ણિઓ અને ભાષ્યો એ બધા પ્રાકૃતમાજ છે ઉપરોક્ત નદીસૂત્ર પરની જિનદાસ ગણિની ચૂર્ણિ ઈ સ ૬૭૭ મા પૂર્ણ થઈ તે પણ પ્રાકૃતમાજ છે પોતાના પૂર્વગામીના લખાણનો ઉપયોગ કરી હરિભદ્રે એ જ ગ્રથો ઉપર નવી ટીકા લખી, અને તે સસ્કૃતમા લખી તેમજ એમણે બીજા સૂત્રો ઉપરની ટીકાના સબધમા પણ તેમજ કર્યું શ્વેતામ્બર સાહિત્યમા આપણે એથી વધારે કોઈ જૂની સસ્કૃત ટીકાના વિષયમા જાણતા નથી, એટલે કહી શકાય કે આ ફેરફાર હરિભદ્રથીજ થયો હતો અને છેવટે એટલુ તો ચોક્કસ છે જ કે આ નવી પદ્ધતિને એમણે વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યુ હતુ જોકે પાછળથી તો એમા પણ પ્રગતિ થયેલી છે પ્રો૦ લોયમેનના કહેવા મુજબ હરિભદ્ર મૂળ ગ્રથ ઉપર સસ્કૃતમા ટીકા લખતા, પરતુ કથાનકોને અને ચૂર્ણિના અમુક ઉતારાઓને મૂળ પ્રાકૃતમા જ રહેવા દેતા, જ્યારે શીલાક કે જે એમના પછી એક સદી બાદ થયા તે પોતાની ટીકામા આવા પ્રાકૃત અવતરણો ન આપતા તેમનો સસ્કૃત અનુવાદ જ આપે છે'૧૫૭

निरोद्धुं पार्यते केन समरादित्यजन्मन ।
प्रशमस्य वशीभूत समरादित्यजन्मन ॥

धनपालकृत तिलकमजरी

वंदे सिरि हरिभद्द सूरिं विउसयणणिग्गय पयाव ।
जेण य कहा पबधो समराइच्चो विणिम्मविओ ॥

—દેવચદ્રકૃત શાતિચરિત્રની આદિમાથી.

૧૫૭ 'સમરાઇચ્ચકહા' પરની પ્રસ્તાવના.

કેશવનાથ મોદી પાસે છે મોહિકપ્રતિષેધ (પાટણસૂચિ ન ૬)

[આ પેલી ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ સં ૧૧૮૫ મા રચાયેલી છે તે, સંગ્રહણીવૃત્તિ, મુનિપતિ ચરિત્રના રચનાર અન્ય-બૃહદ્ગચ્છના માનદેવસૂરિ શિ જિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ જણાય છે જુઓ જેસ પ્ર પૃ ૩૪, ૨૫]

૨૨૨ પ્રો૦ હુમન યાકોબી समराइच्च कहा ની પ્રસ્તાવનામા કહે છે કે-" પારિભાષિક અર્થમા જોઇએ તો આપણે ખાસ કહેવુ જોઇએ કે હરિભદ્ર પ્રકરણોનાજ કર્તા છે પદ્ધતિસર શાસ્ત્રીય રૂપમા જે ગોઠવાયેલુ હોય તે પ્રકરણ કહેવાય છે ગમેતેમ લખાયેલા અને આડી અવળી કથાઓવાળા એના આગમોથી આ તદ્દન નિરાળી વસ્તુ છે આ પ્રમાણે લખવાની પદ્ધતિ મૂળ તો બ્રાહ્મણોથી શરૂ થઇ, અને એમનુ આનુ કેટલુક જૂનુ સાહિત્ય જોવામા આવે છે ઉમાસ્વાતિનું યા ઉમાસ્વામિનુ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર એ જૈન સાહિત્યમા આ પ્રકારનો પહેલો દાખલો છે, અને શ્વેતામ્બર તેમજ દિગમ્બર બન્ને આ ગ્રંથ પોતાનો હોવાનો દાવો કરે છે દિગબરો કે જેઓ આગમને માનતા નથી તેઓનું જૂનુ સાહિત્ય બહુધા સસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃતમા લખાયેલા પ્રકરણોનુજ બનેલુ છે, પરંતુ શ્વેતામ્બરોમા આપણે પ્રકરણોના પહેલા લેખક તરીકે સિદ્ધસેન દિવાકરને નિ:સ શયપણે ગણવી જોઇએ હરિભદ્ર તો શ્વેતામ્બરોના સાહિત્યને પૂર્ણતાની ઉચી ટોચે પહોચાડયુ જોકે એમના ગ્રંથોમાના કેટલાક પ્રાકૃતમા છે, પરંતુ ઘણાખરા સસ્કૃતમાજ છે આમા જૈન સપ્રદાયના પદાર્થવર્ણન ઉપરાત વિરોધી મતવાળા બ્રાહ્મણો તેમજ બૌદ્ધોના સાપ્રદાયિક ધોરણો બાબત એક ટુકો ખ્યાલ, અને કેટલીક ચર્ચા તથા એના ખડનો પણ છે આ જાતના ગ્રંથોમા હરિભદ્રની દિઙ્નાગના ન્યાયપ્રવેશ ઉપરની ટીકા જોકે તે એક પ્રકરણ નથી, બહુ ઉપયોગી અને મહત્ત્વની છે જૈનોને પ્રમાણનિરૂપણનો કોઈ ગ્રંથ પૂરો પાડવાના હેતુથી સિદ્ધસેન દિવાકરે ન્યાયાવતાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો પ્રમાણની બાબતમા પણ જૈન

વસુબન્ધુ, શાન્તરક્ષિત, અને શુભગુપ્ત, અને (૩) જૈન—અજિતયશ, ઉમાસ્વાતિ, જિનદાસ મહત્તર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવનાયક, ભદ્રબાહુ, મલ્લવાદી, સમન્તભદ્ર, સિધ્ધસેન દિવાકર અને સંઘદાસગણિ આ ઉપરાંત વાસવદત્તા (સુબન્ધુકૃત) અને પ્રિયદર્શના (હર્ષકૃત) એ બે ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે

૨૨૫ આ પૈકી ભર્તૃહરિના મૃત્યુનો સમય સં ૭૦૬–૭ નિશ્ચિત છે કારણકે ચીની યાત્રાળુ ઇત્સિંગે પોતાના હિન્દના પ્રવાસમા તેમ જણાવ્યુ છે કુમારિલ સં ૭૫૦ આસપાસ થયેલ ગણાય છે ધર્મપાલ સં ૬૫૬ થી ૬૯૧ ની વચ્ચે વિદ્યમાન હતા અને તેના શિષ્ય ધર્મકીર્તિ થયા તેનો સમય સં ૬૯૧ થી ૭૦૬ સુધીનો ઠીક રીતે માની શકાય જિનદાસે નન્દીચૂર્ણિ સં ૭૩૩ મા રચી કુવલયમાલાની પ્રાકૃત કથા સં ૮૩૪–૩૫ મા રચનાર ઉદ્યોતનસૂરિ ઉર્ફે દાક્ષિણ્ય(ણ્ય)ચિન્હ સૂરિ હરિભદ્રસૂરિના સાક્ષાત્ શિષ્ય હતા આ પરથી જણાય છે કે સં ૭૩૩ ની નંદીચૂર્ણિ પછી લગભગ પચાસ વર્ષે એટલે સં ૮૨૦ મા પોતે નંદી ટીકા રચી હોવી ઘટે તેથી તે સંવત્ લગભગ હરિભદ્રસૂરિ વિદ્યમાન હતા [વિ સં ૫૮૫ મા સામાન્ય રીતે તેમનો સ્વર્ગવાસ શ્રુતપરંપરાએ થયેલો ગણવામા આવે છે તે સમય બંધ બેસતો નથી] વિક્રમ સંવત્ ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો હરિભદ્રસૂરિનો સમય લઇએ તો વાંધો નથી

૨૨૬ હરિભદ્ર સૂરિએ જૈનશ્વેતામ્બર સાહિત્યમા એક યુગકાર છે તેમની બહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને સમન્વયશક્તિનો પરિચય તેમના ગ્રંથોપરથી યથાર્થ રીતે થાય છે તેમની શતમુખી પ્રતિભાનો સ્રોત તેમના રચેલા [૧૫૯]ચાર અનુયોગ-

૧૫૯ ૧ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક-ધર્મસંગ્રહણી આદિ, ૨ ગણિતાનુયોગ સંબંધી-ક્ષેત્રસમાસટીકા આદિ, ૩ ચરણકરણાનુયોગને લગતા-પંચવસ્તુ ધર્મબિન્દુ આદિ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગવિષયક-સમરાઈચ્ચકહા, આદિ, ગ્રંથ મુખ્ય છે

સિદ્ધાત સ્થાપનાને બદલે હરિભદ્રે દિઙ્નાગ ઉપર ટીકા લખીને જૈનોને બૌદ્ધ પ્રમાણશાસ્ત્રીઓના ગ્રથોનુ અધ્યયન કરવાની પ્રેરણા કરી આ રીતે દેખાવમા તો એમણે એ લોકોની ભારે મહતા સ્વીકારી, પરતુ પોતાના અનેકાતજયપતાકા ગ્રથમા ધર્મકીર્તિના પ્રમાણ વિષેના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનુ સારૂ ખડન પણ કર્યું એમના પછી ઘણા વર્ષો સુધી જૈનોને બૌધ્ધોના પ્રમાણનિરૂપણમા રસ રહ્યો હતો, અને એને લીધેજ અત્યારે આપણે ધર્મકીર્તિનુ ન્યાયબિન્દુ અને ધર્મોત્તરની ન્યાયબિન્દુટીકા ઉપલબ્ધ કરી શકયા છીએ, કારણકે આ ગ્રથોની જૂનામા જૂની પ્રતો અને બીજા ગ્રથ ઉપરની ટીકાનો અમુક ભાગ જૈન ભડારોમાથીજ મળેલ છે '

૨૨૩ તેમના રચેલા આધ્યાત્મિક અને તાત્ત્વિક ગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય કરવાથી માલૂમ પડે છે કે તેઓ પ્રકૃતિથી અતિ સરલ, આકૃતિથી અતિ સૌમ્ય અને વૃત્તિથી અતિ ઉદાર હતા તેમનો સ્વભાવ સર્વથા ગુણાનુરાગી હતો જૈનધર્મ ઉપર અનન્ય શ્રધ્ધા છતા તથા તે ધર્મના પોતે મહાસમર્થક હોવા છતા તેમનુ હૃદય નિષ્પક્ષપાત-પૂર્ણ હતુ સત્યનો આદર કરવામા સદૈવ તત્પર હતા ધર્મ તથા તત્ત્વના વિચારોનો ઊહાપોહ કરતી વખતે પોતાની મધ્યસ્થતા અને ગુણાનુરાગિતાની કદાપિ ઉપેક્ષા કરતા નહી હતા તાત્પર્ય કે તેઓ મોટા ઉદારચિત્ત સાધુપુરૂષ હતા, સત્યના ઉપાસક હતા ભારતના સમુચિત ધર્માચાર્યોના પુણ્યશ્લોક ઇતિહાસમા તેઓ એક ઉચ્ચ શ્રેણિમા વિરાજમાન થવા યોગ્ય પવિત્ર હૃદયી જૈનાચાર્ય હતા

૨૨૪, તેમના ગ્રંથોમા જે દાર્શનિક અને ગ્રથકારોના નામ નામ મળી આવે છે તે એ છે કે (૧) બ્રાહ્મણધર્મના ગ્રન્થકારો, આસુરિ ઈશ્વરકૃષ્ણ કુમારિલ મીમાસક, પતજલિભાષ્યકાર, પાતજલ યોગાચાર્ય, પાણિનિ વૈયાકરણ ભગવદ્ગોપેન્દ્ર, ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ, વ્યાસમહર્ષિ, વિન્ધ્યવાસી, અને શિવધર્મોત્તર (૨) બૌદ્ધ-ગ્રન્થકારો, દિનકર (!), દિઙ્નાગાચાર્ય, ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ, ધર્મોત્તર, ભદન્તદિન્ન

વસુબન્ધુ, શાન્તરક્ષિત, અને નુભગુપ્ત, અને (૩) જૈન-અજિતયશા, ઉમાસ્વાતિ, જિનદાસ મહત્તર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવવાચક, ભદ્રબાહુ, મલ્લવાદી, સમન્તભદ્ર, સિદ્ધસેન દિવાકર અને સંઘદાસગણિ આ ઉપરાંત વાસવદત્તા (સુબન્ધુકૃત) અને પ્રિયદર્શિકા (હર્ષકૃત) એ બે ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે

૨૨૫ આ ઉપરાંત ભર્તૃહરિના મૃત્યુનો સમય સં ૭૦૬-૭ નિશ્ચિત છે કારણકે ચીની યાત્રાળુ ઇત્સિંગે પોતાના હિન્દના પ્રવાસમા તેમ જણાવ્યુ છે કુમારિલ સં ૭૫૦ આસપાસ થયેલ ગણાય છે ધર્મપાલ સં ૬૫૬ થી ૬૯૧ ની વચ્ચે વિદ્યમાન હતા અને તેના શિષ્ય ધર્મકીર્તિ થયા તેનો સમય સં ૬૯૧ થી ૭૦૬ સુધીનો ઠીક રીતે માની શકાય જિનદાસે નન્દીચૂર્ણિ સં ૭૩૩ મા રચી કુવલયમાળાની પ્રાકૃત કથા સં ૮૩૪-૩૫ મા રચનાર ઉદ્યોતનસૂરિ ઉર્ફે દાક્ષિણ્ય(ણ્ય)ચિન્હ સૂરિ હરિભદ્રસૂરિના સાક્ષાત્ શિષ્ય હતા આ પરથી જણાય છે કે સં ૭૩૩ ની નંદીચૂર્ણિ પછી લગભગ પચાસ વર્ષ એટલે સં ૮૨૦ મા પોતે નંદી ટીકા રચી હોવી ઘટે તેથી તે સંવત્ લગભગ હરિભદ્રસૂરિ વિદ્યમાન હતા [વિ સં ૫૮૫ મા સામાન્ય રીતે તેમનો સ્વર્ગવાસ શ્રુતપરંપરાએ થયેલો ગણવામા આવે છે તે સમય બંધ બેસતો નથી] વિક્રમ સંવત્ ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો હરિભદ્રસૂરિનો સમય લઇએ તો વાંધો નથી

૨૨૬ હરિભદ્ર સૂરિએ જૈનશ્વેતામ્બર સાહિત્યમા એક યુગકાર છે તેમની બહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને સમન્વયશક્તિનો પરિચય તેમના ગ્રંથોપરથી યથાર્થ રીતે થાય છે તેમની શતમુખી પ્રતિભાનો સ્રોત તેમના રચેલા ૧૫૯ચાર અનુયોગ-

૧૫૯ ૧ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક-ધર્મસંગ્રહણી આદિ, ૨ ગણિતાનુયોગ સંબંધી-ક્ષેત્રસમાસટીકા આદિ, ૩ ચરણકરણાનુયોગને લગતા-પંચવસ્તુ ધર્મબિન્દુ આદિ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગવિષયક-સમરાઇચ્ચકહા, આદિ, ગ્રંથ મુખ્ય છે

વિષયક ગ્રથોમાજ નહિ, બલ્કે જૈન ન્યાય તથા ભારતવર્ષીય તત્કાલીન સમગ્ર દાર્શનિક સિદ્ધાતોની[૧૬૦] ચર્ચાવાળા ગ્રથોમા પણ વહેલો છે આટલુ કરીને તેમની પ્રતિભા મૌન થઇ નહિ, તેમણે યોગમાર્ગમા એક એવી દિશા બતાવી કે જે કેવલ જૈન યોગસાહિત્યમા એક નવીન વસ્તુ છે જૈનશાસ્ત્રમા આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનુ પ્રાચીન વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપે, ચાર ધ્યાનરૂપે અને બહિરાત્મ આદિ ત્રણ અવસ્થાઓ રૂપે મળે છે હરિભદ્રસૂરિએ તે આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું યોગરૂપે વર્ણન કર્યું છે વળી તેમા તેમણે જે શૈલી રાખી છે તે અત્યારસુધીના ઉપલબ્ધ યોગવિષયક સાહિત્યમાના કોઇ પણ ગ્રથમા જોવામા આવેલ નથી તેઓ પોતાના ગ્રથોમા અનેક યોગીઓનો નામનિર્દેશ કરે છે,[૧૬૧] અને વળી યોગવિષયક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરે છે[૧૬૨] કે જે હમણા પ્રાપ્તજ નથી સંભવ છે કે આ અપ્રાપ્ય ગ્રથોમા તેમના વર્ણન જેવી શૈલી રહી હોય, પરતુ હમણા તો આ વર્ણનશૈલી અને યોગવિષયક વસ્તુ તદ્દન અપૂર્વ છે

૨૨૭ 'જૈન યોગસાહિત્યમા નવો યુગ સ્થાપિત કરનાર હરિભદ્રસૂરિ છે તેથી તેમના પહેલા યોગસબધીની સ્થિતિ ટુકમા કહી શકાય તે એ છે કે જૈનસપ્રદાય નિવૃત્તિપ્રધાન છે તેના પ્રવર્તક ભગવાન્ મહાવીરે બાર વર્ષથી અધિક સમય સુધી મૌન ધારણ કરી માત્ર આત્મચિન્તનદ્વારા યોગાભ્યાસમાજ મુખ્યપણે જીવન ગાળ્યું તેમના હજારો શિષ્ય શિષ્યા એવા હતા કે જેમણે ઘરબાર છોડી યોગાભ્યાસદ્વારા સાધુજીવન ગાળવાનુ પસદ કર્યું હતુ આગમોમા સાધુચર્યાનું વર્ણન છે તે જોવાથી જણાશે કે પાચ યમ, તપ, સ્વાધ્યાય

૧૬૦ અનેકાન્તજયપતાકા, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય

૧૬૧ ગોપેન્દ્ર (યોગબિન્દુ શ્લોક ૨૦૦), કાલાતીત (યોગબિન્દુ શ્લોક ૩૦૦) પતજલિ ભદન્તભાસ્કરબન્ધુ, ભગવદ્(ત્ત)વાદી (યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક ૧૬ ટીકા)

૧૬૨ યોગનિર્ણય આદિ (યોગદૃ૦ શ્લોક ૧ ટીકા)

વસુબન્ધુ, શાન્તરક્ષિત, અને શુભગુપ્ત, અને (૩) જૈન—અજિતયશ, ઉમાસ્વાતિ, જિનદાસ મહત્તર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવનાચક, ભદ્રબાહુ, મલ્લવાદી, સમન્તભદ્ર, સિધ્ધસેન દિવાકર અને સંઘદાસગણિ આ ઉપરાંત વાસવદત્તા (સુબન્ધુકૃત) અને પ્રિયદર્શના (હર્ષકૃત) એ બે ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે.

૨૨૫ આ પછી ભર્તૃહરિના મૃત્યુનો સમય સં. ૭૦૬–૭ નિશ્ચિત છે કારણકે ચીની યાત્રાળુ ઇત્સિંગે પોતાના હિન્દના પ્રવાસમાં તેમ જણાવ્યું છે. કુમારિલ સં. ૭૫૦ આસપાસ થયેલ ગણાય છે. ધર્મપાલ સં. ૬૫૬ થી ૬૯૧ ની વચ્ચે વિદ્યમાન હતા અને તેના શિષ્ય ધર્મકીર્તિ થયા તેનો સમય સં. ૬૯૧ થી ૭૦૬ સુધીનો ઠીક રીતે માની શકાય. જિનદાસે નન્દીચૂર્ણિ સં. ૭૩૩ માં રચી. કુવલયમાલાની પ્રાકૃત કથા સં. ૮૩૪–૩૫ માં રચનાર ઉદ્યોતનસૂરિ ઉર્ફે દાક્ષિણ્ય(ણ્ય)ચિન્હ સૂરિ હરિભદ્રસૂરિના સાક્ષાત્ શિષ્ય હતા. આ પરથી જણાય છે કે સં. ૭૩૩ ની નંદીચૂર્ણિ પછી લગભગ પચાસ વર્ષે એટલે સં. ૮૨૦ માં પોતે નંદી ટીકા રચી હોવી ઘટે તેથી તે સંવત્ લગભગ હરિભદ્રસૂરિ વિદ્યમાન હતા. [વિ. સં. ૫૮૫ માં સામાન્ય રીતે તેમનો સ્વર્ગવાસ શ્રુતપરંપરાએ થયેલો ગણવામાં આવે છે તે સમય બંધ બેસતો નથી.] વિક્રમ સંવત્ ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો હરિભદ્રસૂરિનો સમય લઇએ તો વાંધો નથી.

૨૨૬ હરિભદ્ર સૂરિએ જૈનશ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં એક યુગકાર છે. તેમની બહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને સમન્વયશક્તિનો પરિચય તેમના ગ્રંથોપરથી યથાર્થ રીતે થાય છે. તેમની શતમુખી પ્રતિભાનો સ્રોત તેમના રચેલા[૧૫૯] ચાર અનુયોગ-

૧૫૯ ૧ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક–ધર્મસંગ્રહણી આદિ, ૨ ગણિતાનુયોગ સંબંધી–ક્ષેત્રસમાસટીકા આદિ ૩ ચરણકરણાનુયોગને લગતા–પંચવસ્તુ ધર્મબિન્દુ આદિ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગવિષયક–સમરાઇચ્ચ-કહા, આદિ, ગ્રંથ મુખ્ય છે.

વિષયક ગ્રંથોમાંજ નહિ, બલ્કે જૈન ન્યાય તથા ભારતવર્ષીય તત્કાલીન સમગ્ર દાર્શનિક સિદ્ધાંતોની [૧૬૦]ચર્ચાવાળા ગ્રંથોમાં પણ વહેલો છે આટલું કરીને તેમની પ્રતિભા મૌન થઇ નહિ, તેમણે યોગમાર્ગમાં એક એવી દિશા બતાવી કે જે કેવલ જૈન યોગસાહિત્યમાં એક નવીન વસ્તુ છે જૈનશાસ્ત્રમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું પ્રાચીન વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપે, ચાર ધ્યાનરૂપે અને બહિરાત્મ આદિ ત્રણ અવસ્થાઓ રૂપે મળે છે હરિભદ્રસૂરિએ તે આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું યોગરૂપે વર્ણન કર્યું છે વળી તેમાં તેમણે જે શૈલી રાખી છે તે અત્યારસુધીના ઉપલબ્ધ યોગવિષયક સાહિત્યમાંના કોઇ પણ ગ્રંથમાં જોવામાં આવેલ નથી તેઓ પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક યોગીઓનો નામનિર્દેશ કરે છે,[૧૬૧] અને વળી યોગવિષયક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરે છે[૧૬૨] કે જે હમણાં પ્રાપ્ય નથી ખબર છે કે આ અપ્રાપ્ય ગ્રંથોમાં તેમના વર્ણન જેવી શૈલી રહી હોય, પરંતુ હમણાં તો આ વર્ણનશૈલી અને યોગવિષયક વસ્તુ તદ્દન અપૂર્વ છે

૨૨૭ 'જૈન યોગસાહિત્યમાં નવો યુગ સ્થાપિત કરનાર હરિભદ્રસૂરિ છે તે સમજવા તેમના પહેલાંના યોગસંબંધીની સ્થિતિ ટુંકમાં કહી દેવાય તે એ છે કે જૈનસંપ્રદાય નિવૃત્તિપ્રધાન છે તેના પ્રવર્તક ભગવાન્ મહાવીરે બાર વર્ષથી અધિક સમય સુધી મૌન ધારણ કરી માત્ર આત્મચિન્તનદ્વારા યોગાભ્યાસમાંજ મુખ્યપણે જીવન ગાળ્યું તેમના હજારો શિષ્ય શિષ્યા એવા હતા કે જેમણે ઘરબાર છોડી યોગાભ્યાસદ્વારા સાધુજીવન ગાળવું પસંદ કર્યું હતું આગમોમાં સાધુચર્યાનું વર્ણન છે તે જોવાથી જણાશે કે પાંચ યમ, તપ, સ્વાધ્યાય

૧૬૦ અનેકાન્તજયપતાકા, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય

૧૬૧ ગોપેન્દ્ર (યોગબિન્દુ શ્લોક ૨૦૦), કાલાતીત (યોગબિન્દુ શ્લોક ૩૦૦) પતંજલિ ભદન્તભાસ્કરબન્ધુ, ભગવદ્દત્ત(ત્ત)વાદી (યોગ.દૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક ૧૬ ટીકા)

૧૬૨ યોગનિર્ણય આદિ (યોગદૃ૦ શ્લોક ૧ ટીકા)

આદિ નિયમ, ઇંદ્રિય-જય રૂપ પ્રસાહાર ઇત્યાદિ જે યોગના ખાસ અંગ છે તેને સાધુજીવનના એક મા ા પ્રાણ માનેલ છે (જુઓ આચારાગ, સૂત્રકૃતાગ, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, મૂલાચાર વગેરે) જૈન શાસ્ત્રમા યોગપર ત્યાસુધી ભાર આપ્યો છે કે પહેલા તો તે મુમુક્ષુઓને આત્મચિંતન સિવાયના બીજા કાર્યોમા પ્રવૃત્તિ કરવાની સમતિ જ આપતુ નથી અને અનિવાર્યપણે પ્રવૃત્તિ કરવી આવશ્યક હોય તો તે નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ કરવાનુ કહે છે આ નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિનુ નામ તેમા અષ્ટપ્રવચનમાતા છે (પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ—જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૪) સાધુજીવનની દૈનિક અને રાત્રિચર્યામા ત્રીજા પ્રહર સિવાયના બીજા ત્રણે પ્રહરોમા મુખ્યપણે સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કરવાનું કહ્યુ છે (ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૬) આ ખાસ લક્ષમા લેવાનુ છે કે જૈન આગમોમા યોગ અર્થમા પ્રધાનપણે ધ્યાનશબ્દ લગાડયો છે ધ્યાનનુ લક્ષણ, ભેદ પ્રભેદ આલબન આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન અનેક આગમોમા છે (સ્થાનાગ અ૦ ૪ ઉદ્દેશ ૧, સમવાયાગ સ૦ ૪, ભગવતીશતક ૨૫ ઉ ૭, ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૩૦ ગાથા ૩૫) આગમ પછી નિર્યુક્તિ આવે છે તેમા આગમગત ધ્યાનનુંજ સ્પષ્ટીકરણ છે (આવશ્યક નિર્યુક્તિ કાયોત્સર્ગ અધ્યયન ગા ૧૪૬૨ થી ૧૪૮૬) વાચક ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રમા પણ ધ્યાનનુ વર્ણન (અ૦ ૯ સૂ૦ ૨૭) છે, પરતુ તેમા આગમ અને નિર્યુક્તિથી વિશેષ નથી જિનભદ્ર ગણિના ધ્યાનશતકમા ઉક્ત આગમાદિ ગત ધ્યાનનુ માત્ર સ્પષ્ટીકરણ છે

૨૨૮ 'હવે હરિભદ્રસૂરિએ આ શૈલીને એકદમ બદલી તત્કાલીન પરિસ્થિતિ અને લોકરુચિ અનુસાર નવીન પરિભાષા આપીને અને અપૂર્વ વર્ણનશૈલી વાપરી જૈન યોગસાહિત્યમા નવો યુગ ઉપસ્થિત કર્યો તેના પુરાવા તરીકે તેમના રચેલા યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગવિંશિકા, યોગશતક અને ષોડશક એ ગ્રથો પ્રસિદ્ધ છે આ ગ્રથોમા તેમણે માત્ર જૈનમાર્ગાનુસાર યોગનુ વર્ણન કરીને સતોષ

માન્યો નથી પરતુ પાતજલ યોગસૂત્રમા વર્ણવેલી યોગપ્રક્રિયા અને તેની ખાસ પરિભાષાઓની સાથે જૈનસકેતોને પણ સરખાવેલ છે યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમા [૧૬૩]આઠ દૃષ્ટિનુ જે વર્ણન છે તે આખા યોગસાહિત્યમા એક નવીન દિશા છે આ સૂરિના યોગવિષયી ઉક્ત ગ્રથો તેમની યોગાભિરુચિ અને યોગવિષયક વ્યાપક બુદ્ધિના ખાસ નમૂના છે' [પડિત સુખલાલજીનો યોગદર્શન પર નિબધ]

૨૨૯ "હરિભદ્રસૂરિ મહાન્ સિદ્ધાતકાર અને દાર્શનિક વિચારક તો હતાજ પણ તે ઉપરાત મહાન્ કવિ પણ હતા, એમ જૈન પરપરા જણાવે છે પોતાની કવિત્વ શક્તિનો પરિચય મળે એવા કથા ચરિતો આખ્યાનો વગેરે કેવા લખ્યા હશે તેતો ઉપલબ્ધ ગ્રથ નામાવળી પરથી વિશેષ જાણી શકાય તેમ નથી कथाकोष, धूर्तख्यान, मुनिपतिचरित्र, यशोधरचरित्र, वीरागद कथा અને समरादित्यकथा આટલી કથાસાહિત્યની કૃતિઓ એમના નામે નોધેલી દેખાય છે, પણ તેમા માત્ર धूर्ताख्यान અને समरादित्यकथा એ બેજ કૃતિઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે, અને એ નિર્વિવાદરૂપે એમનીજ બનાવેલી છે એમ માની શકાય છે समराइच कहा એ હરિભદ્રસૂરિની કવિકલ્પનાની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા છે પ્રશમરસપ્રપૂર્ણ એવી એક ઉત્તમ કથા તરીકે એની પ્રશસા પાછળના ઘણા વિદ્વાનોએ કરી છે[૧૬૪] આ જૈનમુનિઓ

---

૧૬૩ આ આઠ દૃષ્ટિઓપર ૧૮ મા શતકમા થયેલ યશોવિજયજીએ ૨૧ થી ૨૪ એમ ચાર દ્વાત્રિશિકા સસ્કૃતમા રચી છે અને સાથે સસ્કૃત ન જાણનારા માટે આઠ દૃષ્ટિઓની સજ્ઝાય (સ્વાધ્યાય) ગૂજરાતી ભાષામા બનાવી છે

૧૬૪ ઉદ્યોતન સૂરિની કુવલયમાલાની પ્રસ્તાવના ધનપાલકૃત તિલકમજરી, દેવચદ્રસૂરિ કૃત શાંતિનાથચરિત, અને બીજા ઘણા વિદ્વાનોએ અનેક સ્થળે એની સ્તુતિ કરી છે જુઓ ફુટનોટ નં. ૧૫૧ હેમચદ્રસૂરિએ પોતાના કાવ્યાનુશાસનમા 'સકલકથા' ના નિદર્શક તરીકે સમરાદિત્યનો નામોલ્લેખ કર્યો છે [જુઓ ૧૦૪ પ્રકાશન પૃ ૩૪૦ समराइच्च वीरीहतर्नो ના समरादित्य संक्षेप]

આદિ નિયમ, ઇંદ્રિય-જય રૂપ પ્રત્યાહાર ઇત્યાદિ જે યોગના ખાસ અંગ છે તેને સાધુજીવનના એક માત્ર પ્રાણ માનેલ છે (જુઓ આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, મૂલાચાર વગેરે) જૈન શાસ્ત્રમાં યોગપર ત્યાંસુધી ભાર આપ્યો છે કે પહેલાં તો તે મુમુક્ષુઓને આત્મચિંતન સિવાયના બીજા કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની સમંતિજ આપતું નથી અને અનિવાર્યપણે પ્રવૃત્તિ કરવી આવશ્યક હોય તો તે નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહે છે આ નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિનું નામ તેમાં અષ્ટપ્રવચનમાતા છે (પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ-જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૪) સાધુજીવનની દૈનિક અને રાત્રિચર્યામાં ત્રીજા પ્રહર સિવાયના બીજા ત્રણે પ્રહરોમાં મુખ્યપણે સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે (ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૬) આ ખાસ લક્ષમાં લેવાનું છે કે જૈન આગમોમાં યોગ અર્થમાં પ્રધાનપણે ધ્યાનશબ્દ લગાડયો છે ધ્યાનનું લક્ષણ, ભેદ પ્રભેદ આલંબન આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન અનેક આગમોમાં છે (સ્થાનાંગ અ૦ ૪ ઉદ્દેશ ૧, સમવાયાંગ સ૦ ૪, ભગવતીશતક ૨૫ ઉ ૭, ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૩૦ ગાથા ૩૫) આગમ પછી નિર્યુક્તિ આવે છે તેમાં આગમગત ધ્યાનનુંજ સ્પષ્ટીકરણ છે (આવશ્યક નિર્યુક્તિ કાયોત્સર્ગ અધ્યયન ગા ૧૪૬૨ થી ૧૪૮૬) વાચક ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ ધ્યાનનું વર્ણન (અ૦ ૯ સૂ૦ ૨૭) છે, પરંતુ તેમાં આગમ અને નિર્યુક્તિથી વિશેષ નથી જિનભદ્ર ગણિના ધ્યાનશતકમાં ઉક્ત આગમાદિ ગત ધ્યાનનું માત્ર સ્પષ્ટીકરણ છે

૨૨૮ 'હવે હરિભદ્રસૂરિએ આ શૈલીને એકદમ બદલી તત્કાલીન પરિસ્થિતિ અને લોકરુચિ અનુસાર નવીન પરિભાષા આપીને અને અપૂર્વ વર્ણનશૈલી વાપરી જૈન યોગસાહિત્યમાં નવો યુગ ઉપસ્થિત કર્યો તેના પુરાવા તરીકે તેમના રચેલા યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગવિંશિકા, યોગશતક અને ષોડશક એ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે આ ગ્રંથોમાં તેમણે માત્ર જૈનમાર્ગાનુસાર યોગનું વર્ણન કરીને સંતોષ

૨૩૨ તેમનો શ્રી મહાવીરમાર્ગમા—અનેકાન્તદર્શનમા અટલ વિશ્વાસ હતો પોતાના 'લોકતત્ત્વનિર્ણય' ગ્રથમા જણાવ્યુ છે કે—

यधुर्न न स भगवानरयोऽपि नान्ये
साक्षान्नदृष्टतर एकतमोऽपि चैषा ।
श्रुत्वा वच सुचरित च पृथग् विशेष
वीर गुणातिशयलोलतयाश्रिता स्म ॥३२॥
नास्माक सुगत पिता न रिपवस्तीर्थ्या धन नैव तै
र्दत्त नैव तथा जिनेन न हृत किंचित्कणादादिभि ।
किंत्वेकान्तजगद्धित स भगवान् वीरो यतश्चामल
वाक्य सर्वमलोपहर्तृ च यतस्तद्भक्तिमन्तो वयम् ॥३३॥

—તે (શ્રી વીર) ભગવાન્ અમારા બધુ નથી, તેમ બીજા (દેવો) શત્રુ પણ નથી એ બધામા એકને પણ સારી રીતે સાક્ષાત્ જોયેલ નથી અમે જુદી જુદી જાતના વિશેષ પરમાર્થયુક્ત વચન અને ઉત્તમ ચરિત્રવાળા વીરને તેમના ગુણાતિશયપર લોલુપતા પ્રેમ થવાથીજ તેમના આશ્રિત અમે થયા છીએ

સુગત–બુદ્ધ અમારા કંઈ પિતા નથી, તેમ અન્ય તીર્થ–દર્શનવાળા અમારા શત્રુ નથી વળી તેઓએ તથા જિને અમને કઇ ધન આપ્યુ નથી તેમ કણાદ (વૈશેષિક) આદિએ અમારૂ કંઈ હરી લીધુ નથી પરતુ કેવળ જગતનુ કલ્યાણ કરનાર તે ભગવાન વીરનુ વાક્ય નિર્મલ છે, સર્વ દોષને દૂર કરનારૂ છે માટે તેના અમે ભક્તિવાળા છીએ

વખુ। ગ્સપૂર્વક વાચતા અ ે શ્રાવકો ભાવપૂર્વક સાભળતા એ ગ્રથની પ્રતો લખાવી સાધુઓને અર્પણ કરવામા બહુ પુણ્ય માનવામા આવતું

૨૩૦ 'આમા કથા મૂકી તે દ્વારા હરિભદ્રે જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ આદિ દુર્ગુણોને વશીભૂત થએલો આત્મા કેવી હીન દશા પામી જગતમા રઝળે છે, અને અહિંસા, સયમ, તપ, ક્ષમા, દાન વગેરે સદ્ગુણોના આચરણથી જીવાત્મા કેવી રીતે આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધે છે, તેના કાલ્પનિક ચરિત્રો વગી ઉત્તમ રીતે આલેખી બતાવ્યા છે

૨૩૧ 'આ સમરાઇચ્ચકહા મુખ્ય પ્રાકૃતભાષામા—જૈન મહારાષ્ટ્રીમા જ રચાયેલી છે પણ કવચિત્ કેટલાક સ્લો શૌરસેનીના પણ વાપરેલા છે કથા સામાન્ય રીતે ગદ્યમા લખાયેલી છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે વિરલ પદ્યો પણ વાપરેલા છે પદ્યભાગ ઘણો ખરો આર્યા છંદોનો છે અને થોડાક બીજા છદો પણ—જેવાકે પ્રમાણી, દ્વિપદી, વિપુલા વગેરે છે રચનાશૈલી સરલ અને સુબોધ છે પાદલિપ્તની तरंगवती જેવી વર્ણનોથી અને અલકારોથી ભરેલી નથી વાક્યો બહુજ ટૂકા, લાબા સમાસોથી રહિત અને પ્રવાહબદ્ધ એક પછી એક ચાલ્યાં આવે છે અને કથાની વિગત વેગભરી રીતે આગળ વધ્યે જાય છે જ્યા પ્રસગ આવે છે ત્યા થોડાક અલકારો પણ નજરે પડે છે સહજસ્ફુરિત ઉપમાઓ અને અનાયાસ ઉચિત શબ્દાવલીની ઝમક પણ ક્યાક ક્યાક મળી આવે છે, પણ સમુચ્ચય કથાપ્રવાહ ગગાના શાંત પ્રવાહની માફક સ્થિર અને સૌમ્ય ભાવે પોતાના લક્ષ્ય તરફ વહ્યો જાય છે પ્રાકૃત ભાષાનો સાધારણ અભ્યાસી પણ એની ભાષા સમજી શકે છે અને એજ કારણથી એ કથા આજસુધી સારી રીતે પ્રચારમા રહી શકી છે"[૧૬૫] (જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ)

૧૬૫ આના ઘણા પૈકી એક ઉદાહરણ તરીકે સ ૧૨૯૯ની લખેલી તાડપત્રની પ્રત ખભાતના શાતિનાથના ભડારમા છે પી ૩, ૧૮૩

૨૩૨ તેમનો શ્રી મહાવીરમાર્ગમા—અનેકાન્તદર્શનમા અટલ વિશ્વાસ હતો પોતાના 'લોકતત્ત્વનિર્ણય' ગ્રથમા જણાવ્યુ છે કે—

बधुर्न न स भगवानरयोऽपि नान्ये
साक्षान्नदृष्टतर एकतमोऽपि चैषा ।
श्रुत्वा वच सुचरित च पृथग् विशेष
वीरं गुणातिशयलोलतयाश्रिता स्म ॥३२॥
नास्माक सुगत पिता न रिपवस्तीर्थ्या धन नैव तै
र्दत्त नैव तथा जिनेन न हृत किंचित्कणादादिभि ।
किंत्वेकान्तजगद्धित स भगवान् वीरो यतश्चामल
वाक्य सर्वमलोपहर्तृ च यतस्तद्भक्तिमन्तो वयम् ॥३३॥

—તે (શ્રી વીર) ભગવાન્ અમારા બધુ નથી, તેમ બીજા (દેવો) શત્રુ પણ નથી એ બધામા એકને પણ સારી રીતે સાક્ષાત્ જોયેલ નથી અમે જુદી જુદી જાતના વિશેષ પરમાર્થયુક્ત વચન અને ઉત્તમ ચરિત્રવાળા વીરને તેમના ગુણાતિશયપર લોલુપતા પ્રેમ થવાથીજ તેમના આશ્રિત અમે થયા છીએ

સુગત–બુદ્ધ અમારા કઈ પિતા નથી, તેમ અન્ય તીર્થ-દર્શનવાળા અમારા શત્રુ નથી વળી તેઓએ તથા જિને અમને કઇ ધન આપ્યુ નથી તેમ કણાદ (વૈશેષિક) આદિએ અમારૂ કઈ હરી લીધુ નથી પરતુ કેવળ જગતનુ કલ્યાણ કરનાર તે ભગવાન વીરનુ વાકય નિર્મલ છે, સર્વ દોષને દૂર કરનાર છે માટે તેના અમે ભક્તિવાળા છીએ

પ્રકરણ ૭ મું.

ચાવડાનો સમય.

[વિ સ ૮૦૦ થી ૧૦૦૦]

गौर्जरात्रमिदं राज्य वनराजात् प्रभृत्यभूत् ।
स्थापित जैनमन्त्रींधैस्तद्द्वेषी नैव नन्दति ॥
—प्रबधचितामणी

અર્થાત્—'ગુજરાતનુ આ રાજ્ય વનરાજથી માડી જૈન મત્રીઓથી સ્થાપિત થયુ છે, તેનો દ્વેષી ટકતો નથી-ચિરકાલ કલ્યાણસમૃદ્ધિ પામી શકતો નથી [આ શ્લોક રત્નશેખરસૂરિના પ્રબધકોષ પૈકી વસ્તુપાલ પ્રબધમા પણ મત્રી વસ્તુપાલ અને મત્રી નાગડ સાથેના વાર્તાલાપ પ્રસગે મૂક્યો છે]

૨૩૩ ગૂર્જરાતનું પાટણ વસ્યુ નહોતું તે પહેલા ભિલ્લમાલ[૧૬૬]

૧૬૬ ગુજરાતના ચોલુક્ય (સોલકી) સામત પુલકેશીના નૈકૂટક (કલચુરિ) સવત્ ૪૯૦ (વિ સ ૭૯૫ ઇ=ઈ સ ૭૩૮-૩૯) ના દાનપત્રથી માલૂમ પડે છે કે 'ચાવોટક (ચાવડા) અને ગુર્જર બને ભિન્ન ભિન્ન વશો હતા ' જોધપુરરાજ્યની ઉત્તર સીમાથી લઇને ભરૂચ સુધીનો બધો દેશ એક સમયે ગુર્જરોને અધીન હોવાથી 'ગુર્જરત્રા' યા ગુજરાત કહેવાયો ઉક્ત દેશ પર ગુર્જરોનો અધિકાર ક્યારે થયો એ હજુ અનિશ્ચિત છે, તથાપિ એટલુ તો નિશ્ચિત છે કે શક સ ૫૫૦ (વિ સ ૬૮૫=ઇ સ ૬૨૮) મા ગુર્જર દેશની રાજધાની ભીનમાલમા ચાપ (ચાવડા) વશનો રાજા વ્યાઘ્રમુખ રાજ્ય કરતો હતો (બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાતની પ્રશસ્તિ) તેની પહેલા પણ ત્યા ઉક્ત વશના રાજાઓનું રાજ્ય રહ્યુ હોય ઉક્ત સવતની ઘણી પૂર્વે ગુર્જરોનુ રાજ્ય ત્યાથી અસ્ત થઈ ચૂક્યુ હતુ અને તેમની સ્મૃતિના સૂચક દેશનું નામ ગુર્જરત્રા (ગુજરાત) માત્ર અવશેષ રહી ગયુ હતુ આથી ગુર્જરોનુ વિ સ ૪૦૦ થી પણ પૂર્વે યા તેની આસપાસ ભીનમાલપર રાજ્ય રહેવાનો સભવ હોઇ શકે છે—ઓઝાજી રા ઇ પ્રથમ ભાગ પૃ ૫૬

પ્રકરણ ૭ મું.

ચાવડાનો સમય.

[વિ સ ૮૦૦ થી ૧૦૦૦]

गौर्जरात्रमिदं राज्यं वनराजात् प्रभृत्यभूत् ।
स्थापितं जैनमंत्रींद्रैस्तद्द्वेषी नैव नन्दति ॥

—प्रबंधचिंतामणी

અર્થાત્—' ગુજરાતનું આ રાજ્ય વનરાજથી માંડી જૈન મંત્રીઓથી સ્થાપિત થયું છે, તેનો દ્વેષી ટકતો નથી–ચિરકાલ કલ્યાણસમૃદ્ધિ પામી શક્તો નથી [આ શ્લોક રત્નશેખરસૂરિના પ્રબંધકોષ પૈકી વસ્તુપાલ પ્રબંધમાં પણ મંત્રી વસ્તુપાલ અને મંત્રી નાગડ સાથેના વાર્તાલાપ પ્રસંગે મૂકાયો છે]

૨૩૩ ગૂર્જરાતનું પાટણ વસ્યું નહોતું તે પહેલાં ભિન્નમાલ[૧૬૬]

---

૧૬૬ ગુજરાતના ચૌલુક્ય (સોલંકી) સામંત પુલકેશીના ત્રૈકૂટક (કલચુરિ) સંવત્ ૪૯૦ (વિ સ ૭૯૫ ૯૬=ઈ સ ૭૩૮–૩૯) ના દાનપત્રથી માલૂમ પડે છે કે ' ચાવોટક (ચાવડા) અને ગુર્જર બંને ભિન્ન ભિન્ન વંશો હતા ' જોધપુરરાજ્યની ઉત્તર સીમાથી લઇને ભરૂચ સુધીનો બધો દેશ એક સમયે ગુર્જરોને અધીન હોવાથી 'ગુર્જરત્રા' યા ગુજરાત કહેવાયો ઉક્ત દેશ પર ગુર્જરોનો અધિકાર ક્યારે થયો એ હજુ અનિશ્ચિત છે, તથાપિ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે શક સ ૫૫૦ (વિ સ ૬૮૫=ઇ સ ૬૨૮) મા ગુર્જર દેશની રાજધાની ભીનમાલમાં ચાપ (ચાવડા) વંશનો રાજા વ્યાઘ્રમુખ રાજ્ય કરતો હતો (બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંતની પ્રશસ્તિ) તેની પહેલાં પણ ત્યાં ઉક્ત વંશના રાજાઓનું રાજ્ય રહ્યું હોય ઉક્ત સંવત્ની ઘણી પૂર્વે ગુર્જરોનું રાજ્ય ત્યાંથી અસ્ત થઈ ચૂક્યું હતું અને તેમની સ્મૃતિના સૂચક દેશનું નામ ગુર્જરત્રા (ગુજરાત) માત્ર અવશેષ રહી ગયું હતું આથી ગુર્જરોનું વિ સ ૪૦૦ થી પણ પૂર્વે યા તેની આસપાસ ભીનમાલપર રાજ્ય રહેવાનો સંભવ હોઇ શકે છે–ઓઝાજી રા ઇ પ્રથમ ભાગ પૃ ૫૬

સંગઠિત કરનાર હરિભદ્ર વિદ્યાધર ગચ્છના જ હતા એટલે સંભવ છે કે એ જાતિ આ ગચ્છ તરફ કોઈક પ્રકારની વફાદારી ધરાવતી હોય.[168]

૨૩૫ ચાવડા વંશમાં મહાપરાક્રમી રાજા વનરાજે પંચાસરથી સં. ૮૦૨ માં પાટણ—અણહિલપુર પાટણ સ્થાપ્યું. તે રાજાની બાલ્યાવસ્થામાં ચૈત્યવાસી જૈન સાધુ[169] શીલગુણસૂરિએ—બીજા મત પ્રમાણે દેવચંદ્ર સૂરિએ[170] આશ્રય આપી તેને પોષેલ હતો, તે સૂરિએ વનરાજનો પંચાસરમાં રાજ્યાભિષેક કર્યો. તે ઉપકારના બદલામાં વનરાજે સંપ્રદાયવિરોધના ભયથી પાટણમાં ફક્ત ચૈત્યવાસીઓએજ રહેવું અને બીજા શ્વેતામ્બર જૈન સાધુઓએ ત્યાં રહેવું નહીં એવો લેખ કરી આપ્યો હતો.[171] પંચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરનાર વનરાજ હતો. બીજું વનરાજે પોતાના પ્રધાન—મંત્રીનું પદ ચાંપા નામના જૈન વણિકને આપ્યું હતું અને તે ચાંપા મંત્રીએ પાવાગઢ પાસે પ્રખ્યાત ચાંપાનેર વસાવ્યું હતું. વનરાજને રાજતિલક કરનાર શ્રીદેવી પણ જૈન હતી. વનરાજે શ્રીમાલપુરથી ગાંભૂમાં વસેલ નીના શેઠને પાટણમાં લાવી તેના પુત્ર લહિર નામના શ્રાવકને દંડનાયક (સેનાપતિ) નીમ્યો હતો. (આ નીના શેઠ તેજ ઉપરોક્ત નિમય શેઠ કે જેણે પાટણમાં વનરાજવિહાર મંદિર કરાવ્યું હતું).

---

૧૬૮ समराइच्च कहा । प्रस्ता०।।

૧૬૯ સરખાવો શ્રી पाटो मा वनराजगुरु
श्री नागेन्द्रगच्छे श्रीशीलगुणसूरि शिलालेख
નં. ૧૧૦ જૈ૦ ૨ જુઓ તે કર્યુરિનો
સં. ૧૩૦૧ નો લેખન પા

૧૭૦ पुरा श्री वनराजो
य वन्दे मार्दन
मन्दिरान्तर्गुहार
१७१ चैत्यान्तरनिवासी
मतो मुनिभिर्यत

અને માન્વાડમા લાબે સુધી પથરાયેલો હતો આવી ત્યાના લોકો પોતાને માટે અભિમાનવાળા હોય તે સ્વાભાવિક હતુ તેમા જૈનો મુખ્યત્વે હતા અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર પણ ઘણા જુના કાળથી હતો ત્યા બ્રાહ્મણોએ, વાણીઆઓએ અને સોનીએ પોતપોતાનો જથ્થો બાધ્યો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો, શ્રીમાળી વાણીઆ અને શ્રીમાળી સોની કહેવાયા જૈનાચાર્યોએ તે લગભગમા ઘણા કુળ શ્રીમાળીના 'પ્રતિબોધ્યાં'-જૈન કર્યા પૂર્વમાથી આવેના તે શ્રીમાળ નગરની પાડોશમા આવી વસ્યા, ને પોતાના મૂળ સ્થાનની ઓળખ પ્રમાણે પ્રાગ્વાટ-પૂર્વાટ-એટલે પોરૂઆડ-પોરવાડ કહેવાયા તેમનામા શ્રીમાળીઓ ભળ્યા ને સંખ્યા વધી પાટણના રાજદરબારમા શ્રીમાળીઓની સાથે સાથેજ પોરૂઆડો કારભાર કરતા જણાય છે એટલે બન્ને ગૂજરાતમા સાથે આવ્યા એમ માનવાને અડચણ નથી[૧૬૭]

૨૩૪ ડા હર્મન યાકોબી જણાવે છે કે "(ઉક્ત) કલ્યાણવિજયજીના કહેવા મુજબ હરિભદ્રે પોરવાલોની (પોરવાડ, પ્રાગ્વાટ) જાતિને પ્રતિબોધિત કરી, અને એમને જૈન બનાવ્યા હવે નેમિનાહ ચરિય માથી આપણને એમ જાણવાને મળે છે કે પોરવાલ જાતિ પ્રથમ શ્રીમાલમા ઉત્પન્ન થઇ હતી અને એ જાતિના (શ્રીમાલપુરમા ઉત્પન્ન થયેલ) નિમય નામના એક સૈનિક માણસને (ગાંભૂ ગામથી) વનરાજે (ઈ સ ૭૪૬-૮૦૬) પોતાની નવી રાજધાની અણહિલ્લ પાટણમા વસવા માટે આમંત્ર્યો, અને ત્યા તેણે વિદ્યાધરગચ્છ માટે ઋષભદેવનુ મંદિર બંધાવ્યુ પોરવાલની જાતિને

૧૬૭ સ્વ મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસકૃત 'શ્રીમાળી (વાણીઆ) ઓના જ્ઞાતિભેદ' પ્ર૦ ચીમનલાલ ખુશાલચંદ મોદી હરિપુરા જૈન બંધુમંડળ સુરત સ ૧૯૭૭ મુનિ કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે 'પ્રાગ્વાટો ની ઉત્પત્તિ અગર એ નામ ગંગાની ઘાટીઓમા આવેલ પ્રાચીનકાલના 'પ્રાગ્વટ' પુરથી થઇ શકે એમ મ્હે કલ્પના કરેલી છે વધારે કંઈ પુરાવો નથી દસા, વીસાના સંબંધમા વિચાર કરેલ નથી'-તેમનો પત્ર તા ૩૦-૧૧-૨૮

સંગઠિત કરનાર હરિભદ્ર વિદ્યાધર ગચ્છના જ હતા એટલે સંભવ છે કે એ જાતિ આ ગચ્છ તરફ કોઈક પ્રકારની વફાદારી ધરાવતી હોય.[૧૬૮]

૨૩૫ ચાવડા વંશમાં મહાપરાક્રમી રાજા વનરાજે પંચાસરથી સં. ૮૦૨ માં પાટણ—અણહિલ્લપુર પાટણ સ્થાપ્યું. તે રાજાની બાલ્યાવસ્થામાં ચૈત્યવાસી જૈન સાધુ [૧૬૯]શીલગુણસૂરિએ—બીજા મત પ્રમાણે દેવચંદ્ર સૂરિએ[૧૭૦] આશ્રય આપી તેને પોષેલ હતો, તે સૂરિએ વનરાજનો પંચાસરમાં રાજ્યાભિષેક કર્યો. તે ઉપકારના બદલામાં વનરાજે સંપ્રદાયવિરોધના ભયથી પાટણમાં ફક્ત ચૈત્યવાસીઓએજ રહેવું અને બીજા શ્વેતામ્બર જૈન સાધુઓએ ત્યાં રહેવું નહીં એવો લેખ કરી આપ્યો હતો.[૧૭૧] પંચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરનાર વનરાજ હતો. બીજું વનરાજે પોતાના પ્રધાન—મંત્રીનું પદ ચાંપા નામના જૈન વણિકને આપ્યું હતું અને તે ચાંપા મંત્રીએ પાનાગર પાસેનું પ્રખ્યાત ચાંપાનેર વસાવ્યું હતું. વનરાજને રાજતિલક કરનાર શ્રીદેવી પણ જૈન હતી, વનરાજે શ્રીમાનપુરથી ગાંભૂમાં વસેલ નીના શેઠને પાટણમાં લાવી તેના પુત્ર લહિર નામના શ્રાવકને દંડનાયક (સેનાપતિ) નીમ્યો હતો, (આ નીના શેઠ તેજ ઉપરોક્ત વિમલ શેઠ કે જેણે પાટણમાં નિનયન્નેન મંદિર કરાવ્યું હતું).

---

૧૬૮ સમરાઇચ્ચ કહાની પ્રસ્તાવના.

૧૬૯ સરખાવો શ્રી ચાપોત્કટવંશોદ્ભવ મહારાજશ્રી વનરાજગુરુ શ્રી નાગેન્દ્રગચ્છ શ્રીશીલગુણસૂરિ શિષ્ય શ્રી દેવચન્દ્રસૂરિમૂર્તિ—શિલાલેખ ન. ૧૧૦ જિ૦ ૨ જુઓ તે શીલગુણસૂરિ સંતાનીય દેવચંદ્રસૂરિનો સં. ૧૩૦૧ નો લેખ ન. ૫૧૯ જિ. ૨

૧૭૦ पुरा श्री वनराजो भूपालोऽभूत्पराक्रमः ॥
स बाल्ये वर्धितः श्रीमद्देवचन्द्रेण सूरिणा ।
नागेन्द्रगच्छभूपालप्राग्वंशोदयभूधरा ॥ प्र. च. पृ. २६५

૧૭૧ चैत्यगच्छयतिव्रातसंमतो वसतान्मुनिः ।
नगरे मुनिभिर्नात्र वस्तव्यं तदसंमतैः । प्र. च. पृ. २६६

અને પોતાના અન્ય મંત્રી જાંબ (જાંબ અને ચાંપા શેઠ એક જ હશે ?) પણ શ્રીમાળી જૈન હતો. ઉક્ત લહિર વનરાજ પછીના બીજા ત્રણ રાજાઓ થયા ત્યાં સુધી દંડનાયક રહ્યો અને તેનો પુત્ર (? પરંપરામાં) વીર થયો (કે જેના પુત્ર વિમલમંત્રી માટે આગળ કહેવાશે)

૨૩૬ આ પરથી જણાશે કે પાટણમાં શરૂઆતથી શ્રાવકો કારભારીઓ-મંત્રીઓ અને સેનાપતિ તરીકે આગળ પડતા હતા અને શ્રાવકો ઠરતા ઠામના હતા. આના પરિણામે જ મારવાડમાંથી સંખ્યાબંધ જૈનો ગૂજરાતમાં આવી વસ્યા ને ગૂજરાતમાં વાણિયાની વસ્તી વધી.[172]

દાક્ષિણ્યાંકસૂરિ-ઉદ્યોતનસૂરિ

दक्खिन्नइंदसूरिं नमामि वरवण्णभासिया सगुणा।
कुवलयमाल व्व महाकुवलयमाला कहा जस्स ॥

—દેવચંદ્રસૂરિ-શાંતિનાથચરિય

—જેમની મોટી કુવલયમાલા કથા કુવલયમાલાની પેઠે ઉત્તમવર્ણસુભાષિત ગુણવંતી છે તે દાક્ષિણ્યચંદ્રસૂરિને નમું છું.

૨૩૭ સં. ૮૩૪ (શક ૬૯૯)ના છેલ્લા દિવસે[173] ઉદ્યોતનસૂરિ નામના જૈનાચાર્યે પોતાનું દાક્ષિણ્યાંક સૂરિ નામ રાખી કુવલય-

---

૧૭૨ કવિશ્રી નાનાલાલે ૧૧ની જૈન પરિષદ્-પ્રતિષ્ઠોત્સવ વખતે જણાવ્યું હતું કે "પંચાસરનું રાજ્ય વનરાજના હાથમાં હતું તેને શીલગુણસૂરિનો આશ્રય મુખ્ય હતો. જો તેમ ન થયું હોત, તો પાટણ તથા સોલંકી રાજ્ય હોત નહિ, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતના પાટનગર તરીકે સાત સૈકા સુધી (પાટણ) રહ્યું તે જૈનોને જ આભારી છે, કેમકે પાટણમાં રહી જૈનોએ શું કર્યું, તે માટે સાત સૈકાના ઇતિહાસમાંથી ઘણું મળે છે." 'જૈન' ૨૭-૬-૨૫

૧૭૩ सगकाले वोलीणे वरिसाण सएहिं सत्तहिं गएहिं ।
एगदिणेणूणेहिं रइया अवरण्हवेलाए ॥

માલા નામની પ્રસિદ્ધ કથા પ્રાકૃતમા રચી 'આ કથા પ્રાકૃત સાહિત્યમા એક અમૂલ્ય રત્ન સમાન છે તે ચપૂના ઢબની છે તેની રચનાશૈલી બાણની કાદબરી કે ત્રિવિક્રમ કવિની દમયતીકથા જેવી છે. કાવ્યચમત્કૃતિ ઉત્તમ પ્રકારની અને ભાષા ઘણીજ મનોરમ છે પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ માટે તો આ એક અનુપમ ગ્રથ છે એ કથામા કવિએ કૌતુક અને વિનોદને વશીભૂત થઇ મુખ્ય પ્રાકૃત ભાષા સિવાય અપભ્રશ અને પૈશાચી ભાષામા પણ કેટલાએક વર્ણનો કરેલા છે કે જેમની ઉપયોગિતા ભાષાશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિમા ઘણીજ વધુ છે અપભ્રશ ભાષામા લખેલા આટલા જૂના વર્ણનો અદ્યાવધિ બીજે ક્યાએ પ્રાપ્ત થયા નથી ' તેમા કર્તાએ અઢાર દેશના નામ આપી તેમા બોલાતી ભાષાનો કૈંક આભાસ પણ આપેલ છે, વળી તેમા પોતે પૂર્વ કવિઓ નામે પાદલિપ્ત, શાતવાહન, ષટપર્ણક, ગુણાઢ્ય, વ્યાસ–વાલ્મીકિ, બાણ, વિમલાક (પઉમચરિયના કર્તા), દિ૦ રવિષેણ (વિરાગચરિત અને પદ્મપુરાણના કર્તા), દેવગુપ્ત, પ્રભજન, ભવવિરહ (હરિભદ્ર) વગેરેનું સ્મરણ કર્યું છે

૨૩૮ તેમણે પોતાનો વિશેષ પરિચય આપતા આ ગ્રથને અતે જણાવ્યુ છે કે 'તેમણે હ્રીદેવીના દર્શનના પ્રતાપે આ કથા રચી પોતાના સિદ્ધાન્ત શિખવનાર ગુરૂ વીરભદ્ર નામના આચાર્ય છે, અને યુક્તિશાસ્ત્ર શિખવનાર ગુરૂ હરિભદ્ર કે જેમણે બહુ શાસ્ત્ર અને ગ્રથો રચીને ફરી સન્માર્ગનો પ્રચાર કર્યો તે છે ' સાંસારિક અવસ્થામા કર્તા પોતાનો પૂર્વજ વગેરેનો પરિચય એમ આપે છે કે 'ચિત્રમાણિક્ય એવો મનોહરામા પ્રસિદ્ધ ઉદ્યોતન નામનો ક્ષત્રિય થયો કે જે ત્યાંનો તાત્કાલીન ભૂમિપતિ હતો–તેનો પુત્ર સપ્રતિ નામે થયો કે જે વટેશ્વર પણ કહેવાતો (!), (આ ઉદ્યોતનના પુત્ર વટેશ્વર જેમનું બીજું નામ કદાચિત્ સપ્રતિ (!) હોય) તેનો પુત્ર જે ઉદ્યોતન તેણેજ આ કથાની રચના જાબાલિપુર નામના નગર કે જ્યાં (ઉક્ત) વીરભદ્રે ઋષભજિનનું મદિર કરાવ્યું ત્યા તે મદિરમા રહીને

અને પોતાના અન્ય મંત્રી જાંબ (જામ અને ચાંપાશેઠ એક જ હશે ?) પણ શ્રીમાળી જૈન હતો ઉક્ત લહિર વનરાજ પછીના બીજા ત્રણ રાજાઓ થયા ત્યાં સુધી દંડનાયક રહ્યો અને તેનો પુત્ર (? પરંપરામાં) વીર થયો (કે જેના પુત્ર વિમલમંત્રી માટે આગળ કહેવાશે)

૨૩૬ આ પરથી જણાશે કે પાટણમાં શરૂઆતથી શ્રાવકો કારભારીઓ-મંત્રીઓ અને સેનાપતિ તરીકે આગળ પડતા હતા અને શ્રાવકો કરતા કારવતા હતા આના પરિણામે મારવાડમાંથી મધ્યમાંથી જૈનો ગૂજરાતમાં આવી વસ્યા ને ગૂજરાતમાં વાણિયાની વસ્તી વધી.[૧૭૨]

દાક્ષિણ્યાંકસૂરિ-ઉદ્યોતનસૂરિ

दक्खिणइंदसूरिं नमामि वरवण्णभासिया सगुणा।
कुवलयमाल व्व महाकुवलयमाला कहा जस्स ॥

—દેવચંદ્રસૂરિ-શાંતિનાહચરિય

—જેમની મોટી કુવલયમાલા કથા કુવલયમાલાની પેઠે ઉત્તમવર્ણઆચિત ગુણવાળી છે તે દાક્ષિણ્યઇંદ્રસૂરિને નમું છું

૨૩૭ સં ૮૩૪ (શક ૬૯૯)ના છેલ્લા દિવસે[૧૭૩] ઉદ્યોતનસૂરિ નામના જૈનાચાર્યે પોતાનું દાક્ષિણ્યાંક સૂરિ નામ રાખી કુવલય-

---

૧૭૨ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે વથલીજૈન પરિષદ્-પ્રતિષ્ઠોત્સવ વખતે જણાવ્યું હતું કે "પંચાસરનું રાજ્ય વનરાજના હાથમાં હતું તેને શીલગુણસૂરિનો આશ્રય મુખ્ય હતો ને તેમ ન થયું હત, તો પાટણ તથા સોલંકી રાજ્ય હોત નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતના પાટનગર તરીકે સાત સૈકા સુધી (પાટણ) રહ્યું તે જૈનોનેજ આભારી છે, કેમકે પાટણમાં રહી જૈનોએ શું કર્યું, તે માટે સાત સૈકાના ઇતિહાસમાંથી ઘણું મળે છે 'જૈન' ૨૭-૬-૨૫

૧૭૩ सगकाले वोलीणे वरिसाण सएहिं सत्तहि गएहिं ।
एगदिणेणूणेहिं रइया अवरण्हवेलाए ॥

અજંટા પાસે જૈન મંદિરનો દ્વાર મંડપ પૃ ૧૭૬

[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી]

ઓળખાતો રહ્યો હતો એ ગૂર્જરરાજવંશનો વિશેષ પ્રભાવ વધારનાર વણુ કરીને સમ્રાટ્ વત્સરાજ હતો ભિન્નમાલમાં ઉદ્ભવેલો અને કનોજમાં ઉત્કર્ષના શિખરે પહોચેલો ગૂર્જર–પ્રતિહારવંશ એ અસલના ગૂર્જરોના પ્રતિનિધિરૂપે હતો આ વત્સરાજ તે તેજ કે જે ૧૭૫શક સંવત્ ૭૦૫માં જૈનહરિવંશ પુરાણના રચનાર જિનસેન નામના દિગંબરાચાર્યે ઉલ્લેખેલ પશ્ચિમમાં રાજ્ય કરનાર વત્સરાજ છે વત્સરાજની રાજધાની જાબાલિપુર હતી ત્યાંથી વત્સરાજના પુત્ર નાગભટે કાયમને માટે જાબાલિપુરથી પોતાની રાજગાદી ખસેડી કનોજ જેવા સુદૂરના પ્રદેશમાં લઇ જઇને સ્થાપી

૨૪૧ જાબાલિપુરમાં પ્રતિહાર સમ્રાટ્ વત્સરાજ રાજ્ય કરતો હતો ગૌડ, બંગાલ માલવ વગેરે દૂર દૂરના મોટા પ્રદેશોનો દિગ્વિજય કરી ઉત્તરાપથમાં મહાન્ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવાનો ઉદ્યમ કરતો હતો તેજ સમયમાં ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ અણહિલપુર નામનું નાનું સરખું નવું ગામ વસાવી તેનો નાનો સરખો કારભાર ચલાવતો વનરાજ ચાવડો પણ સારસ્વત મંડળ, આનર્ત અને વાગડ વગેરે આસપાસના નાના નાના પ્રાન્તોને કબજે કરી પશ્ચિમ ભારતમાં એક નવું મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો મનોરથ કર્યા કરતો હતો. એ વનરાજ સંબંધી આ પ્રકરણને પ્રારંભેજ આપણે જોઈ ગયા

---

૧૭૫ शाकेष्वब्दशतेषु सप्तसु दिशं पञ्चोत्तरेषूत्तरां
पातीन्द्रायुधनाम्नि कृष्णनृपजे श्री वल्लभे दक्षिणाम् ।
पूर्वां श्रीमदवन्तिभूभृति नृपे वत्साधिराजेऽपरां
सौर्यां (णा)मधिमण्डले(लं) जययुते वीरे वराहेऽवति ॥

અર્થાત્—શક સંવત્ ૭૦૫ માં જ્યારે ઇન્દ્રાયુધ નામનો રાજા ઉત્તરદિશામાં રાજ્ય કરતો હતો, શ્રી કૃષ્ણરાજનો પુત્ર શ્રી વલ્લભ દક્ષિણદિશામાં રાજ્ય કરતો હતો, તેમજ પૂર્વમાં અવન્તિરાજ, પશ્ચિમમાં વત્સરાજ અને સૌર્યમંડલમાં જયવરાહ રાજ્ય કરતો હતો.

ચૈત્ર કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીના દિવસે ભવ્યજનોને બોધ કરનારી કથા પૂર્ણ કરી ત્યારે તે વખતે શ્રી વત્સરાજ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે કવિત્વના અભિમાને કે કાવ્યની બુદ્ધિએ નહિ, પણ ધર્મકથા કહેવાના આશયથી આ કથા નિબદ્ધ કરી છે પોતે ચન્દ્રકુલ (જૈન)ના અવયવભૂત–વ્રગજ હતા

૨૩૯ ક્યારેક પોતાને દીક્ષા આપનાર ગુરુ તત્ત્વાચાર્ય હોવા ઉપરાન્ત પોતાના બે વિદ્યાગુરુઓ જણાવ્યા છે–૧ વીરભદ્ર કે જેમણે જાબાલિપુરમાં ઋષભજિન–પ્રથમ તીર્થંકરનુ મન્દિર બંધાવરાવ્યુ હતુ, તેમની પાસે જૈનસિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ પોતે કર્યો હતો, અને બીજા ગુરુ હરિભદ્ર પાસે તેમણે યુક્તિશાસ્ત્રોનો એટલે ન્યાયના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કર્યો હતો આ હરિભદ્ર તેજ પ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિ કે જેના સબધી 'હરિભદ્રયુગ' નામક પ્રકરણમા અગાઉ જણાવાઈ ગયુ છે જાબાલિપુર૧૭૪ (હાલનુ જાલોર–ઝાલોર) તે વખતે એક જબરૂં શહેર હતુ ને ત્યા જૈનોની સારી વસતી હતી,

૨૪૦ તે વખતે રાજ્ય કરનાર ઉપરોક્ત વત્સરાજ તે પ્રતિહાર વંશનો મહાન્ સમ્રાટ્, પોતાના પરાક્રમથી ઉત્તરભારતના કાન્યકુબ્જના સામ્રાજ્યનો સ્વામી થયો હતો તેમ થતા છતા તત્કાલીન ભારતીય રાષ્ટ્રોમા એ પ્રતિહાર વંશ પોતાની મૂળ જન્મભૂમિ કે જે ગૂર્જર હતી તેના નામેજ એટલે કે 'ગૂર્જરરાજ'ના નામેજ અનેક વર્ષો સુધી

૧૭૪ આ જોધપુર રાજ્યના દક્ષિણ ભાગનું એક જીલ્લાનુ મુખ્ય સ્થાન છે કન્હડદે પ્રબંધ અને બીજી વાર્તાઓથી આપણા સાહિત્યમા એ સ્થાન સુપરિચિત થયેલુ છે ભિન્નમાલ ભાગ્યા પછી એ તરફના પ્રદેશનુ સુરક્ષિત સ્થાન જાબાલિપુર મનાયુ હતું અને તેથી અલાઉદ્દીનના જમાના સુધી મરૂભૂમિની એક રાજધાની થવાનુ એને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ હતુ એ પુરની પાસે કીલ્લાને યોગ્ય એવો દુર્ગમ અને ઉન્નત પર્વત આવેલો છે કે જેનું નામ સુવર્ણગિરિ છે અણહિલપુરના ચાલુક્યોના રાજ દરમ્યાન ગૂજરાતના સામ્રાજ્યના ઉત્તર ભાગનુ એ એક મુખ્ય અને ઘણુ મહત્ત્વનુ થાણું હતું જિ વિ-

આદિવરાહ-તે સં ૯૦૦ થી ૯૩૮ સુધી અચૂક-અને પ્રાય ૯૫૦ સુધી ગાદી પર હતો [૧૭૮]

૨૪૩ સં ૯૧૩-૯૧૫ માં કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ નાગોરમાં ઉક્ત ભોજના રાજ્યમાં પ્રાકૃત ધર્મોપદેશમાલાવૃત્તિ રચી[૧૭૯] સં ૯૧૬ માં રાણા નવઘણના પુત્ર રાખેંગારે (જૂનાગઢમાં) રાજ પ્રાપ્ત કર્યું, તેના સમયમાં બપ્પભટ્ટસૂરિએ બૌદ્ધના હાથમાંથી ગિરિનાર તીર્થ વાળ્યું આ રાજા પણ પહેલાં બૌદ્ધ થયો હતો

શીલાંક સૂરિ.

आयारवियारण वयण चंदियादलीयसयलसतावो ।
सीलंको हरिणंकुव्व सोहइ पुहुय वियासंतो ॥
—જિનદત્તસૂરિ-ગણધરસાર્દ્ધશતક ગાથા ૬૦

---

૧૭૮ આમ રાજા ને ભોજદેવ માટે જુઓ ઓઝાજી કૃત 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ-પહલા ખંડ' પૃ ૧૬૧-૧૬૨ લક્ષ્મણાવતી તે લખનઉ, અને ધર્મ રાજા તે ગૌડપતિ-પાલ વંશનો પ્રતિષ્ઠાતા પુરુષ ધર્મપાલ કે જેણે સં ૭૯૫ થી ૮૩૪ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું (જુઓ 'બંગેર જાતીય ઇતિહાસ-રાજન્ય કાંડ પૃ ૨૧૬, નગેન્દ્રનાથ વસુનો 'લખનઉકી ઉત્પત્તિ' નામનો ઐતિહાસિક લેખ, તથા 'પાટલીપુત્ર' પત્રનો માઘ શુક્લ ૧ સં ૧૯૭૧નો અંક 'ગૌડવધ' નામના પ્રાકૃત કાવ્યનો કર્તા કવિ વાક્પતિ, અને આ બપ્પભટ્ટિ સમકાલીન હતા

૧૭૯ 'ઉ (? ધર્મો)પદેશમાલા વૃત્તિ પ્રાકૃત કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જયસિંહ સૂરિ કૃત ૯૧૩ વર્ષે, અને ધર્મોપદેશમાલા લઘુ વૃત્તિ ૯૧૫ વર્ષે જયસિંહીયા' એમ બૃહટ્ ટિપ્પનિકામાં જણાવ્યું છે, તેની પ્રશસ્તિમાં એમ છે કે — સંવચ્છરાણ ના(ન)વહિ સએહિં પણરસવાસ અહિએહિં, ભદ્દવય સુદ્ધ પંચમિ બુહવારે સાઇરિક્ખમ્મિ ॥ સિરિ ભોજદેવ રજ્જે પવટ્ટમાણમ્મિ જણમણાણંદે નાગઉર જિણાયતણે સમાણિયં વિવરણં એયં ॥-પી. ૩ નં ૩૮૨ ॥ પીટ નં ૧૮૮ જ જોવ કનોજને પ્રતિહારવંશ ૨ જ (See D.-᷊) ૨ જોઈભર ઇતિનો હારો આ ભોજદેવનો ૨ જાતિ હતો-

૨૪૨ આ ચાવડા રાજ્યકાલના અરસામાજ (વિ. સ ૮૦૨ થી વિ. સ ૮૯૬મા) બપ્પભટ્ટી સૂરિ (જન્મ સ ૮૦૦, સ્વ ૮૯૫) થયા કે જેમણે કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના રાજા આમને પ્રતિબોધી જૈન કર્યો હતો આમ રાજા તે કનોજના પ્રતિહાર વંશનો નાગભટ બીજો—અપરનામ નાગાવલોક, કે જેનો સ્વર્ગવાસ સ ૮૯૦ મા થએલો એમ પ્રભાવક ચરિત્રમા જણાવ્યુ છે[૧૭૬] તેણે અનેક દેશો છતેલા હતા એમ ગ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિ[૧૭૭] જણાવે છે તે રાજાએ કનોજમા ઓ હાથ ઉચુ જિનાલય બધાવી અઢાર ભાર સુવર્ણ વજનની મહાવીર પ્રતિમા તે ગુરુ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી તથા ગોપગિરિ (ગ્વાલીઅર) પર પણ ૨૩ હાથ ઉચી મહાવીર પ્રતિમા સ્થાપી વળી આ સૂરિજી ગૌડ (બગાલ) દેશની રાજધાની લક્ષણાવતીમા આવી ત્યાના રાજા નામે ધર્મને ઉપદેશ આપ્યો અને તેનુ અને આમ રાજા વચ્ચેનુ વેર દૂર કરી બને વચ્ચે મૈત્રી સ્થાપી ત્યા વર્ધનકુજર નામના બૌદ્ધવાદીને છતવાથી ધર્મરાજાએ 'વાદિકુજર કેસરી' એ નામનુ બિરુદ તે સૂરિને આપ્યુ પછી તે સૂરિએ મથુરાના શૈવ વાક્પતિ નામના યોગીને જૈન બનાવ્યો ત્યાર બાદ આમ રાજાએ આ સૂરિના ઉપદેશથી વિ. સ ૮૨૬ ના અરસામા કનોજ, મથુરા, અણહિલ્લપુર પાટણ, સતારક નગર તથા મોઢેરા આદિ શહેરોમા જિનાલય બધાવ્યા, શત્રુજય ને ગિરિનાર તીર્થયાત્રા કરી ગિરિનારની યાત્રામા દિગબર અને શ્વેતાબરો વચ્ચે તે તીર્થના હક્ક સબધી ઝઘડો થયો અને બપ્પભટ્ટીના પ્રભાવથી તે શ્વેતાબરતીર્થ જાહેર થયુ તેમના શિષ્ય નન્નસૂરિ તથા ગોવિન્દસૂરિના ઉપદેશથી તે આમ રાજાના પૌત્ર ભોજરાજાએ આમ રાજાથી અધિક રીતે જૈન ધર્મની પ્રભાવના કરી છે આ ભોજ તે ભોજદેવ—અપરનામ મિહિર તથા

---

૧૭૬ જુઓ તેમા બપ્પભટ્ટી પ્રબધ પૃ. ૧૨૮-૧૮૦

૧૭૭ Arch. Survey of India 1903-4 Report પૃ ૨૮૦

૨૪૫ વીરસૂરિ આ સમયમા વિદ્યમાન હતા તેમણે અંગવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો (જન્મ સં ૯૩૮, દીક્ષા ૯૮૦, સ્વર્ગ૦ ૯૯૧)[૧૮૨]

સિદ્ધર્ષિસૂરિ.

> सिद्धव्याख्यातुराख्यातु महिमान हि तस्य क ।
> समस्त्युपमिति नाम यस्यानुपमिति कथा ॥
>
> પ્રદ્યુમ્નસૂરિ–સમરાદિત્ય સંક્ષેપ

—જેની ઉપમિતિ કથા સમસ્તની ઉપમિતિરૂપે છે તે સિદ્ધ વ્યાખ્યાતાનો મહિમા કહેવાને કોણ (સમર્થ) છે ?

૨૪૬ સિદ્ધર્ષિ એ મહાન્ જૈનાચાર્ય થયા છે તેમણે ઉપમિત (ઉપમિતિ) ભવપ્રપચા કથા નામનો એક વિશાલ મહારૂપક ગ્રંથ રચ્યો કે જે સમસ્ત ભારતીય સાહિત્યના પહેલામા પહેલો રૂપક ગ્રંથ છે એટલુજ નહિ પણુ અમે કહીએ છીએ કે સમસ્ત જગતના સાહિત્યમા તે પ્રથમ રૂપક ગ્રંથ છે તેનુ સાહિત્યક મૂલ્ય પણ મહાન્ છે[૧૮૩] તે સં ૯૬૨ ના વર્ષના જ્યેષ્ઠ સુદ ૫ ગુરુને પૂર્ણ થયો[૧૮૪]

૨૪૭ તેમા પોતે જણાવે છે કે નિર્વૃત્તિ કુળના અને લાટ દેશ એટલે ગુજરાતમા થયેલા સૂર્યાચાર્ય (પ્રભાવક ચરિત પ્રમાણે ગુરા-

૧૮૨ જુઓ પ્રભાવકચરિતમા શ્રી વીરપ્રબંધ પૃ ૨૦૬-૨૧૬

૧૮૩ ડૉ. યાકોબી ઉપમિતિ ભવપ્રપચા કથા (પ્ર. બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા)ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામા કહે છે કે 'I did find something still more important the great literary value of the U. Katha and the fact that it is the first *allegorical* work in Indian literature

૧૮૪ संवत्सर शतनवके द्विषष्टिसहितेऽतिलंघिते चास्या ।
ज्येष्ठे सितपञ्चम्यां पुनर्वसौ गुरुदिने समाप्तिरभूत् ॥

આમા ૯૬૨ ના વર્ષને વિક્રમ સંવત્ લેતા તેના જ્યેષ્ઠ શુદ ૫ ને દિને ગુરુ પુનર્વસુ નક્ષત્રમા અને વાર બ્રા મ ૨૦ ... ચેતન

—આચાર (આચારાગ)ની વિચારણા માટેની વચનચંદ્રિકાથી જેણે સકલસતાપ દલિત કર્યો છે એવા શીલાંક હરિણાંક-ચન્દ્રની પેઠે કુમુદને વિકસાવે છે

गुरु गुंजरराजस्य चातुर्विद्यैकसृष्टिकृत् ।
त्रिषष्टिनरसद्वृत्तकविर्वाचा न गोचर ॥

—મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર

—આ (શીલાચાર્ય) ગૂર્જરરાજના ગુરુ ચાર વિદ્યામા સર્જનહાર હતા કે જેઓ ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરૂષોના સદ્‌વૃત્ત રચી વાચાને અગોચર કવિ થયા છે

સં ૯૨૫ મા શીલાચાર્યે (નિવૃત્તિગચ્છના માનદેવસૂરિના શિષ્યે) દશ હજાર પ્રાકૃત શ્લોક પ્રમાણ મહાપુરૂષચરિય ગદ્યમા રચ્યુ તેમા ૫૪ મહાપુરુષોના ચરિત્ર છે તેનુ વસ્તુ લઇ પ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રસૂરિએ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત સસ્કૃતમા રચ્યુ જણાય છે આજ આચાર્ય (શીલાચાર્ય-શીલાકાચાર્યે) સં ૯૩૩ મા (શક સં ૭૯૯) આચારાગ સૂત્ર અને વાહરિ ગણિની સહાયથી સૂત્રકૃતાગ સૂત્રપર સસ્કૃતમા વૃત્તિ રચી તેમણે તે બે સૂત્ર સહિત અગ્યારે અગોપર ટીકા રચી હતી, તેમાની ઉક્ત બે સૂત્રની ટીકાઓ સિવાયની નવ ટીકાઓ વિચ્છિન્ન થવાથી શ્રી અભયદેવે (જુઓ ૫૦૭નુ પ્રકરણ) નવે ટીકાઓને નવી બનાવી[૧૮૦] વળી શીલાકાચાર્યે રચેલી જીવસમાસપર વૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે જિનભદ્રના વિશેષાવસ્યક ભાષ્ય પર ટીકા રચનાર કોટયાચાર્ય ઉર્ફે શીલાકાચાર્ય અને વનરાજના ગુરૂ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા શીલગુણ કે શીલાંક નામના સૂરિ સબધીનો નિર્ણય અનિશ્ચિત છે[૧૮૧]

---

૧૮૦ પ્રભાવકચરિત મા અભયદેવસૂરિ પ્રબધ શ્લોક ૧૦૪-૧૦૫ પૃ ૨૬૭

૧૮૧ જુઓ જિનવિજયની જીતકલ્પ સૂત્ર પરની પ્રસ્તાવના

'જે હરિભદ્રે પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિથી મારામાંથી કુવાસનામય ઝેરને દૂર કરીને કૃપા કરી સુવાસનારૂપ અમૃત મારા લાભ માટે શોધી કાઢ્યુ છે તે હરિભદ્રસૂરિને મારા નમસ્કાર છે

'કે જે (હરિભદ્રે) શુ બનવાનુ છે તેની અગમચેતી કરી મારા માટે ચૈત્યવદન ઉપર લલિતવિસ્તરા નામની ટીકા બનાવી હોય નહિ તેમ બનાવી હતી (જુઓ પ્રશસ્તિ)

૨૫૦ આ પરથી, તેમજ આ ગ્રથમા પ્રથમ પ્રસ્તાવની પીઠિકામા નિ'પુણ્યક નામના ભિખારીના ચરિત્રના રૂપકના રૂપમા સિદ્ધર્ષિ સંસારી જીવને સત્ય ધર્મ પ્રાપ્ત થયાના વખતથી સપૂર્ણ સસારત્યાગ કરતા કેવુ ધીમે ધીમે ઉચે ચડ્તુ પડે છે તેનુ વર્ણન આપે છે-પછી આ નિષ્પુણ્યક ભિક્ષુક તે બીજો કોઈ નહીં પણ ભગવત્ ધર્મ પ્રાપ્ત થતા પહેલાનો મારો પોતાનો જીવ (मदीयो जीव શ્લોક ૪૬૨) છે અને પછી પોતાના જાત અનુભવની (स्वसंवेदनसिद्ध) વાત કહે છે અને જણાવેલ કે રૂપકમા જે ધર્મબોધકર જણાવેલ છે તે મને ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર સૂરિ (सूरि र्यो मत्प्रबोधक શ્લોક ૪૭૪) એટલે ઉપરોક્ત શ્રી હરિભદ્રસૂરિ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે આ હરિભદ્રસૂરિ સિદ્ધર્ષિના સાક્ષાત ગુરૂ નથી પણ પરોક્ષ ધર્મબોધકર હતા કારણકે તેમની લલિતવિસ્તરા ટીકા સિદ્ધર્ષિને ધર્મપ્રાપ્ત કરાવવામા પછીથી નિમિત્તભૂત થઈ એમ 'એત શબ્દથી સિદ્ધ થાય છે (જુઓ ટિપ્પણ ૬૮) એમ શ્રી જિનવિજયે સિદ્ધ કર્યુ છે

૨૫૧ કર્તાએ આ કથામા પોતાના વર્ણનો સર્વસાધારણ લાભ પહોંચે તેમ કરવા ઓછી પોતાની જાતને બને તેટલી દૂર રાખવાની મહેનત લીધી છે પણ તે ઉપરથી સામાજિક બંધન અને નીતિઓ દૂર કરવા મન [illegible] એક પ્રયત્ન તરીકે આપણો આનંદ [illegible] નથી [illegible] મૂળ સ્વરૂપમાં એના કરતા સિદ્ધર્ષિ [illegible] આપણને પણ [illegible] તે [illegible] સિદ્ધર્ષિ સંપૂર્ણ [illegible] [illegible] એમ એમ આ પુસ્તક

ચાર્ય) થયા તેમના શિષ્ય જ્યોતિષ્ અને નિમિત્ત-શાસ્ત્રના જ્ઞાતા દેલ્લમહત્તર થયા તેમના શિષ્ય દુર્ગસ્વામી થયા કે જેઓ મૂળ ધનવાન્ કીર્તિશાલી બ્રાહ્મણ-ગોત્ર વિભૂષણ-બ્રાહ્મણ હતા અને પછી જેમણે જૈન સાધુની દીક્ષા લીધી હતી તથા જેમણે ભિન્નમાલ (દક્ષિણ મારવાડના હાલના ભીનમાળ)મા સ્વર્ગવાસ કર્યો તેમના શિષ્ય સિદ્ધર્ષિ પોતે હતા

૨૪૮ દુર્ગસ્વામી સિદ્ધર્ષિના ગુરૂ હતા અને મુખ્યત્વે કરીને તેમની અનુકરણીય ધર્મવૃત્તિ માટે સિદ્ધર્ષિ તેમની સ્તુતિ કરે છે તે ગુરૂ અને શિષ્ય બંનેને ગર્ગસ્વામીએ[૧૮૫] દીક્ષા આપી હતી ગર્ગસ્વામી સબંધી કઇ હકીકત સિદ્ધર્ષિએ આપી નથી, પણ સિદ્ધર્ષિએ પૂજ્યભાવ રૂપે ઘણી સ્તુતિ આચાર્ય હરિભદ્રની કરી છે

૨૪૯ તે સ્તુતિ આ પ્રમાણે છે —

'જે હરિભદ્ર ધર્મગ્રથો રચવામા-સગ્રહ કરવામા રત છે તથા સત ઉપગ્રહમા જેની બુદ્ધિ અખડપણે લીન છે, તથા જે પોતાના અતુલ ગુણસમૂહથી પોતે ગણધર હોય તેવો ભાસ આપે છે

'જેમનું બહુવિધ મન શ્વેત કમલ અને ચદ્ર જેવુ વિશદ જોઇને હાલના જમાનાના નિર્મલબુદ્ધિ મનુષ્યો સત પુરૂષોના ગુણોના વર્ણનની સત્યતા માને છે-કબૂલ કરે છે

'આવા હરિભદ્રસૂરિના ચરણની રજ તુલ્ય હુ સિદ્ધર્ષિએ ગીર્દેવી-સરસ્વતીની બનાવેલી આ ઉપમિતિભવપ્રપચા કથા સિદ્ધના નામથી કહી છે" અથવા

'ધર્મમા મને પ્રવેશ કરાવનાર—ધર્મબોધકર આચાર્ય હરિભદ્ર છે અ ગ્રન્થના પ્રથમ પ્રસ્તાવમા ધર્મબોધકરનુ વર્ણન છે તે ધર્મબોધકર સત્ય રીતે આચાર્ય હરિભદ્ર છે

---

૧૮૫ પ્રાચીન છ કર્મગ્રંથો પૈકીના પહેલા કર્મગ્રથ નામે શતકના રચનાર ગર્ગર્ષિ આજ હશે ('સટીક ચત્વાર પ્રાચીન કર્મગ્રથા' પ્ર૦ જૈન આ૦ સભાની પ્રસ્તાવના)

ના વર્ષમા એટલે વિ સ ૯૭૪ મા વળી તેમણે ધર્મદાસ ગણિકૃત પ્રાકૃત ઉપદેશમાળા પર સસ્કૃત વિવરણ-ટીકા લખેલ છે આ ગ્રથ બે જાતનો છે-એક ઘણી કથાઓ વાળો મોટો[૧૮૮] અને બીજો લઘુવૃત્તિ નામનો નાનો ગ્રથ[૧૮૯] આ સસ્કૃત વૃત્તિ અતિ ઉપયોગી છે[૧૯૦] વળી સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ન્યાયાવતાર ગ્રથ ઉપર સિદ્ધ વ્યાખ્યાનિક કૃત વૃત્તિ પણ તેમની છે[૧૯૧] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર પર વૃત્તિના રચનાર સિદ્ધર્ષિ (?) જુદા છે[૧૯૨] અને તેજ મુજબ સિદ્ધ-

वस्वङ्केषु (५९८) मिते वर्षे श्री सिद्धर्षिरिद महत्।

प्राक् प्राकृतचरित्राद् धि चरित्र सस्कृत व्यधात्॥

આ શ્લોક ટાકી ડા મિરોનો (Mironow) સિદ્ધર્ષિ પરના ૧૯૧૧ના એક નિબધમા જણાવે છે કે આ ૫૯૮નુ વર્ષ ગુપ્ત સવતનુ સમજવુ ઘટે તેનો વિક્રમ સવત્ ૯૭૪ અને ઇ સ. ૯૧૭ થાય કે જે ઉપમિતિભવપ્રપચ કથાના રચ્યા સ ૯૬૨ સાથે બરાબર બંધ બેસે.

૧૮૮ પી રી ૩, ૧૭૨ ૧૮૯ પી રી ૩, ૧૩૦ ૧૯૦ ડા યાકોબી કહે છે કે 'હુ આશા રાખુ છું કે કોઇ વિદ્વાન કથાઓ સાથે તે વિવરણ પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે ગ્રથકર્ત્તાની કીર્તિ અને ગ્રથનો સમય જોતા તે વિવરણનો ગ્રથ અધારામાથી બહાર લાવવા માટેના ખાસ કારણો છે'

कृतिरिय जिनजैमिनिकणभुक्सौगतादिदर्शनवेदिन सकल-ग्रथार्थनिपुणस्य श्री सिद्धर्षे र्महाचार्यस्येति-એટલે કે જૈન, જૈમિનીય, કણાદ-સાખ્ય, સૌગત-બૌદ્ધ આદિ દર્શન જાણનાર સકલ ગ્રથોના અર્થમાં નિપુણ એવા શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહાચાર્યની આ કૃતિ છે, એમ ગ્રથને અંતે જણાવ્યુ છે આ પર વર્ધમાનસૂરિએ કથાનક યોજેલ છે પી ૫, પરિ. ૫ ૫૨ વળી આ સિદ્ધર્ષિની વૃત્તિ પરથીજ આધાર લઈને રત્નપ્રભસૂરિએ સ ૧૨૩૮ માં ઉપદેશમાલા વૃત્તિ રચી છે કે જેની અંતે સિદ્ધર્ષિને 'વ્યાખ્યાતૃચૂડામણિ' યથાર્થપણે કહેલ છે

૧૯૧ કારણ કે સિદ્ધર્ષિને વ્યાખ્યાતૃ નું બિરુદ હતુ (પ્રભાવકચરિત શૃગ ૧૪ શ્લો. ૯૪ પી ૩ પૃ ૧૧૮) અને પોતાના બનાવેલા બે ગ્રથના અંતે તેઓ ગગર્ષિ ... એ શબ્દો લખે છે તે તેનું ... ૧૧૪ ... ના અંતે પણ છે

૧૯૨. જુઓ જૈન ગ્રથાવલી પૃ ૭૨ ટિપ્પણ ... તેનું ખરું નામ સિ

વાચનો જગે તેમ તેમ તે બાબતની તેને વિશેષ ખાત્રી થતી જગે તેથી ભાગ્વના ધર્મ અને નીતિના લખનાર ગ્રંથકારોમાં સિદ્ધર્ષિ પ્રથમ દરજ્જાના ધર્મ તથા નીતિના ગ્રંથકર્તા છે એમ આપણે ખુશીથી કબૂલ કરીએ છીએ

૨૫૨ આ ૩૫૮ કથાનો ગ્રંથ તેમણે ભિન્નમાલ નગરમાં આવેલા મુખ્ય જૈન મંદિરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતો, અને દુર્ગસ્વામીની ગણા નામની શિષ્યાએ તે ગ્રંથની પ્રથમ પ્રત લખી હતી આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં શા માટે લખ્યો તે સંબંધી કર્તા કહે છે કે -'ભાષામાં પ્રાધાન્યને યોગ્ય બે ભાષા નામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત છે તેમાં સંસ્કૃત દુર્વિદગ્ધના હૃદયમાં રહેલી છે, જ્યારે પ્રાકૃત તો બાલ-સામાન્ય જીવોને સદ્બોધક અને કર્ણમધુર છે, છતાં પ્રાકૃતમાં રચના નથી કરી, કારણકે સર્વેને-દુર્વિદગ્ધ તેમજ બાલના ચિત્તનું રંજન કરવાનો ઉપાય હોય તો તે કરવો ઘટે તેથી તે કારણે સંસ્કૃતમાં રચી ને તે સંસ્કૃત પણ અતિ ગૂઢાર્થવાળુ નહિ, લાંબા વાક્ય દંડકોવાળુ નહિ, અપ્રસિદ્ધ શબ્દોવાળુ નહિ, તેથી સર્વજનને ઉચિત એવુ સંસ્કૃત વાપર્યું છે ૧૮૬

૨૫૩ આ ઉપમિતિ ગ્રંથ ઉપરાંત સિદ્ધર્ષિએ શ્રી ચંદ્રકેવલિ ચરિત[૧૮૭] કે જે મૂળ પ્રાકૃતમાં હતુ તે સંસ્કૃતમાં કર્યું (ગુપ્ત) ૫૯૮

---

૧૮૬ संस्कृता प्राकृता चेति भाषे प्राधान्यमर्हत ।
तत्रापि संस्कृता तावद् दुर्विदग्धहृदि स्थिता ॥५१॥
बालानामपि सद्बोधकारिणी कर्णपेशला ।
तथापि प्राकृता भाषा न तेषामपि भासते ॥५२॥
उपाये सति कर्त्तव्य सर्वेषा चित्तरञ्जनम् ।
अतस्तदनुरोधेन संस्कृतेयं करिष्यते ॥५३॥
न चेयं मतिगूढार्था न दीर्घै र्वाक्यदण्डकैः ।
न चाप्रसिद्धपर्यायैस्तेन सर्वजनोचिता ॥५४॥ ઉ ભ કથા

૧૮૭ આની પ્રત વડોદરામાં (છાણીમાં) પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજીના ભંડારમાં છે તેની પ્રશસ્તિમાં એમ છે કે—

ભવિષ્યદત્ત એમ દશ જણને સૌભાગ્ય વગેરે દશ પ્રકારના ફળ પ્રાપ્ત થયા તે ૧૦ કથાઓ આપી છે આની પ્રત સં ૧૦૦૯ની તાડપત્ર પર લખાયેલી જેસલમેર ભંડારમાં હતી એવો ઉલ્લેખ મળે છે (આ પૈકી ભવિષ્યદત્ત કથા પરથી ધર્કટ વણિક–ધનપાલે અપભ્રંશમાં ભવિસ્સયત્ત કહા–પંચમી કહા રચી જણાય છે) સંયમમંજરી નામનું અપભ્રંશમાં કાવ્ય રચનાર મહેશ્વર સૂરિ પ્રાય આ કર્ત્તા હોય

૨૫૯ 'વિ સં ની ૧૦ મી શતાબ્દી આસપાસથી કુટિલ લિપિમાંથી નાગરી લિપિ બનવા લાગી કે જે હાલ પ્રચલિત છે'[૧૯૪]

૨૫૯ 'પ્રાકૃતના એક રૂપાન્તરથી 'અપભ્રંશ' ભાષા બની, જેમાંથી હિંદી, ગૂજરાતી, તથા રજપૂતાનાની ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ તે ભાષાનું પ્રાચીન સાહિત્ય વિ સં ની દશમી શતાબ્દીની આસપાસથી મળે છે',[૧૯૫] પણ હવે જણાય છે કે તે અપભ્રંશ સાહિત્ય ૮મી સદી પૂર્વેથી મળે છે કે જે 'અપભ્રંશ સાહિત્ય'નો પરિચય 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં બહુ વિસ્તારથી કરાવ્યો છે છતાં અત્યારે ટુંકમાં એટલું કહેવું પડશે કે દેશી ભાષાઓની જનની અપભ્રંશ ભાષાના મૂળ પૂરા નંખાઈ ગયા હતા તે ભાષામાં ગ્રંથો વિ. સં. ૮ મા શતકથી પૂર્વે રચાવા માંડ્યા એટલે તે ભાષા સાહિત્ય–ભાષા થઈ ગઈ–અપભ્રંશ ભાષાનો ખરો કાળ શરૂ થયો–લોકોની બોલીચાલીની તે ભાષા પ્રૌઢ બની અને તે બદલાતાં બદલાતાં એવા સ્વરૂપમાં આવતી ગઈ કે જેમને આપણે આધુનિક ભાષા કહેવા લાગ્યા છીએ તે ગૂજરાતી, હિન્દી, મરાઠી આદિ દેશી ભાષાઓ પરિણત થઈ આ ભાષાઓના પ્રાચીનતમ ગ્રંથો આ શતક પછી બહુ ભાગે મળે છે જૂની ગૂજરાતી ૧૩ મા શતકથી યા તે પૂર્વેથી કહી શકાય

૨૬૦ ચાવડાઓ જૈન યતિઓને માન્ય કરતા અને ચાવડાવંશના વનરાજ ચૈત્યવાસી જૈન સાધુઓ હતા એમ જણાવતો દુહો પણ છે કે–

શિયાળીયા મહેસાણ, ચઉમાસિયા ચાંપાણ,
ઉનાળસિયા ગારા, ફાગુણ એહ વખાણ

---

૧૯૪ ઓઝાજી રાજપૂતાનાનો ઇતિહાસ પ્રથમ ભાગ પૃ ૨૨
૧૯૫ " પૃ ૨૦

યોગમાળા અને દ્વાદશાર નયચક્ર એ બંને પરના વૃત્તિકાર સિદ્ધર્ષિ આ સિદ્ધર્ષિથી ઘણા ફરી જુદા છે

૨૫૪ આ સિદ્ધર્ષિ સબંધીનો પ્રબંધ પ્રભાવકચરિતમાં (પૃ ૧૯૭–૨૦૫) કે તેમાં તેમના ગુરુપરંપરાની તથા હરિભદ્રસૂરિ સાથેના તેમના સબંધની હકીકત તથા માઘકવિ સાથેના સગપણ વગેરેની હકીકત આવે છે ૧૯૩

૨૫૫ સં ૯૭૫ માં (સૂ. ટિ) નાઇલ (નાગેંદ્ર) કુલના આચાર્ય સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૯૧૧ ગાથાબદ્ધ ભુવનસુન્દરી કથા રચી પી ૧, ૩૮

૨૫૬ પ્રાય આ દશમા શતકમાં સજ્જન ઉપાધ્યાયના શિષ્ય મહેશ્વરસૂરિએ પંચમી–માહાત્મ્ય (જ્ઞાનપંચમી કથા પા સૂચિ નં ૪૦) પ્રાકૃતમાં રચ્યું પ્રાકૃતમાં રચવા માટેનો ઉદ્દેશ પોતે જણાવે છે કે —

"મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો સંસ્કૃત કાવ્યના અર્થને જાણી શકતા નથી તેથી મંદ અને મેધાવી સર્વ કોઇને સુખે બોધ થઇ શકે એવું આ પ્રાકૃત કાવ્ય રચ્યું છે

"ગૂઢ અર્થવાળા દેશી–પ્રાકૃત શબ્દોથી રહિત સુલલિત–અત્યંત સુંદર વર્ણોથી રચાયેલ રમણીય પ્રાકૃત કાવ્ય આ લોકમાં સુખકર નથી થતું ?

"પરોપકાર–પરાયણ પુરૂષે આ લોકમાં પ્રાકૃત ભાષા ભણવી–બોલવી જોઈએ, કે જે ભાષાવડે સર્વ કોઈ મન્દ બુદ્ધિવાળા જીવોને પણ વિશેષ બોધ થઇ શકે

૨૫૭ આમાં ગ્રંથકારે જ્યેષ્ટ પંચમી અને લઘુ પંચમી એવા બે પ્રકાર, જ્ઞાનની આરાધના માટે જ્ઞાનપંચમીના પાડી તે આરાધવાનો સમય, પંચમી વ્રત ગ્રહણ કરવાની વિધિ, વ્રત પૂર્ણ થયે કરવાનું ઉજમણું અને આ વ્રત આરાધનાથી પહેલા જયસેન–ભેલ્લા

ધર્મગણિ છે પી ૩, ૮૩ કે જેમાં તેમણે દિન્નગણિ–સિંહસૂરિ–ભાસ્વામીના શિષ્ય પોતે હોવાનું જણાવ્યું છે

૧૯૩ આ પ્રભાવક ચરિતની હકીકત ડા યાકોબી સાચી માનતા નથી જુઓ ડા યાકોબીની ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા (બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકાની આવૃત્તિ) પરની પ્રસ્તાવના, કે જેમાં આ સિદ્ધર્ષિની ઘણી ખરી હકીકત મળશે ને તેના સારનો ઉપયોગ અહીં કરવામાં આવ્યો છે

વિભાગ ત્રીજો.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.

[વિ. સ. ૧૦૦૧ થી સ. ૧૨૩૦]

૨૬૨ ચંદ્રગચ્છના જંબૂ (જંબૂનાગ) નામના સાધુ કે જેમણે વિદ્વત્સભામાં ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેમણે સં. ૧૦૦૫માં મણિપતિચરિત્ર[૧૯૭] રચ્યું ને તે ઉપરાંત જિનશતક કાવ્ય સ્તવનરૂપે રચ્યું કે જે કાવ્ય પર નાગેન્દ્રગચ્છના સામ્બમુનિએ સં. ૧૦૨૫માં વિવરણ ટીકા-પંજિકા (પી. ૧, ૯૦) રચેલ છે. વળી જંબૂએ ચંદ્રદૂતકાવ્ય (જેસ. પ્ર. ૮૦) પણ રચ્યું લાગે છે.

૨૬૩ ચંદ્ર-(પછીથી થયેલ રાજ) ગચ્છમાં પ્રદ્યુમ્નસૂરિ વૈદિક શાસ્ત્રમાં પારગામી હતા. તેમણે અલ્લૂની[૧૯૮]રાજસભામાં દિગંબરોને પરાજિત કર્યાં હતા અને સપાદલક્ષ, ત્રિભુવનગિરિ આદિના રાજાને જૈન કર્યા હતા, અને તેઓ જગત્ વાદી હતા એમ તેમના પરંપરામાં થયેલ માણિક્યચંદ્રસૂરિએ પોતાના પાર્શ્વનાથચરિતની

---

૧૯૭ પ્ર૦ હેમચંદ્ર ગ્રંથમાલા અમદાવાદ જુઓ તેની પ્રસ્તાવના.

૧૯૮ પ્રભાવક ચરિતની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે —

श्रीराजगच्छमुकुटोपमचन्द्रगच्छ सुधर्मसाधीशा भवन्ति सुधियः सुमनोभिरामाः ॥
अल्लूसभायां विजिते दिगम्बरे तदीयपक्ष कविरीशरक्षक ।
दाद् प्रभौरिकपट राजानगैरमेकपद जगद्दे सुधीषु य ॥ २ ॥

આ પ્રભાવકચરિતના સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિ પોતાના સમરાદિત્ય સંક્ષેપની આદિમાં લખે છે કે —

वादे जितान्चुहृद्गापगमायां राजपाटके ।
आलसप्तो यस्य श्री प्रद्युम्न पूर्वजं स्तुवे ॥

અ. અલ્લુ (અલ્લટ) રાજા તે મેવાડની ખ્યાતોના આલુ (આલુ રાવલ) સાથે મળે છે. તેના સં. ૧૦૦૮-૧૦૧૦ના શિલાલેખપરથી જણાય છે કે તે મેવાડપર આહડ (આઘાટ)માં રાજ્ય કરતો હતો. કદાચ મૂળ રાજધાની નાગદાથી રાજધાની આહાડ કરી હોય.

આલ્લટના પિતા ભર્તૃપટ (બીજા)એ મેવાડના ભટપુર (ભટેવર ગામ) વસાવ્યું મનાય છે કે એ નામ પરથી તેને તે ભર્તૃપુરીય (ભટેવરા) ગચ્છ

વિભાગ ત્રીજો.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.
[વિ. સં ૧૦૦૧ થી ૧૨૩૦]

પ્રકરણ ૧ લું.

સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજથી કર્ણ.
[વિ. સં ૧૦૦૧ થી ૧૧૫૦]

शिवदा सन्तु तीर्थेशा वीघ्नसंपातघातिनः ।
भवकूपोद्धृतौ येषां वाग्वरत्रायते नृणाम् ॥

—શાન્ત્યાચાર્ય-ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ

—જેમની વાણી મનુષ્યોને ભવકૂપમાંથી રક્ષણરૂપ થાય છે એવા તીર્થંકર વિઘ્નના સમૂહને ટાળનાર શિવદાયી થાઓ !

૨૬૧ પાટણની ગાદી પર ચૌલુક્ય પ્રથમ રાજા મૂલરાજ કે જેના રાજ્યાભિષેકના બે સંવત્-સં ૯૯૮ (પ્રબંધ ચિંતામણીમાં) અને સં ૧૦૧૭ [196] (વિચારશ્રેણીમાં) આપવામાં આવ્યા છે, તે પ્રતાપી રાજાએ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમહાલય (રૂદ્રમાળો) નામના શિવાલયની પ્રતિષ્ઠા માટે કનોજ આદિ ઉત્તર પ્રદેશોથી અનેક બ્રાહ્મણોને ગૂજરાતમાં બોલાવી વસાવ્યા હતા કે જેઓ 'ઔદિચ્ય' (ઉદિચ્ય-ઉદિચી એટલે ઉત્તરમાંથી આવેલા)-કહેવાયા તે રાજાનો વંશ બહુ ચાલ્યો-સં ૧૨૯૯ સુધી તે વંશમાં સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલ મહા પ્રતાપી રાજાઓ થયા, કે જેમના સમયમાં ગૂજરાત ઉન્નતિની ટોચે પહોંચ્યું તેમના સમય પહેલાની જૈન અને જૈનસાહિત્યની સ્થિતિ જોઇએ

---

૧૯૬ આ બીજો સં ૧૦૧૭ બરાબર છે જુઓ 'ગૂજરાત અને માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસપર નવો પ્રકાશ' એ નામનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ ૨ પૃ ૪૭, તથા નાગરી પ્ર૦ પ ભાગ ૧ પૃ ૨૧૪-૧૫

કૃત સન્મતિતર્ક પર તત્ત્વબોધવિધાયિની ટીકા ૨૦૧ક જેને 'વાદમહાર્ણવ' પણ કહેવામા આવે છે તે સસ્કૃતમા રચી છે, તે પરથી જણાય છે કે દાર્શનિક વિષયના તેઓ અસાધારણ વિદ્વાન્ હતા આમા અનેકાન્ત દૃષ્ટિનુ સ્વરૂપ, તેની વ્યાપ્તિ અને તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવામા આવી છે તેથી તે ટીકા અનેકાન્તદૃષ્ટિનો દાર્શનિક ગ્રથ છે આ ટીકામા મૂલ કરતા બિલકુલ જુદી શૈલી છે તેમણે જે જે વિષયના વાદો લખ્યા છે, તે વિષય ઉપર તે વખતે ભારતીય સમગ્ર દર્શનોમા જેટલા મતમતાતરો અને પક્ષપ્રતિપક્ષો હતા, તે

तर्कग्रथविचारदुर्गमवनीसचारपचानन-
स्तत्पट्टेऽभयदेवसूरिरजनि श्वेताम्बरग्रामणी ।
सद्वाक्य श्रुतिलालसा मधुकरीकोलाहलाशकिनी
हित्वा विष्टरपकज श्रितवती ब्राह्मी यदीयाननम् ॥
दृङ्निम्नगा सत्पथमेदमेता ध्रुव करिष्यति जडै समेता ।
इतीव रोधाय चकार तासा ग्रन्थ नव वादमहार्णव य ॥

—તેના સતાનીય માણિક્યચદ્રસૂરિકૃત પાર્શ્વનાથચરિત પ્રશસ્તિ સ ૧૨૭૬ પી ૩, ૧૫૮-૫.

शिष्योऽस्याभयदेवसूरिरभवज्जाड्याधकार हरन्
गोभि र्भास्करवत्परा विरचयन् भव्याप्तवर्गेच्छदम् ।
ग्रथो वादमहार्णवोऽस्य विदित प्रौढप्रमेयोर्मि(भृ)त्
दत्तेर्थं (?) जिनशासनप्रवहण सायात्रिकाणा ध्रुवम् ॥

—તેના અ ય સતાનીય પ્રભાચદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત સ ૧૩૩૨

૨૦૧ મુદ્રિત પુરાતત્ત્વમદિર અમદાવાદ મિત્રનું સ્ટેયોગ ૧૦, પૃ ૩૯-૪૦ વાદમહાર્ણવ એ સન્મતિતર્કપરની ટીકા હશે એમ કેટલાક માને છે કારણકે તે ટીકામા વિસ્તૃત વાદો છે સમ્મતિતર્ક પ્રકરણ પ્રથમ ભાગ સપા દકીય નિવેદન પ્ર૦ પુરાતત્ત્વમદિર અમદાવા" આમ કહેવાનુ કારણ એ છે કે મલ્લિષેણ, રાજશેખર, યશોવિજયજીએ વાદમહાર્ણવનુ નામ લખી જે પાઠો આપ્યા છે તે ઉક્ત ટીકામા બરાબર ઉપલબ્ધ થાય છે

પ્રશસ્તિમા સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે [199]

૨૬૪ ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય 'ન્યાયવનસિંહ' અથવા 'તર્ક પચાનન'નુ બિરૂદ ધરાવનાર [200]અભયદેવસૂરિએ સિદ્ધસેનદિવાકર

પ્રસિદ્ધ છે અલ્લટની રાણી હરિયદેવી હૂણ રાજાની પુત્રી હતી અને તે રાણીએ હર્ષપુર ગામ વસાવ્યુ હતુ (કે જે પરથી હર્ષપુરીય ગચ્છ થયો છે) એવો શિલાલેખ મળે છે ઓઝાજી રા ઇ ૨, પૃ ૪૨૬-૪૨૮

આ રાજાની રાણીને થયેલ રક્તની દોષ બલિભદ્રસૂરિએ ટાળ્યો હતો. આ રાજાના મત્રિએ આઘાટમા જિનમન્દિર કરાવી તેમા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા ચિતોડથી યશોભદ્રસૂરિને બોલાવી તેમની પાસે કરાવી હતી તે યશોભદ્રસૂરિ સડેરગ ગચ્છના હતા ને સ ૧૦૨ મા સ્વર્ગે ગયા—જ રાસ સગ્રહ ભાગ ૧ આના સમયમા ચિતોડમા હાલ જે પ્રસિદ્ધ જૈન કીર્તિસ્તભ છે તે બધાયો એમ કહેવાય છે

१९९ पुसा विग्रहज विकारमखिल निर्मूलमुन्मूलय-
न्नत्राय समभूद् भवामयभिषक् प्रद्युम्नसूरिर्गुरु ।
येनास्वेदयता प्रयुज्य तरला तर्काज्ज्वला भारती
गौरीन्द्रा प्रतिलापिनो घनतर दर्पज्वर त्याजिता ॥४॥
दिगम्बरसमाक्रान्तैर्नॄपट्ट समादृदे ।
य प्रयक्ष रेन्द्रस्य जगतस्तयश पुन ॥५॥
नीरागता निधी राजगच्छभूर्गुणवारिधि ।
सूरि प्रद्युम्न सूर्याख्य पूर्वं य पूर्वजोऽभवत् ॥२८॥
सपादलक्षगोपाल त्रिभुवनगिर्यादि देशगोपालान् ।
ययु श्चतुरधिकाशीत्या वादजयैरजयामास ॥२८॥
श्री अभयदेवसूरिरस्तच्छिष्यस्तर्कसूरभूत् ।
भग्नासनालितुसुलादूगीर्यदास्यमशिश्रियत् ॥२९॥

—પાર્શ્વનાથચરિત પી ૩, ૧૫૮–૧૬૨.

२०० तार्किकागस्त्यविस्तारि सत्प्रत्नाचुलुकैश्चिर ।
वर्धते पीयमानोऽपि येषा वादमहार्णव ॥

—તેના સતાનીય સિદ્ધસેન સૂરિકૃત પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિ સ ૧૨૪૮.

આદિ પાછળની કૃતિઓમાં આ સન્મતિની ટીકાનું પ્રતિબિમ્બ છે'૨૦૨

૨૬૭ 'સન્મતિતર્ક મૂળ તે ૧૬૭ પ્રાકૃત આર્યાછંદમાં છે તેના પર પચ્ચીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ જેટલી પ્રસ્તુત ટીકા છે ટીકા મૂળ ગ્રંથરૂપ નગરનું દ્વાર કહેવાય પણ પ્રસ્તુત ટીકા મૂળ ગ્રંથના દ્વાર થવા ઉપરાંત મૂળ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ રીતે નહિ આવતા એવા અનેક નાના મોટા દાર્શનિક વિષયોની વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મચર્ચાથી ભરેલી છે તેથી એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ બની ગયેલ છે અભયદેવની ટીકાનું સ્થાન તેમના ઉદ્દેશ પ્રમાણે બહુ ઉંચુ છે બૌદ્ધ દર્શન, ભિન્ન ભિન્ન વૈદિક દર્શનો અને દિગંબર સંપ્રદાયના નવમા સૈકા સુધીના જે મોટા મોટા આકર ગ્રંથો હતા તે બધાના સંપૂર્ણ વિષયોનો સંગ્રહ કરી તેના ઉપર જૈન દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરવી અને છેવટે અનેકાંતવાદનું સ્થાપન કરવુ એજ શ્રી અભયદેવસૂરિનો ઉદ્દેશ તે ટીકા રચવામાં હતો અને પ્રો૦ લૉયમન પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે તે પ્રમાણે એ ઉદ્દેશ ખરેખર અભયદેવસૂરિએ સિદ્ધ કર્યો છે૨૦૩

૨૬૮ '૧૧ મા સૈકા પછી શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં એવા પણ ગ્રન્થો રચાયા છે કે જે કદમાં પ્રસ્તુત ટીકા કરતાં ત્રણગણા છે, છતાં એ મહાકાય ગ્રંથો અભયદેવસૂરિના સર્વસંગ્રહના ઋણી છે, કારણકે પ્રસ્તુતટીકામાં સંગ્રહીત થયેલ વિષયો તેમને સરળતાથી મળી ગયા છે એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ પ્રસ્તુત ટીકાનું મહત્ત્વ છે અને તે એકે દશમા સૈકા પછીના ગ્રંથોની જેમ તેમાં શબ્દાડંબર નથી એમાં ભાષાનો પ્રસન્ન પ્રવાહ શરદ્ઋતુના નદીપ્રવાહની જેમ વહેજ જાય છે૨૦૩

---

૨૦૨ સન્મતિતર્ક પ્રકરણ પ્રથમ ભાગ પ્ર૦ પુરાતત્ત્વમંદિર અમદાવાદમાં સંપાદકીય નિવેદન

૨૦૩ પં સુખલાલ તથા પં બહેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિતર્ક' અને તેનું મહત્વ

મધાની વિસ્તૃત નોંધ કરી છે, તેથી આ ટીકાને વિક્રમની દશમી શતાબ્દી સુધીના દર્શનવિષયક વાદોનુ સંગ્રહસ્થાન કહી શકાય

૨૬૫ 'આ ટીકાકારે વાદપદ્ધતિ વિદ્વત્તાપૂર્વક એવી ગોઠવી છે કે, જે વિષયમા વાદ શરૂ કરવાનો હોય, તે વિષયમા સૌથી પહેલા સિદ્ધાન્તથી વધારે વેગળો એવો પહેલો પક્ષકાર આવી પોતાનો મત સ્થાપે છે, ત્યાર બાદ સિદ્ધાન્તથી ઓછો વેગળો એવો બીજો પક્ષકાર આવી પોતાના મતને સ્થાપી પ્રથમ પક્ષની ભ્રાન્તિઓ દૂર કરે છે, ત્યારબાદ સિદ્ધાન્તની કંઈક સમીપે રહેલો ત્રીજો પક્ષકાર આવી બીજા પક્ષની ભૂલો સુધારે છે, અને એ ક્રમે આગળ વધતા છેવટે અનેકાન્તવાદી સિદ્ધાન્તી આવી છેલ્લા પ્રતિપક્ષીનુ મન્તવ્ય શોધી અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ તે વિષય કેવો માનવો જોઇએ, તે બતાવે છે આવી વાદપદ્ધતિ ગોઠવેલી હોવાથી કોઇ પણ વિષયમા પ્રત્યેક પક્ષકારનું શુ માનવુ છે, અને એક બીજા પક્ષકાર વચ્ચે શો શો મતભેદ છે, અને તેમા કેટકેટલુ વજૂદ છે એ બધુ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જાણી શકાય તેથી ટીકાકારની પ્રતિપાદન-સરણીને અનેક વાદીઓની ચર્ચા-પરિષદ સાથે સરખાવી શકાય, કે જેમા કોઇ પણ વિષય ઉપર દરેક વાદી પોતપોતાનું પૂર્ણ મન્તવ્ય સતર્કતાપૂર્વક અનુક્રમે રજુ કરતા હોય, અને છેવટે જેમા એક સર્વવિષયગ્રાહી સભાપતિ દ્વારા સમન્વય ભરેલુ છેવટ લવાતુ હોય

૨૬૬ 'જોકે ટીકામા સેંકડો દાર્શનિક ગ્રંથોનુ દોહન જણાય છે, છતા સામાન્ય રીતે મીમાંસક કુમારિલભટ્ટનુ શ્લોકવાર્તિક, નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના આચાર્ય શાન્તિરક્ષિતકૃત તત્ત્વસંગ્રહ ઉપરની કમલશીલકૃત પંજિકા, અને દિગમ્બરાચાર્ય પ્રભાચન્દ્રના પ્રમેયકમલમાર્તંડ તથા ન્યાયકુમુદચન્દ્રોદય વિગેરે ગ્રન્થોનું પ્રતિબિમ્બ મુખ્યપણે આ ટીકામા છે, તેની રીતે વાદિદેવસૂરિનો સ્યાદ્વાદરત્નાકર, મલ્લિષેણસૂરિની સ્યાદ્વાદમંજરી, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની નયોપદેશ ઉપરની નયામૃતતરંગિણી ટીકા અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની ટીકા

આદિ પાછળની કૃતિઓમા આ સન્મતિની ટીકાનું પ્રતિબિમ્બ છે'[૨૦૨]

૨૬૭ 'સન્મતિતર્ક' મૂળ તે ૧૬૭ પ્રાકૃત આર્યાછદમા છે તેના પર પચ્ચીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ જેટલી પ્રસ્તુત ટીકા છે ટીકા મૂળ ગ્રથરૂપ નગરનુ દ્વાર કહેવાય પણુ પ્રસ્તુત ટીકા મૂળ ગ્રથના દ્વાર થવા ઉપરાત મૂળ ગ્રથમા સ્પષ્ટ રીતે નહિ આવતા એવા અનેક નાના મોટા દાર્શનિક વિષયોની વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મચર્ચાથી ભરેલી છે તેથી એક સ્વતત્ર ગ્રથ બની ગયેલ છે અભયદેવની ટીકાનુ સ્થાન તેમના ઉદ્દેશ પ્રમાણે બહુ ઉંચુ છે બૌદ્ધ દર્શન, ભિન્ન ભિન્ન વૈદિક દર્શનો અને દિગબર મપ્રદાયના નવમા સૈકા સુધીના જે મોટા મોટા આકર ગ્રથો હતા તે બધાના મપૂર્ણ વિષયોનો મગ્રહ કરી તેના ઉપર જૈન દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરવી અને છેવટે અનેકાતવાદનુ સ્થાપન કરવુ એજ શ્રી અભયદેવસૂરિનો ઉદ્દેશ તે ટીકા રચવામા હતો અને પ્રો૦ લૉયમન પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે તે પ્રમાણે એ ઉદ્દેશ ખરેખર અભયદેવસૂરિએ સિદ્ધ કર્યો છે[૨૦૩]

૨૬૮ '૧૧ મા સૈકા પછી શ્વેતામ્બર સાહિત્યમા એવા પણુ ગ્રન્થો રચાયા છે કે જે કદમા પ્રસ્તુત ટીકા કરતા ત્રણગણા છે, છતા એ મહાકાય ગ્રથો અભયદેવસૂરિના સર્વસગ્રહના ઋણી છે, કારણકે પ્રસ્તુતટીકામા અગ્રહીત થયેલ વિષયો તેમને સરળતાથી મળી ગયા છે એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ પ્રસ્તુત ટીકાનુ મહત્ત્વ છે અને તે એકે દશમા સૈકા પછીના ગ્રથોની જેમ તેમા શબ્દાડબર નથી એમા ભાષાનો પ્રસન્ન પ્રવાહ શરદૃઋતુના નદીપ્રવાહની જેમ વહેજ જાય છે[૨૦૩]

---

૨૦૨ સમ્મતિતર્ક પ્રકરણ પ્રથમ ભાગ પ્ર૦ પુરાતત્ત્વમદિર અમદાવાદમા સપાદકીય નિવેદન

૨૦૩ પ સુખલાલ તથા પ બહેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિતર્ક' અને તેનુ મહત્વ

૨૬૯ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો બીજો યુગ—'વિક્રમ છઠ્ઠાથી દશમા સૈકા (૧૧ માના પૂર્વાર્દ્ધ) સુધીનો ગાળાના તે નામ 'પલ્લવિત-કાળ' રાખ્યુ છે, તેનો અભિપ્રાય એટલો છે કે, સિદ્ધસેન અને સમન્તભદ્ર દ્વારા જે મૂલ પ્રયાસોમાં જે જૈનન્યાયનું બીજારોપણ થયુ, તેનેજ આ યુગમા પલ્લવિત કરવામા આવ્યુ છે આ યુગમા દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમા અનુક્રમે અકલંક, વિદ્યાનંદ અને પ્રભાચન્દ્ર એ ત્રણ પ્રધાન આચાર્યોએ (તેમજ માણિક્યનન્દી અને અનન્તવીર્ય) મુખ્યપણે જૈનન્યાયને વિસ્તાર્યો અને વિશદ કર્યો છે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમા પણ પ્રધાનપણે ત્રણ આચાર્યોએ આ યુગમા જૈનન્યાયને વિસ્તૃત અને વિશદ બનાવ્યો છે મલ્લવાદી, હરિભદ્ર અને (ઉપર જણાવેલા) રાજગચ્છીય અભયદેવ એ ત્રણેએ અનુક્રમે કાંઇ કાંઇ વધારે વિશેષતા અર્પી છે અકલંક આદિ ત્રણે દિગમ્બર આચાર્યોએ જૈન ન્યાયના સ્વતંત્ર ગ્રન્થો લખ્યા છે, અને સમન્તભદ્ર આદિ પૂર્વાચાર્યોની ન્યાયવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે તેવીજ રીતે મલ્લવાદી વગેરે આ યુગના શ્વેતામ્બર આચાર્યોએ જૈન ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા છે અને પોતપોતાના પહેલાની તર્કવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે ઉક્ત દિગમ્બર ત્રણ આચાર્યો અને ઉક્ત શ્વેતામ્બર ત્રણ આચાર્યોની કૃતિઓ બરાબર સામે રાખી જોવામા આવે તો એક બીજા ઉપર પડેલો પ્રભાવ પરસ્પરનુ સાદૃશ્ય અને વિશેષત્વ ધ્યાનમા આવ્યા વિના રહે તેમ નથી'[૨૦૪] એટલે ઉક્ત અભયદેવસૂરિથી આ યુગ પૂરો થાય છે

૨૭૦ ઉક્ત અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિ ધારાધીશ મુંજરાજાની સભામા વિજેતા હતા અને તે રાજાના માનીતા ગુરુ હતા[૨૦૫]પોતે મૂળ ત્રિભુવનગિરિના સ્વામી કર્દમ ભૂપતિ હતા

---

૨૦૪ જુઓ પં સુખલાલનો 'જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ' એ નિબંધ-ભાવનગર ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો રીપોર્ટ

૨૦૫ तदनु धनेश्वरसूरिर्जज्ञे च प्राप पुंडरीकाख्य ।

તેમણે રાજા થઇ દીક્ષા લીધી અને તેઓ રાજાના માન્ય થયા, તેથી તેના ગચ્છનુ નામ રાજગચ્છ[૨૦૬] પડયુ મુજનુ મરણ સ ૧૦૫૦ ને ૧૦૫૪ ની વચ્ચે થયુ[૨૦૭]

૨૭૧ મૂલરાજના પુત્ર ચામુડરાજે શ્રી વીરગણિ નામના સાધુનો આચાર્ય પદનો મહોત્સવ મોટા આડબરથી કર્યો, અને તે સૂરિએ વાસક્ષેપ મત્રી રાજાને આપ્યો હતો કે જે રાજાએ જલમા મેળાવી રાણીઓને સ્નાન કરાવવાથી રાજાને રોગ વલ્લભરાજ આદિ સતાનોની વૃદ્ધિ થઈ

૨૭૨ ધનપાલ ધારાધીશ મુજનો, અતિ માનીતો રાજસભાપડિત અને કવિ હતો તેના રાજ્યમા 'સ ૧૦૨૯મા જ્યારે માળવાના રાજાની ધાડે મન્નખેડ નામનુ ગામ લુટયુ ત્યારે ધારાનગરીના પ્રતિષ્ઠિત (ધનપાલે) નિર્દોષ માર્ગ ઉપર રહેલી પોતાની સુદરી

निर्मथ्य वादजलधिं जयश्रिय मुजनृपपुरत ॥

—સિદ્ધસેનકૃત પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ સ ૧૨૪૮

विद्वन्मडलमौलिमडनमणि प्रेखत्तपोर्हमणि ।
निर्ग्रन्थोऽपि धनेश्वर समजनि श्रीमास्तत सद्गुरु ॥
य स्फुर्जद्गुणपुजमुजजगती जिष्णो पुर प्रज्ञिला-
न्वादे वादिवरान्विजित्य विजयश्रीसग्रह स व्यधात् ॥

—માણિક્યચદ્રકૃત પાર્શ્વચરિત સ ૧૨૭૬ (પી ૩, ૧૫૯)

૨૦૬ त्रिभुवनगिरिस्वामी श्रीमान्स कर्दमभूपति-
स्तदुपसमभूत् शिष्य श्रीमद् धनेश्वरसत्तया ।
अजनि सुगुरुस्तत्पट्टेऽस्मात् प्रभृत्यवनिस्तुत
तदनु विदितो विद्वे गच्छ सराजपदोत्तर ॥

—પ્રભાચદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત

૨૦૭ તેનુ દાનપત્ર સ ૧૦૩૧ નુ મળે છે તેમજ સ ૧૦૫૦ મા દિગબરાચાર્ય અમિતગતિએ સુભાષિત રત્નસદોહ નામનો ગ્રથ તેના રાજ્યમા રચ્યો છે

૨૬૯ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો બીજો યુગ—'વિક્રમ છઠ્ઠાથી દશમા સૈકા (૧૧ માના પૂર્વાર્દ્ધ) સુધીનો યુગ, તેનું નામ 'પલ્લવિતકાળ' રાખ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એટલો છે કે, સિદ્ધસેન અને સમન્તભદ્ર દ્વારા બન્ને સંપ્રદાયોમાં જે જૈનન્યાયનું બીજારોપણ થયું, તેને જ આ યુગમાં પલ્લવિત કરવામાં આવ્યું છે. આ યુગમાં દિગંબર સંપ્રદાયમાં અનુક્રમે અકલંક, વિદ્યાનંદ અને પ્રભાચંદ્ર એ ત્રણ પ્રધાન આચાર્યોએ (તેમજ માણિક્યનંદી અને અનંતવીર્ય) મુખ્યપણે જૈનન્યાયને વિસ્તાર્યો અને વિશદ કર્યો છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પણ પ્રધાનપણે ત્રણ આચાર્યોએ આ યુગમાં જૈનન્યાયને વિસ્તૃત અને વિશદ બનાવ્યો છે. મલ્લવાદી, હરિભદ્ર અને (ઉપર જણાવેલા) રાજગચ્છીય અભયદેવ એ ત્રણેએ અનુક્રમે કોઈને કોઈ વધારે વિશેષતા અર્પી છે. અકલંક આદિ ત્રણે ત્રણે દિગંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાયના સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખ્યા છે, અને સમન્તભદ્ર આદિ પૂર્વાચાર્યોની ન્યાયવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. તે રીતે જ મલ્લવાદી વગેરે આ યુગના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા છે અને પોતપોતાના પહેલાંની તર્કવાણીને પલ્લવિત પણ કરી છે. ઉક્ત દિગંબર ત્રણ આચાર્યો અને ઉક્ત શ્વેતાંબર ત્રણ આચાર્યોની કૃતિઓ બરાબર સામે રાખી જોવામાં આવે તો એકબીજા ઉપર પડેલો પ્રભાવ પરસ્પરનું સાદૃશ્ય અને વિશેષત્વ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી.'[૨૦૪] એટલે ઉક્ત અભયદેવસૂરિથી આ યુગ પૂરો થાય છે.

૨૭૦ ઉક્ત અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિ ધારાધીશ મુંજરાજાની સભામાં વિજેતા હતા અને તે રાજાના માનીતા ગુરુ હતા.[૨૦૫] પોતે મૂળ ત્રિભુવનગિરિના સ્વામી કર્દમ ભૂપતિ હતા

૨૦૪ જુઓ પં. સુખલાલનો 'જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ' એ નિબંધ—ભાવનગર ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો રીપોર્ટ.

૨૦૫ તદનુ ધનેશ્વરસૂરિર્જજ્ઞે य प्राप पट्टीकाख्य ।

તેમણે રાજા થઇ દીક્ષા લીધી અને તેઓ રાજાના માન્ય થયા, તેથી તેના ગચ્છનુ નામ રાજગચ્છ[૨૦૬] પડયુ મુજનુ મરણ સ ૧૦૫૦ ને ૧૦૫૪ ની વચ્ચે થયુ[૨૦૭]

૨૭૧ મૂળરાજના પુત્ર ચામુડરાજે શ્રી વીરગણિ નામના સાધુનો આચાર્ય પદનો મહોત્સવ મોટા આડબરથી કર્યો, અને તે સૂરિએ વાસક્ષેપ મત્રી રાજાને આપ્યો હતો કે જે રાજાએ જલમા મેળાની રાણીઓને સ્નાન કરાવવાથી રાજાને ઘેર વલ્લભરાજ આદિ સતાનોની વૃદ્ધિ થઈ

૨૭૨ ધનપાલ ધારાધીશ મુજનો, અતિ માનીતો રાજસભાપડિત અને કવિ હતો તેના રાજ્યમા 'સ ૧૦૨૯મા જ્યારે માળવાના રાજાની ધાડે મન્નખેડ નામનુ ગામ લુટયુ ત્યારે ધારાનગરીના પ્રતિષ્ઠિત (ધનપાલે) નિર્દોષ માર્ગ ઉપર રહેલી પોતાની સુદરી

निर्मथ्य वादजलधिं जयश्रिय मुजनृपपुरत ॥
—સિદ્ધસેનકૃત પ્રવચનસારોધ્ધારવૃત્તિ સ ૧૨૪૮
विद्वन्मडलमौलिमडनमणि प्रेखत्तपोर्हर्मणि ।
निर्ग्रन्थोऽपि धनेश्वर समजनि श्रीमास्तत सद्गुरु ॥
य स्फुर्जद्गुणपुजमुंजजगती जिष्णो पुर प्रशिला-
न्वादे वादिवरान्विजित्य विजयश्रीसग्रह स व्यधात् ॥
—માણિક્યચદ્રકૃત પાર્શ્વચરિત સ ૧૨૭૬ (પી ૩, ૧૫૯)

૨૦૬ त्रिभुवनगिरिस्वामी श्रीमान्स कर्दमभूपति-
स्तदुपसमभूत् शिष्य श्रीमद् धनेश्वरसज्ञया ।
अजनि सुगुरुस्तत्पट्टेऽस्मात् प्रभृत्यवनिस्तुत
तदनु विदितो विश्वे गच्छ सराजपदोत्तर ॥
—પ્રભાચદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત

૨૦૭ તેનુ દાનપત્ર સ ૧૦૩૧ નુ મળે છે તેમજ સ ૧૦૫૦ મા દિગબરાચાર્ય અમિતગતિએ સુભાષિત રત્નસદોહ નામનો ગ્રથ તેના રાજ્યમા રચ્યો છે

નામની નાની બ્હેન માટે આ '(પાઇયલચ્છી નામમાલા'[૨૦૮] નામનો પ્રાકૃત શબ્દોનો) કોશ રચ્યો.' તેમાં માત્ર સંસ્કૃતસમ, સંસ્કૃતજન્ય કે દેશી પ્રાકૃતમાં પર્યાય શબ્દોનું સૂચન છે તથા બધા શબ્દો અવિ-ભક્તિક આપેલા હોવાથી કેટલેક અંશે તેઓના લિંગનું પણ જ્ઞાન થઇ શકે છે. પોતાની બ્હેનને માતૃભાષાનું જ્ઞાન સારૂં થાય તે કારણથી તેણે કોશ રચ્યો હોય તે પરથી મનમાં લાગે છે. તેણે સંસ્કૃત નામમાલા[૨૦૯] રચી હોય તેવો સંભવ છે. મુંજ પછી ધારાધીશ ભોજરાજાએ 'સિદ્ધ સારસ્વત કવીન્દ્ર' 'કૂર્ચાલ સરસ્વતી' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું અને તેના કહેવાથી 'તિલકમંજરી' નામની સુંદર આખ્યાયિકા સંસ્કૃતમાં રચી હતી. આ સંબંધમાં વિસ્તારથી શ્રી જિનવિજયે[૨૧૦] લેખ લખ્યો છે તે પરથી ટુંકમાં નીચેનું જણાવ્યું છે.

---

૨૦૮ પંડિત બહેચરદાસે સંશોધિત કરી પ્રકટ કરેલ છે સં. ૧૯૭૩ જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ ઑફિસ, પાયધુની, મુંબઈ પાસેથી મળી શકે છે.

૨૦૯ 'ધનપાલરચિત નામમાલા શ્લોક ૧૮૦૦' એવી યાદી એક ટીપ-માંથી મળે છે. તેમની રચેલી પાઇયલચ્છી નામે પ્રાકૃત નામમાલા ઉપલબ્ધ છે. તેની શ્લોકસંખ્યા આનાથી ઘણી ઓછી છે, તેથી પ્રાકૃત કરતાં આ નામમાલા જુદીજ હોવી જોઇએ, અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય એમ સંભવે છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દકોષ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હેમચં-દ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાંથી જ મળી આવે છે, કારણકે તેમણે પોતાના અભિધાન ચિંતામણિ નામે સંસ્કૃત કોષની ટીકાના પ્રારંભમાંજ વ્યુત્પત્તિ ર્ધનપાલતઃ એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમા-ણભૂત માન્યો છે. એવીજ રીતે દેશીનામમાલાની ટીકામાં પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલમાં ક્યાંએ પણ મળી આવતો નથી.'-જિનવિજય (પુરાતત્ત્વ ૨, ૪૨૦)

૨૧૦ 'તિલકમંજરી—મહાકવિ શ્રી ધનપાલ રચિત જૈનકથા'-એ નામનો લેખ જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ જૈનઇતિહાસ-સાહિત્ય વિશેષાંક પુ. ૧૧-૭ થી ૧૦ જુલાઈ-અક્ટોબર ૧૯૧૫ (વીરાત્ ૨૪૪૧) તથા આત્માનંદપ્રકાશ પુ. ૧૩-૭ વીરાત્ ૨૪૪૨ માઘ.

महाकवि धनपाल.

चैत्रवद् धनपालो न कस्य राजप्रिय प्रिय ।
सकर्णाभरणं यस्माज्जज्ञे तिलकमंजरी ॥

—मुनिरत्नकृत अममचरित्र

—चैत्र मासनी पेठे राजप्रिय धनपाल कोने प्रिय नथी ? के जेनाथी सकर्ण (कानवाळा, विद्वान्)ने आभरणभूत तिलकमंजरी (ते नामनी कथा, तिलकवृक्षनी महोर) उत्पन्न थइ

स्वादुतां मधुना नीता पशूनामपि मानसम् ।
मदयन्ति न यद्वाच किं तेऽपि कवयो भुवि ॥
काव्य तदपि किं वाच्यमवाचि न करोति यत् ।
श्रुतमात्रममित्राणां वक्त्राणि च शिरांसि च ॥

अर्थात्—माधुर्य गुणद्वारा स्वादुताने प्राप्त थयेली जेमनी वाणीओ, पशुओना मनने पण जो हर्षित नहीं करे तो शुं तेओ पण पृथ्वीमां कवि कहेवडाववा लायक छे ?'

अने ते पण शुं काव्य कही शकाय के जेना श्रवण मात्रथीज जो शत्रुओना मुख अने मस्तक नीचा नहि थइ जाय ?।।

वर्णयुक्तिं दधानापि स्निग्धांजनमनोहरात् ।
नातिश्लेषघना श्लाघा कृतिर्लिपिरिवाश्नुते ॥
अश्रान्तगद्यसन्ताना श्रोतॄणां निर्विदे कथा ।
जहाति पद्यप्रचुरा चम्पूरपि कथारसम् ॥

—जनोना मनने हरण करनारा एवा मधुर वर्णोनो युक्त होवा छतां पण (१) अति श्लेषवाळी कविनी कृति प्रशंसा पामती नथी, (२) सतत गद्यवाळी कथा पण श्रोताओने आनंद आपी शकती नथी (३) तेमज प्रचुर पद्योवाळी चंपूकथा पण रस पोषी शकती नथी

—धनपाल रचित तिलकमंजरी

'वचन श्री धनपालस्य चंदनं मलयस्य च ।
सरसं हृदि विन्यस्य कोऽभूनाम न निर्वृत्त ॥'

નામની નાની બ્હેન માટે આ '(પાઇયલચ્છી નામમાલા' [૨૦૮] નામનો પ્રાકૃત શબ્દોનો) કોશ રચ્યો' તેમા માત્ર સંસ્કૃતસમ, સંસ્કૃતજન્ય કે દેશી પ્રાકૃતમા પર્યાય શબ્દોનુ સૂચન છે તથા બધા શબ્દો સવિભક્તિક આપેલા હોવાથી કેટલેક અંશે તેઓના લિંગનુ પણ જ્ઞાન થઇ શકે છે પોતાની બ્હેનને માતૃભાષાનુ જ્ઞાન સારુ થાય તે કારણથી તેણે કોશ રચ્યો હોય તે પણ બનવા જોગ છે તેણે સંસ્કૃત નામમાલા[૨૦૯] રચી હોય તેવો સંભવ છે મુંજ પછી ધારાધીશ ભોજરાજાએ 'સિદ્ધ સારસ્વત કવીન્દ્ર' 'કૂર્ચાલ સરસ્વતી' એ નામનુ બિરુદ આપ્યુ હતુ અને તેના કહેવાથી 'તિલકમંજરી' નામની સુંદર આખ્યાયિકા સંસ્કૃતમા રચી હતી આ સંબંધમા વિસ્તારથી શ્રી જિનવિજયે [૨૧૦]લેખ લખ્યો છે તે પૃ ૫ થી ૮ કમા નીચેનુ જણાવ્યુ છે

૨૦૮ પંડિત બહેચરદાસે સંશોધિત કરી પ્રકટ કરેલ છે સં ૧૯૭૩ જૈન શ્વે કૉન્ફરન્સ ઑફિસ, પાયધુની, મુંબઈ પાસેથી મળી શકે છે

૨૦૯ ધનપાલરચિત નામમાલા શ્લોક ૧૮૦૦' એવી યાદી એક ટીપમાંથી મળે છે તેમની રચેલી પાઇયલચ્છી નામે પ્રાકૃત નામમાલા ઉપલબ્ધ છે તેની શ્લોકસંખ્યા આનાથી ઘણી ઓછી છે, તેથી પ્રાકૃત કરતા આ નામમાલા જૂદીજ હોવી જોઇએ, અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય એમ સંભવે છે ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દકોષ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હેમચન્દ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાથી જ મળી આવે છે, કારણકે તેમણે પોતાના અભિધાન ચિંતામણિ નામે સંસ્કૃત કોષની ટીકાના પ્રારંભમાજ વ્યુત્પત્તિ ર્ધનપાલત એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમા ધનપાલના કોષને પ્રમાણભૂત માન્યો છે એવીજ રીતે દેશીનામમાલાની ટીકામા પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે આ કોષ હાલમા કયાંએ પણ મળી આવતો નથી '-જિનવિજય (પુરાતત્ત્વ ૨, ૪૨૦)

૨૧૦ 'તિલકમંજરી —મહાકવિ શ્રી ધનપાલ રચિત જૈનકથા-એ નામનો લેખ જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ જૈનઇતિહાસ-સાહિત્ય વિશેષાંક પુ ૧૧-૭ થી ૧૦ જુલાઈ-અકટોબર ૧૯૧૫ (વીરાત્ ૨૪૪૧) તથા આત્માનંદપ્રકાશ પુ ૧૩-૭ વીરાત્ ૨૪૪૨ આષા

૨૭૪ ભોજરાજા સંસ્કૃત સાહિત્યનો અત્યંત પ્રેમી હોવા ઉપરાંત સ્વયં સારો કવિ હતો. તેની સભામાં આર્યાવર્તના બધા ભાગોમાંથી કવિઓ અને વિદ્વાનો આવતા. રાજા યોગ્ય પુરૂષોને સત્કારતો અને નવાજતો. તેના આશ્રય નીચે સંખ્યાબંધ પંડિતો રહેતા અને સાહિત્યની સેવા-વૃદ્ધિ કરતા. મહાકવિ ધનપાલ તેની પરિષદ્નો વિદ્વન્માન્ય પ્રમુખ અને રાજાનો પ્રગાઢ મિત્ર હતો. બાલ્યાવસ્થાથીજ ભોજ અને ધનપાલ પરસ્પર પરમસ્નેહીઓ હતા, કારણકે મુંજરાજની પરિષદ્નો પ્રમુખ અને રાજમાન્ય વિદ્વાન્ ધનપાલજ હતો. ધનપાલના પાંડિત્ય પર મુગ્ધ થઇ મુંજરાજે તેને 'સરસ્વતી' નું મહત્ત્વસૂચક બિરૂદ આપ્યું હતું. આ રીતે મુંજ અને ભોજ બંનેનો તે બહુમાન્ય હતો. ધનપાલ પ્રથમ વેદિક ધર્માવલંબી હતો, પરંતુ પાછળથી પોતાના બંધુ શોભનમુનિના સંસર્ગથી જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી, મહેન્દ્રસૂરિ પાસે જૈન-ગાર્હપત્ય દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી ને તેમની પાસે સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતનો વિશેષ અભ્યાસ કરી જૈનદર્શનનો પારદષ્ટા-તત્ત્વજ્ઞ થયો. આ ધર્મપરિવર્ત્તનથી ભોજ વિસ્મિત થયો અને ધનપાલ સાથે વિવાદ કરતો, પણ ધનપાલ દૃઢ રહી તેને નિરુત્તર કરતો. ભોજ સ્વયં વિદ્વાન્ અને તત્ત્વજ્ઞ હોવાથી સ્વધર્મ-વૈદિક દર્શનના તત્ત્વોમાં નિષ્ણાત હતો, પરંતુ જૈનધર્મના વિશેષ પરિચયના અભાવે તેના સંબંધી જાણકાર ન હતો. ધનપાલના સંસર્ગથી તેની ઇચ્છા જૈન દર્શનના સ્વરૂપને જાણવાની થઈ, અને તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે ધનપાલે જૈન સિદ્ધાન્તોક્ત વિચારો અને સંસ્કારોને પ્રતિપાદન કરનારી તિલકમંજરી જેવી અદ્વિતીય અને અદ્ભૂત કથા રચી.

૨૭૫ આમાં ધનપાલે પ્રથમ સ્વમત તથા પરમતમાં થઇ ગયેલા

अक्षुण्णोऽपि विविक्तसूक्तिरचने यः सर्व विद्याब्धिना
श्री मुंजेन सरस्वतीति सदसि क्षोणीभृता व्याहृतः ॥
नि:शेषवाङ्मयविदोऽपि जिनागमोक्ताः श्रोतुं कथाः समुपजातकुतूहलस्य ।
तस्यावदातचरितस्य विनोदहेतोः राज्ञः स्फुटाद्भुतरसा रचिता कथेयम् ॥

—ધનપાલનું વચન અને મલયગિરિનું રસપ્રદિત ચંદન જેના હૃદયને લાગ્યું તે શાંત અને સુખી ન થાય એવો જગતમાં કોણ છે?

—પ્રબંધ ચિં ભાષાંતર

सालंकारा लक्खण सुच्छंदया महुररसा गुणाणुगया ।
जस्स न हरइ हियय कहुत्तमा पवरतरुणीव्व ॥'

—અલંકારસહિત, લક્ષણ અને સુંદર છંદથી મહારસવાળી, ગુણ—સુંદર અંગ ધ્વનિથી યુક્ત ઉત્તમ કથા પ્રવર તરુણીની પેઠે કેના હૃદયને હરી ન લે?—સર્વના હૃદયને હરી લે —તિલકાચાર્યકૃત સમ્યકત્વ—સપ્તતિ ટીકામાં વચન શુદ્ધિપર ધનપાલકથાની ગાથા ૨૩૭

૨૭૩ આ કવિ પોતે જણાવે છે કે—'મધ્યદેશમાં આવેલા સાંકાશ્ય નામના નિવેશમાં (નયુક્ત પ્રાંતમાં ફરૂકાબાદ જિલ્લામાં સંકિસ નામનું હાલ ગામ છે ત્યાં જુઓ ઇંડિયન હિસ્ટોરિકલ કૉર્ટર્લી માર્ચ ૧૯૨૯ પૃ ૧૪૨) દેવર્ષિ નામનો દ્વિજ હતો કે જેનો પુત્ર સર્વશાસ્ત્રમાં કુશળ સ્વયંભૂ એવો સર્વદેવ નામનો મારા પિતા છે મારા તે પિતાના ચરણકમળની સેવાથી વિદ્યાધનને પ્રાપ્ત થયેલા અને સર્વ વિદ્યાના સમુદ્રરૂપ એવા મુંજરાજાએ સભાની અંદર જેને 'સરસ્વતી' એવા મહત્વસૂચક ઉપનામથી બોલાવેલા એવા મેં ધનપાલ વિપ્રે ભોજરાજા કે જે સર્વ શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ જૈનશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી કથાઓ સાંભળવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા કુતૂહલવાળો અને નિર્મળચરિતવાળો હતો તેના વિનોદમાટે આ તિલકમંજરી નામની સ્ફુટ અને અદ્‌ભુત રસવાળી કથા રચી.'[૨૧૧]

---

૨૧૧ आसीद् द्विजन्माखिलमध्यदेशे प्रकाश सांकाश्य निवेशजन्मा ।
अलब्धदेवर्षिरिति प्रसिद्धिं यो दानवर्षित्व विभूषितोऽपि ॥
शास्त्रेष्वधीती कुशल कलासु बन्धे च बोधे च गिरा प्रकृष्ट ।
तस्यात्मजन्मा समभून्महात्मा देव स्वयम्भूरिव सर्वदेव ॥
तज्जन्मा जनकांघ्रिपंकजरज सेवाप्तविद्यालवो
विप्र श्री धनपाल इत्यविशदामेतामबध्नात्कथा ।

અને કઠિન આચાર પાળે છે તેજ શાસ્ત્રસમત છે એમ બતાવી આપ્યુ તેથી તે રાજાએ તેમને 'ખરતર' એ નામનુ બિરૂદ આપ્યુ અને ત્યારથી ચૈત્યવાસીઓનુ જોર નરમ પડતુ ગયુ, શુદ્ધ આચારવાળા જૈન મુનિઓનો પ્રવેશ વધતો ગયો અને તેમના પરથી 'ખરતર ગચ્છ'ની સ્થાપના થઇ એમ તે ગચ્છની પટ્ટાવલીમા જણાવ્યુ છે

૨૮૪ ઉક્ત જિનેશ્વરસૂરિના સહોદર અને સહદીક્ષિત બુદ્ધિસાગરસૂરિ (કે જે જૈન શ્વે૦ સપ્રદાયમા આદ્ય વૈયાકરણ) છે એ પોતાના નામનુ-'બુદ્ધિસાગર' અપરનામ પચગ્રથી વ્યાકરણ કે શબ્દલક્ષ્મલક્ષણ, પાણિનિ-ચદ્ર-જૈનેન્દ્ર-વિશ્રાન્તદુર્ગ ટીકા જોઇને સસ્કૃત પ્રાકૃત શબ્દની સિદ્ધિ માટે પદ્યગદ્યરૂપ ૭૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ જાબાલિપુરમા સ ૧૦૮૦ મા રચ્યુ તે જિનેશ્વરસૂરિએ હરિભદ્રના અષ્ટકો પર સ વૃત્તિ (સ ૧૦૮૦), સમ્યક્ત્વના ઉપશમાદિ પાચ લિગપર પચલિંગી પ્રકરણ, વીરચરિત્ર, નિર્વાણલીલાવતી કથા (આશાપલ્લીમા સ ૧૦૮૨ ને ૧૦૯૫ ની વચમા-સ ૧૦૯૨ મા વે૦ ન ૧૬૨૩ જે પૃ ૪૩) કથાકોષ (પ્રા૦), પ્રમાણ લક્ષણ[૨૨૧] સવૃત્તિ, ષટ્સ્થાનક પ્રકરણ વગેરે ગ્રથો રચ્યા આ સૂરિના શિષ્યો જિનચદ્રસૂરિ, અભયદેવસૂરિ અને ધનેશ્વરસૂરિ થયા ધનેશ્વરે સ ૧૦૯૫ મા ચડ્ડાવલિ (ચદ્રાવતી)મા સુરસુદરીકહા પ્રાકૃતમા રચી[૨૨૨]

૨૮૫ અગ્યારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમા કાયસ્થ કવિ સોઢ્ઢલે ઉદયસુદરી કથા નામની મનોહર ગદ્યમય આખ્યાયિકા રચી તેમા પોતાના મિત્રો તરીકે સુ[illegible]યાસ વાણી તરગના ક્ષીરસમુદ્ર

૨૨૧ જિનેશ્વરસૂરિએ [illegible] અતે જણા[illegible] કોઇ શબ્દલક્ષણ (વ્યાકરણ) [illegible] યલક્ષણ સીન છે-આ જાતનો અ[illegible] બુ[illegible] નવુ વ્યાકરણ કર્યું, અને [illegible] રએ) પ્રમાલક્ષણ ચૌક મનસુ [illegible] ૧૬

૨૨૨ ૫૦ દરગોઈ [illegible] ૨ પટ્ટી ગ્રથમાલા કે જે મુબઇ [illegible] મમા

મહાકવિઓની-તેમની કૃતિઓની ઉદાર ભક્તિથી સ્તુતિ પ્રસંગમા કરી છે જેમાં ક્ષભૂતિ ગાંધાર, વાલ્મીકિ, વેદવ્યાસ, ગુણાઢ્ય (બૃહત્કથાકાર), પ્રવરસેન (સેતુકાર), પાદલિપ્ત તરંગવતી, જીવદેવમુનિ, કાલિદાસ, બાણ ને બાણની હરિભદ્રસૂરિકૃત સમરાદિત્યચરિત, ભવભૂતિ, વાક્પતિરાજનો ગૌડવધ, બપ્પભટ્ટી-ભદ્રકીર્તિસૂરિકૃત તારાગણ નામનુ કાવ્ય, યાયાવર રાજશેખર કવિ, સ્વ. મહેન્દ્રસૂરિ, રુદ્રકવિની ત્રૈલોક્યસુંદરી તથા તેના પુત્ર કર્દમરાજની સૂક્તિઓની પ્રશંસા કરી પછી પોતે કહે છે કે 'કાવ્યાર્થમા, તથા ... સ્થાનમા જેઓ પ્રમાણિ ગુણોમા ચઢે છે પાપ નથી જેનાગમ હોય તેઓને તો ધન્ય છે'

૨૭ સંસ્કૃત પદ્યકાવ્ય સાહિત્ય વાલ્મીકિ કાલિદાસ આદિ અગણ્ય કવિઓથી મહત્તા પામ્યુ છે પરંતુ ગદ્યકાવ્ય સાહિત્ય તો સુબંધુ, બાણ, દંડી, ત્રિવિક્રમભટ્ટ ને સોઢલ જેવા પાંચદશ કવિઓની સુકૃપાથી વાસવદત્તા, કાદંબરી, દશકુમાર ચરિત, નલકથા અને ઉદયસુંદરીની કથાથી પોતાનુ અસ્તિત્વ સાચવી રહ્યુ છે, તેમા ધનપાલની તિલકમંજરીનુ અગ્ર્ય સ્થાન છે, ને તેથી તેમા વૃદ્ધિ થઇ છે કવિ અને કાવ્ય સબધી તથા કથા કેવી હોવી જોઇએ એ સબધીના ધનપાલના વિચાર આની મથાળેજ મૂક્યા છે કથામા શ્લેષકાઠિન્ય, ગદ્યપ્રાધાન્ય અને પદ્યપ્રાચુર્ય એ ત્રણ દોષો 'વર્ણયુક્તિ' એ શ્લોકમા બતાવ્યા છે તે સુબંધુની વાસવદત્તા, બાણની કાદંબરી, અને ત્રિવિક્રમભટ્ટની નલકથા ઉપર અનુક્રમે ઠરેલા આક્ષેપ લાગે છે ગદ્યમા લાબા લાબા સમાસોવાળા દંડકો અને અક્ષરોના પ્રાચુર્યથી જનસમૂહ વિમુખ થાય છે એ પણ પોતે એક શ્લોકમા ૨૧૨

---

૨૧૨ अखण्डदण्डकारण्यभाज प्रचुरवर्णकात् ।

व्याघ्रादिव भयाघ्रातो गद्याद् व्यावर्तते जन ॥

—અખંડ એવા દંડકારણ્યનુ સેવન કરનાર અને રંગબેરંગી એવા સિંહથી ભય પામી મનુષ્ય જેમ પાછો હઠી જાય છે તેમ (લાબા લાબા સમાસોવાળા દંડકોયુક્ત અને) બહુ અક્ષરોવાળા ગદ્યથી પણ જન વિમુખ થાય છે

જણાવ્યુ છે આ સર્વ દોષ-આક્ષેપથી મુક્ત થઇ ધનપાલે જનસમૂહમા સર્વ રીતે પ્રિય થઈ પડે તેવી પોતાની કૃતિ તિલકમજરી બનાવી છે તેમા નથી સઘન શ્લેષો કે નથી કઠિન પો, તેમજ નથી તેમા સતત ગદ્ય કે નથી પ્રચુર પદ્ય સમગ્ર કથા મગલ અને સુપ્રસિદ્ધ પદો દ્વારા પ્રસાદ ગુણ વડે અલકૃત થયેલી છે થોડા થોડા અતરે પ્રસગોચિત સ્થાને એકેક બબ્બે કે તેથી વધારે ભાવપ્રદર્શક પદ્યો પણ આપેલા છે ગદ્યની માફક પદ્યો પણ બહુ રમણીય અને પ્રૌઢ છે, રસ અને ધ્વનિથી પૂરિત છે હેમચદ્રાચાર્ય જેવા વિદ્વાને પણ તિલકમજરીના પદ્યો ઉચ્ચકોટિના માન્યા છે અને પોતાના ૨૧૩ કાવ્યાનુશાસનમા 'શ્લેષ'ના ઉદાહરણ તરીકે, તેમજ છદોનુશાસનમા 'માત્રા' નામક છદના ઉદાહરણમા તિલકમજરીમાથી કાવ્યો ચુટી મૂક્યા છે

૨૭૭ આ કથા 'આખ્યાયિકા'ના ખરા લક્ષણવાળી નવરસ અને કાવ્યથી ભરપૂર છે આ કથા તેમા ઉત્સૂત્ર-પ્રરૂપણા ન થાય તેવી દૃષ્ટિએ જૈનાચાર્ય શાતિસૂરિએ સશોધિત કરી હતી એમ પ્રભાવક-ચરિતકાર જણાવે છે ૨૧૪ તિલકમજરીની તાડપત્રની પ્રત સ ૧૧૩૦મા લખાયેલી જેસલમેર ભ મા છે (જે પૃ ૪)

૨૭૮ ધનપાલના સહોદર શોભને મહેદ્રસૂરિ પાસે જૈન સાધુ દીક્ષા લીધી અને તેમણે યમકયુક્ત ૨૪ તીર્થંકરોની જે સ્તુતિઓ સસ્કૃતમા બનાવી હતી તે શોભનસ્તુતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે સ્તુતિ પર ધનપાલે સસ્કૃત ટીકા રચી તે ટીકામા ધનપાલ પોતે જણાવે છે કે 'પોતાના પિતા સર્વદેવને નામમાત્રથી શોભન નહિ, પરતુ શુભ

---

૨૧૩ અધ્યાય ૫ પૃ ૨૭૬, ૩ પૃ ૧૭૭

૨૧૪ 'મહેન્દ્રસૂરિપ્રબધ' પૃ ૨૩૭

अशोधयदिमां चासावुत्सूत्राणां प्ररूपणात् ।
शब्दसाहित्यदोषास्तु सिद्धसारस्वतेषु किम् ॥२०२॥

ત્યાંથી ઉત્પન્ન શરીરથી પણ શોભન એવો કમલ જેવી લાંબી આંખો-વાળો, ગુણથી પૂજા જેણે મેળવી છે એવો શોભન નામનો નાનો પુત્ર થયો તે કાતંત્ર, ચંદ્ર (વ્યાકરણ)થી ઉદય પામેલ તત્ત્વજ્ઞાનનો જાણ, બૌદ્ધ અને આર્હત દર્શનોના તત્ત્વોનો જાણનાર, સાહિત્ય-વિદ્યારૂપી સમુદ્રનો પારદર્શી અને કાવ્યકારો-કવિઓમાં નિદર્શન-આદર્શરૂપ થયો. કૌમારાવસ્થામાં અરિષ્ટનેમિની (નેમિનાથની) ચેષ્ટા કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય તેમ જેણે માર-મદનની શક્તિ હત કરી હતી તેમ તેણે સર્વસાવદ્યની નિવૃત્તિથી (જૈનદીક્ષાથી) ગૌરવવાળી એવી પ્રતિજ્ઞા સત્યપ્રતિજ્ઞ થઈ પાળી ધર્મના અભ્યાસ કરતાં જેણે હિંસા કરાવે પણ-કિંચિત્પણ કરીજ નહિ તથાપિ જેના ગુણ (ગુણ, મેખલાનો રોગ) ના સ્વબંધથી ચાર સાગરનું ચક્ર જેની મેખલારૂપ છે એવી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ એ વિચિત્ર છે', તે નિજ અનુજ-નાના-ભાઈની આ ઉજ્જ્વલ કૃતિને તેણેજ સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરતી વખતે અભ્યર્થના કરાયેલા એવા માપ્રન કવિ નામે ધનપાલે યથામતિ વિચારીને પોતાની વૃત્તિથી સારી રીતે અલંકૃત કરી'૨૧૬

૨૧૫ તેની અંતે એમ છે કે 'तस्यैव ज्येष्ठ भ्रातु पंडित धनपालस्य' વી

૨૧૬ પહેલા બે શ્લોક પોતાના પિતામહ ને પિતા સંબંધમાં તિલક-મંજરીમાં આપ્યા પ્રમાણે આપ્યા છે (જુઓ, ફુટનોટ નં ૨૧૧)

अब्जायताक्ष समजायतास्य श्लाघ्यस्तनूजो गुणलब्धपूजः ।
यः शोभनत्वं शुभवर्णभाजा न नाम नाम्ना वपुषाऽप्यधत्त ॥३॥
कातन्त्रचन्द्रोदिततन्त्रवेदी यो बुद्धबौद्धार्हततत्त्वतत्त्व ।
साहित्यविद्यार्णवपारदर्शी निदर्शनं काव्यकृतां बभूव ॥४॥
कौमार एव क्षतमारवीर्यश्चेष्टां चिकीर्षन्निव रिष्टनेमे ।
यः सर्वसावद्यनिवृत्तिगुर्वीं सत्यप्रतिज्ञो विदधे प्रतिज्ञाम् ॥५॥
अभ्यस्यता धर्ममकारि येन जीवाभिघात कलयाऽपि नैव ।
चित्रं चतु सागरचक्रकाञ्चि स्तथापि भव्याऽपि गुणस्त्वनेन ॥६॥

૨૭૯ ધનપાલે પોતે પ્રાકૃતમાં ૨૦ ગાથામાં શ્રાવકવિધિ (પા. સૂચિ નં ૫) તથા પ્રાકૃતમાં ૫૦ ગાથામાં ઋષભદેવની સ્તુતિ રચી છે કે જે ઋષભપંચાશિકા કહેવાય છે[૨૧૭] વળી વિરોધાભાસ અલંકારવાળી શ્રી મહાવીર સ્તુતિ રચી હતી[૨૧૮] અને સત્ય-પુરીય-શ્રી મહાવીર ઉત્સાહ[૨૧૮] નામનું સ્તુતિકાવ્ય અપભ્રંશ તત્કાલીન ભાષામાં રચ્યું હતું કે જે કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત રજુ કરે છે

૨૮૦ ઉક્ત શાંતિસૂરિ[૨૧૯] પાટણમાં ધનપાલે ધારામાં આવવા પ્રેરણા કરી હતી તેથી તેઓ ધારાનગરીમાં આવી રાજા ભોજનો આદરસત્કાર પામ્યા અને તેમણે સભાના સર્વ પંડિતોને જીતવાથી

एता यथामति विमृश्य निजानुजस्य
तस्योज्ज्वल कृतिमलङ्कृतवान् स्ववृत्त्या ।
अभ्यार्थतो विदधतो त्रिदिवप्रयाण
तेनैव साम्प्रतकवि धनपालनामा ॥७॥

આ ટીકા મૂલ અને તેના ગૂ અનુવાદસહિત તેમજ બીજી સસ્કૃત અવચૂરીસહિત આ૦ સમિતિ નં ૪૭માં મુદ્રિત થઈ છે

૨૧૭ ઋષભપંચાશિકા (પી ૨, ૮૫-૮૨) પર પાદલિપ્ત સૂરિકૃત તરંગલોલાનો સંક્ષેપ કરનાર હારિજ ગચ્છના વીરભદ્રના શિષ્ય નેમિચંદ્રે ટીકા કરી હતી (કા. વડો)

૨૧૮ આ બંને જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩ અંક ૩ માં પૃ ૨૯૫ અને ૨૪૧ પૃષ્ઠ પર વિવેચન સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલ છે વે નં ૧૮૭૨ માં સં વીરસ્તવ સાવચૂરિ નોંધેલ છે

૨૧૯ આ સૂરિએ ૭૦૦ શ્રીમાલી કુટુંબને જૈન કર્યાં તેમનો વડગચ્છ હતો પછી તેમાથી આઠ શાખાનો વિસ્તારવાળો પિંપલગચ્છ થયો સં ૧૨૨૨ (રુદ્ર બાવીસ) તે પીરતીર્થ આચાર નગરમાં દીપતો થયો (પુણ્યસાગરકૃત અંજનાસુંદરી રાસ પ્રશસ્તિ ર. સં ૧૬૮૯, જુઓ જૈ ગૂ. કવિઓ ભાગ ૨. પૃ ૫૩૨.)

વર્ણથી યુક્ત શરીરથી પણ શોભન એવો કમલ જેવી લાંબી આંખો-વાળો, નામથી પણ જેણે મેળવી કે એવો શોભન નામનો શ્લાઘ્ય પુત્ર થયો તે કાતન્ત્ર, ચંદ્ર (વ્યાકરણ)થી ઉદય પામેલ તંત્રને જાણ-નાર, બૌદ્ધ અને આર્હત દર્શનોના તત્ત્વોનો જાણનાર, સાહિત્ય-વિદ્યારૂપી સમુદ્રનો પારદર્શી અને કાવ્યકર્તાઓ-કવિઓમાં નિદર્શન-આદર્શરૂપ થયો. કૌમારાવસ્થામાં અરિષ્ટનેમિની (નેમિનાથની) ચેષ્ટા કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય તેમ જેણે માર-મદનની શક્તિ હત કરી હતી તેવા તેણે સર્વસાવદ્યની નિવૃત્તિથી (જૈનદીક્ષાથી) ગૌરવવાળી એવી પ્રતિજ્ઞા સત્યપ્રતિજ્ઞ થઈ પાળી ધર્મના અભ્યાસ કરતા જેણે હિંસા કદાપિ પણ-કિંચિત્‌માત્ર કરીજ નહિ તથાપિ જેના ગુણ (ગુણ, મેખલાનો દોરા) ના સ્તવથી ચાર સાગરનું ચક્ર જેની મેખલારૂપ છે એવી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ એ નિશ્ચિત છે, તે નિજ અનુજ-નાના-ભાઈની આ ઉજ્વલ કૃતિને તેણેજ સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરતી વખતે અભ્યર્થના કરેલા એવા માપ્રન કવિ નામે ધનપાલે યથામતિ વિચારીને પોતાની વૃત્તિથી સારી રીતે અલંકૃત કરી'[૨૧૬]

---

૨૧૫ તેની અંતે એમ છે કે 'तस्यैव ज्येष्ठ भ्रातु पडित धनपालस्य' લી

૨૧૬ પહેલા બે શ્લોક પોતાના પિતામહ તે પિતા સબધમા તિલક-મંજરીમા આપ્યા પ્રમાણે આપ્યા છે (જુઓ, ફુટનોટ ન ૨૧૧)

अम्भोजायताक्ष समजायतास्य श्लाघ्यस्तनूजो गुणलब्धपूज ।
य शोभनत्व शुभवर्णभाजा न नाम नाम्ना वपुषाऽप्यधत्त ॥३॥
कातन्त्रचन्द्रोदिततन्त्रवेदी यो बुद्धबौद्धार्हततत्त्वतत्त्व ।
साहित्यविद्यार्णवपारदर्शी निदर्शन काव्यकृतां बभूव ॥४॥
कौमार एव क्षतमारवीर्यश्चेष्टा चिकीर्षन्निव रिष्टनेमे ।
य सर्वसावद्यनिवृत्तिगुर्वी सत्यप्रतिज्ञो विदधे प्रतिज्ञाम् ॥५॥
अभ्यस्यता धर्ममकारि येन जीवाभिघात कलयाऽपि नैव ।

અને કઠિન આચાર પાળે છે તેજ શાસ્ત્રસમત છે એમ બનાની આપ્યુ તેથી તે રાજાએ તેમને 'ખરતર' એ નામનુ બિરૂદ આપ્યું અને ત્યારથી ચૈત્યવાસીઓનુ જોર નરમ પડતુ ગયુ, શુદ્ધ આચારવાળા જૈન મુનિઓનો પ્રવેશ વધતો ગયો અને તેમના પરથી 'ખરતર ગચ્છ'ની સ્થાપના થઇ એમ તે ગચ્છની પટ્ટાવલીમા જણાવ્યુ છે.

૨૮૪ ઉક્ત જિનેશ્વરસૂરિના સહોદર અને સહદીક્ષિત બુદ્ધિસાગરસૂરિ (કે જે જૈન શ્વે૦ સપ્રદાયમા આદ્ય વૈયાકરણ) છે એ પોતાના નામનુ-'બુદ્ધિસાગર' અપરનામ પચગ્રથી વ્યાકરણ કે શબ્દલક્ષ્મલક્ષણ, પાણિનિ-ચન્દ્ર-જૈનેન્દ્ર-વિશ્રાન્તદુર્ગ ટીકા જોઇને સસ્કૃત પ્રાકૃત શબ્દની સિદ્ધિ માટે પદ્યગદ્યરૂપ ૭૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ જાબાલિપુરમા સ ૧૦૮૦ મા રચ્યુ તે જિનેશ્વરસૂરિએ હરિભદ્રના અષ્ટકો પર સ વૃત્તિ (સ ૧૦૮૦), સમ્યક્તવના ઉપશમાદિ પાચ લિગપર પચલિંગી પ્રકરણ, વીરચરિત્ર, નિર્વાણલીલાવતી કથા (આશાપલ્લીમા સ ૧૦૮૨ ને ૧૦૯૫ ની વચમા—સ ૧૦૯૨ મા વે૦ ન ૧૬૨૩ જે પૃ ૪૩) કથાકોષ (પ્રા૦), પ્રમાણ લક્ષણ[૨૨૧] સવૃત્તિ, ષટ્સ્થાનક પ્રકરણ વગેરે ગ્રથો રચ્યા આ સૂરિના શિષ્યો જિનચન્દ્રસૂરિ, અભયદેવસૂરિ અને ધનેશ્વરસૂરિ થયા ધનેશ્વરે સ ૧૦૯૫ મા ચડ્ડાવલિ (ચન્દ્રાવતી)મા સુરસુદરીકહા પ્રાકૃતમા રચી[૨૨૨]

૨૮૫ અગ્યારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમા કાયસ્થ કવિ સોડ્ઢલે ઉદયસુદરી કથા નામની મનોહર ગદ્યમય આખ્યાયિકા રચી તેમા પોતાના મિત્રો તરીકે સુલલિત ઉપન્યાસ વાણી તરગના ક્ષીરસમુદ્ર

---

૨૨૧ જિનેશ્વરસૂરિએ પ્રમાણલક્ષણને અતે જણાવ્યુ છે કે 'જૈન લોકોનું કોઇ શબ્દલક્ષણ (વ્યાકરણ) નથી તેમ ન્યાયલક્ષણ નથી તેથી તેઓ અર્વાચીન છે—આ જાતનો આક્ષેપ દૂર કરવા માટે બુધ્ધિસાગરસૂરિએ પદ્યબધ નવુ વ્યાકરણ કર્યું, અને અમે (જિનેશ્વરસૂરિએ) પ્રમાલક્ષણ રચ્યુ ' આ પ્રમાલક્ષણ શેઠ મનસુખભાઇ ભગુભાઇ અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયુ છે

૨૨૨ પ૦ હરગોવિન્દદાસ સશોધિત બહાર પડી છે-જૈન વિવિધ સાહિત્ય ગ્રથમાલા કે જે મુંબઇ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમા દાખલ થયેલ છે

ભોજરાજાએ તેમને 'વાદિવેતાલ' એવું બિરુદ આપ્યું હતું તેઓ ચંદ્રકુલના થારાપદ્ર ગચ્છીય હતા તેમણે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર મનોહર ટીકા રચી છે કે જે ટીકા 'પાઇય ટીકા' કહેવાય છે (કારણ કે તેમાં પ્રાકૃત અતિ વિશેષ છે, પી ૩, ૬૩) તેમણે અંગવિદ્યા રચી–ઉદ્ધરી (કા વડો ન ૯, પી ૩, ૨૩૧, જેસ) તેમનો સ્વર્ગવાસ સં ૧૦૯૬ માં થયો (પ્રા૦) 'ધર્મરાજના રચનાર શાંતિસૂરિ આ હશે (પી ૨, ૬૦)

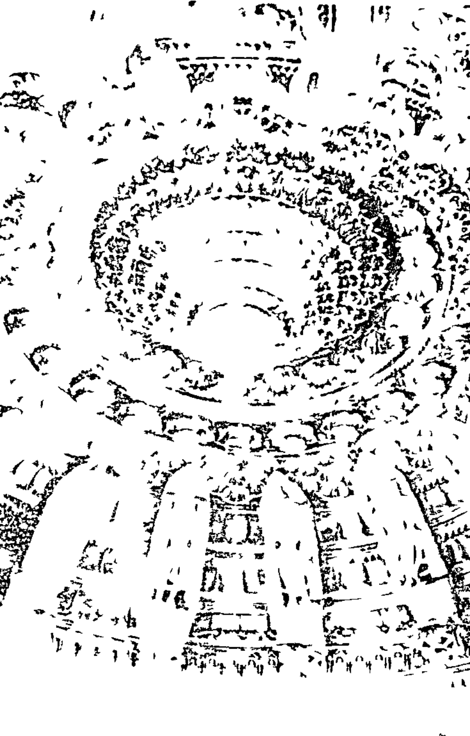
૨૮૧ સં ૧૦૫૫ માં ચંદ્રગચ્છના વર્ધમાનસૂરિએ હરિભદ્રકૃત ઉપદેશપદ પર ટીકા (જેસ.) રચી, વળી તેમણે ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા નામ સમુચ્ચય (પી ૩, ૧), ઉપદેશમાલા બૃહદ્‌વૃત્તિ એ નામની કૃતિઓ રચી જણાય છે (જેસ. પ્ર પૃ ૩૭) તે સૂરિનો શક સં ૯૧૦ (વિ સં ૧૦૪૫) નો પ્રતિમાલેખ કટિઆમમાં ઉપલબ્ધ છે સ્વ૦ સં ૧૦૮૮

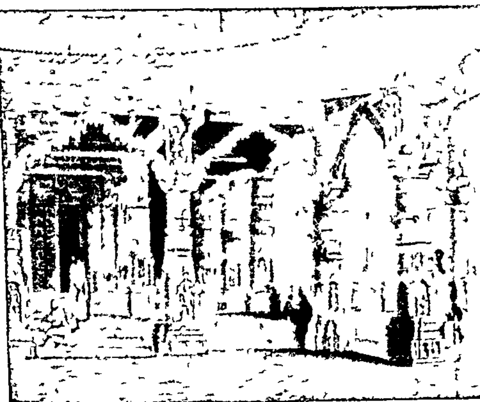
૨૮૨ સં ૧૦૭૩ માં ઉકેશ ગચ્છના કક્કસૂરિ શિષ્ય જિનચંદ્રગણિ (અપર નામ કુલચંદ્ર ગણિ, જો પછીથી થયેલ દેવગુપ્તાચાર્ય) એ પત્તનમાં પાર્શ્વનાથચૈત્યે નવપદલઘુવૃત્તિ (શ્રાવકાનંદકારિણી નામની ટીકા) રચી (પા સૂચિ ન ૨) અને તે વર્ષમાં નવતત્ત્વ પ્રકરણ રચ્યું [૨૨૦] અને સં ૧૦૭૮ માં વીર નામના આચાર્યે આરાધનપતાકા રચી

૨૮૩ પાટણની ગાદીપર રાજા દુર્લભરાજના સમયમાં એમ બન્યું કે વનરાજના સમયથી પાટણમાં ચૈત્યવાસી મુનિઓ જ રહેતા, તેથી ઉક્ત ચંદ્રકુલના વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય જિનેશ્વર નામના સૂરિએ રાજસભામાં જઇ તેજ રાજાના સરસ્વતી ભંડારમાંનું જૈન મુનિઓના આચાર સ્વરૂપ દાખવતું દશવૈકાલિક સૂત્ર મંગાવી ચૈત્યવાસીઓનો આચાર તે શુદ્ધ મુનિ-આચાર નથી અને પોતે જે ઉગ્ર

---

૨૨૦ પુરાતત્ત્વ ૨. ૪૧૩

આબુપર વિમલના મંત્રીનું દહેરું – 'વિમલ વસહિ' પારા ૨૮૯ પૃ ૨૧૩
[નિર્ ઉવણ્ય' આગરચંદના સૌજન્યથી]

કોટિમા મૂકી શકાય એવુ ૧૧મી સદીનું ગૂજરાત–મરૂદેશમા–આબુ પર આવેલુ વિમલમત્રીએ બધાવેલુ મદિર લક્ષમા લીધા વગર છૂટકો નથી એના વર્ણન સાથે તેના બધાવનાર વિમલમત્રી સંબધી ટુક પરિચય ૨૨૪ પણ કરવો ઘટે

૨૨૪ વિમલમત્રી સબધી હકીકતો આપણને સ ૧૪૯૭ મા જિનહર્ષે રચેલા સસ્કૃત વસ્તુપાલ ચરિત્રના ૮ મા પ્રસ્તાવમા, સ ૧૫૦૩ મા સોમધર્મે રચેલા સસ્કૃત ગ્રથ નામે ઉપદેશસપ્તતિકાના ચતુર્થ ઉપદેશમા મળી આવે છે અને કઇક વિસ્તારથી લાવણ્યસમયે સ ૧૫૬૮ મા તત્સમયની પ્રચલિત ગૂજરાતી ભાષા કે જે તે સમયની રાજસ્થાની ભાષા સાથે ઘણીખરી મળતી હતી તેમા રચેલા વિમલપ્રબધમા આપેલ છે કે જે સબધી આગળ જોઇશુ

જિનહર્ષે આપેલ હકીકતનો સાર એ છે કે—ચદ્રાવતીમા પ્રાગ્વાટ વશના વિમલ નામે દડપતિ થયા તે શ્રી ભીમગુર્જરપતિના પરમ પ્રસાદરૂપ હતા સિધુરાજાના દારુણયુદ્ધમા તે રાજાને મોટી સહાય આપી હતી પરમાર રાજા પણ તેના પરાભવની શકાથી પોતાની રાજધાની છોડી ગિરિદુર્ગમા જઇ રહ્યા હતા તેણે માલવીય રાજાની સાથેના સગ્રામમા ભીમ રાજાના સેનાપતિ પદને પામી વિજય મેળવ્યો હતો ત્રણ દિવસમા સ્થટ નામના રાજાને હરાવી બાધી લીધો હતો નદ્રલ નગરના રાજાએ તેને સુવર્ણનુ સિહાસન આપ્યુ હતુ ને યોગિની (દીલ્હી) પતિએ તેને છત્ર આપ્યુ હતુ વિમલાચલની યાત્રામા ચાર કોટિ સુવર્ણનો વ્યય કરી સઘપતિ થયા હતા સ્ત્રીનુ નામ શ્રી હતુ પુત્ર નહોતો અબિકાની આરાધના કરી અર્બુદગિરિ પર ચૈત્ય ને વશની ઉન્નતિરૂપ પુત્ર થવાના બે વર માગ્યા દેવીએ બેમાથી એક મળશે એમ કહેતા જિનચૈત્યની માગણી રાખી ને તે ફળી શૈવમતિઓનો વિરોધ થતા અબિકાની સહાયથી ત્યાથી ઋષભ પ્રતિમા નિકળી આખરે સ (૧૦૮૮) મા આદિનાથની દિવ્ય ધાતુમય પ્રતિમા કરાવી પોતાના કરેલા મદિરમા બૃહદ્ ગચ્છના નાયક શ્રી રત્નસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી સ્થાપી, તેમા ૮ કોટિ સુવર્ણનો વ્યય થયો

સોમધર્મની હકીગ્ત એ છે કે—૪૪૪ આર્હત પ્રાસાદો અને ૯૯૯ શૈવ મદિરો વાળી ચદ્રાવતીમા આવીને ભીમરાજાથી અપમાન પામેલો વિમલ કોટવાળ રાજ્ય કરતો હતો તેના અધિકારી પુરૂષો ૮૪ હતા પોતાના સૈન્યથી

૩૫ અશોકવતી નામની કથા રચનાર શ્વેતામ્બરસૂરિ મહાકવિ ચંદનાચાર્યને અને નાગાર્જુન નામના કોંકણના રાજ્યમાં રાજ્ય કરતા રાજાએ જેમના ખડ્ગ કાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઇ 'ખડ્ગાચાર્ય' નામનું અપરનામ-બિરૂદ જેમને આપ્યું હતું એવા વિદ્વત્કવિ શ્વેતામ્બરસૂરિ વિજયસિંહસૂરિને ઓળખાવ્યા છે [૨૨૩]

વિમલમંત્રી અને તેની 'વિમલવસતિ'.

श्रीमान् गूर्जर भीमदेव नृपतेर्धन्य प्रधानाग्रणी
प्राग्वाटान्वयमडन स विमलो मन्त्रिवरोऽप्यस्पृह ।
योऽष्टाशीत्यधिके सहस्रगणिते सवत्सरे वत्सरे
प्रासाद समचीकरच्छशिरुचि श्री अम्बिकादेशात ॥

—શ્રીમાન ગુર્જરરાજ ભીમદેવ નૃપનો ધન્ય, પ્રધાનોમાં અગ્રણીરૂપ, પ્રાગ્વાટ કુલમંડન, સ્પૃહારહિત એવો મંત્રીવર વિમલ થયો કે જેણે સં ૧૦૮૮ માં અંબિકાદેવીના આદેશથી ચંદ્રકાન્તિ જેવો પ્રાસાદ કરાવ્યો

૨૮૬ સાહિત્યનો વિચાર કરવા સાથે સ્થાપત્ય-શિલ્પની અવગણના નહિ થઇ શકે, અને તેમાં ખાસ કરી જગતમાં એક ઉત્તમ

---

૨૨૩ विवेश चात्मनो भवन गिलितश्च मित्राणामेकश्च तेषु सुललितपदोपन्यासवाणीतरङ्गदुग्धाम्बुधिरशोकवतीति कथानिबन्धस्य कर्त्ता महाकविश्चन्दनाचार्य नामा श्वेताम्बरसूरि, श्वेताम्बरसूरिरन्यश्चानुकनितया परम प्रकर्षमापन्न खड्गकाव्यपरितुष्टेन महीभुजा नागार्जुनराजेन खड्गाचार्य इतिप्रदत्तापरनामधेयो विजयसिंहाचार्य कवि । ઉદયસુંદરી કથા—પ્ર ગા૦ ઓ સી નં. ૧૧ પૃ ૧૫૫ આ સાથે બીજા મિત્રોના નામો કર્ત્તાએ મૂક્યા છે ત્રણ ભાષા જાણનાર દિગંબરાચાર્ય મહાકીર્ત્તિ, ઇંદ્ર નામનો રત્નમંજરી નામની ચંપૂકથાનો રચનાર, મધુરસાહાર નામનો ભટ વગેરે કર્ત્તા કોંકણના રાજા છિત્તરાજ, નાગાર્જુન અને મુમ્મુણિરાજનો તેમજ લાટદેશના વત્સરાજનો પોતે સમકાલીન હતો એમ જણાય છે, એથી તેની આ કૃતિ સં ૧૦૭૬ અને ૧૧૦૬ ની વચ્ચે થયેલ હોવી ઘટે, ને તે બનતા સુધી ગુજરાતના લાટ દેશમાં લાટદેશ આ વખતે સ્વતંત્ર હતો એમ સમજાય છે વિશેષ માટે જુઓ તેની પ્રસ્તાવના

તે વિમલમંત્રી શ્રીમાલ કુલ (ગોત્ર)નો ૨૨૬ પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) વંશ (જાતિ)નો જૈન વણિક હતો તે બહાદુર યોધ્ધો હતો

દંડાધિપતિ (દંડનાયક) થયો કે જેણે તે મંદિર (વિમલવસહી) બનાવ્યું-ત્યાર પછી નેઢની વંશાવલી છે

'વિમલ પ્રબંધ' જણાવે છે કે વિમલના પૂર્વજ નિધનતાના કારણે શ્રીમાલ નગર છોડી ગાભૂમાં આવી વસ્યા. વનરાજે સં ૮૦૨ માં વસાવેલા અણહિલપુરમાં વિમલનો પૂર્વજ નિનગ (નીનૂ) ગયો ને ત્યાં તેનો તે દંડનાયક થયો તેનો પુત્ર લહિર ઘણો પ્રતાપી થયો ને તે દંડનાયક નીમાયો. વનરાજ પછીના ત્રણ રાજાઓનો તે દંડનાયક રહ્યો લહિરનો પુત્ર વીર થયો, તે રાજ્યનો કારભાર છોડી જપ તપ અને ધર્મધ્યાનમાં વળગ્યો હતો આ સંબંધી ઓઝાજી જણાવે છે કે-આ કથન (ઐતિહાસિક રીતે) નિર્મૂલ છે, કારણકે નિનગ વનરાજનો સમકાલીન નહોતો વનરાજે સં ૮૦૨-૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને નિનગનો પૌત્ર વીર (વીરમ) ગુજરાતના ચૌલુક્ય (સોલંકી) રાજા મૂલરાજ (વિ સં ૧૧૧૭-૫૨) ના દરબારમાં વિદ્યમાન હતો, એવું વિમલના મોટાભાઈ નેઢના પ્રપૌત્ર દશરથે સં ૧૨૦૨ ના વિમલે બનાવેલા આબુપરના પ્રસિદ્ધ આદિનાથના મંદિરની ફરામી દેવકુલિકાની બહાર કોતરેલા શિલાલેખથી જણાય છે વિમલના મંદિરની હસ્તિશાલાવાળા લેખમાં નિનગને મહામાત્ય લખ્યો છે અત એવ સંભવ છે કે તે પણ પ્રારંભમાં મૂલરાજનો મંત્રી હોય વિમલના દાદા લહિરના સમયથી એ લોક સોલંકી રાજાઓના બહુધા મહામાત્ય (મહામંત્રી) તરીકે થયેલા ચાલ્યા આવતા હતા-જુઓ ઓઝાજીનો લેખ 'વિમલ પ્રબંધ ઔર મંત્રી વિમલ'-'સુધા'

૨૨૬ પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) ની ઉત્પત્તિ માટે 'વિમલ પ્રબંધ' માં જણાવ્યું છે કે શ્રીપાલ નગરમાં અવ્યવસ્થા થતા લૂટારા તેને લૂટવા લાગ્યા એટલે ત્યાંના વેપારીઓએ બંભપુર (સ્તંભપુર) ના ચક્રવર્તી રાજા પૌરવને રક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી, તે તેણે સ્કારી દશહજાર યોદ્ધાઓ મોકલ્યા ને તેથી શ્રીમાલ નગર નિર્ભય બન્યું આ યોદ્ધાઓ શ્રીમાલની પૂર્વ દિશામાં રહ્યા તેથી પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) કહેવાયા આ સંબંધી ઓઝાજી કહે છે કે આ બધી વાત કલ્પિત છે પ્રાગ્વાટ તો મેવાડના એક વિભાગનું પ્રાચીન નામ હતું, કે જે પ્રમાણે શિલાલેખાદિથી જણાય છે, ત્યાંના નિવાસી જૂદી જૂદી

૧૮૭ ભીમદેવ પહેલાના રાજ્યમાં તેનો વિશ્વાસપાત્ર દંડનાયક-સેનાપતિ વિમલમંત્રી હતો. તેના પૂર્વજોમાં મુખ્ય પુરુષ મહામાત્ય નીનુ, તેનો પુત્ર મહામાત્ય લહર, તેનો પુત્ર મહામાત્ય વીર, તેના બે પુત્રો નામે (મહામાત્ય) નેઢ અને વિમલ-એ ક્રમ હતો. ૨૨૫

બાર પાદશાહોને જીતીને તેમની પાસેથી તેટલા ૧૨ છત્રો લઈ લીધા હતા અંબાદેવીની આરાધના કરી અને તીર્થસ્થાપના અને પુત્રપ્રાપ્તિમાંથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાસાદની માગણી સ્વીકારાઈ પ્રાસાદ સ્વગતના વાવિનાદ નામનો નાગરાજ વિઘ્ન કરતો હતો તેને શાંત કરી ક્ષેત્રપાલ તરીકે સ્થાપ્યો પ્રાસાદ ૮ કોટી સુવર્ણના વ્યયે પૂર્ણ થતા દંડનાયકે ૧૦૮૮ મા વર્ષે યુગાદિ જિનની પીતલની પ્રતિમા તેમા સ્થાપન કરી એવામા ભીમદેવ રાજાએ બહુ માનપૂર્વક વિમલમંત્રીને શાંત કર્યો પછી તેના વાહિલ ભ્રાતાએ ત્યા મંડપાદિક કરાવ્યા અને મોટા વ્યવહારીઓએ દેવકુલિકાદિક કરાવ્યુ

૨૨૫ આ પ્રમાણેનો ક્રમ આબુ પરની હસ્તિશાળામા સંગેમરમરના ૧૦ હાથીઓ-યા હાથણીઓ પરના શિલાલેખો પરથી જણાય છે તેમા ૭ પર સં ૧૨૦૪ ના લેખ છે તે પૈકી ચાર મહામાત્ય નીનુથી નેઢ સુધીના છે ને પછી ત્રણપર નેઢના પુત્ર મહામાત્ય ધવલક, તેનો પુત્ર મહામાત્ય આનંદ, અને તેનો પુત્ર મહામાત્ય પૃથ્વીપાલ (કે જે કુમારપાલનો પ્રસિદ્ધ મંત્રી હતો) તેના છે આ સાતે પૃથ્વીપાલે કરાવેલ જણાય છે પછી ૮ મી અને ૯ મી પર સં ૧૨૩૭ ના લેખ છે તેમા એક પર (પૃથ્વીપાલના એક પુત્ર નામે) ઠ જગદેવનો અને બીજી પર (તેનો બીજો પુત્ર નામે) મહામાત્ય ધનપાલનો છે તેથી તે બંને તે તે પુત્રોએ કરાવી લાગે છે ૧૦ મી પર શિલાલેખ તુટી ગયો છે તે આનંદના પુત્ર નાનકના પુત્ર નાગપાલનો. જુઓ જિ૦ ૨ નં ૨૪૭ પૃ ૧૪૭ મા આ લેખ ક્રમબદ્ધ ને યથાસ્થિત અપાયો નથી વિશેષમા સં ૧૨૦૨ નો શિલાલેખ મળે છે તેમાથી એ જાણવામા આવે છે કે-શ્રીમાલકુલ અને પ્રાગ્વાટ વંશમા ધર્માત્મા નિન્નક થયો, તેનો પુત્ર લહર થયો કે જે નીતિજ્ઞ, દેવ અને સાધુઓનો ભક્ત, દાનશીલ, દયાલુ અને જિનધર્મનો જ્ઞાતા હતો તેનો પુત્ર મહત્તમ વીર, મૂલ નરેન્દ્ર (ચાલુક્ય રાજા મૂલરાજ)ની સેવામા રહેતો હતો તે બુદ્ધિમાન્, ઉદાર અને દાની હતો તેનો જૈન-ધર્મનિષ્ઠ જ્યેષ્ઠ પુત્ર નેઢ મંત્રી થયો, અને બીજો પુત્ર વિમલ

ચારે બાજુએ નાની નાની કેટલીક દેવકુલિકાઓ છે આ મદિરમા મૂખ્ય મૂર્તિ ઋષભદેવની છે, જેની બંને બાજુએ એક એક ઉભી મૂર્તિ પણ છે (વળી ત્યા બીજી પીતલ તથા પાષાણની કેટલીક મૂર્તિઓ છે કે જે પાછળથી બની છે) આ મદિરની જેટલી પ્રમશા કરીએ તેટલી ઓછી છે સ્તભ, તોરણ, ગુબજ, છત, દરવાજા આદિ પર જ્યા જ્યા નજર નાખીએ ત્યા કારીગરીની સીમા—અવધિ જ માલૂમ પડે છે કર્નલ ટૉડે [૨૨૯] આ મદિરના વિષે લખ્યુ છે કે ભારતભરમા આ મદિર સર્વોત્તમ છે અને તાજમહાલ સિવાય કોઇ બીજુ સ્થાન આની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી ફર્ગ્યુસને [૨૩૦] જણાવ્યુ છે કે આ મદિર કે જે સગેમરમરનુ બનેલુ છે, તે અત્યન્ત પરિશ્રમ સહન કરનાર હિન્દુઓના ટાકણાથી ફીત જેવી બારીકી સાથે એવી મનોહર આકૃતિઓ બનાવવામા આવી છે કે તેની નકલ કાગળપર કરવામા કેટલાય સમય તથા પરિશ્રમથી પણ હુ સમર્થ થઈ શકયો નથી રાસમાલાના કર્તા ફાર્બસે લખ્યુ છે કે આ મદિરોની કોતરણીના કામમા સ્વાભાવિક નિર્જીવ પદાર્થોના ચિત્ર બનાવ્યા છે એટલુજ નહિ પણ પરન્તુ સાસારિક જીવનના દસ્ય,

---

૨૨૯ Travels in Western India

૨૩૦ History of Indian Architecture વળી આમા તેણે ૧૧ મી સદીની જૈનોની શિલ્પકળા સબધી લખ્યુ છે કે—

'Architectural style is perfect and complete in all parts when we first practically meet with it in the early part of the 11th century at Abu or at Girnar From that point it progresses during one or two centuries towards greater richness, but in doing so, it loses its purity and perfection it has attained in the earlier period and from that culminating point its downward progress can be traced through abundant examples to the present day"

૨૮૮ આ વખતે આબુનો ચંદ્રાવતીપુરીમાં ધંધુક (ધંધુરાજ) રાજ્ય કરતો હતો ને તે ભીમદેવનો સામન્ત હતો. ભીમદેવ અને ધંધુક વચ્ચે વૈમનસ્ય થતાં ધંધુક ધારાના ભોજ પરમાર-રાજાના પક્ષમાં ગયો. આથી ભીમદેવે વિમલને અર્બુદનો-આબુનો દંડાધિપતિ નીમ્યો. એ અધિકારીના આદેશથી આબુ ઉપર વિ. સં. ૧૦૮૮માં મનોહર દેવાલય બનાવ્યું.૨૨૭

૨૮૯ આ મંદિરને 'વિમલવસતિ'-'વિમલવસહિ' કહેવામાં આવે છે.૨૨૮ તેની અદ્ભુત કારીગરી માટે તે જગપ્રસિદ્ધ છે. આખી દુનિયામાં આવું મંદિર-મકાન પહેલવહેલું થયું છે. 'આ વિમલમંત્રીનો કીર્તિસ્તંભ છે.' આ મંદિર અને તેની પાસેનું વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલકૃત નેમિનાથનું મંદિર કારીગરીની ઉત્તમતાને માટે સંસાર-ભરમાં અનુપમ છે. તેમાં પણ વિમલમંત્રીનું મંદિર શિલ્પની દૃષ્ટિએ અધિક ઉત્તમ છે. મુખ્ય મંદિરની સામે વિશાળ સભામંડપ અને

જગ્યાએ જઈ રહ્યા કે જ્યાં પોતાના મૂલ નિવાસસ્થાનના કારણે પ્રાગ્વાટ કહેવડાવતા રહ્યા. વૈશ્યાદિ જાતિઓ સ્થલ પરથી થઈ છે-ઓસ યા ઓસિયા નગરથી ઓસવાલ, પ્રાગ્વાટ દેશથી પ્રાગ્વાટ, લાડ દેશથી લાડ આદિ કહેવાય છે.

૨૨૭ જુઓ સં. ૧૩૭૮ ના તે દેહરાની પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ-શ્લોક ૫ થી ૧૧, જિ. ૨, નં. ૧૩૯ પૃ. ૧૧૪-૧૧૫. વળી જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પમાં અર્બુદકલ્પમાં જણાવ્યું છે કે જ્યારે ગુર્જરેશ્વર (ભીમદેવ) રાજાનક (રાણા) ધાંધુકપર ક્રુદ્ધ થયો ત્યારે તે (વિમલે) ભક્તિથી ભીમદેવને પ્રસન્ન કરી ધાંધુકને ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)થી લાવી વિ. સં. ૧૦૮૮માં તે (ધાંધુક)ની આજ્ઞા લઈ મોટા ખર્ચથી વિમલવસતિ નામનું સુંદર મંદિર બંધાવ્યું.

वैक्रमे वसु वस्वाशा १०८८ मितेऽब्दे भूरिरैव्ययात्।
सत्प्रासाद स विमलवसत्याह्वं व्यधापयत् ॥

૨૨૮ 'વસહિ' એટલે મંદિર-જૈનમંદિર, જૈન મંદિરોમાં મંદિર કરાવનાર સાથે વસતિ-વસહિ જોડવામાં આવે છે. 'વસહિ' એ સંસ્કૃત વસતિ (વસથિ) ઉપરથી થયેલ છે. કાનડ શબ્દ 'બસદી' અગર 'બસ્તી' એ 'વસતિ'નો તદ્ભવ છે. 'વસહિ'નું અપભ્રંશ 'વસી' થયું છે. જેમકે ખરતરવસી

જેનો આશય એવો છે કે 'મહ૦ વિમલાન્વયે' એટલે વિમલના વંશજ અભયસીહના પુત્ર જગસીહ લખમસીહ અને કુરમીહ થયા તથા જગમીહનો પુત્ર ભાણુ થયો તે સવએ મળી વિમલવસહીમા અબા-જીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી

૨૯૧ ભીમદેવ રાજાના 'વ્યયકરણપદામાત્ય' (નાણા વિષયક મત્રી) પ્રાગ્વાટ જૈન જાહિલ્લ હતો [૨૩૩]

૨૯૨ ભીમદેવના સમયમા તેમના મામા દ્રોણાચાર્ય નામના જૈનાચાર્ય હતા તે નિવૃત્તિ કુલના હતા અને તેમણે પિંડનિર્યુક્તિ પર ટીકા રચી તથા અભયદેવસૂરિ (જુઓ પારા ૨૯૩) એ કરેલ નવ અંગોપરની ટીકા-વૃત્તિમા દ્રોણાચાર્યે સશોધનાદિમા સહાય કરી હતી એમ તે વૃત્તિકાર છેવટે જણાવે છે તેમણે ઓઘનિર્યુક્તિ પર ટીકા રચી (પી ૪ ૭૯) તે દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય તથા સસારપક્ષે ભત્રીજા સૂરાચાર્ય [૨૩૪] શબ્દશાસ્ત્ર, પ્રમાણશાસ્ત્ર, તથા સાહિત્યશાસ્ત્રાદિકમા પારગત હતા ભોજ રાજા તરફ ભીમદેવ પર આવેલી સમસ્યા સૂરાચાર્યે સુદર રીતે પૂરી હતી સૂરાચાર્યે ધારાનગરી જઈ ભોજને મુગ્ધ કર્યો હતો સર્વ દર્શનો એકઠા ન થઇ શકે તે યુક્તિથી સમજાવ્યુ હતું, ને રાજાની સભાના પડિતોને જીત્યા હતા આ સહન ન થવાથી સૂરાચાર્યને દેહકષ્ટ આપવાનો ભોજે વિચાર કરતા તે

---

૨૩૩ आसीत्तत्र विचित्रश्रीमज्जाहिल्लसज्ञया जात ।
व्ययकरणपदामात्यो नृपते श्री भीमदेवस्य ॥

—જુઓ તેમના પ્રપૌત્ર દુર્લભરાજના સામુદ્રિક તિલકની પ્રશસ્તિ વે ન ૪૦૧

૨૩૪ સૂરાચાર્યપ્રબધ-પ્રભાવક ચરિત પૃ ૨૪૫-૨૬૧ કે જેમા જણાવ્યુ છે કે—

युगादिनाथश्रीनेमिचरिताद्भुतकीर्तनात् ।
इतिवृत्त द्विसधान व्यधात् स कविशेखर ॥ २५४ ॥

વ્યાપાર, તથા નૌકાશાસ્ત્ર સંબંધી વિષય તો શું પણ રણક્ષેત્રના યુદ્ધોના ચિત્રો પણ કોતરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં જૈન ધર્મની અનેક કથાઓના ચિત્ર પણ અંકિત છે.[231]

૨૯૦ વિમલ અપુત્ર મરણ પામ્યો એવી કથા-સામાન્ય માન્યતા છે.[232] તે સત્ય હોય એમ પાકે પાયે કહી શકાતું નથી; કારણ કે વિમલના પછીની વંશાવલી મળતી નથી. કેવળ એક લેખ તેના ઉક્ત મંદિરમાં અમાડની મૂર્તિપર સં. ૧૩૯૪ નો મળે છે કે

---

૨૩૧ રા. ઓઝાજીનો લેખ 'વિમલપ્રબંધ અને વિમલ મંત્રી'—'સુધા' તથા શ્વેતાંબર જૈન ૨૦-૧૨-૨૮ અને ૫-૧-૨૯ હિ. ભા. બુદ્ધિપ્રકાશ જાન્યુ. ૧૯૨૯ આ લેખમાં રા. ઓઝાજી 'વિમલપ્રબંધ'ના નીચેના વિધાનો કારણો આપી સ્વીકારવા ના પાડે છે:—

(૧) વિમલને પાટણ છોડી સસૈન્ય ચંદ્રાવતી જઈ ત્યાંનો રાજા બન્યો હતો, એ ખરૂં નથી પણ ત્યાં તે દંડનાયક થઈ ભીમદેવ તરફથી શાસન કરતો હતો.

(૨) બંગાળાના રોમ નગરના સુલતાન પર ચઢાઈ કરી જીત્યા હતા એ ખરૂં નથી કારણકે બંગાળામાં તે વખતે મુસલમાનોનો પ્રવેશ પણ થયો નહોતો.

(૩) ઠઠ્ઠાના બ્રાહ્મણ રાજાપર આક્રમણ કરી તેને કેદ કર્યો એ વિશ્વસનીય નથી કારણકે સિંધપર બ્રાહ્મણ રાજાઓનો અધિકાર તો કેટલીએ સદી પહેલા નીકળી ગયો હતો.

(૪) વિમલે જે આબુપર પ્રસિદ્ધ મંદિર બંધાવ્યું તે ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી કર્યું તે પણ બરાબર નથી કારણકે તેજ મંદિરમાં મહામાત્ય ધવલિએ સં. ૧૨૨૬ માં પોતાના માતાપિતાની મૂર્તિઓ બનાવી રખાવી છે તેની પ્રતિષ્ઠા ધર્મઘોષસૂરિએ કરેલી તે તેના શિલાલેખથી નિશ્ચિત છે (જુઓ જિ. ૨, નં. ૧૬૫ પૃ. ૧૨૮)

૨૩૨ श्लाघ्यते सविमलोऽर्बुदाधिपो, योऽम्बिकावरमवाप्य सन्मति ।
भाविनीमवगणय्य सन्तति त्वद्विहारमिममाश्वचीकरत् ॥
—મુનિસુંદરકૃત અર્બુદગિરિ શ્રી ઋષભ સ્તોત્ર.

૨૯૬ સ ૧૧૨૫ મા થારાપદ્રપુરીય (થરાદના) ગચ્છના (શાલિભદ્રસૂરિ શિષ્ય) નમિસાધુ કે જેમણે સં ૧૧૨૨ મા આવશ્યક વૃત્તિ-ચૈત્યવ દનવૃત્તિ (કા વડો૦, જેસ૦, રચી, તેમણે રૂદ્રટના કાવ્યાલંકાર નામના સાહિત્યગ્રથ પર સંસ્કૃત ટીપ્પણ રચ્યુ છે તેમા ગૂજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રશ ભાષા પર ટીકા કરતા પોતે જણાવ્યુ છે કે " અપભ્રશ પ્રાકૃતજ-પ્રાકૃતરૂપ યા પ્રાકૃતમાથી જન્મેલી છે તેને બીજાએ ત્રણ પ્રકારની કહી છે -(૧) ઉપનાગર (૨) આભીર અને (૩) ગ્રામ્ય, પણ તેનો નિરાસ કરવા અર્થે [૨૩૬]રૂદ્રટે 'ઘણા ભેદ વાળી' અપભ્રશને કહી છે, કારણકે ઘણા દેશો હોવાથી (ઘણા પ્રકારની છે) તેનુ લક્ષણુ તો લોકો પાસેથી સમ્યક્ રીતે પ્રાપ્તવ્ય છે "

૨૯૭, સ ૧૧૨૯મા ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ પ્રાકૃતમા રચાયુ, અને તેજ વર્ષમા વડગચ્છના (ઉદ્યોતનસૂરિ શિષ્ય અમૃત-આમ્રદેવસૂરિના શિષ્ય) અને 'સૈદ્ધાન્તિક શિરોમણિ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા **નેમિચદ્રસૂરિ**-મૂળ અપર નામ દેવેન્દ્ર સાધુએ ગુરૂબધુ મુનિચદ્રસૂરિના કહેવાથી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર સુખબોધા નામની વૃત્તિ (પી ૩,૭૧,૭૮, ૮૬,ભા ૧૮૮૩-૮૪, પૃ ૪૪૧, જે પ્ર ૨૩)રચી, ને ત્યાર પછી પ્રાકૃતમા-રત્નચૂડ કથા (પી ૩, ૬૬), આખ્યાનમણિકોષ (પી ૩,૭૮) આદિ રચ્યા, તેમજ સ ૧૧૩૯મા (૧૧૪૧ મા) પાટણમા દોહટિશેઠની કરાવેલી વસતિમા રહી પ્રાકૃતમા મહાવીરચરિય રચ્યુ [૨૩૮] આજ વર્ષમા (ખ જિનચદ્રસૂરિ-પ્રસન્નચદ્રસૂરિ-સુમતિવાચક શિ૦) ગુણચદ્રે પણ પ્રાકૃતમા **વીરચરિત્ર** (પી ૫, ૩૨) રચ્યુ અને ઉક્ત થારા

---

૨૩૬ રૂદ્રટના સમય માટે જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ '૪ પૃ ૧ ૧૫ 'જ મહત્ત્વના ગ્ર થોની શોધ' એ લેખ

૨૩૭ આ કથા જ્ઞાતાધર્મમા આવતા રત્નચૂડની છે તેની તાડપત્રની સ ૧૨૨૧ મા પાટણમા કુમારપાલના રાજ્યે અને વટપલ્લીમા કુમારપાલના કૃપાસ્પ' ધારાવર્ષના રાજ્યમા ચક્રેશ્વર સૂરિ અને પરમાનન્દસૂરિના ઉપદેશથી લખાયેલી પ્રત પાટણમા છે પી ૩, ૬૯

૨૩૮ મુદ્રિત-પ્ર૦ આત્માનદ સભા ભાવનગર

આચાર્ય કવિ ધનપાલની પ્રેરણાથી કુપા નીકળી પાટણ આવી પહોંચ્યા હતા તેમણે ઋષભદેવ અને નેમિનાથ એ બંને તીર્થંકરોના ચરિત્ર રૂપ ચમત્કારિક દ્વિસંધાન નામે કાવ્યગ્રંથ રચ્યો હતો-નેમિચરિત્ર મહાકાવ્ય ગદ્યપદ્યમય રચ્યું-સં ૧૦૯૦

૨૯૩ સં ૧૦૮૮ માં માત્ર સોળ વર્ષની વયે આચાર્યપદ પામેલા એવા ચંદ્ર (પછીથી થયેલ ખરતર) ગચ્છના ઉપર્યુક્ત જિનેશ્વર તથા બુદ્ધિસાગરસૂરિ શિષ્ય અભયદેવ સૂરિએ૨૩૫ જૈન આગમો પૈકી નવ પર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી અને તેથી તે 'નવાંગ-વૃત્તિકાર' કહેવાય છે તે નવ અંગ નામે જ્ઞાતા ધર્મકથા (સં ૧૧૨૦ વિજયાદશમી પાટણ, પી ૩, ૬૦, ૭૩, પી ૨, ૩૫) સ્થાનાંગ, (સં ૧૧૨૦) સમવાયાંગ, (સં ૧૧૨૦), ભગવતી (સં ૧૧૨૮), ઉપાસકદશા, અંતકૃદ્દશા, અનુત્તરૌપપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાક, ઔપપાતિક તેમજ પ્રજ્ઞાપના તૃતીય પદ સંગ્રહણી ગાથા ૧૩૩ રચેલ છે

આ ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રંથો પર સંસ્કૃત ટીકા-જિનેશ્વર કૃત ષટ્ સ્થાનક પર ભાષ્ય (બુહ ૬, નં ૭૭૫), હરિભદ્રના પંચાશક પર વૃત્તિ (સં ૧૨૦૭ અજમેરમાં), તથા સ્વતંત્ર ગ્રંથો નામે આરાધનાકુલક (પી ૨, ૮૪) રચેલ છે

૨૯૪ તેઓ સં ૧૧૩૫ માં કપડવંજમાં સ્વર્ગસ્થ થયા આ સૂરિની અભ્યર્થનાથી તેમના મોટા ગુરુભાઈ જિનચંદ્રસૂરિએ સંવેગરંગશાલા નામનો ગ્રંથ રચ્યો સં ૧૧૨૫, કે જેનું સંશોધન પ્રસન્નચંદ્ર, ગુણચંદ્ર, અને જિનવલ્લભ ગણિઓએ કર્યું, (જેસ પૃ ૨૧) અને તેનો પ્રથમાદર્શ જિનદત્તે લખ્યો (કા વડો૦ નં ૯૧)

૨૯૫ સં ૧૧૨૦માં કવિ સાધારણે સમરાઇચ્ચકહામાંથી ઉદ્ધૃત કરી વિલાસવતી નામની કથા અપભ્રંશ ભાષામાં ૧૧ સંધિવાળી રચી, તદુપરાંત તેમણે અનેક સ્તુતિ સ્તોત્રો રચ્યા છે આ સાધારણ કવિ તે પછી સિદ્ધસેનસૂરિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયા

૨૩૫ અભયદેવપ્રબંધ-પ્રભાવકચરિત પૃ ૨૬૧-૨૭૨

૩૦૦ કર્ણના રાજ્યમા વિક્રમાંકદેવચરિતના કર્ત્તા કાશ્મીરક કવિ બિલ્હણે ચતુરંકી નાટિકા નામે કર્ણસુંદરી રચી હતી તેમા 'તે કર્ણદેવને કથાનાયક બનાવીને વિદ્યાધરેન્દ્ર કન્યા કર્ણસુંદરી સાથે તેના પરિણયનો વૃત્તાંત વિસ્તારેલો છે મહામાત્ય સપત્કરે શ્રી શાન્તુત્સવ ગૃહમા પ્રવર્તાવેલા શ્રી આદિનાથના યાત્રામહોત્સવ વખતે આનો પ્રયોગ થયો હતો મહામાત્ય સપત્કરે કર્ણની રાણીનો ભાણેજ જે કર્ણસુન્દરીનો સમાનવયસ્ક હતો તેને પોતાની સાથે લાવીને અને તેને કર્ણસુન્દરીનો વેષ પહેરાવીને તેનાજ આવાસમા કર્ણસુન્દરીને રાખીને કર્ણસુન્દરી અને કર્ણનો સયોગ સાધ્યો હતો મહામાત્ય સપત્કરની બુદ્ધિ યૌગન્ધરાયણાદિ મહામાત્યોની મતિને જીતે એવી હતી મહામાત્ય સપત્કર તે પ્રબધચિંતામણિ વગેરે ગ્રથોમા વર્ણવેલા સાન્તુ મત્રી છે ભીમદેવના વખતમા ગૂર્જરોએ સિન્ધુ દેશ પર સ્વારી કરી હતી આ નાટિકામા ગર્જન ઉપર ગૂર્જરોએ ચઢાઈ કરીને ત્યાના લશ્કરને હરાવ્યુ એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે સબધમા એવુ ધારી શકાય કે ગૂર્જર સૈન્યે ગીઝની વશના પાદશાહના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કર્યું હશે કવિએ નાન્દીમા પ્રથમ જિનેશ્વરનું આશીર્વાદાત્મક મગલાચરણ કરેલુ છે તેનુ કારણ એ લાગે છે કે મહામાત્ય સપત્કર કે જે જૈન હતો તેના તરફથી તેને સારો આશ્રય મળેલો હશે આ સબધમા જાણવુ ઉપયોગી થઇ પડશે કે પાટણના ભડારમાથી તાડપત્ર ઉપર કવિ બિલ્હણ રચિત પાર્શ્વનાથ જિનેશ્વરની સ્તુતિરૂપ એક બિલ્હણાષ્ટક મળી આવેલુ છે (પી ૫, ૫૫) આ અષ્ટકનો કર્ત્તા ભટ્ટ બિલ્હણ પોતેજ છે કે અન્ય કવિ છે તેનો નિશ્ચય કરવાને પુરતા સાધનો નથી '૨૪૪

---

૨૪૪ સ્વ ચિમનલાલ દલાલનો લેખ નામે 'ગૂજરાતનુ સસ્કૃત નાટક સાહિત્ય'-'વસન્ત', ઓગષ્ટ ૨૫ ૬ ૧, પૃ ૨૧૭, નાથુરામ પ્રેમીકૃત વિદ્વદ્રત્નમાલા પૃ ૯૭ ટિપ્પણ

પૂ. ગચ્છીય શાંતિભદ્ર સૂરિ (શીલભદ્રસૂરિ-પૂર્ણચંદ્રસૂરિ શિષ્ય) એ સંગ્રહિણી વૃત્તિ રચી. (પી ૫, ૪૧ અને ૧૩૩, જેસ પ્ર. ૩૪)

૨૯૮ સં ૧૧૨૭-૧૧૩૭માં નિભુવનચના અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભ મહત્તરે સ્વ શિષ્ય વીરદેવના કહેવાથી વિજયચંદ્ર ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં રચ્યું[239] સં ૧૧૩૮માં તાડપત્ર પર વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની પ્રત ખરતર જિનવલ્લભગણિની માતાની લખાઈ[240] સં ૧૧૪૫માં જિનદાસ ગણિકૃત નિશીથ સૂત્ર ચૂર્ણિ વિશેષ નામનો ગ્રંથ તાડપત્ર પર લખાયો[241] સં ૧૧૪૬માં 'કર્ણ'દેવના રાજ્યમાં મહામાત્ય મુંજાલની વસતિમાં રહી પાટણમાં તાડપત્ર ઉપર હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચય સટીકની પ્રત લખાઈ[242]

૨૯૯ નવાંગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનાચાર્યે પ્રા મા મનોરમા ચરિત્ર સં ૧૧૪૦ માં રચ્યું સંભળાય છે તેમણે વિસ્તૃત અને પાંચ અવસરમાં પ્રાકૃતમાં આદિનાથ ચરિત્ર સં ૧૧૬૦ માં ખંભાતમાં (જેસ, પી ૫, ૮૧), અને ધર્મરત્નકરંડ વૃત્તિ સં ૧૧૭૨માં રચેલા પ્રસિદ્ધ છે (જેસ૦ પ્ર ૪૫) ચંદ્રપ્રભસૂરિએ પૌર્ણમિક ગચ્છ સ્થાપ્યો સં ૧૧૪૯ તેમણે દર્શનશુદ્ધિ તથા પ્રમેયરત્નકોશ[243] રચ્યા

---

૨૩૯ પી ૬, ૪૮, કાં વડો નં ૨૦૮ માં 'મુનિ-સમુદ્ર' એટલે સં ૧૧૮૭ રચ્યા સં છે

૨૪૦ તે ભાં ઇ પૂનામાં વિદ્યમાન છે સને ૧૮૮૦-૮૧ રી નં ૫૭

૨૪૧ પી રી ૧૮૮૦-૮૧ પૃ ૨૨, ૩૬ આ પ્રત ભાં ઇ પૂનામાં છે

૨૪૨ પી રી ૫-પરિશિષ્ટ ૧, પૃ ૨૮

૨૪૩ ડા સ્વાલિકૃત સંશોધિત જૈન ધ સભાથી મુદ્રિત વે નં ૧૬૩૭-૩૮ આ ચંદ્રપ્રભની શિષ્યપરંપરામાં થયેલ મુનિરત્નસૂરિ પોતાના સં ૧૨૨૫ માં રચેલા અમમચરિત્રમાં જણાવે છે કે —

गोभिर्दर्शनशुद्धिं य कषायस्वादुभि र्व्यधात् ।
सो पुर्णोभ्युदय श्रीमान्नद्याच् चन्द्रप्रम प्रभु ॥

दृप्यन्मालवभूपबन्धनविधित्रस्ताखिलक्ष्मापति-
र्भक्त्याकृष्टवितीर्णदर्शनशिवो मूर्त प्रभावोदय ।
सद्य सिद्धरसानृणीकृतजगद्गीतोपमान (तावदान) स्थिति-
र्जज्ञे श्री जयसिंहदेवनृपति सिद्धाधिराजस्तत ॥

—શ્રીપાલકૃત વડનગરપ્રશસ્તિ

—ત્યાર પછી અભિમાની માલવાના રાજાને બધનમા નાખવાની કરેલી વિધિથી જેણે સર્વે રાજાઓમા ત્રાસ વર્ત્તાવ્યો હતો, જેણે ભક્તિથી આકર્ષાઇને શિવ પ્રત્યેના દર્શનનો વિસ્તાર કર્યો હતો, જે મૂર્તિમાન પ્રભાવના ઉદયરૂપ હતો અને જે તરતજ સિદ્ધરસથી ઋણમુક્ત કરાયેલા જગતના ગીતોમા ગવાતો હતો એવો જયસિહદેવ-સિદ્ધાધિરાજ નૃપતિ થયો

૩૦૧ 'સિદ્ધરાજ' જયસિહના પ્રતાપ ભર્યા ગૌરવવન્તા રાજ્યમા જૈનોએ મત્રિપદેથી, દડનાયક (સેનાપતિ) વગેરે ઉચ્ચ અધિકાર પદેથી તેમજ સાક્ષર-સૂરિ વગેરે સ્થાનેથી સમસ્ત ભારતવર્ષની ઉન્નતિ અર્થે અમૂલ્ય અસાધારણ ચિરસ્મરણીય સેવા સમર્પી ગૂજરાતના વાઙ્મય સાથે ગૂજરાતના યશોદેહને શોભાવ્યો હતો

૩૦૨ કર્ણદેવને કર્ણાટ દેશના રાજા જયકેશીની રાજપુત્રી મયણલ્લદેવીથી જયસિંહ પુત્ર થયો તેની બાળવયમાજ કર્ણદેવ સ્વર્ગસ્થ થતા પાટણનુ રાજતત્ર રાજમાતા મયણલ્લદેવીએ ચલાવ્યુ જયસિંહ દેવ ન્હાનપણથી પ્રતાપી હતો શૂર, પરાક્રમી હોઇ બર્બરકને જીતી 'સિદ્ધરાજ' બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેણે માલવા પર ચઢાઇ કરી ૧૨ વર્ષ સુધી લડાઈ ચાલુ રાખી તે લડાઇમા, તેના રાજા [૨૪૫]નરવર્માનો દેહાન્ત થયો ને પછી તેનો પુત્ર યશોવર્મા હાર્યો, કેદ

૨૪૫ 'નરવર્મા માલવાનો રાજા સ ૧૧૬૧ થી ૧૧૬૪ ના સમયમા તો અવશ્ય હતો કારણકે તેના તે વર્ષના શિલાલેખ મળે છે તેનો દેહાન્ત ૧૧૯૦ મા થયો તે પણ વિદ્વાન રાજા હતો અને તેની તુલના વિદ્યા અને દાનમા ભોજ સાથે કરવામા આવતી હતી. તેના સમયમા પણ માલવા વિદ્યાપી૦ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું અને જૈન તથા વેદ મતાવલબીઓની વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ પણ થયા

પ્રકરણ ૨ જું.

સોલંકી વંશનો સમય-સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

વિ. સં ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯

क्षुण्णाः क्षोणिभृतामनेककटका भग्नाऽथ धारा ततः
कुण्ठः सिद्धपतेः कृपाण इति रे मा मंसत क्षत्रियाः ।
आरूढप्रबलप्रतापदहनः संप्राप्तधाराधिरा-
पीत्वा मालवयोषिदश्रुसलिलं हन्तायमेधिष्यते ॥

द्विषत्पुरक्षोदविनोदहेतोर्भवादवामस्य भवद्भुजस्य ।
अयं विशेषो भुवनैकवीर ! परं न यत्काममपाकरोति ॥

सम्यग् निषेव्य चतुरश्चतुरोऽप्युपायान्
जित्वोपभुज्य च भुवं चतुरब्धिकाञ्चीम् ।
विद्याचतुष्टयविनीतमतिर्जितात्मा
काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टये यः ॥

—सिद्धहैम शब्दानुशासने

—સિદ્ધરાજના કૃપાણે (તરવારે) અનેક રાજાઓના કટકોને ભેદેલા છે, તેથી ધારા (અણી) ભગ્ન થયેલી છે, માટે હે ક્ષત્રિયો ! તમે એમ ન માનતા કે, સિદ્ધરાજનો એ કૃપાણ કુંઠ (બુઠ્ઠો) થયેલો છે, કારણકે એ તો પ્રબલ પ્રતાપના દહનથી માલવની નારીઓના અશ્રુસલિલ પીને અને ધારાને સંપ્રાપ્ત કરીને પાછો ચિરકાળ વધવાનો છે

—હે ભુવનૈકવીર ! તારો જમણો હાથ અને મહાદેવનો જમણો હાથ એ બન્ને એક સરખા છે, પુરમોદ વિનોદના હેતુ છે, પણ તારો હાથ તો મહાદેવના હાથ કરતાય જરા વિશિષ્ટતા વાળો છે એ હાથ કામનો (યાચકોની વાછનાનો) અપમાર નથી કરતો, ત્યારે મહાદેવનો હાથ કામનો (કામદેવનો) અપમાર કરે છે

—એ સિદ્ધરાજે રાજનીતિના ચારે ઉપાયો (સામ, દામ, દંડ અને ભેદ)ને બરાબર અજમાવીને ચારે ખંડ ધરતીનું રાજ્ય ભોગવ્યું, ચાર વિદ્યાઓ દ્વારા પોતાની બુદ્ધિને વિનીત કરી, અને છેવટે એ જિતાત્મા (જિતેંદ્રિય) ચારે પુરૂષાર્થ સાધીને દેવ થયો.

નાની સાથે કર્યો કે જેથી **સોમેશ્વર**નો જન્મ થયો સિદ્ધરાજ **સોમેશ્વર**ને નાનપણથી જ પોતાને ત્યા લઈ આવ્યો હતો અને તેના દેહાન્ત પછી કુમારપાલે તેનુ પાલન કર્યું હતુ [આ **સોમેશ્વર** તેજ કે જે શહાબુદીન સાથે લડાઈ કરનાર પ્રસિદ્ધ **પૃથ્વીરાજ**નો પિતા થયો] સિદ્ધરાજ ઘણોજ લોકપ્રિય, ન્યાયી, વિદ્યારસિક અને જૈનોનુ વિશેષ સમ્માન કરનારો થયો પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ જૈન આચાર્ય **હેમચદ્ર** (હિમાચાર્ય)નુ તે ઘણુ સમાન કરતો હતો તેના દરબારમા કેટલાયે વિદ્વાનો રહેતા, જેવા કે ' વૈરોચન પરાજય'ના કર્ત્તા **શ્રી**પાલ, 'કવિશિક્ષા'નો કર્ત્તા જયમગલ, વાગ્ભટ, 'ગણરત્ન મહોદધિ'નો કર્ત્તા વર્ધમાન તથા સાગરચદ્ર આદિ વિ મ ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધી રાજ્ય કરી તે સ્વર્ગસ્થ થયો ' (ઓઝાજી રા ઈ ખડ ૧ પૃ ૨૧૮-૨૧૯)

૩૦૫ તેને પોતાના પિતાના સમયના **મુજાલ** મત્રી ઉપરાત બીજા મત્રીઓ નામે **શાંતુ**, ઉદયન, મહામાત્ય **આશુક**, વાગ્ભટ, **આનદ** અને **પૃથ્વીપાલ** જૈનો જ હતા ઉદયન મારવાડથી આવેલ શ્રીમાલી હતો (તેનુ વૃત્તાત [૨૪૬]રાસમાલા આવૃત્તિ ૨, ભાગ ૧ પૃ ૧૫૪-૫ ના ટિપ્પણમા તથા પૃ ૨૪૮-૨૮૪-૨૮૫મા સગ્રહિત છે) અને સિદ્ધરાજના મામા-'રાજમામા' તરીકે ઓળખાતો હતો તે ખભાતનો સૂબો હતો ને તેણે ઝીંઝુવાડાનો કિલ્લો બધાવ્યો હતો

૩૦૬ વનરાજના શ્રીમાળી મત્રી **જાબ**ના વશજ **સજ્જન**ને સિદ્ધરાજે સોરઠનો દડાધિપ (ઉપરી-સૂબો) નીમ્યો હતો કે જેણે સોરઠ દેશની ઉપજ ખર્ચીને ગિરિનાર ઉપરના જૈન જીર્ણશીર્ણ કાષ્ઠ-

---

૨૪૬ રાસમાળાની તૃતીય આવૃત્તિ વધુ હકીકત સહિત ફાર્બસ સભાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે, પણ હવે તો ઓઝાજીએ ટૉડ રાજસ્થાનની વર્ધિત આવૃત્તિ ઉપરાત રાજપૂતાનાકે ઇતિહાસ સ્વતત્ર લખવા માડયા તેજ પ્રમાણે રાસ માળા પર અધીન ન રહેતા ગૂજરાતનો સ્વતત્ર ઇતિહાસ સર્વમાહિતી પૂર્ણ રચાવાની જરૂર છે, કારણકે રાસમાળા રચાયા પછી અનેક નવીન અને પૂર્વ વાતોને ફેરવાવી પાડે એવી વિગતો મળી છે ને મળતી જાય છે

થયો અને માળવા ગૂર્જરાતના રાજ્યમાં અન્તર્ગત થયું તેની સાથે મેવાડનો પ્રસિદ્ધ ચિતોડનો કિલ્લો તથા તેની આસપાસનો માળવા સાથે મળેલો પ્રદેશ કે જે મુંજના સમયથી માળવાના પરમારોના રાજ્યમાં ચાલ્યો આવતો હતો તે જયસિંહને આધીન થયો, તેમજ વાગડ દેશ (ડુંગરપુર અને વાંસવાડા) પણ તેના તાબામાં આવ્યો (સં ૧૧૯૨ અને ૧૧૯૪ વચ્ચે)

૩૦૩ માળવા પરના જયની સિદ્ધિ કરી પાટણમાં પધારનાર જયસિંહ માટે પ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્યે કહ્યું હતું કે—

भूमिं कामगवि स्वगोमयरसैरासिंच रत्नाकरा
मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुडुप त्वं पूर्णकुम्भो भव ।
धृत्वा कल्पतरो दलानि सरलं दिग्वारणास्तोरणा
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः ॥

—હે કામધેનુ ! ભૂમિપર તારા દૂધનો છંટકાવ કર, હે રત્નાકર ! મોતીનો સ્વસ્તિક પૂર, હે ચન્દ્ર ! પૂર્ણકલશરૂપ થઈ જા હે દિગ્ગજો ! કલ્પતરુના સરલ પત્રોનાં તોરણ ધરો ! પોતાને હાથે પૃથ્વીપર વિજય મેળવી શ્રી સિદ્ધરાજ પધારે છે

૩૦૪ 'માળવાની જીતથી 'સિદ્ધરાજ' ઉપરાંત 'અવન્તિનાથ,'નું બિરુદ જયસિંહે ધારણ કર્યું આબુના પરમાર તથા નાડોલના ચોહાણ તો પહેલેથીજ ગૂર્જરાતના રાજાઓની અધીનતામાં ચાલ્યા આવતા હતા જયસિંહે મહોબા (મહોબક)ના ચંદેલ રાજા મદનવર્મા પર ચઢાઈ કરી વળી સોરઠ પર આક્રમણ કરી ગિરનારના યાદવ (ચૂડાસમા) રાજા ખેંગાર (બીજા)ને કેદ કર્યો, બર્બર આદિ જંગલી જાતિઓને પોતે વશ કરી અને અજમેરના ચોહાણ રાજા (અર્ણોરાજ, આનાક, આનલ્લદેવ) પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, પરંતુ પાછળથી સલાહ થવાથી તેણે પોતાની પુત્રી કાંચનદેવીનો વિવાહ તે આ-

---

હતા જૈન વિદ્વાન્ સમુદ્રઘોષ અને વલ્લભ (જિનવલ્લભ) સૂરિએ તેની પાસેથી સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું' ઓઝાજી રા ઇ ખંડ ૧ પૃ ૧૯૫

સજ્જન મંત્રીને નીમ્યો હતો એથી શ્રીમાળીઓને સોરઠમાં (કાઠિયાવાડમાં) વસવાટ કરવાને બહુ અનુકૂળ સંધિ મળી હતી ત્યારથી શ્રીમાલ દેશથી-નગરથી આવેલ સર્વ શ્રીમાળી કુળના ગણાતા તે શ્રીમાળીઓએ આવી સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની વસ્તી વધારી લાટ દેશ કે જે સં ૧૧૦૦ ની લગભગમાં ગૂર્જરાત સાથે જોડાયો, તેમાં કર્ણદેવના વખતથી અને ખાસ કરી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયમાં દંડનાયક તરીકે શ્રીમાળી જૈન વાણીઆ જ નીમાઇને આવતા વિ સં ૧૧૯૩ માં પ્રા૦ મુનિસુવ્રતચરિત્ર રચનાર **શ્રીચંદ્રસૂરિ** પોતાની પૂર્વ અવસ્થામાં લાટદેશની મંત્રિમુદ્રા શોભાવતા હતા આમ લાટમાં જૈન શ્રીમાળીઓ ગયા તે લાડવા વાણીઆ કહેવાયા.

૩૦૯ વિદ્વત્પ્રિય સાહિત્યરસિક સિદ્ધરાજે ત્રણસો લહિયાઓ એકઠા કરી સર્વ દર્શનના ગ્રંથો લખાવી રાજકીય પુસ્તકાલયની સ્થાપના કર્યાનો તથા આચાર્ય હેમચંદ્ર કૃત સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ (સવાલાખ) વ્યાકરણ ગ્રંથની સેંકડો પ્રતિઓ લખાવી તેના અભ્યાસીઓને આપ્યાનો તેમજ અંગ બંગ આદિ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં ભેટ મોકલાવ્યાનો અને તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને તે તે ગ્રંથો પૂરા પાડયાનો ઉલ્લેખ[૨૪૮] પ્રભાવકચરિત તથા કુમારપાલપ્રબંધમાં છે

---

૨૪૮ राज्ञः पुरः पुरोगैश्च विद्वद्भिर्वाचितं ततः ।
चक्रे वर्षत्रयं वर्षं (यावत्) राज्ञा पुस्तककलेखने ॥१०३॥
राजादेशान्नियुक्तैश्च सर्वस्थानेभ्य उद्यतैः ।
तदा चाहूय सच्चक्रे लेखकानां शतत्रयम् ॥१०४॥
पुस्तकाः समलेख्यन्त सर्वदर्शनिनां ततः ।
प्रत्येकमेवादीयत ध्येतॄणामुद्यमस्पृशाम् ॥१०५॥
अंगवंग कलिंगेषु लाटकर्णाटकुंकणे ।
\+ \+ \+ \+
इत्यादि विश्वदेशेषु शास्त्रं व्यस्तार्यत स्फुटं ॥१०६-१०९॥
—प्रभावकचरित हेमचंद्रसूरिप्रबंध पृ २०२

મય દરોગનો ઉદ્વાર કરી નવ પાકું મંદિર બંધાવ્યું હતું સં ૧૧૮૫ (જુઓ ઉજ્જયંતગિરિ રાસો તથા રૈવતકલ્પ બંને મુદ્રિત પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ પરિશિષ્ટ ૫)

૩૦૭ મહામાત્ય આનૂકની મંત્રણાથી આ જયસિંહે શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી તેની પૂજા માટે બાર ગામનું શાસન કરી આપ્યું હતું[૨૪૭] અને પછી ગિરનારના નેમિજિનની યાત્રા કરી હતી

૩૦૮ રાજાના પ્રતાપથી રાજ્યની ઉન્નતિ શિખરે ચઢી લોકોમાં વૈભવ અને સુખ વધ્યે જતા હતા આથી અન્ય પ્રદેશોમાંથી આવી પાટણની વસ્તી ભરાતી ગઇ સં. ૧૧૭૫ માં શ્રીમાલમાં દુકાળ પડ્યો હતો તેથી ત્યાર પછી સં ૧૨૦૦ ની લગભગમાં શ્રીમાલ નગરની ઘણી વસ્તી ગૂજરાતમાં આવી જોકે એ પહેલાં પણ કર્ણદેવના વખતમાં લાટ (લાડ, ભરૂચ પાસેના) દેશમાં શ્રીમાળીઓ આવતા થયા હતા સિદ્ધરાજે સોરઠના સુબા તરીકે શ્રીમાળી

૨૪૭ જુઓ પંડિત લાલચંદનો લેખ 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો', તેમાં નીચેના પ્રમાણો ટાંક્યા છે —

સિદ્ધરાજની શત્રુંજય યાત્રાના વર્ણન માટે જુઓ હેમાચાર્યકૃત સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય. તેમના બારગામના શાસન માટે જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિનું પ્રાય સં ૧૨૭૫ માં રચેલું ધર્માભ્યુદય કાવ્ય સર્ગ ૭ શ્લોક ૭૪, ૭૫, બાલચંદ્રસૂરિનું પ્રાય સં ૧૩૦૦ માં રચેલું વસંતવિલાસમહાકાવ્ય સર્ગ ૯ શ્લો. ૨૨, પ્રભાચંદ્રસૂરિનું સં ૧૩૩૪ માં રચેલું પ્રભાવકચરિત્ર (હેમપ્રબંધ શ્લો ૩૧૦-૧૧-૨૩-૨૫), મેરૂતુંગનું ૧૩૬૧ માં રચેલ પ્રબંધચિંતામણી (ભાષાંતર પૃ ૧૬૦-૧૬૧), ૧૪૨૨ માં જયસિંહસૂરિએ કરેલા કુમારપાલચરિત સર્ગ ૩ શ્લો. ૩૨-૩૩, ૧૪૯૨ માં જિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબંધ પૃ ૬, ૨૨, ૧૪૯૭ માં જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત સર્ગ ૧ શ્લો ૮૪, સં ૧૬૫૦ પછીના હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૭ શ્લો ૧૯૫ ને તે પરની ટીકા આ આશુક મંત્રી સં ૧૧૭૯ અને સં ૧૧૮૧ માં મહામાત્યપદે અચૂક વિદ્યમાન હતો અને વાદિ દેવસૂરિ તથા કુમુદચંદ્ર વચ્ચેના વાદ વખતે હાજર હતો

(સાભર-અજમેર પાસેના) ના રાજા પૃથ્વીરાજે (પૃથ્વીરાજ પહેલો તે વીસલદેવ-વિગ્રહરાજ ત્રીજાનો પુત્ર) તેમના લેખથી-ઉપદેશથી અજમેર પાસેના રણથભોરમા જિનમદિર પર સોનાનો કુભ-કળશ સ્થાપ્યો હતો[૨૫૨] તેઓ વીરદેવ વિદ્વાનથી પ્રાપ્ત થયેલી શ્રેષ્ઠ મત્ર-(સૂરિમત્ર) વિદ્યાવડે અતિશય મહાન્ પ્રભાવક થયા (પી ૫,૮૯) ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર) ના શિખર પરના મહાવીર મદિરના દ્વારનો ત્યાના અધિકારીઓએ જે અવરોધ કર્યો હતો તે આ આચાર્યે જઈ ત્યાના ભુવનપાલ નામના રાજાને કહી દૂર કરાવ્યો હતો[૨૫૩]

जेण जयसिंहदेवो राया भणिऊण सयलदेसम्मि ।
काराविओ अमारिं पज्जोसवणाईसु तिहीसु ॥

—શ્રીચદ્રસૂરિકૃત મુનિસુવ્રત ચરિત્ર (સ ૧૧૯૩ ?) પી ૫ ૧૧

૨૫૨ यस्य सदेशकेनापि पृथ्वीराजेन भूभुजा ।
रणस्तमपुरे न्यस्त स्वर्णकुंभो जिनालये ॥

—વિજયસિહ-ધર્મો૦ વિવરણ પી ૫, ૮૯

અને જુઓ રણથભોરના જિનમદિરનો શિલાલેખ,
पुहईराएण सयभरीनरिंदेण जस्स लेहेण ।
रणखभउरजिणहरे चडाविया कणयकलसा ॥

—શ્રીચદ્ર-મુનિસુવ્રતચરિત્ર પી ૫, ૧૧

रणथभपुरे आणालेहेण जस्स सन(भ)रिंदेण ।
हेमधयदडमिसओ निच्च नच्चाविया किती ॥

—ઉક્ત સદ્ગુરૂપદ્ધતિ પી. ૫, ૯૬

૨૫૩ गोवगिरिसिहरसठिय चरमजिणाययणदारमवरुद्ध ।
पुनिवदिन्नसासणम (स) साव(ध)णिएहिं चिरकाल ॥
गतूण तत्थ भणिऊण भुवणपालाभिहाणभूवाल ।
अइसयपयत्तेण मुक्कलय कारिय जेण ॥

—શ્રીચદ્રસૂરિ-મુનિસુવ્રત ચરિત્ર.

૩૧૦ હવે સિદ્ધરાજના સમયની કેટલીક ઘટનાઓ ક્રમવાર જાણીએ. તેણે સં ૧૧૫૨ મા સિદ્ધપુર વસાવ્યુ તથા રૂદ્રમહાલય (રૂદ્રમાલ) નામનુ શિવાલય બંધાવ્યુ, તેમજ સુવિધિનાથ (જૈનોના ૯ મા તીર્થંકર) નો પ્રાસાદ નિપજાવ્યો (મહાવીર જિનમંદિર કરાવ્યુ—ના ભ) સિદ્ધપુરમા ચાર જિનપડિમાયુક્ત સિદ્ધપુરવિહાર અને પાટણમા રાજવિહાર કરાવ્યો. (કુ પ્રતિબોધ) તેના સમયમા અનેક પ્રભાવક જૈનો થયા

૩૧૧ મલધારી અભયદેવસૂરિ—પ્રશ્નવાહન કુલના હર્ષપુરીય ગચ્છના જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ થયા તેઓ વસ્ત્રમા માત્ર એકજ 'ચોલપટ્ટો' (પહેરવાનુ વસ્ત્ર) અને એકજ પ્રચ્છાદન પટી (પછેડી-ઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર) રાખતા તેમને મલમલીન વસ્ત્ર અને દેહવાળા જોઇ સિદ્ધરાજે[૨૪૯] (અન્યમત પ્રમાણે કર્ણદેવે)[૨૫૦] 'મલધારી' નામનુ બિરૂદ આપ્યુ હતુ આ અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે પોતાના સમસ્ત દેશમા શાસન આપના પર્યુષણ, (શ્રાવણ વ ૧૨ થી ભાદરવા સુદ ૪) એકાદશી પ્રમુખ દિવસોમા 'અમારિ' કરાવી હતી એટલે પશુવધ કરવાની મનાઈ કરી હતી[૨૫૧] શાકંભરી

---

૨૪૯ अन्नया सिरि जयसिंहदेवनरिंदेण गयखंधारूढेण रायवाडियागएण दिट्ठो मलमलिणवत्थदेहो । रायेण गयखंधाओ ओसरिऊण दुक्करकारओ त्ति दिण्ण 'मलधारि' त्ति नाम।

—જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકલ્પ (સ ૧૩૨૭-૮૯) પછી ૪૦ મો કલ્પ

૨૫૦ जस्स मलहारिनाम दिन्न कन्नण नरवइणा

—પદ્મદેવસૂરિકૃત સદ્ગુરુ પદ્ધતિ પી ૫, ૯૯

श्री गूर्जरेश्वरो दृष्ट्वा तीव्र मलपरीषह ।

श्री कर्णो निरुद यस्य मलधारी व्यधोपयत् ॥

—રાજશેખરકૃત પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ (સ ૧૩૮૭) પ્રશસ્તિ

૨૫૧ यस्योपदेशादखिलस्वदेशे सिद्धाधिप श्री जयसिंहदेव ।

एकादशीमुख्यदिनेष्वमारीमकारयच्छासनदानपूर्वाम् ॥

—વિજયસિંહકૃત (સ ૧૧૯૧) ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ પી ૫, ૮૯

ત્યાથી રાખ ગ્રહણ કરી–રાખનો અભાવ થતા ત્યાની માટી લીધી તે ત્યાસુધી કે ત્યા શરીરપ્રમાણવાળી વિશાળ ખાડ ગઇ[૨૫૭] (સં ૧૧૬૮ આસપાસ)

૩૧૩ ૧૧ મા અને ૧૨ મા શતકની વચ્ચે થયેલ પૂર્ણતલ્લ ગચ્છના વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય **શાંતિસૂરિએ** ધનપાલ કૃત **તિલકમંજરી** પર ટિપ્પન, જૈનતર્કવાર્ત્તિકવૃત્તિ, તથા વૃન્દાવન કાવ્ય–ઘટખર્પર કાવ્ય–મેઘાભ્યુદય કાવ્ય–શિવભદ્ર કાવ્ય–ચન્દ્રદૂત કાવ્ય એ નામના પાચ યમકમય કાવ્યોપર વૃત્તિઓ રચી (જે ૪૩, જે પ્ર૦ ૫૮–૫૯)

૩૧૪ **જિનવલ્લભસૂરિ**—કર્ણના રાજ્યમા તેઓ ગણી તરીકે થયા ને ગ્રથકર્ત્તા તરીકે અને છેવટે આચાર્ય તરીકે સિદ્ધરાજના સમયમા પ્રસિદ્ધ થયા તેમનુ સ્થાન ખરતરગચ્છના આચાર્યોમા ઘણુ ઉચુ છે 'તે મૂલ ચૈત્યવાસી આસિકા નામના દુર્ગવાસી કૂર્ચપુરીય જિનેશ્વર નામના સૂરિ–મઠાધિપતિના શિષ્ય હતા અને તે ગુરૂએ નવાગ વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ પાસે પાટણમા તેને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા મોકલતા અભ્યાસમા ચૈત્યવાસ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ આચાર રૂપે પ્રતીત થતા ચૈત્યવાસ ત્યજી શાસ્ત્રવિધિ અનુસારનો આચાર સ્વીકાર્યો અને અભયદેવસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી જે ચૈત્યો બધાવ્યા તેને 'વિધિચૈત્ય' નામ આપી તેમા અમુક શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ કાર્યો નહિ થાય એવા શ્લોકો મૂકાવ્યા[૨૫૮]

૨૫૭ જુઓ તેમના પ્રશિષ્ય શ્રીચદ્રસૂરિકૃત મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિ કે જે પોતે સમકાલીન છે અને જે પોતે નીણાવે છે કે ભક્તિથી વશ થઈ મે આમા કાઇ પણ—થોડુ પણ મૃષા ભાષણ કર્યું નથી પી ૫, ૧૩

૨૫૮ તે પૈકી બે શ્લોક એવા છે કે—

अत्रोत्सूत्रजनक्रमो न च न च स्नात्र रजन्या सदा
साधूना ममताऽऽश्रयो न च न च स्त्रीणा प्रवेशो निशि।
जाति–ज्ञातिकदाग्रहो न च न च श्राद्धेषु ताम्बूलमि—
त्याज्ञाऽत्रेयमनिश्रिते विधिकृते श्री जैनचैत्यालये ॥

—આ અનિશ્રાએ વિધિપૂર્વક થયેલ શ્રી જૈન ચૈત્યાલયમા એવી આજ્ઞા

૩૧૨ વિ. સં ૧૧૪૨મા માઘ શુકલ ૫ રવિવારે અન્તરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને આ સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી અને નિત્ય પૂજા માટે રાજા એલચે શ્રીપુર (સિરપુર) નામનુ ગામ આપ્યુ અને ત્યાંથી તે પ્રતિમા નીકળી તે સ્થાને જનપદ વસાવ્યો. આ અન્તરીક્ષ પાર્શ્વનાથનુ તીર્થ ત્યારથી તે આજદિન સુધી પ્રસિદ્ધ છે.૨૫૪

૩૧૩ તેમણે વરણગના પુત્ર સતુપ (સાન્તૂ-સતુક-સપાદલ) મંત્રીને કહી ભરૂચમા સમલિકા વિહારમા સોનાના કળશો ચઢાવ્યા હતા.૨૫૫ ઉપવાસ કરીને તેમજ ઘી સિવાયની સર્વ વિગયની ચીજે તજીને તપ તીવ્ર કષ્ટકારીથી કરતા હતા. તેમણે હજારો બ્રાહ્મણો અને કડમડ યક્ષને પ્રબોધ આપી મેડતપુર (મેડતા)મા વીરપ્રભુનુ ચૈત્ય કરાવ્યુ હતુ.૨૫૬ છેવટે ૪૭ દિવસ સુધીનુ અનશન પાળ્યુ તે વખતે તેમના દર્શનાર્થે સિદ્ધરાજ ખાસ ગયો હતો. ત્યારે સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે તેમના શરીરનાસો સિદ્ધરાજે કોટની પાછળી અટારીએ રહી પોતાના પરિજન સમેત જોયુ હતુ, અને ચિતા બુઝાતા લોકોએ

---

૨૫૪ ભાવવિજયગણિકૃત અંતરીક્ષમાહાત્મ્ય સં ૧૭૧૫

૨૫૫ वरणगसुय सतुय सचिव भणिऊण (जेण) भरुयच्छे ।
सिरि सवलियाविहारे हेममया रोविया कलसा ॥
—શ્રીચંદ્ર-મુનિસુવ્રતચરિત્ર પી ૫, ૧૦

૨૫૬ રત્નશેખરસૂરિની પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ પ્રશસ્તિ (સં ૧૩૮૭)
परः सहस्रान् भूदेवान् यक्ष कडमडं च य ।
प्रबोध्य मेडतपुरे वीरचैत्यमचीकरत् ॥
તથા વિશેષમા ત્યા જણાવ્યુ છે કે—
'नाथ सुराष्ट्रराष्ट्रस्य खगार प्रतिबोध्य य ।
उज्जयततीर्थपथ गिरिमूलमचीवहत् ॥

—એટલે કે સોરઠના રાજા ખેંગારને પ્રતિબોધી ગિરનાર તીર્થના વિચ્છિન્ન થયેલા માર્ગને વહેતો કર્યો હતો' આ કથન ખરી રીતે અભયદેવસૂરિને નહિ, પરંતુ તેમના પ્રસિદ્ધ શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિને લાગુ પડે છે.

વિધિ પ્રકરણ, સંઘપટ્ટક (પ્ર જેઠાલાલ દલસુખ), પ્રતિક્રમણ સામા ચારી, ધર્મશિક્ષા, ધર્મોપદેશમય દ્વાદશકુલકરૂપ પ્રકરણ, પ્રશ્નોત્તર શતક, શૃંગારશતક, સ્વપ્નાષ્ટક વિચાર, ચિત્રકાવ્ય, મો એક સ્તુતિ સ્તોત્રાદિ જેવાંકે અજિતશાંતિ સ્તવ, ભાવારિવારણ સ્તોત્ર, જિનકલ્યાણક સ્તોત્ર, જિનચરિત્રમય જિનસ્તોત્ર, મહાવીરચરિત્રમય વીરસ્તવ (બુહ્ ૪ ન ૭૫૧ બુહ્ ન ૬૦૯), ઋષભ-પાર્શ્વ-નેમિ-શાંતિ-મહાવીર સ્તોત્રાદિ છે

૩૧૬ એમ કહેવાય છે કે સં ૧૧૬૪મા આ જિનવલ્લભ ગણિએ પોતાની કૃતિઓ નામે અષ્ટસપ્તતિકા, સંઘપટ્ટક, ધર્મશિક્ષા આદિ ચિત્રકૂટ, નરવર, નાગપુર, મરૂપુર આદિમા સ્વપ્રતિષ્ઠિત વીર-વિધિચૈત્યોમા પ્રશસ્તિરૂપે કોતરાવી આ બધી કૃતિઓમા ચૈત્યવાસનો નિરાસ અને વિધિમાર્ગનુ પ્રતિપાદન કરેલ છે સંઘપટ્ટકમા ચૈત્ય-વાસીના દશ દ્વારો-લક્ષણો [૨૬૦] બતાવ્યા છે, તે પ્રમાણે ચાલવાથી કદિ પણ આત્મકલ્યાણ નજ થઇ શકે, અને તે માટે તે દરેક લઇ તેનુ ખંડન કરવામા આવ્યુ છે

---

૨૬૦ अत्रोद्देशिकभोजन जिनगृहे वासो वसत्यक्षमा
स्वीकारोऽर्थगृहस्थचैत्यसदनेष्वप्रेक्षितायासनम् ।
सावद्याचरितादर श्रुतपथावज्ञा गुणिद्वेषधी—
र्धर्म कर्महरोऽत्र चेत् पथि भवेन्मेरुस्तदाऽब्धौ तरेत् ॥५॥

—(સાધુએ) (૧) પોતાને ઉદ્દેશીને-નિમિત્તે થયેલ ભોજન જમવાથી, (૨) જિનગૃહમા રહી વાસ કરવાથી, (૩) અન્યની વસતિ-ગૃહ પ્રત્યે અક્ષમા રાખવાથી-તેમા જઇ રહેવામા તિરસ્કાર રાખવાથી, (૪) દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવાથી, (૫) પોતપોતાના શ્રાવકો રાખવાથી, (૬) ચૈત્ય એટલે દેવમંદિરોને પોતાના સદન-ઘર તરીકે રાખવાથી (૭) આસનાદિનુ પ્રમાર્જન નહિ કર-વાથી, (૮) પાપવાળા આચરણનો આદર કરવાથી, (૯) શ્રુતમાર્ગની અવ-જ્ઞાથી, (૧૦) ગુણિઓ પ્રત્યે દ્વેષ બુદ્ધિથી કર્મહરણ કરનારો ધર્મ થતો હોય તો તો પછી સમુદ્રમા મેરૂ તરે !

મેદપાટદેનાદિ પ્રાય ચૈત્યવાસી આચાર્યોથી વ્યાપ્ત હતા ત્યા વિહાર કરી ચિત્રકૂટમા અનેકને પોતાના ઉપદેશના રાગી અને ભક્ત કર્યા, ને એ વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી વાગ્જડ (વાગડ)ના લોકોને પ્રતિબોધ્યા પછી ધારાનગરીમા જઇ નરવર્મ રાજાની સભામા અતિમાન મેળવ્યુ ૨૫૯ નાગપુર (નાગોર)મા નેમિજિનાલયની, નરવરપુરમા વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી મરુકોટ્ટમા વિહાર કરી ચૈત્યનામને નિવાર્યો અભયદેવ સૂરિના આદેશથી દેવભદ્રાચાર્યે તેમને સૂરિ પદ આપ્યુ નેથી અભયદેવના પટ્ટધર થયા, પછી ૬ માસે સ ૧૧૬૭મા સ્વર્ગસ્થ થયા

૩૧૫ તેમણે સં ૧૧૨૫મા જિનચન્દ્રસૂરિ કૃત સંવેગરંગશાલા પોતે ગણિ (ઉપાધ્યાય) હતા ત્યારે શોધી અને તેમના ગ્રંથો—સૂક્ષ્માર્થ સિદ્ધાન્ત વિચારસાર (સાર્ધશતક—પી ૧,૭૮ પ્ર જૈ ધ સભા), આગમિક વસ્તુ વિચારસાર (ષડશીતિ પી ૧,૭૭ પ્ર. આ સભા), પિંડવિશુદ્ધિ પ્રકરણ (પી ૧, ૬૩-૨૦૧, તાડપ ૧ ભી ૨, ૩૦), પૌષધ-

છે ક તેમા ઉત્સૂત્ર જનક્રમ નથી, રાત્રે સ્નાત્ર-સ્નાન નથી સાધુઓ માટે સમતાપૂર્વક રહેવાનો આશ્રય નથી, રાત્રે સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ નથી, જાતિજ્ઞાતિનો કદાગ્રહ નથી (ગમે તેને આવવાની છૂટ છે), ત્યા શ્રાદ્ધોને તાંબૂલ ખાવાનુ નથી

इह न खलु निषेधः कस्यचिद् वदनादौ

श्रुतविधि बहुमानी त्वत्र सर्वाधिकारी।

त्रिचतुरजनदृष्ट्या चात्र चैत्यार्थवृद्धि—

व्ययविनिमयरक्षा चैत्यकृत्यादि कार्य ॥

—અહીં કોઇને પણ દર્શન પૂજન કરવા માટે ના પાડવામા આવનાર નથી વળી સૂત્રવિધિને માન આપનાર હરકોઇ માણસને અહીં અધિકારી તરીકે ગણવામા આવશે તેમજ આ દેરાસરના દ્રવ્ય એ ત્રણ ચાર જણની નજર નીચે વ્યાજે ધીરી વધારવા ખરચવા, લેવડદેવડ-વિનિમય કરવા સભાળી રાખવા તથા દેરાસરના કામકાજ કરવા ફરમાવવામા આવે છે

૨૫૯ यस्य श्री नरवर्मभूपतिशिर कोटीररत्नाङ्कुर—

ज्योतिर्जालजलप्लुतं सदा पादारविन्दद्वयी ॥

—તેમના સતાનીય અભયદેવકૃત જયતવિજય કાવ્ય પ્રશસ્તિ સ ૧૨૭૮

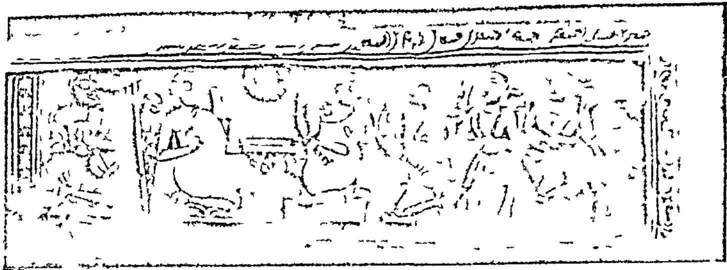
શ્રીદેવગણિ અને દેવચંદ્રગણિ હતા તે તેમાં આધારભૂત હતા. આ વૃત્તિ નેમિચંદ્રસૂરિએ તથા જિનદત્તસૂરિએ અણહિલવાડમાં સંશોધી હતી (ડા છાણી, તાડપત્ર ક્રી ૨ ૭૧) કર્ત્તા પોતાની પૂર્વાવસ્થા એ પ્રમાણે આપે છે કે-લાટદેશના વટપદ્રકપુરમાં ભિન્નવાલ અને ધર્કટ વંશમાં નિર્મલ એવા શ્રેષ્ઠિ વર્ધમાન અને શ્રમિતિ (શ્રીમતિ) ના વસંત નામે પુત્રે દીક્ષા લીધી, ને તે સમુદ્રઘોષસૂરિ થયા-અપરનામ વીરગણિ થયા

૩૨૬ નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ખંભાતમાં આદિનાથ-ઋષભદેવ ચરિત્ર સં ૧૧૬૦ માં રચ્યું (પી ૫, ૮૧, કા છાણી) તથા ધર્મકરંડક નામનો ગ્રંથ સવૃત્તિ સં ૧૧૭૨ માં રચ્યો કે જે પાર્શ્વચંદ્ર ઉપાધ્યાય અને અશોકચંદ્રગણિએ શોધ્યો તેમાં નેમિચંદ્ર અને ધનેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે (કા છાણી)

૩૨૭ સં ૧૧૬૦ માં પ્રખ્યાત હેમચંદ્રસૂરિના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ ખંભાતમાં શાંતિનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં ગદ્યપદ્યમય રચ્યું તેમાં અપભ્રંશ ભાષા પણ વપરાયેલી છે તેની તાડપત્રની પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે (પી ૫, ૭૩ તથા પી ૪,૧૦) તે ઉપરાંત પોતાના પ્રગુરુ પ્રદ્યુમ્ન સૂરિકૃત મૂલશુદ્ધિ-અપરનામ સ્થાનકાનિ પર ટીકા-સ્થાનકવૃત્તિ રચી (પી ૫,૧૬૫) વીરાત્ ૧૬૩૧ (સં ૧૧૬૧) માં ચંદ્રકુલના બૃહદ્ ગચ્છના નેમિચન્દ્ર શિષ્ય શાન્તિ સૂરિએ સ્વશિષ્ય મુનિચંદ્ર માટે પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર રચ્યું (ડા છાણી, જે પ્ર ૪૬) આ શાન્તિસૂરિએ સિદ્ધનામના શ્રાવકે બંધાવેલા નેમિ ચૈત્યમાં પોતાની પાટે આઠ આચાર્યો નામે મહેન્દ્ર, વિજયસિંહ, દેવેન્દ્રચંદ્ર, પદ્મદેવ, પૂર્ણચન્દ્ર, જયદેવ, હેમપ્રભ અને જિનેશ્વર સ્થાપ્યા અને પોતાનો ગચ્છ પિપ્પલગચ્છ પ્રસિદ્ધ કર્યો તે શાન્તિ સૂરિની પૂજાને ચક્રેશ્વરી દેવીએ પોષી હતી-પુષ્ટ કરી અને જેની વાણીવડે સિદ્ધ (ઉક્ત શ્રાવક) નમસ્કાર કરવા યોગ્ય થયો હતો [૨૬૯]

---

૨૬૯ चक्रेश्वरी यस्य पुपोष पूजां सिद्धोऽभवद् यस्य गिरा नमस्य ।
જુઓ તેની પરંપરામાં થયેલ ધર્મપ્રભસૂરિકૃત ૧૮ શ્લોકની તાડપત્રની

જે બ તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનદત્તસૂરિ ભાગ ૩૨૪-૬ પૃ ૨૩૨
[ગાયકવાડ ઓ ગી 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરાના સૌજન્યથી ']

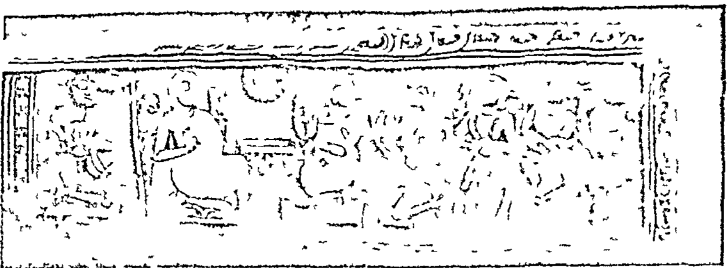
વિધિ પ્રકરણ, સંઘપટ્ટક (પ્ર જેઠાલાલ દલસુખ), પ્રતિક્રમણ સામાચારી, ધર્મશિક્ષા, ધર્મોપદેશમય દ્વાદશકુલકરૂપ પ્રકરણ, પ્રશ્નોત્તર શતક, શૃંગારશતક, સ્વપ્નાષ્ટક વિચાર, ચિત્રકાવ્ય, મો એક સ્તુતિ સ્તોત્રાદિ જેવાકે અજિતશાંતિ સ્તવ, ભાવારિવારણ સ્તોત્ર, જિનકલ્યાણક સ્તોત્ર, જિનચરિત્રમય જિનસ્તોત્ર, મહાવીરચરિત્રમય વીરસ્તવ (બુહ્‌ ૪ ન ૨૫૧, બુહ્‌ ન ૬૦૯), ઋષભ-પાર્શ્વ-નેમિ-શાંતિ-મહાવીર સ્તોત્રાદિ છે

૩૧૬ એમ કહેવાય છે કે સં ૧૧૬૪મા આ જિનવલ્લભ ગણિએ પોતાની કૃતિઓ નામે અષ્ટસપ્તતિકા, સંઘપટ્ટક, ધર્મશિક્ષા આદિ ચિત્રકૂટ, નરવર, નાગપુર, મરુપુર આદિમા સ્વપ્રતિષ્ઠિત વીર-વિધિચૈત્યોમા પ્રશસ્તિરૂપે કોતરાવી આ બધી કૃતિઓમા ચૈત્યવાસનો નિરાસ અને વિધિમાર્ગનુ પ્રતિપાદન કરેલ છે સંઘપટ્ટકમા ચૈત્યવાસીના દશ દ્વારો-લક્ષણો [૨૬૦]બતાવ્યા છે, તે પ્રમાણે ચાલવાથી કદિ પણ આત્મકલ્યાણ નજ થઇ શકે, અને તે માટે તે દરેક લઇ તેનુ ખંડન કરવામા આવ્યુ છે

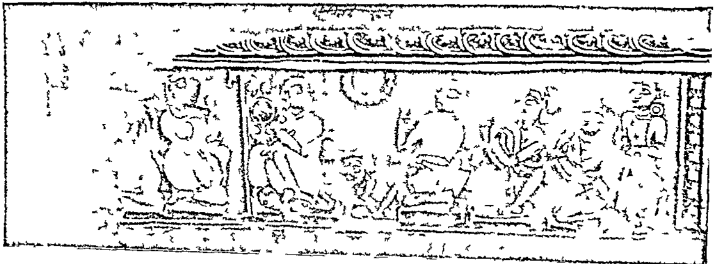
---

૨૬૦ अत्रोद्‌दैशिकभोजन जिनगृहे वासो वसत्यक्षमा
स्वीकारोऽर्थगृहस्यचैत्यसदनेष्वप्रेक्षितायासनम् ।
सावद्याचरितादर श्रुतपथावज्ञा गुणिद्वेपधी—
धर्म कर्महरोऽत्र चेत् पथि भवेन्मेरुस्तदाऽब्धौ तरेत् ॥५॥

—(સાધુએ) (૧) પોતાને ઉદ્દેશીને-નિમિત્તે થયેલ ભોજન જમવાથી, (૨) જિનગૃહમા રહી વાસ કરવાથી (૩) અન્યની વસતિ-ગૃહ પ્રત્યે અક્ષમા રાખવાથી-તેમા જઇ રહેવામા તિરસ્કાર રાખવાથી, (૪) દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવાથી, (૫) પોતપોતાના શ્રાવકો રાખવાથી, (૬) ચૈત્ય એટલે દેવમંદિરને પોતાના સદન-ઘર તરીકે રાખવાથી, (૭) આસનાદિનુ પ્રમાર્જન નહિ કરવાથી, (૮) પાપવાળા આચરણનો આદર કરવાથી, (૯) શ્રુતમાર્ગની અવજ્ઞાથી, (૧૦) ગુણિઓ પ્રત્યે દ્વેષ બુદ્ધિથી કર્મહરણ કરનારો ધર્મ થતો હોય તો તો પછી સમુદ્રમા મેરુ તરે !

જેસલમેર તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનદત્તસૂરિ ભાગ ૩૧૮-૯ પૃ ૨૩૨
[ગાયકવાડ ઓ. સી. 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરાના સૌજન્યથી]

જે ભ તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનદત્ત સૂરિ પાસ ૩૧૭-૩૧૯ પૃ ૨૩૩
[ગાયકવાડ ઓ સી 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરાના સૌજન્યથી]

૩૧૭ જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય અને પટ્ટધર જિનદત્તસૂરિ થયા કે જેમણે ઘણા રજપૂતોને પ્રતિબોધી નવા શ્રાવક કર્યા, તેમણે ખરતરગચ્છીય એક પ્રભાવક પુરુષ તરીકે 'દાદા' નામથી ઓળખે છે (સૂરિપદ સં ૧૧૬૯ અને સ્વ ૧૨૧૧ અજમેરમાં) તેમના ગ્રંથો ગણધરસાર્ધશતક પ્રાકૃત ગાથા ૧૫૦ માં પર ગણધર-આચાર્યોના સ્તુતિવાચક છે (પ્ર૦ ચુનિલાલ પન્નાલાલ ઝવેરી, મુંબઈ), સંદેહદોલાવલી, ગણધરસપ્તતિ, સર્વાધિષ્ઠાયિ (સ્મરણ) સ્તોત્ર, સુગુરુપારતંત્ર્ય, વિઘ્નવિનાશિસ્તોત્ર, અવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદનકુલક (પી ૩, નં ૧૪૮), વિંશિકા આદિ પ્રાકૃતમાં રચ્યા, ને અપભ્રંશમાં ત્રણ કાવ્યો નામે ચર્ચરી કે જે સ્વગુરુ જિનવલ્લભસૂરિની પ્રશંસામાં કરેલું કાવ્ય છે, ઉપદેશરસાયન અને કાલસ્વરૂપકુલક રચ્યા[૨૬૧] તેમણે દેવસૂરિનું જીવાનુશાસન સટીક શોધ્યું (પી ૫, ૭૭)

૩૧૮ જિનવલ્લભસૂરિશિષ્ય રામદેવગણિએ પ્રાય સં ૧૧૭૩માં સ્વગુરુરચિત ષડશીતિ પર ટિપ્પનક અને સત્તરી પર ટિપ્પનક રચ્યા (જુઓ પ્ર ૩૩, ૩૪), જિનવલ્લભ-જિનદત્તને મેળનાર તથા જિનપ્રિય (વલ્લભ)ના શિષ્ય જિનભદ્રસૂરિએ અપવર્ગનામમાલા-પંચવર્ગપરિહારનામમાલા નામનો કોશગ્રંથ રચ્યો (જુઓ પ્ર ૬૪)

૩૧૯ જિનવલ્લભ ગુરુના જ્ઞાન ઉપદેશથી 'ધનદેવ' નામના શ્રાવકે નાગપુરમાં (નાગોરમાં) નેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું હતું જિનવલ્લભના શિષ્ય જિનદત્તસૂરિ સૂરિપદ સ્વીકાર્યા પછી લગભગ વિ સં ૧૧૭૦માં નાગપુરમાં વિચર્યા હતા તે વખતે પ્રાય ઉપરોક્ત 'ધન-

૨૬૧ કે જે 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' એ નામથી ગા ઓ સી નં ૩૭ માં પ્રકટ થયેલ છે અને તેમાંની સંશોધક પંડિત લાલચંદની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, આ ત્રણ કાવ્યો, તે પરના ટીકાકારો અપભ્રંશ ભાષા વગેરે પર ઘણો પ્રકાશ પાડે છે, તેમાં પરિશિષ્ટ તરીકે જિનવલ્લભકૃત મૂળ સંઘપટ્ટક, જિનદત્તકૃત ગણધર સાર્ધશતક અને સુગુરુપારતંત્ર્ય, કવિ પલ્હકૃત પટ્ટાવલી (જિનદત્તસૂરિ સ્તુતિ) આપેલ છે

દેવ શ્રાવકે તેમને આયતન, અનાયતન, વિધિ, અવિધિ વિષયને ન ચર્ચવા સૂચના કરી હતી, કે જે સૂચના તેમણે મતભેદનુ સમર્થન કરી સ્વીકારી ન હતી એ ધનદેવ (જિનવલ્લભના ભક્ત)ના પુત્ર પદ્માનન્દ થયા કે જેમણે વૈરાગ્યશતક રચ્યુ[262]

૩૨૦ સોમના પુત્ર વાગ્ભટ્ટે પાચ પરિચ્છેદમા વાગ્ભટ્ટાલકાર આ જયસિંહના રાજ્યમા રચ્યો[263] (પ્ર કા, મા ન ૪૮) તેમા તેણે જયસિંહ રાજા સબધી પોતે રચેલા કાવ્યોને અનેક અલકારોના ઉદાહરણો રૂપે મૂક્યા છે[264]

---

૨૬૨ ૫ લાલચદ ગાધીનો ટૂકો લેખ નામે 'કવિ પદ્માનદ' જૈન ૭-૮-૧૯૨૭ પૃ ૫૫૫ વૈરાગ્યશતક કાવ્યમાલા સાતમુ ગુચ્છક (નિ પ્રે)મા પ્રકટ થયુ છે

૨૬૩ કોઈ ઉદયનમત્રિના પુત્ર વાગ્ભટ્ટ (બાહડ)ને આ ગ્રથના રચનાર માને છે વળી નેમિકુમારના પુત્ર વાગ્ભટ્ટ કે જેમણે કાવ્યાનુશાસન રચ્યુ છે અને જેમણે તેમા ઉક્ત વાગ્ભટ્ટાલકારનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જુદા વાગ્ભટ્ટ છે તે ઉપરાત એક ત્રીજા વાગ્ભટ છે કે જે નેમિનિર્વાણ કાવ્યના કર્તા છે

૨૬૪ इन्द्र स एष यदि कि न सहस्रमक्ष्णा
लक्ष्मीपति र्यदि कथ न चतुर्भुजोऽसौ ॥
आ स्यन्दनध्वजधृतोध्धुरतामचूट
श्री कर्णदेवनृपसूनुरय रणाग्रे ॥

—સશયનિશ્ચયાલકાર ૫ ૪, શ્લો ૮૧

इन्द्रेण कि यदि स कर्णनरेन्द्रसूनु-
रैरावणेन किमहो यदि तद्द्विपेन्द्र ।
दम्भोलिनाप्यलमल यदि तत्प्रताप
स्वर्गोऽप्यय ननु मुधा यदि तत्पुरी सा ॥

—આક્ષેપાલકાર ૫ ૪, શ્લો ૭૬

अणहिल्पाटक पुरमवनिपति कर्णदेवनृपसूनु ।
श्री कलशनामधेय करी च रत्नानि जगतीह ॥

—અત્યુત્કૃષ્ટ સમુચ્ચયાલકાર ૫ ૪, શ્લો ૧૩૨

૩૧૭ જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય અને પટ્ટધર જિનદત્તસૂરિ થયા કે જેમણે ઘણા રજપૂતોને પ્રતિબોધી નવા શ્રાવક કર્યા, તેમણે ખરતરગચ્છીય એક પ્રભાવક પુરુષ તરીકે 'દાદા' નામથી ઓળખે છે (સૂરિપદ સં. ૧૧૭૯ સ્વ. સં. ૧૨૧૧ અજમેરમાં) તેમના ગ્રંથો ગણધરસાર્ધશતક પ્રાકૃત ગાથા ૧૫૦ માં પૂર્વ ગણધરો-આચાર્યોના ગુણવર્ણન છે (પ્ર૦ ચુનિલાલ પન્નાલાલ ઝવેરી, મુંબઇ), સંદેહદોલાવલી, ગણધરસપ્તતિ, સર્વાધિષ્ઠાયિ (સ્મરણ) સ્તોત્ર, સુગુરુપારતંત્ર્ય, વિઘ્નવિનાશિસ્તોત્ર, અવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદન કુલક (પી. ૩ નં. ૧૪૮), વિંશિકા આદિ પ્રાકૃતમાં રચ્યાં, ને અપભ્રંશમાં નામે ચર્ચરી કે જે સ્વગુરુ જિનવલ્લભસૂરિની પ્રશંસામાં કરતું કાવ્ય છે, ઉપદેશરસાયન અને કાલસ્વરૂપકુલક રચ્યાં.[૨૯૧] તેમણે હેમસૂરિનું છંદોનુશાસન સટીક સંશોધ્યું (પી. ૫, ૨૨).

૩૧૮ જિનવલ્લભસૂરિશિષ્ય રામદેવગણિએ પ્રાયઃ સં. ૧૧૭૩માં સ્વગુરુરચિત ષડશીતિ પર ટિપ્પનક અને સત્તરી પર ટિપ્પનક રચ્યાં (જે. પ્ર. ૩૩, ૩૪), જિનવલ્લભ-જિનદત્તને માનનાર તથા જિનપ્રિય (વલ્લભ)ના શિષ્ય જિનભદ્રસૂરિએ અપવર્ગનામમાલા-પંચવર્ગપરિહારનામમાલા નામનો કોશગ્રંથ રચ્યો (જે. પ્ર. ૬૪).

૩૧૯ જિનવલ્લભ ગુરુના શાંત ઉપદેશથી ધનદેવ નામના શ્રાવકે નાગપુરમાં (નાગોરમાં) નેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું હતું. જિનવલ્લભના શિષ્ય જિનદત્તસૂરિ સૂરિપદ સ્વીકાર્યા પછી લગભગ વિ. સં. ૧૧૭૦માં નાગપુરમાં વિચર્યા હતા તે વખતે પ્રાયઃ ઉપરોક્ત ધન-

---

૨૯૧ કે જે 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' એ નામથી ગા. ઓ. સી. નં. ૩૭ માં પ્રકટ થયેલ છે અને તેમાંની સંશોધક પંડિત લાલચંદની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, આ ત્રણ કાવ્યો, તે પરના ટીકાકારો અપભ્રંશ ભાષા વગેરે પર ઘણો પ્રકાશ પાડે છે, તેમાં પરિશિષ્ટ તરીકે જિનવલ્લભકૃત મૂળ સંઘપટ્ટક, જિનદત્તકૃત ગણધર સાર્ધશતક અને સુગુરુપારતંત્ર્ય, કવિ પલ્હકૃત પટ્ટાવલી (જિનદત્તસૂરિ સ્તુતિ) આપેલ છે.

૩૬૧ સિદ્ધરાજ પણ વિદ્યાપ્રેમી હતો-પંડિતોને રાજસભામાં સ્થાન આપી તેમની વિદ્વત્તા પીછાનતો. ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાંથી મોટા મોટા પંડિતો પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરાવવા ગૂર્જર રાજધાનીમાં અવશ્ય આવ્યા કરતા હતા. ગૂર્જરપતિની વિદ્વત્સભા પણ ભારતમાં આદર પામતી. આવી પ્રતિભાશાળી પરિષદનો પ્રમુખ સભ્ય-સભાપતિ કવિરાજ શ્રીપાલ હતો. તે જૈન પોરવાડ વંશ્ય હતો. તે સિદ્ધરાજનો બાલમિત્ર-'પ્રતિપન્ન બંધુ' હતો અને તેને તે રાજા 'ભ્રાતા' કહી સંબોધતો.[૨૬૫] તે શ્રીપાલે એક જ દિવસમાં એક મહા પ્રબંધ-વૈરોચનપરાજય નામનો બનાવ્યો હતો. તેને 'કવિરાજ' યા 'કવિચક્રવર્તી' એ નામનું બિરૂદ તેની લોકોત્તર કવિત્વ શક્તિથી પ્રસન્ન થઇ નૃપતિએ આપ્યું હતું. બૃહદ્‌ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ-યશોભદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરિ-અજિતદેવસૂરિ શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિએ નાભેયનેમિ નામનું દ્વિસંધાન કાવ્ય એટલે નાભેય-ઋષભનાથ અને નેમિ-

---

जगदात्मकीर्तिशुभ्रं जनयन्नुद्दामधामदोःपरिघः ।
जयति प्रतापपूषा जयसिंहः क्ष्माभृदधिनाथः ॥

—અસ્ખુતા વૃત્તિ વર્ણ્યમ્ પૃ ૪, શ્લો ૪૫.

अस्त्रस्तु पौरुषगुणाज्जयसिंहदेव—
पृथ्वीपते मृगपतेश्च समानभावः ।
किं त्वेक्त प्रतिभटाः समरं विहाय
सद्यो विशन्ति वनमन्यमशस्यमानाः ॥

—વ્યતિરેકાલંકાર પૃ ૪, શ્લો ૮૫

૨૬૫ તેના સમકાલીન સોમપ્રભાચાર્યે તેના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રચેલા કુમારપાલપ્રતિબોધમાં પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે —

प्राग्वाटान्वयसागरेन्दुरसमप्रज्ञः कृतज्ञः क्षमी
वाग्मी सूक्तिसुधानिधानमजनि श्रीपाल नामा पुमान् ।
यं लोकोत्तरकाव्यरञ्जितमतिः साहित्यविद्यारतिः
श्रीसिद्धाधिपतिः 'कवीन्द्र' इति, च 'भ्राते' ति च व्याहरत् ॥

દેવ શ્રાવકે તેમને આયતન, અનાયતન, વિધિ, અવિધિ વિષયને ન ચર્ચવા સૂચના કરી હતી, કે જે સૂચના તેમણે મતભેદનુ સમર્થન કરી સ્વીકારી ન હતી એ ધનદેવ (જિનવલ્લભના ભક્ત)ના પુત્ર પદ્માનન્દ થયા કે જેમણે વૈરાગ્યશતક રચ્યુ[૨૬૨]

૩૨૦ સોમના પુત્ર વાગ્ભટ્ટે પાચ પરિચ્છેદમા વાગ્ભટાલકાર આ જયસિંહના રાજ્યમા રચ્યો[૨૬૩] (પ્ર કા, મા ન ૪૮) તેમા તેણે જયસિંહ રાજા સબધી પોતે રચેલા કાવ્યોને અનેક અલકારોના ઉદાહરણો રૂપે મૂક્યા છે[૨૬૪]

---

૨૬૨ પ લાલચદ ગાધીનો ટૂકો લેખ નામે 'કવિ પદ્માનદ' જૈન ૭-૮-૧૯૨૭ પૃ ૫૫૫. વૈરાગ્યશતક કાવ્યમાલા સાતમુ ગુચ્છક (નિ પ્રે)મા પ્રકટ થયુ છે

૨૬૩ કોઈ ઉદયનમત્રિના પુત્ર વાગ્ભટ (બાહડ)ને આ ગ્રથના રચનાર માને છે વળી નેમિકુમારના પુત્ર વાગ્ભટ્ટ કે જેમણે કાવ્યાનુશાસન રચ્યુ છે અને જેમણે તેમા ઉક્ત વાગ્ભટાલકારનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જુદા વાગ્ભટ્ટ છે તે ઉપરાત એક ત્રીજા વાગ્ભટ છે કે જે નેમિનિર્વાણ કાવ્યના કર્તા છે

૨૬૪ इन्द्र स एष यदि किं न सहस्रमक्ष्णा
लक्ष्मीपतिर्यदि कथं न चतुर्भुजोऽसौ ॥
आः स्यन्दनध्वजधृतोध्धुरताम्रचूड
श्री कर्णदेवनृपसूनुरयं रणाग्रे ॥
—સશયનિશ્ચયાલકાર ૫ ૪, શ્લો ૮૧

इन्द्रेण किं यदि स कर्णनरेन्द्रसूनु-
रैरावणेन किमहो यदि तद्द्विपेन्द्र ।
दम्भोलिनाप्यलमलं यदि तत्प्रताप
स्वर्गोऽप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी सा ॥
—આક્ષેપાલકાર ૫ ૪, શ્લો ૭૬

अणहिल्पाटकं पुरमवनिपतिः कर्णदेवनृपसूनुः ।
श्री कलशनामधेयः करी च रत्नानि जगतीह ॥
—અત્યુત્કૃષ્ટ સમુચ્ચયાલકાર ૫ ૪, શ્લો ૧૩૨

૩૭૧ સિદ્ધરાજ ઘણો વિદ્યાપ્રેમી હતો-પંડિતોને રાજસભામાં સ્થાન આપી તેમની વિદ્વત્તા પીછાનતો ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાંથી પ્રૌઢ પ્રૌઢ પંડિતો પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરવાના ગૂર્જર રાજધાનીમાં અવશ્ય આવ્યા કરતા હતા ગૂર્જરપતિની વિદ્વત્સભા પણ ભારતમાં આદર્શ ગણાતી આવી પ્રતિભાશાળી પરિષદનો પ્રમુખ સભ્ય-સભાપતિ કવિરાજ શ્રીપાલ હતો તે જૈન પોરવાડ વૈશ્ય હતો તે સિદ્ધરાજનો બાલમિત્ર-'પ્રતિપન્ન બંધુ' હતો અને તેને તે રાજા 'ભ્રાતા' કહી સંબોધતો ૨૬૫ તે શ્રીપાલે એક જ દિવસમાં એક મહા પ્રબંધ-વૈરોચનપરાજય નામનો બનાવ્યો હતો તેને 'કવિરાજ' યા 'કવિચક્રવર્તી' એ નામનું બિરુદ તેની લોકોત્તર કવિત્વ શક્તિથી પ્રસન્ન થઇ નૃપતિએ આપ્યું હતું બૃહદ્‌ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ-યશોભદ્રમુનિચંદ્રસૂરિ-અજિતદેવસૂરિ શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિએ નાભેયનેમિ નામનું દ્વિસંધાન કાવ્ય એટલે નાભેય-ઋષભનાથ અને નેમિ-

---

जगदात्मकीर्तिशुभ्र जनयन्नुद्दामधामदो परिघ ।
जयति प्रतापपूषा जयसिंह क्ष्माभृदधिनाथ ॥
—અલંકારમહોદધિ વૃત્તિ વર્ણ્યસમ૦ ૫ ૪, શ્લો ૪૫

अस्त्वस्तु पौरुषगुणाज्जयसिंहदेव—
पृथ्वीपते मृगपतेश्च समानभाव ।
किं त्वेक्त प्रतिभटा समरं विहाय
सद्यो विशन्ति वनमन्यमशक्नुवाना ॥
—વ્યતિરેકાલંકાર ૫ ૪, શ્લો ૮૫

૨૬૫ તેના સમકાલીન સોમપ્રભાચાર્યે તેના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રચેલા કુમારપાલપ્રતિબોધમાં પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે —

प्राग्वाटान्वयसागरेन्दुरसमप्रज्ञ कृतज्ञ क्षमी
वाग्मी सूक्तिसुधानिधानमजनि श्रीपाल नामा पुमान् ।
य लोकोत्तरकाव्यरञ्जितमति साहित्यविद्यारति
श्रीसिद्धाधिपति 'कवीन्द्र' इति, च 'भ्राते' ति च व्याहरत् ॥

નેમિનાથ બન્નેને લાગુ પડતુ મહાકાવ્ય (પાટણ ભ , કા વડો ન ૧૪૧) બનાવ્યુ હતુ તેનુ મ શોધન કવિચક્રવર્તી **શ્રી**પાલે કર્યું હતુ [૨૬૬] આ **શ્રી**પાલે સિદ્ધરાજના સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની, દુર્લભસરોવરની તથા રૂદ્રમાળાની પ્રશસ્તિઓ બનાવી હતી, અને કુમારપાલના રાજ્યમા મ ૧૨૦૮મા આનદપુર (વડનગર)ની વપ્ર (પ્રાકાર–ગઢ)ની પ્રશસ્તિ [૨૬૭] પણ રચી હતી આ **શ્રી**પાલ નેત્રશૂન્ય થયેલ હતો

૩૨૨ **ભાગવત** મપ્રદાયના કોઇ દેવબોધી નામના વિદ્વાન્ પાટણમા આવતા તેની પાસે **શ્રી**પાલ સાથે **સિદ્ધ**રાજ ગયો હતો અને **શ્રી**પાલની ચક્ષુહીનતા જોઇ તેણે મશ્કરી કરતા **શ્રી**પાલે તેનો ગર્વ પોતાની વિદ્વત્તાથી ઉતાર્યો હતો આ દેવબોધીને દેવસૂરિએ વાદ-વિવાદમા જીત્યા હતા

૩૨૩ આ સમયમા પ્રાય મ ૧૧૬૦મા ચદ્ર–(પછી) **ખડિ**-લ્લગચ્છના **ભાવ**દેવસૂરિના શિષ્ય **વિજય**સિંહસૂરિના શિષ્ય **વીરા**ચાર્ય થયા તેની સાથે **સિદ્ધ**રાજને મિત્રતા હતી તે રાજાએ નર્મવચનોમા કહ્યુ 'અમો રાજાના આશ્રયથી આપનુ તેજ છે' સૂરિએ જણાવ્યુ 'સ્વપ્રજ્ઞા ભાગ્યથી વિસ્તરે છે' રાજાએ વિશેષમા કહી નાખ્યુ 'મારી સભા છોડી વિદેશ ફરતા અન્ય ભિક્ષુની માફક અનાથતા સમજાશે'

૨૬૬ एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्ध श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धु ।
श्रीपाल नामा कविचक्रवर्ती सुधीरिम शोधितवान् प्रबन्धम् ॥
—હેમચદ્રકૃત નાભેયનેમિ કા૦ (કા વડો ન ૧૪૧)

૨૬૭ જુઓ નિર્ણયસાગર પ્રેસ મુદ્રિત પ્રાચીન લેખમાલા પ્રથમ ભાગ (કાવ્યમાલા ન ૩૪) લેખ ન ૪૫ તેમા પોતાને માટે એટલુજ જણાવે છે કે—

एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्ध श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धु ।
श्रीपाल नामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत्प्रशस्ताम् ॥
सवत् १२०८ वर्षे आश्विन शुदि (?) गुरौ लिखित नागरब्राह्मण पण्डित वालणेन ॥

આચાર્યે તેથી જણાવી દીધું કે અમુક દિવસે પછી પોતે વિહાર કરશે, એટલે સિદ્ધરાજે પોતાના માણસોથી નગરના દરવાજા રોક્યા-બંધ કર્યા, પરંતુ આચાર્ય તો વિદ્યાબળથી નિકળી પલ્લીપુર પહોંચ્યા ત્યાંથી વિહાર કરી મહાબોધ પુરમાં બૌદ્ધોને જીતી ગોપાલગિરિ (ગ્વાલિયર)માં આવતાં ત્યાંના રાજાએ પણ સન્માન આપ્યું, અને પરવાદીઓના પર વિજય મેળવતાં ત્યાંના ભૂપતિએ છત્રચામર સુખાદિ રાજચિન્હો આપ્યાં. નાગપુર (નાગોર)માં પ્રભાવના કરી સિદ્ધરાજે બોલાવ્યા એટલે પુનઃ પાટણ આવવા પ્રયાણ કર્યું ચારૂપ આવ્યા ત્યારે પાટણમાં સાંખ્યવાદી વાદિસિંહ આવ્યો—આ વખતે કર્ણમહારાજના બાલમિત્ર ગોવિંદાચાર્ય કે જે વીરાચાર્યના કલાગુરૂ થાય તેમને સિદ્ધરાજે પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે તેના પર તો વીરાચાર્ય આવી વિજય મેળવશે ને બીજે દિને આવી ગોવિંદસૂરિ સહિત રાજસભામાં વીરાચાર્યે વિજય મેળવ્યો. આ વાદ વખતે શ્રીપાલ 'કવીંદ્ર' હતા. જયયાત્રા કરી સિદ્ધરાજ આવતાં સમસ્ત પુરી રાજાએ જયપતાકા આપી તે ભાવાચાર્ય-ચૈત્યની પતાકા થઇ. દિગંબરાચાર્ય કમલકીર્તિ નામના વાદી સાથે સ્ત્રી-નિર્વાણનિષેધનો વિરોધ કરી તેના પર રાજસભામાં જય મેળવ્યો. (જુઓ પ્રભાવકચરિત શ્રી વીરપ્રબંધ પૃ. ૨૭૩-૨૭૭)[૨૬૮]

૩૨૪ પ્રખ્યાત નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્નચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ થયા. તેમણે સંવેગરંગશાલા, આરાહણાસત્થ (આરાધના શાસ્ત્ર), વીરચરિય અને કહારયણકોસ (કથા-રત્નકોશ) (સં. ૧૧૫૮માં ભરૂચમાં—પી. ૩, ૧૩૪) રચ્યાં. તેમણે વળી તે 'સુવર્ણદંડથી મંડિત થયેલા મુનિસુવ્રત અને વીર પ્રભુના મંદિરોથી રમણીય એવા ભરૂચમાં' આમ્રદત્તના મંદિરમાં રહી સં. ૧૧૬૫ (વસુરસ રૂદ્ર વર્ષમાં) પ્રાકૃતમાં પાર્શ્વનાથ ચરિત રચ્યું, કે જેનો પ્રથમાદર્શ અમલચંદ્ર ગણિએ લખ્યો. (પી. ૩, ૬૪)

૩૨૫ સં. ૧૧૬૯માં ચંદ્રગચ્છ યા સરવાલ ગચ્છના ઇશ્વરગણિના શિષ્ય વીરગણિએ દધિપદ્ર (દાહોદ)માં ૭૬૭૧ શ્લોક પ્રમાણ પિંડનિર્યુક્તિ પરની વૃત્તિ રચી. તેમના ગુરૂભાઇઓ મહેન્દ્રસૂરિ, પા-

૨૬૮ राजा श्री सिद्धराजस्तान् मित्रत्वे स्थापयन् गुणे । वगेरे

શ્રીદેવગણિ અને દેવચંદ્રગણિ હતા તે તેમાં આધારભૂત હતા આ વૃત્તિ નેમિચંદ્રસૂરિએ તથા જિનદત્તસૂરિએ અણહિલવાડમાં સંશોધી હતી (કા છાણી, તાડપત્ર કી ૨ ૨૧) કર્તા પોતાની પૂર્વાવસ્થા એ પ્રમાણે આપે છે કે-લાટદેશના વટપદ્રકપુરમાં ભિલ્લવાલ અને ધર્કટ વંશમાં નિર્મલ એવા શ્રેષ્ઠિ વર્ધમાન અને શ્રમિતિ (શ્રીમતિ) ના વસંત નામે પુત્રે દીક્ષા લીધી, ને તે સમુદ્રઘોષસૂરિ થયા-અપરનામ વીરગણિ થયા

૩૨૬ નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ખંભાતમાં આદિનાથ-ઋષભદેવ ચરિત્ર સં ૧૧૬૦ માં રચ્યું (પી ૫, ૮૧, કા છાણી) તથા ધર્મકરંડક નામનો ગ્રંથ સવૃત્તિ સં ૧૧૭૨ માં રચ્યો કે જે પાર્શ્વચંદ્ર ઉપાધ્યાય અને અશોકચંદ્રગણિએ શોધ્યો તેમાં નેમિચંદ્ર અને ધનેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે (કા છાણી)

૩૨૭ સં ૧૧૬૦ માં પ્રખ્યાત હેમચંદ્રસૂરિના ગુરૂ દેવચંદ્રસૂરિએ ખંભાતમાં શાંતિનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં ગદ્યપદ્યમય રચ્યું તેમાં અપભ્રંશ ભાષા પણ વપરાયેલી છે તેની તાડપત્રની પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે (પી ૫, ૭૩ તથા પી ૪,૧૦) તે ઉપરાંત પોતાના પ્રગુરુ પ્રદ્યુમ્ન સૂરિકૃત મૂલશુદ્ધિ-અપરનામ સ્થાનકાનિ પર ટીકા-સ્થાનકવૃત્તિ રચી (પી ૫,૧૬૫) વીરાત્ ૧૬૩૧ (સં ૧૧૬૧) માં ચંદ્રકુલના બૃહદ્ ગચ્છના નેમિચન્દ્ર શિષ્ય શાન્તિસૂરિએ સ્વશિષ્ય મુનિચંદ્ર માટે પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર રચ્યું (કા છાણી, જે પ્ર ૪૬) આ શાન્તિસૂરિએ સિદ્ધનામના શ્રાવકે બંધાવેલા નેમિચૈત્યમાં પોતાની પાટે આઠ આચાર્યો નામે મહેન્દ્ર, વિજયસિંહ, દેવેન્દ્રચંદ્ર, પદ્મદેવ, પૂર્ણચન્દ્ર, જયદેવ, હેમપ્રભ અને જિનેશ્વર સ્થાપ્યા અને પોતાનો ગચ્છ પિપ્પલગચ્છ પ્રસિદ્ધ કર્યો તે શાન્તિસૂરિની પૂજાને ચક્રેશ્વરી દેવીએ પોષી હતી-પુષ્ટ કરી અને જેની વાણીવડે સિદ્ધ (ઉક્ત શ્રાવક) નમસ્કાર કરવા યોગ્ય થયો હતો ૨૬૯

૨૬૯ चक्रेश्वरी यस्य पुपोष पूजा सिद्धोऽभवद् यस्य गिरा नमस्य । જુઓ તેની પરંપરામાં થયેલ ધર્મપ્રભસૂરિકૃત, ૧૮ શ્લોકની તાડપત્રપરની

આચાર્યે તેથી જણાવી દીધું કે અમુક દિવસ પછી પોતે વિહાર કરશે, એટલે સિદ્ધરાજે પોતાના માણસોથી નગરના દરવાજા રોધ્યા-બંધ કર્યા, પરંતુ આચાર્ય તો વિદ્યાબળથી નિકળી પલ્લીપુર પહોંચ્યા ત્યાંથી વિહાર કરી મહાબોધ પુરમાં બૌદ્ધોને જીતી ગોપાલગિરિ (ગ્વાલિયર)માં આવતાં ત્યાંના રાજાએ પણ સન્માન આપ્યું, અને પરવાદીઓના પર વિજય મેળવતાં ત્યાંના ભૂપતિએ છત્ર ચામર પ્રમુખાદિ રાજ-ચિન્હો આપ્યાં. નાગપુર (નાગોર)માં પ્રભાવના કરી. સિદ્ધરાજે બોલાવ્યા એટલે પુનઃ પાટણ આવવા પ્રયાણ કર્યું. ચારૂપ આવ્યા ત્યારે પાટણમાં સાંખ્યવાદી વાદિસિંહ આવ્યો-આ વખતે કર્ણમહારાજના બાલમિત્ર ગોવિંદાચાર્ય કે જે વીરાચાર્યના કલાગુરૂ થાય તેમને સિદ્ધરાજે પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે તેના પર તો વીરાચાર્ય આવી વિજય મેળવશે અને બીજે દિને આવી ગોવિંદસૂરિ સહિત રાજસભામાં વીરાચાર્યે વિજય મેળવ્યો. આ વાદ વખતે શ્રીપાલ 'કવીંદ્ર' હતા. જયપાના કરી સિદ્ધરાજ આપતાં સમસ્યા પૂરી. રાજાએ જયપતાકા આપી તે ભાવાચાર્ય-ચૈત્યની પતાકા થઇ. દિગંબરાચાર્ય કમલકીર્તિ નામના વાદી સાથે સ્ત્રી-નિર્વાણનિષેધનો વિચાર કરી તેના પર રાજસભામાં જય મેળવ્યો. (જુઓ પ્રભાવકચરિત શ્રી વીરપ્રબંધ પૃ. ૨૭૩-૨૭૭)[૨૬૮]

૩૨૪ પ્રખ્યાત નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્નચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ થયા. તેમણે સંવેગરંગશાલા, આરાહણાસત્થ (આરાધના શાસ્ત્ર), વીરચરિય અને કહારયણકોસ (કથારત્નકોશ) (સં. ૧૧૫૮માં ભરૂચમાં-પી ૩, ૧૩૪) રચ્યા. તેમણે વળી તે 'સુવર્ણદંડથી મંડિત થયેલા મુનિસુવ્રત અને વીર પ્રભુના મંદિરોથી રમણીય એવા ભરૂચમાં' આમ્રદત્તના મંદિરમાં રહી સં. ૧૧૬૫ (વસુરસ રુદ્ર વર્ષમાં) પ્રાકૃતમાં પાર્શ્વનાથ ચરિત રચ્યું, કે જેનો પ્રથમાદર્શ અમલચંદ્ર ગણિએ લખ્યો. (પી ૩, ૬૪)

૩૨૫ સં. ૧૧૬૦માં ચંદ્રગચ્છ યા સરવાલ ગચ્છના ઇશ્વરગણિના શિષ્ય વીરગણિએ દધિપદ્ર (દાહોદ)માં ૭૬૯૧ શ્લોક પ્રમાણ પિંડનિર્યુક્તિ પરની વૃત્તિ રચી. તેમના ગુરૂભાઇઓ મહેન્દ્રસૂરિ, પા-

---

૨૬૮ राजा श्री सिद्धराजस्तान् मित्रत्वे स्थापयन् गुणै । વગેરે

નરવર્મરાજા, ગોહદ (ગોધરા) ના રાજા અને ગૂર્જરપુરમા સિદ્ધરાજની રાજસભામા પોતાની પ્રતિભા બતાવી હતી [૨૭૧]

૩૩૦ ચદ્રગચ્છમા વિજયસિંહસૂરિ થયા કે જેઓને ચદ્રાવતીમા નવગૃહચૈત્યમા રહી ઉપદેશમાલાની વૃત્તિની વ્યાખ્યા કરતા ચૈત્યવાસનો વિરાગ આવ્યો અને તેઓ ઉપર્યુક્ત ચદ્રપ્રભસૂરિ પાસે રહી પૌર્ણમિક પક્ષના આશ્રિત થયા [૨૭૨]

૩૩૧ ઉપકેશગચ્છના યશોદેવસૂરિ થયા તે પણ વિદ્વાન્ ગ્રથકાર હતા તેઓ દેવગુપ્ત-કક્ક-સિદ્ધ-દેવગુપ્તસૂરિના શિષ્ય હતા તેમનુ પૂર્વનામ ધનદેવ હતું ઉપાધ્યાય પદ પ્રાપ્ત થતા યશોદેવ નામ થયુ તેમણે સ ૧૧૬૫ મા પાટણમા ઉપકેશીય વીરજિનમદિરમા દેવગુપ્તસૂરિકૃત નવપદ પ્રકરણ પરની વૃત્તિ પર બૃહદ્ વૃત્તિ (જૈન ૫૬,પી ૫,૪૦) અને સ ૧૧૭૪ મા પાટણમા નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર વૃત્તિ રચી અને આશાવલ્લીપુરિમા આરભી અણહિલવાડમા સ ૧૧૭૮ મા પ્રાકૃતમા ચદ્રપ્રભ ચરિત્ર પૂર્ણ કર્યું તેમણે પોતાના ગુરૂભાઇ સિદ્ધસૂરિ (સ ૧૧૯૨ મા ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિના કર્તા) ને પોતે શાસ્ત્રાર્થ શિખવ્યા હતા (જુઓ જૈ પ્ર પૃ ૩૯ અને ૪૮) સ ૧૧૬૬ મા વિનયચદ્ર નામના કર્તાએ કથાનક કોશ રચ્યો (પા સૂચિ ન ૫૪)

---

૨૭૧ यो मालवोपात्तविशिष्टतर्के विद्यानवद्यो प्रशमप्रधान ।
विद्वज्जनालिखितपादपद्म श्चेपा न विद्यागुरुतामधत्त ॥
धाराया नरवर्मदेवनृपतिं श्री गोहृदक्ष्मापतिं
श्रीमत् सिद्धपतिं च गुर्जरपुरे विद्वज्जने साक्षिणि ।
स्वैर्या रजयति स्म सद्‌गुणगणै विंद्यामविद्याशयो
लब्धि प्राक्तनगौतमादिगणभृत् सवादिनीर्द्धारयन् ॥
—મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર પી ૩, ૯૫.

૨૭૨ જુઓ તેમની વશ પરપરામા થયેલ અજિતપ્રભસૂરિએ સ ૧૩૦૭ મા રચેલ શાતિનાથચરિતની પ્રશસ્તિ

ધર્મરત્નલઘુવૃત્તિના રચનાર શાંતિસૂરિ પણ પ્રાય આ હોઇ શકે (કે જેની સં. ૧૨૭૧ ની તાડપત્રની પ્રત મળે છે પી ૫, ૧૩૨)–જૈ. પ્ર. ૪૬

૩૨૮ સં. ૧૧૬૨ માં વીરચંદ્રસૂરિ શિષ્ય દેવસૂરિએ ૩૩૪ પ્રાકૃત ગાથામાં જીવાનુશાસન અને તે પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ રચ્યાં કે જે વૃત્તિને નેમિચંદ્રે અણહિલવાડમાં જયસિંહ રાજ્યમાં શોધી (કા. વડો. નં. ૧૮૪) અને જે મૂલ ગ્રંથને 'અમગૃહનિવાસી' જિનદત્તસૂરિએ શોધી નિર્દોષ કર્યું (પી ૫, ૨૨,)

૩૨૯ ચંદ્રગચ્છના–પૌર્ણમિક ગચ્છ સ્થાપક ચન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય ધર્મઘોષ સૂરિની પ્રશંસા ગૂર્જરેશ જયસિંહદેવે કરી હતી[270] તેમણે શબ્દસિદ્ધિ નામનું વ્યાકરણ રચ્યું અને મહર્ષિ કુલક–ઋષિમંડલ સ્તવન રચ્યું (પી ૧,૯૩, પી ૩,૨૮, જૈગૂ. પ્ર. ૪૪, વે નં ૧૭૯૭) તેમના એક શિષ્ય સમુદ્રઘોષને પોતે પદ આપ્યું કે જેમણે માલવમાં વિશિષ્ટ તર્કવિદ્યાની નિપુણતા બતાવી હતી, તથા ધારામાં

ગુરુસ્તુતિ પી ૫, ૧૨૫–૨૭ કે જેમા પરંપરા એ આપી છે કે ઉક્ત વિજયસિંહ–દેવભદ્ર–ધર્મઘોષ–શીલભદ્ર અને પરિપૂર્ણદેવ–વિજયસેન ધર્મદેવ–ધર્મચંદ્ર–ધર્મરત્ન–ધર્મતિલક–ધર્મસિંહ–ધર્મપ્રભસૂરિ

૨૭૦ सूरि श्री धर्मघोषोऽभूत्तत्पट्टे देवताद्दति ।
सिद्धराजस्तुत कर्त्ता स्वसूत्रे सूरिविंशते ॥

निष्टामतीतविषयामपि वर्त्तमाने व्युत्पादयन्विरचयन्गुणवत्सु वृद्धिम् ।
सूत्रार्थयुक्तिरत्नासु विशुद्धबुद्धि र्यः शब्दसिद्धिमकरोदपरप्रकाश ॥

—સં. ૧૨૨૫ મુનિરત્નસૂરિ–અમમચરિત્ર પી ૩, ૯૫

श्री चन्द्रप्रभसूरिपट्टतिलको निर्ग्रन्थचूडामणि–
र्जज्ञे श्रीजयसिंहभूपतिनुत श्री धर्मघोषप्रभु ॥

—સં. ૧૨૪૩ હેમપ્રભસૂરિ–પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાવૃત્તિ પ્રશસ્તિ.

यत्पादपद्मे कलहंसलीला दधौ नृप श्री जयसिंहदेव ॥

—સં. ૧૨૯૬, તિલકાચાર્ય–આવશ્યકલઘુવૃત્તિ.

વળી જુઓ તેના સંતાનીય કમલપ્રભસૂરિના સં. ૧૩૭૨ માં રચેલા પુંડરીક ચરિત્રની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૮૪

તથા વાદી હોવા ઉપરાત ઉગ્ર તપસ્વી હતા અને સૌવીર (કાજી) પીને જ રહેતા એટલે 'સૌવીરપાયી' કહેવાયા તેમની આજ્ઞામા પાચસો શ્રમણો હતા અને અનેક સાધ્વીઓ હતી તેમણે ગૂજરાત, લાટદેશ, નાગપુર આદિમા વિહાર કર્યો હતો પાટણમા મુખ્યપણે રહ્યા હશે ત્યાજ સ ૧૧૭૮મા સ્વર્ગવાસ કર્યો

૩૩૩ તેમણે (૧) સ ૧૧૬૮મા પાટણમા સોલકની વસતિમા ચિરતનાચાર્યના રચેલા કહેવાતા દેવેન્દ્રનરકેન્દ્ર પ્રકરણ પર વૃત્તિ રચી આ મૂળ પ્રકરણ નદીસૂત્રમા ઉલ્લેખેલ વિમાન પ્રજ્ઞપ્તિ-નરક વિભક્તિ આદિ પ્રકીર્ણકોના ઉદ્ધારરૂપે રચાયેલ છે આ વૃત્તિ ચક્રેશ્વરસૂરિઆદિ વિદ્વાનો દ્વારા વિશોધન કરી પ્રમાણિત કરાવી હતી (ભા ૪, કી ૩ન ૧૭૮ પ્ર જૈન આ સભા), (૨) સ ૧૧૭૦મા સૂક્ષ્માર્થ સાર્ધશતક ચૂર્ણિ (સૂક્ષ્માર્થવિચારસાર ચૂર્ણિ), (૩) સ ૧૧૭૧મા હારિભદ્રીય અનેકાતજયપતાકાવૃત્તિ પર ટિપ્પન (જે ૩૬), (૪) સ ૧૧૭૪મા હારિભદ્રીય ઉપદેશપદ પર વૃત્તિ (કે જે નાગપુર-નાગોરમા આરભી પાટણમા પૂરી કરી અને જેમા તેમના શિષ્ય રામચદ્ર એટલે વાદિ દેવસૂરિએ સહાય આપી) તથા હરિભદ્રસૂરિના બીજા ગ્રથો નામે (૫) લલિત વિસ્તરા પર પજિકા (તાડપત્ર કી ૨, ૨૧, વેન ૧૬૫૩), અને (૬) ધર્મબિંદુ પર વૃત્તિ (કે જેની સ ૧૧૮૧ની તાડપત્રની પ્રત મળે છે પી ૩, ૫૪, ગૂ ભા સહિત પ્ર૦ જૈન આ સભા) રચી છે-તદુપરાત કર્મપ્રકૃતિ પર ટિપ્પન રચ્યુ છે આમ કુલે ૭ ટીકાઓ રચી

૩૩૪ તેમના સ્વતત્ર ગ્રથો લગભગ વીસેક ટૂકા ટૂકા છે તે મુખ્યત્વે જૈન તત્ત્વ-આચાર અને ઉપદેશને લગતા છે તેના નામ - ૧ અગુલસપ્તતિ, ૨ આવશ્યક (પાક્ષિક)સપ્તતિ, ૩ વનસ્પતિસપ્તતિકા (વે ન ૧૬૫૪), ૪ ગાથાકોષ, ૫ અનુશાસનાકુશ કુલક, ૬-૭ ઉપદેશામૃત કુલક પહેલુ અને બીજુ, ૮ ઉપદેશપચાશિકા, ૯-૧૦ ધર્મોપદેશ કુલક પહેલુ અને બીજુ, ૧૧ પ્રાભાતિક સ્તુતિ (સંસ્કૃત), ૧૨ મોક્ષોપદેશ પચાશિકા, ૧૩ રત્નત્રય કુલક, પ્રા૦ (પી ૧, ૬૦), ૧૪ શોકહરઉપદેશ કુલક, ૧૫ સમ્યક્ત્વોત્પાદવિધિ, ૧૬

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો સમય-[ચાલુ]

સં. ૧૦૫૦-૧૦૯૯

श्रियं दिशतु वो देवः श्रीनाभेयजिनः सदा ।
मोक्षमार्गं सतां ब्रूते यदागमपदावली ॥

—જેમના આગમની પદાવલી સત્પુરુષોને મોક્ષમાર્ગ કથે છે તે શ્રી નાભેય (ઋષભદેવ) જિનદેવ અમને સદા શ્રીપ્રત્યે દાખવો.

—વાગ્ભટાલંકાર

सिरि सिद्धराय ! सच्चं साहसरसिकत्ति कित्तणं तुज्झ ।
कहमण्णहा मण मह पइन्तमणयमप्पमसि ॥

—હે શ્રી સિદ્ધરાજ ! તું સાહસરસિક છે એવું તારું કીર્તન સત્ય છે અન્યથા-તેમ ન હોય તો બધા મદનાસ્ત્રો પડે છે એવા મારા મનપર કઈ રીતે તું આક્રમણ કરી શકે?—વાગ્ભટાલંકાર-વૃત્તિ પૃ. ૧૫

૩૩૨ મુનિચંદ્રસૂરિ[૨૭૩]—તેઓ બૃહદ્ (વડ) ગચ્છના સર્વદેવસૂરિના શિષ્યો યશોભદ્ર અને નેમિચંદ્રના શિષ્ય થાય એટલે પ્રાયઃ દીક્ષાગુરૂ યશોભદ્ર હશે, જ્યારે નેમિચંદ્રસૂરિએ તેમને આચાર્ય પદવી આપી હતી. તેમના વિદ્યાગુરૂ વિનયચંદ્ર પાઠક હતા. વળી તેમણે બાલકુમારપણે દીક્ષા લઇ અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું. તેઓ પંડિત

---

૨૭૩ જુઓ પં. બહેચરદાસનો લેખ 'શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ' અને વાદિદેવસૂરિકૃત 'શ્રી મુનિચંદ્ર ગુરુસ્તુતિ' અપભ્રંશમાં પ્ર. જૈન શ્વે. કૉ. હેરલ્ડ પુ. ૧૩ અં. ૯ થી ૧૧ પૃ. ૩૨૪ થી ૩૩૫; દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ વૃત્તિની પ્રસ્તાવના પ્ર૦ જૈન આ૦ સભા; મુનિસુંદરસૂરિકૃત ગુર્વાવલી, પ્રભાવકચરિતમાં વાદિદેવસૂરિ પ્રબંધ વગેરે.

વિધિ સિદ્ધાંતમાંથી ઉદ્ધરી છે, પ્ર દે લા) આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે (જે પ્ર ૨૧) ભદ્રબાહુ કૃત ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર પર ટીકાના રચનાર દ્વિજ પાર્શ્વદેવ કદાચ આ હોય (પી ૪, ૭૮), પણ પદ્માવત્યષ્ટક અને તે પર વૃત્તિ (લ સ ૧૨૦૩ની પ્રત કા વડો ન ૮૬૭) ના રચનાર પાર્શ્વદેવગણિ આ જ હશે

૩૩૬ સ ૧૧૬૯માં વિધિપક્ષ-આંચલિક ગચ્છની સ્થાપના આર્યરક્ષિત સૂરિએ કરી

૩૩૭ સ ૧૧૭૧ માં ઉપરોક્ત ધનેશ્વર સૂરિએ સૂક્ષ્માર્થ વિચારસાર પર ૧૪૦૦૦ શ્લોકની વૃત્તિ રચી કે જેમાં તેમના શિષ્ય ઉપરોક્ત શ્રીચંદ્રસૂરિએ સહાય આપી હતી (જુઓ ઉપર પારા ૩૩૫)

૩૩૮ ચંદ્રકુલના વીરગણિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ શિષ્ય યશોદેવસૂરિએ સ ૧૧૭૨ માં હરિભદ્રના પ્રથમ પંચાશક પર ચૂર્ણિ, (કા છાણી) સ ૧૧૭૪ માં ઈર્યાપથિકી પર, ચૈત્યવંદન પર અને વંદનક પર ચૂર્ણિઓ, સ ૧૧૭૬ માં જિનવલ્લભસૂરિના પિંડવિશુદ્ધિ ગ્રંથ પર લઘુવૃત્તિ, કે જે જિનચંદ્ર-આમ્રદેવ શિષ્ય મુનિચંદ્રસૂરિએ શોધી, (સ ૧૩૦૦ ની તાડપ્રત કી ૨,૩૦), સ ૧૧૮૦ માં પાટણમાં સિદ્ધરાજ રાજ્યે સોની નેમિચંદ્રની પૌષધશાળામાં પાક્ષિક સૂત્ર પર ૨૭૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સુખવિબોધા નામની વૃત્તિ (કી ૨, ૨૬, પી ૩,૧૨૮, પ્ર. દે લા) અને સ ૧૧૮૨ માં પચ્ચખાણસરૂપ (પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ) રચેલ છે જુઓ જેમ પ્ર ૩૫ જે યશોદેવસૂરિએ વડાવલીમાં 'પારદાસ ઠિએ' ઉદ્ધર્યું તે ઉદ્યોત સૂરિના શિષ્ય મુનિચંદ્રના ધર્મસહોદર અને પ્રદ્યુમ્નસૂરિના ધર્મ નપ્તૃ હતા (પી ૧, ૮-૯૦-૯૮)

૩૩૯ મલધારી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિ થયા (તે કુમારપાળપ્રતિબોધક હેમચંદ્રાચાર્યથી ભિન્ન સમજવા) તેઓ પંડિત શ્વેતાંબરાચાર્ય ભટ્ટારક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા તેના સંબંધમાં તેની પરંપરાના મલધારી રાજશેખર સ ૧૩૮૭ ની પ્રાકૃત દ્વયા-

સામાન્યગુણોપદેશ કુલક, ૧૭ હિતોપદેશ કુલક, ૧૮ કાલસ્વરૂપ કુલક, ૧૯ મંડલવિચાર કુલક અને ૨૦ દ્વાદશ વર્ગ (ની) તેમણે નૈષધકાવ્ય પર ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા રચી હતી એવો ઉલ્લેખ મળે છે.[૨૭૪]

૩૩૫ ચંદ્રગચ્છના શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા. આ સૂરિનું નામ સામાન્ય અવસ્થામાં પૂર્વ પાર્શ્વદેવગણિ હતું. તેમણે સં. ૧૧૬૯ માં બૌદ્ધાચાર્ય દિઙ્નાગના ન્યાયપ્રવેશક નામના બૌદ્ધ ન્યાયગ્રંથ પરની હરિભદ્રસૂરિ (પહેલા)ની વૃત્તિ પર પંજિકા રચી (પી ૧, ૮૧, પ્ર ગા ઓ ગી) સં. ૧૧૭૧ માં સ્વગુરુ ધનેશ્વરસૂરિએ રચેલી જિનવલ્લભસૂરિના સૂક્ષ્માર્થવિચારસાર-સાર્ધશતક પરની વૃત્તિમાં સહાયતા આપી. સં. ૧૧૭૩માં જિનદાસ મહત્તરની નિશીથચૂર્ણિ પર 'વિંશોદ્દેશક વ્યાખ્યા' રચી. તેમણે કુમારપાલના રાજ્યમાં સં. ૧૨૨૨ના ચૈત્ર સુદ ૧૦ બીજે ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્ર વૃત્તિ[૨૭૫] (જે ૬, પી, ૧, ૩, પી ૩, અપ્રેઝ પ્ર૦ ૧૪) નન્દીટીકાદુર્ગપદવ્યાખ્યા (સં. ૧૨૨૬ની પ્રત જે ભં. મા. કે જે ૬, પી ૫, ૨૦૨), સં. ૧૨૨૭ માં ૧૧૨૦ શ્લોક પ્રમાણ જીતકલ્પ બૃહચ્ચૂર્ણિ વ્યાખ્યા, સં. ૧૨૨૮ માં નિરયાવલી (પાંચે ઉપાંગ) પર વૃત્તિ અને તે ઉપરાંત ૫૫૦ શ્લોક પ્રમાણ ચૈત્યવન્દનસૂત્ર વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય, સુખબોધા સામાચારી (કે જેમાં ગૃહસ્થો અને સાધુઓના અનુષ્ઠાનોની

---

૨૭૪ આવો ઉલ્લેખ એક યાદીમાં મળ્યો છે. આવો ઉલ્લેખ કે આ ટીકા બીજે ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી. નૈષધકાવ્યના કર્તાના સમય પરત્વે વિદ્વાનોમાં જે ઘણા લાંબા સમયથી મતભેદ ચાલ્યો આવે છે, તેનો નિર્ણય, કદાચિત્ આ ટીકા ઉપલબ્ધ થવાથી થઈ શકે—શ્રી જિનવિજય પુરાતત્ત્વ ૨, પૃ ૪૨૦

૨૭૫ शरनयनसूर्यवर्षे प्रात पुष्यार्के मधुसितदशम्याम्।
वृत्तियोगेनरमया समर्थिता प्रकृतवृत्तिरियम् ॥
—પી ૩ અપ્રેઝ પ્ર પૃ ૧૪

અને શત્રુંજય એ બને તીર્થોની યાત્રા કરી ગિરનારમા અર્ધો લાખ પારુત્થય (તે વખતનુ ચલણી નાણુ) અને શત્રુંજયમા ત્રીસ હજારની ઉપજ થઇ હતી

અતે સાત દિવસનુ અનશન લઇ સ્વર્ગસ્થ થયા શ્મશાનયાત્રામા રાજા સિદ્ધરાજ પોતે કેટલાક માર્ગ સુધી ગયો હતો, અને એ રીતે પોતાનો હાર્દિક ઉચ્ચ પૂજ્યભાવ તે ગુણવાન્ આચાર્ય પ્રત્યે વ્યક્ત કર્યો હતો'

૩૪૦ ઉપરની હકીકતમા મલધારી રાજશેખરસૂરિ પોતાની સં ૧૩૮૫મા રચેલી શ્રીધરકન્દલીપજિકામા અને ૧૩૮૭ મા રચેલી પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિમા એક નવીન હકીકત એ મૂકે છે કે તે સૂરિએ સિદ્ધરાજ પાસે દરવર્ષે એંસી દિવસનુ અમારિપત્ર-જીવરક્ષાને માટે તામ્રપત્ર લખાવ્યુ હતુ

૩૪૧ તેમના ગ્રંથો અનેક છે કે જેનુ પૂર લગભગ એકલાખ શ્લોકનુ[૨૭૬] છે તે તેની રચનાના ક્રમે (તેમની વિશેષાવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિમા જણાવ્યા પ્રમાણે) અત્ર જણાવીશુ ૧ આવશ્યક ટિપ્પનક (પી ૬,૪૯ પ્ર આ સમિતિ) અપરનામ આવશ્યક પ્રદેશવ્યાખ્યા તે મૂળ આવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિ ઉપર વિષમસ્થાન સબધી જ્ઞાન કરનાર ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટિપ્પન છે ૨ શતક નામના કર્મગ્રથ પર ૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વિવરણ-વૃત્તિ (તાડપત્ર કી ૨, ૪૧, પી ૪, ૧૩૦, પ્ર૦ વીરસમાજ અમદાવાદ), ૩ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૫ ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સંસ્કૃત વૃત્તિ (પ્ર૦ દે૦ લા૦), પછી ૪ ઉપદેશમાલા સૂત્ર-અપરનામ પુષ્પમાલા તે તેમનો સ્વતંત્ર ગ્રથ છે

---

૨૭૬ येनोपदेशमाला चक्रे भवभावना च वृत्तियुता ।
अनुयोगद्वाराणां शतकस्य च विरचिता वृत्तिः ॥
मूलावश्यकटिप्पनकं विशेषावश्यकीयवृत्त्याद्यम् ।
येन ग्रथितग्रथस्य लक्षमेकं साग्रतनम् ॥

આમ તેમના શિષ્ય વિજયસિંહ ધર્મોપદેશમાલા પર પોતાની વૃત્તિની પ્રશસ્તિમા જણાવે છે પી ૫, ૯૦

અથ ગ્તિમા જણાવે છે કે તેઓ મળ પ્રદ્યુમ્ન નામે રાજમંત્રિ હતા અને તેમણે પોતાની ચાર સ્ત્રી તજી અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી, તેમના સમકાલીન શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાના મુનિસુવ્રતચરિતની પ્રશસ્તિમા જણાવે છે કે -(પી ૫,૧૪-૧૬)

'તેમના વ્યાખ્યાન ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાભળી ગુણીજનોના મનમા ચમત્કાર ઉપજાવતો જયસિંહદેવ (સિદ્ધરાજ) નામનો ગૂર્જરેન્દ્ર સ્વય જિનમદિરમા પરિવાર સાથે આવી લાબા વખત સુધી તેમની ધર્મકથાને સાવધાન ચિત્તે સાભળતો અને ક્યારેક તેમના દર્શનથી ઉત્કંઠિત થઈ સ્વયજ વસતિમા-ઉપાશ્રયમા આવતો તથા ઘણા સમય સુધી સલાપ કરતો હતો

એક વખત તો સિદ્ધરાજે દુર્વાર ધૂપને આરતિ જેમ ત્રણવાર ભમાડી સૂરિના પગ આગળ પ્રક્ષિપ્ત કરી સૂરિને પચાગ પ્રણામ કર્યા હતા અને થાળમા પીરસાઈ આવેલા આહારમાથી ચાર પ્રકારનો (અશન, પાન ખાદિમ સ્વાદિમ) આહાર તે સૂરિને આપ્યો હતો આમ કરી કૃતાર્થ માની જાણે વીરનાથ-મહાવીર ભગવાન સ્વય મારે ઘેર આવ્યા તેમ માનુ છુ એમ તેણે પ્રગટ કર્યું હતુ

સિદ્ધરાજને કહી સમસ્ત દેશમા જિનમદિરોપર કનકમય કલશ ચડાવ્યા, ધંધુકા સાચોર વગેરે સ્થાનોમાં અન્યતીર્થીઓ તરફથી જિનશાસનને થતી પીડા નિવારી, અને તે સ્થાનોમા રથપરિભ્રમણ પણ કરાવ્યુ કુત્સિત અધિકારીઓથી જિનમદિરમા ભગવાની દેવદાયો (દેવનિમિત્તે પૂર્વથી પ્રચલિત અપાતી આવક)નુ જયસિંહ નરેન્દ્રદ્વારા નિવારણ કરાવ્યુ-દેવદાય ચાલુ રખાવી અને જ્યાક તે રાજભડારમા દાખલ થઇ ગઈ તે પણ જિનભવનોને પાછી અપાવરાવી

પાટણથી ગયેલા સઘમા આ સૂરિને સાથે લીધેલા તેમા ૧૧૦૦ જેટલા-વલય લગડી પ્રમુખ વાહનરૂપ (ગાડા) સાથે ચાલ્યા હતા ગાડા ૬૮ બળદ વાહન પાલ્ખીની તો સખ્યાજ થઇ શકતી નહોતી વામનસ્થલી (વણથલી)મા સઘે પડાવ નાખ્યો ત્યાનો રાજા ખેગાર હતો તેનુ મન દુષ્ટ થયુ ને આ સઘ પાસેથી લક્ષ્મી પડાવવા ધાર્યું ને સઘને ત્યાથી ચાલવા ન દીધો બે દિવસ સુધી સઘના મોટાપણાને પોતાની મુલાકાત આપી નહિ અન્યદા તેનો સ્વજન મૃત્યુ પામ્યા એના શોકનિવારણ અર્થે હેમચદ્રસૂરિ જઈ પ્રતિબોધી ઋદ્ધિ સાથે સઘને મુક્ત કરાવ્યો સઘે ઉજ્જયંત (ગિરિનાર)

અને શત્રુંજય એ બંને તીર્થોની યાત્રા કરી ગિરનારમાં અર્ધો લાખ પારુત્થય (તે વખતનું ચલણી નાણું) અને શત્રુંજયમાં ત્રીસ હજારની ઉપજ થઇ હતી

અંતે સાત દિવસનું અનશન લઇ સ્વર્ગસ્થ થયા સ્મશાનયાત્રામાં રાજા સિદ્ધરાજ પોતે કેટલાક ભાગ સુધી ગયો હતો, અને એ રીતે પોતાનો હાર્દિક ઉચ્ચ પૂજ્યભાવ તે ગુણવાન્ આચાર્ય પ્રત્યે વ્યક્ત કર્યો હતો'

૩૪૦ ઉપરની હકીકતમાં મલધારી રાજશેખરસૂરિ પોતાની સં ૧૩૮૫માં રચેલી શ્રીધરકન્દલીપંજિકામાં અને ૧૩૮૭ માં રચેલી પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિમાં એક નવીન હકીકત એ મૂકે છે કે તે સૂરિએ સિદ્ધરાજ પાસે દરવર્ષે એંશી દિવસનું અમારિપ્રવર્તન-જીવરક્ષાને માટે તામ્રપત્ર લખાવ્યું હતું

૩૪૧ તેમના ગ્રંથો અનેક છે કે જેનું પૂર લગભગ એક લાખ શ્લોકનું[૨૭૬] છે તે તેની રચનાના ક્રમે (તેમની વિશેષાવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે) અત્ર જણાવીશું ૧ આવશ્યક ટિપ્પનક (પી ૬,૪૯ પ્ર આ સમિતિ) અપરનામ આવશ્યક પ્રદેશવ્યાખ્યા તે મૂળ આવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિ ઉપર વિષમસ્થાન સંબંધી જ્ઞાત કરનાર ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટિપ્પન છે ૨ શતક નામના કર્મગ્રંથ પર ૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ વિવરણ-વૃત્તિ (તાડપત્ર કી ૨, ૪૧, પી ૪, ૧૩૦, પ્ર૦ વીરસમાજ અમદાવાદ), ૩ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પ ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સંસ્કૃત વૃત્તિ (પ્ર૦ દે૦ લા૦), પછી ૪ ઉપદેશમાલા સૂત્ર-અપરનામ પુષ્પમાલા તે તેમનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે

---

૨૭૬ येनोपदेशमाला चक्रे भवभावना च वृत्तियुता ।
अनुयोगद्वाराणां शतकस्य च विरचिता वृत्ति ॥
मूलावश्यकटिप्पनकं विशेषावश्यकीयवृत्त्याख्यम् ।
येन ग्रथितप्रथस्य लक्षमेकं मनाग्न्यूनम् ॥
આમ તેમના શિષ્ય વિજયસિંહ ધર્મોપદેશમાલા પર પોતાની વૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે પી ૫ ૬૦

ને તેના પર ૧૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચી છે (મૂલ સા ગૂ૦ ભા૦ સહિત પ્ર૦ જૈન શ્રે૦ મંડળ) પછી ૫ સં. ૧૧૬૪માં પાટણમાં જીવસમાસ પર ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વિવરણ-વૃત્તિ, (કે જેની તેજ વર્ષમાં કર્તાએ સ્વહસ્તે તાડપત્ર પર લખેલી પ્રત ખંભાત શાંતિનાથ ભંડારમાં છે પી. ૧, ૧૮) પછી ૬ સં. ૧૧૭૦માં મેડતા અને છત્રપલ્લીમાં શ્રીમંત શ્રાવકોની વસતીમાં રહી સ્વતંત્ર ગ્રંથ નામે ભવભાવના સૂત્ર રચના ઉપરાંત તેના પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ ૧૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચી (કે જેમાં નેમિચરિત પણ અન્તર્ગત છે જે પ્ર. ૩૯, ૪૭), ૭ પછી નંદીસૂત્ર પર ટિપ્પનક અને છેવટમાં ૮ સં. ૧૧૭૫માં વિશેષાવશ્યક સૂત્ર પર ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ બૃહદ્‌વૃત્તિ (પી. ૬, ૪૯ પ્ર૦ ય૦ ગ્રં૦ અને ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર૦ આ૦ સમિતિ) આ વિશેષાવશ્યક વિવરણની વિનારચનામાં સાત મહાશયોનાં નામ પોતે આપ્યાં છે કે જેઓ પ્રાયઃ તેમના શિષ્ય-શિષ્યાઓ જણાય છે નામે—૧ અભયકુમારગણિ, ૨ ધન-દેવગણિ ૩ જિનભદ્રગણિ ૪ લક્ષ્મણગણિ (જુઓ પછી) ૫ વિબુધચંદ્ર મુનિ (બીજા પટ્ટધર જુઓ હવે પછી), ૬-૭ બે સાધ્વીઓ નામે આનંદશ્રી મહત્તરા અને વીરમતી ગણિની

૩૪૨ સં. ૧૧૭૯માં કર્ણાવતીમાં આશુકના મહામાત્યપદમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પાટણ સૂચિ)

૩૪૩ સં. ૧૧૮૧માં [277]વૈશાખ શુદ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમાં પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રચંડ વાદ થયો હતો આ વિવાદમાં કર્ણાટકીય દિગંબરા-

---

૨૭૭ चन्द्राष्ट-शिववर्षेऽत्र ११८१ वैशाखे पूर्णिमा दिने ।
आहूतौ वादशालायां तौ वादि-प्रतिवादिनौ ॥ १९२
—પ્રભાવક ચરિત વાદિદેવસૂરિપ્રબંધ કે જે પ્રબંધમાં (પૃ. ૨૭૮-૨૯૬) આ વાદનું સમગ્ર કથન ગૂંથેલું છે

ચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાદી હતા અને ગૂર્જરીય ઉક્ત શ્વેતામ્બરાચાર્ય દેવસૂરિ પ્રતિવાદી હતા શરત એ હતી કે જે હારે તેના પક્ષના દેશપાર-ગૂજરાત બહાર થાય આમા ઉક્ત શ્રીપાલ કવિએ શ્વેતામ્બર સંઘના એક પ્રમુખ નેતા તરીકે પ્રમુખ ભાગ લીધો હતો તે દેવસૂરિના પક્ષનો પ્રતાપી સમર્થક હતો ૩૬ વર્ષની ઉમરના હેમાચાર્ય પણ તે સભામા હતા વાદના પરિણામે દિગબરાચાર્ય હારતા દિગબરીઓને ગૂર્જરભૂમિ તજવી પડી આ વાદનુ વર્ણન તે વખતમા થયેલા ધર્કટવાણિજ્ વશમા થયેલા ધનદેવના પૌત્ર અને પદ્મચદ્રના પુત્ર યશચન્દ્રે પાચ સર્ગમા બનાવેલા મુદ્રિતકુમુદચદ્ર નામના નાટકમા યથાસ્થિત વિસ્તૃત આપ્યુ છે ૨૭૮ આ જીતથી દેવસૂરિ વાદિ દેવસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા

૩૪૪ સિદ્ધરાજે દેવસૂરિને જયપત્ર આપવા સાથે તુષ્ટિદાન તરીકે એક લાખ સોના મહોરો આપના માડી, પણ તે જૈનસાધુના આચાર પ્રમાણે અસ્વીકાર્ય થતા આશુક મહામાત્યની સમતિથી તેમાથી સિદ્ધરાજે જિનપ્રાસાદ બધાવ્યો ને તેમા સ ૧૧૮૩ના વૈશાખ શુદ ૧૨ ને દિને ઋષભદેવની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામા આવી ૨૭૯

૩૪૫ દેવસૂરિ મુનિચદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા તેમનો પ્રાગ્વાટ વણિક્ કુલમા ગૂર્જર દેશે મદાહતમા સ ૧૧૪૩ મા જન્મ થયો હતો, ને તેઓ ભરૂચમા નવ વર્ષની વયે સ ૧૧૫૨ મા દીક્ષા લઇ સ ૧૧૭૪ મા આચાર્યપદ પામ્યા હતા તેમને અનેક શિષ્યો હતા, ને તે પૈકી અનેકને સૂરિપદ આપી આચાર્યો કર્યા હતા તેમણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલકાર' નામનો જૈન ન્યાયનો ગ્રથ ૩૭૪ સૂત્રમા આઠ

૨૭૮ ઉક્ત ગ્રથ મુદ્રિત યશોવિજય ગ્ર૦, વે૦ ન ૧૨૯૨

૨૭૯ પ્રભાવકચરિત-વાદિદેવસૂરિ પ્રબધ-શ્લોક ૨૭૫ મા જણાવ્યુ છે કે

अनलाष्टशिवे वर्षे ११८३ वैशाख द्वादशी दिने ।
प्रतिष्ठा विदधे तत्र चतुर्भिः सूरिभिस्तदा ॥

તેના પર ૧૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગોપન્ન વૃત્તિ રચી છે (મનસૂન ૦ ભાo મદિન પ્રo ર્હન શ્રેo મકળી) પડી પ સ ૧૧૬૪મા ૧ણમા છત્રસમાસ પર ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વિવરણ–વૃત્તિ, કે જેની તેજ નામા કર્તાએ સ્વહસ્તે તાડપત્ર પર લખેલી પ્રત ૫ભાત શાન્તિનાથ ભંડારમા છે પી ૧, ૧૮) પડી ૬ ન ૧૧૭૦મા ૧ડના ઓ ઉપાધ્યાયીમા શ્રીમત શ્રાવકની વસતીમા રહી સ્વન ૧ ૧ય નામે ભવભાવના સૂત્ર રચના ઉપરાન્ત તે પર ગોપન્નવૃત્તિ .૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચી (કે જેમા નેમિચરિત પણ અન્તર્ગત કે જે પ્ર. ૩૯, ૪૭), ૭ પડી નદીસૂત્ર પર ટિપ્પનક અને ઉનડમા ૮ સં ૧૧૭૫મા વિશેષાવશ્યક સૂત્ર પર ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ બૃહદ્વૃત્તિ (પી ૬, ૪૯ પ્રo ૫o મ ઓ ગૂo ભાષાતર પ્રo આ સમિતિ) આ વિશેષાવશ્યક વિવરણની વિનારચનામા માત્ર મદદગારોના નામ પોતે આપ્યા છે કે જેઓ પ્રાય તેમના શિષ્ય-શિષ્યાઓ જણાય છે નામે—૧ અભયકુમારગણિ, ૨ ધન ‍ગણિ ૩ જિનભદ્રગણિ ૪ લક્ષ્મણગણિ (જુઓ પછી) ૫ વિબુધ ચન્દ્ર મુનિ (ત્રીજા પન્થ જુઓ હવે પછી), ‍–૭ બે સાધ્વીઓ નામે આનંદશ્રી મહત્તરા અને વીરમતી ગણિની

૩૮૨ સ ૧૧૭૯મા કર્ણાવતીમા આશુકના મહામાત્યપદમા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પાટણ સૂચિ)

૩૮૩ સ ૧૧૮૧મા [277]વૈશાખ શુદ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજસભામા તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમા પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રચંડ વાદ થયો હતો આ વિવાદમા કર્ણાટકીય દિગંબર-

---

૨૭૭ ચન્દ્રાષ્ટ-શિવસંવત્સર ૧૧૮૧ વશાખે પૂર્ણિમા દિને ।
આહૂતૌ વાદશાલાયાં તૌ વાદિ–પ્રતિવાદિનૌ ॥ ૧૯૨
—પ્રભાવક ચરિત વાદિદેવસૂરિપ્રબંધ કે જે પ્રબંધમા (પૃ ૨૭૮-૨૯૬) આ વાદનુ સમગ્ર કથન ગૂથેલુ છે

આ પૈકી અમરચંદ્રે સિદ્ધાન્તાર્ણવ નામનો મહાગ્રન્થ રચ્યો કદચ હિન્દુ તાર્કિક ગગેશ ઉપાધ્યાય પોતાના તત્ત્વચિંતામણિમા વ્યાપ્તિના સિંહવ્યાઘ્રિ લક્ષણમા આ બે તાર્કિકોનો ઉલ્લેખ કરતા હોય એમ ડા શતીશચદ્ર વિદ્યાભૂષણ જણાવે છે [૨૮૩] ઉક્ત આનન્દસૂરિના પટ્ટધર હરિભદ્રસૂરિએ 'કલિકાલગૌતમ' એ બિરૂદ મેળવ્યુ હતુ [૨૮૪] અને તત્ત્વપ્રબોધાદિક અનેક ગ્રન્થો રચ્યા હતા

૩૪૭ બૃહદ્ગચ્છના [૨૮૫]માનદેવસૂરિ–જિનદેવ ઉપાધ્યાય શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિએ જયસિંહ રાજ્યે સ ૧૧૭૨ મા બધસ્વામિત્વ–ષડશીતિ આદિ કર્મગ્રન્થ પર વૃત્તિ, (જે પૃ ૨૬, જે પ્ર૦ ૩૪, પ્ર૦ આ૦સભા ન ૫૨), પ્રાકૃતમા મુનિપતિચરિત (પ્ર હેમચદ્ર ગ્ર મા, વે ન ૧૭૪૭) અને શ્રેયાસચરિત રચ્યા ષડશીતિનુ બીજુ નામ આગમિકવિચારસાર પ્રકરણ છે તે પરની વૃત્તિ, આશાપુરની વસતિમા ૧૧૭૨ મા રચી (બુહ્ ૬, ન ૭૭૬ પા સૂચિ ન ૧૯ (૩) પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવ૦), અને સ ૧૧૮૫ મા ઉમાસ્વાતિકૃત પ્રશમરતિ પર વૃત્તિ (પ્ર જૈન ધ સભા ભાવ૦) અને ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ (જે ન ૨૬૮ (૧), શ્રીધર ભા ૨, ૮૦) રચી (જે પ્ર૦ પૃ ૩૪–૩૫)

૩૪૮ જિનેશ્વરે સ ૧૧૭૫ મા પ્રાકૃતમા મલ્લિનાથચરિત રચ્યુ (બૃ)

૩૪૯ સ ૧૧૮૩ મા ચદ્ર ગચ્છના સર્વદેવના પટ્ટધર શાન્તિસૂરિ (જુઓ પારા ૩૨૭)ના શિષ્ય–બીજા પટ્ટધર વિજયસિંહ આચાર્યે

---

૨૮૩ History of Mediaeval School of Indian Logic પૃ ૪૭–૪૮

૨૮૪ સતુષ્ટ 'कलिकालगौतम' इति ख्याति वितेने गुणै ।
—ઉક્ત ધર્માભ્યુદય પ્રશસ્તિ પી ૩, ૧૮

૨૮૫ આ માનદેવસૂરિ તે વિરહાક હરિભદ્રસૂરિકૃત શ્રાવકધર્મવિધિના વૃત્તિકાર માનદેવસૂરિ હોય કી ૩, ન ૧૭૮ પ્ર. આ સભા ભાવ૦

પરિચ્છેદમાં રચ્યો અને તેના પર પોતે સ્વોપજ્ઞ ટીકા નામે 'સ્યાદ્વાદ-રત્નાકર' રચી[૨૮૦] અને દરેકોઈ અભ્યાસીને જૈન ન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડનમંડન માટે બીજે ક્યાંય ન જવાની સગવડ કરી લીધી. સં. ૧૨૦૪માં ફલવર્ધિગ્રામમાં (ફલોધીમાં) પાર્શ્વચૈત્યની અને આરાસણમાં નેમિનાથબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેઓ કુમારપાલના સમયમાં સં. ૧૨૨૬માં સ્વર્ગસ્થ થયા.[૨૮૧]

૩૪૦. નાગેન્દ્રગચ્છમાં મહેન્દ્રસૂરિ-શાન્તિસૂરિના શિષ્યો આનન્દસૂરિ અને અમરચન્દ્રસૂરિ થયા. સિદ્ધરાજે તે આનન્દસૂરિ અને અમરચન્દ્રસૂરિને બાલ્યાવસ્થામાં મોટા મોટા વાદીઓને જીત્યા હોવાથી અનુક્રમે 'વ્યાઘ્રશિશુક' અને 'સિંહ-શિશુક' એ બિરુદો આપ્યાં હતાં.[૨૮૨]

---

૨૮૦ પ્ર૦ શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ અમદાવાદ, તથા આર્હતમત પ્રભાકર પૂના, વે. નં. ૧૬૩૨.

૨૮૧ જન્મ દીક્ષા આચાર્યપદ અને સ્વર્ગવાસનાં વર્ષો પ્રભાવકચરિતમાં આપ્યાં છે —

शशिवेदशिवे जन्म दीक्षा युग्मशरेश्वरे
वेदाश्वशङ्करे वर्षे सूरित्वमभवत् प्रभो ॥
रसयुग्मरवौ वर्षे श्रावणे मासि सङ्गते ।
कृष्णपक्षस्य सप्तम्यामपराह्णे गुरो र्दिने ॥
मर्त्यलोकस्थितं लोकं प्रतिबोध्य पुरन्दर-
बोधका इव ते जग्मुर्दिवं श्री देवसूरयः ॥

૨૮૨ અરિસિંહે સુકૃતસંકીર્તન કાવ્યમાં જણાવ્યું છે કે (પૃ. ૩૦, શ્લોક ૨૦) —

शैशवेऽपि मदमत्तवादिद् वारणनिवारणक्षमौ ।
यौ जगाद जयसिंहभूपति र्व्याघ्रसिंहशिशुकाविति स्वयम् ॥

આની પરંપરામાં થયેલ હરિભદ્ર-વિજયસેન-ઉદયપ્રભસૂરિએ પોતાના ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિમાં (શ્લો. ૩, ૧૮) જણાવ્યું છે કે —

'आनन्दसूरिरिति तस्य बभूव शिष्यः पूर्वोऽपरः शमधरोऽमरचन्द्रसूरिः ।
बाल्येऽपि निर्दलितवादिगजौ जगाद यौ 'व्याघ्रसिंहशिशुका' विति सिद्धराजः ॥

પ્રથમાચાર્ય શિષ્ય શીલચંદ્રગણિએ લખ્યો આ કથામા શીલનુ માહાત્મ્ય છે

૩૫૩ સ ૧૧૮૮ મા પત્તનમા વાચક શિ સુમતિસૂરિએ રચેલી દશવૈકાલિક ટીકા તાડપત્રપર લખાઈ (પા સૂચિ ન ૧૬, જે પ્ર ૨૨) આ સુમતિસૂરિ સ ૧૧૩૯ મા વીરચરિત્ર રચનાર ગુણચંદ્રના ગુરૂ સુમતિવાચક હશે

૩૫૪ સ ૧૧૯૦ મા બૃહદ્ ગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આમ્રદેવસૂરિએ યશોનાગરોકની વસતિમા રહીને આરભેલી દેવેન્દ્ર ગણિ=નેમિચંદ્ર સૂરિકૃત આખ્યાનક મણિકોશ પરની વૃત્તિ ધવલક્ક-પુર (ધોલકા)મા અચ્છુપ્તની વસતિમા પૂર્ણ કરી, તેમા નેમિચંદ્ર, ગુણાકર અને પાર્શ્વદેવગણિએ લેખનશોધનાદિમા અને આધાનો-દ્ધરણમા સહાય કરી આ વૃત્તિ રચતા સવાનવ માસ થયા (આની તાડપત્રની પ્રત ખ શાતિનાથના ભ મા છે પી ૩, ૭૮) આ વર્ષમા જયદેવના છદ-શાસ્ત્રની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (જે ૩૦) તથા નન્નસૂરિએ પ્રા૦મા ધમ્મવિહિ રચી (જે ૪૧) ધમ્મવિહિમા દશદષ્ટાત છે તેમજ જ્ઞાનદર્શન ગુણની સિદ્ધિ સમસ્ત શાસ્ત્રને ઉદ્ધરી કરેલી છે

૩૫૫ યશોદેવ (જુઓ પારા ૩૩૧)ના ગુરૂભાઈ અને ઉપકેશગચ્છના દેવગુપ્તસૂરિના શિષ્ય સિદ્ધસૂરિએ સ ૧૧૯૨ મા ક્ષેત્રસમાસ પર વૃત્તિ રચી (જે ૨૮, જે પ્ર ૩૫, પા સૂ ૨૫, પી ૩, ૧૯૩) આ વર્ષમા તાડપત્રપર જયકીર્તિએ રચેલ છદોનુશાસનની પ્રત લખાઇ તે માડવ્ય, પિંગલ, જનાશ્રય, સૈતવ, પૂજ્યપાદ, જયદેવ આદિના છદ-શાસ્ત્રો જોઇ તેમણે રચેલ છે (જે ૩૦) અને તે જયકીર્તિના શિષ્ય અમલકીર્તિએ આજ વર્ષમા યોગસારની પ્રત લખી (પી ૫, ૧૪૭) વળી આ વર્ષમા સિદ્ધરાજના રાજ્યમા મહ ગાગિલના મત્રીપદમા ખેટકાધાર મડલમા રાજ૦ સોમદેવની પ્રતિપત્તિમા ખેટક (ખેડા) સ્થાનથી વિનિગ્રહ નામી પ ચામુંડે દેવશ્રી ગણિની માટે પ્રા૦ પુષ્પવતી કથા તાડપત્રપર લખી

૩૫૬ સ ૧૧૯૩ મા વર્ધમાનસૂરિએ મ ૧૦૫૫ મા રચેલી

શ્રાવક પ્રતિક્રમણસૂત્ર પર ૪૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ચૂર્ણિ રચી છે (પા ભં, પી ૫, ૨૨)

૩૫૦ સં ૧૧૮૫ માં ચંદ્રપ્રભ મહત્તરકૃત વિજયચંદ્ર કેવલિ-ચરિત અને હરિભદ્રસૂરિકૃત ચૈત્યવંદનટીકા-લલિતવિસ્તરા ટીકા તાડપત્ર પર લખાયાં (પા સૂચિ નં ૪૫)

૩૫૧ સં ૧૧૮૬ માં રાજગચ્છના શીલભદ્રસૂરિ શિષ્ય ધર્મઘોષસૂરિએ ધર્મકલ્પદ્રુમ નામનો ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં રચ્યો (પી ૫, ૧૦૭) આ સૂરિએ શાકંભરી નૃપતિ (વિગ્રહરાજ-વીસલદેવ ચોથે) ને પ્રતિબોધિત કર્યા હતા[૨૮૯] તેમણે સં ૧૧૮૧ માં ફલોધીમાં પાર્શ્વનાથચૈત્યે પ્રતિષ્ઠા કરી (જિનપ્રભકૃત ફલવર્ધિ પાર્શ્વનાથ-કલ્પ, પી ૪, ૧૦૦) તેમના શિષ્ય યશોભદ્રસૂરિએ ગદ્યગોદાવરી રચ્યું (જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત પ્રવચનસારોદ્ધારની વિષમવ્યાખ્યાની પ્રશસ્તિ પી ૩, ૨૬૨)

૩૫૨ સં ૧૧૮૭ માં મહેન્દ્રસૂરિએ પોતાના શિષ્યની અભ્યર્થનાથી પ્રાકૃતમાં નર્મદાસુંદરી કથા રચી, (જે ૫૮) તેનો પ્રથમાદર્શ

---

૨૮૯ જુઓ આ સૂરિના શિષ્ય યશોભદ્રસૂરિ-દેવસેનગણિ શિ૦ પૃથ્વીચંદ્રસૂરિના રચેલા પર્યુષણાકલ્પ ટિપ્પનની પ્રશસ્તિ (પી ૩, ૧૫, પા૦ નં ૪૮) કે જે સં ૧૩૮૪ ની તાડપત્રની પ્રત છે

अभवद् वादिमदहर षट्तर्कांभोजबोधनदिनेश ।
श्रीधर्मघोषसूरिर्बोधितशाकंभरीभूप ॥
चारित्रांभोधिशशी त्रिवर्गपरिहारजनितबुधहर्ष ।
दर्शितविधि शमनिधि सिद्धान्तमहोदधिप्रवर ॥

સરખાવો પાટણસૂચિ નં ૪૬ ની કલ્પસૂત્રની પ્રતની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે —

वादिचंद्र गुणचंद्र विजेता विग्रहक्षितिपबोधविधाता ।
धर्मसूरिरिति नाम पुरासीत् विश्वविश्वविदितो मुनिराज ॥

તથા પી ૫, ૧૦૯ માંની કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્યની કથાનો ૨ ક્રમ –

श्री राजगच्छ मुकुटोपम शीलभद्रसूरेर्विनेयतिलक किल धर्मसूरि ।
दुर्वादिगर्वभर सिंधुरसिंहनाद श्री विग्रहक्षितिपतेर्दलितप्रमाद ॥

૧૦૯૯૪ છે આની ૪૫૧ તાડના પાનાપર લખેલી પ્રત પાટણ ભડારમા છે, (પી ૫, ૭ થી ૧૮) તેમણે દેવ મનુષ્ય તિર્યંચ નારક જીવોની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયોનો બોધ આપતો જગતની ભૂગોળના સારરૂપે સગ્રહણીરત્ન નામનો પ્રાકૃત ગ્રથ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણકૃત સગ્રહણીના આધારે રચ્યો છે (પી ૧, ૭૫, પી ૫, ૯૫, વે ન ૧૬૭૩-૧૬૮૧) ત્રીજી કૃતિ ક્ષેત્રસમાસ છે કે જેનો પ્રારભ **नमिउ वीर सयलत्थभासग** આવા પદોથી થાય છે તે મોટા ક્ષેત્રસમાસપરથી ઉદ્ધરી રચેલ છે (આની તાડપત્રની પ્રત ખભાત ભડારમા છે (પી ૩, ૨૦)

૩૬૦ ઉક્ત મલધારી **શ્રીચદ્રસૂરિની સગ્રહણીપર** તેમના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ વૃત્તિ રચી, (વે ન ૧૬૮૨, પી ૧, ૩) તેમા તેમણે **અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ** હરિભદ્રકૃત **અનુયોગદ્વાર ટીકા**, ગન્ધહસ્તી, હરિભદ્રકૃત **તત્ત્વાર્થટીકા**, **મલયગિરિની બૃહત્સગ્રહણી વૃત્તિ**, હરિભદ્રકૃત **બૃહત્સગ્રહણીવૃત્તિ**, **ભગવતી વિવરણ**, **વિશેષણવતી**, **સૂર્ય** પ્રજ્ઞપ્તિ નિર્યુક્તિ (કે જે ખોવાઇ ગયેલી મનાય છે તે પણ) માથી ઉતારા આપ્યા છે આ દેવભદ્રસૂરિ ઉપરોક્ત મુનિચન્દ્રસૂરિથી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા વળી તેમણે **ન્યાયાવતારપર** ટિપ્પન રચ્યુ છે, (કા વડો ન ૯)

૩૬૧ સ ૧૧૯૭ મા ગોવિન્દસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ગણરત્નમહોદધિ નામનો વ્યાકરણનો ગ્રથ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત બનાવ્યો (જે એગ્ગેલિંગથી સશોધિત થઈ પ્રસિદ્ધ થયો છે સને ૧૮૭૯-૮૧) તેમા શ્રી હેમચદ્રનો ઉલ્લેખ નથી તેમજ હેમચદ્રે પોતાના વ્યાકરણમા આનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી સમકાલીન સર્વ વિદ્વાનો નામોનો નિર્દેશ કરેજ એવો કઈ નિયમ નથી તેથી આમા નવાઈ લાગવાનું ખાસ કારણ નથી આ ગણરત્નમહોદધિમા નામોના ગણોને શ્લોકબદ્ધ કર્યા છે અને પછી તે ગણના પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા અને

લાગે છે બૃહત્ ટિપ્પનિકામા પણ સ ૧૧૬૩ ની સાલ છે -' मुनिसुव्रतचरित प्रा० ११६३ वप चंद्रसूरिरदय गाथा १०९९४' જૈન સાહિત્ય સશોધક ખડ ૧ અ ૨

ઉપદેશપદ ટીકા તાડપત્રપર લખાઇ (જે ૭) જયમંગલ નામના આચાર્યે કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યપર વિવિધ અર્થની કવિશિક્ષાઓના સંગ્રહમાંથી નિચોડ રૂપે એક ગ્રંથ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં રચ્યા જણાય છે (પી ૧, ૮૦)

૩૫૭ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ત્રણ પટ્ટધર હતા ૧ વિજયસિંહસૂરિ ૨ શ્રીચંદ્રસૂરિ અને ૩ વિબુધચંદ્રસૂરિ વિજયસિંહસૂરિએ સં ૧૧૯૧ માં માઘ વ૦ ૩ ને દિને ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણ ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ સિદ્ધરાજના રાજ્ય સમયમાં સમાપ્ત કર્યું મૂલ વિવરણ પ્રાચીન સંક્ષિપ્ત હતુ તે આ સૂરિએ વિસ્તાર્યું તેમાં તેમના ગુરુભાઇ અભયકુમાર ગણિએ સહાયતા કરી હતી, અને તેનું શોધન તત્કાલીન સમીપવર્તી સર્વ મુનીશ્વરોએ કર્યું હતુ (પી ૫, ૮૭)

૩૫૮ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ સંબંધી તેમના ગુરુભાઇ લક્ષ્મણગણિ પોતાના સુપાસનાહની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે તેમણે માત્ર લાટદેશની મુદ્રા (મંત્રિમુદ્રા)નેજ નહિ પરંતુ શ્રમણમુદ્રા (સાધુધર્મ)ને પાલન કરતા પણ જિન પ્રવચનની પ્રભાવના કરી છે આ પરથી જણાય છે કે શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના સંનિપટે મુદ્રાવ્યાપારમાં નિયુક્ત હોવા જોઈએ અને સંભવિત રીતે તે સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાંજ મુદ્રાધિકારી હોવા જોઇએ

૩૫૯ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ ધોળકા જ્યાં 'ભરુચ' નામનું જિનમંદિર હતું કે જેમાં મુનિસુવ્રતની પ્રતિમા અધિષ્ઠિત હતી ત્યાં આવ્યા ત્યાંના પોરવાડ ધનને મુનિસુવ્રત ચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી તદનુસાર સૂરિ ત્યાંથી નીકળી આશાવલ્લીપુરી (આસાવળ—અમદાવાદ પાસે) આવી ત્યાંના શ્રીમાન નાગિલના પુત્રોની વસતિમાં રહી મુનિસુવ્રત ચરિત્ર [૨૮૭]સં ૧૧૯૩ ની દીવાળીના દિવસે પૂર્ણ કર્યું તેની ગાથા

---

૨૮૭ विक्कमकालाउ एगनी (वा) स सहस्से सए सावणउ (तिणवइए) तव्वयणतर दीवस (प) ज्जदिणम्मि एय परिसमत्त ॥ પી ૫, ૧૮ આમાં કૌંસમાં લખેલ તે પંડિત લાલચંદે સુધારેલ છે ને તે બરાબર

૧૦૯૯૪ છે આની ૪૫૧ તાડના પાનાપર લખેલી પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે, (પી ૫, ૭ થી ૧૮) તેમણે દેવ મનુષ્ય તિર્યંચ નારક જીવોની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયોનો બોધ આપતો જગતની ભૂગોળના સારરૂપે સંગ્રહણીરત્ન નામનો પ્રાકૃત ગ્રંથ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણકૃત સંગ્રહણીના આધારે રચ્યો છે (પી ૧, ૭૫, પી ૫, ૯૫, વે. ન ૧૬૭૩-૧૬૮૧) ત્રીજી કૃતિ ક્ષેત્રસમાસ છે કે જેનો પ્રારંભ **नमिउं वीर सयलत्थभासग** આવા પદોથી થાય છે તે મોટા ક્ષેત્રસમાસપરથી ઉદ્ધરી રચેલ છે (આની તાડપત્રની પ્રત ખભાત ભંડારમાં છે (પી ૩, ૨૦)

૩૬૦ ઉક્ત મલધારી **શ્રીચંદ્રસૂરિની સંગ્રહણીપર** તેમના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ વૃત્તિ રચી, (વે ન ૧૬૮૨, પી ૧, ૩) તેમાં તેમણે અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ હરિભદ્રકૃત અનુયોગદ્વાર ટીકા, ગન્ધહસ્તી, હરિભદ્રકૃત તત્ત્વાર્થટીકા, મલયગિરિની બૃહત્સંગ્રહણી વૃત્તિ, હરિભદ્રકૃત બૃહત્સંગ્રહણીવૃત્તિ, ભગવતી વિવરણ, વિશેષણવતી, સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ નિર્યુક્તિ (કે જે ખોવાઇ ગયેલી જણાય છે તે પણ) માંથી ઉતારા આપ્યા છે આ દેવભદ્રસૂરિ ઉપરોક્ત મુનિચન્દ્રસૂરિથી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા, વળી તેમણે ન્યાયાવતારપર ટિપ્પન રચ્યું છે, (કા વડો ન ૯)

૩૬૧ સં ૧૧૯૭ માં ગોવિન્દસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ગણરત્નમહોદધિ નામનો વ્યાકરણનો ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત બનાવ્યો (જે એગલિંગથી સંશોધિત થઈ પ્રસિદ્ધ થયો છે સને ૧૮૭૯-૮૧) તેમાં શ્રી હેમચંદ્રનો ઉલ્લેખ નથી તેમજ હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી સમકાલીન સર્વ વિદ્વાનો નામોનો નિર્દેશ કરેજ એવો કંઈ નિયમ નથી તેથી આમાં નવાઈ લાગવાનું ખાસ કારણ નથી આ ગણરત્નમહોદધિમાં નામોના ગણોને શ્લોકબદ્ધ કર્યા છે અને પછી તે ગણના પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા અને

લાગે છે બૃહત્ ટિપ્પનિકામાં પણ સં ૧૧૯૩ ની સાલ છે -' मुनिसुव्रतचरित प्रा० ११९३ वर्षे चंद्रसूरिरदप याथा १०९९४' જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૧ અં ૨

ઉદાહરણ છે તેમાં અનેક વૈયાકરણોના મતોનો ઉલ્લેખ છે. ઉદાહરણોમાં કેટલાક કવિઓની રચનાઓ તેમનાં નામ સહિત,-પણ ઘણાં નામ વગર-ઉધ્ધૃત કરી છે તેથી આ ગ્રંથનું ઘણું મહત્ત્વ છે. દાખલા તરીકે તદ્ધિત પ્રત્યયોના ઉદાહરણોમાં ભટ્ટિ કાવ્ય અને દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની શૈલીપર રચેલા માલવના પરમાર રાજાઓના સંબંધી કોઇ કાવ્ય (નામ નથી આપ્યું) ના ઘણા શ્લોકો ઉધ્ધૃત કર્યા છે.

૩૨ વળી તેમાં કેટલાક શ્લોકો સિદ્ધરાજની પ્રશંસાના છે તેથી જણાય છે કે તે વર્ધમાનસૂરિએ 'સિદ્ધરાજ વર્ણન' એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે પૈકી એક શ્લોક 'ममैव सिद्धराज वर्णने' એમ કહી તેના પ્રયાણ સંબંધી એનો આપ્યો છે કે—

जाते यस्य प्रयाणे तुरगखुरपुटोद्घातरेणुप्रपञ्चे
लीने ध्वान्तायमाने प्रसरति महति सर्वतो दिक्मस्मिन् ।
भास्वच्चन्द्रार्कबिम्बप्रहाणरहितं व्योम वीक्ष्य प्रमुग्धा
सान्ध्यं कर्मारभन्ते शिशुमुनिवटवे जातसन्ध्याभिशङ्का ॥—पृ ३०२

એક સુંદર શ્લોક તે ગ્રંથમાં પૃ ૧૮૪ પર સાગરચંદ્રકૃત સિદ્ધરાજ સંબંધી મૂક્યો છે કે—

द्रव्याश्रया श्री जयसिंहदेव ! गुणा कणादेन महर्षिणोक्ता ।
त्वया पुन पण्डितदानशौण्ड ! गुणाश्रय द्रव्यमपि व्यधायि ॥

૩૩ આ વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના ઉક્ત સમકાલીન પંડિત સાગરચંદ્રના[૨૮૮] પણ કેટલાક શ્લોક ઉધ્ધૃત કર્યાં છે તે પરથી જણાય છે કે તે સાગરચંદ્રે પણ સિદ્ધરાજના વર્ણનરૂપી કોઇ કાવ્ય લખ્યું હશે. તેના શ્લોકો પૈકી એક પૃ ૩૦૪ નો અત્ર આપ્યો છે—

अकल्पितप्राणसमासमागमा मलीमसाङ्गा धृतभैक्ष्यवृत्तय ।
निर्ग्रन्थता त्वत्परिपन्थिनो गता जगत्पते किं त्वजिनावलम्बिन ॥

સં ૧૧૯૮ માં જયસિંહ રાજ્યે ભરૂચમાં બિલ્હણે વિમલસૂરિકૃત પઉમચરિત્ર તાડપત્રપર લખ્યું (જે ૧૭)

---

૨૮૮ મુનિરત્નસૂરિના અમમચરિત્રની પ્રથમાદર્શ પ્રત લખનાર સાગરચંદ્ર તેજ આ હોય

गूर्जरवंशोद्योतनपुत्रोदयराजमन्त्रितनुजन्मा ।
विद्वान्सागरचन्द्र प्रथमादर्शं लिलेखास्य ॥ પી ૩, ૯૮

પ્રકરણ ૪ થું.

કુમારપાલનો સમય.

સં ૧૧૯૯ થી સ ૧૨૩૨

स्वर्गे न क्षितिमण्डले न वडवावक्त्रे न लेभे स्थिति
त्रैलोक्यैकहितप्रदाऽपि विधुरा दीना दया या चिरम् ।
चौलुक्येन कुमारपालविभुना प्रत्यक्षमावासिता
निर्भीका निजमानसौकसि वरे केनोपमीयेत स ॥

—ત્રિલોકમા જે એકજ હિતપ્રદ હોય તો તે દયા છે એવી દયા પણ લાબા કાળ સુધી વિધુર અને દીન બની સ્વર્ગમા કે ભૂમડલપર કે સમુદ્રના મુખમા સ્થિતિ કરી શકી નહિ–રહી નહિ તેને નિર્ભીક બનાવી ચૌલુક્ય કુમારપાલ રાજાએ પોતાના માનસરૂપી ઉત્તમ સ્થાનમા પ્રત્યક્ષ આવાસ આપ્યો આ રાજાને કેની ઉપમા આપવી ?–અર્થાત્ તે અનુપમેય છે

एको य सकल कुतूहलितया बभ्राम भूमडल
प्रीत्या यत्र पतिवरा समभवत् साम्राज्यलक्ष्मी स्वय ।
श्रीसिद्धाधिपविप्रयोगविधुरामप्रीणयच्च प्रजा
कस्यासौ विदितो न गूर्जरपति श्चौलुक्यवशध्वज ॥

—જેણે કુતુહલી થઈ સર્વ ભૂમડલમા ભ્રમણ કર્યું, જેનામા પ્રતિગોધતી સામ્રાજ્ય લક્ષ્મી પોતાની મેળે પ્રીતિ વડે આવી મળી, જેણે સિદ્ધરાજના વિયોગથી વિધુર બનેલી પ્રજાને પ્રસન્ન કરી, એવો એક જે ચૌલુક્ય વશના ધ્વજરૂપ ગૂર્જરપતિ કેનાથી અજાણ્યો છે ? તે કુમારપાલ સર્વને વિદિત છે—યશપાલકૃત મોહપરાજય ૧–૨૮

जिष्णुश्चेदिदशार्णमालवमहाराष्ट्रापरान्त कुरुन्
सिन्धूनन्यतमाश्च दुर्गविषयान्दो वीर्यशक्त्या हरि ।
चौलुक्य परमार्हतो विनयवान् श्री मूलराजान्वयी
त नत्वेति कुमारपालपृथिवीपालोऽप्रवीदेकदा ॥

ઉદાહરણ છે. તેમાં અનેક વૈયાકરણોના મતોનો ઉલ્લેખ છે. ઉદાહરણોમાં કેટલાક કવિઓની રચનાઓ તેમના નામ સહિત,—પણ ઘણાક નામ વગર-ઉદ્ધૃત કરી છે તેથી આ ગ્રંથનું ઘણું મહત્ત્વ છે. દાખલા તરીકે તદ્ધિત પ્રત્યયોના ઉદાહરણોમાં ભટ્ટિ કાવ્ય અને દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની શૈલીપર રચેલા માલવના પરમાર રાજાઓના સંબંધી કોઇ કાવ્ય (નામ નથી આપ્યું) ના ઘણા શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

૩૮૨ વળી તેમાં કેટલાક શ્લોકો સિદ્ધરાજની પ્રશંસાના છે તેથી જણાય છે કે તે વર્ધમાનસૂરિએ 'સિદ્ધરાજ વર્ણન' એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે પૈકી એક શ્લોક 'ममैव सिद्धराज वर्णने' એમ કહી તેના પ્રયાણ સંબંધી એવો આપ્યો છે કે—

जाते यस्य प्रयाणे तुरगखुरपुटोत्तालरेणुप्रपञ्चे
दीनं ध्वान्तायमाने प्रसरति पटले सर्वतो दिक्समस्मिन् ।
भास्वच्चन्द्रार्कबिम्बग्रहगणरहितं व्योम वीक्ष्य प्रमुग्धाः
सान्ध्यं कर्मारभन्ते द्विजमुनिपटले जातसन्ध्याभिशङ्काः ॥—पृ ३०२

એક બીજો શ્લોક તે ગ્રંથમાં પૃ. ૧૮૪ પર સાગરચંદ્રકૃત સિદ્ધરાજ સંબંધી મૂક્યો છે કે—

द्रव्याश्रया श्रीजयसिंहदेव ! गुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः ।
त्वया पुनः पण्डितदानशौण्ड ! गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि ॥

૩૮૩ આ વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના ઉક્ત સમકાલીન પંડિત સાગરચંદ્રના[૨૮૮] પણ કેટલાક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યા છે તે પરથી જણાય છે કે તે સાગરચંદ્રે પણ સિદ્ધરાજના વર્ણનરૂપી કોઇ કાવ્ય લખ્યું હશે. તેવા શ્લોકો પૈકી એક પૃ. ૩૦૪ નો અત્ર આપ્યો છે—

अकल्पितत्राणममासमागमा मलीमसाङ्गा धृतभैक्षवृत्तयः ।
निर्ग्रन्थतां त्वत्परिपन्थिनो गता जगत्पते किं त्वजिनावलम्बिनः ॥

સં. ૧૧૯૮ માં જયસિંહ રાજ્યે ભરૂચમાં બિલ્હણે વિમલસૂરિકૃત પઉમચરિત્ર તાડપત્રપર લખ્યું (જે. ૧૭)

૨૮૮ મુનિરત્નસૂરિના અમમચરિત્રની પ્રથમાદર્શ પ્રત લખનાર સાગરચંદ્ર તેજ આ હોય

गूर्जरवंशोद्योतनपुत्रोदयराजमन्त्रितनुजन्मा ।
विद्वान्सागरचन्द्रः प्रथमादर्शं लिलेखास्य ॥ પી. ૩, ૯૮

ન્યાયી દયાળુ પરોપકારી પરાક્રમી અને ધર્માત્મા હતો પૂર્વ થયેલ રાજા ભીમદેવનો એક પુત્ર નામે ક્ષેમરાજ–તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ–તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ અને તેનો પુત્ર તે આ કુમારપાલ તેના સબંધી શ્રી જિનવિજયના એક લેખ પરથી[૨૯૦] નીચેની હકીકત ટુકમા નોધવામા આવે છે

૩૬૫ વિ સ. ૧૧૪૯ મા તેનો જન્મ થયો હતો અને સ ૧૧૯૯ મા રાજ્યાભિષેક થયો હતો[૨૯૧] એક પુરાતન પટ્ટાવલીમા રાજ્યાભિષેકની તીથિ 'માર્ગશીર્ષ શુક્લ ચતુર્થી' લખી છે રાજ્યપ્રાપ્તિ પછી લગભગ ૧૦ વર્ષ સુધી રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવામા અને તેની સીમા વધારવાનો પ્રયત્ન કરી દિગ્વિજય કરી પોતે અનેક મોટા મોટા રાજાઓને પોતાની પ્રચડ આજ્ઞાને આધીન કર્યા પોતે પોતાના સમયમા અદ્વિતીય વિજેતા અને વીર રાજા હતો ભારત વર્ષમા તે સમયે તેની બરોબરી કરનાર બીજો કોઈ રાજા નહોતો તેનુ રાજ્ય ઘણુ મોટુ હતુ શ્રી હેમચદ્રાચાર્યે 'મહાવીર ચરિત'મા તેની આજ્ઞાનુ પાલન 'ઉત્તર દિશામા તુરકસ્થાન, પૂર્વમા ગગા

મા તાડપત્રપર લખેલો કર્તાના નામરહિત કુમારપાલ પ્રબધ (પા સૂ ન ૧૬, ૯ ચારિત્રસુદરકૃત કુમારપાલ ચરિત્ર સ ૧૪૮૪ થી ૧૫૦૭ વચ્ચે, ૯ હરિશ્ચદ્રકૃત કુમારપાલ ચરિત્ર (પ્રાકૃત) ૧૧ જિનમડનકૃત કુમારપાલ પ્રબધ સ ૧૪૯૨, અને ગૂ મા ૧૨ દેવપ્રભગણિકૃત કુમારપાલ રાસ (સ ૧૫૪૦ પહેલા) ૧૩ હીરકુશલ કૃત કુમારપાલ રાસ સ ૧૬૪૦, ૧૪–૧૫ શ્રાવક ઋષભદાસકૃત કુમારપાલ રાસ સ ૧૬૭૦ અને તેજ કવિનો નાનો રાસ અને ૧૬ જિનહર્ષકૃત કુમારપાલ રાસ સ ૧૭૪૨ આ ઉપરાત તીર્થકલ્પ, ઉપદેશતરગિણી તથા ઉપદેશપ્રાસાદ આદિ અનેક અન્ય ગ્રથોમા તેમનુ વર્ણન મળે છે કુમારપાલ સબધમા ખુદ હેમચદ્રાચાર્યે પ્રાકૃતમા દ્વયાશ્રય કાવ્ય રચ્યુ છે

૨૯૦ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મડલ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ હિંદીમા કુમારપાલ ચરિતની હિંદી પ્રસ્તાવના

૨૯૧ द्वादशस्वथ वर्षाणां शतेषु निरतेषु च ।
एकोनेषु महीनाथे सिद्धाधीशे दिवगते ॥ प्रभावकचरित्र ५ ३८३

पापर्द्धिद्यूतमद्यप्रभृति किमपि यन्नारकायुर्निमित्तं
तत्सर्वं निर्निमित्तोपकृतिरसिकधिया प्राप्य युष्माकमाज्ञाम् ।
स्वामिन्नुर्व्यां निषिद्धं धनमसुतमृतस्यापि मुक्तं तथार्ह-
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति मम सम्प्रतं सम्प्रतीह ॥

—ચેદી, દશાર્ણ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર, કુરુ, સિંધુ, અને બીજા દુર્ગમ દેશોને પોતાના ભુજવીર્યની શક્તિથી હરિની જેમ જીતનાર, પરમ આર્હત, વિનયવાન્ અને ચૌલુક્યકુળના શ્રી મૂળરાજના વંશમાં થએલા શ્રી કુમારપાલ રાજાએ એક વખતે (શ્રી હેમચંદ્ર) સૂરિને નમીને આ પ્રમાણે કહ્યું કે—'હે સ્વામી! નિષ્કારણ ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા જે આપ તેમની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરીને નર્કગતિની આયુષ્યના નિમિત્ત રૂપ મૃગયા, દ્યૂત અને મદિરા વગેરે દુર્ગુણોને મારી પૃથ્વીમાંથી નિષિદ્ધ કર્યાં છે તથા પુત્રરહિત મૃત્યુ પામેલાનું ધન લેવું પણ મેં છોડી દીધું છે અને બધી પૃથ્વી અર્હતના ચૈત્યો વડે સુશોભિત કરી લીધી છે તો હવે હું સાંપ્રતમાં સંપ્રતિ રાજા જેવો થયો છું.' —હેમાચાર્યકૃત ત્રિ. શ. પુ. ચ. ૧૦મું પર્વ

सत्त्वानुकम्पा न महीभुजां स्यादित्येष क्लृप्तो वितथः प्रवादः ।
जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन श्लाघ्यः स केषां न कुमारपालः ॥

—રાજાઓને પ્રાણીપ્રત્યે દયા નથી હોતી એવો લોકપ્રવાદ જેણે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરી ખોટો પાડ્યો છે એવો કુમારપાલ કોને શ્લાઘ્ય ન હોય? —સોમપ્રભાચાર્ય

૩૬૪ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી મહારાજ કુમારપાલ દેવ[૨૮૯] ગાદી પર આવ્યો તે એક અદ્વિતીય અને આદર્શ નૃપતિ હતો

૨૮૯ કુમારપાલ અને તેની સાથે તેના ગુરુ હેમચંદ્રના ચરિત્ર સંબંધી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ વિવિધ ગ્રંથ લખ્યા છે ૧ સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમારપાલ-પ્રતિબોધ સં. ૧૨૪૧ ૨ યશઃપાલ મંત્રીકૃત મોહપરાજય નાટક (અજયપાલના સમયમાં), ૩ પ્રભાચંદ્રાચાર્યકૃત પ્રભાવક ચરિત્ર—સં. ૧૩૩૪ ૪ મેરુતુંગ સૂરિકૃત પ્રબંધચિંતામણિ સં. ૧૩૬૧, ૫ રત્નશેખરસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫, ૬ જયસિંહ સૂરિકૃત કુમારપાલ ચરિત્ર, સં. ૧૪૨૨, ૭ સોમતિલકસૂરિકૃત કુમારપાલ ચરિત, સં. ૧૪૨૪, ૮ સં. ૧૪૭૫

ચઢીને સર્વ ગઢપતિઓને નમાવ્યા માલપુર (પંજાબ) સુદ્ધાંને પણ તેણે તે પ્રમાણે વશ કર્યું' (વેસ્ટર્ન ઇંડિયા-ટૉડકૃત) તેના મંત્રીએ કોંકણના સિંહાર વંશના રાજા મલ્લિકાર્જુનને પણ છત્યો હતો

૩૬૮ આ સર્વ પ્રમાણોથી તેના રાજ્યના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવે છે ભારતવર્ષમાં આટલું મોટું સામ્રાજ્ય ભોગવનાર રાજા બહુ ઓછા થયા છે

૩૬૯ પોતાની રાજધાની અણહિલ્લપુર-પાટણ, ભારતના તે સમયના સર્વોત્કૃષ્ટ નગરોમાંનું એક હતું વ્યાપાર અને કલાકૌશલ્યથી ઘણું ચઢેલું હતું સમૃદ્ધિના શિખર પર પહોંચ્યું હતું રાજા અને પ્રજાના સુંદર મહાલયોથી તથા ઉંચા મનોહર દેવભુવનોથી અલંકૃત તે રાજધાની હતી હેમચંદ્રાચાર્યે દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે સાંભળના પ્રમાણે તે સમયે આ નગરમાં ૧૮૦૦ તો ક્રોડાધિપતિઓ રહેતા હતા' આ પ્રકારે મહારાજ કુમારપાલ એક મોટા ભારી મહારાજ્યના સ્વામી હતો

૩૭૦ કુમારપાલ પ્રજાનું પાલન પુત્રવત્ કરતો હતો પોતાના રાજ્યમાં એક પણ પ્રાણીને દુ:ખી નહિ રાખવાનો મનોરથ રાખતો તેનું રાજ્ય રામ-રાજ્ય હતું પ્રજાની અવસ્થા જાણવા માટે ગુપ્ત વેશમાં શહેરમાં ભમણ કરતો હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે 'દરિદ્રતા, મૂર્ખતા, મલીનતા ઈત્યાદિથી જે લોક પીડિત થાય છે તે મારા નિમિત્તથી છે કે અન્યના? આ પ્રકારે બીજાના દુઃખોને જાણવા માટે રાજા શહેરમાં ફરતો રહેતો હતો' આ રીતે જ્યારે ગુપ્ત ભ્રમણમાં મહારાજને કોઈ દુ:ખી દેખાતો તો તેનું દુ:ખ દૂર કરવા તે પ્રયત્ન કરતો.

૩૭૧ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના છેલ્લા ૨૦મા સર્ગમાં હેમચંદ્રસૂરિ લખે છે કે 'મહારાજ કુમારપાલે એક દિને રસ્તામાં એક ગરીબ માણસને દુબલા અને જમીન પર પડતા પાંચ માત્ર બકરાને ખેંચી લઇ જતો જોયો મહારાજે તે બીચારા પામર પ્રાણીઓને કળ લઈ

નદી, દક્ષિણમાં વિંધ્યાચલ અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર પર્યન્ત'ના દેશોમાં થતું જણાવ્યું છે.

૩૦૬ પ્રો૰ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી લખે છે કે 'ગુજરાત અથવા અણહિલવાડના રાજ્યની સીમા ઘણી વિશાલ માલમ પડે છે. દક્ષિણમાં ઠેઠ કોલ્હાપુરનો રાજા તેની આજ્ઞા માનતો હતો અને ભેટ મોકલતો હતો. ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી પણ ભેટ આવતી હતી. પૂર્વમાં ચેદી દેશ તથા યમુના પાર અને ગંગા પારના મગધ દેશ સુધી આણ પહોંચી હતી અને પશ્ચિમમાં સાગર તથા સિંધુ અને પંજાબનો પણ કેટલોક ભાગ ગુજરાતના તાબામાં હતો.'[૨૯૨]

૩૦૭ રાજસ્થાનના 'ઇતિહાસ'ના કર્તા કર્નલ ટૉડ સાહેબને ચિતોડના કિલ્લામાં રાણા લખણસિંહના મંદિરમાં એક સં ૧૨૦૭નો શિલાલેખ મળ્યો હતો. તેમાં મહારાજ કુમારપાલના સંબંધમાં લખ્યું છે કે 'મહારાજ કુમારપાલે પોતાના પ્રબલ પરાક્રમથી સર્વ શત્રુઓને દળી નાખ્યા, તેની આજ્ઞાને પૃથ્વીપરના સર્વ રાજાઓએ પોતાને મસ્તક ચડાવી. તેણે શાકંભરીના રાજાને પોતાના ચરણોમાં નમાવ્યો[૨૯૩] તેણે ખુદ હથિયાર ધારણ કરી સવાલક્ષ (?ન) પર્યન્ત

૨૯૨ ઓઝાજી જણાવે છે કે 'કુમારપાલ ઘણો પ્રતાપી અને નીતિનિપુણ હતો, તેના રાજ્યની સીમા દૂર દૂર સુધી ફેલાયેલી હતી અને માલવા તથા રાજપૂતાનાના કેટલાએક ભાગો પણ તેને આધીન હતા' (રા ઇ ૧ ૨૧૯)

૨૯૩ કુમારપાલે ચોહાણ રાજા અર્ણોરાજ પર સં ૧૨૦૭ ના ચઢાઈ કરી તેને હરાવ્યો હતો, ને ત્યાંથી ચીતોડની શોભા જોવા જતાં ત્યાંના ભોજરાજ કૃત ત્રિભુવનનારાયણાખ્ય ત્રિમૂર્તિવાળા શિવના મંદિરમાં દર્શન કર્યાં ને તે માટે એક ગામ ભેટ કરી તેનો શિલાલેખ કરાવ્યો તે હાલ મોજૂદ છે (ઓઝાજી ના૰ પ્ર૰ પત્રિકા ભાગ ૩-૧ પૃ ૧૭) આ સમયમાં લગભગ અર્ણોરાજ-આનાના પુત્ર વિગ્રહરાજે (ચોથા વીસલદેવે) તવરો-તોમારો પાસેથી દિલ્હી લીધું ને ત્યારથી દિલ્હીનું રાજ્ય અજમેર રાજ્યનું સૂબા બન્યું (ઓઝાજી રા ઇ ૧,૨૩૪)

૩૭૨ એક દિન એક સ્ત્રીને રાત્રે રોતા સાભળતા કુમારપાલે પથારીમાથી ઉઠી તેની પાસે જઈ રોવાનુ કારણ પૃછયુ તેણી ધના ઢય ગૃહસ્થની સ્ત્રી હતી, તેનો પતિ અને પુત્ર બને મરણ પામ્યા હતા, તેણીએ જણાવ્યુ કે 'રાજ્યનો પૂર્વકાલથી એ ક્રૂર નિયમ ચાલ્યો આવે છે કે સતતિહીન મનુષ્યની મિલકતનો માલિક રાજ્ય છે. આથી મારી સર્વ સપત્તિ રાજ્ય લઇ લેશે તો હુ મારૂ જીવન કેમ વિતાવીશ, આથી મારે પણ આજે મરી જવુ સારૂ છે' મહા રાજે આ સાભળી આશ્વાસન આપી જણાવ્યુ કે 'તુ મર નહિ, રાજા તારૂ ધન લેશે નહિ સુખપૂર્વક તુ તારી જીદગીને ધર્મકૃત્ય કરવામા ગાળ' રાજાએ પછી પ્રજાનો આ ત્રાસ દૂર કરવા અધિકા રીઓને હુકમ આપ્યો કે 'નિષ્પુત્ર મનુષ્યના મરણ પછી તેની સપત્તિ રાજા લઇ લેછે એ નિયમ બધ કરો તેમા ભલે એક બે લાખ શુ પણ એક બે કરોડ રૂપીઆનુ નુકશાન થાય તોયે શુ? આ રીતે અપુત્રોનુ ધન રાજખાલસા થતુ તે બધ કર્યું આ સબધી એક શ્લોક એકે કહેલો તે નોધવા યોગ્ય છે—

अपुत्राण धन गृहणन् पुत्रो भवति पार्थिव ।
त्व तु सतोषतो मुचन् सत्य राजपितामह ॥

—અપુત્રોનુ ધન ગ્રહણ કરનારો રાજા તેનો પુત્ર બને છે, પરતુ આપ તો સતોષપૂર્વક તેને છોડી દેવાથી રાજપિતામહ જ થયા છો

કે આખા હિંદુસ્તાનમા એક કે બીજે પ્રકારે થોડુ ઘણુ માસ, કહેવાતા હિંદુઓ વાપરે છે, છતા ગુજરાતમા તો તેની ગધ આવે તોપણ નાકી નાખે એવી લોકોની વૃત્તિ તે સમયથી બધાયલી તે અદ્યાપિ છે-દ્વયાશ્રય ભાષાતર પ્રસ્તાવના.

૩૬૯ कृपासुन्दर्या सवत् १२१६ मार्गशुदिद्वितीयादिने पाणि जग्राह श्री कुमारपालमहीपाल श्रीमदर्हद्देवतासमक्षम्-જિનમડન કૃત કુમારપાલ પ્રબન્ધ આ સબધમા મોહપરાજય નામનો ૩૫૬ ગ્રન્થ યશપાલ મત્રીએ ૧૨૨૯ ને ૧૨૩૩ વચ્ચે રચ્યો, તે પ્રકટ થયો છે ગા ઓ સી ન ૯

જાય છે એમ પૂછતા તે બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો કે કસાઈને ત્યા વેચવા, કે જેના કંઈ પૈસા આવશે તેથી મારા ઉદરનિર્વાહ કરીશ' આ સાંભળી રાજાને લાગ્યુ કે 'મારા અવિવેકથી જ આ રીતે લોક દિનાના પ્રજા ત્રાસ થાય છે તેથી મારા 'પ્રજાપતિ' એ નામને ધિક્કાર છે!' પોતાના આત્માને ઠપકો આ રીતે આપી રાજભવનમા આવી અધિકારીઓને તેણે ફરમાન જાહેર કરી કે 'જે જીવ પ્રાણિના કંઈ તો નિન્દા થશે, જે પશ્ચાત્તાપ થાય તેને વિશેષ શિક્ષા થશે અને જે હિંસા કરે તો મરણથી વધુ દંડ થશે' આ પ્રકારની આજ્ઞાપત્રિકા આખા રાજ્યમા મોકલાવી અધિકારીઓએ તે વખતે ઉક્ત ફરમાન અમલ જાહેર કરી દીધુ[૨૯૪] આથી મહા મહા-રાજ્યમા–ત્રિકૂટાચલ (ત્રિકા) સુધીમા 'અમારિઘોષણા' કરવામા આવી મદ્યપાનનો પ્રચાર પણ બંધ કરાવ્યો તેમા જે નુકસાન પહોંચ્યુ તે તમામ રાજ્ય સુધી અન્ન આપ્યુ[૨૯૫] યજ્ઞયાગમા પણ પશુઓના બદલે અન્નનો હવન કરવાનુ શરૂ થયુ'

---

૨૯૪ વિ સં ૧૨૦૯ માઘ વદિ ૧૪ શનિવારનો એક શિલાલેખ કિરાડૂથી મળ્યો છે તેમા લખ્યુ છે કે 'શાકંભરી (સાંભર) ના વિજેતા કુમારપાલના વિજય રાજ્યમા સ્વામીની કૃપાથી જેણે કિરાડૂ (કિરાટકૂપ) રાડધડા (લાટહ્રદ) અને શિવ (શિવા)નુ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે એવા રાજા શ્રી આલ્હણદેવ પોતાના રાજ્યમા પ્રત્યેક પક્ષની અષ્ટમી એકાદશી અને ચતુર્દશીના દિને જીવહિંસા ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે'–જુઓ પંડિત વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉકૃત 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્રથમ ભાગ પૃ ૨૮૫ આ આખો લેખ મોહપરાજય (ગા ઓ સી) ના પરિશિષ્ટ ૩મા આપ્યો છે આ ઉપરાંત મારવાડના માંડલિક રત્નપુર ચતુરાશિકના રાજા પૂનપાલદેવનો અમારિદાનનો લેખ પણ ત્યા આપેલ છે

૨૯૫ સદ્ગત પ્રો મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી લખે છે કે 'કુમારપાલે જ્યારથી અમારિઘોષણા કરાવી ત્યારથી યજ્ઞયાગમા પણ માંસબલિ અપાતો બંધ થઈ ગયો, ને યવ તથા ડાંગર હોમવાનો ચાલ શરૂ થયો લોકોને જીવ ઉપર અત્યંત દયા વધી, અને માંસભોજન એટલુ બધુ નિષિદ્ધ થઈ ગયુ

સામન્ત રાજાઓના રાજ્યમા અમારિ ઘોષણા કરી જીવહિંસા બધ કરી[301] નાના મોટા ૧૪૦૦ મદિર બધાવ્યા, તેથી ધર્મ સાધના

વધતી ગઇ અને તેઓ ચૈત્યવાસીઓની શિથિલતા-આચારહીનતાનો પ્રગટપણે વિરોધ કરતા ગયા તેમ તેમ બને વર્ગોમા પરસ્પર ભેદભાવની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને પરિણામે વાદવિવાદની વૃદ્ધિ થઈ શત્રુભાવ જણાવા લાગ્યો ચૈત્યવાસીઓ કે જેમની સખ્યા અને સમાજમા લાગવગ ઘણી પ્રબળ હતી તેઓ આ નવીન ઉત્પન્ન થયેલા વિરોધી વર્ગનો દરેક રીતે બહિષ્કાર કરતા કરાવતા, પોતાની સત્તા નીચે રહેલા જૈન મદિરોમા તેમને પ્રવેશતા અટકાવતા, અને વધારે જોર ચાલતુ ત્યા ગામમા પણ રહેવા માટે કનડતા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યકાલમા આ સ્થિતિમા ઘણોક ફેરફાર થઇ ગયો હતો તો પણ કેટલાક જૂના અને પ્રધાન મદિરોમા હજી પણ તેવીજ સ્થિતિ ચાલતી હતી આજ કારણને લઇને કુમારપાળે પોતાના બધાવેલા આ જાવાલિપુરના 'કુવરવિહાર' નામના મદિરને શુદ્ધાચારી દેવાચાર્યના સમુદાયને સમર્પણ કર્યું હોય તેમ જણાય છે, કે જેથી વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત કરવા-કરાવવા માટે બધાયેલા એ દેવસ્થાનનો બીજા મદિરોની માફક જાગીર તરીકે ઉપયોગ ન થાય અને તે દ્વારા આચારહીનતાને ઉત્તેજન ન મળે ભાવુક યતિવર્ગને, ચૈત્યવાસીઓની સત્તા નીચે રહેલા દેવમદિરોમા દેવદર્શન જવા માટે જે હરક્તો અને કનડગનો થતી, તે દૂર કરવા માટે તે વખતે નવીન ચૈત્યો ઠેકાણે ઠેકાણે તૈયાર થતા હતા, અને તેમને 'વિધિ ચૈત્ય' કહેવામા આવતા હતા આ લેખમા વર્ણવેલુ 'કુમારવિહાર' ચૈત્ય પણ તેમાનુજ એક ગણાવુ જોઈએ" પૃ ૨૪૮-૪૯ વળી જુઓ સ ૧૨૩૦ના વિધિચૈત્ય'નો લેખ જિ ૨, ન ૩૭૮

૩૦૧ आज्ञावर्तिषु मण्डलेषु विपुलेष्वष्टादशस्वादरा—
दब्दान्येव चतुर्दश प्रसृमरा मारी निवार्याजसा ।
कीर्तिस्तम्भनिभाश्चतुर्दशशती सख्यान् विहारास्तथा-
कृत्वा निर्मितवान् कुमारनृपतिर्जैनो निजैनोव्ययम् ॥

—પોતાના તાબાના અઢાર મોટા મડળોના મોટા દેશોમા હિંસારૂપી હિસાને ચૌદ વર્ષ સુધી પોતાના ઓજસ-બળવડે નિવારીને-દૂર કરીને કીર્તિસ્તભ

૩૭૩ આ રાજાનું ધાર્મિક જીવન ધર્મપરાયણ હતું. પોતે જિતેન્દ્રિય અને જ્ઞાનવાન્ હતો. અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો જ્યારથી અપૂર્વ સમાગમ થયો ત્યારથી તેની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મ પ્રત્યે વધુ ને વધુ થતી ગઈ. નિરંતર ધર્મોપદેશ સાંભળવા લાગ્યો અને જૈનધર્મ પ્રત્યે પોતાની શ્રદ્ધા વધતી વધતી દૃઢ થતી ગઈ. છેવટે સંવત્ ૧૨૧૬ના માર્ગશીર્ષની શુક્લદ્વિતીયાને દિને પ્રકટપણે જૈનધર્મની ગૃહસ્થ-દીક્ષા સ્વીકારી—જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો. તેના સમયમાં તેની પ્રેરણાથી ઉપકેશ ગચ્છના કક્કસૂરિએ ક્રિયાહીન ચૈત્યવાસીઓને ગચ્છ બહાર કર્યા હતા. તે રાજાએ ૭ વખત સંઘ સાથ અને શત્રુંજયાદિ જૈન તીર્થની યાત્રા કરી હતી[૨૯૬] ત્યાં ત્યાં જૂનાં મંદિર હતાં ત્યાં તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ૧૬૦૦ જીર્ણોદ્ધાર, ૧૪૪૪ નવા જિનમંદિરો પર કળશ ચડાવ્યા.

૩૭૪ ઠેકાણે ઠેકાણે જિનમંદિરો બંધાવ્યાં તેમાં સૌથી પ્રથમ પાટણમાં શ્રીમાન મંત્રી ઉદયનના પુત્ર મંત્રી વાગ્ભટે (બાહડે), વાયડ વંશીય ગર્ગ શેઠના પુત્ર આદિની દેખરેખ નીચે 'કુમારવિહાર' નામે ૨૪ જિનનું મંદિર બંધાવ્યું[૨૯૭] પછી પોતાના પિતા ત્રિભુ-

---

૨૯૬ કુમારપાળની યાત્રાનું વર્ણન લીંબડી ભંડારમાં એક ત્રુટક કથાની જૂની પ્રતમાં આપ્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે તે યાત્રામાં રાણી ભૂ(ભો)પલ દેવી, પુત્રી લીલૂ, દોહિત્રીઓ, પ્રતાપમલ, ઉદયન સુત વાગ્ભટ (બાહડ), પરમાર કપર્દિ રાજા, પાલ્હણપુર વસાવનાર રાજા સલુ? (પાલ્હણ-પ્રહ્‌લાદન), ષડ્‌ભાષા ચક્રવર્તી શ્રીપાલ શાહ-નાગ શેઠ સુત આભડ, છન્નુ-લક્ષાધિપતિ છાડાક અને ઘણા કોટિધ્વજ શેઠ સાથે હતા (પો ૨૪૭ ભાઇએ કરેલી લી ભં ની ટીપ—જૈનશ્વે કૉન્ફરન્સ ઑફિસ) ગિરનાર અને શત્રુંજયની એક યાત્રાનું વર્ણન કુમારપાલપ્રતિબોધમાં છે.

૨૯૭ જુઓ કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં તેનું ટુંક વર્ણન—અષ્ટાપદ સમાન ૨૪ જિનાલયથી રમણીય, સુવર્ણ ધ્વજદંડવાળું, ચંદ્રકાંતમય પાર્શ્વનાથની મૂલ પ્રતિમાવાળું ને તે ઉપરાંત સોના રૂપા તથા પીતળની અન્ય અનેક પ્રતિમાવાળું હતું વળી આ મંદિરનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કુમારવિહાર શતકમાં રામચંદ્ર ગણિએ કર્યું છે તે જુઓ.

બ્રાહ્મણો હતા તેમણે પુરોહિતાઈ છોડી નહોતી[૩૦૨] કુમારપાલ સાથે અન્ય રાજ્યનગોનો સબધ પણ પૂર્વવત્ સારો રહ્યો હતો કુમારપાલ પોતાના ગુરૂ શ્રી હેમચદ્રાચાર્યના મૃત્યુ પછી ૭ મહિને સ ૧૨૩૦ મા ૮૦ વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવી સ્વર્ગસ્થ થયો

૩૮૧ તેના રાજ્યની કેટલીક ઘટનાઓ નોધીએ—સ ૧૨૦૧ મા આબુપરની વિમલવસહીની ભમતીમા તેના મૂલસ્થાપક વિમલ મત્રીના મોટા ભાઇ નેઢના પુત્ર મત્રી લાલિગના પુત્ર મત્રી મહિન્દુકના પુત્ર મત્રી દશરથે નેમિનાથનાબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી સ ૧૨૦૪ મા તે વિમલમત્રીના મોટા ભાઈ નેઢના બીજા પુત્ર ધવલના પુત્ર આનદના પુત્ર પૃથ્વીપાલ મત્રીએ તે પ્રસિદ્ધ વિમલવસહી નામના મદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો[૩૦૩] તે વખતે ધનેશ્વરસૂરિશિષ્ય શ્રીચદ્રસૂરિ હાજર હતા

૩૮૨ મેડતા પાસેના ફલવર્દ્ધિપુર (ફલોધી)ના પારસ શ્રાવકે ત્યા નીકળેલી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ માટે વાદિદેવસૂરિના કહેવાથી એક પ્રાસાદ કરાવ્યો અને તે આચાર્યે ઉક્ત વર્ષ સ ૧૨૦૪મા તે પ્રાસાદમા તે બિબની પ્રતિષ્ઠા કરી[૩૦૪]

૩૮૩ આ ઉપરોક્ત પૃથ્વીપાલ અને દશરથ કુમારપાલના મત્રિઓ હતા ઉપરાત તેના રાજ્યમા સિદ્ધરાજના જૈન મત્રિઓ કાયમ હતા ઉદયન મત્રીને તેણે મહામાત્ય બનાવ્યો, તેને સોરાષ્ટ્ર જીતવા મોકલ્યો હતો અને ત્યા સ ૧૨૦૫ કે ૧૨૦૮ મા તેનુ અવસાન થયુ તે મત્રીના પુત્ર અબડ દડનાયકે કોકણના કદબવશીય રાજા મલ્લિ-

---

૩૦૨ એમ ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર દેવના 'સુરથોત્સવ' કાવ્ય પરથી જણાય છે—ઓઝા રા૦ ઈ પ્રથમ ભાગ પૃ ૧૧૪ ટિપ્પણ

૩૦૩ ત્યાનો શિલાલેખ—જુઓ મુનિ કલ્યાણવિજયનો 'આબુના જૈન શિલાલેખો'એ લેખ 'જૈન' તા ૯-૧૦-૨૭ પૃ ૭૦૭

૩૦૪ ઉપદેશસપ્તતિકા—સોમ ઉપદેશ

નોંધ ટિપ્પણમાંથી વિશેષ વાંચો ૨૧ જ્ઞાન-ભંડારો કરાવ્યા જુઓ પારા ૩૮૮

૩૭૭ કુમારપાલ વિવેક દૃષ્ટિ રાખી પોતાની રાણી સિવાય સર્વ સ્ત્રીઓમાં બહેન સમજતો. મહારાણી ભોપલદેવીના મૃત્યુ પછી આ જન્મ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કર્યું. રાજ્યલોભથી પરાઙ્મુખ હતો. મદ્યપાન તથા માંસ ને અભક્ષ્ય પદાર્થનું ભક્ષણ કરતો નહોતો. દીન દુખીયા અને અનાથોને નિત્ય દાન આપતો. નિર્ધન અને અસમર્થ શ્રાવકોના નિર્વાહ માટે દર વર્ષે લાખો રૂપિયા ખર્ચતો. લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરી જૈન શાસ્ત્રોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

૩૭૮ કુમારપાલે અનાથ અને અસમર્થ શ્રાવક આદિ જીવોના ભરણપોષણ અર્થે એક સત્રાગાર બંધાવ્યું કે જેની અંદર વિવિધ જાતનાં ભોજનો અને વસ્ત્રાદિ તેના અર્થીઓને આપવામાં આવતાં હતાં. તેમજ તે સત્રાગારની પાસે જ એક પૌષધશાળા બંધાવી કે જેની અંદર રહીને ધર્માર્થી જનો ધર્મધ્યાન કરીને પોતાનું જીવન શાંત રીતે વ્યતીત કરી શકે. સત્રાગાર અને પૌષધશાળાનો કારભાર ચલાવવા માટે શ્રીમાન વણિક નેમિનાગના પુત્ર અભયકુમારની યોજના કરી હતી. તે શ્રેષ્ઠી બહુ સત્યવંત, દયાશીલ, સરલસ્વભાવ અને પરોપકારપરાયણ હતો. તેની આવા પુણ્યદાયક કાર્ય ઉપર થયેલી યોગ્ય નિમણૂકને જોઈ કવિ સિદ્ધપાલે રાજાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી હતી. ('કુમારપાલ પ્રતિબોધ')

૩૭૯ એક દરે એક અંગ્રેજ વિદ્વાન (ટૉડ)ના શબ્દોમાં 'કુમારપાલે જૈન ધર્મનું ઘણી ઉત્કૃષ્ટતાથી પાલન કર્યું અને સમસ્ત ગુજરાતને એક આદર્શ જૈન-રાજ્ય બનાવ્યું'

૩૮૦ તેના જૈન ધર્મના સ્વીકારથી તેના પુરોહિતો કે જે નાગર

જેવા ચો સો મોટા વિહારો (જૈનમંદિરો) બનાવીને જૈન કુમારનૃપતિએ પોતાના પાપનો નાશ કર્યો

સૂરિના હાથે[309] સં ૧૨૧૧માં ત્યાં અનુપમ પ્રતિષ્ઠા કરાવી તેમાં એક ક્રોડ અને સાડા લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો [310]

૩૮૫ તેજ પ્રમાણે દંડનાયક અંબડે ભરૂચમાં શકુનિકા-વિહાર (મુનિસુવ્રત સ્વામિનું ચૈત્ય) નામના પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન તીર્થનો ઉદ્ધાર કરી ભવ્ય જૈનમંદિર બંધાવ્યું ને તેમાં હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી [311]

૩૮૬ ઉદયન મંત્રીના ત્રીજા પુત્ર ચાહડને 'રાજઘરટ્ટ'નું બિરૂદ મળ્યું હતું, (પ્ર ચિં) અને ચોથા પુત્ર સોલ્લાકને સત્રાગાર પર નિયત કરવામાં આવ્યો હતો અને તેને 'સામંતમંડલીસત્રાગાર' નું બિરૂદ અપાયું હતું (જિનમંડન કુ પ્ર પૃ ૭૬) ચાહડ (? બાહડ) નો પુત્ર કુમારસિંહ કુમારપાલનો કોષ્ઠાગારાધિપતિ—કોઠારી હતો (જુઓ જિ ૨, અનવલોકન પૃ ૮૪ થી ૯૬)

---

૩૦૯ જુઓ પ્રબંધચિંતામણી, પણ પ્રભાવક ચરિતમાં સં ૧૨૧૩નો સંવત્ આપ્યો છે —

शिखीन्दुरविवर्षे (१२१३) च ध्वजारोपे व्यधापयत् ।
प्रतिमा सप्रतिष्ठा स श्री हेमचन्द्रसूरिभिः ॥ પૃ ૩૩૬

૩૧૦ જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત शत्रुंजयतीर्थोद्धारप्रबन्ध-નો ઉપોદ્‌ઘાત પૃ ૨૮

૩૧૧ જુઓ સોમપ્રભકૃત કુમારપાલ પ્રતિબોધ —'વળી એક વાત જગ પ્રસિદ્ધ છે કે પૂર્વે ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) નગરમાં એક પક્ષિણી ગુરૂએ આપેલ નમસ્કારનું સ્મરણ કરીને મરણ પામી તે સિંહલદ્વીપના રાજાની સુદર્શના નામે પુત્રી થઈ, ત્યાં શ્રાવકે કહેલ નમસ્કાર સાંભળતાં તે જાતિસ્મરણ પામી, એટલે ભરૂચમાં આવી તેણે શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામિનું 'શકુનિકા વિહાર' નામે ઉન્નત ચૈત્ય કરાવ્યું ત્યાં મેં (હેમચંદ્રે) પૂજ્ય ગુરૂ મહારાજની સાથે જઇ, તે જિનને વંદન કરી અંબડ દંડનાયને આદેશ કર્યો, તેથી તે વિહારને તેણે નવું બંધાવ્યું—પુનરૂદ્ધાર કર્યો' પૃ ૪૭૭, ભાષાંતર પૃ ૪૩૧ વળી જુઓ પ્રભાવકચરિત હેમચંદ્રસૂરિ પ્રબંધમાં અંબડની હકીકત પૃ ૩૩૯-૪૦ શ્લોક ૭૨૩ થી ૭૬૩, તથા પ્રબંધચિંતામણી

કાન્હડ પર બીજી સવારી કરી જય મેળવ્યો હતો અને તેથી કુમારપાલે તેને 'રાજપિતામહ'ની પદવી આપી હતી.[305] ઉદયનનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાગ્ભટ (બાહડ) યોદ્ધા હતો, તેમજ તે સાહિત્યનિપુણ હતો એમ તેણે વાગ્ભટાલંકાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો ગણીએ[306] તો અનુમાન કરી શકાય. તેને કુમારપાલે 'મહત્ત રાજકાર્ય વ્યાપારમાં અમાત્ય' બનાવ્યો હતો, ને ઉદયન પછી તેણે 'મહામાત્ય' પદ વાગ્ભટને આપ્યું હતું અને કુમારપાલના અંત સુધી તે એ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત રહ્યો હતો.[307]

૩૮૮ મહામાત્ય બાહડે (સં. વાગ્ભટ) કુમારપાલના રાજ્યમાં પોતાના પિતા ઉદયનમંત્રીની ઇચ્છાનુસાર શત્રુંજયપરનું મુખ્યમંદિર[308] જે લાકડાનું હતું તે જીર્ણ થવાથી તથા તે બળી જાય તેવો ભય ટાળવાના હેતુથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા તેનું પાકા પત્થરનું મંદિર બનાવ્યું. [illegible] તે તૈયાર થયું, પછી તે મંત્રીએ પાટણથી મોટો સંઘ કાઢી ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર-

---

305 પ્રબંધચિંતામણિ, સુકૃતસંકીર્તન, વસન્તવિલાસ જુઓ.

306 વાગ્ભટાલંકારનો કર્તા વાગ્ભટ તે સોમનો પુત્ર હતો ને તેણે જયસિંહના રાજ્યમાં તે રચ્યો એમ કદાચિત્ જણાય છે (જુઓ પાન ૩૨૦)

307 જુઓ જયસિંહકૃત કુમારપાલચરિત અને જિનમંડનકૃત કુમારપાલ પ્રબંધ. શ્રીજિનવિજયનું અવલોકન પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨, પૃ. ૮૯

308 ગુજરાતમાં પૂર્વકાલમાં ઘણું કરી લાકડાનાં મકાનો બંધાતાં હતાં એનો નિર્ણય આ મંદિર સંબંધી મેરૂતુંગે 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં આપેલ વૃત્તાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે. ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની વલભી નગરીના ધ્વંસાવશેષોમાં પત્થરનું નામ જરાપણ ઉપલબ્ધ નથી તે પરથી પુરાતત્ત્વવેત્તાઓનું એવું અનુમાન છે કે આ દેશમાં પહેલાં લાકડાં અને ઈંટનાં જ મકાન બંધાતાં હતાં.

लेखिता । योगशास्त्र वीतरागस्तवद्वात्रिंशत्प्रकाशा सौवर्णाक्षरा हस्त पुस्तिकाया लेखित्ता । सप्तशतलेखग्मा लिखति ॥ कु प्र पृ ९६-९७ ઉપદેશ તરંગિણીમા ૨૧ જ્ઞાનકોશ સ્થાપ્યાનુ જણાવ્યુ નથી, કિંતુ જન આગમની સાત પ્રતિઓ તથા હેમચંદ્રકૃત ગ્રંથોની એકવીસ પ્રતિઓ લખાવ્યાનુ જણાવ્યુ છે —

श्री कुमारपालेन सप्तशतलेखकपार्श्वात् ६ लक्ष ३६ सहस्रागमस्य सप्त प्रतय सौवर्णाक्षरा श्री हेमाचार्य प्रणीत व्याकरण चरित्रादि ग्रथा नामेकविशति प्रतयो लेखिता ॥ पत्र १४० ॥

સ્વ સાક્ષર શ્રી ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલે 'પાટણના ભંડારો' એ નામના લેખમા જણાવ્યુ હતુ -"ગૂજરાતના મહારાજા કુમારપાલ કે સિદ્ધરાજના સમય પહેલાં જૈન ભંડારો હતા કે નહિ હતા તો કયા હતા તેની માહિતી મળી શકતી નથી, છતા જૈન ગ્રંથો તો વિક્રમની છઠ્ઠી સદીમા લખાયા હતા (દેવર્ધિગણિના સમયમા) એ નિર્વિવાદ છે અને તે હિંદપર અનેક વિદેશી હુમલાઓ થયા હતા તેથી છઠ્ઠા, સાતમા આઠમા સૈકામા બૌધ્ધોનુ જોર, કુમારિલ ભટ્ટ અને ત્યારપછી શંકરાચાર્યનો ઉદ્ભવ, આરબોનુ સને ૭૧૨મા સિંધ દેશનુ જીતી લેવુ વગેરે અનેક કારણોથી અગ્નિ, જળ અને જંતુઓને વશ થઇ ઘણે ભાગે નાશ પામ્યા હતા ત્યાર પછી "કુમારપાલે" ૨૧ ભંડારો અને રાજા વીરધવલના પ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલે ૧૮ ક્રોડના ખર્ચે મોટા ત્રણ ભંડારો સ્થાપેલા હતા, પરંતુ અત્યંત દિલગીરીની વાત છે કે આ મહત્વના ભંડારોનુ એક પણ પુસ્તક પાટણના ભંડારોમા જોવામા આવતુ નથી આના કારણમા કલ્પતા જણાય છે કે કુમારપાલની ગાદીએ આવનાર અજયપાલ જૈનો અને જૈનધર્મનો એટલો બધો દ્વેષી બન્યો હતો, કે જૈન સાહિત્યનો નાશ કરવામા તેણે પોતાની બધી કોશીષ કરી હતી આથી ઉદયન નામના જૈન મંત્રી(ના પુત્ર આમ્રભટ) તથા બીજાઓ તે સમયે પાટણથી બહાર ખસેડી જેસલમીર લઈ ગયા હતા જેસલમીરમા તાડપત્રોની નકલો મુખ્ય કરીને પાટણમાની છે "-'લાઇબ્રેરી મિસેલની'-જુલાઇ-અકટોબર સને ૧૯૧૫ પૃ ૨૫ આ હકીકતના પુરાવા માટે જુઓ તેની તૈયાર કરેલી 'જેસલમેર સૂચી' (ગા ઓ સીરીઝ)

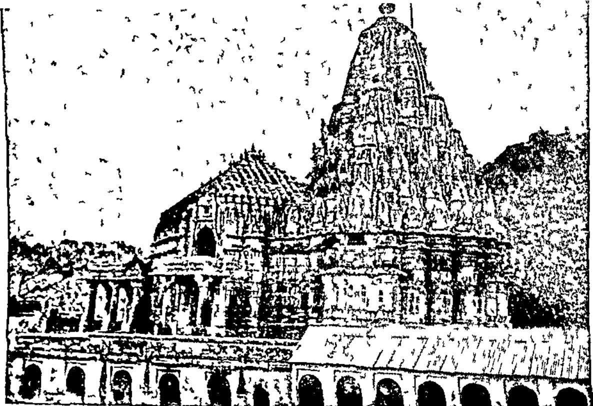
૨૮૭ શ્રીમાળી જૈન-ગણિકાના પુત્ર આનંદને કુમારપાળે જ્ઞાનકોશનો ઉત્તરાધિકાર સોંપ્યો હતો અને તે આનંદે (આમ્રાકે) સં ૧૨૨૨ માં ગિરનાર પર પગથિયાં કરાવ્યાં હતાં–એટલે પગથિયાં બંધાવ્યાં હતાં ૩૧૨

૨૮૮ કુમારપાળે એકવીશ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યાની તથા પોતાના ખાનગી પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમગ્રંથો અને આચાર્ય હેમચંદ્ર-વિરચિત યોગશાસ્ત્ર-વીતરાગસ્તવની હાથપોથી સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાની નોંધ કુમારપાળ પ્રબંધાદિમાં છે ૩૧૩

---

૩૧૨ રૈવતકલ્પ (પ્રાચીન તીર્થ કલ્પસંગ્રહ ૫ (ગિટ ૫)માં જણાવ્યું છે કે સં ૧૨૨૦ માં સોરઠના દંડાધિપ શ્રીમાળી આંબડે (આમ્રભટે) ગિરનાર પર પાજ કરાવી, પણ આ સંવતમાં કંઈક ભૂલ લાગે છે કારણ કે આંબડે સં ૧૨૨૨ અને ૧૨૨૩ માં પાજ કરાવી એમ ગિરનાર પરના તે સાલના બે શિલાલેખો બતાવે છે (નં ૫૦-૫૧ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૨) આ સંબંધમાં ઘટના એ થઇ કે કુમારપાલ સંઘસમેત શત્રુંજયની યાત્રા કરી ગિરનાર તીર્થપર ગયો તે વખતે પર્વત પર ચડવા બારિયો રસ્તો ન હોવાથી પર્વત પર ચડી ન શક્યો ને તીર્થપતિ નેમિનાથના દર્શન ન કરી શક્યો તેથી ખેદ થતાં પોતાના સભાસદોને કહ્યું કે પર્વતપર ચડવા પાજ કોણ બંધાવી આપે તેમ છે? ત્યારે મહા-કવિ સિદ્ધપાલે કહ્યું આમ્ર (અસલ નામ આંબડ યા આભાક)નું નામ આપ્યું તેથી કુમારપાલે તેને સુરાષ્ટ્ર વિપતિ બનાવ્યો ને તેણે તે કાર્ય પૂર્ણ કર્યું જુઓ સોમપ્રભસૂરિનો સં ૧૨૪૧ માં રચેલ कुमारपाल प्रतिबोध ગ્રન્થ-વિહારનો આંબડે ઉદ્ધાર કર્યો તે બીજો ઉદ્ધાર કરી શકાય કારણ કે તેની પહેલાં આય ખાટના વંશમાં થયેલ વિજયસૂરિએ ઉક્ત મુનિસુવ્રત સ્વામીના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર પ્રથમ કરાવ્યો હતો જુઓ તે સૂરિનો પ્રબંધ—પ્રભાવકચરિત.

૩૧૩ जिनागमाराधनतत्परेण राजर्षिणा एकविंशति ज्ञानकोशा कारापिता । एकादशाङ्ग द्वादशोपाङ्गादि सिद्धान्तप्रतिरेका सौवर्णाक्षरै

કુમારપાલનું અજીતનાથ મંદિર-તારંગા પારા ૩૭૪-૩૭૬ પૃ ૨૬૪-અ
[By Courtesy of B B & C I Ry]

લામ,) નન્દી ટીકા[૩૧૪] (જે, પી ૩,૩૫ અને ૩૩ આ૦ સમિતિ ન ૧૬ અને ન ૪૪), પિંડનિર્યુક્તિ વૃત્તિ (જે, દે લા ન ૪૪) પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ, (જે, પી ૩,૧૦૦ આ૦ સમિતિ ન ૧૯ અને ૨૦), બૃહત્કલ્પ પીઠિકા (જે), ભગવતી દ્વિતીય શતકવૃત્તિ, રાજપ્રશ્નીય વૃત્તિ (જે), વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ, વ્યવહાર સૂત્ર વૃત્તિ (તાડપત્ર રી૦ ૧૮૭૨-૭૩ ન ૧૩૧-૩૨, તાડપત્ર રી૦ ૧૮૮૧-૮૨ ન એ ૧૦, જે૦, પી ૨,૧૩, પી ૩,૬૩ અને ૧૫૭), અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તિ (જે૦, પી ૩,૧૭૩ આ૦ સમિતિ ન ૨૪) રચી, વળી આગમ સિવાયના ગ્રંથો—જિનભદ્રક્ષમાશ્રમણકૃત ક્ષેત્રસમાસ પર ટીકા (જે૦ તાડપત્ર કી ૨,૧૬, વે૦ ન ૧૫૮૯-૯૧ પ્ર૦ જૈન ધ૦ સભા), કર્મપ્રકૃતિ એ શિવશર્મસૂરિકૃત ૪૧૫ ગાથાના પ્રાચીન કર્મગ્રંથ પર ટીકા—કે જેમાં પંચસંગ્રહ અને ચંદ્રમહત્તરની ટીકા, અનુયોગદ્વાર ચૂર્ણિ અને વિશેષણવતીનો પોતે ઉલ્લેખ કર્યો છે (પી ૩,૪૯, કી ૨, ન ૩૯૭ વે૦ ન ૧૫૮૭ પ્ર૦ જૈન ધ૦ સભા તથા દે૦ લા૦ ન ૧૭) ધર્મસંગ્રહણી ટીકા (દે લા ન ૩૯ અને ૪૨) ધર્મસાર ટીકા, ચંદ્રર્ષિમહત્તરકૃત પંચસંગ્રહપર વૃત્તિ (જે૦), ષડશીતિ વૃત્તિ, (પા૦ સૂચિ ન ૫૫) સપ્તતિકા (છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ) પર ટીકા (પી ૩, ૭૧, પી ૪, ૧૨૮, તાડપત્ર કી ૨, ૪૭) આદિ ટીકા રચી છે અનંત ગ્રંથમાં મુષ્ટિ વ્યાકરણ એ નામનું શબ્દાનુશાસન ૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ (તાડપત્ર કી ૨, ૪૫, પા સૂચિ ન ૫૪) રચ્યું છે (જે૦ સૂચિ પ્ર૦ પૃ ૨૦)

---

૩૧૪ નંદી ટીકામાં મલયગિરિએ શાકટાયન સંબંધી ઉલ્લેખ કર્યો છે કે शाकटायनोऽपि यापनीययतिग्रामाग्रणि: स्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तावादौ भगवत: स्तुतिमेवमाह આ પરથી શાકટાયન અને તેના વ્યાકરણનો પત્તો લાગે છે ને તેમનો કાલનિર્ણય કરવામાં સરળતા મળે છે શ્રી જિનવિજયનો લેખ.

પ્રકરણ ૫ મું.

કુમારપાલનો સમય. (ચાલુ)

સં. ૧૧૯૯–૧૨૩૦

पद्मासद्म कुमारपालनृपतिर्जज्ञे स चन्द्रान्वयी
जैनं धर्ममवाप्य पापशमनं श्री हेमचन्द्राद् गुरो ।
निर्वीराधनमुज्झता विदधता द्यूतादिनिर्वासनं
येनैकेन भटेन मोहनृपतिर्जिग्ये जगत्कण्टक ॥

—જે લક્ષ્મીનુ નિવાસસ્થાન છે એવો ચન્દ્રવંશી કુમારપાલ જન્મ્યો કે જે એકજ વીર શ્રી હેમચન્દ્ર ગુરૂ પાસેથી પાપનું શમન કરનારા જૈન ધર્મ પ્રાપ્ત કરીને અપુત્રનું ધન છોડી દઇ અને દ્યુતાદિને દેશવટો આપીને જગતના કંટક એવા મોહનૃપને જીત્યો.

—યશઃપાલકૃત મોહરાજપરાજય

૩૮૯ સાહિત્ય–પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરતાં શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય અગ્રપદ ભોગવે છે, તેમના જીવન વગેરે સંબંધમાં પછીના બે પ્રકરણમાં જોઇશું. તેમના સમકાલીન સદ્વિદ્યાગી મલયગિરિ બહુ જબરા સંસ્કૃત ટીકાકાર થયા. મલયગિરિએ પોતાની અનેક કૃતિઓમાં પોતાનો કંઈ પણ પરિચય કે રચ્યા સંવત્ પણ આપેલ નથી, પણ અમુકમાં 'કુમારપાલ રાજ્યે' એમ જણાવ્યાથી તેમજ પોતાના શબ્દાનુશાસન વ્યાકરણમાં 'अरुणत् कुमारपालो ऽरातीन्' એ ઉદાહરણ આપેલ છે તેથી કુમારપાલના સમયમાં મુખ્યપણે થયા એમ ગણી શકાય. તેમણે મુખ્યપણે આગમો પર ટીકા રચી તે આ પ્રમાણે—આવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિ (જૈ૦,), ઓઘનિર્યુક્તિવૃત્તિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા (જૈ૦, પી ૩,૧૫૪), જીવાભિગમવૃત્તિ (જે, દે લા ન ૫૦) જ્યોતિષ્કરંડ ટીકા (જે, કી ૨, ન ૩૭૮ પ્ર૦ ર૦ કે૦ રત-

૩૯૭ કુમારપાલના રાજ્યમાં અનેક ગ્રંથોની પ્રતો તાડપત્ર પર લખાઇ તે પૈકી નીચેની જેસલમેરના ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે— સં ૧૨૦૧માં ભૃગુકચ્છમાં હરિભદ્ર કૃત ન્યાયપ્રવેશટીકાની (જે ૮), શાંતિભદ્રકૃત સંગ્રહણીવૃત્તિની (જે ૨૦), તથા પ્રમાલક્ષણની (જે ૧૭), સં ૧૨૦૨માં રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર વિરચિત સ્વોપજ્ઞ દ્રવ્યાલંકાર ટીકાની (જે ૧૧), સં ૧૨૦૫માં કાવ્યકલ્પલતાવિવેકની (જે ૨૨), સં ૧૨૦૬માં હૈમલઘુવૃત્તિની (જે ૧૪), સં ૧૨૦૭માં રૂદ્રપલ્લીય સમસ્થાનમાં ગોવિંદચંદ્રના રાજ્યમાં વાસવદત્તાની (જે ૫), સર્વધર કૃત સ્યાદ્વાદ્નક્રિયાની (જે ૫) તથા પલ્લી (પાલી)નો ભંગ થતા રચિત ગ્રંથ અભયદેવકૃત પંચાશક વૃત્તિની અજયમેરૂમાં (જે ૬), સં ૧૨૧૦માં વિમલસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રકીર્તિગણિએ ધર્મઘોષસૂરિના મધ્યમાંથી ત્રીકજૈના સિદ્ધાંતના વિષયો જેમાં એકઠા કર્યા છે એવા સિદ્ધાંતવિચાર-સિદ્ધાંતોદ્ધારની (પી ૧, ૩૩) તથા અજયમેરૂ (અજમેર)માં વિગ્રહરાજના રાજ્યમાં હરિભદ્રકૃત ઉપદેશપદ પરની વર્ધમાનસૂરિ કૃત ટીકાની (જે ૭), સં ૧૨૧૫માં રાજાનક મમ્મટ અને

૩૫૦ કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકના આરંભમાં સં. ૧૧૯૯ માં માઘ શુ. ૧૦ ગુરુએ મંડલિપુરિ (માંડલ) માં કુમારપાલના રાજ્ય પ્રારંભમાં [illegible] શ્લોકપ્રમાણ પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથ ચરિત લક્ષ્મણગણિએ રચ્યું (પં૦ હરગોવિન્દદાસ સંશોધિત પ્ર. જૈનવિવિધ સાહિત્યશાસ્ત્રમાલા ગ્રં. ભાગ આ૦ સભા) તે કર્તા મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય અને શ્રીચંદ્રસૂરિના ગુરુભાઈ થાય.

૩૫૧ સં. ૧૨૦૪ માં જિનભદ્રે ઉપદેશમાલા કથા, સં. ૧૨૦૭ માં ચંદ્રકુલના પ્રદ્યુમ્નસૂરિ શિષ્ય ચંદ્રસેને ઉત્પાદસિદ્ધિ નામનું પ્રકરણ સટીક ([illegible] પી. ૩, ૨૦૯), સં. ૧૨૧૬ માં નેમિચંદ્રે પ્રાકૃતમાં અનંતનાથચરિત, સં. ૧૨૨૬ માં કનકચંદ્રે (?) [illegible] પર ટિપ્પણ, સં. ૧૨૨૯ માં [illegible] શીલભાવના વૃત્તિ એમ અનેક અનેક ગ્રંથો રચ્યા.

૩૫૨ ષડ્ભાષા ચક્રવર્તી મહાકવિ શ્રીપાલ સંબંધી અગાઉ આપણે જોઈ ગયા (પારા ૩૨૧) તેનો પુત્ર સિદ્ધપાલ પણ મહાકવિ હતો. તેના વસતિગૃહમાં મોટા મોટા વિદ્વાન જૈન સાધુ—આચાર્યો નિવાસ કરતા હતા ને કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર અને શ્રેય સુહૃદ હતો અને તેની પાસેથી તે રાજા આનંદદાયક અને નિવૃત્તિ-જનક વ્યાખ્યાન કોઈ કોઈ વખત સાંભળતો હતો. આવું એક વ્યાખ્યાન તેની વસતિમાં રહી સં. ૧૨૪૧ માં સોમપ્રભસૂરિએ પૂર્ણ કરેલા કુમારપાલ પ્રતિબોધ નામના ગ્રંથમાં છે. તે કવિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ અને મૂલરાજની રાજસભામાં એટલે સં. ૧૨૧૧ થી ૧૨૫૦ સુધી વિદ્યમાન હતો.[૩૧૫]

---

૩૧૫ જુઓ સોમપ્રભસૂરિકૃત શતાર્થ કાવ્ય શ્લોક ૯૮, વળી આ કવિકુટુંબના સંબંધમાં જુઓ શ્રી જિનવિજયની દ્રૌપદી સ્વયંવર નામે સિદ્ધપાલના પુત્ર કવિ વિજયપાલ રચિત નાટકની પ્રસ્તાવના (પ્ર૦ આ૦ સભા) સિદ્ધપાલ માટે સોમપ્રભ સૂરિના સુમતિનાથ ચરિત અને કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રાય એક પ્રકારની પ્રશસ્તિમાં શ્રીપાલ સંબંધી કહી પછી જણાવ્યું છે કે—

सूनुस्तस्य कुमारपालनृपतिप्रीते पद धीमता—
मुत्तम कविचक्रमस्तकमणि श्री सिद्धपालोऽभवत् ।

-प्रधान) करेलो हतो ३१७ ते कवि-मत्रीए स १२१६ मा सामुद्रिक तिलक नामना सामुद्रिक पर ग्रथनी रचना करी के तेमा तेना पुत्र जगद्देवे समर्थन कर्युं (वे न ४०१, ली० दा २७ न ६७)

३८६ चद्रगच्छीय (राजगच्छीय) अभयदेवसूरि-धनेश्वर-अजितसिंह-वर्धमान-चद्रप्रभ-भद्रेश्वर सूरि शिष्य हरिभद्राचार्यथी (आचार्यपदने) प्राप्त थयेला जिनचद्रसूरिना शिष्य विजयसिंहसूरि थया तेमणे उमास्वाति वाचकना रचेला जबूद्वीप समास पर विनेयजनहिता टीका (प्र० सत्यविजय ग्रथमाला न २) स १२१५ मा शरद ऋतुमा पालीमा साहार श्रेष्ठिना घरमा रहीने रची हती, तेमा पोताना गुरु तरीके वर्धमानसूरि शिष्य जिनचद्रगणिने पण कर्ताए स्वीकार्या छे आ जिनचद्रना शिष्यो सर्वदेव, प्रद्युम्न अने यशोदेव सूरिओ हता (का वडो न ११६) जैन-ग्रथावलीमा जणावेल जिनभद्रगणिना क्षेत्रसमास पर वि. स. १२१५ मा त्रण हजार (?) श्लोक प्रमाण वृत्ति रचनार विजयसिंहसूरि आ सूरिथी भिन्न व्यक्ति कदाच नहि होय ३१८

३८७ वड-बृहद् गच्छमा थयेला जिनचद्रसूरिना बे शिष्य नामे अब (आम्र)देवसूरि (जुओ पारा न ३५४) अने श्रीचद्रसूरि ते पैकी श्रीचद्रसूरिनाशिष्य हरिभद्रसूरि थया ते गूर्जर राजधानी पाटणमा घणो काल रह्या जणाय छे, अने राजमत्रीओ साथे विशेष परिचय तेमनो हतो, ए पण स्पष्ट छे सिद्धराज अने कुमारपाल बने राजाना महामात्य मत्री पृथ्वीपालनी प्रार्थनाथी आ आचार्ये चोवीसे जैन तीर्थंकरोना चरित्र प्राकृत अपभ्रशादि भाषामा रच्या

---

३१७ श्रीमान् दुर्लभराजस्तदपत्य बुद्धिधाम सुरगिरमूत् ।
य श्री कुमारपालो महत्तम क्षितिपति कृतवान् ॥
—सामुद्रिकतिलक

३१८ प डित लालचद्रनो 'सिद्धराज अने जैनो' ए नामनो लेख जैन दा० २२-१-२८ पृ १८

૩૫૩ ચંદ્રગચ્છમાં સર્વદેવસૂરિના સંતાનીય જયસિંહસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા. તેમણે અણહિલવાડપુર (પાટણ) માં કર્પૂર પટ્ટાધિપ પુત્ર સોમેશ્વરના ઘરની ઉપરની ભૂમિના વસતિસ્થાન રહી તેના કુટુંબીઓની પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૧૮ માં આસો શુ. ૭ બુધવારે સનત્કુમારચરિત્ર પ્રાકૃત આઠ હજાર શ્લોક-પ્રમાણમાં રચ્યું. તેની પ્રથમ પ્રતિ હેમચંદ્રગણિએ લખી. કર્તાએ છેવટે પોતાના ગુરુભાઇઓ નામે યશોભદ્રસૂરિ, યશોદેવસૂરિ, શ્રીચંદ્રસૂરિ અને જિનેશ્વરસૂરિના નામ આપેલા છે (આની તાડપત્રની પ્રત પા. ભં. માં છે. પં. લાલચંદનો નિબંધ અને તેનો એ લેખ જૈન તા. ૨૦-૫-૨૮ પૃ. ૩૭૬) આ ગ્રંથમાં કર્તાએ પ્રારંભમાં કવિપ્રશંસામાં પૂર્વના હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધમહાકવિ, અભયદેવસૂરિ, ધનપાલ, દેવચંદ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, દેવભદ્રસૂરિ અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની કૃતિઓનું સ્મરણ કરી તેમની ગુણસ્તુતિ કરી છે.

૩૫૪ આ સમયમાં રાજગચ્છીય અભયદેવસૂરિ-ધનેશ્વર-અજિતસિંહ-વર્દ્ધમાન-શીલભદ્ર-ભરતેશ્વર-વૈરસ્વામિના શિષ્ય નેમિચંદ્રસૂરિ થયા. તેણે વિદ્વદ્દાર્શનિક કણાદના મતનું-વૈશેષિક મતનું ખંડન કર્યું હતું.[૩૧૬]

૩૫૫ દુર્લભરાજ નામનો પ્રાગ્વાટ વણિક તે મૂળ ભીમદેવના રાજાના 'વ્યયકરણ પદામાત્ય' જાહિલનો પુત્ર મહત્તમ નરસિંહનો પુત્ર હતો. તે દુર્લભરાજ કવિ હતો અને કુમારપાલે તેને મહત્તમ (મહેતા

---

૩૧૬ पट्टतस्मिल्ललनाविलासवसति श्वचत्तपोहर्प्यंति—
स्तत्पट्टोदयचंद्रमा समजनि श्री नेमिचंद्र प्रभु ।
नि सामान्यगुणैर्भुवि प्रसमरै प्रालेयशैलोज्ज्वलै—
र्ये श्वेत कणभोजिनो मुनिपतेर्व्यर्थं मत सर्वत ॥

—માણિક્યચંદ્રકૃત પાર્શ્વચરિત ને કાવ્યપ્રકાશ સંકેતની પ્રશસ્તિ પી. ૧૬૦ અને ૩૨૧, ડા. સતીશચંદ્રનો ન્યાયશાસ્ત્ર ઇતિ. પૃ. ૪૦

જ્યોતિષ્નો ગ્રથ રચ્યો કે જેનુ બીજુ નામ ગ્રહભાવપ્રકાશ છે

૪૦૦ ભદ્રેશ્વરસૂરિના શિષ્ય શાન્તિસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પરમાનન્દસૂરિએ પ્રાચીન ૭ કર્મગ્રથ પૈકી પહેલા કર્મગ્રથ નામે ગર્ગર્ષિકૃત કર્મવિપાક પર સસ્કૃત વૃત્તિ ૯૨૨ શ્લોકપ્રમાણ રચી[૩૨૨] પરમાનન્દસૂરિ અને ચક્રેશ્વરસૂરિના સદુપદેશથી વડ્ડાવલિમા કુમારપાલ દેવરાજ્યે-શ્રી કુમારપાલ દેવ પ્રસાદાસ્પદ શ્રી ધારાવર્ષ નરેન્દ્ર રાજ્યે જ્ઞાતા ધર્મકથાગની રત્નચૂડ કહા (દેવેન્દ્રગણિકૃત) સ ૧૨૨૧ મા તાડપત્ર પર લખાઈ (પી ૩ પૃ ૬૯, ૭૦) કર્મવિપાકના વૃત્તિકાર જ આ પરમાનન્દસૂરિ હશે, આથી તેમનો સમય નિશ્ચિત થાય છે તેજ વર્ષમા હેમાચાર્ય કૃત સિદ્ધહૈમલઘુવૃત્તિની તાડપત્ર પર લખેલી પ્રત પાટણ ભડારમા છે (પા સૂચિ ન ૨૭)

૪૦૧ આ સમયમા પ્રસિદ્ધ હેમચદ્ર સૂરિના શિષ્ય (ગુરૂ નહીં) દેવચન્દ્ર મુનિએ ચદ્રલેખા વિજય પ્રકરણ નામનુ પચાકી નાટક 'કુમારવિહારમા મૂલનાયક પાર્શ્વજિનની વામ બાજુએ રહેલા શ્રીમદ્ અજિતનાથદેવના વસતોત્સવ પર કુમારપાલની પરિષદ્ના ચિત્તપરિતોષ માટે' રચ્યુ હતુ ને તે ભજવાયુ પણ હશે અર્ણોરાજનુ મન્થન કરવામા કુમારપાલનુ વીરત્વ સૂચવવા માટેનુ આ પ્રશસાત્મક નાટક છે આ કવિને તેમા શેષ ભટ્ટારકે સાન્નિધ્ય-સહાય આપી હતી, (જે૦ પ્ર૦ ૬૪) આ નાટિકામા નાયિકા ચદ્રલેખા વિદ્યાધરી છે વળી આ દેવચદ્રગણિએ માનમુદ્રાભજન નામનું એક બીજુ નાટક સનત્કુમાર ચક્રવર્તિ તથા વિલાસવતીના સબંધ ઉપર રચેલું હતુ પરતુ તે હજુ ઉપલબ્ધ નથી

ચ્છની પટ્ટાવલીમા જણાવ્યુ છે તેના આ ભુવનદીપક ગ્રથ માટે જુઓ વે ન ૩૭૨, અને તે પર સ ૧૩૨૬ મા સિંહતિલકસૂરિએ વૃત્તિ રચી છે એક પદ્મપ્રભ સૂરિએ સ ૧૨૯૪ મા મુનિસુવ્રત ચરિત્ર રચ્યુ છે પી ૩, ૩૦૨.

૩૨૨ આની તાડપત્રની પ્રત સ ૧૨૮૮ ની મળી આવે છે (ચાર પ્રાચીનકર્મગ્રથની પ્રસ્તાવના, પા. સૂચિ ન ૧૯).

હતા-તેમાના ચન્દ્રપ્રભ ચરિત, મલ્લિનાથ ચરિત અને નેમિનાથ ચરિત એ ત્રણ હજુ સુધી પાટણમા ઉપલબ્ધ થયા છે, કે જેટલાનુ શ્લોકપ્રમાણ ૨૪૦૦૦ છે આ હિસાબે ચોવીશે જિનના ચરિત્રોનું શ્લોકપ્રમાણ લગભગ બે લાખ થાય નેમિનાથ ચરિત અપભ્રંશ ભાષામા જ રચાયેલુ છે ને તે સં. ૧૨૧૬ ના કાર્તિક શુ ૧૩ સોમે પાટણમા પૂર્ણ થયુ છે, કે જેનુ શ્લોકપ્રમાણ ૮૦૩૨ છે (જુ પૃ ૬૭-૭૮, પ્ર૦ ડા૦ યાકોબી સંપાદિત જર્મની) આમાના ચન્દ્રપ્રભ ચરિતની તાડપત્રની સં ૧૨૨૩ની લખાયેલી પ્રત પાટણમા-સંઘવીના પાડાના ભંડારમા મોજૂદ છે તથા કા વડો મા તેની પ્રત છે તેમા તથા મલ્લિનાથ ચરિત (હ ભ વડોદરા)ની પ્રાંતે પૃથ્વીપાલ મંત્રીની પ્રશસ્તિ આપી છે તે પરથી ગૂર્જરાતના જૈન મંત્રીવંશની ઘણી હકીકત મળી આવે છે[૩૧૯] મલ્લીનાથ ચરિત પ્રાકૃતમા છે ને તે ત્રણ પ્રસ્તાવમા છે ને તેમા સર્વદેવગણિએ કર્તાને સહાય આપી હતી (તેની પ્રત કસ્તુરસાગર ભ ભાવનગરમા પપ છે)

૩૯૮ તાડપત્ર પર સં ૧૨૧૭મા યશોદેવ કૃત ચન્દ્રપ્રભચરિત (ડ. મ ૧૧૭૮ જે ૩૩) લખાયુ, અને સં ૧૨૧૮ મા કુમારપાલ રાજ્યે યશોધવલના અમાત્યપણામા કલ્પચૂર્ણિ અણહિલપાટકમા જિનભદ્રાચાર્ય માટે તાડપત્ર પર લખાઇ (ભા ઇ મા છે ડી ૧૮૮૦-૮૧, ૧૦) સં ૧૨૧૮ મા તાડપત્ર પર લખાયેલી દેવનાગના શિષ્ય શ્વેતપટાચાર્ય ગોવિંદકૃત કર્મસ્તવ ટીકાની પ્રત પાટણ ભંડારમા છે[૩૨૦]

૩૯૯ ૧૨૨૧ (?) મા પદ્મપ્રભસૂરિએ[૩૨૧] ભુવનદીપક નામનો

---

૩૧૯ એજન જૈન તા ૨૮-૭-૨૮ પૃ ૫૭૦, અને ૧૨-૮-૨૮ પૃ ૬૦૯ જુઓ તેમની હિ૦ પ્રસ્તાવના પૃ ૪૮

૩૨૦ ૧૨૧૮ ને બદલે સ ૧૨૮૮ ની તાડપત્રની પ્રત 'સટીકા-ચત્વાર પ્રાચીના કર્મગ્રંથા' ની પ્રસ્તાવનામા બતાવી છે (પી ૫, ૫૩)

૩૨૧ આ સૂરિ વાદિ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા એમ નાગોરી તપાગ-

તેનુ વર્ણન છે, અને મુનિસુવ્રત ચરિત્ર (પી ૩, ૧૪૪) પણ સંસ્કૃતમા રચ્યા છે

૪૦૫ ઉક્ત જગદેવ તે ચૌલુક્ય રાજાના વારાહી નામની નગરીમા વસતા કોશાધિપ (ખજાનચી) નામે શ્રીમાલકુલના યશોધવલનો પુત્ર હતો તેને 'બાલકવિ' એ બિરૂદ હેમચન્દ્રાચાર્યે આપ્યુ હતુ પહેલા જૈનધર્મથી વિરૂદ્ધ ચાલનારા શ્રાવકોને શિક્ષા આપવા માટે ધર્મઘોષસૂરિએ (મુનિરત્નના પ્રગુરૂ) સોળ શ્રાવકો નીમ્યા હતા તેમા આ જગદેવ મુખ્ય હતો[૩૨૪] તેણે કુમારપાલ ભૂપતિના મહામૌહર્તિક શ્રી રૂદ્રના પુત્ર ભટ્ટ મૂહન કે જે વિપ્ર હતો છતા પણ જૈનગુરૂના બોધથી સુશ્રાવક જેવો થયો હતો તેની સાથે જિનશાસનની ઉન્નતિ અર્થે ઘણુ ધન ખર્ચ્યું હતુ (પી ૩, ૯૬-૯૭)

૪૦૬ સ ૧૨૨૮ મા સિદ્ધાંતિક યક્ષદેવ શિષ્ય પાર્શ્વનાગે ગભૂતમા જબૂ નામના શ્રાવકના જિનાલયમા તેની સહાયથી શક ૮૨૬ મા રચેલી શ્રાવક પ્રતિક્રમણ સૂત્રપર વૃત્તિ તાડપત્રપર લખાઈ (પાટણ સૂચિ)

૪૦૭ **સોમપ્રભસૂરિ**-એ એક સુપ્રસિદ્ધ અને સુજ્ઞાત જૈન વિદ્વાન્ થયા 'તેઓ ગૃહસ્થાવસ્થામા પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જ્ઞાતિના વૈશ્ય-વણિક હતા પિતાનુ નામ સર્વદેવ અને પિતામહનુ નામ જિનદેવ હતુ જિનદેવ કોઇક રાજાનો મત્રી હતો અને તે પોતાના સમ-

---

૩૨૪ बालत्वे स्वकवित्वरजितहृद श्री हेमसूरेर्मुखात्
द्वैतीयीकमवाप बालकविरित्युद्दाम सन्नाम य ॥
प्राक् चक्रे किल धर्मघोषगणभृद् यान् षोडश श्रावकान्
गच्छे स्वे व्रतिना जिनागमविधि व्याकुर्वतां शासकान् ।
धर्मस्थीय विशारदो नयपटु निशान्दि पारगम—
स्तेष्वप्येष यथावदोष विबुधानुत्कम्प वाग्गुम्फतां ॥
—अममचरित्र पी ३, ९७

૪૦૨ સં. ૧૨૨૨ માં ગંધારી હેમચંદ્રસૂરિની આવશ્યક પરની પ્રદેશ-વ્યાખ્યા પર તેમના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિએ ટિપ્પણ રચ્યું (પી ૨, ૩, પી ૩, પૃ ૧૪) [તેના અન્ય ગ્રંથો માટે જુઓ અગાઉ પારા ૩૫૭-૩૫૯] સં ૧૨૨૮ માં મુનિ એટલે પીં૦ ધર્મઘોષસૂરિના વિમલગણિ કૃત શિષ્ય દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ પરની વૃત્તિનો ઉદ્ધાર તે વિમલગણિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ બૃહદ્‌વૃત્તિ રચી કર્યો કે જેમાં પોતાના શિષ્ય શાંતિભદ્રે મદદ કરી ને જેની પ્રથમાદર્શ મુનિ-ચંદ્રે લખ્યો તે બૃહદ્‌વૃત્તિની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઈ (પા સૂચિ નં ૫ તથા નં ૩૦)

૪૦૩ પ્રસિદ્ધ વાદિ દેવસૂરિ સં ૧૨૨૬ માં ભદ્રેશ્વરસૂરિને ગચ્છભાર સોંપી સ્વર્ગસ્થ થયા (પ્ર ચ)

૪૦૪ મુનિરત્નસૂરિ—તેઓ ચંદ્ર-પૌર્ણમિક ગચ્છના સમુદ્ર-ઘોષસૂરિ (જુઓ ટિપ્પણુ નં ૨૪૫)ના શિષ્ય હતા તેમણે ઉજ્જયિનીમાં મહાકાલના દેવાલયમાં નરવર્મા રાજાની સભામાં વિદ્યાશિવ વાદીને હરાવ્યો હતો તેમણે 'બાલકવિ' એ બિરૂદવાળા જગદેવમંત્રીની વિનંતિથી ભવિષ્યમાં થનાર તીર્થંકર અમમસ્વામીનું ચરિત્ર સં ૧૨૨૫ માં (દ્વિપચદિનકૃત વર્ષે) પત્તનમાં રચ્યું કે જેનો પ્રથમાદર્શ ગૂર્જર વંશના ઉદયરાજ મંત્રીના વિદ્વાન્ પુત્ર સાગરચંદ્રે લખ્યો અને જે નૃપાક્ષ પટ્ટાધ્યક્ષ[૩૨૩] કુમાર કવિએ સંશોધ્યું પછી મુનિરત્ન સૂરિએ તે પત્તનમાંજ શાંતિનાથના મંદિરમાં સભા સમક્ષ તેને વાંચી સંભળાવ્યું કે જેમાં વૈયાકરણ શ્રી પૂર્ણપાલ, યશપાલ, જગદેવ બાલકવિ, આદિ હતા (પી ૩, ૯૦) તે સૂરિએ અંબડ ચરિત્ર કે જેમાં અંબડ ક્ષત્રિય તથા તેની બત્રીશ પુત્રીઓની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ

---

૩૨૩ રાજ્યના આય-વ્યયના હિસાબ રાખનાર કાર્યાલય તે અક્ષપટલ' કહેવાતું, અને તેનો અધિકારી 'અક્ષપટલિક, અક્ષપટલાધીશ' કહેવાતો જુઓ ઓઝાજીકૃત ભારતીય પ્રાચીનલિપિ-માલા પૃ ૧૫૨, ટિપ્પણુ ૭ અને ૮

જૂદા સો અર્થો કરવામા આવ્યા છે, ને તે પોતેજ ટીકા કરી બનાવ્યા છે ટીકાના પ્રારભમા પાચ શ્લોકોમા વિવક્ષિત સોએ અર્થોની અનુક્રમણિકા આપી પછી ૨૪ જૈન તીર્થંકરોના અર્થો લખી, વચ્ચે બ્રહ્મા, નારદ, વિષ્ણુ આદિ વૈદિક દેવો વગેરેના અર્થો પણ આળેખ્યા છે અને છેવટે પોતાના સમકાલીન એવા વાદી દેવસૂરિ અને હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા જૈન મહાન્ ધર્મગુરૂઓના, જયસિંહદેવ, કુમારપાલ, અજયદેવ અને મૂલરાજ જેવા ગૂજરાતના ક્રમિક ૪ ચૌલુક્ય રાજાઓના, કવિ સિદ્ધપાલ જેવા શ્રેષ્ઠ નાગરિકના અને અજિતદેવ તથા વિજયસિંહ નામે પોતાના ગુરૂઓના અર્થો પણ અવતાર્યાં છે પછી પોતાનો અર્થ બેસાડયો છે ને છેવટે કોઇ શિષ્યના મુખેથી પાચ પદ્યોની પ્રશસ્તિ છે આમા અજયપાલ અને મૂલરાજપર અર્થ બેસાડયો છે તે તેના સમયમા પાછળથી બેસાડયો હોય, યા તો આ આખી કૃતિ મૂલરાજના સમયમા થઇ હોય—એટલે તેની રચના તેના રાજ્યકાલમા-સ ૧૨૩૩ થી ૧૨૩૫ ની વચ્ચમા થઇ હોય

૪૧૦ ચોથો ગ્રથ કુમારપાલ પ્રતિબોધ છે તે કુમારપાલના મરણ પછી નવવર્ષે એટલે સ ૧૨૪૧ મા પાટણમા કવિ સિદ્ધપાલની વસતિમા પૂર્ણ કર્યો છે તે પ્રસિદ્ધ હેમાચાર્યના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ તથા વર્ધમાનગણિ અને ગુણચન્દ્ર ગણિએ સાભળ્યો હતો (કા છાણી પ્ર જિનવિજય સપાદિત ગા ઓ સી ન ૧૪)

યમાં અને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ હતો. સોમપ્રભે નાનપણમાંથી જૈન દીક્ષા લઈ તીવ્ર બુદ્ધિના પ્રભાવે સમસ્ત શાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની તર્કશાસ્ત્રમાં અદ્ભુત પટુતા, કાવ્ય વિષયમાં ઘણી ત્વરિતતા અને વ્યાખ્યાન આપવામાં ખરું ચતુરતા હતી.'

૪૦૮ ગુરુ પરંપરામાં તેઓ બૃહદ્ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ-યશોભદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરિ (પારા ૩૩૨ થી ૩૩૮) અને માનદેવ-અજિતદેવ-વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થાય.

૪૦૯ સોમપ્રભસૂરિની કૃતિઓ ચાર જાણવામાં છે. ૧ સુમતિનાથ ચરિત્ર-એ જૈનધર્મના પાંચમા તીર્થંકર સુમતિનાથનું ચરિત્ર મુખ્યતઃ પ્રાકૃત ભાષામાં છે, અને તેમાં જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનો બોધ આપતી પુષ્કળ કથાઓ કલ્પિત છે. તેની નોંધ મળ્યા માણસનવહરનગર ઉપર જે તેની રચના કુમારપાલ ગ્રન્થમાં થયેલી પોતે જણાવી છે (પા. ભ.) ૨ સૂક્તિમુક્તાવલી-૧૦૦ પદ્યનો પ્રબોધક સુભાષિત જેવો ગ્રંથ તેનું પ્રથમ પદ્ય, 'સિન્દૂર પ્રકર' એના વાક્યથી શરૂ થતું હોવાથી તે નામ પણ તેમજ 'સોમશતક' એ નામ પણ તેને અપાય છે. તે ભર્તૃહરિના નીતિશતકની શૈલિમાં રચાયેલો છે અને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શીલ, સૌજન્ય આદિ વિષયોપર સંક્ષિપ્ત પરંતુ હૃદયંગમરીતે તેમાં વિવેચન કરેલું છે. તેની રચના સરલ, સરસ અને સુબોધ છે. તેના કેટલાક પદ્યો તેમની કૃતિ નામે કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં પણ મૂકેલા છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે. ૩-શતાર્થ કાવ્ય[325] આ ગ્રંથ કર્તાના સંસ્કૃત ભાષા સંબંધીનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરે છે. તે ગ્રંથ માત્ર એક વસંતતિલકા છંદરૂપે છે[326] તેના જુદા

૩૨૫ જુઓ તેમના 'શતાર્થ કાવ્ય'ની પ્રશસ્તિ-કુમારપાલપ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૪-૨૫ માં.

૩૨૬ તે છંદ આ છે—

कल्याणसार सवितानहरेक्षमोह, कान्तारवारण समानजयाद्यदेव ।
धर्मार्थकाममदमहोदयवीरधीर सोमप्रभाव परमागमसिद्धसूरे ॥

સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઇતિહાસમા હેમચન્દ્રનુ છે '[327] વળી કુમારપાલના ઇતિહાસમા તો તેનુ સ્થાન ગુરુશિષ્ય જેવુ હતુ

૪૧૨ તેમનો જીવનકાલ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યકાલમા છે બનેમા પોતાનો પ્રભાવ તેમણે બતાવ્યો છે તે પરથી હેમયુગના બે ભાગ પાડવા હોય તો એક સિદ્ધહેમ અને બીજો કુમારહેમ પાડી શકાય, પણ તેમના ગ્રથોની રચના સાલ તેમજ બીજી વટનાની સાલ બરાબર મળી શકે તેમ નથી તેથી અત્યારે પહેલા તે પુરુષ-પુગવની ટુક જીવની આપી પછી તેમની સાહિત્ય સેવા સંબધી કહીશુ તેમની જીવની માટે ઘણા સાધન છે (જુઓ ફુટનોટ ન ૨૮૯) પરન્તુ તે પૈકી તાત્કાલિક સાધન તેમના સમકાલીન સોમપ્રભસૂરિના સ ૧૨૪૧મા રચેલા કુમારપાલ પ્રબોધ નામના ગ્રથમા મળી આવતી કેટલીક છૂટી છવાઇ હકીકત છે તેનો સાર [328] પ્રથમ આપણે લઇશુ, કારણ કે તે સૌથી વધારે વિશ્વસનીય સત્ય-યથાર્થ ગણાય

૪૧૩ ગુરુપરપરા-'પૂર્વે પૂર્ણતલ્લ નામના ગચ્છમા શ્રીદત્તસૂરિ નામે એક આચાર્ય થઇ ગયા તેઓ પરિભ્રમણ કરતા એક વખતે વાગડ દેશના રત્નપુર નામના ગામમા ગયા ત્યા તે વખતે યશોભદ્ર કરીને એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે શ્રીદત્તસૂરિ પાસે આવી હમેશા ધર્મબોધ સાભળવા લાગ્યો શ્રીદત્તસૂરિ ત્યા કેટલોક સમય રહી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા પાછળથી તે રાજાને સસાર ઉપર વિરક્તિ થઇ આવી અને તેથી તે બધો રાજ્યભાગ છોડી શ્રીદત્તસૂરિ પાસે દીક્ષા લેવા નિકળી પડયો સૂરિ તે સમયે 'ડિડુઆણાપુર' મા રહેલા હતા તેથી રાજા ત્યા ગયો તેની પાસે એક બહુમૂલ્ય મુક્તાહાર હતો તે વેચી તેના

---

૩૨૭ પડિત શિવદત્તશર્માનો શ્રી હેમચદ્ર નામનો લેખ ના પ્ર પ ૬,૪

૩૨૮ જુએ શ્રી જિનવિજયની તે ગ્રથ (ગ૦ ઓ૦ સીરીઝ) ની પ્રસ્તાવના અને તે પ્રસ્તાવનાનું ગુજરાતી ભાષાંતર જૈન સાહિત્ય સશોધક ભાગ ૧ અંક ૨. પૃ. ૫૫-૬૮

પ્રકરણ ૬ ઠું.

હેમ-યુગ.

સં ૧૧૬૨ થી સં ૧૨૨૯

क्लृप्तं व्याकरणं नवं विरचितं छन्दो नवं द्व्याश्रया—
लंकारौ प्रथितौ नवौ प्रकटितौ श्री योगशास्त्रं नवम् ।
तर्कः संजनितो नवो जिनवरादीनां चरित्रं नवं
बद्धं येन न के न [न केन] विधिना मोहः कृतो दूरतः ॥

—જેણે નવું વ્યાકરણ, નવું છંદશાસ્ત્ર, નવું દ્વયાશ્રય નવું અલંકાર શાસ્ત્ર, નવું યોગશાસ્ત્ર, નવું તર્કશાસ્ત્ર, નવાં જિનચરિત્રો રચ્યાં છે નિબદ્ધ છે તેણે આ રીતે કરીને કઇ કઇ રીતે આપણો મોહ દૂર નથી કર્યો ?— અર્થાત્ ઘણી રીતે દૂર કર્યો છે (સોમપ્રભસૂરિકૃત શતાર્થકાવ્યની ટીકા શ્લો ૯૩)

विद्याम्भोनिधिमन्थमन्दरगिरिः श्री हेमचन्द्रो गुरुः ।

—શ્રી હેમચંદ્ર ગુરૂ વિદ્યારૂપી સમુદ્રને મથવા માટેના મંદરગિરિ રૂપ છે (તેમના શિષ્ય રામચંદ્રકૃત ચંદ્રલેખા નાટક)

सम्यग्ज्ञाननिधेर्गुणैरनवधेः श्री हेमचन्द्रप्रभोः—,
ग्रंथे व्याकृतिकौशलं यदिति तत् क्वास्मादृशां तादृशं ॥

—સમ્યગ્જ્ઞાનના નિધિ અને ગુણોવડે અવધિ વગરના એવા શ્રી હેમચંદ્ર પ્રભુના ગ્રંથમાં જેવું વ્યાકૃતિનું કૌશલ છે તેવું અમારા જેવામાં ક્યાંથી હોય ? (તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિની અનેકાર્થ કૈરવકૌમુદી)

निस्सीमप्रतिभैकजीवितधरौ निःशेषभूमिस्पृशौ
पुण्यौघेन सरस्वतीसुरगुरू स्वाङ्गैकरूपौ दधत् ।
यः स्याद्वादमसाधयत् निजवपुर्दृष्टान्ततः सोऽस्तु मे
सद्बुद्ध्यम्बुनिधिप्रबोधविधये श्रीहेमचन्द्रः प्रभुः ॥
ये हेमचन्द्रं मुनिमेतदुक्तग्रन्थार्थसेवामिषतः श्रयन्ते ।
सम्प्राप्य ते गौरवमुज्ज्वलानां पदं कलानामुचितं भवन्ति ॥

—मल्लिषेण—स्याद्वादमंजरी

હેમચંદ્ર

'કલિકાલસર્વજ્ઞ' શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ

પરમાર્હત શ્રી કુમારપાલ ભૂપાલ

જોઇ હેમચંદ્ર એવા નવીન નામની સાથે તેને આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તાથી મુગ્ધ થઈ સિદ્ધરાજ જયસિંહ દેવ તેમના ઉપર બહુ ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો, અને દરેક શાસ્ત્રીય બાબતના તેમની પાસે ખુલાસા મેળવી સંતુષ્ટ થતો હતો તેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજની જૈનધર્મ ઉપર પ્રીતિ થઈ હતી અને તેના ઉપલક્ષ્યમાં સિદ્ધરાજે 'રાયવિહાર' નામે એક જૈનમંદિર પાટણમાં, 'સિદ્ધવિહાર' નામે એક ૨૪ જિનપ્રતિમાવાળુ મંદિર સિદ્ધપુરમાં બંધાવ્યું હતું સિદ્ધરાજના કથનથી હેમચંદ્રાચાર્યે 'સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ' નામે સર્વાંગપૂર્ણ શબ્દશાસ્ત્ર બનાવ્યું હતું તેમનો અમૃતોપમ ઉપદેશ સાંભળ્યા વિના સિદ્ધરાજને જરા પણ ચેન પડતુ ન હતુ"

૪૧૫ હવે અન્ય સાધનોમાંથી જોઇએ—તેમનો જન્મ સં ૧૧૪૫ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિને થયો જૈન સાધુ તરીકેની દીક્ષા નવ વર્ષની વયે દેવચંદ્રસૂરિએ પોતાના જ્ઞાન બળથી આ વ્યક્તિદ્વારા જૈન ધર્મનો મહાન્ ઉદય જાણી આપી તેણે પૂર્વજન્મના સુસંસ્કારથી તીવ્ર સ્મરણશક્તિ અને ધારણાશક્તિથી અંલ્પપરિશ્રમે ગુરુ પ્રતાપે[330] શાસ્ત્રજ્ઞાન સંપાદન કર્યું ઉત્કટ આત્મસંયમ–ઈંદ્રિયદમન-વૈરાગ્યવૃત્તિથી આજન્મ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સેવ્યુ ગુરૂએ નાગપુર (મારવાડનુ નાગોર)માં સં ૧૧૬૨ માં આચાર્ય-પદ આપી સોમચંદ્રને બદલે હેમચંદ્ર નામ આપ્યુ વિધ વિધ ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતા અનેકને ઉપદેશ આપી ગૂર્જર પાટનગર અણહિલપુર પાટણ પ્રવેશ કર્યો આ સમયે મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ ત્યાં પગફ્રી અને પ્રજાપ્રિય નૃપતિ હતો ત્યાં ધીમે ધીમે આખા શહેરમાં ખ્યાતિ થવા લાગી રાજાના આમંત્રણથી રાજ્યસભામાં જઇ

[330] પોતે સ્વગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યુ એમ હેમચંદ્ર જણાવે છે—
आचार्यो हेमचन्द्रो भूत्तत्पादाम्भोजषट्पद ।
तत्प्रसादादधिगतज्ञानसंपन्महोदय ॥
ત્રિ શ પુ ચરિત્ર પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૫

કરાવ્યો ત્યાં એક 'ચઉવીસ જિનાલય' નામે મોટું જૈન મંદિર બંધાવ્યું[329] અને પછી સાધુપણું લઈ શ્રીદત્તસૂરિનો શિષ્ય થયો. નાનુનન સારે તેણે અનેક પ્રકારના તપશ્ચરણો કર્યાં અને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી યશોભદ્રસૂરિ નામે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્ય થયા પછી તેમણે લોકોને ધર્મોપદેશ આપતાં જુદા જુદા સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કર્યું. જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે શરીર બહુ શિથિલ અને ક્ષીણપ્રાય થયું ત્યારે ઉજ્જયંત (ગિરનાર) તીર્થ ઉપર જઈ તેમણે અનશન વ્રત અંગીકાર કર્યું અને સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થયા કે જેમણે 'ઠાણયપગરણ' (સ્થાનક પ્રકરણ) નામે ગ્રંથ રચ્યો. તેમના શિષ્ય ગુણસેનસૂરિ અને તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિ થયા. દેવચંદ્રસૂરિએ ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિ રચિત ઠાણયપગરણ પર ટીકા રચી છે તથા શાન્તિજિનચરિત રચ્યું છે. (જુઓ પારા ૨૨૭)

૪૧૪ 'એ દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા એક વખતે ધંધુકા નામે ગામમાં ગયા. ત્યાં ચાચ અને ચાહિણી નામે મોઢ જાતીય વણિક્-દંપતીનો ચાંગદેવ નામે એક પ્રતિભાવાન્ બાળક તેમની પાસે આવવા લાગ્યો અને નિરંતર તેમનો ધર્મબોધ સાંભળવા લાગ્યો. તેમના ઉપદેશથી પ્રબુદ્ધ થઈ બાળક ચાંગદેવ તેમનો શિષ્ય થવા તૈયાર થયો, અને તેમની સાથે જ તે રહેવા-ફરવા લાગ્યો. ફરતા ફરતા દેવચંદ્રસૂરિ, ખંભાતમાં આવ્યા, અને ત્યાં, તે બાળકના મામા નામે નેમિનાગ ચાચ અને ચાહિણીને સમજાવી-બુઝાવી, તેને દીક્ષા આપી અને ચાંગદેવના બદલે સોમચંદ્ર નામ સ્થાપ્યું. અલૌકિક બુદ્ધિશાળી બાળક સાધુ સોમચંદ્ર થોડા જ સમયમાં સઘળાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી સમર્થ વિદ્વાન્ થયો અને ગુરુએ તેની પૂર્ણ યોગ્યતા

---

૩૨૯ ગ્રંથકાર સોમપ્રભાચાર્ય આ ઠેકાણે જણાવે છે કે-તે 'ચઉવીસ જિનાલય' મંદિર આજે પણ એટલે ગ્રંથરચના સં. ૧૨૪૧ માં ત્યાં (ડિંડુઆણા પુરમાં) વિદ્યમાન છે.

હતા એ રક્ષકોએ 'લક્ષણ' સંબંધીનુ એ ભડારનુ એક પુસ્તક રાજાને બતાવ્યુ રાજાએ આચાર્યને પૂછ્યુ કે 'એ શુ છે?' આચાર્યે જણાવ્યુ કે "'ભોજવ્યાકરણ' એ નામનુ એ શબ્દશાસ્ત્ર છે", વળી કહ્યુ કે "એ માલવનરેશ ભોજ વિદ્વચ્ચક્ર શિરોમણિ હતો એણે શબ્દશાસ્ત્ર, અલકારશાસ્ત્ર, જ્યોતિ શાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, રાજસિદ્ધાત, તરુશાસ્ત્ર (વૃક્ષાયુર્વેદ), વાસ્તુલક્ષણ, અકગણિત, શકુન વિદ્યા, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સામુદ્રિક તથા મેઘમાલા વિગેરે અનેક ગ્રથોનુ પ્રણયન કરેલુ છે" આ બધુ સાભળીને સિદ્ધરાજ બોલ્યો કે 'શુ અમારા ભડારમા આવાં શાસ્ત્રો નથી? આખાય ગૂજરાતમા આવો કોઇ સર્વશાસ્ત્ર નિષ્ણાત પડિત નથી એનુ શુ કારણ?' આ સમયે ત્યા ઉપસ્થિત રહેલા વિદ્વાનોની દૃષ્ટિ આચાર્ય હેમચદ્ર તરફજ વળી રાજાએ હેમચદ્રને વિનતિ કરી કે 'આપ શબ્દવ્યુત્પત્તિકર શાસ્ત્રને રચીને અમારો મનોરથ પૂરો કરો આપના સિવાય બીજો કોઇ પડિત એને રચી શકે તેમ નથી વર્ત્તમાનમા આપણો દેશ કલાપ (કાતત્ર) વ્યાકરણને અધીન છે એ અધીનતા ભોગવતા છતાય વિદ્યાર્થીને શબ્દ વ્યુત્પત્તિ તો બરાબર થતી નથી વળી, એક વ્યાકરણ તરીકે પાણિનિનુ વ્યાકરણ ઠીક છે, પણ બ્રાહ્મણો અભિમાનથી તેને વેદાગ કહીને અભ્યાસીઓની અવગણના કરે છે એ લોકો સમયે સમયે એમ ટકોર કર્યા કરે એ કરતા નવીનજ વ્યાકરણ રચવુ ઉત્તમ છે (શ્લોક ૭૦-૮૩) છેવટે સિદ્ધરાજે એમ કહ્યુ કે 'મારો દેશ અને હુ ધન્ય છીએ, જ્યા આવા અલૌકિક વિદ્વાનો નિવાસ છે (શ્લોક ૮૫) રાજાએ તેની પાસે વિશ્વલોકોપકાર તથા સ્વકીર્ત્તિ માટે નૂતન વ્યાકરણ-સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ રચાવ્યુ આ સબધમા વ્યાકરણના ૮ પુસ્તકો કાશ્મીરથી મગાવવામા આવ્યા હતા જ્યારે ગ્રથ સમાપ્ત થઇ ગયો, ત્યારે રાજાએ તે પોતાના દેશમા તેના અધ્યયન અધ્યાપનનો પ્રારભ કરાવ્યો અને અગ વગ કલિંગ લાટ કર્ણાટ આદિ દેશોમા તેનો પ્રચાર કરાવ્યો અને તેની ૨૦ પ્રતિઓ કાશ્મીર મોકલી રાજકોશમા

પોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્રનો પરિચય કરાવ્યો. તેના પાંડિત્ય, દૂરદર્શિતા અને સત્ ધર્મ પ્રત્યેના સ્નેહને કારણે તેનો પ્રભાવ રાજ-સભામાં ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો.

૪૧૬ સિદ્ધરાજને ધર્મચર્ચા સાંભળવાનો ઘણો શોખ હતો. એકવાર તેણે રાજસભામાં એવો પ્રશ્ન કર્યો કે 'જગતમાં કયો ધર્મ સંસારથી મુક્ત કરનાર છે?'—આનો ઉત્તર હેમાચાર્યે પુરાણના શંખાખ્યાનનો અધિકાર લઈને—'સંજીવની ન્યાય' જણાવી સમજાવ્યું કે

निरोधीयत दर्भाद्यैर्यथा दिव्यं तदौषधम् ।
तथाऽमुष्मिन् युगे सत्यो धर्मो धर्मान्तरैर्नृप ॥
परं समस्तधर्माणां सेवनात्कस्यचित् क्वचित् ।
जायते शुद्धधर्माप्तिर्दर्भच्छन्नौषधाप्तिवत् ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન્! જેમ દર્ભાદિ સાથે મળી જવાથી દિવ્ય ઔષધીની પિછાન થતી નથી, તેમ આ યુગમાં ઈતર ધર્મોથી સત્ય ધર્મ તિરોભૂત રહ્યો છે, પરન્તુ સમગ્ર ધર્મોના સેવનથી જેમ દિવ્યૌષધિ પ્રાપ્ત થઈ તેમ ક્વચિત્ પુરુષને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તમામ સર્વ ધર્મનો પરિચય લઈ સત્ય ધર્મનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે—ખરી જિજ્ઞાસા જેને લાગી હોય અને તે જિજ્ઞાસા પ્રમાણે તે પ્રયાસ કરે તો તેની જિજ્ઞાસા જરૂર પૂરી થાય.

ધર્મ ગવેષણા માટે આવો નિષ્પક્ષપાત ભાવ પ્રગટ થયેલો જોઈ, રાજા ખુશ થયો.

૪૧૭ 'મહારાજ જયસિંહદેવે માલવમંડલ ઉપર વિજય મેળવ્યો, તેથી ધારાની સમગ્ર ઋદ્ધિ પાટણમાં આવી, એની સાથે ભોજ-રાજનો પુસ્તક ભંડાર પણ લાવવામાં આવ્યો. વિજયવંત સિદ્ધરાજ પાટણમાં આવ્યો તે વખતે આશીર્વચન કહેવા અનેક પંડિતો રાજસભામાં આવ્યા હતા, તેમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ હતા. હવે કોઈ સમયે હેમચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજને મળવા આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજ-ના પુસ્તક ભંડારના રક્ષકો અવંતીના એ ભંડારનું નિરીક્ષણ કરતા

સોમપ્રભે જણાવેલો તે ઉપર કહેવાઈ ગયો છે, તેમજ બીજા પ્રાકૃત પ્રબધમા પણ આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે ૩૩૩

૪૨૧ પ્ર ચિ મા મેરૂતુગ કે જે પ્રભાચદ્રના સમસમયી ગણાય તે જણાવે છે કે 'સૂરિએ સમસ્ત વ્યાકરણોનુ અવગાહન કરી એક જ વર્ષમા સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ એવુ પચાગપૂર્ણ વ્યાકરણ રચ્યુ અને રાજા તથા પોતાની સ્મૃતિમા તેનુ નામ 'શ્રી સિદ્ધહેમ' રાખ્યુ વળી આ ગ્રથ રાજાની સવારીના હાથી પર ગખી રાજાના દરબારમા લાવવામા આવ્યો હાથી પર બે ચામર ધારનારી સ્ત્રીઓ બને બાજુ ચામર ઢાળતી હતી અને ગ્રથ પર શ્વેત છત્ર ધર્યું હતું ત્યારપછી તેનુ પઠન રાજસભાના વિદ્વાનો પાસે કરવામા આવ્યુ અને રાજાએ સમુચિત પૂજોપચાર કર્યા પછી તેને રાજકીય સરસ્વતી કોષમા સ્થાપિત કરવામા આવ્યુ આ સમયે એક વિદ્વાને એક શ્લોકથી તે ગ્રથની પ્રશસા કીધી તે અત્ર નોધવા યોગ્ય છે

भ्रात सवृणु पाणिनिप्रलपित कातन्त्रकन्था वृथा
मा कार्षी कटुशाकटायनवच क्षुद्रेण चान्द्रेण किम् ।
कि कण्ठाभरणादिभिर्बठरयस्यात्मानमन्यैरपि
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुरा श्रीसिद्धहेमोक्तय ॥

—'હે ભાઇ ! જ્યા સુધી શ્રી સિદ્ધહૈમ-વ્યાકરણના અર્થમાધુર્યવાળા વચનોનુ શ્રવણ કરવામા આવે ત્યાસુધી પાણિનિ વ્યાકરણના પ્રલાપને બધ રાખવા દે (શિવશર્મ કૃત) કાતન્ત્ર વ્યાકરણ રૂપી કથાને વૃથા સમજ, શાકટાયન વૈયાકરણના કટુ વચનો કાઢ નહિ ભલા ક્ષુદ્ર (ચદ્રગોમિ નામના બૌદ્ધાચાર્ય કૃત) ચાન્દ્ર વ્યાકરણથી શુ સરવાનુ ? અને કઠાભરણ આદિ અન્ય વ્યાકરણોથી પણ આત્માને શા માટે બઠર-કલુષિત કરે છે ! ૩૩૪

---

૩૩૩ જિનમડને તેનો ઉલ્લેખ ટાક્યો છે કે

जयसिहदेववयणाउ निम्मिय सिद्धहेमवागरण ।
नीसेससद्दलक्खण निहाणमिमिण' मुणिदेण ॥

૩૩૪ લગભગ આજ પ્રમાણેનું વૃત્તાંત આ શ્લોક ટાંકીને [illegible]

તેની પ્રત ગમી આ વ્યાકરણના અભ્યાસીને ઈનામમા બહુ ઉત્તેજન મળતું હતુ કાકલ કે કક્કલ નામના આઠ વ્યાકરણના વિદ્વાન્ કાયસ્થને આ વ્યાકરણનો અધ્યાપક નીમવામા આવ્યો જ્ઞાનપચમી આદિ દિનોમા તેની પૂજા-અર્ચા થતી હતી વગેરે (શ્લોક ૯૬-૧૧૫ પ્રભાવકચરિત)

૪૧૮ સિદ્ધરાજની વિનતિથી આચાર્ય હેમચદ્રને નૂતન માટે નવીન સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની-વ્યાકરણાદિ રચવાની-પ્રેરણા મળી એ નિર્વિવાદ છે હેમાચાર્ય પોતેજ તે વાત સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમા જણાવે છે કે —૩૩૧

'અતિ વિસ્તૃત, દુર્બોધ અને વિપ્રકીર્ણ વ્યાકરણોના સમૂહથી કદર્થિત થયેલા શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સર્વાગપૂર્ણ એક નૂતન શબ્દાનુશાસન રચવાની આચાર્ય હેમચદ્રને પ્રાર્થના કરી અને તે મુજબ આચાર્ય હેમચદ્રે આ વ્યાકરણને વિધિપૂર્વક (સર્વાગપૂર્ણ) બનાવ્યુ '

૪૧૯ વળી ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત્રની પ્રશસ્તિમા કુમારપાલ હેમચદ્રનો ઉપકાર માને છે તેવા શ્લોકમા બતાવ્યુ છે કે —૩૩૨

'પૂર્વે (અમારા) પૂર્વજ (પૂર્વાધિકારી) સિદ્ધરાજ નૃપતિએ ભક્તિથી વશ થઈને કરેલી યાચના વડે આપે સાગ-સવાગ તેમજ સુવૃત્તિ વડે સુગમ એવુ અગાઉ વ્યાકરણ રચ્યુ '

૪૨૦ આ વૃત્તાતને સક્ષેપમા હેમચદ્રના સમસમયી આચાર્ય

---

૩૩૧ तेनाति विस्तृतदुरागमविप्रकीर्णशब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।
अभ्यर्थितो निरवम विधिवद् व्यधत्त शब्दानुशासनमिद मुनिहेमचद्र ॥

૩૩૨ पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याचया
साग व्याकरण सुवृत्तिसुगम चक्रु भवन्त पुरा ।

સોમપ્રભે જણાવેલ તે ઉપર કહેવાઈ ગયો છે, તેમજ બીજા પ્રાકૃત પ્રબંધમાં પણ આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે.[333]

૪૨૧ પ્ર ચિ મા મેરૂતુંગ કે જે પ્રભાચંદ્રના સમસમયી ગણાય તે જણાવે છે કે 'સૂરિએ સમસ્ત વ્યાકરણોનું અવગાહન કરી એક જ વર્ષમાં સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ એવું પંચાંગપૂર્ણ વ્યાકરણ રચ્યું અને રાજા તથા પોતાની સ્મૃતિમાં તેનું નામ 'શ્રી સિદ્ધહૈમ' રાખ્યું વળી આ ગ્રંથ રાજાની સવારીના હાથી પર રાખી રાજાના દરબારમાં લાવવામાં આવ્યા હાથી પર બે ચામર ધારનારી સ્ત્રીઓ બંને બાજુ ચામર ઢાળતી હતી અને ગ્રંથ પર શ્વેત છત્ર ધર્યું હતું ત્યારપછી તેનું પઠન રાજસભાના વિદ્વાનો પાસ કરવામાં આવ્યું અને રાજાએ સમુચિત પૂજોપચાર કર્યા પછી તેને રાજકીય સરસ્વતી કોષમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું આ સમયે એક વિદ્વાને એક શ્લોકથી તે ગ્રંથની પ્રશંસા કીધી તે અત્ર નોંધવા યોગ્ય છે

भ्रात संवृणु पाणिनिप्रलपित कातन्त्रकन्था वृथा
मा कार्षी कटुशाकटायनवच क्षुद्रेण चान्द्रेण किम् ।
कि कण्ठाभरणादिभिर्बठरयस्यात्मानमन्यैरपि
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुरा श्रीसिद्धहैमोक्तय ॥

—'હે ભાઇ ! જ્યાં સુધી શ્રી સિદ્ધહૈમ-વ્યાકરણના અર્થમાધુર્યવાળા વચનોનું શ્રવણ કરવામાં આવે ત્યાંસુધી પાણિનિ વ્યાકરણના પ્રલાપને બંધ રાખવા દે (શિવશર્મ કૃત) કાતન્ત્ર વ્યાકરણ રૂપી કથાને વૃથા સમજ, શાકટાયન વ્યાકરણના કટુ વચનો કાર નહિ ભલા ક્ષુદ્ર (ચંદ્રગોમિ નામના બૌદ્ધાચાર્ય કૃત) ચાન્દ્ર વ્યાકરણથી શું સરવાનું ? અને કંઠાભરણ આદિ અન્ય વ્યાકરણોથી પણ આત્માને શા માટે બહેર-કલુષિત કરે છે ?'[334]

333 જિનમંડને તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે

जयसिंहदेवरयणाउ निम्मिय सिद्धहेमवागरण ।
नीसेससद्दलक्खण निहाणमिमिणा मुणिंदेण ॥

334 હમણાં અજ પ્રમાણેનું રતાત આ શ્લોક ટાંકીને મેરૂતુંગપછી

૪૭૨ અન્ય બીજું કથન છે કે—

किं स्तुमः शब्दपाथोधेर्हेमचन्द्रयतेर्मतिम् ।
एकेनापि हि येनेदृक् कृतं शब्दानुशासनम् ॥

—શબ્દોના સમુદ્રરૂપ હેમચંદ્રની મતિની શું સ્તુતિ કરીએ ? (કરી શકીએ), કારણ કે તેણે એકલાએ આવું શબ્દાનુશાસન રચ્યું છે.

૪૭૩ 'ગુજરાતમાં વ્યાકરણ-ગ્રંથોમાં પહેલું સ્થાન કાલાપકને અને બીજું સ્થાન કાતન્ત્રને મળેલું હતું. ગુજરાતમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રમાણ રૂપે જ્યાં વ્યાકરણના સૂત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ બે વ્યાકરણોના હોય છે. પાણિનિના વ્યાકરણનું અધ્યયન-અધ્યાપન ગુજરાતમાં ઘણું ઓછું થતું. ગુજરાતની માફક બંગાળમાં પણ જૂના જમાનામાં મોટે ભાગે આ બે વ્યાકરણોનો પ્રચાર વધારે હતો એ વાત બંગાલી વિદ્વાનોએ એ વ્યાકરણો ઉપર લખેલી સંખ્યાબંધ ટીકા વગેરેથી જાણી શકાય છે. જૈનેતર વિદ્વાનોની માફક જૈન વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રંથો ઉપર ઘણા ટીકા-ટિપ્પણ લખ્યા છે તે ઉપરથી પણ એજ વ્યાકરણ ભણવા-ભણાવવાનો પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ જણાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના સર્વાંગપૂર્ણ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન નામે વ્યાકરણના પ્રાદુર્ભાવ પછી જૈન સમાજમાંથી પણ જૈન વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ ઉપર સ્વતંત્ર રચનાઓ કરેલી છે, પરંતુ તેમાંની કોઈને પણ હેમચંદ્રની રચના જેવું વિશેષ સ્થાન મળ્યું નથી. હેમચંદ્રના ઉપરાંત ચાર સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગ્રંથો જૈન વિદ્વાનોના નોંધાયા છે તે ૧ વિદ્યાનંદ (દિ૦), ૨ (મલયગિરિ કૃત) મુષ્ટિ વ્યાકરણ, ૩ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ [દિ] અને ૪ શાકટાયન વ્યાકરણ.[૩૩૫]

૪૭૪ સં. ૧૧૮૧ માં વાદિ દેવસૂરિ અને કુમુદચંદ્ર—એમ શ્વેતાંબર અને દિગંબર વચ્ચે રાજસભામાં ચાલેલા શાસ્ત્રાર્થ સમયે

રચેલા જિનમંડન ગણિએ કુમારપાલ પ્રબંધ (પૃ. ૧૯-૨૭) અને ચારિત્ર સુંદરે કુમારપાલ ચારિત્ર (પૃ. ૮ શ્લોક ૨૯-૪૬) માં જણાવેલ છે.

૩૩૫ જિનવિજય—'પુરાતત્ત્વ' ૨, ૪૧૯

સોમપ્રભે જણાવેલો તે ઉપર કહેવાઈ ગયો છે, તેમજ બીજા પ્રાકૃત પ્રબંધમાં પણ આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે.[333]

૪૨૧ પ્ર ચિ મા મેરૂતુંગ કે જે પ્રભાચંદ્રના સમસમયી ગણાય તે જણાવે છે કે 'સૂરિએ સમસ્ત વ્યાકરણોનું અવગાહન કરી એક જ વર્ષમાં સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ એવું પંચાંગપૂર્ણ વ્યાકરણ રચ્યું અને રાજા તથા પોતાની સ્મૃતિમાં તેનું નામ 'શ્રી સિદ્ધહૈમ' રાખ્યું વળી આ ગ્રંથ રાજાની સવારીના હાથી પર રાખી રાજાના દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો હાથી પર બે ચામર ધારનારી સ્ત્રીઓ બંને બાજુ ચામર ઢાળતી હતી અને ગ્રંથ પર શ્વેત છત્ર ધર્યું હતું ત્યારપછી તેનું પઠન રાજસભાના વિદ્વાનો પાસે કરવામાં આવ્યું અને રાજાએ સમુચિત પૂજોપચાર કર્યા પછી તેને રાજકીય સરસ્વતી કોશમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું આ સમયે એક વિદ્વાને એક શ્લોકથી તે ગ્રંથની પ્રશંસા કીધી તે અત્ર નોંધવા યોગ્ય છે

भ्रात संवृणु पाणिनिप्रलपित कातन्त्रकन्था वृथा
मा कार्षी कटुशाकटायनवच क्षुद्रेण चान्द्रेण किम् ।
कि कण्ठाभरणादिभिर्बठरयस्यात्मानमन्यैरपि
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुरा श्रीसिद्धहेमोक्तय ॥

—'હે ભાઇ! જ્યાં સુધી શ્રી સિદ્ધહૈમ-વ્યાકરણના અર્થમાધુર્યવાળાં વચનોનું શ્રવણ કરવામાં આવે ત્યાંસુધી પાણિનિ વ્યાકરણના પ્રલાપને બંધ રાખવા દે (શિવશર્મ કૃત) કાતન્ત્ર વ્યાકરણ રૂપી કથાને વૃથા સમજ, શાકટાયન વૈયાકરણના કટુ વચનો કાઢ નહિ અથવા ક્ષુદ્ર (ચંદ્રગોમિ નામના બૌદ્ધાચાર્ય કૃત) ચાન્દ્ર વ્યાકરણથી શું સરવાનું ? અને કંઠાભરણ આદિ અન્ય વ્યાકરણોથી પણ આત્માને શા માટે બઠર-કલુષિત કરે છે ?'[334]

---

૩૩૩ જિનમંડને તેનો ઉલ્લેખ ટાંકયો છે કે
जयसिहदेववयणाउ निम्मिय सिद्धहेमवागरण ।
नीसेसमद्दलक्खण निहाणमिमिणा मुणिदेणं ॥

૩૩૪ લગભગ આજ પ્રમાણેનું વૃત્તાંત આ શ્લોક ટાંકીને મેરૂતુંગપછી

૪૭૨ અન્યત્ર બીજુ કહ્યુ છે કે—

कि स्तुमः शब्दपाथोधेर्हेमचन्द्रयतेर्मतिम् ।
एकेनापि हि येनेदृक् कृतं शब्दानुशासनम् ॥

—શબ્દોના સમુદ્રરૂપ હેમચદ્રની મતિની શુ સ્તુતિ કરીએ ? (કરી શકીએ), કારણ કે તેણે એકલાએ આવુ શબ્દાનુશાસન રચ્યુ છે

૪૭૩ 'ગુજરાતમા વ્યાકરણ-ગ્રથોમા પહેલુ સ્થાન કાલાપકને અને બીજુ સ્થાન કાતત્રને મળેલુ હતુ ગુજરાતમા રચાયેલા ગ્રથોમા પ્રમાણ રૂપે તથા વ્યાકરણના સૂત્રો મળી આવે છે તથા મોટે ભાગે આ બે વ્યાકરણોના હોય છે પાણિનિના વ્યાકરણનુ અધ્યયન-અધ્યાપન ગુજરાતમા ઘણુ ઓછુ થતુ ગુજરાતની માફક બગાળમા પણ જૂના જમાનામા મોટે ભાગે આ બને વ્યાકરણોનો પ્રચાર વધારે હતો એ વાત બગાળી વિદ્વાનોએ એ વ્યાકરણો ઉપર લખેલી સખ્યાબધ ટીકા વગેરેથી જાણી શકાય છે બગાળી વિદ્વાનોની માફક જૈન વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રથો ઉપર ઘણા ટીકા-ટિપ્પણ લખ્યા છે તે ઉપરથી પણ એ જ વ્યાકરણ ભણવા-ભણાવવાનો પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ જણાય છે આચાર્ય હેમચદ્રના સર્વાગપૂર્ણ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન નામે વ્યાકરણના પ્રાદુર્ભાવ પછી જૈન સમાજમાથી પણ જૈન વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ ઉપર સ્વતત્ર રચનાઓ કરેલી છે, પરતુ તેમાની કોઈને પણ હેમચદ્રની રચના જેવુ વિશેષ સ્થાન મળ્યુ નથી હેમચદ્રના ઉપરાત ચાર સ્વતત્ર વ્યાકરણ ગ્રથો જૈન વિદ્વાનોના નોધાયા છે તે ૧ વિદ્યાનદ (દિ૦), ૨ (મલયગિરિ કૃત) મુષ્ટિ વ્યાકરણ, ૩ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ [દિ] અને ૪ શાકટાયન વ્યાકરણ'[૩૩૫]

૪૭૪ સ ૧૧૮૧ મા વાદિ દેવસૂરિ અને કુમુદચદ્ર—એમ શ્વેતામ્બર અને દિગબર વચ્ચે રાજસભામા ચાલેલા શાસ્ત્રાર્થ સમયે

થયેલા જિનમડન ગણિએ કુમારપાલ પ્રબધ (પૃ ૧૬-૧૭) અને ચારિત્ર સુદરે કુમારપાલ ચારિત્ર (પૃ ૮ શ્લોક ૨૯-૪૬) મા જણાવેલ છે

૩૩૫ જિનવિજય-'પુરાતત્ત્વ' ૨, ૪૧૯

હેમચદ્રે ભાગ લીધો હતો સિદ્ધરાજ શૈવધર્મી હતો અને સાથે સાથે વિદ્યાનુરાગી અને ધાર્મિક ચર્ચા સાભળવાનો પ્રેમી હતો તેણે હેમચદ્રના ઉપદેશથી પાટણમા રાયવિહાર અને સિદ્ધપુરમા સિદ્ધવિહાર નામના જૈનમદિરો બધાવ્યા હતા એ અગાઉ કહેવાઈ ગયુ છે સિદ્ધરાજે સ ૧૧૫૧ થી ૧૧૯૯ સુધી રાજ્ય કર્યું પ્રાય તે રાજાના જીવનસુધી હેમચદ્રે ગૂજરાત સિવાય અન્ય દેશમા વિહાર કર્યો નહોતો,[૩૩૬] (એટલે મુખ્યત્વે પાટણમા નિવાસ કર્યો હતો) જૈન શાસ્ત્રમા મુનિ માટે ચિરકાલ સુધી એક સ્થાનમા રહેવાનો નિષેધ કર્યો છે, છતા આ આચાર્યે સયોગાનુસાર ધર્મ પ્રભાવનાનો લાભ સમજી રાજાના ઉપરોધથી અધિક સમય સુધી ગુરૂ અને સઘની ઇચ્છાથી પાટણ-ગૂજરાતમા જ રહેવાનુ સ્વીકાર્યું હતુ તે રાજાનું અવસાન થતા અન્ય પ્રદેશોમા વિચરવા લાગ્યા તે સમયમા તેમના ઉપદેશથી હજારો જૈન ધર્મમા આવ્યા અવકાશ સમયે ગ્રથોની રચના ચાલુ હતી

૪૨૫ પછી કુમારપાલ ૫૦ વર્ષની વયે ગૂર્જર દેશનો અધિપતિ થયો તેણે કેટલાક વર્ષો રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવામા તથા શત્રુઓને જીતવામા ગાળ્યા રાજ્યની સીમા વધી, નિષ્કટક રાજ્ય થતા શાન્તિ સર્વત્ર ફેલાઇ ત્યારે હેમાચાર્ય શાસનોદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાનો અવસર જાણી પાટણ આવ્યા

---

૩૩૬ જુઓ તત્કાલીન સોમપ્રભસૂરિના કુમારપાલ પ્રતિબોધ તેમાં જણાવ્યુ છે કે

"હવે સ્વભાવ પ્રમાણે નિરતર લોકોપકાર કરવાની ભાવનાથી હેમચદ્ર સૂરિ દેવીના કહેવાથી વિવિધ દેશમાં વિચરવા લાગ્યા એવામા કોઇવાર દેવતાએ તેમને કહ્યુ કે 'હે મહાનુભાવ ! ગૂર્જર દેશ મુકીને તમે બીજા દેશોમા વિહાર કરશો નહિ કારણ કે અહીં રહેતા તમે મોટો ઉપકાર કરી શકશો ' આથી દેશાતરના વિહારથી નિવૃત્ત થઇ તે ભવ્યજનોને પ્રતિબોધ આપતા ગૂજરાતમા જ રહેવા લાગ્યા " અને જિનમંડન-કુમારપાલ પ્રબધમા જૂના પ્રાકૃત પ્રબધમાંથી ઉતારો પૃ ૧૭

૪૭૨ અન્યત્ર બીજું કથા છે કે —

किं स्तुमः शब्दपाथोधेर्हेमचन्द्रयतेर्मतिम् ।
एकेनापि हि येनेदृक् कृतं शब्दानुशासनम् ॥

—શબ્દોના સમુદ્રરૂપ હેમચંદ્રની મતિની શું સ્તુતિ કરીએ ? (કરી શકીએ), કારણ કે તેણે એકલાએ આવું શબ્દાનુશાસન રચ્યું છે

૪૭૩ 'ગુજરાતમાં વ્યાકરણ-ગ્રંથોમાં પહેલું સ્થાન કાતન્ત્રને અને બીજું સ્થાન કાતન્ત્રોત્તરને મળેલું હતું ગુજરાતમાં સ્થાનિક ગ્રંથોમાં પ્રમાણ રૂપે જ્યાં વ્યાકરણના સૂત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ બે વ્યાકરણોના હોય છે પાણિનિના વ્યાકરણનું અધ્યયન-અધ્યાપન ગુજરાતમાં ઘણું ઓછું થતું ગુજરાતની માફક બંગાળમાં પણ જૂના જમાનામાં મોટે ભાગે આ બંને વ્યાકરણોનો પ્રચાર વધારે હતો એ વાત બંગાલી વિદ્વાનોએ એ વ્યાકરણો ઉપર લખેલી સંખ્યાબંધ ટીકા વગેરેથી જાણી શકાય છે જૈનેતર વિદ્વાનોની માફક જૈન વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રંથો ઉપર ઘણા ટીકા-ટિપ્પણ લખ્યા છે તે ઉપરથી પણ એ જ વ્યાકરણ ભણવા-ભણાવવાનો પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ જણાય છે આચાર્ય હેમચંદ્રના સર્વાંગપૂર્ણ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન નામે વ્યાકરણના પ્રાદુર્ભાવ પછી જૈન સમાજમાંથી પણ જૈન વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ ઉપર સ્વતંત્ર રચનાઓ કરેલી છે, પરંતુ તેમાંની કોઈને પણ હેમચંદ્રની રચના જેવું વિશેષ સ્થાન મળ્યું નથી હેમચંદ્રના ઉપરાંત ચાર સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગ્રંથો જૈન વિદ્વાનોના નોંધાયા છે તે ૧ વિદ્યાનંદ (દિ૦), ૨ (મલયગિરિ કૃત) મુષ્ટિ વ્યાકરણ, ૩ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ [દિ] અને ૪ શાકટાયન વ્યાકરણ '૩૩૫

૪૭૪ સં ૧૧૮૧ માં વાદિ દેવસૂરિ અને કુમુદચંદ્ર—એમ શ્વેતાંબર અને દિગંબર વચ્ચે રાજસભામાં થયેલા શાસ્ત્રાર્થ સમયે

થયેલા જિનમંડન ગણિએ કુમારપાલ પ્રબંધ (પૃ ૧૯-૨૭) અને ચારિત્ર સુંદરે કુમારપાલ ચારિત્ર (પૃ ૮ શ્લોક ૨૯-૪૬) માં જણાવેલ છે

૩૩૫ જિનવિજય-'પુરાતત્ત્વ' ૨, ૪૧૯

૪૨૭ 'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે લોકાનુગ્રહમાં આત્મા અર્પણ કર્યો, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહાપ્રભાવક, બળવાન્ ક્ષયોપશમવાળા પુરૂષ હતા, તેઓ ધારત તો જુદો પંથ પ્રવર્તાવી શકે એવા સામર્થ્યવાન્ હતા તેમણે ત્રીશ હજાર ઘરને શ્રાવક કર્યા, ત્રીશ હજાર ઘર એટલે સવાથી દોઢ લાખ માણસની સંખ્યા થઇ શ્રી સહજાનંદજીના સંપ્રદાયમાં હાલ એક લાખ માણસ હશે, એક લાખના સમૂહથી સહજાનંદજીએ પોતાનો સંપ્રદાય પ્રવર્ત્તાવ્યો, તો દોઢ લાખ અનુયાયીઓનો એક જુદો સંપ્રદાય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ધારત તો પ્રવર્તાવી શકત પણ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને લાગ્યું હતું કે 'સંપૂર્ણ વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર જ ધર્મપ્રવર્ત્તક હોઈ શકે, અમે તો એ તીર્થંકરની આજ્ઞાએ ચાલી તેમના પરમાર્થમાર્ગનું પ્રકાશન કરવા પ્રયત્ન કરનાર, વીતરાગમાર્ગનો પરમાર્થ પ્રકાશવા રૂપ લોકાનુગ્રહ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યો, તેમ કરવાની જરૂર હતી વીતરાગમાર્ગ પ્રતિ વિમુખતા અને અન્યમાર્ગ તરફથી વિષમતા, ઇર્ષ્યા આદિ શરૂ થઈ ચુકયા હતા આવી વિષમતામાં વીતરાગ માર્ગ ભણી લોકોને વાળવા માટે લોકોપકારની તથા તે માર્ગના રક્ષણની તેમને જરૂર જણાઈ 'અમારૂં ગમે તેમ થાઓ, આ માર્ગનું રક્ષણ થવું જોઈએ ' એ પ્રકારે તેમણે સ્વાર્પણ કર્યું, પણ આમ તેવા જ કરી શકે, તેવા ભાગ્યવાન્-મહાત્મ્યવાન્-ક્ષયોપશમવાન્ જ કરી શકે જુદા જુદા દર્શનોનો યથાવત્ તોલ કરી અમુક દર્શન સંપૂર્ણ સત્ય-સ્વરૂપ છે એવો નિર્ધાર કરી શકે એવા પુરૂષ જ લોકાનુગ્રહ, પરમાર્થપ્રકાશ, આત્માર્પણ કરી શકે ' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પૃ ૭૧૬)

૪૨૮ હેમાચાર્યની સતત પ્રેરણાથી કુમારપાલે જે જૈનધર્મની વૃદ્ધિ અર્થે કાર્ય કર્યાં તે ટુકમાં અગાઉના પ્રકરણમાં કહેવાઈ ગયા છે કુમારપાલે ફરી પત્તનમાં સોમનાથ મહાદેવના મંદિરનો પુનરૂદ્ધાર-જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને તેના નિર્માણ સંબંધી ત્યાંના પંચકુલનો પત્ર આવતાં નિર્માણ સંબંધમાં શું કરવું પડે એવું હેમચંદ્રને પૂછતાં

૮૨૬ રાજા રાજ્યપ્રાપ્તિ પહેલાં અનેક સંકટોમાંથી પોતાને ઉગારવા માટે આચાર્યનો ઉપકારવશ હતો. પોતાનું રાજ્ય સમર્પણ કરતા રાજાને મુનિએ કહ્યું કે નિષ્પરિગ્રહી અમો મુનિઓને એ સર્વ તુચ્છ છે. પછી પોતાની ત્રણ આજ્ઞાઓ પાસ કરવા જણાવ્યું (૧) પ્રાણીમાત્રનો વધ બંધ કરી સર્વ જીવોને અભયદાન આપો (૨) પ્રજાની અધોગતિના મુખ્ય કારણરૂપ દુર્વ્યસન-દ્યૂત, માંસ, મદ્ય, શિકાર આદિનો નાશ કરો, અને (૩) પરમાત્મા મહાવીરની પવિત્ર આજ્ઞાઓનું પાલન કરી તેના સત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરો. કુમારપાલે તેનો સ્વીકાર કરી 'અમારિ પટહ' વગડાવી સમગ્ર રાજ્યમાંથી હિંસાને દેશનિકાલ કરી, રાજકુલની કંટકેશ્વરીને બલિ અપાતી પણ બંધ કરી, દુર્વ્યસનોનો બહિષ્કાર કરાવ્યો, પોતે શ્રાવક ધર્મ સ્વીકારી (સં. ૧૨૧૬) 'પરમાર્હત' બન્યો અને વીતરાગ ધર્મની પ્રભાવના અનેક પ્રકારથી કરવા લાગ્યો. હેમચંદ્ર સિદ્ધરાજના સમયમાં કેવલ પોતાની વિદ્યાને લીધે દરબારમાં સત્કારભાજન થયા હતા અને કુમારપાલના સમયમાં રાજાના ગુરૂ બની તેમણે પોતાના પ્રભાવથી જૈન ધર્મને અતુલિત લાભ પહોંચાડ્યો હતો. તેણે ધાર્યું કે—

આપણ પઈ પ્રભુ હોઈઈ કઈ પ્રભુ કીજઈ હત્થિ,
કજ્જ કરિવા માણસહ બીજઉ માગુ ન અત્થિ

—યા તો મનુષ્યે પોતેજ સમર્થ થવું ઘટે, યા કોઈ સમર્થને પોતાના હાથમાં લેવો ઘટે. મનુષ્યને કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આ બે માર્ગ સિવાય અન્ય (ત્રીજો) માર્ગ નથી. તેથીજ તે આચાર્યે કૃતકૃત્ય થઈ પોતાના 'વીતરાગસ્તોત્ર'માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે —

श्राद्ध श्रोता सुधी र्वक्ता युज्येयाता यदीश ! तत् ।
त्वच्छासनस्य साम्राज्यमेकच्छत्र कलावपि ॥

—હે દેવ ! જો શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી નિર્મલ હૃદયવાળો-શ્રાદ્ધ શ્રોતા હોય અને શાસ્ત્રપારગત તત્ત્વપારખી વક્તા હોય-તો એ બંનેના યોગથી કલિકાલમાં પણ તારા શાસનનું એકચ્છત્ર સામ્રાજ્ય થઈ શકે છે

षड्दर्शनपशुग्राम चारयन् जैनगोचरे ॥

—તે ગોપાલ એવો છે કે જે ૭ દર્શનરૂપી પશુઓને જૈન ગોચર-તૃણ ક્ષેત્રમા ચારતો રહ્યો છે

આની આવી અનેક ઘટનાઓ તેના જુદા જુદા પ્રબંધોમા-ચરિતોમા મળી આવે તેમ છે તો ત્યાથી જોઇ લેવી

૪૩૦ જેમ સિદ્ધરાજની વિનતિથી સિદ્ધહેમ રચ્યુ, તેમ કુમારપાલના માટે યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર અને ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર રચ્યા [૩૩૭] અને લોકો માટે દ્વયાશ્રય, છંદોનુશાસન, અલંકાર, નામસંગ્રહ આદિ અન્ય ગ્રંથો રચ્યા

૪૩૧ હેમાચાર્યના જીવનને જગતમા શાશ્વત પ્રકાશિત રાખનાર અને અન્ય ધર્મીઓને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરાવનાર-એ તેનો અગાધ જ્ઞાન ગુણ હતો તેના જેવો સકલ શાસ્ત્રોમા પારંગત અત્યંત શોધવા જતા પણ કોઈ મળશે નહિ આ અપરિમિત જ્ઞાનશક્તિને લીધે 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' એ ઉપાધિથી તે ઓળખાય છે પીટર્સન આદિ પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો પણ તેને જ્ઞાનનો સાગર (ocean of knowledge) કહે છે એમ કહેવાય છે કે તેણે સાડાત્રણ કરોડ શ્લોક પ્રમાણ ગ્રંથો રચ્યા છે ઉપલબ્ધ થતા ગ્રંથોનું શ્લોકપ્રમાણ તેટલું નથી, તેથી બીજા લુપ્ત થયા હશે, છતા જે મળી શકે છે તેનું પ્રમાણ ઓછુ નથી તેમનો સ્વર્ગવાસ સં ૧૨૨૯ મા થયો

---

૩૩૭ હેમચંદ્રે ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્રમા રાજા કુમારપાલ તેનો ઉપકાર માને છે તે શ્લોક પોતે મૂકયો છે જેનો અર્ધો ભાગ અમારું ટિપ્પણ ૩૩૨ મા મૂકયો છે ને બીજો અર્ધો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે —

मद्‌पेतोस्य योगशास्त्रममलं लोकाय च द्वयाश्रय—

च्छन्दोऽलंकृतिनामसंग्रह मुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥१८॥

लोकोपकारकरणे स्वयमेवयूय सज्जा स्थ यद्यपि तथाप्यहमर्थयेऽद ।

मादृग्जनस्य परिबोधकृते शलाका पुंसां प्रकाशयत वृत्तमपि त्रिषष्टे ॥१९॥

તે મુનિએ જણાવ્યું કે 'આ ધર્મસ્થાનના નિર્વિઘ્ન નિર્માણ અર્થે તો આપે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરીને દાનમાં વિશેષ ધન દેવું ઘટે, અથવા મંદિરના ધ્વજારોપણ સુધી મદ્ય માંસના ત્યાગનું વ્રત લેવું ઘટે' કુમારપાલે નીલકંઠ પર જલ ચડાવ્યું ને મદ્યમાંસ-ત્યાગનું વ્રત લીધું બે વર્ષ પછી ત્યાં મંદિર પૂરું થયું અને દેવળ કળશ તથા ધ્વજ ચડાવવામાં આવ્યાં ત્યારે રાજાએ પૂર્વે લીધેલું વ્રત પૂર્ણ કરવા ઈચ્છ્યું ત્યારે હેમચંદ્રે જણાવ્યું કે આપે ભગવાન્ સોમનાથના મંદિરમાં પધારી તેની નમસ્કાર વ્રતની સમાપ્તિ કરી ઘટે પછી બીજાના કહેવાથી સૂરિ પણ સોમેશ્વરની યાત્રામાં સાથે આવવા કહ્યું તે આમંત્રણ પોતે સ્વીકાર્યું એટલે રાજાએ તેને સુખાસન વાહનાદિ લેવા જણાવતાં તેમણે પાદવિહાર કરવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરી જણાવ્યું કે સીધા પ્રયાણ કરીને શત્રુંજય ઉજ્જયંતાદિ મહા તીર્થોની યાત્રા કરી દેવપત્તન આવી મળીશું ત્યાં કુમારપાલ જતાં હેમચંદ્ર આવી મળ્યા ને શિવની સ્તુતિ કરવા જણાવ્યું ત્યાં તેમણે વીતરાગસ્તોત્ર-મહાદેવસ્તોત્ર બનાવ્યું તેમાં મહાદેવ કોણ કહેવાય એને માટેના ગુણો બતાવી તેવા ગુણોવાળા જે કોઈ દેવ હોય—પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે મહેશ-શિવ કે બુદ્ધ કે જિન જે હોય તેને મારા નમસ્કાર છે એવી રીતે સ્તુતિ કરી આના થોડા શ્લોકો આ પ્રકરણને મથાળે મૂકાયા છે—यस्यास्ति थी बुद्धो वा वर्धमान शतदलनिलय केशव वा शिव वा ॥ સુધીના (પ્ર ચિ)

૮૨૯ એકવાર કાશીથી આવેલા વિશ્વેશ્વર નામના કવિએ કુમારપાલ સમક્ષ વિદ્વત્સમિતિમાં હેમચંદ્રની અર્ધ શ્લોકથી વ્યાજ-સ્તુતિ કરી કે—

पातु वो हेमगोपाल कम्बलं दण्डमुद्वहन्।

—કામળો અને દંડ ધારણ કરતા એવા હેમ(ચંદ્ર) ગોપાલ (ગોવાળીઓ) તમારી રક્ષા કરે

હેમચંદ્રે સામો અર્ધો શ્લોક કહી તેનો પ્રત્યુત્તર તેજ પ્રમાણે આપ્યો—

૪૩૨ **સાહિત્યસેવા**-હવે તેમની સાહિત્યસેવા જરા વિસ્તારથી જોઇએ વ્યાકરણશાસ્ત્રના બધા અંગો ઉપર તેમણે વિસ્તારથી લખ્યું છે ઉક્ત **સિદ્ધહૈમ** શબ્દાનુશાસન (પી ૧, ૧૯, પી ૧, ૨૩, કી ૨, ૪૬ થી ૪૮) તે [૩૩૮]ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ છે તે રચવામાં કર્તાનો ઉદ્દેશ તેને સર્વગ્રાહ્ય બનાવવાનો જણાય છે તેમ કરવા માટે અનેક વૈયાકરણો નામે **આપિશલિ**,પાણિનિની પૂર્વના બીજાઓ જેવા કે **યાસ્ક**,**શાકટાયન** ગાર્ગ્ય, વેદમિત્ર શાકલ વગેરે, ઇન્દ્ર, બૌદ્ધ ચંદ્રગોમિ(ચાંદ્રવ્યાકરણ કર્તા), ક્ષેપણભટ્ટારક-પૂત જતિ, **પાણિનિ**, દિગંબર દેવનંદિ (જૈનેન્દ્રવ્યાકરણકર્તા), જયાદિત્ય અને **વામન** ઉર્ફે **વિશ્રાન્ત વિદ્યાધર** (કાશિકાના વૃત્તિકાર), વિશ્રાન્તન્યાસકાર, જૈન **શાકટાયન** (શાકટાયનવ્યાકરણના કર્તા), દુર્ગસિંહ અને શ્રુતપાલ (કાતંત્ર-કાલાપના વૃત્તિકાર), ભર્તૃહરિહરિ (વાક્યપદીયનો કર્તા), ક્ષીરસ્વામી (અમરકોશટીકાકાર), ભોજ (સરસ્વતીકંઠાભરણનો કર્તા), નારાયણકંઠી, સારસંગ્રહકાર, દ્રમિલ, શિક્ષાકાર, ઉત્પલ, **ન્યાસકાર**, **પારાયણકારના** ઉલ્લેખો તેમાં મળે છે,[૩૩૯] તેથી આ વ્યાકરણ અનેક વ્યાકરણોના નવનીતરૂપ છે વળી ઉદાહરણો પણ પ્રાચીન અને મન માધારણ જેવા મૂકેલા છે, અને જે ઉદાહરણો જૈનધર્મને લગતા છે તે માત્ર ઇતિહાસ પૂરતા છે પણ તેમાં સાંપ્રદાયિકતાની ગંધ નથી રચના એવી રીતે કરી છે કે પાછળ

---

૩૩૮ 'ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ' એ નામથી પંડિત બહેચરદાસે એક નિબંધ મુંબઇની આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌માં રજુ કરેલો હતો તે જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ ૪, ૧-૨, પૃ ૬૧, ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ-મંડળ પત્રિકા ત્રૈમાસિક પુ ૧, ૨ પૃ ૫૧ આમાંથી ઘણી હકીકત આ વ્યાકરણ સંબંધે લેવામાં આવી છે

૩૩૯ સિદ્ધહૈમની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં હેમચંદ્રે પોતે અનેક વૈયાકરણોના મતોને વિવેકપૂર્વક પ્રરૂપેલા છે ને તે પૈકી કેટલાક મતોની સમાલોચના પણ કરી છે તેથી વ્યાકરણોના મતોને લગતી હેમચંદ્રની પ્રરૂપણા વ્યાકરણશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં મોટો ફાળો આપે એવી છે

પ્રકરણ ૭ મું.

હેમયુગ-[ચાલુ]

शब्द-प्रमाण-साहित्य-छन्दो-लक्ष्म-विधायिनां ।
श्री हेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमोनम ॥

—શબ્દ, પ્રમાણ, સાહિત્ય, છંદ, વ્યાકરણના વિધાયક એવા પૂજ્ય શ્રી હેમચંદ્રના પ્રસાદગુણને નમો નમ

-રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર કૃત નાટ્યદર્પણ વિવૃતિ પ્રાન્તે

तुल्लाय-तवणिज्ज-रुई सयवत्त-पवत्त-नयण-रमणिज्जा ।
पल्लविय-लोय-लोयण-हरिस-पगरा सरीर-सिरी ॥
बालत्तणाओ विहु चारित्त जणिय-जण-चमक्कार ।
बावीस परीसह सहण-दुद्धर तिव्व तवपवर ॥
जुत्तिय विसमत्थ सत्था निम्मिय वायरण पमुह गंथगणा ।
परवाइपराजयजाय-कित्ती मई जयपसिद्धा ॥
धम्म पडिवत्तिजणण, अतुच्छ मिच्छत्त मुच्छिआण पि ।
महु खीरपमुह महुरत्त निम्मिय धम्मवागरण ॥
इच्चाइ गुणोह हेमसूरिणो पेच्छिऊण छेयजणो ।
सद्दहइ अदिट्ठे वि हु तित्थयर गणहरप्पमुहे ॥

—જેમની શરીરલક્ષ્મી તપનીય એટલે સુવર્ણની કાંતિ જેવી, શતપત્ર એટલે કમલ સમાન નયણથી રમણીય, અને લોકના લોચનમાં હર્ષના પ્રસારને પલ્લવિત કરનારી હતી, જેમનું બાલપણાથી ચારિત્ર જનોમાં ચમત્કાર કરનારૂં, બાવીશ પરિષહ સહન કરવાથી દુર્જય, અને તીવ્ર તપવડે ઉત્તમ હતું, જેમની મતિ વિષમાર્થ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળી, વ્યાકરણ પ્રમુખ ગ્રંથો રચનારી અને પરવાદીનો પરાજય કરી કીર્ત્તિ પ્રાપ્ત કરનારી વિજયિની હતી, જેમનું ધર્મવિવરણ-ધર્મકથન અતુચ્છ અને મિથ્યાત્વથી મૂછિત એવાઓને પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારૂં અને મધુ ક્ષીર પ્રમુખના માધુર્યવાળું હતું-ઇત્યાદિ ગુણોવાળા હેમસૂરિને જોઇને ચતુર-નિપુણજનો અદષ્ટ એવા તીર્થંકર ગણધર પ્રમુખને સદ્દહે છે-શ્રદ્ધે છે

—સોમપ્રભકૃત કુ૦ પ્ર૦ ૧, ગાથા ૨૦ થી ૨૪.

સંસ્કૃત બૃહદ્ વ્યાકરણના મૂળની શ્લોક પ્રમાણ સંખ્યા ૧૧૦૦ છે, એટલે સર્વ સૂત્ર સંખ્યા ૩૫૬૬ અને પ્રાકૃત વ્યાકરણની સૂત્ર સંખ્યા ૧૧૧૯ છે આખું વ્યાકરણ પ્રસાદ ઉપજાવે તેવું છે તે પર બૃહદ્વૃત્તિ-તે અઢાર હજાર શ્લોક સંખ્યાની વિસ્તૃત ટીકા પણ તેમણે રચી છે કે જેની અંદર કોઈપણ શબ્દસિદ્ધિ બાકી નથી રહી, તેને કુશાગ્રબુદ્ધિ વિદ્યાર્થી રસપૂર્વક શીખી શકે છે મૂળ સૂત્રો પર લઘુવૃત્તિ એ ૭ હજાર શ્લોક પ્રમાણ સૂત્રાર્થપ્રદર્શિકા સંક્ષિપ્ત ટીકા છે કે જે પ્રથમાભ્યાસીઓને તે સમજતાં સુગમ પડે-એટલે કે મંદમેધા વિદ્યાર્થી પણ વ્યાકરણના બોધથી વિમુખ ન રહે એ માટે લઘુવૃત્તિ છે લઘુવૃત્તિનો ક્રમ બૃહદ્વૃત્તિના જેવો છે ધાતુઓના રૂપો માટેનો રચેલો ધાતુપારાયણ પાંચ હજાર શ્લોક પ્રમાણ છે ઉણાદિ સૂત્ર ગણ સવિવરણ છે ને તે ઉપરાંત લિંગજ્ઞાન માટે રચેલો લિંગાનુશાસન નાના નાના પ્રકારના લલિત ૭ શ્લોકમાં મૂકયો છે ને તેના પર ત્રણ હજાર શ્લોક પ્રમાણની વિસ્તૃત ટીકા પણ કરી છે આ સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપર બૃહન્ન્યાસ નામે અત્યંત વિસ્તૃત વિવરણ પોતે લખ્યું હતું કે જેની સંખ્યા નેવુ હજાર શ્લોક હતી એ વિવરણનો કેટલોક ભાગ નષ્ટ થઇ ગયો છે ને કેટલોક વિદ્યમાન છે એકંદરે બધાની સંખ્યા એક લાખ પચીસહજાર શ્લોક પ્રમાણ છે

૪૩૪ સંસ્કૃત વ્યાકરણની સાથે પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેનું વ્યાકરણ લખવાની પ્રથાનો આદિ આવિર્ભાવક આચાર્ય હેમચંદ્ર છે આની પ્રથા કોઈ પણ અન્ય વ્યાકરણમાં નથી વરરૂચિ અને ભામહ વગેરે પંડિતોએ પ્રાકૃત વ્યાકરણો તો અનેક રચ્યાં છે પણ તેમાં અને ગૂજરાતના આ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં નદી અને સમુદ્રની જેટલું અંતર છે વરરૂચિ વગેરે લેખકોએ માત્ર નાટકોને સમજવા પૂરતાજ પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં છે પણ આ આચાર્યે તો પોતાના સમય સુધીના સમગ્ર પ્રાકૃત સાહિત્ય અને આર્ષ પ્રાકૃતને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચેલું છે અને સાથે નાટકોની ભાષાને પણ

વાર્તિકો બધાગમાની જરૂર પડી નથી, ઉના સુભખ્યા વધી નથી, ને તેની સખ્યા માત્ર ૧૧૦૦ છે વ્યાકરણના પાચ અગો છે સૂત્ર, ગણપાઠમહિતવૃત્તિ, ધાતુપાઠ, ઉણાદિ, અને લિગાનુશાસન આ પાચેય પોતે રચ્યા છે, આથી આ વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીને કોઈ રીતે પરન-ના બોગવતી પડતી નથી આ એકજ વ્યાકરણને લીધે શબ્દજ્ઞાનને બીજા સાધણ ગેગમા માત્ર વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ શુરૂપ મળી શકે તેમ છે સૂત્રો સળગોધ થાય ને અલ્પ પ્રયાસે સ્મૃતિદ્વાર તેનો ભાવ ઝીલી શકાય તેવા ઉદ્દેશથી એક બીજાના મકોડા રૂપે મકળાયેલ નવીન ક્રમમા ગોઠવેલ છે અને એ સકલનાથી એના વ્યાકરણના પ્રકરણોનો ક્રમ વર્તમાન પદ્ધતિના નાગદેમોતાની પેઠે ગોઠવ્યો છે એમા (જૈન) શાકટાયનનુ પ્રતિબિબ છે છતાય અનુકરણ માત્ર નથી, એમા સૂત્રના ક્રમની યોજનાનુ કૌશલ, વૃત્તિનું કૌશલ, ઉદાહરણો ઘડવાનુ ચાતુર્ય અને વ્યાકરણના ખાસ સિદ્ધાન્તો ઉપર ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ-એ બધામા હેમચદ્રની પ્રતિભા પદે પદે દેખાય છે

૪૦૩ ૧ મૂળ સૂત્રો, ૨ એ ઉપરની મહતી અને લઘુ વૃત્તિ, ૩ સવિસ્તર વૃત્તિવાળુ અને અનેક ધાતુપારાયણવાળુ દોહનવાળુ ધાતુ-પારાયણ, ૪ ઉણાદિસૂત્ર સવૃત્તિ, ૫ લિગાનુશાસન પણ ગૂઢતી ટીકા સાથે-સિદ્ધહૈમના એ પાચ અગો છે હેમચદ્રનો સૂત્રોમા પ્રકરણોનો ક્રમ એ છે કે મગળ પ્રકરણ, સ્વરસન્ધિ પ્ર૦, વ્યજનસધિ પ્ર૦, નામ પ્રકરણ, કારક પ્ર૦, પત્વણત્વ પ્ર૦, સ્ત્રી પ્રત્યય પ્ર૦, સમાસ પ્ર૦, આખ્યાન પ્ર૦, કૃદન્ત પ્ર૦, તદ્ધિત પ્ર૦ પ્રાકૃત પ્રક્રિયા તેમા સાત અધ્યાયોમા સંસ્કૃતનુ વ્યાકરણ છે અને છેલ્લો ને એકલો આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી અને અપભ્રશને માટે છે-એટલે કે તે અધ્યાય પ્રાકૃત વ્યાકરણ છે ૩૪૦

---

૩૪૦ જર્મન વિદ્વાન્ ડા પિશલે આ આઠમા અધ્યાયનુ તદ્દન છેલ્લી પદ્ધતિએ સરસ સપાદન કરેલુ છે

પુરોગામી નમિસાધુ નામના જૈન આલંકારિકે (જુઓ પારા ૨૯૬) અપભ્રંશના પ્રકારો નોંધ્યા છે, જ્યારે હેમાચાર્યે તે પ્રકારોનો નામોલ્લેખ પણ કર્યો નથી, કદાચ તેમણે મહારાષ્ટ્રી (અપભ્રંશ) સાથે શૌરસેની અપભ્રંશનું થોડું વિવરણ કરેલું હોય એમ તેના સૂત્રો અને ઉદાહરણો પરથી કોઈને લાગે છે ગમે તેમ પણ અપભ્રંશ ભાષાનું હેમાચાર્યે કરેલું વિવરણ અતિ પૂર્ણ છે તેના વ્યાકરણનું મહત્ત્વ પદ્યમાં જે ઉદાહરણો મોટે ભાગે ઇ સ ૯મા ૧૦મા સૈકાના રચાયેલા અન્ય ગ્રંથોમાંથી અને ક્યાંક સ્વરચિત મૂકેલા છે તેનાથી વિશેષ વૃદ્ધિગત થાય છે ઘણા ખરા દોહા શૃંગારરસના છે, પણ તેમાંના લગભગ ૧૮ વીરરસના, ૬૦ ઉપદેશમય, ૧૦ જૈન ધાર્મિક, ૫ દંતકથા–પુરાણમાંના, ૧ કૃષ્ણ રાધા સંબંધી, ૧ બલિ વામન વિષેનો, ૧ રામ અને રાવણને ઉદ્દેશી અને ૨ મહાભારતને લગતા છે શૃંગાર રસમાંના બે તો ઇ સ ૧૦ મી સદીના રાજા મુંજ સંબંધે છે.૩૪૧ એટલે પ્રાકૃત વ્યાકરણ, ગૂજરાતી–હિંદી–મરાઠી આદિ દેશી ભાષાઓ માટે અતિ ઉપયોગી અને મૌલિક છે, કારણ કે બધા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોમાં જૈન ચંડે ટૂંક અપભ્રંશ માટે કહ્યું ને પછી જૈનજ એવા હેમાચાર્યે અપભ્રંશ ભાષા સંબંધી બીજા કરતા વધી કાળજીથી અને અતિ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે અને વિશેષમાં વધુ અગત્યનું તો એ છે કે તેણે તેના ઉદાહરણો તરીકે અપભ્રંશ દોહા આપેલ છે આથી અપભ્રંશ ભાષાની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્ર સૌથી વધારે મહત્ત્વનો છે.૩૪૨

૪૩૬ 'હેમચંદ્ર પોતાના સમયના પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત પંડિત હતા, શ્રમણગ્રામના અગ્રણી હતા અને એક શિષ્ટ લોકોના પણ હતા તેથી એમણે પોતાના વ્યાકરણને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશરૂપ ત્રિવેણીનું સંગમસ્થાન બનાવ્યું છે અપભ્રંશના ભાગમાં

૩૪૧–૨ જુઓ પ્રો ગુણેની ભવિસયત્ત કહાપરની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (ગા ઓ સીરીઝ)

સ્થાન આપેલુ છે પાણિનિએ 'છાન્દસમ્' કહીને જેમ વેદની ભાષાનું વ્યાકરણ લખ્યુ છે તેમ આ આચાર્ય 'આર્ષમ્' કહીને જૈન આગમોની ભાષાનુ પણ અનુશાસન કરેલુ છે વિશેષ મહત્ત્વનુ તો એ છે કે બીજા કોઈ પણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ કરતા ગૂર્જરાતના આ વ્યાકરણમા પ્રાકૃત ભાષાને અને અપભ્રંશ ભાષાને સમજાવવાનો આચાર્યનો વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે અને ખાસ કરીને અપભ્રંશ ભાષા માટે તો તે પહેલા કોઈ પણ પ્રાચીન વૈયાકરણે આટલુ સવિશેષ લખ્યુ હોય એમ કહેવાને કાંઇ પ્રમાણ નથી આ પ્રાકૃત વ્યાકરણ માટે થોડુક કહીએ તો હેમચદ્ર કહે છે કે 'પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે, અને તેમાથી ઉત્પન્ન થયેલુ–આવેલું તે પ્રાકૃત' (આ મત સબધી કેટલોક મતભેદ છે) પહેલા (મહારાષ્ટ્રી) પ્રાકૃતનુ વ્યાકરણ લખી, પછી શૌરસેનાના વિશેષ નિયમ લખી જણાવ્યુ કે 'શેષ પ્રાકૃતવત્' પછી માગધીનો વિશેષ નિયમ કરી કહ્યુ કે 'શેષ પ્રાકૃતવત્,' અર્ધમાગધીને 'આર્ષ' માની તેનુ વિવેચન કર્યું નહિ, પછી પૈશાચીનુ વિવેચન કરી લખ્યુ કે 'શેષ શૌરસેનીવત્,' એજ પ્રમાણે ચૂલિકા-પૈશાચીના વિશેષ નિયમ બનાવી જણાવ્યુ કે 'શેષ પ્રાગ્વત્–એટલે કે પૈશાચીવત્' પછી અપભ્રંશના વિશેષ નિયમ લખી લખ્યુ કે 'શૌરસેનીવત્', અને ઉપસહારમા સર્વ પ્રાકૃતોને લક્ષમા રાખી કહ્યુ કે 'શેષ સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધ'–આમા વસ્તુત મહારાષ્ટ્રી સિવાય બીજી બધી પ્રાકૃત કરતા અપભ્રંશને વધારે ન્યાય આપેલ છે

૪૩૫ અપભ્રંશનુ વિવરણ ૪–૩૨૯ થી ૪–૪૪૮ સૂત્રોમા છે, ધાત્વાદેશ સૂત્રો ૪–૨ થી ૪–૨૫૯ છે તેમાનો મોટો ભાગ પણ વાસ્તવિક રીતે અપભ્રંશ સૂત્રોજ છે, કારણ કે તેમાની ધાતુઓ મુખ્યત્વે અપભ્રંશમા મળી આવે છે–એટલે કુલ ૩૭૮ સૂત્રમા અપભ્રંશની વાત છે, જ્યારે શૌરસેનીની ૨૭, માગધી ૧૬, પૈશાચી ૨૬ સૂત્રોમા છે ધાત્વાદેશના સૂત્રોને બાદ કરીએ તો પણ અપભ્રંશ સૂત્રોની સખ્યા ૧૨૦ થાય છે હેમચદ્રના એક શતક પહેલાના

દ્વયાશ્રય કાવ્ય રચેલ છે કે જેનું નામ 'કુમારપાલ ચરિત' પણ છે, કારણકે તેમા કુમારપાલનું ચરિત્ર છે તે કાવ્ય અતિ વિચિત્ર અને કાવ્યચમત્કૃત્તિના નમુનારૂપ છે કારણકે હકીકત એમ છે કે 'વિદ્યાર્થીઓ વ્યાકરણ દ્વારા જે જે પ્રયોગોને જાણ્યા હોય છે તેના તેજ પ્રયોગો કાંઈ સાહિત્યમા નથી આવતા, એથી જો કોઇ કાવ્ય એવુ હોય કે જેમા એ શીખેલાજ પ્રયોગો બરાબર ક્રમપૂર્વક વપરાયા હોય તો એ કાવ્ય વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગ-વ્યવહારની શિક્ષા દર્શાવી શકે અને સાથે વ્યાકરણ પણ પરિપક્વ થાય, આ એક જ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાને સારૂ આચાર્યશ્રીએ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની[૩૪૫] રચના કરી છે અને એમા (સિદ્ધહૈમના) સંસ્કૃતના સાતે અધ્યાયના બધા એના એજ ઉદાહરણો વ્યાકરણનાજ ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવ્યા છે અને એવુજ બીજુ (ઉક્ત) પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય[૩૪૬] રચેલુ છે, એમા પણ (અષ્ટમાધ્યાયના પ્રાકૃત વ્યાકરણના) પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશના બધા એના એજ વ્યાકરણગત ઉદાહરણો આનુપૂર્વીપૂર્વક મૂકેલા છે

૪૩૯ 'દ્વયાશ્રય'નો અર્થ બે આશ્રયવાળુ છે આ કાવ્યનુ એ નામ ચરિતાર્થ છે આમા એક તરફ જોતા આઠે અધ્યાયના બધા ઉદાહરણો નગતિપૂર્વક મળી આવે છે અને બીજી તરફ જોતા મૂલરાજથી તે ઠેઠ કુમારપાલ સુધીનો ગૂજરાતના સોલંકી વંશનો ઇતિહાસ ચીતરએલો છે એથી આ કાવ્ય વ્યાકરણના અભ્યાસીને તો ઉપયોગીજ છે પણ ગૂજરાતના ઇતિહાસમા એનુ અસાધારણ સ્થાન છે

૩૪૫ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય વે ન ૧૭૩૭-૪૦; અભયતિલકગણિની ટીકા સહિત પ્ર૦ મુબઈ સંસ્કૃત સીરીઝ સને ૧૯૧૫-૧૯૨૧,

૩૪૬ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય-પૂર્ણકલશગણિની ટીકા સહિત-સ શંકર પાંડુરંગ પંડિત પ્ર૦ મુબઈ સીરીઝ સન ૧૯૦૦

એમણે જે પદ્યભાગ આપ્યો છે તે ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ખાસ સ્થાન લે એવો છે, અને એથીજ આપણે હેમચન્દ્રના સમયની શિષ્ટ સાહિત્ય ભાષાને મેળવી શકીએ છીએ. હેમચન્દ્રની પૂર્વે કેટલાય સૈકાથી સાહિત્યમાં શિષ્ટ લોકભાષા તરીકે અપભ્રંશભાષા જામી ગયેલી હતી છતાંય એ પહેલાંના કોઈ પણ વૈયાકરણે અપભ્રંશનું આવું સંપૂર્ણ અનુશાસન કર્યું જણાતું નથી. સંભવ એ છે કે, આમ થવામાં શ્રમણપરંપરાની અને બ્રાહ્મણપરંપરાની વિશેષતાજ હેતુરૂપ હોય—બ્રાહ્મણ પંડિતો તેઓમાં મર્યાદિત અગ્નિની જેમ વધી ગયા છે અને શ્રમણ ગુરુઓ ઉન્નતપ્રદ જલધરના જલની પેઠે સર્વત્ર મળી ગયા છે—આથીજ કદાચ બ્રાહ્મણ પંડિતો સંસ્કૃત ભાષાનોજ આગ્રહ હોય અને શ્રમણગુરુઓને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓ પ્રત્યે સમભાવ હોય.[343]

૪૩૭ 'ગુજરાત તો આ એકજ વ્યાકરણને લઈને બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મમતાને વ્યક્ત કરી શકે છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે, આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું પ્રથમ માન ગુજરાતનેજ છે. વર્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને માટે આજપણ દેશના વિદ્યાર્થીને ગુજરાતના આ બૃહદ્વ્યાકરણ તરફજ ખેંચાવું પડે છે—ગુજરાતનું આ ગૌરવ કાંઈ સાધારણ ન કહેવાય.[344] [આ વ્યાકરણ વગેરે ગ્રંથો પર ટીકા ટિપ્પન વગેરે રૂપમાં ઘણા વિદ્વાનોએ લખેલું છે પણ તે અત્રે વિસ્તારના ભયથી બતાવેલ નથી]

૪૩૮ કાવ્યમાં હેમચન્દ્રે સંસ્કૃતમાં દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય નામે અતિ મહત્ત્વનું ઐતિહાસિક કાવ્ય રચ્યું છે તેમાં મુખ્યવર્ણન ચૌલુક્યવંશનું તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહના દિગ્વિજયનું છે અને સાથે સાથે બીજી બાજુ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનના સૂત્રોના પ્રતિપાદિત ક્રમશ ઉદાહરણો નીકળે છે, અને એવુંજ બીજું એક પ્રાકૃત

૩૪૩-૪ ૫. બહેચરદાસનો લેખ નામે 'ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ'

ઉપયોગી છે આ કોશોનો ઉપયોગ પછીના ગ્રથકારોએ 'इति हेम' એમ કહીને બહુ કર્યો છે

૪૪૩ અલકાર માટે કાવ્યાનુશાસન નામનો ગહન ગ્રથ પણ શબ્દાનુશાસન પછી તેમણે રચ્યો છે એની રચના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યપ્રકાશના જેવી છે સાહિત્યશાસ્ત્રના અગોનુ વિવેચન માર્મિકતાથી કરેલુ છે પ્રથમ મૂળ સક્ષિપ્ત સૂત્રો છે-તેના પર અલકારચૂડામણિ નામની અતિ પરિષ્કૃત ટીકા-વ્યાખ્યા છે, અને તેના પર વિવેક નામનુ સૂક્ષ્મભાવપ્રદર્શક ટિપ્પણ-વિવરણ પણ પોતેજ કરેલુ છે આ બનેમા મૂલની દરેક બાબતોનુ સ્પષ્ટીકરણ, લબાણથી મમનની ઉદાહરણોથી પુરતુ કરવામા આવ્યુ છે આ ગ્રથમા વ્યજનાશક્તિ વગેરે સ્થલોમા ભિન્ન ભિન્ન કેટલાએક ગ્રથકારોની અને શાન્તરસને રસ તરીકે ન માનનારાઓની ઝાટકણી પણ બારીક દૃષ્ટિથી સચોટ પુરાવા સાથે કરવામા આવેલી છે સાહિત્યશાસ્ત્રમા પણ તેમનુ પાડિત્ય કેટલી કક્ષાએ પહોચ્યુ હતુ તે આ ગ્રથનુ પર્યાલોચન કરવાથી જણાશે તેમા પણ શબ્દાનુશાસનમા છે તેમ ૮ અધ્યાય છે ૧ લો પ્રસ્તાવનારૂપે છે પ્રયોજન, કાવ્યકારણ પ્રતિભા, તેના ભેદ, અને તેના સસ્કાર નામે વ્યુત્પત્તિ, અભ્યાસ અને શિક્ષા, કાવ્યનુ સ્વરૂપ નામે દોષરહિત, ગુણ-અલકારસહિત શબ્દ અને અર્થ, તે ગુણ, દોષ, અલકારના લક્ષણ, રસોપકારપ્રકાર, શબ્દાર્થનુ સ્વરૂપ નામે મુખ્ય-ગૌણ-લક્ષ્ય-વ્યગ્યના ભેદથી મુખ્ય ગૌણલક્ષકવ્યજક તે શબ્દ, તે મુખ્ય-ગૌણ-લક્ષ્ય-વ્યગ્ય અર્થના લક્ષણ, વ્યગ્યાર્થના ભેદ નામે શબ્દશક્તિમૂલ અને અર્થશક્તિમૂલ વ્યગ્યાર્થ. રજો અધ્યાય રસ સબધી છે રસનુ લક્ષણ તેના નવ ભેદ-શૃગાર, હાસ્ય, કરુણા, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાત અને તે દરેકના લક્ષણ, સ્થાયિભાવો, વ્યભિચારિભાવો, અને સાત્વિકભાવો તે દરેકના ભેદ સહિત, ને રસાભાસ ૩જો દોષોને લગતો છે-કાવ્યના, રસના, પદના, વાક્યના, પદવાક્યના અને અર્થના દોષો જણાવ્યા છે, ત્યાર ગુણો

૪૪૦ પાણિનિનુ વ્યાકરણ સમજવા માટે ગુજરાતના ભટ્ટિ કવિએ શ્રીધરસેનની વલભીમા રહીને ભટ્ટિકાવ્ય રચેલુ છે એટલે એ કાવ્ય ગૂજરાતનુ છે પણ એમા વ્યાકરણગત ઉદાહરણોનો ક્રમ નથી તેમ એમા કોઇ તાત્કાલિક ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તને નથી વર્ણવેલ, એથી એ ગુજરાતના કાવ્યનુ મહત્ત્વ બીજી અનેક રીતે હોવા છતા વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ એ બન્ને દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રનુ દ્વયાશ્રય અસાધારણ છે '

૪૪૧ એમ પણ કહેવાય છે કે [illegible] નાનુ પડે એવુ સપ્તસંધાનમહાકાવ્ય પણ હેમચંદ્રે રચેલુ હતુ પણ તે ઉપલબ્ધ નથી

૪૪૨ ચાર કોષગ્રંથો રચ્યા છે પ્રથમકોષનુ નામ અભિધાનચિન્તામણિ નામમાલા છે તેના ૭ કાંડ છે તે કોષ અમરકોશ માફકનો છે, પરન્તુ તેમા શબ્દસંખ્યા અમર કરતા વધારે છે તેનાપર પોતેજ દશ હજાર શ્લોકની વિસ્તૃત ટીકા રચી છે બીજા કોષનુ નામ 'હૈમ અનેકાર્થ' સંગ્રહ, (જી ૨, ૧૫) છે કે જેમા ૭ કાંડમા વિશ્વકોષ નામના કોશની પેઠે એકેક શબ્દોના કેટલા બધા અર્થો થાય છે તે જણાવ્યુ છે એના પર પણ પોતે ૭ હજાર શ્લોકની સ્વોપજ્ઞ ટીકા છે ત્રીજો કોશ દેશીનામમાલા—દેશી શબ્દસંગ્રહ(પ્ર૦ મુ સં સીરીઝ) છે તે દેશી શબ્દોનો કોશ છે સામાન્ય રીતે જે સંસ્કૃત નહિ, અને તેમાથી ઉદ્ભવેલ નહીં તે 'દેશી' શબ્દ તે ૮ વર્ગમા છે તે પર સ્વરચિત ત્રણ હજાર શ્લોકપ્રમાણની [illegible] છે રત્નાવલિ નામની ટીકા છે આમા ધનપાલના પ્રાકૃતલક્ષ્મીનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે ઉપરના પ્રાકૃત વ્યાકરણની પેઠે આ કોષ પણ આપણી ગૂર્જર ભાષા તેમજ અન્ય દેશી—ભાષા માટે અતિ ઉપયોગી—આવશ્યક છે અને ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમા અતિ મહત્ત્વનો છે ચોથા કોષનુ નામ 'નિઘંટુ શેષ' છે-તેમા વનસ્પતિના નામો, ભેદો જણાવ્યા છે કે જે વૈદકશાસ્ત્રમા

મહત્ત્વનો ગ્રંથ રચ્યો. તે તેમણે શબ્દ-કાવ્ય-છંદના અનુશાસન રચ્યા પછી રચ્યો[347] તે[348] પાંચ અધ્યાયમાં હતો. દરેક અધ્યાયમાં એક કરતાં વધુ આન્હિક હતા અને તે પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ રચી હતી. હાલ વૃત્તિસહિત બે આન્હિકવાળો પ્રથમ અધ્યાય અને બીજા અધ્યાયનો પ્રથમ આન્હિક એટલા પૂરતોજ આ ગ્રંથ મળી આવે છે. ગ્રંથ સૂત્રબદ્ધ છે અને સૂત્રો પણ એવા સરલ, અસંદિગ્ધ અને સંપૂર્ણ છે કે દરેક અભ્યાસી માટે તે અતિ ઉપયોગી નીવડે.

૪૪૭ જો કે ધર્મકીર્ત્તિ, હરિભદ્રસૂરિ, અકલંકદેવ વગેરે પ્રાચીન તાર્કિકોના પ્રાયઃ બધા ન્યાય ગ્રંથો પ્રકરણના રૂપમાં મુકાવા પામેલા છે, જ્યારે હેમચંદ્રે આ ગ્રંથને પણ શબ્દાનુશાસન વગેરે માફક સૂત્રરૂપેજ ગ્રથેલ છે અને તેમ કરવાનું કારણ તેની વૃત્તિના પ્રારંભમાંજ તેઓ જણાવે છે કે-'લોક ભિન્નરુચિવાળા છે અને તેથી પ્રાચીન તાર્કિકોની જેમ પ્રકરણરૂપે પોતાના ન્યાય ગ્રંથને ન કરતાં સૂત્રરૂપે (પોતે) બનાવે તો તેમાં એની કોઇ પણ પ્રકારની લૌકિક અથવા રાજકીય આજ્ઞા નથી કે જે પોતાની ઇચ્છાને તેમ કરતાં અટકાવે'[349] સૂત્રનું લક્ષણ પોતે વૃત્તિમાં ટાંક્યું છે કે 'તે થોડા અક્ષરવાળું, સંદેહવિનાનું, સારવાળું, લોકપ્રકાશક, અધિકતારહિત અને શાસ્ત્રીય દૂષણ રહિત એવું સૂત્ર હોવું જોઈએ એમ સૂત્રને જાણવાવાળા

---

૩૪૭ જુઓ તેની વૃત્તિ "आनन्तर्यार्थो अथ शब्दः शब्दकाव्यच्छन्दोऽनुशासनेभ्योऽनन्तरं प्रमाणं मीमांस्यत इत्यर्थः"

૩૪૮ જુઓ તેજ વૃત્તિ 'पञ्चभिरध्यायैः शास्त्रमेतदरचयदाचार्यः' પૃ. ૩ (પ્ર. આર્હતમતપ્રભાકર-પુના)

૩૪૯ यद्येवं अकलङ्कधर्मकीर्त्यादिवत् प्रकरणमेव किं नारभ्यते किमनया सूत्रकारत्वाहोपुरुषिकया । मैवं वोचः । भिन्नरुचिर्ह्ययं जनस्तो नास्य स्वेच्छाप्रतिषेधे लौकिकं राजकीयं वा शासनमस्तीति सूत्रकारत्वाहोपुरुषिकया ... । -વૃત્તિની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨

નામે માધુર્ય, ઓજસ, પ્રસાદ અને તે દરેકના વ્યંજક તથા ગુણથી અન્યથાપણું બતાવેલ છે પછી શબ્દાલંકારોનો છે જેવાકે અનુપ્રાસ, લાટાનુપ્રાસ, યમક, ચિત્રકાવ્ય, શ્લેષ, વક્રોક્તિ ને પુનરુક્તાભાસ છઠ્ઠામા અર્થાલંકારો નામે ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષાથી માંડી સંકર સુધી ૨૯ બતાવ્યા છે સાતમામા નાયકાદિપ્રકરણો-નાયક, તેના ગુણ, અને ભેદ, નાયિકાલક્ષણ અને સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક અલંકારો અને આઠમામા પ્રબન્ધાત્મક કાવ્યના બે નામે પ્રેક્ષ્યકાવ્ય અને શ્રવ્યકાવ્ય અને તે દરેકના ભેદ નામે નાટકાદિ આપ્યા છે (પ્ર૦ કાવ્યમાલા નં. ૭૧ નિ૦ સા પ્રેસ મુંબઇ)

૪૪૪ છંદો માટે 'છંદોનુશાસન' નામનો ઉપયોગી વિસ્તૃત ગ્રથ લખ્યો છે તે પણ આઠ અધ્યાયમા વિભક્ત છે તેના જેવો બીજો કોઇ છંદ ગ્રથ નથી તે પર પણ સ્વોપજ્ઞ ટીકા લખી છે દરેક પ્રકારના છંદનું ઉત્તમ રીતે જ્ઞાન મેળવવામા આ પરમ સાધન છે કેદારભટ્ટના વૃત્તરત્નાકર, ગંગાદાસની છંદોમંજરી અને પિંગલકૃત છંદશાસ્ત્ર કરતા પણ છંદ સંબંધી કેટલીક વિશેષ બાબતો આ ગ્રથમા જણાય છે પિંગલ વિગેરે કરતા એની રચના અને વ્યાખ્યા સરસ છે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના અનેક છંદોનું વર્ણન કરવા સાથે જુદા જુદા અનેક ગ્રંથોના વિવિધ સુભાષિતો ઉદાહરણ તરીકે ચુંટી તેમા ઉધ્ધૃત કર્યાં છે 'પ્રાકૃતપિંગલ'નો ગ્રથ આથી ઘણો અર્વાચીન છે કારણકે તેમા આપેલ ઉદાહરણ હમ્મીર આદિ આની પછી થયેલ વ્યક્તિઓના છે (પ્ર૦ શેઠ દેવકરણ મૂળજી, મુંબઇ સં ૧૯૬૮)

૪૪૫ આમ ચાર અનુશાસન નામે શબ્દાનુશાસન, લિંગાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને છંદોનુશાસન રચ્યા છે તે ઉપરાંત પાંચમા અનુશાસનરૂપે વાદાનુશાસન નામે એક અન્ય ગ્રથ રચેલ છે તે હાલ અનુપલબ્ધ છે તેમા નામ ઉપરથી વાદની ચર્ચા હોવી જોઇએ

૪૪૬ ન્યાયશાસ્ત્રમા તેમણે પ્રમાણમીમાંસા નામનો અપૂર્વ

નામનો એક વધુ ગ્રંથ અગાઉ જણાવ્યું તેમ મળતો નથી

૪૪૯ ન્યાયમાં પ્રમાણમીમાંસા ઉપરાંત ન્યાય વિષય ગર્ભિત 'અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ' અને 'અયોગ વ્યવચ્છેદ' નામની દરેક બત્રીશ શ્લોકમાં-એમ બે બત્રીશીઓ સંસ્કૃતમાં વર્ધમાનસ્તુતિ તરીકે રચી છે કે જેમાંની પહેલી ઉપર મલ્લિષેણ સૂરિ નામના પ્રખર વિદ્વાને સં ૧૩૪૯ (શક સં ૧૨૧૪)માં સ્યાદ્વાદમંજરી નામની અદ્વિતીય વ્યાખ્યા સ્યાદ્વાદ એટલે જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ બતાવતી રચી છે, એ પરથી ખ્યાલ આવે તેમ છે કે બત્રીશીનો વિષય અતિ ગહન અને મહત્તાવાળો છે તેનું નામ (અર્હન્ સિવાય) અન્ય (દેવોમાં), (આપ્તપણાનો) યોગ હોવાનો વ્યવચ્છેદ-ખંડન ન્યાયપદ્ધતિથી આવેલ છે તેથી અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ' રાખવામાં આવ્યું છે બીજી બત્રીશીમાં અર્હન્ દેવમાં આપ્તપણાનો અયોગ નથી (પણ યોગ જ છે) એ બતાવેલ હોવાથી તેનું નામ 'અયોગ વ્યવચ્છેદ' રાખેલ છે

૪૫૦ **જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો ત્રીજો યુગ**-વિ સૈકા ૧૧ માથી ૧૩મા સુધીનો પંડિત સુખલાલે પાડી તેનું નામ 'પુષ્પિત કાળ' આપ્યું છે, અને તે જણાવે છે કે 'પુષ્પો કાંઈ સંખ્યામાં પલ્લવો જેટલા નથી હોતા કદાચિત્ પુષ્પોનું પરિમાણ પલ્લવોથી નાનું પણ હોય છે, છતાં પુષ્પ એ પલ્લવોની ઉત્તર અવસ્થા હોઈ તેમાં એક જાતનો વિશિષ્ટ પરિપાક હોય છે બીજા યુગમાં જૈન ન્યાયનો જે વિસ્તાર અને સ્પષ્ટીકરણ થયાં તેને પરિણામે ત્રીજો યુગ જન્મ્યો આ યુગમાં અને આ પછીના ચોથા યુગમાં દિગંબર આચાર્યોએ ન્યાયવિષયક કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે, પણ હજુ સુધી મારી નજરે એવો એકે ગ્રંથ નથી પડ્યો કે જેને લીધે જૈનન્યાયના વિકાસમાં તેને સ્થાન આપી શકાય ત્રીજા યુગના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં વાદિ દેવસૂરિ અને હેમચંદ્ર એ બેનું મુખ્યસ્થાન છે એ ખરું કે આચાર્ય હેમચંદ્રની પરિચિત કૃતિઓમાં જૈનન્યાયવિષયક બહુ કૃતિઓ નથી, તેમ પરિમાણમાં મોટી પણ નથી છતા તેઓની બે બત્રીશીઓ અને પ્રમા

વિદ્વાનો કહે છે'૩૫૦ આ લક્ષણ હેમચંદ્રના દરેક સૂત્રમય ગ્રંથોમાં છે તે પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં છે

૪૪૮ આ ગ્રંથમાં ગૌતમના ન્યાયસૂત્રોનું પ્રતિબિંબ છે પણ માત્ર અનુકરણ નથી બંનેના સૂત્રો સરખાવતાં વૈલક્ષણ્ય-પ્રતીતિ થઈ જાય છે પ્રમાણમીમાંસાના બધા પાંચે અધ્યાય મળતા નથી તેથી તેને ન્યાયસૂત્ર સાથે સળંગ સરખાવી શકાય તેમ નથી, છતાં જેટલો ભાગ તેનો ઉપલબ્ધ છે તેની સાથે સરખાવતાં માલૂમ પડે છે કે ગૌતમે ન લીધેલા એવા ઘણા વિષયો હેમચંદ્રે લીધા છે દા ત પ્રમાણ, અનધ્યવસાય, વિપર્યય, વસ્તુ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, વ્યાપ્તિ, પક્ષ, દૃષ્ટાન્તાભાસ, દૂષણ, જય, પરાજય આદિ અવગ્રહ, ઈહા, અવાય, ધારણા, અવધિ, મનપર્યવજ્ઞાન, કર્મેન્દ્રિય આદિ જૈન પરિભાષાના વિષયો ગૌતમસૂત્રમાં છે નહિ-હોઈ શકે નહિ હેત્વાભાસમાં ગૌતમ અને પાંચ હેત્વાભાસ છે, હેમચંદ્રમાં ત્રણ છે ને તે ત્રણનો પાંચમાં અન્તર્ભાવ થાય છે વળી કેટલાક સૂત્રોમાં બંનેમાં ભેદ છે દા ત વાદ, તર્કના લક્ષણ આદિ ટૂંકામાં આ પ્રમાણમીમાંસામાં ન્યાય સંબંધી જૈન સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કર્યો છે, તે ઉપરાંત ન્યાયને લગતી જુદી જુદી બાબતોમાં બૌદ્ધ, મીમાંસક, સાંખ્ય, નૈયાયિક અને નાસ્તિક વગેરે દર્શનકારો અલગ પડે છે તે દરેકનું તેઓના મતવ્યને અનુસારે ખંડન કરી યુક્તિથી જૈનશૈલી પ્રમાણે તે સાથેનો ભેદ જણાવ્યો છે વળી સહેલાઈથી થોડી મહેનતે વધારે જ્ઞાન આપનાર આવો ઉત્તમ પદ્ધતિનો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ (વાદિદેવસૂરિ કૃત પ્રમાણનયતત્ત્વાલંકાર સિવાય) બીજો લાગતો નથી આ સંબંધે 'વાદાનુશાસન'

---

૩૫૦ 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥
પ્રથમ અધ્યાયના બીજા આહ્નિકના ચોથા સૂત્રમાં પ્રત્યભિજ્ઞાનના પ્રામાણ્ય પ્રસંગે નૈયાયિકની સૂત્રના ઉપર દોષાપત્તિ સિદ્ધ કરતાં વૃત્તિમાં જણાવે છે પૃ ૫૩

ચાર પ્રકારના ધ્યાન ઉપરાત ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનનુ ભેદ સહિત સ્વરૂપ દાખવ્યુ છે બારમામા સામાન્ય ઉપસહાર રૂપે મનનો જય, પરમાનદ, અભ્યાસક્રમ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઉન્મનીભાવ વગેરે જણાવી ઉપદેશનુ રહસ્ય અને આત્મોપદેશ આપેલ છે

૪૫૨ 'યોગશાસ્ત્રમા પાતજલ-યોગશાસ્ત્રમા નિર્દિષ્ટ કરેલા આઠ યોગાંગોના ક્રમથી સાધુ અને ગૃહસ્થના જીવનની આચાર પ્રક્રિયાનુ જૈનશૈલી અનુસાર વર્ણન છે, તેમા આસન તથા પ્રાણાયામ સાથે સબધ રાખનારી અનેક બાબતોનુ વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે, કે જેના પરથી તત્કાલીન લોકોમા હઠયોગ-પ્રક્રિયાનો કેટલો બધો પ્રચાર હતો તે જણાય છે હેમાચાર્યે આ ગ્રથમા હરિભદ્ર સૂરિના યોગ વિષયક ગ્રથોની નવીન પરિભાષા અને રોચક શૈલીનો ક્યાય પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરતુ (દિગ) શુભચદ્રાચાર્યના જ્ઞાનાર્ણવમાના પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત ધ્યાનનું વિસ્તૃત તથા સ્પષ્ટ વર્ણન કરેલુ છે (જુઓ પ્રકાશ ૭ થી ૧૦) અતમા તેમણે સ્વાનુભવથી વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, શ્લિષ્ટ અને સુલીન એવા મનના ચાર ભેદોનુ વર્ણન કરી નવીનતા લાવવાનું પણ ખાસ કૌશલ બતાવ્યુ છે (૧૨ પ્રકાશ શ્લોક ૨ થી ૪) નિ સદેહ યોગશાસ્ત્ર તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારનો એક પાઠ્ય ગ્રથ છે'૩૫૩

૪૫૩ બીજો ગ્રથ અર્હત્ દેવના જુદા જુદા લોકોત્તર ગુણોને લઈને પરમાત્માની સ્તુતિ રૂપે સ્તુતિ તરીકેના દરેક ગુણથી યુક્ત કુમારપાળ માટેજ વીતરાગ સ્તોત્ર એ નામનો ભક્તિરસથી ભરપૂર રચ્યો છે (મુ૦) તે ઉપરાત મહાદેવ સ્તોત્ર રચ્યુ છે (મુ૦) ધર્મકથાના નિધિરૂપ ૬૩ શલાકા (ઉત્તમ મહાન્) પુરુષોના જીવનચરિત્રરૂપે ત્રિષષ્ટિ-શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર નામનો મહાકાવ્ય રૂપે ગ્રથ ૧૦ પર્વમાં (વિ. સ ૧૨૧૪-૧૨૨૯ પ્ર જૈ ધ સ) કુમારપાળના કહેવાથી રચ્યો છે તેમા ૨૪ જિનો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ બળદેવ ૯ પ્રતિવાસુદેવ

૩૫૩ ૫ સુખલાલની યોગદર્શન તથા યોગવિશિકાપરની પ્રસ્તાવના

ઉણીમામાં જૈનાગમે તેઓની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં આ યા સિવાય નહિ રહે અને એમ આપોઆપ જણાશે કે મોટા `મોટાને લાગાનાગા ગ્રંથોથી કંટાળેલ અભ્યાસીઓ માટે સંક્ષેપમાં છતાં વિશેષતાવાળી રચનાઓ તેઓએ કરી, અને ૪૫૧ [ ] મીમાંસા તેમાં આપ્યું વાદિદેવ સૂરિ કોઈ કંટાળે એવા ન હતા, તેઓએ તો રત્નાકરની ઉપમા ઘટે એવો એક સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રંથ રચ્યો અને કોઈ અભ્યાસીને જૈનન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક ખંડનમંડન માટે બીજે ક્યાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી ૩૫૧

૪૫૧ ધાર્મિક સાહિત્યમાં હેમચંદ્રાચાર્ય રાજા માટે ૧૨૦૦ શ્લોકમાં યોગશાસ્ત્ર અપર નામ અધ્યાત્મોપનિષદ્ નામનો ગ્રંથ બરાબર બાર હજાર શ્લોક પ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત રચ્યો છે ૩૫૨ તે મરન ઉતા મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે તેમાં ઐહિક અને પારલૌકિક જીવનને પવિત્ર શી રીતે કરવું તે પર વિસ્તૃત અને હૃદયંગમ વિવેચન કરેલું છે, ને યોગ અને અધ્યાત્મ જેવા ગૂઢ વિષયો સંબંધી પાન સ્ફુટતાથી ઘણી હકીકતો જણાવી છે તેમાં બાર 'પ્રકાશ' છે ૧લામાં શ્રી મહાવીરની સમદૃષ્ટિ કરુણા બતાવી યોગનું સામર્થ્ય દૃષ્ટાંતો સહિત બતાવ્યું છે, ને જ્ઞાનયોગ દર્શનયોગ અને ચારિત્રયોગ એ ભેદ પાડી સમજાવ્યા છે બીજામાં અને ત્રીજામાં સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ બતાવી ગૃહસ્થ ધર્મના બાર વ્રતોનું વર્ણન કર્યું છે ચોથામાં ક્રોધાદિ કષાય, ઇંદ્રિયજય, મનશુદ્ધિ, સમભાવ પર કરી ધ્યાનની મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના, ધ્યાન માટેના સ્થળ અને આસન સંબંધી જણાવ્યું છે પાંચમામાં અને છઠ્ઠામાં પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર અને ધારણાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે ૭ થી ૧૧મા પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એ

---

૩૫૧ 'જૈનન્યાયનો ક્રમિકવિકાસ એ લેખ ભાવનગર ગૂ સા પરિષદ્

૩૫૨ વે ન ૧૬૪૯-૧૬૫૨ પ્ર બિ ઇ ન ૧૭૨, મૂળ પ્ર જૈ ધ સભા ગૂ૦ ભાષાંતર સહિત પ્ર૦ શ્રી મા,સુ મા જૈનસભા

ગનો અને બીજા પુત્ર અંબડે ભરૂચના શકુનિકા વિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને તે બંનેમાં હેમાચાર્યે પ્રતિષ્ઠા કરી તેમજ અન્ય શ્રાવકોએ અનેક મંદિરો બંધાવ્યાં અજયપાલની અવકૃપાથી તેમજ મુસલમાનોના આક્રમણોથી હાલ પર્વતો ઉપરના મંદિરો સિવાયના તે વખતના વિશાલ મંદિરો પૈકી કોઈ દૃશ્યમાન થતા નથી

૪૫૭ હેમાચાર્યની જૈન ધર્મ પર શ્રદ્ધા તાત્ત્વિકપણે અટલ હતી પોતે મહાવીર સ્તુતિમાં જણાવ્યું છે કે—

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।
यथावदाप्तत्व परीक्षया च त्वामेव वीर ! प्रभुमाश्रिताः स्म ॥

—હે વીર ! કેવળ શ્રદ્ધા-અંધ શ્રદ્ધાથીજ તારામાં (અમારો) પક્ષપાત છે તથા કેવળ દ્વેષ માત્રથીજ અન્યોમાં (અમારી) અરૂચિ છે એમ નથી, કિન્તુ પરીક્ષાપૂર્વક તને યથાતથ્યપણે આપ્ત જાણીનેજ તારો આશ્રય લીધો છે

इमां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणामुदारघोषामवघोषणां ब्रुवे ।
न वीतरागात्परमस्ति दैवतं न चाप्यनेकान्तमृते नयस्थितिः ॥

—પ્રતિપક્ષીઓની સન્મુખ મોટી ઘોષણા કરીને કહું છું કે, જગતમાં વીતરાગના જેવો તો કોઇ અન્ય દેવ નથી અને અનેકાન્ત (સ્યાદ્વાદ-જૈન) ધર્મની સિવાય કોઇ તત્ત્વ-સ્થિતિ નથી

૪૫૮ છતાં પણ તેને અન્ય દર્શનો-મતો પર તિરસ્કાર ન હતો કુમારપાલ જૈન થયા પહેલાં દેવપત્તનની-પ્રભાસપાટણની યાત્રાએ ગયો ને ત્યાં હેમાચાર્યને આવવા આમંત્રણ આપ્યું તેઓ ત્યાં ગયા હતા અને ત્યાં શિવની સ્તુતિ ખરી જૈન શૈલીથી કરી હતી તેમણે એ મહાદેવસ્તોત્રમાં ઉચ્ચારે કહ્યું છે કે—

भवबीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ ४० ॥

—ભવરૂપ વૃક્ષના બીજાંકુર સમાન રાગાદિક દોષ જેના ક્ષય થયા હોય તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, ગમે તો વિષ્ણુ હોય, ગમે તો મહાદેવ હોય

એમના ૬૩ના ચરિત્રો છે તેમાં તેમની કલ્પના, પ્રતિભા, રસિકતા અપૂર્વ ખીલી છે. આ ગ્રંથનું ૧૩મું પરિશિષ્ટપર્વ નામનું રચી તેમાં મહાવીર પછી થયેલ વજ્રસ્વામી સુધીના આચાર્યોના જીવનવૃત્ત છે અને વજ્રસ્વામીના વંશ વિસ્તાર વર્ણન સુધીની હકીકત આપી તે પૂર્ણ કર્યો છે (પ્ર જૈ ધ સભા)

૮૫૪ નીતિ વિષે અર્હન્નીતિ નામનું પુસ્તક તેમના નામે ચઢેલું છે તેનું કર્તૃત્વ તેમનું હોવા વિષે શંકા રહે છે. ઉપરના ગ્રંથો સિવાય બીજી અનેક કૃતિઓ રચેલી સંભળાય છે, (જુઓ પ્રભાવક-ચરિત પૃ ૩૪., શ્લોક ૮૩૧-૮૩૩, તેમ પ્ર. પૃ ૨૬) છતાં જે વિદ્યમાન-ઉપલબ્ધ છે તે પરથી પણ તેમના જ્ઞાનની અગાધતા સમજાય તેમ છે ને તેમની 'કલિકાલસર્વજ્ઞ'ની ઉપાધિ અસ્થાને નથી—તેમાં અતિશયોક્તિ ભાસતી નથી

૮૫૫ આચાર્ય આનન્દશંકર જણાવે છે કે "ઇ સ ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રના તેજથી દેદીપ્યમાન છે હેમચન્દ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણ એક સારા વિદ્વાન હતા, અને તે વિષયના પણ દ્વાત્રિંશિકા વગેરે એમના કેટલાક ગ્રંથો છે, પરંતુ જૈન વાઙ્મયની એમની ચિરસ્થાયી સેવા તો આ વિષય કરતાં ભાષા અને સાહિત્યના વિષયમાં વધારે થઇ છે—એમાં સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનો હાથ કેવો સફાઈથી અને સરળતાથી ફરતો, એમનું કવિત્વ કેવું મધુર હતું એ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોની શૈલી અલંકાર કલ્પના વગેરે જોતાં જણાય છે"[૩૫૪]

૮૫૬ અગાઉ કહેવાયું છે તેમ હેમાચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે 'રાયવિહાર' ને 'સિદ્ધવિહાર' કુમારપાલે 'કુમારવિહાર', 'ત્રિભુવન વિહાર', 'ત્રિવિહાર' આદિ અનેક જૈનમંદિરો, બંધાવ્યાં અને ઉદયન મહામાત્યના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાગ્ભટ્ટ (બાહડે) શત્રુંજયના મંદિ-

---

૩૫૪ જુઓ તેમનો લેખ 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય એનું રેખા-દર્શન'—રાજકોટ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્નો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ

ઇતિહાસ આ (વિજયી) સમયના વિભાગ આ પ્રમાણે પાડી શકાય ૧લો વિમલશાહનો કે જ્યારે જૈન શેઠો વેપાર કરતા લડતા વધારે, અને પેઢી સ્થાપવા પહેલા રાજ્ય અને શહેર સ્થાપતા, ૨જો મીનળદેવીનો સમય કે જ્યારે બ્રાહ્મણ મત અને જૈન મતની રસાકસી વધારે થતી અને ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણ ધર્મની અસર ઓછી થતી, ૩જો હેમાચાર્યનો કે જે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ઐતિહાસિક પુરુષે જૈન મત અને બ્રાહ્મણ મતનો વિરોધ પોતાના ડહાપણથી ઘણોખરો કાઢી નાખ્યો; ૪ થો કુમારપાળનો કે જ્યારે જૈન મત પાટણના સિંહાસન પર બીરાજ્યો."

સમકાલીન સોમપ્રભસૂરિનો કુમારપાલ પ્રતિબોધમાથી ઉલ્લેખવા યોગ્ય શ્લોક આપીશુ કે —

स्तुमस्त्रिसन्ध्य-प्रभु हेमसूरेरनन्यतुल्यामुपदेसशक्ति।
अतीन्द्रियज्ञानविवर्जितोऽपि य क्षोणिभर्तुर्व्यधित प्रबोध॥

—પ્રભુ હેમસૂરિની અનન્યતુલ્ય-અનુપમેય ઉપદેશ શક્તિની દિનની ત્રણ સંધ્યા વખતે-દિવસમા ત્રણ વખત સ્તુતિ કરીએ છીએ કારણ કે તેનામા અતીન્દ્રિયજ્ઞાન-કેવલજ્ઞાન ન હોવા છતા તેણે એક ભૂપાલને પ્રબોધ પમાડયો

૪૬૨ હેમાચાર્યનુ શિષ્યમંડળ—પણ જબરૂ હતુ તે પૈકી રામચન્દ્રસૂરિનું મહાકવિ તરીકે ઉંચુ સ્થાન છે તે સિવાય ગુણચન્દ્ર ગણિ, મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાન ગણિ, દેવચન્દ્ર મુનિ, યશશ્ચન્દ્ર, ઉદયચન્દ્ર, બાલચન્દ્ર આદિ અનેક હતા

રામચંદ્રસૂરિ.

प्राणा कवित्व विद्याना लावण्यमिव योषिता।
त्रैविद्यवेदिनोऽप्यस्मै ततो नित्य कृतस्पृहा॥

—નાટ્યદર્પણ વિવૃત્તિ પ્રારંભે

पञ्चप्रबन्धमिषपञ्चमुखानकेन विद्वन्मनःसदसि नृत्यति यस्य कीर्ति।
विद्यात्रयीचणमचुम्बितकाव्यतन्द्र कस्त न वेद सुकृती किल रामचन्द्र॥

—રઘુવિલાસ પ્રસ્તાવના પ્રસંગે

ક નમે તો જિન હોય—તેને મારા નમસ્કાર છે [આ અને બીજા શ્લોકો આ પહેલાના દ્વાત્રિંશિકાની શરૂઆતમા મૂક્યા છે]

૪૦૯ તેણે અમુક અમુક વિષયમા જે જે મહાન્ વિદ્વાન થયા તેમનું સુભાષિતરૂપે સ્મરણ કર્યું છે—'ઉત્કૃષ્ટ મહાકવિ તો સિદ્ધસેન, ઉત્કૃષ્ટ મહાતાર્કિક મલ્લવાદી, ઉત્કૃષ્ટ સંગ્રહકાર ઉમાસ્વાતી, અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા તે જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ બીજા તેમનાથી ઉતરતા છે'[૩૫૫] આમ જણાવી સાથે સાથે પોતાની નમ્રતા બતાવી છે

૪૧૦ રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ એક વખત કહ્યું હતું કે "ગુજરાતના ઇતિહાસનો મને રસ છે એટલે તેના થોડા અભ્યાસ ઉપરથી હું કહીશ કે બારમી સદી સુધી 'હિંદુ અને જૈન' જેવા ભેદનું નામનિશાન પણ નહોતું. પાટણના સુજાનેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પુરે છે મહારાજા કુમારપાળ સાથે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય શિવમંદિરે જાય ત્યા ભેદ કોને કહેવો? મને એમ લાગે છે કે તે પછી એવી ભેદનો જન્મ રાજદ્વારી પુરુષોએ પેદા કર્યો હોય"[૩૫૬]

૪૧૧ અને વિશેષમા જાહેર કર્યું હતું કે "જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના નસ્તારો વડે જ હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ રાષ્ટ્રીયતાનું ગૌરવ આટલું ઉચ્ચ છે, અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ઇતિહાસના વિજયી દિવસોમા સત્તા, પ્રભાવ અને વિદ્વત્તા જૈનોમાજ હતી તે જોઈ તેમની પાછલી કારકીર્દિ મને શૃંગારસમી લાગે છે ગુજરાતનું ગૌરવ એટલે જૈનોનોજ

---

३५५ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २।२।३९ ॥ उत्कृष्टेऽर्थे वर्तमानात् अनूपाभ्यां युक्ताद् गौणान् नाम्नो द्वितीया भवति । अनु सिद्धसेनं कवय । अनु मल्लवादिनं तार्किका । उप उमास्वातिं संग्रहीतार । उप जिनभद्र क्षमाश्रमणं व्याख्यातार । तस्मादन्ये हीना —શબ્દાનુશાસન બૃ. ટીકા

૩૫૬ ભાવનગરમા 'હિંદુ કે જૈન' એ વિષય પર તા. ૨૧-૧૨-૨૨ ને દિને આપેલ ભાષણ 'જૈન' તા. ૨૪-૧૨-૨૨ ...

સહિત દ્રવ્યાલંકાર (જૈ૦ ૯૫) અને વિવૃત્તિ સહિત નાટ્યદર્પણ રચેલ છે. દ્રવ્યાલંકારમાં ત્રણ પ્રકાશ છે-પહેલામાં જીવ દ્રવ્યને, બીજામાં પુદ્ગલ દ્રવ્યને, અને ત્રીજા અકંપપ્રકાશમાં ધર્મ અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યોને પ્રમાણથી પ્રતિષ્ઠિત-સ્થાપિત કર્યા છે. નાટ્યદર્પણની વિવૃત્તિમાં બંને કર્તાએ નાટક, પ્રકરણ, નાટિકા, પ્રકરણી, વ્યાયોગ, સમવકાર, ભાણ, પ્રહસન, ડિમ, અંક, ઇહામૃગ અને વીથી એ નામના બાર રૂપકનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે અને તેના નિરૂપણમાં લગભગ પંચાવન નાટકાદિ પ્રબંધો (પોતાના તેમજ બીજા)ના ઉદાહરણો આપ્યાં છે [પ્ર. ગા. ઓ. સી.]

૪૬૫ રામચંદ્રે 'પ્રબંધશતકર્તા મહાકવિ'-[૩૫૭]'પ્રબંધશત-

---

૩૫૭ 'પ્રબંધચિંતામણિ' વગેરેમાં રામચંદ્રને 'પ્રબંધશતકર્તા'નું ખાસ વિશેષણ લગાડેલું મળી આવે છે, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ સમજતા હતા કે રામચન્દ્રે એકંદર બધા મળીને ૧૦૦ પ્રબંધોની રચના કરી હશે અને તેના લીધે તેમને આ વિશેષણ પ્રાપ્ત થયું હશે, પરન્તુ આ યાદીમાં (૫ રામચન્દ્રકૃત પ્રબન્ધશત દ્વાદશરૂપક-નાટકાદિ સ્વરૂપ જ્ઞાપક ૫૦૦૦) એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોતાં પ્રબંધશત એ શતસંખ્યાપરિમિત પ્રબંધસૂચક નથી પણ એ નામનો ખાસ ગ્રંથ જ તેમણે કરેલો હતો, અને તેનો જે પરિચય ટૂંકો આપ્યો છે-બાર રૂપક અને નાટક આદિના સ્વરૂપને જણાવનાર-તે પરથી તે ગ્રંથ ખાસ કરીને સાહિત્યની રચના વિષયક હોવો જોઈએ. ધનંજયે દશરૂપક નામના ગ્રંથમાં દશ રૂપક ગણાવ્યા છે. આમાં રૂપકની સંખ્યા બાર છે. પોતાના ગુરૂ હેમચન્દ્રે પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં જે બાર વસ્તુઓ રૂપક તરીકે આપી છે તેને જ વધારે વિસ્તૃત રૂપમાં અને પ્રમાણરૂપમાં સ્થાપિત કરવા માટે તો આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં ન આવ્યો હોય? ગ્રંથનું શ્લોક પ્રમાણ જોતાં તે ઘણો વિસ્તૃત અને વિશેષ વિવેચનવાળો હોવો જોઈએ. એકલા રૂપકની જ ચર્ચા કરનાર આવો મોટો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં બીજો સાંભળવામાં નથી.-જિનવિજયજી-પુરાતત્ત્વ ૨, ૪૨૧.

વડોદરા ગા. ઓ. સી. નાટ્યદર્પણ છપાય છે તે અમે જોયું છે. તેમાં ઉપર ઉલ્લેખેલ બાર રૂપક આદિનું વર્ણન છે અને ૫ [illegible] કથન

—જેમ સ્ત્રીઓમા લાવણ્ય એ પ્રાકૃ-ખરી વસ્તુ છે તેમ વિદ્યાઓમા કવિત્વ એ પ્રાકૃ-ખરી વસ્તુ છે. (અમારા જેવા) ત્રૈવિદ્યવેદી-ત્રણ વિદ્યાઓ જાણનારાઓ પણ અમારા માટે હમેશા સ્પૃહા રાખે છે

—પાચ પ્રબધરૂપી પચમુખના મુખો વડે જેની કીર્તિ વિદ્વાનોના મન રૂપી સભામા નાચે છે તેવા ખરેખર રામચંદ્ર કે જે ત્રણ વિદ્યામા વિશારદ છે અને જેનો ચંદ્રાએ કાવ્યમા સ્પર્શ કર્યો નથી તેને કયો ભાગ્યશાળી જાણતો નથી ?—અર્થાત્ સર્વ જાણે છે

૪૬૩ રામચંદ્રસૂરિ તે હેમાચાર્યના પટ્ટધર હતા (પ્રભાવક ચરિત પૃ ૩૦૪ શ્લોક ૧૨૯-૧૩૭) અને સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને 'કવિ કટારમલ્લ' એ નામનું બિરૂદ આપ્યુ હતુ (પ્ર० ચિ ઉપદેશતરગિણી) પોતે પોતાને માટે 'વિદ્યાત્રયીચણ' અને 'અચુમ્બિત કાવ્યતન્દ્ર', (રઘુ-વિલાસમા) 'વિશીર્ણ કાવ્યનિર્માણતન્દ્ર' (કૌમુદી-મિત્રાણંદમા) એ વિશેષણો આપ્યા છે તેમનામા સમસ્યા પૂરવાની અદ્ભૂત શક્તિ હતી (પ્ર ચિ ચારિત્રસુંદરકૃત કુમારપાલ ચરિત) 'ત્રૈવિદ્યવેદી'-ત્રણ વિદ્યા (શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર ને કાવ્યશાસ્ત્ર)ના જાણનાર હતા, અને તે સ્પષ્ટ પોતાને માટે તેમણે પોતાના ગ્રથ-(નાટયદર્પણ વિવૃત્તિ)મા પણ જણાવ્યુ છે, તદુપરાત પોતે 'પ્રબધશતકર્તા' એ બિરુદ પોતાને માટે જણાવ્યુ છે (કૌમુદી-મિત્રાણંદ અને નિર્ભયભીમવ્યાયોગના પ્રસ્તાવમા) તેમજ (પ્ર ચિ આદિમા) તે બિરૂદ પ્રસિદ્ધ છે મહાકવિ શ્રીપાલ કૃત સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિમા કાવ્યદષ્ટિએ કઈક સ્ખલન તેમણે સિદ્ધરાજને બતાવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્ર० ચિ મા છે રામચંદ્રની જમણી આખ ગઈ હતી (એ વાત પ્ર ચ પૃ ૩૦૪ શ્લોક ૧૩૮-૧૪૦, અને પ્ર. ચિ મા છે) હેમચંદ્ર સ ૧૨૨૯ મા સ્વર્ગસ્થ થયા તેનાથી કુમારપાલને થયેલા શોકનુ શમન રામચંદ્રે કર્યું હતુ (જય સિંહ કૃત કુમારપાલ ચરિત)

૪૬૪ રામચંદ્રે અને ગુણચંદ્રે બંનેએ મળીને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ

સ્વાતન્ત્ર્ય તરી આવે છે પોતે સ્વયં ઉત્પાદક છે, બીજાની વાણી ઉછીની લેતો નથી-પારકાના શબ્દાર્થ વગેરે પરથી પોતાના કાવ્યો રચતો નથી, જૂના ચીલે ચાલતો નથી પણ શાશ્વતી સ્વાતન્ત્ર્યલક્ષ્મીને વહે છે-અનુભવે છે એમ પોતાના નાટકોમા ખુલ્લી રીતે બીજા કવિઓની અવગણનાસૂચક જણાવે છે પોતાની સૂક્તિઓ માટે તે કહે છે કે—

सूक्तयो रामचन्द्रस्य वसन्त कलगीतय ।
स्वातन्त्र्यमिष्टयोगश्च पचैते हर्षह(स)ष्टय ॥

૪૬૭ રામચંદ્ર સિવાયના બીજા શિષ્યોમા ગુણચંદ્રે એ કૃતિઓ રામચંદ્ર સાથે રહી કરેલી તે કહેવાઈ ગયુ છે મહેન્દ્રસૂરિએ અનેકાર્થ કૈરવાકરકૌમુદી નામની હૈમ અનેકાર્થ સંગ્રહપરની ટીકા પોતાના ગુરુના નામથીજ સં ૧૨૪૧ મા રચી હતી (પી ૧, ૨૩૨, ભા ૬, ૩૫૨) વર્ધમાનગણિએ કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ કાવ્ય વ્યાખ્યાદિ રચેલ હતા ઉક્ત ત્રણે ગુણચંદ્ર, મહેન્દ્ર અને વર્ધમાને સોમપ્રભસૂરિનો કુમારપાલ પ્રતિબોધ સાભળ્યો હતો વિશેષમા દેવચંદ્ર નામના શિષ્યે ચંદ્રલેખાવિજય પ્રકરણ રચ્યુ તે અગાઉ કહેવાયુ છે, ઉદયચંદ્ર નામના શિષ્યના ઉપદેશથી ચંદ્રગચ્છના ધર્મસૂરિ-રત્નસિંહ-દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રભે હૈમન્યાસસારનો ઉદ્ધાર કર્યો યશશ્ચંદ્ર ગણિ નામને પણ એક શિષ્ય હતો તેનો ઉલ્લેખ પ્ર સિ મા છે

૪૬૮ બીજા એક બાલચંદ્ર નામનો શિષ્ય થયો, તે રામચંદ્ર સૂરિનો પ્રતિસ્પર્ધિ હતો તેનો વાદ કર્યો હતો ને કુમારપાલના અવસાન પછી અજયપાલ રાજાનો મિત્ર બનીને તેણે મ રાજાદ્વારા રામચંદ્ર સૂરિનુ મ [illegible] રીતે નિપાતચ્યુ હતુ તેણે 'સ્નાતસ્યા' નામની પ્રસિદ્ધ [illegible] રચી હતી એમ કહેવાય છે આમ બીજા પણ અનેક શિષ્ય હેમચંદ્રના થયા હશે એમ જણાય છે

૪ [illegible] અ મમયમ દેવસૂરિના સંતાનીય જયપ્રભસૂરિના શિષ્ય

વિધાનનિષ્ણાતબુદ્ધિ' એવાં વિશેષણો પોતાના માટે આપ્યાં છે એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમણે સો પ્રબંધો-ગ્રંથો રચ્યા હશે, પરંતુ હાલ સર્વભક્ષી કાલને લીધે તે સર્વ ઉપલબ્ધ નથી તે પૈકી જે ઉપલબ્ધ છે અને જેના નામો મળી આવે છે તે ઉપરના ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે છે —

સત્યહરિશ્ચંદ્ર નાટક (પ્ર૦ નિ સા પ્રેસ), કૌમુદી-મિત્રાણંદ (પ્ર. આ સભા નં ૫૯) નિર્ભયભીમવ્યાયોગ (પ્ર ય ગ્ર), રાઘવાભ્યુદય, યાદવાભ્યુદય, યદુવિલાસ, રઘુવિલાસ (બુદ્ધ ૬ નં ૭૬૦) નલવિલાસ નાટક (પ્ર ગા ઓ ગ્રં), મલ્લિકામકરંદ પ્રકરણ, રોહિણીમૃગાંક પ્રકરણ, વનમાલા નાટિકા આદિ નાટકો રચ્યાં છે, તે ઉપરાંત કુમારવિહારશતક (કે જેમાં કુમારપાલે બંધાવેલા 'કુમારવિહાર' નામના મંદિરનું વર્ણન છે પ્ર૦ આ સભા), સુધાકલશ નામનો સુભાષિત કોષ (ગૂ દિ), હેમ શબ્દાનુશાસન-ન્યાસ-રામચંદ્રકૃત ન્યાસ ૫૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો (ગૂ દિ) અને સ્તોત્રાદિ જેવા કે યુગાદિદેવ દ્વાત્રિંશિકા, વ્યતિરેક દ્વાત્રિંશિકા પ્રસાદ દ્વાત્રિંશિકા, આદિદેવસ્તવ, મુનિસુવ્રતસ્તવ, નેમિસ્તવ, ને ૧ સાધારણ જિનસ્તવ તથા જિનસ્તોત્રો (આ સર્વ સ્તોત્રો વડોદરાના ઝવેરી, અમાનાતના ભંડારમાં છે) રચ્યાં છે કૌમુદી મિત્રાણંદ એ દશ અંકનું રૂપક નાટક છે તે કૌમુદી અને મિત્રાણંદની કુતૂહલમયી કથાને અનુસરી રચેલું છે નલવિલાસ એ સમાપ્ત નાટક છે ને તેમાં નલદમયંતીનું ચરિત્ર છે[૩૫૮]

૪૬' તેના બધા નાટ્યોમાં તેનું કવિ તરીકેનું અભિમાન, તથા

વધારે યોગ્ય લાગે છે કે તેના ગ્રંથો (પ્રબંધો) સો હાલ હતા પોતાના ગ્રંથોને કવિ પોતે પ્રબંધો કહે છે જુઓ નલવિલાસની ૫ લાલચંદની ભૂમિકા કે જેમાંથી પ્રાય સર્વ, આ કવિ વિષયે અત્ર ટૂંકમાં લીધું છે

૩૫૮ જુઓ સાક્ષર શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો લેખ જૈન સા સ ખંડ ૩ અંક ૨ પૃ ૨૧૯-૨૨૩ 'નલવિલાસ નાટક- એક નવ પરિચય'

૪૭૦ ટૂંકમાં **હેમયુગ** એ જૈનશાસન માટે, વાઙ્મય માટે, અતિ વૈભવ પ્રતાપ અને વિજયથી દેદીપ્યમાન હતો તેની અસર સમગ્ર ગુજરાતના પર અનેક રીતે સ્મરણમાં રહે તેવી થઈ છે.[૩૧૧] હેમચંદ્રના નામ પ્રમાણે તેનો યુગ પણ હેમમય--સુવર્ણમય હતો અને ચિરકાલ સુધી તેનો પ્રભાવ રહેશે.

રામભદ્રે પ્રબુદ્ધ રૌહિણેય નાટક ૭ અંકનું રચ્યું ને ચાહમાનરાજાના ભૂષણ રૂપ પાર્શ્વચંદ્રકુલના (તેના પુત્રો નામે) યશોવીર[358] અને અજયપાળે બંધાવેલા આદીશ્વરના ચૈત્યના યાત્રોત્સવ પ્રસંગે આ નાટક ભજવવામાં આવ્યું હતું મહાવીર તથા બુદ્ધના સમકાલીન શ્રેણિકના રાજ્યમાં બનેલા બનાવ ઉપર તે રચાયું છે રૌહિણેય ચોર રાજગૃહમાં એવી રીતે ચોરી કરે છે કે તે પકડાતો નથી શ્રેણિકનો પુત્ર અભયકુમાર પોતાની બુદ્ધિના બળે તેને પકડે છે, પરંતુ તેણે કરેલી ચોરીઓ કબૂલ કરાવવાને માટે તેને એક યુક્તિ કરવી પડે છે એક ઓરડાને ઇંદ્રભુવન જેવો શણગારે છે તથા અપ્સરાઓને બદલે વેશ્યાઓને મૂકે છે ચોરને અહિંયા કેફમાં મૂકી દે છે રૌહિણેય જાગતાં, વેશ્યાઓ તેણે પૂર્વ જન્મમાં કેવાં કામો કર્યાં હતાં જેથી આ સ્વર્ગ મળ્યું છે તેનું પૂછે છે રૌહિણેયના બાપે તેને કોઈ પણ રીતે મહાવીરનું વચન સાંભળવું નહીં તેવું કહેલું હતું પરંતુ એક દિવસ પગમાં કાંટો વાગતાં તે કાઢતાં મહાવીરની દેશના શ્રવણે પડી હતી તેમાં દેવતાઓની આંખો મીંચાતી નથી તથા પગ ભોંય પડતા નથી એવું વાક્ય સાંભળ્યું હતું આ વખતે આ સાંભરેલું કામમાં આવ્યું અને જાણ્યું કે આ કૃત્રિમ રંગભવન છે મહાવીરનું એકજ વચન આટલું ઉપકારક માલમ પડવાથી તેણે પોતાની ચોરીઓ કબૂલ કરીને દીક્ષા લઇ લીધી[360] (પ્ર આ સભા નં ૬૦)

---

૩૫૮ આ યશોવીર તે સં ૧૨૩૧ના લેખ (જિ ૨, નં ૩૫૨) માં જણાવેલ ભા પાસૂનો પુત્ર યશોવીર છે તે વખતે તે જાલોરના જૈન સમાજનો એક મુખ્ય શ્રીમાન્ અને રાજમાન્ય શહેરી હોય તેમ જણાય છે તે અને તેનો લઘુભાઇ અજયપાલ બંને, પોતાના રાજ્યકર્તા ચાહમાન સમરસિંહ દેવના અત્યંત પ્રીતિપાત્ર, સજ્જનના હિતચિન્તક, જૈન ધર્મની ઉન્નતિના અભિલાષી અને મ્હોટા દાનેશ્વરી હતા વિશેષ જાલોરના બે શિલાલેખો ના ૧, નં (૯૯ તથા ૯૮) જુઓ

जयति ते सत्कवयो यदुक्त्या बाला अपि स्यु कविताप्रवीणा ।
श्रीखण्डवासेन कृताधिवासा श्रीखण्डता यान्त्यपरेऽपि वृक्षा ॥
जयन्तु सर्वेऽपि कवीश्वरास्ते यदीयसत्काव्यसुधाप्रवाह ।
विघूर्णिताक्षेण सुहृज्जनेन निपीयमानोऽप्यतिपुष्यतीव ॥

—अभयदेवसूरिकृत जयन्तकाव्ये स १२७८

—चदनवृक्षनी वासथी अधिवासित थयेला बीजा पण वृक्षो चदनमय बने छे तेम जेनी उक्तिथी बालो (काव्यमा बाळको) पण कवितामा प्रवीण थाय छे ते सत्-कविओ जय पामे छे

जेमना सुदर काव्योनो अमृतप्रवाह सुहृज्जनो आख बध राखी पीए छता अतिशय पुष्ट बने छे, ते बधाय कवीश्वरोनो जय हो !

વિભાગ ૪ થો.

‘ભાપા’ સાહિત્યનો ઉદય.

નો સગ્રહ મોટો છે, મહાભારત ભાગવત આદિ કાવ્યો તેમના સમયમા અથવા તે પહેલા રચાયલા હતા અને અપભ્રશ સાહિત્ય એટલે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય સારુ ખેડાયલુ હતુ, તેની એમના ઉતારામા આપણને ઝાખી થાય છે ગૂજરાતી સાહિત્યના આરભનો અવધિ અગીઆરમા શતકની પણ પૂર્વે જાય છે વિશેષમા તેમણે કહ્યુ કે જૈનભડારોમા બારીક તપાસ કરાશે તો ઘણા અમૂલ્ય રત્નો નીકળી આવવાનો સભવ છે અપભ્રશ સાહિત્ય બહાર પડવાથી આપણી ભાષાની તેમજ બગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે બીજી પણ અર્વાચીન ભાષાની ઉત્પત્તિ ઉપર અપર્વ પ્રકાશ પડશે (બીજી સા પ ના પ્રમુખ તરીકેનુ ભાષણ સન ૧૯૦૭)

૪૭૩ ત્યાર પછી વિશેષ શોધખોળ કરતા અપભ્રશ સાહિત્ય વિશેષ કરીને મુખ્યત્વે જૈનો પાસેથી મળી આવ્યુ છે વિક્રમોર્વશીયના ચતુર્થ અકમાનુ અને હેમાચાર્યના વ્યાકરણમા સંગ્રહેલ અપભ્રશ સાહિત્ય સિવાય તેની પર્વનું વિશેષ નહોતુ મળતુ તે મળી આવ્યુ છે અને હજુ પણ વિશેષ મળવા સપૂર્ણ સભવ છે પાટણના જૈન ભડારમાનું અપભ્રશ સાહિત્ય રૂપરેખારૂપે સ્વ ચીમનલાલ દલાલે સુરતની સાહિત્ય પરિષદ્ના સમયે પોતાના લેખમા બતાવ્યુ છે હેમાચાર્યે પોતાની પૂર્વના અપભ્રશ સાહિત્યમાથી ઉતારા કર્યા છે તેથી તેમની પૂર્વે ઘણ અપભ્રશ સાહિત્ય વિદ્યમાન હતું તે નિર્વિવાદ છે તેમની પૂર્વના અપભ્રશ સાહિત્યનો અત્રે દિગ્દર્શનરૂપે નિર્દેશ કરીશુ

૪૭૪ વિક્રમ આઠમીથી દશમી સદી વચ્ચે કવિ સ્વયભૂદેવ અને તેના પુત્ર ત્રિભુવનસ્વયભૂ થયા પિતાએ બે ગ્રથો-હરિવશ પુરાણ અને પઉમચરિય (રામાયણ) અપભ્રશમા રચી આપ્યા જે તેના પુત્રે પુરા કર્યા ધનપાલ કવિ નામના દસમી સદીમા થયા કે જેણે ભવિસયત્ત કહા અપભ્રશમા રચી (આ કથા જર્મન ડૉ યાકોબીએ ૧૯૧૮ મા પ્રસિદ્ધ કરી અને પછી ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સિરીઝમા ૨૦ મા ગ્રંથ તરીકે [illegible] અને [illegible] ગુજરાતી પ્રસ્તાવના [illegible] પડી [illegible]

પ્રકરણ ૧ લું.

અપભ્રંશ સાહિત્ય.

(વિ ૮ થી ૧૨ મી સદીનું)

ગાથાઉત્ત

જય નિ ુઆ ા વ૮ ૮પ્પ-૨ ખ જય જિણ ધન્નતરિ
જ ૯ તિહુઅણુ-ક ાણુ-કોસ ુરિઅ-કરિ-કેસરિ,
તિ ુઅણ-જણુ-અવિ ઘિ-આણુ ભુવા ત્તય-સામિઅ,
કુણસુ સુહાઇ જિણેમ પાસ થ ભણપુ-પુર-ટ્ઠિઅ ૧

—હે ત્રિભુવનવિષે એક કલ્પવૃક્ષ ! જય પામો, ધન્વતરીરૂપ જિન જયવતા રહો, ત્રિભુવનના કલ્યાણના ગ-ભડાર, દુરિત રૂપી હાથીને કેસરી-સિ હ એવાની જય હો ! જેની આજ્ઞા ત્રિભુવનના લો ાએ ઉલ્લ ઘી નથી એવા, ત્રા ભુવનના સ્વામી સ્થભનક નગરમા રહેલા પાર્શ્વજિનેશ્વર ! સુખો કરો-અમોને સુખી કરો [અભયદેવસૂરિકૃત જયતિહુઅણુ સ્તોત્ર]

૪૭૧ હેમાચાર્ય અપભ્રભાષાના પાણિની છે, એટલે કે તેમણે પહેલવહેલુ અપભ્રનનું વ્યાકરણ રચ્યુ, એથી પૂરવાર થાય છે કે તેમની પહેલા અપભ્રશ સાહિત્ય હતુ

૪૭૨ ગૂજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રશ ભાષા છે ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરભ આજથી પાચસ વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાતુ સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવે ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડી ઇ સ ની સમા અગીઆરમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ ઠરાવ્યો, અને જણાવ્યુ કે અપભ્રશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીના વ્યાકરણના આદિ પ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિની તે હેમાચાર્ય-તે સમર્થ ગૂર્જર ગ્રથકારનો સમય ઇ સ ૧૦૮૮-૧૧૭૨, એના અપભ્રશ ખડમા સગ્રહેલુ સાહિત્ય અગીઆરમા અને બારમા શતકની લોકભાષાના દૃષ્ટાતરૂપે છે, હેમાચાર્ય-

૪૭૬ બારમી સદીમા નવાંગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિએ જયતિહુયણ નામનુ ૩૩ ગાથાનુ સ્તોત્ર રચ્યુ સ ૧૧૨૩ મા ઉપરોક્ત સાધારણે વિલાસવઇ કહા રચી (જુઓ પારા ૨૯૫) હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ ૭ કડવામા સુલસાખ્યાન રચ્યુ આ દેવચંદ્રે સ ૧૧૬૦ મા રચેલા શાંતિનાથ ચરિત્રમા, તેજ વર્ષમા વર્ધમાનસૂરિએ રચેલા ઋષભચરિત્રમા તેમજ સ૦ ૧૧૯૯મા લક્ષ્મણગણિએ રચેલા પ્રાકૃત સુપાસનાહ ચરિઅમા કેટલાક અપભ્રંશ ભાગ મળી આવે છે આ શતકમા માણિક્યપ્રસ્તારિકા પ્રતિબદ્ધ રાસ, મુદ્દેશરાસક રચાયા છે અને જિનદત્તસૂરિએ ચર્ચરી, ઉપદેશરસાયન રાસ, અને કાલસ્વરૂપકુલક રચેલ છે જેની પ્રત ૧૧૯૧ ની લખાયેલી મળી છે તે વાહિલનુ પઉમસિરિ ચરિઉ છે કે જેમા ચાર સંધિમા પદ્મશ્રી સતીના જીવનનુ વર્ણન છે આ શતકમા થયેલ મહાપ્રભાવક ઉપરોક્ત વાદિદેવસૂરિએ પોતાના ગુરુ મુનિચંદ્રસૂરિ ઉપર સ્તવન રચ્યુ છે[૩૬૩]

૪૭૭ આ રીતે આઠમીથી બારમી સદી સુધીમા અપભ્રંશનુ ગૂર્જરાતીમા વાઙ્મય રચાયેલુ મળી આવે છે, અને આઠમી સદીથી તે ભાષા પોતાની હોવી જોઇએ એમ અનુમાન કરવામા હરકત નથી આના સમર્થનમા સ ૮૩૫ મા રચાયેલી કુવલયમાલામા મુખ્ય ૧૮ દેશોનો અને તે દેશની ૧૮ દેશી ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો, તેમા મેવાડ અને લાટ દેશનો ઉલ્લેખ કરતા ઉપરાંત ગૂર્જર દેશનો તેમજ ભાષાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે —

પવઉ(લ ઘિયપુટ્ઠંગે, ધમ્મપરે સંધિવિગ્ગહ નિઉણે,
ણઉ રે ભલ્લઉં ભણિરે અહ પેચ્છઇ ગુજ્જરે અવરે

— રી ગૂર્જર દેશને જોયા એ ઉ. પીપી પેટ્ટ [illegible]
[illegible] સંધિવિગ્રહમા નિપુણ અને 'ણઉ રે ભલ્લઉ' એમ બોલનારા હોય છે

૩૬૩ જૈન [illegible] પુ૦ ૧૩ અંક ૧ થી ૧૧ માં [illegible] ૧૧૬૩ [illegible] પ્રસિદ્ધ થયેલ છે

૧૯૦૦૦ શ્લોકમા હરિવંશપુરાણ આ સદીમા રચ્યુ, તેમા મહાવીર અને નેમિનાથ તીર્થંકરોના ચરિત્ર છે ને મહાભારતની કથા પણ છે આ મને કવિઓ દિગંબર જૈન છે

૪૭૫. અગીઆરમી સદીમા શ્વેતામ્બર મહેશ્વરસૂરિએ સયમમજરી (પી ૪, ૧૨૧) રચી મુજ અને ભોજના રાજકવિ ધનપાલ,–તેણે સત્યપુરમડન મહાવીરોત્સાહ નામનુ ક્રુદ્ર કાવ્ય[૩૬૨] રચ્યુ દિગંબર મહાકવિ પુષ્પદતે તેર હજાર શ્લોકપ્રમાણુ મહાપુરાણ અપરનામ તિસટ્ઠિ મહાપુરિસ ગુણાલકાર, અને અનુક્રમે ચાર અને નવ સધિમા યશોધરચરિત અને નાગકુમારચરિત રચ્યા અપભ્રંશ કાવ્યમા અધ્યાય, સર્ગ, પ્રકરણુ કે પરિચ્છેદને 'સધિ' એ નામ અપાયુ છે શ્રીચદ્રમુનિએ કથાકોશ પર સધિમા રચ્યો તેમા રોચક ઉપદેશપૂર્ણ કથાઓ કહેલી છે આ ગ્રથ આ કવિએ અણહિલપુર પાટણમા મૂલરાજ નૃપતિના સમયમા રાજના ગોષ્ટિક (સભાસદ કે મત્રી) અને અણહિલપુરના વતની પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના સજ્જનના પુત્ર કૃષ્ણુના કુટુમ્બ માટે રચ્યો જણાવ્યો છે સ૦ ૧૦૭૬ મા સાગરદત્તે જબુસ્વામીચારિત્ર રચ્યુ તેમજ ઘણુ કરી આજ શતકમા પદ્મકીર્તિએ પાર્શ્વપુરાણ ૧૮ સધિમા, નયનન્દિએ સુદર્શનચરિત ૧૨ સધિમા અને આરાધના ૧૧૪ સધિમા, અને કનકામરે કરકડુચરિત ૧૦ પરિચ્છેદમા રચેલ છે

---

૩૬૨ પ્ર જૈનસાહિત્યસશોધક ખડ ૩ અક ૩ તેમા ધનપાલ કહે છે - -તુરકોએ શ્રીમાલદેશ, અણહિલવાડ, ચડ્ડાવલિ (ચદ્રાવતી), સોરઠ, દેલવાડા અને સોમેશ્વર એ બધા સ્થાનોનો નાશ કર્યો છે, અને એક માત્ર સાચોરના મહાવીરને (મદિરને) તેઓ ભાગી નથી શક્યા આ તુરકોની ચઢાઈ તે પોતાના સમયમાજ (સ ૧૦૮૦–૮૧ મા) ગુજરાત પર થએલી મહમુદ ગીઝનીની ચઢાઇ છે વળી તેમા કવિએ જૈનોના પ્રસિદ્ધસ્થાનો આ રીતે ગણાવ્યા છે કે કોરિટ, શ્રીમાલ, ધાર, આહાડ, નરાણા, અણહિલવાડ, વિજયકોટ અને પાલીતાણા એ બધા સ્થાનો કવિએ જોયા જણાય છે ને સાચોરમા વધુ ચિત્તસતોષ થયો હોય એમ લાગે છે

પ્રકરણ ૨ જું.

સોલંકી વંશનો સમય [અનુસંધાન]
[સં ૧૨૩૦ થી સં ૧૨૯૯]

" व्याकरणात् पदसिद्धि पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति ।
अर्थात् तत्त्वज्ञान तत्त्वज्ञानात् पर श्रेय ॥
सुकृत जनयत्यादावसुरसुरस्वामितां तत क्रमश ।
निर्वृतिवनितावाप्ति धार्मिकगुणकीर्त्तन विदुषाम् ॥ "

—પ્રા૦ દ્વયાશ્રય પર ટીકા ૧, ૧

—વ્યાકરણથી શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે, શબ્દસિદ્ધિથી અર્થનો નિર્ણય થાય છે, અર્થથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે ને તત્ત્વજ્ઞાનથી પરમશ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે

—વિદ્વાનોને ધાર્મિકગુણના કીર્ત્તનથી પહેલા સુકૃત–પુણ્ય થાય છે, પછી ક્રમશ સુરાસુરનું આધિપત્ય અને નિવૃત્તિ–મોક્ષરૂપી સુંદરીની પ્રાપ્તિ થાય છે

૪૭૯ કુમારપાલ પછી તેનો ભત્રીજો અજયપાલ જૈનદ્વેષી નિર્બુદ્ધિ અને નિર્દય રાજા થયો. તેના પૂર્વજોએ જૈનપર જેટલી ભલાઈ કરી હતી તેટલો અત્યાચાર તેણે કર્યો હતો, કુમારપાલે જે જે મહાન્ જૈનમંદિરો ચણાવ્યા હતા તેનો નાશ કરવું તેણે ચાલુ રાખ્યું, હેમાચાર્યના પટ્ટધર મહાકવિ રામચંદ્ર-સૂરિને તેનાજ ગુરુભાઈ બાલચંદ્રની [illegible] તપાવેલ તાંબાની પાટ પર બેસાડી [illegible] મારી નાખ્યા. (પ્ર ચિં ચ૦ પ્ર૦ વગેરે) તેના રાજ્યમાં યશપાલ નામનો જૈન સચિવ હતો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

વળી સાથે લાટપ્રદેશ (ભરૂચ આસપાસનો) કે જેનો હાલ ગૂજરાતમા સમાવેશ થાય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે કે —

ण्हाउलित्तविलित्ते, कयसीमन्ते सुसोहियसुनत्ते,
आदन्द काइ तुम्ह मिन' भणिरे अह पेच्छई लाडे

—પછી લાટના લોકોને જોયા એ લોકો સ્નાન અને વિલેપન કરનારા, (માથામા) સેંથો પાડનારા, સુશોભિત શરીરવાળા અને 'આદન્દ કાઇ તુમ્હ મિનુ' એમ બોલનારા હોય છે

૪૭૮ તેરમા શતકમા હેમાચાર્યના સમયનુ અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે યોગચંદ્ર યા યોગીન્દ્રદેવના યોગસાર (૧૦૫ દોહામા) અને પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથ છે આ બંનેની ભાષા ઘણી મનોજ્ઞ, પ્રવાહી અને સુંદર છે સાધારણ ધર્મને દેવસેનના દર્શનસારને દોહામા મુકેલ છે સ ૧૨૧૬ મા હરિભદ્રસૂરિનું નેમિનાથચરિય કુમારપાલના રાજ્યમા પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષામા ૮૦૩૨ ગાથામા સંપૂર્ણ થયુ—તેના પહેલા ભાગમા અરિષ્ટનેમિ અને રાજીમતિના નવ પૂર્વભવોનુ વર્ણન છે, અને બીજા ભાગમા તે તીર્થંકરનુ ચરિત્ર છે કે જેમા કૃષ્ણ અને પાંડવોના ચરિત્રો ઓતપ્રોત છે વર્દ્ધમાનનુ બે સંધિનુ વજ્રસ્વામીચરિત અને રત્નપ્રભની ૯ કડવામા—અધિકારમા અંતરંગ સંધિ તેમજ તે રત્નપ્રભના કેટલાક ટુકડા સ ૧૨૩૨ મા તે કુમારપાલના રાજ્યમા રચાયેલા આ શતકના મળી આવે છે

[આ અપભ્રંશ સાહિત્યનો આરંભથી તે ઠેઠ સોળમી સદી સુધીનો વિશેષ વિસ્તાર સાથ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' પ્રથમ ભાગ એ નામના પુસ્તકમા 'જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ સાર નિબંધરૂપે પ્રસ્તાવના પ્રકટ થઈ છે તેમાથી જોઇ લેવો અપભ્રંશાદિ ભાષા સબધી વિશેષમા ૫ બહેચરદાસની તેમના 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ'ની પ્રસ્તાવના, ૫ લાલચંદની 'અપભ્રંશકાવ્ય ત્રયી'ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના પૃ ૭ થી ૧૧૨ અને ૫ હરગોવિંદદાસની તેમના 'પાઇઅ-સદ્દમહણ્ણવો' નામના પ્રાકૃતભાષાના કોશમા તેમના ઉપોદ્ઘાતમાથી પુષ્કળ સામગ્રી મળશે]

તીર્થમાલા, જિનવલ્લભ કૃત સંઘપટ્ટક પર ટીકા[364]-બૃહદ્વૃત્તિ, જિનેશ્વર કૃત પંચલિંગિ પર વિવરણ (વે૦ નં. ૧૬૨૩) ઇત્યાદિ સુપ્રસિદ્ધ છે તે સૂરિએ ચૈત્યવાસીઓને વધુ ખોખરા કર્યા

૪૮૩ સ. ૧૨૩૩ મા 'વાદિદેવસૂરિ શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ પ્રાકૃતમા નેમિનાથ ચરિત્ર (જેસ પ્ર ૪૦) અને સ ૧૨૩૮ મા ભૃગુપુર-ભરૂચમા અશ્વાવબોધ તીર્થમા ધર્મદાસ કૃત ઉપદેશમાલા પર વૃત્તિ (દોઘટ્ટી) રચી કે જે વૃત્તિ ભદ્રેશ્વરસૂરિ આદિએ સંશોધિત કરી હતી[365] અને તેમની પ્રતિભાશાલી ન્યાયશાસ્ત્રની કૃતિ નામે રત્નાવતારિકા કે જે સ્વગુરુ વાદિ દેવસૂરિ કૃત સ્યાદ્વાદરત્નાકર પર લઘુ ટીકા છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે કે જેમા બૌદ્ધ તાર્કિકો અર્ચટ અને ધર્મોત્તરનો ઉલ્લેખ છે

૪૮૪ વાદિ દેવસૂરિના શિષ્ય મહેશ્વર સૂરિએ પાક્ષિક સપ્તતિ પર સુખપ્રબોધિની નામની વૃત્તિ રચી કે જેમા વજ્રસેન[366] ગણિએ સહાય કરી હતી (કાં વડો૦ ન ૧૦)

---

૩૬૪ આ કદાચ સં ૧૨૫૦ આસપાસ હશે આ વૃત્તિપરથી લઘુ વૃત્તિ ખ જિનભદ્રસૂરિ-સિદ્ધાન્તરુચિ-અભયસોમ શિ. હર્ષરાજે રચી છે (પી ૫ ૨૧૫)

૩૬૫ પી ૩, ૧૬૧, પી ૫, ૧૨૩, વે ન ૧૫૭૧, જેસ-આમાં સિદ્ધર્ષિકૃત ઉપદેશમાલાટીકાનો ઉલ્લેખ છે

૩૬૬ આ વજ્રસેનમુનિના શિષ્ય હરિ થયા છે કે જેમણે કર્પૂરપ્રકર (પ્ર. જૈ. ધ. પ્ર. સભા) નામનો સુભાષિતોનો ગ્રંથ-સૂક્તાવલી તથા નેમિચરિત્ર રચેલ છે, અને જેઓ પોતાના ગુરુ વજ્રસેનને ત્રિષષ્ટિસાર પ્રબંધના કર્તા તરીકે ઓળખાવે છે આ વજ્રસેનને ગણેશ નાગપુરીય તપ ગચ્છના સંવત્ ૧૪ મી સદીમા વિદ્યમાન હોવાનો નાગપુરીય તપગચ્છીય પટ્ટાવલીમાં છે (જુઓ જેસ પ્ર ૪ ૫૩ ત્રિષષ્ટિસાર પ્રબંધ પર) આ બંનેના સમય નિશ્ચિત કરવા યોગ્ય છે

૪૮૦ અજયપાલના સમયમાં તેના જૈનમંત્રી નામે યશઃપાલે (મોઢ વંશના મન્ત્રિ ધનદેવ અને રુક્મિણીના પુત્ર) મોહપરાજય નાટક ધારાપદ્રપુર (થરાદ) માં ત્યાંના કુમારવિહારક્રોડાલંકાર શ્રી વીર જિનેશ્વર યાત્રા મહોત્સવ પ્રસંગે રચ્યું–તેમાં આલંકારિક રીતે કુમારપાલ રાજા સાથે ધર્મરાજ અને વિરતિ દેવીની પુત્રી કૃપાસુન્દરીનું પાણિગ્રહણ શ્રી મહાવીર અને હેમાચાર્ય સમક્ષ કરાવ્યું છે જૈન ધર્મના આ મહાન્ વિજયની મિતિ સં. ૧૨૧૬ ના માર્ગશીર્ષ નામની શુકલ દ્વિતીયા બતાવી છે–તે દિવસે કુમારપાલે પ્રકટ રૂપે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો આ ગ્રંથ સં ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૨ વચમાં રચાયું જણાય છે

૪૮૧ સં. ૧૨૩૧ માં મંત્રવાદી આચાર્ય કૃત ધર્મોત્તર ટિપ્પનક તાડપત્ર પર લખાયું છે કે જે પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે (પી ૫, ૩) સં ૧૨૩૨ મા ધારાનગરીના આમ્રદેવના પુત્ર નરપતિએ અજયપાલ દેવ રાજ્યે અણહિલનગરે નરપતિજયચર્યા (સ્વરોદય) રચ્યો તેમાં સ્વર પરથી શુકન જોવા ને ખાસ કરી માન્ત્રિક યંત્રો વડે યુદ્ધમાં જય મેળવવા માટે શકુન જોવાની વાત છે (વેબર નં ૧૭૪૪ વે નં ૩૮૦ થી ૩૮૪, ભા ૮૨–૮૩ પૃ ૩૫, ૨૨૦) બ

૪૮૨ વાદિદેવ સૂરિ શિષ્ય મહેન્દ્ર સૂરિ શિષ્ય પ્રદ્યુમ્ન સૂરિએ વાદસ્થલ નામનો એક ગ્રન્થ રચ્યો હતો તેમાં આગાઉસ્થીના ઉદ્યન વિહારમાં શ્વેતામ્બર યતિથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલા જિનબિંબો પૂજનીય નથી એવો વાદ ખરતર જિનપતિ સૂરિના મતાનુયાયીઓ કરતા હતા તેનું ખંડન છે (જેસ પ્ર ૨૭) તે ગ્રંથના સામે ખ૦ જિનપતિ સૂરિએ (વિધિ) પ્રબોધ્યવાદસ્થલ એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો કે જેમાં પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે (જેમ પ્ર ૨૮) સં ૧૨૩૩ મા આ જિનપતિ સૂરિએ કલ્યાણ નગરમાં મહાવીર-પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી (જિનપ્રભ કૃત તીર્થકલ્પ) તેમણે રચેલ

૪૮૯ સ ૧૨૪૮ મા (કરિ સાગર રવિ-૧૨૭૮ ?) ચંદ્રગચ્છના-રાજગચ્છના (વાદ મહાર્ણવના કર્ત્તા અભયદેવસૂરિ-ધનેશ્વર-અજિતસિંહ-વર્ધમાન-દેવચંદ્ર-ચંદ્રપ્રભ-ભદ્રેશ્વર-અજિતસિંહ-દેવભદ્ર સૂરિ કે જેમણે પ્રમાણપ્રકાશ અને શ્રેયાંસચરિત રચ્યા તેના શિષ્ય) સિદ્ધસેન સૂરિએ નેમિચંદ્ર કૃત પ્રવચન સારોદ્ધાર પર તત્ત્વજ્ઞાન વિકાશિની નામની વૃત્તિ રચી (પી ૨, ૮૮, વે૦ ન ૧૬૪૦-૪૧, પ્ર૦ દે૦ લા૦ ન ૫૮, અને ૬૪) તેમા તે સિદ્ધસેન સૂરિ પોતાના અન્ય ગ્રંથો નામે-સ્તુતિઓ, પદ્મપ્રભ ચરિત્ર અને સામાચારીનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે (પ્ર આ૦ વૃત્તિ પૃ ૧૮૭, ૪૪૦ અને ૪૪૨) સ ૧૨૫૧ મા ભીમદેવના રાજ્યમા લાટદેશના દર્ભાવતી-(ડભોઇ)મા શ્રીમાલી શ્રાવકે વટપદ્રક (વડોદરા) ના પ વોસરિ પાસે તાડપત્ર પર યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ લખાવી (પી ૩, ૭૭)

૪૯૦ આસડ—આ નામનો શ્રાવક મહાકવિ થયો તે ભિન્નમાલ (શ્રીમાલ) વંશના કટુકરાજનો આનલદેવીથી થયેલ પુત્ર હતો કટુકરાજને જૈનદર્શનમા સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી ગૂર્જરત્રામા મંડલી (માંડલ) નગરમા મહાવીર ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરનાર અને શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિના હસ્તથી સૂરિપદ પ્રાપ્ત કરનાર એવા ભદ્રેશ્વર સૂરિ થયા કે જેના પટ્ટધર 'કલિકાલ ગૌતમ અભયદેવ સૂરિના ઉપદેશથી આસડે જૈન સિદ્ધાન્તનો માર્ગ લઇ લીધો હતો. આસડે 'કવિસભા શૃંગાર' નામનું બિરુદ મેળવ્યું [૨૧૭] તેણે કાલીદાસના મેઘદૂત પર

---

૨૧૭ आसड [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

૪૮૫ અજયપાલ પછી તેનો બાલક પુત્ર મૂલરાજ (બાલ મૂલરાજ) ગૂજરાતના રાજ્યસિંહાસન પર બે વર્ષ રહી મરણ પામ્યો સં ૧૨૩૫ પછી તેનો નાનો ભાઇ ભીમદેવ બીજો બાલ્યાવસ્થામાં ગાદીએ આવ્યો, ત્યારથી જ ગૂજરાતના રાજ્યની દશા બગડતી ગઇ અને સામન્તો સ્વતંત્ર થતા ગયા

૪૮૬ સં ૧૨૩૬ માં તાડપત્ર પર સિદ્ધર્ષિકૃત ઉપદેશમાલા વિવરણની પ્રત લખાઇ (પા. સૂચિ નં ૬૪) સં ૧૨૩૭ માં આબુ ઉપર પ્રસિદ્ધ મંત્રી પૃથ્વીપાલ (પારા ૩૮૧)ના પુત્ર મંત્રી ધનપાલે પોતાના મોટાભાઇ જગદેવના અને પોતાના નામથી બે હાથીઓ હસ્તિશાળામાં કરાવ્યા અને ત્રીજો હાથી પણ તેણેજ કરાવ્યો હશે આ ધનપાલે પોતાના પિતાના પગલે ચાલીને આબુના વિમલવસહિ મંદિરની કેટલીક દેરીઓનો ઉદ્ધાર સં ૧૨૪૫ માં કરાવ્યો છે

સં ૧૨૪૧ માં સોમપ્રભસૂરિએ શ્રીપાલ કવિના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રહી કુમારપાલપ્રતિબોધ રચ્યા એ અગાઉ કહેવાઇ ગયું છે

૪૮૭ સં ૧૨૪૩ માં પૌ. મિ. ચંદ્રપ્રભ સૂરિના શિષ્ય અને જયસિંહ નૃપતિએ સન્માનેલા ધર્મઘોષસૂરિ પાસેથી જેમણે સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ એવા યશોઘોષસૂરિના શિષ્ય હેમપ્રભસૂરિએ હરિપાલ મંત્રીની વિજ્ઞપ્તિથી વિમલસૂરિકૃત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા પર વૃત્તિ રચી (જે નં ૯૦, જૈ૦ ગ્રં ૮૦) રાજગચ્છના (શીલભદ્ર-માણિક્ય-ભરતેશ્વર-વૈરસ્વામી-નેમિચંદ્ર-સાગરચન્દ્ર શિષ્ય) માણિક્યચંદ્ર સૂરિએ સં ૧૨૪૬ માં (રસવક્ત્ર ગ્રહાધીશ વર્ષે-૧૨૧ માં?) મમ્મટ કૃત કાવ્યપ્રકાશ પર કાવ્યપ્રકાશસંકેત નામની ટીકા રચી આ ટીકા તે ગ્રંથ પર પહેલામાં પહેલી છે (પ્ર૦ આનંદાશ્રમ ગ્રંથમાલા પૂના, સં ૧૨૭૧ ની પ્રત જેં૦, પા સૂચિ નં ૬૭) આ સમયમાં વાદિ દેવસૂરિ શિ. ભદ્રસૂરિ શિ. પરમાનન્દ સૂરિએ ખંડનમંડન ટિપ્પન રચ્યું (દેશવિજય ભ વદ્ધમાણ)

૪૮૮ સં ૧૨૪૭ માં ભીમદેવના રાજ્યમાં લાટદેશે દંડનાયક સોભનદેવ, અને મુદ્રાધિકારી રત્નસિંહ હતા (પી ૩, ૫૧)

ટીકા, આઠ જિનસ્તોત્રસ્તુતિઓ અને ઉપદેશકંદલી નામનું પ્રકરણ (પી. ૫, ૪૮) ની રચના કરી વળી પોતાના 'બાલસરસ્વતી' નામની પ્રખ્યાતિ પામેલા રાજડ નામના પુત્રના તરુણ વયમાં જ થયેલા મૃત્યુથી પોતાને થયેલ શોકમાંથી અભયદેવસૂરિએ બોધ આપી જાગૃત કર્યો હતો અને તેમના વાક્યોથી વિવેકમંજરી નામનું પ્રકરણ પોતે રચિત કર્યું. (પી. ૨, ૫૬, પી. ૩, ૧૨ તથા ૧૦૦)

૪૯૧ સપાદલક્ષ (શાકંભરી) રાજા સમક્ષ વાદીઓને જીતનાર ધર્મઘોષ સૂરિ થયા, તેમના પટ્ટધર ગદ્યગોદાવરીના કર્તા યશોભદ્ર સૂરિ થયા, તેમના પછી રવિપ્રભ સૂરિ થયા ને તેમના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિએ નેમિચંદ્ર સૂરિના પ્રવચનસારોદ્ધાર પર વિષમપદ વ્યાખ્યા નામની ટીકા રચી (પી. ૩, ૧૨૬ ને ૨૬૨) તેમજ શિવશર્મસૂરિ કૃત પાંચમા પ્રાચીન કર્મગ્રંથ નામે શતક પર, અને બીજા પ્રાચીન કર્મગ્રંથ નામે કર્મસ્તવ પર પણ ટિપ્પનો રચ્યાં (પ્રાચીન કર્મગ્રંથોની પ્રસ્તાવના આ૦ સભા નં. ૫૨) ઉપરોક્ત (બોધિતશાકંભ-રીભૂપ એવા) ધર્મઘોષ સૂરિ-યશોભદ્ર સૂરિ-દેવસેન ગણિના શિષ્ય પૃથ્વીચંદ્ર સૂરિએ કલ્પટિપ્પન રચ્યું (પી. ૩ નં. ૧૬૩, પી. ૨, ૧૩-૬૯ પી. ૩, ૧૫, ૩૯૭, જેસ. ૫૦)

૪૯૨ સં. ૧૨૫૩માં (૧૨૮૬ ?) શ્રીપ્રભસૂરિ કૃત ધર્મવિધિ પર તેમના શિષ્ય ઉદયસિંહે ટીકા રચી અને સં. ૧૨૫૮ માં કાસહૃદ ગચ્છની સાથે જ સ્થપાયેલા જાલિહર ગચ્છના[૩૬૮] [બાલચંદ્ર-

---

येनोपदेशकन्दल्याह्वानप्रकरणच्छलात् ।
कृत मोक्षाध्वगी नेभ्य पाथेयातिव्ययमक्षय ॥
—વિવેકમંજરીવૃત્તિ પ્રશસ્તિ પી. ૩, ૧૦૦

૩૬૮ કાસદ્રહ અને જાલિહર ગચ્છ બંને એક સાથે નીકળ્યા એમ તેજ ચરિતના અંતે જણાવ્યું છે —

विपाहरसाहाए गच्छा गुरुउच्चसुमणमणहरणा ।
जाठिहर-कासहरया मुणिमहुरपरिगया दोन्नि ॥४९॥

પરોપકારપરાયણ પુરુષ હશે એમ સોમેશ્વરના એક વચનથી જણાય છે ૩૭૨

૫૦૨ આ રીતે અજયપાલથી ત્રિભુવનપાલ સુધીનું જૈન સાહિત્ય જોયું બીજી બાજુ વસ્તુપાલયુગમાં સાહિત્યપ્રવાહ બહુ જોસથી વહેતો હતો અને તે આ પછીના પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવેલ છે

૫૦૩ **અપભ્રંશ સાહિત્ય**—આ દરમ્યાન અપભ્રંશ ભાષામાં જૈન કવિઓએ જે સાહિત્ય રચ્યું તે પૈકી જે અત્યારસુધીમાં દૃષ્ટિગોચર થયું છે તે એ છે કે—સં ૧૨૩૮ માં રત્નપ્રભસૂરિએ રચેલી ઉપદેશમાલાપરની દોઘટ્ટી વૃત્તિમાં અને સં ૧૨૪૧માં સોમપ્રભાચાર્યે રચેલ કુમારપાલપ્રતિબોધમાં કેટલોક અપભ્રંશ ભાગ આવે છે સં ૧૨૪૭ (૧૨૭૪) માં મહાકવિ અમરકીર્તિએ ગોધરામાં કર્ણ (કાન્હ?) રાજ્યમાં ગૃહસ્થોના ષટ્ કર્મોના ઉપદેશ સંબંધીનો ગ્રંથ નામે છક્કમ્મુવએસો પ્રાય અઢી હજાર ગાથા પ્રમાણ અપભ્રંશમાં એક મહિનામાં રચી નાખ્યો હતો, અને તે તેમણે નાગરકુલ અને કણ્હઉર (કર્ણપુર ?) વંશના ગુણપાલના ચચ્ચિણીથી થયેલા પુત્ર મહાભવ્ય નામે અંબપસાય (અંબાપ્રસાદ)ની પ્રાર્થનાથી રચ્યો અને તે અંબાપ્રસાદને તે કવિ પોતાના લઘુબંધુ કહે છે તેથી તે કવિ જ્ઞાતિએ નાગર બ્રાહ્મણ જણાય છે, છતાં તેમણે દિગંબરી જૈન દીક્ષા લીધી હતી તેઓ મુંજ અને ભોજના સમયમાં થયેલ અમિતગતિ નામના દિગંબર આચાર્યના પ્રશિષ્યના પ્રશિષ્ય હતા તેમણે બીજા સાત ગ્રંથો રચેલા જણાવ્યા છે—નેમિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર (પદ્ધડિયાબદ્ધ), ધર્મચરિત ટિપ્પન, સુભાષિત રત્નનિધિ, ચૂડામણિ અને ધ્યાનોપદેશ, આ સિવાય લોકોને આનન્દદાયક સંસ્કૃત પ્રાકૃત કાવ્યો તેમણે ઘણા રચ્યા હતા આ પરથી તેમનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં કેટલું પ્રાવીણ્ય હતું તે કલ્પી

૩૭૨ वैदुष्य विगताश्रय श्रितवति श्री हेमचन्द्रे दिव श्री प्रह्लादनमन्तरेण विरत विश्वोपकारव्रतम् ।।

નાભેય ચૈત્યમાં પાર્શ્વનાથની તથા ચંદ્રપ્રભસ્વામિ સીમંધર યુગંધરની અને અંબિકા ભારતીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી આ આલ્હાદનની પ્રાર્થનાથી સં ૧૨૯૯ માં અણહિલ્લ નગરમાં નાગેન્દ્રગચ્છના વીરસૂરિ-પરમાનન્દીય વર્ધમાન-રામ-ચંદ્ર-દેવ-અભયદેવ-ધનેશ્વર-વિજયસિંહસૂરિ શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ૫૪૯૪ શ્લોક પ્રમાણ વાસુપૂજ્ય ચરિત રચ્યું (વે નં ૧૭૩૩, પ્ર૦ જૈ ધ સભા નં ૧૮)

૫૦૦ આ સમયમાં તાડપત્ર પર સં ૧૨૪૭ માં કલ્પસૂત્રની (પી ૩, ૫૧), ૧૨૫૧ માં હેમચંદ્રકૃત યોગશાસ્ત્રની (પી ૩, ૪૫) પ્રત લખાઈ ૧૨૬૧ માં ભીમદેવરાજ્યે માનતુંગકૃત સિદ્ધજયંતીની પ્રત પ્રાગ્વાટ ઠ નાઉ શ્રાવિકાએ મુદ્ગલિકાસ્થાનમાં લખાવી અજિતદેવ સૂરિને અર્પણ કરેલી (પી ૩, ૪૫), સં ૧૨૦૪ (૧૨૮૮) માં ગુણપાલકૃત પ્રાકૃત ઋષિદત્તા ચરિતની પ્રત અણહિલવાડે ભીમદેવના રાજ્યમાં (કી ૨, ૯) લખાઈ અને સં ૧૨૯૫ માં ખરતર જિનપતિ-જિનેશ્વરસૂરિ શિ વીરકલશ ગણિએ આવશ્યક વૃત્તિ (હા છાણી) અને સં ૧૨૯૬ માં ઉપદેશકંદલીવૃત્તિ પુસ્તકની તાડપત્ર પ્રતો લખાઈ (પી ૫, ૪૨)

૫૦૧ વળી ગૂર્જરાતના સામંત-આબુના રાજા ધારાવર્ષ (કુમારપાલના મહા સામન્ત યશોધવલનો પુત્ર)ના ભાઈ પ્રહ્લાદનદેવે પાર્થ-પરાક્રમ વ્યાયોગ રચ્યું (પ્ર ગા ઓ સી) ને પોતાના નામથી પ્રહ્લાદનપુર (પાલણપુર) વસાવ્યું ને ત્યાં પાલ્હવિહાર નામનું જૈન મંદિર કરાવ્યું અજયપાલ મેવાડના રાજા સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં બાણ વાગ્યો હતો, ત્યારે રાજ્ય અને પ્રાણોની રક્ષા આ પ્રહ્લાદનદેવે (પાલનસી)એ પોતાની વીરતાથી કરી હતી પ્રહ્લાદનદેવની ભોજ અને મુંજ સાથે એક કક્ષામાં સ્થાન આપ્યાનું સોમેશ્વર કહે છે પરંતુ તે સિવાય પ્રહ્લાદનદેવના બીજા ગ્રંથો હાથ લાગતા નથી પણ આ પંડિત (રાજા) કે જે સોમેશ્વરના પિતાના ગુરુ થાય તે અત્યંત

પ્રકરણ ૩ જું.

વસ્તુ-તેજ-યુગ. [સં ૧૨૭૫ થી ૧૩૦૩]

વસ્તુપાલનું આત્મવૃત્તાંત

तस्यानुज पितृपदाम्बुजचञ्चरीक श्रीमातृभक्तिसरसीरसकेलिहस ।
साक्षाज्जिनाधिपति धर्मनृपागरक्षो जागर्त्ति नर्तितमना मुदि वस्तुपाल ॥
न गन्द्रगच्छमुकुरामरचन्द्रसूरि-पादाब्जभृङ्गहरिभद्रमुनीन्द्रशिष्यात् ।
व्याख्यावचो विजयसेनगुरो सुधाभ मास्वाद्य धर्मपथि सत्पथिको भवद्य ॥
कुर्वन्मुहु विमलरवतकादि तीर्थयात्रा स्वकीय पितृपुण्यकृते मुदा य ।
सर्घा:सघपदरेणुभरेण चित्र सद्दर्शन जगति निर्मलयाबभूव ॥
य स्वीयमातृपितृबन्धुकलत्रपुत्रमित्रादिपुण्यजनये जनयाञ्चकार ।
सद्दर्शनव्रजविरामकृते च धर्मस्थानावली वलयिनीमवनीमशेषा ॥

—વસ્તુપાલકૃત નરનારાયણાનંદકાવ્ય સર્ગ ૧૬ શ્લોક ૩૧ થી [illegible])

—તેનો (મલ્લદેવનો) ન્હાનો ભાઈ તે (૭) વસ્તુપાલ કે જે પિતાના ચરણકમલના સેવક માતુશ્રીની ભક્તિરૂપી સરોવરમાં રસમય રમત રમતો હંસ જિનેશ્વરના ધર્મરૂપી રાજાનો સાક્ષાત્ અંગરક્ષક તરીકે પ્રેમમાં નાચતા મનવાળો જાગે છે,

કહાય એમ છે (જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના પૃ ૭ -૭૮)

૫૦૪ આ સિવાય ચઉરંગસંધિ, જયદેવગણિકૃત ભાવનાસંધિ આ શતકમાં મૂકી શકાય તેમ છે આ પરથી અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્ય-ભાષા થઈ હતી તે સ્પષ્ટ જણાય છે

૫૦૫ **જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય**—અપભ્રંશ ભાષા ખેડાતી ગઈ તેમાં રૂપાન્તર થતું ગયું અને તેના પરિણામે જૂની ગૂજરાતી, જૂની હિન્દી, વગેરે ભાષાઓ આધુનિક ગૂજરાતી હિન્દી આદિ ઇતર-ભાષાઓના મૂળ—જૂના સ્વરૂપમાં—પરિણમી હતી આ જૂની ગૂજરાતીમાં રાસ આદિ અનેક કૃતિઓ થતી ગઈ તેમાં શતકમાં શાલિભદ્રસૂરિએ જૈન મહાપુરુષો નામે ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ સં ૧૨૪૧ માં રચ્યો તેનો એક નાનો બુદ્ધિરાસ છે કે જેમાં સામાન્ય ઉપદેશ છે જિનેશ્વરસૂરિના પિતા નેમિચંદ્ર ભાંડાગારિકનું સં ૧૨૪૫નું જિનવલ્લભસૂરિ ગીત છે, મહેન્દ્રસૂરિ શિષ્ય ધર્મે શ્રી મહાવીરના શિષ્ય સુધર્મા સ્વામિના શિષ્ય-પટ્ટધર જંબુસ્વામી ચરિત રચેલું છે અને વસ્તુપાલના કુલગુરુ નાગેન્દ્ર ગચ્છના વિજયસેનસૂરિએ રેવંતગિરિ રાસો સં ૧૨૮૭ આસપાસ રચ્યો છે બૃહદ્ગચ્છના રામચંદ્રસૂરિ શિષ્ય મગતસૂરિએ મહાવીર જન્માભિષેક કાવ્ય પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં રચ્યું છે [જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ ૧ થી ૪]

तस्यानुजो विजयते विजितेन्द्रियस्य सारस्वतामृतकृताद्भुतहर्षवर्ष ।
श्री वस्तुपाल इति भालतलस्थितानि दौःस्थ्याक्षराणि सुकृती कविनां
विलुम्पन् ॥

अन्वयेन विनयेन विद्यया विक्रमेण सुकृतक्रमेण च ।
क्वापि कोऽपि न पुमानुपैति मे वस्तुपालसदृशो दृशो पथि ॥

—સોમેશ્વરકૃત આબુપ્રશસ્તિ સં ૧૨૮૭

'તે ઇન્દ્રિયજયીનો લઘુબંધુ નામે શ્રી વસ્તુપાલ સારસ્વત અમૃતથી અદ્ભુત હર્ષવૃષ્ટિ કરનાર-અમૃતવર્ષી કવિ અને વિદ્વાનોના ભાલતલપર લખાયેલા દુરક્ષરોને ભુંસી નાખનાર તરીકે વિજયી છે

'વંશ, વિનય, વિદ્યા, વિક્રમ અને સુકૃત-એ ક્રમમાં વસ્તુપાલ સમાન અન્ય કોઈ પુરુષ ક્યાંઇ પણ મારી દૃષ્ટિએ આવતો નથી

૫૦૬ "મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ-ગૂજરાતના આ બે વણિગ બંધુઓએ પોતાના સદ્ગુણો અને સુકૃત્યોથી જે કીર્ત્તિ મેળવી ગયા, તેવી કીર્ત્તિ મેળવનારા પુરુષો ભારતના ઐતિહાસિક મધ્યકાલમાં ઘણા થોડા થયા છે

'એ બન્ને ભાઇઓ-જન્મથી હતા તો પુનર્વિવાહિત માતાના પુત્ર, પણ ગૌરવ અને સન્માનની દૃષ્ટિએ આદર્શ કુલપુંગવોથી પણ પૂજ્ય તેવા થયા, જાતિથી હતા તો વૈશ્ય, પણ શૌર્ય અને ઔદાર્યના ગુણે કરી મહાન્ ક્ષત્રિયોથી પણ ચઢી જાય તેવા થયા, પદથી હતા તો મહામાત્ય, પણ સત્તા અને સામર્થ્યના યોગે કરી મોટા સમ્રાટોથી પણ વધી જાય તેવા થયા ધર્મથી હતા તો જૈન, પણ સહિષ્ણુતા અને સમદર્શિતાના સદ્ભાવે લોકમાન્ય મહાત્માથી પણ સ્તવાય તેવા થયા, વ્યવસાયથી હતા તો રાજસેવક પણ કળા અને ધર્મના અલૌકિક પ્રેમપ્રભાવે યોગી પુરુષોથી પણ વંદાય તેવા થયા, અને વેષથી હતા તો વૈભવશાલી ગૃહસ્થ, પણ ત્યાગ અને વિરાગની વાસનાએ મુનિજનોથી પણ અભિવાદ્ય તેવા થયા

જે વિદ્વાનો-કવિઓને તેણે પોષ્યા હતા-સન્માન્યા હતા-કદર કરી નવાજ્યા હતા તેઓએ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના ગ્રંથો રચ્યા હતા આ ગ્રંથો વસ્તુપાલના સમયમાં જ રચાયેલા હોઈ સામાન્ય રીતે આપણા કવિઓના કાવ્યોમાં રહેતી અતિશયોક્તિવાળી પ્રશંસાત્મક શબ્દરચના બાદ કરતાં વિશેષ વિશ્વસનીય અને ઐતિહાસિક વિગતોનો સત્ય પ્રકાશ પાડનાર ગણી શકાય તે પરથી ટુંકમાં ટાંચણ રૂપે અહીં કંઈક નોંધીશું તેના સમય પછીના ગ્રંથોમાંથી પણ ઉપયોગી ઘણી હકીકતો મળે છે પણ વિસ્તારભયથી તેને અહીં ખાસ સ્પર્શવાનું યોગ્ય નથી ગણ્યું[૨૭૪]

---

૨૭૪ વસ્તુપાલ સંબંધી સમકાલીન સાહિત્ય ૧-૩ ચાલુક્યકુલકવિ સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી (સં ૧૨૮૨ આસપાસ), અને તેના બીજા ગ્રંથ નામે સુરથોત્સવનો છેલ્લો સર્ગ, તથા ઉલ્લાઘરાઘવના દરેક સર્ગનો છેલ્લો શ્લોક, ૪-૫ સોમેશ્વરકૃત ગિરનારના તેમજ આબુના મંદિરોમાં કોતરેલી એમ બે વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિઓ સં ૧૨૮૮, ૬ અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન, (સં ૧૨૮૫ આસપાસ), ૭-૮ જયસિંહકૃત હમ્મીરમદમર્દન નાટક-તથા વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિકાવ્ય, ૯-૧૦ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માભ્યુદય નામનું ૧૬ સર્ગનું મહાકાવ્ય તથા સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિનિ કાવ્ય આ બધા મંત્રીની સત્તા અને કીર્તિનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો હતો તે સમયે એટલે સં ૧૨૮૬-૮૮ પહેલાં રચાયા છે ત્યારપછીના તેના જીવનનો અહેવાલ તેઓ આપતા નથી ૧૧ બાલચંદ્રસૂરિએ સં ૧૨૮૬ પછી વસંતવિલાસ કાવ્ય રચ્યું હતું તેમાં પણ પછીના તેના જીવનનો વૃત્તાંત નથી વસ્તુપાલ થઈ ગયા પછીનું સાહિત્ય ૧૨ મેરુતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણિ સં ૧૩૬૧, ૧૩ જિનપ્રભકૃત તીર્થકલ્પ સં ૧૪ રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં ૧૪૦૫ ૧૫ જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર સં ૧૪૯૭ કે જે નં ૧ ને ૧૪ ને અનુસરે છે છતાં તેમાં ઘણી નવી અને ઉપયોગી માહિતી છે ભાષાની કૃતિઓ -૧૬ વસ્તુપાલ રાસ હીરાનંદસૂરિકૃત સં ૧૪૮૪ ૧૭ લક્ષ્મીસાગરસૂરિકૃત (પ્રાય સં ૧૫૪૮), ૧૮ પાર્શ્વચંદ્રકૃત પ્રાય સં ૧૫૫૫, ૧૯ સમયસુંદરકૃત સં ૧૬૮૨ (?), ૨૦ મેરુવિજયકૃત સં ૧૭૨૧ વસ્તુપાલ સંબંધીના લેખોમાં સુકૃત સંકીર્તન, વસંતવિલાસ, હમ્મીરમદમર્દન, નરનારાયણાનંદ એ ચારે પર સ્વ૦

અશ્વરાજ નામનો પુત્ર થયો તે આજન્મ હતો ને તે મંત્રીકાર્યમાં પ્રવીણ હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ વ્યવસાયમાં બહુ ઉદ્યોગી હોવાથી તેણે ન્યાય માર્ગે ધન સારું ઉપાર્જી ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યું. રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા પર રહી ચૌલુક્ય રાજાની પ્રીતિ સંપાદિત કરી તેણે પોતાની માતાની સાથે સાત તીર્થયાત્રા—શત્રુંજય અને ગિરનાર પર કરી[376] દંડપતિ આભૂની[377] પુત્રી કુમારદેવી સાથે તે પરણ્યો. કુમારદેવી વિધવા હતી[378] તે વાત ટિપ્પણ ૩૭૪ માં નોંધેલા ૧થી

---

૩૭૬ નરનારાયણાનંદમાં ને વસંતવિલાસમાં ૭ યાત્રાનો ઉલ્લેખ છે. ગિરનાર પ્રશસ્તિમાં ૭ યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરી તેને 'સંઘપતિ' કહેલ છે.

૩૭૭ પ્રાગ્વાટ વંશમાં સામંતસિંહ-શાંતિ-ભદ્રનાગ-નાગડ પુત્ર આભૂ તે ચૌલુક્ય રાજ્યનો દંડપતિ-(જિનહર્ષનું વ૦ ચ૦)

૩૭૮ માત્ર નં ૧૨ એટલે સં ૧૩૬૧માં મેરુતુંગે રચેલા પ્રબંધચિંતામણી પૃ ૨૫૧-૫૨ માં કુમારદેવી વિધવા હતી એ વાત આવી છે અને તે આ રીતે કે- મંત્રીઓની જન્મવાર્તા એવી છે કે-કયારેક શ્રી પાટણમાં ભટ્ટારક હરિભદ્રસૂરિના વ્યાખ્યાનમાં કુમારદેવી નામની એક રૂપવતી વિધવા સ્ત્રી આવેલી તેના સામું આચાર્ય વારંવાર જોવા લાગ્યા, તેથી ત્યાં બેઠેલા મંત્રી આશરાજનું મન તેના પર આકર્ષાયું. તેના ગયા પછી મંત્રિએ ગુરુને તેની સામું જોવાનું આગ્રહપૂર્વક કારણ પૂછ્યું ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે ઇષ્ટ દેવતાએ અમને એ સ્ત્રીની કુખમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમાનો ભાવી અવતાર કહેલો છે તેથી તે બાબતમાં સામુદ્રિક લક્ષણો અમે ફરી ફરી જોતા હતા. આ રીતે સૂરિ પાસેથી તત્ત્વ જાણીને તેણે તે સ્ત્રીનું અપહરણ કર્યું અને પોતાની પ્રિયા બનાવી ક્રમથી તેના પેટે જ્યોતિરિંદ્રો જેવા તે વસ્તુપાલ તેજપાલ નામના મહામંત્રીઓ થયા —આ વાત નં ૧૩ થી ૧૫ એટલે જિનપ્રભ, રાજશેખર કે જિનહર્ષે પણ પોતાના ગ્રંથમાં જણાવી નથી પણ નં ૧૭, ૧૮, અને ૨૦ ના વસ્તુપાલના રાસોમાં સ્પષ્ટપણે જણાવી છે તેથી તે રાસ-કારો મેરુતુંગને અનુસર્યા છે એમ સમજાય છે. સ્વ. મણિભાઈ વ્યાસ જણાવે છે કે મેરુતુંગ વસ્તુપાલ તેજપાળથી લગભગ ૫૭ વર્ષે-નજીક કાળમાં થયો તે વખતે બંને મંત્રીઓના વંશજો ખ્યાત હોવા જોઇએ, લોકોને પણ ઘેર ઘેર એ વાત જાણીતી હોવી જોઇએ એ વખતે કવિને વિશ્વસનીય

વસંતવિલાસ અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં એમ જણાવેલું છે કે વસ્તુપાલ-તેજપાલ બે ભાઈઓ ધોળકે ગયા હતા અને વીરધવળે પોતે તેમને અધિકાર આપી દીધા, પરંતુ સુકૃતસંકીર્તન, વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ અને સુકૃત કીર્તિ કલ્લોલિનીમાં એમ જણાવ્યું છે કે બંને ભાઈઓ ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવની નોકરીમાં પહેલા જોડાઈ ગયા હતા અને વીરધવળના કહેવાથી ભીમે તેમને વીરધવળને સોંપ્યા હતા ભીમના પ્રધાન તરીકેની પરવશતા પોતે સ્વીકારી એવું વસ્તુપાલનું પોતાનું કથન આ બીજી વાતને ટેકો આપે છે [૩૭૮]

૫૧૧ ભીમદેવ (બીજો) નબળો અને લંપટ હતો તે ભોળો ભીમ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો તેને નાનપણમાં રાજ્ય મળ્યું હતું તેથી તેના મંત્રીઓ તથા સામંતોએ તેનું ઘણું ખઈ રાજ્ય દબાવ્યું બહારના દુશ્મનોના હુમલામાંથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને તે શક્તિમાન ન હતો કુતુબુદ્દીન ઐબકે સં ૧૨૫૩માં ગૂજરાતને લૂટ્યું હતું આથી તે નામમાત્ર રાજા રહ્યો અને ગૂજરાતના રાજ્યના કુમાવેના વંશજ અને પ્રતિષ્ઠાને પાછી મેળવવા માટે કુમારપાલની માસીના પુત્ર અર્ણોરાજના પુત્ર લાવણ્યપ્રસાદ (લવણપ્રસાદ)ને પોતાનો મહામંડલેશ્વર-સર્વેશ્વર (vice-regent) બનાવ્યો આ પ્રમાણે ભીમ ફક્ત નામનોજ રાજા હતો આ લવણપ્રસાદ અને તેનો યુવરાજ વીરધવલ ગૂજરાતના ખરા રાજા જેવા હતા છતા તે પિતા-પુત્ર અણહિલપુરની ગાદીને વફાદાર રહ્યા અને ગાદી પચાવી પાડી નહિ-પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે કહેવડાવ્યા નહિ, પણ ફક્ત મહામંડલેશ્વર'ના પદથી સંતુષ્ટ રહ્યા રાણો લવણપ્રસાદ અણહિલપુર દરબારમા રહ્યો હોય એમ લાગે છે અને પોતાની માતાના

૩૭૮ भास्वत्प्रभावमधुराय निरन्तरायधर्मोत्सवव्यतिकराय निरन्तराय ।
यो गूर्जरावनिशिरोमणिभीमभूपमन्त्रीन्द्रतापरवशत्वमपि प्रपेदे ॥
નરના૦ કાવ્ય સર્ગ ૧૬-૩૫

ચડાઇમા જય થયો નથી દેખાતો ખભાત તો અમારી કુલક્રમાગત સંપત્તિ છે, માટે અમને ખંભાતમા પ્રવેશ કરવા દઈ પછી તમે સુખેથી રાજ્ય કરો વીરધવળે તમને એક શહેર આપ્યુ ત્યારે શંખ-રાજા તમારા ગુણોની વધારે કદર કરશે અને તમને એક આખા દેશનો આગેવાન બનાવશે આ શખરાજાએ જેણે બાર માડલિક રાજ્યની મૂર્તિઓને પગમા સોનાની સાકળેથી બાધેલી છે, અને જેણે, એક બાજુ અર્ણોરાજના પુત્રોએ માલવાના રાજાને વચમા રાખી હલ્લો કર્યો અને બીજી બાજુ યાદવ રાજા સિહનનુ લસ્કર સામુ આવ્યું ત્યારે, યાદવરાજાના આખા સૈન્યને નસાડયુ તેની સામે તમો વાણિયા નહિ ટકી રાકો, વાણિયાને નાશવાથી શરમ નથી ' આના ઉત્તરમા વસ્તુપાલે દૂતને જણાવ્યુ કે ' દુર્ભાગ્યવશ તારા સ્વામીની બુદ્ધિ ન્યાયમાર્ગનુ અવલબન કરવામા ઘૃણા કરતી હોય તો તુ જઈને તેને સ્પષ્ટ કહી દે કે અમે પણ તેના અખડ ઉદ્યોગનુ ખડન ખડ્ગ દ્વારા કરવા માટે સપર્ણ તૈયાર છીએ (કી કૌ) શખરાજા જે પ્રમાણે મને મળવા માગે છે તે પ્રમાણે તેને મળવા ખુશી છીએ ભલે તે આવે આખો દેશ તે આપશે એ તેનુ કથન મારે શુકન છે માડ-લિક રાજાઓની મૂર્તિઓ પગે બાધી તે ઠીક છે, પણ યાદવરાજાના કેદખાનામા તેના પગમા બેડીઓ પડી હતી તેથી મને દુખ થાય છે [૩૮૨]ફક્ત ક્ષત્રિયોજ યુદ્ધ કળાના રહસ્યને જાણે છે અને વાણિ-

---

બાર માડલિકની મૂર્તિઓ તેના પગે સુવર્ણની સાકળથી બધાતી હતી એમ વસતવિલાસમા જણાવ્યુ છે ખભાત પહેલા લાટદેશના રાજાના તાબામાં હતુ, પણ તે રાજા પાસેથી વીરધવલે ખુચવી લીધુ હતું એક બાજુ સિહનની ચડાઈ અને બીજી બાજુ મારવાડના રાજાઓનો બળવો-દ્રોહ એ સ્થિતિનો લાભ લઈ ખભાતપર તેણે હુમલો કર્યો પણ વસ્તુપાળે તેને હરાવ્યો -આ બધુ માટે જુઓ હમ્મીરમદમર્દન (ગા૦ ઓ સી)

૩૮૨ क्षत्रिया समरकेलिरहस्य जानते न वणिजो भ्रम एष
अम्बडो वणिगपि प्रधने किं मल्लिकार्जुननृपं न जघान ॥

અમને રાજ આપવી અમારું સર્વસ્વ લઈ લેવું નહિ ' રાજાએ આ બાબત તેમને ખાનગી આપી અને બંને ભાઇઓને રાજમુદ્રા આપી મંત્રીપદ પર નિયુક્ત કર્યા (ખી કો) આ ઘટના સ. ૧૨૭૬માં બની

૫૧૩ આ મંત્રીઓ નિમાયાથી વીરધવલના રાજ્યનો ઘણો ઉદય થયો લાટદેશના તાબેનું ખંભાત બંદર તેણે સ્વાધીન કર્યું હતું તે ગુજરાતનું સમૃદ્ધિવાન મોટું બંદર હતું અને સત્તા તથા સમૃદ્ધિનું મોટું મથક હતું વસ્તુપાળને રાજાએ ખંભાત મોકલ્યો ત્યાં જઈ પ્રજાને કષ્ટ દેનારા પૂર્વ અધિકારીઓને ક્રમન દૂર કર્યા. દુર્જનોનો નાશ કર્યું તેથી સજ્જનો અને વ્યાપારીઓ નિરાંતે રહેતા-વ્યાપાર કરવા લાગ્યા ગૂર્જરદેશ નર્મદા સુખ અને શાંતિ ભોગવતો હતો ત્યાં દક્ષિણના રાજા સિંહનનો સેનાપ થયો તેણે અચાનક આક્રમણ કરતા મોકલેલી સેના ભરૂચ સુધી આવી, લાવણ્યપ્રસાદ અને વીરધવલ બંને પિતાપુત્ર સામે ગયા આ જ્યારે ગોદ્રહ (ગોધરા) અને લાટ (ગુજરાતનો દક્ષિણ દેશ)ના રાજા કે જે સાથે ગયા હતા તે મારવાડના ચાર રાજાઓ સાથે મળી ગયા ને બંને પિતાપુત્રનો રામભરોસે છોડી દીધા, છતાં તે બંનેએ ધીરજ ન છોડતા યાદવોની સેના સામે તૂટી તેને હરાવી પછી તે છએ રાજાઓએ આ બંને પિતા-પુત્ર સાથે સંધિ કરી પછી માળવાના શત્રુઓની સામે થઇ તે કાર્ય સંભાળ્યું

૫૧૪ અહીં જ્યારે ઉક્ત પિતા-પુત્ર સંગ્રામમાં આસક્ત હતા ત્યાં બીજી બાજુ વસ્તુપાલની બુદ્ધિ અને વીરતાની પરીક્ષાનો અવસર ઉપસ્થિત થયો ખંભાતમાં વસ્તુપાલ પર ભરૂચના રાજા શંખે[૩૮૧] દૂત મોકલી કહાવ્યું 'વીરધવળનો મારવાડના રાજાઓએ કરેલી

---

૩૮૧ શંખ તે લાટદેશના ચાહમાણ રાજા સિંહના ભાઇ સિંધુરાજનો પુત્ર હતો તે એક યોદ્ધો હતો અને યાદવ રાજા સિંહણના સૈન્યને તેણે નર્મદાના તીરે પાછું કાઢયું હતું એક વખત તે યાદવરાજાથી કેદ થયેલ અને તેની સમક્ષ જતા તેણે તેના વ્યક્તિત્વથી અંજાઇ છોડી દીધો હતો.

યાઓ તે જાણતા નથી એ જામ છે અંબડ જે કે વાણિયો હતો તોપણ તેણે કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનને લડાઇમા હણી નાખ્યો નહોતો ? હું વાણિયો છુ પણ અસિરૂપી ત્રાજવાથી ગજરૂપી હાટમાં કેમ કામ લેવુ તે માટે પ્રખ્યાત થયેલો છુ શત્રુઓના મસ્તક રૂપી માલ ખરીદુ છુ અને તેની કિંમતમા તેમને સ્વર્ગ આપુ છુ જો તારો શંખ સિંધુરાજનો ખરો પુત્ર હોય તો તેને તુરત અહીં આવી યુદ્ધનુ સ્થળ પસંદ કરવા કહેજે' (વ૦ વિ.)

૫૧૫ ત્યાર પછી પ્રચંડ યુદ્ધ થયુ શંખના યોદ્ધાઓ અને વસ્તુપાલના યોદ્ધાઓ મરાયા અને શંખની સામે મંત્રીએ પણ પોતાની તલવાર મ્યાનથી બહાર કરી, અને પોતે સૈન્ય સાથે ચડ્યો શંખ આ નવા સૈન્યને જોઈ વસ્તુપાલને અજેય માની ભરૂચ તરફ નાસી ગયો (સં ૧૨૭૯ મા વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહને ખંભાતનો અધિપતિ (સૂબો) નીમ્યો તે પહેલા શંખ સાથેનું આ યુદ્ધ થયેલું હોવુ જોઇએ)

૫૧૬ તે બન્ને મંત્રીઓનું સ્થાન વળી કંઈક અજબજ હતુ વીરધવલનો બંને ભાઇઓ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેમની વિરૂદ્ધની ચાડીચુગલી પર તે જરા પણ લક્ષ આપતો નહોતો વીરધવલના સમસ્ત રાજ્યનું સર્વૈશ્વર્ય મહામાત્ય વસ્તુપાલ પાસે હતુ, અને રાજાનો સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર મંત્રી તેજપાલના હાથમા હતો આ સત્તા અને વિશ્વાસ અયોગ્ય સ્થાને મૂકાયા નહોતા આ બને ભાઇઓ કે જેઓ મોટા યોદ્ધા હતા અને જેમનામા વળી જ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજ્યદ્વારી દક્ષતા અને રાજનીતિજ્ઞતા હતી, તેઓએ રાજ્ય અને રાજ્યસત્તા વધારવામા આપેલો ફાળો ઘણો વિસ્તાર છે વાઘેલાઓનું

दूत ! रे वणिगहं रणहट्टे विश्रुतोऽसितुलया कलयामि ।
मौलिभाण्डपटलानि रिपूणां स्वर्गवेतनमथो वितरामि ॥

વસંતવિલાસ ૫, ૪૩-૪૪

કાકા તેજપાલના મૃત્યુ પછી તેના સ્મારક તરીકે ચન્દ્રોન્માનપુર (ચાણસમા ?)મા એક જિનમદિર, સરોવર, ધર્મશાળા, સત્રાલય કરાવ્યા (જિનહર્ષ-વસ્તુપાલ ચરિત્ર ૮-૫૯૨-૫૯૩) જૈત્રસિંહને જયતલદેવી, જમ્હણુ દેવી અને રૂપાદેવી નામની ત્રણ સ્ત્રી હતી લાવણ્યસિંહ સ ૧૨૯૬ મા ભરૂચનો હાકેમ હતો, તેને રયણાદેવી અને લખમાદેવી નામની બે સ્ત્રીઓ અને ગઉરદેવી નામની એક પુત્રી હતી તેજપાલને સુહડદેવીથી સુહડસિંહ નામનો બીજો પુત્ર હતો, વળી બઉલદે નામની પુત્રી હતી સુહડસિંહની બે સ્ત્રીના નામ સુહડાદેવી અને સુલખણાદેવી હતા

૫૨૧ સ ૧૨૭૫ વર્ષમા મત્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલથી પ્રાગ્વાટ લઘુ શાખા પ્રગટ થઈ,[૩૮૫] એટલે તેમના સમયમા પોતાની પોરવાડ જ્ઞાતિમા 'દશા' અને 'વીસા' એ બે ભેદ પડયા વીસ વસાના-ઉત્તમ-પૂરી યોગ્યતા વાળા તે 'વીસા', અને તેથી ઓછી યોગ્યતા વાળા તે 'દશા' [આ દશા વીસાના ભેદ અન્ય વણિક જ્ઞાતિઓમા અને તે ગૂજરાતમાજ ધીમે ધીમે દેખા દેતા ગયા, અને સ ૧૫૧૨ મા તો આ ભેદ જાણીતા થઇ ગયા.][૩૮૬]

૫૨૨ ધનસગ્રહ અને તેનો સુકૃત્યોમાં ઉપયોગ—વસ્તુપાલના પૂર્વજો મત્રિઓના અધિકાર પર નિયુક્ત રહ્યા હતા અને

---

૩૮૫ જુઓ જૈન કૉ હેરેલ્ડના સન ૧૯૧૫ના ખાસ અકમા મે આપેલી 'તપાગચ્છ પટ્ટાવલી' અને જૈન સા સશોધકના ખડ ૧ અક ૩ મા આપેલી 'વીરવશાવલી'

૩૮૬ સ ૧૩૬૧ નું મેરૂતુંગનુ પ્રબધચિંતામણી, સ' ૧૫૭૮ ઢ સાભાગ્યનદી કૃત વિમલચરિત્ર, સ ૧૭૨૧ મા મેરૂવિજયે રચેલ વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ, સ ૧૮૮૧ મા દીપવિજયે બનાવેલા 'સોહમ કુલરત્નપટ્ટાવલીરાસ', કાન્હડદે પ્રબધ આદિ પરથી સ્વ મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસનો નિર્ણય જુઓ તેનો ગ્રથ નામે 'શ્રીમાળી (વાણીઆ)ઓના જ્ઞાતિભેદ' સ. ૧૯૭૭

તૂટી પડયો પવન તોબા તોબા કરી અહીં તહીં ભાગવા લાગ્યો પરંતુ માર્ગ રોકાઈ ગયા હતા આથી ઘાણી ખરાબ રીતે તેનું લશ્કર મરાયું અને વસ્તુપાલે તેના (तच्छीर्षलक्षं शकटानि नृत्वा) લાખો મુડ-માથા ગાડામાં ભરી ધોળકામાં લાવી વીરધવલને બનાવ્યા [રાજશેખર ચ૦ પ્ર૦]૩૮૨

૫૧૯ ગોગના-(૬૨૭) ભદ્રેશ્વરના રાજા ભીમસેન (ભીમસિંહ)નું સૈન્ય એક વખત ચઢી આવ્યું ને ઘોર યુદ્ધ થયું તેમાં બંને મંત્રીઓ ભારે વીરતાથી લડયા અંતે સંધિ થતા યુદ્ધનો અંત થયો

૫૨૦ વસ્તુપાલને લીના (લલિતા) દેવી અને વેજલદેવી નામે બે પત્ની હતી લલિતા દેવી ગુણવાળી અને બુદ્ધિવાળી હોવાના કારણે વસ્તુપાલ તેની ખાસ સલાહ લેતા, અને તેનાથી જયન્તસિંહ (જૈત્રસિંહ) નામનો પુત્ર થયો હતો અને તેજપાલને બે સ્ત્રી નામે અનુપમા દેવી અને સુહડા દેવી પૈકી અનુપમા દેવીથી લાવણ્યસિંહ (લુણસિંહ) નામનો પુત્ર થયો હતો જયન્તસિંહ૩૮૪ સ ૧૨૭૯ થી ખભાતનો સૂબો હતો (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) અને તેની પ્રાર્થનાથી બાલચંદ્ર સૂરિએ 'વસંત વિલાસ' મહાકાવ્ય રચ્યું અને તેની આજ્ઞાથી (ખંભાતના) ભીમેશ્વર ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ પ્રસંગે ખંભાતમાં પહેલવહેલું જયસિંહ સૂરિનું હમ્મીરમદમર્દન નામનું નાટક ભજવાયું હતું વસ્તુપાલના મૃત્યુ પછી વીશળદેવે જૈત્રસિંહને તેના શૌર્યથી આકર્ષાઈ પેટલાદનો સૂબો નીમ્યો હતો અને તેણે પોતાના

---

૩૮૩ આ હકીકત લઈ તેના ઐતિહાસિક સત્ય સબંધે શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે 'એક ઐતિહાસિક શ્રુતપરંપરા અને તેની પરીક્ષા' એ નામના લેખમાં યોગ્યવિચારણા કરી છે જે સા સં ૩, ૧ પૃ ૧૫૩ થી ૧૬૦.

૩૮૪ જુઓ ગિરનાર પ્રશસ્તિ જયન્તસિંહને બે પુત્ર નામે પ્રતાપસિંહ અને બીજો હતા તે બંનેના શ્રેય માટે વસ્તુપાલે ખંભાતના કુમારવિહારમાં બે દેવકુલિકાઓ બંધાવી હતી

ધર્મપરાયણ હતા. તેના પિતા મંત્રી અશ્વરાજ સંબંધી સોમેશ્વ
લખ્યું છે કે —

आनीत न्यायतो वित्त न्यस्तिन पर्मकर्मसु ।
यशास्तु जनति स्तुत्यं केवल यस्य विद्यते ॥ की कौ ३,१

—જગતમાં તેનો યશ ફેલાય છે કે જેણે ન્યાયથી ધનનો સંગ્રહ કર્યો
હોય અને જે ધનને ધાર્મિક કાર્યોમાં વાપરતું હોય

૫૨૩ વસ્તુપાલ તેજપાલ બંને મંત્રીઓ થયા તેમણે ન્યાયથ
ધન મેળવ્યું અને તે ઉપરાંત બીજા કારણે પણ ધનપ્રદના મળ્યા
(૧) એક સમય તેઓ પોતાના ધનને હડાલક (હડાલા–કાઠિયાવાડ
મા એક સ્થાનપર દાટવા જતા ત્યાં ખોદતા ભાગે ખજાનો મળે
(૨) જ્યારે વસ્તુપાલ સ્તંભતીર્થમાં મંત્રી થઇ ગયો ત્યાં એ
મુસલમાન સોદાગર નામે સૈયદ (સિદિક) અતિ ધનવાન રહેતો હતો
તે વસ્તુપાલની આજ્ઞા ન માનતા સામો થયો ને ભૃગુપુર (ભરૂચ)
શંખને પોતાની મદદે બોલાવ્યો અને તેને વસ્તુપાલની સામે યુ
કરવાને તત્પર કર્યો. વસ્તુપાલે શંખને પરાજિત કરી સૈયદને
કરી તેની સંપત્તિનું અપહરણ કર્યું ત્યારે આ બાબતની સૂચ
લવણપ્રસાદને કરવામા આવી ત્યારે તેણે આજ્ઞા કરી કે જે કંઈ બ
મૂલ્ય હોય તે રાજ્યમા જમા કરી દેવું વસ્તુપાલે વિજ્ઞાપન કર્યું
તે સોદાગર એટલો બધો શ્રીમંત છે કે તેના ઘરની ધૂળ પણ બ
મૂલ્ય છે રાજાએ ઘરની ધૂળ મંત્રીને સમર્પણ કરી દૈવયોગે તે
કાલે સૈયદના કેટલાક વહાણોમા આગ લાગી અને ઘણો બહુમ
ધાતુમય સામાન ધૂળ થઈ ગયો કે જે રાજાની આજ્ઞાનુસાર વ
પાલનું નિજ દ્રવ્ય બન્યું

૫૨૪ આ બંને મંત્રીશ્વરોના દાનનો લાભ એકલા જૈન ધર્મ
ઓને મળતો અથવા તેનો વિસ્તાર એકલા ગૂજરાતમાંજ હતો એ
ન હતું 'દક્ષિણમા શ્રી શૈલ (શ્રી પર્વત–કાચીની પાસે), પશ્ચિમ

૧૯૦૦ હાથીઓ, ૨૧૦૦ શ્વેતામ્બરો, ૧૧૦૦ દિગમ્બરો, ૯૫૦ જૈન ગાયકો, ૩૩૦૦ બન્દિજનો હતા ૮૪ તળાવો બંધાવ્યા, ૪૬૮ થી અધિક વાપિ–વાવ, ૩૨ પાષાણમય દુર્ગ–કિલ્લાઓ, ૨૪ દન્તમય જૈન-રથો, ૨૦૦૦ શાકઘટિત–સાગના બનાવેલા (રથો) કરાવ્યા વસ્તુપાલને સરસ્વતી કંઠાભરણ આદિ ૨૪ બિરુદો હતા ૬૪ મસીત (મસ્જીદ–મુસ-લમાનોના ધર્મસ્થાનો) બંધાવી દક્ષિણમા શ્રી પર્વત સુધી, પશ્ચિમમા પ્રભાસ સુધી, ઉત્તરમા કેદાર સુધી, પૂર્વમા વાનારસી સુધી તેના કીર્ત્તનો થના સર્વ મળી ૩૦૦ ક્રોડ ૧૪ લાખ ૧૮ સહસ્ર ૮ ગો લૌકિક જિનગેહાનિ દ્રવ્ય વ્યય કર્યો ૧૩ વાર સંઘયાત્રામા 'જિનયાત્રા મેળવ્યુ" (આજ પ્રમાણે ચ૦ પ્ર મા છે) તેના ૨૮ બિરૂદની આવલી એ છે કે પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિ અલંકરણ, સરસ્વતી કંઠાભરણ, સચિવ ચૂડામણિ, કૂર્ચાલ સરસ્વતી, સરસ્વતિ ધર્મપુત્ર, લઘુ ભોજરાજ, ખંડેરા, દાતાર-ચક્રવર્તિ, બુદ્ધિ અભયકુમાર, રૂપે કંદર્પ, ચતુરીમા ચાણાક્ય, જ્ઞાતિ-ગોપાલ, સર્વદેવશક્ષયકાળ, શંખનરપમાનમર્દન, મહાન જૈન, ગંભીર, ધીર, ઉદાર, નિર્વિકાર, ઉત્તમજનમાનનીય સર્વજનશ્લાઘનીય, શાંત, ઋષિપુત્ર, પરનારીસહોદર

પ૨૬ લૂણીગવસહિ–લૂણસહિ.—તેજપાલે પોતાના પુત્ર લૂણ (લાવણ્ય) સિંહ અને શ્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે[૩૮૭] ભીમદેવ (બીજા) ના મહામંડલેશ્વર આબૂના પરમાર રાજા સોમસિંહ (ઉક્ત-

૩૮૭ अभूदनुपमा पत्नी तेजपालस्य मन्त्रिण ।
लावण्यसिंह नामायमायुष्मानेतयो सुत ॥५९॥
तेजपालेन पुण्यार्थ तयो पुत्रकलत्रयो ।
हर्म्म्यं श्री नेमिनाथस्य तेने तेनेदमर्बुदे ॥६०॥
—સોમેશ્વરકૃત તે મંદિરનો પ્રશસ્તિ લેખ જિ૰ ૨, ૮૩

પ૨૬ મેરૂતુંગ પ્ર ચિ મા તથા રાજશેખર ચ પ્ર૰ મા જણાવે છે કે તેમના પૂર્વના સ્વર્ગસ્થ ભાઇ લૂણિગના શ્રેય માટે તે કરાવ્યુ તે હકીકત ઉપરની મૂલ પ્રશસ્તિ જોતા યથાર્થ નથી

(પાના ૫૦૧માં ઉક્ત ધારાવર્ષના પુત્ર) પરમારરાજા સોમસિંહે બારઠ પરગણાનું ડબાણી ગામ ઉક્ત મંદિરને ભેટ કર્યું એ ઈ ઍ ૮ પૃ ૨૨૨ (ઓઝા રા ઇ ૧-૧૭૯) વગેરે મંત્રીએ તેની વિશેષ સુવ્યવસ્થા કરી[389] આ મંદિર સ્થાપત્યના અદ્ભુત કૌશલના નમુના રૂપે જગતમાં પંકાયેલ છે 'મધ્યયુગમાં ભારતનું શિલ્પ જૈનસંઘે જાળવ્યું' એ કથન આ બંને ભાઈઓ તથા પૂર્વે વિમલશાહના આબૂપરના જૈન મંદિરોના પ્રતાપે જ સત્ય થયું છે[390] આ મંદિરને હાલ લોકો 'તેજપાલનું મંદિર' પણ કહે છે અને અંગ્રેજો Delwara Temples કહે છે

---

૩૮૯ આ મંદિરની રક્ષા માટે તથા વાર્ષિક પર્વોને દિવસે પૂજા-મહોત્સવ વગેરે કાયમ ચાલુ રહે તે માટે કાળજીભરી સુવ્યવસ્થા તેજપાલે કરી હતી તે તેના શિલાલેખો પરથી જણાય છે, પોતાના વારસો તથા બાંધ વેવાઈઓના વંશવારસો સર્વ પ્રકારની દેખરેખ રાખે તથા પૂજાદિ હમેશાં કરે કરાવે ચાલુ રાખે, મંદિરની વર્ષગાંઠ પ્રસંગે આઠ દિનના—ફા૦ વદ ૩ થી તે ફા૦ વદ ૧૦ અમુક અમુક ગામના મહાજનજનો ઉત્સવ કરે અને નેમિનાથ ભ૦ ના પાંચે કલ્યાણકના દિને દેઉલવાડાના શ્રાવકો મહોત્સવ કરે એમ ઠરાવ્યું હતું આ મંદિરના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વખતે ઉક્ત ચંદ્રાવતીના રાજા સોમસિંહ તેના યુવરાજ કાન્હડ (કૃષ્ણરાજ) તથા બીજા કુમારો, રાજ્યના અધિકારીઓ, ચંદ્રાવતીના સ્થાનપતિ ભટ્ટારક આદિ, [illegible] બ્રાહ્મણ, સમસ્ત મહાજન, તથા આબુ ઉપરના બધા ગામોમાં રહેનારા સ્થાનપતિ, તપોધન, ગૂગલી બ્રાહ્મણ રાઠિય આદિ તમામ લોકો અને બીજા ગામના પ્રતિહાર-વંશી રાજપૂતો હાજર હતા તે વખતે ઉક્ત વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, અને તે પ્રસંગે તે રાજા સોમસિંહે બારઠ પરગણાનું ડબાણી ગામ ભગવાનની પૂજા આદિને માટે ઉક્ત મંદિરને અર્પણ કર્યું અને તે હમેશાં કાયમ રાખવા માટે પરમારવંશના રાજાઓને વિનતિપૂર્વક તેમણે ફરમાન કર્યું હતું

૩૯૦ આ લૂણવસહિના સંબંધે ભારતીય શિલ્પના પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા મિ ફર્ગ્યુસને પોતાના 'Pictures and Illustrations of Ancient Architecture in Hindustan' નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે 'આ મંદિર કે જે સંગેમરમરનું બનેલું છે, તેમાં અત્યંત પરિશ્રમ સહન કરનાર

બધાવ્યા રૈતભનમા (ઉમરેઠ પાસેના ચામણામા) પાર્શ્વનાથનુ મદિર સમરાવ્યુ અને તેની પાસે બે પરબ બધાવી, ડભોઇમાં વૈદ્યનાથના શૈવમદિર ઉપરથી માલવાના રાજાએ જૂના સુવર્ણના શિખરો ઉપાડી જવાથી નવા સુવર્ણ શિખર ચડાવ્યા અને સૂર્યદેવની નવી મૂર્તિ પધરાવી આબુ પર્વત પર પોતાના મોટાભાઇ મલ્લદેવના ધર્મકલ્યાણ માટે મલ્લીદેવનો ગોખલો બધાવ્યો [આ સુકૃત સકીર્ત્તનમાથી લખ્યુ છે વિશેષ જિનપ્રભના તીર્થકલ્પમાથી અને વધુ વિસ્તારમા જિનહર્ષના વસ્તુપાલ ચરિતમાથી જોઈ લેવુ] જુવો ના ૨, ન ૧૭૮૮–૧૭૯૨

પ૨૮ ભરૂચમા ત્યાના પ્રસિદ્ધ શકુનિકા વિહાર નામના મુનિસુવ્રત સ્વામીના મદિરની યાત્રાએ એક વખત તેજપાલ ગયો ત્યારે તે મદિરના આચાર્ય વીરસૂરિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ તેની સ્તુતિ કરી આબડના (પારા ૩૮૫) ઉદ્ધરેલા શકુનિકા વિહારમાની પચીસ દેવકુલિકા માટે સુવર્ણધ્વજ બનાવરાવવા કહેતા વસ્તુપાલની સમતિથી તેજપાલે પચીસ સુવર્ણધ્વજ દડ કરાવી આપ્યા તેથી તે દાન માટે ઉક્ત જયસિંહસૂરિએ એક સુદર લાબુ પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યુ અને તે મદિરની ભીતમા કોતરવામા આવ્યુ (જોકે તે શકુનિકા વિહારની મસ્જીદ પછી મુસનમાનોએ બનાવી, છતા તેની નકલ હમ્મીરમદ મર્દનકાવ્યની પ્રતને અતે સચવાઇ રહેલી મળેલી છે જુઓ પારા ૫૫૨)

પ૨૯ **મહાયાત્રા**—સર્વ મળી વસ્તુપાલે ૧૩ યાત્રા કરી પોતાના પિતા સઘપતિ આશરાજ સાથે સં ૧૨૪૯ અને મ ૧૨૫૦ મા શત્રુજય અને ગિરિનારની યાત્રા કરી પોતે સઘપતિ બની સપરિવાર તે બનેની યાત્રા સ ૧૨૭૭, ૧૨૯૦, ૧૨૯૧, ૧૨૯૨ અને ૧૨૯૩ મા કરી અને તે ઉપરાત એકલા શત્રુજયની સાત યાત્રા સપરિવાર સ ૧૨૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, અને ૮૯ મા કરી પોતાના મરણ પહેલા જે શત્રુજયની મહાયાત્રા કરી તેનું વર્ણન વસતવિલાસના ૧૩મા સર્ગમા કરેલુ છે ને છેવટની ૧૩ મી યાત્રા-પ્રયાણનુ ટુક વર્ણન તેના છેલ્લા સર્ગમા આપ્યું છે, માર્ગમા સં.

મંદિરમાં રત્નાદેવીની બે પ્રતિમાઓની સ્થાપના (ના ૨, નં ૧૭૧૩-૪) અને સં ૧૨૯૭ માં આબુ પર તેજપાલે બે દેવકુલિકાઓ બંધાવી (આ સર્વ શિલાલેખો મળવાથી સાક્ષાત્ સુખ્યતત્વે જૈનધર્મના સુકૃત્યો છે, (વસન્તવિલાસ પ્રસ્તાવના)

૫૨૭ પરંતુ તે સિવાયના તે ધર્મના તેમજ અન્ય ધર્મના સ્થલવાર સુકૃત્યો આ પ્રમાણે છે—અણહિલવાડ પાટણમાં વનરાજના પંચાસર પાર્શ્વનાથના મંદિરનો પુનરુદ્ધાર ખંભાતમાં ભીમેશના મંદિરમાં સુવર્ણ દંડ તથા કળશ ચડાવ્યા, ભટ્ટાદિત્ય પાસે ઉત્તાનપટનું ઉંચુ કર્યુ અને તેના મસ્તકે સુવર્ણહાર ચડાવ્યો, બકાર્કવટક નામે વનમંદિરમાં કુવો ખોદાવ્યો, સૂર્યદેવ બકુલના મંદિર પાસે મંડપ કરાવ્યો, વૈદ્યનાથના મંદિર અને તેના મંડપને સમરાવ્યા, ત્રાન તથા દર્ભના વિક્રયસ્થળે તેમાં જીવજંતુ પડતા બચે તે સારૂ ઉંચા ચિનાતની વાડો બાંધી આપી, બે ઉપાશ્રય, તથા ગવાક્ષો સહિત પાણીની પરબ બંધાવ્યા ધોળ-કામાં આદિનાથનું મંદિર, બે ઉપાશ્રય, વાવ ને પાણીની પરબ એટલા બંધાવ્યા અને ભટ્ટાર્ક રાણક નામે મંદિર સમરાવ્યું શત્રુંજય પર્વતપર, આદિનાથના મંદિર આગળ ઇંદ્રમંડપ, નેમિનાથ ને સ્તંભન પાર્શ્વનાથના મંદિર બંધાવ્યા તથા સરસ્વતી દેવીની પોતાના બાપદાદાઓની તથા હાથી ઉપરની પોતે બે ભાઇઓ તથા તીરવતાની મૂર્તિઓ કરાવી, વળી ત્યાં ગિરનારના ચાર શિખરો નામે અવલોકન અંબા, શાબ, અને પ્રદ્યુમ્નની શિલ્પમય રચનાઓ, આદિનાથ મંદિર પાસે તોરણ તથા આદિનાથની મૂર્તિ આગળ સુવર્ણ અને રત્નમય પૂર્વપટ્ટ અને સુવર્ણ તોરણ બનાવ્યા, તથા ત્યાં ભરૂચના સુવ્રતસ્વામી અને સાચોરના વીર મંદિરના અવતારરૂપે મંદિરો ચણાવ્યા પાલી-તાણાની નજીકમાં એક મોટું તળાવ, (વસ્તુપાલનું લલિતા સરોવર) અને બીજું (તેજપાલનું), અનુપમા સરોવર), એક ઉપાશ્રય અને એક પાણીની પરબ કરાવ્યો અંકેવાલીયા ગામમાં એક તળાવ કરાવ્યું ગિરનાર પર્વતપર સ્તંભન પાર્શ્વ અને શત્રુંજયના આદીશ્વરના મંદિર

૧૨૯૬ ના માઘ માસની પાંચમી તિથિ રવિવારે સ્વર્ગગમન કર્યું. યાત્રાનું સવિસ્તર વર્ણન ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માભ્યુદય કાવ્ય અપર-નામ સંઘપતિ ચરિત્રમાં મળશે.

૫૩૦ એમ કહેવાય છે કે એક સમયે બન્ને ભાઈઓ એવું વિચારી રહ્યા હતા કે આપણા ધનનો શું ઉપયોગ કરીએ? ત્યારે તેમને એક સાધુ કવિએ અન્યોક્તિરૂપે નીચેનો શ્લોક સંભળાવ્યો—

कोशं विकाशय कुशेशय संश्रितालौ
प्रीतिं कुरुष्व यदयं दिवसस्तवास्ते ।
दोषोदये निबिडराजकरप्रतापे
ध्वान्तोदये तव समेष्यति कः समीपम् ॥

આશય—હે કમલ! અત્યારે દિવસ છે, તો તું તારી કળીને ખીલવ અને તારો આશ્રય લેનાર ભમર પર પ્રેમ કર. અરે! જ્યારે રાત થઈ જશે અને અંધારું ફેલાઈ જશે અથવા ચંદ્રમાના કિરણો તને દુઃખદાયી કરશે ત્યારે ભલા તારી પાસે કોણ આવશે?

એટલે કે, તું તારા કોશ-ખજાનાને પ્રકાશિત કર, તારા આશ્રિતોમાં ધનને વહેંચ, અત્યારે તારા સમૃદ્ધ દિવસ છે જ્યારે તારા દોષનો ઉદય થશે અને રાજાની ક્રૂર દૃષ્ટિ થશે ત્યારે કોણ તારી પાસે આવશે?

યાચના કરે છે કે અલ્પમતિજ્ઞાનથી પણ એકદમ મે કહેવા આ પ્રબંધમા આપ વારવાર દષ્ટિક્ષેપ કરી દોષને દૂર કરશો

૫૩૩ તેનામા ટીકાકારની–સમાલોચકની, કાવ્યના ગુણ દોષ પારખવાની અને બીજાઓના કાવ્યોની ભૂલો શોધી કાઢવાની વિવેચક શક્તિ હતી સુદર કાવ્યકલાને તે હમેશા પ્રશસતો, જ્ઞાનના પ્રચાર અને ઉદ્ધાર માટે બહુ ચીવટ રાખતો અઢાર કરોડ રૂપીઆના મોટા ખર્ચે ત્રણ પુસ્તકાલયો (ભડાર) કરાવ્યા હતા[૩૯૨]

૫૩૪ તે કવિઓનો આશ્રયદાતા હતો રાજપુરોહિત **સોમેશ્વર** આદિ કવિઓને ભૂમિ આદિ દાનથી પુષ્કળ આજીવિકા કરી આપી હતી તે કૃતજ્ઞતા પ્રકાશવા માટે **સોમેશ્વરે** એક શ્લોક કહ્યો હતો કે–

सूत्रे वृत्ति कृता पूर्वं दुर्गसिंहेन धीमता ।
विसूत्रे तु कृता तेषा वस्तुपालेन मन्त्रिणा ॥

આશય–પૂર્વકાલમા બુદ્ધિમાન્ દુર્ગસિંહે સૂત્રોમા (વ્યાકરણના સૂત્રોમા) વૃત્તિ (વ્યાખ્યા) કરી, પરતુ અદ્ભુત તો એ છે કે વસ્તુપાલે વિસૂત્રોમા (સૂત્રોની રચના કર્યા વગર પણ) વૃત્તિ (આજીવિકા) કરી આપી

૫૩૫ **સોમેશ્વર**—પોતાના **સુરથોત્સવ** કાવ્યમા પોતાનો પરિચય આપતો કવિપ્રશસ્તિવર્ણન નામનો સર્ગ છે તે પરથી જણાય છે કે તેના પૂર્વજો ચૌલુક્ય **મૂલરાજ**થી રાજપુરોહિત તરીકે કામ કરતા

---

૩૯૨ अष्टादश कोटिसुवर्णव्ययेन सरस्वतीभाण्डागाराणा स्थानत्रये भरण कृतम् ।—જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાના વસ્તુપાલ સકીર્તનમાથી. ૨૧૦ ગી૦ દલાલે પાટણના ભડારો નામના લેખમા જણાવ્યુ છે કે 'વસ્તુપાલના સ્થાપેલા ભડારોનો નાશ મુસલમાનોના હાથે થયો જણાય છે શેઠ હાલાભાઇના તાડપત્રના સગ્રહમા શ્રી ચદ્રસૂરિની બનાવેલી જીતકલ્પવૃત્તિની સવત્ ૧૨૮૪મા ઉતારેલી પ્રત મળી આવે છે તેને ઉપર વસ્તુપાલની સ્તુતિમા બનાવેલ શ્લોકો મળી આવે છે, તેથી આ વસ્તુપાલના ભડારમાની એક પ્રત હોય એમ ધારી શકાય છે '

અંબિકાસ્તવન રચ્યું (જુઓ જૈનસ્તોત્ર સમુચ્ચય પૃ ૧૪૩) તેણે અનેક સૂક્તિઓ બનાવી હતી કે જે પૈકી કેટલીકના અવતરણ યાદવ રાજા કૃષ્ણના સૈન્યના અને હાથીઓના ઉપરી જલ્હણે પોતાના સૂક્તિમુક્તાવલી નામના ગ્રંથ કે જેમાં હેમચંદ્ર, સિદ્ધરાજ, શ્રીપાલ, સોમપ્રભ, અરસિ (અરિસિંહ) ઠક્કુર, વિજયપાલ વગેરે ઘણા કવિઓના કાવ્યોને સ્થાન મળ્યું છે તેમાં, પ્રબંધચિંતામણિ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં લેવાયા છે સોમેશ્વરના ઉલ્લાઘરાઘવ-પરથી[૩૯૧] જણાય છે કે વસ્તુપાલને સૂક્તિઓ રચવાનો શોખ હતો, અને વિશેષમાં વસ્તુપાલની કવિતશક્તિની ખ્યાતિ કેવળ ગૂર્જરાતમાં જ નહીં પણ ચારે દિશાએ પ્રસરતા પામી હતી તેના વિશે પણ તે વાત સિદ્ધ કરે છે પોતે પોતાને સરસ્વતીપુત્ર-વાગ્દેવીસૂનુ (સરખાવો શારદા પ્રતિપન્નાપત્ય-ગિરનારપ્રશસ્તિ), જણાવે છે બીજા બિરુદો વાગ્દેવી પુત્ર (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) 'કવિકુંજર' 'કવિચક્રવર્તિ' 'મહાકવિ' વગેરે હતા અને આબૂની પ્રશસ્તિમાં સોમેશ્વરે તો 'શ્રેષ્ઠ કવિ' વર્ણવેલ છે એક કવિએ પીયૂષાદપિ પેશલા એ શ્લોકથી તેની સૂક્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે તે આ પ્રકરણની આદિમાં મૂકેલ છે

૫૩૨ વસ્તુપાલ મહાકવિ હતો છતાં તેનામાં તે માટે અભિમાન નહોતું, એ વાત પોતાના નરનારાયણાનંદમાં છેવટે આપેલ નમ્રતાભર્યા શ્લોકપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે

उद्भास्वद् विश्वविद्यालयमयमनसः कोविदेन्द्रा वितन्द्रा
मन्त्री बद्धाञ्जलि र्वा विनयनतशिरा याचते वस्तुपालः ।
अल्पप्रज्ञाप्रमोदादपि यदपि मया कल्पितेऽस्मिन्प्रबन्धे
भूयो भूयोऽपि यूयं जनयत नयनक्षेपतो दोषमोषम् ।

—પ્રકાશવન્તા વિશ્વવિદ્યાના સ્થાનરૂપ જેના મન છે એવા હે વિતન્દ્ર કોવિદો! આપને હસ્તાંજલિ જોડી વિનયથી શિર નમાવી વસ્તુપાલ મંત્રી

---

૩૯૧ अभोजसमवसुना वक्त्राभोजेऽस्ति वस्तुपालस्य।

છે વિશેષમા મૂલરાજથી લઇ વીરધવલ સુધીનુ વૃત્તાત છે આથી આ એક ઐતિહાસિક કાવ્ય છે તે લગભગ સ ૧૨૮૨ મા રચાયુ લાગે છે (ગૂ ભા સ્વ વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યકૃત ગુ વ સો. એ પ્રકટ કર્યું છે)

૫૮૬ આ ઉપરાત સ ૧૨૮૭ મા આબુના 'લુણવસહી' મ દિરમા લગાવેલી પ્રશસ્તિ, સ ૧૨૮૮ મા ગિરિનાર પર્વતપર વસ્તુપાલ તેજપાલે જીર્ણોદ્ધૃત મ દિરપર લગાવેલી ગદ્યપદ્ય પ્રશસ્તિ, સોમેશ્વરે રચી છે વળી વીરનારાયણ નામનો પ્રાસાદ વીરધવલે પાટણમા કરાવ્યો હતો તેમા સોમેશ્વરે ૧૦૮ શ્લોકની પ્રશસ્તિ રચી હતી એમ ચતુર્વિંશતિ પ્રબધમા હરિહર પ્રબધ પરથી જણાય છે પણ તે હાલ ઉપલબ્ધ નથી સોમેશ્વરે પોતાની કવિતાની પ્રશ સા કરતા સુરથોત્સવમા જણાવ્યુ છે કે વસ્તુપાલ, હરિહર, સુભટ આદિ કવિપ્રવરો પોતાની કવિતાની ઘણી પ્રશ સા કર્યા કરતા હતા

૫૩૭ હરિહર—ગૌડદેશી પ ડિત હતો તેણે ગૂજરાતમા આવી સોમેશ્વરનો દ્વેષ છતા રાજસભામા આદર પામ્યો પછી તેને અને સોમેશ્વર વચ્ચે સારો મેળ થયો હતો હરિહરની 'નૈષધીય' ની પ્રત પોતે ચતુરાઈથી ઉતારી વસ્તુપાલે પોતાના પુસ્તકાલયમા રાખી હતી [વધુ માટે જુઓ ચતુર્વિંશતિ પ્રબધમા હરિહર પ્રબધ]

૫૩૮ સુભટ—'તેમનુ રચેલુ દૂતાગદ નામે એક અતિ લઘુ નાટક છે દેવશ્રી કુમારપાલદેવના મેળામા મહારાજાધિરાજ ત્રિભુવનપાલની પરિષદ્‌ની આજ્ઞાથી આ નાટક ભજવાય છે એમ આરભમા સૂત્રધાર જાહેર કરે છે માત્ર એકજ અકનુ આ નાટક છે, અને તેમા પણ રાજશેખર ભર્તૃહરિ આદિ પૂર્વના કવિઓમાથી કાઇક કાઇક લીધુ છે–છતા આ કવિ માટે સોમેશ્વર કહે છે કે –

> 'सुभटेन पदन्यास स कोऽपि समितौ कृत ।
> येनाधुनाऽपि धीराणा रोमाचो नापचीयते ॥'

વંશપરંપરા ચાલ્યા આવ્યા છે મૂળ પુરુષ સોમ તે ગુલેચા કુલનો બ્રાહ્મણ, તે દ્વિજેના 'નગર' (આનંદપુર-વડનગર) મા રહેતો ને મૂલરાજનો પુરોહિત થયો તેનો પુત્ર લલ્લશર્મા ચામુંડરાજનો, અને તેનો પુત્ર મુંજ દુર્લભરાજનો પુરોહિત હતો તેનો પુત્ર સોમ—તેનો પુત્ર આમશર્મા કર્ણનો પુરોહિત હતો તેનો પુત્ર કુમાર સિદ્ધરાજનો પુરોહિત હતો અને તેનો પુત્ર વિષ્ણુનો ઉપાસક સર્વદેવ (૧)—તેનો આમિગ ને તેનો સર્વદેવ (૨જો) એ કુમારપાલના દૂત ગંગાકુંડમા નાખ્યા સર્વદેવ (૨) ના નાનાભાઈ કુમાર (બીજા) એ રત્નાગ્રેન અજયપાલની વ્યથા દૂર કરી તે રાષ્ટ્રકૂટ વનના પ્રતાપમલ્લનો પ્રધાન બન્યો ને પછી ચૌલુક્ય રાજનો સેનાપતિ પણ થયો હતો તેને લક્ષ્મી નામની સ્ત્રીથી ત્રણ પુત્ર નામે મહાદેવ, સોમેશ્વર અને વિજય થયા તે પૈકી સોમેશ્વરે બાલ્યાવસ્થા (દોઢ કલાક) મા એક નાટક અને એક સુંદર ભાવપૂર્ણ કાવ્યની રચના કરીને ભીમ (ભોળા-ભીમ) ની સભાના સભ્યોને પ્રસન્ન કર્યા (આ કાવ્યનું શુ નામ હતુ તે જણાતું નથી) ત્યાર પછી તે વીરધવલનો રાજપુરોહિત થયો તે વસ્તુપાલનો આશ્રિત કવિ હતો વસ્તુપાલે અનેક વખત જાગીર વગેરે બક્ષીસ તેને આપી હતી તેના ગ્રંથો ૧ સુરથોત્સવ-૧૫ સર્ગનું ૧૧૮૭ શ્લોકનુ કાવ્ય આનો વિષય માર્કંડેય પુરાણના દેવીમાહાત્મ્ય ના સપ્તશતી ચંડી આખ્યાનમાથી લીધો છે અને તેની શૈલીપર લખાયુ છે (પ્ર૦ કાવ્યમાલા નિ પ્રેસ) ૨ રામશતક—(તેની ડા ભાંડાર-કરને ૧૨ પત્રની પ્રતિ પ્રાપ્ત થઈ છે) ૩ ઉલ્લાઘરાઘવ—નાટક કે જેના દરેક અંકને અંતે એક શ્લોક વસ્તુપાલની પ્રશંસાનો લખ્યો છે ૪ કીર્તિકૌમુદી—૯ સર્ગનુ ૭૨૨ શ્લોકનું મહાકાવ્ય તેમા વસ્તુપાલની કીર્તિકૌમુદીનું પ્રધાનતઃ વર્ણન છે અને તે આપતા આદિના શ્લોકોમા વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, માઘ, ભારવિ, બાણ, ધનપાલ, બિલ્હણ, હેમસૂરિ, નીલકંઠ, પ્રહ્લાદનદેવ, નરચંદ્ર, વિજયસિંહ, સુભટ, યશોવીર અને વસ્તુપાલની પ્રશંસાના ચમત્કૃત શ્લોક લખ્યા

દૂતાંગદમાંના કેટલાક શ્લોકને આ પ્રશંસા લાગુ પાડી શકાય એવી છે ખરી, પરંતુ અત્રે તેમજ અન્યત્ર પણ 'કવિપ્રવર' મા એમની ગણના થઇ છે તે માટે તો આ લઘુ નાટક કરતા કાંઈક વધારે મહત્ત્વની કૃતિ તેણે રચેલી હોવી જોઇએ એમ લાગે છે

૫૩૯ **નાનાકપંડિત**—તે પણ તેજ સમયના બીજા એક નાગર કવિ હતા વડનગર પાસેના એક ગામમા કપિષ્ઠલ ગોત્રના એક કુળમા એ જન્મ્યા હતા. એ કવિપંડિત જ્ઞાતિએ નાગર, શ્રીમાન્ અને વેદ રામાયણ ભરત નાટક અલંકાર આદિ વિષયોમા ઘણા નિપુણ હતા એમનુ એકે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થતુ નથી

૫૪૦ આ સર્વ સોમેશ્વરથી માંડી નાનાક પંડિત સુધીના સર્વ કવિઓ જૈનેતર હતા અરિસિંહ જૈન હતો કે શૈવ તે ખાતરીથી કહી શકાતુ નથી સોમેશ્વરના પોતાના સમયમા કેટલાક નવીન કવિઓની કદર થવા માંડી હતી એમ તેણે તેની યાદી પોતાના ગ્રંથમા આપેલી છે તે પરથી જણાય છે જૈન–બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો ભેદ ભૂંસાઈ જઈ હેમચંદ્રની વાણી કેવી લોકપ્રિય થઇ હશે એ પણ એમના વિષેના શ્લોક પરથી જણાય છે વળી જૈન મન્ત્રી પણ બ્રાહ્મણોને દાન આપતા એવો એ બે ધર્મના અનુયાયીઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સંબંધ હતો એમ દેખાય છે

૫૪૧ "ગુજરાતમા જૈનધર્મની સાથે બ્રાહ્મણધર્મનો શૈવસંપ્રદાય પ્રચલિત હતો અને વિષ્ણુભક્તિ પણ અજ્ઞાત ન હતી સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદીમા વસ્તુપાલ સબંધે શ્લોક આ પણ છે કે—

(१) नानर्च भक्तिमान्नेमौ नेमौ शकरकेशवौ ।
जैनोऽपि य सवेदाना दानाम्भ कुरुते करे ॥

—નેમિ ભગવાનમા ભક્તિવાળા આ વસ્તુપાલે શંકર અને કેશવનુ પૂજન ન કર્યું એમ ન સમજવુ, જૈન છતા વેદધર્મીઓના હાથમા પણ એ દાનનુ પાણી આપે છે

ચાર શિષ્ય નામે વીરભદ્ર, દેવસૂરિ, દેવપ્રભ અને દેવેન્દ્રસૂરિ થયા, તે પૈકી છેલ્લા દેવેન્દ્રસૂરિએ જિન પ્રાસાદો જ્યા પુષ્કળ હતા એવી મડલી (માડલ) નામની નગરીમા મહાવીર ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી તેના ભદ્રેશ્વર સૂરિ અને તેના અભયદેવસૂરિ થયા કે જેનુ ધર્મોપદેશામૃત પીને આસડે પોતાની વિવેકમજરી અને ઉપદેશકદલી રચી તેના શિષ્ય હરિભદ્ર સૂરિ ષડ્દર્શનો અને સાહિત્યમા નિષ્ણાત થયા, અને તેના શિષ્ય તે બાલચદ્ર સમરાદિત્યસક્ષેપાદિના કર્ત્તા અને અનેક ગ્રથોના સશોધક પ્રસિદ્ધ પ્રદ્યુમ્નસૂરિને પદપ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્તિ આ સુકવિ બાલચદ્ર દ્વારા થઈ હતી.

૫૫૧ આ બાલચદ્રસૂરિએ કરુણાવજ્રાયુધ (પ્ર૦ આ સભા) એ નામનુ પચાકી નાટક રચ્યુ, તે વીરધવલના મત્રી વસ્તુપાલની આજ્ઞાથી શત્રુજયમડન પ્રથમ તીર્થંકર (ઋષભદેવ) ના ઉત્સવમા ભજવાયુ હતુ તે પરથી જણાય છે કે તે મત્રી શત્રુજયની યાત્રાએ ગયા (સ ૧૨૭૭) ત્યારે રચ્યુ તેમા વજ્રાયુધ ચક્રવર્ત્તિએ પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ પારેવાનુ રક્ષણ કર્યું તે પ્રસિદ્ધ વસ્તુને અવલબીને આ નાટક રચાયેલુ છે પોતાના સમકાલીન મહાકવિ આસડે રચેલા ગ્રથો નામે વિવેકમજરી અને ઉપદેશકદલી ઉપર ટીકાઓ તેણે રચી, વિવેકમજરી ટીકા સ ૧૨૪(૭)૮ મા રચી (કી. ૨, ૫, પી ૩, ૧૦૦), કે જે નાગેદ્ર ગચ્છના વિજયસેનસૂરિએ અને બૃહદ્ગચ્છના શ્રી પદ્મસૂરિએ શોધી તથા તેમા દેવાનદગચ્છના કનકપ્રભસૂરિ શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સહાય કરી, અને ઉપદેશકદલી પર વૃત્તિ રચી કે જેની તાડપત્રની સ ૧૨૯૬ની પ્રત પાટણના ભડારમા છે (પી, ૫,૪૨) અને તે ઉપરાત વસન્તવિલાસ નામનુ મહાકાવ્ય (ગા ઓ સી ન ૭) બનાવ્યુ છે, તેમા કીર્ત્તિકૌમુદીની પેઠે વસ્તુપાલના પરાક્રમો વર્ણવેલા છે વસ્તુપાલ સોમશર્મા અને હરહરાદિ કવિઓથી વસતપાલ કહેવાતો હતો તેથી તે નામ પરથી કાવ્યનુ નામ વસન્તવિલાસ રાખ્યુ છે આમા વસ્તુપાલના મૃત્યુનો ઉલ્લેખ હોવાથી તે મૃત્યુ સવત્ ૧૨૯૬ પછી અને તે વસ્તુપાલના

नवजलधरश्यामामामन्तुति प्रतिबिम्बिताम् ।
अजिनविषयग्रान्त्याश्र्यात्या मुहुर्मुहुरदिशय-
न्नयति जनितव्रीडाहास प्रियाहसितो हरि ॥

—"બા, કૃષ્ણ રમવા ગયો હતો ત્યાં એણે દમણાં જ ફાવે તેટલી માટી ખાધી,' 'કૃષ્ણ, ખરી વાત કે?' 'કોણે કહ્યુ ?' 'બળદેવે કહ્યુ,' 'બા, એ ખોટુ કહે છે-લો મારુ મો' 'ઉઘાડ, જોઇએ'-એમ કહેતા વેત બાળકે મો ઉઘાડ્યુ અને એ મોમા સમસ્ત જગત્ જોઇ એની મા વિસ્મય પામી-એ કૃષ્ણ તમારુ રક્ષણ કરો

—કનકમ્રવશ જેવા સ્વચ્છ રાધાના સ્તનમંડળમા કૃષ્ણની નવજલધર જેવી શ્યામ કાન્તિનુ પ્રતિબિમ્બ પડ્યુ એને કાળુ ઉગટુ સમજી કૃષ્ણ વારવાર ખસેડવા જાય છે ! એ જોઇ રાધા હસી અને કૃષ્ણ પણ એ વિસ્મયનરક ભૂલ માટે શરમાયા અને હસ્યા-એ કૃષ્ણને જય હો !

આટલા ઉતારાઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે સિદ્ધરાજ કુમારપાળથી માંડી લવણપ્રસાદ વીરધવલ અને વસ્તુપાલના સમય સુધીમા પણ શ્રીમદ્ ભાગવત તેમજ રામાયણ મહાભારત અને હરિવશ ગૂજરાતમા જાણીતા હતા, એટલુજ નહીં પણ કૃષ્ણ અને રાધાની લીલા પણ પ્રસિદ્ધ હતી "-વસન્ત ભાદ્રપદ ૧૯૬૧

૫૪૨ અરિસિંહ—તેના પિતાનુ નામ લવણસિંહ હતુ તે પણ વસ્તુપાલનો આશ્રિત હતો તેણે સુકૃતસંકીર્ત્તન નામનુ ૧૧ સર્ગનુ ૫૫૫ શ્લોકનુ મહાકાવ્ય વસ્તુપાલે કરેલા સુકૃત્યોના વર્ણન રૂપે બનાવ્યુ (વે. ન. ૧૭૮૬, વિષયવર્ણન ઈ એ ૩૩, પૃ ૪૭૭-૪૯૫, પ્ર૦ આ. સભા ન ૫૧) તેમા વનરાજથી સામતસિંહ ચાવડાની વંશાવલી તથા મૂળરાજથી ભીમદેવ અને અર્ણોરાજથી વીરધવલનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાત આપી વસ્તુપાળનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપેલુ છે તેના દરેક સર્ગની અંતે અમર પંડિતે બનાવેલા પાચ પાચ શ્લોકો લગાડેલા છે, તે પાચ શ્લોકો પૈકી પ્રથમના ત્રણ વસ્તુપાલની પ્રશસાના, ચોથો અરિસિંહ અને તેની કવિચાતુરીની પ્રશસાનો છે અને પાચમો શ્લોક ઉપરના ચાર શ્લોક અમર પંડિતે રચેલ છે તે જણાવે છે

પુત્ર જૈત્રસિંહના વિનોદ માટે રચાયું તેથી તે ગ્રંથનો રચનાસમય વિક્રમ તેરમા સૈકાની આખરનો અથવા ચૌદમા સૈકાની શરૂઆતના ભાગનો છે એ નિશ્ચય છે તેમાં ૧૪ સર્ગ છે અને તેમાં ગૂર્જ-રાતના ઇતિહાસ માટે કેટલીક સામગ્રી મળી આવે છે.૩૯૭

૫૫૯ જયસિંહસૂરિ—તે વીરસૂરિના શિષ્ય અને ભરૂચના મુનિસુવ્રત સ્વામીના મંદિરના આચાર્ય હતા. તેજપાલ મંત્રી એકદા મંદિરની યાત્રાએ આવતાં તે આચાર્યે કાવ્યથી તેની સ્તુતિ કરી અને આ મંદિરના શકુનિકાવિહારમાંની ૨૫ દેવકુલિકા માટે સુવર્ણ-દંડ બનાવી આપવા કહ્યું. વસ્તુપાલની સંમતિથી તેજપાલે કરાવી આપ્યા. તેની સ્મૃતિમાં આ સૂરિએ બંને ભાઇઓના આ દાન માટે એક સુંદર વસ્તુ પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું, કે જેમાં મૂળરાજથી વીરધવલ સુધીના રાજાઓની વંશાવલીએ ટુંક વર્ણન પણ આવેલ છે અને તે ઉક્ત મંદિરની ભીંતના પથ્થરમાં કોતરવામાં આવ્યું હતું તેમ લાગે છે, ને કે શકુનિકા વિહારની મસ્જીદ બનાવવામાં આવી છે, પણ તે તેના અન્ય નાટક ગ્રંથ હમ્મીરમદમર્દનકાવ્યની પ્રતની અંતે લખાયેલ મળી આવ્યું છે (જુઓ પારા ૫૨૮) બીજો ગ્રંથ નામે ઉક્ત હમ્મીરમદમર્દન (ગા. ઓ. સી. નં. ૧૦) તે ગૂજરાત ઉપર મુસલમાનોએ કરેલો હુમલો બંને ભાઇઓએ પાછો હઠાવ્યો એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાંના એક અગત્યના બનાવને નાટકના રૂપમાં રજુ કરતું નાટ્ય છે, અને તે નાટક વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહની આજ્ઞાથી (ખંભાતના) ભીમેશ્વર૩૯૮ ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ

૩૯૭ જુઓ તેના પર સ્વ૦ સાક્ષર ચિમનલાલ દલાલની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના, કે જેના ગૂ૦ ભાષાન્તર માટે જુઓ જૈનયુગ સં ૧૯૮૩ ભાદ્ર૦ આશ્વિન ને સં ૧૯૮૪ ના અંકો

૩૯૮ આ ભીમેશ—ભીમેશ્વરના ખંભાતના મંદિરમાં સોનાના કલશ અને ધ્વજદંડ વસ્તુપાલે કરાવ્યા હતા—જુઓ જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત ૪-૭૨૦, અને સુકૃતસંકીર્તન ૧-૩

નદ માટે નરેન્દ્રપ્રભે આઠ પ્રકરણમાં અલંકારમહોદધિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો.

૫૫૭ નરચન્દ્રસૂરિએ વળી [૩૯૯]મુરારિકૃત અનર્ઘરાઘવ પર ૨૩૫૦ શ્લોક પ્રમાણ ટિપ્પન (જે ન ૨૨૦), શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલી પર ટીકા (કે જેમાં વિમલસૂરિએ સહાય આપી હતી જે. ૪), જ્યોતિસાર (વે ન ૩૧૧, પી ૩, ૨૭૫) કે જે નારચન્દ્ર જ્યોતિષ્ સાર કહેવાય છે, પ્રાકૃત દીપિકા-પ્રબોધ કે જેમાં હેમાચાર્યના અષ્ટમાધ્યાયના આખ્યાનોની રૂપસિદ્ધિ છે (બુહ્‌ ૭ ન ૮, ૫૧૦ ભ), ચતુર્વિંશતિજિન સ્તોત્ર (પી ૫, ૯૬) ઇત્યાદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા કે [૪૦૦] તેમજ સ્વગુરૂ દેવપ્રભસૂરિનુ પાંડવચરિત અને ઉદયપ્રભસૂરિનુ ધર્માભ્યુદય કાવ્ય સંશોધ્યા છે તેમના આદેશથી ગુણવલ્લભે વ્યાકરણ ચતુષ્કાવચૂરિ સ, ૧૨૭૧ માં રચી સ ૧૨૮૮ માં તેમણે રચેલા વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિરૂપ સ્તુતિકાવ્યો ગિરનાર પર શિલાલેખમાં મોજૂદ છે (જે ૫ ૩૨ અને ૬૫) તેમણે સમરાદિત્યસંક્ષેપના કર્તા પ્રદ્યુમ્નસૂરિને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વાચના આપી હતી [૪૦૧]

---

૩૯૯ 'મુરારિનુ અનર્ઘરાઘવ ગુજરાતમાં ઘણુ પ્રિય થએલુ માલૂમ પડે છે, કારણ કે તેના ઉપર મલધારી દેવપ્રભાચાર્યનો અનર્ઘરાઘવ રહસ્યાદર્શ (ગ્રંથ ૭૫૦૦), તેમના શિષ્ય નરચન્દ્રાચાર્યનું મુરારિ ટિપ્પન (ગ્રંથ ૨૫૦૦) અને તપાગચ્છના જયચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય જિનહર્ષની અનર્ઘરાઘવ વૃત્તિ એમ ત્રણ ટીકાઓ છે '–મ૦ દલાલ

૪૦૦ આ નરચન્દ્રસૂરિના વંશમાં પદ્મદેવસૂરિ–શ્રીતિલકસૂરિશિષ્ય રાજશેખરસૂરિએ શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલિ પર પંજિકા (પી ૩, ૨૭૨-૨૭૫) રચી છે તેમાં નરચન્દ્રસૂરિના ગ્રંથો જણાવેલા છે કે —

टिप्पनमनर्घ्यराघवशास्त्रे किल टिप्पनं च कंदल्याः
सारं ज्योतिषमद्भुत प्राकृतदीपिकामपि च ॥१५॥

૪૦૧ श्रीमते नरचन्द्राय नमोऽस्तु मलधारिणे ।
ददे मेऽनुत्तरा येनोत्तराध्ययनवाचना ॥२३॥

૫૫૪ વસ્તુપાલનો પોતાનો પુસ્તકભાંડાગાર જબરો હતો અને તેમાં સર્વ જાતના કિંમતી અને અલભ્ય ગ્રંથોનો અપૂર્વ સંગ્રહ એકત્રિત કર્યો હતો (હરિહર પ્રબંધ) પ્રસિદ્ધ આલંકારિક માણિક્યચંદ્રસૂરિ કાવ્યપ્રકાશ પરની ટીકા નામે કાવ્યપ્રકાશ સંકેત રચવામાં વ્યગ્ર હોવાથી વસ્તુપાલે તીર્થયાત્રામાં સાથ આપવા બોલાવ્યા છતાં આવી શક્યા નહોતા, તેમને પોતાના પુસ્તકાલયની સર્વ ધાર્મિક ગ્રંથોની પ્રતો અર્પવાની આજ્ઞા કરી હતી તે સૂરિએ તે મંત્રીને 'સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોના એક આધાર' એવું બિરુદ આપ્યું હતું (જિનહર્ષ કૃત વ ચ)

૫૫૫ વસ્તુપાલ કાવ્યરસિકની કદર કરતો એટલું જ નહિ પરંતુ ગ્રંથકારોને ધાર્મિક તેમજ સાહિત્યના ગ્રંથો રચવાનો પોતાના બોધ અને આનંદ માટે વિનતિનો-પ્રેરતો. તેના ઉદાહરણ તરીકે નીચે જણાવવામાં આવ્યું છે

૫૫૬ નરચંદ્રસૂરિ કે જે હર્ષપુરીય ગચ્છના જયસિંહસૂરિ-અભયદેવસૂરિ (મલધારી)-હેમચંદ્ર સૂરિ-શ્રીચંદ્રસૂરિ-મુનિચંદ્ર સૂરિના શિષ્યો દેવાનંદ અને યશોભદ્ર,-તેમાં શિષ્ય દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા તે વસ્તુપાલની સંઘયાત્રામાં ગયા હતા ને તેની સાથે ઘણો પરિચય ધરાવતા હતા તેમને એકદા વસ્તુપાલે વિનતિ કરી કે 'આપે મારા શિર પર હાથ મૂકવાથી હું મંત્રાધિપત્ય પામ્યો, મેં ઘણાં ધર્મસ્થાનો અને દાનવિધિઓ કર્યાં, અને હવે જૈનશાસનકથાઓ સાંભળવા માટે ચિત્ત ઉત્કંઠ છે' તેથી તેમણે ૧૫ તરંગોમાં કથારત્નસાગર રચ્યો (સં ૧૩૧૩ની તાડપત્રની પ્રત પા સૂચિ) વિશેષમાં એક વિનતિ કરી કે 'અતિ વિસ્તૃત અને અતિ સંક્ષિપ્ત એવા ગ્રંથો છે તે કરેલાથી સમજાય છે અને કાવ્યરહસ્યનો નિર્ણય તેથી થઈ શકતો નથી તો અતિ વિસ્તૃત નહિ પણ કવિકલાનું સર્વસ્વ જેમાં આવી જાય અને દુર્મેધને પણ બોધક થાય એવું અનન્યસદૃશ શાસ્ત્ર કહો,' આથી તે સૂરિએ પોતાના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભ સૂરિને તેવો ગ્રંથ રચવાની આજ્ઞા કરતા વસ્તુપાલના આ-

૫૬૦ આ સમયે અનેક પુસ્તકોની તાડપત્ર પર પ્રતિઓ લખાઈ હતી તે પૈકી કેટલીકનો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે તે આ પ્રમાણે— સં ૧૨૭૪મા સિદ્ધસૂરિએ જિનભદ્ર ગણિકૃત ક્ષેત્રસમાસ પર રચેલી ટીકાની (પા સૂચિ નં ૪૪) સં ૧૨૭૫મા તાડપત્ર પર કર્મવિપાક ટીકાની (પા સૂચિ નં ૨૦), સં ૧૨૮૪મા તાડપત્ર પર શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત જીતકલ્પચૂર્ણિ (પા ભ પી ૫, ૧૨૯), ની પ્રતો લખાઇ, તથા આઘાટદુર્ગમા જૈત્રસિંહના રાજ્યમા ને જગતસિંહના મહામાત્યપણામા હેમચંદ્ર નામના શ્રાવકે સમસ્ત સિદ્ધાંતોનો ઉદ્ધાર કર્યો એટલે કે સર્વ સૂત્રો તેણે તાડપત્ર પર લખ્યા-લખાવ્યા આ પૈકી દશવૈકાલિક, પાક્ષિક સૂત્ર અને ઓઘ નિર્યુક્તિની પ્રતો ખંભાત શાંતિનાથના ભં મા વિદ્યમાન છે (પી ૩, ૫૨) સં ૧૨૮૬મા જયસિંહ સૂરિકૃત હમીર મદમર્દનની તાડપત્ર પર લખાયેલી પ્રત હાલ જે ભં મા છે સં ૧૨૮૮મા ગોવિન્દ ગણિકૃત કર્મસ્તવ ટીકાની પ્રત ગુરુ દેવનાગની આજ્ઞાથી શીલચંદ્રે જિનસુંદરી નામની ગણિનીને માટે તાડપત્ર પર લખી (પા ભ, કી ૩ નં ૧૪૮) ગર્ગ ઋષિકૃત

ત્યાના બે શિલાલેખો તે ૧૨૮૮ના 'જૈન' તા ૧૩-૧૧-૨૭ પૃ ૭૮૭ મા પ્રકટ થયા છે તે પરથી જણાય છે કે તે વર્ષમા ખંડેરક ગચ્છાચાર્યોના ચરણોના ઉપાસક શુદ્ધ વશી સમસ્ત રાજાઓમા જાગૃત યશવાલા અને ઉદયસિંહના પુત્ર યશોવીર મંત્રીએ સ્વમાતા ઉદયશ્રીના કલ્યાણાર્થે પોતે કરાવેલ ચૈત્યમા જેઠ શુદ ૧૩ બુધે શાંતિનાથનુ બિંબ તથા જિનયુગલની કાયોત્સર્ગસ્થ મૂર્તિઓ શાંતિસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી, અને સં ૧૨૯૦ના લેખ માટે જુઓ જિ૦ ૨ નં ૧૦૮-૦૯-તેમા જણાવેલ છે કે તેના પિતાનુ નામ મંત્રી શ્રી ઉદયસિંહ હતુ કે જે વિપુલ ધનનુ દાન કરવાથી દાનવીર, ગિરનાર આદિ તીર્થોની મહાન્ આડંબર સાથે યાત્રા વગેરે ધર્મકૃત્યો કરવાથી ધર્મવીર અને રાજા-મહારાજાઓનુ પણ માનમર્દન કરવાથી યુદ્ધવીર-એમ ત્રિવિધ વીર ચૂડામણી કહેવાતો હતો તે પિતાના પુણ્યાર્થે આ યશોવીર કે જેને સરસ્વતી અને લક્ષ્મીએ એકીસાથે અંગીકાર કર્યો છે તેણે સુમતિનાથની પ્રતિમાયુક્ત અને, અને પોતાની માતા અર્થે પદ્મપ્રભની પ્રતિમાવાળી બીજી એમ બે દેવકુલિકાઓ કરાવી

૫૫૮ નરચંદ્રસૂરિના ગુરુ દેવપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૭૦ લગભગ 'છઠ્ઠા અંગોપનિષદ્-જ્ઞાતા ધર્મકથા અંગે નિર્દિષ્ટ નામના પુરુષચરિત ઇત્યાદિ જેઓને કૌતુકથી પાંડવોના ચરિત રૂપે' ૧૮ સર્ગનું ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પાંડવ ચરિત મહાકાવ્ય રચ્યું તેનું યશોભદ્રસૂરિ રત્નચંદ્રસૂરિ અને નરચંદ્રસૂરિએ સંશોધન કર્યું હતું (પી. ૩, ૧૩૨, વે. નં. ૧૭૪૮ પ્ર. કાવ્યમાલા ગ્રં. ૧૯૧૧ તેનું ગૂ. ભા. બી. મા. તરફથી મુદ્રિત), વળી દેવપ્રભે ધર્મસારશાસ્ત્ર[402]-અપરનામ મૃગાવતી ચરિત્ર પાંચ વિશ્રામમાં (જેસ. પૃ. ૫૨) તથા મુરારિના અનર્ઘરાઘવ પર અનર્ઘરાઘવકાવ્યાદર્શ (ગ્રંથ ૭૫૦૦) રચ્યા. ઉક્ત નરેન્દ્રપ્રભે અલંકાર મહોદધિ ઉપરાંત કાકુત્સ્થકેલિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો.[403]

૫૫૯ આ સમયે 'કવીન્દ્રબન્ધુ' નામનું બિરુદ ધરાવનાર યશોવીર તે જાબાલિપુરમાં ચાહમાન રાજા ઉદયસિંહનો મંત્રી હતો. એ બહુશ્રુત વિદ્વાન્ અને રાજનીતિનિપુણ પ્રધાન હતો. મહામાત્ય વસ્તુપાલ તથા તેજપાલની સાથે આની ગાઢ મૈત્રી હતી. તેજપાલના બનાવેલા આબુ પરના નેમિનાથ ચૈત્યના શિલ્પકામમાં એણે કેટલાક દોષો બતાવ્યા હતા (જુઓ જિનહર્ષનું વ. ચ.) તેણે માદડીમાં સં. ૧૨૮૮માં બિંબપ્રતિષ્ઠા તથા સં. ૧૨૯૧માં આબુ પર દેવકુલિકા કરાવી હતી.[404]

---

૪૦૨ तत्क्रमिको देवप्रभसूरिः किल पाण्डवायनचरित्रं ।
श्री धर्मसारशास्त्रं च निर्ममे सुकविकुलतिलकः ॥१३॥
—રાજશેખરકૃત ન્યાયકંદલિપંજિકા પી. ૩, ૨૭૫

૪૦૩ तस्य गुरोः प्रियशिष्यः प्रभुः नरेन्द्रप्रभः प्रभावाढ्यः ।
योऽलंकारमहोदधिमकरोत्काकुत्स्थकेलिं च ॥१६॥
—એજન

૪૦૪ માદડી તે હાલનું માદ્રી કે જે એરનપુરારોડથી ૩૦ મેલ પશ્ચિમ જોધપુર રાજ્યમાં આવેલું નાનું ગામ છે, તે તે વખતે મોટું શહેર હશે

૫૬૧ આ સમયમા (સ ૧૨૯૦ પછી) વિશેષાવશ્યક પર શિષ્યહિતા નામની ટીકાની તાડપત્ર પરની પ્રત આશાદિત્ય નામના દ્વિજે લખી તે લેખકે ખ૦ જિનપતિસૂરિના પરમભક્ત મોઢવશીય શાંતિ નામના શ્રાવકને યશોમતિ નામની ભાર્યાથી થયેલ પ્રદ્યુમ્ન નામના પુત્રની ભાર્યા લક્ષ્મી માટે પ્રશસ્તિ રચી પ્રાતે મૂકી છે તે લક્ષ્મીએ વર્દ્ધમાન (વઢવાણ) નામના પુરમા દેવભદ્રસૂરિના વ્યાખ્યાન સાભળી આ પ્રત લખાવી તેજ સૂરિને અર્પણ કરી તે ભા ઇ મા મોજૂદ છે

૫૬૨ આ વસ્તુ-તેજ-યુગમા બીજા ઘણા ગ્રથકારો થયા-મ ૧૨૭૬મા રાજગચ્છના અભયદેવસૂરિ (સ મતિ ટીકાકાર)-ધનેશ્વર -અજિતસિંહ-વર્ધમાન-શાતિભદ્ર-ભરતેશ્વર-વૈરસ્વામી-નેમિચન્દ્ર-સાગરેન્દુસૂરિ શિષ્ય) માણિક્યચન્દ્રસૂરિ કે જેમણે સ ૧૨૧ (૪) ૬ મા કાવ્યપ્રકાશસકેત રચ્યો હતો તેમણે પાર્શ્વચરિત (પી ૩, ૧૫૭, જે ૫) ભિન્નમાલવશીય શ્રેષ્ઠિ દેહડની પ્રાર્થનાથી સ ૧૨૭૬મા દિવાળી દિને વેલાકૂલ શ્રીદેવકૂપકમા પૂર્ણ કર્યું, અને શાંતિનાથ ચરિતાદિ (જે પ્ર ૪૯) ગ્રથો રચ્યા સં ૧૨૭૭મા મૂલ ચન્દ્રપ્રભ સૂરિકૃત પ્રાકૃત સમ્યકત્વપ્રકરણ=દર્શનશુદ્ધિ પર ચક્રેશ્વરસૂરિએ અધૂરી ટીકા મૂકી સ્વર્ગે જતા તેના પ્રશિષ્ય પૂર્વોક્ત તિલકાચાર્યે પૂરી કરી, (કા વડો ન ૧૬૯) અને તેમણે સ ૧૨૯૬મા આવશ્યક નિર્યુક્તિ-લઘુવૃત્તિ (પી ૨, ૬ પી, ૪, ૭૪) તેમજ દશવૈકાલિક ટીકા (પી ૫, ૬-૫૨) તથા બીજા સામાચારી-જૈન સાધુ શ્રાવકોના આચાર-સબધી મ ૧૩૦૪મા અનેક ગ્રથો પર વૃત્તિઓ જેવી કે શ્રાવક પ્રાયશ્ચિત્ત સામાચારી-પૌષધિક પ્રાયશ્ચિત્ત સામાચારી-ચૈત્યવદના વદનક-પ્રત્યાખ્યાન લઘુવૃત્તિ-શ્રાવક પ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ-સાધુ પ્રતિક્રમણસૂત્ર લઘુવૃત્તિ (પી ૪, ૧૦૮) પાક્ષિકસૂત્ર-પાક્ષિકક્ષામણકાવચૂરિ આદિ રચી (જેસ. પ્ર ૨૦, ૩૬) તેઓ મ ૧૩૦૪ સુધી વિદ્યમાન હતા

૫૬૩ વળી મ ૧૨૭૮મા ચન્દ્રકુલના વર્ધમાનસૂરિ-જિનેશ્વર-

કર્મવિપાક પરની પરમાનન્દ સૂરિકૃત ટીકા અને બૃહદ્ ગચ્છીય હરિભદ્ર સૂરિકૃત આગમિકવસ્તુવિચારસારવૃત્તિ લખાઈ (પા સૂચિ નં ૧૯) સં ૧૨૮૯માં દ્રોણાચાર્ય કૃત ઓઘનિર્યુક્તિ વૃત્તિ, મલયગિરિકૃત પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ, દશવૈકાલિક, તે પરની નિર્યુક્તિ તથા હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા તાડપત્ર પર લખાઈ (જે ૪૧) સં ૧૨૯૧માં લખાયેલા એક તાડપત્રના પુસ્તકમાં (પા ભ) સિદ્ધસેન, પાદલિપ્ત, મલ્લવાદિ અને બપ્પભટ્ટિના પ્રાકૃત પદ્યમાં ચરિત્રો છે બપ્પભટ્ટિ ચરિત્રમાં ગોડવહોના કર્ત્તા બપ્પઇરાયને બપ્પભટ્ટિએ જૈન બનાવ્યો એ વાત વર્ણવેલી છે આ પ્રાકૃતચરિત્રો પ્રાચીન હોવાથી સંસ્કૃત કરતા વધારે વિશ્વસનીય છે (સ્વ દલાલ) સં. ૧૨૯૨માં વીજાપુરમાં દેવભદ્રગણિ, પં મલયકીર્તિ, પં અજિતપ્રભગણિ વગેરેના વ્યાખ્યાનથી સમસ્ત શ્રાવકોએ સંઘના પઠન-વાચનાર્થે મલયગિરિકૃત નંદીટીકા તાડપત્ર પર લખાવી (પી ૩, ૩૬) સં ૧૨૯૪મા સ્તંભતીર્થવાસી શ્રીમાલવંશીય ઠ આશાસુત ઠ૦ કુમરસીહે નિશીથચૂર્ણિની પ્રત તાડપત્ર પર લખી (કી નં ૩૮) સં ૧૨૯૫માં શ્રીમન્ નલકમાં મહારાજ જયતુગિદેવના રાજ્યમાં મહાપ્રધાન ધર્મદેવના સમયમાં ઉપદેશ વશના ચિત્રકૂટવાસી સા૦ સાલ્હાકે કર્મસ્તવ તથા કર્મવિપાકની ટીકાની તાડપત્ર પર પ્રત લખી (જે પૃ ૨૬) અને તેજ વર્ષમાં વીસલદેવ રાજ્યે દંડાધિપતિ વિજયસિંહના વારામાં મંડેરગચ્છીય ગણિ આસચંદ્ર શિ૦ પંડિત ગુણાકરે ષડ્વિધાવશ્યક વિવરણ (યોગ શાસ્ત્રમાંથી) ની તાડપત્ર પર પ્રત લખી (પા સૂચિ નં ૩૭) સં ૧૨૯૬માં ત દેવેન્દ્રસૂરિ, વિજયચંદ્રસૂરિ, ઉપા દેવભદ્રગણિના વ્યાખ્યાનની અસરથી વીજાપુરમાં નાગપુરીય શ્રાવકોએ પાક્ષિક પ્રતિક્રમણની ચૂર્ણિ અને વૃત્તિ તાડપત્ર પર લખાવી (પી ૧, ૩૫, ખ શાંતિ ભ) અને તે વર્ષમાં મહારાજ ભીમદેવના રાજ્યમાં મહામંડલેશ્વર રાણક વીરમદેવની રાજધાનીમાં વિદ્યુત્પુર (વીજાપુર)માં રહીને મલયગિરિકૃત સંગ્રહિણી ટીકા તાડપત્ર પર લખાઈ (જે ૩૫)

નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવ-જિનવલ્લભ-જિનશેખર-પદ્મેન્દુ શિષ્ય અભયદેવસૂરિ (બીજા) એ 'શ્રી' એ શબ્દથી અંકિત જયન્તવિજય કાવ્ય (પ્ર કાવ્યમાલા નં ૭૫), સં ૧૨૮૦માં શ્રીપ્રભસૂરિએ હેમચંદ્રના કારકસમુચ્ચયબોધિકારનામાથી પહેલા બે અધિકાર પર વૃત્તિ, સં ૧૨૯૧માં લક્ષ્મીધરે તિલકમંજરીકથાસાર, સં ૧૦૮૯માં (ખ૦ જિનપતિસૂરિ શિ૦) ઉક્ત પૂર્ણભદ્રે ગણિએ સ્થાનાંગ-ભગવતી-ઋષિભાષિતમાંથી ઉદ્ધરી અતિમુક્તચરિત્ર પાલણપુરમાં, અને તેણેજ સં. ૧૨૮૫માં જેસલમેરમાં ૭ પરિચ્છેદવાળું 'ધન્યશાલિભદ્રચરિત તેમજ જેસલમેરમાં સં ૧૦૦૫ (આણંદનામાનાં ?) કૃતપુણ્યચરિત્ર (મોગી ટોલી ભ પાલીતાણા) આદિ રચ્યા આ ધન્યશાલિભદ્રચરિતમાં સર્વદેવસૂરિએ સહાય આપી છે અને તેના સંશોધક સૂરપ્રભવાચક હતા કે જેમણે વાદિ યમદંડ નામના દિગંબરને ખંભાતમાં હરાવ્યો હતો, કાલસ્વરૂપકુલક વૃત્તિ રચી હતી અને જેમણે ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાય અને વિદ્યાનંદને અભ્યાસ કરાવ્યો હતો

૫૬૪ સં ૧૨૮૫ના અરસામાં પાર્શ્વનાથચરિતાદિ વિરતિ (૨૦) પ્રબંધના કર્તા આચાર્ય વિનયચંદ્ર વિદ્યમાન હતા તેમનો કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યસાહિત્ય પર રચેલ (વિનયાંક) ગ્રંથ તાડપત્ર પર પાટણ ભંડારમાં વિદ્યમાન છે (પા સૂચિ નં ૫૯) તે કવિ તેમાં કહે છે કે બપ્પભટ્ટી ગુરુની વાણીમાં કવિશિક્ષા કહીને (**नत्वा श्री भारतीं देवीं बप्पभट्टिगुरोर्गिरा । काव्यशिक्षा प्रवक्ष्यामि नानाशास्त्रनिरीक्षणात्।**) બપ્પભટ્ટી કાવ્યશૈક્ષ કહેવાતા હતા, અને તેમની રચેલી કાવ્યશિક્ષાનો વિનયચંદ્રે પોતાના ગ્રંથમાં ઉપયોગ કરેલો હશે પ્રસ્તુત શિક્ષામાં તે વખતના ૮૪ દેશોની ૪૫૦માહિતી

---

૪૦૫. ચોરાશી દેશોના નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલા છે — 'चतुरशीतिदेशा गौडकन्यकुब्ज कीराट कलिंग अंग वंग कुरंग आचाल्य कामाक्ष ओड्र पुंड्रदेश मालवलोहित पश्चिम काछवालभ सौराष्ट्र कुंकण लाट श्रीमाल अर्बुदमेदपाट मरुवरेन्द्र यमुनागंगातीरअंतर्वेदि

થી ૧૩૦૯ સુધી જૈત્રસિંહ નામે રાજા હતો. સં. ૧૨૭૯ સુધી મેવાડની રાજધાની નાગદ્રહ-નાગહૃદ-હાલનું નાગદા ગામે હતું, તે તૂટયા પછી ચિતોડ રાજધાની થઇ. આઘાટ તે ઉદયપુર પાસેનું આહાડ કે જે મેવાડનું એક પ્રાચીન નગર હતું.) આ તપા જગચ્ચંદ્રસૂરિ અને તેના શિષ્યમંડળને વસ્તુપાલે ૪૦૬ ગુજરાતના અતિ માન આપ્યું અને તેથી ગૂજરાતમાં તપાગચ્છનો પ્રભાવ અત્યાર સુધી જબરો ચાલ્યો આવ્યો છે. આ જગચ્ચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયચંદ્રસૂરિ તે મૂળ વસ્તુપાલના ગૃહમાં લેખક કર્મ કરનાર મંત્રિ-હિસાબી મહેતા હતા અને તેને આચાર્યપદ અપાવવામાં પણ વસ્તુપાલની માગણી હતી (મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી શ્લો. ૧૨૩-૧૨૫) આ વિજયચંદ્રસૂરિથી 'વૃદ્ધ પૌશાલિક તપાગચ્છ' સ્થપાયો.

૫૬૬ સં. ૧૨૮૬માં નાગોરના ધનીશ દેલ્હાના પુત્ર પૂનડ કે જેણે સં. ૧૨૭૩માં બિંબેરપુરથી શત્રુંજયની પ્રથમ યાત્રા કરી હતી તેણે શત્રુંજયની યાત્રા માટે સંઘ કાઢયો અને વસ્તુપાલે ભક્તિ સારી કરી સાથે રહી યાત્રા કરી હતી (ચ. પ્ર.) સં. ૧૨૮૭માં સર્વદેવસૂરિએ જેસલમેરમાં સ્વપ્નસપ્તતિકાવૃત્તિ રચી (કાં. છાણી)

૫૬૭ ખ૦ જિનપતિસૂરિ શિષ્ય જિનપાલ ઉપાધ્યાયે (કે જેમણે સં. ૧૨૬૨માં ષટ્સ્થાનકવૃત્તિ અને પછી સનત્કુમારચક્રિચરિત મહાકાવ્ય સટીક રચેલ છે) સં. ૧૨૯૨માં જિનદત્તસૂરિકૃત ઉપદેશ રસાયન

---

૪૦૬ तदादियाणद्विपभानु वर्ष १२८५ श्री विक्रमात् प्राप

तदीय गच्छ ।

बृहद् गणाह्वोऽपि तपेति नाम श्रीवस्तुपालादिभिरर्च्यमानः ॥

—મુનિસુંદર ગુર્વાવલી શ્લો. ૮૬

આ ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે કે આઘાટપુરમાં નૃપસભામાં ૩૨ દિગંબર વાદીને જીતવાથી રાજાએ જગચ્ચંદ્રને 'હીરલા' એવું બિરૂદ આપ્યું શ્લો. ૧૦૬

ક તા છેવટે મંડપદુર્ગ-માંડવગઢમાં પૂરી કરી, અને તેને જૈન વિદ્વાન જલ્હણે લખી, અને તેનો પ્રથમાદર્શ ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય કનકચંદ્રે લખ્યો (જેસ. ૨૯, જે. પ્ર. ૫૦, ભાં. રી. ૧૮૮૨-૮૩ પૃ. ૪૮) આજ વર્ષમાં ઉદયસિંહસૂરિએ જિનવલ્લભની પિંડવિશુદ્ધિ પર સૂ... સહિત ૭૦૩ શ્લોક પ્રમાણ દીપિકા રચી (પા. સૂચિ)

૫૭૧ સં. ૧૨૯૬માં ગુણાકરસૂરિએ નાગાર્જુન કૃત યોગરત્નમાલા પર વૃત્તિ કરી, સં. ૧૨૯૮માં ચંદ્રગચ્છમાં (ભદ્રેશ્વરસૂરિ-હરિભદ્ર-શાન્તિસૂરિ-અભયદેવ-પ્રસન્નચંદ્ર-મુનિરત્ન-શ્રીચંદ્રસૂરિશિષ્ય) દેવેન્દ્રસૂરિએ ૫૭૩૦ શ્લોક પ્રમાણ ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા સારોદ્ધાર (પી. ૬, ૪૦) રચ્યો કે જેનું સંશોધન પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ કર્યું હતુ, આ દેવેન્દ્રસૂરિને સૂરિપદ તેના ગુરુ શ્રીચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર યશોદેવસૂરિએ આપ્યું હતું

૫૭૨ 'ગૂર્જરેશ્વર **ભીમદેવ** અને મહારાણા **વીરધવલના** મહામાત્ય, ગૂર્જરાતના ગૌરવને વિસ્તારનાર, પ્રૌઢપ્રતિભાસંપન્ન, લક્ષ્મી અને સરસ્વતીના લાડીલા ધર્મપુત્ર, તેજપાલના જ્યેષ્ઠ બંધુ, પોતાના પ્રચંડ બાહુબલથી વૈરીઓના વિક્રમને પરાસ્ત કરનાર યુદ્ધવીર, દિલ્હીના સુલતાન **મોજદીન** પાદશાહને વિચક્ષણતાથી ગૂર્જરભૂમિ સાથે સંધિ કરાવનાર, મહારાણા **વીરધવલ** દ્વારા શત્રુંજયની પૂજા માટે અંકેવાલિય ગામ શાસનમાં અપાવનાર, શત્રુંજય-ગિરનાર-આબુ વગેરે અનેક તીર્થસ્થાનોમાં-દેવમંદિરોમાં-સંઘયાત્રા મહોત્સવોમાં તથા સેંકડો અન્ય ધર્મસ્થાનકોમાં કરોડો અને અબજોની સંખ્યામાં લક્ષ્મીનો સદ્-વ્યય કરનાર ધર્મવીર, ચતુરતાપૂર્વક નિર્દોષ ધર્માચરણો આચરી કલિયુગમાં પણ કૃતયુગને ઉતારનાર સર્વ દર્શનોને સન્માન અને સમભાવથી જોનાર, કવિઓના આશ્રયદાતા, સુવર્ણધારાધર વરસાવી સમસ્ત યાચકોને સંતુષ્ટ કરનાર દાનવીર, **નરનારાયણાનંદ** મહાકાવ્ય **આદીશ્વર** મનોરથમય સ્તોત્ર સૂક્તિઓ વગેરે રચનાર, વિચારચતુર,

પ્રકરણ ૫ મું.

વાઘેલા વંશનો સમય.

[સં ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬]

जाए पसायाउ नरा सुकईसरसत्थवल्लहा हुंति ।
सा सरसई य पउमावई य मे दिन्तु सुयरिद्धिम् ॥

—જેના પ્રસાદથી મનુષ્યો સુકવિ અને સરસાર્થના વલ્લભ થાય છે તે સરસ્વતી અને પદ્માવતી મને શ્રુતની ઋદ્ધિ આપો.

—જિનપ્રભસૂરિકૃત વિધિપ્રપા

૫૭૬ વસ્તુપાલ-તેજપાલે ગૂજરાત નવેસર રચ્યું સર્વ જાતિની પ્રજાના હિતના કાર્યો કરી તેઓમાં એકતા સાધી જૈન શાસનને ઉજ્જ્વલ અને દૃઢ બનાવ્યું. વિશલદેવે સં ૧૩૦૦માં સોલંકી ત્રિભુવનપાલ પાસેથી ગૂજરાતનું રાજ્ય લઇ સં ૧૩૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું.

આ સમયમાં કૃષ્ણર્ષિના સંતાનીય જયસિંહસૂરિ થયા તેમણે સં ૧૩૦૧માં મંત્રાસિતજલથી મરૂભૂમિમાં સંઘને જીવાડ્યો હતો. ૪૨૧

૫૭૭ આ સમયમાં તપાગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિ અને તેમના ગુરૂભ્રાતા વિજયચંદ્ર સૂરિ વચ્ચે મતભેદ થયો હતો, ખંભાતમાં વિજયચંદ્રે એમની સાથે ઘણા ચોમાસા વૃદ્ધશાળામાં-મોટા ઉપાશ્રયમાં ગાળ્યા, અને તેથી ત્યારપછી તેમના અનુયાયીઓનો પક્ષ 'વૃદ્ધશાલિક' કહેવાયો ને દેવેન્દ્રસૂરિનો પક્ષ તેઓને વિહાર કરી આવતાં લઘુશાળામાં રહેવું પડતું

---

૪૨૧ तस्माद् विस्मयनीयचारुचरिते श्रीसूरिचके क्रमा-
ज्जाते श्री जयसिंहसूरिरदभूभ्रिर्ग्रन्थचूडामणि ।
मवद् विक्रमतस्त्रयोदशशतेष्वेकोत्तरेष्व(१३०१) कॅरुक्
म्लान्त संघमजीजिवज्जलभरैया मन्त्रकृष्टे मॅरौ ॥

—જયસિંહસૂરિ (ઉક્ત જયસિંહસૂરિના સંતાનીય)કૃત કુમારપાલ ચરિત્ર પ્રશસ્તિ સં ૧૪૨૨

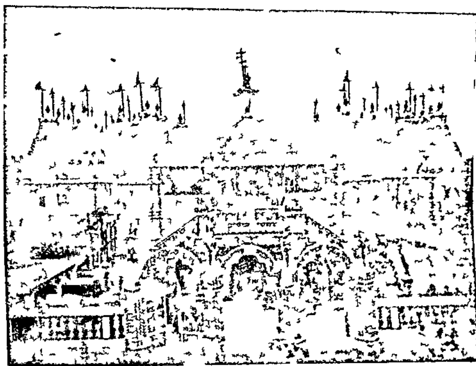
કરવા, અને ત્યાં કવિના અંતરંગ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હતું ત્યાં 'કાવ્યચર્યા'નો અભાવ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે'૪૦૯

પછી 'પાટણ'ના ગૂર્જર રાજધાની સ્થાપના જૈનોથી થયેલી છે, અને વનરાજના સમયથી પાટણ જૈનોના મધ્યબિન્દુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે જૈન ધર્મ તથા તેના આચાર્યોને મળતા રાજ્યાશ્રયથી ૧૦ થી ૧૩ મા શતક સુધીમાં જૈન આચાર્યોએ ગુજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળોએ રહીને ઘણા અગત્યના ગ્રન્થો રચીને ગુજરાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે જૈન આચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય બાદ કરીએ તો ગુજરાતનું સાહિત્ય અત્યંત ક્ષુદ્ર દેખાશે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પુસ્તકોના સંગ્રહ વગર અશક્ય છે અને તેથી જૈનોએ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાન્ત બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પાટણ, ખંભાત વગેરેના સ્થળોના ભંડારોમાં સંગ્રહેલા હતા, અને આ ભંડારોના લીધે જ બૌદ્ધો તથા બ્રાહ્મણોના પ્રાચીન ગ્રંથો જે કોઇ પણ ઠેકાણેથી મળે નહીં તેના અહિંયા ઉપલબ્ધ થયેલા છે'૪૧૦

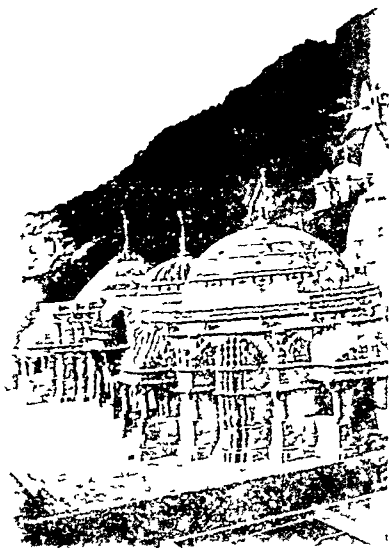
૪૦૯ પ્રો૦ આનન્દશંકરનો લેખ 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય એ વિષયનું થોડુંક રેખાદર્શન' (ત્રીજી ગૂ. સા. પરિષદ્નો અહેવાલ)

૪૧૦ સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો લેખ 'પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય' (સુરત ગૂ. સા. પરિષદ્નો અહેવાલ) તેમજ તેમનો લેખ નામે 'પાટણના ભંડારો'- લાઇબ્રેરી મિસેલેની-જુલાઈથી અકટોબર સને ૧૯૧૫.

કચ્છ-ભદ્રેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર

[જૈન સસ્તી વાચનમાળા ...]

મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલનુ મંદિર-ગિરનાર પારા પર૭
[જૈન પ્રગતી વાચનમાળાના સૌજન્યથી]

૫૭૯ ઉદયન મંત્રીના પુત્ર આહડના પુત્ર પદ્મસિંહના પુત્ર સલક્ષ (સલખણ) ને વીસલદેવે પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડનો મોટો ભાગ)નો અધિકારી કર્યો હતો, અને પછી લાટ (ભરૂચ આદિ) દેશનો અધિકારી બનાવ્યો હતો કે જ્યાં નર્મદા તીરે તેનો દેહાન્ત થયો હતો (સં ૧૩૨૦ પૂર્વે) તેના શ્રેય સારૂ તેના ભાઈ સામંત (સિંહ) મંત્રીએ 'સલક્ષનારાયણ' નામે હરિ (વિષ્ણુ)ની પ્રતિમા સ્થાપી ઉક્ત સામંતસિંહ સચિવ (મંત્રી)ને વીસલદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકાર સોંપ્યો હતો, તેમજ અર્જુન (દેવ) રાજાએ પણ સોંપ્યો તેણે સમુદ્રતીરે દ્વારકાપતિના માર્ગમાં જર્જર (જીર્ણ) થયેલા રેવતીકુંડને પોતાની માતાના શ્રેય સારૂ નવા પત્થરના પગથીઆથી (બધાની) વાવ સમાન કર્યો ને ત્યાં ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય અને ચંડિકાદિ માતાઓ સહિત મહાદેવ અને જલશાયી (વિષ્ણુ) કરાવ્યા ને રેવતી તથા

યોગ્ય ઘણા બિન્દુઓ મળી આવે છે જગડુશાહના વૃત્તાંતની સાથે સંબંધ રાખતા બીજા બનાવોને નોંધતા સર્વાનન્દસૂરિએ આ કાવ્ય-પુસ્તકમાં પણ ઐતિહાસિક બિંદુ લક્ષમાં લીધેલા હોય એમ લાગે છે લોકની રીતભાત, દેશની સ્થિતિ અને નાયકના વૃત્તાંતનું વર્ણન તે કંઇનું વાચકને યથાર્થ દર્શન કરાવે છે કંથકોટ, ભદ્રેશ્વર વગેરે નગરોના વર્ણનો તે તે સ્થાનની વિભૂતિથી તે જાળે, તે કેવા સમૃદ્ધિવાન્ હતા તે સ્પષ્ટ દેખાડે છે * * ગૂજરાત, સિંધ, થરપારકર, કચ્છ, કાઠિઆવાડ વગેરેમાં રાજ્ય કરતા રાજાઓના સંબંધમાં પણ કેટલાક પ્રસંગ જાણવા જેવા આવે છે પારકર-પરપારકરના રાજા પીઠદેવના સંબંધમાં જગડુશાહે ગૂજરાતના રાજાની મદદ મેળવી હતી મોટા રાજાઓની સાથે પણ તે કાળના વ્યાપારીઓ કેવા મમતથી કામ લેતા હતા તે તથા દરબારમાં જગડુશાહ જેવા માતબર વ્યાપારીઓનું કેવું માન હતું વગેરે બીના જગડુશાહ ગૂજરાતના રાજદરબારમાં ગયા તે વેળાએ તેને મળેલા માનપરથી જણાઇ આવે છે તે કાળે ગૂજરાત અને કચ્છ કાઠીઆવાડના વેપારીઓ સમુદ્ર માર્ગે વેપાર ચલાવતા હતા અને ખભાતમાં તુર્ક લોકોનું રાજ્ય હતું વગેરે બીના જેતસી નામના જગડુશાહના એક વહાણવટે ગયેલા ગુમાસ્તાના વૃત્તાંત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે '-ગુજરાતી. ૧૪-૬-૧૯૧૬ પૃ ૧૪૫

તેથી 'લઘુશાલિક' કહેવાયા. વિજયચંદ્રસૂરિએ કેટલાક આચાર્યોમાં ઘણો શિથિલ માર્ગ દાખલ કર્યો કે 'ગીતાર્થો (મુનિઓ) વસ્ત્રની પોટલીઓ રાખી શકે, હમેશાં ઘી દૂધ વગેરે ખાઈ શકે, કપડાં ધોઈ શકે, ફળ અને શાક લઈ શકે, સાધ્વીઓએ આણેલું ભોજન લઈ શકે, અને શ્રાવકોને પ્રસન્ન રાખવા તેઓની સાથે બેસી પ્રતિક્રમણ પણ કરી શકે' (ધર્મસાગરકૃત પટ્ટાવલી)

૫૭૮ વીમ સંવતના સંવત ૧૩૧૨ થી ૧૩૧૫માં ત્રણ વર્ષ દુકાળ પડ્યો, તે વખતે કચ્છના ભદ્રેશ્વરના શ્રીમાલી જૈન જગડૂશાહે સિંધ, કાશી, ગુજરાત વગેરે દેશમાં ૧૧૫ દાનશાળાઓ ખોલી અને ત્રણ વર્ષના દુકાળનું સંકટ નિવાર્યું. તેણે આર્દપુર (એડન) સુધી વેપાર ખેડ્યો હતો. દાન આપવાનિપુણ, અતિ ધનાઢ્ય હોવા ઉપરાંત સાહસિક વીર, ધાર્મિક અને દીનદુઃખીઓને ઘણી મદદ આપનાર તે હતો. શત્રુંજય અને ગિરિનારના સંઘ કાઢી જૈનમંદિરો બંધાવી, જીર્ણ મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરી જૈનધર્મની સેવા કરી. જૈન હોવા છતાં બીજા ધર્મો પર તેને જરાપણ દ્વેષ ન હતો, તેથી તેણે શિવ અને વિષ્ણુના મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને મુસલમાનોને માટે મસજીદ બંધાવી હતી. તેના વિચાર સુધારક હતા. તેણે પોતાની વિધવા પુત્રીનું પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર કરી તે માટે પોતાની જ્ઞાતિની આજ્ઞા પણ તે પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો હતો. પરન્તુ પોતાના કુટુમ્બની બે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના વિરોધથી તે તેમ કરતા અટક્યો હતો.[૪૧૨]

---

૪૧૨. જુઓ ધનપ્રભસૂરિ શિ૦ સર્વાનન્દસૂરિકૃત જગડૂચરિત મૂળ તેમજ ગુ૦ ભાષાંતર ટીકાસહિત રા. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખરે પ્રકટ કર્યું છે (બુક ૨ નં. ૨૮૪) નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકામાં લેખ તથા વસંતમાં આવેલ રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો લેખ 'સર્વાનન્દસૂરિકૃત શ્રી જગડૂચરિત એક કાવ્ય-ચરિત પુસ્તક છે. આ કાવ્યગ્રંથ છે એટલે તેમાં અલંકાર અને અતિશયોક્તિ હોય તે સ્વાભાવિક છે, પરન્તુ એ અતિશયોક્તિ અને અલંકાર છતાં પણ તેમાંથી ઇતિહાસને

૫૮૦ સં ૧૩૨૦ આસપાસ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ માંડવગઢના પેથડકુમારે ભિન્ન ભિન્ન ૮૦ સ્થળોમા જિનમંદિરો બધાવ્યા

આ પેથડકુમારનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે —અવન્તિ દેશના એક ભાગ નમ્યાટ નામના દેશમા નાન્દુરી નામની પુરીમા ઊકેશ વંશનો દેદ નામના દરિદ્ર વાણીઆને એકદા યોગીએ સુવર્ણરસસિદ્ધિ કરી તેને તે આપતા તે શ્રીમંત થયો રાજાને કોઈએ તેને નિધિ પ્રાપ્ત થયો છે એવી ચાડી કરતા રાજાએ તેને કેદમા નાખ્યો ત્યાથી સ્તંભન પાર્શ્વનાથની પ્રાર્થનાથી છૂટી તેને છોડી વિદ્યાપુર (વીજાપુર) જઈ ત્યા વાસ કર્યો, ત્યાથી ખંભાત જઇ તે પાર્શ્વનાથની પૂજા કરી સુવર્ણદાન કરતા લોકોમા 'કનકગિરિ'નુ બિરૂદ મેળવ્યુ પછી ત્યાથી કાર્યવશાત્ દેવગિરિ જઈ ત્યા મહા વિશાલ ધર્મશાલા—પૌષધશાલા બધાવી ત્યારપછી પેથડ (પૃથ્વીધર) નામનો પુત્ર થયો તે પેથડને ઝાઝણ નામનો પુત્ર થયો, ને દેદ સ્વર્ગસ્થ થયો પેથડના સમયમા તપાગચ્છના ધર્મઘોષસૂરિ હતા ગૂર્જરાધીશ તેમનો મિત્ર હતો, અને તેમણે દેવપત્તનમા કપર્દિયક્ષને પ્રતિબોધી જિનબિંબનો અધિષ્ઠાયક કર્યો હતો, ઉજ્જયતમા મોહનવેલીથી ભ્રમિત થયેલ શિષ્યને સગ્બો કર્યો, ઉજ્જયિનીમા કોઇ યોગીને મંત્રથી વશ કર્યો અને સર્વ વિકૃતિનો ત્યાગ કરી જૈન ધર્મની ઉન્નતિ કરી હતી તે વિદ્યાપુરમા ચાતુર્માસ કરવા આવ્યા તેના ઉપદેશથી પેથડે પરિગ્રહપ્રમાણ વ્રત લીધુ માલવદેશમા ભાગ્યોદય છે એમ ગુરુપાસેથી જાણી લઇ તે મંડપદુર્ગમા ગયો ત્યા પરમાર જયસિંહના રાજ્યમા લવણ વેચનારની દુકાન માડી, ત્યા એક આભીરી ઘી વેચવા આવી ને તેના ઘડાની નીચેથી ચિત્રકવેલી સાપડી, રાજાની કૃપા થઇ જબરો વેપારી થયો ઝાઝણની સાથે દિલ્લીના શ્રેષ્ઠી ભીમે પોતાની સૌભાગ્યદેવી નામની પુત્રી પરણાવી ત્યાના રાજાનો માડલીક શાકંભરીનો રાજા ચાહમાન ગોગાદે હતો તેની શિખામણીથી પેથડને બોલાવી તેની પાસેથી ચિત્રવેલી માગી તે તેણે રાજાને આપી, પણ તે તેની પાસેથી ચાલી ગઈ રાજાએ

અરિષ્ટની એ મૂર્તિ સ્થાપી તે ઉક્ત મંત્રીના વંશની પ્રશસ્તિ સામંત મંત્રિના ગોત્રે (કુલ-વંશે) ઉત્પન્ન થયેલા એવા બુદ્ધિમાન મોક્ષાર્ક (મોક્ષાદિત્ય)ના પુત્ર હરિહર કવિએ રચી હતી ને તેની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૩૨૦ જ્યેષ્ઠ વદિ ૪ બુધે થઈ૪૧૩ અને ગિરનારના શિખર ઉપર નેમિનાથના મંદિર પાસે કોટ ઉપર પ્રાકાર અને પાર્શ્વનાથનું બિંબ (પ્રતિમા) સ્થાપ્યાં.

---

૪૧૩ જુઓ આ સંબંધીનો 'શ્રી પોરબંદર રાજ્યમાં કંટેલા ગામમાં મહામાહેશ્વર મંદિરનો સં ૧૩૨૦ નો શિલાલેખ'—લેખક—રા. રા. શ્રી રતનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૯૧૫ પુ ૬૨ પૃ ૮ થી ૧૮, ૪૫ થી ૪૯, અને ૭૯ થી ૮૯. પાર્શ્વનાથ બિંબ સ્થાપ્યાનું વર્ષ સં ૧૩૦૫ છે ગિરનાર પર વસ્તુપાલના મંદિરોમાં મધ્ય મંદિરમાં એક પાર્શ્વનાથ બિંબ છે તેના તળે આ પ્રમાણે લેખ છે—'સંવત્ ૧૩૦૫ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૩ શનૌ શ્રી પત્તનવાસ્તવ્ય શ્રીમાલ જ્ઞાતીય ઠ૦ વા (ચા ?) હડ સુત મહં. પદ્મસિંહ પુત્ર ઠ૦ પદ્મિમિદેવી અંગજ (મહંમૂસિંહા)નુજ મહં શ્રી સામંતસિંહ તથા મહામાત્ય શ્રી સલખણસિંહાભ્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથ બિંબ પિત્રોઃ શ્રેયોર્થં કારિતં તતો બૃહદ્ ગચ્છે શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિ પટ્ટોદ્ધરણ શ્રીમાનદેવસૂરિ શિષ્ય શ્રી જયાનંદસૂરિભિઃ) પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।'—આ વખતે સલખણ જીવતો હતો એમ જણાય છે સામંતસિંહ ચુસ્ત જૈન હતો છતાં તેણે વિષ્ણુપ્રતિમા સ્થાપી એ સંબંધમાં ઉક્ત સાક્ષર શ્રી ત્રિપાઠી જણાવે છે કે 'જૈનો—પાર્વતી, શિવ, વિષ્ણુ, અંબા આદિના મંદિરો બંધાવતા પૂર્વકાલમાં ધર્મભેદ હોવા છતાં હાલના કાલમાં જણાય છે તેવો દેવદ્વેષ ન હતો. એવી રીતિએ વસ્તુપાલ હેમચંદ્ર આદિ ઘણા જૈનોએ શિવાદિ દેવો પ્રતિ પોતાનો અવિરોધ દર્શાવ્યો છે ગમે તે રૂપમાં પરમાત્મા જ પૂજાય છે એમ તેઓની શુભ અને સત્ય મતિ હતી.
પૂર્વના જૈનો બહુધા અપરદેવદ્વેષી ન હતા. વસ્તુપાલ સંબંધમાં પણ સોમેશ્વર (કી કૌ. ૪-૪૦) લખે છે—नानर्च भक्तिमान्नेमौ नेमौ शङ्करकेशवौ । નેમિ જિનમાં ભક્તિમાન્ એ વસ્તુપાલ શંકર અને કેશવની પૂજા કરતો ન હતો એમ ન હતું વસ્તુપાલે પુનઃ ખંભાતમાં શ્રી વૈદ્યનાથનું શિવાલય બંધાવ્યું હતું (સુ સં ૧૧-૭)"

પેથડને બહુમાન આપી ઝાંઝણ આદિ ગચ્છાધિકાર ચિન્હો આપ્યા પછી અર્બુદ (આબુ) ની યાત્રા કરવા પેથડ ચાલ્યો. ઉજ્જયપલ્લી પાર્શ્વનાથના દર્શન કર્યાં ને પછી આબુની યાત્રા કરી.

૫૮૧ ધર્મઘોષસૂરિ મંડપદુર્ગમાં આવ્યા. ચૈત્યનિર્માણના મન બનાવના પેથડે જુદા જુદા સ્થળે એમ ૮૪ પ્રાસાદ કરાવ્યા. મંડપદુર્ગમાં ૭૨ જિનાલયવાળો આદ્ય તીર્થંકરનો શત્રુંજયાવતાર નામનો પ્રાસાદ સુવર્ણદંડ કલશવાળો ૧૮ લાખ દ્રમ્મ ખર્ચી કરાવ્યો. ગુર્જરમાં શાન્તિનાથ ચૈત્ય, બંધાવ્યું. બીજા સ્થળોના નામ નીચે પ્રમાણે છે –

भारतीपत्तने तारापुरे दर्भावतीपुरे। सोमेश्वरपत्तने चारिमा-धारापुरवारयोः ॥
नागह्रदे नागपुरे नासिक्यवटपद्रयोः । सोपारके रत्नपुरे कोरटे करहेटके ॥
चन्द्रावती चित्रकूट चारूपे द्वीपु चिक्खले । विहाराभिधस्थल्यां जयापुरो-जावितिपुरो ॥
जालन्धरे सेतुबन्धे देशे च पत्तुगागरे। प्रतिष्ठाने वर्धमानपुर पर्णविहारयोः ॥
हस्तिनापुर देपालपुर गोगपुरेषु च । जयसिंहपुरे सिम्बस्थूराद्रौ तदधोभुवि ॥
सल्क्षणपुरे जीर्णदुर्गे च धवलक्के । मकुडूपा विक्रमपुरे दुर्गे मगलत पुरे ॥
इत्याद्यनेक स्थानेषु रैदण्डकलशान्विता । चतुरर्काधिकाशीति प्रासादास्तेन कारिता ॥

દેવગિરિમાં શ્રી રામ નામનો રાજા હતો. તેને હેમાદ્રિ (હિ) નામનો સચિવ હતો. દ્વિજોનું ત્યાં સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્તતું હતું ત્યાં પણ તે પ્રધાનના નામેથી સદાવ્રત કાઢી તેને પ્રસન્ન કર્યો અને પછી પેથડે મોટું જૈનચૈત્ય કરાવ્યું તે સં ૧૩૩૫ માં પૂર્ણ થયું ત્યાં વીરસિંહ પ્રતિષ્ઠિત થયું. તેનું નામ 'અમૂલ્યપ્રાસાદ' પાડવામાં આવ્યું. ઓંકારનગરમાં સત્રાગાર (સદાવ્રતસ્થાન) બંધાવ્યું.

ધર્માભિમુખ થઇ શત્રુંજય અને રૈવતક પર્વતની યાત્રા કરી. રૈવતકમાં (ગિરિનારમાં) યોગિનીપુર (દિલ્હી) વાસી અગરવાલ પૂર્ણ નામનો દિગંબર શ્રીમંત સંઘ લઇને આવેલ હતો. તે અલાઉદીન

શ્રાવકદિનકૃત્ય સવૃત્તિ (જે પ્ર ૩૬, પી ૨, ૪૧, કા વડો) કે જેની વૃત્તિ તેમના ગુરૂભ્રાતા વિજયચદ્રસૂરિએ સુધારી, ધર્મરત્નટીકા, દાનાદિકુલક તેમજ અનેક સ્તવન પ્રકરણાદિ રચ્યા તેઓ સ ૧૩૨૭ મા સ્વર્ગસ્થ થયા (જુઓ મુનિસુદરકૃત ગુર્વાવલિ શ્લો ૧૦૮ થી ૧૨૦–૧૬૮ ય ગ્ર)

૫૮૪ સં ૧૩૦૧ મા વીજાપુરમા ઉપાસકાદિ વિપાકાન્ત પાચ સૂત્રો અભયદેવસૂરિની ટીકા સહિત ઠ અરસીહે તાડપત્રપર લખ્યા અને તે ઉક્ત દેવેદ્રસૂરિ, વિજયચદ્રસૂરિ, ઉ૦ દેવભદ્રગણિના વ્યાખ્યાનથી પ્રલ્હાદનપુરમા નાગપુરીય શ્રાવક આદિએ ચતુર્વિધ સઘ પઠનાર્થે વાચનાર્થે આત્મશ્રેયાર્થે લખાવ્યા (પી ૩, ૭૩), અને તેજ વર્ષમા અનુયોગદ્વારસૂત્ર તાડપત્રપર લખાવ્યુ (પી ૩, ૩૭) સ ૧૩૦૩ મા અણહિલપાટકે વીસલદેવ રાજ્યે મહામાત્ય શ્રી તેજપાલના સમયમા શીલાક આચારાગવૃત્તિ તાડપત્રપર લખાઈ તે ખભાત શા ભ મા છે (પી ૧, ૪૦)

૫૮૫ આ સિવાય બીજી અનેક પ્રતિઓ તાડપત્ર લખાઈ તેમાની ઉપલબ્ધ થએલી અને નિર્દિષ્ટ સવતવાળી નીચે પ્રમાણે છે –

સ ૧૩૦૬ મા (જાલોરના) રાજા ઉદયસિંહરાજ્યે રામચદ્રસૂરિકૃત નીર્ભય ભીમવ્યાયોગની (પી ૧, ૮૧), સ ૧૩૦૯ મા મેવાડના આઘાટ (આહાડ) મા જયતસિંહરાજ્યે પાક્ષિકવૃત્તિની (પી ૩, ૧૩૦), ધવલક્ક (ધોલકા) મા શ્રે૦ સહજલના હાથથી શાતિસૂરિ વિરચિત ધર્મરત્ન લઘુવૃત્તિની (જે ૫૨), અને વ્યવહારસૂત્રપર મલયગિરિકૃત ટીકાની (પી ૧, ૧૩), સ ૧૩૧૩ મા વીસલદેવરાજ્યે તન્નિયુક્ત નાગડના મહામાત્યપણામા મહેશ્વરસૂરિકૃત જ્ઞાનપચમી કહાની (પા સૂચિ નં ૪૦ સઘવી ભડાર), સ ૧૩૧૭મા મેવાડના આહાડમા તેજસિંહ રાજ્યે સમુદ્રના મહામાત્યપણામા વિજયસિંહસૂરિકૃત શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર ચૂર્ણિની (પી ૫, ૨૩), સ ૧૩૧૮ મા હેમાચાર્યકૃત ત્રિ૦ શ પુ ચરિતના સાતમા પર્વની (પી

માના કે વામનસ્થલી, પ્રભાસ, થઈને કર્ણાવતી આવ્યા ત્યાં સાગરગચ્છના એક માનધર્મે તેના કાવ્યથી પ્રસન્ન થઈ દાન આપ્યું, ત્યાં ૯૬ ગચ્છીને બોલાવ્યા સાગરગચ્છ નાથે ગચ્છભોજન કર્યું પછી મંડપદુર્ગ આવ્યા (જુઓ રત્નમંડન ગણિકૃત સુકૃતસાગર કાવ્ય તથા ઉપદેશતરંગિણી)

૫૮૩ તપાગચ્છ સ્થાપક જગચ્ચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર દેવેન્દ્ર નામના સૂરિ થયા, તેમનું વ્યાખ્યાનકૌશલ્ય વિશેષ પ્રશસ્ય હતું એમના વ્યાખ્યાનમાં ખંભાતમાં (કુમાર પ્રાસાદમાં) અઢારસો મનુષ્યો તો સામાયિક કરીને બેસતા, ને વસ્તુપાલ મંત્રી પણ એમના શ્રોતાઓમાના એક હતા તેમણે પાંચ નવ્ય કર્મ ગ્રંથ (જૂના કર્મગ્રંથ હતા તેને તેનાજ નામ રાખી નવા સ્વરૂપમાં ઉતાર્યા માટે 'નવ્ય') નામે કર્મવિપાક, કર્મસ્તવ, બંધસ્વામિત્વ, ષડશીતિ, અને શતક રચ્યા ૪૧૪ ને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા બનાવી તે ટીકાઓમાં હરિભદ્રકૃત નંદી સૂત્ર ટીકા, મલયગિરિકૃત સપ્તતિકા ટીકા, ચૂર્ણિ, ધર્મરત્નટીકાના ઉલ્લેખ છે આ ટીકા દેવેન્દ્રસૂરિના મિત્રો ધર્મકીર્તિ (ધર્મઘોષસૂરિ) અને વિદ્યાનંદ સૂરિએ સંશોધેલ છે આ ઉપરાંત સિદ્ધપંચાશિકા, ત્રણ ભાષ્યો નામે દેવવંદન, ગુરુવંદન અને પ્રત્યાખ્યાન ભાષ્ય (વે ન ૧૬૦૧ પ્ર જૈ ધ સભા અને બી મા), (પ્રા૦) સુદર્શનાચરિત્ર કે જેમાં સહકર્તા તેમના ગુરુભ્રાતા વિજયચંદ્રસૂરિ હતા [પી ૩, ૨૮૯, પી ૪, ૮૧, કા વડી ન ૧૩૬],

૪૧૪ મૂળ ને ગૂ૦ ભાષાંતર પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪ થામાં ભીમસિંહ માણેકે પ્રગટ કર્યાં છે મૂળ અને ટીકા જૈ ધ સભાએ સં ૧૯૬૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે વે ન ૧૫૭૬ થી ૧૫૮૪ આ પાંચ કર્મગ્રંથમાં છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ ચંદ્રર્ષિમહત્તરનો સપ્તતિકા ઉમેરવાથી કુલ છ કર્મગ્રંથ થાય છે આનું શ્વેતામ્બર સમાજમાં બહુમાન છે, અને દરેક જૈન અભ્યાસી તેનું પઠનપાઠન કરે છે જૂના કર્મગ્રંથ (શતક) ના કર્તા શિવશર્મ સ્વામી છે છઠ્ઠા કર્મગ્રંથમાં મૂળ ગાથા ૭૦ છે તેથી તે 'સપ્તતિકા' કહેવાય છે, તેમાં ૧૯ ગાથા દેવેન્દ્રસૂરિએ ઉમેરી કુલ ગાથા ૮૯ કરી છે

તિમા દેવેન્દ્ર અને વિજયચન્દ્રસૂરિની સદ્દેશનાથી અનેક શ્રાવકો-ધવલક્ક દ્વીપ મધુમતિ દિવાણક દેવપત્તનના વાસી-શ્રાવકોએ મળી સર્વાગમ સૂત્ર ચૂર્ણિ નિર્યુક્તિ ભાષ્ય ટિપ્પનક ચારિત્ર પ્રકરણ આદિ વસુદેવ હિંડિ પ્રભૃતિ સમસ્ત કથા લક્ષણ સાહિત્ય તર્કાદિ સમસ્ત ગ્રથ લખવા માટે પ્રારભેલા પુસ્તકોમા **પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ** તૃતીયખડ પુસ્તક તાડપત્રપર લખાયુ (પા૦ સૂચિ ન ૬૩) સ ૧૩૦૭ મા પૌ૦ ચદ્રસૂરિ-દેવ-તિલકપ્રભ-વીરપ્રભ શિષ્ય અજિતપ્રભસૂરિએ **શાતિનાથ** ચરિત રચ્યુ (પી ૫, ૧૨૧, વે૦ ન ૧૭૭૮, પ્ર. જૈ ધ સભા સ ૧૯૭૩ અને બિ૦ ઇ) આ સૂરિએ ભાવનાસાર નામનો ગ્રથ પણ ઉક્ત ચરિતની પહેલા રચ્યો હતો

૫૮૮ સ ૧૩૦૭મા ખ જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય પૂર્ણકલશે હેમચદ્રકૃત પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય પર વૃત્તિ રચી (પ્ર૦ મુબઇ સંસ્કૃત સીરીઝ સને ૧૯૦૦) કે જે તેમના ગુરુભાઈ લક્ષ્મીતિલકે સશોધી તે લક્ષ્મીતિલકે સ ૧૩૧૧મા ૧૭ સર્ગવાળુ પ્રત્યેકબુદ્ધ ચરિત્ર નામનુ સસ્કૃતમા 'જિનલક્ષ્મી' અકવાળુ મહાકાવ્ય રચ્યુ આ ચરિતમા કરકડુ, દ્વિમુખ, નમિ અને નગ્ગતિ એ નામના ચાર પ્રત્યેકબુદ્ધ મહારાજર્ષિઓના ચરિત્ર છે (જો પ્ર ૫૧), લક્ષ્મીતિલકના વિદ્યાગુરુ જિનરત્નસૂરિ હતા

૫૮૯ આ લક્ષ્મીતિલક પાસે **અભયતિલક** ઉપાધ્યાયે ન્યાયશાસ્ત્રનુ અધ્યયન કર્યું હતુ તે અભયતિલકે સ ૧૩૧૨મા હેમચદ્રના ૨૦ સર્ગાત્મક સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય પર વૃત્તિ રચીને પાલણપુરમા પૂર્ણ કરી (તે દશસર્ગ સુધીની પ્રસિદ્ધ થઇ છે, અને એનુ ગૂજરાતી ભાષાન્તર સ્વ મણિભાઇ નભુભાઇએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયુ છે, ગાયકવાડ કેળવણી ખાતા તરફથી જેસ૦ પ્ર ૬૦), વળી તેમણે ન્યાયાલકાર ટિપ્પન અપરનામ પચપ્રસ્થ-ન્યાયતર્કવ્યાખ્યા રચી, (જેસ પ્ર ૩૧) તે વ્યાખ્યાના સશોધક ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય પોતાના વિદ્યાગુરુ હતા અને પોતાના દીક્ષાગુરુ જિનેશ્વરસૂરિ હતા અક્ષપાદનુ ન્યાયતર્ક સૂત્ર, તે પર વાત્સાયનનું ભાષ્ય,

૧, ૨૪), ન્યાયાવતારવૃત્તિ ટિપ્પનની (પી ૧, ૮૧), હરિભદ્રકૃત ન્યાયપ્રવેશ ટીકા પર પાર્શ્વદેવગણિની પંજિકાની (પી ૧, ૮૨), સં ૧૦૭૪ ના ઉજ્જયિનીમા હેમાચાર્યકૃત ત્રિ શ પુ ચરિત્રની (પી ૧, ૩૫), સં ૧૩૨૭ મા વીજાપુરમા શીલાંકસૂરિકૃત સૂત્રકૃતાંગવૃત્તિ નિર્યુક્તિ સહિતની (પી ૧, ૩૮), સં ૧૩૩૦ મા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની (કી ૨, ૭), સં ૧૩૩૪ મા દેવપત્તનમા સાત ગ્રથો નામે ધર્મદાસ કૃત ઉપદેશમાલા, મલધારી હેમસૂરિકૃત ઉપદેશમાલા-ભવભાવના સગ્રહણી, હેમાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર, નરચંદ્રકૃત ચતુર્વિંશતિસ્તોત્ર અને મલધારી ચંદ્રસૂરિકૃત સંગ્રહણીરત્નની (પી ૫, ૯૬), સં ૧૩૩૬ મા સાંગણે પર્યુષણ કલ્પની (પી ૫, ૫૩), સં ૧૩૩૮ મા મુનિદેવસૂરિકૃત શાંતિનાથ ચરિત્રની (પી ૧, ૬), સં ૧૩૪૦ મા પલ્લચદ્રે લખેલી ધંધુકપુરે મહાદેવકૃત દુર્ગસિંહની કાતંત્ર ટીકા પરની શબ્દસિદ્ધિ વૃત્તિની (ભા ઇ), સં ૧૩૪૨મા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પરની સુખબોધા વૃત્તિની, સં ૧૩૮૩મા સારંગદેવરાજ્યે તન્નિયુક્ત મહામાત્ય શ્રી મધુસૂદન સતિ તેજો નીમેના મહ મોમની પ્રતિપત્તિમા વીજાપુરમા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, તે પરની નિર્યુક્તિ, તથા તે પર શાંત્યાચાર્યની ટીકાની (પી ૫, ૫૦), અને સં ૧૦૪૪ મા કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથાની (પી ૫, ૧૧૦) પ્રતો તાડપત્ર પર લખાઈ

૫૮૬ સં ૧૩૦૨ મા સર્વાનન્દે સંસ્કૃતમા ચંદ્રપ્રભચરિત રચ્યુ સં ૧૩૦૪મા (બૃ૦ ટિ) નવાગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ શિ દેવભદ્રસૂરિ શિષ્ય પરમાનન્દસૂરિએ હિતોપદેશમાલાવૃત્તિ-હિતોપદેશમાલા પ્રકરણ (જે ૩૭, જે પ્ર ૪૧) રચ્યુ (કે જેની તાડપત્રની સં ૧૩૧૦ની આ વિશ્વલદેવના રાજ્યમા નાગડના મહામાત્યપણામા લખાયેલી પ્રત જે ભ મા છે, (જે ન ૩૦૧) ૧૩૦૫મા યશોદેવે મૂલ પ્રાકૃત ધર્મોપદેશ પ્રકરણ-બહુકથાસંગ્રહવાળુ રચ્યુ

૫૮૭ સં ૧૩૦૬મા 'વાગ્દેવતા ભાડાગાર' કરવા માટે મધુસ-

૫૯૨ સં ૧૩૧૩મા ઉપરોક્ત ખ જિનેશ્વરસૂરિએ (સૂરિપદ સં ૧૨૭૮ સ્વ ૧૩૩૧) શ્રાવકધર્મવિધિ સસ્કૃતમા પાલણપુરમા રચી (જે સ પ્ર. ૩૬) અને તેના પર બૃહદ્ વૃત્તિ સ ૧૩૧૭મા પોતે જાવાલીપુરમા (જાલોરમા) રચી સભળાય છે જ્યારે તેમના શિષ્ય ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલકે પણ વૃત્તિ રચી (કા વડો ન ૨૧૪) સ ૧૩૧૯ મા વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય રામચદ્રસૂરિના શિષ્ય જયમગલસૂરિએ સૂધા પહાડ પરના ચાચિગદેવના લેખની પ્રશસ્તિ રચી (એ ઇ સને ૧૯૦૭, જૈન સાહિત્ય સમેલન વિવરણ) તેમણે કવિશિક્ષા રચી (પી ૧, ૮૦) આ ચાચિગદેવે ૧૩૨૦મા કરહેડા ગામના પાર્શ્વનાથની પૂજા અર્થે દાનલેખ કરી આપ્યો હતો ૪૧૫

૫૯૩ (વરકર શિખિરૂપ મિતે) સ ૧૩૨(૦)૧મા (ખ૦ જિનપતિસૂરિ-જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય) પ્રબોધચદ્ર ગણિએ સ દેહરોલાવલી પર બૃહદ્ વૃત્તિ રચી તે કર્તા પોતે લક્ષણ અને સાહિત્ય પદ્મદેવ ગણિ પાસેથી, કાતત્રપજિકા જિનચદ્રસૂરિ શિષ્ય ગુણભદ્ર વાચનાચાર્ય પાસેથી, તર્કશાસ્ત્ર વિજયદેવસૂરિ પાસેથી અને આગમ જિનપાલ ઉપાધ્યાય પાસેથી શીખ્યા હતા આ વૃત્તિ ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલક ઉ૦, જિનરત્ન, અને ચદ્રતિલક ઉ એ શોધી હતી (લી, કા વડો ન ૨૫૦)

૫૯૪ સ ૧૩૨૨મા ખ જિનેશ્વરસૂરિ શિ ધર્મતિલકે ઉલ્લાસિક સ્મરણટીકા—અજિતશાતિ જિન સ્તવ ટીકા (કે જે મૂળ સ્તવન જિનવલ્લભસૂરિકૃત છે) રચી ને તેને ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે શોધી (વેબર ન ૧૯૬૫, વિવેક ઉદે, કા છાણી) આ વર્ષમા વાદિદેવસૂરિ વશે મદનચદ્રસૂરિ શિષ્ય મુનિદેવસૂરિએ ૪૧૬ સસ્કૃતમા શાન્તિનાથ

૪૧૫ શિલાલેખ ન ૩૩૦ પ્રાચીન જૈનલેખ સગ્રહ ભાગ ૨ જિનવિજયજી સપાદિત

૪૧૬ આ મુનિદેવસૂરિએ પ્રદ્યુમ્નસૂરિની પ્રવ્રજ્યાવિધાન વૃત્તિનો પ્રથમાદર્શ લખ્યો હતો (બુહ ૩ ન ૧૦૭)

ભાષ્કારનું વાર્તિક, વાચસ્પતિની તાત્પર્ય ટીકા, ઉદયનની તે તાત્પર્ય ટીકા પર-તત્પરિશુદ્ધિ-ન્યાયતાત્પર્યપરિશુદ્ધિ અને તે પર શ્રીકંઠની ન્યાયાલંકારવૃત્તિ અને તે વૃત્તિપર આ અભયતિલકે પંચપ્રસ્થ-ન્યાયતર્ક નામની વ્યાખ્યા રચી.

૫૯૦ સં. ૧૩૧૨માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિશિષ્ય ચન્દ્રતિલક ઉપાધ્યાયે ૯૦૩૦ શ્લોક પ્રમાણ અભયકુમાર ચરિત વાગ્ભટમેરુ (બાહડમેર)માં શરૂ કરીને દિવાળી દિને શ્રીનલ(?)ના ગચ્છમાં ખંભાતમાં રચી પૂર્ણ કર્યું. તે ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલકે તેમજ અભયતિલકે સંશોધિત કર્યું (પ્ર. ટી. ૬, નં. ૪) તેમાં કર્તા પોતાના વિદ્યાગુરુઓનાં નામ જણાવે છે કે તપસ્વી નેમિચંદ્ર ગણીએ તેને સામાયિક શ્રુતાદિ ભણાવી પાળ્યો, સિદ્ધસેન મુનિએ 'પ્રમાણિ' શીખવ્યા, જિનચંદ્રસૂરિના મોટા શિષ્ય અને વાચનાચાર્ય ગુણભદ્રસૂરિએ 'પંચિકા' ભણાવી, (જિનપતિસૂરિના શિષ્ય) સુરપ્રભ કે જેણે સ્તંભતીર્થમાં પોતાના જલ્પ-વાણીને દિગંબરવાદિ યમદંડને ડર્યો હતો અને જેણે શ્રવણકલ્પ કવિતામાં રચ્યો હતો તેણે 'વિદ્યાનંદ' (નામનું વ્યાકરણ) ભણાવ્યું, ત્રૈવિદ્ય એવા વિજયદેવસૂરિએ પ્રમાણ સાહિત્ય શીખવ્યું, જિનપાલ ઉપાધ્યાયે નન્દ્યાદિ મૂલાગમની અંગવાચના આપી. આ ગ્રંથલેખનની પ્રશસ્તિ જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય કુમાર કવિએ રચી (પ્ર. વીજાપુર વૃત્તાંત) આ રીતે ખ. જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો ઉપરોક્ત પૂર્ણકલશ, લક્ષ્મીતિલક, અભયતિલક અને ચંદ્રતિલક બધા સમર્થ વિદ્વાનો હતા, ને બીજા શિષ્યો નામે જિનપ્રબોધસૂરિ-જિનરત્નસૂરિ, દેવમૂર્ત્તિ ઉ., વિવેકસમુદ્ર ગણિ, સર્વરાજગણિ આદિ અનેક વિદ્વાન ગ્રંથકારો હતા.

૫૯૧ આ સમય લગભગ વિદ્યાનંદસૂરિ કે જે મૂલ ઉજ્જયિનિના જિનચંદ્રના પુત્ર વીરધવળ હતા ને જેમણે લગ્ન કરતાં તપા દેવેન્દ્રસૂરિ પાસે પોતાના બંધુ સહિત સં. ૧૩૦૨માં દીક્ષા લીધી તેમણે 'વિદ્યાનંદ' નામનું નવું વ્યાકરણ બનાવ્યું (ગુર્વાવલી શ્લો. ૧૫૨-૧૭૨).

ચરિત્ર રચ્યુ ૪૧૭ (જૈન પ્ર. ૫૨, પી ૧, ૪, બુહ, ૩, ન, ૧૭૪) આ ચરિત્રના સંશોધક પ્રસિદ્ધ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ હતા તે મુનિદેવસૂરિએ (કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જયસિંહસૂરિકૃત) ધર્મોપદેશમાલાપર વૃત્તિ રચેલ છે, કે જે પણ ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સશોધી છે (પુના ગજવિજયમુનિ ભ) સ ૧૩૨૨ માહ યશોદેવસૂરિ શિષ્ય વિબુધચંદ્રસૂરિના શિષ્ય સિંહતિલકસૂરિએ લીલાવતી નામની વૃત્તિ સહિત મંત્રરાજરહસ્ય નામનો મંત્રનો ગ્રંથ રચ્યો, (જે ૫૮, જે પ્ર ૬૬) તે ઉપરાંત વર્ધમાનવિદ્યા કલ્પ, ગણિતતિલકવૃત્તિ, તથા સ ૧૩૨૬મા (ભ્રમયુગ ગુણેંદુ) પદ્મપ્રભસૂરિકૃત ભુવનદીપકપર વૃત્તિ (લુીંડી ભ કાની) રચેલ છે સં ૧૩૨૪મા કાસદ્ગ ગચ્છના (ઉદ્યોતનસૂરિ-સિંહસૂરિ શિ) નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે પ્રશ્નશતક ગ્રંથ (કી ૨, ન ૩૮૮) રચ્યો, અને જન્મસમુદ્ર સટીક (ત્રિનયના ઘોળેત્રવર્ષતયા ?) રચ્યો (કા ધાણી)

૫૯૫ આ સમયમા ચંદ્રગચ્છના [ચંદ્રપ્રભ-ધનેશ્વર-શાંતિસૂરિ-દેવભદ્ર-૪૧૮ દેવાનંદ (શબ્દાનુશાસનના કર્તા)-તેના ત્રણ શિષ્ય રત્નપ્રભ, પરમાનન્દ અને કનકપ્રભ પૈકી કનકપ્રભના શિષ્ય] પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થયા, તેમણે હરિભદ્રસૂરિની પ્રાકૃત સમરાઇચ્ચ કહાનો સક્ષેપ કરી સસ્કૃતમા સમરાદિત્યસક્ષેપ સ ૧૩૨૪મા રચ્યો (પ્ર જૈનજ્ઞાન પ્રચારકમ-ડળ કા ચાકોળી સંશોધિત) તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિ ॥ જ્યેષ્ઠ ગુરુભ્રાતા જયસિંહ અને નાના ગુરુભાઇ બાલચંદ્ર હતા ત્યાર પછી તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સ ૧૩૩૮મા પ્રવ્રજ્યાવિધાન-મૂલશુદ્ધિ પ્રકરણ

૪૧૭ આ ચરિત્રમા હેમાચાર્યના ગુરૂ દેવચન્દ્રસૂરિકૃત બૃહત પ્રાકૃત શાંતિનાથ ચરિત્રને સમેપી આ રચ્યુ છે એમ કર્તાએ જણાવ્યુ છે તેની સ ૧૩૩૮ ની પ્રત ખ શા. ભ મા છે પી ૧ ૬ આ ચરિત્ર પરથી સ ૧૪૧૦ મા મુનિભદ્રસૂરિએ નવુ શાંતિનાથ ચરિત્ર રચ્યુ હતું (પ્ર યશો. ગ્ર)

૪૧૮ श्रीदेवानन्दसूरिभ्यो नमस्तेभ्य प्रकाशित ।
सिद्धसारस्वताख्य यै निज शब्दानुशासन ॥
—મુનિદેવકૃત શાંતિનાથ ચરિત્ર સ ૧૩૨૨ પી ૧, ૪

બ્રાહ્મણોની સભામાં જય મેળવ્યો હતો એ અપૂર્વ સાહિત્યશાસ્ત્રી હતા જૈન-આગમોના પણ એ અગાધ અભ્યાસી હતા ભીમપલ્લીનો ચનાગે ભગ, મીથી પડે ા જ્ઞાનાતિશયથી એમણે જાણ્યો હતો

(જુઓ કલ્યાણવિજય મુનિનો લેખ 'જૈનયુગ' ભાદ્રપદથી-કાર્તિક સં ૧૯૮૫-૮૬ નામે 'જૈનતીર્થ ભીમપલ્લી અને રામસૈન્ય')

૫૬૮ રહનપાગચ્છના સ્થાપક વિજયચંદ્રસૂરિ થયા તેના ત્રણ શિષ્યો-આચાર્યો નામે વજ્રસેન, પદ્મચંદ્ર અને ક્ષેમકીર્ત્તિ થયા તે પૈકી ક્ષેમકીર્ત્તિએ સં ૧૩૩૨ માં ભદ્રબાહુકૃત (બૃહત્) કલ્પસૂત્ર પર તે પરના ભાષ્ય અને ચૂર્ણિને ધ્યાનમાં રાખી વિશેષ વિસ્તારના માટે વિસ્તૃત્તિ-વૃત્તિ રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ નયપ્રભ આદિ મુનિઓએ લખ્યો (પી ૫, ૧૦૧, લીં) અને માનતુંગાચાર્યે સં ૧૩૩૪માં શ્રેયાંસચરિત રચ્યું મ ૧૩૩૪માં નાગેન્દ્રકુલના હેમપ્રભ-ધર્મઘોષ-સોમપ્રભ-વિબુધપ્રભના શિષ્ય ધર્મકુમારે, આઠ પ્રસ્તાવમાં શાલિભદ્રચરિત રચ્યું કે જેમાં ઉક્ત પ્રદ્યુમ્ન સૂરિએ અને પ્રભાચંદ્રગણિએ સંશોધન લેખનાદિમાં સહાય આપી (વે ન ૧૭૭૯) તથા ખ૦ જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય વિવેકસાગરે પુણ્યસાર કથાનક જેસલમેરમાં રચ્યું કે જે ઉક્ત જિનપ્રબોધસૂરિએ શોધ્યું-તેમાં સાધર્મિક વાત્સલ્યના ફલ રૂપે પુણ્યસારની કથા છે (જેસ પ્ર ૫૩, કા વડો૦) વિવેકસાગર સમ્યક્ત્વાલંકાર (જે ૮, જે પ્ર ૩૭) નામનો પણ ગ્રંથ રચ્યો છે

૫૬૯ આજ વર્ષ એટલે સં ૧૩૩૪માં રાજગચ્છીય ધનેશ્વરસૂરિ-અજિતસિંહ-શાલિભદ્ર-શ્રીચંદ્ર-જિનેશ્વરાદિ-પૂર્ણભદ્ર-ચંદ્રપ્રભસૂરિ શિષ્ય પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત સંસ્કૃત કાવ્યમાં રચ્યું (પ્ર નિર્ણયસાગર પ્રેસ સન ૧૯૦૯, વે ન ૧૭૫૫) કે જેમાં જૈનોના પ્રભાવક-મહાન્ પુરુષોના પ્રબંધો-ચરિતો છે તેમાં વજ્ર, આર્યરક્ષિત, આર્યનન્દિલ, કાલકાચાર્ય, પાદલિપ્ત, વિજયસિંહ, જીવસૂરિ, વૃદ્ધવાદિ, હરિભદ્ર, મલ્લવાદિ, બપ્પભટ્ટિ, માનતુંગ,

ગુચ્છક ૭ પૃ ૮૬) તે પૈકી ગૌતમસ્તોત્ર (વે ન ૧૮૦૪), ૨૪ જિનસ્તુતિ, જિનરાજસ્તવ પ્રા૦, દ્વિઅક્ષરનેમિસ્તવ, પંચપરમેષ્ઠિસ્તવ, પાર્શ્વસ્તવ, વીરસ્તવ, શારદાસ્તોત્ર, સર્વજ્ઞભક્તિસ્તવ, સિદ્ધાન્તસ્તવ આદિ ઉપલબ્ધ છે વળી સ ૧૩૫૨ મા કાયસ્થ ખેતલની અભ્યર્થનાથી કાતંત્ર વ્યાકરણ પર વિભ્રમટીકા ૨૬૧ શ્લોકપ્રમાણની યોગિનીપુર (દિલ્હી)મા રચી (જેસ પ્ર ૫૮) સ ૧૩૫૬ મા દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (શ્રેણિકચરિત) બનાવ્યુ સ ૧૩૬૩ મા વિજયદશમીને દિને કોસનાનગરમા વિધિપ્રપા નામનો સમાચારી ગ્રંથ રચ્યો, કે જેનો પ્રથમાદર્શ તેમના શિષ્ય વાચનાચાર્ય ઉદયાકરે લખ્યો (પી ૪, ૧૧૪ વેબર ન ૧૯૪૮) અને જેમાથી અનેક શાસ્ત્રીય હકીકતો મળી આવે છે સ ૧૩૬૪ મા અયોધ્યામા સંદેહવિષૌષધિ નામની કલ્પસૂત્ર પર વૃત્તિ (વેબર ન ૧૮૮૭) રચી છે કે જે અપ્રસિદ્ધ છે પણ અતિ મહત્વની છે કારણ કે તેનો આધાર ત્યારપછીના સર્વ વૃત્તિકારોએ લીધો છે, અને તે વર્ષમા સાધુ પ્રતિક્રમણસૂત્ર વૃત્તિ રચી છે સ ૧૩૬૫ મા દશરથપુરિ-અયોધ્યામા [૪૧૯]અજિતશાંતિસ્તવ પર વૃત્તિ અને ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ (વિવેક૦ ઉદે), માનતુંગકૃત ભયહર સ્તોત્ર પર સ ૧૩૬૫

---

૪૧૯ અજિતશાન્તિ સ્તવના કર્તા નંદિષેણ ઘણા પ્રાચીન છે દંતકથા તો તેને ખુદ શ્રીમહાવીરના શિષ્ય માને છે । તેમા ૩૭ થી ૪૦ છંદ છે ને તે સ્તવ અજિતનાથ અને શાંતિનાથ એ બંને જિન તીર્થંકરને લાગુ પડે છે તેમા અપરાન્તિકા, આલિંગનક, કિસલયમાલા, કુસુમલતા, ક્ષિપ્તક, ખિદ્યતક, ગાથા, ચિત્રલેખા, ચિત્રાક્ષરા, દીપક, નંદિતક, નારાચક ભાસુરક, ભુજંગપરિરિંગિત, માગધિકા રત્નમાલા, રાસાનંદિતક, રાસલુબ્ધક, લલિતક, વાનવાસિકા, વિદ્યુદ્વિલસિત, વેષ્ટક, શ્લોક, સંગતક, સુમુખ અને સોપાનક એ નામના છંદો વપરાયા છે આ પૈકી કેટલાક હેમચંદ્રકૃત છંદોનુશાસનમા નથી તેથી તેમને પ્રાકૃતમા લખેલા કવિદર્પણ નામના બીજા જૂના છંદગ્રંથનો આધાર લઇ જિનપ્રભે સમજાવ્યા છે ને બીજા છંદોને સમજાવવા હેમચંદ્રકૃત છંદચૂડામણિનો ઉપયોગ કર્યો છે આથી આ ટીકા અતિ ઉપયોગી છે તેનુ બીજુ નામ બોધદીપિકા છે (પી ૩, ૨૩૦; પી ૪, ૬૭; વે ન. ૧૯૯૩-૯૪)

પી ૪, ૯૧ પ્ર ગિબ્નિ ઈ કલકત્તા) તેમાં કુલ ૫૮ કલ્પો છે— તે તીર્થોની જુદે જુદે સમયે પોતે યાત્રા કરી છે અને તેના કલ્પો રચ્યા છે, જેમકે અપાપા બૃહત્કલ્પ સં ૧૩૨૭માં દેવગિરિ (હાલના દૌલતાબાદ)માં રચ્યો. શત્રુંજય કલ્પ સં ૧૩૮૪ માં, ચેલ્લણા પાર્શ્વનાથ કલ્પ સં ૧૩૮૯માં અને આખો ગ્રંથ સં ૧૩૮૯માં પૂરો કર્યો તે કલ્પોની યાદી ખાસ ઉલ્લેખના યોગ્ય છે-શત્રુંજય, ઉજ્જયંત-રૈવતક પર કલ્પ, ઉજ્જયંત સ્તવ, અંબિકા દેવી, કપર્દિયક્ષ, પાર્શ્વનાથ, અહિચ્છત્રા, અર્બુદ, મથુરા, અશ્વાવબોધ, વૈભારગિરિ, કૌશાંબી, અયોધ્યા, અપાપા, કલિકુંડેશ્વર, હસ્તિનાપુર, સત્યપુર, અષ્ટાપદ, મિથિલા, રત્નપુર-એ સર્વ પર કલ્પો, અપાપા બૃહત્કલ્પ-દીપોત્સવ કલ્પ, (વિ૦ નં ૧૭૩૫-૩૬) શ્રી કાત્યાયનીય મહાવીર-કલ્યાણપુર, પ્રતિષ્ઠાનપત્તન, નંદીશ્વર કાંપિલ્યપુર, અરિષ્ટનેમિ, શંખપુર, નાસિક્યપુર, હરિકંખી નગરની વસતીના પાર્શ્વનાથ, કપર્દિયક્ષ, વૃદ્ધદતી પાર્શ્વનાથ, અભિનંદન, પ્રતિષ્ઠાનપત્તન (શાતવાહન રાજાની ઉત્પત્તિ), ચંપાપુર, પાટલીપુત્ર, શ્રાવસ્તી, વાણારસી, મહાવીર ગણધર, કોકાપાર્શ્વનાથ, કોટિશિલા, વસ્તુપાલ-તેજપાલ, ચેલ્લણાપાર્શ્વનાથ, તીર્થ નામધેય સંગ્રહ, સમવસરણરચના, કુડંગેશ્વર, યુગ દિગ્વ, વ્યાઘ્રી, અષ્ટાપદ પર કલ્પો, હસ્તિનાપુરસ્તવ, કાત્યાયનીય મહાવીર, આરામકુંડ પદ્માવતી દેવી, માણિક્યદેવ, આનગિરિ પાર્શ્વનાથ, રત્નવહનકલ્પ નિશેષ, કલિકુંડ કુકડેશ્વર, ફલવર્દ્ધિ પાર્શ્વનાથ, કોલ્હ દીયદેવ, અંબિકાદેવી-કલ્પો

૬૦૩ આ કલ્પો અનેક ઐતિહાસિક હકીકતો પૂરી પાડે છે, અને તેમાંની કોઈ કોઈ તો પોતાના સમયમાં બનેલી અને કોઈએ નહિ નોંધેલી એવી ઘટનાઓ મળે છે તેણે શત્રુંજય, ગિરનાર, ફલોધી વગેરે તીર્થોને મુસલમાની રાજ્યકાલમાં નિર્ભય બનાવ્યા હતા

૬૦૪ તે સૂરિનો પ્રતિદિન નવું સ્તવન રચવાનો નિયમ હતો અને નિરવદ્ય આહારગ્રહણનો અભિગ્રહ (પ્રતિજ્ઞાવિશેષ) હતો તેમણે યમક-શ્લેષ-ચિત્ર-છંદોવિશેષ નવ નવ જાતના સાતસો સ્તવન તપાગચ્છના સોમતિલકસૂરિ માટે બનાવ્યા સંભળાય છે (કાવ્યમાલા

આવી જુનની કાગળની પ્રત પર લખાયેલ કોઇ પુસ્તક હજુ સુધી મળ્યુ નથી જણાતુ કેટલાકનુ કથન છે કે હિંદમા કાગળ ચૌદમી સદીથી પ્રચલિત થયો, પરતુ તે સ્વીકારતા વિચારને હજુ સ્થાન છે જૈનોએ ગ્રથ લખવા માટે તાડપત્રોનો મોટે ભાગે ઉપયોગ કર્યો હતો ને તે ૧૧મી સદીથી તે ૫દરમી સદી સુધી ચાલુ રહ્યો હતો

૦૧ અપભ્રશ સાહિત્ય—ઉપર્યુક્ત જિનપ્રભસૂરિએ અપભ્રશમા અનેક કૃતિઓ કરી છે સ ૧૨૯૭મા મદનરેખા સધિ, સ ૧૩૧૬ મા વયર સ્વામીચરિત્ર, મુનિચરિત્ર, નેમિનાથરાસ, પદ્પચાશદ્ દિક્કુમારિકા અભિષેક, મુનિસુવ્રત જન્માભિષેક, જ્ઞાનપ્રકાશ, ધર્માધર્મવિચારકુલક, શ્રાવકવિધિ પ્રકરણ, ચૈત્યપરિપાટી, સ્થૂલભદ્ર ફાગ, યુગાદિ જિનચરિત કુલક, આદિ રચ્યા છે તેમાની કેટલીક કૃતિ તો શત્રુજયપર રહીને રચી છે તેના શિષ્યે નર્મદાસુદરી સધિ સ ૧૩૨૮મા અને ગૌતમસ્વામીચરિત્ર સ ૧૩૫૮મા રચેલ છે (વિસ્તારથી જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પ્રસ્તાવના પૃ ૬૯-૮૩)

૦૨ જૂની ગૂજરાતીમા સાહિત્ય—આ ચૌદમા શતકના પ્રારભમા જૂની ગૂજરાતીમા થોડા સુદર કાવ્યો ઉપલબ્ધ થયા છે તે [illegible] કવિઓ પ્રથમ ભાગમા પૃ ૫-૮ મા જણાવ્યા છે - [illegible] વિનયચદ્રકૃત જૈન તીર્થંકર નેમિનાથપર ચતુષ્પદિકા (ચોપઇ) તે ૪૦ કડીનુ કાવ્ય, તેમા બાર માસ લઇ દરેક માસમા [illegible] પતિવિરહથી કથન કરે છે એવુ કાવ્યમય વર્ણન [illegible] આ [illegible] આનદ નામના મહાવીરના [illegible] છે [illegible] ૧૩૦૭મા એક અજ્ઞાત કવિએ [illegible] તેમા જિનમદિર, જિનપ્રતિમા, [illegible] પુણ્યક્ષેત્રોની [illegible] ૧૩૩૧ મા ખરતર જિનેશ્વર- [illegible] સોમમૂ- [illegible] ૧૩૩૦ [illegible] જિનેશ્વ સૂરિ

મા સાકેતપુરમા વૃત્તિ (પી ૧, ૫૨, વેબર નં ૧૯૬૫), (ભયહરસ્તોત્ર ?) પર વૃત્તિઓ રચી અનેક પ્રબંધ-અનુયોગ ચતુષ્કોપેત ગાથા, ધર્માધર્મ પ્રકરણ પ્રા (પી ૫, ૧૧૧), આવશ્યકસૂત્રાવચૂરિ (ષડાવશ્યક ટીકા), ચતુર્વિધભાવનાકુલક, તપોમતકુટ્ટન, સૂરિમંત્રપ્રદેશ વિવરણાદિ ગ્રંથ રચ્યા છે સં ૧૩૮૦ મા પાદલિપ્તસૂરિકૃત સ્વર્ણસિદ્ધિ ગર્ભગાથાવાળા જિનસ્તવ પર અવચૂરિ (બુદ્ ૨, નં ૩૨૬) રચી આ સૂરિએ વાઘેલા વંશનો અંત-ગૂજરાતનું મુસલમાનોના હાથમા જવુ-દિલ્હીમા મુસલમાનોનું રાજ્ય એ સર્વ પોતાની જીંદગીમા જોયુ છે, અને તેથી તેનો ટુંક આમરો પરિચય અત્ર કર્યો છે તેમણે દિલ્હીમા સાહિ મહમ્મદને પ્રતિબોધ્યો હતો.[૪૨૦] તેની પાસેથી ન્યાયકંદલી ભણીને સં ૧૪૦૫ મા પ્રબંધકોષકર્તા રાજશેખરે ન્યાયકંદલીવિવૃત્તિ રચી (પી ૩, ૨૭૩) અને તેઓ (૧૪૨૨મા સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકા રચનાર) સંઘતિલકસૂરિના પણ વિદ્યાગુરુ હતા (જૈ પ્ર ૫૮)

૬૦૫ 'એમ કહેવામા આવે છે કે ગૂજરાતમા પહેલવહેલા કાગળોનો પ્રવેશ કુમારપાલના સમયમા થયો, પરન્તુ તેના એટલે ૧૩મા સૈકામા લખાયેલા કાગળ ઉપરના પુસ્તકો પાટણના ભંડારોમા નથી માત્ર એક બે તે સમયના જોવામા આવે છે, પણ તેની લિપિ ઉપરથી તેનો સમય ખોટો લાગે છે જો કે સં ૧૩૨૯નું એક પુસ્તક જોવામા આવે છે છતા ભંડારમા જૂનામા જૂના પુસ્તકો સં ૧૩૫૬-૫૭ મા લખાયેલાની નકલ કરાયલા છે આવા કાગળ ઉપરના પુસ્તકોમા સોનેરી રંગથી ચિત્રો ચીતરવામા આવતા અને તેવા ચિત્રવાળા પુસ્તકોની સંખ્યા પાટણના ભંડારોમા છએક વધુ નીકળે છે'[૪૨૧]

---

૪૨૦ ઢિલ્ल्यां साहिमहम्मद शककुलक्ष्मापालचूडामणि
येन ज्ञानकलाकलापमुदितं निर्माय पटदर्शनी ।
प्राकाश्य गमिता निजेन यशसा साकं न सर्वागम-
मथज्ञो जयताज्जिनप्रभगुरु विद्यागुरुर्न सदा ॥

૪૨૧ સ્વ. સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલનો 'પાટણના ભંડારો' એ નામનો લેખ-લાયબ્રેરી મિસેલની જુલાઇ-અક્ટોબર ૧૯૧૫.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ગૂજરાતમાં મુસલમાનો

(સં ૧૩૫૬ થી ૧૪૦૦)

जय जिणेसर ! जय जणाणन्द !
जय जीवरक्खण परम ! जय समत्थ तिहुयण दिवायर !
जय भीसणभवमहण ! जय अपारकारुन्नसायर !
जय सिवकारण ! सिवनिलय ! वद्धमाण ! जिणइन्द !
तिहुयणपत्थियकप्पतरु, ' जयजय पणयसुरिन्द !

—જનને આણંદ કરનાર જિનેશ્વર ! જય થાઓ, જય થાઓ, જીવરક્ષામાં મહાન્ અને ત્રિભુવનને સમર્થ પ્રકાશ પાડનાર સૂર્ય ! જયવંતા રહો, ભીષણ ભવને હણનાર ! જય થાઓ, અપાર કરુણાના સાગર ! જય થાઓ, શિવના કારણ ! શિવના સ્થાન ! વર્ધમાન જિનેંદ્ર ! તું ત્રિભુવનમાં પ્રસરેલા કલ્પતરૂ છો અને સુરેન્દ્ર તારા પગે પડે છે, તેરો જય જય હો !

—નેમિચંદ્રસૂરિકૃત મહાવીરચરિત્ર

૬૧૨ ગૂર્જર ભૂમિને મુસલમાનોનો અલાઉદ્દીન ખીલજીના હસ્તક સ્પર્શ થયો ત્યારથી ગૂજરાત નવા જગતમાં દાખલ થયું સર્વ પ્રાચીનતાઓ મૂળમાંથી ખળભળી ઉઠી સર્વને આઘાત થયો-પૂર્વે કદિ નહીં થયેલો એવો પ્રબળ આઘાત થયો. જીવન બદલાયું-જીવનના માર્ગ બદલાયા સાહિત્ય બદલાયું-ભાષા બદલાઇ આ બધું આ કાળમાં થયું પરાધીન જીવનનો આરંભકાળ તે આ જ ઉલગખાન (અલફખાન નહિ)ના[૪૨૪] પગલાની સાથેજ આ નવા અનુભવનો

૪૨૪ જિનપ્રભસૂરિ તીર્થકલ્પમાં જણાવે છે કે 'વિ સં ૧૨૫૬ માં સુરતાણ અલ્લાવદીણ (સુલ્તાન અલાઉદીન) ના નાનાભાઈ ઉલ્લુખાન (ઉલગખા) ઢિલ્લિ (દિલ્હી) નગરથી ગૂજરાત પર ચઢયો' ચિત્તકૂડ (ચિત્રકૂટ-ચિતોડ)ના અધિપતિ સમરસીહે તેને દંડ આપી મેવાડ દેશની રક્ષા કરી અલફખાન તો પછી સૂબા તરીકે ગૂજરાતમાં આવેલો હતો જુઓ જિનવિજયનો લેખ 'ઉલુગખાન અને અલપખાન' પુરાતત્ત્વ-પુ ૪-અંક ૩ અને ૪

શિષ્ય જગડુએ સમ્યક્ત્વમાઇ ચઉપઈ રચી તેમાં સમ્યક્ત્વ-સમ્યગ્દર્શનનો વિષય ચર્ચ્યો છે સં ૧૩૫૮માં લખાયેલ પ્રતમાં ઉપરોક્ત નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા ઉપરાંત પદ્મકૃત શાલિભદ્ર નામના મહાઋદ્ધિમાન્ શ્રાવકે મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેના ગુજરાતી વર્ણના રૂપે કક્કાવાળી—શાલિભદ્રકક્ક, તેજ પદ્મ ગ્યેન માતૃકા એટલે બારાખડીના દરેક વર્ણ લઈ તે પર ઉપદેશ આપતા દૂહાઓ—દૂહામાતૃકા ઉપલબ્ધ થાય છે (જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ ૧ થી ૧૨)

૬૦૮ સં ૧૩૩૦, સં ૧૩૪૦, સં ૧૩૫૮ના ગુજરાતી ગદ્યના નમુનાઓ 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ' (ગા ઓ સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત)માં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે

૬૦૯ વળી સં ૧૩૩૬માં શ્રીમાન્ દેવસૂરિના શિષ્ય સંગ્રામસિંહે બાલશિક્ષા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે તે ગૂજરાતી પરથી સંસ્કૃત વ્યાકરણનું જ્ઞાન કરાવનાર છે (જે ૪૫ જુઓ પં લાલચંદનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ ૩, અંક ૧ પૃ ૪૦—૫૩) કર્તા જૈનેતર લાગે છે

૬૧૦ સં ૧૩૫૬ માં વાઘેલા કરણઘેલાના નાગર પ્રધાન માધવે ૪૨૨ગૂર્જર દેશમાં અલાઉદ્દીન બાદશાહની સેનાનો પાટણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો ગૂજરાતમાં હિન્દુ રાજ્યનો અંત આવ્યો પ્રાચીન ગૂજરાતની જાહોજલાલી અને ભવ્યતાનું છેલ્લું પ્રકરણ પૂરું થયું

૬૧૧ 'વલભી નગર ભાંગ્યા પહેલાં તથા ચાપોત્કટ (ચાવડા) વંશથી માંડીને અંતે વાઘેલા વંશનો નાશ થયો ત્યાં સુધીમાં ગૂજરાતની જાહોજલાલી સર્વોપરી હતી તે વખતમાંજ ઘણાખરા કવિઓ વિદ્વાનો થઇ ગયા છે અને તેમાં પણ જૈન પંડિતોએ તો સરસ્વતીની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે ૪૨૩

---

૪૨૨ મેરૂતુંગ સૂરિની વિચારશ્રેણિ—સ્થવિરાવલીમાં જણાવ્યું છે કે (સં) ૧૩૬૦ યવના माधवनगरविप्रेण आनीता । ના।૨ કવિ પદ્મનાભ સં ૧૫૧૨ ના રચેલા કાન્હડદે પ્રબંધમાં કહે છે કે—

માધવ મહિતઇ હર્યું અધર્મે, નવિ છૂટીઇ લેઅ આવિલ્યા કર્મે,

× × × × ×

નવખંડે અપકીરતી રહી, માધવિ મ્લેચ્છ આણિયા સહી

૪૨૩ સ્વ શ્રી મણિલાલ ન દ્વિવેદી-'પ્રિયંવદા' જુલાઈ સન ૧૮૮૭

લગીના મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપ થયા છે સં ૧૩૫૬ થી તે સં. ૧૬૫૬ સુધીનુ એક, સં ૧૬૫૬ થી તે ૧૮૫૬ સુધી બીજુ ને પછી ત્રીજુ પહેલુ તે ચોખ્ખુ ને બીજુ તે ભ્રષ્ટ થઈ રુપાતર પામેલુ છે એ એ મળીને જે સામાન્ય સ્વરૂપ તે જુની ગુજરાતી ભાષાનુ "

૬૧૬ પ્રાકૃત સસ્કૃત ગ્રથોને લોકભાષામા અવગત કરવા માટે તે પર ભાષામા ગદ્યગ્રથો-બાલાવબોધ આ શતકમાજ રચાયા

૬૧૭ આ નવીન અને ક્રાતિકારક પરિસ્થિતિમા પણ જૈનોએ પોતાના મદિરો, વ્યાપાર અને સાહિત્યરક્ષણ-સાહિત્યસેવા બને તેટલી અખડપણે યા પુનરુદ્ધાર રૂપે આબાદ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે જૈનોનું-ખાસ કરી ભાષાસાહિત્ય પૂર્વ શતકો કરતા આ શતકમા વધારે થયુ છે આ હકીકત વિશેષપણે હવે પછી વિચારીશુ

૬૧૮ સં ૧૩૫૬ મા અલાઉદ્દીન ખીલજીના લશ્કરથી તેના ભાઇ ઉલગખાન તથા નસરતખાને ગૂજરાત સર કર્યું પછીના વર્ષમા અલાઉદ્દીને રણથભોરનો કિલ્લો રાજા હમીર પાસેથી લઇ તેના ચોહાણના રાજ્યને ખતમ કર્યું (સં ૧૩૫૭ મા) પછી સં ૧૩૬૦ મા ચીતોડ પર ફત્તેહ કરી સ ૧૩૬૬-૬૮ મા તેણે જાલોરના ચોહાણ રાજા કાન્હડદેવ (કાન્હડદે પ્રબધ વાળા) પર ચડાઈ કરી તે રાજ્ય લઇ લીધુ (ઓઝા રા ઇ પૃ ૨૨૪, ૨૭૨)

૬૧૯ ગૂજરાતમા પાતશાહી સુલતાનના પ્રતિનિધિ (સુબા) તરીકે પાટણમા અલપખાન આવ્યો તેના સમયમા સં ૧૩૬૬ મા (શ્રી શત્રુજયાદિની યાત્રા કરનાર) શાહ જેસલે ખભાતમા પૌષધશાલા સહિત અજિતનાથનું વિધિચૈત્ય બધાવ્યુ[૪૨૫] પરતુ સં ૧૩૬૯ (એક પટ્ટાવલીના આધારે)મા (અને અચૂક ઉદ્ધાર વર્ષ સં ૧૩૭૮ પહેલા) આબુ પરના બે પ્રસિદ્ધ મદિરો નામે વિમલમંત્રીકૃત વિમલવસહિ અને તેજપાલમંત્રીકૃત લૂણગવસહિ-એનો મ્લેચ્છોએ ભગ કર્યો-

૪૨૫ જુઓ પ્રા૦ ગૂ૦ કા સગ્રહનું પરિશિષ્ટ-તેમાં આપેલ શિલાલેખ

આરંભ થયો હતો અને દિનપ્રતિદિન તે વિગ્નાર પામતું ગયું

૬૧૩ જૈન-શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો જમીનદોસ્ત થયા-તેની જગાઓ મસીદોએ લેવા માંડી-તેના સુંદર પથ્થરો-કારીગીરીના નમુનાઓ મસીદો બાંધવામાં વપરાયા ગન્યવ્યવસ્થા બદલાતા ગૂર્જર દેશના ભાગના પડયા-ગૂજરાતની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ જાનમાલની સલામતીને માટે લોકોને પગલે પગલે ભય રહેવા લાગ્યો. વેપારમાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે માલ લઇ જવામાં કે મંગાવવામાં લુટારાઓના ત્રાસથી અનેક પ્રતિબંધો આવ્યા

૬૧૪ આ પરિણામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આદિ પ્રાચીન ભાષાઓને જે મહત્ત્વ અપાતું હતું તે ગયું તેના ઉત્તેજકો હિંદુ રાજાઓ અને હિંદુ મંત્રીઓ જતા તેના કવિ પંડિતોનો લય થયો બ્રાહ્મણવર્ગનું દેશભાષાનું સાહિત્ય આ કાળમાં મંડાયું, આગળ પણ લૌકિક સાહિત્ય લોકભાષામાં રચાતું હતું, પણ આ સમયમાં તો ધાર્મિક કથાનકો અને જ્યોતિષ, કર્મકાંડ વગેરે સર્વ દેશભાષામાં ઉતરવા માંડયું પ્રાચીન પઠનપાઠન બંધ થયું તામ્રપત્રો પુરા થઈ ગયા ગ્રંથભંડારો ભોંયરામાં પુરાયા

૬૧૫ ગૂર્જરદેશ અટુલો પડયો-રાજપુતાના-માલવા આદિ દેશ સાથેનો સંસર્ગ તુટી ગયો, એટલે ભાષા અપભ્રંશ ભાષા તે સર્વ દેશોમાં લગભગ એકસરખી વપરાતી હતી અને સર્વગમ્ય હતી તે ભાષાના તે તે દેશમાં અલગ અલગ રૂપાંતરો થયા, અને આ સમયથી આ સર્વગત ભાષા આ ગૂર્જર દેશમાં રહી ગૂજરાતી દેશી ભાષાનું રૂપ લેવા લાગી નર્મદ કવિ ગૂજરાતી ભાષાનો પ્રથમ યુગ આ સમયથીજ પાડે છે તે જણાવે છે કે "સંવત્ ૧૩૫૬ પછી મુસલમાની હાકમીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી-એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રસિદ્ધિમાં આવી બ્રાહ્મણ કે ગોરજી (જૈન સાધુઓ) એમણે સંસ્કૃત ટાળી ગુજરાતીમાં આખ્યાન તથા વાર્તા અને રાસા લખ્યા -વિશેષે પદ્ય-અને ગદ્ય પણ ખરું એ ગુજરાતી ભાષાના આજ

પણ જૈનધર્મ પ્રત્યે દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા ત્રિસંગમપુરમાં રાજ્યકર્ત્તા રાણા મહિપાલદેવ (દાના રાજ્યના પૂર્વજ) પાસેથી તે ખાણમાંથી સરસ ફ્લહી-પાષાણની લાંબી પાટો મેળવી તેમાંથી પ્રતિમા ઘડાવી સં ૧૩૭૧ માં પોતાના પિતા દેસલને સંઘાધિપતિ કરી સમરાશાહે પોતાના બંધુઓ આદિ સહિત સંઘ કાઢી ત્યાં ઉપકેશ ગચ્છના (યક્ષદેવ-કક્ક-સિદ્ધ-દેવગુપ્તસૂરિ શિષ્ય સિદ્ધસૂરિ[૪૨૮] પાસે આદીશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી ત્યાંથી ગિરિનારની યાત્રા કરી કે જ્યાં તેમને ત્યાંના રાજા મહીપે (મહિપાનદેવે) માન આપ્યું દેવપટ્ટણમાં મુગ્ધરાજ રાજાએ, દીવમાં તેના સ્વામી મૂલરાજે સન્માન કર્યું ત્યાંથી શત્રુંજય પુનઃ આવી પાટણ સંઘસહિત આવ્યા દેશલશાહે સં ૧૩૭૫માં પુનઃ મહાયાત્રા કરી સમરસિંહ દિલ્લી સુલતાનના આમંત્રણથી જતાં ત્યાં કુતુબુદ્દીન બાદશાહે માન આપ્યું, ને પછી તેના પુત્ર સુલતાન ગ્યાસુદ્દીને શાહના કહેવાથી ત્યાં બંદી તરીકે રાખેલ પાડુદેશના સ્વામી વીરવલ્લ (બીરમલ)ને મુક્ત

૪૨૮ છતાં સં ૧૪૯૪ માં રચાયેલ ગિરનારપરના વિમલનાથ પ્રાસાદની પ્રશસ્તિમાં, પં વિવેકધીર ગણિએ સં ૧૫૮૭ માં રચેલા શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં, નયસુંદરના સં ૧૬૩૮ ના શત્રુંજય રાસમાં અને એને અનુસરતા પાશ્ચાત્ય લેખકોએ રત્નાકરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરનાર જણાવ્યા છે. કક્કસૂરિએ નાં૦ પ્રબંધમાં સંઘમાં બૃહદ્ગચ્છના રત્નાકરસૂરિ આવ્યા હતા, એમ જણાવ્યું છે તે રત્નાકરસૂરિ અને વૃદ્ધતપાગણમાં થયેલ રત્નાકરગચ્છના પ્રવર્તક રત્નાકરસૂરિ એ બંને એક હોય તો પણ સં ૧૩૭૧ માં શત્રુંજય તીર્થના મૂલનાયક આદીશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેશ ગચ્છના સિદ્ધસૂરિજ જણાય છે બાકી આ પ્રસંગમાં રત્નાકરસૂરિએ અન્ય પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હોય એમ સંભવી શકે પંડિત લાલચંદ 'જૈનયુગ ૧ ૨૫૯ વિવિધ તીર્થકલ્પમાં શત્રુંજય કલ્પ (રચ્યા સં ૧૩૮૫) માં જિનપ્રભસૂરિએ આ ઉદ્ધારનો સં ૧૩૭૧ આપ્યો છે—

વૈક્રમે વત્સરે चन्द्रहयाग्नीन्दुमिते सति।
श्रीमूलनायकोद्धार साधु श्री समरो व्यधात्॥

મૂર્તિઓ તોડી હતી, તેમજ તે વર્ષ એટલે સં. ૧૩૬૯ માં શત્રુંજય પર્વત પરના અધિરાજ આદીશ્વરની પ્રતિમાનો ભંગ કર્યો હતો (સમકાલીન જિનપ્રભકૃત શત્રુંજયકલ્પ રચના સમય સં. ૧૩૮૫)

૬૨૦ 'હવે તો નવીન જ વાત છે કે જે દહાડામાં ક્ષત્રિયો ખડ્ગ લેઇ શકતા નથી, સાહસિકોના સાહસ ગળી જાય છે તેવા વિકટ સમયમાં જિનધર્મની વનમાં સમરસિંહે દેખાવ દીધો' ૪૨૬ તે સમરસિંહ ઓસવાળ જૈન હતો. તેનો પૂર્વજ સલખણ પાલ્હણપુરનો વાસી હતો. સલક્ષણનો પૌત્ર દેસલ પાટણવાસી થયો. તેના ત્રણ પુત્રો નામે સહજપાલ, સાહણ, અને ઉક્ત સમરસિંહ. સહજપાલે દક્ષિણમાં દેવગિરિ (દોલતાબાદ)માં ચોવીસ જિનાલયમાં પાર્શ્વજિનને મૂલ નાયક તરીકે સ્થાપ્યા. સાહણ ખંભાતમાં રહીને પૂર્વજોની કીર્તિ વિસ્તારતો હતો, જ્યારે સમરસિંહ પાટણમાં પિતા સહિત રહેતો હતો, અને અલપખાનની સેવા (ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે) કરતો હતો. શત્રુંજય પરની દુર્ઘટના સાંભળી તેના ઉદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા કરી અલપખાન પાસે જઇ જણાવ્યું 'અમારી આશાના આધારભૂત સ્વામી! હિંદુઓની હજ ભાંગી નાખી છે, એથી દુનિયા નિરાશ થઈ છે વગેરે' ૪૨૭ખાને તેને માન આપી તીર્થ માંડવાનું ફરમાન કરી આપ્યું, ને તે માટે મલેક અહિદરને આદેશ કર્યો.

૬૨૧ સમરસિંહે આરાસણની ખાણના સ્વામી મહેશ્વર છતા

---

૪૨૬ હિવ પુણુ નવીય જ વાત જિણિ દીહાડઇ દોહિલઇ,
ખત્તિય ખગ્ગુ ન લિંતિ, સાહસિયહ સાહસુ ગલઇ,
તિણિ દિણિ દિન્નુ દિકખાઉ, સમરસીહિ જિણધમ્મવણિ,
તસુ ગુણ કરઉં ઉજ્જોઉ, જિમ અંધારઇ ફટિકમણિ
—અંબદેવસૂરિનો સમરા રાસો સં. ૧૩૭૧

૪૨૭ સામિય! એ નિસુણિ અરદાસિ આસાલંબણુ અમ્હતણુઉ એ,
ભઇલી એ દુનિય નિરાસ, હજ ભાગીય હીંદૂઆ તણી એ
—એજન

વર્ષના બીજા લેખમા તે રાજાએ આબુની યાત્રાએ આવનાર યાત્રિકો ઉપરનો કર બાઇશ્રી નામલદેવીના પુણ્યાર્થે માફ કર્યાની હકીકત છે અને ત્રીજા સ ૧૩૭૩ ના લેખમા દેલવાડાના જૈન મ દિરોના પૂજારીઓ પરનો કર માફ કર્યાની હકીકત છે વળી આ લેખોમા આ આજ્ઞાઓ પોતાના પછીના સ્વવશજ વા પરવશજ રાજાઓ પાળે એવી તેમા પ્રાર્થના કરેલી છે

૬૨૪ આબુ પરના ઉક્ત બને મ દિરોનો સ ૧૩૭૮ મા ઉદ્ધાર થયો-વિમલવસહિનો ઉદ્ધાર મહણસિંહ પુત્ર શા લ૯ન (=લાલિગ) અને શા ધનસિંહના પુત્ર શા વીજડ-આ બ ને પિત્રાઇ ભાઇઓએ કરાવ્યો, અને લુણિગવસહિનો જીર્ણોદ્ધાર ચ ડસિહ પુત્ર સંઘપતિ પીથડે કરાવ્યો.[430] વળી ત્યા એજ સ ૧૩૭૮ નો લેખ છે તેમા જણાવ્યુ છે કે 'શ્રીમાળી જ્ઞાતીય એતલે ભગાન તર આ મહાવીર બિંબ કરાવ્યુ' તેમજ બીજાઓએ જુદા જુદા મ દિરો-દેવકુલિકાઓ કરાવી આમ મુસલમાનોએ પોતાના મહા-મહા તીર્થોને કરેલુ નુકશાન પાછળથી જૈનોએ સમારકામ કરાવી-પુનરૂદ્ધાર કરી ટાળ્યુ, તો પણ પાટણ આદિ શહેરોના હીંદુ જૈન મ દિરો ભગ્નાવશેષ થયા

---

૪૩૦ જુઓ જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાંનો અર્બુદ કલ્પ —

तीर्थद्वयेऽपि भग्नेऽस्मिन् दैवान्म्लेच्छै प्रचक्रतु ।
अस्योद्धारं द्वौ शकाब्दे वह्निवेदार्कसमिते (१२४३) ॥
तत्राद्य तीर्थस्योद्धर्त्ता लल्लो महणसिहभू ।
पीथडस्त्वितरस्याभूद् व्यवहृच् चडसिहज ॥

લાલિગ અને વીજડે કરાવેલા જીર્ણોદ્ધાર સબધીની એક વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ ત્યા કોતરી કાઢેલી હજુ મળે છે તેમા તે બ ને પિત્રાઇઓનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ મળે છે લુણિગવસહિના નવ ચોકિયાના અગ્નિકોણ તરફના સ્તભ ઉપર એક સ સ્કૃત પદ્ય છે તેમા સ ઘપતિ પેથડે પોતાનુ ધન ખર્ચીને લુણિગવસહિનો ઉદ્ધાર કર્યાનો ઉલ્લેખ છે -કલ્યાણવિજયજીનો લેખ નામે 'આબુના જૈન શિલાલેખો' તા ૧૯-૨૦-૨૭ નું 'જૈન'

કર્યો બાદશાહના ફરમાનથી ધર્મવીર સમરે મથુરા અને હસ્તિનાપુરમાં સંઘપતિ થઈ જિનપ્રભસૂરિ (જુઓ પારા ૬૦૨) સાથે તીર્થયાત્રા કરી

૬૨૨ પછી ગ્યાસશાહ તિલંગ દેશમાં આમદીનના પુત્ર ઉલૂખાનના આશ્રિત થયા. ખાને પણ સમરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઈ તરીકે સ્વીકારી તિલંગ દેશનો સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. ત્યાં તુર્કોથી બંદી તરીકે પકડાયેલ પુષ્કળ મનુષ્યોને તેણે મૂકાવ્યા, શ્રાવકોના કુટુંબોને ત્યાં સ્થાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી ધર્મપ્રભાવના કરી સમરસિંહ સં. ૧૩૯૩ પહેલાં તે લગભગ સ્વર્ગસ્થ થયા, કે જે વર્ષમાં કંજરોટપુરમાં રહી ઉપર્યુક્ત સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર કક્કસૂરિએ તે સમરસિંહનો ચરિતાત્મક ગ્રંથ નામે નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પૂરો કર્યો.[૪૨૯]

૬૨૩ આબુપર 'ભંગ' થયો ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૨ અને ૭૩ ની, વિમલવસહિ, મહાવીરમંદિર અને વિમલહસ્તિશાળા—આ ત્રણેની વચ્ચે જે મોટો મંડપ આવેલો છે તેમાં કેટલાક રાજકીય શાસન લેખોવાળી સુરહિઓ (સુરભિઓ—ગાયો) છે, કે જેમાં ચંદ્રાવતીના રાજાઓએ અવારનવાર આબુના જૈન દેહરાઓના રક્ષણની અને યાત્રિકો પાસે યાત્રાકર જેવા કોઈ પણ લાગા નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓના લેખો કોતરાવેલા છે. આમાં ૩ લેખો ચંદ્રાવતીના મહારાજ દેવડા લુંઢાજ (હાલના સિરોહીના 'મહારાવ'ના પૂર્વજ) ના છે, તેમાં સં. ૧૩૭૨ ના એક લેખમાં આદિનાથ (વિમલવસહિ) અને નેમિનાથ (લુણિગવસહિ) ઉપરના અમુક લાગા માફ કર્યાની હકીકત છે તેજ

૪૨૯ જૂઓ "અંબદેવસૂરિકૃત સમરારાસો (પ્ર. પ્રા. ગૂ. કા. સં., જૈ. ઐ. ગૂ. સંચય) અને કક્કસૂરિકૃત નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્ર. હે. ગ્રં.) અને તે બંને પરથી અનેક એ. ટિપ્પણો સહિત ઘણી કાળજી અને પરિશ્રમથી પંડિતશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીનો લખેલો લેખ નામે 'શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ (તિલંગ દેશનો સ્વામી)' જૈનયુગ વર્ષ ૧ પૃ. ૧૦૨, ૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩

૧૨૫ એક ગચ્છ પટ્ટાવલીની પત્રવાડે વિ. સં ૧૩૭૧, ૭૭ મા દુર્ભિક્ષયોગે ગૂર્જર જ્ઞાતીય મંત્રી ભીમે (અન્ન દાન) આપ્યું એમ જણાવ્યું છે આબુ પર જે ભીમાશાહનું દેરું-ભીમવિહારપ્રાસાદ કહેવાય છે તે કરાવનાર આ સાહ ભીમ હોય તેમ જણાય છે

૧૨૬ સં ૧૩૯૪ માં મંત્રી વિમલના વંશમાં થયેલા મંત્રી અભયસિંહના પુત્ર મંત્રી જગસિંહ અને તેના પુત્ર મંત્રી ભાણકે વિમલવસહિકામાં અંબિકા દેવીની મૂર્તિ કરાવી

૧૨૭ હવે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ જોઇએ—સં ૧૩૬૧ માં નાગેન્દ્રગચ્છીય ચંદ્રપ્રભ શિષ્ય મેરુતુંગસૂરિએ વર્ધમાનપુર (વઢવાણ) માં પાંચસર્ગમાં-પ્રબંધ ચિંતામણિ ગ્રંથ રચ્યો (પી ૩, ૮૬, વે૦ નં ૧૭૫૩ ગુ૦ ભા૦ મહિન રામચંદ્ર દીનાનાથ, અમૃ ભા૦ જિ૦ ૪૦ સન ૧૯૦૭) જેમાં ઇતિહાસના તત્ત્વ હોય છે તેવા પ્રબંધ લખવાનો પ્રારંભ હેમાચાર્યથીજ થઇ ગયો હતો "જૈન ગ્રંથકારોએ ચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત કરી છે લગભગ પોતાના સમયના ભોજ કુમારપાલ જેવા રાજાઓ, વસ્તુપાલ તેજપાલ જગડુશા જેવા શ્રીમંતો અને માઘ વગેરે કવિઓના ચરિત્રોમાં તેઓએ સારો રસ લીધો છે-આ હેમચંદ્રાચાર્યના સમયથી ઉદ્ભવેલી આ પ્રવૃત્તિના ઉદાહરણોમાં ચૌદમા સૈકાના 'પ્રબંધ ચિન્તામણિકાર મેરૂતુંગાચાર્ય વગેરે ગણાવી શકાય" "હેમચંદ્રે દ્વયાશ્રય સંસ્કૃતમાં મૂલરાજથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીનો ઇતિહાસ, અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમાં કુમારપાલનો ઇતિહાસ આપ્યો,-તેમજ પરિશિષ્ટ પર્વમાં શ્રી મહાવીર પછી થયેલ સુધર્માથી વજ્રસ્વામી પર્યન્તના આચાર્યો તથા ચંદ્રગુપ્ત સંપ્રતિ વગેરે જૈન રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો ત્યાર પછી ઐતિહાસિક ચરિત્ર-પ્રબંધ રચવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઇ વસ્તુપાલ (અને તેજપાલ) સંબંધી લખાયેલા વસન્તવિલાસ આદિ અનેક ગ્રંથો અગાઉ જણાવાયા છે, તેરમા શતકમાં કુમારપાલ પ્રતિબોધ, કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ, કુમારવિહાર શતક, કુમારપાલ ચરિત્ર રચાયા, ને

રીક્ષા, અને રત્નપરીક્ષા રચી તેના પર વૃત્તિઓ પણ કરી તેજ વર્ષમા પૌ૦ (ચક્રેશ્વરસૂરિ ત્રિદશપ્રભ–તિલક–ધર્મપ્રભ–અભયપ્રભ-રત્નપ્રભસૂરિ શિ૦) કમલપ્રભે પુંડરીકચરિત્ર રચ્યુ સ ૧૩૭૩ મા સૂરિપદ પામેલ તપાગચ્છના (ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય સોમપ્રભસૂરિ શિ૦) સોમતિલકે ૩૮૭ ગાથનો નવ્ય ક્ષેત્ર સમાસ, વિચારસૂત્ર, અને સ ૧૩૮૭ મા સપ્તતિશત સ્થાનક (વે ન ૧૬૮૩ પ્ર આ સભા) અને પોતાના ગુરૂ સોમપ્રભકૃત ૨૮ યમક સ્તુતિઓપર વૃત્તિ રચી (પી ૩, ૭૧૨)

૬૩૧ સ ૧૩૮૦ મા મલધારી રાજશેખરસૂરિ (પ્રબંધકોશ કર્તા) ના શિષ્ય સુધાકલશે સંગીતોપનિષત્ એ નામનો સંગીત પર ગ્રંથ રચ્યો અને તેનો સાર નામે સંગીતોપનિષત્સાર ૭ અધ્યાયમા સં ૧૪૦૬ મા રચ્યો (જૈ ન ૪૩૪, લા વડો ન ૧૯૫૩) આ સુધાકલશે એક નામમાલા નામનો કોશ (જેમગ, ૨૫૯ ન ૧૭૦૨) પણ રચ્યો

[illegible] સ ૧૩૮૩ મા ખ૦ જિનકુશલસૂરિ (આચાર્યપદ સ ૧૩૭૭) એ જિનદત્તસૂરિ [illegible] ચૈત્યવંદનકુલકપર વૃત્તિ રચી ([illegible] ૩, ન ૧૪૮ કા વડો ન ૧૮[illegible]) [illegible] વિવેકસમુદ્ર ઉપાધ્યાય હતા અને આ કૃતિ [illegible] લબ્ધિનિધાન ગણિએ સંશોધી [illegible] શિષ્ય ઉક્ત લબ્ધિનિધાને [illegible] ([illegible] ૧ ૩)

[illegible] સ ૧૩[illegible] મા [illegible] ગચ્છના [illegible] સૂરિના [illegible] વિ[illegible]તિલક) એ વીરસ્તવ (પી [illegible] (મ [illegible] ભ) સ ૧૩૯૨ મા તથા [illegible] શીલતરંગિણી નામની વૃત્તિ [illegible] ૧ ૩ કા [illegible]) લઘુ- [illegible] આ કુમારપાલ પ્રબંધ [illegible] ૧ ૩ [illegible]) એ મહીપાલચરિત્ર [illegible]

ક્ષેત્રપાળ વગેરે આમાં મુખ્ય ગદ્ય અને વચ્ચે વચ્ચે પદ્ય છે તેમાં શ્રી ધર્મદેવે વૃત્ત-છંદોથી મહાપ્ર કરી હતી અને તેનો પ્રથમાદર્શ ગુણચંદ્ર ગણિએ લખ્યો હતો 'રાજનગરિનીના ૮૩ પર લખાયેલ છે આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથને વિશ્વસનીય માન્યો છે ગૂજરાતના ઇતિહાસને માટે તો કેવલ આ એક આધારભૂત ગ્રંથ ગણી૪૩૧ ફૉર્બ્સે રાસમાળામાં તેનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે'

૬૨૯ મેરૂતુંગે રચેલા બીજા ગ્રંથોમાં ઐતિહાસિક વિગત પૂરી પાડતો વિચારશ્રેણિ-સ્થવિરાવલી છે, તેમાં ગૂજરાતના રાજાઓના રાજત્વકાલનો પત્તો મળે છે તથા વિક્રમાદિત્ય અને મહાવીર વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે તેનો નિશ્ચય કર્યો છે-વળી કાલકાચાર્ય, હરિભદ્ર અને જિનભદ્રના પણ આમાં સ્તાત છે (વે૦ ૯. ૧૧૫૬ પ્ર૦ જૈ સા સંશોધક ખંડ ૨ અંક ૩-૪) વળી તે ઉપરાંત મહાપુરૂષચરિત (અપરનામ ઉપદેશશતી) રચેલ છે (પી ૩, ૨૧૬, પી ૬, ૪૩, વેબર ૨, ૧૦૭૪ ન ૧૯૮૬) તેમાં ઋષભ, શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન એ જૈન તીર્થંકરોના તેમના પૂર્વભવો સાથેના, તેમજ બીજાના ચરિત્રો છે

૬૩૦ સ ૧૩૬૫ માં તાડપત્ર પર લખાયેલ પલ્લીવાલગચ્છના મહેશ્વરસૂરિકૃત કાલિકાચાર્ય કથા (પ્રા) તથા નાગેન્દ્રગચ્છના સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિની રચેલ પ્રા ભુવનસુંદરી કથા ખ નાતિનાથના ભંડારમાં છે (પી ૧, ૨૯, પી ૧, ૩૯) સં ૧૦૨૮માં વાદિ દેવસૂરિ સંતાને વિજયચંદ્રસૂરિ પટ્ટધર માનભદ્રસૂરિ શિ વિદ્યાકર ગણિએ વિજયચંદ્રસૂરિની તેમજ વિદ્યાગુરૂ હરિભદ્રસૂરિની કૃપાથી હૈમવ્યાકરણ બૃહદ્વૃત્તિની દીપિકા ઉદ્ધરી (ખેડા સઘ ભ) સ ૧૩૭૨ માં ધંધના કુલમાં પરમજૈન ચંદ્ર ઠક્કુરના પુત્ર ફેરૂએ પ્રા માં ત્રણ ભાગમાં કારિકાવાળો વાસ્તુસાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો (કા વડો ન ૬૮) આ ગ્રંથકારે જ્યોતિષ્સાર, દ્રવ્યપ-

૪૩૧ જિનવિજયનો લેખ હિંદી 'કુમારપાલ ચરિત'ની હિંદી પ્રસ્તાવના

૬૩૬ આ શતકમા ધનપ્રભસૂરિ શિષ્ય સર્વાનન્દસૂરિએ જગડૂ ચરિત રચ્યુ (બુહૂ ૨ ન ૨૮૪ મુદ્રિત જુઓ ટિપ્પણ ન. ૪૧૨) અચલગચ્છીય ભુવનતુગસૂરિએ ઋષિમડલપર વૃત્તિ (સ ૧૩૮૦ પહેલા જે ૧૨૬, જે પ્ર ૫૪) આતુરપ્રત્યાખ્યાન અને ચતુશરણ પર વૃત્તિઓ રચી જિનપ્રભસૂરિ કે જેમણે સસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રશ એમ ત્રણે ભાષામા મળીને અનેક ગ્રથ રચ્યા તેમના સબધી અગાઉ કહેવાઇ ગયુ છે (પારા ૬૦૨ થી ૬૦૪)

૬૩૭ **જૂની ગૂજરાતીનુ સાહિત્ય** – સ ૧૩૫૮મા લખાયેલ કાગળની પ્રતમા નવકાર વ્યાખ્યાન તથા સ ૧૩૬૯ મા લિખિત તાડપત્રની પ્રતમા અતિચારના સબધી ગૂજરાતી ગદ્યમા લખેલ પ્રતો પટણના ભડારમા છે (મુદ્રિત પ્રા૦ ગૂ કા સગ્રહ)

૬૩૮ સ ૧૩૬૩ મા કોરટામા પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિ (શિષ્ય ?) એ કચ્છૂલી રાસ રચ્યો છે કચ્છૂલી નામ આબુ પાસે ગામ છે તેનું વર્ણન છે તેમા કેટલીક ઐતિહાસિક સિનાઓ છે વિધિ માર્ગના શ્રીપ્રભસૂરિ (ધર્મવિધિપ્રકરણના કર્તા) થયા તેના શિષ્ય માણિક્યપ્રભસૂરિએ કચ્છૂલિમા પાર્શ્વજિન ભુવનની પ્રતિષ્ઠા કરી માણિક્યપ્રભસૂરિએ પોતાની પાટપર ઉદયસિંહસૂરિને સ્થાપ્યા તે ઉદયસિંહે ચડ્ડાવલિ (ચદ્રાવતી)ના રાઉલ ધ ધલો દેવની સમક્ષ મત્રનાદિ મત્રથી હરાવ્યો તેણે પિડવિશુદ્ધિવિવરણ, ધર્મવિધિ (વૃત્તિ) અને ચૈત્યવદન દીપિકા રચી અને તે સ ૧૩૧૩ મા સ્વર્ગસ્થ થયા પછી કમલસૂરિ, પ્રજ્ઞાસૂરિ, પ્રજ્ઞાતિલકસૂરિ થયા વગેરે

૬૩૯ સ ૧૩૬૫ મા તાડપત્રપર લખાયેલી ભુવનસુંદરી કથાની પ્રતો છેવટે દેશી ભાષામા લખવામા આવ્યુ છે કે 'સવત્ ૧૩૬૫ રત્ના દેવીએ મહ। સેઇ સાધુ ઓગરી' (પી ૧, ૩૯) સ ૧૩૬૮માં વસ્તિગ નામના કવિએ વિદ્યમાન વીશ તીર્થકર સ્તવ રચ્યું સ ૧૩૭૧ લગભગ નિવૃત્તિ ગચ્છના પાસડસૂરિ શિષ્ય અબદેવસૂરિએ સમરારાસો રચ્યો,

સં ૧૩૯૩ માં રત્નદેવગણિએ બૃહદ્ગચ્છના (માનભદ્રસૂરિ-હરિભદ્રસૂરિ શિષ્ય) ધર્મચંદ્રના કહેવાથી જૈનાચાર્ય જયવલ્લભકૃત પ્રાકૃત વજ્જાલગ્ગ (વિદ્યાલય સુદ્ર ૬, ૧ ૭૮૪) પર ટીકા (બુદ્ર ૮ ન ૪૨૦) રચી.

૬૩૪ આ ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં તાડપત્રપર અનેક પુસ્તકોની પ્રતો લખાઇ કે તેમાંથી ઉપલબ્ધ થતી એ છે કે —

૧૩૬૫માં પલ્લી (પા)લ ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિ શિષ્ય કાલિકાચાર્ય કથા (પી ૧, ૨૯) અને ભુવનસુંદરી કથા (પી ૧, ૩૯), ૧૩૬૮મા હેમાચાર્યકૃત અલંકાર સહિત કોશાનુશીલ (પી ૫, ૬૧) ૧૩૭૦મા સ્તંભતીર્થમાં રત્નાકરસૂરિના ઉપદેશથી હેમાચાર્યકૃત શબ્દાનુશાસન વૃત્તિ (પી ૫, ૧૧૦), ૧૩૭૮મા જિનકુશલસૂરિના ઉપદેશથી ખરીદાયેલ નૈષધકાવ્ય (જે ૧૪) તથા જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ને તે પરની ચૂર્ણિ (જે ૩૩), ને મલયગિરિકૃત બૃહત્કલ્પ પીઠિકા (જે ૨૨) ૧૩૮૪મા અજિતપ્રભસૂરિકૃત શાન્તિનાથચરિત (પી ૫, ૧૨૩), ૧૩૮૯મા કલ્પચૂર્ણિ (જે ૩૭), ૧૩૯૦મા સ્તંભતીર્થમાં હેમાચાર્યકૃત છંદોનુશાસનવૃત્તિ અને કાવ્યાનુશાસનવૃત્તિ (પી ૫, ૧૩૫), ૧૩૯૧મા મલયગિરિકૃત વ્યવહારસૂત્ર ટીકા જિનપદ્મસૂરિના કહેવાથી સોમ શ્રાવક તરફથી (ભા ૪), ૧૩૯૩મા રત્નપ્રભકૃત અપભ્રંશમાં અંતરંગસંધિ (પી ૫, ૧૨૭), ૧૩૯૪મા રત્નપ્રભકૃત ઉપદેશમાલા વૃત્તિ (પી ૫, ૧૨૫), અને ૧૩૯૮મા પ્રા પ્રત્યેકબુદ્ધ ચરિત (પી. ૫, ૧૩૫) વગેરે

૬૩૫ આ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં રુદ્રપલ્લીય ગચ્છના સ્થાપક અભયદેવસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ શિષ્ય શ્રી તિલક ઉપાધ્યાયે દેવભદ્રસૂરિના પટ્ટધર પ્રભાનંદસૂરિના પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિ રાજ્યે ગૌતમપૃચ્છા પર વૃત્તિ રચી આ શ્રીચંદ્રસૂરિએ ચારુચંદ્ર, જિનભદ્ર અને ગુણશેખર એ ત્રણેને સૂરિપદવી આપી હતી અને તે ત્રણેએ શ્રી તિલકને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું હતું (વે ન ૧૬૦૦)

પ્રકરણ ૭ મું.

ગૂજરાતમાં મુસલમાનો.

સં ૧૪૦૧ થી સં. ૧૪૫૮.

सुकईहि सं निबद्धा जहुत्तनायगा पसन्नपया ।
कस्स न हरन्ति हियय वरप्पबन्धा मियच्छिव्व ॥
य दिट्ठ सुकईहि सारसरस छेयाण पीइप्पग
थोव जेव हवेदि चिट्ठदि चिर कव्व रसालव्व त ।
ज गीयाइ पुणो हविज्ज सुबहु चिट्ठिज्ज थोवपि त
काल चिब्भडियाकलुव्व सुम्र लोएहि सव्वेहि वि ॥

—સુકવિ એટલે દૂતિઓથી રચેલ યથાર્થ ગુણવાળા નાયકનો પોતાના સ્વેચ્છિતવરમાં પ્રબંધ થયેલ છે એવી મૃગાક્ષીઓ કેનું ચિત્ત હરતી નથી? તેવીજ રીતે સુકવિઓએ રચેલ યથાર્થ ગુણવાળા નાયક જેમાં છે એવા ઉત્તમ પ્રબંધો કેનું ચિત્ત હરતા નથી?—સર્વનું હરે છે. (આ જયવલ્લભકૃત પ્રાકૃત સુભાષિતાવલીમાં પણ છે)

—જે કાવ્ય સુકવિઓથી સારરૂપ અને સરસ રચાયું છે અને નાગરિકોને પ્રીતિપદ છે તે થોડું પણ જો હોય તોયે લાંબા કાલ સુધી રસાલ (આમ્ર)ની પેઠે રહે છે, જ્યારે જે ગીત વગેરે ઘણાં હોય છતાં થોડા કાલ સુધી સર્વ લોકમાં સુલભ એવા ચીભડાના ફલની પેઠે રહે છે—તેનો આસ્વાદ થોડા કાલ સુધી લેવાય છે.

—નયચંદ્રસૂરિકૃત રંભામંજરીનાટિકા

૬૪૧ ઐતિહાસિક બનાવોમાં—સં ૧૪૪૪ માં ખ૦ જિનરાજસૂરિએ ચિતોડમાં આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી સં ૧૪૪૯ માં ખંભાતના શ્રીમાલી દુર્ગપતિશાહે ગિરનારના નેમિનાથ પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો એ બનાવ નોંધી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તરફ વળીએ.

૬૪૨ સં ૧૪૦૧ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વૃત્તિની ખ૦ જિનલબ્ધિસૂરિને ભેટ થયેલ તાડપત્રની પ્રત ભાં૦ ઇ૦ માં છે સં ૧૪૦૫

તેમા સ ૧૩૭૧ મા ઉપકેશગચ્છ સમરારાસે કરાવેલા શત્રુંજયપર મુખ્ય નાયક આદિનાથની મૂર્તિના ઉદ્ધારનું સમકાલીન વર્ણન છે આમા રાજસ્થાની ભાષાનો પ્રયોગ પણ જણાય છે ગૂજરાતી–રાજસ્થાની–હિંદી ભાષાનુ સામ્ય આ સમય સુધી પર્યંત હતુ તે આમાથી પરખાય છે ખ જિનપદ્મસૂરિએ સ્થૂલિભદ્ર ફાગ રચ્યો કે જે સૂરિ સ ૧૪૦૦ મા સ્વર્ગસ્થ થયા તે ફાગ ૨૭ કડીનુ ટુકુ કાવ્ય છે

૬૪૦ આ શતકમા ગૌતમ નામના કવિએ ચર્ચરિકા (સ્તુતિ-કાવ્ય) રચેલુ છે વળી અનાથિકુલક, અને ધના સધિ એ બે કાવ્યો પાટણના ભડારમા છે કે જે અપભ્રંશ સાથે મળતી જૂની ગુજ-રાતીમા છે

[આ ગૃ૦ સાહિત્ય માટે જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ ૮ થી ૧૨, પ્રા ગૂ, કા મ ભદ]

પહેલા ઉક્ત પ્રસિદ્ધ જિનપ્રભસૂરિએ તે મૂળ ગ્રંથ આ સૂરિને શીખવ્યો હતો.

૬૪૩ સં ૧૪૦૬ માં ખ૦ જિનચંદ્રસૂરિની શિષ્યા ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાએ અંજણાસુન્દરી ચરિત્ર પ્રા માં ૫૦૪ શ્લોક પ્રમાણ જેસલમેરમાં રચ્યું (જે ૪૯, જે, પ્ર ૫૪, આ ચરિત માટે જુઓ શીલોપદેશમાલાવૃત્તિ પૃ ૨૮૧-૨૮૯) મેરૂતુંગે સં ૧૪૦૯ માં કામદેવચરિત (કા વડો) અને સં ૧૪૧૩માં સંભવનાથ ચરિત રચ્યાં.

૬૪૪ સં ૧૪૧૦ માં બૃહદ્‌ગચ્છના (પ્રસિદ્ધ વાદિ દેવસૂરિ-ભદ્રેશ્વર-વિજયેન્દુ-માનભદ્ર-ગુણભદ્ર કે જેણે મહમુદશાહ સુલતાનને શ્લોકના વિવેચનથી રંજિત કરતાં તેણે આપવા માગેલા 'સુવર્ણટંકાયુત' ને સ્વીકારેલ નહીં અને જે વ્યાકરણ, છંદસ્, નાટક, તર્ક, સાહિત્ય એ સર્વમાં નિષ્ણાત હતા તેના શિષ્ય) મુનિભદ્રસૂરિએ મુનિદેવસૂરિના રચેલા શાંતિનાથચરિતને અવલોકી પોતાનું નવું શાંતિનાથ ચરિત રચ્યું. રચનાના કારણમાં કવિ કહે છે કે જૈનેતરોએ રચેલાં પંચ મહાકાવ્યોને જૈનાચાર્યો પ્રથમાભ્યાસીઓ માટે વ્યુત્પત્તિની પ્રાપ્તિ અર્થે સતત ભણાવે છે તો સમ્યક્‌ત્વની વાસનાથી રચાયેલું જૈન-

---

જાવવા માટે સૂત્રો રચ્યાં સૂત્રોપર પ્રશસ્તકરદેવે ભાષ્ય રચ્યું તે ભાષ્ય પર ચાર વૃત્તિ થઇ વ્યોમશિવાચાર્યે વ્યોમવતી નામની, શ્રીધરાચાર્યે ન્યાયકંદલી એ નામની ઉદયનાચાર્યે કિરણાવલી નામની અને શ્રી વત્સાચાર્યે લીલાવતી નામની રચી તે પૈકી ન્યાયકંદલી પર પંજિકા રચવાનો આ જૈનાચાર્યે પ્રારંભ કર્યો આ ગ્રંથ તેમજ તેવા બીજા ગ્રંથો રચી તેમણે બતાવી આપ્યું કે જ્ઞાનચંદ્ર રત્નાવતારિકા ટિપ્પનમાં તેમને માટે જે વિશેષણો નીચેનાં આપ્યાં તે યથાર્થ છે

શ્રી રાજશેખરગુરુ ર્गरिमाऽविभान तर्कागमाम्बुधिमहार्घजलाभिषेकी।

ન્યાયકંદલી એ જૈનેતર ગ્રંથ હોવા છતાં તેનું પઠનપાઠન જૈન સાધુઓ કરતા હતા અને તેથી આ સૂરિએ તેપર પંજિકા રચી હતી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે

આ મલધારી ગિરૂધારી અભયદેવસૂરિ સંતાનીય (નરચન્દ્રસૂરિ-પદ્મ-દેવ-શ્રીતિલકસૂરિના શિષ્ય) રાજશેખરસૂરિએ 'મૃદુગતથી સુશ્રાવકોને માટે' પ્રબન્ધકોશ (ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધ) દિલ્હીમાં (મહમ્મદશાહથી ગૌરવ પામેલા અને દુર્ભિક્ષમાં દુઃખ હરનાર એવા જગતસિંહના પુત્ર ષડ્દર્શન પોષણું એવા) મહણસિંહની વસતિમાં રહીને રચ્યો. તેમાં ૨૪ ઐતિહાસિક પ્રબંધો છે-ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર, આર્ય નંદિલ, જીવદેવસૂરિ, આર્ય ખપટાચાર્ય, પાદલિપ્ત, વૃદ્ધવાદિ અને સિદ્ધસેનસૂરિ, મલ્લવાદી, હરિભદ્ર, બપ્પભટ્ટી, હેમચન્દ્ર-એ આચાર્યો, તેમજ હર્ષકવિ, હરિહર કવિ, અમરચંદ્રસૂરિ, મદનકીર્તિ, સાતવાહન, વંકચૂલ, વિક્રમાદિત્ય, નાગાર્જુન, વત્સરાજ ઉદયન, લક્ષ્મણસેન, [illegible], મદનવર્મા, રત્નશ્રાવક, આભડ અને વસ્તુપાલ-ઉપર પ્રબંધ છે (પી. ૧૩૧૭-૧૯, પ્ર૦ પાટણ હૈ૦ ગ્ર૦ નં ૨૦) વળી કૌતુકકથા (અંતરકથા સંગ્રહ) રચેલ છે (બુદ્ ૪, નં ૨૫ ગુ ભા જૈ ધ) રાજશેખરકૃત કથાસાહિત્ય ઉપરાંત બીજા ગ્રંથો છે નામે સ્યાદ્વાદકલિકા-સ્યાદ્વાદ દીપિકા (બુદ્ ૪ નં ૨૭૮), રત્નાકરાવતારિકા પંજિકા (વે નં ૧૬૩૪), શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલી પર પંજિકા (પી ૩, ૨૭૨) ષડ્દર્શન સમુચ્ચય (પ્ર૦ ય૦ ગ્ર૦ નં ૧૭, જુઓ તેની પ્રસ્તાવના) કે જેમાં પદ્યમાં ૭ દર્શનો નામે જૈન, સાંખ્ય, જૈમિનીય, યોગ, વૈશેષિક અને સૌગત બૌદ્ધનું સંક્ષેપમાં માત્ર ૧૮૦ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે. આ સૂરિના નિર્દેશથી સાધુ પૂર્ણિમા ગચ્છના ગુણચંદ્રસૂરિ શિ૦ પંડિત જ્ઞાનચંદ્રે રત્નાકરાવતારિકા ટિપ્પન (વે નં ૧૬૩૫) રચ્યું ને તેમાં તે સૂરિએ સહાય કરી તેનાં દૂષણ કાઢી તેને સંશોધ્યું, તેમજ સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્રનું શાંતિનાથચરિત પણ સંશોધ્યું ઉપર્યુક્ત શ્રીધરકૃત ન્યાયકંદલી પર પંજિકા[૪૩૨] રચ્યા

૪૩૨ આમાં સૂરિ આરંભમાં જણાવે છે કે પૂર્વના કણાદ મુનિએ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ છ પદાર્થ ઉપદેશ્યા, પછી તે મહર્ષિએ લોકપર અનુકંપા લાવી છ પદાર્થના રહસ્યનું તત્ત્વ સમ-

'મહાત્મા' તરીકે વખાણ પ્રાપ્ત કર્યાં હતા[૪૩૪] આ ચરિતનો પ્રથમાદર્શ પ્રમાણનિષ્ણાત અને કવિ મુનિ નયચંદ્રે લખ્યો હતો. આ ઉપરાંત જયસિંહે ભાસર્વજ્ઞ કૃત ન્યાયસાર (પ્ર૦ વિશ્વનાથ પ્ર વૈદ્ય સને ૧૯૨૧) કે જેમાં વૈશેષિક નૈયાયિક વેદાન્તી આદિ અમુક અમુક પ્રમાણો માને છે તેની ચર્ચા છે તથા પંચાવયવ હેત્વાભાસો તથા પદાર્થોનું નિરૂપણ છે તે પર ટીકા નામે ન્યાયતાત્પર્ય દીપિકા રચી (પ્ર શતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણથી સંશોધિત રૉ એ એ મત ૧૯૧૦), વિશેષમાં નવું વ્યાકરણ રચ્યું હતું અને સારંગપંડિતને વાદમાં જીત્યો હતો એમ ઉક્ત નયચંદ્ર પોતાના હમ્મીર મહાકાવ્યના ૧૪મા સર્ગમાં જણાવે છે[૪૩૫] આ સારંગપંડિત તે શાકંભરીનો રાજા હમ્મીરરાજનો પંડિત, શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિ (વે ન ૧૨૨૮) નામનો સાહિત્યગ્રંથ રચનારે જણાય છે કે જેની સં ૧૪૧૯ની લખેલી પ્રત મળે છે, સં ૧૪૨૪માં ઉક્ત સોમતિલકસૂરિએ પણ કુમારપાલ ચરિત્ર (ગ છાણી) રચેલ છે તે કહેવાઇ ગયું છે (જુઓ પારા ૬૩૩)

૬૪૭ સં ૧૪૨૬માં રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના અભયદેવસૂરિ રાજ્યે, તે ગચ્છના (ગુણશેખર–ગુણચંદ્ર શિ૦) ગુણાકરે ભક્તામર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ રચી (લીં બુદ ૨ ન ૩૦૨, પી ૫, ૨૦૭, વે ન ૧૮૧૭) સં ૧૪૨૭માં મદનસૂરિના શિષ્ય અને દિલ્હીના ફિરોઝ-

---

૪૩૪ प्रत्यब्दं दीनदुस्थोद्धृतिसुकृतकृते दीयमानं समानं
साक्षाद् दीनारलक्षं तृणमिव कटति प्रोज्झ्य निर्लोभभावात्,
एकः सोऽयं महात्मा न पर इति उपश्रीमदम्मदसाहे
स्तोत्रं प्राप्तः स तापं क्षपयतु भगवान् श्रीमहेन्द्रप्रभुर्न ॥

૪૩૫ षड्भाषा कविचक्रशक्रमरिलत्प्रामाणिकाग्रेसरं
सारंग सहसा विरंगमतनोद्यो वादविद्यानिधौ ॥२३॥
श्री न्यायसारटीकां नव्यं व्याकरणमथ च यः काव्यं ।
कृत्वा कुमारपालं पातअवियवेरिचनोऽपि ॥२४॥

કાવ્ય કેમ ઉત્કૃષ્ટ ન થાય તે માટે આ ચરિત રચ્યું છે. કવિ એટલું બધું અભિમાન ધરે છે કે જે વિદ્વાનો કાલિદાસની ઉક્તિમાં, ભારવિ, માઘપંડિતના બે મહાકાવ્યોમાં, હર્ષના અમૃત સૂક્તિવાળા નૈષધ મહાકાવ્યમાં પણ દોષોનું પ્રતિપાદન કરે છે તેઓ આ ભગવાન્ શાન્તિના ચરિતમાં વૃત્તના વિવર્જન વડે કેવલ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરશે.' કવિએ પીરોજશાહ સુલતાનની રાજસભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી અને ઉક્ત રત્નશેખરસૂરિએ આ ચરિતને શોધ્યું હતું. જુઓ તેની પ્રશસ્તિ (પ્ર. ૫ પ્ર. નં. ૨૦). આ કાવ્ય મોટું છે. આ મુનિભદ્રે દેવેન્દ્રસૂરિની (સં. ૧૪૨૯ ની) પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલાનું સંશોધન કર્યું હતું.

૬૪૫ સં. ૧૪૧૧ માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય સોમકીર્તિએ અણહિલપુરપત્તને કાતંત્રવૃત્તિપંજિકા લખી-લખાવી (જે. ૧૨). સં. ૧૪૧૨ (રવિવિશ્વવર્ષે) માં ખંડિલ ગચ્છના કાલિકાચાર્ય સંતાનીય (ભાવદેવ-વિજયસિંહ-જિનદેવ-જિનદેવસૂરિ શિ.) ભાવદેવસૂરિએ પાર્શ્વનાથ ચરિત[૪૩૩] (પી. ૪, ૧૦૬; કાં. વડો. પ્ર. ય. ગ્રં. સને ૧૯૧૨) રચ્યું, વળી તેના રચેલા પ્રા. માં યતિદિનચર્યા (કાં. વડો.) અને અલંકાર સાર આઠ પ્રકરણમાં (કાં. વડો.) છે. કાલિકાચાર્ય કથાના રચનાર ભાવદેવસૂરિ (પી. ૧, ૩૦) પ્રાય આ હશે.

૬૪૬ સં. ૧૪૨૨ માં કૃષ્ણર્ષિ ગચ્છના મહેન્દ્રસૂરિ શિ. જયસિંહસૂરિએ ૧૩૦૭ શ્લોક પ્રમાણ પદ્યમાં કુમારપાલ ચરિત રચ્યું (વિ. નં. ૧૭૭; પ્ર. હી. હં. સને ૧૯૧૫, ને મુંબઈ ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રય સં. ૧૯૨૬) કે જેની તાડપત્રની પ્રત ભાં. ઇ. માં છે. તેના ગુરુ મહેન્દ્રસૂરિએ મહમ્મદશાહ પાસેથી નિર્લોભ ભાવ માટે

૪૩૩ આનો સાર M. Bloomfield કૃત 'The Life and Stories of the Jain Savior Parsvanath' Baltimore 1919માં પ્રગટ થયો છે.

વિદ્વાન્ કવિ થયા તેમણે સં ૧૪૩૬ માં ઉપદેશચિંતામણિ સાવચૂરિ (પ્ર હી હ , વે૦ નં ૧૫૬૫), સં ૧૪૬૨ માં ખંભાતમાં પ્રબોધચિંતામણિ (પ્ર૦ જૈ ધ સભા) તથા ધમ્મિલચરિત્ર કાવ્ય (લીં પ્ર હી હ) એ બંને, જૈનકુમારસંભવ (પ્ર ભી મા, વે નં ૧૫૬૫ અને ૧૭૨૧) આ ચાર મોટા ગ્રંથો અને શત્રુંજય ગિરનાર મહાવીર એમ ત્રણ પર સંસ્કૃત બત્રીશીઓ (પ્ર આ સભા) આત્મબોધકુલક (પ્રા૦), ધર્મસર્વસ્વ, ઉપદેશમાલાપર અવચૂરિ (વેબર નં ૨૦૦૩ અને પુષ્પમાલા પર અવચૂરિ, નવતત્ત્વ ગાથામાં (વિવેક ઉદે૦), ૧૭ શ્લોકમાં સં. અજિત શાંતિસ્તવ (પી ૧, નં ૩૧૬), સંબોધ સપ્તતિકા (વે. નં ૧૬૯૦-૯૧ પ્ર ગૃ ભા સહિત આ૦ સભા સને ૧૯૨૨) આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા આ ઉપરાંત નલદમયંતી ચંપૂ, કલ્પસૂત્ર પર સુખાવબોધ નામનું વિવરણ અને ન્યાયમંજરી નામના ગ્રંથો રચ્યાનું હી હ જણાવે છે તેણે ગૂ૦ ભાષામાં પણ કાવ્યો રચ્યા છે તે હવે પછી જોઈશું

૬૫૧ ઉક્ત આંચલિક મહેંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર મેરુતુંગ સૂરિએ સં ૧૪૪૪ માં કાતન્ત્ર વ્યાકરણપર સંસ્કૃત બાલાવબોધ વૃત્તિ રચી (વે નં ૨૨) તથા ષડ્દર્શન નિર્ણય કે જેમાં છ દર્શન નામે બૌદ્ધ, મીમાંસક સાંખ્ય, નૈયાયિક, વૈશેષિક અને જૈનની તપાસ -નિર્ણય કરેલ છે તે રચ્યો (વે નં ૧૬૬૬) તદુપરાંત સં ૧૪૪૯ માં સપ્તતિભાષ્ય પર ટીકા બનાવી તેમાં મુનિશેખરસૂરિએ રચવામાં ઉત્તેજન આપેલ હતું અને તેની અંતની પ્રશસ્તિમાં કર્તા પોતાના ગ્રંથો નામે મેઘદૂત સર્ગતિ, ઉક્ત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ને ઉક્ત બાલાવબોધ [illegible] વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે (ડો૦ ભ ભાવ) તે [illegible] ભાષ્ય [illegible] શતકભાષ્ય, નમુત્થુણ પર ટીકા, મુ [illegible] ઉ [illegible] ટીકાઓ જેમાંજી પ્રબંધ રચેલ છે એમ [illegible] પ્રબંધમાં ઉમરકોટના જેસાજીએ ત્યાં મુનિ [illegible] ૭૨ દેવકુલિકાવાળો પ્રાસાદ

શીઘ્ર તપાખ્યાના મુખ્ય જ્યોતિષી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ યંત્રરાજ નામનો ગ્રંથ (અમુક સિદ્ધિ થાય તે માટેના યંત્રો કેમ કરવા તે પર) પાંચ અધ્યાયમાં રચ્યો અને તેનાપર તેના શિષ્ય મલયેન્દુસૂરિએ ટીકા રચી (વિ નં ૨૫૫-૨૫૭, પ્ર૦ બનારસ સન ૧૮૮૨, ડે૰ આ ન ૨૯૦૫-૬, પીટર્સ ૧ પૃ ૬૧, ટીગિન પૃ ૩૫૧)

૬૪૮ સં. ૧૪૭૮ માં બૃહદ્ ગચ્છના (પછી થયેલ નાગોરી તપાગચ્છના) વજ્રસેનસૂરિ હેમતિલકસૂરિ શિ૦ રત્નશેખર સૂરિએ પ્રાકૃતમાં સિરિસિરિવાલ કહા—ચરિત્ર (શ્રીપાલ ચરિત્ર) રચ્યું (પી ૪, ૧૧૮, પી, ૩, ૨૦૩ પ્ર. દે૦ લા ન ૬૩) કે જે તેના શિષ્ય હેમચંદ્રે લખ્યું તે ઉપરાન્ત તે રત્નશેખરે પ્રાકૃતમાં છંદોકોશ રચ્યો, તેમાં પ્રાકૃત છંદો કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં તે છંદોના લક્ષણો—ગાથામાત્રાદિ આપ્યાં છે[૪૩૬] સં ૧૪૪૭ માં રચેલ ગુણસ્થાનક ક્રમારોહ સવૃત્તિ (બુહ્ ૮ ન ૩૭૬, વે. ન ૧૭૮૩, પ્ર જૈન આ સભા, રી૦ ૯, દે૦ લા ન ૩૮), ગુરુગુણષટ્ત્રિંશત્ષટ્ત્રિંશિકા, સંબોધસત્તરી (મુ), લઘુ ક્ષેત્રસમાસ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સહિત કે જે મલયગિરિની ટીકાનો આધાર લઈ કરેલ છે (પ્ર જૈ આ સભા ન. ૪૬, મૂળ બી મા૦ ના પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪, વે૦ ન ૧૫૯૨-૯૩, બુહ્ ૨, ન ૪૦૨), સિદ્ધયંત્રચક્રોદ્ધાર (ચુનીજી ભ કાશી) આદિ ગ્રંથો છે

૬૪૯ સં ૧૪૨૯ માં રુદ્રપલ્લીય ગચ્છના સંઘતિલકસૂરિના પટ્ટધર દેવેન્દ્રસૂરિએ વિમલચંદ્રસૂરિકૃત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા પર વૃત્તિ (પી ૪, ૧૦૮ વેબર ન ૨૦૨૧) રચી કે જેમાં શીલોપદેશમાળા વૃત્તિકાર સોમતિલકને કર્તા પોતાના જ્યેષ્ઠ ગુરુબંધુ જણાવે છે, ને તે ઉપરાંત પ્રા૦ માં દાનોપદેશમાલા સંસ્કૃત ટીકાસહિત રચી (કા છાણી)

૬૫૦ આંચલિક મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય જયશેખરસૂરિ એક

---

૪૩૬ આ પર તેમના સંતાનીય ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ ૧૭મા સૈકામાં ટીકા રચી છે (બુહ્ ૪, ન ૭૫, પી ૫, ૧૯૩

ગૈવેદ્યગોષ્ઠી સં ૧૪૫૫ માં અને તેજવર્ષમા–શક ૧૩૨૦ મા પૌ૦ (ચંદ્રપ્રભ–ધર્મઘોષ–ભદ્રેશ્વર–મુનિપ્રભ–સર્વદેવ–સોમપ્રભ–રત્નપ્રભ–ચંદ્રસિંહ–દેવસિંહ–પદ્મતિલક–શ્રીતિલક–દેવચંદ્ર–પદ્મપ્રભસૂરિ શિ૦) દેવાનન્દ–અપરનામ દેવમૂર્તિએ ક્ષેત્રસમાસ અને તે પર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ (કા નં. ભક્તિ૦ ભાન) અને ઉપર્યુક્ત સાધુરત્ને યતિજીત કલ્પ પર વૃત્તિ સં ૧૪૫૬ મા અને તે આસપાસ નવતત્ત્વ પર અવચૂરિ (વિ નં ૧૬૨૨) ની રચના કરી

૬૫૪ આ શતકમા સં ૧૪૬૦ આસપાસ કુમારપાલ ચરિત્રના કર્તા કૃષ્ણર્ષિ ગચ્છના ઉક્ત જયસિંહસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્નચંદ્રના શિષ્ય નયચંદ્રસૂરિએ ૧૪ સર્ગનું 'વીરાંક' હમ્મીર મહાકાવ્ય અને રંભામંજરી નાટિકા રચ્યા તે સૂરિ ગ્વાલિયરના તોમર (તંવર) વંશી રાજા વીરમના દરબારના પ્રસિદ્ધ કવિ હતા ૪૩૭ હમ્મીર મહાકા

---

૪૩૭ વળી તે કવિ પોતાને માટે જણાવે છે કે —

छब्भासासुकवित्तजुत्तिकुसलो जो सारदादेवया–

दिन्नपोटवराय रायरसओ रायाण जो रंजगो ।

जो पुव्वाण कइण पयपहिओ एअस्स सो कारगो

विक्खाओ नयचंदणामसुकइ पीमेमरिज्जाणिहि ॥ १२ ॥

— [illegible] रंभामंजरी [illegible] ના પ્રસાદથી છ ભાષામાં સુકવિત્વની યુક્તિમા કુશલ [illegible] છે, વળી જે પૂર્વના કવિઓના માર્ગના પથિક [illegible] નિધિ નયચંદ્ર નામના સુકવિ આ પ્રબન્ધના કર્તા છે

[illegible] वक्रिमा ।

[illegible] हृदयम् ॥ १८ ॥

—([illegible] અમર અમરચંદ્રના કાવ્યમા લાલિત્ય છે શ્રી હર્ષ [illegible] કવિના કાવ્યમા લોકોત્તર [illegible] છે—

— [illegible] ૧૦ (પ્ર [illegible] તથા [illegible] ઇતિહાસ [illegible]

કરાવ્યો, શત્રુંજયાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી વગેરેનું વર્ણન છે. આ મહેન્દ્રપ્રભ (મહેન્દ્ર) કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૪૪માં થયો તેણે તીર્થમાલા પ્રકરણ રચ્યું કે જેમાં શત્રુંજય, સુપાર્શ્વનાથ સ્તૂપ મથુરા, ભરૂચ, સ્તંભપુર-ખંભાત, પાવકગિરિ, સત્યપુર (સાચોર), જાલન-વાડ, નાગપ્રાગ, તારણગિરિ (તારંગા), જિન્નમાલ તથા આનંદપુર (વડનગર) વગેરે તીર્થોનું ઐતિહાસિક સ્થાન છે. પ્રાય તેમણેજ વિચારમંજરિકા પ્રા૦ માં રચી. તપાગચ્છના સોમતિલકસૂરિ શિષ્ય જયાનંદસૂરિ (આચાર્યપદ સં. ૧૪૨૦ સ્વ૦ ૧૪૪૧) એ સ્થૂલિભદ્ર ચરિત (પી ૫, ૨૨૬, વે. નં. ૧૦૯૦, પ્ર. ફી. ૬, દે લા) રચ્યું.

૬૫૨ ત૦ દેવસુંદરસૂરિ મહાપ્રભાવિક આચાર્ય થયા. તેમણે અનેક પુસ્તકો તાડપત્ર પર હતા તેને કાગળપર લખાવી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો જણાય છે. તેમની આજ્ઞાથી સં. ૧૪૪૪ માં એક શ્રાવિકાએ જ્યોતિષ્કરંડવિવૃત્તિ, તીર્થકલ્પ, ચૈત્યવંદન ચૂર્ણિ આદિ તાડપત્રપર લખાવ્યાની નોંધ છે (જુઓ કા. છાણી ભં. માની એક વૃત્તિની પ્રતની પ્રશસ્તિ) તેમને અનેક વિદ્વાન્ આચાર્ય શિષ્યો હતા-જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, ગુણરત્ન, સાધુરત્ન, અને સોમસુંદર

૬૫૩ આ પૈકી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ સં. ૧૪૪૦માં આવશ્યક પર અવચૂર્ણિ, સં. ૧૪૪૧ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રપર અવચૂર્ણિ (પી ૨, નં. ૨૮૪), તથા ઓઘનિર્યુક્તિ પર અવચૂરિ (બુહ. ૭ નં. ન ૧૮), અને સ્તવો-મુનિસુવ્રતસ્તવ, ઘનૌઘ નવખંડ પાર્શ્વનાથસ્તવ આદિ રચેલ છે. કુલમંડને સં. ૧૪૪૩ (ગમાગ્નિધરાબ્દ) માં વિચારામૃત સંગ્રહ (કા વડો), પ્રવચન પાક્ષિકાદિ ૨૫ અધિકારવાળા આલાપક નામે સિદ્ધાન્તાલાપકોદ્ધાર, તેમજ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર તથા પ્રતિક્રમણસૂત્ર પર અવચૂર્ણિઓ, કલ્પસૂત્રપર અવચૂર્ણિ (ડો ભાવ), પ્રા કાયસ્થિતિ-સ્તોત્રપર અવચૂરિ (વે નં. ૧૮૦૨, પ્ર આ૦ સભા સં. ૧૯૬૮) તથા નાના સ્તવનો-વિશ્વશ્રીધરેત્યાદ્યષ્ટાદશારચક્રબંધ સ્તવ, ગરિયો-હારબંધસ્તવ વગેરેની રચના કરી સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય મુનિસુંદરે

તો આ કથાઓ ઘડાઈ નહોતી તેથી પૃથ્વીરાજરાસાનું પૃથ્વીરાજે કનોજ જઇ જયચંદ સાથે ભીષણ યુદ્ધ કર્યાનું કથન માનવાયોગ્ય નથી[૪૩૯]

૬૫૫ આ સમયમાં તાડપત્રપર પ્રતો લખાઇ તે પૈકી જે જણાઇ તે એ છે કે —સં ૧૪૦૪માં પર્યુષણાકલ્પ અને કાલિકાચાર્ય કથાનક (જે ૩૪), ૧૪૦૯માં કનાવા ગ્રામે તિલકાચાર્યકૃત સામાચારી (જે ૨૨), ૧૪૧૨માં સિદ્ધપ્રાભૃતવૃત્તિ અને નિરયાવલી શ્રુતસ્કંધ (જે ૩૩), ૧૪૧૮માં બીબાગ્રામમાં ઉદયસિંહાચાર્યકૃત ધર્મવિધિવૃત્તિ, ૧૪૨૩માં શતકચૂર્ણિ (જે ૩૬), ૧૪૨૫માં મલધારી હેમચંદ્રકૃત ઉપદેશમાલા-પુષ્પમાલા પર વૃત્તિ (પી ૫, ૯૯), ૧૪૪૫માં સ્તંભતીર્થમાં આવશ્યકનિર્યુક્તિ સહિત તિલકાચાર્યની ટીકા (પી ૧, ૯), ૧૪૫૪માં સ્તંભતીર્થમાં શીલાચાર્યકૃત સૂત્રકૃતાંગ ટીકા (પી ૫, ૭૧) અને ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ (જે ૪૩) વગેરે

૬૫૬ **જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય**—સં ૧૪૧૧ દીપોત્સવ દિવસ અણહિલપત્તનમાં પાતશાહ **પીરોજસાહિ** રાજ્યે ચંદ્રગચ્છના ખરતરગચ્છાધિપતિ જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય **તરુણપ્રભસૂરિએ** ઠક્કુર બલિરાજની અભ્યર્થનાથી ષડાવશ્યક વૃત્તિ પર બાલાવબોધ-શ્રાવક પ્રતિક્રમણસૂત્ર વિવરણ રચ્યું આ સૂરિના વિદ્યાગુરુ **યશકીર્તિ** અને રાજેન્દ્રચંદ્રસૂરિ હતા પ્રચલિત લોક ભાષામાં ગદ્યમય અર્થ પૂરનાર ગ્રંથો બાલાવબોધ સ્તબુક (ટબો), 'વાર્તિક' કહેવામાં આવે છે પંદરમા શતકમાં આ રીતે ગદ્યમય ભાષામાં વિશેષ લખવાનો આરંભ થયો અને તેવો પહેલો ગ્રંથ આ જણાય છે

[illegible] **[illegible]રાતીનું કાવ્યસાહિત્ય**—પણ જૈનોના હાથે આ [illegible] જાતનો આ [illegible] તેમજ આ પંદરમા [illegible] ભા[illegible] ગળતો નથી જૈનોરચિત [illegible]—ઉપયુક્ત મલધારી રાજશેખર-

[૪૩૯] [illegible] લેખ [illegible] સંવતની કલ્પના' ના પ્ર[illegible] [illegible] ૧, ૮ ૬૧૬

વ્યનો નાયક રણથંભપુર (રણથંભોર) નો હમ્મીર-ચૌહાણ છે અને તે હિંદી ગીતોમાં પ્રસિદ્ધ છે જેણે ઘણા શૂરવીર પુરુષોએ મુસલમાનો સાથે લડવામાં યુદ્ધ કરી પોતાની સ્વતંત્રતાની રક્ષા અર્થે પ્રાણ આપ્યા તે પૈકી એક આ હમ્મીર છે અલાઉદ્દીનના ગાદીએ બેઠે ત્રીજું વર્ષ થયું ત્યાં એક આશ્રિતનું તેણે અપમાન કર્યું તેથી તે આશ્રિતે હમ્મીરનું શરણ લીધું તે વખતે હમ્મીરનો રાજ્યભોગનો કિસ્સો હિંદના મશહૂર કિસ્સાઓમાંનો એક હતો તે શરણાગત આશ્રિતને પાછો સોંપવાનું હમ્મીરને કહેતાં હમ્મીરે ના પાડી અને લડાઈ થતાં તે, બહાર લડતાં મરાયો અને તેના કુટુંબની સ્ત્રીઓ તેની પાછળ સતી થઈ એ વીરના બની ગયાની એક બિરદાવલી છે (પ્ર. નીલકંઠ જનાર્દન કીર્તને સન ૧૮૭૯) તેમાં કીર્તને જણાવે છે કે-'આ કૃતિ એક કાવ્ય તરીકે પુષ્કળ ગુણો ધરાવે છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથોમાં ભાગ્યે જ મળી આવતાં ઐતિહાસિક કાવ્યો પૈકીનું એક છે નાયકના સમયમાં કવિ નથી થયો, છતાં તે સમકાલીન કવિ કરતાં ઓછી ઐતિહાસિક મહત્તાવાળું નથી કવિ ધર્મથી જૈન છતાં હિંદુ દેવોમાંના મુખ્ય ગણાતા દેવોના આશીર્વાદ લેવા માટે તેણે શ્લોક રચ્યા છે કે જે હિંદુ દેવો અને જૈનોના કેટલાક તીર્થંકરો એમ બંનેને લાગુ પડે છે તે સૂચવે છે કે કવિના સમયમાં વિચારસ્વાતંત્ર્યનો જમાનો હતો અથવા કવિ દ્વિઅર્થના શ્લોકો રચવામાં કુશળ હતા કે જૈન તેમજ અન્ય હિંદુદેવને લાગુ પડે'[૪૩૮] આ કાવ્યમાં પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજનું પણ વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત છે રંભામંજરી નાટિકાનો નાયક જયચંદ્રને (જૈત્રચંદ્રને) બનાવ્યો છે આ બંનેમાં ક્યાંય પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ વચ્ચેની લડાઈ, જયચંદનો રાજસૂય યજ્ઞ કે સંયોગિતાના સ્વયંવરનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેથી જણાય છે કે આ સમય સુધી

૪૩૮ જુઓ રા. કીર્તનની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાનો સાર અમે કરી 'નયચંદ્રસૂરિકૃત હમ્મીર મહાકાવ્ય' એ નામે પ્રકટ કરેલ-'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૪ આષાઢ-શ્રાવણનો અંક

સૂરિનો સં. ૧૪૦૫ લગભગનો નેમિનાથ રાસ, આગમગચ્છના દેવ-વિમલસૂરિ–લાવણ્યરત્નના શિષ્ય વિજયભદ્રકૃત હંસ વત્સરાસ, કલાવતી સતીનો રાસ, અને સં. ૧૪૧૧ નો [illegible], વિનયપ્રભનો સં. ૧૪૧૨ માં ખંભાતમાં [illegible] રચેલો ગૌતમસ્વામીનો રાસ, હરસેવકનો સં. ૧૪૧૩ (?) માં કુકડી ગામમાં મયણરેહાનો રાસ, ખ. જિનોદયસૂરિનો સં. ૧૪૧૫ નો ત્રિવિક્રમરાસ અને તેજ વર્ષ લગભગ રચાયેલ જ્ઞાનકલશકૃત જિનોદયસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ, સં. ૧૪૨૩ માં ખ. જિનોદયસૂરિના શિષ્ય તથા ઠ. માલ્હના પુત્ર વિદ્ધણુએ મગધમાં વિહાર કરતી વખતે રચેલી જ્ઞાનપંચમી ચોપઈ, સં. ૧૪૩૨ ની આસપાસ મેરૂનંદને પોતાના ગુરૂ ખ. જિનોદય સૂરિનો વિવાહલો અને અજિતશાંતિ સ્તવ, તપગચ્છના સોમતિલકસૂરિ શિષ્ય દેવસુંદરસૂરિકૃત ઉત્તમઋષિસંઘસ્મરણા ચતુષ્પદી, કે જેમાં ૯૯ કડીમાં તીર્થંકર, ગણધર અને અન્ય સાધુઓનું સ્મરણ છે તે, તે દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય (કુલમંડનસૂરિ ?) એ કરેલ ચોપઇ–ધર્મકક્ક સં. ૧૪૪૦ આસપાસ, મુનિસુંદરસૂરિનો સં. ૧૪૪૫ (?) લગભગ શાંતરાસ, સં. ૧૪૪૮ પહેલાં રચાયેલ વસ્તિગકૃત ચિહુંગતિ ચોપઈ, ત૦ જિનશેખરસૂરિ–જિનરત્નસૂરિ શિ૦ સાધુહંસે સં. ૧૪૫૫ માં રચેલ શાલિભદ્રરાસ અને તે આસપાસ ગૌતમપૃચ્છા ચોપઇ, આદિ કૃતિઓ મળી આવે છે.

૬૫૮ સં. ૧૪૫૦ માં તપાગચ્છના ઉપર્યુક્ત કુલમંડનસૂરિએ મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક (લી.) રચ્યું. આ પરથી તત્કાલીન–મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે ને તે રા. હરિલાલ હર્ષદ ધ્રુવ મહાશયે પ્રકટ કરાવેલું છે. સં. ૧૪૫૬ માં સ્તંભતીર્થમાં બૃહત્ પૌષધશાલામાં બૃહત્તપા જયતિલક સૂરિએ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો (પી. ૫, ૫૧) અને તેજ સ્થળે તેમના ઉપદેશથી કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પી. ૫. ૩૯૬)–એ બંને પ્રતો પાટણ ભં. માં મોજૂદ છે.

विरला जाणंति गुणा विरला विरयंति ललितकव्वाइ ।
विरला साहस्सधणा परदुक्खे दुक्खिआ विरला ॥
गाहाण रसा जुवईण विब्भमा कविअणस्स वयणाइ ।
कस्स न हरति हियय बालाण य मम्मणुल्लावा ? ॥

પાઇઅ કવ્વ સુગીત ધણુ, અગહ ઉટ્ઠિઅ ગેઉ,
ગોટ્ઠી સરિસી સજ્જણહં, રયણચઉક્કઉં એઉ

—ગુણોની કદર કરનારા કોઇ વિરલા હોય છે, લલિત કાવ્યો કોઈ વિરલા રચે છે, સાહસ રૂપી ધનવાળા કોઈ વિરલા છે, બીજાના દુ:ખમાં દુ:ખીઆ કોઈ વિરલા થાય છે

ગાથાના રસો, જુવતીના વિભ્રમો-વિલાસો, કવિજનના વચનો, અને બાળકોના મન્મન આલાપો—અવ્યક્ત વચનો કેનું હૃદય હરતા નથી ?

પ્રાકૃત કાવ્ય, સુગીત ભાર્યા, અગમાં ઉત્પન્ન થના ગીત, અને સજ્જન સાથેની ગોષ્ઠી એ ચાર રત્નો છે-રત્નચતુષ્ક-રત્નચોકડી છે

—સૂક્તમુક્તાવલી. કવિસૂક્તો ૪૯.

વિભાગ ૫ મો

'ભાપા' સાહિત્યનો મધ્યકાલ.

પ્રકરણ ૧ લું.

સોમસુંદર-યુગ. [સં ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦]

સોમસુંદર મુનિનું વૃત્તાન્ત.

जयति जिनार्हद्वाचो यो रविरिव निर्जितमलोघ ।
अपहृतदोषोत्पत्ति गततमसंतमसा गणाऽनुदितः ॥

—જેનો ઉદય (કેવલજ્ઞાનથી, માત્ર) આલોકમાં નિત્ય છે, જેની દોષની ઉત્પત્તિ વિનાશ પામી છે, જેનું સર્વ તમસ્-અપહાર દૂર થયેલ છે, જે મહા વિશેષે ઉદિત છે એવા નવીન-અપૂર્વ સૂર્ય તે વર્ધમાન જિન જયવંતા છે

—ગુણરત્નસૂરિકૃત ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય સં ૧૪૬૬

धीर्यो गुरु सुरगुरु प्रतिमाप्रसरं, श्री सोमसुन्दरगुरु स्तुतिमातनोमि तम्।
यो गौतमस्य गणभृत्प्रवरस्य साम्यं, धत्ते कलियुगेऽत्र युगप्रधानः ॥

આ કલિયુગની વિશે 'યુગપ્રધાન' એવા જે ગુરુ, ગણધરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગૌતમની તુલના-સમાનતાને ધારણ કરતા હતા તે કીર્તિવડે સુરરૂપ અને બુદ્ધિના ઉત્કર્ષથી બૃહસ્પતિરૂપ એવા શ્રી સોમસુન્દર ગુરુની હું સ્તુતિ કરું છું (સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય ૧-૮)

अस्मिन् विस्मेरकर्त्तौ गुरौ च गच्छेऽप्यनुच्चमाहात्म्ये ।
नानापदप्रतिष्ठा महा गरिष्ठा अकारि ॥

—આ પ્રમાણે મોટા માહાત્મ્યવાળા તે ગુરુએ વિસ્મયકારક કાંતિવાળા પવિત્ર ગચ્છ (તપાગચ્છ) ને વિષે ઘણેથી અતિ મોટી વિવિધ પદવીઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી (સો૦ સૌ૦ ૯, ૬૯)

ईदृक्प्रौढतमप्रतापविततिः सौभाग्यभाग्योन्नतिः
कीर्तिस्फूर्तिरनुत्तरा निरुपमा मूर्तिश्च सौम्याद्भुता ।
व्याख्यानस्य कला क्रिया च सकला गंभीरता धीरता
दृष्टा श्रीयुतसोमसुन्दरगुरोरन्यत्र विनाऽन्यत्र नो ॥

—એવી અતિ પ્રૌઢ પ્રતાપની વિસ્તૃતિ, એવી સૌભાગ્યભાગ્યની ઉન્નતિ, એવી કીર્તિની અતુલ સ્ફુર્તિ, એવી નિરૂપમ સૌમ્ય મૂર્તિ, એવી વ્યાખ્યાનની કલા, એવી સમગ્ર ક્રિયા, એવી ગંભીરતા, અને એવી ધીરતા શ્રીમત્ સોમસુન્દર ગુરુ વિના અન્યત્ર જોવામાં આવી નથી (સો૦ સૌ૦ ૯, ૧૦૭)

ધર્મસિંહ એ નામે બાન્ધવો ભીમ નામે ભાઈ હતા. દેવરાજે બાઇઓની અનુમતિથી ઉત્સવપૂર્વક ૪૪૦ સોમસુંદરસૂરિને મુનિસુંદર વાચકને સૂરિપદ અપાવ્યું. પછી દેવરાજે સંઘપતિ થઈને મુનિસુંદરસૂરિ સાથે શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રા કરી. ઈડરદુર્ગ (ઈડર)માં રાજા રણમલના પુત્ર પુંજરાજને (રા. સં. ૧૪૮૪) શ્રીગિરિ... માન્ય કર્યું હતું. તે ગામ... ૪૪૧ ... ગોવિંદ નામનો સંઘપતિ (શ્રાદ્ધ, વણિક) હતો કે જેણે તારંગા (તારંગા) ગિરિપર રાજા કુમારપાલના કરાવેલ વિહારનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેમાં ... (બાવડ) સ્થપાવ્યા અને રત્નો ... હતા. તેણે ... ઉત્સવપૂર્વક જયચંદ્ર નામના વાચકને સોમસુંદ... સૂરિપદ અપાવ્યું. પછી તે ગોવિંદ સાધુએ સંઘપતિ થઈ શત્રુંજય અને ગિરનારની, તથા સોપારક

---

૪૪૦ સોમસુંદરસૂરિ માટે જુઓ મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી સં. ૧૪૬૬, ચારિત્રરત્નગણિકૃત ચિત્રકૂટ મહાવીરપ્રાસાદપ્રશસ્તિ સં. ૧૪૯૫, પ્રતિષ્ઠાસોમકૃત સોમસૌભાગ્ય સં. ૧૫૨૪, સોમચારિત્રગણિકૃત ગુરુગુણરત્નાકર સં. ૧૫૪૧, સોમસુંદરસૂરિ એ નામનો મુનિ ચતુરવિજયનો લેખ વીરશાસનનો પર્યુષણ અંક સં. ૧૯૮૧, દેવકુલપાટક (પૃ. ૭) વગેરે.

૪૪૧ ઇડરના રણમલ્લનૃપના રાજ્યમાં વત્સરાજ તે ઓસવાલ (ઓસવાલ) કુલનો સંઘાધિપ અને રાજ્યમાં રાજા જેવો માનવાળો કુબેર જેવો ધનવાન, અન્ય સ્ત્રીનો ત્યાગી શીલવાન, દુકાળમાં સત્રાગાર કરાવનાર હતો અને તેને રાણી નામથી ચાર પુત્રો થયા ૧ ગોવિંદ સંઘાધિપ કે જેણે આદિનાથનો ઉંચો પ્રાસાદ ઇડરમાં કરાવ્યો ૨ વીસલ, ૩ અકરસિંહ, ૪ હીરો. તે પૈકી વીસલ દેવકુલપાટકમાં વસી મેવાડના શ્રી લક્ષ (લાખા) રાજાનો માન્ય પુણ્યશાલી સંઘાધિપ થયો. તે યાત્રા અને જિનવિહાર કરી કરાવી દુર્ભિક્ષને જીતનારો, અન્ય સ્ત્રીથી વિરક્ત હતો અને મેવાડના સચિવ રામદેવની મેલાદે પત્નીથી થયેલ પુત્રી શીલવતી ખીમાઈ નામની સ્ત્રી પરણ્યો હતો. તેનાથી બે પુત્ર નામે ધીર અને ચંપક અને એક પુત્રી નામે ધર્મિણિ થયેલ હતા (ક્રિયારત્નસમુચ્ચયના સં. ૧૪૬૮ ના લેખન સમયની પ્રશસ્તિ પી. ૬, ૧૭, ૧૯) આ વીસલે ક્રિયારત્નસમુચ્ચયની દશ ઉત્તમ પ્રતો લખાવી હતી એમ તેના કર્તા ગુણરત્નસૂરિ તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે.

ગુણરાજ સઘપતિ થઇ અહિમ્મદપાતશાહ પાસેથી ઘણા માણસો સાથેનો કબાહિ વિગેરે ગજપોશાક મેળવી દારગતિ (ગવળી), સુભટો અને ઘોડેસ્વારો લઈ તીર્થયાત્રા કરવા માટેનું બાદશાહનુ ફરમાન લઇ વિરમગામ, ધધુકા, વલભીપુર થઇ શત્રુંજયની યાત્રા સૂરિ સાથે કરી ૧૬૫ મધુમતિ (મહુવા) આવી સૂરિ પાસે જિનસુદર વાચકને સૂરિપદ અપાવ્યુ ત્યાથી દેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ), મ ગલપુર (માંગરોળ), જીર્ણદુર્ગ (જુનાગઢ) આવી ગિરનારની યાત્રા કરી ગુણરાજ પાછો સ્વનગર કર્ણાવતી આવ્યો પછી દેવકુલપાટકમા પુન સોમસુદરસૂરિ (ત્રીજી વખત) આવ્યા ત્યા લાખા રાજા (સ ૧૪૩૯–સ ૧૪૭૫) ના માન્ય એવા વીસલને ખીમાઇ નામની સ્ત્રીથી ધીર અને ચપક નામના પુત્રો હતા આચાર્યે વિશાલરાજને વાચક પદ આપ્યુ ને તેનો ઉત્સવ વીસલે કર્યો ચિત્રકુટ (ચિતોડ)મા વીસલે શ્રેયાસનાથનો વિહાર કરાવ્યો હતો વીસલના સ્વર્ગવાસ પછી તેની સ્ત્રી અને રામદેવની પુત્રી ખીતિ-ખીમાઈએ અને પુત્ર ચપકે ૯૩ આગળ પ્રમાણ અર્હતબિંબ (પાર્શ્વનાથનું–'ગુરુ ગુણરત્નાકર' પૃ ૧૨) ઘડાવી બીજા બે કાર્યોત્સર્ગસ્થ બિંબ સહિત ચૈત્યમા સ્થાપિત કર્યું અને તેનું 'મનોરથ કલ્પદ્રુમ' એવુ નામ આપ્યુ, તેમા સોમસુદર આચાર્યે પ્રતિષ્ઠા કરી[૪૪૫] વળી ચપકે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક જિનકીર્તિ વાચકને સૂરિપદ અને બીજા કેટલાક મુનિઓને પડિતપદ અને કેટલાકને મુનિદીક્ષા આપી રાણપુરના ધરણ નામના સઘપતિના આગ્રહથી આચાર્ય રાણપુર (રાણકપુર–સાદડી પાસે, અમદાવાદથી ૩૦ ગાઉ દૂર) ગયા ને ત્યા ૮૪ સ્તભવાળી ધરણે બધાવેલી પૌષધશાળામા ઉતર્યા ધરણ કે

૪૪૫ આ મદિર વર્તમાનમા વિદ્યમાન નથી દેવકુલપાટકમા સ ૧૪૮૫ મા ઉક્ત ખીમાઇએ પોતાના પુત્ર સા ધીરા દીપા દાસા આદિ સાથે નદીશ્વરપટ્ટ કરાવેલો તે સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરીને તપાશ્રી સુપાર્શ્વદેવ પ્રાસાદમા સ્થાપિત કર્યો, અને સ ૧૪૯૪ મા ઉક્ત ધીરા પત્ની સા૦ રાજ રત્નાદે પુત્રી માલ્હણદેએ કરાવેલ આદિજિનની તે સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી એવા બે લેખો હાલમા મળી આવે છે જુઓ–'દેવકુલપાટક' પૃ ૧૨

દેનવરદેવા નો તે ગુજરાતના બર્ગ આગે ગીરાવી, પછી તે

મા અને તેમને મુનિગણ ગામે સ ૧૪૧૫મા પાદ પર આપ્યુ સ ૧૪૬૮ ના દુકાળમા ગુજરાતે વગર કરવેરા જનોનું ગુજરાન કર્યું સ. ૧૪૭૩ મા ચોપાગની તીર્થયાત્રા કરી, ૧૨ હજારની, અને આબુ (આબુ) ની દેવશાળા કરી પાછી દાન દેવાના મંદિર સોમસુંદરસૂરિને આદેશ ઈડરના દાનના દુકાળમાં [illegible] ગોઠ વિમલ-વસહીની ચાયા સુ ૧૪૭૭ [illegible] આબુની પુરી (અચલ) મા [illegible] પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર જિન [illegible] પ્રતિષ્ઠા કરાવી, પછી દેવગ પર્વતની યાત્રા કરી અને [illegible] ગુજરાતની સોમસુંદરસૂરિ પ્રત્યે અતિભક્તિ હતી, તેને પાંચ પુત્રો હતા [illegible], મહિરાજ, [illegible] અને [illegible] તથા [illegible] જેની [illegible] નામની ભાર્યા હતી મહિરાજ યૌવનમાં મરણ પામ્યો બાદ [illegible] ચિત્રકૂટમા [illegible] અને ત્યાં તે મોટુ ગામધણી [illegible] પામ્યો [illegible] આમાકને ગનાક તથા [illegible] જિનરાજ નામના પુત્ર [illegible] કુંભકર્ણ તેમ સોમસુંદરને ગુણરાજ [illegible] ચિત્રકૂટ પર મોકલ રાજાના આદેશથી તે રાજાનો [illegible] પ્રસાદ પામી કીર્તિસ્તંભ પાસેના પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો કે જે ઉચા મંડપો તથા દેવકુલિકાઓથી બહુ શોભા પામતો હતો આમાં તેના પુત્ર [illegible] બાલને તેના માર્ગમા દેખરેખ રાખવા રોક્યો હતો તે તૈયાર થયા પછી ગુણરાજના પાંચ પુત્રોએ વર્ધમાન જિનની નવીન પ્રતિમા સ્થાપી અને તેની સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી સ ૧૪૮૫ મા (પ્રતિષ્ઠા પહેલા ગુણરાજનો સ્વર્ગવાસ થયો લાગે છે) જે કીર્તિસ્તંભ ઉપર જણાવ્યો છે તે [illegible] પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) સંઘવી ગુણરાજે આ પ્રાસાદની દક્ષિણે બંધાવ્યો હતો, (ઓઝાજી કહે છે કે સાત ભૂમિવાળો જૈન કીર્તિસ્તંભ દિગંબર સંપ્રદાયના બઘેરવાલ મહાજન સા નાયના પુત્ર જીજાએ વિ સ ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા બનાવ્યો હતો રા૦ ઈ ૧, પૃ ઉપર આ વાત બરાબર લાગતી નથી, કારણ કે તે સપ્રમાણ નથી) અને આ પ્રાસાદ મૂળ ચિત્રકૂટમા વસતા ઉકેશ (ઓસવાલ) વંશના તેજાના પુત્ર ચાચાએ કીર્તિસ્તંભની ઉત્તરે બંધાવ્યો હતો ચિત્રકૂટના આ મહાવીરપ્રાસાદની પ્રશસ્તિ ચારિત્રરત્ન ગણિએ સ ૧૪૯૫મા રચી, કે જેમાથી ઉપરનુ લીધુ છે તે આખી પ્રશસ્તિ રો એ જ પુ ૩૩ ન ૬૩ સન ૧૯૦૮ પૃ ૪૨ થી ૬૦ માં દેવધર ભંડારકરે પ્રકટ કરાવી છે

ને પ્રેમ ... દેવ ... મંદિર ... ૧૪૯૬ માં ... જો
... તેને ... ઉપદેશથી ... સિ ... ... વિહાર
... ... સા ... ... મા,
... મૂર્તિઓ, ... મંદિર ... ... , પુતળીઓ આદિ
... ... બાજુ ... ... શિલાઓ ... ... તેનું નામ
'ત્રૈલોક્યદીપક' આપ્યું તેમાં ... પ્રતિમા ચૌમુખ
બેસાડી તેની સોમસુંદરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (નં. ૧૪૯૬) ... ને
... ... આપ્યું

૪૪૬ સં. ૧૪૯૬ રાણપુરના જૈન મંદિરનો શિલાલેખ-ભાવનગર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ પૃ. ૧૧૪, લેખાંક ૩૦૭ નિ. ૨, તેમાં જણાવેલ છે કે સં. ૧૪૯૬ વર્ષમાં શ્રીકુંભ (રાણાના ગામોની રાજધાની) ના રાણા શિરોમણિ કુંભકર્ણ પૃથ્વીપતિ પ્રતાપવાન્ ... નામના વિદ્યમાન રાજ્યે તેના પ્રસાદપાત્ર ... કે જેણે અહમદ. સુરત્રાણના આપેલા ફુરમાણવાળા સાધુશ્રી ગુણરાજ સંઘપતિનું આશ્ચર્ય કરી આશ્ચર્યકારી દેવાલયના આડંબર પુરઃસર શ્રી શત્રુંજયાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી હતી અજાહરી (અજારી) પીંડરવાટક (પીંડવાડા-બંને સિરોહીરાજ્યમાં) સાલેરા (ઉદેપુર રાજ્યમાં) આદિ બહુ સ્થાનોમાં નવીન જૈનવિહાર અને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા ના વિષમસમયે સત્રાગાર (સદાવ્રત) નાના પ્રકારના પરોપકારથી શ્રી સંઘના સત્કાર આદિ અગણ્ય પુણ્યના કાર્યો કરી મનુષ્યજન્મ સફલ કરેલ હતો અને જે પ્રાગ્વાટ સં. માંગણ સુત સં. કુરપાલનો ભાર્યા કામલદેથી થયેલ પુત્ર હતો, તેણે મોટાભાઇ રત્ના તેની ભાર્યા રત્નાદેથી થયેલ પુત્રો સં. લાખા મજા સોના સાલિગ તેમજ પોતાની ભાર્યા સં. ધારલદેથી થયેલ પુત્ર જાજા જાવડ આદિ વર્દ્ધમાન સંતાનયુક્ત થઈ ઉક્ત રાણા કુંભકર્ણના વસાવેલા રાણપુર નગરમાં તેનાજ સુપ્રસાદ અને આદેશથી 'ત્રૈલોક્યદીપક' નામનો શ્રી ચતુર્મુખ યુગાદીશ્વર વિહાર કરાવ્યો અને બૃહત્તપાગચ્છે શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી તેમાં સૂત્રધાર દેપાક હતો આ મંદિરના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ ડી. આર. ભંડારકરનો લેખ આર્કી. સર્વે ઇંડિયા સન ૧૯૦૭-૦૮ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ. ઉક્ત ધરણાકના જ્યેષ્ઠભ્રાતા રત્નસિંહના પુત્ર સાલિગના પુત્ર સહસા કે જેને માલવાના બાદશાહે ધર્માધિક ધીસખાઓમાં (મંત્રીઓમાં) અગ્રણી કર્યો હતો તેણે સુમતિસુંદરસૂરિનો ઉપદેશ ધારી લક્ષ (?) નામના રાજાની અનુમતિ

થયો હતો પાટણ અને ખભાતના ગ્રથોનુ કાગળોપરનું સરકરણ ગૂજરાતમા તપાગચ્છના આચાર્ય દેવસુદર અને સોમસુન્દર સૂરિની મડળીએ કર્યું, અને રાજપુતાનામા જેસલમેરના શાસ્ત્રોનો સમુદ્ધાર ખરતરગચ્છના અધિપતિ જિનભદ્રસૂરિની મડળીએ કર્યો હતો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે આ સમયમા પુસ્તકોદ્ધારના કાર્યનો પ્રવાહ અતિ તીવ્રવેગથી વહેવા લાગ્યો હતો આ ૧૫ મી શતાબ્દીના મધ્ય અને અતમા કઇ લાખો પ્રતિઓ લખાઇ હશે તેવા ઉલ્લેખો પૈકીમા મ ૧૪૭૨મા ખભાતના મોઢ જ્ઞાતિના પર્વત[૪૪૮] નામના શેઠે જૈનોના ૧૧ મુખ્ય અગો-આગમો મોટો ખર્ચ કરી સોમસુદર સૂરિદ્વારા લખાવ્યા હતા મડલિક નામના સાડેરાના રહેવાસી પોરવાડ જૈને જયાનદસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પુસ્તકોનુ લેખન કરાવ્યુ[૪૪૯]

૬૭૦ આ સમયમા તાડપત્રપર લખાયેલી પૈકી ઉપલબ્ધ પ્રતો નીચેની છે-સ ૧૪૫૮મા સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમારપાન પ્રતિબોધ-

૪૪૮ પર્વત અને તેના મોટાભાઇ કાન્હે સ ૧૪૬૮ અને તે પછીના બે વર્ષોમા પડેલા દુકાળમા પોતાના ધનથી જઘન્ય મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારના સત્રાગાર-દાનશાળા માડી હતી તથા શત્રુજય ગિરનાર આબુ જીરાપલ્લિપાર્શ્વનાથ (જીરાવલા) આદિ અનેક તીર્થક્ષેત્રોમા તથા અન્ય સત્કાર્યોમા ઘણુ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતુ જુઓ જૈન શ્વે કૉ હેરલ્ડ ઑગસ્ટ-સપ્ટેબર ૧૯૧૩ નો સયુક્ત અક પૃ ૪૨૮-૪૩૨ 'એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ.'

૪૪૯ પેથડ(જુઓ પારા ૬૨૪)ના પ્રપૌત્ર મડલિકે ગિરનાર આબુ આદિતીર્થોમા ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તથા અનેક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી તે અનેક રાજાઓને માનીતો હતો વિ સ ૧૪૬૮ના દુકાળ વખતે લોકોને અન્નાદિ આપી મદદ કરી સ ૧૪૭૭મા શત્રુંજય આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરી અને જયાનદસૂરિના ઉપદેશથી ગ્રથલેખન સઘભક્તિ આદિ ધર્મકૃત્યો કર્યા-જુઓ મુનિ પુણ્યવિજયનો લેખ 'એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ'-પુરાતત્ત્વ પુ ૧-૧

પ્રસિદ્ધ સોમસુંદર સૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી ત્યાં ઉંચા શિખરથી વીરાજતો જૈનપ્રાસાદ બંધાવ્યો કે જેમાં શ્રી રાજહંસ વિબુધે (ઉપાધ્યાયે) પ્રતિષ્ઠા કરી આ સૂરિના અનેક વિદ્વાન્ સમૃદ્ધ શ્રાવકો હતા આ સૂરિ સં ૧૪૯૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા ''

૬૬૭ વિશેષમાં આ યુગમાં ખાસ ભવ્ય અને કલાકૌશલ્યવાળાં મંદિરો માટેના સ્થળો ગૂજરાતની સીમાપાર અને આસપાસ પણ શોધાયા જેમ નગરના સં ૧૪૭૩ માં ત્યાંના ધર્મપ્રેમી રાજા લક્ષ્મણના નામથી 'લક્ષ્મણવિહાર' નામનું પાર્શ્વજિનાલય ખ૦ જિનવર્દ્ધનસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું રાણપુરનું મંદિર સં ૧૪૯૬ માં ધરણાશાએ કરેલું તે ઉપર કહેવાઇ ગયું છે

૬૬૮ આ જ સમયમાં અહમદશાહ બીજાએ અમદાવાદમાં જુમામસીદ બંધાવી કે જે ત્યાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે એવી છે 'આ બંને મકાનો (આ મસ્જિદ અને ઉક્ત રાણકપુર મંદિર) સમકાલીન હોવા છતાં એ જૈનમંદિર આ મસીદના કરતા વધારે સારું અને ભવ્ય લાગે છે, કારણ કે તેમાં ખરેખરી કળા છે'[447]

૬૬૯ જૈન સાધુઓએ પુસ્તકોનું લખાવવું અને સંઘરવું ખાસ આવશ્યક ગણીને તે માટે બહુ ભગીરથ પ્રયાસ સેવ્યો છે પહેલાં ઘણું કરી તાડપત્રો પર જ ગ્રંથો લખવાની પ્રથા હતી, પરંતુ આ સમયમાં તે પ્રથામાં ઘણો મોટો ફેરફાર થયો આ વખતે કાં તો તાડપત્રોની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થઈ ગઇ હોય, યા તો કાગળોની પ્રવૃત્તિ વિશેષ વધી ગઇ હોય–ગમે તે હો, પરંતુ આ અરસામાં તાડપત્રોપર લખવું એકદમ પ્રાય બંધ થયું અને તેનું સ્થાન કાગળોએ લીધું તાડપત્રપર જેટલા જૂના ગ્રંથ લખાયા હતા તે સર્વની નકલ આ સમયમાં કાગળ પર કરવામાં આવી હતી ગૂજરાત અને રાજપૂતાનાના પ્રસિદ્ધ ભંડારોની તાડપ્રતોનો આ એક જ સમયમાં એકી સાથે જીર્ણોદ્ધાર

૪૪૭ રા ગજાનન પાઠકનો લેખ નામે 'ગુજરાતનું સ્થાપત્ય'–સુરત ગૂ સા પરિષદ્‌નો અહેવાલ

હેમકુમારગણિને ભણાવીયમા (પા ભા), સં ૧૪૮૬મા સ્વાનાગ પગની અજયદેવની વૃત્તિ (જે ૪૦), ૧૪૮૭ના આવશ્યકચૂર્ણિ (જે ૩૬), ને ૧૪૮૮મા વિશેષાવશ્યક વૃત્તિનો પ્રથમ ખડ (જે ૩૭), લઘુકલ્પભાષ્ય (જે ૪૧), આપપનિક અને જબુદ્વીપ પગની વૃત્તિઓ (જે ૪૩), મલયગિરિકૃત નદિટીકા (જે ૧૩), અગવિદ્યા (જે ૧૫), અભયદેવકૃત ભગવતી વૃત્તિ (જે ૪૮), ચદ્રપ્રજ્ઞપ્તિટીકા ભણાવીયમા (જે ૨૩), ને ૧૪૮૯મા હરિભદ્રી જીવાભિગમ લઘુ-વૃત્તિ-જબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ અને તે પગની ચૂર્ણિ (જે ૩૩), ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ (જે ૩૪), દશવૈકાલિક ચૂર્ણિ (જે ૩૪), પિંડનિર્યુક્તિ-લઘુવૃત્તિ અને તેપગની મલયગિરિ વૃત્તિ (જે ૩૯), જીવાભિગમ-વૃત્તિ, બૃહત્કલ્પવૃત્તિનો તૃતીયખડ (જે ૪૨), ભણાવીયમા આવશ્યક પર હરિભદ્રકૃત ટીકા (જે ૯), ન્યાયાવતારવૃત્તિ ટિપ્પણ (જે ૪), સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા ભણાવીયમા (જે ૨૪), સં ૧૪૯૦ મા ખ જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી હેમચદ્ર કૃત છદોનુશાસનવૃત્તિ (જે ૮), વ્યવહારચૂર્ણિ (જે ૧૯), વ્યવહાર પર મલયગિરિની વૃત્તિનો દ્વિતીયખડ (જે ૩૬), બૃહત્કલ્પવૃત્તિનો દ્વિતીય ખડ (જે ૪૨), દશાશ્રુતસ્કધ ચૂર્ણિ નિર્યુક્તિ, પચકલ્પભાષ્યની ચૂર્ણિ (જે ૪૨) વ્યવહારભાષ્ય અને દશાશ્રુતસ્કધ નિર્યુક્તિ વૃત્તિ(?) (જે ૪૩), ન્યાયપ્રવેશપજિકા (જે ૩૧), ૧૪૯૧મા સ્તભતીર્થે જિનભદ્રસૂરિના કોશ માટે ઉત્તરાધ્યયન ટીકા (જે ૧૨), શાંત્યાચાર્યકૃત ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિ (જે ૩૮), સં ૧૪૯૨મા શાંત્યાચાર્યકૃત આચારાગ વૃત્તિ (જે ૪૨) અને સં ૧૪૯૩મા સ્તભતીર્થે જિનભદ્રસૂરિના કોશ માટે સર્વસિદ્ધાત વિષમપદ પર્યાય (જે ૨૩), વગેરે

૬૭૧ પ્રાય આ સોમસુદરના સમયમા ઇડરમા દિગબરી ભટ્ટારકોની ગાદી સ્થપાઇ અને ત્યાર પછી સોઝીત્રામા પણ થઇ

ઉત્તમકુમારચરિત્ર (પી ૧, ન ૨૪૪), શીલપર શ્રીપાલગોપાલકથા (વિ ન ૧૭૬૧ પ્ર આત્માનંદ જય ગ્ર ડભોઈ), ચંપક શ્રેષ્ઠી કથા, પંચજિનસ્તવ, સં ૧૪૯૭ માં ધન્યકુમારચરિત્ર-દાનકલ્પદ્રુમ ૪૫૧ (ગુ ન ૧૪-૬), સં ૧૪૯૮ (મનુનંદાશ્રક વર્ષે ?) માં શ્રાદ્ધગુણસંગ્રહ (બુહ્ ૬ ન ૬૭૫) રચ્યાં.

૬૭૯ પાંચમા શિષ્ય રત્નશેખરસૂરિએ 'બાલપણમાં પણ દક્ષિણ દિશાના (મેદપુર આદિના-ગુરુગુણ રત્નાકર કાવ્ય પૃ ૧૭) વાદીઓને જીત્યા હતા' અને ષડાવશ્યકવૃત્તિ, શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્રપર વૃત્તિ નામે અર્થદીપિકા સં ૧૪૯૬ માં કે જેને લક્ષ્મીભદ્રગણિએ શોધી હતી (ભા ૪, ૪૬૪ પ્ર દે લા ન ૪૮), શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તિ-વિધિ કૌમુદી નામની વૃત્તિ સં ૧૫૦૬ માં (પ્ર આ સભા ન ૪૮ ગૂ ભા 'જૈનગ્રંથાવલી ન ૩), આચારપ્રદીપ ૪૦૬૫ શ્લોક પ્રમાણ સં ૧૫૧૬ માં (ભા ૬, ૪૦ પ્ર દે લા ન ૭૧) કે જેમાં જિનહંસગણિએ શોધન લેખનાદિમાં સહાય કરી હતી, તે અન્યકર્તાના કહેવા પ્રમાણે હૈમવ્યાકરણ પર અવચૂરિ, પ્રબોધચંદ્રોદય વૃત્તિ આદિ ગ્રંથ રચ્યા. તેને સ્તંભતીર્થમાં બાંબી નામના દ્વિજભટ્ટે 'બાલસરસ્વતી' નામનું બિરૂદ આપ્યું હતું (ધર્મસાગર ગુર્વાવલી શ્લોક ૫) પોતે પોતાને મુનિસુંદર સૂરિના પણ શિષ્ય કહાવે છે (શ્રાદ્ધવિધિપ્રશસ્તિમાં)

૬૮૦ સોમસુંદરના સમર્થ શિષ્ય પ્રશિષ્યાદિના સમુદાયમાં [illegible] નામગચ્છ શુભરત્ન, સોમદેવ, સોમજય, [illegible] જિનમંડન [illegible] સત્યશેખર, હેમહંસ, પુણ્ય[illegible] [illegible] અને ચારિત્રરાજ કે જેમણે [illegible] શ્રુતશેખર, વીરશેખર, સોમશેખર, જ્ઞાન[illegible] હર્ષભૂષણ, હર્ષવીર,

૪૫૧ [illegible] મધ્યમાં ત૦ જ્ઞાનસાગર [illegible] (વિ ન ૧૩૯૨).

ગણિની ટીકા પર આધાર રાખી અવચૂર્ણિ (ડી૦ ભાવ), તથા તે વખતમાં દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત કર્મગ્રંથો પર અવચૂરિઓ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ચતુઃશરણ, સંસ્તારક અને ભક્તપરિજ્ઞા એ ચાર પયન્ના-પ્રકીર્ણકો પર અવચૂરિઓ તેમજ સોમતિલકના ક્ષેત્રસમાસ પર (પી ૬, ૪૨) અવચૂરિ, નવતત્ત્વ પર અવચૂરિ (વે નં ૧૬૭૨) રચી અને વા-ગોનિકાદિ પ્રમાણ-અંગવ્યવસ્થાન નિરાકરણ (બુદ્ ૮, નં ૩૯૮) રચ્યું વળી ઓઘ નિર્યુક્તિનો ઉદ્ધાર કર્યો વળી તેમના બે મહાન્ ગ્રંથો એક વ્યાકરણ પર અને બીજો દર્શન ગ્રંથ પર છે તેના નામ ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય (પી ૬, ૧૭ ને ૧૯, પ્ર ૫ મ નં ૧૦) અને હરિભદ્રકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચય પર તર્કરહસ્ય દીપિકા નામની ટીકા છે ક્રિયારત્ન-સમુચ્ચય તે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાંથી બહુ ઉપયોગી ધાતુઓ લઈ તેના દશગણના ગણવાર રૂપો સહિત નવેસર તેની રીતે આપીને સં. ૧૪૬૬ મા સ્વગુરુ દેવસુન્દરસૂરિના નિદેશથી રચ્યો છે૪૫૦ અને ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય પરની ટીકામાં બૌદ્ધ તાર્કિકો નામે શૌદ્ધોદનિ, ધર્મોત્તરાચાર્ય, ધર્મકીર્તિ, પ્રજ્ઞાકર, દિઙ્નાગ આદિ, તથા પુરાણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારો જેવા કે અક્ષપાદ, વાત્સ્યાયન, ઉદ્યોતકર, વાચસ્પતિ, ઉદયન, શ્રીકંઠ, અભયતિલકોપાધ્યાય, જયન્ત આદિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (પ્ર ડા સ્વાલિ સંશોધિત બિ૦ ઈ મા, તથા જૈ આ સભા, વે નં ૧૬૬૭ ૬૯)

૬૭૩ સોમસુન્દરસૂરિના વિદ્વાન્ શિષ્યોનો પરિવાર મોટો હતો પોતાના તેમજ પોતાના ગુરુના શિષ્યો પૈકી અનેકને તેમણે પોતે આચાર્યપદ આપ્યા હતા તેમના શિષ્યો જબરા લેખકો, ઉપદેશકો, વાદીઓ અને ગ્રંથકારો હતા

૪૫૦ આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે ઇલદુર્ગ (ઇડર)ના રાજાના માન્ય એવા વાછા નામના સંઘપતિના પુત્ર સાધુ વીસલે આની પ્રથમની દશ પ્રતિઓ લખાવરાવી (જુઓ ટિપ્પણ ૪૪૧) આ ગ્રંથકર્તાના પ્રતિષ્ઠા-લેખો સં ૧૪૬૯ના માટે જુઓ બુ ૧, ૧૨૦૧, બુ ૨, ૧૨૦

નામ-વિક્રમાદિત્યની ઉત્પત્તિ, રાજ્યપ્રાપ્તિ, સુવર્ણપુરૂષલાભ, પંચદંડછત્રપ્રાપ્તિ, દ્વાદશાવર્તવન્દનકફલસૂચક કૌતુક નયવીક્ષિ, દેવપૂજાફલસૂચક સ્ત્રી રાજ્યગમન, વિક્રમપ્રતિબોધ, જિનધર્મપ્રભાવસૂચક હંસાવલી વિવાહ, વિનયપ્રભાવ, નમસ્કારપ્રભાવ, સત્ત્વાધિક કથા કોશ, દાન ધર્મપ્રભાવ, સ્વર્ગારોહણ અને છેલ્લો સર્ગ સિંહાસન દ્વાત્રિંશત્કથા (બત્રીસ પુતળીઓની કથા) થી યુક્ત છે લોકકથાસાહિત્યમાં વિક્રમાદિત્ય રાજા પ્રધાનપદ ભોગવે છે તેથી આ તે સાહિત્યનો વિશાલ ગ્રંથ છે [૪૫૨]

૬૮૪ સં ૧૪૭૪ માં પૌર્ણમિક ગચ્છના (ગુણસાગરસૂરિ શિ૦) ગુણસમુદ્રસૂરિએ[૪૫૩] સંયમસિંહ ગણિના આગ્રહથી જિનદત્તકથા (વિ નં ૧૭૨૦), સં ૧૪૭૫ માં તાડપત્રપર અજ્ઞાતકર્તાકૃત કુમારપાલપ્રબંધ લખાયો (પા સૂચિ નં ૧૬)

૬૮૫ સં ૧૪૮૦ માં ત (મુનિસુંદરસૂરિ-હર્ષસેન શિ૦) હર્ષભૂષણે શ્રાદ્ધવિધિવિનિશ્ચય (કા વડો નં ૧૦૧૬), અને અંચલમતદલન (પી. ૨, નં ૩૬૦), તથા સં ૧૪૮૬ માં પર્યુષણાવિચાર રચ્યા પોતાના ગુરૂ તરીકે હર્ષસેન જણાવવા ઉપરાંત સોમસુંદરસૂરિ અને મુનિસુંદરસૂરિ તેમજ મહિમચંદ્ર, જયચંદ્ર, ભુવનસુંદર અને જિનસુંદરસૂરિને પણ જણાવે છે (કા વડો નં ૨૯૪૯) તે જિનસુંદરે (સોમસુંદરસૂરિ શિષ્યે) સં ૧૪૮૩ માં દીપાલિકા કલ્પ (કા વડો નં ૧૦૧૫, લીં) રચ્યો

---

૪૫૨ આ ગ્રંથની કર્તાના સમય લગભગ લખાયેલી બે પ્રતો મળે છે—એક તો સં ૧૪૮૨ માં મેદપાટ-મેવાડમાં રાજા કુંભકર્ણના રાજ્યમાં ચેલગ્રામમાં કાસદ્રહ ગચ્છના દેવચંદ્રસૂરિ (કર્તાના ગુરૂ) ના શિષ્ય ઉદ્યોતનસૂરિના પટ્ટધર શિષ્ય સિંહદત્તસૂરિએ પોતાના વાચનાર્થે વાચનાચાર્ય શીલસુંદર પાસે લખાવી તે (વે૦ નં ૧૭૭૩) અને બીજી તેજ સિંહદત્તસૂરિએ તેજ ગચ્છના સમયમાં મહીતિલક પાસે સં ૧૪૯૬ માં લખાવી તે (લીં.)

૪૫૩ આ સૂરિના સં. ૧૫૧૧ આદિના પ્રતિમા લેખ માટે જુઓ બુ ૨, ૧૩૮ અને ૩૭૭, બુ ૧, ૪૨૫-૭૨૮ અને ૧૦૧૭

વિજયશેખર, અમરનુંદર, લક્ષ્મીભદ્ર, ગિરદેવ, રત્નપ્રભ, શીલભદ્ર, નદિધર્મ, શાંતિચંદ્ર, કે જેમણે શાંતિનાથનું સ્મરણ કરી વીરપ્રભુએ કરેલા તપ જેવું ઉગ્ર તપ કર્યું હતું, તપસ્વી વિનયસેન, હર્ષસેન, હર્ષસિંહ આદિ વાચક-ઉપાધ્યાયો પંડિતો હતા.

૬૮૧ ઉક્ત આ અંચલગચ્છના મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય માણિક્યસુંદરે ચતુઃપર્વી ચમ્પૂ, શ્રીધરચારિત્ર સં ૧૪૬૩માં (કા છાણી), શુકરાજ કથા (ભા ૧, ન ૮૩ પ્ર હંસવિજય જૈન ફ્રી ગ્રંથમાલા નં. ૨૦), (ચંદ્રધવલ) ધર્મદત્ત કથાનક (બુહ્ ૩, ન ૧૬૦ કા છાણી, રીપોર્ટ, ૧૮૭૨-૭૩ ન ૧૬૦, વે૦ ન ૧૭૪૪), અને ગુણવર્મ ચરિત્ર સં ૧૪૮૪માં (કા છાણી, બુહ્ ૪ ન ૨૪૧, ખેડા ભં) રચ્યાં તે ઉપરાંત ગૂર્જરાતના રાજા ગાંખની સભામાં (સંભળાવો તે તે પ્રશસ્તિ ડાગરદ્ય नरेश्वरस्य पुरतोऽप्यूचे) ૪ સર્ગમાં મલયગિરિ મલયસુંદરી ચરિત (કા છાણી, પી ૧ ૧ ૩૧૩) રચ્યું હતું. ગૂર્જરાતી ગદ્યમાં તેણે રચેલા પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર સંબંધી હવે પછી જણાવાશે.

૬૮૨ આ મેરુતુંગસૂરિના બીજા શિષ્ય નામે માણિક્યશેખરસૂરિ થયા તેમણે કલ્પનિર્યુક્તિ પર અવચૂરિ (બુહ્ ૭ ન ૧૯) અને આવશ્યક નિર્યુક્તિ દીપિકા (બુહ્ ૮ ન ૩૭૩) રચી આ બીજા ગ્રંથમાં પોતાના અન્ય ગ્રંથોનાં નામ આપ્યાં છે કે પિંડનિર્યુક્તિ દીપિકા, (બુહ્ ૮ ન ૩૮૯), ઓઘનિર્યુક્તિ દીપિકા, દશવૈકાલિક દીપિકા, ઉત્તરાધ્યયન દીપિકા, આચારાંગ દીપિકા અને નવતત્ત્વવિવરણ ને જણાવ્યું છે કે એકકર્તૃત્વથી આ સર્વે સહોદર રૂપ છે (एककर्तृतया अथवा अमी अस्या सहोदरा)

૬૮૩ સં ૧૪૭૧ માં નાડપત્રપર લખાયેલી નમિસાધુકૃત રુદ્રટાલંકાર ટિપ્પન અને તાત્પર્યપરિશુદ્ધિની પ્રતો ભા ઈ માં છે. આ વર્ષ આસપાસ કાસદ્રહ ગચ્છના દેવચંદ્રસૂરિ શિષ્ય દેવમૂર્તિ ઉપાધ્યાયે વિક્રમચરિત નામનો ગ્રંથ રચ્યો તેમાં ૧૪ સર્ગ છે તેના

मगनलाल हकीसिंग सन १९०९) अने स १५१८ मा शत्रुंजय कल्पवृत्तिनी रचना करी वळी तेमणे अभिधान चिंतामणीने अनुसरी ऊणादिनाममाला (सागर भ पाटण) बनावी प्रभावक कथामा पोताना गुरुभ्राताओ-मुनिसुंदरसूरिना शिष्योना नाम आपे छे के-विशालराज, रत्नशेखर, उदयनन्दि, चारित्ररत्न, लक्ष्मी सागर अने सोमदेव ऐतिहासिक ग्रथोमा प्रबधनी गरज सारे एवा ग्रथो आ युगमा मुनिसुदरकृत गुर्वावली उपरात रचाया छे

६८९ ऐतिहासिक ग्रथोमा स १४९२ मा सोमसुदरसूरि शि० जिनमडने कुमारपालप्रबध रच्यो तेमा तेणे कुमारपाल आदिनी हकीकतो बहु काळजी राखी एकठी करी छे (वे न १७०८-९, पी १ ८२, की १७७ प्र आ सभा न ३४ सने १९७१) आ कविए स. १४९८मा वळी श्राद्धगुणसग्रह-विवरण (मिन ८, २३३ प्र आ सभा) अने धर्मपरीक्षा (प्र. आ सभा न ६७) पण रचेल छे स १४९५मा जिनसुदरसूरिना शिष्य चारित्ररत्न गणिए चित्रकूट (चितोड)ना महावीरस्वामीना मदिरनी प्रशस्ति तरीके महावीर प्रशस्ति-चित्रकूट प्रशस्ति (काथवटे रीο, जुओ टिप्पण न ४४० अने ४४४) रची तेमाथी मळती ऐतिहासिक विगतो प्रकरण पहेलानी टिप्पणमा आपेली छे अने स १४९९मा दानप्रदीप नामनो ग्रथ रची चितोडमाज पूरो कर्यो छे, ने तेमा १२ प्रकाश अने कुल ६६७५ श्लोकप्रमाण छे दानना प्रकारो समजावी दरेक पर कथाओ आपी छे (प्र० आ० सभा न ६६ गू भा आ सभा न ५०) स १४९७मा उक्त जयचद्रसूरि शिष्य जिनहर्ष गणिए चितोडमा वस्तुपाल चरित्र काव्य रच्यु के जेमा वस्तुपालना चरित विषे अनेक विगतवार हकीकतो छे ने वीरधवलना पूर्वजोनु वृत्तान्त छे (गू० भा प्र० ज ध, भा न न १७१ १८७१)

[आ जिनहर्षे प्र. मा रत्नशेखर कथा चितोडमा (पी ४, १२१), स० प्रा मा विंशति स्थानक विचारामृत सग्रह वीरमगाममा

૬૮૬ બૃહત્ (વડ) તપાગચ્છના (રત્નાકરસૂરિની પાટપરંપરાએ અભયસિંહસૂરિ-જયતિલક-રત્નસિંહસૂરિના શિષ્ય) ચારિત્રસુંદર ગણિએ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં સં. ૧૪૮૪ (૭)માં શીલદૂત નામનું ૧૩૧ શ્લોકમાં સુન્દર કાવ્ય રચ્યું (મુદ્રિત ય. ગ્ર. નં. ૩૧ પ્ર૦ ય. ગ્ર. નં. ૧૮) કે જેમાં સ્થૂલિભદ્રે કોશાનામનીને બોધી લીધી તેનું વર્ણન મેઘદૂતના દરેક શ્લોકનું ચોથું ચરણ તે કાવ્યના દરેક શ્લોકના પણ ચોથા ચરણ તરીકે આવે એ રીતની પાદપૂર્તિ-સમસ્યામય કાવ્ય કર્યું છે. વળી તેમણે કુમારપાલ ચરિત મહાકાવ્ય દશસર્ગમાં સોમચંદ્રગણિની સહાયતાથી ૨૦૩૨ શ્લોકમાં રચ્યું (પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૫૭) તેમાં પોતાના વિદ્યાગુરુ તરીકે જયમૂર્તિ પાઠકને જણાવેલ છે. આ ઉપરાંત મહીપાલચરિત, આચારોપદેશ આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

૬૮૭ સં. ૧૪૯૦માં પૂર્ણિમાગચ્છના (અભયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય) રામચંદ્રસૂરિએ દર્ભિકાગ્રામ (ડભોઇ)માં સંસ્કૃત પદ્યબંધ ૩૨ કથા રૂપે વિક્રમચરિત્ર રચ્યું. તેમાં પોતે ક્ષેમંકરગણિએ સંસ્કૃત ગદ્યમાં રચેલી સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા પરથી પોતે તે બનાવેલ છે એમ સ્વીકાર્યું છે. આમાં પણ ૩૨ પુતળીની કથા છે (પ્ર૦ ગૂ૦ ભા૦ રૂ૦ મણિલાલ નભુભાઇનું કરેલું વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી સં. ૧૯૫૧), અને આ જ વર્ષમાં માઘ શુદિ ૧૪ ને દિને તે સૂરિએ સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યમાં ૨૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ પંચદંડાતપત્ર છત્ર પ્રબંધ ખંભાતમાં રચ્યો કે જેમાં પંચદંડની કથા છે (વે૦ નં. ૧૭૪૬, પ્ર૦ ટી૦ હ૦ સન ૧૯૧૨, વેબર નં. ૧૫૪૦ બર્લિન સન ૧૮૭૭).

૬૮૮ આ વર્ષમાં તપા મુનિસુંદરસૂરિ શિ૦ શુભશીલ ગણિએ પણ વિક્રમચરિત્ર (પ્ર૦ હે૦ ગ્ર૦ અમદાવાદ) રચ્યું કે જેમાં વિક્રમ સંબંધીની અનેક હકીકતો આવે છે. તે ઉપરાંત તે કર્તાએ બીજું કથાસાહિત્ય પણ બનાવ્યું—સં. ૧૫૦૪માં પ્રભાવક કથા (ડો૦ ભાવ૦), ૧૫૦૯માં કથાકોશ-અપરનામ ભરતેશ્વર બાહુબલિ વૃત્તિ (પી૦ ૪, ૧૧૦, મિત્ર ૮, ૧૬૩ પ્ર૦ ગૂ૦ ભા૦

સં ૧૫૦૭ માં (પી ૧, ૧૧૨ દે લા. નં ૬૦), પ્રતિક્રમણ વિધિ સં ૧૫૭૫માં, પ્રાય આગમનોભા ગા ૧ ૪૫૧ શ્લોકમા (એકા, ભ) આદિ રચ્યા હતા તેમના ગ્રંથો 'હર્ષાંક' એટલે 'હર્ષ'થી અંકિત હતા]

૬૯૦ સં ૧૪૯૫ માં શ્રે કીર્તિરાજ ઉપાધ્યાયે કાવ્યાભ્યાસ નિમિત્તે ૧૨ સર્ગમાં રચેલ નેમિનાથ મહાકાવ્યની પ્રત મળે છે (મુદ્રિત ય ગ્ર) સં ૧૫૦૦ લગભગ ત (સોમસુંદર સૂરિ-અમરસુંદર શિ૦) ધીરસુંદર ગણિએ હરિભદ્ર હેમચંદ્ર અને જ્ઞાનસાગર-સૂરિઓ વિરચિત ચૂર્ણિઓ પર આધાર રાખી આવશ્યક નિર્યુક્તિ પર અવચૂરિ બનાવી (મોટી ટોળીનો ભ પાલીતાણા)

૬૯૧ સોમસુંદર સૂરિએ પોતે ચઉશરણ પયન્ના પર સંસ્કૃતમાં અવચૂરિ (વેબર નં ૧૮૬૨), અને કલ્યાણાદિ વિવિધ સ્તવો રચ્યા સં ૧૪૯૭ માં અષ્ટાદશ સ્તવી (યુષ્મદસ્મત) રચેલ તેમાં તેમણે સંસ્કૃત સર્વનામ નામે 'યુષ્મત્' અને અસ્મત્'ના જૂદા જૂદા રૂપો બીજા શબ્દો સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ કરે છે તે ૧૮ સ્તોત્રમા (પ્ર જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ય ગ્ર સને ૧૯૦૬) જણાવ્યા છે, તેના પર તેમના શિષ્ય સોમદેવે અવચૂર્ણિ (વે. નં ૧૭૯૫) રચી વળી તેમણે સપ્તતિ પર અવચૂર્ણિ અને આતુરપ્રત્યાખ્યાન પર અવચૂર્ણિ, ભુવનતુંગ સૂરિ (આ મહેન્દ્રસૂરિ શિષ્ય)ની વૃત્તિ-ચૂર્ણિ (કા વડો, ખુદ ૪ નં ૧૨૪) પરથી, રચી (વિવેક ઉદે) આ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષામાં બાળાવબોધ રચ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ હવે પછી થશે.

—ગિરનાર, ચિત્રકૂટ (ચિતોડગઢ), માંડવ્યપુર (મંડોવર) આદિ અનેક સ્થલોમાં તેમના ઉપદેશથી શ્રાવકોએ મોટા મોટા જિનભવનો બંધાવ્યા હતા. અણહિલપુર પાટણ આદિ સ્થાનોમાં વિશાલ પુસ્તકભંડાર સ્થપાવ્યા હતા. મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ), પ્રલ્હાદનપુર (પાલણપુર), તલપાટક આદિ નગરોમાં અનેક જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. પોતાની બુદ્ધિથી અનેકાન્તજય પતાકા જેવા પ્રખર તર્કના ગ્રંથ અને વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય જેવા મહાન્ સિદ્ધાન્ત ગ્રંથ તેમણે અનેક મુનિઓને શીખવ્યા અને તેઓ કર્મપ્રકૃતિ તથા કર્મગ્રંથ જેવા ગહન ગ્રંથોના રહસ્ય પર વિવેચન કરતા. રાઉલવંશી વૈરસિંહ (જેસલમેરનો રાજા કે જેણે સં ૧૪૯૫ માં જેસલમેરમાં પંચાવનપ્રાસાદ લક્ષ્મીકાંત પ્રીત્યર્થ બંધાવ્યું કે જેને હાલ લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર કહેવામાં આવે છે) અને ત્ર્યંબકદાસ જેવા નૃપતિ તેમના ચરણમાં પડતા હતા. તેમના ઉપદેશથી સા શિવા આદિ ચાર ભાઇઓએ જેસલમેરમાં સં ૧૪૯૪ માં મોટું ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં સં ૧૪૯૭ માં આ સૂરિએ સંભવનાથ પ્રમુખ ૩૦૦ જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં (જુઓ તે સંબંધીના શિલાલેખની પ્રશસ્તિ કે જેમાંથી આ પારાની અંદરના ત્રણ શ્લોક મૂકયા છે ભા ૨, પૃ ૯૬-૯૭, જે પરિશિષ્ટ)

૬૯૩ આ આચાર્યે સર્વથી અધિક મહત્ત્વનું-વિશિષ્ટ કાર્ય જુદા જુદા સ્થળે (જેસલમેર, જાબાલિપુર (જાલોર), દેવગિરિ, અહિપુર-નાગોર અને પત્તન-પાટણમાં[૪૫૪] વિશાલ પુસ્તકાલયો સ્થાપિત કર્યાં તે છે. આ ઉપરાંત મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ), આશાપલ્લી-કર્ણાવતી

---

૪૫૪ श्रीमज्जेसलमेरुदुर्गनगरे जावालपुर्यां तथा
श्रीमद् देवगिरौ तथा अहिपुरे श्रीपत्तने पत्तने।
भाण्डागारमबीभरद् वरतरं नानाविधैः पुस्तकैः
स श्रीमज्जिनभद्र सूरि सुगुरु र्भाग्याद्भुतोऽभूद्भुवि ॥
—સમયસુંદરકૃત અષ્ટલક્ષી પ્રશસ્તિ (પી ૪, ૧૨)

ઉલ્લેખ છે, ઉપમાન્ય ભોજપ્રતિ, જિનરત્નસૂરિના ગુરુ ધર્મવર્દ્ધિ સનો પર કૃતિ-જિનરત્નસૂરિકૃત અનુપ્રાસ કૃતિ (ડિપો૦ ઉદ્ધા૦ ભાગ), ભાવપ્રિયા પર કૃતિ. ૧ ૧૪૯૫માં જિનરત્નસૂરિકૃત મહેન્દ્રદેવ દીપિકા લઘુવૃત્તિ (પ્ર૦ જિનરત્નસૂરિ ગ્રંથમાળા નં ૯) આદિ રચ્યાં (જૈ૦ પ્ર૦ ૫૧)

૬૯૬ ઉક્ત આચાર્યશ્રી ... જયસાગરગણિએ પોતાના ઉપદેશથી ઘણા પ્રતિષ્ઠા આદિ કર્યા પુસ્તકો પુસ્તકભંડારમાં સં. ૧૪૯૫-૯૭માં લખાવ્યાં ... ૧૪૯૫માં પાટણમાં (...) ૧૪૯૭માં પાલનપુરમાં ... જેસલમેર ... પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે (જયસાગર ગણિ માટે વિશેષ જુઓ વિજ્ઞપ્તિ-ત્રિવેણી પર જિનવિજયની પ્રસ્તાવના)

૬૯૭ ખ૦ (જિનવર્ધનસૂરિ-જિનચંદ્ર શિષ્ય) જિનમાન સૂરિ (સમય સં ૧૪૮૯-૧૫૦૫) એ હૈમવ્યાકરણ પર ઢુંઢિકા-હૈમ લઘુવૃત્તિના ૪ અધ્યાયની દીપિકા (ખેડા સંઘ ભં), તથા કર્પૂરપ્રકરણ[૪૫૫] પર અવચૂરિ-લઘુટીકા કે જેનો પ્રથમાદર્શ શિષ્ય ધર્મચંદ્રે લખ્યો તે રચી (વિ નં ૧૭૮૮ પ્ર૦ હી ઢ૦, જૈ. ધ સભા સં ૧૯૭૫) આ ધર્મચંદ્રે જૈનેતર કવિ રાજશેખરકૃત કર્પૂરમંજરી પર ટીકા રચી છે (વિ ન ૧૨૮૧, ભા ૩ ન ૪૧૮-૧૯)

મંત્રી મંડન અને તેના ગ્રંથો.

जाग्रद् व्याकरण: नाटकगुणालंकार विज्ञ: स्वायां

संगीतातुलकोविद: प्रविलसद् गंभीरसाहित्यवित् ।

૪૫૫ મૂળ કર્પૂરપ્રકર ૧૭૨ સુભાષિત શ્લોકોનો સંગ્રહ છે તેના કર્તા ત્રિષષ્ટિસારના રચનાર વજ્રસેનના શિષ્ય હરિ છે તે હરિએ નેમિચરિત રચ્યું છે (પીટ૦ ૪ ન. ૧૪૧૮ અને વેબર ૨ ન. ૧૧૦૨) તેમનો સમય નિર્ણીત થઈ શક્યો નથી

૬૯૯ 'શ્રીમાલ વંશમાં સ્વર્ણગિરીયક (સોનગરા) ગોત્રમાં જાવાલપત્તન (જાલોર)માં આભુ નામનો પ્રતાપી પૂર્વજ થયો તે બુદ્ધિમાન હતો અને સોમેશ્વર રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તે આભૂનો પુત્ર અભયદ થયો તે આનંદ નામના રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો કે જેણે ગૂર્જર નૃપ પર વિજયશ્રી મેળવી હતી, અને જે જાવાલ (જાલોર)માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેનો પુત્ર અંબડે સ્વર્ણગિરિ (જાલોરના કિલ્લા) પર વિગ્રહેશને સ્થાપિત કર્યો. તેનો પુત્ર સહણપાલ મોજદીન નૃપતિનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. તે રાજાએ કચ્છપતુચ્છ (કચ્છ?) નામના દેશને ઘેરી લીધો ત્યારે દુઃખથી રડતા લોકોના પર સહણપાલે દયા લાવી તે દેશને મુક્ત કરાવ્યો. આ યવનાધિપે ૧૦૧ તાર્ક્ષ્ય (નામના સિક્કા) ઉપરાંત ૭ મુદ્રા આ મંત્રીને બક્ષીસ આપી. તે સહણપાલનો પુત્ર નૈણા થયો કે જેને સુરતાણ (સુલતાન) જલાલુદ્દીને સર્વ મુદ્રાઓ અર્પી-રાજ્યનો સંપૂર્ણ કારભાર સોંપ્યો. તેણે જિનચંદ્રસૂરિ૪૫૭ સાથે સિદ્ધા-

સુરવા અને બીજી ગજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી કાંચનદેવી આ કાંચનદેવીથી પુત્ર સોમેશ્વર થયો. પૃથ્વીરાજ રાસામાં સોમેશ્વરના પિતાનું નામ આનંદમેર લખ્યું છે આથી અનુમાન થાય છે કે આનંદ યા આનંદમેર અર્ણોરાજ નામાંતર છે પૃથ્વીરાજ રાસામાં એ પણ જણાવ્યું છે કે આનંદમેરે (અર્ણોરાજે) સોમેશ્વરને રાજ્ય આપ્યું અને સોમેશ્વરે ગૂજરાત અને માળવા પર આક્રમણ કરી તેને પોતાને નામે કર્યાં. વિગ્રહેશ-સોમેશ્વરનો મોટો ભાઈ વિગ્રહરાજ ચોથો અપરનામ વીસલદેવ. મોજદીન-તે નામના બે બાદશાહ થયા. ૧-રઝિયા બેગમનો ભાઈ મોઇજુદ્દીન બહરામ (વિ. સં. ૧૨૯૭-૯૯ ઈ. સ. ૧૨૪૦-૪૨), બીજો ગ્યાસુદ્દીન બલબનનો પૌત્ર મોઇજુદ્દીન કૈકોબાદ (ઈ. સ. ૧૩૪૪ થી ૧૩૪૬) આમાં કયો સમજવો તેનો નિર્ણય થવો ઘટે. પણ સમયને લક્ષમાં લેતાં સહણપાલ મોઇજુદ્દીન બહરામનો મંત્રી હોવાનો વધુ સંભવ થાય છે. જલાલુદ્દીન ફીરોજ-જે સં. ૧૩૪૬માં દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો તે-ખીલજી વંશનો ૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ સંબંધી વધુ તપાસ કરવી ઘટે છે, કારણ કે મને તે સંદિગ્ધ જણાય છે.

૪૫૭ જિનચંદ્રસૂરિ—આ ખરતરગચ્છની પટ્ટાવલીના જિનચંદ્ર ત્રીજા

૬૯૮ ગૂજરાતમા અજયપાલના સમયમા મત્રી યશપાલે મોહપરાજય નાટક, પ્રસિદ્ધ મત્રીશ્વર વસ્તુપાલે નરનારાયણાનન્દ કાવ્ય આદિ રચ્યાના ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ હવે માલવાના મડપદુર્ગ (માડુ)ના મત્રી મડન કે જે ચૌદમી સદીના અતે અને પદરમીના પ્રારભમા થયેલ તેમનુ ટુકચરિત અને તેમની કૃતિઓની નોધ લેવાનુ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે મત્રી મડનના સમકાલીન આશ્રિત મહેશ્વર નામના પડિતે 'વિદ્વાન મડનેન્દ્રને કહેવા–સભળાવવા માટે રચેલા' 'કાવ્યમનોહર' ૪૫૬નામના ગ્રથમા મડનની વશાવલી વગેરે આપેલ છે તે નીચે કહેવામા આવે છે

---

૪૫૬ કાવ્યમનોહર (પ્ર હે મ ન ૭ થી ૧૧ મડનમત્રસમદ) મા મત્રી મડનના જન્મ વિવાહ ઋતુઓ વિલાસ આદિનું વર્ણન કરી છેવટના ૭ મા સર્ગમા મડનને દીર્ઘાયુષ્ય થવાની પ્રાર્થના કરી તેના વશનું વર્ણન કર્યું છે, તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે કવિ મહેશ્વર સમકાલીન હતો અને તેણે આ કાવ્ય મડનની હયાતીમાજ પૂરૂ કર્યું છે આમા તેના રાજ્યસબધી કાર્યો કે તેના રચેલા ગ્રથો સબધી કઇ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ પરથી મત્રી એટલે મુખ્ય દિવાન નહિ પણ એક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ લેવો યુક્ત લાગે છે આ કાવ્ય પરથી તેમજ વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણીની પ્રસ્તાવના અને મડનના ગ્રથો પરથી ઉદયપુરના પડિત શોભાલાલ શાસ્ત્રીએ 'મત્રી મડન ઔર ઉસકે ગ્રથ' એ નામનો લેખ લખ્યો છે (ના પ્ર પ ૪, ૧) તેણે તેમા અનુમાન કર્યા છે કે —

'સોમેશ્વર—અજમેરનો રાજા અને ભારતના સુપ્રસિદ્ધ છેલ્લા હિદુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજનો પિતા સોમેશ્વર હોય કારણ કે તે તે સમયે જાલોર નાગોર આદિ પ્રદેશ તેને તાબે હતા કારણ કે બીજોલિયાના સોમેશ્વર સમયના સ ૧૨૨૯ ના એક શિલાલેખ (બ એ સો જ સન ૧૮૮૩) મા સોમેશ્વરના પૂર્વજ વિગ્રહરાજે જાબાલિપુર (જાલોર), પલ્લિકા (પાલી), નડ્ડુલ (નાડોલ) છતી લીધા આનદ—તેણે ગૂજરાતના રાજાને છત્યો હતો તે આનદ કોણ હતો તેની પાકી માહિતી નથી મળતી સભવ છે કે તે આનદ સોમેશ્વરનો પિતા અર્ણોરાજ (અપરનામ આનલદેવ, આનક કે આનાક) હતો પૃથ્વીરાજવિજયમા લખ્યુ છે કે અર્ણોરાજને બે રાણી હતી–એક મારવાડની

૭૦૧ 'આ ઝઝડ સઘવી મડપ (માડૂ)મા આવ્યો ને ત્યા તેને ૭ વિજયી પુત્રો નામે ચાહડ સઘવી, બાહડ, દેહડ સઘવી, પદ્મ,સઘવી, આલ્હા સઘવી અને પાહુ સઘવી થયા ચાહડના બે પુત્રો નામે ચદ્ર અને ક્ષેમરાજ થયા ચાહડે જીરાવલ્લી (આબુની પાસેના જીરાવલા) તીર્થની તથા અર્બુદગિરિ (આબુ)ની યાત્રા કરી સઘવીની પદવી લીધી બાહડ સઘવીને બે પુત્રો નામે સમુદ્ર (સમધર) સઘવી અને મડન સઘવી (તે મડનમત્રી) થયા બાહડે રૈવત (ગિરનાર)ની યાત્રા સઘ લઈને કરી તેથી તે સઘવી બન્યા દેહડે પણ સઘપતિ બની અર્બુદ પર નેમિનાથની યાત્રા સઘ સાથે કરી તેણે રાજા કેશિરાજ, રાજા હરિરાજ અને રાજા અમરદાસને ત્યા રહેલા કેદીઓને છોડાવ્યા હતા દેહડનો પુત્ર નામે ધન્યરાજ (ધનરાજ, ધનદ, ધનેશ) હતો પદ્મ સઘવીએ પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી હતી અને વ્યાપારથી પાતશાહને પ્રસન્ન કર્યો હતો આલ્હ સઘવીએ મગલ નામના નગરની યાત્રા કરી તથા જીરાપલ્લી (જીરાવલા)મા મોટો વિશાલ સ્તભ અને ઉંચા દરવાજાવાળો મડપ બધાવ્યો અને તેને માટે વિતાન (ચદરવો) પણ બધાવ્યો પાહૂ સઘવીએ સ્વગુરૂ જિનભદ્રસૂરિ સાથે જીરાવલ્લી અને અર્બુદની યાત્રા સઘ સહિત કરી હતી ઝઝણના આ છએ પુત્રો આલમ (શાહ)ના[૪૫૮] સચિવો હતા આ કુલમા પૂજ્ય ગુરૂઓ

દ્રવ કરતો હતો સભવિત છે કે શક્તિશાહ એ અહ્મદશાહ યા તેના કોઇ સેનાપતિનુ નામાતર હશે, કે જેણે સપાદલક્ષ પ્રદેશનો કબજો કરી લીધો હોય અને વીકાએ તેનાથી તે પ્રદેશને મુક્ત કર્યો હોય નાદ્રીય દેશ—નાદોદ કે જે ગુજરાતમા છે તે પ્રહ્લાદનપુર—કુમારપાલના સમકાલીન અને આબુના ગજા મારાજના નાનાભાઇ પ્રહ્લાદને (જુઓ પારા ૫૦૧) વસાવેલુ હાલનુ પાલણપુર

૪૫૮ આલમ (શાહ)—અલમગશાહ=એટલે દિલાવરખાનનો પુત્ર અલ્પખાન અને પછી થયેલ હોશગ ઘોરી તૈમુરે દીલ્હી લુટ્યુ અને ઉત્તર હિંદ જીત્યુ ત્યાર પછી દિલ્હીની છિન્નભિન્નતામા ધાર નામના પરગણ દિલાવરખાન કે જે ધારમા મુખ્યપત્રે રહેતો હતો તેણે માલવાનુ આધિપત્ય જાહેર કર્યું (સ ૧૪૫૭) દિલાવરખાનુ મરણ સ ૧૪૬૨ મા થતા તેના પુત્ર હકત

ચલ અને રૈવતક તીર્થની યાત્રા કરી

૭૦૦ 'તેનો પુત્ર દુમાજુ ચ ડગઉનના રાજ્યમા મુખ્ય પ્રધાન થયો, ને તે દુસાજુને તુગનક શાહે આદરપૂર્વક ઓનારી 'મેરૂતમાન' દેશ આપ્યો હતો તેના પુત્ર વીકાએ શમ્તિશાહ કે જેણે પાદનક્ષાદિ (મપાદનક્ષ પર્વત-સાભરની આસપાસનો પ્રદેશ) ભોગવના માન રાજાઓને કેદ કરી રાખ્યા હતા તેનો અધિકાર છીનવી લીધો આ કાર્યને ઉચિત સમજી તેને પાતશાહે ખુશીથી અતિમાન આપ્યુ ને ત્યા ગાર્જિકને અધિકારમા સ્થાપિત કર્યો તે વીકાએ દુકાળ સમયે ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)મા દુકાળપીડિત જનોને અનેકવાર અન્ન વહેંચ્યુ હતું તે વીકાનો પુત્ર ઝઝણ (નહિ કે મંડન) દેવગુરૂભક્ત થયો કે જે નાંદીય દેશના ગોપિનાથ રાજાનો મુખ્ય મ ત્રી હતો તેણે પ્રલ્હાદન (પાલનપુર)મા શાન્તિનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, વળી સંઘાધિપ બની યાત્રા કરી સ ઘને વસ્ત્ર દ્રવ્ય ઘોડા આદિ આપી ઉત્રાપનના કાર્ય કર્યા, પુણ્યશાલા-ધર્મશાળાઓ તથા ગુરૂઓને રહેવા માટેના તેના સ્થાનો અને જૈનમ દિર બ નાવ્યા (આ પારામા કેટલાક વિશેષ નામો માટે જુઓ ટિપ્પન ૪૫૮)

લાગે છે તેણે દીક્ષા જાલોરમાજ સ ૧૩૩૨ મા લીધી આચાર્યપદનો ઉત્સવ પણ જાલોરમા સ ૧૩૪૧ મા ત્યાના માલ્હુગોત્રીય સાહ ખીમસીએ કર્યો તેમણે ચાર રાજાઓને જૈન કર્યા અને તેઓ 'કવિકેતકી' નામના બિરૂદથી પ્રસિદ્ધ થયા સ્વ૦ સ ૧૩૮૬

૪૫૮ ચડરાઉલ ક્યાનો હતો તે જણાયુ નથી મેરૂતમાન-મેવાડ દેશ હશે? તુગલકશાહ-ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ કે જેનુ નામ ગાઝીબેગ પણ હતુ તેણે સ ૧૩૭૭ મા ખીલજી મલીક ખુશરૂ કે જેનુ ઉપનામ નસીરૂદ્દીન પણ હતુ તેનુ રાજ્ય છીનવી લીધુ અને ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું શમ્તિશાહ-કોઈ મુસલમાન પાદશાહ લાગે છે એલ્ફિન્સ્ટન લખે છે કે-ગૂજરાતના બાદશાહ અહમદશાહે ઈડર, જાલોર અને ખાનદેશ પર હુમલા કર્યા હતા અને એક વખતે તો મારવાડના ઉત્તરમા આવેલ નાગોર સુધી તે ચઢી આવ્યો હતો, કે જ્યા તેનો કાકા દીલ્હીના સૈયદ ખીજરખાનની વિરૂદ્ધ ઉપ-

અન્ય શાસ્ત્રોમા મહા વિદ્વાન્ હતો. વિદ્વાનો પર તેની ઘણી પ્રીતિ હતી તેને ત્યા પડિતોની સભા થતી હતી કે જેમા ઉત્તમ કવિઓ સુકાવ્યો અને પ્રબધોથી અને પ્રાકૃત ભાષાના કવિઓ ઉદાર ગાથાઓથી તેની સ્તુતિ કરતા હતા અને નૈયાયિક વૈશેષિક ભાટ્ટ વેદાન્તી સાખ્ય પ્રાભાકર બૌદ્ધ મતના મહા વિદ્વાનો ઉપસ્થિત થઇ તેની પ્રશસા કરતા ગણિત ભૂગોલ શકુન પ્રશ્નપ્રભેદ મુહૂર્ત પાટી અને બૃહત્ જાતકમા પ્રવિણ, દેશ ઋતુકાલ પ્રકૃતિ રોગ વય ચિકિત્સા આદિ લક્ષણ જાણનાર, અસાધ્ય સાધ્યાદિ રસક્રિયામા કુશલ વૈદ્યો, સાહિત્યવિદો, નાયક નાયિકાના ભેદ જાણનાર, સભામા તેની સેવામા ઉપસ્થિત થતા ઉત્તમ ઉત્તમ ગાયક ગાયિકાઓ અને નર્તકીઓ તેને ત્યા આવ્યા કરતી હતી અને તેની સગીતશાસ્ત્રમા અનુપમ યોગ્યતા જોઈ અવાક્ થતી હતી આ સર્વને ભૂમિ, વસ્ત્ર, આભરણ, દ્રવ્ય આદિ બક્ષીસ આપતો યાચકોને પુષ્કળ દાન કરતો' (જુઓ કાવ્યમનોહર સર્ગ ૧ અને ૨)

૭૦૩ મડન જેવો વિદ્વાન્ હતો તેવો ધની હતો પોતેજ જણાવ્યુ છે કે 'એક બીજા પ્રત્યે શૌક હોવાના કારણે પરસ્પર વૈર છે તેથી મહાલક્ષ્મી અને સરસ્વતી એક બીજાથી વધી જવાની આ (મડન)ના ઘરમા સ્પર્દ્ધા કરે છે'

૭૦૪ **મડનના ગ્રથો**—તેણે પોતાના ગ્રથોમા પોતાનું નામ જોડયુ છે ને તેમા 'મડન'નો અર્થ ભૂષણ પણ લઇ શકાય ૧ સારસ્વતમડન–આ સારસ્વત વ્યાકરણ પરનો ગ્રથ છે (પાટણ વાડીપાર્શ્વનાથ ભ) ૨–૩ ત્યાર પછી મોટો કાવ્યમડન અને ચ પૂમડન રચ્યા, કારણકે તે બનેને સારસ્વતમડનના અનુજ કહેલ છે કાવ્યમડનમા ૧૨ સર્ગમા ૧૨૫૦ શ્લોક પ્રમાણ કૌરવ અને પાંડવોની કથા છે, અને ચ પૂમડનમા ગદ્ય તથા પદ્યમય ૭ પટલમા નેમિનાથનું ચરિત્ર વર્ણિત છે આ ઉપરાન ૪ કાદબરી મડન–માલવાના બાદશાહનો મડન પર બહુ પ્રેમ હતો આવા વિદ્વાનોની સગતિથી બાદશાહનો પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અનુરાગ થયો હતો એકદા સાયકાલે બાદશાહ

જિનરત્નસૂરિ (પારા ૩૧૪) પછી જિનદત્તસૂરિ (પારા ૩૧૦), અનુક્રમે તપસ્વી સુપર્વસૂરિ (?) જિનચંદ્રસૂરિ (જુઓ ટિપ્પણ ન ૪૫૭)—અનુક્રમે જિનપદ્મ, જિનલબ્ધિ, પછી (અનુક્રમે) જિનરાજ-સૂરિ થયા તેના જિનભદ્રસૂરિ (પારા ૬૯૨-૩) થયા, કે જેઓ આ સમયે વિદ્યમાન હતા'

આટલુ કાવ્યમનોહરમાથી ઉપલબ્ધ થાય છે મડન મત્રીએ વિશેષમા પોતાના કાવ્યમડનની પ્રશસ્તિમા જણાવ્યુ છે કે 'ઝઝણના છએ ધાર્મિક પુત્રોએ કેનાલક્ષ નૃપ પાસેથી લોકોને છોડાવ્યા'

૭૦૨ મંડન—ઉપર જણાવ્યુ તેમ તે ઝઝણ સઘવીના બીજા પુત્ર બાહડનો નાનો પુત્ર હતો તે વ્યાકરણ અલકાર સગીત તથા

અલ્પખાએ ગાદી લઇ માલવાની રાજધાની ધારથી બદલી માડુ કરી તેણે સ ૧૪૮૯ સુધી રાજ્ય કર્યું જેમ્સ કેમ્પબેલ લખે છે કે Though their temples were turned into mosques, the Jains continued to prosper under Ghoris —જો કે તેમના મદિરોની મસીદો કરવામા આવી હતા જૈનો ગોરીના સમયમા આબાદ થતા ચાલ્યા ઝાંસીના લલિતપુરના દેવગઢ ગામમા સ ૧૪૮૧ નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે (બ આર એ સો જ ભાગ ૫૨ પૃ ૭૦, આ૦ સ ઈ નવીન ૨, ૧૨૦) તેમા એ જિનની પ્રતિષ્ઠાનો ઉલ્લેખ છે, તેમા श्रीमन्मालवपालके साहवे गोरीकुलोद्योतके निःक्रान्ते विनयाय मंडपपुरात्छ्री साहि आलम्भके ॥ મા ઉલ્લેખેલ સાહિ આલમ્ભ તે આ આલમશાહ (હોશગ ધારી) તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર ઘઝનીખાન, સુલ્તાન મહમદ ઘોરી એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો ને તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી સ ૧૪૯૦ મા તેના દીવાનનો પુત્ર મહમદ ખીલજી, હોશગનો શાહી ખીતાબ ધારણ કરી ગાદી પર બેઠો તે સ ૧૫૨૫ સુધી રાજ કરી મરણ પામતા તેનો પુત્ર અને દીવાન ગ્યાસુદ્દીન ગાદી પર આવ્યો તે ઘણો ધાર્મિક વૃત્તિનો હતો તેણે સોનાના સિક્કા પાડયા. તે ન્યાય બરાબર આપતો તેણે સ ૧૫૫૬ સુધી પોતાના પુત્રને રાજકારોબાર સોંપી ખુદાની બદગીમા જીવન પૂરું કર્યુ (જુઓ જેમ્સ કેમ્પબેલનો 'માડુ' પરનો લેખ મુબઈ રૉ એ સો જ વૉ ૧૯ અક ૫૨)

ભંડારમાં વિદ્યમાન છે તે પરથી પ્રતીત થાય છે તે પૈકી ૧,૮ અને ૯ સિવાયના સર્વ હે ક્ર મા મુદ્રિત થયા છે આ નવ કૃતિઓ ઉપરાંત ૧૦ મી કૃતિ નામે કવિકલ્પદ્રુમ સ્કધ કે જેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત નવ કૃતિઓ સાથે Catalogus Catalogarum મા કરેલ છે, પણ તે કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી

૭૦૫ મંડનની પેઠે તેના કાકા દેહડનો પુત્ર ધન્યરાજ-ધનરાજ -ધનદ પણ એક નામી વિદ્વાન્ હતો તેણે ભર્તૃહરિ શતક ત્રયની પેઠે શૃગાર ધનદ, નીતિ ધનદ, અને વૈરાગ્ય ધનદ નામના ત્રણ શતક-ધનદત્રિશતી રચેલ છે તે પૈકી નીતિધનદની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તે તેણે મંડપદુર્ગમા સં ૧૪૯૦ મા રચેલ છે, વળી તેમા પોતાનો પરિચય આપ્યો છે અને તત્કાલે વિદ્યમાન આચાર્યશ્રી જિનભદ્રસૂરિનું સ્મરણ કરેલ છે કે—

'જિનવર પદ પૂજામા દત્તચિત્ત, સારા ચિત્તવાળો, ખરતર મુનિની શિક્ષાથી જેણે વિશ્વોપકાર શીખેલ છે, તે દેહલના એક વીર એવો ધનરાજ જયવંતો છે કે જેના નામથી આ નયધનદ-નીતિધનદ શોભે છે ૨

'રાપ્રતિ ભક્તોના ચિંતામણિ રૂપ તપશ્ચર્યાથી જેમણે ઇદ્રને ત્રાસ આપ્યો છે, જે દયાના ઉદયવાળા, સર્વ લોકને પ્રસન્ન રાખનાર, સિદ્ધ અને ગુરુવર્ય જિનભદ્રસૂરિ સપ્રતિ વર્તે છે ૯૪

'જગતમા પ્રસિદ્ધ નામવાળા ધર્મકર્માધિકારી કુલમા ગર્વ રૂપ ઝંઝણ (ઝઝણ) નામના મત્રી થયા કે જેની કીર્તિ ચદ્ર જેવી નિર્મલ હતી તેને બહુલ અને વિનયવાળા છ પુત્રો થયા તેમા ચાહડ પછી બાહડ સંઘપાલ, ધીર દેહડ, પદ્માકર, આલ્હ અને ગુણી પાહુ થયા ૯૫-૯૭

'મંડપદુર્ગમા ગુર્જર પાતસાહનો ગર્વ તોડનાર ગોરી વંશનો યવન નરપતિ શ્રીમદ્ આલમસાહ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેનો મત્રી દેહડ કે જે સત્પુરુષોના દિનમણિનુ બિરુદ ધરાવતો સર્વ તીર્થંકરોના ચરિત્રો ખરતર મુનિઓની પાસેથી સાભળી તત્ત્વોપદેશ પ્રાપ્ત કરતો હતો તેને સાધ્વી ગગાદેવીથી ધનેશ નામનો પુત્ર થયો કે જેણે ત્રિશતિ-શૃગાર નીતિ વૈરાગ્ય શતકત્રય રચ્યાં મંડપદુર્ગમા દેહડના પુત્ર ધનપતિએ સ૦ ૧૪૯૦ ના વૈશાખ શુક્લપક્ષે બૃહસ્પતિવારે આ ગ્રથની પ્રતિષ્ઠા કરી' ૯૮-૧૦૧

પાસે વિદ્વદ્‌ગોષ્ઠી થઇ રહી હતી ત્યારે બાદશાહે મંડનને કહ્યું કે મે કાદંબરીની ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે તો તેની કથા સાંભળવાનું અને બહુ મન થયું છે પરંતુ રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી એ મોટા પુસ્તકને સાંભળવા જેટલો સમય નથી તો તમે બહુ મોટા વિદ્વાન છો તો, તેનો સંક્ષેપ કરી સંભળાવો તો સારૂં' આ ઇચ્છાની તૃપ્તિ અર્થે મંડને આ ગ્રંથ સંક્ષેપમાં અનુષ્ટુપ્ શ્લોકોમાં ૪ પરિચ્છેદમાં રચ્યો. ૫ ચંદ્રવિજય-એક વાર પૂર્ણિમાદિને સાયંકાલે મંડન પહાડને આંગણે બેઠો હતો સાહિત્યવાર્તા ચાલી રહી હતી ત્યાં ચંદ્રોદય થયો ચંદ્રમા કવિઓનો પરમપ્રિય વિષય એટલે મંડને કેટલાયે શ્લોક તેના વર્ણનના રચ્યા ને તેમાં ચંદ્રના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીની જુદી જુદી દશાઓનું લલિત પદ્યમાં વર્ણન કર્યું અસ્ત વખતે હૃદયભિન્ન થના બોલી ઉઠ્યો 'સૂર્યની પેઠે ભ્રમણ કરતા ચંદ્રનો પણ અધઃપાત થયો' સૂર્યના કિરણોથી તાડિત થઇ ચંદ્રમા ભાગતો હતો ને સૂર્યે તેને કાંતિહીન કરી સમુદ્રમાં નાખી દીધો એમ વિચારતાં સૂર્ય પર પોતાને ક્રોધ આવ્યો પોતાના પ્રીતિપાત્ર ચંદ્રમાના વિજયને માટે તેણે આ ચંદ્રવિજય નામનો એક પ્રબંધ બે પટલમાં-૧૪૧ પદ્ય રૂપી લલિત કાવ્યમાં રચ્યો કે જેમાં ચંદ્રમાનું સૂર્ય સાથે યુદ્ધ કરાવી તેને હરાવી પછી ઉદયાચલપર ઉદય થવાનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં ચંદ્રમાની ઉત્પત્તિ, તેનું સૂર્ય સાથે વેર-તેની સાથે યુદ્ધ, ચંદ્રમાનો વિજય અને તારાઓ સાથે તેનો વિહાર બતાવેલ છે ૬ અલંકારમંડન-સાહિત્ય શાસ્ત્રનો પાંચ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથ છે કાવ્યના લક્ષણ, તેના ભેદ અને રીતિઓ, કાવ્યના દોષો તથા ગુણો, રસ અને અલંકારોનું તેમાં વર્ણન છે ૭ શૃંગારમંડન-શૃંગારરસના પરચુરણ ૧૦૮ શ્લોક છે, ૮ સંગીતમંડન અને ૯ ઉપસર્ગમંડન એ એના નામ પરથી તેમાં અનુક્રમે સંગીત અને ઉપસર્ગોનું વર્ણન હોવાનું પ્રતીત થાય છે આ બધા મંડને પોતેજ લખાવેલા હોય તેમ સં ૧૫૦૪ માં કાયસ્થ વિનાયકદાસના હાથની તાડપત્ર પરની પ્રતો પાટણ વાડીનાથ પાર્શ્વનાથ મંદિરના

ભગવતીસૂત્રપુસ્તક નિજ પુણ્યાર્થં લિખાપિત ' આ પછી મંડનની પ્રશસ્તિ સારસ્વત મંડનમાં પહેલાં ત્રણ પદ્ય (છેલ્લા પાદ સિવાય)માં મૂકી છે ને પછી ચોથું પદ્ય ઉમેરેલું છે પછી ગદ્યમાં જણાવ્યું છે કે 'શ્રીમાલિજ્ઞાતિમંડનેન મંત્રેશ્વર શ્રી મંડનેન સં શ્રી ધનરાજ મ ખીમરાજ મ ઉદયરાજ। સ મંડનપુત્ર સ પુંજા મ જીજી મ સંગ્રામ મ શ્રીમાલ પ્રમુખપરિવારપરિવૃતેન સકલસિદ્ધાન્તપુસ્તકાનિ લેખયાંચક્રાણાનિ ॥ શ્રી '–આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બધાં સિદ્ધાંતો લખાયાં હતાં અને મંડનને ચાર પુત્રો થયા હતા

૭૦૭ **અપભ્રંશ સાહિત્ય**—માં જયશેખરસૂરિના શિષ્યકૃત **શી**લસંધિ, હેમસાગકૃત ઉપદેશસંધિ, સોમસુન્દર શિષ્ય વિશાલરાજ-સૂરિના શિષ્ય કૃત તપસંધિ તેમજ કેશી-ગોયમસંધિ અને અન્ય નાની નાની કૃતિઓ નામે મહાવીરચરિત્ર, મૃગાપુત્ર કુલક, ઋષભ-સ્તવન, ઋષભ પંચકલ્યાણક અને સ્તુતિસ્તોત્રાદિ મળી આવે છે અત્યારસુધીના દુર્લક્ષથી અપભ્રંશ સાહિત્ય અજ્ઞાત હતું પણ હવે લક્ષ જતાં થોડુંઘણું હાથ આવ્યું છે અને વિશેષ પણ હસ્તગત થશે જે ઉપલબ્ધ છે તેમાં વપરાયેલા છંદો તથા વ્યાકરણોના પ્રયોગો વિષે ભાષાશાસ્ત્રની દષ્ટિએ ઘણું લખી-મેળવી શકાય

૭૦૮ **ગૂજરાતી ભાષા સાહિત્ય**-પર આવતાં ગૂજરાતી ગદ્યમાં સં ૧૪૭૮ માં ઉક્ત માણિક્ય (ચંદ્ર) સૂરિએ પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત (વાગ્વિલાસ) ઘણી સુંદર, હૃદયંગમ અને રસભરી બાનીમાં રચ્યું (મુદ્રિત-પ્રાo ગૃ કા. સં.) આ યુગકાર સોમસુંદરસૂરિએ તો અનેક જૈન ગ્રંથો પર 'બાલાવબોધ'–ગદ્યાનુવાદ લખ્યા —ઉપદેશમાલા પર (સં ૧૪૮૫), યોગશાસ્ત્ર પર, ષડાવશ્યક પર, આરાધના પતાકા પર નવતત્ત્વ પર, નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ઠીશતક પર (સં ૧૪૯૬ માં) બાલાવબોધ રચ્યા ઉક્ત મુનિસુંદર સૂરિએ યોગશાસ્ત્ર-ચતુર્થપ્રકાશ પર સં ૧૪૯૧ માં, તથા તે વર્ષમાં ખ જિનસાગર સૂરિએ ઉક્ત ષષ્ઠીશતક પર, ૮૬ તપા રત્નસિંહ સૂરિશિષ્ય દયાસિંહ ગણિએ સંગ્રહણી

વૈરાગ્ય ધનદ નામના તૃતીય શતકના બીજા શ્લોકમા પોતે કહેલ છે કે —

श्रीमाल श्रीविशाल खरतरमुनितोऽधीतधर्मोपचार
पारावारान्यतीरप्रसृमरदुरवद्गः दानसन्तानबन्धु ।
नानाविद्याविनोदस्फुरदमलरुचिः कामरूपाभिरामो
जीयात् धन्यो धनेश सकलगुणगृहं यस्य नाम्ना विभाति ॥

—શ્રીમાલ (કુલના), શ્રીથી વિશાલ, ખરતર મુનિ પાસેથી ધર્મોપચાર જેણે શીખેલ છે એવો, જેનો યશ સમુદ્રના બીજા તીરથી પણ દૂર ફેલાયો છે, જે દાનના સંતાનોનો બંધુ છે, જે વિવિધ વિદ્યાના વિનોદમા સ્ફુરતી નિર્મલ કાંતિ ધરાવે છે, જે કામદેવના રૂપથી સુંદર છે એવો ધન્ય ધનેશ જીવો, કે જેના નામથી આ શતક શોભે છે

આ ત્રણે શતકને અંતે લેખમા જણાવેલું છે કે 'इति श्री खरतराम्नाय मोन वंशावतंस श्रीमाल कुल तिलक संघपाल श्रीमद् देह-डात्मज विविध बिरुदराजी विराजमान संघपति श्री धनदराज विरचिते'—આ ત્રણે શતક કાવ્યમાલા ગુચ્છક ૧૩ મા મુદ્રિત છે

૭૦૬ આ ભાઈઓએ જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી એક વિશાલ સિદ્ધાન્ત-કોશ લખાવ્યો હતો આજે તે સિદ્ધાન્ત-કોશ વિદ્યમાન નથી પાટણનો એક ભંડાર કે જે સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયમા રક્ષિત છે તેમા ભગવતીસૂત્ર (મૂલમાત્ર)ની પ્રતિ છે કે જે મંડનના સિદ્ધાન્તકોશની છે તેમા જણાવ્યું છે કે —

'સં ૧૫૦૩ વૈશાખ સુદિ ૧ પ્રતિપત્તિથૌ રવિ દિને અદ્યેહ શ્રી સ્તંભતીર્થે[460] શ્રી ખરતરગચ્છે શ્રી જિનરાજસૂરિ પટ્ટે શ્રી જિનભદ્રસૂરીશ્વરાણામુપદેશેન શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય સં માંડણ સં ધનરાજ

૪૬૦ મંડનનો નિવાસ માંડવગઢમા હોવાથી પુસ્તકભંડાર પણ ત્યા સ્થાપિત કર્યો હોવો જોઈએ આ પુસ્તક ખંભાતમા લખાવાનું કારણ એ જણાય છે કે સર્વ પુસ્તકો જિનભદ્રસૂરિની દેખરેખ નીચે લખાતા હતા અને આ સૂરિનો તે વખતે ખંભાતમા વાસ હોવાથી આ પુસ્તક ત્યા લખાયુ

તેજવર્ધન કૃત ભરતબાહુબલી રાસ, મડલિક કૃત પેથડરાસ (કે જેમા ઐતિહાસિક પૃથ્વીધર-પેથડ નામના સંઘપતિના સુકૃત્યોનુ વર્ણન છે), સર્વાનન્દસૂરિ કૃત મગલકલશ રાસ, ઉક્ત માણિક્યસુદર સૂરિ શિષ્ય જયવલ્લભ કૃત સ્થૂલભદ્ર બાસઠીઓ, ને ધન્ના અણગારનો રાસ, અને સોમસુન્દરસૂરિના શિષ્ય રત્નમડનગણિ કૃત નેમિનાથ નવરસ ફાગ અને નારી નિરાસ રાસ આ પૈકી ઐતિહાસિક પ્રબંધની ગરજ સારે એવા-રાસો વસ્તુપાલતેજપાલ રાસ અને પેથડ રાસ છે

૭૧૦ અત્યારસુધીની શોધ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ નરસિંહ મહેતાનો હારપ્રસગ સ ૧૫૧૨ નો છે અને તેથી તે નાગર કવિનો જન્મ સ ૧૪૭૦ મા મૂકાય છે તેમના કાવ્યોનો ઉદ્ભવ ૧૫૦૦ પછી ગણી શકાય તો તેના યુગ પહેલા જૈન કવિઓએ ભાષા કાવ્યસાહિત્ય ખેડયુ હતુ તેમના જૂના કાવ્યો ઉપર જણાવ્યા છે અને તેની જૂની પ્રતિઓ પણ લભ્ય થાય છે નરસિંહ મહેતાના જે કાવ્યો હાલ છપાયા છે તે ગરકારેલી-નાળીઝુડી સાફસુફ કરેલી વર્ત્તમાન ભાષામા છે મૂળ ભાષાનું નામનિશાન મળવુ દુર્લભ છે નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતી આદ્ય કવિ લગભગ હમણા સુધી કહેવામા આવતા હતા, પણ હાલમા તે પહેલા થયેના સારા સસ્કારી અને મોટી કૃતિઓ રચનારા જૈન કવિઓ મળી આવેલા છે તેથી હવે નરસિંહ મહેતાનું ગૂજરાતી ભાષાના 'આદ્યકવિ'નુ પદ ધ્રુવ રહી શકે તેમ નથી

૭૧૧ રા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી જણાવે છે કે "ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્ય યુગ અને તેની પણ પૂર્વના યુગ માટે આજથી પચ્ચીસ વર્ષ પર જે જે અભિપ્રાયો બંધાએલા તે, નવા નવા પુસ્તકો હાથ લાગવાથી ક્રમક્રમે બદલાતા ગયા છે દાખલા તરીકે નરસિંહ મહેતાને આદિ કવિનું સ્થાન આપવામા આવતું, અને સાથે સાથે એવો પણ અભિપ્રાય આપવામા આવતો કે નરસિંહ મહેતાના સમય પહેલા ગુજરાતી સાહિત્ય હતુંજ નહીં, તેનો આરભ નરસિંહ મહેતાથીજ થયો-એ અભિપ્રાય ભુલભરેલો માલમ પડયો છે .....ઘણા

પર સં ૧૪૯૭ માં અને ક્ષેત્રસમાસ પર સં ૧૫૨૯ માં, ત જય-ચંદ્ર સૂરિ શિ હેમહંસ ગણિએ ષડાવશ્યક પર સં ૧૫૦૧ માં, અને તેજ વર્ષમાં વૃદ્ધ તપા રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય માણિક્યસુંદર ગણિએ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ કૃત ભવભાવના સૂત્ર પર દેવકુલ પાટકમાં બાલાવબોધ રચ્યા આ સર્વે પંદરમા શતકમાં વપરાતી ભાષા પર ખાસ પ્રકાશ નાખે તેમ છે

૭૦૯ ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય-પર આવતાં જણાય છે કે પંદરમા શતકમાં થયેલા જૈન કવિઓ પૈકીના મોટા ભાગે છૂટક કાવ્યો રચ્યા જણાયા છે-તેમાં કેટલાક તો સ્તવનો-સ્તુતિ (દેવ-સ્ત-ગુરુની) રૂપે છે, અને તેના પ્રથમાર્ધમાં રચાયેલી કૃતિઓ જણાવી ગયા છીએ, અને ઉત્તરાર્ધમાં-આ યુગમાં ખાસ પ્રધાન અને ધ્યાન ખેંચે તેવી નીચે પ્રમાણે છે —

ઉક્ત આ જયશેખરસૂરિકૃત ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-(પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણિ ચોપાઈ, અંતરંગ ચોપઈ), ૫૮ કડીનો નેમિ-નાથ ફાગ તથા કેટલાય સ્તવનો, સોમસુંદરકૃત આરાધના રાસ અને સ્થૂલિભદ્ર ફાગ સં. ૧૪૮૧, પિપ્પલગચ્છના હીરપ્રભસૂરિશિ હીરા-નંદ સૂરિના વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ સં ૧૪૮૪, વિદ્યાવિલાસ પવાડો સં ૧૪૮૫, દશાર્ણભદ્ર રાસ, જંબૂસ્વામી વિવાહલો સાચોરમાં સં ૧૪૯૫, કલિકાળ રાસ વગેરે, ઉક્ત ખ જયસાગરસૂરિ કૃત જિનકુશલસૂરિ-ચતુષ્પદી સં ૧૪૮૧, ચૈત્યપરિપાટી સં ૧૪૮૭, નગરકોટ તીર્થ પરિપાટિ, અને વજ્રસ્વામી ગુરુ રાસ સં ૧૪૮૯ જૂનાગઢમાં, માંડણશ્રાવક કૃત સિદ્ધચક્ર-શ્રીપાલ રાસ સં ૧૪૯૮, ચ પા કૃત નલચરિત્ર, મેઘા કૃત તીર્થમાળા સ્તવન, તથા રાણકપુર સ્તવન સં ૧૪૯૯, તેજ વર્ષમાં દેવરત્નસૂરિ ફાગ તેના એક શિષ્ય કૃત, તથા વડતપ ગચ્છના સાધુકીર્તિ કૃત મત્સ્યોદરકુમાર રાસ, વિક્રમચરિત કુમાર રાસ સં ૧૪૯૯, તથા ગુણસ્થાનક વિચાર ચોપઈ,

૭૧૭ 'આ કાવ્યમા પહેલ વહેલા **પદ** મળે છે પદનુંજ બીજુ નામ **દેશી** છે **માર્ગ** અને **દેશી** એ બે નામો અનુક્રમે પિંગળને અનુસરીને લખાયેલી કવિતાને અને લોકરાહોને અનુસરીને લખાયેલી કવિતાને આપવામા આવ્યા છે તેનો આરભ ચૌદમા સૈકાથી થયેલે જોવામા આવે છે દેશીનુ આપણે સ્થૂલ પૃથક્કરણ કરીએ પદમા નરસિંહના ત્રણ કાવ્યો લખાએલા છે ગોવિંદગમન, સુરતસગ્રામ, અને સુદામાચરિત્ર નરસિંહ મહેતાના 'પ્રભાતિયા' કહેવાય છે તે રાગનુ નામ નથી પણ પ્રભાતમા એ પદ ગાવામા આવતા હોવાથી તે નામ અપાયુ છે એને આપણે હાલ ઝૂલણા છદ એવુ નામ આપીએ છીએ એયે ભૂલ છે દેશીને માર્ગનુ નામ આપી શકીએ નહિ.'૪૬૪.

આ પદ-દેશી રાગો જયશેખરસૂરિ પહેલા પણ (એટલે અવશ્ય નરસિંહ મહેતા પહેલા) જૈન કવિઓએ વાપર્યા છે ને ત્યાર પછી વાપર્યાજ ગયા છે તે દાખલાથી બતાવી શકાય તેમ છે

૭૧૮ આ યુગના ગૂજરાતી જૈન કવિઓની કૃતિઓમાથી કાવ્યના નમુના અત્રે સ્થલસંકોચને લીધે આપી નથી શકાયા જેમને થોડા નમુના જોવા હોય તે મારા લેખ નામે 'વિક્રમ ૧૫ મા સૈકાના કેટલાક જૈન કવિઓની કાવ્ય પ્રસાદી'માથી ૪૬૫મેળવી શકશે દરેક યુગવાર કવિઓના નમુના હવે પછી જૈન ગૂર્જર પદ્યસાહિત્ય સંબંધી વિસ્તારથી નિબધ લખાનાર છે તેમા અપાશે

---

૪૬૪ ઠક્કર નારાયણ વિસનજી ભાપણનો સાર 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ફેબ્રુ ૧૯૨૬ "પદબધની કરોડી અને બીજા પ્રશ્નો" વિશેષ માટે જુઓ અમારા મિત્ર રા મજુલાલનો લેખ 'આપણી દેશીઓ અને પ્રાચીન લોકસગીત'-ગુણસુન્દરી, મે ૧૯૩૦

૪૬૫ 'શારદા'નો તત્રી અક જાને ૧૯૨૭ પૃ ૧૦૦૩ 'જૈનયુગ' કાર્તિક-માગશર સ ૧૯૮૩ પૃ ૧૬૯

પ્રાચીન કાવ્યો જે અપ્રસિદ્ધ પડી રહેલાં તે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાથી જુના અભિપ્રાય ફેરવી નવા બાંધવામાં આવ્યા છે, અને હાલ જે અભિપ્રાય બંધાયા છે તે પણ સ્થાયી નથી, કારણ હજુ જૈન ભંડારોમાં અને જૈનેતર વ્યક્તિઓના કબજામાં એટલા બધા અપ્રસિદ્ધ લેખો પડી રહેલા છે કે તે જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતા જશે તેમ તેમ હાલ બાંધેલા અભિપ્રાય પણ ફેરવવા પડશે આપણા જુના સાહિત્ય સમય હાલનો જમાનો અનિશ્ચિતપણાનો-transitional period નો-છે .." ૪૬૧

૭૧૨ જયશેખરે સંસ્કૃતમાં પ્રબોધચિંતામણિ એક રૂપક (allegory) તરીકે સં ૧૪૬૨માં રચેલો જણાવી ગયા છીએ તેજ વિષયનો પણ સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તેમણે ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ અથવા પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણિ ચોપઈ એ નામનો ગ્રંથ રચેલ છે કે જે વિક્રમ ૧૫મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધના પ્રારંભની ગુજરાતી ભાષાનો અવિકલ નમુનો પુરો પાડે છે જો કે તે પોતાના સંસ્કૃત ગ્રંથ નામે 'પ્રબોધચિંતામણિ'નાજ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, છતાં ભાષાનો પ્રવાહ સ્વતંત્ર અખંડિત અને સ્વાભાવિકપણે વહે છે તે ગ્રંથ પ્રબોધચંદ્રોદય જેવા પરપ્રવાદીઓના વાક્પ્રહારોના પ્રતિકારરૂપ, લોકપ્રચલિત પાખંડ અને લોકોત્તર ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવા માટે રચાયેલો છે આ ઉપરથી ધર્મબુદ્ધિ-પાપબુદ્ધિ રાસ આદિ કૃતિઓ પછીના સમયમાં થઇ છે આ પ્રબંધની પ્રાચીન શુદ્ધ ભાષા જોતાં તે ૧૫ મા સૈકામાં થયેલ માનવામાં આવતા નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, મીરાંબાઈ આદિની ગુજરાતી ભાષા અર્વાચીન જણાઈ આવે છે આમાં જુની ગુજરાતી છે અને અનેક રાગો જેવા કે દૂહા, ધ્રૂપદ, એકતાલી ચોપઈ, વસ્તુ, સરસ્વતી ધઉલ, છપય, ગુંજરી વગેરેમાં, પ્રાસંગિક વ્યાવહારિક પ્રબોધ સાથે પરમહંસ અથવા આત્મરાજનું ચરિત્ર પ્રકટ

૪૬૧ 'આનંદકાવ્ય મહોદધિ' ૭ મા મૌક્તિકનો ઉપોદ્ઘાત, 'જૈનયુગ પુ ૧ પૃ ૧૨૫.

૭૧૭ 'આ કાવ્યમાં પહેલ વહેલાં **પદ** મળે છે પદનું જ બીજું નામ **દેશી** છે **માર્ગ** અને **દેશી** એ બે નામો અનુક્રમે પિંગળને અનુસરીને લખાયેલી કવિતાને અને લોકરાહોને અનુસરીને લખાયેલી કવિતાને આપવામાં આવ્યાં છે તેનો આરંભ ચૌદમા સૈકાથી થયેલો જોવામાં આવે છે દેશીનું આપણે સ્થૂલ પૃથક્કરણ કરીએ ૫ મા નરસિંહના ત્રણ કાવ્યો લખાએલાં છે ગોવિંદગમન, સુરતસંગ્રામ, અને સુદામાચરિત્ર નરસિંહ મહેતાનાં 'પ્રભાતિયાં' કહેવાય છે તે રાગનું નામ નથી પણ પ્રભાતમાં એ પદ ગાવામાં આવતાં હોવાથી તે નામ અપાયું છે એને આપણે હાલ ઝૂલણા છંદ એવું નામ આપીએ છીએ એ ભૂલ છે દેશીને માર્ગનું નામ આપી શકીએ નહિ.'४९४

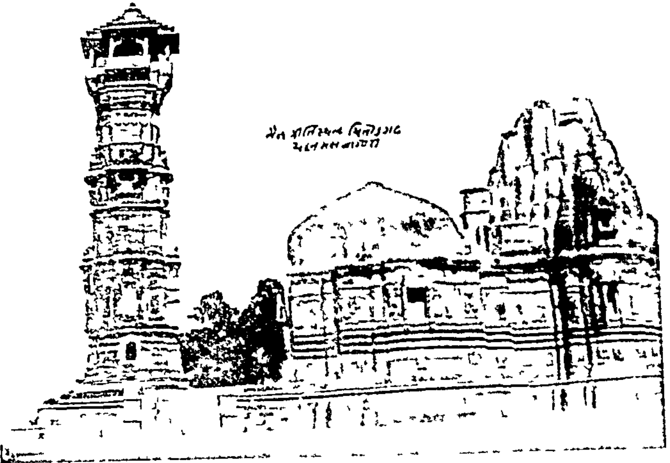
આ પદ-દેશી રાગો જયશેખરસૂરિ પહેલાં પણ (એટલે અનન્ય નરસિંહ મહેતા પહેલાં) જૈન કવિઓએ વાપર્યાં છે ને ત્યાર પછી વાપર્યાં જ ગયા છે તે દાખલાથી બતાવી શકાય તેમ છે

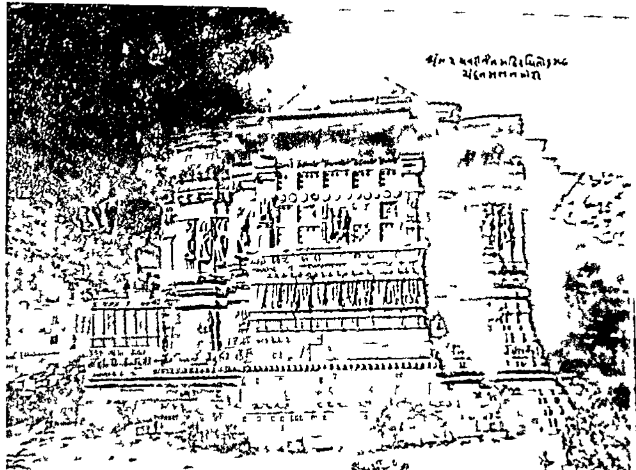
૭૧૮ આ યુગના ગૂજરાતી જૈન કવિઓની કૃતિઓમાંથી કાવ્યના નમુના અત્રે સ્થલસંકોચને લીધે આપી નથી શકાયા જેમને થોડા નમુના જોવા હોય તે મારા લેખ નામે 'વિક્રમ ૧૫ મા સૈકાના કેટલાક જૈન કવિઓની કાવ્ય પ્રસાદી'માંથી ४९५મેળવી શકશે દરેક યુગના કવિઓના નમુના હવે પછી જૈન ગૂર્જર પદ્યસાહિત્ય સંબંધી વિસ્તારથી નિબંધ લખાનાર છે તેમાં અપાશે

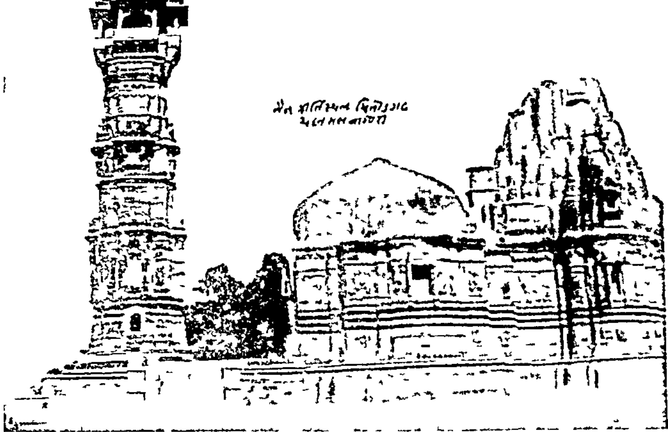
---

४९४ ફક્ત સાક્ષરશ્રી ધ્રુવનાજ ભાષણનો સાર 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ફેબ્રુ ૧૯૨૯ 'પદબંધની કસોટી અને બીજા પ્રશ્નો' વિશેષ માટે જુઓ અમારા મિત્ર રા મંજુલાલનો લેખ 'આપણી દેશીઓ અને પ્રાચીન લોકસંગીત'-ગુણસુંદરી, મે ૧૯૩૦

४९५ 'શારદા'નો તંત્રી અંક જાને. ૧૯૨૬ પૃ. ૧૦૦૩ 'જૈનયુગ' કાર્તિક-માગશર સં ૧૯૮૩ પૃ ૧૬૯

ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્થંભ પૃ ૮૫૫ ટિ ૮૮૧

દક્ષિણાભિમુખ દરવાજાની બહાર કીર્ત્તિસ્થભની પાસે એક શ્વેત 'સુરહિ' પત્થર રોપેલો છે તેના પર કોતરેલુ છે ૪૬૭સ ૧૫૦૭ના

---

૪૬૭ જુઓ તે લેખ –'શ્રી ગણેશાય ॥ સહી (ત્રિશૂલ જેવુ ચિન્હ છે) સવત્ ૧૫૦૬ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૨ મહારાણા શ્રી કુભકર્ણ્ણ વિજયરાજ્યે શ્રી અર્બુદાચલે દેલવાડા ગ્રામે વિમલવસહી શ્રી આદિનાથ તેજલવસહી શ્રી નેમિનાથ તથા બીજે શ્રાવકે દેહરે દાહ મુડિક વલાવી રખવાલી ગોડા પોઠયારૂ રાણિ શ્રી કુભકર્ણિ મહ ડુગર ભોજા જોગ્ર મયા ઉધારા જિકો જ્યાત્રિ આવિ તિહિરૂ સર્વ મુકાવુ જાત્રા સમધિ આચ્યદ્રાર્ક લગિ પલે કુઈ કોઇ માગવા ન લહિ રાણિ શ્રી કુભકર્ણિ મ૦ ડુગર ભોજા ઊપરિ મયા ઉધારી યાત્રા મુગતી કીરી આઘાટ થાપુ સુરહિ રપાવી જિકો આ વિધિ લોપિસિ તિ ઇહિ સુરહિ ભાગીરૂ પાપ લાગિસિ અનિ સહ જિકો જાત્રિ અરિસઈ સ ટ્ઠ ૧ એક દેવ શ્રી અચલેશ્વરિ અન ડુગાણી ૪ ચ્યા દેવિ શ્રી વિશિષ્ટ ભડારિ મુકિસ્ય । અચલગઢ ઉપરિ દેરી ॥ શ્રી સરસ્વતી સન્નિધાનિ બઇઠા લિખિત । [illegible] ॥ શ્રી સ્ત્વ ॥ શ્રી રામપ્રસાદાતુ ॥ શુભ ભવતુ ॥ દોસી રામણુ નિત્ય પ્રનમતિ ॥ આમા મેવાડી ભાષા છે આમાના શબ્દોના અર્થ જાણવા [illegible] છે વિમલવસહી-વસહી (પ્રાકૃત) વસહિકા (પ્રાકૃતથી બનેલ સસ્કૃત) વસતિ (સસ્કૃત), મદિર, વિમલશાહનુ રચાવેલુ–બધાવેલુ મદિર, તેજલવસહી-પ્રસિદ્ધ મત્રી વસ્તુપાલના ભાઈ તેજપાલની સ્થાપેલી શ્રી નેમિનાથની વસહી [illegible] –શ્રાવક અન્ય [illegible]–જૈન ધર્માનુયાયી સઘના ચાર [illegible] શ્રી શ્રાવક [illegible] તેમા શ્રાવક તે ધર્મનુ શ્રવણ કરનાર [illegible] અનુરાગી) [illegible], તેમાથી 'સરાવગી [illegible] બીજે શ્રાવકે દેહરે– [illegible] (વિશેષણ તથા વિશેષ [illegible] દાણ જુમીના (શિક્ષા) [illegible] મુડિક–મુડક, પ્રત્યેક [illegible] માટે સાથેના સીપાઇનો [illegible] પોઠયા સસ્કૃત પૃષ્ઠક–પીઠ પર [illegible] શ્રી વિમલકિનુ [illegible] –મહત્તમ મહત્તમ [illegible] ન્યાયાધિકારી વા [illegible] મહનર [illegible] જેમ . [illegible]

પ્રકરણ ૪ થું.

વિક્રમ સોળમું શતક [સં. ૧૫૦૧ થી ૧૬૦૦]
ઐતિહાસિક ઘટનાઓ

श्रेय श्रीधर्मबीज विमलमतिवृहद्भारतक्षेत्रभाग्यां
येनोप्तं यद् युगादौ तदनु निजलसद् गोरसैः सिक्तमेतत् ।
प्रौढिं च प्रापि तत्तै र्गुणनगुरुगणै राश्रितेऽद्यापि दत्ता—
दाधिव्याधिव्यपाय परमसुखफलं नाभिसूः स्तात् स सिध्यै ॥

—જેણે વિમલમતિ બૃહત્ ભારતક્ષેત્ર ભૂમિમાં યુગની આદિમાં કલ્યાણશ્રીનું ધર્મબીજ વાવ્યું અને ત્યાર પછી તે બીજ પોતાના સ્વરલિત ગોરસ (ભૂમિરસ, વાણીરસ) વડે તેના જ્ઞાતા સુકૃતિ ગુરુઓના સમુદાયથી સીંચાઇ પ્રૌઢી પામ્યું તે નાભિનન્દન-ઋષભદેવ આધિ વ્યાધિના નાશરૂપ પરમસુખ ફલ આપો અને આપણી સિદ્ધિ અર્થે થાઓ.

(સોમચારિત્રગણિકૃત ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્ય સં. ૧૫૪૧)

૭૧૯ સં. ૧૫૦૫ માં રાણા કુંભા (કુંભકર્ણ) ના ભંડારી (કોશાધ્યક્ષ) વેલાકે શાંતિનાથ તીર્થંકરનું અષ્ટાપદ નામક જૈનમંદિર ચિતોડમાં બંધાવ્યું કે જેની પ્રતિષ્ઠા ખ. જિનસેન(?)સૂરિએ કરી હતી કે જેને હાલ 'શૃંગાર ચાવડી-સિંગારચૌરી' કહેવામાં આવે છે. ૪૬૬ તેને પ્રથમ ચાર દ્વાર હતાં તેમાં બે દ્વાર સુંદર કોરેલી જાળીઓ બેસાડી બંધ કરવામાં આવ્યાં છે. સં. ૧૫૦૬ ના વર્ષમાં મહારાણા કુંભકર્ણે આબુના જૈન યાત્રિકો પાસેથી મુંડકું વગેરે ન લેવા અને તેનનું રક્ષણ કરવા સંબંધી લખી આપેલ વ્યવસ્થાપત્ર લૂણિગવસહિના

૪૬૬ લોકો કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો તેની આ ચોરી છે, પણ તે ભૂલ છે, કારણકે તેનો શિલાલેખ ફક્ત જૈનમંદિરની સાક્ષી પૂરે છે. ઓઝાકૃત રા. ઇ. પહેલા ખંડ પૃ. ૩૫૬ અને બીજો ખંડ પૃ. ૬૨૫ ટિપ્પણ. રાજપુતાના મ્યુઝિયમ રીપોર્ટ સન ૧૯૨૦-૨૧ પૃ. ૫ લેખસંખ્યા ૧૦

માઘ શુદ ૫ ને દિને, વિમલનાથનો પ્રાસાદ સ્તંભતીર્થવાસી વ્ય. શાણરાજે બંધાવેલો તેમાં ઉક્ત બૃહત્ તપાગચ્છના રત્નસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (જૈન ગૂ. કવિઓ ભાગ ૨ પૃ. ૭૩૮. આ સબંધીનો પ્રથમનો અર્ધો મોટો શિલાલેખ માંડલિકના રાજવંશનું વર્ણનવાળો અને પછી શાણરાજના વર્ણનના બે શ્લોક જણાવી અટકતો અત્યારે ગિરનાર પર મોજૂદ છે) આ શાણરાજ તે હરપતિ સંઘપતિ કે જેણે સં. ૧૪૫૨ માં ૭ વાહનો સાથે શત્રુંજય વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી અને જેણે ત્યાં રત્નસિંહસૂરિના અને રત્નચૂલા સાધ્વીના પગલાં પધરાવ્યાં હતાં તેના નામલદે પત્નીથી થયેલ પુત્ર સજ્જનસિંહનો મૈનુકદેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર હતો. તેણે સં. ૧૫૧૭માં શત્રુંજય તથા ગિરનાર તીર્થની ૨૪ વાહનો સહિત યાત્રા કરી હતી અને તેજ વર્ષમાં તેના આગ્રહથી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ ખંભાતમાં વિમલનાથચરિત્ર રચી પૂર્ણ કર્યું હતું (જુઓ તે ચરિત્રનું ભાષાંતર પ્ર૦ જૈ૦ ધર્મ સભા ભાવ૦)

૭૨૦. [illegible] ૧૫૨૦માં [illegible] વાણીઆમાં દશા વીસા એવા ભેદ [illegible] થઈ [illegible] અને તેમ [illegible] અને મૈત્રી (વૈષ્ણવ) અને [illegible] એ તે [illegible] પ્રબંધ[illegible]થી જણાય છે — 'વીસા [illegible] અ[illegible] એ મહેસરી' [illegible] તે [illegible] ખરીદી [illegible] શા સાથે જળ અને સ્થળથી [illegible] ગણી સાથેજ કરતા.

૭૨૧. [illegible] મ [illegible] ગચ્છનાયક પદ સં. [illegible] કાવ્યમાં આપેલું [illegible] તેમણે મૂળ મુનિસુંદરસૂરિ [illegible] અમરિ પ્રા[illegible] લિખિત સ્વહસ્ત [illegible] [illegible]ચતુર્દશી અમાવાસ્યા [illegible] સર્વ દુરિત [illegible] ચર[illegible] ॥ વગેરે

માહ (અશ્વિન) સપ્તમી દિને ગુરુવારે જૂનાગઢના રાજા માંડલિકે રત્ન(સિંહ)સૂરિના પટ્ટાભિષેકના અવસરે પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનોમાં સર્વ જીવની અમારિ કરાવી, તેની પહેલાં એકાદશી અને અમાવાસ્યામાં તેનું પાલન થતું હતું ૪૯૮તે જ રાજાના સમયમાં સં ૧૫૦૯

નામના અધિકારીના કહેવાથી, તેના પર કૃપા-કૃપ-ાર કરીને જિકો-જે તિહિક-તેનું મુંહતુ-મૂકાવ્યું, છોડાવ્યું પલ્લે-પાળ્યું જાય માગતાન લહિ-માગી ન શકે ઉપરિ-ઉપર જોગવની વ્યાખ્યા જુઓ ગયા ઉધારા-ગયા ધારણ કરી, 'દયા મયા' કરી, કૃપા કરી મુગતી-મુક્તિ, છૂટ કીધી-કરી થાપુ-થાપ્યુ, સ્થાપ્યું આઘાટ-નિયમ. નુરિદ્દિ-ફારસી નારદ (?) નિયમનો લેખ રોપાવી-રોપી, ઉભી કરી (સં રોપિતા, પ્રાકૃત સંસ્કૃત રોપાપિતા) લોપિસિ-લોપશે નિ-તેને (કર્મકારક) બાલીક્ર-બોલવાના લાગિસિ-લાગશે અનિ-અને (સં અન્યત્) સંઘ-સંઘ, યાત્રિકોનો સમૂહ અવિસઇ-આવશે સંસ્કૃત સમ-આવિષ્યતિ (?) સ-તે ફદીઉ (સંસ્કૃત પદિક)-ફદીઉં, બે આનાની લગભગ કિંમતનો ચાંદીનો સિક્કો અચલેશ્વરિ, ભંડારિ, સંનિધાનિ-એમાં 'ઇ' અધિકરણ કારક છે ટંગાં (સં દ્રિમ્મિકી) એક પદ્મિના પાંચ (રૂપિયાના ૪૦) એવો એક તાંબાનો સિક્કો મુક્મિસઇ-મૂકશે (સરખાવો મુકાતુ, અવિસઇ) દૂએ-દૂત-શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં જે અધિકારી દ્વારા રાજાજ્ઞા અપાઇ હોય તેનુ નામ 'દૂત'ાડત્ર' એમ કહીને લખાતું હતું તેનો અપભ્રંશ દૂએ, દૂવે યા દુબે પ્રત, પછીના લેખો પટ્ટો આદિમાં આવે છે આ લેખના દૂએ યા દૂતક સ્વયં રાણા કુંભાજ છે દોસી રામણ-આ લેખનો લેખક જુઓ ઓઝાજીનો લેખ 'અનંદ વિક્રમ સંવતની કલ્પના' ના પ્ર પ્ર ૧, પૃ ૪૫૦-૪૫૨

૪૯૮ આ સંબંધીનો મોટો શિલાલેખ જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં ગઢમાં એક શિલાપટ્ટ છે તેમાં છે કે જે મારી ગિરનાર યાત્રાના અવસર તા ૩૦-૬-૨૯ ને દિને મે ભાગ્યો તૂટ્યો ઉતારી લીધો તેમાથી નીચેનુ પ્રસ્તુત જેટલું મૂકેલ છે

'સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૫૦૭ વર્ષે માઘ સપ્તમી દિને ગુરુવારે શ્રી રાણાશ્રી મેલગદે સુત રાઉલશ્રી મહિપાલદે સુત શ્રી મંડલિક પ્રમુખા સર્વજીવકરુણાકરણતત્પરેણ ઔદાર્ય ગાંભીર્ય ચાતુર્ય ચૌર્યાદિ ગુણરત્ન રત્ન(સિંહ) સૂરીણા પટ્ટાભિષેકાવસરે સ્તંભતીર્થ વાસ્તવ્ય સા૦ દેવા સુત હાંસા સુત રાજકુલીન સમસ્તજીવઅભયદાનકરણ કારકેણ પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશાદિનેષુ સર્વ જીવ અમારિ કારિતા । રાજા નવર સિંહાસનો

માઘ શુદ ૫ ને દિને, વિમલનાથનો પ્રાસાદ સ્તંભતીર્થવાસી વ્ય. શાણરાજે બંધાવેલો તેમાં ઉક્ત બૃહત્ તપાગચ્છના રત્નસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (જૈન ગૂ કવિઓ ભાગ ૨ પૃ ૭૩૮ આ સંબંધીનો પ્રથમનો અર્ધો મોટો શિલાલેખ માંડલિકના રાજવંશનું વર્ણનવાળો અને પછી શાણરાજના વર્ણનના બે શ્લોક જણાવી અટકતો અત્યારે ગિરનાર પર મોજૂદ છે) આ શાણરાજ તે હરપતિ સંઘપતિ કે જેણે સં ૧૪૫૨ માં ૭ [illegible] સાથે શત્રુંજય વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી અને જેણે ત્યાં રત્નસિંહસૂરિના અને રત્નચૂલા સાધ્વીના પગલાં પધરાવ્યાં હતાં તેના નામલદે પત્નીથી થયેલ પુત્ર સજ્જનસિંહનો કૌતુકદેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર હતો તેણે સં ૧૫૧૭માં શત્રુંજય તથા ગિરનાર તીર્થની ૨૪ [illegible] સહિત યાત્રા કરી હતી અને તજ વર્ષમાં તેના આગ્રહથી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ ખંભાતમાં વિમલનાથચરિત રચી પૂર્ણ કર્યું હતું (જુઓ તે ચરિત્રનું ભાષાંતર પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવ)

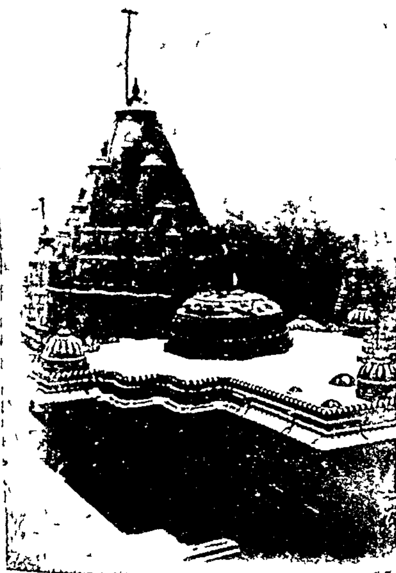
[illegible] સં ૧૫૧૯માં [illegible] દશા વીસા એવા ભેદ [illegible] અને તેમ શ્રાવક અને મૈત્રી (વૈષ્ણવ) બંને [illegible] પ્રબંધપરથી જણાય છે —

'વીસા [illegible] એક મહેસરી'

[illegible] પર શા સાથે જળ અને સ્થળથી [illegible] રાખી સાથેજ કરતા

૭૨૧ [illegible] ગચ્છનાયક પદ સં ૧ [illegible] ગુરુરત્નાકર કાવ્યમાં આપેલું [illegible] તેમને મૂળ મુનિસુંદરસૂરિ

[illegible] અમારિ પ્રા[illegible] લિખિત સ્વહસ્ત [illegible] અકાદશી અમાવાસ્યે પાક્ષ- [illegible] અકાદશી ચતુર્દશી અમાવાસ્યા [illegible] સર્વ દુરિત [illegible] મોર [illegible] વગેરે

ગિરનારપરની સગ્રામ સોનીની ટુક

[જૈન સસ્તી વાચનમાળાના સૌજન્યથી]

માત્ર શુદ ૫ ને દિને, વિમલનાથનો પ્રાસાદ સ્તંભતીર્થવાસી વ્ય. શાણુરાજે બંધાવેલો તેમાં ઉક્ત બૃહત્ તપાગચ્છના રત્નસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (જૈન ગૂ કવિઓ ભાગ ૨ પૃ ૭૩૮ આ સમ્બન્ધીનો પ્રથમનો અર્ધો મોટો શિલાલેખ માંડલિકના રાજવંશનું વર્ણનવાળો અને પછી શાણુરાજના વર્ણનના બે શ્લોક જણાવી અટકતો અત્યારે ગિરનાર પર મોજૂદ છે) આ શાણુરાજ તે હરપતિ સંઘપતિ કે જેણે સં ૧૪૫૨ માં ૭ દેવાલયો સાથે શત્રુંજય વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી અને જેણે ત્યાં રત્નસિંહસૂરિના અને રત્નચૂલા સાધ્વીના પગલાં પધરાવ્યા હતા તેના નામદે પત્નીથી થયેલ પુત્ર સજ્જનસિંહનો કૌતુકદેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર હતો તેણે સં ૧૫૧૭માં શત્રુંજય તથા ગિરનાર તીર્થો ૨૪ દેવાલયો સહિત યાત્રા કરી હતી અને તેજ વર્ષમાં તેના આગ્રહથી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ ખંભાતમાં વિમલનાથચરિત્ર રચી પૂર્ણ કર્યું હતું (જુઓ તે ચરિત્રનું ભાષાંતર પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવ૦)

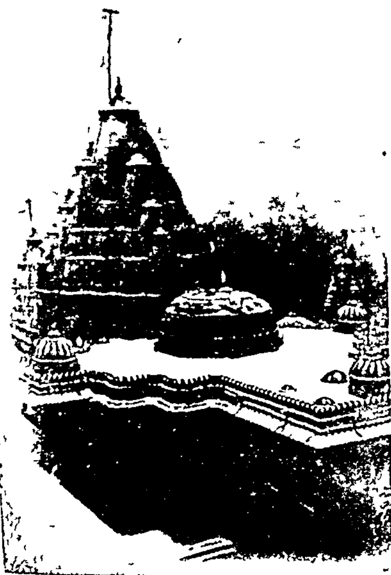
૭૨૦ સં ૧૫૧૨માં [illegible]આમાં દશા વીસા એવા ભેદ [illegible] થઈ ગયા હતા અને તેમ શ્રાવક અને મેશ્રી (વૈષ્ણવ) બંને [illegible] એ તે [illegible] પ્રબંધપરથી જણાય છે —

વીસ [illegible] શ્રાવક નિ એક મહેસરી '

[illegible] પરદા સાથે જળ અને સ્થળથી [illegible] ગણી સાથેજ કરતા

૭૨૧ [illegible] નાગ સૂરિ [illegible] ગચ્છનાયક પદ સં [illegible] ગુણરત્નાકર કાવ્યમાં આપેલું [illegible] મુનિસુંદરસૂરિ

[illegible] અમરિ પ્રવ૦ લિખિત સ્વહસ્ત [illegible] અકાદશી અમાવાસ્યે પાક્ષ૦ [illegible] અકાદશી ચતુર્દશી અમાવાસ્યા [illegible] સર્વ દુરિત [illegible] જિનવના ॥ નગરે

ગિરનારપરની સગ્રામ સોનીની ટુક

માવ શુદ ૫ ને દિને, વિમલનાથનો પ્રાસાદ સ્તમ્ભતીર્થવાસી વ્ય. શાણરાજે બંધાવેલો તેમાં ઉક્ત બૃહત્ તપાગચ્છના રત્નસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (જૈન ગૂ કવિઓ ભાગ ૨ પૃ ૭૩૮ આ સબંધીનો પ્રથમનો અર્ધો મોટો શિલાલેખ માંડલિકના રાજવંશનું વર્ણનવાળો અને પછી શાણરાજના વર્ણનના બે શ્લોક જણાવી અટકતો અત્યારે ગિરનાર પર મોજૂદ છે) આ શાણરાજ તે હરપતિ સંઘપતિ કે જેણે સં ૧૪૫૨ માં ૭ દેવાલયો સાથે શત્રુંજય વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી અને જેણે ત્યાં રત્નસિંહસૂરિના અને રત્નચૂલા સાધ્વીના પગલાં પધરાવ્યા હતા તેના નામલદે પત્નીથી થયેલ પુત્ર સજ્જનસિંહનો કૌતુકદેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર હતો તેણે સં ૧૫૧૭માં શત્રુંજય તથા ગિરનાર તીર્થની ૨૪ દેવાલયો સહિત યાત્રા કરી હતી અને તેજ વર્ષમાં તેના આગ્રહથી જ્ઞાનસાગરસૂરિએ ખંભાતમાં વિમલનાથચરિત્ર રચી પૂર્ણ કર્યું હતું (જુઓ તે ચરિત્રનું ભાષાંતર પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવ)

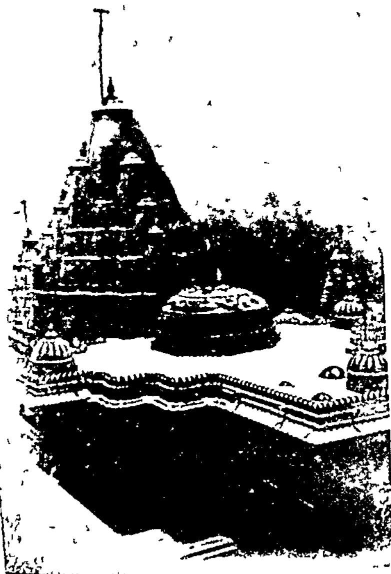
૭૨૦ સં ૧૫૧૨માં વાણીઆમાં દશા વીસા એવા ભેદ જણાતા થઇ ગયા હતા અને તેમાં શ્રાવક અને મેશ્રી (વૈષ્ણવ) બંને હતા એ તે વર્ષમાં રચાયેલા કાન્હડદે પ્રબંધપરથી જણાય છે —

'વીસા દસા વિગતિ વિસ્તરી, એક શ્રાવક નિ એક મહેસરી '

છતાં તે બંને ખરીદનું, વેચનું, પરસ્પર સાથે જળ અને સ્થળથી વ્યવસાય કરવો વગેરે અરસપરસ વ્યવહાર રાખી સાથેજ કરતા

૭૨૧ તપાગચ્છમાં લક્ષ્મીસાગરસૂરિને ગચ્છનાયક પદ સં ૧૫૧૭ માં મળ્યું તેમનું ચરિત્ર ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્યમાં આપેલું છે તેનો સાર અને મૂકવામાં આવે છે ' તેમણે મૂળ મુનિસુંદરસૂરિ

પ્રવિષ્ટેન શ્રી મંડલિક રાજાધિપેન શ્રી અમારિ પ્રાગ્ લિખિત સ્વહસ્ત લિખિત શ્રી હરિ (?) સહિત સમન્વિત । પુરાપિ એકાદશી અમાવાસ્યે પાલ્યમાનેસ્ત । સંપ્રતિ એતેષુ ૫ ચમી અષ્ટમી એકાદશી ચતુર્દશી અમાવાસ્યા દિનેષુ રાજાધિરાજ શ્રી મંડલિકેણ સર્વ જીવાભયદાનાધિકારિણી સર્વ દુરિત દુર્ગોપસર્ગનિવારિણી સર્વજીવઅમારિ ર્યાવ ત્ ભૂ મિર વિજયતાં ॥ વગેરે

ગિરનારપરની સગ્રામ સોનીની ટુંક

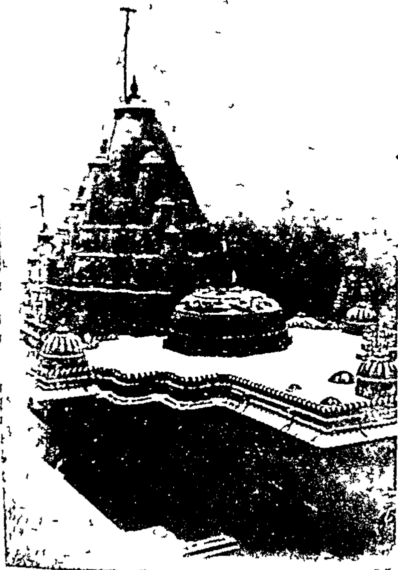
સાથે સઘ લઈ સિદ્ધાચલ આદિની યાત્રાએ નીકળી ઉંબરહટ્ટ ગામમા આવી શુભરત્નવાચકને સૂરિપદ અપાવ્યુ ને પછી પાતશાહનુ ફરમાન લઇ એક લાખ કરતા વધારે દ્રવ્ય ખર્ચી ઉક્ત સિદ્ધાચલની યાત્રા કરી

૭૨૨ દક્ષિણના દેવગિરિના મ ધન્યરાજ અને નગરાજ બને ભાઇઓએ ગૂજરાત આવી મહિમ્મૂદ નામના રાજ્યકર્ત્તાનુ માન મેળવી વિમલાચલની યાત્રા કરી પાટણ ચાતુર્માસમા આવી ત્યાના સંઘને અનેક રીતે સેવા કરી તુષ્ટ કર્યો ને સોમજય વાચકને સૂરિપદ અને તેના શિષ્ય જિનસોમ પડિતને ઉપાધ્યાયપદ પાટણમા અપાવ્યા ઉપર્યુક્ત ગૂર્જર જ્ઞાતિના વણિક સુલતાનના મત્રી મેઘરી ગદાએ ૧૨૦ મણ પીત્તલનું ઋષભદેવનું બિંબ કરાવી આબૂના ભીમવિહારમા[૪૬૯] પ્રતિષ્ઠિત કરાવવા સંઘ લઈ ભાનૂ (ઇડરનો ભાણ) અને લક્ષ (મેવાડનો લાખો) ના સત્કાર મેળવી આબૂ જઇ ત્યા સોમજય સૂરિપાસે સ. ૧૫૨૫ મા તે અને બીજી મૂર્ત્તિઓ ભીમપ્રાસાદમા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી પછી તેના આગ્રહથી સુધાનદનસૂરિએ જિનસોમ વાચકને સ્વહસ્તે આચાર્યપદવી આપી વળી ત્યા પાટણથી સાધારણ સા. ના પુત્ર ડુગરે આવીને જિનહસને વાચક પદ અપાવ્યુ અને આબૂવાસી સા સડાએ સુમતિસુદરને ઉપાધ્યાયપદ અપાવ્યુ પછી ગદરાજ ડુગર અને સડકે જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી

૭૨૩ અહમ્મદાવાદના સુલતાનના મત્રી પ્રાગ્વાટ કર્મણ મંત્રી, દશજિનાલય વડે પૌત્રી કર્પૂરી સહિત શત્રુંજયની યાત્રા કરનાર ગુણરાજ સઘપતિ, દો મહિરાજ, અને દો હેમા એ ચાર જણાએ

---

૪૬૯ આ ભીમવિહાર તે આબૂપરનુ ભીમાશાહવાળુ ઋષભદેવનુ મંદિર કે જે પૂર્વે સં ૧૩૭૩ પછી બનેલુ ને 'પીતલહર' એ નામથી ઓળખાતુ હતુ અને જેનો ઉદ્ધાર સોમસુંદરસૂરિના સમયમા સુધી કર્યો હતો તેમા મત્રી સુંદરના પુત્ર ગદા મત્રીએ નવી પ્રતિમા બેસાડી તે આજે વિદ્યમાન છે મુનિ કલ્યાણવિજયનો લેખ 'આબુના જૈન શિલાલેખો'-'જૈન' તા ૩૧-૧૦-૨૭

ગિરનારપરની સગ્રામ સોનીની ટુંક

[જૈન સસ્તી વાચનમાળાના સૌજન્યથી]

સાથે મંત્ર લઈ સિદ્ધાચલ આદિની યાત્રાએ નીકળી ઉંબરહટ્ટ ગામમાં આવી શુભરત્નવાચકને સૂરિપદ અપાવ્યું ને પછી પાતશાહનું ફરમાન લઇ એક લાખ કરતાં વધારે દ્રવ્ય ખર્ચી ઉક્ત સિદ્ધાચલની યાત્રા કરી

૭૨૨ દક્ષિણના દેવગિરિના મં ધન્યરાજ અને નગરાજ બંને ભાઇઓએ ગૂજરાત આવી મહિમ્મૂદ નામના રાજ્યકર્ત્તાનું માન મેળવી વિમલાચલની યાત્રા કરી પાટણ ચાતુર્માસમાં આવી ત્યાંના સંઘને અનેક રીતે સેવા કરી તુષ્ટ કર્યો ને સોમજય વાચકને સૂરિપદ અને તેના શિષ્ય જિનસોમ પંડિતને ઉપાધ્યાયપદ પાટણમાં અપાવ્યાં ઉપર્યુક્ત ગૂજર જ્ઞાતિના વણિક સુલતાન ॥ મંત્રી મધરી ગદાએ ૧૨૦ મણ પીત્તલનું ઋષભદેવનું બિંબ કરાવી આબૂના ભીમવિહારમાં[૪૯૯] પ્રતિબિંબ કરાવવા મંત્ર લઈ ભાનૂ (ઇડરનો ભાણ) અને લક્ષ (મેવાડનો લાખો) ના મંડાર મેળવી આબૂ જઇ ત્યાં સોમજય સૂરિપાસે સં ૧૫૨૫ માં તે અને બીજી મૂર્તિઓ ભીમપ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠિત કરાવી પછી તેના આગ્રહથી સુધાનંદનસૂરિએ જિનસોમ વાચકને સ્વહસ્તે આચાર્યપદવી આપી વળી ત્યાં પાટણથી સાધારણ સા ના પુત્ર ગજે આવી જિનહંસ નાયક પદ અપાવ્યું અને આબૂવાસી સા મંડાએ સુમતિ [illegible]ને ઉપાધ્યાયપદ અપાવ્યું પછી ગદરાજ ડુંગર અને મં [illegible] [illegible]ની પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી

૭૨૩ [illegible] નાં સુલતાનના મંત્રી પ્રાગ્વાટ કર્મણ સંઘવી, [illegible] [illegible] યાત્રા કરી સહિત શત્રુંજયની યાત્રા કરનાર ગુણ[illegible] [illegible] [illegible] લુંમા એ ચાર જણાએ

૪૯૯ [illegible] નાં આ નગરનું ભીમાશાહવાળું ઋષભદેવનું મં[illegible] [illegible] સં ૧૩૫૩ પછી બનેલું ને પીતલહર એ નામથી ઓળ[illegible] [illegible] [illegible] સોમસુંદરસૂરિના સમયમાં સ્થપાયું હતું તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] નવી સાતમાં બેસાડી તે આજે વિદ્યમાન છે [illegible] [illegible] આબુના જૈન શિલાલેખો -'જૈન' વા [illegible] [illegible]

અમદાવાદથી આવતા સોમજયસૂરિને આગ્રહ કરતાં દરેકના તરફથી આ ગુરુએ મહીસમુદ્ર, લબ્ધિસમુદ્ર, અમરનંદિ અને જિનમાણિક્યને વાચકપદ આપ્યાં. ગોગોલીમાં ખીમા નામના સંઘપતિએ જિનહંસવાચકને સૂરિપદ અપાવ્યું. નડુલાઈના ધૃતા નામના સંઘપતિએ સીરોહીના સોમદેવસૂરિના શિષ્ય સુમતિસુંદરને આચાર્યપદ અપાવ્યું.

૭૨૪ અકરી(પુર)ના ઉકેશવંશીય સોની ઈશ્વર અને પના એ બે ભાઈઓએ ઈડરના ભાણ રાજાના દુર્ગ ઉપરના પ્રાસાદ કરતાં ઊંચો પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ઘણાં બિંબો સાથે અજિતનાથના બિંબની લક્ષ્મીસાગરસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી (સં. ૧૫૩૩[1]). આ ભાણરાજાના મંત્રી કોઠારી ઉકેશવંશના શ્રીપાલે સુમતિસાધુને આચાર્યપદવી અપાવી. (અમદાવાદના) અકરી(પુર)ના ઉક્ત ઉકેશ જ્ઞાતીય અને પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઈશ્વરના લઘુભ્રાતા પના અને પુત્ર ધર્મિણે કરેલા ઉત્સવથી રાજપ્રિય અને ઇન્દ્રનંદિને સૂરિપદ અપાયાં. અમદાવાદના મેઘમંત્રીએ ધર્મહંસ અને ઇન્દ્રહંસને વાચકપદ અપાવ્યાં. પ્રહ્લાદન (પાલણપુર) વાસી ઉકેશ જ્ઞાતિના ખીમાના પુત્ર સાજણે આગમમંડનને વાચકપદ અપાવ્યું. (ઈડર) ભાણ રાજાના મંત્રી કોઠારી સાયરે ગુણસોમ, દેવયાત્રા કરનાર ધર્મના સંઘનાએ અનંતહંસ અને આનાપલ્લીમાં ૫૦ જૂદા મંડળે દસને વાચકપદ અપાવ્યું. આમ ઈલદુર્ગ-ઈડરમાં ગુરુને સૂરિપદ, ૭ને વાચકપદ, અને આઠને પ્રવર્તિનીપદ જૂદા જૂદા અપાયાં.

૭૨૫ ગોગોલીમાં નક્ષ (લાખા) રાણાના અમાત્યો ને સંઘ લઈ શત્રુંજયની યાત્રા કરી વસ્તે સંઘપતિઓ પ્રા૦ કો૦ ઉજલ અને કાજાએ સોમદેવસૂરિ સાથે જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથની સાનંદિન સુધી યાત્રા કરી અને ગીરોલીમાં ૮૪ આચાર્યની સહિત સોમજયસૂરિની દેશના સાંભળી

---

૧ આ સંબંધી સુધાનંદનસૂરિના શિષ્યે તે સમયે રચેલી 'ઈડરગઢ ચૈત્ય પરિપાટી' માટે જુઓ જૈનયુગ સં. ૧૯૮૫ ભાદ્રથી ચૈત્રનો અંક પૃ. ૩૪૧

બહુમત સ્વીકાર્યું મેવાડના કુંભકર્ણ રાજાથી સત્કારિત એવા સંઘપતિ જે ધરણાએ રાણપુરમાં ચૌમુખ ચૈત્ય બંધાવ્યું તેના પ્રથમ ભાઇ રત્નસિંહનો સં ચાલિગ નામનો પુત્ર થયો તેનો પુત્ર સં સહસા થયો કે જેને માલવાધીશ ગ્યાસદીને ધર્મના ભાઈથી અધિક મિત્ર કર્યો હતો તેણે સુમતિસુંદર સૂરિના ઉપદેશથી લક્ષ(લાખા) રાણાની અનુમતિ લઈ આબૂના અચલદુર્ગ શિખરપર મોટો ચૌમુખ પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ૧૨૦ મણ પીતળનું જિનબિંબ કરાવી પ્રતિષ્ઠિત કર્યું

૭૨૬ મંડપ (માંડવગઢ) ના સં વેલાએ સુમતિસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી જિનયાત્રા માટે સુલતાનનું ફરમાન લઈ સંઘ કાઢયો ત્યાંથી રતલામ આવતાં અનેક (૫૨) સંઘો મળ્યા પછી ઇલાદુર્ગ (ઇડર) આવતાં ગુરૂને વંદી ઝરપલ્લિપુરની યાત્રા કરી ગુણરાજ સંઘવીએ ઇંદ્રમાલા પહેરી હતી તેવી રીતે વેલાએ અર્બુદતીર્થમાં નવ હજાર ટકથી ઇંદ્રમાલા પહેરી વેલાક અને ધર્મસિંહ આદિએ રાણપુરના ચતુર્મુખ ચૈત્યમાં દેવકુલિકાઓ કરાવી પછી સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરી ફરી ઇડરમાં આવી ગુરૂને સોનાનાણાથી વધાવ્યા ને ત્રણસો સાધુઓને વસ્ત્રો આપ્યા ને સોમસાગરને ઉપાધ્યાયપદ આપ્યું પછી પાનાપુરમાં સંભવનાથને વંદી માંડવગઢ પાછા આવ્યા

૭૨૭ પિપ્પલીયપુરના સ. ધર્મસિંહે ઉદ્યાપન ઉત્સવ કરી વર્ણ્ય દ્રવ્ય ખર્ચ્યું દેવાસના મં ભાદા તથા આનાએ જિનપ્રતિષ્ઠા ઉદ્યાપન આદિ કરી સાધુઓને વસ્ત્ર આપ્યા ત્યાંજ પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના તથા માફરમાલિકના મંત્રી મં દેવસીએ ૨૪ દેવાલયો, અને પિત્તલમય ચતુર્વિંશતિ જિનપટ્ટો બનાવરાવી આગમમંડન વાચક પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી

૭૨૮ મંડપ (માંડવગઢ) વાસી શ્રીમાલી અને માનવાધિપતિના મિત્ર તથા 'માફરમલિક' એ નામ ધારણ કરનાર મેઘમંત્રી હતા તેની માતુશ્રી આદિ કુટુંબ પૂર્વે સોમસુંદરસૂરિ] રાગી હતું તે હમણા પણ પત્તિકર સહિત તેમનું રાગી હતું તેણે ગુરખંડક સહિત દશશેરના મોદક આખા માંડવગઢના સર્વ જનોના વસીઓને આપ્યા. આ

અમદાવાદથી આવેલા સોમજયસૂરિને આગ્રહ કરતા દરેકના તરફથી અનુક્રમે મહીસમુદ્ર, લબ્ધિસમુદ્ર, અમરનંદિ અને જિનમાણિક્યને વાચકપદ આપ્યા ગીરોહીના ખીમા નામના સંઘપતિએ જિનહંસવાચકને સૂરિપદ અપાવ્યુ સુડાકના કુતા નામના સંઘવીએ શીરોહીના સોમદેવસૂરિના શિષ્ય સુમતિસુન્દરને આચાર્યપદ અપાવ્યુ

૭૨૪ અહમ્મદ(પુર)ના ઉકેશવંશીય મોતી ઈશ્વર અને પના એ બે ભાઈઓએ ઈડરના ભાણ રાજાના દુર્ગ ઉપરના પ્રાસાદ કરતા ઉંચો પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ઘણા બિંબો સાથે અજિતનાથના બિંબની લક્ષ્મીસાગરસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી (સં ૧૫૩૩[1]) આ ભાણરાજાના મંત્રી-કોઠારી ઉકેશવંશના શ્રીપાલે સુમતિસાધુને આચાર્યપદવી અપાવી (અમદાવાદના) અહમ્મદ(પુર)ના ઉક્ત ઉકેશ જ્ઞાતીય અને પદપ્રતિષ્ઠા કરનાર ઈશ્વરના લઘુભાઇ પના અને પુત્ર લક્ષ્મીસિંહે કરેલા ઉત્સવથી રાજપ્રિય અને ઈંદ્રનંદિને સૂરિપદ અપાયા અહમ્મદાવાદના એવમ ત્રીએ ધર્મહંસ અને ઇંદ્રહંસને વાચકપદ અપાવ્યા પ્રહ્લાદન (પાલણપુર) વાસી ઉકેશ જ્ઞાતિના ખીમાના પુત્ર સા જીવાએ આગમમંડનને વાચકપદ અપાવ્યુ (ઇડરના) ભાણ રાજાના મંત્રી કોઠારી સાયરે ગુણસોમને, દરવર્ષે યાત્રા કરનાર હેમના સં ધનાએ અનંતહંસને અને આનાપલ્લીના ૫૦ જૂઠા મહુઆએ હંસનંદનને વાચકપદ અપાવ્યુ આમ ઈલદુર્ગ–ઈડરમાં ત્રણને સૂરિપદ, છને વાચકપદ, અને આઠને પ્રવર્તિનીપદ જૂદા જૂદા અપાયા

૭૨૫ શીરોહીમાં લક્ષ (લાખા) રાણાના અમાત્યો ને સંઘ લઈ શત્રુંજયની યાત્રા કરી થયેલ સંઘપતિઓ પ્રા૦ કો૦ ઉજલ અને કાજાએ સોમદેવસૂરિ સાથે જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથની સાતદિન સુધી યાત્રા કરી અને શીરોહીમાં ૮૪ આર્યદપની સહિત સોમજયસૂરિની દેશના સાંભળી

[1] આ સંબંધી સુધાનંદનસૂરિના શિષ્યે તે સમયે રચેલી 'ઈડરગઢ ચૈત્ય પરિપાટી' માટે જુઓ જૈનયુગ સં ૧૯૮૫ માહથી ચૈત્રનો અંક પૃ ૩૪૧

વિહારથી આગર નગરમા વસ્યો તેના ત્રણ પુત્રો રત્નો, સુજેસ અને મેઘો થયા તેમણે અનેક પુણ્યકાર્યો કર્યા. રત્નાએ બહુ નામ કાઢ્યુ રત્નાને જીરાપલ્લીનાથની સઘ કાઢી યાત્રા કરવા ઇચ્છા થઈ તેની સાથે તેના ભાઇઓ જોડાયા સારગપુરવાસી જેસગ સા જોડાયો મીણીરકદ્રગ સિંદુરપુર તથા સારગપુરના વાસી આવ્યા મઘ આગર પુરથી ચાલી પર્ણવિહાર ને ત્યાથી રતલામ આવ્યો ત્યા મડપરાજ્યના ગીઅલીયના સઘવાળા મત્રી જાઉર અને સહજા ત્યા આવ્યા ધારા, ઉજ્જયિની આદિના, મહેદ્રીતટ વાગડના એમ મળી આ માલવીય સઘ રાજદેશના ઇડરમા આવ્યો ને ત્યા કુમારપાલે કરાવેલ પ્રાસાદમા દર્શન કર્યા ભાણરાજાએ રત્ના અને જેસગ સઘવીને માન આપ્યુ લબ્ધિસમુદ્ર વાચક ત્યા હતા ત્યા બધા મળી ૮૪ સઘપતિઓ એકઠા થયા ત્યાથી આબૂની તળેટીમા આવેલા જીરિકાપલ્લિમા આવી ત્યાના પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી, પછી અર્બુદતીર્થની યાત્રા કરી પછી સીરોહી આવ્યા ત્યા લક્ષ (લાખા) રાજાએ બહુ માન કર્યું દેવવદન કરી ત્યા બિરાજતા ત્રણ સૂરિઓ અને અનેક ઉપાધ્યાયોને વદન કર્યું રત્નાકે ગચ્છપરિધાપનિકાનો ઉત્સવ કર્યો પોતાના ગોત્રમાથીજયયેના સોમસુંદરસૂરિના પરપરાના સાધુઓને ગુરૂભાવથી અમ્બ્રદાન કર્યું લાખોરાવ પણ પૂજ્યપાદ ગુરૂને નમ્યો ૩૦૦ સાધુને વેપાર્પણ કર્યું અન્યપક્ષી સાધુઓને પણ વસ્ત્રદાન કર્યું દરેક દેશમા વમના સાધુઓને તે પ્રમાણે કર્યું પછી રાણપુરની યાત્રા કરી સીરોહી થઇ માલવભૂમિમા આગરપુરમા સઘપતિ રત્ના અને ગેધા પાછા ફર્યા આ પરિધાપનિકા સ ૧૫૨૮ મા તેમણે આરબી તપાગચ્છના ઉપરાત ૭૮ગાળી, ખરતર, અચલ, આગમ, વટ (વડ), પૂર્ણિમા, નાણા, નાણાવાર આદિ સર્વ ગચ્છના સાધુઓને પુંટરવસ્ત્રનુ દાન કર્યું આ રત્ના ગેધપતિની વિનતિથી, જે વર્ષમા ચુભિગનો ઉદ્ભર થયો તે સં ૧૫૪૧ માં લક્ષ્મીસાગરસૂરિના રાજ્યમાજ આ ગુણગણરત્નાકર કાવ્ય સોમદેવસૂરિ શિષ્ય સગિજદસના શિષ્ય સોમચારિત્રે રચ્યુ" સ ૧૫૪૭મા તે સૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા.

મેઘે પોતાના નાનાભાઈ જીવણ[૪૫૦] સહિત રહીને સનાગારથી મંત્રને તનોપ કરવામાં વાપર્યો ટંક ખમ્યા આ રીતે વિનવિત શ્રાવકોના વખાણો ત્રીજા સર્ગમાં પૂર્ણ થાય છે

૭૨૯ ચોથા સર્ગમાં મંડપના મેઘ અને જેમિનની યાત્રાનું વર્ણન છે ત્યનો તે સોમનું મુનિના પિતાનો સ્વજન થાય તેના પૂર્વજ નગરી હોય છે કે મામરિ નામની ગુજરાતની એક નગરીમાં પ્રાગ્વાટ વણો ગોવિંદ તે સોમસુંદર સુરિનો પિતૃપર્વજ થયો. પછી અનુક્રમે તેનો ને તેના ૭ પુત્ર પૈકી મામરના ચાર પુત્રો પૈકી જ્યેષ્ઠ પુત્ર સજ્જને માન્ડવગઢમાં જઈ પાદુવિહાર નામમાં વાસ કર્યો, તેને પદ્મદેવીથી કર્મા નામનો પુત્ર થયો કે જે (અધિ જનગીક્ષ અનગ્માક વર્ષમાં) સિદ્ધસેનની યાત્રા કરી સંઘપતિ થયો તે પાર્શ્વ-

૪૫૦ આ જીવણના પુત્ર પુંજરાજે સારસ્વત વ્યાકરણ પર ટીકા (પી ૫, ૧૬૬) રચી છે તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે શ્રીમાલ મદેપાલનો પુત્ર ફેરો તેનો પુત્ર પામો ને તેનો પુત્ર ગોવા મા રામચંદ્રમાં પ્રીતિવાળો થયો તેનો પુત્ર પચસા ને તેની સ્ત્રી મગાથી બે પુત્રો થયા તે આ જીવન અને મેઘ. તે બન્નેએ મંડપદુર્ગમાં ખલચિ સાહિગયાસ (ખીલજી ગ્યાસુદ્દિન) ના મંત્રી થઈ પરોપકાર વડે ભાર ધ્યાની મેળવી જીવને મંત્રિનો ભાર નાનાભાઈ મેઘને (રૂપર મોટાભાઈ જણાવ્યું છે) સોંપી બ્રહ્મવિદ્યામાં સમય ગાળ્યો મેઘમંત્રીએ શ્રી ગયાસ પાસે 'અફરથી મલિક' નામનું નામ પ્રાપ્ત કર્યું જીવનની મકૂ નામની પત્નિથી થયેલ પુત્ર પુંજરાજે પોતાના સૂત્રોથી સારસ્વત પર ટીકા રચી આ પરથી જણાય છે કે મેઘમંત્રીની જૈન ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ હતી અને ખાસ કરી શ્રીમંડળની તો જરૂર હતી, જ્યારે જીવનમંત્રીની બ્રહ્મવિદ્યા-જગદીશ્વરની પૂજામાં પ્રીતિ હતી ને તેનો પુત્ર પુંજરાજ પણ જૈનેતર ધર્માનુયાયી હતો તેણે મંગલાચરણ દ્વિરદાનન-ગણપતિનું કર્યું છે વળી પુરૂષો એક ધર્મ પાળે ને સ્ત્રીઓ બીજો ધર્મ પાળે એમ પણ હાલ શ્રીમાળીમાં જોવામાં આવે છે તેમ પહેલા બનતું પણ સાથે પુરૂષો સ્ત્રીઓના ધર્મ પ્રત્યે પણ અનુરાગ બતાવતા એક ભાઈ એક ધર્મમાં આસ્થા રાખે અને બીજો બીજામાં એમ પણ ઉદારભાવે એક કુટુંબમાં રહેતા

૭૩૦ સં ૧૫૨૪ માં ખ કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે રાજગૃહીના વૈભારગિરિપર જિનભદ્રસૂરિની પાદુકા પ્રતિષ્ઠિત કરી કે જે હાલ વિદ્યમાન છે સં ૧૫૨૬ માં તે ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી યવનપુરમાં (જૈનપુર ? માં) શ્રીમાલી મંત્રીરાજે સર્વ સિદ્ધાંતો લખાવ્યા (તે પૈકી ભગવતીની પ્રત ગુ ન ૩૬૮ માં વિદ્યમાન છે) સં ૧૫૩૬ માં ખ૦ જિનસમુદ્રસૂરિએ જેસલમેરમાં દેવકર્ણે ગચ્છે અષ્ટાપદ પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠા કરી સં ૧૫૩૮ માં ત લક્ષ્મીસાગરસૂરિ અને સોમજય-સૂરિના ઉપદેશથી અમદાવાદના શ્રીમાલ દેવાએ[૪૭૧] જ્ઞાનકોશ લખાવ્યો તે પૈકી પન્નવણાસૂત્રની પ્રત (ગુ પોથી ૧૦) વિદ્યમાન છે

૭૩૧ મહમદ બેગડાના સમયમાં (સં ૧૫૧૨ થી ૧૫૬૮) જૈન શેઠ ખેમા હડાલીઆએ દુકાળ વખતે ગૂજરાતને પુષ્કળ અનાજ પૂરૂં પાડી 'એક વાણિયો શાહ, અને બીજો શાહ પાદશાહ'-એ કહેવતને જન્મ આપ્યો હતો (લગભગ સં ૧૫૩૯)-જુઓ ખેમા હડાલીઆનો રાસ(ઐ રાસસંગ્રહ ભાગ ૧ લો) સં ૧૫૮૨માં દુષ્કાળ પડયો હતો ત્યારે જૈન ઓસવાલ મંત્રી નગરાજે સદાવ્રત ચાલુ રાખીને ત્રણ કરોડ પીરોજી સિક્કાનો ખર્ચ કર્યો હતો (જુઓ કર્મચંદ્ર પ્રબંધ)

૭૩૨ સં ૧૫૮૭ માં શેઠ કર્માશાહે વૈશાખ (ગૂજરાતી ચૈત્ર) વદ ૬ ને દિને શત્રુંજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કર્યો તેનો ટૂંકમાં ઇતિહાસ એ છે કે ચિતોડમાં ઓસવંશ (ઓસવાલ જ્ઞાતિ)ની વૃદ્ધ શાખામાં (બીસા) સારણદેવ નામનો પુરૂષ થયો તે જન આમ રાજાનો વંશજ હતો તેના રામદેવ-લક્ષ્મીસિંહ-ભુવનપાલ-ભોજરાજ-ઠક્કરસિંહ-ખેતા

૪૭૧ આ દેવાના સંબંધમાં તે પ્રતને અંતે જણાવ્યું છે કે મૂલ પાટણમાં શ્રીમાલી મદન-દેવસિંહ-સલખણ તેને એક સ્ત્રીથી સદા અને બેમા નામના બે પુત્ર થયા, ને બીજી સ્ત્રીથી આ દેવો થયો સદાએ પુણ્યકાર્યો ઘણાં કર્યા, તે પાતસાહ મહમૂદનો સમાન્ય હતો, અને પછી અહમ્મદશાહનો પણ માનીતો થયો તેના રાજ્યમાં સં ૧૫૦૮ માં સત્રાગાર સદાએ માંડયું દેવો અમદાવાદમાં રહેતો

૭૩૦ સં ૧૫૨૪ માં ખ. કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે રાજગૃહીના વૈભારગિરિપર જિનભદ્રસૂરિની પાદુકા પ્રતિષ્ઠિત કરી કે જે હાલ વિદ્યમાન છે. સં. ૧૫૨૬ માં તે ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી ચંદ્રનપુરમાં (જોનપુર ? માં) શ્રીમાલી મંત્રરાજે સર્વ સિદ્ધાંતો લખાવ્યા (તે પૈકી ભગવતીની પ્રત ગુ. નં. ૩૬૮ માં વિદ્યમાન છે) સં. ૧૫૩૬ માં ખ૦ જિનસમુદ્રસૂરિએ જેસલમેરમાં દેવકર્ણે ગન્ધે અષ્ટાપદ પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૫૩૮ માં ત. લક્ષ્મીસાગરસૂરિ અને સોમજય-સૂરિના ઉપદેશથી અમદાવાદના શ્રીમાન દેવાએ[૭૧] જ્ઞાનકોશ લખાવ્યો તે પૈકી પન્નવણાસૂત્રની પ્રત (ગુ. પોથી ૧૦) વિદ્યમાન છે.

૭૩૧ મહમદ બેગડાના સમયમાં (સં. ૧૫૧૨ થી ૧૫૬૮) જૈન શેઠ ખેમા હડાલીઆએ દુકાળ વખતે ગૂજરાતને પુષ્કળ અનાજ પૂરૂ પાડી 'એક વાણિયો શાહ, અને બીજો શાહ પાદશાહ'-એ કહેવતને જન્મ આપ્યો હતો (લગભગ સં. ૧૫૩૯)-જુઓ ખેમા હડાલીઆનો રાસ(ઐ. રાસસંગ્રહ ભાગ ૧ લો) સં. ૧૫૮૨માં દુષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે જૈન ઓસવાલ મંત્રી નગરાજે સદાવ્રત ચાલુ રાખીને ત્રણ કરોડ પીરોજી સિક્કાનો ખર્ચ કર્યો હતો. (જુઓ કર્મચંદ્ર પ્રબંધ)

૭૩૨ સં. ૧૫૮૭ માં શેઠ કર્માશાહે વૈશાખ (ગૂજરાતી ચૈત્ર) વદ ૬ ને દિને શત્રુંજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કર્યો. તેનો ટૂંકમાં ઇતિહાસ એ છે કે ચિતોડમાં ઓસવંશ (ઓસવાલ જ્ઞાતિ)ની વૃદ્ધ શાખામાં (વીસા) સારણદેવ નામનો પુરૂષ થયો તે જૈન આમ રાજાનો વંશજ હતો. તેના રામદેવ-લક્ષ્મીસિંહ-ભુવનપાલ-ભોજરાજ-ઠક્કરસિંહ-ખેતા

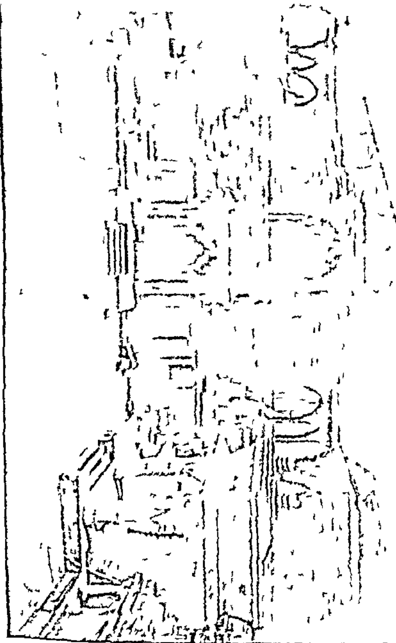
---

૪૭૧ આ દેવાના સંબંધમાં તે પ્રતને અંતે જણાવ્યું છે કે મૂલ પાટણમાં શ્રીમાલી મદન-દેવસિંહ-સલખણ; તેને એક સ્ત્રીથી સદા અને દેમા નામના બે પુત્ર થયા, ને બીજી સ્ત્રીથી આ દેવો થયો. સદાએ પુણ્યકાર્યો ઘણા કર્યા, તે પાતસાહ મહમૂદનો સન્માન્ય હતો, અને પછી અહમ્મદશાહનો પણ માનીતો થયો. તેના રાજ્યમાં સં. ૧૫૦૮ માં સત્રાગાર સદાએ માંડ્યું. દેવો અમદાવાદમાં રહેતો.

શત્રુંજય પર્વતના જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન

[શે]ઠ જીવણચંદ સાકરચંદ ના સૌજન્યથી]

પ્રકરણ ૫ મું.

સોળમા શતકમા સપ્રદાયની છિન્નભિન્નતા.

केचित्काव्यकलाकलापकुशला केचिच्च सल्लक्षणा
केचित्तर्कवितर्कतत्त्वनिपुणा केचिच्च सैद्धान्तिका ।
केचिन्निस्तुषबीजशास्त्रनिरता ज्योतिर्विदो भूरय
चारित्रैकविलासवासभवना स्वल्पा पुन सूरय ॥

—કેટલાયે કાવ્યકલાનો કલાપ કરવામા કુશલ હોય છે, કેટનાક લક્ષણ એટલે વ્યાકરણમા સારા-દક્ષ હોય છે, કેટલાક તર્ક વિતર્કના તત્ત્વમા નિપુણ હોય છે, કેટનાક સૈદ્ધાન્તિક-સિદ્ધાતમા હુશિયાર હોય છે, કેટલાક ખાલી અક્ષરશાસ્ત્રમા પારગત હોય છે, જ્યોતિષના જ્ઞાતાઓ તો પુષ્કળ હોય છે પરતુ માત્ર ચારિત્રમાજ જેમણે વિલાસનુ વસતિસ્થાન કર્યુ હોય એવા આચાર્યો સ્વલ્પ-થોડા છે [સૂક્તિ મુક્તાવલી ૫૦ મુ ક્રિયાસૂક્ત]

जहा खरो चदनभारवाही, भारस्स भागी न हु चदणस्स ।
एव खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी नहु सुग्गईए ॥

—જેમ ચદનનો ભાર વહનાર ગર્દભ ભારનો ભાગી છે પણ ચદનનો ભાગી નથી તેમ જ્ઞાની ચારિત્રથી હીન હોય તો તે જ્ઞાનનો ભાગી છે પણ સુગતિનો ભાગી નથી [સૂક્તિ મુક્તાવલી]

૭૨૬ સ ૧૫૦૮ મા (વીરાત્ ૧૯૪૫ પછી) અમદાવાદમા લોંકાશાહ નામના લહીઆને સાધુ પ્રત્યે અણુરાગ થતા અને સં ૧૫૩૦ મા લખમસી નામના શિષ્ય મળતા-બનેએ ચાલુ પરપરામા કેટલોક વિરોધ દાખવ્યો જિનપૂજા-જિનપ્રતિમાનો નિષેધ કર્યો સાથે જૈનોની આવશ્યક ક્રિયાઓ (પૌષધ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન) કરવામા તથા દાન દેવામા માન્યતા ન રાખી દયા એ ધર્મ છે અને હિંસામા અધર્મ છે એવો પોકાર કરી જે જે ક્રિયા કરવામા કોઇપણ અંશે હિંસા થાય તે, અસ્વીકાર્ય છે અને ઉપરની બાબતો કરવામા હિંસા થાય છે એ જાતની પ્રરૂપણા કરી, જણાવ્યુ કે મૂલ સૂત્ર

કોટયાન પ્રતિમા ન કરે તેવું ફરમાન કરી આપ્યું. આ લઇ કર્માશાહે શત્રુંજય તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં આવતા દરેક જૈન ચૈત્યમાં સ્નાત્ર મહોત્સવ અને ધ્વજારોપણ કરતા, દરેક ઉપાશ્રયમાં સાધુના દર્શન કરી વસ્ત્ર-પાત્રાદિનું દાન કરતા, દરિદ્ર લોકને યથાયોગ્ય દ્રવ્ય સહાય આપતા અને ચીડીમાર-મચ્છીમાર આદિ હિંસકોને તે પાપકર્મથી મુક્ત કરતા કર્માશાહ શત્રુંજય તીર્થ (પાલીતાણા) પહોંચ્યા. ત્યાં વિનયમંડન પાઠકે વંદન કર્યું. પણ ૭ દિનમાં શત્રુંજયગિરિ દેખાયો ને પછી ઉપરથી વંદન સ્તુતિ કરી તળેટીના ઘર પહોંચ્યો. આ વખતે ગિરિરાજનો સૂબો મયાદખાન (મજાહિદખાન) હતો તે આવી મનમાં અજાણ હતો તેના બહાદુરશાહનું ફરમાન એટલે કંઇ વિરોધ કરી ન શક્યો. નૂરંગરવખાના રવિરાજ અને નૃસિંહ (કે જે ... અને તે સૂબાના મંત્રી હતા) કર્માશાહને ઘણી સહાય આપી પછી ખંભાતથી વિનયમંડન પાઠક પણ સાધુ સાધ્વીનો પરિવાર લઇ આવી પહોંચ્યા. મહામાત્ય વસ્તુપાલે લાવી રાખેલી મમ્માણી ખાણના પાષાણખંડો ભૂમિગૃહમાંથી કઢાવી તેની પ્રતિમા વસ્તુશાસ્ત્રમાં વિદ્વાન વાચક વિવેકમંડન અને પંડિત વિવેકધીરગણિ દેખરેખ નીચે બનાવરાવી પછી સર્વ સંઘોને આમંત્રણ મોકલી બોલાવી સં. ૧૫૮૭ ના વૈશાખ વદિ (ગુજરાતની ગણનાએ ચૈત્ર વદિ) ૬ રવિવારને દિને ધર્મરત્નસૂરિ શિષ્ય-પટ્ટધર વિદ્યામંડનસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ રીતે શત્રુંજયની ખંડિત પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર કર્માશાહે કર્યો અને તેની પ્રશસ્તિ ઉક્ત સૂરિના શિષ્ય વિવેકધીરે બનાવી, અને તે ઉપરાત તેમણે તે સંબંધી શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં રચ્યો.[૭૭૩]

---

૭૭૩ આ કર્માશાહ અને તેમના ઉદ્ધાર સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત તે પ્રબંધ (પ્ર. શ્રી જૈન ઇતિહાસમાલા તૃતીય પુષ્પ પ્ર૦ આ૦ સભા ભાવનગર), તથા શિલાલેખ જિ. ૨ નં. ૧ થી ૩

પ્રકરણ ૫ મું.

સોળમા શતકમા સંપ્રદાયની છિન્નભિન્નતા.

केचित्काव्यकलाकलापकुशला केचिच्च सल्लक्षणा
केचित्तर्कवितर्कतत्त्वनिपुणा केचिच्च सैद्धान्तिका ।
केचिन्निस्तुपबीजशास्त्रनिरता ज्योतिर्विदो भूरय
चारित्रैकविलासवासभवना स्वल्पा पुन सूरय ॥

—કેટલાયે કાવ્યકલાનો કલાપ કરવામા કુશલ હોય છે, કેટલાક લક્ષણ એટલે વ્યાકરણમા સારા-દક્ષ હોય છે, કેટનાક તર્ક વિતર્કના તત્ત્વમા નિપુણ હોય છે, કેટલાક સૈદ્ધાન્તિક-સિદ્ધાતમા હુશિયાર હોય છે, કેટલાક બાવી અક્ષરશાસ્ત્રમા પારગત હોય છે, જ્યોતિષના જ્ઞાતાઓ તો પુષ્કળ હોય છે પરતુ માત્ર ચારિત્રમાજ જેમણે વિલાસનુ વસતિસ્થાન કર્યું હોય એવા આચાર્યો સ્વલ્પ-થોડા છે [સૂક્તિ મુક્તાવલી ૫૦ મુ ક્રિયાસૂક્ત]

जहा खरो चदनभारवाही, भारस्स भागी न हु चदणस्स ।
एव खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी नहु सुग्गईए ॥

—જેમ ચદનનો ભાર વહનાર ગદભ ભારનો ભાગી છે પણ ચદનનો ભાગી નથી તેમ જ્ઞાની ચારિત્રથી હીન હોય તો તે જ્ઞાનનો ભાગી છે પણ સુગતિનો ભાગી નથી [સૂક્તિ મુક્તાવલી]

૭૩૬ સ ૧૫૦૮ મા (વીરાત્ ૧૯૪૫ પછી) અમદાવાદમા લોંકાશાહ નામના લહીઆને સાધુ પ્રત્યે અણુરાગ થતા અને સ ૧૫૩૦ મા લખમસી નામના શિષ્ય મળતા-બનેએ ચાનુ પરપરામા કેટલોક વિરોધ દાખવ્યો જિનપૂજા-જિનપ્રતિમાનો નિષેધ કર્યો 'સાથે જૈનોની આવસ્યક ક્રિયાઓ (પૌષધ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન) કરવામા તથા દાન દેવામા માન્યતા ન રાખી દયા એ ધર્મ છે અને હિંસામા અધર્મ છે એવો પોકાર કરી જે જે ક્રિયા કરવામા કોઇપણ અશે હિંસા થાય તે, અસ્વીકાર્ય છે અને ઉપરની બાબતો કરવામા હિંસા થાય છે એ જાતની પ્રરૂપણા કરી, જણાવ્યું કે મૂલ સૂત્ર

માનવા પણ તેમા પ્રતિમાપૂજા ટકી નથી એવા સમયમા પીરોજખાન નામનો પાતશાહનો માનીતો દેરાગ ને પોશાળો તોડી જિનમતને પીડતો અને તે સંયોગ મેળવી લોકાશાહે પોતાના મનની પ્રરૂપણા કરી અનેક લોક તેના વિચારમા ભળ્યા' આવી વાત તે સમયના ગ્રંથોમા છે ૪૭૪ લોકાશાહે દીક્ષા લીધી નહિ, પણ તેમના ઉપદેશથી બીજાઓ દીક્ષા લઇને 'ઋષિ' કહેવાયા

૪૭૪ તપગચ્છના મુનિ લાવણ્યસમય કવિએ સિદ્ધાત ચોપઈ સ ૧૫૪૩ મા (તે સમયમાજ) રચી તેમા આ લોકાશા.ની માન્યતાઓ આપી તેની સામે ઉત્તર રૂપે ચર્ચા કરી છે તેમા નીચે પ્રમાણેનુ છે —

સુણિ ભવિયાં જિણ વીરજિણ, પામીઉ શિવપુર ઠાઉ ૨
સઈઉ ઓગણીસ વરિસ થયા, પણયાલીસ પ્રસિદ્ધ
ત્યાર પછી લુકુ હુઉ, અસમંજસ તિણઈ કિદ્ધ ૩
લુકઈ વાત પ્રકાસી ઇસી, તેહનુ શીસ હુઉ લખમસી,
તીણઇ બોલ ઉથાપ્યા ઘણા તે સઘલા જિનશાસન તણા ૧૧
× × , મહિયલિ વડ ન માને દાન
પોસહ પડિકમણુ પચ્ચખાણ, નવિ માને એ ઈસ્યા × × ૧૩
જિનપૂજા કરિવા મતિ ટલી, અષ્ટાપદ બહુ તીરથ વલી,
નવિ માને પ્રતિમા પ્રાસાદ, × × ૧૪

અને ખરતર ગચ્છના કમલસયમ ઉપાધ્યાય કે જેમણે સ ૧૫૪૪ અને સ ૧૫૪૯ મા ગ્રથરચના કરી એટલે જેઓ તે સમયમા થયા તેમણે ગૂજરાતી ગદ્યમા આ લોકાશાહની પ્રરૂપણાના પ્રત્યુત્તર રૂપે સિદ્ધાત સારોદ્ધાર સમ્યક્ત્વોલ્લાસ ટિપ્પણક રચ્યુ તેમા પ્રથમ ૧૩ કડીની ચોપઇ આપી છે તેમાથી પ્રસ્તુત વાત જેટલુ ઉતારવામા આવે છે

સંવત પનર અઠોતરઉ જાણિ, લુકુ લેહક મૂલિ નિખાણિ
× × ×
તેહને શિષ્ય મિલિઉ લખમસી, × ×
ટાલઇ જિન પ્રતિમાનઇ માન, દયા દયા કરી ટાલઈ દાન ૩
ટાલઇ વિનય વિવેક વિચાર ટાલઈ સામાયિક ઉચ્ચાર
પડિકમણાનઉ ટાલઇ નામ, ભામઈ પડિયા ઘણા ત્રિણિ ગામ ૪. ૦ ૮

માનવા પણ તેમા પ્રતિમાપૂજન કરી નથી એવા સમાગમા પીરોજખાન નામનો પાતશાહનો માનીતો હતો તે પોશાગી તે શ્રી જિનમતને પીડતો અને તે સમોન ગેળસી [illegible] પોતાના [illegible] પ્રરૂપણા કરી અનેક લોક તેના [illegible] સમયના ચ્યાપેલા [illegible] તેમના ઉપદેશથી ભીખમજી [illegible]

---

૪૦૪ તપગચ્છના મુનિ લાભ [illegible] ૧૫૪૩ મા (તે સમયનાજ) રચી તેમા [illegible] તેની [illegible]

સુણિ ભવિયણ જિન ધારજિન, [illegible]
અઈ ઉંનપ્રીન વરિસ થયા, પણુપાટ્ટાન [illegible]
ત્યાર પછી હુઓ કુ [illegible]
હુઈ વાત પ્રકાશી હતી, [illegible]
તીણ બોલ દેખાડ્યા ઘણા, તે [illegible]
* * [illegible]
પોસહ પડિકમણું પચ્ચખાણ, નવિ માને [illegible]
જિનપૂજા કરિવા મતિ ટલી, [illegible]
નવિ માને પ્રતિમા પ્રાસાદ. * [illegible]

નહિ-નજરે દેખાતા નથી બાકી તેની મૂર્તિપૂજામા માન્યતા હતી તેની ઉત્પત્તિ સ ૧૫૬૨ મા થઈ એમ ધર્મસાગરકૃત પટ્ટાવલી જણાવે છે

૭૩૯ સ ૧૫૭૨ મા **પાર્શ્વચદ્રે** નાગોરી તપાગચ્છના સાધુરત્ન નામના સાધુ પાસે દીક્ષા લીધા પછી તેણે પ્રરૂપેલી કેટલીક જુદી સામાચારીને પરિણામે તેના માનનાર **પાયચદ** ગચ્છના કહેવાયા તેઓ નાગપુરીય તપાગચ્છના પોતાને ઓળખાવે છે આ **પાર્શ્વચદ્ર**ની માન્યતા મૂર્તિપૂજામા તો હતીજ

૭૪૦ આમ એક બાજુ પ્રતિમાનિષેધ, બીજી બાજુ સાધુજનનિષેધ અને સામાન્ય રીતે અન્ય સામાચારી પ્રરૂપણા ચાલુ થઈ ગઈ હતી વળી સંપ્રદાયમા ક્રિયાશિથિલતા હતી જ્યારે સામી બાજુ ક્રિયામા કડકતાનો દેખાવ થયો લોકોની માન્યતામા ભારે ઉથલપાથલ થઈ વળી પુષ્ટીમાર્ગ નામના વૈષ્ણવ સપ્રદાયનો ગૂજરાતમા પ્રવેશ થયો કે જે સબધી નીચેના પારામા બતાવીએ છીએ

૭૪૧ ગૂજરાતમા ઇ સ ૧૦માથી ૧૫ મા શતક સુધી પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મ તો-ભાગવત ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો હતો કે જેની નિશાનીના દૃષ્ટાત હજુ સુધી દ્વારકા અને ડાકોર એ બે વૈષ્ણવ તીર્થસ્થળોના મદિરો પૂરા પાડે છે સ ૧૫૩૫ મા જન્મ પામી વલ્લભાચાર્ય સ ૧૫૪૬ પછી દક્ષિણના વિદ્યાનગરમા અનેક પડિતોને જીતી આચાર્યપદ મેળવ્યુ રામેશ્વર સુધી યાત્રા કરી ફરતા ફરતા પછીથી ગૂજરાતમા કેટલોક કાળ ગાળી પુષ્કરજી થઈને સિદ્ધપુર, પાટણ, નગનગર, વીસનગર, ડાકોર, ભરૂચ, સુરત વગેરે ગૂજરાતના મોટા શહેરોમા તથા કાઠિયાવાડ અને સિંધમા ફરી છેવટ ઉત્તર તરફનો પ્રવાસ કરી સં ૧૫૫૬ મા વ્રજમા શ્રીનાથજીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી સ ૧૫૮૭ મા ભગવદ્ધામમા પધાર્યા તેમણે 'પુષ્ટિમાર્ગ'-શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો 'પુષ્ટિ' એટલે પોષણ અને પોષણ એટલે (શ્રીહરિને) અનુગ્રહ, પ્રભુના અનુગ્રહ વગર પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન

ઉપ-કડક આચાર પાળવા લાગ્યા હતા ૪૭૫ તેથી, લોકોપર નિષેધ છાપ પાડી નાખ્યા તેઓ ધીમે ધીમે 'લોકા' 'ઢૂંઢિયા'માંથી હવે 'સ્થાનકવાની' એ નામથી પોતાને ઓળખાવે છે તે મ પ્રદાયને માનનાર ગૂજરાત કાઠિયાવાડ મા વાડ માળવા પંજાબ અને ભારતના બીજા ભાગોમા રહે છે વ્યાપક લોકાવાદ મૂળ ગૂજરાતી હતા અને તેમનો સંપ્રદાય કડક આચાર પર અને સાહિત્યના મુખ્યત્વે શાસ્ત્રોના કરેના ગૂજરાતી બાલાવબોધ પર ટક્યો. શ્વેતામ્બરોમા અત્યારે તેમની સખ્યા લગભગ મૂર્તિપૂજકો જેટલી છે

૭૩૮ કડુવા નામે નડુલાઈમા નાગરજ્ઞાતિનો વણિક જન્મ્યો તે પછી જૈન થયો તે ૧૯ વર્ષની ઉમરે સં ૧૫૧૪ મા અમદાવાદ આવતા ત્યા તેનો આગમીઆ પન્યાસ હરિકીર્તિ એકાળ ક્રિયાપૂર્વક રહેતા હતા તેની સાથે સમાગમ થયો શાસ્ત્રાધ્યયન કરી દીક્ષા લેવાનું મન થતા તે હરિકીર્તિએ શાસ્ત્રે ભાખેના શુદ્ધ ગુરુ આ કાળમા દેખાતા નથી અને શાસ્ત્રોક્ત દીક્ષા પળે તેમ નથી એમ સમજાવ્યુ, તેથી સાધુપણાને શ્રાવક વેશે સંવરી ભાવસાધુપણે વર્ત્તવુ ઇષ્ટ ધારી 'સંવરી' તરીકે જુદે જુદે ગામે વિહાર કર્યો અનેકને ઉપદેશ આપી પોતાના મતમા લીધા તેમનુ મરણ સં ૧૫૬૪ મા થયુ ૪૭૬ આ કડવામતની મુખ્ય માન્યતા એ હતી કે વર્ત્તમાનકાળે સાધુઓ છે

---

૪૭૫ સ ૧૬૦૨ પછી રચેલી સુધર્મ ગચ્છ પરીક્ષામા પાર્શ્વચન્દ્ર શિષ્ય બ્રહ્મમુનિ પ્રાય આ લોકાશાહના મત સબધી જણાવે છે કે —

સંવત પંદર પચાશીએ, ક્રિયા તણી મતિ આણી હિયે,
થયા ઋષીસર મિથ્યાવત, વૈરાગી દેખીતા સત
ગુરુ લોપી સહુ કહે, તો કા છાડી અલગા રહે
સહુનુ માથા શિરૂ પેપાલ, તે છાડી કા પડયા જંજાલ
વલી પ્રતિષ્ઠા પ્રતિમા જાણ, નવિ માને આદેશ પ્રમાણ

૪૭૬ આ સર્વ મારી પાસેની હસ્તલિખિત કડવા મતની પટ્ટાવલીમાથી જણાવ્યુ છે

૭૪૩ એકદરે દરેક દર્શનમા–સપ્રદાયમા ભાગતોડ–ભિન્નતા–વિચ્છિન્નતા થયેલ છે મુસનમાની કાળ હતો લોકમા અનેક જાતના ખળભળાટ વધુ વધુ થયા કરતા રાજસ્થિતિ, વ્યાપાર, રહેણી કરણી વગેરે બદલાયા મહમદ બેગડાના જુલમો વધ્યા તેણે સ ૧૫૨૭ મા જૂનાગઢના હિંદુ રાજા રાંમાડલિક પર બીજી વાર હુમલો કરી તેને વટલાવી મુસલમાન કર્યો, અને ત્યાના દહેરાની સોનાની મૂર્તિઓ લૂટી ગયો દ્વારકાના દહેરાઓનો નાશ કર્યો, ને ત્યાના હિંદુ રાજા ભીમને તેના શરીરના કકડા કરી એકએક કકડો દરેક દરવાજે ચોટાડવાના હુકમ સાથે અમદાવાદ મોકલ્યો સ ૧૫૫૦મા ચાપાનેર કબજે લઈ તેના ઘવાયેલ હિંદુ રાજા રાવળ તથા પ્રધાન ડુગરસીને મુસનમાન થવા નાકબૂલ થતા મારી નાખ્યા જુનાગઢ ને ચાપાનેર એ બે ગઢ જીતવાથી તે 'બેગડો' કહેવાયો તે સ ૧૫૭૦મા મરણ પામ્યો, લાવણ્યસમયે પોતાના સ ૧૫૬૮ મા રચેલા વિમલપ્રબધમા મૂકેલી કડીઓ યથાર્થ આ કાલમાટે લાગુ પડતી હતી કે —

" જિહા જિહા જાણઇ હીંદુ નામ, તિહા તિહા દેશ ઉજાડઇ ગામ,
હીંદુનુ અવતરીઉ કાલ, જુ ચાલિ તુ કરિ સભાલ."

થતુ નથી માટે સાધન-૫ અને ભક્તને પ્રભુકૃપા સિવાય બીજુ કાંઈ જોતુ નથી માટે ફળરૂપ, શ્રીહરિનો અનુગ્રહજ આ માર્ગનું સર્વસ્વ ગણાય છે આ વૈષ્ણવ નવીન સંપ્રદાયે ગુજરાતના બીજા સંપ્રદાયો પર અસર કરી [જુઓ ર ગ દુર્ગાશંકર કૃત વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પ્ર પ્ર ન ૪] જૈનધર્માનુયાયી મોઢ, ખડાયતા, નાગર વાણિયાઓ હતા તે સર્વ અત્યારે આ સંપ્રદાયનાજ જણાય છે, ઓસવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાલી, લાડ વાણિયામા જૈન અને વૈષ્ણવ બને ધર્મ પળાય છે ને સામાન્ય રીતે અનુક્રમે શ્રાવક અને મહેશ્રી (મહેશ્વરી) એ નામથી ઓળખાય છે

૭૪૯ આવી પરિસ્થિતિમા તપાગચ્છના આનન્દવિમલ સૂરિએ સ ૧૫૮૨ મા ધર્મશિથિલતા દૂર કરવા માટે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો પોતે ૧૪ વર્ષ લગી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી હતી અને સ્થળે સ્થળે વિચરી ઉગ્ર વિહાર કર્યો હતો તેથી લોકોપર તેમની સારી છાપ પડી સાધુઓ માટે ૩૫ બોલના નિયમોનો લેખ પાટણમાથી સ ૧૫૮૩ મા બહાર પાડયો (જૈન સા મ ખડ ૩ અં ૪ પૃ ૩૫૯) તેમા ગુરુની આજ્ઞાથી વિહાર કરવો, વણિક સિવાયના બીજાને દીક્ષા ન દેવી, પરીક્ષા કરી ગુરુ પાસે વિધિપૂર્વક દીક્ષા દેવી, અમુક તપ અમુક વખતે અવશ્ય કરવા, દ્રવ્ય આપી કોઇએ ભટની પાસે ન ભણવુ, એક હજાર શ્લોક કરતા વધુ લહીઆ પાસે ન લખાવવુ (પોતે લખવુ) વગેરે છે તે પરથી તે વખતની સાધુસંઘની સ્થિતિ પર પ્રકાશ પડે છે જેસલમેરમા પૂર્વે સોમપ્રભસૂરિએ જલના અભાવને લીધે દુષ્કર ક્ષેત્ર જાણી ત્યા વિહાર કરવા માટે સાધુને માટે પ્રતિષેધ કર્યો હતો તે આનન્દવિમલસૂરિએ દૂર કર્યો અને ત્યા તેમના શિષ્ય વિદ્યાસાગર ઉપાધ્યાયે (ધર્મસાગરના ગુરૂ) ખરતરગચ્છવાળા સાથે વાદ કર્યો તથા અન્ય સ્થળોએ બીજા પક્ષીઓ સાથે વાદ કર્યો. (ધર્મસાગરકૃત પટ્ટાવલી)

॥श्रीलोद्रवानगरे श्रीबृहत्खरतरगच्छाधीशैः॥

॥ सं१६७५ मार्गशीर्ष सुदि १२ तिथौ गुरौ भांडशालिक सा० श्रीमल सा० चांपलाद
पुत्ररत्न थाहरू भार्या कनकादे पुत्र हरराज मेघराजादियुजा श्रीचिंतामणिपार्श्वना
थबिंब का० प्र० युगप्रधान श्रीजिनसिंहसूरि पट्टप्रभाकर भ० श्रीजिनराजसूरिभिः प्रतिष्ठितं।

પ્રસિદ્ધ થાહરૂશાહની પ્રશસ્તિ લોદ્રવા મંદિર સં ૧૬૭૫ પૃ ૫૭૬

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

શ્રી સુમતિનાથની ધાતુ-મૂર્ત્તિ સં. ૧૫૧૨-રાજગૃહ.

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી] પૃ ૫૧૨

વેબર ન ૨૦૧૫, વે ન ૧૭૦૫) આ સોમદેવગણિકૃત જિનપ્રભસૂરિના સિદ્ધાંતસ્તવપરની ટીકા ઉપલબ્ધ છે (લખ્યા સં ૧૫૧૪ પ્રી ૩, ન ૧૮૮) સ ૧૫૦૪ મા ચૈત્ર ગચ્છના ગુણાકરસૂરિએ સમ્યક્‌ત્વ કૌમુદી કથા રચી (બૃહટ્ટિપ્પણ ભ ભાવ), ગુણાકરનો બીજો ગ્રંથ વિદ્યાસાગર કથા છે (પી ૧, ન ૩૨૮)

૭૪૮ સ ૧૫૦૫ મા ખ૦ જિનપ્રભસૂરિ–જિનદેવ–જિનમેરુ–જિનહિતસૂરિ–કલ્યાણરાજ શિ ચારિત્રવર્ધને સિન્દુરપ્રકરટીકા ભીષણકકુરની વિનતિથી રચી (ડો૦ ભાવ૦ તેજ સ ૧૫૦૫ ની, લખ્યા પ્રત કા વડો ન ૧૮૭૨ છે) આ ચારિત્રવર્ધને શ્રીમાલ સાલિગના પુત્ર અરડકમલના કહેવાથી કાલિદાસ કવિના રઘુવંશ કાવ્ય પર શિશુહિતૈષિણી નામની ટીકા રચી (પી ૩, ૨૧૦)

૭૪૯ સ ૧૫૦૭ મા પ્ર ત રત્નસિંહસૂરિ શિ ઉદયધર્મે સિદ્ધપુરમા વાક્યપ્રકાશ નામનુ ઔક્તિક રચ્યુ (ગુ ન ૪૬૦૫ પ્ર જૈ ધ પ્રસારક મંડળ) (આ કર્તાએ ' સનમત ત્રિદશ ' સ્તોત્ર પણ બનાવ્યુ હતુ જુઓ રાજવિજયસંગ્રહ) સ ૧૫૧૦ મા મલધારી ગચ્છના વિદ્યાસાગર–ગુણસુન્દર શિ સર્વસુન્દરસૂરિએ પાંચ પ્રકરણમા હંસરાજવત્સરાજ ચરિત દેવપાટણમા (કા વડો વી) રચ્યુ અને એ પરજે વીતરાગ સ્તોત્ર પર અવચૂરિ રચી

૭૫૦ સ ૧૫૧૨ મા ખ૦ જિનભદ્રસૂરિ–સિદ્ધાન્તરુચિ ઉ (કે જેણે જીરાવલી પાર્શ્વ પ્રભુ પાસેથી પ્રસાદ મેળવ્યો હતો અને માંડવગઢના ગ્યાસદીન સાહની મહાસભામા વાદીઓ પર જય મેળવ્યો હતો તે)ના શિષ્ય સાધુસોમે પુષ્પમાલા પર વૃત્તિ, અને તે

મહોત્સવ દ્રવ્ય અપાયુ હતુ તેમની નવીન કાવ્યકલાથી મેવાડપતિ કુંભકર્ણ રાણા રંજિત થયા હતા તેમણે પૂરેલી સમસ્યાથી જીર્ણદુર્ગના રાજા મંડલિક (ત્રીજો ઈ સ ૧૪૫૧ થી ૧૪૭૩) ચમત્કાર પામ્યા હતા અને તેમનાં વચનોથી પતાપુર ચંપાનેર (ચાંપાનેર) નો રાજા જયસિંહ પ્રસન્ન થઈ નમ્યો હતો અને તેમને સૂરિપદ રાણપુરમા ધરણ સંઘપતિએ કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક રત્નશેખરસૂરિએ આપ્યુ હતુ (સોમસૌભાગ્ય સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૩૨ થી ૪૭, ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્ય પૃ ૧૯–૨૦)

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સોળમા શતકમાં સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ

શ્રી શારદા શારદનીરદાભા સમગ્રમગ્નજનજાડ્યહન્ત્રી ।
કર્ત્રી ચિદાનન્દમહોદયસ્ય સ્ફુરત્વહોરાત્રમિદં મમાન્ત ॥

—શરદ્ ઋતુના વાદળા જેવી કાન્તિવાળી, જગત જનોની સમગ્ર જડતાને હરનારી, જ્ઞાનાનન્દના મહાન્ ઉદયને કરનારી એવી શ્રી શારદા મારા અંતઃકરણમાં અહોરાત્ર સ્ફુરો। —ચારિત્રવર્દ્ધનકૃત રઘુ૦ ટીકા

૭૪૪ સં. ૧૫૦૧ માં ખ. સાધુનંદનના શિષ્યો તપોરત્ન અને ગુણરત્ને નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ટિશતક પર ટીકા રચી (વિવેક ઉદે, લીં, કાં વડો.; વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨) કે જેને ખ૦ જિનભદ્રસૂરિએ શોધી કર્ત્તાના દીક્ષાગુરૂ જિનોદય, વિદ્યાગુરૂ વિનયપ્રભ-વિજયતિલક-સાધુનંદન અને મુનિશેખર તથા વ્રતગુરૂ ક્ષેમકીર્ત્તિ ગણિ હતા. આ પૈકી તપોરત્ને ઉત્તરાધ્યયન લઘુવૃત્તિ પણ રચી હતી (કે જેને તેમના શિષ્ય તેજોરાજે ગતુશલ્યના ગામે સં. ૧૫૫૦ માં લખી હતી. લીં.)

૭૪૫ ગ. ૧૫૦૨ માં ત. જયચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી અણહિલ્લપાટણના શ્રીમાલી પર્વતે એક લક્ષ પ્રમાણ ગ્રંથો લખાવ્યા જેમાંની મલયગિરિકૃત પિંડનિર્યુક્તિ વૃત્તિની પ્રત મળે છે. (વીરમગામ ભં.)

૭૪૬ સં. ૧૫૦૩ સોમસુંદરસૂરિ શિ૦ ચારિત્રરત્નગણિના શિષ્ય સોમધર્મગણિએ ઉપદેશસપ્તતિકા નામનો ગ્રંથ પાંચ અધિકારમાં રચ્યો (પી. ૧, ૭૭, બુહ્. ૪ નં. ૧૩૮) તેમાં અનેક તીર્થો અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની કથાઓ પણ છે. (ગૂ૦ ભાષાંતર પ્ર. આ. સભા નં. ૪૨)

૭૪૭ સં. ૧૫૦૪ માં ત. રત્નશેખરસૂરિ શિ. સોમદેવે[૪૭૭] કથામહોદધિ નામનો કથાગ્રંથ ગદ્યપદ્યમાં રચ્યો. તેમાં હરિષેણકૃત કર્પૂરપ્રકરમાં સૂચિત ૧૫૭ કથાઓ છે. (કાં. વડો., પી. ૩, ૩૧૬

[૪૭૭] સોમદેવ પ્રખર વાદી હતા તેમને વાચકપદ મંત્રી ગદાએ કરેલ.

યતિ ભ કાશી) અને સ ૧૫૨૦ મા કવિ સગ્રામસિંહે બુદ્ધિસાગર નામનો સર્વમાન્ય અત્યુપયોગી ગ્રથ (કા વડો, બુહ ૨, ન ૨૯૬)' એમ ગ્રથો ગ્ચાયા ઉક્ત સગ્રામસિંહ માડવગઢના પ્રસિદ્ધ ઓસવાલ અને માલવાના મહમદ ખીલજીના માનીતા વિશ્વાસપાત્ર ભડારી હતા

૭૫૩ સ ૧૫૨૪ મા પ્રતિષ્ઠાસોમે સોમસૌભાગ્ય નામનુ કાવ્ય શ્રી સોમસુદરસૂરિના ચરિત્રરૂપે ર્ચ્યુ તેમાથી અનેક ઐતિહાસિક સ્થળો અને વ્યક્તિઓ સબધી હકીકતો મળે છે ને તેનો ટુકસાર આ વિભાગના પ્રથમ પ્રકરણમા આપ્યો છે (ગૂ ભાષાતર સહિત મુદ્રિત) આ વર્ષમા ધર્મઘોષ ગચ્છના ધર્મસૂરિના અનુક્રમમા મહિચન્દ્રસૂરિ શિ રાજવલ્લભે ષડાવશ્યકવૃત્તિના વાર્તિકમાની કથા નામે શીલ ઉપરની ચિત્રસેન પદ્માવતી કથા શ્લોકબદ્ધ રચી (ચુનીજી ભ કાશી સ. કૅ ૧૯, ૫૮, જિનવિજયનો પ્રશસ્તિ સગ્રહ, પી ૩, ૨૧, વે૦ ન ૧૭) સ ૧૫૩૦ મા ષડાવશ્યક વૃત્તિ (વાર્તિક) રચ્યુ. તથા પ્રાય તેજ કર્તાએ ભોજપ્રબધ નામનો ગ્રથ પણ ગ્ચ્યો છે; કે જેમા ૮ પ્રકરણ છે (મુજભોજની ઉત્પત્તિ, ધનપાલ પ્રતિબોધ સ્વર્ગગમન વગેરે પ્રકરણના નામ છે જુઓ વે૦ ન૦ ૧૭૬૬) સ ૧૫૨૯મા ત૦સોમસુંદરસૂરિ-સુધાન દનગણિ શિષ્યે જલ્પમજરી બનાવી (ભા ૬ ન ૧૩૬૮) સ ૧૫૩૨ મા ખ૦ સિદ્ધાન્તરુચિ ઉ૦ના શિષ્ય વિજયસોમની સહાયતાથી માડવગઢના જ્ઞાનભડાર માટે ત્યાના સઘવી મડને (કે જેણે જિનપ્રતિમા આચાર્યપદ આદિની પ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા, સત્રાગાર આદિ પુણ્યકાર્ય કર્યા હતા, અને જે મડનમત્રીથી ભિન્ન હતો) ભગવતીસૂત્રની પ્રત લખાવી (હા ભ પાટણ)

૭૫૪ સ ૧૫૩૧ મા ધર્મસુન્દરસૂરિ અપર નામ સિદ્ધસૂરિએ શ્રીપાલનાટકગત રસવતી વર્ણન, અને સ ૧૫૩૫ મા સત્યરાજે પૃથ્વીચદ્રચરિત્ર ગદ્ય-પદ્ય-ભ ગ-શ્લેષમય રચ્યુ સ ૧૫૩૫મા પૂર્ણિમા ગચ્છના જયચદ્રસૂરિ શિષ્યભાવચદ્રસૂરિએ૭૦૦૦શ્લોકપ્રમાણ સ ગદ્યમા શાન્તિનાથ ચરિત્ર (ગ્રૂ ન ૬૧-૭) રચ્યુ ઉકેશગચ્છના

વર્ષ લગભગ આ જયકીર્તિસૂરિ શિ૦ ચારિત્રવર્ધન સૂરિએ જિનેન્દ્રાતિશય પંચાશિકા રચી (કોડાય ભાવ.) સં ૧૫૧૩ માં વીરદાસના પુત્ર હરીરના પુત્ર લક્ષ્મીરને ૧૬ વર્ષની ઉમરે સંઘપટ્ટકપર ટીકા (ગુ નં ૭-૧) અને ખ૦ જિનસાગરસૂરિ શિષ્ય ધર્મચંદ્રગણિએ તોલ રાજાની અભ્યર્થનાથી સિંદૂરપ્રકર કાવ્ય પર ટીકા (ગુ નં ૪૮-૨) રચી

૭૫૧ સં ૧૫૧૪ માં પૌ૦ ગુણસાગરસૂરિ-ગુણસમુદ્ર શિ૦ સત્યરાજગણિએ પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં શ્રીપાલચરિત્ર કર્યું (ખેડા ભ) અને ત૦ રત્નશેખરસૂરિના રાજ્યમાં તેમના શિષ્ય ચારિત્રરત્નગણિના શિષ્ય વાચનાચાર્ય હેમહંસગણિએ તે વર્ષમાં ગુર્જર આશાપલ્લીમાં ઉદયપ્રભસૂરિકૃત આરંભસિદ્ધિ પર વૃત્તિ અને પછીના વર્ષ-સં ૧૫૧૫ માં હૈમવ્યાકરણમાં આપેલ ૫૭ ન્યાયોમાં બીજા ૮૪ ન્યાયો ઉમેરી-એ રીતે ૧૪૧ ન્યાયની પરિભાષાનો સંગ્રહ કરી, તે પર ત્યારપછી સં ૧૫૧૬ માં ન્યાયાર્થમંજૂષા નામની ન્યાયસંગ્રહવૃત્તિ અમદાવાદમાં રચી (પી ૪, ૧૭, વે૦ નં ૭) તથા તે વૃત્તિપર ન્યાસ પણ રચ્યો. સં ૧૫૧૫માં શાન્ત્યાચાર્યકૃત પૃથ્વીચંદ્ર મહર્ષિ ચરિતની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પી ૫, ૧૨૫) સં ૧૫૧૭ (મુનીંદુતિથિ વત્સરે) ત૦ રત્નસિંહસૂરિ અને ઉદયવલ્લભસૂરિ શિ૦ જ્ઞાનસાગરસૂરિએ વિમલનાથચરિત્ર (કા૦ વડો.) રચ્યું (ગૂ ભાષાંતર પ્ર આ સભા જુઓ પારા ૭૧૯)

૭૫૨ સં ૧૫૧૭ માં ત૦ રત્નશેખરસૂરિ-નંદિરત્ન શિ૦ રત્નમંડનગણિએ ભોજપ્રબંધ અપરનામ પ્રબંધરાજ (બુહ૦ ૬ નં ૭૨૩, વે૦ નં ૧૭૫૪, પ્ર૦ પંડિત ભગવાનદાસ અમદાવાદ સં ૧૯૭૮ ગૂ ભાષાંતર પ્ર જૈન ધ સભા ભાવ) તથા તે અરસામાં ઉપદેશતરંગિણી રચી કે જેમાં કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકતો મળી આવે છે (પ્ર ય ગ્ર, ગૂ ભાષા પ્ર બી મા) સં ૧૫૧૮ માં ત૦ મુનિસુન્દરસૂરિના શિષ્ય શુભશીલગણિએ શત્રુંજય કલ્પ કથા, અભક્ષ્ય કે ઉપદેશમાલા પર અવચૂરિ, સં ૧૫૧૯માં ઉક્ત સાધુસોમે જિનવલ્લભસૂરિના મહાવીરચરિય પર વૃત્તિ-ચારિત્રપંચક વૃત્તિ અને નન્દીશ્વરસ્તવ વૃત્તિ (બાલચંદ્ર

ચદ્રયતિ ભ કાશી, પ્રેમચદ શેઠ ભ ભાવ હા ભ જુઓ ટિપ્પણ ન ૪૬૩) સ ૧૫૪૬ મા આચ૦ ઉદયસાગરે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર દીપિકા રચી

૭૫૭ સ ૧૫૫૨ મા આ સિદ્ધાતસાગર સૂરિના રાજ્યે તેમના શિષ્ય કીર્તિવલ્લભ ગણિએ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર પૂર્વાચાર્યોએ રચેલ દીપિકા આદિ વૃત્તિઓને અનુસરી સ્પષ્ટ વ્યાકરણની ઉક્તિ વાળી વૃત્તિ રચી અમદાવાદમા દીપોત્સવી દિને પૂર્ણ કરી (પી ૪,૭૬) સ ૧૫૫૪ મા ત લક્ષ્મીસાગરસૂરિ-સોમદેવ-રત્નમડન-સોમજય-ઇંદ્રનદિ-ધર્મહસ શિષ્ય ઇદ્રહસ ગણિએ ભુવનભાનુ ચરિત (સ ગદ્ય), સ ૧૫૫૫ મા શ્રાવકના કૃત્યની 'મણ્હ જિણાણુ' વાળી પાચ ગાથાની સ્વાધ્યાય પર ઉપદેશ કલ્પવલ્લી નામની ટીકા (ગૂ ભાષાતર પ્ર૦ જે ધ સભા ભાવ૦) તથા સ ૧૫૫૭ મા બલિનરેદ્ર કથા (જા છાપી) રચ્યા આ સ ૧૫૫૭ ના વર્ષમા વૃદ્ધ ત૦ લબ્ધિસાગરસૂરિએ શ્રીપાલકથા સસ્કૃતમા રચી

૭૫૮ સ ૧૫૬૯ મા ખ જિનચદ્રના કહેવાથી તિલકગણિએ રચેલ (પ્રાકૃત વૃત્તિમાથી શબ્દસંગ્રહ તરીકે) પ્રાકૃત શબ્દ સમુચ્ચય ખભાતમા રચાયો ને લખાયો (ઘોઘા ભ)સં ૧૫૭૦ મા ત સોમજયસૂરિ શિ૦ ઇદ્રનદિસૂરિ શિષ્ય સિદ્ધાતસારે દર્શનરત્નાકર નામનો ગ્રથ બનાવ્યો. (જૈ ગ્ર) ૧૫૭૧ મા જિનમાણિક્ય કે જેને શતાર્થી સોમપ્રભના મિત્ર કહેવામા આવ્યા છે[૪૭૯] તેના શિષ્ય અનતહસ ગણિએ હેમવિમલસૂરિ રાજ્યે દશદૃષ્ટાન્ત ચરિત્ર રચ્યુ (આ ક પાલીતાણા) સં ૧૫૭૨ મા આ મહિમરત્ન વાચકના શિ વિનયહસ કે જેમણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર ટુકી વૃત્તિ રચી છે (વે નં ૧૪૧૬) તેમણે દશવૈકાલિક સૂત્રપર વૃત્તિ રચી ગે ૧૫૭૩ મા આગમગચ્છના સિંહદત્તસૂરિના શિષ્ય સોમદેવસૂરિએ સમ્યકત્વકૌમુદી રચી (કા છાપી) અને તે વર્ષમા મહેશ્વરે વિચારરસાયન પ્રકરણ રચ્યુ સં ૧૫૭૫ મા

૪૭૯ तेषा च विजयराज्ये शतार्थिसोमप्रभप्रभो राजुर्या।
जिनमाणिक्यगुरूणां प्रसादत प्राप्तविभेर ॥

ગનિસાગર ઉ૦ શિષ્ય વિનયભૂષણે ભાવસાર મન્ત્રના સોમદેવમુનિની વિનતિથી રચેલી સ્યાદ્વાદમંજરીમુચ્ચય પર ટીકાની સં ૧૫૩૬ માં લખાયેલી પ્રત કેસરવિજય ભ. વઢવાણમાં છે સં ૧૫૪૦ માં ઉક્ત શુભશીલ ગણિએ શાલિવાહન ચરિત રચ્યું નં ૧૫૪૧ માં સિદ્ધાન્તસાગરે ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ બનાવી, અને સોમસુંદરસૂરિ-સોમદેવ-ચારિત્રરત્ન શિષ્ય સોમચારિત્ર ગણિએ ગુરૂગુણરત્નાકર કાવ્ય (ય ગ્ર નં ૨૪) રચ્યું કે જેમાં મુખ્યપણે ત લક્ષ્મીસાગરસૂરિના પટ્ટધર લક્ષ્મીસાગરસૂરિનું વૃત્તાન્ત છે ને પારા ૭૨૧થી ૭૨૯માં ક્રમે અપાયું છે

૭૫૫ ત૦ સુમતિસાધુના રાજ્યે (નં ૧૫૪૫-૧૫૫૧) જિનહર્ષ શિષ્ય સાધુવિજયે વાદવિજય પ્રકરણ (કા વડો) તથા હેતુખંડન પ્રકરણ (કેસરવિજય ભ વઢવાણ) રચ્યા સુમતિ સાધુના પરમભક્ત શ્રીમાનભૂપાલ-નરુનાભિબદ એ બિરુદ વાળા માલવેશ્વર ખલચી ગયાસદીનના રાજ્યાધિકારી વ્યવહારી સંઘપતિ જાવડની અભ્યર્થનાથી સર્વવિજયે આનંદસુંદર (દશ શ્રાવક ચરિત્ર) નામનો ગ્રંથ રચ્યો (કા વડો તેની સં ૧૫૫૧ ની પ્રત ભક્તિવિજય ભ ભાવ૦માં છે, પી ૫,૧૯૯) ઉક્ત સાધુવિજયના શિષ્ય શુભવર્દ્ધને પ્રા૦ દશશ્રાવક ચરિત્ર રચ્યું (કા છાણી) અને હેમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં સં ૧૫૫૨ માં પ્રા૦ માં વર્દ્ધમાનદેશના (ખેડા ભ) રચી, તેમજ તે સૂરિના રાજ્યમાં ષડાવશ્યક પર વૃત્તિ કરી (પી ૪, ૭૮, વે૦ નં ૧૭૯૭) તે હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય જિનમાણિક્યે પ્રા માં કૂર્માપુત્ર ચરિત રચ્યું (પી ૩ નં ૫૮૮)

૭૫૬ બૃ ખ૦ જિનસાગરસૂરિ શિષ્ય કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે સં ૧૫૪૪ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂ૦ ૪૭૮ પર સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વૃત્તિ, અને સં ૧૫૪૯ માં કર્મસ્તવ વિવરણ રચ્યા, તે ઉપરાંત તેમણે સિદ્ધાન્તસારોદ્ધાર સમ્યકત્વોલ્લાસ ટિપ્પન (ગૂ ગદ્યમાં) રચ્યું (ભાન-

૪૭૮ આ કમલસંયમ ઉ૦ ના ઉપદેશથી અણહિલપુર પત્તનમાં સ્થાનાંગ વૃત્તિ સં ૧૫૬૦ માં જિનહંસસૂરિના પટ્ટધર જિનચંદ્રસૂરિના રાજ્યે લખાઈ (સંઘનો ભ પાટણ)

૭૬૧ લઘુ ત સૌભાગ્યહર્ષના રાજ્યમા (સ ૧૫૮૩ થી ૧૫૯૭) ત રત્નમડનસૂરિ-આગમમ ડન-હર્ષકલ્લોલના શિષ્ય લક્ષ્મીકલ્લોલે સ ૧૫· (ગુહમુખ ઙુજ કિરણમિતે શરચદ વર્ષે) આચારાગસૂત્ર પર અવચૂર્ણિ નામે તત્ત્વાવગમા રચી (વે ન. ૧૩૯૭) અને તેમણે સોમવિમલસૂરિ ગજ્યે (સ ૧૫૯૭-૧૬૩૭) જ્ઞાતાસૂત્રપર લઘુવૃત્તિ નામે મુગ્ધાવબોધા રચી (વે. ન ૧૪૭૩)

૭૬૨ સ ૧૫૯૧ મા ગૂજરાતના બહાદુરશાહ (સ ૧૫૮૧-૯૨) ના ગજ્યમા ખભાતમા ઉક્ત સૂત્રકૃતાગ દીપિકાકાર લ૦ ત૦ હર્ષકુલ ગણિ પાસે હેમપ્રાકૃત વ્યાકરણ શીખીને વૃ૦ ત૦ સૌભાગ્ય-સાગરસૂરિ શિષ્ય હૃદયસૌભાગ્યે હેમપ્રાકૃતવૃત્તિ નામે ઢુઢિકામા વ્યુત્પત્તિદીપિકા નામની વૃત્તિ રચી (વે૦ ન ૭૨)

૭૬૩ **અપભ્ર શ સાહિત્ય**—ઉક્ત (પારા ૭૫૨) રત્નમ દિરના ઉપદેશ તર ગિણીમા કેટલાક અપભ્ર શ અવતરણો જૂની ગૂજરાતીના અવતરણો સહિત આવેલા છે યશ કીર્તિનું ચંદપ્પહ (ચ દ્રપ્રભ) ચરિત્ર આખુ અપભ્ર શ કાવ્ય છે તેનો સમય સ ૧૫૨૧ મા મૂકી શકાય તેમ છે સિંહસેન અપરનામ રઇધુએ મહેસરચરિઅ, આદિપુરાણ, શ્રીપાલચરિત્ર અને સમ્મતગુણનિહાણ અપભ્ર શમા રચેન છે તેમજ તેના પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર, સ્નતસાર, કરકડુચરિત્ર, ભવિષ્યદત્ત ચરિત્ર, કારણ-ગુણષોડશી, રત્નત્રયી પડ્ ધર્મોપદેશ, રત્નમાલા આદિ ગ્ર થ અપભ્ર શના સભવે છે જયમિત્રકૃત શ્રેણિકચરિત્ર અને તે ઉપરાન્ત દેવનન્દિ મુનિકૃત રોહિણીવિધાન કથા, અને કર્તાના નામ વગરના સુઅધ દસમી કહા, પાશપઇ કહા, જિનપુરદર કથા વગેરે દિગબરકૃત મળી આવે છે આ રીતે સોળમી સદી સુધી અપભ્રશ સાહિત્ય ચાલ્યુ આવ્યુ છે[૪૮૦]

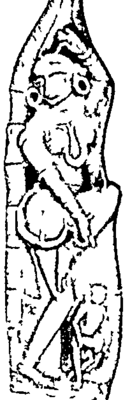
---

૪૮૦ જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ-પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના રૂપે 'જૂની ગૂજરાતીનો ઇતિહાસ' નામનો મારો નિબધ પૃ ૮૪ થી ૯૧

કુમારપાલ પ્રતિબોધ રચ્યો (જૂ ટિ) સં ૧૫૭૬ માં કુતુબપુરા ત ઇંદ્રનંદિસૂરિના પટ્ટધર સૌભાગ્યનંદિસૂરિએ હમ્મીરપુરમાં રહી મૌન એકાદશી કથા રચી (મુનીશ્ચ ભ કાન્તી) સં ૧૫૭૭ માં પૌ ચંદ્રપ્રભ-ધર્મઘોષ-સુમતિભદ્ર-જયચંદ્ર-ભાનચંદ્ર-ચારિત્રચંદ્ર-મુનિચંદ્રના શિષ્ય વિદ્યારત્ને કુર્માપુત્રચરિત રચ્યું તે હર્ષકુલગણિએ શોધ્યું (વિવેક૦ ઉદે૦, કા ભાણ્ડ) સં ૧૫૭૮ માં લાવણ્યસમય કૃત ગૂજરાતી વિમલપ્રબંધ પરથી વિમલચરિત સંસ્કૃતમાં રચાયું (મુદ્રિત હી હ) સં ૧૫૭૯ માં પાટણના ખ૦ મતિસાગર-ધવલચંદ્રના શિષ્ય ગજસારે જિનહંસસૂરિ રાજ્યે વિચારષટ્ત્રિંશિકા-(દંડક ચતુર્વિંશતિ) ને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી (પ્ર૦ યશો પાઠ મહેસાણા, જૈન આ સભા, વે૦ નં ૧૬૭૭ ને ૧૬૫૭-૫૮)

૭૫૯ પેથડ (પાન ૬૨૪) અને મંડલિક (પારા ૬૬૯ અને ટિપ્પણ ૪૪૯)ના વંશજ પર્વતે કલ્પસૂત્રની પ્રતો લખાવી તથા ગ્રંથભંડાર સં ૧૫૭૧ માં સ્થાપ્યો કે જેની નિશીથ ચૂર્ણિની પ્રત વિદ્યમાન છે (પુરાતત્ત્વ ૧-૧ એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ) સં ૧૫૮૨ માં જાબૂવાગી શ્રીમાલી અરસિંહ રાણાએ ૧૧ અંગોની પ્રતો લખાવી કે જે પૈકી વિપાકસૂત્રની પ્રત (ગુ નં ૨૭૮) લભ્ય છે

૭૬૦ સં ૧૫૮૨ માં બૃહત્ ખ૦ જિનસમુદ્રસૂરિના પટ્ટધર જિનહંસસૂરિએ 'શીલાંકાચાર્યકૃત સવિસ્તર વૃત્તિને દુર્વિગાહ સમજી સભ્યોના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાતાઓ માટે સુખાવહ એવી' આચારાંગ સૂત્રપર દીપિકા રચી (પી ૪, ૭૩) અને સહજસુંદરે રત્નશ્રાવક પ્રબંધ રચ્યો સં૦ ૧૫૮૩ માં ત હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય હર્ષકુલગણિએ સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પર દીપિકા નામની ટીકા રચી (વેબર નં ૧૭૭૭ વે૦ નં ૧૫૫૦-૫૨ બુ ૩, નં ૧૪૫), તેમણે બંધહેતૂદય ત્રિભંગી (કર્મગ્રંથનો એક ભાગ) તથા હેમવિમલસૂરિના રાજ્યે વાક્યપ્રકાશ ટીકા (લીં) પણ રચી છે આ સં ૧૫૮૩ના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ હીરવિજયસૂરિનો જન્મ પાલ્હણપુરમાં થયો.

શિલ્પકળાનો નમૂનો–પથ્થરની મૂર્તિઓ જેસલમેર સં. ૧૫૮૩

[શ્રી પૂરણચંદ્ર નાહારના સૌજન્યથી]

શિ૦ વિશાલરાજે (તેમજ વિશાલરાજ-સુધાભૂષણના શિષ્ય જિનસૂરે) ગૌતમપૃચ્છા પર, સં ૧૫૧૩ માં તo સોમસુંદર-રત્નશેખર શિo સંવેગદેવે પિંડવિશુદ્ધિ પર, અને સં ૧૫૧૪ માં તેમણેજ આવશ્યકની પીઠિકા પર, સં ૧૫૧૫માં કીર્ત્તિરત્ન-ક્ષાંતિરત્ન શિ૦ ધર્મદેવગણિએ તપોરત્ન ઉપાધ્યાય કૃત ટીકા પર આધાર રાખી ષષ્ઠી શતકપર, સં ૧૫૧૭ માં મડાહડ ગચ્છના કમલપ્રભ શિ૦ અમરચંદ્રે કલ્પસૂત્ર પર (કે જેની તેજ વર્ષમાં લખેલી પ્રત લીં હા ૧૨ પ્રત નં ૪૨ મોજૂદ છે), સં ૧૫૨૫ માં ખ જિનભદ્રસૂરિ-રત્નમૂર્ત્તિ શિ મેરૂસુન્દર ઉપાધ્યાયે તરુણપ્રભાચાર્યના બાલાવબોધને અનુસરીને ષડાવશ્યક પર માંડવગઢમાં, તેમજ ત્યાંજ શીલોપદેશમાળા પર, પુષ્પમાલા પ્રકરણ, કલ્પપ્રકરણ, પંચનિર્ગ્રંથી, કર્પૂરપ્રકર, ષષ્ઠીશતક અને યોગશાસ્ત્રપર, સં ૧૫૨૯ માં વૃદ્ધ તપાગચ્છના જયતિલકસૂરિના શિ દયાસિંહગણિએ ક્ષેત્રસમાસ પર ગૂજરાતી ભાષામાં બાળાવબોધ રચ્યા વળી પાંડવચરિત્રની ગૂજરાતીગદ્યમાં સં ૧૫૯૧ માં લખેલી પ્રત પાટણસંઘના ભંડારમાં છે

૭૬૫ આ ઉપરાંત પાર્શ્વચંદ્ર અને તેમની શિષ્યપરંપરાએ ભાષામાં રચેલાં બાળાવબોધ પર પોતાના સંપ્રદાયનો મોટો આધાર રાખ્યો છે પાર્શ્વચંદ્રે તંદુલવેયાલી પયન્ના, આચારાંગ પ્રથમસ્કંધ, પ્રશ્નવ્યાકરણ, ઔપપાતિક (ઉવવાઇ), સૂત્રકૃતાંગ-એ સૂત્રોપર, જબૂચરિત્રપર અને ભાષાના ૪૨ ભેદ પર બાળાવબોધ રચ્યા છે અને પ્રતિમા-સમાચારી આદિ પર ચર્ચા, લોકાઓ સાથે ૧૨૨ બોલની ચર્ચા કરેલી લખી છે પાર્શ્વચંદ્ર શિ૦ સમરચંદ્રસૂરિએ સંસ્તારક પ્રકીર્ણક પર, ષડાવશ્યક પર અને ઉત્તરાધ્યયન પર બાળાવબોધ રચેલ છે

૭૬૬ ગૂજરાતી જૈન કવિઓમાં—સોળમા શતકમાં આદિ કવિ શ્રાવક દેપાલ (દેપો)ને ગણી શકાય તેની કવિતાઓ ૧૫૦૧ થી ૧૫૩૪ સુધીની મળી આવે છે તે સમયમાં થયેલા નરસિંહ મહે-

પ્રકરણ ૭ મુ.

સોળમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય

(શાર્દૂલ)

દેવી દેવી નવી કવીશ્વર સખી વાણી અમીરસાખી,
વિદ્યાસાગરતા ભી મલ પાણી રમાસાની સાખિણી,
સદા રીતિ રૂપતિ સરસતિ નઇ વીનવી વીનવી,
સોઉ નેમિ_માગ રહિની અંતે રાખિઈ કરી વર્ણવી

—ધનદેવ ગણિકૃત સુરંગાભિધાન નેમિફાગ સં ૧૫૦૨

(દોહા)

માતા સરસ્વતિ દેવિ કન્હઈ, એક સુવચન માગુ,
જે કવિરાય ગાજે દિઆએ, તેહ ચરણે લાગુ

—સંવેગસુંદરકૃત સારશિખામણ રાસ સં ૧૫૪૮

(વસ્તુ)

આદિ જિણવર આદિ જિણવર પમુહ ચઉવીસ
તિત્થયર પણમેવિ સવિ, ધરિય ચિત્તિ સરસતિ સામિણિ,
તિહુઅણજણમુખમંડણી, વાગવાણિ વરદ સગામિણિ,
તાસ તણુઇ સુપસાઉલઈ, કરસિઉં કવિત રસાલ,
વંકચૂલ રાય પાલીઆ, નીમ ચ્યારિ સુવિગાત

—અજ્ઞાત કવિકૃત વંકચૂલ રાસ (૧૬ મી સદી)

૭ ૮ ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય—પ્રત્યે પ્રથમ આવીશું સં ૧૫૦૧ મા દેવકુલપાટકમા (મેવાડના દેલવાડામા) વૃદ્ધ તપાગચ્છના ભટ્ટારક શ્રી રત્નસિંહ સૂરિના શિષ્ય પં માણિક્યસુંદરગણિએ મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ વિરચિત ભવભાવના સૂત્ર પર, અને તેજ વર્ષમા ત૦ સોમસુંદરસૂરિ-મુનિસુંદર-જયચંદ્રસૂરિ શિ૦ હેમહંસગણિએ ષડાવશ્યક પર, સં ૧૫૦૫ ની આસપાસ ત૦ મુનિસુંદરસૂરિ

શિ૦ વિશાલરાજે (તેમજ વિશાલરાજ-સુધાભૂષણના શિષ્ય જિનસૂરે) ગૌતમપૃચ્છા પર, સ ૧૫૧૩ મા ત૦ સોમસુદર-રત્નશેખર શિ૦ સંવેગદેવે પિડવિશુદ્ધિ પર, અને સ ૧૫૧૪ મા તેમણેજ આવ સ્યકની પીઠિકા પર, સ. ૧૫૧૫મા કીર્ત્તિરત્ન-ક્ષાંતિરત્ન શિ૦ ધર્મ દેવગણિએ તપોરત્ન ઉપાધ્યાય કૃત ટીકા પર આધાર રાખી ષષ્ઠી શતકપર, સ ૧૫૧૭ મા મડાહડ ગચ્છના કમલપ્રભ શિ૦ અમર ચદ્રે કલ્પસૂત્ર પર (કે જેની તેજ વર્ષમા લખેલી પ્રત લી દા ૧૨ પ્રત ન ૪૨ મોજૂદ છે), સ ૧૫૨૫ મા ખ જિનભદ્રસૂરિ-રત્ન મૂર્તિ શિ મેરુસુન્દર ઉપાધ્યાયે તરૂણપ્રભાચાર્યના બાલાવબોધને અનુ સરીને ષડાવસ્યક પર માડવગઢમા, તેમજ ત્યાજ **શી**લોપદેશમાળા પર, પુષ્પમાલા પ્રકરણ, કલ્પપ્રકરણ, પ ચનિર્ગ્રંથી, કર્પૂરપ્રકર, ષષ્ઠીશ તક અને યોગશાસ્ત્રપર, સ ૧૫૨૯ મા વૃદ્ધ તપાગચ્છના જયતિ લકસૂરિના શિ દયાસિંહગણિએ ક્ષેત્રસમાસ પર ગૂજરાતી ભાષામા બાળાવબોધ રચ્યા વળી **પાડવચરિત્ર**ની ગૂજરાતીગદ્યમા સ ૧૫૯૧ મા લખેલી પ્રત પાટણસઘના ભડારમા છે

૭૬૫ આ ઉપરાત **પાર્શ્વચદ્ર** અને તેમની શિષ્યપરપરાએ ભાષામા રચેલા બાળાવબોધ પર પોતાના સપ્રદાયનો મોટો આધાર રાખ્યો છે **પાર્શ્વચદ્રે** તદુલવેયાલી પયન્ના, **આચારાગ** પ્રથમશ્રુતસ્કંધ, પ્રશ્નવ્યાકરણ, **ઔપપાતિક** (ઉવવાઇ), સૂત્રકૃતાગ-એ સૂત્રોપર, જંબૂ ચરિત્રપર અને ભાષાના ૪૨ ભેદ પર બાળાવબોધ રચ્યા છે અને પ્રતિમા-સમાચારી આદિ પર ચર્ચા, લોકાઓ સાથે ૧૨૨ બોલની ચર્ચા કરેલી લખી છે પાર્શ્વચદ્ર શિ૦ સમરચદ્રસૂરિએ સંસ્તારક પ્રકીર્ણક પર, ષડાવસ્યક પર અને ઉત્તરાધ્યયન પર બાળાવબોધ રચેલ છે

૭૬૬ **ગૂજરાતી જૈન કવિઓમા**—સોળમા શતકમા આદિ કવિ શ્રાવક દેપાલ (દેપા)ને ગણી શકાય તેની કવિતાઓ ૧૫૦૧ થી ૧૫૩૪ સુધીની મળી આવે છે તે સમયમા થયેલા નરસિંહ મહે-

તાનો તે સમકાલીન હતો. તેની મોટી કૃતિઓ જાવડ ભાવડ (વિક્રમરાજાના વખતના શત્રુંજયના ઉદ્ધાર કરનાર) નો રાસ, શ્રીમહાવીર સમયમાં થયેલા રોહિણેય ચોરનો રાસ, ચંદનબાલાની ચોપાઇ, તથા શ્રેણિક રાજાનો રાસ (લખ્યા સં. ૧૫૨૬ પહેલાં), જંબુસ્વામી પંચભવ વર્ણન (સં. ૧૫૨૨), આર્દ્રકુમાર ધવલ, સમ્યક્ત્વ બાર વ્રત કુલક ચોપઇ (સં. ૧૫૩૪) છે અને નાની કૃતિઓમાં સ્થૂલિભદ્ર કક્કાવાળી, સ્થૂલિભદ્ર ફાગ, ધાનચ્યા કુમાર ભાસ, હરિયાળી છે ને તેની રચેલી સ્નાત્રપૂજા પ્રસિદ્ધ છે.

૭૨૭ મુનિસુન્દરસૂરિ શિષ્ય સંઘવિમલે(?) સુદર્શન શ્રેષ્ઠી રાસ તથા આગમ ગચ્છ હેમરત્નસૂરિ શિ. ગુણમેરુએ પુણ્યસાર રાસ (સં. ૧૫૦૧), ધનદેવગણિએ સુરંગાભિધાન નેમિફાગ (સં. ૧૫૦૨), ત. રત્નશેખરસૂરિ-ઉદયનંદિ શિ૦ સંઘકલશ ગણિએ તલવાડામાં અષ્ટભાષામાં સમ્યક્ત્વરાસ (સં. ૧૫૦૫), ઉપકેશગચ્છના આનંદમુનિએ ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા ભાસ (સં. ૧૫૦૭), વૃ. ત૦ રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યે રત્નચૂડ રાસ (સં. ૧૫૦૯) અને સં. ૧૫૧૬માં જંબુસ્વામી રાસ રચેલ છે. સં. ૧૫૧૩ માં લખાયેલ આસાયતકૃત હંસવત્સ કથા ચોપઇ મળે છે. આ સમયમાં રત્નાકરે આદિનાથ જન્માભિષેક અને આગમગચ્છીય ગુણરત્નસૂરિ શિષ્ય દેવરત્ને ગજસિંહકુમાર રાસ રચેલ છે.

૭૨૮ આ. જયકીર્તિસૂરિ શિ. ઋષિવર્દ્ધને ચિતોડમાં સં. ૧૫૧૨ માં નલદવદંતિ રાસ, અને ઉ૦ શીલસુંદર શિ૦ મતિશેખરે સં. ૧૫૧૪ માં ધન્નારાસ, સં. ૧૫૩૭ માં કુરગડુ (કૂરઘટ) મહર્ષિ રાસ, અને તે વર્ષમાં મયણરેહા રાસ વળી તે ઉપરાંત નેમિનાથ-વસંતફુલડા, ઈલાપુત્ર ચરિત્ર બનાવેલ છે. ખ. જિનવર્દ્ધનસૂરિ શિ૦ આજ્ઞાસુંદરે સં. ૧૫૧૬ માં વિદ્યાવિલાસનરેંદ્ર ચો૦, પૌ૦ સાધુરત્નસૂરિ શિ૦ મલયચંદ્રે સં. ૧૫૧૯ માં ત્રણ કૃતિઓ નામે સિંહાસન બત્રીશી ચો૦, સિંહલસિંહકુમાર ચો૦—અપરનામ ધનદેવ કથા, તથા દેવરાજવત્સરાજ પ્રબંધ અને દિગંબર બ્રહ્મ જિનદાસે સં.

૧૫૨૦ મા હરિવિશગરાસ, તેમજ તે અરસામા તેણે બીજા રાસો નામે યશોધર રાસ, આદિનાથ રાસ, કરકડુ મુનિ રાસ, હનુમત રાસ, સમકિત સાર રાસ રચેલ છે

૭૬૯ જાબુગ્રામના શ્રીમાલ શ્રાવક પેથાએ (૧૪૯૪-૧૫૪૨ વચમા) પાર્શ્વનાથ દશ ભવ વિવાહલો, સ ૧૫૨૧ મા લખમણ શ્રાવકે મહાવીરચરિત સ્તવન, ચિહુગતિની વેલી અને સિદ્ધાતસાર-પ્રવચનસાર રાસ, સ ૧૫૨૩ મા શ્રાવક વચ્છે મૃગાકલેખા રાસ, નાગેંદ્ર ગચ્છના ગુણદેવસૂરિ શિ જ્ઞાનસાગરસૂરિએ સ ૧૫૨૩ મા જીવભવ સ્થિતિ રાસ, અને સ ૧૫૩૧ મા સિદ્ધચક્ર-શ્રીપાલ રાસ, સ ત રત્નાકર પક્ષના જ્ઞાનસાગરસૂરિ શિ ઉદયધર્મના શિષ્ય મગલધર્મે સ ૧૫૨૫ મા મગલકલશ રાસ, દેવકીર્તિએ સ ૧૫૩૧ મા ધન્નાશાલિભદ્ર રાસ અને આગમગચ્છીય મતિસાગર શિ ઉદયધર્મે સ ૧૫૪૩ મા મલયસુદરી રાસ તથા સ ૧૫૫૦ મા કથાબત્રીસી રચેલ છે[૪૮૧]

૭૭૦ લાવણ્યસમયયુગ—લાવણ્યસમય નામના એક નામી જનકવિ આ યુગમા થયેલ છે તેમનો કાવ્યકાલ સ ૧૫૪૦ થી શરૂ થાય છે જન્મ અમદાવાદમા સ ૧૫૨૧ મા, દીક્ષા તપગચ્છના લક્ષ્મીસાગર સૂરિ પાસે પાટણમા સ ૧૫૨૯ મા લીધા પછી "સરસ્વતી માતાએ કરેલી કૃપાથી સોળમા વરસમા (સ ૧૫૩૭મા) વાણી (કવિત્વ શક્તિ) ઉલ્લસી જેથી અનેક કવિતા ચોપાઇ અને સુદર રાસ રચ્યા, વળી અનેક પ્રકારના રગ રાગ ગીત અને સરસ સવાદ રચ્યા, એમ પોતે રચેલા વિમલપ્રબધની પ્રશસ્તિમા જણાવે છે સ ૧૫૫૫ મા [illegible]

૪૮૧ [illegible] એ પ્રથમ ભાગ [illegible] ૩૭ થી ૬૮ [illegible] [illegible] તેમજ [illegible] ની [illegible] આધારે અત્ર વધુ [illegible]

તાનો તે સમકાલીન હતો. તેની ગૌણ કૃતિઓ જણાય છે: (વિક્રમરાજાના વખતના ચતુર્થ ઉદ્ધાર ઉપર) નો રાસ, શ્રીનગરાદિ સમયમાં થયેલા કોઈ દ્વિજ ગોરનો રાસ, ચંદનબાલાની ચોપાઇ, તથા શ્રેણિક રાજાનો રાસ (રચ્યા સં. ૧૫૨૬ પછી), જંબુસ્વામી પંચભવ વર્ણન (સં. ૧૫૨૨), આર્દ્રકુમાર ધવલ, ગજસુકુમાર રાસ ન કુમાર ચોપાઇ (સં. ૧૫૦૮) છે. આ નાની કૃતિઓમાં સૂર્દિનઃ કક્કા વાણી, સુવિચાર ફાગ, ધાન્નાકુમાર ભાગ, દુર્ધર ... ને તેની ગ્રંથોની અનાગત પ્રસિદ્ધ છે.

૭૬૭ મુનિસુન્દરસૂરિ શિષ્ય ગણિવિમલ (?) ગુરુના ... ગાનજ્યા આગમ ગચ્છ હેમરત્નસૂરિ શિષ્ય ગુણમેરુએ પુણ્યસાર રાસ (સં. ૧૫૦૧), ધનદેવગણિએ સુરંગાભિધાન નેમિફાગ (સં. ૧૫૦૨), ત. રત્નશેખરસૂરિ-ઉદયનંદિ શિ૦ સોમચંદન ગણિએ નરવાડામાં આષાઢામાં સમ્યક્ત્વરાસ (સં. ૧૫૦૫), ઉપકેશગચ્છના આનંદમુનિએ ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા ભાસ (સં. ૧૫૦૭), ગુ. ત૦ રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યે રત્નચૂડ રાસ (સં. ૧૫૦૯) અને સં. ૧૫૧૬માં જંબૂસ્વામી રાસ રચેલ છે. સં. ૧૫૧૩ માં લખાયેલ આમાયનકૃત હંસવત્સ કથા ચોપાઇ મળે છે. આ સમયમાં રત્નાકરે આદિનાથ જન્માભિષેક અને આગમગચ્છીય ગુણરત્નસૂરિ શિષ્ય દેવરત્ને ગજસિંહકુમાર રાસ રચેલ છે.

૭૬૮ આ. જયકીર્તિસૂરિ શિ. ઋષિવર્દ્ધને ચિતોડમાં સં. ૧૫૧૨ માં નલદવદંતિ રાસ, અને ઉ૦ ગીતસુંદર શિ૦ મતિશેખરે સં. ૧૫૧૪ માં ધન્નારાસ, સં. ૧૫૩૭ માં કુરગડુ (કૂરઘડ) મહર્ષિ રાસ, અને તે વર્ષમાં મયણરેહા રાસ વળી તે ઉપરાંત નેમિનાથવસંતફુલડા, ઈલાપુત્ર ચરિત્ર બનાવેલ છે. ખ. જિનહર્ષસૂરિ શિ૦ આજ્ઞાસુંદરે સં. ૧૫૧૬ માં વિદ્યાવિલાસ નરેન્દ્ર ચો૦, પં૦ સાધુનંદસૂરિ શિ૦ મલયચંદ્રે સં. ૧૫૧૯ માં ત્રણ કૃતિઓ નામે સિંહાસન બત્રીશી ચો૦, સિંહલસિંહકુમાર ચો૦–અપરનામ રત્નચૂડ કથા, તથા દેવરાજવત્સરાજ પ્રબંધ અને દિગંબર બ્રહ્મ જિનદાસે સં.

ચોસઠીનું હુકુ કાવ્ય સં ૧૫૪૪ મા અને વડતપ ગચ્છના જિનરત્નસૂરિ-જયસુદર શિ૦ સવેગસુદરે સારશિખામણ રાસ નામની મોટી કૃતિ સ ૧૫૪૮ મા રચી છે વાર્તા રૂપે ઉપકેશ ગચ્છના રત્નસમુદ્ર શિ૦ સહજસુદરે ૧૫૮૨ આસપાસ શુકરાજ સાહેલી રચી છે

૭૭૫ જૈન પૌરાણિક સાહિત્યમાથી કથા રૂપે અનેક કાવ્ય કૃતિઓ મૂકાઈ છે બિવદણિક ગચ્છના દેવગુપ્તસૂરિ શિ૦ સિદ્ધસૂરિએ ૧૫૫૦ મા મુનિપતિ રાજર્ષિ ચો૦, અને તે આસપાસ સાડેર ગચ્છના સુમતિસૂરિ શિ૦ શાંતિસૂરિએ સાગરદત્ત રાસ, કક્કસૂરિ શિ૦ કીર્તિહર્ષે ૧૫૫૧ મા સનત્કુમાર ચો૦, તે અગર કોઇ બીજા કક્કસૂરિના શિષ્યે કુલધ્વજકુમાર રાસ, આગમ ગચ્છના કલ્યાણરાજ શિ૦ ક્ષમાકલશે તેજ વર્ષમા સુદર રાજાનો રાસ, અને સ ૧૫૫૩ મા તેમણે ઉદયપુરમા લલિતાગકુમાર રાસ, મૂનપ્રભે ગજસુકુમાર સંધિ, તથા પૌ૦ મુનિચદ્રસૂરિ શિ૦ જયરાજે મત્સ્યોદર રાસ, સં ૧૫૫૪ મા પૌ૦ સૌભાગ્યરત્નસૂરિ શિ૦ ધર્મદેવે હરિશ્ચદ્ર રાસ, સં ૧૫૫૫ મા ત૦ હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય કુશલસયમે હરિબળનો રાસ, સં ૧૫૫૬ મા નેમિકુજરે ગજસિંહરાય રાસ, ૧૫૫૭ લગભગ વડ ત૦ લબ્ધિસાગરે ધ્વજભુજગ કુમાર ચોપાઈ, સ ૧૫૫૭ મા ત૦ હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય હર્ષકુલે વાસમા વસુદેવ ચોપઇની રચના કરી

૭૭૬ સ ૧૫૬૧ મા ઉપકેશગચ્છના કક્કસૂરિના પ્રશિષ્ય ધર્મરૂચિએ અજાપુત્ર ચો૦, ઉપર્યુક્ત ધર્મદેવે પણ તેજ વર્ષમા સીણીજમા અજાપુત્ર રાસ, અને સાડેરગચ્છના ઉક્ત શાન્તિ સૂરિ શિ૦ ઇશ્વરસૂરિએ દરાપુર-મદ્દોરમા લલિતાગચરિત્ર, સ ૧૫૬૩ મા અમ્માદડ ગચ્છના મુનિસુદરસૂરિ શિ પદ્મસાગરે કયવના ચો, સ ૧૫૬૫ મા મગરપુર (માગરોળ)મા જ્ઞાને વકચૂલનો રાસ, સ. ૧૫૬૭ મા ખ૦ જિનચદ્રસૂરિ પ્રશિષ્ય ધર્મસમુદ્રે સુમિત્રકુમાર રાસ, સ. ૧૫૬૮ મા લખાયેલ લક્ષ્મણ કૃત શાલિભદ્ર વિવાહલો, સ. ૧૫૬૯ મા ઉપકેશગચ્છના દેવકલ્લોલ શિ દેવકલશે ઋષિદત્તા ચો૦,

૭૭૧ તેમની કૃતિઓ-સિદ્ધાન્ત ચોપઇ કે જેમાં લોંકા મતનું ખંડન કર્યું છે સં. ૧૫૪૩ (મુદ્રિત જૈનયુગ વૈશાખ-જ્યેષ્ઠ સં. ૧૯૮૬ નો સંયુક્ત અંક), સ્થૂલિભદ્ર એકવીશો નામનું એક ટુંકુ રસિક કાવ્ય સં. ૧૫૫૩, ગૌતમ પૃચ્છા ચોપઈ સં. ૧૫૫૪ માં રચી. નાની કૃતિઓમાં નવપલ્લવ પાર્શ્વનાથ સ્ત. સં. ૧૫૫૮, અને સં. ૧૫૬૨ માં વામજમાં આલોયણ વિનતિ, ગેરીમાં પાર્શ્વસ્તવ, નેમિનાથ હમચડી, રાવણ મંદોદરી સંવાદ, વૈરાગ્ય વિનતિ રચી સં. ૧૫૬૪ માં રંગરત્નાકર નેમિનાથ પ્રબંધ વિવિધ છંદમાં અને સં. ૧૫૬૭ માં સુરપ્રિય કેવલી રાસ રચ્યા.

૭૭૨ ઐતિહાસિક પ્રસંગમાં સં. ૧૫૬૮ માં વિમલમંત્રીના પ્ર. વિમલ પ્રબંધ (શ્રી મણિલાલ બ. વ્યાસે સંપાદિત કરી પ્રકટ કર્યો છે), સુમતિ સાધુ સૂરિ વિવાહલો (તેમની દીક્ષાના વર્ણન રૂપ) અને સં. ૧૫૮૯ માં ત્રણ પ્રબંધ જેવા રાસ નામે ખિમ ઋષિ, બલિભદ્ર અને યશોભદ્રસૂરિ રાસ રચી અમદાવાદમાં પૂર્ણ કર્યા (મુદ્રિત ઐ. રાસ સંગ્રહ.)

૭૭૩ દેવરાજ વચ્છરાજ ચોપઇ કતપુર (કુતુબપરા) માં રચી, તેની સં. ૧૫૭૫ માં લખેલી પ્રત મળે છે. ૧૫૭૫ માં કરસંવાદ, ૧૫૮૫ (૮૬) અંતરિક્ષ પાર્શ્વસ્તવ આદિ પુષ્કળ નાની કૃતિઓ મળે છે.[૪૮૨] આ ઉચ્ચ પ્રતિના સંસ્કારી કવિનું વિસ્તૃત વર્ણન સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસે કરેલું સાહિત્ય સંસદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થનાર છે એટલે વિશેષ અત્ર વિવેચન કર્યું નથી. તેમણે આ સમયમાં જેટલી સુંદર કૃતિઓ રચી છે તેટલી કૃતિઓ કોઇ જૈન કવિએ રચી નથી તેથી આ સમયને 'લાવણ્યસમય યુગ' એ નામ આપીશું તો અસ્થાને નહીં ગણાય.

૭૭૪ આ સમય દરમ્યાન અન્ય કવિઓ કૃત ભાષાકાવ્યકૃતિઓ જોઇએ -ઉપદેશ રૂપે કોરંટગચ્છના સર્વદેવસૂરિ શિ. નન્નસૂરિએ વિચાર-

---

૪૮૨ જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૬૮ થી ૮૯

૭૭૮ નેમિનાથના અને સ્થૂલિભદ્રના રસિક ચરિત્રોએ સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય પરપરાના રત્નમંડન ગણિને તથા ધનદેવગણિને, અને સોમસુંદરસૂરિને રસિક કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા કરી હતી તેજ પ્રમાણે સાર પછી-અને ખાસ કરી વલ્લભીસપ્રદાયના ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પછી અનેક જૈન કવિઓને તે બનેની વસ્તુ લઈ તે પર કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા થઈ છે આ સમયમા નેમિનાથ સબધે ઉક્ત લાવણ્યસમયે વિધ વિધ છદમા રગરત્નાકર નેમિનાથ પ્રબધ નામનુ કાવ્ય સ ૧૫૬૪ મા રચ્યુ, તેજ પ્રમાણે ઉક્ત સહજસુદરે વિધવિધ છદમા ગુણરત્નાકરછદ સ ૧૫૭૨ મા સ્થૂલિભદ્રના ચરિત રૂપે સુદર કાવ્ય રચ્યુ, વળી સ ૧૫૭૭ આસપાસ મુનિચદ્રે રચેલ રસાઉલો નામનું પ્રાકૃત કાવ્ય પ્રાય આ સબધે છે લાવણ્યસમયે નેમનાથ હમચડી રચી, અને સ્થૂલિભદ્રના સબધમા સ્થૂલિભદ્ર એકવીસો રચ્યો સ ૧૫૯૬ પહેલા આ ગજસાગરસૂરિશિ૦ પુણ્યરત્ને નેમિરાસ-યાદવ રાસ, અને ૧૬૦૦ લગભગ ઉક્ત બ્રહ્મ નેમિનાથનો વિવાહલો ૪૪ ઢાલમા રચેલ છે ઉક્ત પદ્મસાગરે આશરે ૧૫૬૩ મા સ્થૂલિભદ્ર અઠાવીસો અને શુભવર્દ્ધન શિષ્યે સ્થૂલિભદ્રરાસ સ ૧૫૭૫ મા રચેલ છે-બુધરાજે ૧૫૮૯ મા મદનરાસ રચેલ છે

૭૭૯ જૈન દર્શનના નવતત્ત્વો પર રાસ ભાવસાગરસૂરિ શિષ્યે પાટણમા સ ૧૫૭૫ મા, જૈન ધર્મના ચાર પર્વોપર ચતુ પર્વી રાસ આ ચદ્રલાભે સ ૧૫૭૨ મા, અને દીવાળી પર્વ પર રાસ ધર્મસિંહે સં ૧૫૯૬ પહેલા, રાત્રિભોજન ત્યાગના વ્રત ઉપર ધર્મસમુદ્રે સં. ૧૫૮૪ આસપાસ, બાર વ્રતપર ચોપઈ ગજલાભે સં ૧૫૯૭ મા, આરાધનાપર પાર્શ્વચદ્રસૂરિએ ૧૫૯૨ મા અને ત સૌભાગ્યહર્ષ સૂરિ રાજ્યે જયકલ્યાણના શિષ્યે કૂર્મકર્મ રાજાધિકાર રાસ ગધારમા સં ૧૫૯૪મા, તેમજ લાવણ્યદેવે કર્મવિવરણરાસ રચેલ છે જૈન વિશ્વવિદ્યા સબધી લઘુ ક્ષેત્ર સમાસ પર આગમ ગચ્છના ગુણમેરુ શિ૰ મતિસાગરે પાટણમાં સ ૧૫૯૪ મા ચોપઈ રચી છે જૈનના ઉપદેશાત્મક ઉત્તરાધ્યયન

સં. ૧૫૭૧ માં ત. હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય સુંદરહંસ શિ. લાવણ્ય-રત્ને દેવગિરિમાં વત્સરાજ દેવરાજરાસ, સં. ૧૫૭૨ માં અમીપાલ શ્રાવકે મલયાપાલનો રાસ અને ઉપકેશગચ્છના રત્નસમુદ્ર શિ. સહજ-સુંદરે ઋષિદત્તા રાસ, અને તે સહજસુંદરના રત્નસારરાસ, (સં ૧૫૮૨) તથા આત્મરાજરાસ સં. ૧૫૮૩ અને પરદેશી રાજાનો રાસ, ઉક્ત ધર્મ-સમુદ્રે સં. ૧૫૭૩ માં પ્રભાકર ગુણાકર ચો., વડતપગચ્છના સૌભા-ગ્યસાગરસૂરિ શિષ્યે ચંપકમાલા રાસ સં. ૧૫૭૮ માં, અને આણંદે સં. ૧૫૭૯ માં સાધુરત્નસૂરિકૃત કયવન્નારાસ, સં. ૧૫૮૦ માં કોરં-ટગચ્છના કક્કસૂરિ શિ. ભુવનકીર્તિએ કલાવતિચરિત્ર સં. ૧૫૮૩ માં, ઉપકેશગચ્છના સિદ્ધસૂરિ પ્રશિષ્ય વિનયસમુદ્રે વિકાનેરમાં આરામ-શોભા ચો., સં. ૧૫૮૪માં શ્રાવક નામે અગડદત્ત રાસ અને ઉક્ત ધર્મસમુદ્રે કુલધ્વજ રાસ, આ સમયમાં નાનિસૂરિ શિ૦ નગોખરે પાર્શ્વનાથ પલ્લી પ્રભાતનીદશા, સં. ૧૫૮૭ સાંડેરગચ્છના ઈશ્વરસૂરિના શિ. ધર્મસાગરે આરામનંદન ચો., સં. ૧૫૮૮ લગ-ભગ પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ શિ. સમરચંદ્ર શ્રેણિકરાસ, સં. ૧૫૯૦ પહેલાં સેવક કૃત ઋષભદેવ..., સં. ૧૫૯૧ માં આનંદપ્રમોદ કૃત શાંતિજિન વિવાહલો, અને ત. સૌભાગ્યહર્ષસૂરિ શિ. સોમવિમલ-સૂરિએ ધમ્મિલરાસ, આદિ બનાવેલ છે.

૭૭૭. સં. ૧૫૯૩ માં પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ શિ. બ્રહ્મે (વિનયદેવસૂરિએ) સુસઢ ચોપઈ, સં. ૧૫૯૪ માં ગંધારમાં ત. સૌભાગ્યહર્ષ સૂરિ ગચ્છે જયકલ્યાણના શિષ્યે કૃતકર્મ રાજર્ષિરાસ અને ખ૦ સાધુકીર્તિ શિ. રાજશીલે અમરસેન વયરસેન ચો૦, સં. ૧૫૯૫ માં આગમગચ્છના કવિયણે ધામજ ગામમાં તેતલી મંત્રી રાસ, સં. ૧૫૯૭ પહેલાં અજ્ઞાન કવિએ પૃથ્વીચંદ્ર ગુણસાગરરાસ, સં. ૧૫૯૭ માં ઉક્ત બ્રહ્મે ચાર પ્રત્યેકબુદ્ધ ચો૦, સં. ૧૫૯૯ માં ઉક્ત વિનયસમુદ્રે તિમરીમાં અંબડ ચો૦ તેમજ ખ. વિવેકરત્ન સૂરિ પ્રશિષ્ય રાજરત્નસૂરિએ હરિબલ માછી ચો. તથા ૧૬૦૦ લગભગમાં બ્રહ્માણ ગચ્છના વિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય ભાવ ઉપાધ્યાયે હરિશ્ચંદ્ર રાસ રચેલ છે.

જૈનકૃત મળી આવે છે તે તે શતકમા જણાવીશુ વળી આ જૈનેતર કવિઓ પોતાની વસ્તુ પોતાથી પૂર્વગામી જૈનકૃતિઓ પરથી પણ લેતા હોય, યા જૈન કે જૈનેતરનો સામાન્ય આશ્રય સસ્કૃત ગ્રથોનો પણ હોય-એ એક બીજાને સરખાવવાથી સમજી શકાશે

૭૮૩ જૈનો પોતાના આચાર્ય, મહાપુરૂષો, મદિરો, તીર્થો આદિનો ઇતિહાસ પણ કવિતામા મૂકતા શ્રી મહાવીરના પ્રશિષ્ય જબૂ સ્વામી માટે ઉક્ત રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યે સં ૧૫૧૬ મા જબૂ સ્વામી રાસ, ઉક્ત સહજસુદરે સ ૧૫૭૨ મા જબૂ અતરગરાસ (વિવાહલો), તે જબૂસ્વામીની પાટપર થયેલા વજ્રસ્વામીનો રાસ ઉક્ત ધર્મદેવે સ ૧૫૬૩ મા રચેલ છે તે પ્રાચીન પુરૂષોની વાત એક બાજુએ રાખીએ, પણ બીજી બાજુ તપાગચ્છના હેમવિમલસૂરિ સંબધી ફાગ તેમના પ્રશિષ્ય હસધીરે સ ૧૫૫૪ મા, અને તેમના બીજા પ્રશિષ્ય હસ-સોમે પૂર્વ દિશામા આવેલા જૈન તીર્થો અને મદિરો સબધે પૂર્વ દેશ ચૈત્યરાસ સં ૧૫૬૫ મા, તેમના ત્રીજા શિષ્ય અનંતહસે ઇડરગઢના ચૈત્યોના વર્ણન રૂપે ઇના પ્રાકાર ચૈત્યપરિપાટી સં ૧૫૭૦ લગભગ, ખીમાએ શત્રુજયના મદિરોની શત્રુજય ચૈત્યપરિપાટી, આ૦ ભાવ-સાગરસૂરિ શિ૦ લાભમડને ધનસાર પચશાલિનો રાસ સં ૧૫૮૩ મા, પાર્શ્વચન્દ્રે વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ સં ૧૫૯૭ મા અને તેજ વર્ષમા ત૦ આનદવિમલસૂરિનો રાસ ત૦ વિજયદાનસૂરિ શિ૦ વાસણે રચેલ છે ઉક્ત બ્રહ્મ મુનિએ સુધર્મગચ્છ પરીક્ષા ચોપઈ સં ૧૬૦૦ લગભગમા રચી છે તેમા આચાર્યોનો ટુક ઉલ્લેખ રૂપે પરપરાગત વૃત્તાત છે લાવણ્યસમયના વિમલ-પ્રબધ સંબધે અગાઉ કહે-વાઇ ગયુ છે

૭૮૪ એક સુદર બાબતનો અત્રે નોધવા યોગ્ય છે જૈનેતર બિલ્હણ કવિ કૃત સંસ્કૃત બિલ્હણ પચાશિકા ને શશિકલા પચા-શિકા મેળમા શતકના પ્રારભે લગભગ થયેલ જ્ઞાનાચાર્ય નામના જૈન સાધુએ હૃદયગમ ભાષામા અવતારી છે

સૂત્રના ૩૬ અધ્યયન પર ઉપાધ્યાય રાજશીલે છત્રીસ ભાસ અને સં ૧૬૦૦ લગભગમા પ્રજ્ઞાસુન્દરે ૩૬ સઝાય રચી છે

૭૮૦ લાવણ્યસમયે જેમ કર્મસંવાદ રચ્યો છે તેમ સહજસુંદરે યૌવનજરા સંવાદ રચ્યો છે

૭૮૧ લોકકથાનુ સાહિત્ય—ભાષામા વિશેષ થતુ જોવામા આવે છે જૈનેતર કવિ નરપતિએ સં ૧૫૪૫ મા ૬૦૦ કડીની નંદબત્રીસી રચી ને તેના પર જગ વિસ્તાર કરી ત હેમવિમલસૂરિના પ્રશિષ્ય સિંહ (કુલ)કુશલે સં ૧૫૬૦ મા તેજ સ્વરૂપમા તે કથા ૧૭૦ કડીમા મૂકી. લાવણ્ય(સમય) મુનિએ સં ૧૫૪૮ મા ૧૪૮ કડીમા રચેલી નંદબત્રીસી હમણા પ્રાપ્ત થઈ છે અનન્ત પ્રયત્નો તરીકે જિનહર્ષે વિક્રમ પંચદંડ રાસ રચ્યો છે જે શામળભટ્ટની પંચદંડની વાત સાથે સરખાવી શકાય સં ૧૫૬૩ મા ઉક્ત રાજશીલ ઉપાધ્યાયે ચિત્રકૂટમા વિક્રમાદિત્ય ખાપરા રાસ રચ્યો પછી વિનયતિલકસૂરિ શિ૰ ઉદયભાનુએ સં ૧૫૬૫ મા વિક્રમસેન રાસ રચ્યો તે સંબંધે સ્વ મણિલાલ વ્યાસે લખ્યુ છે કે "તે ૫૬૬ ટુકનો પ્રબંધ છે તે દરેક રીતે શામળભટ્ટની વાતો સાથે હરીફાઈ કરે તેવો છે, અર્થાત્ આ પ્રબંધની રચના શામળભટ્ટની વાતોથી ઉતરતા પ્રકારની નથી" સં ૧૫૯૬ મા સ્વર્ગવાસ પામેલા ત૰ આનંદવિમલ સૂરિના શિષ્ય ધર્મસિંહે પણ વિક્રમ રાસ રચેલો નોધાયો છે આશરે સં ૧૫૬૨ મા કડવાએ અને સં ૧૫૬૩ મા ઉક્ત પદ્મસાગરે લીલાવતી સુમતિવિલાસ રાસ રચ્યા છે બ્રહ્માણ ગચ્છના ઉક્ત ભાવ ઉપાધ્યાયે મુનિરત્ન સૂરિના અંબડચરિત પરથી અંબડરાસ રચ્યો છે

૭૮૨ આ લોકકથાસાહિત્યનો જૈનો મૂળથી ખેડતા આવ્યા છે ઐતિહાસિક પ્રબંધો રચવાની પ્રણાલિકા તેમણે પાડી હતી અને તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના દ્વયાશ્રય કાવ્ય પછી શરૂ થયેલી છે આ પરથી તેમજ સત્તરમા સૈકામા જૈનોએ વિશેષ ખેડેલ લોકસાહિત્યપરથી અઢારમા શતકમા થયેલ શામળભટ્ટ લોકકથાનો આદિ પ્રવર્તક છે એમ હવે કહી નહિ શકાય સત્તરમા શતકમા પણ આવુ ઘણુ સાહિત્ય

છે અર્થાત્ જમાનાને બદલી નાખવામા રાજા એ પ્રબલ નિમિત્તભૂત છે. આના દષ્ટાતમા શ્રીમન્ મહાવીર ભગવાને મગધરાજ શ્રેણિકને પ્રતિબોધ્યા હતા, તથા તેમની પરપરામા અનેક આચાર્યોએ અનેક નૃપોને ધર્માભિમુખ કર્યા. તે સર્વમા છેલ્લો પ્રસિદ્ધ દાખલો શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યે પ્રાય સિદ્ધરાજ જયસિંહને અને પૂર્ણ રીતે કુમારપાલ રાજાને પ્રતિબોધ્યાનો છે ત્યાર પછી જૈન ધર્મની અહિંસાની ઉંડી છાપ અકબર બાદશાહ ઉપર પાડવામા હીરવિજયસૂરિએ મુખ્યપણે ભારે ભાગ ભજવ્યો છે અને તેમના શિષ્યોએ પણ તેમા પૂર્તિ કરી છે આથી આ પછીના એક શતકના યુગને તે સૂરિના નામપરથી 'હૈરક યુગ' કહેવામા આવ્યો છે

૭૮૫ આ શતકમાં જૈનેતર ગૂજરાતી કવિઓમાં નરસિંહ મહેતા (કાવ્યકાલ ૧૫૧૨ થી ૧૫૩૭ લગભગ), ભાલણ (કાવ્યકાલ સં. ૧૫૧૫ થી ૧૫૭૦ લગભગ), કેશવ ૧૫૨૯, ભીમ ૧૫૫૦, નાકર (લગભગ ૧૫૫૦–૧૬૩૨) થયેલા ઉપલબ્ધ થાય છે, જ્યારે જૈન ગૂર્જર કવિઓ વર્ષાનુક્રમે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કેટલા બધા થયા છે તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય તેમ છે. ભવાઈ આદિ તેમજ બીજી નાની-ટૂંકી કૃતિઓ તો પાર્શ્વચંદ્ર આદિ જ્ઞાત અજ્ઞાત ઘણાઓએ ઘણી રચી છે કે જેનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવામાં આવ્યો નથી.[483]

૭૮૬ 'ઓસવાળમાં લાવી જૈન બનાવવાનો છેલ્લામાં છેલ્લો બનાવ સં. ૧૬૦૦ માં બન્યો. એ પછી એ પ્રથા બંધ પડી ગઈ—કારણ એમ થયું કે જૈન ધર્મમાં અંદર અંદરનો વિરોધ બહુ પ્રબળ થઈ પડયો. ખરતરગચ્છ અને તપાગચ્છ વચ્ચે વૈમનસ્ય અને ઘૃણા હતા. સામાન્ય રીતે ખરતરગચ્છીય સાધુઓ મારવાડ મેવાડમાં વિચરતા અને તપાગચ્છીય ગૂજરાતમાં વિચરતા. વળી અમદાવાદમાં લોંકાશાહે સ્થાપેલો સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજા અને તેના ઉપદેશક સાધુઓનો પ્રબળ હરીફ થઈ પડયો. અંદર અંદરના વિખવાદથી ધર્માચાર્યોનું મહત્ત્વ ઘટયું અને તેમના હાથ નિર્બળ થઈ ગયા.'[484] આના સમયે તે સર્વનું નિવારણ કરવા અને ધર્મસ્થિતિનું પુનઃ સ્થાપન કરવા અર્થેજ હીરવિજયસૂરિ થયા હોય નહીં એમ લાગી આવે છે. તેમના સંબંધી હવે વિવેચન કરીશું.

૭૮૭ ધર્મનો ઉદ્યોત મહાન્ નૃપોને પ્રતિબોધી ધર્મસન્મુખ કરવાથી ઘણો થાય છે કારણ કે 'यथा राजा तथा प्रजा'—જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાય છે, અને 'राजा कालस्य कारणं'—રાજા કાલનું કારણ

૪૮૩ જુઓ સોળમી સદીના જૈન કવિઓ માટે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૭ થી ૧૮૦.

૪૮૪ સ્વ. મણિલાલ બ. વ્યાસ કૃત 'શ્રીમાળી (વાણીઆ)ઓના જ્ઞાતિભેદ' પૃ. ૮૧.

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतं वदेद्वाक्यं मनःपूतं समाचरेत् ॥

—બરાબર નજર રાખી ડગલું ભરવુ, વસ્ત્રગાળ જળ પીવુ, સત્યથી પવિત્ર થયેલું વાક્ય વદવુ અને મનની પવિત્રતાપૂર્વક આચરણ કરવુ

[નીતિશાસ્ત્ર–મનુસ્મૃતિ હીરસૌભાગ્ય ટીકા પૃ ૬૫૦]

कविता वनिता गीतिः स्वयमेवागता वरम् ।
बलादाकृष्यमाणापि सरसा विरसा भवेत् ॥

—કવિતા, વનિતા, સગીત (ગાન) સ્વમેવ આવે તો સારા, બળથી ખેચવામા આવે તો રસવાળા હોય તે પણ નિરસ બને છે

[સૂ૰ હીરસૌભાગ્ય ટીકા પૃ ૬૮૧]

દેવવિમલ નામના સ્વદેશાભિમાની કવિ ગૂજરાતના વર્ણનમા (પોતાના હીરસૌભાગ્ય કાવ્યના પ્રથમ સર્ગમા) કહે છે કે—

तद्दक्षिणार्धे सुरगेहगर्वसर्वकषो गूर्जरनीवृदास्ते ।
श्रियेव रन्तुं पुरुषोत्तमेन जगत्कृताकारि विलासवेश्म ॥२३॥
अशेषदेशेषु विशेषितश्रीर्यो महिमानं वहते स्म देशः ।
आक्रान्तदिक्चक्र इवाखिलेषु वसुंधराभर्तृषु सार्वभौमः ॥२४॥

—તે (ભરતક્ષેત્ર)ના દક્ષિણ અર્ધભાગમા સ્વર્ગના ગર્વનું સર્વ રીતે અપહરણ કરનાર ગૂર્જર દેશ એવો છે કે જાણે પુરુષોત્તમ–વિષ્ણુ સાથે લક્ષ્મીને ક્રીડા કરવા માટે જગત્કર્તાએ બનાવેલુ વિલાસભવન જેમ સર્વ ભૂમિના ધણ- સાર્વભૌમ ચક્રવર્તિ આક્રાન્ત–સ્વબળથી દિક્ચક્ર જીતેલુ હોવાથી સર્વ ભૂપાલોમા વિશેષ શ્રીમાન્ હોય છે તેમ સર્વ દેશોમા આ (ગૂર્જરમડલ) દેશ પોતાના મહત્વથી દિશાઓના ચક્ર–મડલને આક્રાન્ત–વ્યાપ્ત કરેલુ હોવાથી સાર્વભૌમ-પેઠે વિશેષ શ્રીમાન્–ધનધાન્યાદિકથી સપત્તિમાન્ દેશ તરીકે ચારુતા–સુદરતા વહે છે

આચાર્યશ્રી આનદશકર કહે છે કે " ગૂજરાતની ગીર્વાણ વાગ્દેવીની સેવા અલ્પ નથી અને તેથી આપણે પણ દેવવિમલગણિના શબ્દોમા સહજ ફેરફાર કરીને સાભિમાન આનન્દપૂર્વક કહીશુ કે આપણો દેશ તે—

गीर्वाणवाक् पुरुषोत्तमेन जगत्कृताकारि विलासवेश्म ।

—' જગત્કર્તા પરમાત્માએ આ દેશ ગીર્વાણવાગ્દેવીનુ વિલાસ-ભવન બનાવ્યો છે—"

વિભાગ ૬ ઠ્ઠો.

હૈરટયુગ [સં ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦]

‘ભાષા’ સાહિત્યનો મધ્યકાલ.

વિભાગ ૬ ઠ્ઠો.

હીરકયુગ

સં ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦

પ્રકરણ ૧ લું.

હીરવિજયસૂરિનું વૃત્તાંત.

गच्छेऽस्मिन्नथ चारुहीरविजया भट्टारकत्वं गता
निर्ग्रन्थान् द्विसहस्रमानगणितान् संशिक्षयन्त्यादृता ।
वाक्यं हृद्रुचिरैर्मितैर्हितकरैर्जैनेरिवाकर्कशै-
र्यास्त्रिोपटनिम्रदानविधिना सन्तोपयन्ति क्रमात् ॥३८॥
देशे यत्र पुरेषु येषु विहृतिं चक्रुर्हिरागे सूरय
सत्क्षेत्रधनव्ययो धनिहृतस्तत्राऽभवत्तेषु वा ।
जीवाऽमारिरहर्निशं प्रतरति दीनोप्रतिनिर्भाविना
प्रासादोद्धरणं च भक्तिकरणं साधर्मिकाणां पुन ॥३९॥

× × × ×

ईदृग् देव इहाऽस्ति निम्नरचनाध्येयोऽधुना सिद्धिद-
क्षित्ते मे सुगुरुस्तु संयमधन स्वान्यात्मतुल्याशय ।
मित्रे शत्रुचये समोऽश्मनि मणौ स्वर्णे तृणौघे पुन-
र्नाम्ना साम्प्रतमस्ति हीरविजयाचार्य मुनाधूत्तम ॥१३१॥

—पद्मसागर–जगद्गुरुकाव्य सं १६४६

—આ ગચ્છમાં સુન્દર એવા હીરવિજય ભટ્ટારકપણાને પામ્યા કે જેઓ આદર પામીને બે હજાર જેટલા નિર્ગ્રન્થ-સાધુઓને સંશિક્ષણ આપે છે અને ક્રમે હૃદયરુચિર મિત હિતકર અને જિનની પેઠે અકર્કશ વાકયોથી ચારિત્ર એટલે દીક્ષા રૂપી ઉપકારના પ્રદાનની વિધિવડે સંતોષ પમાડે છે

હિંસાનો નિષેધ કર્યો પછી બને આચાર્યો પાટણ જતા ત્યા રાજ અમલ કરતા પઠાણ યવન શેરખાન (અહમદશાહ બીજાના વખતમા પાટણનો સૂબેદાર) ના સચિવ સમરથ ભણશાલીએ ગચ્છાનુજ્ઞા મહોત્સવ કર્યો સુરત અને પછી વડલી જતા ત્યા સ ૧૬૨૧મા વિજયદાનસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતા હીરવિજયસૂરિ તપાગચ્છના નાયક થયા હીમા, અને અનુક્રમે વિહાર કરતા અમદાવાદ આવી સં ૧૬૨૮મા વિજયસેનને આચાર્યપદ આપ્યુ અને લુપાક (લોકા) ગચ્છના મેઘજી ઋષિએ પોતાનો મૂર્તિનિષેધક ગચ્છ તજી હીરવિજયસૂરિનો પોતાના ૩૦ (૨૫) સાધુઓ સહિત શિષ્ય બની ઉદ્યોતવિજય નામ રાખ્યુ આનો ઉત્સવ અકબર બાદશાહના માન્ય (આગ્રાથી અકબર બાદશાહ સાથે આવેલ રાજમાન્ય) સ્થાનસિંહે કર્યો [સ ૧૬૨૮-૨૯મા અકબર બાદશાહે ગૂજરાત પ્રાન્તને સપૂર્ણ સર કર્યો ને ત્યારથી મરાઠાઓએ અમદાવાદ સ ૧૮૧૪મા કબજે લીધુ ત્યા સુધી મોગલ બાદશાહો જેને સૂબા તરીકે મોકલતા તેનુ રાજ્ય ચાલતુ]

૭૯૦ ત્યાર પછીના દશ વર્ષમા જે કઇ બન્યુ તેનો કઇક ખ્યાલ હીરસૌભાગ્ય સિવાયના બીજા સાધનો (ઋષભદાસકૃત રાસ આદિ) આપે છે—આઠ વર્ષનાને દીક્ષા આપવાની ખભાતના શિતાબખાનને ફરિયાદ થતા હીરવિજયસૂરિને ૨૩ દિવસ ગુપ્ત રહેવુ પડયુ સ ૧૬૩૦મા બોરસદમા તેઓ હતા ત્યારે કર્ણઋષિના શિષ્ય જગમાલ ઋષિને ગચ્છ બહાર કરતા ત્યાના હાકેમને ફરિયાદ કરતા સૂરિજીને બોરસદ છોડવુ પડયુ પાછળ ઘોડેસ્વાર આવ્યા આખરે ઘોડેસ્વાર સમજી જઇને પાછા ગયા પછી ખભાત આવ્યા સ ૧૬૩૧મા ખંભાતમા ૧૧ જણને અને અમદાવાદમા ૧૮ જણને એક સાથે દીક્ષા આપી અમદાવાદના દીક્ષિતોમા સોમવિજય, કીર્તિવિજય (વિનયવિજય ઉ ના ગુરુ), ધનવિજય આદિ હતા ત્યાથી પાટણ થઈ કુણગેર આવતા ત્યા ચોમાસુ રહેલ અન્ય ગચ્છના કે યતિઓના ગોગપુદર નામના આચાર્યને વદન કરવાનું નાક ગુપ્ત કરતા તેણે પાટણના કલાખાનને ઊંઇ-

જેના માટે એક મ્હોટું પુસ્તક લખી શકાય અહીં તો ટુકમાં તે સર્વ પચી-મુખ્યપણે હીરસૌભાગ્યમાંથી સાર રૂપે જણાવીશું

૭૮૯ પાલણપુરમાં કુંરા નામના ઓસવાલને ત્યાં માતા નાથીબાઈથી સં. ૧૫૮૩માં જન્મ પામી હીરો તેર વર્ષનો થયો ત્યારે માતપિતાના બે પુત્ર ને બે પુત્રી મૂકી સ્વર્ગત થયા હતા. તેણે પાટણ પોતાની બ્હેનને ત્યાં જતાં તપાગચ્છના વિજયદાનસૂરિનો ઉપદેશ સાંભળી સમારત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેથી બ્હેને ઘણું સમજાવવા છતાં નિશ્ચય ન ડગ્યો એટલે તેણીએ તથા અન્ય સગાંએ આજ્ઞા આપી અને તે સૂરિ પાસે તેણે સાધુ દીક્ષા લીધી સં. ૧૫૯૬ (જગદ્ગુરુ કાવ્ય કહે છે કે આ વખતે પિતા વિદ્યમાન હોઈ બ્હેને તેને કુટુમ્બસહિત પાટણ બોલાવ્યા પુત્રે પિતા બ્હેન વા માતાને પ્રબોધી અનુમતિ લઇ દીક્ષા લીધી) મુનિ હીરહર્ષે ગુરૂ પાસે સમગ્ર વાઙ્મયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ગુરૂએ પછી ધર્મસાગર મુનિ સાથે દક્ષિણના દેવગિરિમાં નૈયાયિક બ્રાહ્મણ પાસેથી ન્યાય શીખવા જવા આજ્ઞા આપી ત્યાં વિધવિધ પ્રમાણશાસ્ત્રો-તર્કપરિભાષા, મિતભાષિણી, શશધર, મણિકંઠ, વરદરાજ, પ્રશસ્તપદભાષ્ય, વર્ધમાન, વર્ધમાનેન્દુ, કિરણાવલી પ્રમુખનું અધ્યયન કરી બ્રાહ્મણ પંડિતને સારૂં પારિતોષિક અપાવ્યું તે પંડિતે ચિંતામણિ નામનો ગ્રંથ આપ્યો લક્ષણ (વ્યાકરણ), સામુદ્રિક, જ્યોતિષ અને રઘુવંશાદિ કાવ્યોમાં પણ નિપુણતા મેળવી આ અભ્યાસનું ખર્ચ ત્યાંના સંઘે અને ગેહ દેવસી તથા તેની પત્નીએ આપ્યું પછી મરુદેશમાં ગુરુ પાસે જતાં ગુરૂએ તેમને નડુલાઈ (નારદપુર)માં સં. ૧૬૦૭ માં પંડિતનું પદ આપ્યું, અને ત્યાર બાદ ત્યાં સં. ૧૬૦૮માં વાચક-ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું, બે વર્ષ પછી-સં. ૧૬૧૦માં સિરોહીમાં આચાર્ય પદે સ્થાપી નામ હીરવિજયસૂરિ આપ્યું તેનો ઉત્સવ દૂદા રાજાના જૈન મંત્રી ચાંગા નામના સંઘવીએ કર્યો કે જે ચાંગો રાણપુરના પ્રસિદ્ધ પ્રાસાદના કરનાર સં. ધરણાકનો વંશજ હતો. રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં પ્રાણીઓની

કરતો હતો 'મારા મહામંડલમાં સર્વ દર્શનોમાં એવો કોઇ પ્રસિદ્ધ સાધુ મહાત્મા છે કે જે નિષ્પાપ માર્ગની પ્રરૂપણા કરતો હોય ?' એવા તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક સભાજને જૈનોમાં હીરવિજયસૂરિ છે એમ જણાવ્યું.

૭૬૨ બીજી વાત એ છે કે-એક દિવસે અકબર બાદશાહે એક શ્રાવિકા કે જેણે છમાસી તપ કર્યો હતો તેનું સરઘસ જોયું. સુખાસનમાં તે ચાંપાબાઇ (થાનસિંહની મા) બેઠી હતી ને વાદ્ય વાજતાં હતાં. છ માસનું અનાજ વગર ઉપવાસ કરવાનું તપ-એ કેમ બને તેનું કુતૂહલ થતાં ચાંપાબાઈને પૂછતાં જણાયું કે દેવગુરૂના મહિમાથી તેમ બન્યું છે. દેવ તે ઋષભદેવ અને ગુરૂ તે હીરવિજય સૂરિ છે. ચાંપાને પોતાને ત્યાં બોલાવી તેના તપની ખાત્રી કરી જોઇ. અકબરશાહને હવે હીરવિજયસૂરિના દર્શન કરવા ઉત્કટ પ્રચ્છા થઇ. (જગદ્ગુરૂ કાવ્ય, ઋષભદાસ કૃત રાસ, વિદ્યાણંદ કૃત શલોકો વગેરે)

૭૬૩ આ વખતે હીરવિજયસૂરિએ પાટણમાં વિજયસેનસૂરિને ગચ્છભાર સોંપી લાટ દેશના ગંધાર બંદરમાં ચોમાસું કર્યું હતું, તેથી તેમને રાજધાનીથી મોકલવા બાદશાહે ગૂજરાતના સૂબા સાહિબખાન (શિહાબખાન-શિહાબુદ્દિન અહમદખાન) પર પોતાનું ફરમાન દૂતોદ્વારા અમદાવાદ (અકબરપુર) મોકલ્યું. સાહિબખાને અમદાવાદના મુખ્ય શ્રાવકોને બોલાવી જણાવતાં તે શ્રાવકોએ ગંધાર જઇ આચાર્યને અકબર બાદશાહના આમંત્રણની વાત કરી. વાટાઘાટ થઇ (કોઇએ કહ્યું કે એ મ્લેચ્છ સુલતાન પાસે જવામાં ભય છે

મન શાંત નહિ થાય' અને નીતિ સ્થાન તૈયાર કરવામાં ધર્મ જેવું અન્ય એક પણ ઉપયોગી સાધન નથી, એટલા માટે તેણે રાજનીતિને આધાર કરી, શક્તિનો સંચય કરવાની ભાવનાપૂર્વક હિંદુ તથા મુસલમાનોને એક ધર્મદ્વારા સંમિલિત કરવાનો અનીરૂપ પગલું ભર્યું હતું.—જુઓ બંકિમચંદ્ર લાહિડીકૃત અને સુશીલ અનુવાદિત 'સમ્રાટ્ અકબર' નામના પુસ્તકનું 'ધર્મનીતિ' એ નામક પ્રકરણ

વિજયે વ'સાદ અટકાવ્યાની વાત કરી ઉગ્રેગે નહિ ગતોરાત ચાલી વડાવલી આવ્યા, ત્યાં એક ઘરના ભોંયરામાં ભરાયા પાછળ દોડાવેલા ઘોડેસ્વારોને પત્તો ન મળતા તે પાછા ગયા આમ ત્રણ માસ ગુપ્ત રહેવું પડયું (સં ૧૬૩૪) આજ રીતે સં ૧૬૩૬માં તેઓ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તેમણે વ નાર રોક્યો છે એમ કહી કોઇએ ત્યાંના હાકેમ શિહાબખાનને ભંભેર્યો ને એક ખાતે તે તામણું ક્ર કરી, ત્યાં તે શ્રાવક અને એક અમરદાન વચ્ચે ઝઘડો થતાં હીરવિજયસૂરિને ઉઘાડા શરીરે નાસવું પડયું ઘણા દિવસો સુધી તેમને પકડવા માટે ધમાચકડી થઇ આખરે તેનો અંત આવ્યા પછી શાંતિપૂર્વક વિહાર કરવાની વારી આવી સં ૧૬૩૭ના બો નમાં આવ્યા ને સં ૧૬૩૮માં ખંભાતમાં સઘવી ઉદયકરણે ચંદ્રપ્રભની પ્રતિષ્ઠા તેમને હાથે કરાવી અને આબૂ ચિત્તોડ વગેરેની યાત્રા માટે સંઘ કાઢયો આચાર્ય ખંભાતથી સં ૧૬૩૮મા લાટ (લાડ) દેશના ગંધાર નામના બંદરમાં પધાર્યા

૭૯૧ ગુર્જર જનપદની પૂર્વ મેવાતમંડલ-દિલ્હીદેશમાં રાજધાની દિલ્હીમાં સર્વ પ્રતિપક્ષોને હતી અકબર નામનો મુદ્ગલેન્દ્ર (મોગલોમાં શ્રેષ્ઠ) બાદશાહ એકચક્રવે રાજ કરતો હતો ત્યાથી તેણે આગરામાં કેટલાંક વર્ષોથી સ્થિતિ કરી હતી આગરા પાસે શિલ્પી પાસે પોતાની આજ્ઞાથી બાર ગાઉમાં ડામર નામનું સરોવર ખોદાવી તેની પાસે શ્રીકરી (સીકરી) નામનું નગર વસાવી ત્યાં રહેવા લાગ્યો. પોતે સર્વત્ર વિજય કર્યો તે ખાતર તેનું નામ ફત્તેપુર સીકરી આપ્યું એ સમ્રાટ્ અકબર મોક્ષસાધક માર્ગ એવા ધર્મનો વિશેષ પરિચય લેવાની ઇચ્છાથી[૪૮૬] રાજસભામાં વિદ્વાનોને પોતાની શાસ્ત્રગોષ્ઠી

૪૮૬ સમ્રાટે વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજી લઈ ઈ સ ૧૫૮૨ (સં ૧૬૩૯) માં 'દીને ઈલાહી' (ઈશ્વરનો ધર્મ) એ નામનો નૂતન ધર્મ પ્રચલિત કર્યો હતો આ ધર્મ એક પ્રકારનો સુધરેલો હિંદુ ધર્મજ હતો 'જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી મારૂ

કરતો હતો 'મારા મહામંડલમાં સર્વ દર્શનોમાં એવો કોઇ પ્રસિદ્ધ સાધુ મહાત્મા છે કે જે નિષ્પાપ માર્ગની પ્રરૂપણા કરતો હોય?' એવા તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક સભાજને જૈનોમાં હીરવિજયસૂરિ છે એમ જણાવ્યું.

૭૯૨ બીજી વાત એ છે કે—એક દિવસે અકબર બાદશાહે એક શ્રાવિકા કે જેણે છમાસી તપ કર્યો હતો તેનું સરઘસ જોયું. સુખાસનમાં તે ચાંપાબાઇ (થાનસિંહની મા) બેઠી હતી ને વાદ્ય વાજતા હતા. છ માસનું અનાજ વગર ઉપવાસ કરવાનું તપ—એ કેમ બને તેનું કુતૂહલ થતાં ચાંપાબાઇને પૂછતાં જણાયું કે દેવગુરૂના મહિમાથી તેમ બન્યું છે. દેવ તે ઋષભદેવ અને ગુરૂ તે હીરવિજય સૂરિ છે. ચાંપાને પોતાને ત્યાં બોલાવી તેના તપની ખાત્રી કરી જોઇ. અકબરશાહને હવે હીરવિજયસૂરિના દર્શન કરવા ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ (જગદ્ગુરૂ કાવ્ય, ઋષભદાસ કૃત રાસ, વિદ્યાણંદ કૃત શલોકો વગેરે)

૭૯૩ આ વખતે હીરવિજયસૂરિએ પાટણમાં વિજયસેનસૂરિને ગચ્છભાર સોંપી લાટ દેશના ગંધાર બંદરમાં ચોમાસું કર્યું હતું, તેથી તેમને રાજધાનીથી મોકલવા બાદશાહે ગૂજરાતના સૂબા સાહિબખાન (શિહાબખાન-શિહાબુદ્દિન અહમદખાન) પર પોતાનું ફરમાન દૂતોદ્વારા અમદાવાદ (અકબિપુર) મોકલ્યું. સાહિબખાને અમદાવાદના મુખ્ય શ્રાવકોને બોલાવી જણાવતાં તે શ્રાવકોએ ગંધાર જઇ આચાર્યને અકબર બાદશાહના આમંત્રણની વાત કરી. વાટાઘાટ થઈ (કોઇએ કહ્યું કે એ મ્લેચ્છ સુલતાન પાસે જવામાં ભય છે

મન શાન્ત નહિ થાય' અને જાતીય જીવન તૈયાર કરવામાં ધર્મ જેવું અન્ય એક પણ ઉપયોગી સાધન નથી, એટલા માટે તેણે રાજનીતિને આગળ કરી, શક્તિનો સંચય કરવાની ભાવનાપૂર્વક હિંદુ તથા મુસલમાનોને એક ધર્મ-દ્વારા સંમિલિત કરવાનો મનોરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો.—જુઓ બંકિમચંદ્ર લાહિરીકૃત અને સુશીલ અનુવાદિત 'સમ્રાટ્ અકબર' નામના પુસ્તકનું 'ધર્મ-નીતિ' એ નામક પ્રકરણ

માટે વહાણમાં બેસી દીવ ચાલ્યા જવું,) વળી કેટલાક શ્રાવકોએ જ-
ણાવ્યું કે 'પાતશાહનો પ્રતિબોધવો ઘટે, સત્પુરુષો સ્વભાવથીજ સર્વ-
નાપર ઉપકાર કરે છે જે કારણે પાતશાહ શ્રીમદ્ માટે સમુત્સુક છે
તે કારણે શ્રીમદે તેની પાસે જઇ તેનાપર ઉપકાર કરવો ઘટે, આપની
દેશનાની વાસના (દયમાં પ્રતિષ્ઠા થશે ' આચાર્યે વિચાર્યું કે પોતાના
જવાથી ઉપદેશને કારણે જૈનશાસનનો ઉદય થશે અને હિંસક પ્રચંડ
આશયવાળા દૃઢ આપના એવા અકબરના હૃદયમાં દયા મૂકી શકાશે-
જૈનધર્માભિમુખ તેને કરી શકાશે તેથી જણાવ્યું 'અકબર બાદશાહે
મને ખાસ બોલાવેલ છે, મારે પણ ગ્રામ્ય ગ્રામના જિનોના દર્શન
કરવાના છે તેથી મારા જવાથી ધર્મવૃદ્ધિ થશે માટે મારા જવામાં
નિષેધ દર્શાવતી ના કોઇએ ભણવી નહિ '

૭૯૪ આચાર્ય વિહાર કરી મહી નદી ઉતરી વડદલું ગામ થઇ
અમદાવાદ આવ્યા શિતાબખાને માનપૂર્વક બોલાવી આદરથી વાત
કરી 'સૂરિ જે કંઇ માગે તે આપી ફત્તપુર મારી સમીપે મોકલો એમ
બાદશાહનું આમંત્રણ છે તો દ્રવ્ય, રથ, હાથી, અશ્વ, પાલખી વગેરે
આપને માટે તૈયાર છે', ત્યારે આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો ' મોક્ષકામી
જૈન સાધુઓ તેનો કિંચિન્માત્ર સ્પર્શ ન કરે-તજે, માટે અમારા
કાજે લાવેલી કોઈપણ ચીજ મોક્ષહેતુ ન હોવાથી અમારે માટે નકામી
છે ' પછી ત્યાથી ફત્તેપુર જવા પ્રસ્થાન કર્યું, આગળ બાદશાહના
દૂતો-મેવાડા મોદી અને કમાલ ચાલતા હતા વિશ્વલપુર (વીસનપુર),
મહીશાનક (મહેસાણા) આદિને વટાવી પાટણ, વડલી, સિદ્ધપુર ને
ત્યાથી શિરોત્તરા (સરોતર-સરોત્રા) આવ્યા, કે જ્યાં ભિલ્લોના મુખી-
અર્જુન (સહસાઅર્જુન) પોતાને ત્યાં લઇ જઇ તેમનો ઉપદેશ પામ્યો
એટલે તેણે તથા બીજા ભિલ્લોએ અહિંસા આદિ નિયમો લીધા
(ત્યાં પર્યુષણ કર્યા) પછી આબૂપરના દહેરામાં દર્શન કરી શિવ-
પુરી (શીરોહી) આવ્યા ત્યાંના દેવડા રાજા સુરત્રાણે (જુઓ
આઇની અકબરી ભાગ ૧ પૃ ૩૫૭, ૩૫૮, ૪૧૯) ધામધૂમથી

કરતો હતો 'મારા મહામંડલમાં સર્વ દર્શનોમાં એવો કોઇ પ્રસિદ્ધ સાધુ મહાત્મા છે કે જે નિષ્પાપ માર્ગની પ્રરૂપણા કરતો હોય?' એવા તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક સભાજને જૈનોમાં હીરવિજયસૂરિ છે એમ જણાવ્યું.

૭૯૨ બીજી વાત એ છે કે—એક દિવસે અકબર બાદશાહે એક શ્રાવિકા કે જેણે છમાસી તપ કર્યો હતો તેનું સરઘસ જોયું સુખાસનમાં તે ચાંપાબાઇ (થાનસિંહની મા) બેઠી હતી ને વાદ્ય વાજતા હતા. ૭ માસનું અનાજ વગર ઉપવાસ કરવાનું તપ-એ કેમ બને તેનું કુતૂહલ થતાં ચાંપાબાઇને પૂછતાં જણાયું કે દેવગુરૂના મહિમાથી તેમ બન્યું છે. દેવ તે ઋષભદેવ અને ગુરૂ તે હીરવિજય સૂરિ છે. ચાંપાને પોતાને ત્યાં બોલાવી તેના તપની ખાત્રી કરી જોઈ અકબરશાહને હવે હીરવિજયસૂરિના દર્શન કરવા ઉત્કટ પ્રચ્છા થઈ. (જગદ્‌ગુરૂ કાવ્ય, ઋષભદાસ કૃત રાસ, વિદ્યાણંદ કૃત શલોકો વગેરે)

૭૯૩ આ વખતે હીરવિજયસૂરિએ પાટણમાં વિજયસેનસૂરિને ગચ્છભાર સોંપી લાટ દેશના ગંધાર બંદરમાં ચોમાસું કર્યું હતું, તેથી તેમને રાજધાનીથી મોકલવા બાદશાહે ગૂજરાતના સૂબા સાહિબખાન (શિહાબખાન-શિયાબુદ્દિન અહમદખાન) પર પોતાનું ફરમાન દૂતોદ્વારા અમદાવાદ (અકમિપુર) મોકલ્યું. સાહિબખાને અમદાવાદના મુખ્ય શ્રાવકોને બોલાવી જણાવતાં તે શ્રાવકોએ ગંધાર જઈ આચાર્યને અકબર બાદશાહના આમંત્રણની વાત કરી. વાટાઘાટ થઈ (કોઈએ કહ્યું કે એ મ્લેચ્છ સુલતાન પાસે જવામાં ભય છે

મન શાંત નહિ થાય' અને નૈતીય જીવન તૈયાર કરવામાં ધર્મ જેવું અન્ય એક પણ ઉપયોગી સાધન નથી, એટલા માટે તેણે રાજનીતિને આગળ કરી, શક્તિનો સંચય કરવાની ભાવનાપૂર્વક હિંદુ તથા મુસલમાનોને એક ધર્મ-દ્વારા સંમિલિત કરવાનો મનોરથ પ્રકટ કર્યો હતો.—જુઓ બંકિમચંદ્ર લાહિડીકૃત અને સુશીલ અનુવાદિત 'સમ્રાટ્ અકબર' નામના પુસ્તકનું 'ધર્મ-નીતિ' એ નામક પ્રકરણ.

માટે વહાણમા બેસી દીવ ચાલ્યા જવું.) વળી કેટલાક શ્રાવકોએ જ-
ણાવ્યુ કે 'પાતશાહને પ્રતિબોધવો પડે, સત્પુરુષો સ્વભાવથીજ સર્વ-
નાપ ઉપકાર કરે છે જે કારણે પાતશાહ શ્રીમદ્ માટે સમુત્કંઠ છે
તે કારણે શ્રીમદે તેની પાસે જઇ તેનાપર ઉપકાર કરવો પડે, આપની
દેશનાની વાસના હ્રદયમા પ્રતિષ્ઠા થતે ' આગામે વિચાર્યું કે પોતાના
જવાથી ઉપદેશને કારણે જૈનશાસનનો ઉદય થશે અને હિંસક પ્રચંડ
આશયવાળા દઢ આપના એવા અકબરના હ્રદયમા દયા મૂકી શકાને-
જૈનધર્માભિમુખ તેને કરી શકાશે તેથી જણાવ્યુ 'અકબ બાદશાહે
મને ખાસ બોલાવેલ છે, મારે પણ પ્રાચ્ય દેશમાના જિનોના દર્શન
કરવાના છે તેથી મારા જવાથી ધર્મવૃદ્ધિ થશે માટે મારા જવામા
નિષેધ દર્શાવતી ના કોઇએ ભણવી નહિ '

૮૮૪ આચાર્ય વિહાર કરી મહી નદી ઉતરી વટદલ ગામ થઇ
અમદાવાદ આવ્યા શિતાબખાને માનપૂર્વક બોલાવી આદરથી વાત
કરી 'સૂરિ જે કંઇ માગે તે આપી ફત્તેપુર ગારી સમીપે મોકલો એમ
બાદશાહનું આમ ત્રણ છે તો દ્રવ્ય, રથ, હાથી, અશ્વ, પાલખી વગેરે
આપને માટે તૈયાર છે', ત્યારે આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો ' મોક્ષકામી
જૈન સાધુઓ તેનો કિંચિન્માત્ર સ્પર્શ ન કરે-તજે, માટે અમારા
કાજે લાવેલી કોઇપણ ચીજ મોક્ષહેતુ ન હોવાથી અમારે માટે નકામી
છે ' પછી ત્યાથી ફત્તેપુર જવા પ્રસ્થાન કર્યું, આગળ બાદશાહના
હતો-મેવાડા ગોદી અને કમાલ ચાલતા હતા વિશ્વલપુર (વીસનપુર),
મહીશાનક (મહેસાણા) આદિને વટાવી પાટણ, વડલી, સિદ્ધપુર ને
ત્યાથી શિરોત્તરા (સરોતર-સરોત્રા) આવ્યા, કે જ્યા ભિલ્લોના મુખી-
અર્જુન (સહસાઅર્જુન) પોતાને ત્યા લઇ જઇ તેમનો ઉપદેશ પામ્યો
એટલે તેણે તથા બીજા ભિલ્લોએ અહિંસા આદિ નિયમો લીધા
(ત્યા પર્યુષણ કર્યાં) પછી આબુપરના દહેરામા દર્શન કરી શિવ-
પુરી (શીરોહી) આવ્યા ત્યાના દેવડા રાજા સુરતાણે (જુઓ
આઇની અકબરી ભાગ ૧ પૃ ૩૫૭, ૩૫૮, ૪૧૯) ધામધૂમથી

માટે વહાણમાં બેસી દીવ આવ્યા જુઓ,) વળી કેટલાક શ્રાવકોએ જણાવ્યું કે 'પાતશાહને પ્રતિબોધવો ઘટે, સત્પુરુષો પરકાર્યાર્થીજ સર્વનાપર ઉપકાર કરે છે જે કારણે પાતશાહ શ્રીમદ્ માટે સમુત્સુક છે, તે કારણે શ્રીમદે તેની પાસે જઇ તેનાપર ઉપકાર કરવો ઘટે, આપની દેશનાની વાસના હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠ થશે.' આચાર્ય વિચાર્યું કે પોતાના જવાથી ઉપદેશો કારણે જૈનશાસનનો ઉદય થશે અને હિંસક પ્રચંડ આચરણવાળા છતાં આપના એવા અકબરના હૃદયમાં દયા મૂળી જામશે—જૈનધર્માભિમુખ તેને કરી શકાશે તેથી જણાવ્યું 'અકબર બાદશાહે મને ખાસ બોલાવેલ છે, મારે પણ પ્રાગ્ય દેશમાંના જિનોના દર્શન કરવાના છે તેથી માર્ગ જવાથી ધર્મવૃદ્ધિ થશે માટે મારા જવામાં વિરોધ દર્શાવતી ના કોઇએ ભણવી નહિ'

૭૯૪ આચાર્યે વિહાર કરી મહી નદી ઉતરી વડદલુ ગામ થઇ અમદાવાદ આવ્યા શિતાબખાને માનપૂર્વક બોલાવી આદરથી વાત કરી 'સૂરિ જે કંઇ માગે તે આપી ફત્તેપુર મારી સમીપે મોકલો એમ બાદશાહનું આમંત્રણ છે તો દ્રવ્ય, રથ, હાથી, અશ્વ, પાલખી વગેરે આપને માટે તૈયાર છે', ત્યારે આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો 'મોક્ષકામી જૈન સાધુઓ તેનો કિંચિન્માત્ર સ્પર્શ ન કરે—તજે, માટે અમારા કાજે લાવેલી કોઇપણ ચીજ મોક્ષહેતુ ન હોવાથી અમારે માટે નકામી છે' પછી ત્યાંથી ફત્તેપુર જવા પ્રસ્થાન કર્યું, આગળ બાદશાહના દૂતો—મેવાડા મોદી અને કમાલ ચાલતા હતા વિશલપુર (વીસનપુર), મહીશાનક (મહેસાણા) આદિને વટાવી પાટણ, વડલી, સિદ્ધપુર ને ત્યાંથી સિરોત્તરા (સરોતર—સરોત્રા) આવ્યા, કે જ્યાં ભિલ્લોના મુખી-અર્જુન (સહસાઅર્જુન) પોતાને ત્યાં લઇ જઇ તેમનો ઉપદેશ પામ્યો એટલે તેણે તથા બીજા ભિલ્લોએ અહિંસા આદિ નિયમો લીધા (ત્યાં પર્યુષણ કર્યાં) પછી આબૂપરના દહેરામાં દર્શન કરી શિવપુરી (શીરોહી) આવ્યા ત્યાંના દેવડા રાજા સુરતાણે (જુઓ આઇની અકબરી ભાગ ૧ પૃ ૩૫૭, ૩૫૮, ૪૧૯) ધામધૂમથી

—તમામ રાજાઓના શિરે જેની આજ્ઞાઓ માળાની માફક ધારણ કરવામાં આવતી એવા શ્રીમાન્ અકબરશાહે તે (હીરવિજય)સૂરિના વાક્ચાતુર્યથી રંજીત થઈને છ મહિના સુધીનો અમારિનો પડહ વગાડી સમસ્ત દેશમાં પાપનો નાશ કરનારી ઉદ્‌ઘોષણા કરાવી

તેમના ઉપદેશને વશ થઈ હર્ષ ધરીને બાદશાહ અકબરે પોતાના સમસ્ત મંડળના વાસી જનોમાં નિર્વંશ મરી જાય તેનું ધન તથા જજીઆ વેરો માફ કર્યા

તેમની કતકચૂર્ણ જેવી વાણીવડે નિર્મળ થયું છે અંતઃકરણરૂપ સરોવર જેનું એવા કૃપાપૂર્ણ બાદશાહે પવિત્ર નીતિરૂપ સ્ત્રી ધારણ કરીને લોકપ્રીતિ સંપાદન કરવા સારૂ, બીજા રાજાઓ માફ ન કરી શકે એવા કરો માફ કર્યા અને વળી ઘણા પક્ષી તથા બંદીવાનોને છોડી મૂકયા,

સુધાને પણ કોરે મૂકે એવી તેમની વાણીથી આહ્‌લાદ અને સંતોષ પામેલા અકબર બાદશાહે તેમના મનની પ્રીતિ ખાતર પૈસા સાથેનો કર વિશેષ લેવાતો હતો તે માફ કરીને મહાતીર્થ શત્રુંજય પર્વત જૈનોને આપી દીધો

તેમની વાણીથી મુદિત થયેલા તેણે (શાહે) કરૂણાવંતા હૃદયથી જાણે કે સરસ્વતીનું ગૃહ હોય નહિ એવું અપાર વાઙ્‌મયવાળું પુસ્તકાલય બનાવ્યું, તેમના મોક્ષાભિલાષના પુંજથી ભાવનાવાળી બુદ્ધિવાળો, પવિત્રાત્મા અને રૂડા દર્શનવાળો શાહ તે મહાત્માના દર્શનને હમેશ બહુમાન તરીકે ગણતો

૭૯૬ બાદશાહની ત્રીજી આંખ જેવો, તુરૂષ્ક (મુસ્લિમ) શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા શેખ અબુલફજલ[૪૮૭] હીરવિજયસૂરિને પોતાને ત્યાં લઇ ખુદા (દેવ) કુરાન (શાસ્ત્ર) અને ધર્મ સંબંધી કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર (વિગત માટે જુઓ હીરસૌભાગ્ય સર્ગ ૧૩, શ્લોક ૧૩૭-૧૫૦)

---

૪૮૭ આઇને-અકબરીનો કર્તા તેમાં તેને બીજા ધર્મોની અપેક્ષાએ જૈન ધર્મના શાસ્ત્રો તથા યથાર્થ જ્ઞાત અર્પો છે અને તેને જૈન મુનિઓ-હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, શાંતિચંદ્ર આદિ સાથે સારો પરિચય હતો એમ પણ તેમાં જણાવે છે અબુલફજલ અકબરની [illegible] તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે અકબરની ધર્મનીતિ તેને [illegible] હતી અને ધર્મ સંબંધી ચર્ચાઓમાં તે સરદાર હતો

પ્રકરણ ૨ જું.

અકબરના દરબારમાં હીરવિજયસૂરિ અને બીજાઓ.

[સં ૧૬૩૯-૧૬૬૩]

હીરવિજયસૂરિના સમાગમથી અકબર બાદશાહે જે કર્યું એ ટુંકામા તેમનાજ સમયમા શત્રુંજય પરના આદિનાથ મંદિરના હેમવિજયગણિએ રચેલ સં ૧૬૫૦ ના પ્રશસ્તિ લેખમા જણાવ્યુ છે કે —

दामेवाखिलभूपमूर्धसु निजमाज्ञां सदा धारयन्
श्रीमान् शाहि अकब्बरो नरवरो [दिल्लीन्द्र] देशेष्वपि ।
पण्मासाभयदानपुष्टपटहोद्घोषानघध्वानित
काम कारयति स्म हृष्टहृदयो यद्वाग्भिरत्यर्जित ॥१७॥
यदुपदेशवशेन मुद दधत् निखिलमण्डलवासिजने निजे ।
मृतधन च कर च सुजीजिजा भिधमकब्बर भूपतिरत्यजत् ॥१८॥
यद्वाचा कतकाभया विगलितस्वान्ताम्बुपूर श्रमा-
पूर्णे शाहिरतित्यजीजिजनिता मोदीरनात्मा यजत् ।
शुल्क त्यक्तुमशक्यमन्यधरणीराजा जगत्त्रीयते
तद्वार्त्ता नीडजपुञ्जपूरणपरा यथागमुच्चद्भुविदा ॥१९॥
यद्वाचां निचयैर्मुधारसमुधा स्वादैरमदं हृता-
ह्लाद श्रीमदकब्बर क्षितिपति सतुष्टिपुष्टाशय ।
त्यक्त्वा तस्करसर्वमार्गमतुल येपा मन प्रीतये
जैनेभ्य प्रददौ च तीर्थतिलक शत्रुञ्जयोर्वीधरम् ॥२०॥
यद्वाग्भिमुदितश्चकार करुणास्फूर्जन्मना पौस्तक
भाण्डागारमपारवाङ्मयमय वेश्मेव वाग्दैवतम् ।
यत्संवेगभरेण भावितमति शाहि पुन प्रत्यह
पूतात्मा बहु मन्यते भगवता सद्दर्शनो दर्शनम् ॥२१॥

—તમામ રાજાઓના શિરે જેની આજ્ઞાઓ માળાની
પાગા આવતી એવા શ્રીમાન્ અકબરશાહે તે (હીરવિ
ર્યેથી ર જીત થઈને છ મહિના સુધીનો અમારિનો પડહ ૧
દેશમા પાપનો નાશ કરનારી ઉદ્ઘોષણા કરાવી

તેગના ઉપદેશને વશ થઈ હર્ષ ધરીને બાદશાહ અકબરે
રેત મડળના વાસી જનોગા નિર્વંશ મરી જાય તેનુ ધન તથા
ગાર કર્યા

તેમની કતકચૂર્ણ જેવી વાણીવડે નિર્મળ થયુ છે અતકે
જેનુ એવા કૃપાપૂર્ણ બાદશાહે પવિત્ર નીતિરૂપ સ્ત્રી ધારણ કરી
સપાદન કરવા સારૂ, બીજા રાજાઓ માફ ન કરી શકે એવા કરો
અને વળી ઘણા પક્ષી તથા બદીવાનોને છોડી મૂક્યા,

સુધાને પણ કોરે મૂકે એવી તેમની વાણીથી આહ્લાદ અને
પામેલા અકબર બાદશાહે તેમના મનની પીતિ ખાતર પૈસા સાથેનો
લેવાતો હતો તે માફ કરીને મહાતીર્થ શત્રુજય પર્વત જૈનોને આપ્યો

તેગની વાણીથી મુદિત થયેલા તેણે (શાહે) કરૂણાવતા
જાણે કે સરસ્વતીનુ ગૃહ હોય નહિ એવુ અપાર વાઙ્મયવાળુ
કાલય બનાવ્યુ, તેમના મોક્ષાભિલાષના પુજથી ભાવનાવાળા બુદ્ધિ
પવિત્રાત્મા અને રૂડા દર્શનવાળો શાહ તે મહાત્માના દર્શનને હમેશ
તરીકે ગણતો

૭૯૬ બાદશાહની ત્રીજી આખ જેવો, તુરૂષ્ક (મુસ્લિમ) [illegible]
ગાતા શેખ અબુલફજલ[૪૮૭] હીરવિજયસૂરિને પોતાને ત્યાં [illegible]
ખુદા (દેવ) કુરાન (શાસ્ત્ર) અને ધર્મ સબધી કરેલા પ્રશ્નોના [illegible]
(વિગત માટે જુઓ હીરસૌભાગ્ય સર્ગ ૧૩, શ્લોક ૧૩૭-૧૫૦)

---

૪૮૭ આઇને-અાકબરીનો કર્તા તેગા તેણે બીજા ધર્મોની અપેક્ષાએ
જૈન ધર્મનો સાચો તથા યથાર્થ ખ્યાલ આપ્યો છે અને તેને જૈન મુનિઓ-
હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, શાતિચદ્ર આદિ સાથે સારો પરિચય હતો
એમ પણ તેમા જણાવે છે અબુલફજલ અકબરની સભા તરીકે વર્ણવવામા
આવેલ છે અકબરની ધાર્મિક નીતિ તેજ ઘડતા હતા અને ધર્મ સબધી
સવાલોમા તે સરસ્વ હતો

فرمان جلال الدین محمد اکبر بادشاه غازی

الله اکبر

[illegible]

અકબર નું [illegible]

સભા સમક્ષ જીત્યો હતો તે વિદ્વાન્ સ્વર્ગસ્થ થતા પોતાનું સર્વ લિખિત પુસ્તક મને આપ્યું હતું આ સર્વ આપને અર્પું છુ' સૂરિએ કહ્યુ 'અમારે તેની જરૂર નથી, કારણકે અમારી પાસે ખપપૂરતું છે વિશેષની મૂર્ચ્છા શા માટે ?' બાદશાહે શેખ અબુલફૈજ તથા થાન સિંહને બોલાવી તેઓદ્વારા ગમે તે પ્રકારે સમજાવી સૂરિ તે પુસ્તકને ગ્રહણ કરે તેમ ઇચ્છયુ બંનેની અત્યંત વિજ્ઞપ્તિથી સૂરિએ તે ગ્રહણ કરવાનું સ્વીકાર્યું ઉક્ત પુસ્તકો માટે કોશ-ભંડાર સ્થાપી તેને થાન સિંહની અધીનતામા રાખ્યો પછી આગ્રામા જઈ ચોમાસુ ગાળ્યુ (સં ૧૬૩૯)

૭૯૮ ત્યાર પછી ત્યાથી યમુનાને હોડીથી ઓળંગી (માગસર માસમા) શૌરીપુર કે જે નેમિનાથની જન્મભૂમિ ત્યા જઇ બે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી આગ્રા પુન આવી ત્યા ચિંતામણી પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી પછી ફત્તેપુર સીકરી જઈ શેખ અબુલ ફૈજે બોલાવતા તેને ત્યા ગયા

બીજા પદ્મસુંદર દિગંબર સંપ્રદાયમા ભટ્ટારક થયેલ છે, કે જેઓ આનંદમેરુ શિ૦ પદ્મમેરુના શિષ્ય હતા અને જેમણે સં ૧૬૧૫ (શર કલાભૃત્ તર્કભૂ)મા રાયમલ્લાભ્યુદયકાવ્ય (પી ૩, ૨૫૫) રચ્યુ ને તેમા ઋષભાદિ ૨૪ તીર્થંકરના ચરિત છે અને રાયમલ્લ નામના સુચરિત શ્રાવકના નામ ઉપરથી તે કાવ્યનુ નામ આપ્યુ છે તેમા દિગંબર આચાર્યો પછી પોતાની ગુરૂપરંપરાનો ક્રમ આપ્યો છે તે દિગંબરલાગે છે, પરંતુ પોતાના ઉક્ત ગુરૂ પ્રગુરૂના નામ આપી પદ્મસુંદરે રચેલો પ્રમાણસુંદર નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે (કા વડો) તેમા 'गच्छे श्रीमत्तपाख्ये-'તપાગચ્છમા' એમ પણ જોવાય છે ને આપેલો રચ્યા સંવત્ 'करागिनजलधीन्दु' (૧૭૩૨ ? ૧૪૩૨ ?) બંધ બેસતો નથી જ્યારે ૭, કે ૪ ને બદલે ૬ લેવામા આવે તો ૧૬૩૨ બંધ બેસે સં ૧૬૨૨મા લખાયેલ પદ્મસુંદરકૃત પાર્શ્વનાથ કાવ્ય (ઑફિસ કેટ ૫ ૩૯૨, બાર્ ન ૧૪૦૩) લભ્ય છે કે જેમા ઉક્ત રાયમલ્લાભ્યુદય પ્રમાણેજ પોતાના ગુરૂઓનો ક્રમ આપ્યો છે એક પદ્મસુંદરકૃત પ્રાકૃતમા જંબૂસ્વામી કથાનક ગણે છે (લિંબડી ૨, ૧૦૧૬; જેસ. ભ.). વળી પદ્મસુંદરકૃત ભારતી-સ્તવનો ઉલ્લેખ હીરસૌભાગ્ય ટીકામાં (૧૪, ૩૦૨) આવે છે

સામગ્રી ખુલી ગયો પછી અકબર બાદશાહે દરબાર ભરી ત્યા સૂરિને બોલાવી તેઓ ગધારથી ઠેઠ સીકરી સુધી પગે ચાલીને આવ્યા ને જૈન મુનિ પોતાના આચાર પ્રમાણે પગેજ ચાલીને વિહાર કરે, એકવાર જમે ને તે પણ નિર્દોષ આહાર, ભૂમિપર સૂએ, ઉપવાસાદિ તપ કરી ચારિત્ર ગાળી રાગદ્વેષને જીતે, સસારની અનિત્ય ભાવના ભાવે, એ જાણ્યુ ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયુ પછી ચિત્રશાલામા સૂરિને લઇ ગયા. ત્યા ગાલીચો હતો તે પર ન ચલાય, રખેને તેની નીચે જીવો હોય તે ચપાઈ જાય ગાલીચો ઉપાડ્યો ત્યા સાચે નીચે કીડીઓ દેખાઈ એટલે બાદશાહ વિસ્મિત થયો. આચાર્યે ધર્મદેશનાથી સસાર અને લક્ષ્મીની અસ્થિરતા, દેવ ગુરુ ધર્મનું સ્વરૂપ, મુનિના અહિંસા સત્ય અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાચ વ્રતો, છઠ્ઠુ રાત્રિ-ભોજન વિરમણ અને માનગું નિમિત્તાદિનું અકથન એમ સાત વ્રતો-નું નિરૂપણ કર્યુ શાહે પરીક્ષા કરવા પોતાના અમુક જન્મગ્રહોનું ફલ જાણવા માગતા 'એ ફલ મોક્ષપથે જનાર કદિ કહેતા નથી' એમ આચાર્યે જણાવ્યુ, તેથી શાહ મુગ્ધ થયો શિપમખ્યા પૂછતા એ વાત જણાવી એ આત્મગૌરવ કરવા જેવુ છે એમ સૂરિએ કહ્યુ શાહે લોકશ્રુતિ પ્રમાણે તેમના ભેદજ્ઞ શિષ્યો જાણી સંતોષ બતાવ્યો

૭૯૭ તેના મોટા પુત્ર શેખુજી (સલીમ-જહાંગીર)એ પેટી-માથી પુસ્તકો કાઢી મોકલ્યા 'આવો જૈન અજૈન પુસ્તકોનો મોટો જથ્થો શાહ પામે ક્યાથી?' એમ આચાર્યે પૂછતા શાહે જણાવ્યુ, 'પદ્મસુંદર[૪૮૮] નામના તેના મિત્ર હતા, તેણે વારાણસીના વિપ્રને

---

૪૮૮ પદ્મસુંદર—જૈન સાધુ હતા એ નિશ્ચિત છે કારણ કે જૈન ગ્રથો જૈનેતર પાસે ન હોય વળી તેનુ નામ જૈન મુનિમા ઉપલબ્ધ થાય છે કોઈ કહે છે કે નાગોરી તપાગચ્છના તે હતા, (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્ પૃ ૧૧૮-૨૦) અને વળી આ ગચ્છમા થયેલ ચદ્રકીર્ત્તિ સૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્ત્તિ પોતાના ધાતુપાઠની પ્રશસ્તિમા જણાવે છે કે—

साहेः संसदि पद्मसुंदरगणिं जित्वा महापंडितं
क्षौमग्रामसुखासनाद्यकबरश्रीसाहितो लब्धवान् । ભા ૩ પૃ. ૨૨૭.

બંધ થયા હતા તે વગાડવા ચાલુ કરાવ્યા-જુઓ તેના શિષ્ય ગુણવિજય શિષ્યરામવિજયની વિશેષાવશ્યકની પ્રતની લેખકપ્રશસ્તિ ગો ના)

૮૦૦ પછી થાનસિંહે કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક અનેક જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી ને શાંતિચંદ્રને ઉપાધ્યાયપદ આપ્યું વળી બાદશાહના માન્ય ઝવેરી દુર્જનમલ્લે સૂરિપાસે જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી ને આચાર્યે ૧૬૪૦ નું ચોમાસું ત્યાં ગાળ્યું પછી મથુરાની તથા ગોપાલશૈન-ગ્વાલેરના બાવનગજા ઋષભનાથની યાત્રા કરી સં. ૧૬૪૧નું અભિરામાબાદમાં અને સં ૧૬૪૨ નું આગ્રામાં આવી ચોમાસું કર્યું પછી ગૂજરાતથી વિજયસેનસૂરિ આદિ સંઘના આગ્રહથી ગૂજરાત પ્રત્યે પ્રયાણ કરતાં બાદશાહ પાસે શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને રાખી ગયા [આ દિલ્લીદેશના વિહારમાં શ્રીમદ્‌ગુરૂને બાદશાહે આપેલ બહુમાનથી તેમજ તેમના અનેક ગુણો તથા દર્શન અને ઉપદેશથી અનેક મ્લેચ્છાદિ જાતિનાઓ પણ તુરત માંસ મદ્યના ખાનપાનનો અને જીવહિંસાનો ત્યાગ કરી સદ્ધર્મના કાર્ય કરવાની મતિવાળા થયા-ધર્મસાગરકૃત ગુર્વાવલી] મેડતા માર્ગે વિહાર કરતા નાગપુર (નાગોર)માં ચોમાસું રહ્યા (સં ૧૬૪૩) ત્યાંના રાજા જગમાલના વણિકમંત્રી મેહાજીને સૂરિની અતિ સેવા કરી તથા જેસલમેરથી સંઘ સહિત આવેલ કોઠારી ભાંડણે ત્યાં સૂરિને સોનૈયાથી પૂજી વિવિધ દાન કર્યું, અનેક દેશના સંઘો સૂરિના વંદનાર્થે આવ્યા ત્યાંથી પીંપાડ આવી વૈરાટથી પ્રતિષ્ઠા માટે આમંત્રણ થતાં તે કાર્યસાર ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજયને મોકલી, પોતે સિરોહી આવ્યા (કલ્યાણવિજયે વૈરાટમાં શ્રીમાલી ઇંદ્રરાજે કરેલા ઇંદ્રવિહારની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૬૪૪ માં કરી જિ ૨, ૩૭૯) સીરોહીમાં નવીન ચતુર્મુખ પ્રાસાદમાં આદિનાથ આદિ બિંબોની, અજિત જિનપ્રાસાદમાં અજિતનાથ આદિ બિંબોની એમ બે પ્રતિષ્ઠા કરી આબૂ યાત્રાર્થે ગયા સિરોહી રાજાનો અતિ આગ્રહ થતાં તેઓ ચોમાસું કરે તો કરથી અતિ પીડિત લોકો પીડા નહિ કરે અને માર્ગનિવારણ-અમારિ આખા રાજ્યમાં રહેશે એવો બોલ આપતાં ત્યાં હીરવિજયસૂરિએ ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૪) ને રાજાએ

૭૮૯ બાદશાહે ત્યાં આવી અશ્વ હાથી વગેરેની ભેટ લેવા જણાવ્યું, પણ પોતે નિઃસ્પૃહ જૈનમુનિ હોઇ સ્વીકારી ન જ શકે તેમ આચાર્યે ઉત્તર આપતાં કંઇક ભેટ તો સ્વીકારાજ એવો આગ્રહ કર્યો આચાર્યે બંદિવાનોને કેદમાંથી મુક્ત કરવા, અને પિંજરામાં પૂરેલા પક્ષીઓને છોડી મૂકવા કહ્યું પોતા માટે કંઇ માગવાનું કહેતાં અમારા પર્યુષણના આઠ દિન હિંસા ન થાય એમ કરવા જણાવ્યું બાદશાહે તેમાં પોતાના પુણ્યાર્થે ચાર દિન ઉમેરી બાર દિવસ સમસ્ત રાજ્યમાં 'અમારિ' પ્રવર્તે એમ પોતાની સહી અને મહોરવાળાં ૭ ફરમાન લખી આપ્યાં ૧ લું ગૂર્જર અને સોરઠ મંડલ માટે, ૨ જું ફતે-પુર રાજધાનીવાળું મેવાતમંડલ (જેમાં દિલ્હીની પાસેનો ભાગ અંત-ર્ગત હતો) માટે, ૩ જું અજમેર દેશ (જેમાં મરૂસ્થલી નાગોરાદિ દેશ સમાતા) માટે, ૪ થું માલવમંડલ–અવન્તિદેશ (જેમાં દક્ષિણનો સર્વભાગ આવી જતો હતો) માટે, ૫ મું લાભપુર (લાહોર) દેશવાળા પંજાબ (પંજનદ) મંડલ માટે, ૬ ઠું સૂરિ પાસે રાખવા માટે પછી શાંતિચંદ્ર ગણિએ (ફતેપુર સીક્રીપાસેના) ડામરતળાવના માછલાં વિનતિ કરતાં હોય નહિ એવા શ્લોકો કહેવાથી તે આખું તળાવ હીરવિજયસૂરિને અર્પણ કર્યું એટલે ત્યાં માછલાંનો થતો વધ બંધ કર્યો વળી હવેથી કદિપણ શિકાર નહિ કરૂં એવી શાહે પ્રતિજ્ઞા લીધી[૪૮૯] સર્વ પશુપ્રાણિ મારા રાજ્યમાં મારી સમાન સુખપૂર્વક રહે એવું કરીશ એમ જણાવ્યું નવરોજ નામના પર્વને દિને 'અમારિ'નું પ્રદાન કર્યું તે અવસરે હીરવિજયસૂરિને 'જગદ્‌ગુરૂ' એ નામનું બિરૂદ આપ્યું (સં. ૧૬૪૦) આ વખતે બંદીવાનોને છોડી મૂક્યા, સૂરિસચિવ ધનવિજયને સાથે લઇ જઇ ડામર તળાવે જઇ ત્યાંના પાંજરામાં પૂરેલા પક્ષિઓને મુક્ત કર્યા [આ ધનવિજયે સૂરિ સાથે રહીને મેડ-તામાં જૈનવિહારોને મ્લેચ્છ-કરથી મુક્ત કરાવ્યા અને વાજાં આગાઉ

૪૮૯ અકબરની કહેવતો–વક્તવ્યો આઇને અકબરી પુ ૩, પ, પૃ ૩૩૦–૪૦૦ માં મૂકી છે તેમાંની નીચેની પણ છે —

'રાજ્યનો નિયમાનુકૂલ યદ્યપિ શિકાર ખેલવો બુરો નથી તથાપિ પહેલાં જીવરક્ષાનો ખ્યાલ રાખવો ઘણોજ આવશ્યક છે.'

૮૦૨ ભાનુચંદ્રજી પોતે બાદશાહ કાશ્મીર જતા ત્યાં ગયા, ત્યાંના રાજા જયનલે બંધાવેલા જયનલલંકા નામના ૪૦ કોશના સરોવર પર તેમણે બાદશાહને અરજી કરી કે શત્રુંજય તીર્થમાં જતા યાત્રાળુ પરનો લેવાતો કર માફ કરવો, એટલે તે પવિત્ર પર્વતને કરથી મુક્ત કરી હીરવિજયસૂરિને અર્પણ કરી દીધાનું ફરમાન બાદશાહે પોતાની મહોરવાળું કરી સૂરિ પ્રત્યે મોકલી આપ્યું

"In these days (991 = 1583 A D) new orders were given The *killing of animals on certain days was forbidden*, as on Sundays because this day is sacred to the Sun, during the first 18 days of the month of Farwardin, the whole month of Abein (the month in which His Majesty was born) and several other days to please the Hindoos. This order was extended over the whole realm and capital punishment was inflicted on every one who acted against the command"—Badaoni p 321

—"આ દિનોમાં (૯૯૧ હીજરી—સન ૧૫૮૩) નવા હુકમ કરવામાં આવ્યા કેટલાક દિવસોમાં જેવા કે રવિવાર સૂર્યનો દિન હોવાથી સર્વ રવિવારના દિવસોમા, ફરવરદિન માસના પ્રથમના ૧૮ દિનોમાં, અબેન માસ કે જેમાં બાદશાહનો જન્મ થયો હતો તે આખા માસમાં જીવહિંસાનો નિષેધ 'હિંદુઓને' ખુશ કરવા માટે કરવામાં આવ્યો આનું ફરમાન આખા રાજ્યમાં વ્યાપ્ત કરવામાં આવ્યું અને જે કોઈ તેની વિરુદ્ધ વર્તે—તો તેને ગર્દન મારવાની શિક્ષા અપાતી હતી" આમાં 'હિંદુઓ' શબ્દ છે તેથી જૈન સમજવા કારણ કે જૈન લોકજ આ વાતનો (જીવવધનો) નિષેધ કરાવવામાં સદા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે તેઓ હમણાં પણ ભારતીય રાજા મહારાજાઓ વગેરે પાસે દયાની અરજી મોકલે છે ને તે માટે ઘણો ખર્ચ કરે છે આનું વર્ષ ભાષાંતરકાર ૯૯૧ હીજરી મૂકે છે પણ મૂળમાં તેનો મોત છે તે બરાબર નથી તે વર્ષ ૯૯૬ હીજરી જોઈએ વળી આઇને અકબરી ૩ ૩૩૧ માં લખ્યું છે કે 'રવિવારે તથા તહેવારોના દિવસો પશુની હિંસા નહિ કરવાના ખાસ હુકમો પણ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા'

પોતાનો ઓર પાળ્યો [અહીં વિજયસેનસૂરિ ગયા ને તેઓ હીરસૂરિની આજ્ઞાથી ખંભાત જઈ ગંધારના વાસી શ્રીમાળી પરીખ વજિયા રાજિયા એ બે ભાઈઓએ બંધાવેલા ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ચૈત્યમાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરાદિ અન્ય પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૪૪ જેઠ સુદિ ૧૨ સોમ[490]]

૮૦૧ હીરસૂરિએ પછી ગેદસરે નગ માર્ગે વિહાર કરી પાટણમાં આવી ત્યાં ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૫) આ દરમ્યાન શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાય કે જેઓ સૂરિની આજ્ઞાથી બાદશાહ પાસે રહી તેની પ્રશસ્તિ રૂપે ગ્રંથ 'કૃપારસકોશ' નામનું કાવ્ય સંભળાવતા હતા, તેમણે આચાર્યને મળવાની ઇચ્છા થતાં પોતાને સ્થાને ભાનુચંદ્ર વિબુધને રાખીને જવાની રજા બાદશાહ પાસે માગી, ત્યારે બાદશાહે પોતાના તરફથી સૂરિને ભેટ કરવા અર્થે જજીયા નામનો હજુ પણ ગૂજરાતમાં કર લેવાતો તે કાઢી નાખનારૂં ફરમાન સ્વમુદ્રાંકિત આપ્યું. વિશેષમાં દયાળુ થઈ અમારિ માટે અગાઉ પર્યુષણાદિ બાર દિવસો સૂરિના ઉપદેશે સર્વ દેશમાં જાહેર કર્યા હતા તેમાં બીજા દિવસો ઉમેર્યા કે—સર્વ રવિવારો, સોફીયાન દિવસો—સૂફી લોકોના દિવસો, ઇદના દિનો, સંક્રાંતિની સર્વ તિથિઓ, પોતાનો જન્મ જે માસમાં થયો તે આખો માસ, મિહિરના દિવસો, નવરોજના દિનો, પોતાના (ત્રણ) પુત્રોના જન્મમાસો, રજબ (મોહરમ) મહિનાના રોજ એટલે કુલ મળી એક વર્ષમાં ૭ માસ ને ૭ દિન થયા તેમાં કોઈપણ જીવની હિંસા કોઈપણ ન કરે એવા હુકમ બાદશાહે કાઢ્યા. આ હીરવિજયસૂરિ આદિના ઉપદેશનું પરિણામ[491]

---

૪૯૦ જુઓ તેનો ૬૨ શ્લોકનો સંસ્કૃત શિલાલેખ બુ. ૨ નં. ૫૨૯, વિજયપ્રશસ્તિકાવ્ય સર્ગ ૧૧ શ્લો. ૧૭ થી ૭૦, ઋષભદાસ કૃત હીરવિજયસૂરિ રાસ પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૪ કે જેમાં વજીઆ રાજીઆનો વિસ્તારથી વૃત્તાંત છે. વળી ક્ષમાકુશલ કૃત ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ સ્તવન.

૪૯૧ અકબરે મહિનાઓ સુધી જીવવધ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો એ વાત બદાઉની નામનો કટ્ટર મુસ્લિમ ઇતિહાસ-લેખક પણ જણાવે છે કે—

સભાસમક્ષ જિતવાદિવૃંદ,-ગોબલીવર્દ મહિપ મહિપીવધ નિશ્રુતિ સ્ફુરન્માનકારક ભટ્ટારક' મૂકેલ છે.)૪૯૨

૮૦૫ વિજયસેનસૂરિએ અકબરને પ્રસન્ન કર્યા, અને ભાનુચન્દ્રના ઉપાધ્યાય પદનો નન્દિવિધિ કર્યો તે મહોત્સવમા શેખ અમનફૈજે ૬૦૦ રૂપૈયા અશ્વદાનપૂર્વક યાચકોને આપ્યા (હી સૌ સ ૧૪ શ્લો ૨૯૨) વિજયસેને અકબરની પરિષદ્‌–રાજસભામા ૩૬૬ બ્રાહ્મણવાદીઓને જીત્યા તેથી અકબરે તેમને 'સવાઇ વિજયસેન સૂરિ' (હીરસૂરિથી પણ ચડયા એ બતાવતુ) બિરુદ આપ્યુ આ જાણી હીરસૂરિ આનદ પામ્યા (હી સૌ સર્ગ ૧૪) હીરસૂરિના સ્વર્ગવાસ પહેલા અકબરે ઉપરનુ ૭ બાબતનું ફરમાન વિજયસેનસૂરિને આપી તેમને સૂરિ પાસે જવા મોકલ્યા હતા (હી સૌ ૧૭,૨૦૦)

૮૦૬ આ બાજુ હીરવિજયસૂરિ પાટણ ચોમાસુ કરી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવાની ઇચ્છા થતા ત્યાથી ૧૬૪૯ ના શીતકાલમા નીકળી (અમદાવાદ આવી સૂબા શાહજાદા મુરાદનું માન પામી–વિવેકહર્ષકૃત હીરવિજય રાસ) વિહાર કરતા પાલિતાણે આવ્યા ત્યા ચારે બાજુથી આવેલા સંઘો (પાટણ, અમદાવાદ, ખભાત, માલવ, લાહોર, મારવાડ, દીવ, સુરત, ભરૂચ, વીજાપુર, દક્ષિણ કાનડા આદિ નાના મોટા ૨૦૦ સંઘના લાખો યાત્રાળુઓ) એકઠા થયા (સં ૧૬૫૦)ની ચૈત્રી પુનમે મોટી યાત્રા કરી ત્યા ૧ શાહ તેજપાલ, ૨ શાહ રામજી ૩ જશુ ઠક્કર ૪ શાહ કુઅરજી અને ૫ શેઠ મૂલા શાહ આ પાચ ધનિકોએ બનાવેલા વિશાળ અને ઉન્નત જિનમદિરોમા મહોત્સવપૂર્વક સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (જિ ૨, નં. ૧૨) ત્યાથી ઉનામા ચોમાસુ કર્યું દીવમા પારેખ મેઘજી અને તેની સ્ત્રી લાડકી બાઇએ સૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. મક્કે હજ કરી પાછા ફરેલ (ગૂજરાતના સૂબા) આજમખાને ઉનામાં આવી સૂરિ પાસે હજાર મહોર ધરી નમન કર્યું ને સૂરિએ તે દ્રવ્યનો અસ્વીકાર કર્યો, વળી

૪૯૨. હી ૯૯૯ (સન ૧૫૯૦)માં બળદ, ભેસ, પાડાં, પાડા અને ઉના માસનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો (બદાઉનિ ૫ ૩૭૫)

૮૦૩ વિજયસેનસૂરિ ખંભાતથી ગંધારમાં ચોમાસું કરી હીરસૂરિને પાટણ મળ્યા. બંનેએ ત્યાંથી ખંભાતમાં સં. ૧૬૪૬ માં ઓશ સોની તેજપાલે કરાવેલ જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી, સં. ૧૬૪૭-૪૮ માં અમદાવાદ રહી ૧૬૪૮ માં રાધનપુર ચોમાસું કર્યું ત્યાં શત્રુંજય કરથી મુક્ત કર્યાનું અને તેના દાનનું ફરમાન બાદશાહે મોકલ્યું તે મળવાથી સંતુષ્ટ થઈ ત્યાંથી વાસક્ષેપ મોકલી લાહોરમાં ભાનુચંદ્રને ઉપાધ્યાય પદ અપાવ્યું. આ જાણ્યા પછી અકબરને વિજયસેનસૂરિના દર્શનની ઈચ્છા થતાં તેમને બોલાવવા લાહોરથી ફરમાન આવતાં આચાર્યે વિજયસેનસૂરિને લાહોર મોકલ્યા.

૮૦૪ વિજયસેનસૂરિ લાહોર જતાં લુધિયાણા આવતાં શેખ ફેજી સામો આવી મળ્યો. તેની પાસે સૂરિશિષ્ય નંદિવિજયે અષ્ટ અવધાનો કર્યાં. આ વાતની ખબર પડતાં બાદશાહે તે જોવા માટે બોલાવતાં નંદિવિજયે આવી રાજસભામાં મંડોવર રાજા માલદેવના પુત્ર ઉદયસિંહ, કચ્છવાહના ૭ હજારી સૈન્યેશ્વર માનસિંહ, શેખ અબુલફજલ, આઝમખાન, જાલોરના ગજનીખાન, બ્રાહ્મણો, કાજી, કાયસ્થ સમક્ષ અષ્ટ અવધાન કર્યાં. સૂરિએ પછી લાહોરમાં જેઠ સુદ ૧૨ ને દિને પ્રવેશ કર્યો. અકબરને મળ્યા. પુનઃ અષ્ટ અવધાન નંદિવિજયે કરતાં તેને 'ખુશ-ફહમ' (સુમતિ) નામનું બિરુદ આપ્યું (સં. ૧૬૫૦). ઈશ્વરને જૈનો માનતા નથી એવું અકબરને સમજાવતાં તે સંબંધીનો વાદ ભર સભામાં બ્રાહ્મણો સમક્ષ કર્યો ને 'ઈશ્વરસિદ્ધિ' કરી બ્રાહ્મણોને ચૂપ કર્યા. એકદા સૂરિએ અકબર પાસે ૭ કાર્યોની ઉપયોગિતા સમજાવી ૧-૪ ગાય, બળદ, ભેંસ ને પાડાની હિંસા યોગ્ય નથી, ૫ મરણ પામેલાનું દ્રવ્ય સરકાર લે છે તે, તથા ૬ બંદિવાનોને પકડવા એ પ્રતિષ્ઠાવાળું નથી આથી આ ૭ બાબત આખા દેશમાં બંધ કરવાનું ફરમાન આખા દેશમાં શાહે મોકલી આપ્યું. આમ ઘણો લાભ થતાં સૂરિએ લાહોરમાં બે ચોમાસાં કર્યાં. (વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૧૨. જુઓ ૨ નં. ૧૧૨૧ ના સં. ૧૬૬૧ ના વિજયસેનસૂરિના પ્રતિષ્ઠાલેખમાં પોતાને માટે વિશેષણ 'પાતિશાહિ શ્રી અકબર-

الله اکبر

[illegible] در تاریخ [illegible] ماه فروردی [illegible] سنه ۵

حکام کرام و دیوانیان عظام و متصدیان مهمات دیوانی و عمال اعمال سلطانیه
و جاگیرداران و کروریان کل ممالک محروسه بدانند که چون همگی همت عدالت
نهمت ما در تحصیل مرضیات الهی مصروف و بنای نیت صدق طویت
در بدست آوردن خاطر کافه برایا که بدایع معبود واحد و احسن الوجود اند
منعطف است خصوصاً در استرضای قلوب متألهان و حق‌پرستان اهل ریاضت
که به وجه معبود و مطلوب بیان حق‌جویی و حق‌طلبی امری دیگر ندارند
عنایت و توجه مبذول داشته‌ایم لهذا درین وقت که [illegible] هر کدام [illegible] و معابد
و اوریکهم باید که [illegible] بیرون [illegible] و شاگردان
حق‌پرست [illegible] درین مذهب در [illegible] می‌بودند چون التماس
واسد نمودند که اگر در کل ممالک محروسه [illegible] معروض گردد
که [illegible] در [illegible] جانورها و حیوانات
تمام روز [illegible] باشد در مسلمانان [illegible] جانورها [illegible]
کشته نشود موجب سرافرازی این مسکینان خواهد بود [illegible]
[illegible] حکم اقدس [illegible] خواهد [illegible]
حضرت اقدس [illegible] خواهد گردید [illegible]
[illegible] مطالب [illegible] ملک و ملل [illegible]
کام [illegible] معروف [illegible] دور دور [illegible]
[illegible] حاکمی [illegible]
[illegible] در کل ممالک محروسه [illegible] می‌باید که
[illegible] حکم [illegible]
[illegible] و [illegible] و [illegible]

[illegible]

આચાર્ય વિજયસેનસૂરિને ફરમાન પૃ ૫૫૨

[મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીના સૌજન્યથી]

દિથી અનેક નૃપતિઓનો સદ્‌ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો

૮૦૮ શાંતિચંદ્ર અકબરની રજા લઈ ગયા ને તેના દરબારમાં **ભાનુચંદ્ર** અને **સિદ્ધિચંદ્ર** એ બે ગુરૂ શિષ્ય રહ્યા તે પણ તેમની માફક બાદશાહથી સન્માનિત થયા ઉપાધ્યાય **ભાનુચંદ્રે** અકબર પાસે સંસ્કૃતમાં 'સૂર્ય સહસ્રનામ' બોલતા એટલે અકબર તેના મુખેથી દર રવિવારે સૂર્યના સહસ્ર નામો શ્રવણ કરતો[૪૯૫] **સિદ્ધિચંદ્ર** પણ બાદશાહને રંજિત કરેલ અને બાદશાહે પછી સિદ્ધાચલ પર મંદિરો બંધાવવાનો જે નિષેધ કર્યો હતો તે તેની પાસેથી દૂર કરાવ્યો હતો, યાવની એટલે ફારસી ભાષાના ઘણા ગ્રંથો પ્રતિભા ગુણથી અધિક જાણીને બાદશાહને ભણાવ્યા હતા વળી સિદ્ધિચંદ્ર શાંતિચંદ્ર સમાન શતાવધાની પણ હતા, ને તેના પ્રયોગ જોઈ તેમને પણ બાદશાહે 'ખુશફહેમ'ની માનપ્રદ પદવી આપી હતી. એકવાર બાદશાહે બહુ સ્નેહથી, એમનો હાથ પકડીને કહ્યું 'હું આપને પાંચહજાર ઘોડાના મનસબવાળી મોટી પદવી અને જાગીર આપું છું તેનો સ્વીકાર કરીને તમે રાજા બનો અને આ સાધુવેષનો ત્યાગ કરો એ પોતે બહુ સુંદર રૂપવાળા હતા, <u>પટ્‌શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા,</u>

ન ... મહમ્મમ...શ પુર પન્નાલવનપુર સારે ક્ષપણક ભટ્ટારક ગુણચન્દ્ર...ના ... પ્રકારક પ્રભાવના સમુત્સર્પ્પણ વિધિવેદસાં મહો- ... ... શ્રી શાન્તિચંદ્ર ગણિપદાનાં ચરણામ્બુજ ભૃંગાયમાણ ગણિ ... । મુનિ ...ચન્દ્ર પઠનાર્થં ॥ જુઓ મારો લેખ 'ઈડરનો ... ... પુ ૧, ૪ ૫ ૧૪૩-૧૫૧

તેમન ... ... ૧૬૭... માં રચેલ ... ... ની ... આ વાત જણાવી છે —

... ... નયર મઝમિ ...

... ... (... ૧૦ ... ... ૧૭૩)

૪૯૫ ... ... પર્યુષિત ... મુખ ... રહેને અને સૂર્યની આરાધના કરતો તેમજ તેના સહસ્રનામનો ૩૩૩

ત્યાં નવાનગરના જામ સાહેબ સાથે ([illegible]) અબજી ભણશાલીએ સૂરિની અગ્રપૂજા આગ્રહને મહોત્સવ કરી ઉનાનો ખાન મહમ્મદખાન હિન્દુ હતો તેની પાસે હિંસા છોડાવી ને તેણે લાડકીબાઈને પોતાની ઓઢેન કરી ઉનામાં રૈયાભામાં પ્રતિષ્ઠા કરી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ઉનામાં સં ૧૬૫૨ ભાદ્રવા શુદ ૧૧ ના દિને સ્વર્ગવાસ કર્યો.

૮૦૭ શાંતિચંદ્રે અકબરના ગુણગ્રામ કરનારું 'કૃપારસકોશ' નામનું કાવ્ય રચી તેને હમેશાં સંભળાવી તે બાદશાહના પર ભારે અસર કરી હતી અને તે એટલે સુધી કે ઉપર્યુક્ત જજીયા આદિ કર કાઢી નાખવાના તેણે જે જે સત્ કાર્યો કર્યા તે એને આભારી છે એમ તે કાવ્યમાં મૂકેલા છેલ્લા બે શ્લોકથી જણાય છે[૪૯૩] તેમની કારકીર્દી જાણવા જેવી છે—તેઓ વિદ્વાન સાથે વાદવિવાદકુશલ પણ હતા. ઈડરગઢના મહારાયશ્રી નારાયણ (રાવ)ની સભામાં (સં ૧૬૩૩ પછી) ત્યાંના દિગંબર ભટ્ટારક વાદિભૂષણ (જુઓ ૧, નં ૧૪૫૧ લેખ સંવત્ ૧૬૬૦) સાથે વિવાદ કરી તેમને પરાસ્ત કર્યા હતા. વાગડદેશના ઘાટશિલ નગરમાં ત્યાંના અધિપતિ અને જોધપુરના મહારાજ શ્રી માલદેવ (સં ૧૫૮૮-૧૬૧૯)ના ભત્રીજા રાજા સહસમલ્લની સન્મુખ ગુણચંદ્ર નામના દિગંબરાચાર્યને પણ જીત્યા હતા.[૪૯૪] આ રીતે શાસ્ત્રાર્થમાં કુશલ તેમજ શતાવધાની-

---

૪૯૩ તેના ૧૨૬-૭ પદ્યમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે "આ બાદશાહે જજીયાનો કર જે માફ કર્યો, ઉદ્ધત મોગલોથી મંદિરોને જે મુક્તિ મળી, કેદમાં પડેલા કેદીઓ બંધનરહિત થયા, સાધારણ રાજગણ પણ મુનિઓનો સત્કાર કરવા લાગ્યો, એક વર્ષમાં છ માસ સુધી જીવોને જે અભયદાન મળ્યું અને વિશેષે ગાય ભેંસ, બળદ અને પાડા આદિ-પશુસમૂહ (કસાઈની છરીથી) નિર્ભય થયો—ઈત્યાદિ (જૈન) શાસનની સમુન્નતિના કારણોમાં આ ગ્રંથ પરમ નિમિત્ત થયો છે"

૪૯૪ શાંતિચંદ્રના શિષ્ય લાલચંદ્રે શબ્દરૂપવાક્યની અંતે પ્રશસ્તિ લખી છે તેમાં જણાવ્યું છે કે —

ईडरपुराधिप महाराय श्री नारायणसभासमक्षवादिभूषण क्षपणक निराकरिष्णुना, वागडदेशे घाटशिल नगरे योधपुरपति रायमाल-

કાવ્ય, દયાકુશલે સં ૧૬૪૯ માં આગ્રામાં રચેલો લાભોદય રાસ, પ્રકીર્ણ કૃતિઓ)

૮૧૦ આની રીતે હીરવિજયસૂરિએ પોતે તેમજ તેમના ઉપ યુક્ત શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ તેમજ ખરતર ગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિ આદિએ સમ્રાટ્ અકબર-પર ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રભાવ પાડી તેને ઝવદયાના પૂરા રંગવાળો કર્યો હતો તેમાં કિંચિન્માત્ર શક નથી એ વાતની સાક્ષી તે બાદશાહે બહાર પાડેલ ફરમાનો (કે જે પૈકી કેટલાક અત્યારે પણ મળી આવે છે તે) પરથી, તેમજ અબુલફજલની આઇને અકબરી, બદાઉનીના અલબદાઉનિ, અકબર નામા વગેરે મુસલમાન લેખકોએ લખેલા ગ્રંથોપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે

૮૧૧ સમ્રાટ્ અકબર એક વિચારશીલ તથા સ્વદેશહિતૈષી પુરુષ હતો તે વારંવાર કહેતો કે "જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી મારૂં મન શાંતિ નહિ થાય" (અ ઇને અ૦ ૩, ૩૮૬) વળી 'ધર્મો ગમે તેટલા હોય અને ગમે તેટલી ભિન્નતાવાળા હોય તોપણ જો તેમને સત્યના સુદૃઢ મૂળ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે તો તેમની વચ્ચે એકવાક્યતા કિંવા યથાયોગ્ય સમેલન થયા વગર રહે નહિ' (આ અ ૧, પૃ ૧૨) સર્વ ધર્મોની જાહેરમાં સમાલોચના થઈ શકે એટલા માટે ફતેહપુર સીક્રી અને 'એબાદતખાના (પ્રાર્થનાગૃહ)ની સ્થાપના કરી હતી ઉક્ત મં[illegible] મા (સન ૧૫૭૮-થી ૧૬૭૫) ઘણા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ ચર્ચા ચલાવતા સુન્ની દર્શનિકો, વક્તાઓ, કાયદાશાસ્ત્રી, સુન્ની, [illegible] [illegible], જતી, સિઊરા ચાર્વાક (નાસ્તિકો), નાઝરેન [illegible], જ[illegible] (ગબર) ઝોરાસ્ટ્રીઅન (પારસીઓ) અને [illegible] અનિ ઉમ [illegible] (અબુલફજલ આઇને અ[illegible] ૩૬૫ બીવરેજનો અનુવાદ) આમાં [illegible] (સમન) એ શ્વેતામ્બર જૈનો ગણવા [illegible] ૧૫૨ નો અર્થ આએ 'બૌદ્ધ' કરેલ છે [illegible] બાદ આ ભૂલ સુધારી લીધી, બૌદ્ધ [illegible] ૧૧૮ [illegible] (વિન્સંટ સ્મિથ).

સ્વગુરૂના અતિ ભક્ત હતા (જુઓ કાદંબરીપર તેની પોતાની ટીકાની છેલ્લી પ્રશસ્તિ)[૪૯૬]

૮૦૯ વિજયસેન સૂરિનો પરિચય થોડો કરીએ—સં. ૧૬૩૩ માં સૂરતમાં ચિંતામણિ મિશ્ર વગેરે પંડિતોની સભામાં ગર્વિષ્ઠ ભૂષણ નામના દિગંબરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી તેમને નિરુત્તર કર્યા હતા, (વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૮, શ્લો ૪૨ થી ૪૯) અમદાવાદના સૂબા ખાનખાના (સં ૧૬૩૯-૧૬૪૬)ને ઉપદેશથી પ્રસન્ન કર્યો હતો અને યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ શ્લોકના તેમણે ૭૦૦ અર્થ કર્યા હતા. કહેવાય છે કે તેમણે પોતે કાવી, ગંધાર, અમદાવાદ, ખંભાત, પાટણ વગેરે સ્થળોમાં લગભગ ચાર લાખ જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમના ઉપદેશથી તારંગા, શંખેશ્વર, સિદ્ધાચલ, પંચાસર, રાણપુર, આરાસણ, અને વીજાપુર વગેરેના મંદિરોના ઉદ્ધાર થયા હતા. સ્વ. સં. ૧૬૭૨ (તેમના ચરિત્ર માટે જુઓ વિજયપ્રશસ્તિ

૪૯૬ इतिश्री पातसाहश्री अकबर जलालदीन सूर्यसहस्रनामाध्यापक, श्रीशत्रुंजयतीर्थकरमोचनाद्यनेकसुकृतविधायक महोपाध्याय श्रीभानुचंद्रगणिविरचितायां तच्छिष्याष्टोत्तर शतावधान साधक प्रमुदित बादशाह श्रीअकब्बर प्रदत्त खुशफहमपराभिधान श्रीसिद्धिचंद्र गणिरचितायां कादम्बरी टीकायामुत्तरखण्ड टीका समाप्ता। એવું અંતિમ કથન બાણની કાદંબરી પર પૂર્વખંડની ભાનુચંદ્રે અને ઉત્તરખંડની ટીકા સિદ્ધિચંદ્રે કરેલી ટીકામાં છે તેજ પ્રમાણે ભાનુચંદ્રકૃત અને સિદ્ધિચંદ્રશોધિત વસંતરાજ ટીકામાં પણ છે વળી સિદ્ધિચંદ્રે પોતાના સંબંધે ભક્તામર સ્તોત્રની પોતાની ટીકાની આદિમાં જણાવ્યું છે કે—

कर्त्ता शतावधानानां विजेतोन्मत्तवादिनां ।
वेत्ता षड्दर्शनशास्त्राणामध्येता फारसीमपि ॥
अकब्बरसुरत्राणहृदयाम्बुजषट्पदः ।
दधानः खुष्फहमिति बिरुदं शाहिनार्पितं ॥
तेन वाचकचन्द्रेण सिद्धिचन्द्रेण तन्यते ।
भक्तामरस्य बालानां वृत्तिर्व्युत्पत्तिहेतवे ॥

કાવ્ય, દયાકુશલે સં ૧૬૪૯ માં આગ્રામાં રચેલો લાભોદય રાસ, પ્રકીર્ણ કૃતિઓ)

૮૧૦ આની રીતે હીરવિજયસૂરિએ પોતે તેમજ તેમના ઉપર્યુક્ત શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ તેમજ ખરતર ગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિ આદિએ સમ્રાટ્ અકબર-પર ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રભાવ પાડી તેને જીવદયાના પૂરા રંગવાળો કર્યો હતો તેમાં કિંચિન્માત્ર શક નથી એ વાતની સાક્ષી તે બાદશાહે બહાર પાડેલ ફરમાનો (કે જે પૈકી કેટલાક અત્યારે પણ મળી આવે છે તે) પરથી, તેમજ અબુલફજલની આઇને અકબરી, બદાઉનીના અન્તખાબુત્તવારીખ, અકબરનામા વગેરે મુસલમાન લેખકોએ લખેલા ગ્રંથોપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે

૮૧૧ સમ્રાટ્ અકબર એક વિચારશીલ તથા સ્વદેશહિતૈષી પુરુષ હતો તે ઘણીવાર કહેતો કે " જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી મારૂં મન શાંતિ નહિ થાય " (આઇને અ૦ ૩, ૩૮૬) વળી ' ધર્મો ગમે તેટલા હોય અને ગમે તેટલી ભિન્નતાવાળા હોય તોપણ જો તેમને સત્યના સુદૃઢ મૂળ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે તો તેમની વચ્ચે એકવાક્યતા કિંવા યથાયોગ્ય સંમેલન થયા વગર રહે નહિ ' (આ અ ૧, પૃ ૧૨) સર્વ ધર્મોની જાહેરમાં સમાલોચના થઈ શકે એટલા માટે ફતેહપુર સીકી ખાતે ' એબાદતખાના ' (પ્રાર્થનાગૃહ)ની સ્થાપના કરી હતી ઉક્ત મંદિરમાં (સન ૧૫૭૮-સં ૧૬૩૫) ઘણા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ ચર્ચા ચલાવતા ' સુફી, દાર્શનિકો, વક્તાઓ, કાયદાશાસ્ત્રી, સુન્ની, શીઆ, બ્રાહ્મણ, જતી, સિઉરા, ચાર્વાક (નાસ્તિકો), નાઝરેન ખ્રિસ્તીઓ), જ્યુ, શાત્ર (શત્રન્) ઝોરોસ્ટ્રીઅન (પારસીઓ) અને બીજાઓ અતિ ઉમદા આનંદ મેળવતા ' (અબુલફઝલ આઇને અકબરી પુ ૩, પ્રકરણ ૪૫ પૃ ૩૬૫ બીવરેજનો અનુવાદ) આમાં જણાવેલ જતી અને સિઉરા (શ્રમણો) એ શ્વેતામ્બર જૈનો સંબંધે અચૂક વપરાયા છે, જ્યારે તેનો અર્થ બધાએ ' બૌદ્ધો ' કરેલ છે તે તદ્દન ખોટું છે, કદિ પણ બૌદ્ધોએ આની ચર્ચા કરી નથી, બૌદ્ધ ગુરુઓ હિંદમાં તે સમયે હતાજ નહિ (વિન્સેંટ સ્મિથ)

૮૧૨ રા. C (ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ) પોતાના લેખમા જણાવે છે કે —' સત્ય વાત એ છે કે અકબરના ચારિત્રની ધાર્મિક બાજુપર અપેક્ષાએ પ્રાય પ્રમાણમા ઓછુ લક્ષ અપાયુ છે, જૈના પણ એ જાણવુ ઘણું રસપ્રદ થશે કે એ મહાન્ વ્યક્તિએ વિધવિધ સંપ્રદાયો અને ધર્મો પાળતી પોતાની પ્રજાને સંતોષવાનુ તદ્દન મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ કર્યુ હતુ એટલુંજ નહિ પણ તેનામા એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી હતી કે તે પોતાના ધર્મને માનતો હતો ખ્રિસ્તીઓ માનતા કે તે ખ્રિસ્તી હતો, પારસીઓ સમજતા કે તે પારસી હતો જ્યારે હિન્દુ માનતા કે તે હિન્દુ હતો તેની ધર્મ-વિષયક નીતિ આ રીતે આપણા વિશેષ આદરને પાત્ર બને છે

૮૧૩ 'અકબરનો ધર્મ Eclectic હતો કારણકે તે સત્યનો સદા શોધક હતો જ્યાથી મળે ત્યાથી તે સત્ય સ્વીકારતો જૈનધર્મમાથી તેણે પ્રાણીઓના વધનો ત્યાગ, જીવતા પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, [૪૯૭]માસાહારથી અમુક અંશે અલગ રહેવુ, પુનર્જન્મની માન્યતા, અને કર્મનો સિદ્ધાન્ત-એ વસ્તુઓ સ્વીકારી અને તે જૈન ધર્મપર તેના તીર્થોને તેના અનુયાયીઓને સોંપીને તથા તેના વિદ્વાન્ પંડિતોને માન આપી કૃપા બતાવી

૮૧૪ આઇને અકબરી (પુ ૧ પૃ ૫૩૮ અને ૫૪૭)મા આપેલ અકબરના દરબારના વિદ્વાનોની ટીપ પર દૃષ્ટિ ફેંકતા આપ

૪૯૭ માસાહાર—પહેલા અકબર કરતો, પણ ધીમે ધીમે તેણે તજી દીધો હતો ને વનસ્પતિ આહાર કરતો તેણે જણાવ્યુ છે : '(૧) મનુષ્ય પોતાના ઉદરમા પશુઓની કબર કરે અર્થાત્ પશુઓને મારી ખાય તે ઉચિત નથી. (૨) મારા જીવનના પ્રારંભમા જ્યારે મારે માટે કદિ માસ બનતુ ત્યારે મને સાફ નહોતુ લાગતુ, તેમા મને કંઈ સ્વાદ નહોતો આવતો, અને તેથી મે તે ખાવાની પરવા ઘણી ઓછી કરી હતી મને માલૂમ પડયુ કે જીવ-હિંસાને રોકવી ઘણી જરૂરી છે અને તેથી મે માસ ખાવુ છોડી દીધુ (૩) લોકોએ દર વર્ષે માસ રાજ્યાભિષેકના દિને માસ ખાવુ ન ઘટે (૪) કસાઇ, મચ્છીમાર અને એવા ધંધાવાળા-મારી માસ વેચનારાને અલગ મહોલ્લામા રાખવા કે બીજા સાથે હળભળા ન કરે કરેતો સજા કરવી આઇને અકબરી ૩, ૫ પૃ ૩૩૦-૪૦૦

કાવ્ય, દયાકુશલે સં. ૧૬૪૯ મા આગ્રામા રચેલો લાભોદય રાસ, પ્રકીર્ણ કૃતિઓ)

૮૧૦ આની રીતે હીરવિજયસૂરિએ પોતે તેમજ તેમના ઉપર્યુક્ત શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ તેમજ ખરતર ગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિ આદિએ સમ્રાટ્ અકબર-પર ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમા પ્રભાવ પાડી તેને જીવદયાના પૂરા રંગવાળો કર્યો હતો તેમા કિંચિન્માત્ર શક નથી એ વાતની સાક્ષી તે બાદશાહે બહાર પાડેલ ફરમાનો (કે જે પૈકી કેટલાક અત્યારે પણ મળી આવે છે તે) પરથી, તેમજ અબુલફજલની આઇને અકબરી, બદાઉનીના અનઅદાઉનિ, અકબરનામા વગેરે મુસલમાન લેખકોએ લખેલા ગ્રંથોપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે

૮૧૧ સમ્રાટ્ અકબર એક વિચારશીલ તથા સ્વતંત્રહૃદયી પુરુષ હતો. તે ઘણીવાર કહેતો કે "જ્યા સુધી ભારતમા અનેક જાતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યા સુધી મારૂં મન શાંતિ નહિ થાય" (આઇને અ૦ ૩, ૩૮૬) વળી 'ધર્મો ગમે તેટલા હોય અને ગમે તેટલી ભિન્નતાવાળા હોય તોપણ જો તેમને સત્યના સુદૃઢ મૂળ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવામા આવે તો તેમની વચ્ચે એકવાક્યતા કિંવા યથાયોગ્ય સમેલન થયા વગર રહે નહિ' (આ અ ૧, પૃ ૧૨) સર્વ ધર્મોની જાહેરમા સમાલોચના થઈ શકે એટલા માટે ફતેહપુર સીક્રી ખાતે 'એબાદતખાના' (પ્રાર્થનાગૃહ)ની સ્થાપના કરી હતી ઉક્ત મંદિરમા (સન ૧૫૭૮-સ ૧૬૩૫) વણા ધર્મના પ્રતિનિધિઓ ચર્ચા ચલાવતા 'સુફી, દાર્શનિકો, વક્તાઓ, કાયદાશાસ્ત્રી, સુન્ની, શીઆ, બ્રાહ્મણ, જતી, સિઊરા, ચાર્વાક (નાસ્તિકો), નાઝરેન (ખ્રિસ્તીઓ), જ્યુ, શાત (શત્રન) ઝોરોસ્ટ્રીઅન (પારસીઓ) અને બીજાઓ અતિ ઉમદા આનંદ મેળવતા' (અબુલફઝલ આઇને અકબરી પુ ૩, પ્રકરણ ૪૫ પૃ ૩૬૫ બીવરેજનો અનુવાદ) આમા જણાવેલ જતી અને સિઊરા (શ્રમણો) એ શ્વેતામ્બર જૈનો માટે અચૂક વપરાયા છે, જ્યારે તેનો અર્થ બધાએ 'બૌદ્ધો' કરેલ છે તે તદ્દન ખોટું છે, કદિ પણ બૌદ્ધોએ આવી ચર્ચા કરી નથી, બૌદ્ધ પંડિતો હિંદમા તે સમયે હતાજ નહિ (વિન્સેંટ સ્મિથ).

૮૧૨ શ. C (ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ) પોતાના લેખમા જણાવે છે કે—'સત્ય વાત એ છે કે અકબરના ચારિત્રની ધાર્મિક બાજુપર અપેક્ષાએ પ્રાપ્ય પ્રમાણમા ઓછુ લક્ષ અપાયુ છે, છતા પણ એ જોવુ ઘણું રસપ્રદ થશે કે એ મહાન્ વ્યક્તિએ વિધવિધ સંપ્રદાયો અને ધર્મો પાળતી પોતાની પ્રજાને સંતોષવાનુ તદ્દન મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ કર્યુ હતુ એટલુંજ નહિ પણ તેનામા એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી હતી કે તે પોતાના ધર્મને માનતો હતો. ખ્રિસ્તીઓ માનતા કે તે ખ્રિસ્તી હતો, પારસીઓ સમજતા કે તે પારસી હતો જ્યારે હિન્દુ માનતા કે તે હિન્દુ હતો તેની ધર્મવિષયક નીતિ આ રીતે આપણા વિશેષ આદરને પાત્ર બને છે

૮૧૩ 'અકબરનો ધર્મ Eclectic હતો કારણકે તે સત્યનો સર્વ શોધક હતો જ્યાથી મળે ત્યાથી તે સત્ય સ્વીકારતો જૈનધર્મમાથી તેણે પ્રાણીઓના વધનો ત્યાગ, જીવતા પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, ૪૯૭માંસાહારથી અમુક અંશે અલગ રહેવુ, પુનર્જન્મની માન્યતા, અને કર્મનો સિદ્ધાન્ત—એ વસ્તુઓ સ્વીકારી અને તે જૈન ધર્મપર તેના તીર્થોને તેના અનુયાયીઓને સોંપીને તથા તેના વિદ્વાન્ પંડિતોને માન આપી કૃપા બતાવી

૮૧૪ આઈને અકબરી (પુ ૧ પૃ ૫૩૮ અને ૫૪૭)મા આપેલ અકબરના દરબારના વિદ્વાનોની ટીપ પર દૃષ્ટિ કરતા આપ-

૪૯૭ માંસાહાર—પહેલા અકબર કરતો, પણ ધીમે ધીમે તેણે તજી દીધો હતો ને વનસ્પતિ આહાર કરતો તેણે જણાવ્યુ છે કે '(૧) મનુષ્ય પોતાના ઉદરમા પશુઓની કબર કરે અર્થાત્ પશુઓને મારી ખાય તે ઉચિત નથી (૨) મારા જીવનના પ્રારંભમા જ્યારે મારે માટે કદિ માંસ બનતુ ત્યારે મને સારૂ નહોતુ લાગતું તેમા મને કંઈ સ્વાદ નહોતો આવતો, અને તેથી મે તે ખાવાની પરવા ઘણી ઓછી કરી હતી મને માલૂમ પડયુ કે જીવહિંસાને રોકવી ઘણી જરૂરી છે અને તેથી મે માંસ ખાવુ છોડી દીધુ (૩) લોકોએ દર વર્ષે મારા રાજ્યાભિષેકના દિને માંસ ખાવુ ન ઘટે (૪) કસાઇ, મચ્છીમાર અને એવા ધંધાવાળા—મારી માંસ વેચનારાને અલગ મહોલ્લામા રાખવા કે બીજા સાથે ભેળસેળા ન કરે કરેતો સજા કરવી આઇને અકબરી ૩, પૃ ૩૩૦–૪૦૦

ણને ત્રણ નામો-હરિજીસુર, બિજાઇમેનસુર અને ભાનચંદ મળી આવે છે આ ત્રણ નામો આપણે તુરતજ ઓળખીને કહી શકીએ કે તે હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયના નામો છે અકબરના દરબારના વિદ્વાનો પાચ વર્ગમા વિભક્ત કર્યા હતા (કે જે બધાની સખ્યા ૧૪૦ હતી)

"સમ્રાટ્ કે જે પોતે ભૌતિક અને અધિભૌતિક જગત્નો નાયક અને બહારની તેમજ આતરિક જગત્ ઉપર સાર્વભૌમ સત્તા ચલાવે છે તે પણ ખાસ લક્ષમા લેવા યોગ્ય પાચ પ્રકારના સતોને માન આપે છે પ્રથમ વર્ગના પોતાના સીતારાના પ્રકાશમા બાહ્ય તેમજ અદરની વસ્તુઓના ગુપ્ત ભેદો-રહસ્યો જોઈ શકે છે અને પોતાની સમજ તથા પોતાની દષ્ટિવિશાળતા વડે વિચારના બને રાજ્યો-પ્રદેશો પૂર્ણ રીતે જાણી શકે છે" (આઇને અકબરી પુ ૧ પૃ ૫૩૭)

૮૧૫ 'હીરવિજયસૂરિને આ પહેલા વર્ગમા મૂકવામા આવ્યા છે અને ઉક્ત બીજા બે (વિજયસેન અને ભાનુચંદ્ર) ને પાચમા વર્ગમા મૂક્યા છે (કે જે વર્ગ નકલ (પુરાવા) પર આધાર રાખતા વિદ્વાનોને સમજવાનો છે)

૮૧૬ 'અકબરે બધી જીતો મેળવી અને હવે કોઈ શત્રુ બાકી નહોતો રહ્યો કે જેને જીતવાનુ રહે (બદાઉની) તેથી તેનું મન ધાર્મિક પ્રશ્નોમા રોકાયુ ચુસ્ત મુસલમાન ન હોવાથી તે એમ માનતો કે સર્વે ધર્મોમા એવી ઘણી ચીજો જાણવાની છે અને એવા ઘણા વિદ્વાનો કે જેમની પગલી વિખવાનું છે તે પોતાના દરબારમા દેશના [illegible] એકઠા કરતો અને તેમની પાસે ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરાવતો (અબુલ ફઝલ) આ રીતે લખે છે કે—

'સમ્રાટે ઇબાદતખાનાનો પરિત્યાગ કર્યો હતો તેમા અનેક કારણો હતા મુખ્ય એ હતુ કે જુદા જુદા દેશોમા જુદા જુદા ધર્મવાળા ઘણી સખ્યામા વિદ્વાનો સમ્રાટના દરબારમા ગુઠથી આવજા કરી શકતા, અને સમ્રાટ સાથે પ્રત્યેક વાર્તાલાપ સ્વતંત્રતાપૂર્વક કરી શકતા રાતદિન ધર્મ સબધી વિચાર કરી કરવા અને તેનુ યથાર્થ મૂળ શોધી કાઢવુ તે સિવાય બીજી [illegible] પ્રતિ ઘણુ લક્ષજ આપતો નહોતો સમ્રાટ દરેક પાસેથી ખાસ કરીને [illegible] બીન-મુસ્લિમ હોય તેઓના મતો સમજતો જે જે વાત

૮૧૨ ડા. C (વિન્સેન્ટ સ્મિથ કૃત અકબર) પોતાના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે—'મધ્ય વયન એ છે કે અકબરના ધાર્મિક જીવન પર અપેક્ષાએ પ્રાય પ્રમાણમાં ઓછું લખાયું છે. તો પણ એ જાણવું ઘણું અગત્યનું છે કે એ મહાન વ્યક્તિએ વિવિધ સંપ્રદાયો અને ધર્મો પાળતી પોતાની પ્રજાને નિષ્પક્ષપાત તદ્દન મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ કર્યું એટલું એકલુંજ નહિ પણ તેનામાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી હતી કે તે પોતાના ધર્મને માનતો હતો. ખ્રિસ્તીઓ માનતા કે તે ખ્રિસ્તી હતો, પારસીઓ સમજતા કે તે પારસી હતો ત્યારે હિન્દુ ધારતા કે તે હિન્દુ હતો તેની ધર્મવિષયક નીતિ આ રીતે આપણા વિશેષ આદરને પાત્ર બને છે.

૮૧૩ 'અકબરનો ધર્મ Eclectic હતો કારણ કે તે સત્યાસત્ય વિવેક કરતો હતો ત્યાંથી મળે ત્યાંથી તે સત્ય ગ્રહણ કરતો. જૈનધર્મમાંથી તેણે પ્રાણીઓના વધનો ત્યાગ, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, [૪૯૭]માંસાહારથી અમુક અંશે અલગ રહેવું, પુનર્જન્મની માન્યતા, અને કર્મનો સિદ્ધાન્ત—એ વસ્તુઓ ગ્રહણ કરી જણાય છે. જૈન ધર્મ પર તેના તીર્થોને તેના અનુયાયીઓને સોંપીને તથા તેના વિદ્વાન પંડિતોને માન આપી કૃપા બતાવી.

૮૧૪ આઈને અકબરી (પુ ૧ પૃ ૫૩૮ અને ૫૪૭)માં આપેલ અકબરના દરબારના વિદ્વાનોની ટીપ પર દૃષ્ટિ કરતાં આપ-

૪૯૭ માંસાહાર—પહેલાં અકબર કરતો, પણ ધીમે ધીમે તેણે તજી દીધો હતો ને વનસ્પતિ આહાર કરતો. તેણે જણાવ્યું છે કે '(૧) મનુષ્ય પોતાના ઉદરમાં પશુઓની કબર કરે અર્થાત્ પશુઓને મારી ખાય તે ઉચિત નથી. (૨) મારા જીવનના પ્રારંભમાં જ્યારે મારે માટે નહિ માંસ બનતું ત્યાર મને સારૂં નહોતું લાગતું, તેમાં મને કંઈ સ્વાદ નહોતો આવતો, અને તેથી મેં તે ખાવાની પરવા ઘણી ઓછી કરી હતી મને માલૂમ પડ્યું કે જીવહિંસાને રોકવી ઘણી જરૂરી છે અને તેથી મેં માંસ ખાવું છોડી દીધું (૩) લોકોએ દર વર્ષે મારા રાજ્યાભિષેકના દિને માંસ ખાવું ન ઘટે (૪) કસાઇ, મચ્છીમાર અને એવા ધંધાવાળા—મારી માંસ વેચનારાને અલગ મહોલ્લામાં રાખવા કે બીજા સાથે હળમળા ન કરે કરે તો સજા કરવી. આઇને અકબરી ૩, પ. પૃ ૩૩૦-૪૦૦

૮૧૮ સં ૧૬૩૫ માં ઇબાદતખાનામાં જૈનો આવી ચર્ચા કરતા અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય પ્રાય અકબરના મરણ સુધી (સં ૧૬૬૧) તેના દરબારમાં રહ્યા હતા, અગર સં ૧૬૩૯ થી ૧૬૬૦ તો અવશ્ય અકબરનો જૈનો સાથેનો સહવાસ-પરિચય આ રીતે ઓછામાં ઓછો વીસ વર્ષ કરતા વધુ ચાલ્યો. બધા ધર્મો પૈકી જૈન અને જરથોસ્તી ધર્મ એ બેની અસર અકબરના મન પર ઘણી થઇ હતી (વિ. સ્મિથ) સૂર્યના નામ ગણવા, અમારિના દિવસોમાં પારસીના તહેવારો નવરોઝાદિ મૂકવા એ જરથોસ્તી ધર્મની અસર છે સં ૧૬૩૬ માં દીનેઇલાહી (ઇશ્વરનો ધર્મ) નામનો નવો ધર્મ પ્રચલિત કરી તેમાં વિવિધ ધર્મોના રહસ્યો સમજી લઇ તેની પસંદ પડતી વિધિઓ અને સિદ્ધાંતો પોતાના ધર્મમાં આમેજ કર્યે જતો હતો 'માત્ર ૫-૬ વર્ષમાં જ ઇસ્લામ ધર્મનું નામ નિશાન પણ ભુસાઇ ગયું હતું અને સર્વત્ર એક પ્રકારનું વિચિત્ર દૃશ્યજ નજરે પડતું હતું' (બદાઉનિ ૨, ૨૬૨) અકબરે ઘણે અંશે કીધેલો અહિંસાનો સ્વીકાર તે સંબંધી તેના ફરમાનો એ હીરવિજયસૂરિ અને તેમના શિષ્યો આદિ શ્વેતાંબર જૈનાના પ્રયાસને આભારી છે દિગંબરી જૈન પંડિત એકપણ અકબરને મળેલ નથી તેથી અબુલફજલે જે જૈન ધર્મસંબંધી લખ્યું છે તે શ્વેતાંબરોના પરિચયથી લખ્યું છે ને દિગંબર વિલક્ષણતાઓનું વર્ણન 'અધિકારમાં નહીં-જ્ઞાન વગર લખેલ છે' એમ પોતે જણાવે છે (અકબરી જેરેટનો અનુવાદ વૉ ૩ પૃ ૨૧૦)

તેમાં રા ૮ નો અગત્ય લેખ નામે Hiravijaya Suri or the Jainas at the Court of Akbar પૃ ૧૧૩ થી ૧૧૫ આખો લેખ પૃ ૧૨૦ સુધી છે આ તેમ ઉપરથી મિ વિન્સેંટ એ સ્મિથે The Jain Teacher of Akbar એ નામનો અંગ્રેજી લેખ લખેલ છે કે જે સર રા ગો. ભા ભંડારકરના સ્મારક પુસ્તક (Commemoration Volume) સને ૧૯૧૭ માં ... થી ૨... પાયો છે અને ત્યાર પછી તે સ્મિથે પોતાના Akbar (અકબર) નામના ગ્રંથમાં આ સંબંધે જણાવ્યું છે-જુઓ પૃ ૧૬૬ અને વળી તેમાં પૃ ૨૬ માં ... પાદરી નામે પિન્હેરો (Pinheiro) નો તા ... તેમાં જણાવ્યું છે કે He follows the ... (Vertic)-એટલે તે અકબર જૈનો (વ્રતી) ના સંપ્રદાયને ... છે આ ... માં કટલાક જૈન સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ છે

તેને પ્રીતિકર થતી તે તેનો સ્વીકાર કરતો, અને જે વાત તેના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ અને પોતાની ઇચ્છાની વિરોધી લાગતી તેને રદ કરતો આ પ્રમાણે કેટલાક પ્રાથમિક મૂળ સિદ્ધાંતોના પાયા પર થયેલી શ્રદ્ધા તેના હૃદયની આરસીપર અંકિત થતી અને સારાંશપર જે સર્વ અસરો દર્પણે થઈ તેના પરિણામે તેના હૃદયમાં શિલાપર કરેલા રેખાદર્શનની જેમ ધીમે ધીમે એવી પ્રતીતિ થઈ કે સઘળા ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં સુજ્ઞ-વિદ્વાન મનુષ્યો હોય છેજ અને સર્વ પ્રજાઓમાં જબરા વિચારો અને આશ્ચર્યકારી શક્તિઓવાળા મનુષ્યો હોય છેજ

"વિશેષમાં સમ્રાટ્ અન્ય સંપ્રદાયના વિદ્વાનો કરતાં સુમનિઓ (શ્રમણો-જૈન મુનિઓ) અને બ્રાહ્મણો તેની સાથે એકાંતમાં બેસી વિશેષવાર વાર્તાલાપ-મેળાપ કરી શકતા તેઓ પોતાના ધર્મતત્ત્વ અને નીતિશાસ્ત્રોમાં અને શારીરિક તથા ધાર્મિક વિજ્ઞાનોમાં બીજા (ધર્મના) વિદ્વાનોથી ચઢી જાય છે અને ભવિષ્યના જ્ઞાનમાં આત્મિક શક્તિમાં અને મનુષ્ય તરીકેની પૂર્ણતામાં ઘણી ઉંચી કક્ષાએ પહોંચેલા હોય છે, તેથી તેઓ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રામાણિક ઠરાવવા તથા અન્ય ધર્મોના દોષો સિદ્ધ કરવા યુક્તિ અને પ્રમાણ ઉપર રચાયેલ સાક્ષીઓ રજુ કરતા અને પોતાના (ધર્મના) સિદ્ધાંતોને એવી રીતે તો દૃઢતાથી તેનામાં ઠસાવતા અને એટલી બધી બુદ્ધિમત્તાથી ધ્યાનમાં લીધા વગર છૂટકો નહિ એવી તદ્દન સ્વતઃસ્પષ્ટ જણાય એવી રીતે વાતોને દાખવતા કે કોઈપણ મનુષ્ય પોતાની શંકાઓ જાહેર કરી સમ્રાટ્ના હૃદયમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરી શકતો નહોતો, પછી ભલે પર્વતના ચૂરા થઈ ધુળ થાય યા આકાશમાં તારાઓ પડી જાય

"આથી સમ્રાટે ઇસ્લામ ધર્મના પુનરુદ્ભવ સંબંધીના ખ્યાલો, ક્યામતના દિવસ અને તેને લગતી વિગતો તેમજ અમારા પયગંબરની હદીસો પર રચાયેલા બધા હુકમોમાં શ્રદ્ધા મારી નાખી ખાસ કરીને આત્માઓના પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતે તેના ચિત્તમાં દૃઢ મૂળ નાખ્યું, અને તેણે એ કહેવત સ્વીકારી કે 'એવો કોઈ પણ ધર્મ નથી કે જેમાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતે ઉંડાં મૂળ ઘાલ્યાં ન હોય   અલ-બદાઉનિ ૨, ૨૬૩-૨૬૪

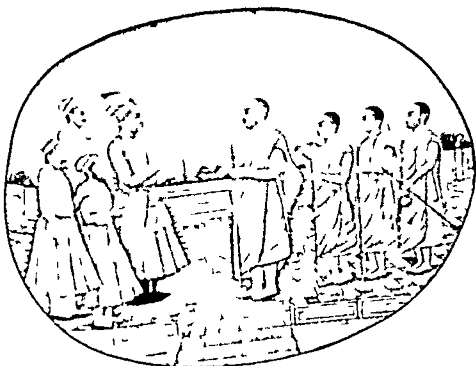
૮૧૭ "ઉપરના લખાણથી એ સ્પષ્ટ છે કે સમ્રાટ્ સત્યનો જબરો શોધક હતો તેણે પોતાના અધિકારીઓ પાસેથી હીરવિજયસૂરિના તદ્દન સતશીલ ચારિત્ર અને બીજા શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણોની વાત સાંભળીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા "૪૯૮

---

૪૯૮ જુઓ જૈન શાસનનો વીરાત્ ૨૪૩૭ નો દીવાળીનો ખાસ અંક

૮૧૮ સં ૧૬૩૫ મા ઇબાદતખાનામા જૈનો આવી ચર્ચા કે અને ભાનુચદ્ર ઉપાધ્યાય પ્રાય અકબરના મરણ સુધી (સં ૧૬૬) તેના દરબારમા રહ્યા હતા, અગર સ ૧૬૩૫ થી ૧૬૬૦ તો અ અકબરનો જૈનો સાથેનો સહવાસ-પરિચય આ રીતે ઓછામા ઓ વીસ વર્ષ કરતા વધુ ચાલ્યો બધા ધર્મો પૈકી જૈન અને જરથોર ધર્મ એ બેની અસર અકબરના મન પર ઘણી થઇ હતી (સ્મિથ) સૂર્યના નામ ગણવા, અમારિના દિવસોમા પારસીના તહેવા નવરોઝાદિ મૂકવા એ જરથોસ્તી ધર્મની અસર છે સ ૧૬૩૬ દીનેઇલાહી (ઇશ્વરનો ધર્મ) નામનો નવો ધર્મ પ્રચલિત કરી તે વિવિધ ધર્મોના રહસ્યો સમજી લઇ તેની પસદ પડતી વિધિઓ અ સિદ્ધાતો પોતાના ધર્મમા આમેજ કર્યે જતો હતો 'માત્ર ૫-૬ વર્ષમા જ ઇસ્લામ ધર્મનું નામ નિશાન પણ ભુસાઇ ગયુ હતુ અને સર્વત્ર એક પ્રકારનું વિચિત્ર દૃશ્યજ નજરે પડતુ હતું' (બદાઉનિ ૨, ૨૬૨) અકબરે ઘણે અંશે કીધેલો અહિંસાનો સ્વીકાર તે સંબંધી તેના ફરમાનો એ હીરવિજયસૂરિ અને તેમના શિષ્યો આદિ શ્વેતામ્બર જૈનોના પ્રયાસને આભારી છે દિગબરી જૈન પડિત એકપણ અક બરને મળેલ નથી તેથી અબુલફજલે જે જૈન ધર્મસંબધી લખ્યુ છે તે શ્વેતામ્બરોના પરિચયથી લખ્યુ છે ને દિગબર વિલક્ષણતાઓનું વર્ણન 'અંધકારમા રહીને-જ્ઞાન વગર લખેલ છે' એમ પોતે જણાવે છે (આઇને અકબરી જેરેટનો અનુવાદ વૉ ૩ પૃ ૨૧૦)

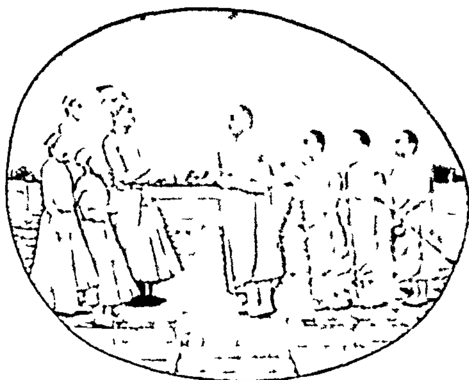
તેમાંના C નો અગ્રેજી લેખ નામે 'Hiravijaya Suri or the Jainas at the Court of Akbar' પૃ ૧૧૩ થી ૧૧૫ આખો લેખ પૃ ૧૨૦ સુધી છે આ લેખ ઉપરથી મિ વિન્સેન્ટ એ સ્મિથે 'The Jain Teachers of Akbar' એ નામનો અગ્રેજી લેખ લખેલ છે કે જે સર રા ગો ભાડારકરના સ્મારક પુસ્તક (Commemoration Volume) સને ૧૯૧૭ મા પૃ ૨૬૫ થી ૨૭૬ છપાયો છે અને ત્યાર પછી તે સ્મિથે પોતાના Akbar (અકબર) નામના ગ્રથમા આ સબધે જણાવ્યુ છે-જુઓ પૃ ૧૬૬ અને વળી તેમા પૃ ૨૬૨ મા પોર્ટુગીઝ પાદરી નામે પિન્હેરો (Pinheiro) નો તા ૩-૯-૧૫૯૫ પત્ર ટાકયો છે તેમા જણાવ્યુ છે કે He follows the sect of the Jains (Vertie)-એટલે તે અકબર જૈનો (વતી) ના સપ્રદાયને પાળે છે આ પછી તેમાં કેટલાક જૈન સિદ્ધાતોનો ઉલ્લેખ છે

શ્રી હીરવિજય સૂરિનો અકબર બાદશાહે કરેલો સત્કાર પૃ. ૫૨૫
[શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ પુ. ફંડના સૌજન્યથી]

॥ढाल॥ ले विधि रक्या जू जूआ। भगवत जे कहा सूरि। वार वार तो जुवलाजी। भूटका बार उडरी।१८। ढाल॥ आपकी
जि सुपरावतइजी। कीधी आरंभ कोडि। जयणा नकरी जीवनीजी। देव दया परबोधि॥१९॥ ढाल॥ वचन दोष व्यापक
फरसाजी। दाख्या अनरथ दंड। कूडकलंक जकजक नवीजी। व्रत कीधा ते सत खंड॥२०॥ ढाल॥ अणदीधां लीजइ ति
णजी। तउ रहिंअ दत्तादान। ते उ पण लागा घणाजी। गिणतां नाव इ गान॥२१॥ ढाल॥ चंचल जीव रहइ नहीजी।
रात्रि रमणी रूप। काम विटंबणमी कजजी। ते जाणइ तस रूप॥२२॥ ढाल॥ माया ममता में पड्याजी। कीध
उ अधिक उलोभ। परिग्रह मेल्यउ कारिमउजी। न चढी संयम सोभ॥२३॥ ढाल॥ लागा मुझ नइ गोलवइ
गोरात्रि भोजन दोष। मइ मन मूक्यउ मोकलउजी। न धर्यो धरम संतोष॥२४॥ ढाल॥ इण भव परभव विउरु
आजी। जीव खवराती मांय। ते मुझ मिछामि दुकडंजी। भगवंत तोरी साखि॥२५॥ ढाल॥ करमादानपन
रकहाजी। प्रगट अढार पाप। जे मइ सेव्या ते हुवइजी। बगसि रमाय बाप॥२६॥ ढाल॥ मुझ आधार बइ
तलउजी। सरदहणा दृढ सूध। जिन धर्म मीठउ मनि गमइजी। जिम साकर दूध॥२७॥ ढाल॥ रिषभदेव राज
यउजी। सेत्रुंजे गिरि सिणगार। पाप आलोया आपणाजी। करि प्रभु मोरी सार॥२८॥ ढाल॥ मरम एह जिनध
र्मनउजी। पाप आलोया जाइ। मन सुध मिछामि दुकडंजी। देता दूरि पुलाइ॥२९॥ ढाल॥ तुम गति तुम मति तुं ध
णीजी। तुं माहिब तुं देव। आण धरूं सिरि ताहरीजी। भवि भवि ताहरी सेव॥३०॥ ढाल॥ कलस॥ इम चडिय से
तुंज चरण भेट्या नाभि नंदन ते तणा। कर जोडि आदि जिणंद आगइ पाप आलोया आपणा। जिणचंद सूर
सूरीस सद्गुरु प्रथम सिष्य सुजस घणउ। गणि सकलचंद सुसीस वाचक समयसुंदर गुण थुणउ॥३१॥
॥इति श्री सेत्रुंजय मंडण श्री आदिनाथ स्तवन। समाप्त॥ संवत सोल ९९ वर्षे नाभा सुदि १२ दिने लिखितं
॥समयसुंदर॥

समयसुंदर गणिना हस्ताक्षरमां स्वकृत गू. आदिनाथ स्त. सं. १६९९ पाटण ८४७
शेठ देवचंद ला. नी पु. फंडना सौजन्यथी]

શ્રી વીરવિજય મુનિનો [illegible]
[illegible]

પાસે પોતાના નાનાબંધુ સહિત દીક્ષા લીધી વિજયદાનસૂરિ પાસે શ્રુતનો અભ્યાસ સારી રીતે કરી હીરહર્ષમુનિ (પછીથી થયેલ હીરવિજયસૂરિ) સાથે દેવગિરિ જઈ ન્યાયાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી હીરહર્ષ સાથેજ ને સૂરિ પાસેથી ઉપાધ્યાય પદ મેળવી ગામેગામ વિચરવા લાગ્યા તેઓ ઘણા વિદ્વાન્ પણ અતિ ઉગ્રસ્વભાવી અને કદાગ્રહી હતા

૮૨૦ શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકમાંથી જુદા પડી લુંકામત, તથા બીજા મત નીકળ્યા પછી તેમની સાથેનો વિરોધ પ્રબળ થઇ પડયો હતો, ને ખુદ શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકના ખરતર અને તપાગચ્છ વચ્ચેની મતામતી થવા લાગી હતી ધર્મસાગરે તપાગચ્છ સાચો ને બીજા ગચ્છો ખોટા જણાવી તેમનાપર ઘણા પ્રહારો ઉગ્ર ભાષામાં ગ્રંથો નામે તત્ત્વતરંગિણી, પ્રવચન પરીક્ષા-કુમતિમતકુદ્દાલ રચી કર્યા ખરતરો સાથે પાટણમાં સં ૧૬૧૭ માં 'અભયદેવસૂરિ ખરતર ગચ્છના નહોતા' એવો પ્રબળવાદ કર્યો તે વર્ષે તેમને શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના જુદા જુદા ગચ્છના આચાર્યોએ ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણાના કારણે જિનશાસનથી બહિષ્કૃત કર્યા તપાગચ્છના નાયક વિજયદાનસૂરિએ કુમતિમતકુદ્દાલને જલશરણ કરાવ્યો અને બાદરનામું કાઢી 'સાતબોલ'ની આજ્ઞા કાઢી એક બીજા મતવાળાને વાદ વિવાદની અથડામણ કરતા અટકાવ્યા અને 'જેમ ચાલે તે તેમ ચલાવવા'ની આજ્ઞા કરી ધર્મસાગરે મૂકીને ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ 'મિચ્છામિદુક્કડ' આપ્યો-તેમની માફી માગી સં ૧૬૨૧

૮૨૧ ધર્મસાગરે પછી વિહાર કરતા અનેક સ્થળે વાદવિવાદ કરતા જેસલમેર જઈ ત્યાંના રાજા હરરાજ (સં ૧૬૧૮ થી સં ૧૬૩૪)ની રાજસભામાં ખરતરો સાથેના વાદમાં જય પ્રાપ્ત કર્યો અને તેઓ હીરવિજયસૂરિ ... પરંતુ તે આચાર્ય અકબર બાદશાહ પાસે ... ગુજરાતમાં આવ્યા પછી અમદા... વિજયસેનસૂરિએ ... બોલપર વિવરણ અને વધારો

પ્રકરણ ૩ જું.

કેટલીક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ.

तद्राज्ये गहनार्थशास्त्रघटनाप्रौढाभियोगा श्या
तुच्छोत्सूत्रमहीविदारणहलप्रख्या सुयुक्ताग्रिन ।
दुर्दान्तप्रतिवादिवाददमनस्थेम प्रतिज्ञाभृत
श्रीमद्वाचकधर्मसागरगुरुस्तत्रा अभूवन् शुभा ॥

—ધર્મસાગર-શ્રુતસાગર-શાન્તિસાગર (કલ્પકૌમુદીના લેખક)ની પ્રશસ્તિ

—તેમના (હીરવિજયસૂરિના) રાજ્યમા ગહન અર્થ વાળી શાસ્ત્રઘટનામા પ્રૌઢ અભિયોગવાળા, તુચ્છ ઉત્સૂત્ર રૂપી પૃથ્વીને તોડવામા હલ જેવા સારા સયોગવાળા, દુર્દમ પ્રતિવાદીઓના વાદને દમનમા સ્થાયી પ્રતિજ્ઞાવાળા એવા શુભ અને ગુરુમા આભૂષણરૂપ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા.

केचिद् हिन्दुनृपा बलप्रबलतस्तस्य स्वपुत्रीगण
गाढाभ्यर्थनया ददत्यविकला राज्य निज रक्षितु ।
केचित्प्राभृतमिन्दुरान्तररा । मुक्त्वा पुर पादयो
पेतु केचिदिवानुगा परमिमे सर्वेऽपि त सेविन ॥

—સ ૧૬૪૬ પદ્મસાગર કૃત જગદ્ગુરુ કાવ્ય ૮૮

—કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ તેના (અકબરના) બલને સાભળી પોતાના રાજ્યને બચાવવા સ્વપુત્રીના સમુદાયને ઘણી વિનતિ કરી આપે છે, કેટલાક રસિક ઇત્યાદિ જવાહિર મૂકીને તેના પગે પડે છે અને કેટલાક તેના અનુયાયી થાય છે પરતુ આ સર્વે પણ અકબરના સેવકો છે (એક મેદપાટનો પતિ સમસ્ત હિંદુના કલશરૂપ પ્રતાપસિદ્ધ અણનમ છે)

अथ सागरपक्षीय शान्तिदासो महर्द्धिक ।
श्रावक श्रावकाधीशो नरेश इव शोभते ॥१॥

—સાગરપક્ષી શાન્તિદાસ નામના મહા ઋદ્ધિવત શ્રાવક શ્રાવિકોના અધીશ રહી નરેશ માફક શોભે છે -વિજયદેવસૂરિ-માહાત્મ્ય સર્ગ ૧૧, ૧

૮૧૯ ધર્મસાગર—મૂળ લાડોલના ઓસવાલ તેમણે સ ૧૫૯૫ મા ૧૬ વર્ષની ઉમરે મોસાળ મહેસાણામા જીવરાજ પડિત

ઋષિપચમી સહિત પર્યુષણના આઠ મળી નવે દિવસોમા, શ્રાદ્ધપક્ષમા, સર્વ એકાદશીઓ, રવિવારો, અમાવાસ્યાઓના દિનોમા તથા મહારાજના જન્મદિવસ અને રાજ્યદિને સર્વ જીવોની હિંસા ન થાય ' વગી તે રાજાએ ભુજનગરમા 'રાજવિહાર' નામનુ ઋષભનાથનુ જૈન મદિર કરાવ્યુ સ. ૧૬૫૮ ને તપગચ્છના સંઘને સ્વાધીન કર્યું કે જે હાલ મોજૂદ છે. આ મુનિએ કચ્છના ગામ ખાખરમા ઓશવાલોને પ્રતિબોધી શ્રાવકક્રિયાઓ સમજાવી ને ત્યા સ ૧૬૫૭ મા ત્રણ મોટી પ્રતિમાની અજનશલાકા કરી સ ૧૬૫૯ મા ત્યા શત્રુજયાવતાર નામના તૈયાર થયેલા ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી (જિ ૨ ન ૪૪૬)

૮૨૪ તેમણે પરમાનદ, મહાનદ, (સ્વશિષ્ય) ઉદયહર્ષ સાથે મળી જહાગીર બાદશાહને વિનતિ કરી લખ મેળવ્યો કે ભાદરવા પજુસણના બાર દિનમોમા દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમા આખા રાજ્યમા પ્રાણીઓને મારવામા આવે નહિ (જુઓ તે લેખ પરિશિષ્ટ ગ 'સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્')

૮૨૫ મહારાણા પ્રતાપસિંહે ઉદયપુરના ઇતિહાસમા અકબર બાદશાહને સિસોદિયા વશની પુત્રી તેને કે તેના પુત્રાદિકને નહિ આપી અણનમ રહી લડાઇ લડીને ગિરિવાસ સેવીને પોતાનો ઉજ્વલ પ્રતાપ બતાવતું ગૌરવશાલી સ્થાન અવિચળ રાખ્યુ છે તેનો પ્રધાન મત્રી પ્રસિદ્ધ **ભામાશાહ** જૈન ઓસવાલ હતો તેણે રાણાના સુખદુ ખમા ભારે આત્મભોગ સાથે સાથ આપ્યો હતો રાણાના સ્વર્ગવાસ પછી ગાદીપર આવેલ રાણા અમરસિંહના પહેલા ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રધાનપદે રહી સ ૧૬૫૬ મા ભામાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયો, ત્યાર પછી તેના પુત્ર જીવાશાહને પ્રધાનપદ મળતા તેણે પોતાના પિતાની લખેલી વહી અનુસાર જુદે જુદે સ્થલેથી ખજાનો કાઢી રાજ્યનું ખર્ચ ચલાવ્યા કર્યું જહાગીર બાદશાહ સાથે સુલેહ થતા કુવર કર્ણસિંહ બાદશાહ પાસે અજમેર ગયો ત્યારે રાજભક્ત પ્રધાન જીવાશાહ તેની સાથે હતો તેનો દેહાન્ત થતા મહારાણા કર્ણસિંહે

કરી 'બાર બોલ' ની આજ્ઞાઓ જાહેર કરી સં ૧૬૪૧, એમાં ધર્મ-સાગર અગ્રિમે પાડ મતુ મા્યું આથી જૈન સમાજમા ઘણી શાન્તિ આવી ધર્મસાગરજી ખભાતમા સ. ૧૬૫૩ ના કાર્તિક શુદ ૯ ને દિને સ્વર્ગવાસ પામ્યા ૪૯૯

૮૨૨ વિવેકહર્ષ–નામના ઉપાધ્યાય પ્રતાપી પ્રભાવક થયા તે ત આણંદવિમલસૂરિ-હર્ષાણંદના શિષ્ય હતા તેમણે આઠથી મો ટી અવધાન કરીને મહાગજ કોકણના ગજા બુર્હાનશાહિ, મહા-રાજશ્રી રામરાજા, ખાનખાના, તથા નવરગખાન આદિ અનેક રાજાઓ પાસે રી લીધેના છેને મારેના અમારિપટહ તથા ઘણા કેદી ઓના છુટકારા આદિ સુકૃતો કર્યા છે મનકાપુરમા સુના નામના મુનિને વાદમા જીત્યા, પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ) પુરમાં યવનોને મોઢે જૈન ધર્મની સ્તુતિ કરાવી, તથા બ્રાહ્મણ ભટ્ટોને યુક્તિવડે જીત્યા, અને બોરિકપુરમા દેવજી નામના વાદીને જીત્યો વળી જેણ ન્યાયથી દક્ષિ-ણના જાલણા નગરમા દિગબરાચાર્યને હરાવી કાઢી મૂકાવ્યા રામ રાજાની સભામા આત્મારામ નામના વાદીને જીત્યો

૮૨૩ આ ઉપાધ્યાયે કચ્છદેશમા સ ૧૬૫૨ ને ૫૭ મા વિહાર કરી ત્યાના રાજા ભારમલ્લને (સ ૧૬૪૨-૧૬૮૮) પ્રતિ-બોધ્યો ને તેના પરિણામે તેણે લેખ કરી આપી પોતાના દેશમા જીવહિંસાનો નિષેધ કર્યો કે 'હમેશા ગાયની બિલકુલ હિંસા થાય નહિ,

૪૯૯ ધર્મસાગરની વિશેષ હકીકત માટે જુઓ 'ધર્મસાગરગણિ રાસ'-કે જે અમને પ્ર શ્રી કાંતિવિજય પાસેથી પ્રાપ્ત થયો છે તે હવે પછી પ્રકટ કરાશે, વિજયતિલકસૂરિ રાસ-પ્ર એ૦ રાસ સગ્રહ ભા ૪ (પ્ર ય૦ ગ્ર) શ્રી જિન-વિજયનો લેખ નામે ' મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરગણિ ' પ્ર આત્માનદ પ્રકાશ વીરાત્ ૨૪૪૬ કાર્તિકનો અ ક પુ ૧૫-૪ પૃ ૭૮ થી ૮૯) તેમના શિષ્ય શ્રુત-સાગરે લખેલી સ ૧૬૮૩ ની ચતુ શરણ પ્રકીર્ણકાવચૂરિની અંતે અનેક વિશે-ષણોમા એક વિશેષણ ' શ્રી જેસલમેર દુર્ગ રાજાધિરાજ રાઉલ શ્રી હરરાજ રાજ્યમા લબ્ધજયવાદ ' પણ ધર્મસાગરને આપ્યુ છે (જિનવિજય પ્રશસ્તિ સગ્રહ) ધર્મસાગરની કૃતિઓ માટે જુઓ પારા ૮૫૨

૮૨૭ સં. ૧૬૫૯ માં આનંદવિમલસૂરિ-વાનરગણિ શિ૦ આનંદવિજયે જેસલમેરમાં તપાગચ્છનો જ્ઞાનકોષ સ્થાપ્યો ને તેમાં હીરવિજયસૂરિની મૂર્તિ બેસાડી કે જે હજુ ત્યાં છે. સં ૧૬૬૧માં ભયંકર દુષ્કાલ પડયો હતો, તે વર્ષમાં ખંભાતમાં સોની તેજપાલે બંધાવેલા મોટા જિનભુવનમાં વિજયદેવસૂરિએ ઋષભદેવની બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી (તેનો લેખ જુઓ 'સુરીશ્વર અને સમ્રાટ્' નોંધ પૃ ૨૫૯) ૧૬૬૨ માં ભંડારીજીએ શત્રુંજય પર ચંદ્રપ્રભનું દેહરૂં બંધાવ્યું સં ૧૬૭૧ માં આગ્રાના વતની જહાંગીરના અમાત્ય ધનિક જૈન કૌરપાલ અને સોનપાલ જેમણે સંઘ સભાપતિ બની સમેતશિખર, શત્રુંજય આગળ ગિરનારાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી હતી તેમણે આગ્રામાં શ્રેયાંસનાથનું ભવ્ય મંદિર બાંધ્યું ને તેની તથા ૪૫૦ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાઓ અ૦ કલ્યાણસાગરસૂરિ પાસે કરાવી (જૈ સા સંશોધક પુ ૨ પૃ ૨૫-૩૫ તથા પુ ૩ પૃ ૨૯૩-૩૯૯)

૮૨૮ સં ૧૬૭૫ માં જામનગરના મંત્રી ઓસવાલ લાલન ગોત્રના વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એ બે ભાઈઓએ ૨૦૪ પ્રતિમાઓ ભરાવી અને પ્રતિદિન કરાવી પછીના વર્ષમાં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢયો ને જામનગરમાં પોતે કરાવેલા સુંદર મંદિરમાં અ. કલ્યાણસાગરસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી સં ૧૬૭૮ માં ઉક્ત વર્ધમાનશાહે શત્રુંજયપર દહેરું બંધાવી શાંતિનાથની પ્રતિમા સ્થાપી તથા જામનગરમાં બીજી પ્રતિષ્ઠા કરી (જિ ૨, નં ૨૧, ૪૫૫)

૮૨૯ તપા ગચ્છમાં વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર વિજયદેવસૂરિ[૫૦૨] થયા સં ૧૬૭૪ માં જહાંગીર બાદશાહે માંડવગઢમાં 'જહાંગીરી મહાતપા' નામનું બિરૂદ તેમની તપશ્ચર્યાથી ખુશ થઈ તેમને આપ્યું.[૨] તે

૫૦૨ તેમના ચારિત્ર સંબંધે જાણવા માટેના સાધન—સંસ્કૃતમાં સં ૧૬૯૮ માં ટીકા સહિત રચેલું થયેલ શ્રી વિજયદેવસૂરિ માહાત્મ્ય-ખરતર શ્રી વલ્લભપાઠક કૃત અને શ્રી જિનવિજય સંપાદિત થઈ પ્ર૦ જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ અમદાવાદ ગુજરાતીમાં વિજયદેવસૂરિ પ્રબંધ

તેના પુત્ર અમરાજને મંત્રી તરીકે નીમ્યો આ પ્રકારે નાજુ પેઢી સુધી સ્વામીભક્ત ભામાશાહના કુટુંબમાં પ્રધાનપદ રહ્યું,[૫૦૦] (ઓઝાજીકૃત ગ ઇતિહાસ તીસરા ખંડ પૃ. ૭૮૭).

૮૨૬ એમ કહેવાય છે કે આ ભામાશાહનો ભાઇ તારાચંદ ગોડવાડની હાકેમી મળતા સાદડીમાં રહી લુંકા પક્ષમાં ગયો ને જો કે સાથે મૂર્તિપૂજા સાચવી રાખી, પરંતુ મૂર્તિપૂજામાં પુષ્પાદિથી થતી પૂજામાં અનુચિત હિંસા છે એમ જણાવી પોતાની સત્તાથી અનેકને લુંકામતમાં લાવી જે ન ભળ્યા તેવા મૂર્તિપૂજકો પર તેણે ઘણા જુલમ કર્યા તેના મરણ બાદ સાદડીમાં વાવ છે ત્યાં તેની તથા તેની સ્ત્રી આદિની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં ૧૬૪૮ વૈ વદ ૯ કરાવાઇ છે તે ત્યાં હજુ સુધી લુંકાવાળા તે મૂર્તિઓની કેશરચંદનાદિથી પૂજા કરે છે.[૫૦૧]

---

૫૦૦ આ કુટુંબના સર્વે પુરુષ રાજ્યના શુભચિંતક રહ્યા ભામાશાહની હવેલી ચિતોડમાં તોપખાનાના મકાનની સામેના કવાયતના મેદાનના પશ્ચિમ કિનારાની મધ્યમાં હતી કે જેને મહારાણા સજ્જનસિંહે કવાયતનું મેદાન તૈયાર કરાવતા તોડાવી નાખી ભામાશાહનું નામ મેવાડમાં એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે જેવું ગુજરાતમાં વસ્તુપાલ તેજપાલનું છે તેના વંશમાં હાલ કોઈ પ્રસિદ્ધ પુરુષ નથી રહ્યો, તો પણ તેના મુખ્ય વંશધરની એ પ્રતિષ્ઠા ચાલી આવી હતી કે જ્યારે મહાજનોમાં સમસ્ત જાતિ સમુદાયનું ભોજન વગેરે થતું, ત્યારે પહેલા પ્રથમ તેને તિલક કરવામાં આવતું પાછળથી આ પ્રથા બંધ થઇ હતી તે મહારાણા સ્વરૂપસિંહે સં ૧૯૧૨ ના પરવાનાથી પુનઃ ચાલુ કરી તે આજ્ઞાનું વળી પાલન ન થયું ત્યારે હમણાંજ સ્વર્ગસ્થ થયેલ મહારાણાએ સં ૧૯૫૨ માં ફરી આજ્ઞા આપી ચાલુ કરી - ઓઝાજી પૃ. ૭૮૭ ની નોંધ

૫૦૧ 'શ્રી જૈન શ્વે૦ મૂર્તિપૂજક-ગોડવાડ ઔર સાદડી-લુંકામતિયોંકે મતભેદકા દિગ્દર્શન' નામની ચોપડી શ્રી રત્નપ્રભાકર જ્ઞાનપુષ્પમાલા પુષ્પ નં ૮૬,જુઓ ઓઝાજીનો રા ઇ ખંડ ૩ પૃ ૭૪૩, સરસ્વતી પુ ૧૮ પૃ ૯૭

આપી તે બધાનો પોતા પ્રત્યે આદરભાવ તેમણે આકર્ષ્યો હતો તેમનો પરિવાર અઢીહજાર સાધુનો હતો તેમણે સેકડો પ્રતિષ્ઠા કરી હજારો જિનબિંબો ભરાવ્યા હતા ગૂજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મરુસ્થલ, મેદપાટ આબુ આરાસણમાજ માત્ર વિહાર કરી તેમ કર્યું એમજ નહિ પણ દક્ષિણમા કનડી વીજાપુરમા તથા કચ્છદેશમા પણ જઇ પ્રતિષ્ઠાઓ કરી હતી (જુઓ વિજયપ્રશસ્તિની અંતિમ પ્રશસ્તિ)

૮૩૧ તેમના વારામા સાગરવાળાનો તેમણે પક્ષ લીધો તેથી ભારે ખળભળાટ થયો હતો, અને તેથી તેની બદલીમા બીજા આચાર્ય-પટ્ટધર નીમવાનો વિજયસેનસૂરિને તેમની ઇચ્છા સહમત આગ્રહ થયો હતો વિજયસેન સં ૧૬૭૨ મા સ્વર્ગ થતા વાત વધી પડતા સોમવિજય ભાનુચદ્ર સિદ્ધિચદ્ર આદિ અન્ય સાધુઓએ એક રામ વિજયને આચાર્યપદ આપી સ્વર્ગસ્થના પટ્ટધર બનાવ્યા ને તેમનું નામ વિજયતિલકસૂરિ આપ્યુ સં ૧૬૭૩ જહાગીર પાસે વિજય દેવસૂરિ જતા તેજ ખરા પટ્ટધર છે એમ તેણે મત આપ્યો હતો સં ૧૬૭૪ પછી વિજયતિલકનો દેહાન્ત (સં ૧૬૭૬) થતા વિજયાણદસૂરિ થયા વિજ્યદેવ અને વિજયાણદ એ બંને વચ્ચે મેળ થયો અને તેમા સીરોહીના દીવાન મોતી તેજપાળે અમદાવાદમા ગચ્છભેદનિવારણ તિલક અને સંઘપતિ તિલક મેળવ્યું સં ૧૬૮૧ પછી તે મેળ તૂટી ગયો અને વિજયદેવસૂરિ અને વિજયાણદસૂરિ એ બે આચાર્યો પરથી 'દેવસૂર' અને 'આણદસૂર' એમ બે પક્ષો પડી ગયા કે જેના તણખા હજુ સુધી કાયમ છે બંને સૂરિઓ અનુક્રમે સં ૧૭૧૩ અને ૧૭૧૧ મા સ્વર્ગવાસી થયા

૮૩૨ સં ૧૬૮૩ મા દીવના શ્રીમાળી સંઘે-સિંઘજી મેઘજીએ ગિરનારની પૂર્વની પાજનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો (જિ ૨, ન ૬૧), ૧૬૮૫મા શત્રુંજય પર ભરત રાજાના ચરણોની સ્થાપના થઇ, સં. ૧૬૮૬ મા શત્રુંજય પર શા ધરમદાસજીએ અદબદજી (અદ્ભુતજી) નું દેરૂં

આચાર્યનું જીવન તપસ્વી ઉપરાંત તેજસ્વી હતું. માદડીમાં લુંકા નામનાઓ ચૈત્યપૂજા આદિ નિષેધની નિંદા કરતા ત્યાંના લોકોની વિનતિથી ત્યાં આવી વિજયદેવે પોતાના સાધુઓને ત્યાં મોકલ્યા તેમણે ત્યાં જઇ ઉદેપુરમાં રાણા કર્ણસિંહની સન્મુખ રાજ-સભામાં શાસ્ત્રાર્થ કર્યો રાણાએ ભાષા આકૃતિ યુક્ત 'સતી' કરી ફરમાન આપ્યું કે 'તપા સાચા છે અને લુંપકો જુઠા છે'

૮૩૦. ઉદયપુરના મહારાણા જગતસિંહ (રાજ્ય સં ૧૬૮૪ થી સં ૧૭૦૯) પર વિજયદેવે અને તેમના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ ભારે પ્રભાવ પાડ્યો હતો વિજયદેવના ઉપદેશથી તે રાણાશ્રીએ વરકાણા તીર્થમાં પોષ દશમીના દિને આવતા યાત્રાળુઓ પાસેથી મુંડકો કર લેવામાં આવતો તે બંધ કર્યો તેની શિલાલેખ તે મંદિરમાં કરાવામાં આવ્યો (હજુ પણ તે પત્થર મોજૂદ છે) તેમ તામ્રપત્ર પણ કરી આપ્યું હતું પછી રાણાએ પોતાના પ્રધાન ઝાલા કલ્યાણજી-દ્વારા મોકલેલ આમંત્રણથી તેમણે ઉદયપુરમાં ચોમાસું કર્યું અને ઉપદેશ કરતાં રાણાએ—(૧) પીછોલા અને ઉદયસાગર એ બે તળાવોમાં માછલાં પકડવા જાળો નાખવા દેવી નહિ (૨) પોતાના રાજ્યાભિષેક દિન-ગુરુવારે અમારિ પળાવવી-કોઇ જીવ મારે નહિ (૩) પોતાના જન્મમાસ-ભાદ્રપદ માસમાં હિંસાનું નિવારણ કરવું-કોઇ જીવહિંસા કરે નહિ, (૪) મચિન્દ નામના દુર્ગમાં કુંભલવિહાર-કુંભારાણાએ કરાવેલ જૈન ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરવો-આ ચાર બાબતનો સ્વીકાર કર્યો હતો (વિ મહાત્મ્ય સર્ગ ૨૧) આ ઉપરાંત હાલારના નવાનગરના લાખા રાજા, ઇડરના કલ્યાણમલ્લ અને દીવના ફિરંગીઓને પણ ઉપદેશ

(કે જેનો ગુજરાતી સાર શ્રી જિનવિજયે પુરાતત્ત્વ પુ ૨ પૃ ૪૬૦-૪૬૩મા આપેલ છે) મારી સંપાદિત જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળામાં પ્રકટ થયેલ વિજયદેવ સૂરિની સઝાયો, નેમિસાગર રાસ વગેરે તથા તેમના સ્વર્ગવાસ પછી સ્થાનેન-મેરુવિજયે સં ૧૭૭૭ મા રચેલ ગાનસાગરસ્યા મૂર્તિ તીર્થે દેવાનન્દાભ્યુદય કાવ્ય અને દિગ્વિજય મહાકાવ્ય

શેઠ શાંતિદાસ અને શ્રી ગજસાગર સૂરિ

પારા ૮૩૩-૪ પૃ ૫૬૯

[ગૂજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી]

કે 'મહેરાબો કાઢી નાખી તે મંદિર શાંતિદાસને હવાલે કરવું, તે તેને બક્ષવું અને તેનો તે કબજો રાખે ને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ભજન કરે તેમાં કોઈ આડે ન આવે, તેમાં રહેવા ફકીરોને કાઢી મૂકવા ને વોરા લોકો પાસેથી સામાન લઈ પાછો આપવો યા સામાનનો ખર્ચ લઈ પહોંચાડવો '.

૮૩૪ આ શાંતિદાસે સાગરપક્ષથી થયેલા ઝઘડામાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો ઉક્ત મુક્તિસાગરને સૂરિપદ સં ૧૬૮૬ મા અમદાવાદમાં અપાવ્યું, ને તેમનું નામ રાજસાગરસૂરિ સ્થાપ્યું શેઠનો સ્વર્ગવાસ સં ૧૭૧૫ મા થયો આજે એમના વંશજોના હાથમાં અમદાવાદની નગરશેઠાઈ ચાલી આવે છે એક ઐતિહાસિક કુટુંબ તરીકે હિંદના ઇતિહાસમાં અને ખાસ કરી ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં શાંતિદાસના કુટુંબનું સ્થાન ઊંચું છે

૮૩૫ હીરવિજયસૂરિ એ એક જબરા જૈન પ્રભાવક થયા. આખા યુગ અને શતક પર તેમનો અને તેમના શિષ્યોનો જબરો પ્રભાવ છે તેમના માટે તેમના જ સમયમાં અનેક સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી કાવ્યો રચાયાં છે વળી સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તેમના શિષ્યોએ મોટો ફાળો આપ્યો છે તેમનો શિષ્યપરિવાર—એક આચાર્ય નામે વિજયસેનસૂરિ, ૭ ઉપાધ્યાયો, ૧૫૨ પંડિતો-પંન્યાસ (પ્રતારા) પદધારી, ૨૦૦૦ સાધુઓ અને ૩૦૦ સાધ્વીઓ—એ પ્રમાણે હતો તેમણે, તેમના પટ્ટધર વિજયસેનસૂરિ અને તેમના પટ્ટધર વિજયદેવસૂરિએ થઇને લાખો જિનબિંબોની હજારો મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાં એ ત્રણે બાદશાહો (સં ૧૬૧૩ થી સં ૧૭૧૪) ની ભારતની શાંતિ શતવર્ષીમાં ગચ્છનો પૂર્ણ આદર મેળવી સર્વત્ર વિહાર કરી જૈનધર્મની મહાન્ ઉન્નતિનો ક્રમ ચલાવ્યો હતો અત્યાર સુધી જે તપાગચ્છના જે સાધુઓ ગુજરાતમાં વિચરે છે તે હીરવિજયસૂરિની પરંપરા છે.

બંધાવ્યું ને ત્યાં આદિનાથની મૂર્તિ ભુગભમાંથી કોતરાવી. ૧૬૮૭ માં (સત્યાશીઓ) જબરો દુકાળ પડ્યો

૮૩૩ શાંતિદાસ શેઠ[૫૦૩]-આ સમયમાં એક રાજમાન્ય ઝવેરી અને પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન થયા એ અતિ શ્રીમંત સાહસિક વેપારી હતા તેની મોટી પેઢીઓ મુગલાદિ અનેક સ્થળે ચાલતી. તેઓ ઓસવાળ જૈન અને સાગર ગચ્છમાં હતા રાજમાં ઘણી લાગવગ હતી તેમણે જહાંગીરના રાજ્યમાં સં ૧૬૭૮ માં બીબીપુર (ગામ અમદાવાદ પાસે સરસપુર વચ્ચે) ચિંતામણિ-પાર્શ્વનાથનું સુંદર ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં મુક્તિસાગરને હાથે સં. ૧૬૮૨ માં પ્રતિષ્ઠા થઇ[૫૦૪] ને સ્થાપત્યના ઉંચા પ્રકારના નમુના રૂપ હતું શાહજહાંના અમલમાં તેના ધર્માંધ પુત્ર ઔરંગઝેબે અમદાવાદની સુબાગિરિ આપતાં તેણે મંદિરમાં મહેરાબ કરી (વટાળ કરી) એની મસ્જીદ કરી હતી (સં ૧૭૦૦) વેગળ લોકો એનો સામાન લઈ ગયા હતા આથી આખા ગુજરાતમાં હિંદુ અને મુસલમાનનું બંડ થયું હતું શાંતિદાસે શાહજહાં બાદશાહ પાસે જઈ ફરી શાહજાદા દારાશિકોહના હાથનું એક ફરમાન મેળવ્યું (હીજરી ૧૦૫૮ સં ૧૭૦૧) તેમાં જણાવ્યું હતું

---

૫૦૩ આના સબંધે જુઓ મારી સંપાદિત 'જૈન એ૦ રાસમાળા'માં પ્રકટ થયેલ શાંતિદાસનો રાસ ને તે પર પ્રસ્તાવના, શ્રી જિનવિજય સંપાદિત જૈન એ૦ ગૂર્જર કાવ્ય સંચયમાં પ્રકટ થયેલ રાજસાગરસૂરિ-નિર્વાણ રાસ (સં ૧૭૨૨), વિજયદેવસૂરિ માહાત્મ્ય સર્ગ ૧૧, વિજયતિલકસૂરિ રાસ, ગુજરાતનું પાટનગર, Some Firmans of Shah Jehan નામનો ઑક્ટોબર રીવ્યુ જુલાઈ ૧૯૩૦ માં પ્રકટ થયેલો હિં બ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો લેખ

૫૦૪ આ મંદિરની પ્રશસ્તિની નકલ શ્રી જિનવિજય પાસે છે કે જે સં ૧૬૯૭ માં લખાઈ છે અને એક અશુદ્ધ નકલ મુંબઈની રૉ એ સોસાયટીમાં છે વે૦ નં ૧૭૨૬ માં પ્રતિષ્ઠા સાથે બીજા જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા થઇ તેના લેખો બુ ૧ નં ૩ અને ૧૨૮ માં પ્રકટ થયા છે તે સારો પ્રમાણ પાડે છે

કે 'મહેરાબો કાઢી નાખી તે મંદિર શાંતિદાસને હવાલે કરવું, તે તેને બક્ષવું અને તેનો તે કબજો રાખે ને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ભજન કરે તેમા કોઈ આડે ન આવે, તેમા રહેલા ફકીરોને કાઢી મૂકવા ને વોરા લોકો પાસેથી સામાન લઈ પાછો આપવો યા સામાનનો ખર્ચ લઈ પહોચાડવો '

૮૩૪ આ શાંતિદાસે સાગરપક્ષથી થયેલા ઝઘડામા આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો ઉક્ત મુક્તિસાગરને સૂરિપદ સં. ૧૬૮૬ મા અમદાવાદમા અપાવ્યુ, ને તેમનું નામ રાજસાગરસૂરિ સ્થાપ્યુ શેઠનો સ્વર્ગવાસ સ ૧૭૧૫ મા થયો આજે એમના વંશજોના હાથમા અમદાવાદની નગરશેઠાઈ ચાલી આવે છે એક ઐતિહાસિક કુટુબ તરીકે હિંદના ઇતિહાસમા અને ખાસ કરી ગૂજરાતના ઇતિહાસમા શાંતિદાસના કુટુમ્બનુ સ્થાન ઉંચુ છે

૮૩૫ હીરવિજયસૂરિ એ એક જબરા જૈન પ્રભાવક થયા આખા યુગ અને શતક પર તેમનો અને તેમના શિષ્યોનો જબરો પ્રભાવ છે તેમના માટે તેમના જ સમયમા અનેક સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી કાવ્યો રચાયા છે વળી સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી સાહિત્યમા તેમના શિષ્યોએ મોટો ફાળો આપ્યો છે તેમનો શિષ્યપરિવાર–એક આચાર્ય નામે વિજયસેનસૂરિ, ૭ ઉપાધ્યાયો, ૧૫૧ પંડિતો–પંન્યાસ (પ્રજ્ઞાસ) પદધારી, ૨૦૦૦ સાધુઓ અને ૩૦૦ સાધ્વીઓ–એ પ્રમાણે હતો તેમણે, તેમના પટ્ટધર વિજયસેનસૂરિ અને તેમના પટ્ટધર વિજયદેવસૂરિએ થઇને લાખો જિનબિંબોની હજારો મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાં એ ત્રણે બાદશાહો (સં ૧૬૧૩ થી સં ૧૭૧૪) ની આગનની શાન્તિ શતવર્ષમાં ગચ્છનો પૂર્ણ આદર મેળવી સર્વત્ર વિહાર કરી જૈનધર્મની મહાન્ ઉન્નતિનો ફાળો ચલાવ્યો હતો અત્યાર સુધી જે તપાગચ્છના જૈન સાધુઓ ગુજરાતમા વિચરે છે તે હીરવિજયસૂરિની પરંપરા છે

પ્રકરણ ૪ થું.

ખ૦ જિનચંદ્રસૂરિ અને ખરતરોની સેવા.

युगप्रधानपदप्रदाना, सम्राडकब्बरेण सत्कृत ।
प्रौढप्रतापो जिनचन्द्रसूरि र्विजयी साम्प्रतमत्र महीतले ॥५९३॥
श्री जैनशासनधुरं वहतां धुर्ये एतादृशे प्रबलसारयुगप्रधाने ।
मन्येऽन्यतोऽपि युगभारधुरि समर्थं
श्रीमत्सूरिणा सुपदितो जिनसिंहसूरि ॥५९४॥
देवभक्तो गुरोर्भक्त सधर्मभक्तोऽतिथिप्रिय ।
चिरंजीयान्महामन्त्री कर्मचन्द्र ससन्तति ॥५९५॥

—जयसोमगणिकृत श्रीकर्मचन्द्र वंशावलीप्रबंध

—જેને જલાલદીન-અકબર પાતશાહે 'યુગપ્રધાન'પણાનું પદ આપીને સત્કાર કર્યો છે એવા પ્રૌઢ પ્રતાપી વિજયી જિનચંદ્રસૂરિ મહીતલે વિરાજે છે.

શ્રી જૈનશાસનની ધુરાને વહતા ધુર્ય-બળદ સમાન આ જિનચંદ્રસૂરિ પ્રબલ યુગપ્રધાન એમ હોવા છતાં હું ધારૂં છું કે અન્યમાં યુગનો ભાર ધરવાને સમર્થ એવા જિનસિંહસૂરિને અકબર બાદશાહે સુવિહિત સ્થાપ્યો-જિનચંદ્રસૂરિના તે શિષ્યને આચાર્યપદ આપ્યું.

દેવભક્ત, ગુરુભક્ત, સધર્મભક્ત અને અતિથિને વહાલ એવો મહામંત્રી કર્મચંદ્ર સંતતિ સહિત ચિરંજીવ રહો.

૮૩૬ અકબરના સમયમાં રજપૂતાના (મારવાડના બીકાનેરમાં) કર્મચંદ્ર મંત્રી કરીને ઓસવાલ વણિક જ્ઞાતિમાં [illegible], બુદ્ધિશાલી, દાની પુરુષ થયો. તે ચુસ્ત જૈન અને કુશલ રાજદ્વારી નરપુંગવ હતો. તેની કીર્તિ આખા રાજપૂતાનામાં અને મુગલ સામ્રાજ્યમાં ઘણી જ પ્રસરેલી હતી. તેનું કુલ પ્રાચીનકાલથી ઘણું પ્રખ્યાત અને ગૌરવશાલી હતું (તે માટે જુઓ જયસોમકૃત સંસ્કૃત મંત્રી કર્મચંદ્ર પ્રબંધ અને જયસોમના શિષ્ય ગુણવિનયે ગુજરાતી પદ્યમાં રચેલ તેનો અનુવાદ કે જેમાંથી નીચેની હકીકત લીધી છે.)

૮૩૭ તેને વીકાનેરના રાયકલ્યાણે મંત્રી બનાવ્યો. તેણે શત્રુંજય, ગિરનાર, ખંભાત આબુની જાત્રા કરી. રાજકુમાર રાયસિંહને લઈ સેનાવડે જોધપુરનું રાજ લઈ ગજના ગોખમાં રાય કલ્યાણને બેસાડી તેના પૂર્વજનો સંકલ્પ પૂરો કર્યો. તેથી તે રાજાએ ખુશ થઈ વર માગવાનું કહેતાં મંત્રીએ માગ્યું કે આખા ચાતુર્માસ દરમ્યાન કોઈ ચાકી કુંભાર પોતાનો ધંધો ન કરે, વણિકોનો માલ નામનો રાજકર છોડી દેવો ને તેમનો માંડવીના દાણનો ચોથો ભાગ માફ કરવો તથા છાલીનો (ઉરભ્ર અજ આદિનો) કર કાઢી નાખવો. આ પ્રમાણે રાજાએ કરી આપ્યું અને વણમાગ્યા ચાર ગામ વંશપરંપરા બક્ષીસ કર્યાં.

૮૩૮ આ મંત્રીએ બાદશાહનો આદેશ થતાં દિલ્લીપર હલ્લો કરવા નાગોરથી જતાં ઈબ્રાહીમ મીર્ઝાના લશ્કરને નસાડયું-તેડયું વળી ગુજરાતમાં પઠાણોના મહમદહુસન મીર્ઝાની સાથે લડાઈ કરી તેને જીત્યો. નાજત, સમીયાણા, જાલોર અને આબૂ દેશને પણ સર કર્યા. મુગલ સેનાના આક્રમેન આબૂ તીર્થ પર અકબરના ફરમાનથી ત્યાંના ચૈત્યોની પુનઃ સુવ્યવસ્થા કરી. શિવપુરી-સીરોહીની આવેલ [illegible] અન્ન વસ્ત્ર આપી પોતાને ઘેર લાવી સન્માન્યા. આબૂ પરના [illegible] ૬૩ ધ્વજા અને કલશથી મંડિત કર્યાં. સમિયાણા સર કરતાં પકડેલ [illegible] છોડાવ્યા. સં. ૧૬૩૫ માં [illegible] ૧૩ માસ શત્રુકાર ખોલી રોગગ્રસ્ત દીન [illegible] મુગલ ૫૦૫તુરસમખાને ગીરોહી દેશ [illegible] લાવ્યા [illegible] જૈન પ્રતિમા તેમાંથી સોનું નીકળશે એમ [illegible] આપી કર્મચંદ્રે વિક્રમ [illegible] ૧૦૫ [illegible] પ્રતિમાઓ વીકાનેરમાં

---

૫૦૫. તુરસમખાન [illegible] આબર નામની હકીકતમાં [illegible] તે આબર નામાના [illegible] વાતો [illegible] પ્રબંધમાં [illegible] તુરસ [illegible] તમમસ [illegible]

પ્રકરણ ૪ થું.

આઠ જિનસ્તુતિ અને ભજનના ભેદો.

[illegible]

[illegible]

કર્મ... [illegible]

હાલી પુ... [illegible]

તેની કીર્તિ... [illegible]

[illegible]

૮૪૧ એક દિવસે અકબર બાદશાહે જિનદર્શનમા કોણ સારા ગુરૂ છે તે પૂછતા કોઈએ ખરતર ગચ્છના આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિનું નામ આપ્યુ, પછી તેમના શિષ્ય કર્મચંદ્ર છે એમ જાણી તેમને બોલાવી પોતાની પાસે સૂરિને લઈ આવના તેને ફરમાન દીધુ આચાર્ય ગૂજરાતના ખભાતમા હતા, તે શાહી હુકમ જોઈ અમદાવાદ-સીરોહી થઈ સુવર્ણગિરિ (જાલોર) ક્રમે આવી ત્યા ચોમાસુ કર્યું માગસર માસમા વિહાર કરી મેડતા, નાગોર, બીકાનેર, બાપેઊ, રાજલદેસર, માનસર, રિણપુર થઈને સરસ્વતિપત્તન (સરસા)મા આવી ફાગણ સુદ ૧૨ (દિને) નિને લાહોરમા આવ્યા બાદશાહે ગોખમા આવી સૂરિનું સન્માન કર્યુ અને તેના આગ્રહથી આચાર્યે લાહોરમા ચાતુર્માસ કર્યું આ વખતે જયસોમ, રત્નનિધાન, ગુણવિનય અને સમયસુન્દર સાથે હતા

૮૪૨ જિનચંદ્રસૂરિ અને અકબર બાદશાહ—એ બે વચ્ચે વાર્તાલાપ થતો તે સૂરિએ જણાવ્યુ કે [illegible]મા બધા જૈન જૈનેતર [illegible] નગરખાને [illegible] કરો છે તો જિનમંદિરોની [illegible] યતી [illegible] બાદશાહે [illegible] ઉત્તરમા કહ્યું કે શત્રુંજયાદિ સર્વ જૈન તીર્થ [illegible] કર્મચંદ્ર મંત્રીને [illegible] તે સબંધીનું ફરમાન [illegible] આજમખાનને આપ્યુ કે સર્વ તીર્થ [illegible] આવી શત્રુંજયપર [illegible] [illegible]

૮૪૩ [illegible] તેમણે મંત્રી પાસે [illegible] લીધા અને તે વખતે તે [illegible] સુધી આખા [illegible] કાઢી [illegible] આ હુકમ [illegible] સાદને

[illegible] જૈનયુગ

ચિંતામણિજીના મંદિરના ભોંયરામાં રાખેલી છે તે આ ૧૯૮૭ ના વર્ષના કાર્તિક સુદિ ૩ ને દિને ઉત્સવપૂર્વક બહાર કાઢી વદી ૪ ને દિને પુનઃ ભોંયરામાં મૂકી દીધી છે.)

૮૩૯ કર્મચંદ્ર વત્સરાજ (વછરાજ)નો વંશજ હોવાથી બચ્છાવત કહેવાનો. તેનું મહત્ત્વ વધારવા માટે અકબરે એવો પ્રસાદ કર્યો કે તેના-વત્સરાજના વંશજોની સ્ત્રીઓ નાજ પગે સોનાના આભૂષણો પહેરી શકાય (ત્યારથી તેમ થાય છે). તુરગમખાને ગુર્જર વિષય (ગૂજરાત)માંથી આણેલા વણિક મહિલાઓને વગર દ્રવ્યે છોડાવ્યા. સ્વધર્મી બંધુઓને અનેક પ્રકારનું દાન દઈ સંતુષ્ટ કર્યા. શત્રુંજય અને મથુરાના જીર્ણ ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને ફાગુન સુદીના પ્રદેશમાં દરેક સ્થલે લ્હાણી કરી ખરતર જયસોમ ઉપાધ્યાય પાસેથી ૧૧ અંગનું શ્રવણ બીકાનેરમાં કર્યું અને લેખકો પાસે પવિત્ર આગમો લખાવવામાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. શત્રુંજય અને ગિરિનાર પર નવા જિનમંદિરો કરવા ધન મોકલ્યું. ચાર પર્વ (આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા) પોતે પાળી, રાજ્યાદેશથી કારૂ લોક-કુંભાર આદિ પાસે પળાવી, અને આખું ચાતુર્માસ તે લોકો પાસે પળાવ્યું. રાજા રાજસિંહ પાસે આખા મરૂમંડલમાં વૃક્ષના છેદનનો નિષેધ કરાવ્યો, તથા સતલજ, ડેક આ રાવી એ ત્રણ નદીઓમાં માછલાની હિંસા બંધ કરાવી સેના લઈ લડવામાં રહેલા બલોચી (બલુચી)ઓને હરાવી તેમના બંદિઓને છોડાવ્યા. જિનમંદિરમાં સ્નાત્ર પૂજાઓ કરાવી, ફલોધિમાં રહી ખ૦ જિનદત્તસૂરિ અને જિનકુશલસૂરિના સ્તૂપ કરાવ્યા.

૮૪૦ પછી પોતાના રાજાનું કલુષ ચિત્ત જાણી પોતે મેડતામાં વાસ કર્યો. અકબર બાદશાહનું ફરમાન કર્મચંદ્રને મોકલવાનું રાજા રાયસિંહ પર આવતાં રાજાએ મંત્રીને મોકલ્યું. આથી કર્મચંદ્ર અજમેર આવી જિનદત્તસૂરિના સ્તૂપની યાત્રા કરી ત્યાંથી લાહોર આવી અકબર બાદશાહને મળ્યો. શાહે રાજાની અવકૃપા વગેરે જાણી મંત્રીને પોતાની પાસે રાખ્યો, સારો હાથી પછી શિકારી ઘોડો બક્ષી તેને ગજાધિકારી-ભંડારી બનાવ્યો.

અને તે વર્ષમા અમદાવાદના પોરવાડ સોમજી પુત્ર રૂપજીએ શત્રુંજયપર કરાવેલ ચતુર્દ્વાર વિહારમા ઋષભનાથની અને ૫૦૧ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આ સૂરિ હાથે કરાવી ઉક્ત થીરૂશાહે સ ૧૬૮૨મા શત્રુંજયનો સઘ કાઢી ત્યા ગણધરોની પાદુકા કરાવી (એપી ઈ ૨, ૬૮) અને સ ૧૬૯૩મા લોદ્રવામા અનેક દેહગૃહો બધાવ્યા (જે૦ પરિશિષ્ટો) આ થીરૂશાહનો પુસ્તકભડાર જેસલમેરમા છે

૮૪૭ **સમયસુદર**[૫૦૭]—મૂળ સાચોરના પોરવાડ એક સારા વિદ્વાન્ થયા સસ્કૃત અને દેશી ભાષામા અનેક કૃતિઓ કરવા ઉપરાત તેમણે જેસલમેરના રાઉલ **ભીમ** પાસે સાઢ મારવાનુ બંધ કરાવ્યુ, લાહોરમા અષ્ટલક્ષી નામનો ગ્રથ રચી (એક વાક્યના આઠ લાખ અર્થ બનાવી) અકબર બાદશાહને રજિત કર્યો અને જિનચદ્રસૂરિ પાસે વાચક પદવી લીધી શીતપુર-સિંધુ વિહારમા મખ નૂમ મહમદ શેખને સમજાવી જીવદયાનો પડો વજડાવ્યો—પચનદ (પજાબ) નો પ્રદેશ જીવદયાવાળો કર્યો ને તેમા ગાયની વિશેષતા કરાવી તેમને મેડતા અને મડોવરના રાજકર્તા પણ માન આપતા હતા.

૮૪૮ સત્તરમી સદીમા **બનારસીદાસ** નામના શ્રાવક હિંદી ભાષાના શ્રેષ્ઠ જૈન કવિ થયા હિંદી ભાષામા જૈનોમા આના કરતા સારો પ્રતિભાશાલી કવિ કોઈ થયો નથી એમ અમને લાગે છે તેઓ આગરાના રહેવાસી શ્રીમાન વૈશ્ય હતા તેમનો જન્મ સ ૧૬૪૩ મા જોનપુરમા થયો પિતા ખરગસેનને બનારસ (કાશી) માના પાર્શ્વનાથપર અદ્ભુત પ્રીતિ હતી અને બનારસ જતા ત્યાના પૂજારીના કહેવાથી તેનું નામ તેણે બનારસી-

૫૦૭ વિશેષ માટે જુઓ મારો નિબધ 'કવિવર સમયસુંદર'—ભાવનગર ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નો અહેવાલ જૈન સાહિત્ય સશોધક ખડ ૨ અક ૩-૪ અને આનદ કાવ્યમહોદધિ મૌક્તિક ૭ માની પ્રસ્તાવના સસ્કૃત કૃતિઓ માટે જુઓ આગળ, અને ગૂજરાતી કૃતિઓ માટે જુઓ મારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' પ્રથમ ભાગ પૃ ૩૩૧-૩૬૧

રજવા તાબાના રાજાઓએ પોતપોતાના દેશમાં કોઈએ ૧૫, કોઈએ ૨૦, કોઈએ ૨૫, કોઈએ એક માસ તો કોઈએ બે માસ સુધીની 'અમારિ' પાળવાના હુકમ કર્યા સૂરિ લાહોર રહે પણ તેમના શિષ્ય માનસિંહને કાશ્મીર મોકલવા બાદે કહેવરાવ્યુ માનસિંહ કાશ્મીર ગયા અને તેમના કહેવાથી શાહે ત્યાના સરોવરના જલચરને હિંસાથી મુક્ત કર્યા શાહે કાશ્મીર સર કર્યું પછી તે લાહોર આવ્યો

૮૪૪ અકબરશાહે લાહોરમા જિનચંદ્રસૂરિને 'યુગપ્રધાન' પદ ને તેમના શિષ્ય માનસિંહને આચાર્ય પદ આપ્યુ ને નામ જિનસિંહસૂરિ રાખ્યુ (સં. ૧૬૪૯ ફાગણ શુદ બીજ) તે વખતે જયસોમને તથા રત્નનિધાનને પાઠક પદ અને ગુણવિનય તથા સમયસુંદરને વાચક પદ આપવામા આવ્યુ કર્મચંદ્ર મંત્રીની વિનતિથી આ અવસરે બાદશાહે અમારિ ઘોષણા કરી, સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) ના સમુદ્રમા એક વર્ષ સુધી હિંસા ન થાય તેમ કર્યું અને લાહોરમા એક દિવસ માટે સર્વ જીવની રક્ષા કરી કર્મચંદ્રે મૂળ ત્યાગી રાજા રાજસિંહ પાસે જઈ તેને નમી આજ્ઞા લઈ આ મહોત્સવ અતિશય દાનપૂર્વક કર્યો [આ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી કર્મચંદ્રપ્રબંધમાથી લીધુ છે તે મૂલ સંસ્કૃતમા ક્ષેમશાખામા પ્રમોદમાણિક્ય શિષ્ય જયસોમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૫૦ના વિજયાદશમી દિને લાહોરમા રચ્યો ને તે પર સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તેના શિષ્ય ગુણવિનયે સં. ૧૬૫૫ મા રચી અને તે વર્ષમા તે ગુણવિનયે ગૂર્જરાતી પદ્યમા અનુવાદ રચ્યો]

૮૪૫ સં. ૧૬૬૯મા જહાંગીર પાતસાહે એવો હુકમ કર્યો હતો કે સર્વ દર્શનના સાધુઓને દેશ બહાર કરવા, આથી જૈનમુનિમંડળમા સર્વત્ર ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ જિનચંદ્રસૂરિએ પાટણથી આગ્રા આવી બાદશાહને સમજાવ્યો ને આગળનો હુકમ રદ કરાવ્યો

૮૪૬ જિનસિંહસૂરિના પટ્ટધર જિનરાજસૂરિએ લોદ્રવપત્તનમા જેસલમેરવાસી થીરૂશાહે ઉદ્ધાર કરાવેલા વિહાર શૃંગાર ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી સં. ૧૬૭૫માં (જો પરિ ૬)

મીદાસને નિશ્ચયનય જ સર્વત્ર સૂઝવા લાગ્યો વ્યવહાર નય પરથી શ્રદ્ધાજ ઉઠી ગઈ અને જ્ઞાનપચ્ચીસી, ધ્યાનબત્તીસી, અધ્યાત્મ બત્તીસી, શિવમન્દિર આદિ કેવલ નિશ્ચયનયને પોષતી અધ્યાત્મ-કૃતિઓ બનાવી બાહ્ય ક્રિયાઓ પર શ્રદ્ધા ચાલી ગઈ, ભગવાન પર ચઢેલ નૈવેદ્ય (નિર્માલ્ય) પણ ખાવા લાગ્યા ચન્દ્રભાણ, ઉદયકરણ, થાનમલજી આદિ મિત્રોની એજ દશા હતી અધ્યાત્મચર્ચામા ડૂબી જતા છેવટે તો ચારે જણ એક ઓરડીમા નગ્ન બની પોતાને પરિગ્રહ રહિત (દિગંબર) મુનિ માની ફરતા. આથી શ્રાવકો બનાર-સ્મીદાસને 'ખોસરામતી' કહેવા લાગ્યા આ એકાન્તદશા સં ૧૬૯૨ સુધી રહી[૫૦૮]

---

૫૦૮ ૧૮ મી સદીમા થયેલ શ્વે૦ શ્રી યશોવિજયને આગ્રામા બના રસીદાસના જે અનુયાયી કુમારપાલ અને અમરચંદ આદિ પોતાને આધ્યા ત્મિકો કહેવરાવતા હતા તેમનો સાક્ષાત્ પરિચય થયો હતો અને તે મતનું ખંડન કરવા તેમણે એ ગ્રંથ નામે અધ્યાત્મ મત ખંડન ૧૮ શ્લોકમા રચી તે પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચી તથા અધ્યાત્મ મત પરીક્ષા ૧૧૮ પ્રા૦ ગાથામા રચી તે પર પણ સવિસ્તર સં ટીકા કરી છે વળી તેજ સદીમા થયેલ શ્વેતામ્બર મેઘવિજય ઉપાધ્યાયે યુક્તિપ્રબોધ નાટક મૂળ પ્રાકૃત ગાથામા અને તેના પર સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકા સહિત રચ્યુ છે તેમા તેમણે સં ૧૬૮૦ મા બનારસીદાસની આ દશાને બનારસીમત-અધ્યાત્મ મત જાણી તેનું ખંડન કર્યુ છે તેમા એમ કહ્યુ છે તેણે ૧ [illegible] મા [illegible] તે વાણારસીય મત એવો હતો [illegible] અતિચાર-દોષ લાગે છે જેવું [illegible] રીતે કોઈ સાધુ કે શ્રાવક વર્તતો નથી [illegible] કે શ્રાવકપણું છે નહિ જે દ્રવ્યક્રિયાઓ [illegible] તેથી કંઈ ફળ નીકળવાનુ [illegible] મા લીન થવુ [illegible] છે -આમ જાણી [illegible] અને [illegible] દિગંબરીઓ શ્વેતાંબરીઓથી જે ૮૪ [illegible] દિગંબરીઓનુ [illegible] પણ ખંડન કર્યું છે [illegible] નાથુરામ [illegible] ની ટીકા ૧૨-૧૬ જૈન [illegible]

દાસ રાખ્યુ (મૂળ નામ વિક્રમાજીત હતું) સ ૧૬૫૪ મા વિવાહ થયો સ ૧૬૫૭ મા ઇશ્કબાજીમા પડી ગયા ત્યારે જોન-પુરમા (લઘુ)ખરતર ગચ્છીય મુનિ ભાનુચદ્ર (અભયધર્મ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય) આવતા બનારસી તેમને પિતા સાથે જતા તેમનો સમાગમ થયો મુનિ સદાચારી અને વિદ્વાન્ હોવાથી બનારસીદાસ પોષધશાલામા મુનિ પાસેજ રહેતા લાગ્યા હેરન ગતિએ તેર આવતા સાધુશ્રીની પાસે સામાયિક પ્રતિક્રમણાદિ જૈન ક્રિયાઓના સૂત્રો, છ દ્રવ્ય, શ્રુતબોધ, કોષ અને અનેક સ્ફુટ શ્લોક આદિ કઠસ્થ કર્યાં પણ ઇશ્કબાજી છૂટી નહિ એક નગારી ગ્રથ રચ્યો ગોળમે વર્ષે કુષ્ટરોગ થયો તે એક વૈદ્યે મટાડ્યો ૧૬૬૦ મા અભ્યાસ છોડ્યો ૧૬૬૧ મા એક સન્યા-સીએ સોનામહોર મેળવવાનો મ ત્ર આપી પૈસા કઢાવ્યા પણ એક વર્ષની મુદ્દતે પણ મુદ્રાપ્રાપ્તિ ન થઇ આ વાત ભાનુચદ્રજીને કહેતા ભરમ નીકળ્યો ૧૬૬૪ મા પોતાની શૃગારપોથી ગોમતી નદીમા પધરાવી ત્યારથી ઇશ્કબાજી અને પાપકર્મને વોસરાવ્યા ધર્મવૃત્તિ જાગી વિલક્ષણ વૈરાગ્ય–ક્રાતિ થવાથી વ્રત નિયમ પૂજા પાઠ આદિ કરવા લાગ્યા સ ૧૬૬૭ મા પિતાએ સર્વ ઝવેરાત અને મિલ્કત પુત્રને સોપી દીધાં એ લઇ કવિ આગરે ઝવેરીનો વેપાર કરવા આવ્યા પણ તેમા નુકશાન થયુ જોનપુર આવી રહ્યા પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા એટલે પુન આગ્રા સ ૧૬૭૩ મા આવ્યા ત્યા મરકી (હાલ જેને પ્લેગ-ગાંઠીઓ તાવ કહે છે તે રોગ) થતા લોકોની નાસભાગ થઇ પોતે ભાગી પછી અહિચ્છત્ર પાર્શ્વનાથ, હસ્તિનાપુર, દિલ્લી, મીરત આદિ સ્થને યાત્રા કરી આગ્રા સહકુટુમ આવ્યા સ ૧૬૭૯ થી ૧૬૮૦ મા પોતાની કૌટુબિક સ્થિતિમા ફેરફાર થયા

૮૪૯ સ ૧૬૮૦મા એક કવિનું ભારે પરિવર્તન થયુ આગ્રામા અર્થમલજી નામના એક અધ્યાત્મરસિક સજ્જનની સાથે પરિચય થતા તે તેમના બોલથી રાયમલ્લકૃત બાલાવબોધ ટીકા સહિત દિગ-બર કુદકુદાચાર્યકૃત સમયસાર નાટક મનનપૂર્વક વાચતા બનાર-

ઘણો અપૂર્વ છે. તેનો પ્રચાર અને આદર શ્વેતામ્બર અને દિગબર બને સપ્રદાયોમા ખુબ છે આ વેદાન્તીઓને પણ આનદ આપે તેવો છે તેની ભાષા ઉચ્ચશ્રેણીની છે) સ ૧૬૯૬મા એકનો એક પુત્ર મૃત્યુ પામતા અતિશય શોક થયો બે વર્ષ પછી તે મોહ ઉપશાન્ત થયો —એટલુ જણાવી સ ૧૬૯૮મા પોતાના કથાનકના પૂર્વાર્ધને (અર્ધકથાનકને) ૬૭૩ દુહામા પૂર્ણ કરેલ છે. આ આત્મજીવન દોષને છૂપાવ્યા વગર ખુલ્લે ખુલ્લુ કહેનારૂં એક અપૂર્વ ચરિત છે, કે જેવુ આત્મચરિત ભારતી સાહિત્યમા મુસલમાન બાદશાહોના આત્મચરિતો સિવાય એકજ છે કે જે આધુનિક સમયના આત્મચરિતોની પદ્ધતિ પર લખાયુ છે [૫૦૯]

૫૦૯ આ અર્ધકથાનક મારા મિત્ર શ્રીયુત નાથુરામ પ્રેમીએ સંપાદિત કરેલા બનારસીવિલાસ (પ્ર. જૈન ગ્રંથ રત્નાકર કાર્યાલય)ની પ્રસ્તાવનામાં સારસહિત મુખ્યતઃ છપાયુ છે વિશેષમાં જુઓ જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ હેરેલ્ડ જુલાઇ-ઑક્ટોબર ૧૯૧૫ના સંયુક્ત અંકમાં તેની મૂળ પ્રત પરથી મારો લખેલ 'કવિવર બનારસીદાસ' એ લેખ અને પ્રેમીજીનો 'હિન્દી જૈનસાહિત્ય ઇતિહાસ'માં નિબંધ

૮૫૦ કવિવરને આ અનસગની અવસ્થા પર પાછળથી અત્યત ખેદ થયો 'પૂર્વ કર્મના ઉદયમ યોગથી અસાતાનો ઉદય થયો હતો, પણ તે કુમતિના ઉત્પાદનું યથાર્થ કારણ હતું આથી બુદ્ધિમાનો અને ગુરુજનોની શિક્ષાઓ પણ કંઈ અસર ન કરી શકી જ્યાસુધી કર્મવાસના હતી ત્યા સુધી દુર્બુદ્ધિને રોકવામા કોણ સમર્થ થઈ શકયો છે? પરન્તુ જ્યારે અશુભના ઉદયનો અન્ત આવ્યો એટલે સહજ સર્વ ખેલ મટી ગયો અને જ્ઞાનનો યથાર્થ પ્રકાશ સમક્ષ થયો' આ પ્રકારે સ ૧૬૯૨મા નેત્ર ખુલ્યા—હૃદયપલટો થયો, અને તે પડિત રૂપચદનો સમાગમ આગ્રામા થયો ને તેના કહેવાથી દિગબર કર્મગ્રથ નામે ગોમટસારમાથી ગુણસ્થાનો આદિ જાણવા પછી ત્યારે 'સ્યાદ્વાદ પરિણતિ પરિણમી, અને પોતે દૃઢ જૈન થયો હૃદયની કાલિમા ગઇ, ને સમતા આવી' આ દરમ્યાન એટલે ૧૬૯૨ પહેલા સોમપ્રભસૂરિની સૂક્તિમુક્તાવલી (સિંદૂર પ્રકર)નો અનુવાદ, અધ્યાત્મબત્તીસી વગેરે કૃતિઓ રચી તેમા મોટા ભાગમા એકાન્ત નિશ્ચયનયની વાત છે સ ૧૬૯૩મા સમયસાર નાટક નામનો ગ્રથ દિવ્દીપઘમા રચ્યો (ઉક્ત અદ્વિતીય અનુપમ કુદકુદકૃત સમયસાર નાટક અને તેપર અમૃતચદ્રાચાર્ય કૃત સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનનો આધાર લઈ તેના મર્મને પોતાના રગથી રગી પોતાના શબ્દોમા કવિએ રચેલો તે હીંદી ગ્રથ

થયા એ વાત પર કંઈ જણાવ્યુ નથી, કારણકે તેમગે આગ્રામા ગયા પછી પોતાની નજરે જોયુ હતું કે બનારસીદાસ નિરપત્ય સ્વર્ગસ્થ થતા તેની ગાદીએ તેના મિત્ર કુવરપાલ આવ્યા અને તેના અનુયાયીઓનો મત ચાલતો હતો અને તેઓ બનારસીદાસના વાકયોને 'ગુરુ મહારાજે આમ કહ્યુ છે' એમ કહેતા હતા એમ્સે કેવલ નિશ્ચયનુ અવલબન તે અનુયાયીઓએ લીધુ ને એ રીતે બનારસીદાસનો મત સ્થપાયો, એથી તેના ખડન તરીકે યુક્તિપ્રબોધ નાટક મેઘવિજયજીએ રચ્યુ મૂળ પુરુષની પોતાની ઈચ્છા ન હોય છતાયે પાછળના તેની ગાદી સ્થાપે ને તેના નામથી મત ચલાવે એ પ્રથા હિંદમા ઘણા વખતથી ચાલુ છે (જુઓ ૨૪-૧૨-૨૩નો 'જૈન શાસન'નો અક ૫ ૩૩૭ લેખ નામે 'શ્રી મેઘવિજય ઉપાધ્યાયનુ યુક્તિપ્રબોધ નાટક')

[illegible] અપૂર્ણ છે [illegible] અને [illegible] [illegible] ... [illegible] ... [illegible] સં. ૧૬૬૬માં [illegible] ... [illegible] સં. ૧૬૯૮નો [illegible] ... [illegible] અપૂર્ણ [illegible] છે, [illegible] ... [illegible]

[illegible]

પ્રકરણ ૫ મું.

સત્તરમા શતકની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ.

સસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય.

હીરવિજયસૂરિ તથા વિજયસેનસૂરિના શિષ્યો પૈકી.—

लक्षणार्णवपारीण मतिवैभवधारिण ।
केचित् केचित्तर्कशास्त्र वाग्वाक्पत्यनुकारिण ॥५०॥
केचित् पुनर्नव्यकाव्यकलाकौशलशालिन ।
केचिच्च कौतुकाकीर्णाख्यानव्याख्यानकारिण ॥५१॥
केचित् सकल सूत्रार्थ प्रश्नप्रतिवच प्रदा ।
अगण्यगणितज्योति शास्त्रविशारद केचन ॥५२॥
केचित् साहित्यशास्त्राब्धिमथने मन्दराद्रय ।
केचिच्च रुचिराचारविचारचतुराशया ॥५३॥

વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૨૧

—કેટલાક વ્યાકરણ રૂપી સમુદ્રના પારગામી મતિવૈભવવાળા, કેટલાક તર્કશાસ્ત્રમા બૃહસ્પાત જેવા, કેટલાક નવા કાવ્ય રચવાના કૌશલવાળા, કેટલાક કૌતુકવાળા આખ્યાનોના વ્યાખ્યાન કરનારા, કેટલાક સકલ સૂત્રોના અર્થ સબધી પ્રશ્નોના ઉત્તર દેનારા, કેટલાક ન ગણાય તેવા ગણિત અને જ્યોતિ શાસ્ત્રના જાણકાર, કેટલાક સાહિત્યશાસ્ત્ર-કાવ્યશાસ્ત્ર રૂપી સાગરનુ મથન કરવામાં મેરૂ પર્વત જેવા અને કેટલાક રૂચિર આચાર અને વિચારમાં ચતુર આશયવાળા હતા

૫૧ સ ૧૬૦૧મા વિવેકકીર્ત્તિગણિએ હરિપ્રસાદ કૃત પિગલસાર વૃત્તિની પ્રત લખી (બાલચદ્ર ભ. કાશી) સં ૧૬૦૫મા ત લાવણ્યધર્મના શિ ઉદયધર્મગણિએ વિજયદાનસૂરિ રાજ્યે ઉપદેશમાલાની ૫૧ મી પ્રાકૃત ગાથાના સો અર્થ કરનારી શતાર્થવૃત્તિ રચી (કા વડો, હાલા પાટણ) સ ૧૬૧૦મા સહીમશાહના:

ગચ્છમાં ખ. જિનભદ્રસૂરિ-ભાનુપ્રભ-તેના ૪ શિષ્ય નામે મતિમેરુ, મહિમાલાભ, કુશલસિંહ અને ચંદ્રવર્ધન-તે ૪ ના ૩ શિષ્ય મેરુનંદન, દયાનંદન અને જયવિજય તે પૈકી મેરુનંદનના શિષ્ય રત્નાકર પાઠકે શાંતિસૂરિના પ્રા૦ જીવવિચાર પર સંસ્કૃત વૃત્તિ રચી (કા વડો પ્ર૦ યશો૦ પાઠશાળા મહેસાણા) સં ૧૬૧૭ મા ખ૦ જિનમણિક્યસૂરિના પટ્ટધર જિનચંદ્રસૂરિએ જિનવલ્લભ કૃત પૌષધવિધિ પર વૃત્તિ અણહિલવાડ પાટણમાં રચી કે જેનું સંશોધન પુણ્યસાગર ઉ૦, ધનરાજ પાઠક અને સાધુકીર્તિગણિએ કર્યું ને તેમાં જયસોમ ઉપાધ્યાયે સહાય કરી (કા વડો) સં ૧૬૧૯મા ખ૦ જિનભદ્રસૂરિ શાખાના પદ્મમેરુ-મતિવર્ધન-મેરુતિલક-દયાકલશ અને અમરમાણિક્યના શિષ્ય સાધુકીર્તિ ગણીએ સંઘપટ્ટક પર અવચૂરિ કરી (આ ક પાલી૦) સં ૧૬૨૧ મા જ્ઞાનપ્રમોદે વાગ્ભટાલંકાર પર વૃત્તિ રચી તથા તેજ વર્ષમા નાગોરમા ખ હીરકલશે પ્રા મા જોઇસહીર (જ્યોતિષસાર) ઉદ્ધરી રચ્યો (મુદ્રિત)

૮૫૨ આ સમયમા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય-એક પ્રખર સ્વસંપ્રદાયવાદી થયા, અને તે તરીકે બીજા સંપ્રદાયોના ખંડનાત્મક ગ્રંથો તેમણે બનાવ્યા તેમના હસ્તાક્ષરે હેમચંદ્રના ઉણાદિગણસૂત્રોદ્ધારની સં. ૧૬૦૪ મા લખેલી પ્રત લબ્ધ છે (પિટર ન ૧૬૯૫) સં ૧૬૧૭ મા ઔષ્ટ્રિકમતોત્સૂત્ર દીપિકા ખરતગચ્છના ખંડન રૂપે બનાવી, કે જેમા પોતાને હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે (કા છાણી), અને તત્ત્વતરંગિણી વૃત્તિ રચી[૫૨૦] (બુહ્‌ ૮ નં ૩૮૪) સં ૧૬૨૯ મા પ્રવચન પરીક્ષા અપરનામ કુપક્ષકૌશિકાદિત્ય સવૃત્તિ (ભા ૩, પૃ ૧૪૪-૧૫૫), કે જેમા ઘણા જૈન સંપ્રદાયોનું ખંડન છે, તથા તે વર્ષમા ઇર્યાપથિકા ષટ્ત્રિંશિકા (કી ૨

૫૨૦ આ તત્ત્વતરંગિણી વૃત્તિની સં ૧૬૨૭ની લિખિત પ્રત પાટણના વાડી પાર્શ્વનાથ ભંડાર દા૦ ૧૫ મા છે તેમા જણાવ્યુ છે કે 'આ ગ્રંથના કર્તા સર્વગચ્છસૂરિઓથી જિનશાસનમાથી ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા કરવા માટે બહિષ્કૃત કરેલ ધર્મસાગર છે'

પ્રકરણ ૫ મું.

સત્તરમા શતકની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ.

સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય.

હીરવિજયસૂરિ તથા વિજયસેનસૂરિના શિષ્યો પૈકી—

लक्षणार्णवपारीण मतिवैभवधारिण ।
केचित् केचिच्चतर्कशास्त्र वागाक्पत्यनुकारिण ॥५०॥
केचित् पुनर्नव्यकाव्यकलाकौशलहारिण ।
केचिच्च कौतुकाकीर्णाख्यानव्याख्यानकारिण ॥५१॥
केचित् सकल सूत्रार्थ प्रश्नप्रतिवच प्रदा ।
अगण्यगणितज्योति शास्त्रविज्ञाश्च केचन ॥५२॥
केचित् साहित्यशास्त्राब्धिमथने मन्दराद्रय ।
केचिच्च रुचिराचारविचारचतुराशया ॥५३॥

વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૨૧

—કેટલાક વ્યાકરણ રૂપી સમુદ્રના પારગામી મતિવૈભવવાળા, કેટલાક તર્કશાસ્ત્રમા બૃહસ્પતિ જેવા, કેટલાક નવા કાવ્ય રચવાના કૌશલવાળા, કેટલાક કૌતુકવાળા આખ્યાનોના વ્યાખ્યાન કરનારા, કેટલાક સકલ સૂત્રોના અર્થ સબધી પ્રશ્નોના ઉત્તર દેનારા, કેટલાક ન ગણાય તેવા ગણિત અને જ્યોતિ શાસ્ત્રના જાણકાર, કેટલાક સાહિત્યશાસ્ત્ર-કાવ્યશાસ્ત્ર રૂપી સાગરનુ મથન કરવામાં મેરૂ પર્વત જેવા અને કેટલાક રૂચિર આચાર અને વિચારમા ચતુર આશયવાળા હતા.

૫૧ સ ૧૬૦૧મા વિવેકકીર્તિગણિએ હરિપ્રસાદ કૃત પિંગલસાર વૃત્તિની પ્રત લખી (બાલચદ્ર ભ. કાશી) સ ૧૬૦૫ મા ત. લાવણ્યધર્મના શિ. ઉદયધર્મગણિએ વિજયદાનસૂરિ રાજ્યે ઉપદેશમાલાની ૫૧ મી પ્રાકૃત ગાથાના સો અર્થ કરનારી શતાર્થવૃત્તિ રચી (કા વડો, દાના. પાટણ) સ ૧૬૧૦મા સલીમશાહના

૮૫૫ વાનરઋષિ—વિજયવિમલ—એક વિદ્વાન્ મુનિ હતા તેઓ ત આનંદવિમલસૂરિના શિષ્ય હતા તેમણે વિજયદાનસૂરિના રાજ્યે (સં ૧૬૨૨ પહેલા) ગચ્છાચાર પયન્નાપર ટીકા લખી (પ્ર આ સમિતિ ન ૩૬) તેમણે કર્મપર પ્રકરણો નામે ભાવપ્રકરણ રચીને તે પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ-અવચૂરિ (મુદ્રિત) સં. ૧૬૨૩મા, તથા બંધોદય સત્તા પ્રકરણ રચીને તે પર સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ રચી છે ગચ્છાચાર પયન્નાપર ઉક્ત ટીકા લખી હતી તે પરથી વિસ્તાર કરીને મોટી ટીકા સં ૧૬૩૪મા રચી કે જેમા વિદ્યાવિમલ, વિવેકવિમલ અને આનંદવિજય ગણિઓએ શોધનલેખનમા સહાય આપી હતી (પી ૫, ૧૬૧, કા વડો બુક ૬ ન ૮૩૫ પ્ર૦ દયાવિમલ ગ્રથમાલા નં ૨૫) બીજી અવચૂરિઓ નામે તંદુલ વૈયાલિય પયન્નાપર (પ્ર૦ દે લા ન ૫૯) કે જેના પરથી તેના શિષ્ય (૧) વિશાલસુંદરે નાગપુર (નાગોર)મા સં ૧૬૫૫મા સક્ષેપ કર્યો છે (પ્ર, કા), જિનેંદ્ર અનિટ્ કારિકા પર (વિવેક૦ ઉદે૦), જયાનંદસૂરિકૃત સાધારણજિન સ્તવ પર (પી ૪, ન ૧૩૬૯) અવચૂરિઓ રચવા ઉપરાત સં ૧૬૬૨મા હર્ષકુલગણિકૃત બંધહેતૂદય ત્રિભંગીપર અવચૂરિ (ભા ૬ નં ૧૧૬૫) રચી (પ્રાચીન ૪ કર્મગ્રંથોની પ્રસ્તાવના). પ્રતિલેખનાકુલક ૨૮ પ્રા૦ ગાથમા રચ્યુ (કા વડો)

૮૫૬ ખ૦ જિનભદ્રસૂ—સમયધ્વજ—જ્ઞાનમંદિર—ગુણશેખરના ચંદ્ર શિ નયરંગે અર્જુનમાલાકાર (ભા ૬ ન ૧૪૭૬) અને સં ૧૬૨૪મા તેમણે સંતપનાકાપુરીમા પરમહંસ સંબોધ ચરિત (કથાવસ્તુ જયશેખર પ્રબંધ ચિંતામણિ જેવુ જે ૫૭), અને સં ૧૬૨૪માજ નંદિ (? ી)મા ખ૦ જિનેશ્વરસૂરિકૃત ૩ચિતદંડકસ્તુતિ પર ખ૦ જિનચંદ્રસૂરિ—પાંચમ ગર ઉ૦ના શિષ્ય પદ્મરાજે વૃત્તિ-વ્યાખ્યા રચી (ી ૬,૮) સં ૧ ૨૫ના ખ જિનચંદ્રસૂરિ રાજ્યે ચારિત્રસિંહ ગણિએ કાતંત્ર વિભ્રમપર અવચૂરિ રચી (વિમર ન ૧૬૩૨) સ. ૧૬૨૬ અ સ ર ન [૫૧૧] ખ૦ જિનચંદ્રસૂરિ શિ દયારત્ને ન્યાયરત્નાવલી રચી

૫૧૧ કારણકે તે વર્ષમા આચારાગ સૂત્રની પ્રત તેમણે લખેલી ઉપ-લબ્ધ છે

નં ૨૬૮ પ્ર૦ આ૦ સમિતિ નં ૪૯) રચી સં ૧૬૨૮ માં ગંધનપુરમાં કલ્પસૂત્ર પર કિરણાવલી નામની ટીકા (પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૭૧) અને સં ૧૬૩૯ માં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર વૃત્તિ રચી હતી આ છેલ્લી વૃત્તિની એક પ્રશસ્તિ (વિ નં ૧૪૫૯) માં એમ જણાવ્યું છે કે તે તo હીરવિજયસૂરિએ દીવાળીને દિને રચી અને તેમાં કલ્પકિરણાવલીકાર ધર્મસાગર ઉo, તેમજ વાનર ઋષિ (વિજયવિમલ) એ મદદ આપી તેમજ તેનું સંશોધન પાટણમાં તo વિજયસેનસૂરિ, કલ્યાણવિજય ગણિ, કલ્યાણકુશલ અને લબ્ધિસાગરે કર્યું હતું અને તેની આ પ્રશસ્તિ હેમવિજયે રચી (આ પરથી કલ્પના થાય છે કે સૂરિના નામે ધર્મસાગરે મૂળમાં વૃત્તિ રચી પણ તે ધર્મસાગર ખંડન શૈલીવાળા હોવાથી રખેને તેના બીજાનું ખંડન હોય તેથી તેનું સંશોધન ઉક્ત વિદ્વાનો પાસે કરાવ્યું હોય.)

૮૫૩ ધર્મસાગરના બીજા ગ્રંથો -ગુર્વાવલી-પટ્ટાવલી સવૃત્તિ, પર્યુષણાશતક સવૃત્તિ (વિ૦ નં ૧૮૪૭), સર્વજ્ઞશતક સવૃત્તિ, વર્દ્ધમાન દ્વાત્રિંશિકા (નવ રસાકરસાજ વર્ષે ? ૧૬૬૯ માં ?-કા વડો), ષોડશશ્લોકી-ગુરુતત્ત્વપ્રદીપદીપિકા સવિવરણ (બુદ્દ૦ ૮ નં. ૨૯૯) વગેરે છે આ પૈકી ગુર્વાવલીમાં તપાગચ્છના આચાર્યોની હીરવિજયસૂરિ સુધીની પરંપરા આપી છે તેની એક પ્રતની અંતે જણાવેલું છે કે હીરવિજયસૂરિની આજ્ઞાથી વિમલહર્ષ, કલ્યાણવિજય, સોમવિજય અને લબ્ધિસાગર ગણિઓએ મુનિસુંદર કૃત ગુર્વાવલી, જીર્ણ પટ્ટાવલી, દુઃષમાસંઘસ્તોત્રયંત્ર વગેરે સાથે સરખાવી આને સં ૧૬૪૮ ના વર્ષમાં અમદાવાદમાં તપાસી હતી. કો. ૧ (જુઓ પારા ૮૧૯ થી ૮૨૧)

૮૫૪ પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છીય બ્રહ્મ મુનિ (વિનયદેવ સૂરિ) એ દશાશ્રુતસ્કંધ પર જિનહિતા નામની ટીકા (ભા ૪ નં ૧૦૮૯ સન ૧૮૯૧-૯૫), જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર અણહિલવાડમાં વૃત્તિ રચી કે જે તે ગચ્છના વિજયદેવસૂરિએ સંશોધી હતી (કા, વડો)

૮૫૫ વાનરઋષિ—વિજયવિમલ—એક વિદ્વાન્ મુનિ હતા તેઓ ત આનદવિમનસૂરિના શિષ્ય હતા તેમણે વિજયદાનસૂરિના રાજ્યે (સં ૧૬૨૨ પહેલા) ગચ્છાચાર પયન્નાપર ટીકા લખી (પ્ર. આ સમિતિ ન ૩૬) તેમણે કર્મપર પ્રકરણો નામે ભાવપ્રક રણ રચીને તે પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ–અવચૂરિ (મુદ્રિત) સં. ૧૬૨૩મા, તથા બધોદય સત્તા પ્રકરણ રચીને તે પર સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ રચી છે ગચ્છાચાર પયન્નાપર ઉક્ત ટીકા લખી હતી તે પરથી વિસ્તાર કરીને મોટી ટીકા સં ૧૬૩૪મા રચી કે જેમા વિદ્યાવિમલ, વિવેકવિમલ અને આનદવિજય ગણિઓએ શોધનલેખનમા સહાય આપી હતી (પી ૫, ૧૬૧, કા વડો, બુહ ૬ ન ૮૩૫ પ્ર૦ દયાવિમલ ગ્રથમાલા ન ૨૫) બીજી અવચૂરિઓ નામે તદુલ વૈયાલિય પયન્નાપર (પ્ર૦ દે લા ન ૫૯) કે જેના પરથી તેના શિષ્ય (૧) વિશાલસુદરે નાગપુર (નાગોર)મા સ ૧૬૫૫મા સક્ષેપ કર્યો છે (પ્ર, કા), જિનેદ્ર અનિટ્ કારિકા પર (વિવેક૦ ઉદે૦), જયાનદસૂરિકૃત સાધારણજિન સ્તવ પર (પી ૪, ન ૧૩૬૯) અવચૂરિઓ રચવા ઉપરાત સ ૧૬૬૨મા હર્ષકુલગણિકૃત બધહેતૂદય ત્રિભગીપર અવચૂરિ (ભા ૬ ન ૧૧૬૫) રચી (પ્રાચીન ૪ કર્મગ્રથોની પ્રસ્તાવના) પ્રતિલેખનાકુલક ૨૮ પ્રા૦ ગાથામા રચ્યુ (કા વડો)

૮૫૬ ખ૦ જિનભદ્રસૂરિ–સમયધ્વજ–જ્ઞાનમદિર–ગુણશેખરવાચક શિ નયરગે અર્જુનમાલાકર (ભા ૬ ન ૧૪૭૬)અને સં ૧૬૨૪મા તેમણે બાલપતાકાપુરીમા પરમહસ સંબોધ ચરિત (કથાવસ્તુ જયશેખરના પ્રબોધ ચિતામણિ જેવુ જે ૫૭), અને સ ૧૬૨૪માજ ફ્લવર્દ્ધિ (ફલોધી)મા ખ૦ જિનેશ્વરસૂરિકૃત રુચિતદડકસ્તુતિ પર ખ૦ જિનહસસૂરિ–પુણ્યસાગર ઉ૦ના શિષ્ય પદ્મરાજે વૃત્તિ–વ્યાખ્યા રચી (પી ૬,૪૮) સ ૧૬૨૫મા ખ જિનચદ્રસૂરિ રાજ્યે ચારિત્રસિહ ગણિએ કાતત્ર વિભ્રમપર અવચૂરિ રચી (વિ૨ર ન ૧૬૩૨) સ ૧૬૨૬ આસપાસ [૫૧૧] ખ૦ જિનહર્ષસૂરિ શિ દયાગને ન્યાયરત્નાવલી રચી

[૫૧૧] કારણકે તે વર્ષમા આચારાગ સૂત્રની પ્રત તેમણે લખેલી છપ નબ્બ છે.

(વિવેક-કીર્તિ) અને સં. ૧૬૨૭માં અજિતદેવે પિંડવિશુદ્ધિ પર દીપિકાની રચના કરી. સં. ૧૬૨૯માં ચંદ્રગચ્છ (પછી પલ્લીવાલ)ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિ (મહાવીરથી ૬૦ મી પાટે)ના પટ્ટધર ઉક્ત અજિતદેવ સૂરિએ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર બાલાવબોધિની નામની ટીકા રચી વળી તેમણે આચારાંગ પર દીપિકા નામની વૃત્તિ, તથા આરાધના રચી છે (પા૦ ભ.)

૮૫૭ સં. ૧૬૩૦ આસપાસ નાગોરી તપાગચ્છના રત્નશેખરસૂરિ-પૂર્ણચંદ્ર--હેમહંસ--હેમસમુદ્ર-સોમરત્ન--રાજરત્નસૂરિના પટ્ટધર ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ રત્નશેખરસૂરિના પ્રાકૃત ૭૬ કોના પર સંસ્કૃત ટીકા રચી (બુદ. ૪, નં. ૭૫, પી. ૫, ૧૯૩, કાં. વડો.) વળી તેજ રત્નશેખરસૂરિકૃત સિદ્ધાન્તરહસ્યકોશ પર ટીકા રચી (ચુનીલાલ ભ. કાશી) તે ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ પદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાયની અભ્યર્થનાથી સારસ્વત વ્યાકરણ પર સુબોધિકા-દીપિકા-ચંદ્રકીર્તિ નામની ટીકા રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ તેમના શિષ્ય હર્ષકીર્તિએ લખ્યો (ગુ. નં. ૫૧-૩, વેબર નં. ૧૬૨૯)

૮૫૮ ત. વિજયદાનસૂરિ શિ. સકલચંદ્રગણિએ સં. ૧૬૨૧માં ધ્યાનદીપિકા (કેશરવિજયગણિકૃત ગૂ. ભા. સહિત મુદ્રિત), ધર્મશિક્ષા (કાં. વડો), પ્રા૦ માં હિતાચરણ હીરવિજયસૂરિરાજ્યે સં. ૧૬૩૦ માં, શ્રુતાસ્વાદ શિક્ષાદ્વાર (કેશરવિજય ભ. વઢવાણ) અને સં. ૧૬૬૦ માં પ્રતિષ્ઠાકલ્પ રચ્યા.

૮૫૯ ત૦ મુનિસુંદરરાજ્યમાં થયેલા લક્ષ્મીભદ્રની શાખામાં શુભવિમલ-અમરવિજય-કમલવિજયના શિ. **હેમવિજય** એક સારા કવિ અને ગ્રંથકાર હતા. તેમણે સં. ૧૬૩૨માં પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર, (પ્ર. મોહનલાલજી જૈ. ગ્રંથમાલા નં. ૧), સં. ૧૬૫૬માં ખંભાતમાં ઋષભશતક કે જેને લાભવિજય ગણિએ સંશોધ્યું (કાથ. ૧૮૯૧-૯૫ રીપોર્ટ), અને સં. ૧૬૫૭માં અમદાવાદમાં દશ તરંગમાં ૨૫૦ કથાવાળો કથારત્નાકર (કાં. વડો.) રચ્યા. તેમના બીજા ગ્રંથો -અન્યોક્તિ મુક્તામહોદધિ, કીર્તિકલ્લોલિની (વિજયસેનસૂરિની પ્રશસ્તિરૂપે), સૂક્તરત્નાવલી, સદ્ભાવશતક, ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિ, સ્તુતિ ત્રિદશતરંગિણી,

કસ્તૂરી પ્રકર, વિજયસ્તુતિ, અને કેટલાં સ્તોત્રો છે અને તે ઉપરાંત મહાકાવ્ય તરીકે વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય રચેલ છે તેમાં ૧૬ સર્ગ કરી પોતે સ્વર્ગસ્થ થતાં તે પછીના પાંચ સર્ગો તેમના ગુરૂભાઈ વિદ્યાવિજયના શિષ્ય ગુણવિજયે સર્વસર્ગ પરની પોતાની ટીકા નામે વિજયદીપિકા સહિત પૂરા કર્યા[૫૧૨] સં ૧૬૮૮ માં આ કાવ્યમાં મુખ્યપણે વિજયસેન સૂરિનું વૃત્તાંત છે છતાં તેમાં હીરવિજયસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિના વૃત્તાંતો અને ઘણી ઐતિહાસિક હકીકતો મળે છે (પ્ર૦ ય ગ્ર ન ૨૩) ગુણવિજયે આ ટીકા ઇલાદુર્ગ (ઇડર) માં આરંભી, કેટલીક યોધપુર દુર્ગ (જોધપુર), શ્રીમાલમાં રચી, છેવટે શ્રીરોહિણી (શીરોહી) માં પૂરી કરી અને તે ચારિત્રવિજય વાચકે શોધી (જુઓ વિજયપ્રશસ્તિની છેવટની પ્રશસ્તિ)

૮૬૦ સં ૧૬૩૩માં **વીરભદ્રે** કંદર્પચૂડામણિ રચ્યો તેજ વર્ષમાં ઉપર્યુક્ત ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયના (ગુરૂભાઇ વિમલસાગરના) શિ૦ પદ્મસાગરે સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત નયપ્રકાશાષ્ટક (પી ૪, ૧૦૨ પ્ર૦ હે૦ ગ્ર પાટણ), સ ૧૬૩૪માં **શી**લપ્રકાશ (સ્થૂલિભદ્ર ચરિત્ર), સ ૧૬૪૫ માં ધર્મ પરીક્ષા[૫૧૩] વેરાવળમાં (પ્ર દે.

૫૧૨ તેમાં પ્રશસ્તિમાં ગુણવિજયે કેમવિજય સંબંધી જણાવ્યું છે કે —

श्रीहेम सुरचे स्तस्य हेमसूरेरिवाऽभवत् ।
वाग्लालित्य तथा देवे गुरौ भक्तिश्च भूयसी ॥
यदीया कविताकान्ता न केषा कौतुकावहा ? ।
विनापि हि रजो यस्माद् यश सुतमसूत या ॥

૫૧૩ આ ગ્રંથ દિગંબર અમિતગતિ નામના આચાર્યના સં ૧૦૭૦ માં રચેલા તેજ નામના-ધર્મપરીક્ષા પરથી પ્રાય નકલ કરીને પદ્મસાગરે રચેલ છે બંનેનો પ્રતિપાદ્ય વિષય એક છે બંનેમાં મનોવેગ અને પવનવેગની પ્રધાન કથા અને તેની અંતર્ગત અન્ય અનેક ઉપકથાઓનું સમાન રૂપથી વર્ણન જોવામાં આવે છે ક્યાંક ક્યાંક શ્વેતાંબર સંપ્રદાયને માન્ય એવો ફેરફાર કરેલ છે પણ ઘણે સ્થળે મૂળ દિગંબરમાન્ય વસ્તુઓ રહી ગઇ છે અમિતગતિના ગ્રંથની પદ્ય સંખ્યા ૧૯૪૧ છે તેમાંથી ૧૨૫૦

(વિવેક-ઉદે) અને સ ૧૬૨૭મા અજિતદેવે પિડવિશુદ્ધિ પર દીપિકાની રચના કરી સ ૧૬૨૯મા ચદ્રગચ્છ (પછી પલ્લીવાલ)ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિ (મહાવીરથી ૬૦ મી પાટે)ના પટ્ટધર ઉક્ત અજિતદેવ સૂરિએ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર બાલાવબોધિની નામની ટીકા રચી વળી તેમણે આચારાગ પર દીપિકા નામની વૃત્તિ, તથા આરાધના રચી છે (પા૦ ભ)

૮૫૭ સ ૧૬૩૦ આસપાસ નાગોરી તપાગચ્છના રત્નશેખર સૂરિ-પૂર્ણચદ્ર--હેમહસ--હેમસમુદ્ર- સોમરત્ન- રાજરત્નસૂરિના પટ્ટધર ચદ્રકીર્ત્તિસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ રત્નશેખરસૂરિના પ્રાકૃત ૭૬ કોશ પર સસ્કૃત ટીકા રચી (બુદ ૪, ન ૭૫, પી ૫, ૧૯૩, કા વડો) વળી તેજ રત્નશેખરસૂરિકૃત સિદ્ધચક્રોદ્ધાર પર ટીકા રચી (સુનીઝ ભ કાની) તે ચદ્રકીર્ત્તિસૂરિએ પદ્મચદ્ર ઉપાધ્યાયની અભ્યર્થનાથી સારસ્વત વ્યાકરણ પર સુબોધિકા-દીપિકા-ચદ્રકીર્ત્તિ નામની ટીકા રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ તેમના શિષ્ય હર્ષકીર્ત્તિએ લખ્યો (ગુ ન ૫૧-૩, વેબર ન ૧૬૮૯)

૮૫૮ ત વિજયદાનસૂરિ શિ સકલચદ્રગણિએ સ ૧૬૨૧મા ધ્યાનદીપિકા (કેશરવિજયગણિકૃત ગૃ ભા સહિત મુદ્રિત), ધર્મશિક્ષા (કા વડો), પ્રા૦ મા હિતાચરણ હીરવિજયસૂરિરાજ્યે સ ૧૬૩૦ મા, શ્રુતાસ્વાદ શિક્ષાદ્વાર (કેશરવિજય ભ વઢવાણ) અને સ ૧૬૬૦ મા પ્રતિષ્ઠાકલ્પ રચ્યા

૮૫૯ ત૦ મુનિસુદરરાજ્યમા થયેલા લક્ષ્મીભદ્રની શાખામા શુભવિમલ-અમરવિજય-કમલવિજયના શિ હેમવિજય એક સારા કવિ અને ગ્રથકાર હતા તેમણે સ ૧૬૩૨મા પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર, (પ્ર મોહનલાલજી જૈ ગ્રથમાલા ન ૧), સ ૧૬૫૬મા ખભાતમા ઋષભશતક કે જેને લાભવિજય ગણિએ સશોધ્યુ (કાથ ૧૮૯૧-૯૫ રીપોર્ટ), અને સ ૧૬૫૭મા અમદાવાદમા દશ તરગમા ૨૫૦ કથા વાળો કથારત્નાકર (કા વડો) રચ્યા તેમના બીજા ગ્રથો -અન્યોક્તિ મુક્તામહોદધિ, કીર્તિકલ્લોલિની (વિજયસેનસૂરિની પ્રશસારૂપે), સૂક્તરત્નાવલી, સદ્ભાવશતક, ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિ, સ્તુતિ ત્રિદશતરગિણી,

અને સ ૧૬૪૫મા જિનચદ્રસૂરિ રાજ્યે પૌષધપ્રકરણ સટીક રચ્યાં (કા. વડો) તેમા પોતાને ખ ક્ષેમરાજ-પ્રમોદમાણિક્યના શિષ્ય જણાવે છે જયસોમે અકબરશાહની સભામા જય મેળવ્યો હતો એમ તેમના શિષ્ય ગુણવિનય, પોતાના ખડપ્રશસ્તિ કાવ્યની પ્રશસ્તિમા જણાવે છે.

૮૬૪ **સમયસુદર ગણિ** (જુઓ પારા ૮૪૭)-ખરતરગચ્છના જિનચદ્રસૂરિના શિષ્ય સકલચદ્રના શિષ્ય થાય તેમણે દીર્ઘાયુ ભોગવી અનેક કૃતિઓ ગૂજરાતી અને સસ્કૃતમા રચેલ છે સ. ૧૬૪૧ મા ભાવશતક રચ્યુ, ૧૬૪૬ લગભગમા અષ્ટલક્ષી રચવી શરૂ કરી, તેમા રાજાનો દદતે સૌરખ્ય એ વાક્યના આઠ લાખ અર્થો કર્યા છે આ કૃતિ તેની અર્થરત્નાવલી વૃત્તિ સહિત લાભપુર (લાહોર)મા સ ૧૬૭૬ મા સપૂર્ણ થઈ (પી ૧,૬૮) પણ તેનો કેટલોક ભાગ ૧૬૪૯ મા તૈયાર કર્યો હતો ને તે વર્ષમા અકબરની રાજસભામા સભળાવતા અકબરે સ્વહસ્તે તે પુસ્તકને લઇ કવિના હાથમા આપી પ્રમાણભૂત કર્યો હતો વિશેષમા સ. ૧૬૬૩ મા રૂપકમાલા પર વૃત્તિ કે જે જિનચદ્રસૂરિના શિષ્ય રત્નનિધાનગણિએ શોધી હતી (ભા ૫ ન ૧૨૧૯), સ ૧૬૬૫ મા ચાતુર્માસિક પર્વ કથા (કા વડો), સ ૧૬૬૬ મા ગદ્યપદ્ય વાર્તા રૂપે કાલિકાચાર્ય કથા (વિવેક ઉદે૦, બાલચદ્ર યતિ કાશી, સ કૅા વૅા ૧૦ ન ૫૭), સ ૧૬૭૨મા મેડતામા સામાચારી શતક, અને ૫૧૪વિશેષશતક (વિવેક ઉદે), સ ૧૬૭૪ મા વિચાર શતક (વિવેક ઉદે), સ ૧૬૮૫મા વિસવાદ શતક અને લૂણુકણસરમા વિશેષસગ્રહ (વિવેક ઉદે), કલ્પસૂત્ર પર કલ્પલતા નમની જિન ખ જિનરાજસૂરિના રાજ્યમા અને જિનસાગરસૂરિના યા ત્યમા કે જે જિનસાગરે સ ૧૬૮૬ મા જુદી શાખા કાઢી તેના ૨ પટના (ભા ૨,૩૬૨ વે ન ૧૪૪૦-૪૧, ભા ૩, પૃ ૧૩૮ ,) સ ૧ ૮ મા ગાથાસહસ્ત્રી (પી ૩,૨૮૮, કા ૧૬), સ ૧૬૮૭ મા પટ્ટણમા જયતિહુયણ સ્તોત્ર પર વૃત્તિ

લા) અને સં ૧૬૪૬ માં સોંગરનગરસ્થિત મગનપુર-માંગરોળમાં રહીને હીરવિજયસૂરિના વૃત્તાન્ત રૂપે ૨૩૩ શ્લોકમાં જગદ્ગુરુ કાવ્ય (પ્ર ય ગ્ર નં ૧૪), અને નં ૧૬૫૭માં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્ વૃત્તિમાંથી પ્રાકૃત કથાઓને સંસ્કૃતમાં મૂકી પીપાડ ગામમાં ઉત્તરાધ્યયન કથા સંગ્રહ (વે નં ૧૭૦૨) ની રચના કરી તેમના બીજા ગ્રંથો —યુક્તિપ્રકાશ અને તે પર ટીકા, પ્રમાણપ્રકાશ અને તે પર વૃત્તિ, તિલકમંજરી વૃત્તિ, યશોધરચરિત, આદિ છે

૮૬૧ સં ૧૬૩૬ માં ત હર્ષસાગર—રાજસાગર શિ રવિસાગરે રૂપસેન ચરિત્ર (કા છાણી), સં ૧૬૪૫માં માંડલમાં એ ગાર ગણ્યે ૭૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રદ્યુમ્નચરિત (કા વડો, હાના પાટણ પ્ર હી હ) અને તે વર્ષમાં (શર સાગર રસશશિ) ઉન્નત (ઊના) નગરમાં મૌન એકાદશી કથા (બુહ ૨, નં ૨૨૬, હાના પાટણ) રચ્યા

૮૬૨ સં ૧૬૪૦ માં બૃ ખ જિનદત્તસૂરિ (આચારાંગ દીપિકાના કર્તા) ના શિષ્ય પુણ્યસાગરે જિનવલ્લભસૂરિ કૃત પ્રશ્નોત્તર કાવ્યની વૃત્તિ અને સં ૧૬૪૫માં જેસલમેરમાં ભીમ રાઉલ રાજ્યે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પર વૃત્તિ રચી (ગુ પોથી નં ૧૨, જેસ પ્ર ૧૯) કે જેમાં તેના શિષ્ય પદ્મરાજે સહાય આપી ને જેની પ્રથમાદર્શ પ્રતિ પદ્મરાજશિષ્ય જ્ઞાનતિલકે લખી આ પદ્મરાજે સં ૧૬૪૪ (૧૬૩૪ ?)માં ખ૦ ભુવનહિતાચાર્ય કૃત રૂચિર દંડક જિનસ્તુતિ પર વૃત્તિ રચી (જેસ પ્ર, ૧૯, વિવેક ઉ૨૦)

૮૬૩ ખરતર ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ (-પ્રમોદમાણિક્ય) શિષ્ય જયસોમે સં ૧૬૪૦ માં ઈર્યાપથિકી ત્રિંશિકા સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત (કા વડો) (કે જેમાં પોતાને જિનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય કહે છે),

---

પદ્ય એમને એમ ઉતારી લીધા છે, ૨૧૪ પદ્ય કંઈક આઘાંપાછાં ફેરફાર કરી મૂક્યાં છે પદ્મસાગરના ગ્રંથમાં કુલ પદ્ય ૧૪૭૪ છે જુઓ પં જુગલકિશોર મુખત્યારનો 'ધર્મ પરીક્ષાકી પરીક્ષા' એ નામનો લેખ-તેમના ગ્રંથ નામે ગ્રંથપરીક્ષા તૃતીય ભાગમાં (પ્ર૦ જૈન ગ્ર ર કાર્યાલય હીરાબાગ ગિરગામ, મુંબઈ)

ભ કાશી) નો આધાર લઈને કરેલી ટીકા (વે ન ૧૨૪૮), સ ૧૬૪૭ મા વૈરાગ્યશતક પર ટીકા (કા વડો), સ ૧૬૫૧ મા જય શેખરકૃત સબોધ સપ્તતિકા પર વૃત્તિ પલ્લિપુરમા (વે ન ૧૬૯૨), સં ૧૬૫૯ મા લઘુશાતિ સ્તવ પર ટીકા (કા છાણી), સ ૧૬૬૪ મા ઇન્દ્રિય પરાજય શતક પર ટીકા (વિવેક ઉદે, કા વડો૦), સ ૧૬૬૫ મા ત ધર્મસાગરના ઉત્સૂત્રખડનના પ્રત્યુત્તર રૂપે ખ જિનચદ્રસૂરિ રાજ્યે જિનસિહસૂરિના કહેવાથી ઉત્સૂત્રોદ્‌ઘાટન કુલક નવાનગરમા (બુલ ૪ ન ૧૩૬, કા વડો, જેસ) ની રચના કરી તેમના બીજા ગ્રથો–જિનવલ્લભીય અજિતશાતિ સ્તોત્ર પર વૃત્તિ, મિતભાષિણી વૃત્તિ, સબ્વત્થ શબ્દાર્થ સમુચ્ચય વગેરે છે (જૈસ પ્ર પૃ ૨૯) તેઓ સ ૧૬૭૫ ની પ્રતિષ્ઠા વખતે હાજર હતા (જિ ૨, ન ૧૭,૧૯)

૮૬૬ સ ૧૬૪૫ મા ઉદયસિંહે શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિ પર ભાષ્ય રચ્યુ સં ૧૬૪૬ મા જીરાઉલા ગચ્છના હેમરત્નસૂરિ શિ૦ કલ્યાણ રત્ને મેવાડના રાણા પ્રતાપસિંહના રાજ્યમા મેવાડમા યોગિનિપુરમા લખેલી એક પ્રત ભોંધા ભ મા છે

૮૬૭ હીરવિજયસૂરિ રાજ્યે ત૦ સુમતિવિજય શિ૦ ગુણવિજયે મિતભાષિણી (નામની) જાતિવિવૃત્તિ રચી તેમા કર્તા પોતાના વિદ્યા-ગુરૂ તરીકે સૂરચદ્ર જણાવે છે (વઢવાણ શહેર ભ રીપોર્ટ ૧૮૯૨-૯૯ નં ૪૨) તથા હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજય ગણિએ તે સૂરિને શિષ્યો તરફથી પૂછાયેલા જૈનશાસ્ત્રો સબધી શકાના પ્રશ્નો અને અપાયેલ ઉત્તરો એકત્રિત કરી પ્રશ્નોત્તર સમુચ્ચય અપરનામ હીરપ્રશ્ન (મુદ્રિત) તથા સ ૧૬૯૦ મા વિચારરત્નાકર ગ્રથ સકલિત કર્યો (પ્ર ભા ધ, દે લા ન ૭૩, વે ન ૧૬૪૬-૪૭)

૮૬૮ ત સકલચદ્ર શિ શાતિચદ્રગણિકે જેના સબધમા અગાઉ પારા ૮૦૭મા કહેવાઈ ગયુ છે તેણે કૃપારસકોશ નામનું ૧૨૮ શ્લોકનું કાવ્ય

श्री प्राग्वाट कुलामृता दियशशाभृत् धीमान् यशोराज इ-
त्याचार्यास्य पिता प्रवर गुरवि श्री चंदपालाग्रज ।
भा सारस्वति निद्रय गुरुरपे श्री छगिग शुद्धपी
यो कार्पीत रमय सुसारपद्धति श्री चण्डपाल श्रुतौ ॥

(વિવેક ઉ૦), સં. ૧૬૯૧ માં ખંભાતમાં દશવૈકાલિક સૂત્ર પર શબ્દાર્થ વૃત્તિ (પ્ર૦ મોહનલાલજી ગ્ર૦ સુરત), સં. ૧૬૯૪માં જાલોરમાં વૃત્તરત્નાકર પર વૃત્તિ (ચુનિજી ભં૦ કાશી), કાલિદાસના રઘુવંશ પર વૃત્તિ, સંવાદસુંદર, અને સં. ૧૬૯૪ (૫) માં કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ, 'દુરિયરયસમીર' નામના જિનવલ્લભના મહાવીરચરિય સ્તોત્ર પર વૃત્તિ (બુહ ૬ નં. ૬૧૫)ની રચના કરી (જે પ્ર૦ પૃ. ૬૦-૬૧) ઉપરાંત સં. ૧૬૯૮ માં લગભગ રચેલી ત્રણ ટીકા નામે જીવવિચાર, નવતત્ત્વ અને દંડક પરની અમદાવાદમાં હાજા-પટેલની પોળમાં રહીને રચી હતી (ભક્તિવિજય ભં૦ ભાવ૦).

૮૬૫ ખરતર ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ—જયસોમના શિષ્ય ગુણ-વિનય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૪૧ માં હનુમાન્ કવિકૃત ખંડપ્રશસ્તિ કાવ્ય પર સુબોધિકા નામની વૃત્તિ (વે નં. ૧૧૮૨, રીપોર્ટ ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૩૮૨), સં. ૧૬૪૬ માં રઘુવંશ પર ટીકા (રી૦ ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૪૪૮) અને તેજ વર્ષમાં [515]ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ કૃત દમયન્તી કથા (નલચમ્પૂ) પર તે પરની [516]ચંડપાલે કરેલી વૃત્તિ (ચુનીજી

---

૫૧૪ સમયસુંદરે શિષ્ય મેઘવિજય માટે પોતાના સં. ૧૬૭૨ માં રચેલ વિશેષ શતકની પ્રત સં. ૧૬૮૭ માં સ્વહસ્તે લખી હતી તેમાં તે વર્ષે પડેલા ભયંકર દુષ્કાળનું વર્ણન પોતે આપેલ છે કે—

मुनि वसुषोडश वर्षे गुर्जरदेशे च महति दुष्काले ।
मृतकैरस्थिग्रामे जाते श्री पत्तने नगरे ॥
भिक्षुभयात्कपाटे जटिते व्यवहारिभि र्भृशं बहुभि ।
पुरुषमाने मुक्ते सीदति सति साधुवर्गेऽपि ॥
जाते च पंचरजतैः धान्य मणे सकलवस्तुनि महर्घ्ये ।
परदेशगते लोके मुक्त्वा पितृमातृबन्धुजनान् ॥
हाहाकारे जाते मारिकृतानेकलोकसंहारे ।
येनाप्यदृष्टपूर्वं निशि कोलिकलुटिते नगरे ॥

૫૧૫ ત્રિવિક્રમ ઈ. સ. ૯૧૫ માં વિદ્યમાન.

૫૧૬ ચંડપાલ તે પોરવાડ વાણિક યશોરાજનો પુત્ર તથા જૂણિગનો શિષ્ય હતો —

કથા (ગુ ન ૪૯૩), સાધારણ જિનસ્તવન પર અવચૂરિ (વિવેક ઉ૨૦), રત્નાકર પચવિંશતિકા પર ટીકા (કા વડો), સ ૧૬૫૬મા સુરપ્રિય મુનિ કથા (મો૦ ભ સુરત), સ ૧૬૫૭ મા રૌહિણેય કથાનકની રચના કરી આ છેલ્લા કથાનકમા પોતાના વિદ્યાગુરુ તરીકે ઉકત શાંતિચદ્રવાચક જણાવ્યા છે (પી ૧,૩૧૯)

૮૭૨ સ ૧૬૫૪ મા ખ૦ જયસાગર ઉ૦ (પારા ૬૯૫)–રત્નચદ્ર–ભક્તિલાભ[૫૧૭]–ચારિત્રસાર–ભાનુમેરુ શિ૦ જ્ઞાનવિમલે મહેશ્વરકૃત શબ્દપ્રભેદ નામના વ્યાકરણના ગ્રથ પર વૃત્તિ વીકાનેરમા રાજસિંહ રાજ્યે રચી (પી ૨,૧૨૪) તેમા પાણિની, કાત્યાયન, કલાપ, ઇંદ્ર, હેમ, બોપદેવ, શાકટાયન આદિ વૈયાકરણોના ઉલ્લેખ છે આજ વર્ષમા આ જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય વલ્લભ ઉપાધ્યાયે જિનેશ્વરસૂરિ (યા જિનદેવ ?) કૃત શિલોછ નામકોશ પર ટીકા કરી અને વળી સ ૧૬૬૧ મા જોધપુરમા સૂરસિંહના રાજ્યમા હેમાચાર્યકૃત લિંગાનુશાસનપરની દુર્ગપ્રબોધ નામની વૃત્તિ (કા છાણી, વેબર ન ૧૬૯૨) અને સ ૧૬૬૭ મા અભિધાનનામમાલા પર સારોદ્ધાર નામની વૃત્તિ રચી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવી વાત એ છે કે પોતે ખરતરગચ્છના હોવા છતા અને તપાગચ્છ અને તે ગચ્છ વચ્ચેના ઝઘડા ચાલતા હોવા ,છતા તપાગચ્છના વિજયદેવસૂરિના ચરિતરૂપે ૧૯ સર્ગમા સ ૧૬૯૯ મા પૂરુ કરેલું વિજયદેવ માહાત્મ્ય ટુકી ટીકા સહિત રચ્યુ (બુહ્ ૩ ન ૧૫૬ પ્ર૦ જૈન સા. સ સમિતિ) તેમનું ટુકુ કાવ્ય નામે અરનાથ સ્તુતિ સવૃત્તિ ખ૦ જિન માણિક્યસૂરિ રાજ્યે રચેલી ઉપલબ્ધ છે (બુહ્ ૪, ન. ૨૨૬)

---

૫૧૭ પ્રાય આ ભક્તિલાભના શિ૦ ચારુચદ્રે ઉત્તમકુમારચરિત્ર કથા સ ... મા રચી (જૈ ન ૧૬૦૨)

રચી તેમાં અકબરબાદશાહના શૌર્ય ઔદાર્ય ચાતુર્ય આદિ ગુણોનું સંક્ષેપમાં પરંતુ માર્મિકતાથી વર્ણન કર્યું છે શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત તેમણે કવિમતકલ્પદ્રુમ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત હીરવિજયસૂરિ ગચ્છે રચ્યો (કા વડો.) તેમણે સં. ૧૬૫૦ માં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પર પ્રમેયરત્નમંજૂષા નામની વૃત્તિ (વિમર ન ૧૮૪૭) અને સં ૧૬૫૧ માં અજિતશાંતિનું સ્તવ (પી ૧,૭૭) રચ્યું સં ૧૬૫૦ માં ત વિજયસેનસૂરિ-ઉવરાજ-આનંદકુશલ શિ ગજકુશલે ખીમ યા ખેમરાજ નામના મંત્રી સંબંધી ખીમસૌભાગ્યાભ્યુદય નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ રચ્યો (વિવેક ઉદે) તેજ વર્ષમાં સૂક્તિદ્વાત્રિંશિકા પર વિવરણ જનમાનિપુર (જાલોર) માં 'ગજની યવનાધીશ' ના રાજ્યમાં રચાયું (પી ૫, ૧૬૯) સં ૧૬૫૧ માં વિજયસેનસૂરિ-ધર્મસિંહ-જયવિમલ શિ પ્રીતિ- વિમલે ૪૭૯ શ્લોકમાં ચંપકશ્રેષ્ઠી કથા રચી (કા છાણી)

૮૬૯ સં ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિનો ઉનામાં સ્વર્ગવાસ થયો સં ૧૬૫૨માં અકબર રાજ્યે ત વિજયદાનસૂરિ-રાજવિજયસૂરિ શિ દેવવિજયે મરુસ્થલિના શ્રીમાનપુર નગરમાં હેમાચાર્યના ત્રિષષ્ઠિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રનો આધાર લઈ સં ગદ્યમાં રામચરિત્ર (પદ્મચરિત્ર) એટલે જૈનરામાયણ રચ્યું કે જે પદ્મસાગરે શોધ્યું (કીં ૩, ન ૧૬૯, ભા ૩,૨૨૯, અને સં ૧૬૬૦ માં સં ગદ્યમાંજ પાંડવચરિત્ર રચ્યું સં ૧૬૫૨ માં ત વિજયસેનસૂરિ શિષ્ય વિનયકુશલે મંડલપ્રકરણ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત રચ્યું ને તે મુનિનામમાં લાભવિજય ગણિએ શોધ્યું (આ ક પાલીતાણા) અને સં ૧૬૭૫ માં તે વિનયકુશલે વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી વિચારસપ્તતિકા વૃત્તિ રચી (ખેડા ભ) સં ૧૬૫૨ માં ખ જિનચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી અમદાવાદના પ્રાગ્વાટ સંઘપતિ સોમજીએ જ્ઞાનભંડાર માટે સિદ્ધાંતની પ્રત લખાવી તે પૈકી રાજપ્રશ્નીય ટીકાની પ્રત ગુ ન ૧૬૨૭ મળે છે

૮૭૦ સં ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિ નિ વિજયસેનસૂરિ શિ. કનકકુશલે કે જેણે સં ૧૬૪૧ માં જિનસ્તુતિ રચી હતી તેણે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર ટીકા (વિમર ૨,૯૩૮, વે ન ૧૮૦૦) અને સં ૧૬૫૩ માં આદટીમાં 'વિશાલલોચન' સ્તોત્ર પર સુખવૃત્તિ (સાગર ભ પાટણ), સં ૧૬૫૫ માં મેડતામાં સૌભાગ્યપંચમી

૮૭૩ સં ૧૬૫૭ મા ત કુશલવર્ધન શિ૦ નગર્ષિ ગણિએ સ્થાનાગ દીપિકા (ગો૦ ઉદેપુર), તથા આ૦ મા કલ્પાન્તર્વાચ્ય રચ્યુ (કર્તાની સ્વહસ્તલિખિત પ્રત સાગર ભ પાટણમા છે) સ ૧૬૫૮ મા ત કલ્યાણવિજય અને મુનિવિજય શિ દેવવિજય ગણિએ જિન સહસ્રનામ વિજયાનદસૂરિના રાજ્યમા રચ્યુ અને તેના પર સુબોધિકા નામની વૃત્તિ સ ૧૬૯૮ મા પોતે રચી કે જે લાભવિજય ગણિએ શોધી હતી અને પછી કીર્ત્તિવિજય શિ૦ વિનયવિજયે સ ૧૬૯૯ મા શોધી (કા છાણી)

૮૭૪ સ ૧૬૬૦ મા ઉક્ત પુણ્યસાગરના પદ્મરાજના શિ૦ જ્ઞાનતિલકે દિવાલીને દિને ગૌતમકુલક પર વૃત્તિ (જેસ પ્ર. ૧૯; ગુ ન ૪૮-૩૫) અને ત૦ વિજયદાનસૂરિ-જગ-મલ્લ (જગમાલ) શિ૦ બુદ્ધિવિજયે ચિત્રસેન-પદ્માવતી કથા (વિવેક ઉદે) રચી સ ૧૬૬૨ મા ખ જિનકુશલસૂરિની શાખામા મોદરાજ-ભાવમદિર-નદિજય (કે જે ૬૦ વર્ષ જીવ્યા), સાધુવર્ધન-મહિમમેરૂ-નેજ સાર-હર્ષચદ્રના શિષ્ય હસપ્રમોદે સારગસાર વૃત્તિ [જે ૫૩], ત૦ આનદવિમલસૂરિ-વિજયવિમલ ગણિ-શિષ્ય આનદવિજયે હર્ષકુલે રચેલા ત્રિભગીસૂત્ર પર ટીકા કરી (ન ૧૧૬૫ સન ૧૮૮૭-૯૧ ભા ઈ) તથા ત૦ આનદવિજય શિ મેરૂવિજયે વિજયસેનસૂરિ રાજ્યે વીરજિનસ્તુતિ સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ સહિત (કેશરવિજય ભ વઢવાણ) રચી

૮૭૫ સ ૧૬૬૧ મા ત હીરવિજયસૂરિ શિ૦ શુભવિજયે હૈમીનામમાલા બીજક (વિવેક ઉદે), સ ૧૬૬૩ મા તર્કભાષા વાર્તિક કે જે પદ્મસાગરે શોધ્યું (કા વડો) અને સં ૧૬૬૫ મા રાજનગરમા વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિમકરંદ (જે. ૫૭, પી ૬,૨૬, ખેડા ભ) કે જે કલ્યાણવિજય ઉ શિષ્ય ધર્મ-વિજયે તથા મેરૂવિજય શિ૦ લાવણ્યવિજયે સશોધેલ, સ ૧૬૬૭ મા સ્યાદ્વાદ ભાષા (કા વડો પ્ર૦ દે લા ન ૩) અને તે

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય. (અનુસંધાન)

प्रीणाति या प्राह्लादनचकोरी, बिंभावनी कामसदर्गाव ।
तमरितरस्कारकरी गुरीं तां, भर्क्तेनते गोचरयामि वाचम् ॥
कवित्वनिष्क कषितु यचीना येषा मनीषा कषपट्टिरेव ।
सन्त प्रसन्ना मयि सन्तु शुद्धाशया प्रवाहा इव जाह्नवीया ॥

–જેમ રાત્રીના પતિ ચંદ્રની સંપૂર્ણ મંડલી (પૂર્ણબિંબ) તમસ્નો વિનાશ કરી પ્રાજ્ઞ એટલે વિદગ્ધ જનોની દૃષ્ટિને આનંદ આપે છે તેમ તમસ એટલે અજ્ઞાનનો ક્ષય કરનારી વાગ્દેવી પ્રાજ્ઞ એટલે વિદ્વાનોની દૃષ્ટિને આનંદ આપે છે (એટલે) તે સરસ્વતી દેવીને ભક્તિવશ થઇ હું પ્રણમું છું જે સંતોની ઇચ્છા સોનાને કસોટીથી કસવામાં આવે તેમ કવિઓના કવિત્વરૂપ (કર્તાઓની કૃતિ રૂપ) સોનાને કસવાની ઇચ્છા હોય તેઓ શુદ્ધ ચિત્તવાળા રહી ગંગાના પ્રવાહની પેઠે મારા પર (સર્વ કવિઓ-ગ્રંથકારો પર) પ્રસન્ન રહો-હીરસૌભાગ્ય ૧, ૨ અને ૪

૮૭૨ સં ૧૬૫૫ માં ઉક્ત ચંદ્રકીર્તિ શિ૦ હર્ષકીર્તિસૂરિએ બૃહચ્છાન્તિ સ્તોત્ર પર ટીકા (ચુનીજી ભં કાની, કા વડો), દેવસુંદર ઉ૦ ના કહેવાથી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર ટીકા (લ પ્રત સં ૧૬૩૫ શુદ ૫, ન, ૪૨, વે ન ૧૮૦૧, હાથ૦ ૧૮૯૧-૯૫), સિંદૂર પ્રકરણ પર ટીકા (ગુ ન ૪૯-૨૩) સારસ્વત દીપિકા (એડા ભં), સેટ્ અનિટ્ કારિકા વિવરણ સં ૧૬૬૯ માં (રામ ઋતુરસભૂ) (ગુ ન ૫૯-૮) ધાતુપાઠ તરંગિણી-ધાતુપાઠ વિવરણ, શારદીય નામમાલા, (વેબર ન ૧૭૦૩) શ્રુતબોધ પર વૃત્તિ, યોગ ચિંતામણિ (વૈદ્ય ગ્રંથ ગુ ન ૩૭-૧, ૬૦-૧૧), વૈદ્યકસારોદ્ધાર (વૈદ્યક ગ્રંથ) વગેરેની રચના કરી. સં ૧૬૫૭માં ત રાજસાગર શિ૦ રવિસાગરે ઉનામાં મૌન એકાદશી માહાત્મ્ય (ગુ ૧. ૪૮-૨૨) રચ્યું

૮૦૮)–તેમણે રત્નપાલકથાનક (લ સ ૧૬૬૨ વિવેક ઉદે,) સં ૧૬૭૧મા વિવેકવિલાસ પર ટીકા[૫૧૯] વિજયસેનસૂરિરાજ્યે (ભ ક્તિ વિજય ભ ભાવ, લ સં. ૧૬૭૮ કા વડો નં ૫૫) રચ્યા તેમના બીજા ગ્રથો–બાણકૃત કાદમ્બરી પૂર્વ ભાગ પર પ્રસિદ્ધ ટીકા (મુ), સારસ્વત વ્યાકરણ વૃત્તિ, શિરોહીમા અક્ષત (અખયરાજ) રાજ્યે વસતરાજ શકુન પર ટીકા કે જે તેમના શિ સિધ્ધિચદ્રે સશોધી, (મુ), સૂર્ય સહસ્રનામ કે જે તેમણે અકબર બાદશાહને શીખવ્યુ હતુ, આદિ છે

૮૭૮ ઉક્ત ભાનુચદ્રના શિષ્ય સિદ્ધિચદ્ર[૫૨૦] પણ જબરા વિદ્વાન્ હતા ૧૦૦ થી ૧૦૮ અવધાન કરતા યાવની (ફારસી) ભાષામા પણ કુશલ હતા અકબરે તેમને 'ખુશફહમ' નામનુ બિરૂદ આપ્યુ હતુ (તે સબધમા જુઓ અગાઉ પારા ૮૦૮) તે બાદ શાહને અધ્યયન કરાવતા, ગુરૂના ગ્રથકાર્યના સશોધનાદિમા સહાય આપવા ઉપરાત કાદબરીના ઉત્તર ભાગની ટીકા (પ્ર નિ સા, વે

૫૧૯ આ વિવેકવિલાસ ટીકાની ત કલ્યાણવિજય શિ લાભવિજયે વિજયપ્રભસૂરિ રાજ્યે સિદ્ધિચદ્ર વાચકની સમતિ લઇ સ ૧૬૭૮મા લખેલી હસ્તપ્રત ના વડો ભડારમા છે

૫૨૦ तच्छिष्य सुस्तेकभूमेनिमताग्रेसर केसरी
शाहिम्नात विनोदनैकरसिक श्री सिद्धिचद्राभिध ।
पूर्वं श्रीविमलाद्रिचैत्यरचना दूरीकृतां शाहिना
विज्ञप्यैव मुहुर्मुहुस्तमपिव योऽकारयत्स पुन ॥
यात्रन्या किल भाषया प्रमुदितान् मयाशेषांश्च तान्
विनाय प्रतिभागुणैरधिक योऽध्यापय शाहिराट् ।
दृप्यत्तार विधानवैभरकला चेतश्चमत्कारिणी
वस्तु दर्शयति सर्वविदिता गोत्र गरीय हि स ॥
—वसतराज शकुन टीका-मगलाचरण

તે પર વૃત્તિ, અને સં. ૧૬૭૧માં કલ્પસૂત્રપર ટીકા કે જે કીર્તિવિમલે શોધી, આદિ ગ્રંથો રચ્યા. વિશેષમાં તેમણે વિજયસેનસૂરિના રાજ્યમાં તે સૂરિને પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરોના સંગ્રહ રૂપે ૪ ભાગમાં સેનપ્રશ્ન સંકલિત કરેલ છે તેમાં પોતાના ઉક્ત સર્વ ગ્રંથોનો કલ્પસૂત્ર ટીકા સિવાયનો ઉલ્લેખ કરેલ છે, તેથી તે (સં. ૧૬૫૭ ને ૧૬૭૧ ની વચમાં સંકલિત કર્યો છે) અને પ્રશ્નોત્તર સંગ્રહ (રત્નાકર) રચેલ છે. જૈ. સ. પ્ર. ૬૩.

૮૭૬ સં. ૧૬૬૬માં ઉપર્યુક્ત દેવવિજયે (પારા ૮૬૯) દેવેન્દ્રકૃત દાનાદિ ચાર કુલક પર વૃત્તિ નામે ધર્મરત્નમંજૂષા રચી કે જે તેના શિષ્ય જયવિજયે અને કલ્યાણવિજયના શિષ્યો નામે ગુણવિજય અને ધર્મવિજયે સંશોધી (બુદ્ ૩, ૧૦૮, બુદ્ ૪, ૧૫૫) સં. ૧૬૬૮માં ગુણવિજયે નેમિનાથ ચરિત્ર, સં. ૧૬૭૦માં ઉક્ત દેવવિજયે સપ્તતિશતસ્થાનક વૃત્તિ કે જેમાં સ્વશિષ્ય જયવિજયે સહાય કરી અને તે જયવિજયે સં. ૧૬૭૧માં (ઈંદુ રસા-ીંદુ) શોભનસ્તુતિ પર વૃત્તિ રચી કે જેમાં જયવિજયે પોતાના વિદ્યાગુરુ કલ્યાણવિજય અને દેવવિજય ગણાવ્યા છે (ભા. ૩, નં. ૨૮૪, કાં. છાણી, હા. ભં., ત્રિ. પ્રશસ્તિ સંગ્રહ, જૈ. પ્ર. ૬૭)

૮૭૭ આ સમયમાં તે વિજયદાનસૂરિ-સકલચંદ્ર-સૂરચંદ્ર શિષ્ય ભાનુચંદ્ર નામના મહાવિદ્વાન્ 'મહોપાધ્યાય' થયા[૫૧૮] (જુઓ પારા

---

५१८ जाग्रज्ज्योतिरकब्बरक्षितिपतेरभ्यर्णमातस्थिवान्

सिद्धाद्रेः करमोचनादिसुकृतं गोऽमारयत्साहिना ।

जीवानामभयप्रधानमधिकं सर्वत्र देशे स्फुटं

श्रीमद् वाचकपुंगवः स जयताच्छ्री भानुचन्द्राभिधः ॥

अस्ति श्रीमदुदारवाचकसमालङ्कारहारोपमः

प्रख्यातो भुवि हेमसूरिसदृशः श्रीभानुचन्द्रो गुरुः ।

श्रीशत्रुञ्जयतीर्थशुल्कनिवहं प्रख्यापनोद्यद्यशाः

शाहि श्रीमदकब्बरार्पित महोपाध्याय इत्यत्पदः ॥

—વસંતરાજ શા. ટીકા-મંગલાચરણ

ઉલ્લેખ છે આ સર્વનો ઉલ્લેખ સમ્યકત્વસપ્તતિકા પર પોતે ગૂ૦ બાલાવબોધ સ. ૧૬૭૬ મા રચ્યો તેમા કરેલ છે, વળી સં ૧૬૭૯મા ધર્મસાગરના મતના ખંડન રૂપે કુમતાહિવિષ જાંગુલિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો.

૮૮૧ સં ૧૬૭૦ ને ૧૬૭૪ ની વચ્ચે ખ૦ ઉક્ત સાધુકીર્ત્તિ કે જેમણે યવનપતિ અકબરની સભામા તેની પાસેથી વાદીંદ્રનુ બિરુદ મેળવી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેમના દીક્ષિત અને શીક્ષિત શિષ્ય સાધુસુંદરે ખ૦ જિનહંસસૂરિ રાજ્યે કવિઓના વચનો રૂપ-પ્રાકૃત શબ્દોના સંસ્કૃત શબ્દોના સંગ્રહ રૂપ ઉક્તિરત્નાકર નામનો ગ્રંથ (પી ૩, નં ૫૭૮, પી ૪ પૃ ૧૪, વે૦ નં. ૧૦૩), અને સ ૧૬૮૦ મા ધાતુપાઠ પર ધાતુરત્નાકર તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા નામે ક્રિયાકલ્પલતા સહિતની (પા ૫, ૧૫૬-૧૬૦) રચના કરી (જુઓ મારો ગ્રંથ જૈન ગૂ૦ કવિઓ ભાગ ૧ પૃ ૨૧૯)

૮૮૨ સં ૧૬૭૧ મા સુખશોધન (?) ગચ્છના જિનદાસ શિ૦ તેજપાલે દીપાલિકાકલ્પ પર અવચૂરિ લખી (કા છાણી) સ ૧૬૭૪ મા ત વિજયદેવસૂરિરાજ્યે વિજયસેનસૂરિ શિ૦ સંઘવિજય ગણિએ કલ્પસૂત્ર પર દીપિકા રચી ને તે કલ્યાણવિજયગણિ શિ૦ ધનવિજયગણિએ સ ૧૬૮૧મા શોધી ને તેનો પ્રથમાદર્શ દેવવિજય ગણિએ લખ્યો (લીં) સં ૧૬૭૫ (બાણાશ્વપડિંદુ)મા ખ૦ મતિભદ્ર શિ૦ ચારિત્રસિંહે જિનમાણિક્યસૂરિરાજ્યે કાતંત્રવિભ્રમ પર અવચૂર્ણિ રચી (બુહ ૩, નં ૩૬) અને તે વર્ષમા (શરષ્યંગનિશાવર્ષે) ત ભાનુચંદ્ર-ઉદયચંદ્ર શિ રૂપચંદ્રે સ્વબોધ અર્થે ૫૦૬ શ્લોક પ્રમાણ વિચારષટ્‌ત્રિંશિકા વૃત્તિ એટલે ગજસાર કૃત દંડક પર વૃત્તિ રચી (કા વડો, પ્ર યશો પાઠશાળા મહેસાણા) સ ૧૬૭૨ અને ૧૬૮૫ની વચમા વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમા દેવવિમલગણિએ હીરસૌભાગ્ય નામનું મહાકાવ્ય તેની સ્વોપજ્ઞ ટીકા નામે સુખાવબોધાવૃત્તિ સહિત રચીને પૂર્ણ કર્યું (આનો આધાર

નં ૧૨૫૫), ભક્તામરસ્તોત્ર પર વૃત્તિ (પ્ર જી મા), ધાતુમંજરી, વાસવદત્તા પર વૃત્તિ, અનેકાર્થ નામમાલા-સંગ્રહ પર વૃત્તિ (ડા છાણી), શોભનસ્તુતિ પર ટીકા શ્લો ૨૨૦૦ (વીરબાઈ પાઠ૦ પાલી), બૃહદ્ પ્રસ્તાવોક્તિ રત્નાકર, ભાનુચંદ્ર ચરિત્ર (સ્વગુરુનું ચરિત્ર-બીકાનેર લ) આદિ રચેલ છે

૮૭૯ ત વિજયસેનસૂરિ ગચ્છે (સં ૧૬૫૨-૧૬૭૧) બુદ્ધિસાગર શિ માનસાગરે શતાર્થ પર વૃત્તિ રચી (કા૦ વડો, લી) વિજયસેનસૂરિ શિ નયવિજય ગણિએ પુદ્ગલભંગ વિવૃત્તિ પ્રકરણ રચ્યુ (બુદ્ ૨, નં ૨૧૫) ઉક્ત ખ સમયસુન્દરના શિષ્ય હર્ષનંદન ગણિએ જેસલમેરમાં ભીમરાજ અને કલ્યાણમલ્લના રાજ્યમાં આચારદિનકર પુસ્તક પર સં ૧૬૬૯ માં પ્રશસ્તિ રચી (વિવેક ઉદે) અને સં ૧૬૭૩મા અણહિલવાડ પાટણમાં મધ્યાન્હ વ્યાખ્યાન રચ્યુ (ડા છાણી) તેમણે તથા સુમતિકલ્લોલે બન્ને થઈ અભયદેવસૂરિની સ્થાનાંગસૂત્રની ગ થામય વૃત્તિ પર-સ્થાનાંગ વૃત્તિ ગાથા વિવરણ રચ્યુ સં ૧૭૦૫ મા (ડા છાણી) હર્ષનંદને ગદ્યમાં આદિનાથ વ્યાખ્યાન રચેલું તેની પ્રત સં ૧૬૮૩ ની ઉપલબ્ધ છે (ભા ૪, નં ૧૨૬૦) તથા ઋષિમંડલસ્તવ પર વૃત્તિ રચી હતી (ભા ઈ)

૮૮૦ પ્રસિદ્ધ શાન્તિચંદ્ર (કૃપારસકોશના કર્તા)ના શિષ્ય રત્નચંદ્રે સં ૧૬૭૧ મા પ્રદ્યુમ્ન ચરિત મહાકાવ્ય રચ્યુ (પી ૫, ૧૬૩) અને સં ૧૬૭૬ પહેલાં અનેક પર વૃત્તિઓ રચી જેવી કે — ભક્તામર-કલ્યાણમંદિર-શ્રીમતધર્મસ્તવ દેવા પ્રભોસ્તવ લઘુઅજીતસ્તવ એ સ્તોત્રો પર, તેમજ સ્વગુરુરચિત કૃપારસકોષ પર, સં ૧૬૭૪ મા સુરતમાં મુનિસુંદર કૃત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર કલ્પલતા નામની ટીકા (કી ૨, નં ૮૬૧ ભા ૬ નં ૧૦૭૩, દેશર૦ વઙ૦, પ્ર૦ મ૦ ભ૦), નૈષધકાવ્ય પર ટીકા અને રઘુવંશ મહાકાવ્ય પર ટીકા (રી ૧૮૮૭-૯૧ નં ૪૪) કે જેમાં પોતાની નૈષધકાવ્યટીકાનો

૮૮૪ સં ૧૬૮૧મા ખ૦ રત્નસાર-હેમનંદન અને રત્નહર્ષ શિ૦ સહજકીર્ત્તિ ગણિએ સારસ્વત વ્યાકરણ પર ટીકા રચી અને તેમા ખ લક્ષ્મીકીર્ત્તિ ગણિએ સહાય આપી (પી ૧, ન ૩૫૪, ગુ, રી ૧૮૮૭-૯૧ ન ૫૫૬), તથા ઉક્ત સાધુકીર્ત્તિના શિ સાધુસુંદરે સ ૧૬૮૩ મા જેસલમેર દુર્ગસ્થ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ (વિવેક ઉદે,) રચી વળી સહજ કીર્ત્તિએ સપ્તદ્વીપિ-શબ્દાર્ણવ વ્યાકરણ-ઋજુપ્રાજ્ઞ વ્યાકરણ પ્રક્રિયા રચેલ છે (વિવેક ઉદે, કા વડો), વળી ખ૦ જિનરાજસૂરિ રાજ્યે ને જિનસાગર સૂરિના યૌવરાજ્યે સં ૧૬૮૫મા કલ્પમંજરી રચી તેમા ખ. કનકતિલક-નક્ષ્મીવિનય શિ રત્નસારગણિએ ઘણી સહાય આપી આ સહજકીર્ત્તિના ગુરુભાઇ શ્રીસાર આમા સહકર્તા હતા, કે જેમણે ગૂજરાતીમા કૃતિઓ કરી છે (ભા ૨, નં ૪૨૧, પી ૨, ન ૨૮૮), સ ૧૬૮૬મા મહાવીરસ્તુતિ વૃત્તિ, તથા બીજી કૃતિઓ -અનેકશાસ્ત્ર સારસમુચ્ચ, એકાદિશતપર્યંત શબ્દસાધનિકા, ૭ કાંડમા નામકોશ (જે ૬૮) ઇત્યાદિ છે (જેસ પ્ર. ૬૪)

૮૮૫ સં ૧૬૮૧મા ઉક્ત સાધુસુંદર શિ ઉદયકીર્ત્તિએ વિમ લકીર્ત્તિકૃત પદ વ્યવસ્થા પર ટીકા રચી (પી ૫, નં. ૧૨૨) સં ૧૬૮૪ ત ધર્મસાગર શિ શ્રુતસાગરે ચતુર્દશી પાક્ષિક વિચાર રચ્યો (કા વડો) પદ્મસાગર શિ૦ રાજસુંદરે વટપદ્ર (વડોદરા)ના દાદા પાર્શ્વપર ૪૫ શ્લોકમા એવા સ્તવનની રચના કરી કે જેના દરેક શ્લોકનું ચોથુ ચરણ ભક્તામરસ્તોત્રના દરેક શ્લોકનુ પ્રથમચરણ તરીકે આવે (વે ન ૧૮૦૬)

૮૮૬ સ ૧૬૮૬મા આ મણિકચદ્ર-વિનયચદ્ર-રવિચદ્ર શિ દેવસાગર ગણિએ કલ્યાણસાગરસૂરિ રાજ્યે હૈમીનામમાલા-અભિધાન ચિંતામણીની વ્યાખ્યારૂપે હાલ્લાર દેશમા નવાનગરમા લાખાના રાજ્યે વ્યુત્પત્તિરત્નાકર નામની કૃતિ રચી (પી ૧, ૧૩૦, વેબર નં. ૧૭૦૦, જે ૬૧ કા વડો) સં ૧૬૮૮મા ગુણવિજયે હૈમવિજયકૃત વિજય પ્રશસ્તિનો અપૂર્ણ ભાગ પૂરો કર્યો અને તે સર્વપર પોતાની વૃત્તિ

લઈ ઋષભદાસ કવિએ ગૂજરાતીમા સં. ૧૬૮૫ મા હીરવિજયસૂરિ રાસ રચ્યો છે) દેવવિમલે આ રચનાનો આરંભ તો હીરવિજયસૂરિના સમયમા જ કર્યો હતો (એમ ધર્મસાગર પટ્ટાવલિમાથી નિર્ણીત થાય છે). આ દેવવિમલગણિ શ્રીપતિ-જગાકવિ કે જેમણે ૭ વિકૃતિ (વિગય) નો ત્યાગ કર્યો હતો અને લોકાગચ્છથી વ્યાપ્ત થયેલ સૌરાષ્ટ્ર દેશને પ્રતિબોધ્યો હતો-તેમના શિષ્ય શ્રીહવિમલ કે જેમણે માડલિક ચદ્રભાણુ નામના કાયસ્થને પોતાનો ભક્ત શિષ્ય કર્યો હતો અને અજૈન સ્થાનસિહને જૈન બનાવ્યો હતો અને જેમણે જિનવૃષભસમવસરણુ પ્રકર અને ભવિક પ્રકર રચ્યા હતા તેમના શિષ્ય હતા આ આ આખુ કાવ્ય ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજયના શિષ્ય ધનવિજય વાચકે સશોધ્યુ હતુ ૫૨૧

૮૮૭ આ ઉદયરાજગણિ શિષ્ય હર્ષરત્નના શિ૦ સુમતિહર્ષ ગણિએ સ ૧૬૭૩ મા શ્રીપતિકૃત જાતકકર્મપદ્ધતિ નામના જ્યોતિષ ગ્રથ પર ટીકા, તે લગભગ બૃહત્ પર્વમાના, સ ૧૬૭૭ મા દક્ષિણમા વિષ્ણુદાસના રાજ્યમા હરિભટ્ટ (ક્વચિત હરિભદ્ર) કૃત તાજિકસાર પર ટીકા (વે ન ૩૦૭, ઈ ઑ ન. ૩૦૫૮-૫૯), અને ચાલુક્યવશના હેમાદ્રિના રાજ્યમા સ ૧૬૭૮ મા ભાસ્કર કૃત કર્ણકુતુહલ નામના જ્યોતિષ ગ્રથ પર ગણકકુમુદ કૌમુદી નામની ટીકા રચી સ. ૧૬૭૭ મા ત વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ શિ૦ જયવિજયે સ્વશિષ્ય વૃદ્ધિવિજયની પ્રાર્થનાથી વિજયાણુદસૂરિ રાજ્યે કલ્પસૂત્ર પર કલ્પદીપિકા નામની ટીકા રચી કે જે ભાવવિજયગણિએ શોધી (વે ન. ૧૪૪૨, કા વડો બુહ ૧) સ ૧૬૭૮ મા પાર્શ્વચદ્ર-સમરચદ્ર-રાજચદ્રસૂરિએ દશવૈકાલિકસૂત્ર પર વાર્તિક રચ્યુ (મુનિ જશવિજય સગ્રહ)

---

૫૨૧ આ કાવ્યનો ઉલ્લેખ આચાર્યશ્રી આનદશકરે પોતાના લેખ નામે 'ગુજરાતનુ સસ્કૃત સાહિત્ય' મા કર્યો છે જુઓ રાજકોટની ત્રીજી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નો અહેવાલ

૧૮૮૪-૮૭ ન ૩૭૫) સ ૧૬૬૪મા ત કીર્તિવિજયવાચક શિ જિનવિજયે વાકયપ્રકાશ સાવચૂરિ વાર્ત્તામા રચી (બુહ્ ૪, ન. ૨૮૦) સ ૧૬૯૬મા ત હીરવિજયસૂરિ-કીર્તિવિજય શિ વિનયવિજયે ઉપર્યુક્ત શ્રીવિજયની અભ્યર્થનાથી કલ્પસૂત્ર પર સુખોધિકા નામની ટીકા રચી કે જે ઉક્ત ભાવવિજયે શોધી (વે ન ૧૪૪૩-૪૪ પ્ર જૈન આ સભા અને આ૦ સમિતિ)

૮૯૦ સ ૧૬૯૭મા ત વિજયસિંહસૂરિ-ઉદયરુચિ શિ હિત રુચિએ ષડાવશ્યક સૂત્ર પર વ્યાખ્યા (વિવેક ઉદે), આ સમય લગભગ ઉક્ત રત્નચદ્રના શિષ્ય મણિકયચદ્રે કલ્યાણમદિર સ્તોત્ર પર દીપિકા (કા વડો), અને તેના શિષ્ય દાનચદ્રે ત વિજયસિંહસૂરિ રાજ્યે સ.૧૭૦૦ મા જ્ઞાનપચમી કથા (વરદત્ત ગુણમજરી કથા) રચી સ ૧૬૯૯મા કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ધનવિજયે રાજનગરના ઉષ્મા (ઉસમા) પુરમા ધર્મોપદેશ લેશ નામનુ આભાણશતક ૧૦૮ શ્લોકમા રચ્યુ. (પ્ર૦ આ૦ સમિતિ ન ૪૯) ૧૭૦૦ના વર્ષમા આ ઉદયસાગર શિ પદ્મસાગરે જીવાભિગમ સૂત્ર પર ટીકા રચી (મુનિ કર્પૂરવિજય ભ પાલીતાણા) આ શતકના અતમા ખ૦ જિનરાજસૂરિના શિષ્ય નયકુજર ઉપાધ્યાયે જાવડ અને તેના પુત્ર હીરના કહેવાથી પ્રવચનસાર રચ્યો (કા છાણી)

નામે વિજયદીપિકા રચી એ અગાઉ પાગ ૮૫૯ મા કહેવાઇ ગયુ છે, તે વૃત્તિ ચારિત્ર-વિજયગણિએ શોધી વળી તેમણે કલ્પકલ્પલતા ટીકા રચી (ભક્તિવિજય ભ ભાવ)

૮૮૭ ત વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ ઉ૦-મુનિવિમલના શિ૦ ભાવવિજયે સં ૧૬૮૯ (નિધિવસુરસશશી)મા રોહિણીપુરમા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી કે જેમા તેમના ગુરૂભાઇ વિજયહર્ષગણિએ સહાય આપી છે (વે ન ૧૪૧૪-૧૫ પ્ર. જૈન આ સભા) તેમા કથાઓ પદ્યબદ્ધ કરી પોતે મૂકી છે. તેમણે સં ૧૬૭૯મા ષટ્‌ત્રિંશજ્જલ્પ વિચાર તે સમયની સ્થિતિ દાખવતો રચ્યો હતો (વિવેક ઉદે, કા વડો) તેઓ વિદ્વાન્ સંશોધક હતા અને તે તરીકે સં ૧૬૭૭ની જયવિજયકૃત કલ્પસૂત્રદીપિકા અને વિનયવિજયકૃત સં ૧૬૯૬ની કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા અને સં ૧૭૦૮નો લોકપ્રકાશ સંશોધ્યા હતા તેમણે સં ૧૭૦૮મા વિદ્યાપુર-વીજાપુરમા ચંપકમાલા કથા રચી (પ્ર આ સભા, ભા ૬, ન ૧૩૦૪)

૮૮૮ સ. ૧૬૯૨મા (મારવાડના) પદ્માવતીપત્તનમા ગડોડ ગજસિંહ ગનયે આ કલ્યાણસાગરસૂરિ-ભોજદેવ શિ પ. ધનરાજે મહાદેવે શક ૧૨૨૮મા રચેલી મહાદેવી-સારણી નામની જ્યોતિષની કૃતિ પર મહાદેવી દીપિકા નામની ટીકા રચી

૮૮૯ સ ૧૬૯૩મા ખ શિવનિધાન ગણિ શિ મહિમસિંહ ગણિએ સ્વશિષ્ય હર્ષવિજયાદિ માટે મેઘદૂત પર ટીકા રચી (ભા ૪ ન ૨૮૦, પ્રત ભા ઈ ન ૨૮૦) ત રામવિજય ગણિ શિ શ્રીવિજય[૫૨૨] ગણિએ રઘુવંશ પર ટીકા (ગુ ન ૧૫-૩), કુમારસંભવપર ટીકા (પ્રાય આ સમયમા) રચી (પ્રત સ ૧૭૧૩ રી

૫૨૨ શ્રીવિજયગણિ માટે સ ૧૬૭૨મા દેવવિજય શિ જયવિજયે ઋષિમંડલ સૂત્રની પ્રત લખી હતી, અને તેણે વિનયવિજયને સ ૧૬૯૬મા કલ્પ સુબોધિકા રચવા અભ્યર્થના કરી હતી તે શ્રીવિજયનો સમય તે બને વર્ષની વચમા અચૂક સમજવાનો છે.

सोमविमलसूरिए स १६२५मा कल्पसूत्र पर अने ते उपरात दशवैकालिकसूत्र पर, पार्श्वचद्र शिष्य समरचद्रे सस्तार प्रकीर्णक-पयन्ना पर (प्रत लि० स १६४९ न ८८४ सन १८९२-९५ भा ई), ५ कुशलवर्धन शि० नगर्षि गणिए स. १६५३मा सग्रहिणी पर, त कनककुशले स १६५५ मा वरदत्तगुण मजरी कथा, सौभाग्यपचमी कथा अने ज्ञानपचमी कथा पर (ली पाटण), पार्श्वचद्रनी परपरामा श्रवण शि० मेघराजे स १६५९ आसपास समवायाग, रायपसेणी, औपपातिक, उत्तराध्ययन ए सूत्रो पर अने १६६१ मा नवतत्त्व प्रकरण पर (वीरमगाम लायब्रेरी) अने १६७० आसपास क्षेत्रसमासपर, ६० श्रीपाळऋषिए स. १६६४ मा करेला दशवैकालिक सूत्र पर (ली), ७० त० विद्यारत्नगणि शि० कनकसुदरगणिए पण सं. १६६६मा तेज सूत्र नामे दशवैकालिक पर, धमसागर उपाध्याय शिष्य श्रुतसागरे १६७० मा ऋषिमडन पर, प्रसिद्ध शान्तिचद्र गणिना शिष्य रत्नचद्रगणिए स. १६७६ ना पोश सुद १३ ने दिने सुरतमा रचेलो सम्यक्त्व रत्नप्रकाश नामनो सम्यक्त्व सप्तति पर (का वडो), ख० हर्षतिलक गणिशिष्य राजहसोपाध्याये ख० जिनराजसूरि राज्ये (स १६७४ ने १६९९ वच्चे) दशवैकालिक सूत्र पर (हा भ), स १६७८मा श्रीसारे गुणस्थान क्रमारोह पर (पाटण भ), ख० हर्षवल्लभ वाचके राजनगरमा स १६९२ मा उपासकदशा सूत्र पर (हा भ), कल्याणविजय उपाध्याय शिष्य धनविजये स १७०० मा सप्ततिका नामना कर्मग्रथ पर एम भाषाबोधो रच्या छे

८९२ स १६९५ मा लोकागच्छना पक्षमा शिवजी ऋषिने अम [illegible] मा तो [illegible] पद आपायु अने धर्मसिंहे नूतन [illegible] दरियापरी समुदाय-सघाडो ए नामथी [illegible] सूत्रना गूजराती गद्यमा टबा- [illegible] गद्यमा बीजा ग्रथो नामे सम

પ્રકરણ ૭ મું.

મધ્યકાલીન (૧૭મા શતક)નું ગૂર્જર સાહિત્ય.

વસ્તુ છંદ ગોડી રાગ—જયકરતાઉન ચીપતે
દેવ નિર્મિત દેવ નિર્મિત, નયને અતિ ઉત્તુંગ,
ધર્મધ્વજ જન મનહરણ, કનકદંડગત સદંસ લોચન,
રણઝણંત કિંકિણીનિકર, લઘુપતાકાયુત નયનભૂષણ,
જિમ જિન આગલ સુર વહે, તિમ નિજ ધન અનુસાર
નવમી પૂજ ધ્વજતણી, કહે પ્રભુ! ઘ અમ્હ તાર
—સાધુચંદ્રકૃત સત્તરભેદી પૂજા.

ઉં જિનવદનકમલિની દેવી, ઉં સરસતિ સુરનરપતિ સેવી,
ઉં કવિજનમાતા સુખદેવી, દિઈ મુઝ નિર્મલ પ્રતિભા દેવી
વસ્તુ —સકલચંદ્રકૃત સાધુવંદના

દેવિ સરસતિ દેવિ સરસતિ સુમતિદાતાર,
કાસમીર મુખમંડણી બ્રહ્મપુત્રિ કરિ વીણ સોહઇ,
મોહન તરવર મંજરી મુખ મયંક ત્રિભોવન મોહઇ,
પયપંકજ પ્રણમી કરી આણી મન આણંદ
સરસ ચરિત્ર શૃંગાર રસ પભણિસું પરમાણંદ
—કુશલલાભકૃત માધવાનલ કથા

નિર્મલ જલ ગંગાતણુઉ, રાજહંસિ જિણિ પિદ્ધ રે
તે ઉછઇ જલિ કિમ પીયઈ, મલ સેવાલ અશુદ્ધ રે
ધર્મપ્રસાદઈ દિનિ દિનઈ
—ગુણવિનયકૃત કર્મચંદ્રપ્રબંધ

૮૯૧ ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્ય—આ સત્તરમા શતકમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોના અનુવાદ એટલે બાલાવબોધ–ટબા થયા છે જેમકે—ત૦ કુશલભુવન ગણિએ સપ્તતિકા નામના કર્મગ્રંથ પર સં. ૧૬૦૧ માં (તેજ વર્ષમાં લખેલી પ્રત વે. નં. ૧૫૮૫),

૫૯૯ નો હવાલો વાચકને આપું છું તે તરફથી જે સવિસ્તર કહેવાનું છે તે હવે પછી પ્રકટ થનાર 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આપવાની ધારણા છે. અત્ર પ્રથમ માત્ર કવિઓના નામ તેમના કવિતાકાલના વર્ષો સહિત અત્યારસુધીની શોધ પ્રમાણે જણાવીએ,—

૮૯૬ સોમવિમલસૂરિ—કાવ્યકાલ સં. ૧૫૯૧ થી ૧૬૩૩ વિનયસમુદ્ર ૧૫૯૯–૧૬૦૫, સુમતિમુનિ તેમજ દર્શનકવિ ૧૬૦૧, હેમરત્નસૂરિ ૧૬૦૨–૧૬૪૩, ગુણવિમલ ૧૬૦૨, પુણ્યસાગર ૧૬૦૪, વિમલચારિત્ર ૧૬૦૫, મતિસાગર ૧૬૦૫–૧૬૧૬, સિદ્ધિસૂરિ ૧૬૦૬–૧૬૨૩, હીરકલશ ૧૬૦૭–૧૬૩૬, હેમરાજ તેમજ શુભચંદ્રાચાર્ય ૧૬૦૮, દેવીદાસ દ્વિજ ૧૬૧૧, પ્રીતિવિજયતેમજ ભાનુમંદિરશિષ્ય ૧૬૧૨, નયસુંદર ૧૬૧૨–૧૬૬૯, હર્ષરાજ ૧૬૧૩, જયવંતસૂરિ ૧૬૧૪–૧૬૪૩, કુશલલાભ ૧૬૧૬–૧૬૨૫, નન્નસૂરિ, લાવણ્યકીર્તિ તેમજ વિનયસાગર ૧૬૧૭, સાધુકીર્તિ ૧૬૧૮–૧૬૨૪, મતિદાસ તેમજ દેવધીર ૧૬૧૯, આણંદસોમ ૧૬૧૯–૧૬૨૨, રંગવિમલ ૧૬૨૧, ભીમ ભાવસાર ૧૬૨૧ પછીથી ભીમઋષિ ૧૬૨૨–૧૬૩૬, રત્નસુંદર ૧૬૨૨–૧૬૩૮, જ્ઞાનદાસ ૧૬૨૩, રત્નપ્રભ શિષ્ય ૧૬૨૪, સુમતિકીર્તિસૂરિ ૧૬૨૫–૧૬૨૭, હરજી ૧૬૨૫–૧૬૪૧, ભવાન ૧૬૨૬, કુંઅર ૧૬૨૯, મહેશ્વરસૂરિ શિષ્ય ૧૬૩૦, પુણ્યરત્નસૂરિ ૧૬૩૭–૧૬૪૦, હર્ષસાગર, વિવેકચંદ્ર, દેવેન્દ્ર, મંગલમાણિક્ય ૧૬૩૮, કનકસોમ ૧૬૩૮–૧૬૪૮, સારંગ ૧૬૩૯–૧૬૫૧, કમલહર્ષ ૧૬૪૦, પદ્મસુંદર ૧૬૪૦–૧૬૪૨, ધર્મરત્ન, વિજયશીલ ૧૬૪૧, વચ્છરાજ ૧૬૪૨–૧૬૪૮, કલ્યાણદેવ ૧૬૪૩, સકલચંદ ૧૬૪૩ આસપાસ, વિજયશેખર ૧૬૪૩–૧૬૯૪, વિનયશેખર ૧૬૪૩–૪૪, હેમશ્રી સાધ્વી, ઉદયસાગર ૧૬૪૪, માનઋષિ ૧૬૪૫, હેમાણંદ ૧૬૪૬–૧૬૫૪, રાજસાગર ૧૬૪૭, પુંજામુનિ ૧૬૪૮, પ્રીતિવિમલ ૧૬૪૯–૧૬૫૦, લબ્ધિકલ્લોલ,

વાપાગ સૂત્ર-વ્યવહાર સૂત્ર તથા સૂત્રસમાધિની ટુંઠીઓ, ભગવતી-પન્નવણા-ઠાણાંગ-રાયપસેણી-જીવાભિગમ-જંબૂદ્વીપપન્નતિચંદપન્નતિ-અને સૂર્યપન્નતિના યંત્રો, દ્રૌપદી તથા સામાયિકની ચર્ચા, સાધુસમાચારી, ચંદનપન્નતિની ટીપ લખ્યા (જુઓ ગ વાડીલાલની એ નોંધ)

૮૯૩ ઉપરના સિવાય કર્તાના નામ વગરના જૂદા જૂદા વર્ષમા લખાયેલા અનેક બાળાવબોધો ઉપલબ્ધ થાય છે

૮૯૪ સ્વતંત્ર ગદ્ય વિવરણ કે અખંડ ચર્ચારૂપે પણ રચાયેલી કૃતિઓ જોવામા આવે છે મતિસાગરે લઘુજાતક નામના જ્યોતિષ ગ્રંથનું વિવરણ ગૂજરાતી ગદ્યમા વચનિકા રૂપે સ ૧૬૦૫ આસપાસ કરેલું છે (મુનિ જશવિજય ભંડાર) કુશલમાણિક્યના શિષ્ય સહજરત્ને સિદ્ધાન શ્રુત હુંડિકા નામનો ગ્રંથ ગદ્યમા કરેલો છે તેમા ઢુંઢક મતનું ખંડન પ્રમાણો આપી કરેલુ છે (ખેડા અને લીં ભંડાર જશ ભંડાર) ધર્મસાગર ઉ૦ ના શિષ્ય લબ્ધિસાગરે ખરતરગચ્છ વાળા સાથે ચર્ચા કરવા માટેના પ્રશ્નોનો નિબંધ લખ્યો છે (પુરાતત્ત્વ પુ ૩ અંક ૪ લેખ નામે 'જૂની ગૂજરાતીમા એક ઐતિહાસિક ચર્ચા' પ્રસિદ્ધ ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રે ગૂજરાતી ગદ્યમા સંક્ષિપ્ત કાદમ્બરી કથાનક રચ્યુ છે-'નવનવ રસ સંયુક્ત કાદમ્બરીની કથા ઘણી કઠણ હોઈ તે માટે મંદબુદ્ધિને પ્રીછવાને અર્થ સંક્ષેપે લોકભાષામા આ પ્રબંધ કર્યો છે' (સ ૧૭૪૭ ની પ્રત પરથી પ્રકાશિત પુરાતત્ત્વ પુ૦ ૫ અંક ૪) આ પ્રબંધની 'ભાષા સરલ અને શુદ્ધ છે વાક્યરચના વ્યવસ્થિત અને પ્રવાહબદ્ધ છે તેથી આને અકબરના સમયની ગૂજરાતી ભાષાના એક સુંદર નમુના તરીકે ગણી શકાય' (શ્રી જિનવિજય)

૮૯૫ **ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્ય**—આ શતકમા જૈનોના હાથથી રચાયેલા ગૂજરાતી કાવ્યો એટલા પુષ્કળ છે કે તે સર્વનો નામનિર્દેશ પણ સ્થલસંકોચને લીધે અત્રે કરી શકાય તેમ નથી, તે માટે મારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-પ્રથમ ભાગ' પૃ. ૧૮૧ થી

ભાવવિજય ૧૬૯૬-૧૭૩૫, વિનેકચંદ્ર, મતિકીર્તિ, કનકસુંદર, કેશવ ૧૬૯૭, દેવગુપ્ત ૧૬૯૮, ત્રિકમ ૧૬૯૮-૧૭૦૬, અને તેજચંદ ૧૭૦૦ આ પેકી નયસુંદર માટે, કુશલલાભ, જયવિજય અને સમયસુંદર માટે, તથા ઋષભદાસ માટે વિસ્તારથી લખેલા મારા નિબંધો આનંદકાવ્યમહોદધિ મૌક્તિક ૬, ૭ અને ૮ મા અનુક્રમે જુઓ.

૮૯૭ ભક્તિમાર્ગનો ઉદય આ શતકમાં વિશેષ થયો વલ્લભી સંપ્રદાયનો પ્રવેશ ગૂજરાતમાં થઇ ચૂક્યો હતો ભક્તિની અસરથી એક વિશિષ્ટ સાહિત્ય આ શતકમાં જૈનોમાં ઉદ્‌ભવ્યું તે 'પૂજા'-સાહિત્ય છે ૫૦ સાધુકીર્તિએ સં ૧૬૧૮ મા અને તે અરસામાં ત સકલચંદ્રે સત્તરભેદી પૂજા રચી મંદિરમાં પ્રભુની પૂજા કરવાના ૧૭ પ્રકાર—ન્હવણ, ચંદનવિલેપન, ચક્ષુયુગલ, ગંધ-વાસ (સુવાસ), પુષ્પ, પુષ્પમાલ, કુસુમ અંગરચના (કુસુમઅંગી), ચૂર્ણ, ધ્વજ, આભૂષણ, કુસુમગૃહ, કુસુમમેઘ, અષ્ટમંગલિક, ધૂપદીપક, ગીત, નૃત્ય, અને વાદ્ય-એમ દરેકથી પૂજા કરવાના સ્તુતિ-ગીતો, ભક્તિપ્રેરક ઊર્મિગીતો ગાયા આની પહેલાં ૫ દરમા શતકમા પ્રતિમાને સ્નાન કરાવી થતી પૂજા-સ્નાત્રપૂજા શ્રાવકકવિ દેપાલે રચી છે કે જેમાં વચ્છભંડારી કૃત પાર્શ્વનાથ કળશ અને રત્નાકર સૂરિકૃત આદિનાથ જન્માભિષેક કળશ નામની કૃતિઓ મિશ્રિત થઇ છે, અને ૧૩ મા શતકમાં જૂની-અપભ્રંશ ભાષામાં જયમંગલસૂરિકૃત મહાવીર જન્માભિષેક થયા ૬ આમ જન્માભિષેક, સ્નાત્રપૂજા, અને પછી સત્તરભેદી પૂજા ઉત્તરોત્તર ભાષાસાહિત્યમાં આવ્યા પછી ૧૮ મા શતકમાં યશોવિજયકૃત નવપદપૂજા ને દેવચંદ્રકૃત સ્નાત્રપૂજા અને ૧૯ મા શતકમાં વીરવિજયે ૬૪ પ્રકારી, ૯૯ પ્રકારી વગેરે જાતજાતની પૂજાઓ રચી છે કે જે સંબંધમાં હવે પછી તે તે શતકમાં કહેવામાં આવશે

૮૯૮ લોકકથા સાહિત્ય-આ શતકમાં પૂર્વના શતકો કરતાં વિશેષ થયું ૬ મતિસાર સિદ્ધરાજના સમાનની પુત્રી કર્પૂરમંજરીનો રાસ સં ૧ ૧ મા, આ તેણે કંઈ વિનાય [illegible] સિદ્ધરાજ,

૧૬૪૯, કલ્યાણચંદ્ર ૧૬૪૯, દયાકુશલ ૧૬૪૯-૧૬૮૫, માલાવજી ૧૬૫૦ લગભગ, માનદેવ ૧૬૫૨ પહેલાં, ધર્મદાસ, નરેન્દ્રકીર્ત્તિ, ઉજ્વલશ્રાવક, પુંજાઋષિ, વિવેકહર્ષ, પરમાણંદ ૧૬૫૨, જયવિજય ૧૬૫૨-૧૬૬૧, નયવિજય, જયચંદ, વસ્તુપાલ બ્રહ્મ ૧૬૫૪, જ્ઞાનસાગર બીજા ૧૬૫૫-૧૬૬૪, ગુણવિનય ૧૬૫૫-૧૬૭૫, લલિતપ્રભ ૧૬૫૫, નર્મુદાચાર્ય ૧૬૫૬, ક્ષેમકુશલ, કુંવરજી ૧૬૫૭, સમયસુન્દર ૧૬૫૮-૧૭૦૦, મુનિશીલ ૧૬૫૮, પદ્મરાજ ૧૬૫૯-૧૬૬૭, પ્રેમવિજય ૧૬૫૯-૧૬૭૩, જયવિજય ૧૬૬૦, હેમવિજય ૧૬૬૧, મેઘરાજ ૧૬૬૧-૧૬૬૭, સહજકીર્તિ ૧૬૬૧-૧૬૮૪, સમયરાજ, હર્ષવલ્લભ ૧૬૬૨, કનકસુંદર ૧૬૬૨-૧૬૬૭, વિમલચારિત્ર, જીવરાજ ૧૬૬૩, હીરાશ્રાવક ૧૬૬૪, દયાશીલ ૧૬૬૪-૧૬૬૭, વિજયસાગર ૧૬૬૪-૧૬૬૯, દામોદર અપરનામ દયાસાગર ૧૬૬૫-૧૬૬૯, વિમલકીર્ત્તિ ૧૬૬૫, પુણ્યકીર્ત્તિ ૧૬૬૬-૮૧, સુંદર ૧૬૬૬, ઋષભદાસ ૧૬૬૬-૧૬૮૭, ભુવનકીર્ત્તિ ૧૬૬૭-૧૭૦૬, શાંતિકુશલ ૧૬૬૭-૧૬૭૦, સંઘવિજય ૧૬૬૯-૧૬૭૯, વિજયમેરૂ ૧૬૬૯-૧૬૮૯, માનસિંહ ૧૬૭૦-૭૫, ગંગદાસ ૧૬૭૧, સિદ્ધપ્રમોદ, કૃપાસાગર ૧૬૭૨, વિદ્યાકીર્ત્તિ ૧૬૭૨-૧૬૭૫, વિદ્યાસાગર ૧૬૭૩, વિવેકવિજય, રત્નસાર શિષ્ય ૧૬૭૫, જયસોમ ૧૬૭૬, ગુણસાગરસૂરિ, જશસોમ ૧૬૭૬, સુધનહર્ષ ૧૬૭૭, પુણ્યસાગર ૧૬૭૭-૧૬૮૯, આણંદવર્દ્ધન, કર્મસિંહ ૧૬૭૮, જિનરાજસૂરિ ૧૬૭૮-૧૬૯૯, અમરચંદ્ર ૧૬૭૮-૧૬૭૯, ગુણવિજય ૧૬૭૮-૧૬૮૩, લલિતકીર્ત્તિ, લાલચંદ ૧૬૭૯, રાજસિંહ ૧૬૭૯-૧૬૮૭, જિનોદયસૂરિ ૧૬૮૦, નારાયણ ૧૬૮૨-૧૬૮૪, કેશરાજ ૧૬૮૩, શ્રીસાર ૧૬૮૪-૧૬૮૯, કલ્યાણ ૧૬૮૫-૧૬૯૭, સ્થાનસાગર ૧૬૮૫, સુમતિહંસ, વાનો શ્રાવક ૧૬૮૬, રામચંદ ૧૬૮૭, લુણસાગર, ચંદ્રકીર્ત્તિ ૧૬૮૯, દર્શનવિજય ૧૬૮૯-૧૬૯૭, પ્રેમમુનિ ૧૬૯૧-૯૨, લબ્ધિવિજય, કમલવિજય, કનકકીર્ત્તિ, ધર્મસિંહ ૧૬૯૨, રામદાસ ૧૬૯૩, રાજરત્ન ૧૬૯૫, દેવચંદ ૧૬૯૫-૯૬

જિનહર્ષના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત શત્રુંજય મહાત્મ્ય રાસ સં ૧૭૫૫ પાના ૯૭૬

[શેઠ દેવચંદ લા. જૈન પુ. ફંડના સૌજન્યથી]

૮૮૯ પારા ૭૮૧ મા અને ઉપરના પારામા અનુક્રમે સોળમા શતકના લોક-સાહિત્યની કૃતિઓ જોઇ અઢારમા સદીની તે કરતા વધુ સખ્યામા છે તે હવે પછી જોઇશુ લોક-સાહિત્ય એ લોક-શિક્ષણનુ પરમ છતા સચોટ અગ છે તે દ્વારા ધર્મ અને નીતિનુ જ્ઞાન વાર્તાના રસ સાથે આપી શકાય છે તેથી સામાન્ય રીતે તેની અસર શિષ્ટ ગભીર સાહિત્યથી અનભિજ્ઞ એવી જનતાના હૃદય પર ન ભુસાય તેવી થાય છે આ હેતુએ પ્રાકૃત અને સસ્કૃતમા જૈન વિદ્વાનો—સસારીથી અલગ જીવન ગાળનાર છતા સસારીને ધર્મનીતિ પ્રત્યે વાળનાર તેઓપર સતત વ્યાખ્યાન પ્રવાહ ચલાવ્યે જનાર સાધુઓએ અનેક કથા-ગ્રથોની રચના કરી જૈનોના ૬૩ શલાકા પુરુષ (આગ-ળીઆર નામી મહાજનો) ચરિત કે જેમા રામચરિત્ર (પદ્મચરિત) અને પાડવ ચરિત અંતર્ગત થાય છે તેમના કથાનકોથી[૫૨૩] વાર્તા પ્રેમ તેમણે પોષ્યા છે એટલુજ નહિ, પરતુ તે પુરાણ જનોની-લોકોત્તરોની કથા સિવાયની સ્વતત્ર યા ઇતિહાસમિશ્રિત લોકકથાઓ[૫૨૪] —પ્રેમ કથાનકો, વીર વાર્તાઓ, લોકકથાના નાયક—વત્સરાજ, ઉદયન અને પછી પરાક્રમી વિક્રમો—પરદુઃખભજન વિક્રમાદિત્યના ચરિત્ર સાથે ગુથીને—સતત વાર્તા કરીને અનેક પૂરી પાડી છે

૫૨૩ જુઓ ત નિ સ ૬૦મા વિમલસૂરિ કૃત પ્રા પઉમચરિય (પારા ૧૭૮) રામચદ્રનુ ચરિત રજુ પાડે છે, જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણની પહેલાના વખતના સઘદાસ ગણિ કૃત કૃષ્ણના પિતા વસુદેવના પ્રવાસરૂપી વસુદેવ હિંડીનો પ્રથમ ખડ અને ધર્મસેન ગણિ મહત્તર કૃત બીજો ખડ પણ પ્રાકૃતમા છે પછી શીલાચાર્યે ચઉપ્પન મહાપુરિસ ચરિય પ્રાકૃતમા રચી તેમા ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્ત્તિઓ ૯ વાસુદેવો (૯ પ્રતિવાસુદેવોને ગૌણ રૂપે મૂકીને) તથા ૮ બલદેવોના ચરિત આપ્યા છે (પારા ૨૪૪), હેમાચાર્યે સસ્કૃતમા ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત રચીને ઉક્ત ૫૪ સાથે ૯ પ્રતિવાસુદેવોના વૃત્તાન્ત આપી ૧૩ મહાજનોના ચરિત પૂરા પાડયા છે અને પછી તે બધા પરથી પુષ્કળ રચનાઓ સસ્કૃત અને પ્રાકૃતમા થઇ છે

૫૨૪ વાર્તાકથાના ઉદાહરણ—પાદલિપ્તાચાર્યની તરગવતી-તરગલોલા કથા (પારા ૧૧૦), દાક્ષિણ્યચિહ્ન સૂરિની કુવલયમાલા (પારા ૧૮૨)

હેમચદ્ર આદિની કથાથી અનર્ગત એવે। કર્પૂરમજરીને। રાસ કનકસુંદરે સ ૧૬૬૨ મા રચ્યો સં ૧૬૧૬ મા સિદ્ધિસુરિએ સંસ્કૃતપરથી સિહાસનબત્રીશી રચી જ્યારે હીરકલશે સ ૧૬૩૬ મા અને સઘ (સિદ્ધ) વિજયે પણ સ ૧૬૭૮ મા સિહાસનબત્રીશી વિસ્તારથી બનાવી, કુશલલાભે સ ૧૬૧૬મા માધવાનલ કથા અને ૧૬૧૭ મા મારૂઢોલાની ચોપાઈ, સ ૧૬૧૯ મા દેવશીલની-સ ૧૬૪૬મા હેમાણદની, અને સ ૧૬ ૭૭ સિદ્ધસૂરિની વેતાલપચવીશી, સ સ ૧૬૨૨ મા રત્નસુન્દર કૃત અને સ ૧૬૪૯ મા વચ્છરાજે રચેલી પચોપાખ્યાન (પચતત્ર) ચોપઇ અને સ ૧૬૨૩ આસપાસ જ્ઞાનદાસનો સ્ત્રીચરિત્રરાસ, સ ૧૬૩૮ મા ઉક્ત રત્નસુન્દરની શુકબહોતરી (જુઓ આગે લેખ નામે 'શુકસપ્તતિ અને શુકબહોતરી' જૈનયુગ પુ ૩ પૃ ૧૫૧) અને મગલમાણિક્યનો વિક્રમરાજા અને ખાપરાચોરનો રાસ, માનચંદ્રકૃત વિક્રમચરિત પચદડકથા, સ ૧૬૪૧ મા હીરજીની વિનોદચોત્રીશી કથા (૩૪ કથા) કે જે માટે કવિ કહે છે કે 'તે શુકબહોતરી, નીતિશાસ્ત્ર (પચતત્ર), વેતાલકથાદિ કરતા જુદી ભાતવાળી અપૂર્વ સુખકર કથા છે', સ ૧૬૪૭ મા હેમરત્નની ચારણી પ્રતિહાસ-કથા જેવી ગોરાબાદલ કથા (પદ્મણી ચો), સ ૧૬૫૧ મા ઉક્ત મારગની ભોજપ્રબધ ચો અને ૧૬૫૪ મા ઉક્ત હેમાણ કૃત ભોજચરિત્રરાસ (ભોજપ્રબધ પરથી) સ ૧૬૬૭ મા કનકસુન્દરનો સગાલશાહરાસ, સ ૧૬૭૫ આસપાસ ભદ્રસેનકૃત ચ'દનમલયાગિરિનો રાસ, સ ૧૬૭૮ મા રાજસિંહે કરેલો વિદ્યાવિલાસ રાસ, સ ૧૬૮૩મા ગુણવિજયકૃત જયચદ્રરાસ, સ ૧૬૮૮(?) મા ઉક્ત સઘવિજયે રચેલ વિક્રમસેન-શનિશ્ચરરાસ, સ ૧૬૯૭મા કેશવમુનિકૃત સદેવત સાવલિંગારાસ આદિ છે આ સર્વ કવિઓ, ૧૮ મા શતકમા થયેલા સુડાબહોતરી, સિંહાસનબત્રીશી એટલે બત્રીશ પુતળીની વાર્તા, મડાપચીશી આદિ અનેક વાર્તાના રચનાર શામળભટ્ટના પુરોગામી છે

રીઓને પણ ન્હી જાય એવા ઉંડા પ્રકારનું બતાવે છે કુશલલાભની શૃંગારરસની જમાવટ એ માહિતીની એક સાબીતી છે' (આનંદ-કાવ્ય મહોદધિ મૌ૦ ૭ નો ઉપોદ્‌ઘાત) છતાં તેમનો શૃંગાર મર્યાદિત અને સભ્ય હોય કે-એટલો અમર્યાદિત નથી હોતો કે-જેમ નર્મદ જેવાને પણ શામળભટ્ટ માટે કહેવું પડયું કે 'શામળભટ્ટે કેટલીક વાર્તાઓ ન લખી હોત તો સારૂં' તેમ-જૈન સાધુઓ માટે કોઇને કહેવું પડે કથાઓને આલેખનાં જૈન મુનિઓ તે દરેકમાં અમુક સદ્‌ગુણનો મહિમા દર્શાવે છે શ્રી હરગોવિન્દ કાટાવાળા કહે છે કે 'વિશેષમાં જૈન સાધુઓ જેમ અમુક સદ્‌ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ આ (કુશલલાભની માધવાનળ કથાના) ગ્રંથમાં શીળનો મહિમા બતાવ્યો છે, એટલે તે બાબતમાં તે (જૈન કવિ) શામળભટ્ટ કરતાં ચઢે છે ' (સાહિત્ય સને ૧૯૧૪ અને ૧૫) જયવંતસૂરિએ શીલવતીના ચરિત્ર રૂપે (અભિનવ) શૃંગારમંજરી એ નામની સં ૧૬૧૪ માં કરેલી કૃતિ છટાદાર સરસ રચના છે કવિ બિલ્હણની પંચાશિકા નામની પ્રેમકથા વર્ણવતા સારંગે સં ૧૬૩૯ માં તે પર ચોપાઇ કરી છે કોકશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર) પર પણ નણ્દાચાર્યે સં ૧૬૫૬ માં ચોપઇ બનાવી છે

૯૦૧ રા મંજુલાલ મજમુદાર કહે છે કે "ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યાત્મક લોકવાર્ત્તાઓનું Metrical Romances નું સાહિત્ય વિશાલ છે એમાંનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય વિરક્ત અને અસંગ જીવન ગાળનારા જૈન સાધુઓને આભારી છે ધર્મલાભને માટે રાજ્યાશ્રય મેળવવાના ગૌણ હેતુથી કેટલાક જૈન યતિઓએ રાજદ્વારી પુરૂષોના ચિત્ત વિનોદન માટે (ઉદા માં કુશલલાભે કર્યું તેમ) આવી વાર્તાઓ રચ્યું જણાય છે વળી બીજો ઉદ્દેશ એ જણાય છે કે વાર્તાના રસદ્વારા શૃંગાર અને પ્રેમની ભૂમિકા ઊભી કરી, મનુષ્યને વિનાશમાંથી પાછા વાળવા અને તેની નિસારતાનું, મનને આઘાત ન થાય તેવી રીતે, ભાન કરાવવા આવી લોકવાર્તાઓ જૈન યતિઓએ

૯૦૦ આ પ્રાકૃત સંસ્કૃત કથાસાહિત્ય પરથી દેશી ભાષામાં અનેક કવિઓએ અનુવાદરૂપે, સારરૂપે યા તેનું એક અંગ લઈ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે ઘણી વાર્તાઓ લોકોના શિક્ષણાર્થે ઉતારી છે કે જેમાંએ કોઈ રાજકુમારોની પ્રસન્નતા ખાતર રચી છે. ... ગુજરાતીમાં કુશલલાભની માધવાનલ કથા અને ઢોલા મારૂની કથા બંને 'રાઉલ શ્રી હરરાજ, જેઠી વાસ કુતૂહલ કાજિ'–એટલે જેસલમેરના રાજકુમાર ને પછી થયેલ રાજા હરરાજ માટે રચાઇ છે, તે બંને શિષ્ટરૂપની લોકવાર્તાઓ છે તે પૈકી 'માધવાનલ કથા નામ ભટ્ટની તેજ સંક્ષિપ્ત કથા માટે સંભાવના ગણપતિભટ્ટની ઝાઝા માલ વગેરેની જણાય છે' (સ્વ. ચીમનલાલ દલાલ), જ્યારે શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી તે કવિની તે કથાઓ સંબંધે જણાવે છે કે 'જૈન સાધુઓ સાધુત્વ સંપૂર્ણ અને પાળવા છતાં સંસારનું જ્ઞાન સંસા-

હરિભદ્રસૂરિની સમરાઇચ્ચકહા (પારા ૧૯૮) એ નામે પ્રાકૃતમાં, ધનપાલની તિલકમંજરી સંસ્કૃતમાં (પારા ૨૭૩-૭૭), અને સં. ૧૧૨૩માં પ્રદ્યુમ્ન સમરાઇચ્ચકહા પરથી આધારભૂત-પછીથી પ્રસિદ્ધ થયેલ જિનેશ્વરસૂરિએ ૧૧ અવિમા વિલાસવઈ કહા અપભ્રંશમાં (પારા ૨૯૧ અને ૪૬) રચી છે વગેરે. ઐતિહાસિક પ્રબંધ જેવા કે પ્રભાચંદ્રનું પ્રભાવકચરિત (પારા ૫૮૮) વગેરેને એક બાજુ રાખી-ઈતિહાસમિશ્રિત લોકકથાઓ મેરુતુંગનો પ્રબંધચિંતામણિ (પારા ૬૨૭), રાજશેખરનો ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પારા ૬૪૨) આદિમાં સાંપડે છે. વિક્રમના ચરિત સાથે ગુંથેલી લોકકથાઓના ઉદાહરણોમાં સં. ૧૨૯૦ અથવા ૧૨૯૪ માં એક જૈન કર્તાએ પંચદંડાત્મક વિક્રમચરિત્ર (પ્ર. હી. ૯, વડોદરા ઓરી. ઈન્સ્ટીટ્યુટ), ત. દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય ક્ષેમંકરગણિએ પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રચાયેલી સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા પરથી સં. ૧૪૫૦ આસપાસ સંસ્કૃતમાં ગદ્યપદ્યમય રચેલી તે નામની કથા કે જેમાં 'સિંહાસન બત્રીશી'ની વાર્તાઓમાંની ઘણીકના મૂળ છે, સં. ૧૪૭૨ આર-સામાં દેવમૂર્તિકૃત વિક્રમચરિત (પારા ૬૯૨) અને મેરુતુંગની ... કથા પરથી સં. ૧૪૯૦ માં રામચંદ્રસૂરિએ રચિત ડભોઇમાં વિક્રમચરિત્ર, તથા તેમનો બીજો ગ્રંથ નામે પંચદંડાતપત્ર છત્ર પ્રબંધ (પારા ૬૮૭) વગેરે છે. આ પૈકી સં. ૧૨૯૦-૯૪ માંના બંનેની ઉપરની કૃતિ પરથી શામળભટે પોતાની સં. ૧૭૭૭ થી ૧૭૮૫ માં રચેલી સિંહાસન બત્રીસીમાંની પાંચમી 'પંચદંડ'ની કથા લીધી જણાય છે.

મા ફ્રાણદાસે દિલ્હીમા કરેલ હીરવિજયસૂરિના એક શ્રીમંત શ્રાવક દુર્જનશાલ પર બાનની, સં ૧૬૫૨મા ધર્મસિંહનો જશવંતમુનિનો રાસ, સં ૧૬૫૩મા વનકપકૃત તીર્થમાલા સ્તોત્ર, અને ધર્મસાગરનો નિર્વાણ રાસ તેના એક શિષ્ય પરથે સં ૧૬૫૪મા જયચંદ્રકૃત રસરત્ન રાસ (પાર્શ્વચંદ્રીય રાયચંદ્રસૂરિ સબંધી) રાયચંદ્રસૂરિ બારમાસ, તથા પાર્શ્વચંદ્ર ૮૭ દુહા, સં ૧૬૫૫મા જયવિજયકૃત કલ્યાણવિજય ગણિનો રાસ, ને ૧૬૬૪મા તેમનો સમેતશિખર રાસ, સં ૧૬૫૫મા ગુણવિનયનો કર્મચંદ્ર વંશાવલી પ્રબંધ (સ્વગુરુ જયસોમના સંસ્કૃત પ્રબંધ પરથી), સં ૧ ૬૧મા હેમવિજયકૃત કમલવિજય રાસ, સં ૧૬૬૨નુ સમયસુંદરકૃત ઘંઘાણી તીર્થ સ્તોત્ર, ૧૬૮૨ નો વસ્તુપાલ તેજપાલનો નાનો રાસ અને ૧૬૮૬નો શત્રુંજય રાસ, સં ૧૬૬૪ આસપાસ વિજયસાગરકૃત સમ્મેતશિખર તીર્થમાલા સ્તવન, સં ૧૬૭૦ પછી સમયપ્રમોદનો જિનચંદ્રસૂરિ નિર્વાણ રાસ, પ્રસિદ્ધ ઋષભદાસ શ્રાવક કવિએ પોતાના વતન ખંભાતમા રચેલ સં ૧૬૭૦મા કુમારપાલનો મોટો રાસ તથા નાનો રાસ, સં ૧૬૮૪ના હીરવિજયસૂરિના બાર બોલનો રાસ, તથા સં ૧૬૮૫મા હીરવિજયસૂરિ રાસ, સં ૧૬૭૨મા કૃપાસાગરનો નેમિસાગર નિર્વાણ રાસ, સં ૧૬૮૧મા ધર્મકીર્તિકૃત જિનસાગરસૂરિ રાસ, સં ૧૬૮૩મા ગુણવિજયે કરેલ જયચંદ્ર રાસ, અને કોચર વ્યવહારી રાસ, ૧૬૯૨મા ધર્મસિંહ કૃત શિવજી આચાર્ય રાસ, સં ૧૬૯૫મા દયારત્નનો કાપડહેડા તીર્થ રાસ, અને દેવચંદ્રકૃત શત્રુંજયતીર્થ પરિપાટી દર્શનવિજયે ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયની વિવાદિત પ્રરૂપણા અને અન્ય ગચ્છો પ્રત્યેની અસહનશીલતાથી ઉદ્ભવેલ ઝઘડાઓનું ભાન આપનાર વિજયતિલકસૂરિ રાસ બે અધિકારમા રચ્યો—પહેલો અધિકાર સં ૧૬૭૯મા ને બીજો સં ૧૬૯૭મા પૂર્ણ કર્યો—ને, ત્રિ-મકૃત રૂપચંદ્રઋષિનો રાસ સં ૧૬૯૯ આદિ છે. આ પરથી એ પણ જણાશે કે પદ્યમા પોતાના ગુરુ ઐતિહાસિક જૈન પ્રભાવક પુરુષ, તીર્થ આદિનો યત્કિંચિત્ ઇતિહાસ લખનારા—Chroniclers થોડા વધતા અંશે જનો હતા

રચી છે જૈનેતરોએ લોકવાર્તા રચવાના છૂટક છૂટક પ્રયાસ કર્યાં છે ખરા, પરતુ એ પ્રયાસોમા મોટો ફાળો જૈનોનો છે × × આમ અનેક જૈન તેમજ જૈનેતર કવિઓએ લોકમાન્ય લોકવાર્તાઓને મેકે મેકે જન્માવી છે, અને તે દ્વારા લોકહૃદયને રસાળા બનાવ્યા છે લોકવાર્તાના સાહિત્યમા ખાસ આગળ પડતો ફાળો જૈનોનો છે" ('પચદડ અને બીજા કાવ્યોની પ્રસ્તાવના પૃ ૯૫-૯૦, ૧૦૭)

૯૦૨ Lyrics (ઉર્મિગીતો) તરીકે નેમિનાથ અને સ્થૂલભદ્રના ચરિત યોગ્ય સામગ્રી પૂરી પાડે તેમ છે આ શતકમા જયવતસૂરિએ સ્થૂલભદ્ર પ્રેમવિલાસ ફાગ અને માલદેવે સ્થૂલભદ્રફાગની કરેલી રચના સુંદર અને કાવ્યતત્ત્વવાળી છે

૯૦૩ મારો ભાવાનુવાદ પદમય શિષ્ટ શૈલીમા નયસુદરે માણિક્યસુંદર સૂરિકૃત સસ્કૃત કાવ્ય નામે નલાયન અથવા કુબેરપુરાણને ગુર્જરભાષાથી અનુસરીને રચી પૂરો પાડયો છે મુનિરત્નસૂરિએ સસ્કૃતમા વીરકથા નામે અબડચરિત રચેલ તેનો ભાવાર્થ લઇને વિનયસમુદ્રે અબડચોપઇ સ ૧૫૯૯ મા અને મગલમાણેકે સં. ૧૬૩૯ મા અબડકથાનક ચોપઇ બનાવી છે

૯૦૪ **ઐતિહાસિક સાહિત્યમા** આ યુગના ધારક હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ સંબધી અનેક સ્વાધ્યાયો, ગીતો, વગેરે નાનીમોટી—મોટે ભાગે ટૂકી કૃતિઓ મળી આવે છે તે શિવાય સં ૧૬૧૬ મા કોઇએ બનાવેલ માનની ઋષિની સજ્ઝાય, સં. ૧૬૧૭મા આણદસોમકૃત સોમવિમલસૂરિ રાસ, સ ૧૬૨૦ આમપાસધર્મહંસકૃત સયમરત્ન સૂરિ સ્તુતિ, સં ૧૬૩૮મા નયસુંદરકૃત શત્રુજયઉદ્ધાર રાસ તથા ગિરનારઉદ્ધાર રાસ, સં ૧૬૪૦મા હીરકુશલ કૃત કુમારપાલ રાસ, ૧૬૪૬મા મનજીનો વિનયદેવસૂરિ રાસ, સ ૧૬૪૮ મા દયાકુશલે કરેલ તીર્થમાલા સ્તવન, ૧૬૪૯ મા કરેલ લાભોદય રાસ (વિજયસેનસૂરિનું વૃત્તાંત), અને સં ૧૬૮૫ મા કરેલા હીરવિજયસૂરિના પદમહોત્સવ રાસ અને વિજયસિંહસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૫૧

જ્ઞાનસાગરે સં. ૧૬૫૫ માં જૂનાગઢમાં અને તે આસપાસ હેમવિજયે નેમિજન ચંદ્રાઉલા ૭૩ અને ૪૪ કડીમાં રચેલ છે.

૯૦૭ ટૂંકી કૃતિઓ–૨૪ જિનો (ઋષભદેવથી મહાવીર સુધીના) ની ૨૪ સ્તુતિઓ અને (સીમંધરાદિ) ૨૦ વિરહમાન જિનોની ૨૦ સ્તુતિઓના અનુક્રમે ટુંકા નામ 'ચોવીશી' અને 'વીસી' અપાયેલ છે એવી ચોવીશીઓ અને વીસીઓ આ શતકમાં પૂર્વના કરતાં વધુ કવિઓએ કરેલી મળે છે. વળી કડીઓની સંખ્યા પરથી (૧) કર્તાના, (૨) નાયકના યા (૩) વિષયના નામ સાથે કૃતિઓના નામ પડતા હતા, જેમકે (૧) બાલચંદ બત્રીશી, (૨) દુર્જનશાલ બાવની, (૩) અધ્યાત્મ–બાવની, પ્રીતિ છત્રીશી, ક્ષમા છત્રીશી, સંવાદશતક વગેરે આ શતકમાં નિમાયેલ છે.

૯૦૮ આ શતકમાં ગચ્છ ગચ્છવચ્ચેના વિરોધ અને ઝગડા થયા તેના પરિણામે ખંડનાત્મક કૃતિઓ થોડીઘણી ઉદ્દભવી છે. દા૦ ત૦ ખંડનશૈલીના અગ્રણી ત૦ ધર્મસાગરના શિષ્ય લબ્ધિસાગરે ચારબોલ ચર્ચાની ચોપઇ, ખ૦ ગુણવિનયે સં. ૧૬૭૪ માં અચલમત સ્વરૂપ વર્ણન અને સં. ૧૬૭૫માં લોંકા સંપ્રદાયના ખંડન રૂપે લુમ્પક મતતમોદિનકર ચોપાઈ અને તેજ સંપ્રદાય પર આક્ષેપાત્મક કૃતિ ખ૦ હીરકલશે સં. ૧૬૭૭માં કુમતિવિધ્વંસ ચોપાઈ ઉપજાવી છે. આનો ચેપ અત્યારસુધી ચાલુ રહ્યો છે.

૯૦૯ જેમ સોળમી સદીમાં સહજસુંદરે જુદા જુદા રાગ ને છંદમાં સં. ૧૫૭૨માં ગુણરત્નાકર છંદ નામની કૃતિ સ્થૂલભદ્રના ચરિતની વસ્તુ પર રચી, તેવીજ રીતે આ શતકમાં દિ૦ હેમચંદ્રે નેમનાથના ચરિત પર ગુણરત્નાકર છંદ, તથા સકલચંદ્રે વાસુપૂજ્યની વાત પર વાસુપૂજ્ય જિનપુણ્ય પ્રકાશ, સાધુઓના ટૂંકા ઉલ્લેખ કરનારી સાધુવંદના–મુનિવર સુરવેલી અને સત્તરભેદી પૂજા, વિધવિધ રાગો અને છંદમાં બનાવેલ છે. દા૦ ત૦ સકલચંદના વાસુપૂજ્ય સ્તવનમાં કેદારો, અસાઉરી, માલવી ગોડી, સિંધુઓ, વૈરાડી, દેશાખ,

૯૦૫ Romance અને Ballad (રોમાંચકારી વીરરસકાવ્ય) તરીકે ક્ષત્રિયાદિ વીર પુરુષોને અતિકમી વૈશ્યપુત્રોને કથાનાયક બનાવી તેઓની પાસે અનેક વીરોચિત કાર્યો કરાવતી કૃતિઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે દૃષ્ટાન્ત તરીકે સં ૧૪૮૫મા હીરાનંદ સૂરિએ વિનયચંદ્ર કૃત મલ્લિનાથ કાવ્યમાના એક કથાનક (સર્ગ ૭ શ્લો ૩૬૨ થી ૫૬૪) પરથી રચેલો વિદ્યાવિલાસ પવાડો એક એવું Romance છે તેજ કથાનક પર સં. ૧૫૭૨મા આનંદોદયે વિદ્યાવિલાસ ચા. સં ૧૬૭૯મા રાજસિંહે વિનયચટ્ટ-વિદ્યાવિલાસ રાસ બનાવેલ છે તે સિવાય વૈશ્ય નાયકો વાળી કૃતિઓ દા ત. ચંદન ચોપઈ, સાગરશ્રેષ્ઠિ રાસ વગેરે અનેક સાંપડે છે

૯૦૬ રૂપક કાવ્ય (allegory) પંદરમા શતકમા જયશેખરકૃત પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણી ચોપઈ છે તે આગાઉ જણાવ્યુ છે તેનુંજ યા તેને લગતું વસ્તુ લઈને ત० વિજયસેન સૂરિના એક શ્રાવક નામે હીરાએ સં ૧૬૬૪મા કર્મબુદ્ધિ રાસ, વિદ્યાકીર્તિએ સં ૧૬૭૨મા અને મતિકીર્તિએ સં ૧૬૯૭મા ધર્મબુદ્ધિ મંત્રી ચોપાઈ રચેલ છે સંવાદોના દાખલા જયવંતસૂરિકૃત લોચનકાજલ સંવાદ, સ ૧૬૬૨નો સમયસુંદરકૃત દાનશીલ તપભાવના સંવાદ-સંવાદશતક અને સ ૧૬૮૯મા શ્રીસારે રચેલ મોતી કપાસીયા સંબંધ સંવાદ મળે છે 'બારમાસ' નામની કૃતિઓની પણ રચના આ શતકમા થઈ છે તેમા મુખ્ય ભાગે નેમિનાથ રાજુલના બારમાસ છે, કે જેમા રાજુલ દરેક માસના સંજોગ પ્રમાણે વિરહપ્રલાપ કરી અને મનના માનેલા પતિદેવ નેમિનાથ પાસે દીક્ષા લઇ મોક્ષ મેળવે છે એટલે શૃંગારનો અંત વૈરાગ્યમા આવે છે એમ જણાવેલું છે આના ઉદાહરણમા આ શતકના દ્વિતીયપાદમા થયેલ જયવંતસૂરિના નેમિનાથ બારમાસ-વેલિપ્રબંધ કડી ૭૭ એક ખરી કવિત્વવાળી કૃતિ છે બીજાં ઉદાહરણ સં ૧૬૮૦ આસપાસ લાલવિજયકૃત અને સં ૧૬૮૯ મા લાભોદયકૃત નેમિરાજિમતિ બારમાસ છે ચન્દ્રાઉલા ૭૬મા પણ

થી ૧૬૫૬) ને પ્રાય નિર્વંશ જણાવે છે કારણ કે સમયમા જૈનેતર કવિઓ ત્રણજ–નામે વસ્તો, વછરાજ અને તુનમી થયા એવુ તેઓ જણાવે છે પણ પછી વિશેષ શોધ કરતા તે સૈમમા નાકર તથા વિષ્ણુદાસ સ્થાન લે છે હજુ પણ થોડા મળી આવે, પણ ઉપરની જૈન કૃતિઓ પરથી જણાયુ હશે કે જૈન સાધુ–કવિઓની ભાષા 'તેમના અસગ જીવનના બધે શુદ્ધ અને સરલરૂપે સાહિત્યમા સ્ફુરે છે [૫૨૫] અને તેમની સખ્યા પુષ્કળ છે, એટલે મધ્યયુગમા ખાસ કરી જૈનોમા 'કવિતાના સ્વર્ગીય ગાનનો ધ્વનિ છેક મદ પડી ગયો' એવુ તો નથી, એટલુજ નહીં પણ સહેજ પણ મદ નથી પડયો

૯૧૨ આ સૈકો જૈનો માટે વધુ પ્રતાપી હતો તે સદીમા અકબર, જહાગીર, ને શાહજહા (સ ૧૬૧૨ થી ૧૭૧૪)—એ ત્રણેની શહેનશાહતમા ભારતમા શાન્તિની શતવર્ષી રહી જૈન સાધુઓ દિલ્હીના દરબારના નિકટ સસર્ગમા આવ્યા—તે આસપાસના પ્રદેશોમા પણ અખડ વિહાર તેમણે કર્યો ને ત્યારથી (નિશ્ચિત રીતે સ ૧૬૩૮ થી) ઉર્દુ–ફારસીનું ભરણું ભાષામા થોડુ ઘણુ પણ પ્રવેશ પામ્યુ જૈન મુનિઓએ શહેનશાહો પાસેથી ફરમાનો, પરવાના તથા બિરૂદો મેળવ્યા તેઓ તેમના અધ્યાપકો–ઉપદેશકો બન્યા વળી તેમણે જુદે જુદે સ્થળોએ રાજસન્માન પ્રાપ્ત કર્યું. અન્ય ભાષા અને ધર્મોમા પણ ઘણી જાગૃતિ અને સાહિત્યવૃદ્ધિ પરિણમી દાદુ અમદાવાદમા થયો હિંદી ભાષાના કવિઓ ગોસ્વામી તુલસીદાસ, વિહારી, અને કેશવદાસ, મરાઠી ભાષાના કવિઓ વિષ્ણુદાસ, મુક્તેશ્વર અને મહારાષ્ટ્રના સત કવિઓ એકનાથ, તુકારામ, સમર્થ રામદાસ આ શતકમા થયા અનેક ધર્મવીર, કર્મવીર, સાહિત્યવીર આદિથી આ શતક તેજોમય બન્યુ છે ધન્ય તે શતકને !

---

૫૨૫ વિદેહ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઇનુ પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકેનુ ભાષણ

પરજીઓ, કલ્યાણ, મલ્હાર, ગમધી, ધન્યાશ્રી, કેદારો, કાન્હડો, સામેરી, મારૂણી જોવામાં આવે છે ને વળી અનેક 'દેશીઓ' પણ મૂકી છે

૬૧૦ શ્રી ન્હાનાલાલ કવિએ એ અર્થનું કહેલું છે કે "ગુર્જર સાહિત્યમાં કવિ પ્રેમાનન્દે ગુર્જર ભૂમિનાજ 'જૂનમંતાનો'-ગુજરાતી રાગો જેવા કે મારૂ, સામેરી, ગમધી આદિ દેશી રાગોનો બહુ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે," (વસંત સં ૧૯૬૦ ના ફાગણના અંકમાં 'ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત' એ લેખ) આ કથન સંબંધે કહે વાનું કે રાગોનો ઉપયોગ તો ગમે તે દેશી માટે-અરે, દેશરાગને માટે પણ કરી શકાય આ કથનનો મૂળ આશય 'દેશીઓ'—'વલણ'-પિંગળના છંદોના માપને-માત્રાદિને નેવે મુકીને થતી લોક રાહોને—પ્રેમાનંદે બહુ છુટથી વાપરી છે એવો દાવો ધરે તે સામે જણાવવાનું કે પ્રેમાનંદના પૂર્વગામી જૈન કવિઓએ-લગભગ બધાએ દેશીઓનો અતિ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે તેને 'દેશી' ઉપરાંત 'ઢાળ,' 'ચાલિ' (ચાલ) ક્વચિત્ 'વદણ' ક્વચિત્ 'ભાસ' એ ખાસ નામ જૈન કવિઓએ વાપરેલ છે સમયસુંદરે પુષ્કળ કૃતિઓ—ન્હાની મ્હોટી રચી છે અને ગીતો તો અસંખ્ય બનાવ્યા છે તેમના સંબંધમાં એવી કહેવત છે કે 'સમયસુંદરના ગીતડા, ભીંતના ચીતડા' એમણે તો ગુજરાતી, સિંધી, મારવાડી, મેવાડી, ઢુંઢારી (મારવાડ પાસેના પ્રદેશના), હિન્દી વગેરે અનેક સ્થળોના ગીતો તથા દેશીઓ લઇ તેની લયમાં પોતાની ઢાળો બનાવી કુશળતાથી રસને ખીલવી કાવ્યચાતુરી બતાવી છે, અને તે લોકપ્રિય થઇ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કવિપ્રિય પણ થઇ છે (વિસ્તારથી 'દેશીઓ' માટે જોવા ઇચ્છનારને માટે મારો 'કવિવર સમયસુંદર' પર નિબંધ-પૃ ૪૨, ૫૫ થી ૬૪ આ૦ કા૦ મ મૌક્તિક ૭ મુ.)

૬૧૧ શ્રીકૃષ્ણલાલ પોતાના Milestones of Gujarati Literature (પૃ ૫૨-૫૩) માં ઇસુની સોળમી સદી (વિ. સ ૧૫૫૭

શાસ્ત્ર સુભાષિત કાવ્યરસ, વીણા નાદ વિનોદ
ચતુર મલે જો ચતુરને, તો ઊપજે પ્રમોદ. ૯
ઉંહરો ગાય તણે ગલે, ખટકે જેમ કુકટ્ઠ
મૂરખ સરસી ગોઠડી પગપગ હિયડે હટ્ઠ ૧૦
જો રૂઠો ગુણવંતને, તો દેજો દુખ પોઢિ
દૈવ ! ન દેજો એક તું, સાથ ગમારા ગોઢિ ૧૧
રસિયાશું વાસો નહીં, તે રસિયા કિ તાલ
ઝૂરીને ઝાંખર હુએ, જિમ વિછડી તરૂ ડાલ ૧૨
ઉક્તિ યુક્તિ સમજે નહીં, સૂઝે નહીં જસ સોજ
ઇત ઉત જોઇ જંગલી, જાણે આવ્યું રોઝ ૧૩
રોઝતણું મન રીઝવી, ન શકે કોઈ સુજાણ,
નદીમાંહિ નિશિદિન વસે, પલળે નહિં પાષાણ ૧૪
મરમ ન જાણે માહિલો, ચિત્ત નહીં ઇક ઠોર
જિહાં તિહાં માથું ઘાલતો, ફરે હરાયું ઢોર ૧૫
વળી ચતુર શું બોલતા, બોલી ઇક દો વાર
તે સહેલી સંસારમાં, અવર અકજ અવતાર ૧૬
રસિયાને રસિયા મલે, કેલવતા ગુણ–ગોઠ
હિયે ન માયે રીઝ રસ, કહેણી નાવે હોઠ ૧૭

—વિનયવિજય અને યશોવિજયકૃત શ્રીપાલરાસ
ખંડ ૩ ઢાલ ૪ થી પછી

વિભાગ ૭મો.

યશોવિજય યુગ. [સં ૧૭૦૧ થી ૧૭૪૩]

'ભાષા' સાહિત્યનો અર્વાચીન કાલ.

૯૧૩ **આનન્દઘન**—યશોવિજયના સમકાલીન પણ તેમના કરતાં વ્હેલા **લાભાનંદ** નામના શ્વેતાંબર સાધુ થયા, તેઓ મહાન્ અધ્યાત્મી ત્યાગી મુનિ **આનંદઘન** એ નામથી ઓળખાયા. 'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે લોકાનુગ્રહમાં આત્મા અર્પણ કર્યો; શ્રી **આનંદઘનજીએ** આત્મહિત સાધનપ્રવૃત્તિને મુખ્ય કરી × × શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ઘણું કર્યું, શ્રી **આનંદઘનજી** તેમના પછી છસો વરસે થયા. એ છસો વરસના અંતરાળમાં બીજા તેવા હેમચંદ્રાચાર્યની જરૂર હતી; વિષમતા વ્યાપતી જતી હતી; કાળ ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતો જતો હતો, શ્રી વલ્લભાચાર્યે શૃંગારયુક્ત ધર્મ પ્રરૂપ્યો, શૃંગારયુક્ત ધર્મ ભણી લોકો વળ્યા, આકર્ષાયા. વીતરાગધર્મવિમુખતા વધતી ચાલી, અનાદિથી જીવ શૃંગાર આદિ વિભાવમાં તો મૂર્છા પામી રહ્યો છે, તેને વૈરાગ્ય સન્મુખ થવું મુશ્કેલ છે; ત્યાં તેની પાસે શૃંગાર જ ધર્મરૂપે મુકાય તો તે વૈરાગ્ય ભણી કેમ વળી શકે? આમ વીતરાગમાર્ગવિમુખતા વધી ત્યાં પ્રતિમાપ્રતિપક્ષ સંપ્રદાય જૈનમાંજ ઉભો થયો. ધ્યાનનું કાર્ય, સ્વરૂપનું કારણ એવી જિનપ્રતિમાપ્રતિ લાખો દૃષ્ટિવિમુખ થયા. વીતરાગશાસ્ત્ર કલ્પિત અર્થથી વિરાધાયાં, કેટલાંક તો સમૂળગાં ખંડાયાં. આમ આ છસો વરસના અંતરાળમાં વીતરાગ-માર્ગરક્ષક બીજા હેમચંદ્રાચાર્યની જરૂર હતી. અન્ય ઘણા આચાર્યો થયા, પણ તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રભાવશાળી નહીં. એટલે વિષમતા સામે ટકી ન શકાતું; વિષમતા વધતી ચાલી, ત્યાં શ્રી **આનંદઘનજી** બસો વરસ પછી થયા.

૯૧૪ 'શ્રી **આનંદઘનજીએ** સ્વપર હિતબુદ્ધિથી લોકોપકાર-પ્રવૃત્તિ ન કરી આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં આત્મહિત ગૌણ કર્યું, પણ વીતરાગધર્મવિમુખતા, વિષમતા એટલી બધી વ્યાપી ગઈ હતી કે લોકો ધર્મને કે **આનંદઘનજીને** પિછાણી ન શક્યા, ઓળખી ન શક્યા. પરિણામે શ્રી **આનંદઘનજીને** લાગ્યું કે પ્રબળ વ્યાપી ગયેલી વિષમતા યોગે લોકોપકાર, પરમાર્થપ્રકાશ કારગત થતો નથી, અને

પ્રકરણ ૧૯મું

યશોવિજય-યુગ

આત્મવૃત્તાંત

ऐंकारजापवरमाप्य कवित्ववित्व-वाञ्छासुरद्रुमुपगङ्गमभङ्गरंगम् ।
सूक्तैर्विकासिकुसुमैस्तव वीर ! शम्भोरम्भोजयोश्चरणयोर्वितनोमि पूजाम् ॥

—ન્યાયખંડનખાદ્ય-મહાવીરસ્તવન શ્લો. ૧.

—કવિત્વ અને વિદ્વત્તાની વાંછાને પૂરી પાડનાર કલ્પવૃક્ષરૂપ અભંગ-રંગવાળો ઐંકારના જાપનો વર ગંગાતટે પામીને વિકસિત કુસુમોરૂપી સૂક્તો વડે હે વીર ! આપ શંભુના ચરણકમલોની પૂજા રચું છું.

यो जैनः काशीविबुधविजयप्राप्तबिरुदो
मुदो यच्छत्यच्छं समयनयमीमांसितजुषाम् ॥
यः श्रीमद् गुरुभिर्नयादिविजयै रान्वीक्षिकीं ग्राहित
प्रेम्णा यस्य च सद्म पद्मविजयो जात सुधी सोदर ।
यस्य न्यायविशारदत्वबिरुद काश्यां प्रदत्तं बुधै
स्तस्यैषा कृतिरातनोतु कृतिनामानन्दमग्नं मन ॥

—ન્યાયખંડનખાદ્ય-મહાવીરસ્તવન શ્લો. ૧૦૯-૧૧૦

—આ (ગ્રંથકાર) ભલો જૈન કે જેણે કાશીના પંડિતોમાં વિજય કરી બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, જે સમય એટલે સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રોની નય-દૃષ્ટિબિંદુ-ઓથી મીમાંસા કરનારા એવાને (વિદ્વાનોને) પ્રમોદ આપે છે, જેને શ્રીમદ્ ગુરૂ નામે નયવિજયે આન્વીક્ષિકી વિદ્યા-તર્કવિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવી છે અને જેનો પ્રેમપાત્ર વિદ્વાન્ સહોદર નામે પદ્મવિજય છે, જેને કાશીમાં પંડિતોએ 'ન્યાયવિશારદ'નું બિરૂદ આપ્યું છે તેની આ કૃતિ ધન્યપુરૂષોના મનને આનંદમગ્ન કરો.

શારદ ! સાર દયા કરો આપો વચન સુરંગ
તૂ તૂઠી મુઝ ઉપરે જાપ કરત ઉપગંગ ૧
તર્ક કાવ્યનો તેં તદા દીધો વર અભિરામ
ભાષા પણિ કરિ કલ્પતરૂ શાખા સમ પરિણામ. ૨

—પોતાનો જંબૂસ્વામી રાસ સં. ૧૭૩૯

૯૧૬ **યશોવિજય**—તેમણે એક અતિ-પ્રખર નૈયાયિક-તાર્કિક શિરોમણી, મહાન્ શાસ્ત્રજ્ઞ, જબરા સાહિત્યસ્રષ્ટા, પ્રતિભાશાલી સમન્વયકાર, આચારવાન્ મુનિ અને સુધારક તથા પ્રભાવક સાધુ તરીકે જૈન શાસનની અનેકવિધ સેવા બજાવી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બીજા હેમચદ્રાચાર્યની ગરજ સારી છે હેમાચાર્ય પછી સર્વશાસ્ત્રપારગત, સૂક્ષ્મદૃષ્ટા અને બુદ્ધિનિધાન યશોવિજય જેવા જૈન શાસનમા કોઇ થયેલ નથી વળી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેવા તલસ્પર્શી વિદ્વાન જૈન શાસનમા એકજ છે, અને તેમની પછી લગભગ એક હજાર વર્ષે આ યશોવિજય થયા તેમનુ ટૂક જીવન તેમના સમકાલીન સાધુ કાન્તિવિજયે 'સુજશવેલી' નામની ગૂજરાતી કાવ્યકૃતિમા આપેલુ સુભાગ્યે પ્રાપ્ત થયુ છે તેનો સાર અત્ર આપુ છુ —

૯૧૭ 'તે મુનિના જ્ઞાનપ્રકાશને ધન્ય છે' તેમનું શ્રુતજ્ઞાન સુરમણિ સમાન હતુ, વાદીઓના વચનની કસોટી પર ચઢીને બોધિની વૃદ્ધિના હેતુરૂપ હોઇ બુધજનો તેનો આશ્રય લેતા હતા સકલ મુનીશ્વરોમા શિખરરૂપ તેઓ આગમના અનુપમ જ્ઞાતા હતા, કુમતિના ઉત્થાપક, વાચક એટલે ઉપાધ્યાયના કુલમા સૂર્યરૂપ તેઓશ્રીનો જય

જૈન શ્વે કૉ હેરેલ્ડ સપ્ટે અક્ટો. ૧૯૧૨ પૃ ૩૪૩) પરતુ પ્રથમ એટલુ સ્વીકારીને કે —

આશય આનદઘન તણો, અતિ ગભીર ઉદાર,
બાલક બાહુ પસારિ જિમ, કહે ઉદધિ વિસ્તાર

ઉક્ત ૨૨ સ્ત૰ તેના પર જ્ઞાનસારકૃત બાલા૰ સહિત ભીમસી માણેકદ્વારા પ્રકરણ રત્નાકર ભગ ૧મા છપાયેલ છે તે પછીના બે સ્ત૰ આનદઘનજીએ રચેલા જણાતા હસ્તગત થતા જૈનયુગ સ ૧૯૮૨ ભાદ્ર૰ આશ્વિનના અક પૃ ૬૬ પર મે આપેલ છે, તેના પર બાલા૰ કોઈ એ નથી રચ્યો તેનું કારણ એ હસ્તગત ન થવાના કારણે, યા તેને શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લઘન કરનાર જાણી શાસનદૃષ્ટિથી હશે. (જુઓ જૈનયુગ સ ૧૯૮૩ કા૰ માગ૰ અક પૃ ૧૪૬ પર તે સબધી મારી નોધ) તેનાપર વિવેચન વર્તમાન શૈલીમા સ્વ માણેકલાલ ઘેલાભાઇએ કરી છપાવેલ છે આનદઘનના પદો ઉપર વિવેચન સ્વ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિએ અને શ્રી મોતીચદ ગિ૰ કાપડીઆએ કરેલ છે

આત્મહિત ગૌણ થઈ તેમા બાધા આવે છે, માટે આત્મહિતને મુખ્ય કરી તેમા પ્રવર્તવુ યોગ્ય છે આવી વિચારણાએ પરિણામે તે લોકસંગ ત્યજી દઈ વનમા ચાલી નીકળ્યા વનમા વિચરતા છતા અપ્રગટપણે રહી ચોવીસી, પદ આદિ વડે લોકોપકાર તો કરી જ ગયા નિષ્કારણ લોકોપકાર એ મહાપુરુષોનો ધર્મ છે પ્રગટપણે લોકો આનદઘનજીને ઓળખી ન શક્યા પણ આનદઘનજી અપ્રગટ રહી તેમનુ હિત કરતા ગયા

૯૧૫ 'શ્રી આનદઘનજીને સિદ્ધાતબોધ તીવ્ર હતો તેઓ શ્વેતામ્બર સપ્રદાયમા હતા 'ભાષ્ય ચૂર્ણિ નિર્યુક્તિ વૃત્તિ પરપરા અનુભવરે' ઈત્યાદિ પચાગીનુ નામ તેમના શ્રી નમિનાથજીના સ્તવનમા ન આવ્યુ હોત તો ખબર ન પડત કે તેઓ શ્વેતામ્બર સપ્રદાયના હતા કે દિગબર સપ્રદાયના' (શ્રીમદ્ રાજચદ્ર પૃ ૭૧૬–૧૭) તેમણે મિશ્ર હિન્દી-ગૂજરાતીમા ૨૪ જિનો પર ૨૪ સ્તવનો રચ્યા કે જેમા ઊડી માર્મિક શાસ્ત્ર દૃષ્ટિ અને અનુભવયોગ ભર્યો છે તેની ઉત્તમ કક્ષાની ચોવીશી[૫૨૬] હજુ સુધી કોઈએ રચી નથી આ ઉપરાત ભક્તિ-વૈરાગ્યપ્રેરિત અનેક પદો બનાવ્યા છે કે જે 'આનદઘન બહોતરી' નામે ઓળખાય છે તેમા આધ્યાત્મિક રૂપકો, અંતર્જ્યોતિનો આવિર્ભાવ, પ્રેરણામય ભાવના અને ભક્તિનો ઉલ્લાસ વ્યાપ્ત થયેલ નિરખવામા આવે છે

૫૨૬ આના પ્રથમ ૨૨ સ્તવનપર યશોવિજય ઉપરાત જ્ઞાનવિમલસૂરિએ બાળાવબોધ રચ્યો છે ને છેવટે જ્ઞાનવિમલસૂરિએ જણાવ્યુ છે કે 'લાભાનદજીકૃત તવન એતલા ૨૨ દિસે છે, યદ્યપિ (બીજા બે) હસ્યે તોહી આપણે હાથે નથી આવ્યા', ત્યારપછીના ૧૯મા શતકમા અધ્યાત્મમસ્ત જ્ઞાનસારજીએ પણ ૨૨ સ્તવનોપર બાળાવબોધ રચ્યો, તેની રચના કર્યા પહેલા તેના પર વિચારણા સ ૧૮૨૫ થી કરવા માડી સ ૧૮૬૬ સુધી પણ વિચારતા-વાચતા-અનુભવતા એ ચોવીશી યથાર્થ ન સમજાઈ શકી, છેવટે હવે તો દેહ પડશે, નહિ જેટલુ જેમ સમજાયુ છે તેમ તો લખુ એમ કરી સ ૧૮૬૯મા બાલાવબોધ પૂર્ણ કર્યો (જુઓ 'શ્રીમદ્ જ્ઞાનસારજી' એ લેખ-

બતાવે તેમ છે ગુરૂએ આ વચન સાભળી જણાવ્યુ 'આ કાર્ય ધનને આધીન છે, વિના સ્વાર્થે અન્યમતિઓ નિજ શાસ્ત્રોનુ જ્ઞાન ન આપે '

૯૧૯. ગુણી શ્રાવક શાહ ધનજી સૂરાએ મનના ઉત્સાહપૂર્વક કહી દીધુ કે 'રૂપાનાણાના બે હજાર દીનારનો ખર્ચ પોતે કરવા અને પંડિતને વારવાર-વખતોવખત તથાવિધિ અર્ચવા-ખુશ કરવા પોતે તયાર છે, માટે મારી ઇચ્છા એવી છે કે તેને ભણાવવાનુ કરો ' આ સાભળી ગુરૂએ કાશી પ્રત્યે વિહાર કર્યો ગુરૂએ ઉક્ત શ્રાવકની ભક્તિ જાણી હુડી કરાવી ને તે શ્રાવકે પાછળથી સહાય અર્થે નાણા મોકલ્યા

૯૨૦ કાશીશની વાણારસી પુરી એ તો ગુણીજનોનું ક્ષેત્ર અને સરસ્વતીનુ નિવાસસ્થાન ત્યા તાર્કિકકુલમાર્તંડ અને ષડ્દર્શનના અખડ જ્ઞાતા એક ભટ્ટાચાર્ય હતા કે જેની પાસે સાતસો શિષ્ય મીમાસાઆદિનો અભ્યાસ ઉલ્લાસપૂર્વક કરતા હતા ત્યા યશોવિજય પ્રકરણો ભણવા જોડાયા ન્યાય મીમાસા બૌદ્ધ જૈમિની વૈશેષિક આદિના સિદ્ધાન્તો, ચિન્તામણિ ન્યાયગ્રથોનો અભ્યાસ કરી વાદિઘટામા દુર્દાન્ત વિબુધચૂડામણિ થયા સાખ્ય, પ્રભાકરભટ્ટના મહાદુર્ઘટ સૂત્ર-મતાન્તરો જાણી જિનાગમ સાથેનો સમન્વય કરી લીધો અધ્યાપક પડિતજીને હમેશનો રૂપૈયા અપાતો-એમ ત્રણ વર્ષ સુધી લાગલાગટ સતત અભ્યાસ કર્યો એવામા ત્યા મોટા ઠાઠથી આવેલા એક સન્યાસી સાથે વાદ કરી યશોવિજયે સર્વજન સમક્ષ તેનાપર જીત મેળવતા તે ચાલી ગયા અને તેમનો ભારે સત્કાર કરવામા આવ્યો[૫૨૮] નિજામતન આવી વાગાસી પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી 'ન્યાયવિ-

૫૨૮ આ વાત સમકાલીન માનવિજય મુનિ પણ પોતાના ધર્મસગ્રહની પ્રશસ્તિમા જણાવે —

मतकर्कतर्कविद्यावित्दर्शनेषु मूर्धन्यतामधिगतास्तपगच्छधुर्या ।
काश्या विजित्य परयूथिकपर्षदाऽग्र्या विस्तारितप्रवरजैनमतप्रभावा ॥१०॥

હો ! પૂર્વે ૭ શ્રુતકેવલી પ્રભવાદિ થયા, અને કલિયુગમાં જોતાં તેઓ પણ તેની રીતે શ્રુતધર હતા[૫૨૭] સ્વ સમય-શાસ્ત્રમાં અને પરમતમાં દક્ષ એવા તેઓ શાસનની યશોવૃદ્ધિ કરનાર હતા, એમના સદ્‌ગુણો શતલક્ષ હોઈ કોઇ તેમને પહોંચી શકે તેમ હતું નહિ સુવિદિત એવા 'કૂર્ચાલી શારદ' (મૂછાળી સરસ્વતી)ના બિરૂદને ધારણ કરનાર તેમણે બાલપણાથીજ આતાપમાં ત્રિદશગુરૂ—બૃહસ્પતિને જીતી લીધા હતા—એટલે તેઓ બાલવયથીજ મહાવિદ્વાન્ હતા.

૭૧૮ ગૂર્જરધરાના કન્હોડૂ-કન્હોડુ ગામમાં નારાયણ વ્યવહારી (વણિક) ને ત્યાં તેની ગૃહિણી સૌભાગ્યેથી થયેલ જશવંત નામનો કુમાર લઘુવયે પણ બુદ્ધિમાન્ હતો. સં ૧૬૮૮ માં પંડિતવર્ય નયનવિજય કુણગેર ચોમાસું રહી કન્હોડે આવતાં માતા પુત્રસહિત તે ગુરૂના ધર્મ ઉપદેશથી વૈરાગ્યવાન્ થતા અણહિલપુર પાટણ જઈ ગુરૂ પાસે 'ચરિત્ર'—દીક્ષા સ્વીકૃત કરતા જશવંતનું નામ યશોવિજય રાખ્યું તેનો બીજો ભાઇ પદ્મસિંહ પણ પ્રેરિત થઇ વ્રતવંત થયો-દીક્ષા લીધી, તેનું નામ પદ્મવિજય આ બંનેને વડી દીક્ષા તપાગચ્છના આચાર્ય વિજયદેવસૂરિએ સ્વહસ્તે આપી ગુરૂ પાસે શ્રુતાભ્યાસ કર્યો. સં ૧૬૯૯ માં રાજનગર-અમદાવાદમાં સંઘ સમક્ષ યશોવિજયે અષ્ટ અવધાન કર્યા. સંઘમાં એક અગ્રણી નામે શાહ ધનજી સૂરાએ ગુરૂને વિનંતિ કરી કે આ વિદ્યા માટે યોગ્ય પાત્ર હોઇ તે મળતા બીજો હેમાચાર્ય થાય તેમ છે તો કાશી જઈ છએ દર્શનના ગ્રંથ અભ્યાસે તો કામ પડયે જિનમાર્ગને ઉજ્વલ કરી

---

૫૨૭ આજ પ્રમાણે ધર્મસંગ્રહ નામનો ગ્રંથ કે જેને યશોવિજયજીએ સંશોધ્યો-સુધાર્યો હતો. તેના સં ૧૭૩૮ માં સમકાલીન કર્ત્તા માનવિજય તેની પ્રશસ્તિમાં તે વાત જણાવતાં તેમને 'શ્રુતકેવલી' તરીકે જણાવે છે —

तर्कप्रमाणनयमुख्यविवेचनेन प्रोद्बोधितादिममुनिश्रुतकेवलित्वा ।
चमुर्यशोविजयवाचकराजिमुख्या ग्रन्थेऽत्र मय्युपकृतिं परिशोधनाद्यैः ॥११॥

ઓળીનો તપ આદર્યો, શુદ્ધ સંવેગ સાથે સયમની શુદ્ધિ વધારી–તે વખતે જયસોમઆદિ પડિત-મડલીએ તેમના 'અદીપચરણ' સેવ્યા વિધિપૂર્વક તપ આરાધ્યા પછી ફલ તરીકે (વિજયદેવસૂરિના પટ્ટધર) વિજયપ્રભસૂરિએ સં ૧૭૧૮ મા વાચક-ઉપાધ્યાય પદ આપ્યુ .

૯૨૪ 'ઉ૦ યશોવિજયના ગુણનો વિસ્તાર પમાય તેમ નથી. તેના ઉપકારો ગગાજલથી વિશેષ છે વેદની ગભીર રચના જેમ ઉપનિષદો છે તેમ સ્યાદ્વાદના નય નિગમ આગમથી ગભીર તેમની વચનરચના-કૃતિઓ છે, કે જેનું રહસ્ય ધીર જનો પણ પામી ન શકે એમની રચનાઓ ચદ્રિકા જેવી શીતલ, પરમાનદ આપનારી, શુચિ, વિમલસ્વરૂપ, સાચી છે અને તેને રસિકજનો હોશથી-આનદ પૂર્વક સેવે છે હરિભદ્રસૂરિનો આ લઘુબાંધવ એટલે કલિયુગમા એક બીજો હરિભદ્ર થયો

૯૨૫ 'સ ૧૭૪૩ મા ડભોઇમા પાઠક હતા ત્યા અનશન કરી સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યા સમાધિસ્તૂપ કરવામા આવ્યો કે જેમાથી તેમના દિવસે ન્યાયની ધ્વનિ પ્રકટે છે સવેગીશિરોમણી જ્ઞાનરત્નસમુદ્ર અને કુમતિતિમિર ઉચ્છેદવા માટે બાલારુણદિનકર ગુરૂ અદ્દશ્ય થયો"[૫૨૯] (પછી સ. ૧૭૪૫ મા તે સ્તૂપમા તેમની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત થઇ)

૯૨૬ આમના સબધી અનેક કિંવદન્તીઓ ચાલતી હતી. મહાન્ પુરૂષો સબધી એમ બને છે તે પરથી એક કાવ્ય મે રચેલ

૫૨૯ આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયના સમકાલીન કાંતિવિજયે તેમના ગુણગણ પરિચય રૂપ સુજસવેલિ નામની ભાસ પાટણના સઘના આગ્રહથી રચી તે પરથી સાર આપ્યો છે તેનો ઉત્તરાર્ધ શ્રી જિનવિજયને હાથ લાગતાં આત્માનદપ્રકાશના પુ૦ ૧૩ અક ૬ મા અપાયો છે (સ ૧૯૭૨) પણ જે પૂર્વાર્ધ ૧૩ વર્ષ સુધીમા ન મળ્યો તે સુભાગ્યે મને તે આખી કૃતિ અમદાવાદમા સ ૧૯૮૪ મા મળતા પ્રાપ્ત થયો.

શારદ' નામની મહાપદવી અપાઇ, તેમની મહાકીર્તિ થઇ આમ ત્રણ વર્ષ કાશીમા રહી ત્યાથી તાર્કિક તરીકે આગ્રામા આવ્યા

૯૨૧ આગ્રાના એક ન્યાયાચાર્ય પાસે આ પડિતે ફરી વિશેષ આદરથી કર્કશ તર્ક સિદ્ધાત અને પ્રમાણના શાસ્ત્રો અવગાહી તર્કશાસ્ત્રનો ચાર વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો ત્યાના સઘે પડિતજી પાસે સાતસો રૂપિયા ધર્યા, કે જેનો ઉપયોગ પુસ્તક પાઠામા અને છાત્રોને આપવામા કર્યો આ રીતે દુર્દમ્ય વાદી બની ગયેલ સ્થલે વાદમા જીત મેળવતા વિદ્યાએ દીપતા પડિત અમદાવાદ આવ્યા

૯૨૨ કાશીથી 'ન્યાયવિશારદ' પદ લઇ વાદીમા વિજય મેળવી કાશીથી ઘણા વર્ષે પધારેલા આ શાસનદીપક પડિતવર્યને જોતા તરસતા એવા અનેક વિદ્વાનો–ભટ્ટ, વાદી, (જયગીત ગાનારા) યાચક–ભોજક ચારણ આદિના ટોળાથી અને સકલસઘ સમુદાયથી વીંટાયેલા તેઓ અમદાવાદ નાગપુરી સરાહ કાન જેને નાગોરી સરાહ કહે છે ત્યા પધાર્યા ચારે બાજુ કીર્તિ પ્રસરતા તેમની પ્રશસા ગૂર્જરપતિ (સૂબા) મહોબતખાન પાસે રાજસભામા થતા તેને તેમની વિદ્યા જોવા હોશ થતી અને તેના કથનથી યશોવિજયે અષ્ટાદશ (૧૮) અવધાન કરી બતાવ્યા. ખાને ખુશ થઇ બુદ્ધિના વખાણ કર્યા અને તેમને આડબરથી વાજતે ગાજતે સ્વસ્થાનકે લઇ જવામા આવ્યા

૯૨૩ આથી જૈન શાસનની ઉન્નતિ થઈ અને તપાગચ્છના આ યતિ અક્ષોભ પડિત છે એમ સર્વે ગચ્છનાએ સ્વીકાર્યું સઘે ગચ્છનાયક વિજયદેવસૂરિને આ અજોડ–અજેય–અનુપમ બહુશ્રુત પડિત 'ઉપાધ્યાય' પદને યોગ્ય છે માટે તે પદ આપવાની વિનતિ કરતા તેમણે તે વાત ધારી રાખી પડિતજીએ સ્થાનક–વીસસ્થાનકની

—તે તપગચ્છના યોદ્ધાએ ઉચા તર્કની કર્કશબુદ્ધિવડે સર્વ દર્શનોમા મુખીપદ પ્રાપ્ત કરી પરમતની પરિષદ્‌ને કાશીમા જીતીને અગ્રણી તરીકે ઉચા જૈનમતનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો હતો.

ઓળીનો તપ આદર્યો, શુદ્ધ સંવેગ સાથે સંયમની શુદ્ધિ વધારી—તે વખતે જયસોમઆદિ પંડિત-મંડલીએ તેમના 'અદ્દોપચરણ' સેવ્યા વિધિપૂર્વક તપ આરાધ્યા પછી ફલ તરીકે (વિજયદેવસૂરિના પટ્ટધર) વિજયપ્રભસૂરિએ સં ૧૭૧૮ મા વાચક-ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું .

૯૨૪ 'ઉ૦ યશોવિજયના ગુણનો વિસ્તાર પમાય તેમ નથી. તેના ઉપકારો ગંગાજલથી વિશેષ છે વેદની ગંભીર રચના જેમ ઉપનિષદો છે તેમ સ્યાદ્વાદના નય નિગમ આગમથી ગંભીર તેમની વચનરચના-કૃતિઓ છે, કે જેનું રહસ્ય ધીર જનો પણ પામી ન શકે એમની રચનાઓ ચંદ્રિકા જેવી શીતલ, પરમાનંદ આપનારી, શુચિ, વિમલસ્વરૂપ, સાચી છે અને તેને રસિકજનો હોશથી-આનંદ પૂર્વક સેવે છે હરિભદ્રસૂરિનો આ લઘુબાંધવ એટલે કલિયુગમા એક બીજો હરિભદ્ર થયો

૯૨૫ 'સં ૧૭૪૩ મા ડભોઇમા પાઠક હતા ત્યા અનશન કરી સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યા સમાધિસ્તૂપ કરવામા આવ્યો કે જેમાથી તેમના દિવસે ન્યાયની ધ્વનિ પ્રકટે છે સંવેગીશિરોમણી જ્ઞાનરત્નસમુદ્ર અને કુમતિતિમિર ઉચ્છેદવા માટે બાલારુણદિનકર ગુરુ અદશ્ય થયો."૫૨૯ (પછી સં ૧૭૪૫ મા તે સ્તૂપમા તેમની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત થઇ)

૯૨૬ આમના સંબંધી અનેક કિંવદન્તીઓ ચાલતી હતી. મહાન્ પુરુષો સંબંધી એમ બને છે તે પરથી એક કાવ્ય મે રચેલ

---

૫૨૯ આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયના સમકાલીન કાંતિવિજયે તેમના ગુણગણ પરિચય રૂપ સુજસવેલિ નામની ભાસ પાટણના સંઘના આગ્રહથી રચી તે પરથી સાર આપ્યો છે તેનો ઉત્તરાર્ધ શ્રી જિનવિજયને હાથ લાગતા આત્માનંદપ્રકાશના પુ૦ ૧૩ અંક ૬ મા છપાયો છે (સં ૧૯૭૨) પણ જે પૂર્વાર્ધ ૧૩ વર્ષ સુધીમા ન મળ્યો તે સુભાગ્યે મને તે આખી કૃતિ અમદાવાદમા સં ૧૯૮૪ મા મળતા પ્રાપ્ત થયો

ને ત્યારપછી આ દુક ચરિત્ર પ્રાપ્ત થતાં તેને સંગત રચી ફેરફાર કરેલ[૫૩૦] તે અત્ર આપવામાં આવે છે —

(ભીમપલાસી)

શ્રી જ્ઞાનપુંજ ! યશોવિજય ! પ્રણામ હો મહાત્મને—
ત્રિવર્ષ કાશીના અભ્યાસ 'ન્યાયવિશારદ' ખાસ
વાદી કંઈંગ જીતીને ઉજ્વલ ચગાવી ધર્મને—શ્રી૦
ગુંથ્યા અનેક શાસ્ત્રગ્રંથ ન્યાય અધ્યાત્મ યોગ પંથ
ચેતના જ્યોતિ જગાવી જૈન સનાતનને—શ્રી૦
શાસ્ત્રમાર્ગ દાખવી પ્રમાણ સત્ નયે ભરી
સ્ફુરાવી રશ્મિ ને પ્રવેશી ભવ્યના મુરામને—શ્રી૦
ભવ્યતા શાસનકાજ અધ્યાત્મનું નહિ કલ્યાણ
બેઠી અર્પી 'અષ્ટપદી' યોગી આનંદઘનને—શ્રી૦
સાઠ અધિક વર્ષ જીવી પુણ્ય આત્મા સંચર્યા
કીર્તિકોટ બાંધી કરી સદા વિખૂટા અમને—શ્રી૦
નિશ્ચયે અમારા પ્રાણ સાથે સધિ આપની
પ્રાર્થતા 'રહો સદા અપૂર્વ શાંતિ આપને'—શ્રી૦
સ્મરીએ ગુણ સંસ્તવી પૂજ્યપાદ ! તુજ નામ
હૃદયપ્રેમ-પુષ્પથી વધાવી ધર્મવર્મને—શ્રી૦

---

૫૩૦ આ કાવ્ય મૂળ માટે જુઓ જૈન ધર્મપ્રકાશ જેઠ સં. ૧૯૬૬ના પૃ. ૯૩, અને ફેરફાર સહિત જૈનયુગ કાર્તિક-માગશર સં. ૧૯૮૫ પૃ. ૮૪

પ્રકરણ ૨ જું.

(અનુસંધાન)

સમયજ્ઞ સુધારક, ન્યાયશાસ્ત્રી, અને યોગવેત્તા યશોવિજય.

ज्ञात्वा कर्मप्रपंच निखिलतनुभृता दु खसंदोहबीज
तद् विध्वसाय रत्नत्रयमयसमय यो हितार्थी दिदेश ।
अत सक्रान्तविश्वव्यतिकरविलसत्कैवलैकात्मदर्श
स श्रीमान् विश्वरूप प्रतिहतकुमत पातु वो वर्द्धमान ॥

યશોવિજયકૃત કર્મપ્રકૃતિ ટીકા પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧

विषयानुषयवधुर मन्यन्न किमप्यत फलं याचे ।
इच्छाम्येत जन्मनि जिनमतराग परत्रापि ॥
अस्मादृशा प्रमादग्रस्ताना चरणकरणहीनाना ।
अब्धौ पोत इवेह प्रवचनराग शुभोपाय ॥

—સ્વકૃત ન્યાયાલોક પ્રશસ્તિ ૪, ૬

—સર્વ દેહધારીઓના દુ ખોના સમુદાયના બીજ એવા કર્મપ્રપંચને જાણીને તેનો આત્યંતિક નાશ કરવા માટે જેમણે હિતના અર્થી થઈ ત્રણ રત્નવાળા સમયને-સિદ્ધાંતને ઉપદેશ્યો અને જેમણે વિશ્વના વ્યતિકરમાં વિલસતા કેવલ એક આત્મદર્શનને અંતરમાં સંક્રાંત કરેલ છે એવા વિશ્વરૂપ કુમતિના હઠાડનાર શ્રીમાન્ વર્દ્ધમાન અમારૂં રક્ષણ કરો.

આપની પાસે વિષયોમાં અનુબંધવાળુ એવું કોઈપણ બીજું ફલ યાચતો નથી, આ જન્મમાં અને પરજન્મમાં પણ માત્ર જિનમતરાગ ઈચ્છું છું અમારા જેવા પ્રમાદગ્રસ્ત અને ચરણકરણથી હીનને આ જન્મમાં પ્રવચન-રાગજ જેમ સાગરમાં નાવ છે તેમ તરવાનો શુભ ઉપાય છે

स्वागम रागमात्रेण द्वेषमात्रात्परागमम् ।
न श्रयामस्त्यजामो वा किंतु मध्यस्थया दृशा ॥

ને ત્યારપછી આ ટુંક ચરિત્ર પ્રાપ્ત થતા તેને સંગત ગણી ફેરફાર કરેલ[૫૩૦] તે અત્ર આપવામા આવે છે —

(ભીમપલાસી)

શ્રી જ્ઞાનપુંજ ' યશોવિજય ! પ્રણામ તુજ મહાત્મને-
ત્રિવર્ષ કાશીના અભ્યાસે 'ન્યાયવિશારદ' ખાસ
વાદી કેઈક જીતીને ઉજ્વલ રાખી ધર્મને—શ્રી૦
ગુંથ્યા અનેક શાસ્ત્રગ્રંથ ન્યાયધ્યાત્મ યોગ પંથ
ચેતના જ્યોતિ જગાવી જૈન સનાતનને—શ્રી૦
શાસ્ત્રમાર્ગ દાખવી પ્રમાણ સત્ નયે ભરી
સ્ફુરાવી શક્તિ ને પ્રવેગ ભવ્યના સુગાત્મને—શ્રી૦
ભવ્યતા શાસનમાંજ અધ્યાત્મનું નહિ કલ્યાણ
ભેગી અર્પી 'અષ્ટપદી' યોગી આનંદઘનને—શ્રી૦
આઠ અધિક વર્ષ જીવી પુણ્ય આત્મા સંચર્યો
કીર્તિકોટ બાંધી કરી સંગ વિખૂટા અમને—શ્રી૦
નિશ્ચયે અમારા પ્રાણ સાર સંધિ આપની
પ્રાર્થના 'રહો સદા અપૂર્વ શાંતિ આપને'—શ્રી૦
સ્મરીએ ગુણ સંસ્તવી પૂજ્યપાદ ! તુજ નામ
હૃદયપ્રેમ-પુષ્પથી વધાવી ધર્મવર્ત્મને—શ્રી૦

---

૫૩૦ આ કાવ્ય મૂળ માટે જુઓ જૈન ધર્મપ્રકાશ જેઠ સં. ૧૯૬૬ના
પૃ. ૬૩. અને ... સં. ૧૯૮૫ પૃ. ૯૪

ધ્યાનમા આવેલ નથી પાઠક સ્મરણમા રાખે કે આ અત્યુક્તિ નથી અમે ઉપાધ્યાયજીના અને બીજા વિદ્વાનોના ગ્રથોનુ અત્યાર સુધી જે કે અલ્પનાત્ર અવલોકન કર્યું છે તેના આધારે તોળી જોખીને ઉક્ત વાક્ય લખ્યા છે નિસદેહ શ્વેતાબર અને દિગબર સમાજમા અનેક બહુશ્રુત વિદ્વાન્ થઈ ગયા છે, વૈદિક તથા બૌદ્ધ સપ્રદાયમા પણ પ્રચડ વિદ્વાનની કમી રહી નથી, ખાસ કરીને વૈદિક વિદ્વાન્ તો હમેશથી ઉચ્ચ સ્થાન લેતા આવ્યા છે, વિદ્યા તો માનો કે તેમના બાપની છે પરતુ એમા શક નથી કે કોઇ બૌદ્ધ યા કોઇ વૈદિક વિદ્વાન્ આજસુધી એવો થયો નથી કે જેના ગ્રથના અવલોકનથી એવુ જાણવામા આવે કે તે વૈદિક યા બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઉપરાત જૈનશાસ્ત્ર નું પણ વાસ્તવિક ઉડુ અને સર્વવ્યાપી જાણપણુ રાખતો હોય આથી ઉલટુ ઉપાધ્યાયજીના ગ્રથોને ધ્યાનપૂર્વક જોનાર કોઇ પણ બહુશ્રુત દાર્શનિક વિદ્વાન્ એવુ કહ્યા વગર નહિ રહેશે કે ઉપાધ્યાયજી જૈન હતા તેથી જૈનશાસ્ત્રનું ઉડુ જ્ઞાન તો તેમને માટે સહજ હતુ પરતુ ઉપનિષદ, દર્શન આદિ વૈદિક ગ્રથોનુ તથા બૌદ્ધ ગ્રથોનુ આટલુ વાસ્તવિક, પરિપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને કાશીસેવનનુજ પરિણામ છે'૫૩૧

૯૨૮ 'તેઓ જન્મસસ્કારસપન્ન શ્રુતયોગસપન્ન અને આ-જન્મ બ્રહ્મચારી ધુરધર આચાર્ય હતા સામાન્ય રીતે પોતાના બધા ટીકાગ્રથોમા તેમણે જે જે કહ્યુ છે તે બધાનુ ઉપપાદન પ્રાચીન અને પ્રામાણિક ગ્રથોની સમ્મતિદ્વારા કર્યું છે, ક્યાયે કોઈ ગ્રથનો અર્થ કાઢવામા ખેચતાણ નથી કરી તર્ક અને સિદ્ધાન્ત બનેનુ સમતોલપણુ સાચવી પોતાના વક્તવ્યની પુષ્ટિ કરી છે, + + માત્ર અમારીજ દૃષ્ટિએ નહિ પણ હરકોઈ તટસ્થ વિદ્વાનની દૃષ્ટિએ

૫૩૧ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પડિતશ્રી સુખલાલનો 'યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા' મા હિંદીમા આપેલ 'પરિચય'માથી અનુવાદ

—અમે માત્ર રાગથી સ્વ એટલે જૈન આગમનો આશ્રય કે માત્ર દ્વેષ-વડે પર એટલે જૈનેતર આગમનો ત્યાગ કરતા નથી, પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી યથોચિત કરીએ છીએ—જ્ઞાનસાર ૧૬મું અષ્ટક

पूर्वं न्यायविशारदत्व विरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधैः
न्यायाचार्यपदं ततः कृतशतग्रन्थस्य यस्यार्पितम्।

—જેને કાશીના વિદ્વાનોએ પૂર્વે 'ન્યાયવિશારદ' એ બિરુદ આપ્યું હતું અને પછી જેને સો ગ્રંથના કર્તા એવા તેને 'ન્યાયાચાર્ય'નું પદ અર્પિત થયું હતું (સ્વકૃત જૈનતર્કપરિભાષાની પ્રશસ્તિમાં તથા પ્રતિમા-શતકની સ્વોપજ્ઞ ટીકાની આદિમાં.)

૯૩૭ આ જીવન-વૃત્ત પરથી જણાય છે કે નાની વયે દીક્ષા લીધી હતી તેથી જન્મ સં. ૧૬૮૦ લગભગ મૂકી શકાય. ૫૩ વર્ષનું આયુષ્ય એ ગણનાએ થયું. તે દરમ્યાન ૮ વર્ષની શિશુ અવસ્થા પછી નય-વિજય ગુરૂ પાસે ૧૧ વર્ષ અભ્યાસ કરી ગુરૂ સાથે કાશી જઈ ત્રણ વર્ષ ત્યાં ને પછી આગ્રામાં ૪ વર્ષ અખંડ ઉંચો અભ્યાસ કરી—એમ ૧૭૦૬-૭ સુધી ૧૮ વર્ષ વિદ્યા-વ્યાયામમાં ગાળી જીવન પર્યંત ગ્રંથો રચવાનું ચાલુ રાખ્યું. ભાષા દૃષ્ટિએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને ગૂજરાતીમાં પુષ્કળ કૃતિઓ રચી વિષયો પરત્વે ન્યાય, યોગ, અધ્યાત્મ, દર્શન, ધર્મનીતિ, ખંડનાત્મક ધર્મસિદ્ધાંત, કથાચરિત, મૂળ તેમજ ટીકા રૂપે રચનાઓ કરી "તેમના જેવી સમન્વયશક્તિ રાખનાર, જૈન જૈનેતર મૌલિક ગ્રંથોનું ઉંડુ દોહન કરનાર, પ્રત્યેક વિષયના અંત સુધી પહોંચી તેના પર સમભાવપૂર્વક પોતાના સ્પષ્ટ મંતવ્ય પ્રકાશનાર, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક ભાષામાં વિવિધ સાહિત્ય રચી પોતાના સરલ અને કઠિન વિચારોને સર્વ જિજ્ઞાસુ પાસે પહોંચાડ-વાની ચેષ્ટા કરનાર અને સંપ્રદાયમાં રહીને પણ સંપ્રદાયના બંધનની પરવા નહિ કરીને જે કંઇ ઉચિત જણાયું તેના પર નિર્ભયતાપૂર્વક લખનાર, કેવલ શ્વેતામ્બર-દિગંબર સમાજમાંજ નહી બલ્કે જૈનેતર સમાજમાં પણ તેમના જેવો કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન્ અત્યાર સુધી અમારા

પ્રસિદ્ધ જ છે' (અધ્યાત્મસારનો અનુભવાધિકાર શ્લો. ૩૧, ૩૨) આ દર્શનપક્ષ અને પ્રવચનભક્તિને પરિણામે આવા ગ્રંથો રચ્યા અને તેમાં પોતાની તર્કશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો તેજ તર્કશક્તિને પાતંજલ, સાંખ્યાદિ સર્વે દર્શનોનો સ્વદર્શન સાથે યુક્તિમાન્ સમન્વય કરવામાં પણ કામે લગાડી એ રીતે યોગ અને અધ્યાત્મમાં ઉતરી આત્માનુભવ પણ પોતે પ્રાપ્ત કરી શક્યા

૯૩૦ 'ન્યાયનો ચોથો નામે ફલ-કાળ—આ યુગમાં જે સાહિત્ય રચાયું, તે ફળરૂપ છે ફળમાં બીજથી પુલ સુધીના ઉત્તરોત્તર પરિપાકનો સાર આવી જાય છે, તેવી રીતે આ યુગના સાહિત્યમાં પહેલા ત્રણે યુગના સાહિત્યમાં થયેલો પરિપાક એક સાથે આવી જાય છે આ યુગમાં જે જૈન ન્યાયસાહિત્ય રચાયું છે તેજ જૈન ન્યાયના વિકાસનું છેલ્લું પગથિયું છે, કારણકે ત્યારબાદ તેમાં કોઇએ જરાયે ઉમેરો કર્યો નથી મલ્લિષેણની સ્યાદ્વાદમંજરી બાદ કરીને આ યુગના ફલાયમાન ન્યાયવિષયક ઉચ્ચ સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ તો જણાશે કે તે અનેક વ્યક્તિઓના હાથે લખાયું નથી, તેના લેખક ફકત એક જ છે અને તે સત્તરમા અઢારમા સૈકામાં થયેલા, લગભગ સો (? સાઠ) શરદો સુધી મુખ્યપણે શાસ્ત્રયોગ સિદ્ધ કરનાર, સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગૂજરાતી અને મારવાડી એ ચારે ભાષાઓમાં વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરનાર ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી છે ઉપાધ્યાયજીના, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, અલંકાર, છંદ વગેરે, અન્ય વિષયોના ગ્રંથોને બાદ કરી માત્ર જૈન ન્યાયવિષયક ગ્રંથો ઉપર નજર નાખીએ તો એમ કહેવું પડે છે કે, સિદ્ધસેન ને સમંતભદ્રથી વાદિદેવસૂરિ અને હેમચંદ્ર સુધીમાં જૈન ન્યાયનો આત્મા, જેટલો વિકસિત થયો હતો, તે પૂરેપૂરો ઉપાધ્યાયજીના તર્કગ્રંથોમાં, મૂર્તિમાન્ થાય છે, અને વધારામાં તે ઉપર એક કુશળ ચિત્રકારની પેઠે તેઓએ એવા સૂક્ષ્મતાના, સ્પષ્ટતાના અને સમન્વયના રંગો પૂર્યા છે, કે જેનાથી મુદિતમના થઈ આપોઆપ એમ કહેવાઈ જાય;

જૈન સંપ્રદાયમાં ઉપાધ્યાયજીનું સ્થાન, વૈદિક સંપ્રદાયમાં શંકરાચાર્ય જેવું છે'[૫૩૨]

૯૨૯ પોતે શ્વેતામ્બર તપાગચ્છમાં હતા અને શ્રી અકબર-પ્રતિબોધક હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય પં. તખીવિદ્યાવિશારદ પ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજય, તેમના શિષ્ય સકલ શબ્દાનુશાસનનિ'જ્ઞાન લાભવિજય, તેમના શિષ્ય પંડિત જીતવિજય, અને તેમના ગુરૂભાઈ નયવિજયના શિષ્ય હતા. તેમનું ન્યાય-તર્કનું જ્ઞાન અદ્ભુત હતું ને પોતે જબરા વાદી હતા. પોતાના સમયમાં ચાલતા અન્ય સંપ્રદાયો નામે દિગમ્બરમત, અને સ્વ શ્વેતામ્બરમાંથી નિકળેલ મૂર્તિપૂજા-નિષેધક લોંકા સંપ્રદાય તથા બીજી જુદી જુદી વિધિ અને માન્યતામાં જુદા પડતા એવા નાની શાખાઓ રૂપી ગચ્છો નામે પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છ, કડવાનો મત અને બીજાનો મત હતા. તદુપરાંત ધર્મ-સાગરે અનેક પ્રરૂપણાઓ કરી આખા શ્વે. ગચ્છના તંત્રને હલાવી મૂક્યું હતું અને પછી તેમના શિષ્યવર્ગે તે પ્રરૂપણા ચાલુ રાખી હતી. આ સર્વના મતોનો નિરાસ કરવા માટે પ્રમાણો આપવા ઉપરાંત તેમની કઠોર શબ્દોમાં ઝાટકણી કરી છે. દિગંબરો સામે ખાસ ગ્રંથો અધ્યાત્મમત પરીક્ષા, જ્ઞાનાર્ણવ (અનુપલબ્ધ) એ સંસ્કૃતમાં, અને હિંદીમાં દિક્પટ ચોરાશી બોલ, લોંકા-ઢુંઢીઆ સામે સંસ્કૃતગદ્ય ગ્રંથ નામે દેવધર્મપરીક્ષા, સં. કાવ્યમાં પ્રતિમાશતકના ૧૯ શ્લોકો અને તે પછી રચેલી તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા, ગૂ૦ માં મહાવીર સ્તવન અને સીમંધર સ્તવનાદિ, ધર્મસાગર સામે ઉક્ત પ્રતિમાશતકમાંના ૯ શ્લોક, પ્રા. ધર્મપરીક્ષા અને તે પર સંસ્કૃત ટીકા રચેલ છે. આ ખંડનાત્મક ગ્રંથો રચવામાં પ્રેરણાત્મક વસ્તુ પોતાનો દૃઢ 'દર્શનપક્ષ' છે અને વળી કહે છે કે, 'વિધિનું કહેવું, વિધિ પરની પ્રીતિ, વિધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષોને વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્ત્તાવવા તથા અવિધિનો નિષેધ કરવો એ સર્વ અમારી જિનપ્રવચન પરની ભક્તિ

૫૩૨ ઉક્ત સુખલાલ પંડિતજીનો 'ગુરૂતત્ત્વ વિનિશ્ચય' એ નામના યશોવિજયકૃત ગ્રંથમાં 'ગ્રંથ અને કર્ત્તાનો પરિચય'

ઉલ્લેખ-નિર્દેશ અન્યગ્રંથોમા સ્પષ્ટ છે એવા 'રહસ્ય' અંકિત ગ્રંથ કરવાની પોતાની ઈચ્છા ભાષારહસ્યમા વ્યક્ત કરી છે 'આ 'રહસ્ય' શબ્દથી અંકિત કરવાની સ્ફુરણા પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક મથુરાનાથના તત્ત્વચિંતામણિરહસ્ય અને તત્ત્વાલોકરહસ્ય નામના ટીકાગ્રંથો પરથી થઇ લાગે છે તેમના મંગલવાદ અને વિધિવાદ નામના હાલ અનુપલબ્ધ ગ્રંથોના નામમા 'વાદ' શબ્દ વાપરવાની સ્ફુરણા તેમના સમકાલીન નવ્યન્યાયના વિદ્વાન ગદાધરે રચેલ વ્યુત્પત્તિવાદ, શક્તિવાદ આદિ ન્યાયગ્રંથ પરથી થઇ લાગે છે યશોવિજયજી નવ્યન્યાય પીને પચાવી ગયા હતા અને તેથીજ નવીન તત્ત્વો તેમણે જૈન દર્શનમા આણ્યા, તેમજ નવ્ય ન્યાયના તત્ત્વોનુ પણ જૈન દૃષ્ટિએ ખંડન કર્યું આજ યશોવિજયજીની વિશિષ્ટતા છે કે સં ૧૨૫૦ થી માંડી તેમના સમય સુધી જે અન્ય જૈનાચાર્યો ન કરી શક્યા તે તેમણે કર્યું તેમની શૈલી જગદીશ ભટ્ટાચાર્યના જેવી શબ્દમાહુલ્ય વગરની ગંભીર ચર્ચા કરનારી છે મથુરાનાથનો એમણે ઘણે સ્થળે ઉપયોગ અને નામોલ્લેખ પણ કર્યો છે હેમચંદ્રાચાર્યે જેમ પોતાના સમકાલીન મલયગિરિ અને વાદિદેવ સૂરિનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો, તેમ યશોવિજયે પોતાના સમકાલીન જગદીશનો નથી કર્યો પરંતુ જગદીશના ગ્રંથથી તેઓ જાણીતા હતા એમ અનુમાન થાય છે' (રા મોહનલાલ ઝવેરીનો અભિપ્રાય)

૯૩૩ જૈનોના યોગ સાહિત્ય સંબંધમા હરિભદ્રસૂરિના યોગ વિષયક ગ્રંથ અને ત્યારબાદ હેમચંદ્રાચાર્યનુ યોગશાસ્ત્ર આપણે જોઇ ગયા 'પછી આ ઉપાધ્યાય યશોવિજયકૃત યોગગ્રંથો પર નજર કરે છે તે ઉપાધ્યાયના શાસ્ત્રજ્ઞાન, તર્કકૌશલ અને યોગાનુભવ ઘણા, ગંભીર હતા તેથી તેમણે અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્ તથા સટીક બત્રીશ બત્રીશીઓ યોગ સંબંધી વિષયો પર લખેલ છે તેમા જૈન મત યોની સૂક્ષ્મ અને રોચક મીમાંસા કરવા ઉપરાંત અન્ય દર્શન અને જૈનદર્શનની સરખામણી પણ કરી છે દાતં૦, અધ્યાત્મસારના યોગાધિકાર અને ધ્યાનાધિકારમા પ્રધાનપણે ભગવદ્ગીતા

છે કે, પહેલા ત્રણ યુગનું બન્ને (દિગબર અને શ્વેતામ્બર) સંપ્રદાયનું જૈન ન્યાયવિષયક સાહિત્ય કદાચ ન હોય અને માત્ર ઉપાધ્યાયજીનું જૈન ન્યાયવિષયક સપૂર્ણ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોય તોયે જૈન વાઙ્મય કૃતકૃત્ય છે

૯૩૧ 'ઉપાધ્યાયજીએ અધિકારીભેદને ધ્યાનમા રાખી, વિષયોની વહેંચણી કરી તે ઉપર નાના મોટા અનેક જૈન ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા તેઓએ જૈનતર્કપરિભાષા જેવો જૈન ન્યાયપ્રવેશ માટે લઘુ ગ્રંથ રચી, જૈન સાહિત્યમા તર્કસંગ્રહ અને તર્કભાષાની ખોટ પૂરી પાડી 'રહસ્ય' પદાંકિત એકસો આઠ ગ્રંથો કે તેમાના કેટલાક રચી જૈન ન્યાયવાઙ્મયમા નૈયાયિક પ્રવર ગદાધર ભટ્ટાચાર્યના ગ્રંથોની ગરજ સારી, નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય, નયામૃતતરંગિણી સહિત નયોપદેશ, સ્યાદ્વાદકલ્પલતા, ન્યાયાલોક, ખંડનખંડખાદ્ય, અષ્ટસહસ્રી ટીકા આદિ ગ્રંથો રચી જૈન ન્યાયવાઙ્મયને ઉદયનાચાર્ય, ગંગેશ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથ શિરોમણિ અને જગદીશની પ્રતિભાનું નૈવેદ્ય ધર્યું અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્ જેવા ગ્રંથોથી જૈન ન્યાયવાઙ્મયનો ગીતા, યોગવાશિષ્ઠ આદિ વૈદિક ગ્રંથો સાથે સંબંધ જોડયો થોડામા એટલું જ કહેવુ બસ છે કે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યે દાર્શનિક પ્રદેશમા સત્તરમા સૈકા સુધીમા જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો, લગભગ તે બધા ઉત્કર્ષનો આસ્વાદ જૈન વાઙ્મયને આપવા ઉપાધ્યાયજીએ પ્રામાણિકપણે આખુ જીવન વ્યતિત કર્યું અને તેથી તેઓના એક તેજમા જૈન ન્યાયના બીજા બધા તેજો લગભગ સમાઈ જાય છે, એમ કહેવુ પડે છે '૫૩૩

૯૩૨ 'રહસ્ય' થી અંકિત પ્રમારહસ્ય, સ્યાદ્વાદ રહસ્ય, (કે વા અને) વાદરહસ્ય, ભાષારહસ્ય, નયરહસ્ય અને ઉપદેશરહસ્ય તેમણે રચ્યા છે તે નિર્વિવાદ છે પ્રથમના ત્રણ અનુપલબ્ધ છે પણ તેનનો

૫૩૩ પંડિત સુખલાલનો ભાવનગરની સાતમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ માટેનો નિબંધ નામે 'જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ'

વાનો સાચો માર્ગ બનાવ્યો. આ દૃષ્ટિવિશાલતાની અસર અન્ય ગુણગ્રાહી આચાર્યો પર પણ પડી તેવા આચાર્યોમા હરિભદ્રસૂરિ અને યશોવિજયનું ખાસ સ્થાન છે (દા૦ ત૦ હરિભદ્રે યોગબિંદુ શ્લો ૧૬-૨૦ મા સર્વ દેવોની ઉપાસના લાભદાયક બતાવી તે પર 'ચારિ સઞ્જીવની ચાર' એ ન્યાયનો ઉપયોગ કર્યો છે અને એજ રીતે યશોવિજયે પોતાની પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકા, આઠ દૃષ્ટિઓની સજ્ઝાય આદિ ગ્રથોમા અનુકરણ કરેલ છે) જૈન દર્શન સાથે પાતજલ યોગદર્શનનું સાદૃશ્ય અન્ય સર્વ દર્શનોની અપેક્ષાએ અધિક છે તે સાદૃશ્ય (૧) શબ્દનુ, (૨) વિષયનું અને (૩) પ્રક્રિયાનું એમ મુખ્ય તયા ત્રણ પ્રકારનુ છે (૧) મૂલ યોગસૂત્રમાજ નહિ પરતુ તેના ભાષ્ય સુદ્ધામા એવા અનેક શબ્દ છે કે જે જૈનેતર દર્શનોમા પ્રસિદ્ધ નથી યાતો ઓછા પ્રસિદ્ધ છે, જ્યારે જૈનશાસ્ત્રમા ખાસ પ્રસિદ્ધ છે જેવા કે ભવપ્રત્યય, સવિતર્ક સવિચાર નિર્વિચાર, મહાવ્રત, કૃત કારિત અનુમોદિત, પ્રકાશાવરણ, સોપક્રમ નિરૂપક્રમ, વજ્રસહનન, કેવલી, કુશલ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સર્વજ્ઞ, ક્ષીણક્લેશ, ચરમદેહ આદિ (સરખાવો યોગસૂત્ર અને તત્ત્વાર્થ) (૨) વિષયોમા પ્રસુપ્ત તનુ આદિ ક્લેશાવસ્થાઓ, પાચ યમ, યોગજન્ય વિભૂતિ, સોપક્રમ નિરૂપક્રમ કર્મનું સ્વરૂપ તથા તેના દૃષ્ટાત, અનેક કાર્યોનુ નિર્માણ આદિ (૩) પ્રક્રિયામા—પરિણામિ—નિત્યતા અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય રૂપે ત્રિરૂપ વસ્તુ માની તદનુસાર ધર્મધર્મીનું વિવેચન આ રીતે જણાતી વિચારસમતાના કારણે હરિભદ્ર જેવા જૈનાચાર્યે મહર્ષિ પતજલિ પ્રતિ હાર્દિક આદર પ્રકટ કરી પોતાના યોગગ્રથોમા ગુણગ્રાહકતાનો નિર્ભીક પરિચય આપ્યો છે (જુઓ યોગબિંદુ શ્લો૦ ૬૬ ઉપર અને યોગ દૃષ્ટિ સમુચ્ચય શ્લો ૧૦ ઉપર ટીકા) અને સ્થળે સ્થળે પતજલિના યોગશાસ્ત્રગત ખાસ સાકેતિક શબ્દોને જૈન સકેતો સાથે સરખાવી સકીર્ણ દૃષ્ટિવાળાને માટે એકતાનો માર્ગ

તથા પાતંજલસૂત્રનો ઉપયોગ કરી અનેક જૈનપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ ધ્યાન-વિષયોનો ઉક્ત બન્ને ગ્રંથોની સાથે સમન્વય કર્યો છે અધ્યાત્મોપનિષદ્‌ના શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, ક્રિયા અને સામ્ય એ ચાર યોગોના પ્રધાનપણે યોગવાશિષ્ઠ તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌ના વાક્યોના અવતરણ આપી તાત્ત્વિક ઐક્ય બતાવ્યુ છે, યોગાવતાર દ્વાત્રિંશિકાના ખાસ કરી પાતંજલ યોગના પદાર્થોનું જૈનપ્રક્રિયાની અનુસાર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે આ ઉપરાંત તેમણે હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગવિંશિકા તથા ષોડશક પર ટીકાઓ લખી પ્રાચીન ગૂઢ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ ઉદ્‌ઘાટન પણ કર્યું છે આટલુ જ કરીને સંતુષ્ટ ન હોતા તેમણે મહર્ષિ પતંજલિ કૃત યોગસૂત્રોના ઉપર એક નાનીશી વૃત્તિ પણ લખી છે આ વૃત્તિ જૈનપ્રક્રિયાનુસાર લખાયેલી હોવાથી તેમા યથાસંભવ યોગદર્શનની ભીત્તિરૂપ સાખ્ય પ્રક્રિયાની જૈન પ્રક્રિયા સાથે સરખામણી પણ કરી છે ઉપાધ્યાયજીની પોતાની વિવેચનામા જેવી મધ્યસ્થતા, ગુણગ્રાહકતા, સૂક્ષ્મ સમન્વયશક્તિ અને સ્પષ્ટભાષિતા દેખાય છે તેવી બીજા આચાર્યોમા ઘણી ઓછી નજરે પડે છે (દા૦ત૦ જુઓ તેમની શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયવૃત્તિ અને પાતંજલસૂત્ર વૃત્તિ)

૯૩૪ 'મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાનુ યોગદર્શન સાખ્ય સિદ્ધાંત અને પ્રક્રિયા પર રચ્યુ છે તો પણ તેમની દૃષ્ટિવિશાલતાથી તે સર્વ દર્શનોના સમન્વય રૂપ બન્યુ છે, દા૦ ત૦ સાખ્યનો નિરીશ્વરવાદ વૈશેષિક નૈયાયિક આદિ દર્શનો દ્વારા ઠીક નિરસ્ત થયો અને સાધારણ લોકસ્વભાવનો ઝુકાવ ઈશ્વરોપાસના પર વિશેષ જણાયો ત્યારે અધિકારીભેદ તથા રૂચિવિચિત્રતાનો વિચાર કરી તેમણે ઈશ્વરોપાસનાને પણ સ્થાન આપ્યુ (સૂત્ર ૧-૨૩) અને ઈશ્વરના સ્વરૂપનું નિષ્પક્ષભાવથી એવુ નિરૂપણ કર્યું કે જે સર્વને માન્ય થઇ શકે (સૂત્ર ૧-૨૪, ૨૫, ૨૬) પસંદ આવે તે પ્રતીકની ઉપાસના કરો પણ કોઈ પણ રીતે મન એકાગ્ર-સ્થિર કરો અને તે દ્વારા પરમાત્મચિંતનના સાચા પાત્ર બનો આથી ધર્મને નામે કલહ ટાળ-

પ્રકરણ ૩ જું

(અનુસંધાન)

અધ્યાત્મી યશોવિજય અને તેમના ગ્રંથો

વાદિવચન-કર્સણિ ચઢોજી, તુજ સુત-સુરમણિ ખાસ
બોધિ વૃદ્ધિ હેતે કરેજી, બુદ્ધ જન તસ અભ્યાસ
સકલ મુનિસર સેહરા જી, અનુપમ આગમનો જાણ
કુમત ઉત્થાપક એ જયોજી, વાચકકુલમાં રે ભાણ,
પ્રભવાદિક શ્રુતકેવલી જી, આગે હુઆ ષટ જેમ,
કલિમાંહે જોતા થકા જી એ પણ શ્રુતધર તેમ
જશ વિજયાંક શાસને જી, સ્વસમય પરમત દક્ષ,
પોહચે નહિ કોઈ એહને જી, સુગુણ અનેરા શતલક્ષ
'કુર્ચાલી શારદ' તણો જી બિરૂદ ધરે સુવિદિત
બાલપણે અવવે જિણે જી લીયો ત્રિદશગુરૂ જીત

× × ×

શ્રી યશોવિજય વાચકતણા, હુ તો ન લહું ગુણવિસ્તારો રે
ગંગાજલ કણિકા થકી એહના અધિક અછે ઉપગારો રે
રતન રચન સ્યાદ્વાદના નય નિગમ આગમ ગંભીરો રે
ઉપનિષદા જિમ વેદના, જસ કવિ ન લહે કોઇ ધીરો રે
શીતલ પરમાનંદિની શુચિ વિમલસ્વરૂપા સાચી રે
જેહની રચના-ચંદ્રિકા રસિયા જાણ સેવે રાચી રે
લઘુ બાંધવો હરિભદ્રનો કલિયુગમાં એ થયો બીજો રે
ગુણ યથારથ ગુણ સુણી કવિયણ બુધ કો મત ખીજો રે
સંવેગી-સિરસેહરો ગુરૂ જ્ઞાનરયણનો દરિયો રે
કુમત-તિમિર ઉચ્છેદિવા એવો બાલારૂણ દિનકરિયો રે

—કાન્તિવિજય કૃત સુજસવેલિભાસ

વાણી વાચક જશ તણી-કોઈ નયે ન અધૂરી રે

—સ્વકૃત શ્રીપાલરાસ ખંડ ૪ ઢાલ ૧૨.

બોલ્યા છે (જુઓ યોગબિંદુ શ્લો ૪૧૮, ૪૨૦) યશોવિજયે પતંજલિ પ્રત્યે આદર બતાવી (જુઓ યોગાવતાર દ્વાત્રિંશિકા) હરિભદ્રસૂરિના સૂચિત એકતાના માર્ગને વિશેષ વિશાલ બનાવી પતંજલિના યોગસૂત્રને જૈન પ્રક્રિયાની અનુસાર સમજાવવાને થોડો પણ માર્મિક પ્રયાસ કર્યો છે (જુઓ પાતંજલ સૂત્ર વૃત્તિ) એટલું જ નહિ બલ્કે પોતાની દ્વાત્રિંશિકાઓ (બત્રીશીઓ)માં તેમણે પતંજલિના યોગસૂત્રગત કેટલાક વિષયો પર ખાસ બત્રીશીઓ (નામે પાતંજલયોગલક્ષણવિચાર, ઈશાનુગ્રહવિચાર, યોગાવતાર, ક્લેશહાનોપાય અને યોગમાહાત્મ્ય દ્વાત્રિંશિકાઓ) રચી છે'[૫૩૪]

૫૩૪ પંડિતવર્ય શ્રી સુખલાલજીની 'યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા'ની હિંદી પ્રસ્તાવના પરથી

૯૩૫ ઉપર જણાવેલ (પારા ૯૧૩-૧૫) આનંદઘનજી 'માગ ચલત ચલત ગાન આનંદઘન પ્યારે, રહત આનંદ ભરપૂર' એવી મસ્ત દશામાં વિહરતા હતા લોકોત્તર કાન્તિવાળા, સુમતિ સખીનો સંગ કદિ પણ ન તજનારા-એવા તેઓમાં લોકો છિદ્ર દેખતા પરંતુ તેમના ઉંચા યોગની અંતર્જ્યોતની ખ્યાતિ ઘણી હતી આનંદદશામાં ફરતા આ આનંદઘનનો યશોવિજયને પરિચય થયો હતો અને તેમના ગુણાનુવાદ રૂપે-સ્તુતિ રૂપે પોતે હિંદીમાં રચેલ અષ્ટપદીમાં તે વાત સ્પષ્ટ કરી છે —

'જશવિજય કહે સુન હો આનંદઘન ! હમ તુમ મિલે હજૂર
× × × ×
જશવિજય કહે સુનત હિ દેખો, સુખ પાયો બોત અસંગ,
× × × ×
જશ કહે સોહી આનંદઘન પાવત અંતર જ્યોત જગાવે
× × × ×
કોઇ આનંદઘન છિદ્ર હી પેખત જસરાયસંગ ચડી આયા
આનંદઘન આનંદરસ ઝીલત દેખતહી જસ ગુણ ગાયા

એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમનો પોતાના ઉપર પડેલ પ્રભાવ પણ તેમાં બતાવેલ છે

એરી આજ આનંદ ભયો મેરે, તેરો મુખ નિરખ નિરખ
રોમ રોમ શીતલ ભયો અંગોઅંગ
શુદ્ધ સમજણ સમતારસ ઝીલત, આનંદઘન ભયો અનંત રંગ-એરી
એસી આનંદદશા પ્રગટી ચિત્ત અંતર, તાકો પ્રભાવ ચલત નિરમલ ગંગ,
વાહી ગંગ સમતા દોઉ મિલ રહે, જસવિજય ઝીલત તાકે સંગ-એરી
× × × ×

૯૩૬ આ સાક્ષાત્ અનુભવરસપન્ન મસ્ત યોગીને સહજ સંતોષ-સહજાનંદ ગુણ પ્રકટયો હતો, બધી દુવિધા (દ્વૈતભાવ) મટી ગયેલ છે જેની એવા આનંદરસ ઝીલતા આનંદઘનના (જુઓ અષ્ટપદી પદ ૩) દર્શન-સમાગમ-સંગથી પોતે આનંદ ગંગા પ્રવાહ અને સમતા ઝીલતા રહ્યા અને

જ્ઞાનમહાત્મ્યના જ્ઞાનપૂર્વક નિરૂપણ કરવા ઉપરાંત જૈનદર્શનવિદિત ગુણસ્થાનની શ્રેણીઓ સાથે અધ્યાત્મનો સંબંધ ઘટાવ્યો છે પોતે જણાવે છે કે 'જ્ઞાનહૃદયવાળાને શોક, મદ, કામ, મત્સર, કલહ, કદાગ્રહ, વિષાદ અને વેર એ સર્વે ક્ષીણ થાય છે અને એ બાબતમાં અમારો અનુભવજ સાક્ષી છે' (અનુભવાધિકાર શ્લો ૧૮) તેજ અધિકારના ૨૧ મા શ્લોકમાં 'અજ્ઞજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિનામને અનુભવીએ છીએ' એટલે અમે અમારી બુદ્ધિવડે તેને સાક્ષાત્ જાણીએ જોઈએ એમ પોતે કહ્યું છે ટુંકામાં પોતાને અનુભવના ચમત્કાર થયા હતા એમ તે અધ્યાત્મસારના ઘણા શ્લોકો પરથી જણાય છે

૯૪૦ છતાં પોતે સંપૂર્ણ આચાર પાળવામાં અસમર્થ છે એમ પણ જણાવે છે 'પૂર્ણ આચારને પાળવામાં અસમર્થ એવા અમે ઇચ્છાયોગનું અવલંબન કરીને પરમ મુનિઓની ભક્તિવડે તેમની પદવી—માર્ગને અનુસરીએ છીએ' (અધ્યાત્મસાર અનુભવાધિકાર શ્લો ૨૯), અને છેવટે પોતે સં ૧૭૩૮ મા શ્રીપાળરાસની છેલ્લી ઢાળમાં પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઇ ગયાનું સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે

માહરે તો ગુરુચરણપસાયે અનુભવ દિલમાંહિ પેઠો
ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ પ્રગટી ઘટમાંહે આતમરતિ હુઇ બેઠો રે
મુજ સાહિબ જગનો તૂઠો ૧૦

આ અનુભવ થયા પછી ભક્તિપૂર્વક પૂર્ણ આચાર પાળી પરમસાધ્ય—મોક્ષનો પૂર્ણ અભિલાષ પૂર્ણ થતાં બહુ વાર લાગતી નથી

ખીર નીર જો મિલ રહે, આનંદ, જસ સુમતિ સખી કે સંગ
ભયો હૈ એક રસ,
ભવ ખપાઈ સુજસ વિલાસ, ભયે સિદ્ધ સ્વરૂપ લીયે વસમસ
આનંદઘનકે સંગ સુજસ હી મિલે જબ, તબ આનંદસમ
ભયો સુજસ

૯૪૧ **તેમના ગ્રંથો**—ઘણા મુદ્રિત થયા છે, થોડા અમુદ્રિત છે, ને લભ્ય થતાં અમુદ્રિત ગ્રંથો કરતાં વિશેષ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ

૮૪૫ ઉપર્યુક્ત ગ્રંથો પૈકી એકમાં પણ રચના સંવત્ આપેલ નથી તેથી તેના નિર્માણકાલ આશરે નિશ્ચિત કરવા માટે જેટલા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે સર્વ તથા અપ્રસિદ્ધ પૈકી અનેકાંતવ્યવસ્થા અને વિચારામૃત પ્રાપ્ત કરી તેમાં ઉલ્લેખેલા પોતાના સર્વ ગ્રંથોનું કોષ્ટક કરી તે સર્વનો પૌર્વાપર્ય ક્રમ (ક્યા પછી કયો રચાયો તેનો ક્રમ) અને તેના નિર્માણનો કાલ કર્યો નથી, છતાં પણ તે અને અનેકાર્થસંગ્રહને લક્ષ્યમાં લેતાં સમય અંકિત થઈ શકતો નથી. આ મહાપુરુષ મોટા ભાગે પોતાની રચનાને પ્રારંભમાં 'ऐन्द्र' શબ્દ મૂકતા, તે શબ્દનો પહેલો અક્ષર 'ऐ' એ મંત્ર છે અને તે મંત્રથી સરસ્વતીદેવીએ તેમને ગંગાનદીને કાંઠે તુષ્ટ થઈ તેને અને કાવ્યનો વર આપ્યો હતો એમ પોતેજ જણાવે છે.

અર્થી ૩૦ વૈરાગ્યકલ્પલતા, ન ૧ નું અધ્યાત્મસાર તથા ઉક્ત ન ૨૦નું પ્રતિમાશતક ગૃ ભાષાન્ તર સહિત, હેo ગ્ર હાગ ૩૧ ધર્મપરીક્ષા સટીક ગતલામની ઋ કે ની સંસ્થા તરફથી ૩૨ ચતુર્વિંશતિ જિન-એન્દ્ર સ્તુતય, મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા વડોદરા તરફથી ૩૩ પરમજ્યોતિ પંચવિંશતિકા ૩૪ પરમાત્મ જ્યોતિ પંચવિંશતિકા (કે જે બે પ લાલનકૃત ગૂ ભા સહિત મેસ્ટ્ટ દિગ્ જીએ પણ છપાવી હતી), ૩૫ પ્રતિમા સ્થાપન ન્યાય, ૩૬ પ્રતિમા શતક પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, ૩૭ માર્ગપરિશુદ્ધિ છપાયેલ છે

૯૪૩ ઉપલબ્ધ પણ અપ્રકટ કૃતિઓ -૧ અનેકાન્તમત વ્યવસ્થા (વિજયવલ્લભસૂરિ હસ્તકનો પજાબનો ભડાર), ૨ સમન્તભદ્રકૃત આપ્તપરીક્ષા ઉપર દિo અકલક દેવના ૮૦૦ શ્લોકના ભાષ્ય પર દિo વિદ્યાનંદસ્વામીની આઠ હજાર શ્લોકની ટીકા નામે અષ્ટસહસ્રી પર વિવરણ (ભા ઈ પી ૬ પૃ ૩૮) આમા કેટલાક ૩ સ્યાદ્વાદમજરી પર વૃત્તિ નામે સ્યાદ્વાદમંજૂષા, ૪ સ્તોત્રાણિ-સ્તોત્રાવલિ, ૫ સ્તવ પરિજ્ઞા પદ્ધતિ ઉમેરે છે

૯૪૪ અનુપલબ્ધ કૃતિઓ -૧ આકર, ૨ મગલવાદ, ૩ વિધિવાદ, ૪ વાદમાલા, ૫ ત્રિસૂત્ર્યાલોક, ૬ દ્રવ્યાલોક, ૭ પ્રમારહસ્ય, ૮ 'સ્યાદ્વાદ રહસ્ય-અથવા યા અને-વાદરહસ્ય, ૯ જ્ઞાનાર્ણવ, ૧૦ કૂપદૃષ્ટાંતવિશદીકરણ ૧૧ અલકારચૂડામણિ ટીકા, તત્ત્વાર્થ ટીકામા પ્રથમાધ્યાય સિવાયના બીજા અધ્યાયો પરની ટીકા, ૧૨ આત્મખ્યાતિ આ સર્વેનો પોતાના ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમા ઉલ્લેખ મળે છે તેથી તે ગ્રંથો તેમના રચેલા હોવાનુ સુનિશ્ચિત છે આ ઉપરાત કેટલાક બીજા ગ્રંથો ઉમેરે છે કે ૧ અધ્યાત્મબિન્દુ, ૨ કાવ્યપ્રકાશ ટીકા, ૩ છદચૂડામણિ ટીકા, ૪ તત્ત્વાલોક વિવરણ, ૫ વેદાન્ત નિર્ણય, ૬ વૈરાગ્યરતિ, ૭ શઠ પ્રકરણ, ૮ સિદ્ધાન્ત તર્ક પરિષ્કાર, ૯ સિદ્ધાંતમજરી ટીકા વગેરે.

ઘણુ કઠિન અને ભયપ્રદ હતું-આ વાત ઉપરના મેઘવિજયના પત્રથી સ્પષ્ટ જણાય છે)

૯૪૬ વિનયવિજય નામના યશોવિજયના સમકાલીન અને વિશ્વાસભાજન ઉપાધ્યાય એક પ્રતિભાશાલી નામાંકિત વિદ્વાન્ થયા માતાનું નામ રાજશ્રી-રાજબાઈ અને પિતાનું નામ તેજપાળ હોઈ (જુઓ તેમના 'લોકપ્રકાશ' ગ્રંથની અંતની પ્રશસ્તિ) મૂળ વણિક હતા મુનિ તરીકે હીરવિજય સૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજયના શિષ્ય હતા તેમણે નૈષધાદિ મહાકાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યો હતો ને તેમની પોતાની હાથની સ ૧૬૮૪ ના ચૈત્ર વદિ ૧૦ શુક્રને દિને ૧૨ મા સર્ગ સુધીની નૈષધકાવ્ય પરની રામચંદ્ર વિરચિત શ્રી શેષી નામની ટીકાની પ્રત ઉપલબ્ધ છે (જૈ એ ઇંડિયા ન ૧૨૦૬) સ્વર્ગસ્થ રાંદેરમા સ. ૧૭૩૮ (જુઓ તેમના શ્રીપાળરાસની યશોવિજય કૃત પ્રશસ્તિ)

૯૪૭ તેમના રચેલા સંસ્કૃત પુસ્તકો –કલ્પસૂત્ર પર ૬૫૮૦ શ્લોક પ્રમાણ કલ્પસુબોધિકા નામની ટીકા વિજયાનંદ સૂરિના રાજ્યમા સ ૧૬૯૬મા રામવિજય પંડિતના શિષ્ય શ્રીવિજય ગણિની અભ્યર્થનાથી રચી અને તે વિમલહર્ષ શિષ્ય ભાવવિજય ગણીએ શોધી (પ્ર દે લા ન ૬, અને ૬૧, આ૦ સભા ન ૩૧, ભી મા,) પછીના વર્ષમા બારેજાથી ખંભાત વિરાજતા ઉક્ત વિજયાનંદસૂરિને લખેલ વિજ્ઞપ્તિ લેખ નામે આનંદ લેખ (જૈનયુગ પુ ૫ અંક ૪-૫), દીવમા વિજયસિંહસૂરિની વિદ્યમાનતામા ૨૩ શ્લોકની નયકર્ણિકા (પ્ર જૈનસ્તોત્ર સગ્રહમા ય ગ્ર ન ૭, ગુ ભા સહિત પ લાલન તથા લેખક, અને લેખકે અંગ્રેજી ભાષાંતર કરેલ તે પ્ર. સેંટ્રલ જૈન પબ્લિશિંગહાઉસ આરાહ), વિજયપ્રભસૂરિના આચાર્યપદના વર્ષમા સ -૧૭૦૮ મા જૂનાગઢમા મહાન્ ગ્રંથ નામે લોકપ્રકાશ (પ્ર હી૦ હ, દે લા ન ૬૫ અને ૭૪ તે પૈકી દ્રવ્યલોક ગૂ૦ ભાષાંતર સહિત આ સ ન ૫૭ વે ન ૧૭૭૧, મિત્ર ૮, ૬૪) પદ્યબદ્ધ, વીસહજાર શ્લોક પ્રમાણ રચ્યો તેમા જૈનદષ્ટિએ આખા

પ્રકરણ ૪થુ.

વિનયવિજય, મેઘવિજય અને બીજાઓનુ સાહિત્ય.

नटरागेण गीयते महावीर मेरो लालन ए देशी

शमसंयमवाङ्मय कुसुमरसैरति सुरभय निजाध्यवसायं।
चेतनमुपलक्षय कृतलक्षण ज्ञानचरण गुणपर्याय ॥
वदनमलंकुरु पावनरसना जिनचरित गाय गाय।
सविनय शान्तिसुधारसमेनं चिरं नंद पाय पाय ॥

—સંયમના પ્રતિપાદક જૈન વાઙ્મયરૂપી પુષ્પના રસવડે પોતાના અધ્યવસાયને-પરિણતિને-મનોવૃત્તિને અતિ સુરભિ-સુગંધિત કર, જ્ઞાનચરણ ગુણ પર્યાયરૂપ લક્ષણનુ કરનારૂ એવુ જે તારૂ ચેતન છે તેને તુ ઓળખ. જીભને પાવન-પવિત્ર કરનારા પ્રભુના ચરિતને ગાઇ ગાઇને હે વિનયવાળા આત્મન્! આ શાન્તિસુધારસને પી પીને લાબા કાળસુધી આનન્દમા મગ્ન રહે (વિનયવિજયકૃત શાંતસુધારસ ગેયગ્રન્થમા સંવરભાવના વિભાવન નામનો અષ્ટમ પ્રકાશ-છેલ્લા બે શ્લોક)

जह्रे भूमावति विषमताऽन्योन्यसाम्राज्यदौस्थ्यात्
कश्चिन्मा नो नयति यतिनामीशितु र्वात्तवार्त्ताम।
तत्त्वा याचे स्ववशमवशा सृष्टविश्वोपकारं
याचा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥

—પરસ્પરની સામ્રાજ્યની દુઃસ્થિતિ થતા પૃથ્વીપર અતિ વિષમતા થઇ, તેથી કોઈપણ, યતિઓના ઈશ્વર-આચાર્યની કુશલવાર્ત્તા મને પહોચાડતુ નથી, તેથી સ્વાધીન અને પરવશ થયા વગર વિશ્વનો ઉપકાર જે કરી રહેલ છે એવા તને યાચના કરૂ છું કારણ કે મહાગુણવાન્ પ્રત્યે કરેલી યાચના વૃથા જાય તોયે ઇષ્ટ છે, પણ અધમને કરેલી યાચના મનોરથ પૂરે તો પણ ઇષ્ટ નથી (મેઘવિજય કૃત મેઘદૂત સમસ્યાલેખ શ્લો ૬)

(આ જમાનો ઔરંગઝેબનો હતો-ભારતમા સર્વત્ર અરાજકતા અને અશાંતિ ફેલાઈ ગઇ હતી મનુષ્યોને એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમા જવાનુ

ખંડેર મકાન કે જેને ગુજરાતમાં 'ઢુંઢ' કહે છે તેમાં વાસ કરતા રહ્યા તેથી (યા તો ઢુંઢનાટન શોધના અર્થમાં) ઢુંઢીયા[૬૩૫] કહેવાયા. લવજીનો શિષ્ય સોમજી નામના અમદાવાદ કાળુપુરનો ઓસવાલ (દશા પોરવાડ) વાનર થયા તેણે સુધની આજ્ઞાપના બાજુએ કરી 'પ્રથમ સાધ લવજી ભયે, દ્વિતીય સોમ ઋષિ ભાય,' એમ તેમનામાં બોલાય છે. એક ગુજરાતવાસી (અમદાવાદ પાસેના સરખેજ ગામના) ધર્મદાસ છીપા (ભાવસાર) પોતાની મેળે-જાતે દીક્ષા લઈ મુખ ઉપર પટ્ટી બાંધી ઢુંઢીયાના

૬૩૫ ઢુંઢીયા એ શબ્દ યશોવિજયના યુગમાં-૧૮ મી સદીમાં પ્રચલિત હતો એ નિશ્ચિત છે. ખરતર ગચ્છમાં થયેલ ધર્મવર્ધન-ધર્મસિંહે (સં ૧૭૧૭-૫૭) તે નામના સાધુઓ પર તિરસ્કારસૂચક કવિતો રચ્યા છે તેમાંથી એ નીચે પ્રમાણે છે

આયા ને ઉપદેસ પ્રથમ પ્રતિમા મત પૂજો
વાદો મત અમ વિના દરસણી જતી દૂજો
દીજ વલિ નહી દાન ભવે બીજે ભોગવના
આગમ કઈ ઉથપે લોહસુ જડીયા લવણા
સીખ દો સીખ ન હુવે સમા ખોટી જડ રાખુ ઢીયા
પારકી નિંદા કરતા પ્રગટ ધર્મી કિહાથી ઢુંઢીયા ?
લૂંકાથી નિકલે મતિહીન મલધારી

× × × ×

પૂજાદાન ઉથાપિ સૂબ મને હુઆ સુહાણા
ઢંઢ પથ સોહિલો નિપટ દુખ ખરચત નાણા
શ્રાવક પંથ તજ સુબડા, મુનિ રઢ માંડે મૂઢિયા
પથ બિન્હે છંડિ ઉજડ પડયા ઢઢસ ગાંને ઢુંઢિયા

વળી પીં ભાવપ્રભસૂરિ (સં ૧૭૬૯-૯૯) એ એક સવૈયામાં ગાળોના વરસાદથી લખ્યું છે તે ગાળો કાઢીને એ છે કે —

× × × × × બરે ઢુંઢિયે

પૂજા પ્રતિમા ઉવેખી દૂજો ભયે ગુરુદેવી × × ન ગ્રહી ન સુણીયે
યશોવિજયજીએ પોતે તો પ્રતિમાશતકમાં 'લુંપક' શબ્દ કટાક્ષમાં વાપર્યો છે-

વિશ્વ-લોકનું વર્ણન(Cosmology) છે, તેનું સશોધન ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિકાર ઉક્ત ભાવવિજયગણિએ કર્યું ને પ્રથમાદર્શ જિનવિજય ગણિએ લખ્યો. સ ૧૭૧૦ મા રાજધન્યપુર (રાધનપુર) મા હૈમલઘુ પ્રક્રિયા મૂલ(પ્ર જૈન સભા) અને તે પર સ્વોપજ્ઞ ટીકા ૩૪૦૦૦ શ્લોકના પૂર વાળી અપ્રસિદ્ધ છે, સુરત વિરાજેના વિજયપ્રભસૂરિ પર લખેલ વિજ્ઞપ્તિ લેખ નામે ઇંદુદૂત (પ્ર કાવ્યમાલા નિ પ્રે) કે જેમા આબુ, સિદ્ધપુર, અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ અને પછી સુરતના સુંદર વર્ણન કરેલા છે, સોળ ભાવના પર શાંતસુધારસ સ ૧૭૨૩ મા ગધપુર-ગંધારમા (પ્ર પ્રકરણ રત્નાકર ભા ૩, ગભીરવિજયજી કૃત ટીકા સહિત જૈ ધ) કે જેમા જુદા જુદા રાગોમા ભાવવાહી સંસ્કૃત પદ્યો છે, સ ૧૭૩૧ મા અર્હન્નમસ્કાર સ્તોત્ર (વિવેક૦ ઉદે) તથા તે વર્ષમા જિનસહસ્રનામ (કા છાણી) રચ્યા આ ઉપરાત ઉક્ત ભાવવિજયગણિકૃત ષટ્ત્રિંશજ્જલ્પના સક્ષેપ તરીકે ષટ્ત્રિંશત જલ્પ સગ્રહમા રચેલ છે (કા છાણી)

૯૪૮ તેઓ યશોવિજયના કાશીમા સહાધ્યાયી હતા એ વાત નિર્મૂળ ઠરે છે, યશોવિજય સાથે તેમના ગુરૂ નયવિજય કાશીએ ગયેલા તે પરથી નયવિજયને બદલે વિનયવિજય સમજાઇ ભ્રમ થયેલો જણાય છે તેમની અનેક ગૂજરાતી કૃતિઓ માટે જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨ તે પૈકી શ્રીપાળરાસ અતિ પ્રસિદ્ધ છે ને તપાગચ્છના જૈન સમુદાયમા ઘેર ઘેર વચાય છે, ગવાય છે તે રાસ અપૂર્ણ મૂકી સ્વર્ગસ્થ થયેલા, એટલે તે યશોવિજયે પૂરો કર્યો [ચરિત્ર માટે જુઓ અમારી નયકર્ણિકા ગૂજરાતી તેમજ અગ્રેજીની પ્રસ્તાવના]

૯૪૯ આ સમયમા સુરતના દશાશ્રીમાળી વણિક લવજીએ લોકા સપ્રદાયમા દીક્ષા લીધી ગુરૂને તજીને બીજા બે નામે ભાણોજી અને સુખોજીને લઇ ઉગ્ર શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા પાળી શકાય એમ બતાવવા જુદા પડ્યા (સ ૧૬૯૨ કે ૧૭૦૫) મુખ પર લુગડાની પટ્ટીમુહપત્તિ બાધી

સાધુ તરીકે બહાર પડ્યા—અમદાવાદમા સ ૧૭૧૬ મા [આ માટે જુઓ આત્મારામજીકૃત 'જૈન તત્ત્વાદર્શ' ૧૨ મો પરિચ્છેદ વિજય-પ્રભસૂરિનો સમય, તથા ગ વાડીલાલ કૃત 'સાધુમાર્ગી જૈન ધર્માનુયાયીઓએ જાણવા જોગ કેટલીક ઐતિહાસિક નોધ' પૃ ૮૪ થી ૯૦]

૯૫૦ સત્યવિજય નામના ત૦ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થયા તેમણે ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા ગુરૂની અનુમતિ માગી ગુરુએ 'સુખ થાય તેમ કરો' એ પ્રમાણે કહેતા તેઓ એકાન્તપણે છઠ્ઠછઠ્ઠના તપ પૂર્વક આખા મેવાડ અને માન્વાડમા વિહાર કર્યો ક્રિયાઉદ્ધાર એટલે આકરૂં તપ, આકરી ક્રિયા અને આકરા પરિષહ—એ દ્વારા લોકોમા ધર્મની ઉત્તમ છાપ પાડી તેમને ધર્મમા દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા કરવા અને ચલિત ન થવા દેવા અમૂર્તિપૂજકોનુ જોર પોતાની આકરી ક્રિયાથી મેવાડ-મારવાડમા વિશેષ થતું ચાલ્યુ હતું તેથી આ મુનિના ક્રિયો-દ્ધારથી પ્રત્તાઘાત થયો સ ૧૭૨૯ મા વિજયપ્રભસૂરિ પાસેથી પન્યાસપદ સોજતમા મળ્યુ ને ૮૨ વર્ષની વયે સ ૧૭૫૬ મા પાટણમા સ્વર્ગવાસ થયો કહે છે કે તેમણે રગીન (પીળા) વસ્ત્ર પ્રતિમાઉત્થાપક પક્ષથી અલગ તરીકે ઓળખાવા ગ્રહણ કર્યા હતા અને ત્યારથી અત્યારસુધી તપાગચ્છમા તેવા વસ્ત્રો મુનિઓથી પહેરાતા ચાલ્યા આવ્યા લાગે છે [વિશેષમાટે જુઓ મારો ગ્રથ 'જૈન ઐ૦ રાસમાળા'મા પ્રસ્તાવના પૃ ૨૭ થી ૪૪, ને નિર્વાણરાસ પૃ ૧૦૮–૧૧૭]

૯૫૧ મેઘવિજય—યશોવિજયના સમસમયે હીરવિજયસૂરિ-નીજ પરપરામા (હીરવિજય-કનકવિજય-શીલવિજય-સિદ્ધિવિજય, કમલવિજય અને ચારિત્રવિજય એ ત્રણ પછી કમલવિજય-કૃપાવિજયના શિષ્ય) મેઘવિજય ઉપાધ્યાય થયા તેઓ વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્યના વિષયો ઉપરાત આધ્યાત્મિક અને જ્યોતિર્વિદ્યામા પ્રવીણ હતા તેઓ પોતાના દરેક ગ્રથનો આરભ 'ॐ ह्रीँ श्रीँ क्लीँ अर्हँ ऐँ नम ' એ મત્રથી કરતા

વાયુનો વિચાર, વરસાદ લાવવાના અને બંધ કરવાના મંત્રયંત્ર, સાઠ સંવત્સરોના ફલ ગ્રહોની રાશિઓ પર ઉદય અસ્ત મા વક્રીનું ફલ, અયન માસપક્ષ અને દિનનો વિચાર, સંક્રાન્તિ ફલ, વર્ષના રાજા મંત્રિ આદિનો, વરસાદના ગર્ભનો, વિશ્વાનો, આય અને વ્યયનો વિચાર, સર્વતોભદ્ર ચક્ર અને વરસાદ જાણવાના શકુન આદિ વિષયોનો સમાવેશ છે પોતાના શિષ્ય મેરૂવિજયનું તેમા છેવટે સ્મરણ કર્યું છે વિજયરત્નસૂરિના સમયમા તે રચ્યો છે (હિંદી ભાષાતર સહિત પ્ર૦ ૫ ભગવાનદાસ જૈન) રમલશાસ્ત્ર પણ શિષ્ય મેરૂવિજય માટે રચ્યુ છે ને તેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત મેઘોદયમા કર્યો છે વિજયપ્રભસૂરિના સમયમા હસ્તસંજીવન નામના અધિકારમા પરપ શ્લોકના પુસ્તકમા સામુદ્રિક વિષય છે-હસ્તરેખાપરથી ભવિષ્યન. શુભાશુભ ફલાદેશ બતાવેલ છે તેનુ બીજુ નામ સિદ્ધજ્ઞાન છે તેના પર પોતે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચી છે (વૃત્તિ સહિત પ્ર૦ મોહનલાલજી ગ્રંથમાળા ન ૮), મંત્ર પર વીસાયંત્ર વિધિ નામનો ગ્રંથ કર્યો છે કે જે પદ્માવતી સ્તોત્રના અંતર્ગત કાવ્યપર વિવરણ-વૃત્તિ સમાન છે, તેમા અર્જુનપતાકા-વિજયયંત્રને વાપરવાની વિધિ છે

૯૫૭ અધ્યાત્મ વિષયમા માતૃકાપ્રસાદ નામનો ગ્રંથ સં ૧૭૯૭ મા ધર્મનગરમા બનાવ્યો તેમા ઘણા પ્રકરણો છે મુખ્યતાએ ૐ નમ સિદ્ધમ્ ને વર્ણામ્નાયની વિસ્તીર્ણ વ્યાખ્યા આપી ૐ શબ્દમાથી જે જે રહસ્યો નીકળે છે તે સ્ફુટ કરી બતાવ્યા છે તેમા ઉલ્લેખેલ તત્ત્વગીતા-અર્હદ્ગીતા પોતે ૩૬ અધ્યાયમા રચી છે તેમા જૈનદર્શનનુ સ્વરૂપ સમજાવ્યુ છે (પત્ર ૪૨ ની પ્રત મુનિ વિચક્ષણવિજય પાસે છે) એક બ્રહ્મબોધ નામનો ગ્રંથ તેમણે રચેલો કહેવાય છે કે જે નામ પરથી અધ્યાત્મિક વિષય પર હોવો જોઇએ આ ઉપરના સર્વ ગ્રંથો સંસ્કૃતમા છે પણ મૂળ પ્રાકૃત ગાથામા તેની સંસ્કૃત ટીકા સહિત યુક્તિપ્રબોધ નાટક સાત અંકમા ને ૪૩૦૦ શ્લોકમા બનાવ્યુ છે તેમા બનારસીદાસ (જુઓ પારા ૮૪૮-૫૦)ના

છે તે નવ સર્ગમા વિભક્ત છે તેમા પ્રતિશ્લોક ઋષભદેવ, શાંતિનાથ, નેમનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર એ પાચ તીર્થંકરો તથા રામચદ્ર ને કૃષ્ણવાસુદેવ એમ સાતના જીવનને લાગુ પડે છે, એટલે કે એકજ શ્લોક આ સાતે મહાપુરુષો સંબંધી એકજ જાતના શબ્દથી જુદી જુદી હકીકત વર્ણવે છે (પ્ર૦ જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા ન ૩) આ કાવ્ય પર પોતે ટીકા પણ રચી છે (અમુદ્રિત) વળી પોતે શિષ્ય મેરૂવિજય અર્થે બનાવેલી પંચતીર્થ સ્તુતિમા એક એકના પાચ અર્થ થાય છે (મુનિ વિચક્ષણવિજય પાસે) કે જે ઋષભનાથ, શાંતિનાથ, સંભવનાથ, નેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથને લાગુ પડે છે સાથે વૃત્તિ પણ આપી છે માનતુંગસૂરિ વિરચિત ભક્તામર સ્તોત્ર પર તેમણે ટીકા કરી છે

૯૫૪ લોક-સાહિત્યમા પંચાખ્યાન (પચત ત્ર) પોતાની ભાષામા રચ્યુ છે અને કથાચરિત્રમા લઘુત્રિષષ્ઠિચરિત ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ હેમાચાર્યના વિસ્તૃત ચરિત્ર પરથી રચ્યુ કે જેમા ૬૩ શલાકા પુરુષોના ટુક ચરિત્ર છે પચમી કથા રચી છે (પ હસવિજય)

૯૫૫ વ્યાકરણના વિષયમા ચદ્રપ્રભા (હૈમીકૌમુદી) નામનું વ્યાકરણ સં ૧૭૫૭ મા આગરામા રચી પોતે શાબ્દિક પણ હતા તે પૂરવાર કર્યું છે તેમા કૌમુદી માફક ક્રમ રાખી સિદ્ધ હેમાનુસાર રચના કરી છે એટલે પાણિનીની જેમ કૌમુદી છે તે પ્રમાણે આ સિદ્ધહેમની કૌમુદી છે આ ચદ્રપ્રભા કૌમુદીની માફક લઘુ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ જાતની છે ઉત્તમ ચન્દ્રપ્રભામા ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે તેમણે પન્યાસ વલ્લભવિજય ગણિના રચેલા વિજયદેવ-માહાત્મ્ય પર વિવરણ કર્યું છે તેમા તેના કેટલાક પ્રયોગોનો પરિસ્ફોટ કર્યો છે

૯૫૬ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમા તેમણે ઉદયદીપિકા સં ૧૭૫૨ મા શ્રાવક મદનસિંહના પ્રશ્નોત્તર રૂપે રચી તેમા પ્રશ્ન કાઢવાની વિધિ છે (મુનિ વિચક્ષણવિજયપાસે) વર્ષપ્રબોધ અથવા મેઘમહોદય નામના ગ્રંથમા ૧૩ અધિકારમા ને ૩૫૦૦ શ્લોકમા ઉત્પાત પ્રકરણ, કર્પૂરચક્ર, પદ્મિનીચક્ર મડલપ્રકરણ, સુર્ય અને ચદ્રના ગ્રહણનું ફલ, પ્રત્યેક માસમા

વાયુનો વિચાર, વરસાદ લાવવાના અને બંધ કરવાના મત્રયત્ર, સાઠ સવત્સરોના ફ્ન ગ્રહોની રાશિઓ પર ઉદય અસ્ત યા વક્રીનું ફ્ન, અયન માસપક્ષ અને દિનનો વિચાર, મંક્રાન્તિ ફ્ન, વર્ષના રાજા મત્રિ આદિનો, વરસાદના ગર્ભનો, વિશ્વાનો, આય અને વ્યયનો વિચાર, સર્વતોભદ્ર ચક્ર અને વરસાદ જાણવાના શકુન આદિ વિષયોનો સમાવેશ છે પોતાના શિષ્ય મેરૂવિજયનું તેમા છેવટે સ્મરણ કર્યું છે વિજયરત્નસૂરિના સમયમા તે રચ્યો છે (હિંદી ભાષાંતર સહિત પ્ર૦ પ ભગવાનદાસ જૈન) રમલશાસ્ત્ર પણ શિષ્ય મેરૂવિજય માટે રચ્યુ છે ને તેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત મેઘોદયમા કર્યો છે વિજયપ્રભસૂરિના સમયમા હસ્તસજીવન નામના અધિકારમા પરપ શ્લોકના પુસ્તકમા સામુદ્રિક વિષય છે-હસ્તરેખાપરથી ભવિષ્યન, શુભાશુભ ફ્લાદેશ બતાવેલ છે તેનું બીજુ નામ સિદ્ધજ્ઞાન છે તેના પર પોતે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચી છે (વૃત્તિ સહિત પ્ર૦ મોહનલાલજી ગ્રથમાના ન ૮), મત્ર પર વીસા યત્ર વિધિ નામનો ગ્રથ કર્યો છે કે જે પદ્માવતી સ્તોત્રના અંતર્ગત કાવ્યપર વિવરણ-વૃત્તિ સમાન છે, તેમા અર્જુનપતાકા-વિજયયત્રને વાપરવાની વિધિ છે

૯૫૭ અધ્યાત્મ વિષયમા માતૃકાપ્રસાદ નામનો ગ્રથ સ ૧૭૪૭ મા ધર્મનગરમા બનાવ્યો તેમા ઘણા પ્રકરણો છે મુખ્યતાએ **ૐ નમ સિદ્ધમ્** તે વર્ણામ્નાયની વિસ્તીર્ણ વ્યાખ્યા આપી ૐ શબ્દમાથી જે જે રહસ્યો નીકળે છે તે સ્ફુટ કરી બતાવ્યા છે તેમા ઉલ્લેખેલ તત્ત્વગીતા-અર્હદ્ગીતા પોતે ૩૬ અધ્યાયમા રચી છે તેમા જૈનદર્શનનુ સ્વરૂપ સમજાવ્યુ છે (પત્ર ૪૨ ની પ્રત મુનિ વિચક્ષણ વિજય પાસે છે) એક બ્રહ્મબોધ નામનો ગ્રથ તેમણે રચેલો કહેવાય છે કે જે નામ પરથી અધ્યાત્મિક વિષય પર હોવો જોઇએ આ ઉપરના સર્વ ગ્રથો સસ્કૃતમા છે પણ મૂળ પ્રાકૃત ગાથામા તેની સસ્કૃત ટીકા સહિત યુક્તિપ્રબોધ નાટક સાત અકમા ને ૪૩૦૦ શ્લોકમા બનાવ્યુ છે તેમા બનારસીદાસ (જુઓ પારા ૮૪૮-૫૦)ના

અધ્યાત્મ મતના ભેદનું પ્રદર્શન કરી તેનું ખંડન કર્યું કે ને સાથે સાથે દિગંબરોની શ્વેતાંબરો સાથે ૮૪ બોલની જે ભિન્નતા છે તે બતાવી શ્વેતાંબરોની માન્યતાનું મંડન કર્યું છે (જુઓ ટિપ્પણી નં. ૫૦૮) એક બીજો ધર્મમંજૂષા નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે (અમુદ્રિત) તેમાં ઢુંઢકોના મતવ્યોનું ખંડન કર્યું છે--ગૂર્જરની ભાષામાં પણ આ મેઘવિજયે નાની કૃતિઓ રચી છે ૫૩૭

૯૫૮ યશોવિજયયુગમાં યશોવિજય, વિનયવિજય અને મેઘવિજય એ ત્રણ ઉપાધ્યાયોની સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપરાંત બીજાઓની જુદી છે, તે નીચે ટાંકીએ છીએ સમર્થ વિદ્વાન યશોવિજયના યુગ પછી જૈનોના હજુ સુધી એક પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી સંસ્કૃત કૃતિ કોઇએ કરી નથી એટલે કે ત્યારપછી સંસ્કૃતમાં જૈનસાહિત્ય નહિવત્ થયું

૯૫૯ ૧૭૦૨માં દયારુચિ શિ૦ હિતરુચિએ નનચરિત્ર (બાલચંદ્રયતિ ભ કાની), સં ૧૭૦૫માં સમયસુંદર શિ૦ હર્ષનંદન તથા સુમતિકલ્લોલે સ્થાનાંગવૃત્તિ ગત ગાથાવૃત્તિ સં ૧૭૦૭માં ત ધર્મસાગર ઉ૦-શ્રુતસાગર શિ૦ શાંતિસાગરગણિએ રાજસાગરસૂરિરાજ્યે કલ્પકૌમુદી (કા ળ્ળી, બુદ્ ૬ નં ૮૩૩), સં ૧૭૦૮માં ઉક્ત ભાવવિજયે વીજાપુરમાં ચંપકમાલાચરિત, ત૦ વિજયસિંહ-

---

૫૩૭ આ મેઘવિજય તે વિજયપ્રશસ્તિ પૃ ૫૯૭-૯૮ માં ઉલ્લેખેલ સં ૧૬૫૬ માં ઉપાધ્યાય પદ મેળવનાર મેઘવિજયથી જુદા છે આ કવિના સ્વહસ્તલિખિત કેટલાક ગ્રંથો અને પત્રો કિસનગઢના રણજીતમલ્લ નાહટાએ વિજયધર્મસૂરિને આપી દીધેલ પુસ્તકસંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે (જુઓ 'જૈનશાસન' નો ચૈત્ર વદિ ૦)) વીરાત્ ૨૪૩૯ નો અંક પૃ ૪૨૧ થી ૪૬ માં) કેટલાક ગ્રંથ વિજયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય વિચક્ષણવિજય પાસે અમે જોયા છે મેઘવિજયની રચનાઓ માટે-જુઓ જૈનશાસનના વીરાત્ ૨૪૩૯ ચૈત્ર વદિ અમાસના અંકમાં પંડિત બહેચરદાસનો લેખ નામે 'મહોપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજય વાચક' તે પરથી ટુંકમાં મેં તંત્રી તરીકે તારવેલ લેખ 'જૈન શ્વે કૉ હેરલ્ડ' જુલઇ-અક્ટોબર ૧૯૧૫ નો અંક પૃ ૪૩૦-૩૨, પંડિત હરગોવિન્દદાસની સપ્તસંધાન કાવ્યની પ્રસ્તાવના

સૂરિ-વિમલહર્ષ-દાનચદ્રે મૌનએકાદશી કથા (કા વડો), અને સં. ૧૭૧૦મા ત. દેવવિજય શિ૦ જિનવિજયે કલ્યાણમદિર સ્તોત્રપર અવચૂરિ (હા. પાટણ)ની રચના કરી

૯૬૦ આ કલ્યાણસાગરસૂરિએ (સં ૧૬૭૦-૧૭૧૮) પોતાના શિષ્ય વિનયસાગર માટે મિશ્રલિંગકોશ-લિંગનિર્ણય (કા છાણી, બુહ ૬, ન. ૭૬૨) અને તે વિનયસાગરે કચ્છના ભારમલ્લ રાજાના કુવર ભોજરાજના વારામા તેના નામથી શ્લોક તથા કાવ્યમા ભોજવ્યાકરણ (વેબર ન. ૧૬૩૬ પૃ ૨૦૩-૪) રચ્યુ કે જેની સ ૧૭૬૩ની પ્રત મળે છે, અને વળી તેણે સારસ્વત વ્યાકરણના સૂત્રોને પદ્ય-છદમા મૂકી વૃદ્ધચિંતામણી નામના ગ્રથમા (વિવેક૦ ઉદે૦) ગૂથ્યા

૯૬૧ સં ૧૭૨૨ લગભગ ખ જિનમાણિક્યસૂરિશાખાના વિનયસમુદ્ર-રત્નવિશાલ-લબ્ધિવિજયના શિષ્ય મહિમોદયે જ્યોતિષ-રત્નાકર નામનો જ્યોતિષગ્રથ રચ્યો (ગુ ન ૬૩-૨૪)

૯૬૨ ત૦ ચારિત્રસાગર-કલ્યાણસાગર-યશ સાગરશિષ્ય યશસ્વત-સાગર (જસવતસાગર) થયા તે પણ વિદ્વાન્ હતા તેમણે વિચાર-ષટ્ત્રિંશિકા પર અવચૂરિ સં, ૧૭૨૧ (૧૭૧૨ ?), ભાવસપ્તતિકા સ ૧૭૪૦ મા, જૈનસપ્તપદાર્થી સ ૧૭૫૭મા, સગ્રામપુરમા જય-સિંહના રાજ્યમા પ્રમાણવાદાર્થ સ ૧૭૫૯મા, ગણેશકૃત ગ્રહલાઘવ નામના જ્યોતિષના ગ્રથપર વાર્તિક સં ૧૭૬૦ મા, જન્મકુડલીપર યશોરાજી રાજપદ્ધતિ (સ્વલિખિત સ ૧૭૬૨), રત્નાકરાવતારિકા પજિકામાથી વાદાર્થનિરૂપણ, સ્તવનરત્ન રચ્યા આ સર્વેની પ્રતો ઉદયપુરના વિવેકવિજય યતિના ભડારમા ઉપલબ્ધ છે તેમણે સ્યાદ્વાદ મુક્તાવલી પણ રચેલ છે તે મુદ્રિત થયેલ છે

૯૬૩ સ ૧૭૨૬મા ત૦ પ્રમોદયરુચિ-હિતરુચિ શિ૦ હસ્તિ રુચિએ વૈદ્યક ઉપર એક ગ્રથ નામ વૈદ્યવલ્લભ (જ્વર, સ્ત્રીરોગ, કાસક્ષયાદિ રોગ, ધાતુરોગ, અતિસારાદિ રોગ, કુષ્ઠાદિ રોગ, શિર કર્ણાક્ષિરોગના પ્રતિકાર તથા સ્તભન પર મુરાદિસાહિ ગુટિકા-એ)

आठ अध्यायमा रच्यो (वि न २०४, पी ४ न १०६५) स १७३० मा त० धीरविजय-लाभविजय शि० वृद्धिविजये ३८ गाथामा शखेश्वर पार्श्वनाथ स्तवन रच्यु (हा० प्रा०) स १७३१मा त० विजयानद सूरि-शातिविजय शि० मानविजये अमदावादमा त्याना एक प्रसिद्ध आगेवान शांतिदास (प्रसिद्ध ओसवाळ झवेरी शांतिदासथी भिन्न)नी प्रार्थनाथी वृत्तिसहित त्रण अधिकारमा धर्मसग्रह नामनो मोटो ग्रथ सस्कृतमा रच्यो तेमा श्रावक अने साधु-धर्म सबधी घणी बाबतोनो संग्रह करवामा आव्यो छे (थोडो भाग गू० भा० सहित प्र० जैन विद्या प्रसारक वर्ग, मूळ आखो बे भागमा प्र० दे० ला० न २६ अने ४५) आ ग्रथनुं संशोधन श्री यशोविजय उपाध्याये कर्यु ने तेनो प्रथमादर्श कांति विजय गणिए लख्यो उक्त शातिदासना पिता श्रीमाली वणिक नामे मतिआ हता के जेमणे हमेशा गृहने दानशाळा बनावी तीर्थराज आदिनी यात्रा करी साते क्षेत्रमा वित्त वापर्युं हतुं, अने आ शांतिदास पोते पणु उदार हता अने तेमणे गूजरातमा पडेला दुकाळमा २ कोने अन्न वस्त्र औषध आपी जगडुशा जेवी ख्याति मेळवी हती, वळी साधर्मिकोमा बहुदान करी छेवटे पुत्रने पोताना घर ने कारभार सोपी निवृत्त थइने सिद्धातश्रवणादि धर्म करवामा प्रवृत्त थया हता ते समये आ ग्रथ रचवानी प्रार्थना करी हती.

९१४ सं १७३१मा उदयचद्रे मरुदेशना अनूपसिंहराजानी आज्ञाथी मनजी आदि पडितना मतने तोडी पोताना मतनी प्रमाणथी पुष्टि करतो पाडित्यदर्पण नामनो ग्रथ, स १७३८ मा ख० जिनहर्षसूरि-सुमतिहस शि० मतिवर्धने जगतारिणी नगरीमा गौतमपृच्छापर सुगमवृत्ति (की २ न ३७१, वे न १५९८)नी रचना करी. स १७४५ मा ख० लक्ष्मीकीर्ति शि० लक्ष्मीवल्लभे धर्मोपदेशपर वृत्ति (जे०) रची तथा तेमणे उत्तराध्ययन पर वृत्ति अने कल्पसूत्रपर कल्पद्रुमकलिका नामनी रचेली वृत्तिओ प्रसिद्ध छे (जेस. प्र पृ. ४२)

૯૬૫ ત વિજયવિમલ-ધીરવિમલ-નયવિમલે (પછીથી થયેલ જ્ઞાનવિમલસૂરિ)એ પ્રાકૃત અને ગૂ ભાષામા સ. ૧૭૩૮મા રચાયેલ વિનયવિજયકૃત શ્રીપાલરાસ પરથી સસ્કૃતમાં શ્રીપાલચરિત્ર (કા વડો) અને વિજયપ્રભસૂરિના રાજ્યે (સ ૧૭૧૦ થી ૧૭૪૭) પ્રશ્ન વ્યાકરણ પર ટીકા (કા વડો) તથા તે સૂરિના રાજ્યે ત જયવિજય શિ૦ માનવિજયે પોતાના શિષ્ય દેવવિજય માટે ધર્મપરીક્ષા (કા. વડો)ની રચના કરી. સ ૧૭૫૧મા પાઠક ચારુદત્ત-કલ્યાણનિધાન શિ૦ લબ્ધિચદ્રગણિએ જન્મપત્રી પદ્ધતિ (ઠી ૩, ન. ૧૫૬), સ. ૧૭૬૫ મા રગવિજયે ગૂર્જરદેશભૂપાવલી ૯૪ શ્લોકમા રચી

૯૬૬ સ ૧૭૫૦ મા ત વિજયરાજસૂરિ શિ૦ દાનવિજયે પોતાના શિષ્ય દર્શનવિજય માટે કલ્પસૂત્રપર દાનદીપિકા નામની ટીકા[૫૩૮] (કા. છાણી), અને સ ૧૭૭૦ ની આસપાસ ગૂર્જરધરામા વિખ્યાત એવા શેખ ફતેના પુત્ર અડેમિયાને શીખવા માટે શબ્દભૂષણ નામનું એક સસ્કૃત પદ્યમા વ્યાકરણ (વે ન. ૮૫, ભા ૧૮૮૨-૮૩ ન. ૪૫૭)ની રચના કરી

૯૬૭ સ ૧૭૮૧ મા ત સુમતિવિજય શિ રામવિજયે ઉપદેશમાલા પર વૃત્તિ (લી ગૂ૦ ભાષા૦ પ્ર૦ જૈ ધ૦ સભા) અને તપાગચ્છની રત્નશાખામા અને ન્યાયરત્ન શિ૦ હંસરત્ને ધનેશ્વરકૃત શત્રુજય માહાત્મ્ય પરથી શત્રુજય માહાત્મ્યોલ્લેખ નામનો ૧૫ સર્ગમા સાદા સસ્કૃત ગદ્યમા સાર રચ્યો (વે ન ૧૭૭૬)

૯૬૮ પૌર્ણમિકગચ્છના ભાવપ્રભસૂરિ પાટણના ઢઢેરવાડામા થયા તેઓ વિદ્યાપ્રભ-લલિતપ્રભ-વિનયપ્રભ મહિમપ્રભના શિષ્ય હતા સ ૧૭૮૪ મા ભક્તામર સમસ્યા પૂર્તિ (નેમિભક્તામર)

૫૩૮ બુદ્ધ ર શા આ સબધી એમ છે કે કર્તા તે હીરવિજયસૂરિ-કીર્તિવિજય-સૂરવિજયગણિના શિષ્ય હતા ને તે કૃતિ સ ૧૭૨૨ મા તેજવિજયગણિના કહેવાથી વિજયરાજસૂરિ (સ્વ ૧૭૪૨)ના રાજ્યમાં રચવામા આવી હતી

આઠ અધ્યાયમાં રચ્યો (વે નં ૨૦૪, પી ૪ નં ૧૦૯૫) સં ૧૭૩૦ માં ત૦ ધીરવિજય-રામવિજય શિ૦ બુદ્ધિવિજયે ૩૮ ગાથામાં શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તવન રચ્યું (હા૦ પા૦) સં ૧૭૩૧માં ત૦ વિજયાનંદ સૂરિ-શાંતિવિજય શિ૦ માનવિજયે અમદાવાદમાં ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ આગેવાન શાંતિદાસ (પ્રસિદ્ધ ઓસવાળ ઝવેરી શાંતિદાસથી ભિન્ન)ની પ્રાર્થનાથી વૃત્તિસહિત ત્રણ અધિકારમાં ધર્મસંગ્રહ નામનો મોટો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચ્યો તેમાં શ્રાવક અને સાધુ-ધર્મ સંબંધી ઘણી બાબતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે (થોડો ભાગ ગૂ૦ ભા૦ સહિત પ્ર૦ જૈન વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, મૂળ આખો બે ભાગમાં પ્ર૦ દે૦ લા૦ નં ૨૬ અને ૪૫) આ ગ્રંથનું સંશોધન શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે કર્યું ને તેનો પ્રથમાદર્શ કાંતિવિજય ગણિએ લખ્યો. ઉક્ત શાંતિદાસના પિતા શ્રીમાલી વણિક નામે મતિઆ હતા કે જેમણે હમેશા ગૃહને દાનશાળા બનાવી તીર્થરાજ આદિની યાત્રા કરી સાતે ક્ષેત્રમાં વિત્ત વાપર્યું હતું, અને આ શાંતિદાસ પોતે પણ ઉદાર હતા અને તેમણે ગૂજરાતમાં પડેલા દુકાળમાં લોકોને અન્ન વસ્ત્ર ઔષધ આપી જગડુશા જેવી ખ્યાતિ મેળવી હતી, વળી સાધર્મિકોમાં બહુમાન કરી છેવટે પુત્રને પોતાના ઘર ને કારભાર સોંપી નિવૃત્ત થઇને સિદ્ધાંતશ્રવણાદિ ધર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા તે સમયે આ ગ્રંથ રચવાની પ્રાર્થના કરી હતી

૯૬૪ સં ૧૭૩૧માં ઉદયચંદ્રે મરુદેશના અનૂપસિંહરાજાની આજ્ઞાથી મન૭ આદિ પંડિતના મતને તોડી પોતાના મતની પ્રમાણથી પુષ્ટિ કરતો પાંડિત્યદર્પણ નામનો ગ્રંથ, સં ૧૭૩૮ માં ખ૦ જિનહર્ષસૂરિ-સુમતિહંસ શિ૦ મતિવર્ધને જગતારિણી નગરીમાં ગૌતમપૃચ્છાપર સુગમવૃત્તિ (કી ૨ નં ૩૭૬, વે નં ૧૫૯૮)ની રચના કરી. સં ૧૭૪૫ માં ખ૦ લક્ષ્મીકીર્તિ શિ૦ લક્ષ્મીવલ્લભે ધર્મોપદેશપર વૃત્તિ (જે૦) રચી તથા તેમણે ઉત્તરાધ્યયન પર વૃત્તિ અને કલ્પ સૂત્રપર કલ્પદ્રુમકલિકા નામની રચેલી વૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે (જેસ. પ્ર પૃ. ૪૨)

પ્રકરણ ૫મું.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય.

વિક્રમ ૧૮મું શતક.

કાળલબ્ધિ લઈ પથ નિહાલશું રે એ આશા અવલંબ
એ જન જીવેરે જિનજી ! જાણજોરે આનંદઘન મત-અંબ-પંથડો૦ ×

જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો વર્જિત સકલ ઉપાધિ, સુજ્ઞાની
અતીંદ્રિય ગુણમણિ-આગરૂ ઈમ પરમાતમ સાધ, સુજ્ઞાની,×

દુઃખ-સુખરૂપ કરમફલ જાણો, નિશ્ચય એક આનંદો
ચેતનતા પરિણામ ન ચૂકે, ચેતન કહે જિનચંદોરે—વાસુ૦ ×

આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે આનંદઘન-મત-સંગીરે—વાસુ૦ ×

નરનારી બહુ નયણ નિહાલતા તત્ત્વની વાત કરતા ન લાજે
ઉત્તરસરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા મોહ નડિયા કલિકાલરાજે-ધાર. ×

પ્રવચન-અંજન જો સદ્‌ગુરૂ કરે તો દેખે પરમ નિધાન જિનેશ્વર !
હૃદયનયન નિહાળે જગધણી મહિમા મેરૂ સમાન જિનેશ્વર !—ધર્મ૦ ×

અહો અહો હું મુજને કહું નમો મુજ નમો મુજ રે
અમિત ફળ દાન દાતારની, જેહની ભેટ થઈ તુજ રે—શાંતિ૦ ×

ષડ્ દર્શન જિન-અંગ ભાખીજે, ન્યાય ષડંગ જો સાધે રે
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ષડ્ દર્શન આરાધે રે—ષડ્૦

—આનંદઘનકૃત સ્તવનોમાંથી

૯૭૨ આ શતકમાં પૂર્વના શતકો કરતા અધિક પૂરમાં ગદ્ય અને પદ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય જૈનો તરફથી રચાયું છે પદ્ય સાહિ ત્યથી જૈન ગુર્જર કવિઓ બીજો ભાગ આખો લગભગ ૭મો પાનાથી ભરેલ છે ગદ્યસાહિત્યનો નામનિર્દેશ ત્યાં પૃ ૫૯૦ થી ૫૯૪ માં કર્યો છે તેમાંથી અને બીજેથી નામનિર્દેશ અત્ર કરીશું

સ્તવન સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત (કા ભા લી. પ્ર. આ૦ સમિતિ) અને સ ૧૭૮૧ મા ત્યા કલ્યાણમદિર સ્તોત્રની સમસ્યા પૂર્તિ સ્તવન (જૈનધર્મવર સસ્તવ) સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત (ઠી ૫, ૧૭૦) રચ્યા તે દરેકમા મૂળ જે સ્તોત્રની સમસ્યા પૂર્તિ કરી છે તે એવી રીતે કે તે દરેક શ્લોકનું છેલ્લું પદ તે સ્વરચિત સ્તવનોના દરેક શ્લોકના ચોથા પદ તરીકે આવે તેમણે યશોવિજયના નોપદેશ પર લઘુ વૃત્તિ (પ્ર જૈ ધ) તથા પ્રતિમાશતક પર લઘુ ટીકા (પ્ર આ સભા) પણ રચી છે

૯૬૯ સ ૧૭૯૨ મા પકિતસનાકા નામનો ગ્રથ રચાયો (કા વડો), સ ૧૭૯૩ મા ત વિમલકીર્તિ શિ૦ વિમલ સૂરિએ ઉપદેશશતક (ભાગવિજ્ય ભ વઢવાણ) અને સ ૧૭૯૭ મા રત્ન ચદ્રે નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર ટિપ્પન (ચુનીલાલ ભ કાશી), (નો) તેજ-સિંહે સ ૧૭૯૮ મા સિદ્ધાન્તશતક (ર કા) તથા દૃષ્ટાન્તશતક (ર જૈન કથા રત્નકોષ ભાગ ૫ મા) રચ્યા

૯૭૦ આ શતકના અતમા યા ૧૯ મા શતકના પ્રારભમા—તપાગચ્છના વિજયદયા સૂરિના રાજ્યમા (સ ૧૭૮૬-૧૮૦૯) ભાવ સાગર શિષ્ય વિનીતસાગરના શિષ્ય ભોજસાગરે જૈનદિન્નસુરીનો દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા નામનો ગ્રથ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત રચ્યો (હિન્દી અનુવાદ સહિત પ્ર પરમશ્રુત પ્રભાવક મડળ) તેમા ૧૫ અધ્યાયોમા દ્રવ્ય ગુણ, પર્યાયનું સ્વરૂપ તથા પ્રમાણ અને નય પર વિચારણા પ્રાચીન આગમ અને સન્મતિ આદિ ગ્રથોની પુષ્ટિ પ્રમાણ સહિત બનાવેલ છે આમા કિંચિત્ રચના યશોવિજયના પોતાના ગૂજરાતી દ્રવ્યગુણ પર્યાયરાસ પર લખેલ ભાષાવિવરણ પરથી કરી છે યશોવિજયે મલ્લવાદીના નયચક્રને બગમર ગોઠવી કરેલ નયચક્રતુંમ સ ૧૭૧૪નો લખેલો પાટણના ભાભાભાઇ ભડારના દા. ૫૯ મા વિદ્યમાન છે.

---

૯૭૩ ૧૭૦૭મા ત૦ દેવવિજય-શાન્તિવિજય શિ. ભીમવિજયે મહમ્મદાવાદમા જયવિજય શિ મેરૂવિજયની સહાયથી કલ્પસૂત્ર પર (ખેડા ભ.), ૧૭૦૯મા કેશવજી ઋષિએ દશાશ્રુત સ્કંધ પર, સ ૧૭૧૧મા ખ રત્નસાર ગણિ-હેમનંદન શિષ્ય યતીન્દ્રે દશવૈકાલિક પર (મે. ન. ૧૪૮૧), તથા બૃ૦ ત૦ દેવરત્નસૂરિ-રાજસુંદર શિષ્ય પદ્મસુંદર ગણિએ રત્નકીર્તિસૂરિના રાજ્યે (સં ૧૭૧૧ થી ૧૭૩૪ વચ્ચમા) ઉત્તમ અને સુદર ટબાર્થ ભગવતી સૂત્ર પર (હા પા , પ્ર કા), ૧૭૧૪મા કુંવરવિજયે અને વૃદ્ધવિજય શિ કનકવિજયે સ. ૧૭૩૨મા શાહિપુરમા રત્નાકર પંચવિંશતિ પર, ૧૭૧૬મા ત૦ સોમવિમલસૂરિ-હર્ષસોમ-જશસોમ શિષ્ય જયસોમે છ કર્મ ગ્રંથ પર (પ્ર૦ પ્રકરણરત્નાકર ભાગ ૪), ૧૭૨૨મા દાનવિજયે સ્વકૃત કલ્પ સૂત્ર સ્તવન પર, સં ૧૭૨૪મા ભાનુવિજય શિ લાવણ્યવિજયે સુધારેલો કલ્પસૂત્ર પર, સં ૧૭૨૮ પહેલા લોંકાગચ્છના રત્નસિંહ-દેવજી શિષ્ય ધર્મસિંહે ૨૭ સૂત્ર પર, ૧૭૨૯મા ખ૦ માનવિજય-કમલહર્ષ શિ વિદ્યાવિલાસે કલ્પસૂત્ર પર, કનકસુદરે જ્ઞાતાધર્મ કથાંગ પર (લ સં ૧૭૩૧), માનવિજયે નવ તત્ત્વ પર, ૧૭૪૪મા જીતવિમલે ઋષભ પંચાશિકા પર, ૧૭૪૬મા ધર્મસાગર-શ્રુતસાગર-શાંતિસાગર-અમૃતસાગર શિ૦ અમૃતસાગરે ધર્મસાગર કૃત સર્વજ્ઞશતક પર બાળાવબોધની રચના કરી

૯૭૪ સં ૧૭૩૯થી ૭૩ સુધીમા જ્ઞાનવિમલ સૂરિએ (સ ૧૭૫૮મા) પચ્ચખાણ ભાષ્ય આદિ ત્રણ ભાષ્ય, આનંદઘનકૃત ચોવીશી પૈકી ૨૨ સ્તવનો(૧૭૬૯), યશોવિજયકૃત યોગદૃષ્ટિની સઝાય તથા ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન, (૧૭૭૩મા) પાક્ષિકસૂત્ર, લોકનાલ પર, ૧૭૬૩મા દીપસાગર શિ સુખસાગરે કલ્પપ્રકાશ નામનો જિનસુંદર સૂરિકૃત દીપાલિકા કલ્પ સૂત્ર પર, ૧૭૬૬ પહેલા નવતત્ત્વ અને ૧૮૭૩મા પાક્ષિકસૂત્ર પર, સં ૧૭૭૬મા ખ૦ પદ્મચંદ્રના શિષ્યે નવતત્ત્વ પર તથા તે આસપાસ ત વિજયમાનસૂરિ શિ૦ આનંદવિજયે ક્ષેત્ર સમાસ પર, ૧૭૬૩મા જિનહર્ષે દીપાલી કલ્પ પર, અને શત્રુંજય

૯૭૨ ગદ્યસાહિત્ય—યોગી મહાત્મા આનંદઘનની ચોવીશી પૈકી ૨૨ સ્તવનો પર યશોવિજયે બાલાવબોધ કર્યો હતો પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે હજુ પ્રાપ્ત થયો નથી તે ઉપરાન્ત તેમણે પચ્ચનિર્ગ્રંથી (પ્રા) પર (લ નં. ૧૭૨૩) અને પોતાના ગ્રંથ નામે અધ્યાત્મમત પરીક્ષા અને જ્ઞાનસાર પર બાલાવબોધ કર્યો છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની ગૂજરાતી પદ્ય કૃતિઓ નામે દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાય રાસ, ૩૫૦ ગાથાના સીમંધર સ્તવન, ૧૫૦ ગાથાના મહાવીર સ્તવન (સં ૧૭૩૩), સમ્યક્ત્વના ૭ સ્થાન સ્વરૂપ ચોપઈ (સં. ૧૭૩૩) પર પણ બાલાવબોધ રચ્યા છે વિચારબિંદુ એ પોતાના ધર્મ-પરીક્ષાના વાર્તિક તરીકે પ્રશ્નોત્તર રૂપે ગદ્યમા રચેલ છે સત્યવિજય શિ વૃદ્ધિવિજયે ઉપદેશમાલાનો બાલાવબોધ (સ ૧૭૧૦ કે ૧૭૩૩) રચ્યો તેમા યશોવિજયે મદદ આપી છે સ ૧૬૬૫મા વિજયદેવ સૂરિના રાજ્યે 'લોકનાલ'નો બાલાવબોધ કરનાર જશવિજય તે વિમલહર્ષના શિષ્ય હોઇ આ યશોવિજયથી ભિન્ન છે, પાલીતાણામા મુનિ કર્પૂરવિજયના ભડારમા એક યશોવિજયની સ ૧૬૬૫ની ધાતુપાઠની લખેલી પ્રત છે તે પણ આ યશોવિજય નહિ, પણ ઉક્ત વિમલહર્ષ શિષ્ય હોવા ઘટે છતા તે જોઈ નક્કી કરવાની જરૂર રહે છે તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર એક યશોવિજયગણીએ ગૂજરાતી ટબો (પ્ર કા) કર્યો છે તે તો આપણા આ નૈયાયિક યશોવિજય હોવા ઘટે કારણ કે તેમણે સસ્કૃતમા તે સૂત્રના ભાષ્ય પર વૃત્તિ કરી છે, પણ પં સુખલાલજી તેને તેથી ભિન્ન માને છે તે ટબાકારે તત્ત્વાર્થના દિગબરી સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વૃત્તિને માન્ય સૂત્રપાઠને લઇ તેના પર માત્ર સૂત્રના અર્થ પૂરતો ટબો લખ્યો છે અને ટબો લખતા તેમણે જ્યા જ્યા શ્વેતાબર અને દિગબરનો મતભેદ કે મતવિરોધ આવે છે ત્યા સર્વત્ર શ્વેતાબર પરપરાને અનુસરીનેજ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે આમ સૂત્રપાઠ દિગબરીય છતા અર્થ શ્વેતાબરીય છે,—જુઓ પં સુખલાલજીની તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગૂજરાતી વ્યાખ્યા ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૮-૫૦.

વિષે અગાઉ કહેવઈ ગયું છે), જયરંગ કાવ્યકાલ. ૧૭૦૦-૨૧, જ્ઞાનસાગર ૧૭૦૧-૧૭૩૦, વિનયશીલ, ભુવનસોમ ૧૭૦૧, લબ્ધિ વિજય ૧૭૦૧-૩, આણંદ ૧૭૦૨-૪, વિનયસાગર ૧૭૦૨, પુણ્ય-નિધાન તથા સૂરસૌભાગ્ય ૧૭૦૩, માનવિજય, રાજસાર ૧૭૦૪, જિનહર્ષ ૧૭૦૪-૧૭૬૨, મેરૂલાભ (માહાવજી) ૧૭૦૫, કેશરકુશલ ૧૭૦૬, જ્ઞાનકુશલ, લબ્ધોદય ૧૭૦૭, વીરવિજય ૧૭૦૮, પદ્મ, રાજવિજય ૧૭૦૯, પુણ્યહર્ષ ૧૭૦૯-૩૫, ધનદેવ ૧૭૧૦ પહેલા, સુમતિહંસ ૧૭૧૧-૨૩, તેજસિંહ ૧૭૧૧-૪૮, અભયસોમ ૧૭૧૧ -૨૯, વિદ્યારૂચિ ૧૭૧૧-૧૭, આણંદવર્દ્ધન, ઇંદ્રસૌભાગ્ય, ઉત્તમ-સાગર ૧૭૧૨, વૃદ્ધિવિજય ૧૭૧૨-૧૩, મેઘવિજય ૧૭૧૩-૨૧, નયપ્રમોદ, શુભવિજય અને સિદ્ધિવિજય ૧૭૧૩, ઉદયવિજય, ગજ કુશલ અને પદ્મચંદ્ર ૧૭૧૪, પદ્મવિજય ૧૭૧૫, તિલકસાગર ૧૭ ૧૫ પછી માનવિજય ૧૭૧૬-૨૨, હસ્તિરૂચિ ૧૭૧૭-૩૯, ઉદય-સૂરિ, જિનદાસ ૧૭૧૯, ધર્મવર્દ્ધન (ધર્મસિંહ) ૧૭૧૯-૫૭, સુમ તિવલ્લભ ૧૭૨૦, હેમસૌભાગ્ય ૧૭૧૫ પછી અને ૧૭૨૧ પહેલા પદ્મચંદ્રસૂરિ, સુરજી ૧૭૨૧, મેરૂવિજય ૧૭૨૧-૨૨, મહિમાઉદય, મહિમાસૂરિ, વીરવિમલ ૧૭૨૨, સુમતિરંગ ૧૭૨૨-૨૭, લાભવ ર્દ્ધન (લાલચંદ) ૧૭૨૩-૧૭૭૦, માનસાગર ૧૭૨૪-૪૬, ગુણસા-ગર, તત્ત્વવિજય, પરમસાગર ૧૭૨૪, સમયકીર્ત્તિ ૧૭૨૫, ધર્મમંદિર ૧૭૨૫-૪૨, લક્ષ્મીવલ્લભ ૧૭૨૫-૩૮, જીતવિજય, યશોનંદ ૧૭૨૬, ધીરવિજય ૧૭૨૭ પહેલા, પ્રીતિવિજય, લક્ષ્મીવિજય ૧૭૨૭, માન-વિજય ૧૭૨૮-૩૧, હીરાણંદ (હીરમુનિ) ૧૭૨૭-૪૪, ઉદયવિજય, માનવિજય (૨), વીરજી ૧૭૨૮, કુશલધીર ૧૭૨૮-૯, ઉદયસમુદ્ર, કનકનિધાન, મતિકુશલ, ૧૭૨૮, જ્ઞાનવિમલ સૂરિ (પૂર્વનામ નયવિમલ) ૧૭૨૮-૧૭૭૪, હર્ષવિજય ૧૭૨૯, અમૃતસાગર, કર્મસિંહ, વિનયલાભ, વિવેકવિજય, વૃદ્ધિવિજય ૧૭૩૦, દેવવિજય ૧૭૩૦-૪, દાનવિજય ૧૭૩૦-૭૨, તત્ત્વહંસ, નિત્યસૌભાગ્ય,

કૃત પૂજા પંચાશિકા પર, ૧૭૬૭મા ત૦ રવિકુશલ શિ દેવકુશલે શત્રુંજય માહાત્મ્ય પર, ૧૭૭૨ મા જિનવિજયે જીવાભિગમ પર, ૧૭૭૪ મા રાજનગરમા ત૦ ઉત્તમસાગર શિ ન્યાયસાગરે સ્વકૃત ગુજરાતી સમ્યકત્વ વિચાર ગર્ભિત મહાવીર જિનસ્ત પર (પ્ર પ્રકરણ રત્નાકર ભા ૩), ૧૭૮૪ મા ત વિજયાનંદસૂરિ-ક્ષમાવિજય શિ. ધીરવિજયે મૌનેકાદશીકથા પર, દેવચંદ્રે ગુરૂ પટ્ત્રિંશિકા પર, ૧૭૯૮મા ભોજસાગરે રત્નશેખરસૂરિ કૃત આચાર પ્રદીપ પર, સં ૧૭૯૮ પહેલા હંસરત્ને અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર (પ્ર૦ પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૩), ૧૭૯૯ મા ત૦ વિજયદાનસૂરિ-રાજવિજય-મેઘવિજય-ભાણુવિજય શિ૦ લક્ષ્મીવિજયે અજિતપ્રભસૂરિકૃત શાન્તિનાથ ચરિત્ર પર, ૧૭૯૯ (વ સં) દેવચંદ્ર સ્વકૃત ચોવીશી પર, સ ૧૮૦૦ પહેલા ત૦ વિજયસિંહ-રાજવિજય-ગુણવિજય-જ્ઞાનવિજય શિ બુધવિજયે યોગશાસ્ત્ર પર (ખેડા ભ), ૧૮૦૦ મા ભાનુવિજયે ભાવદેવકૃત પાર્શ્વનાથચરિત પર બાળાવબોધ રચ્યા છે તે સિવાય, ધર્મસિંહે સમવાયાગ હુંડી વગેરે, ખ૦ જિનહર્ષે ત જિનસુંદર સૂરિકૃત દીવાળી કલ્પ પર ગૂ૦ વાર્તિક, જ્ઞાનવિમલસૂરિએ સપ્તનયપર વિવરણ, અને દેવચંદ્રે ૧૭૭૬મા આગમસાર અને સ ૧૭૯૬ મા નવાનગરમા વિચારસાર, ગદ્યમા રચેલ છે કર્તાના નામ વગર જુદે જુદે સમયે લખાયેલા બાળાવબોધ ઘણા મળી આવે છે કે જેનો ઉલ્લેખ અત્ર કર્યો નથી

૯૭૫ **કાવ્ય સાહિત્ય**—'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' બીજા ભાગમા ઉલ્લેખેલા કવિઓની સંખ્યા ૧૮૦ લગભગ અને કૃતિઓની ૪૦૦ ઉપરાત છે અત્ર અવકાશાભાવે તે સર્વેના તેમજ બીજા સાપડેલા કવિઓ અને કૃતિઓના વિવેચનમા ઉતર્યા વગર માત્ર તે કવિઓનો નામનિર્દેશ કરી સતોષ લઇશુ, અને વિસ્તારથી વિવરણ કરવાનું તે ગ્રંથના ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવના માટે રાખીશુ —

૯૭૬ **આનંદઘન સં ૧૭૦૦ થી ૧૭૧૩ લગભગ, વિનય વિજય ૧૬૯૬-૧૭૩૮, યશોવિજય ૧૭૦૦-૧૭૪૩** (કે જે ત્રણ

વિબુધવિજય ૧૭૩૧, આણંદમુનિ ૧૭૩૧-૮, એમો, જયસાગર, શાંતિદાસ શ્રા૦, ગુણવિજય ૧૭૩૨, અમરસાગર, ચંદ્રવિજય ૧૭૩૨ થી ૪૯ વચ્ચે, રત્નવર્દ્ધન ૧૭૩૩, ચંદ્રવિજય (૨), જિનવિજય, પદ્મનિધાન ૧૭૩૪, દીપવિજય ૧૭૩૫-૮૪, તેજપાલ ૧૭૩૫-૪૫, અજીતચંદ, આણંદરુચિ, કેશવદાસ, દયાતિલક, નયનશેખર ૧૭૩૬, અભયકુશલ, જ્ઞાનકીર્ત્તિ ૧૭૩૭, કનકવિલાસ ૧૭૩૮, મેઘવિજય, સુમતિવિજય ૧૭૩૯, દીપસૌભાગ્ય ૧૭૩૯-૪૭, આણંદસૂરિ, હરખચંદ ૧૭૪૦, તિલકચંદ, પ્રાગજી, લક્ષ્મીરત્ન ૧૭૪૧, કીર્તિસાગરસૂરિ શિષ્ય, જીવરાજ, માણિક્યવિજય ૧૭૪૨, જ્ઞાનસાગર નિ૦ ૧૭૪૩, નયવિજય ૧૭૪૪, અમરચંદ, કુશલસાગર (કેશવ), એમો ૧૭૪૫, શીલવિજય ૧૭૪૬, યશોવર્ધન ૧૭૪૭, કુશલલાભ (૨) ૧૭૪૮, ઋષભસાગર ૧૭૪૮ (?), વિનીતવિમલ ૧૭૪૯ પહેલા, આ સર્વે ૧૮ મા શતકના પ્રથમાર્ધમાં થયા.

૯૭૭ ઉદયરત્ન ૧૭૪૯-૧૭૯૯, કમલહર્ષ, જિનલબ્ધિ, સૌભાગ્યવિજય ૧૭૫૦, નેમવિજય ૧૭૫૦-૧૭૮૭, જિનવિજય (૨), ભાવ ૧૭૫૧, પ્રીતિસાગર ૧૭૫૨, વિનયચંદ્ર ૧૭૫૨-૫૫, પ્રેમરાજ ૧૭૫૩ પહેલા, કેસરવિમલ ૧૭૫૪-૬, ઋદ્ધિવિજય ૧૭૫૪-૭૦, ગોડીદાસ ૧૭૫૫, હંસરત્ન ૧૭૫૫-૮૬, મોહનવિજય ૧૭૫૫-૧૭૮૩, જસવંતસાગર, મોહનવિમલ, લક્ષ્મણ ૧૭૫૮, દેવવિજય (૩) ૧૭૬૦-૯૫, રામવિજય (૨) ૧૭૬૦-૮૮, ગંગમુનિ, લક્ષ્મીવિનય, લબ્ધિવિજય (૨) ૧૭૬૧, જિનસુંદરસૂરિ, પ્રેમવિજય, રામવિમલ ૧૭૬૨, લાધાશાહ ૧૭૬૪-૯૫, નેમિદાસ શ્રાવક ૧૭૬૫-૬, તેજસિંહ ૧૭૬૬, દેવચંદ્ર ૧૭૬૬-૧૭૯૮, ન્યાયસાગર ૧૭૬૬-૮૪, કાન્તિવિમલ ૧૭૬૭, જીવસાગર ૧૭૬૮, ભાવપ્રભસૂરિ (પૂર્વનામ-ભાવરત્ન) ૧૭૬૯-૧૭૯૯, સુખસાગર ૧૭૬૯, લબ્ધિસાગર (૨) ૧૭૭૦, ચતુર, જિનસુખસૂરિ ૧૭૭૧, રામવિજય (૧) ૧૭૭૧-૭૩, ગંગવિજય ૧૭૭૨-૭૭, ચતુરસાગર ૧૭૭૨, લાલરત્ન

નવરસો વગેરે આ શતકમા રચાયા છે ખાસ વૈરાગ્યસૂચક રૂપક પ્રબોધ-ચિંતામણી ચો. જયશેખરસૂરિકૃત ૫દરમા સૈકામા રચાયું તેનો આ સ્વાદ આ શતકના કવિઓને થતા અનેક કાવ્યો ઉદ્ભવ્યા દા ત. સુમતિરગ કૃત સ ૧૭૨૨મા અને ધર્મમદિરકૃત સ ૧૭૪૧મા પ્રબોધચિંતામણી ગસ લાભવર્ધને ૧૭૪૨મા, કુશલલાભ, (૨) એ સ ૧૭૪૮મા અને ઉદયરત્ને તેમજ નેમિવિજયે કરેલા ધર્મબુદ્ધિ પાપબુદ્ધિ રાસ.

૯૮૨ ઐતિહાસિક સાહિત્ય—લબ્ધોદયે સ ૧૭૦૭મા પદ્મિનીચરિત્ર, ૧૭૧૧મા ભાણુવિજયકૃત વિજયાણુ દસૂરિ નિર્વાણસઝાય, કેસરકુશલે સ ૧૭૧૬મા જગડુ પ્રબધ રાસ, સ. ૧૭૨૦મા ખ જિનસાગર સૂરિ પર સુમતિવલ્લભનો શ્રીનિર્વાણ રાસ, મેરૂવિજયે સ ૧૭૨૧મા અને અભયસોમે ૧૭૨૯મા વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ, તે વર્ષ પછી સુરજીએ લીલાધર રાસ, ૧૭૨૧ પહેલા હેમસૌભાગ્યે અને ૧૭૨૫ પછી તિલકસાગરે રાજસાગરસૂરિ નિર્વાણ રાસ, મેઘવિજયકૃત વિજયદેવનિર્વાણ રાસ ૧૭૨૯મા, ૧૭૩૭મા જ્ઞાન કીર્ત્તિનો ગુરરાસ, ૧૭૩૯મા સુમતિવિજયની રત્નકીર્ત્તિ ચો, સ ૧૭૪૧મા લક્ષ્મીરત્નકૃત ખેમાહડાલીઆનો રાસ, સ ૧૭૪૨મા જિન હર્ષકૃત કુમારપાલ રાસ અને કીર્ત્તિસાગરસૂરિના શિષ્ય કૃત ભીમજી ચો, ૧૭૪૭ આસપાસ દીપસૌભાગ્યકૃત વૃદ્ધિસાગરસૂરિ રાસ, ૧૭૫૬મા જિનહર્ષકૃત સત્યવિજય નિર્વાણ રાસ, ૧૭૬૨મા રામવિમલકૃત સૌભાગ્યવિજય નિર્વાણરાસ, ૧૭૬૯મા સુખસાગરનો વૃદ્ધિવિજય રાસ, સં ૧૭૭૩મા જિનવિજય (૩) કૃત કર્પૂરવિજય રાસ, ૧૭૭૩ પછી રામવિજય (૧) કૃત વિજયરત્નસૂરિ રાસ, જિનેદ્રસાગરકૃત વિજય-ક્ષમાસૂરિનો શલોકો, ૧૭૮૨મા ભાવપ્રભસૂરિકૃત મહિમાપ્રભ રાસ, ૧૭૮૬ પછી જિનવિજય (૩) કૃત ક્ષમાવિજય રાસ, ૧૭૮૮ પછી રામવિજય (૨) કૃત લક્ષ્મીસાગરસૂરિ રાસ, સં ૧૭૯૩મા વલ્લભકુ શલકૃત હેમચદ્રગણિ રાસ, ૧૭૯૫મા ઉદયરત્ન કૃત વિમલમેતાનો

વિક્રમાદિત્ય રાસ અને માનસાગરે વિક્રમાદિત્ય સુત વિક્રમસેન રાસ સં. ૧૭૨૪મા, લક્ષ્મીવલ્લભે વિક્રમાદિત્ય પચદડ રાસ ૧૭૨૭, લીલાવતી રાસ ઉક્ત લાભવર્ધને તેમજ કુશલધીરે ૧૭૨૮મા, અને ઉદયરત્ને સં ૧૭૬૭મા, તે કુશલધીરે ભોજચરિત્ર ચો ૧૭૨૯ મા, નિત્યસૌભાગ્યે નદબત્રીશી સ ૧૭૩૧ મા, ધર્મવર્ધને શનિશ્ચર વિક્રમ ચો ૧૭૩૬ લગભગ, કાન્તિવિમલે વિક્રમકનકાવતી રાસ ૧૭૬૭મા, નિત્યલાભે સદેવત સાવળિગા રાસ ૧૭૮૨મા રચેલ છે. આ ઉપરાત જૈનકથાનાયકો—નાયિકાઓ પર, સતીઓ પર અનેક રચનાઓ થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ વિસ્તારભયથી અત્ર કરવામા આવ્યો નથી વિદ્યાવિલાસની કથાની ખ્યાતિ આ શતકમા પણ હતી, અને તેના પર જિનહર્ષે સં ૧૭૧૧મા અને અમરચદ્રે સં. ૧૭૪૫મા રાસ રચેલ છે

૯૮૦ પદો એટલે ભક્તિ—વૈરાગ્યપ્રેરિત ટુકા ગીતો હીંદી કવિઓ નામે કબીર, મીરાબાઈ, પછી સુરદાસ આદિએ પુષ્કળ ગાયા છે ગૂર્જરસાહિત્યમા નરસિંહ મહેતાએ તેની પહેલ કરી છે જૈન ગૂર્જર સાહિત્યમા સમયસુંદરે ૧૭મા શતકમા શરૂઆત કરેલી જણાય છે, ને તે વખતે તેને ગીતો—અધ્યાત્મ ગીતો કહેવામા આવતા ખરા વૈરાગ્ય ને ભાવપ્રેરક રૂપકમય અને ભક્તિપ્રધાન પદો રચવામા આ સૈકાના આનદઘન ચઢી જાય છે, તેમનું જોઇને તેમના સમકાલીન વિનયવિજય અને યશોવિજયે સુંદર પદો પોતાના હૃદયની ઉત્કટ લાગણીના ઉદ્ગાર રૂપે રચ્યા લાબા લહેકાથી ગવાતા 'શલોકા'ની રચના પણ આ શતકમા પ્રથમ થઈ જણાય છે દા ત ૧૭૪૯ પહેલા વિનીતવિમલકૃત આદિનાથ શલોકો, ઉદયરત્નકૃત નેમિનાથ શલોકો, શાલિભદ્ર શલોકો (સં ૧૭૭૦) અને ભરતબાહુબલિનો શલોકો સ ૧૭૯૫, દેવવિજયનો શખેશ્વર શલોકો સ ૧૭૮૪, મોતીમાલકૃત નેમિ શલોકો સ ૧૭૮૮

૯૮૧ શૃગારની છાટવાળા નેમ રાજુલના બારમાસ, સ્થૂલભદ્ર

શેઠે અને લાધાશાહ કૃત શિવચંદ રાસ, ૧૭૯૭મા પુણ્યરત્ન (૨) કૃત ન્યાયસાગર નિર્વાણ રાસ, ૧૭૯૮મા નિત્યલાભકૃત વિદ્યાસાગર સૂરિ રાસ તથા દુર્ગચંદ કૃત માણેકદેવીનો રાસ તથા ૧૭૯૯ પછી ઉત્તમવિજયકૃત જિનવિજય નિર્વાણ રાસ.

૯૮૩ દાર્શનિક વિષયપર-દ્રવ્યાનુયોગ પર રાસ રચવાની પહેલ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે દ્રવ્યગુણપર્યાય રાસ રચી કરી 'રાસ' સામાન્યત કથા ઉપર નાયકના યશોગાન કરવા અર્થે રચાતો-એ શબ્દ ત્યા વપરાતો તે સિવાયના વિષય પરત્વે રાસ એટલે રસમય શબ્દોમા પદ્ય ઘટના એ અર્થમા હવે વપરાયો એવામા માનવિજયકૃત નય-વિચાર-સાત નયનો રાસ, હેમરાજકૃત સ ૧૭૨૬ મા નયચક્ર રાસ રચાયા ઉપદેશ અને અધ્યાત્મ વિષયે અનુવાદ રૂપે હીરમુનિએ સ ૧૭૨૭ મા ઉપદેશ રત્નકોશ ચો અને દેવચદ્રે ૧૭૬૬ મા ધ્યાન-દીપિકા ચો અને સ ૧૭૭૭ મા રગવિજયે અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ ચો ની રચના કરી દેવચદ્ર તો ખરેખર અધ્યાત્મરસિક પડિત હતા તેથી તેમની પ્રાય સર્વ કૃતિમા અધ્યાત્મ ઝળકે છે નેમિદાસ શ્રાવકની સ ૧૭૬૬ ની ધ્યાનમાલા રત્ન ૧ કૃત છે

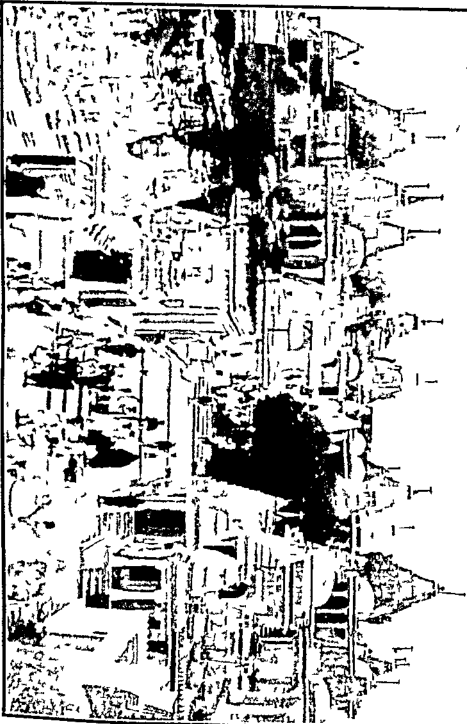
૯૮૪ વૈદકના વિષયપર અત્યાર સુધી ગૂજરાતી ભાષામા કોઈએ પદ્યમય રચના કરી નહોતી તે આ શતકમા નયનશેખરે સં ૧૭૩૬ મા યોગરત્નાકર ચો રચીને કરી

૯૮૫ તીર્થોના, તીર્થયાત્રાઓના ઇતિહાસ અને બનાવો નોધ-વાની પણ જૈન મુનિઓએ કાળજી રાખી છે આ શતકમા તેના દાખલા તરીકે ૧૭૭૨ મા મહિમાસૂરિ કૃત ચૈત્ય પરિપાટી અને વિનીતકુશલ કૃત શત્રુજય તીર્થમાલા, ૧૭૪૬મા શીલવિજય કૃત તીર્થમાલા, સં. ૧૭૫૦ મા સૌભાગ્યવિજય (૨) કૃત તીર્થમાલા સ્ત૦, ૧૭૫૫ મા જ્ઞાનવિમલ કૃત તીર્થમાલા, ૧૭૭૧ મા જિનસુખ કૃત જેસલ-મેર ચૈત્યપાટી વગેરે આ શતકના અંતમા-સ ૧૭૯૧મા શત્રુજય પર છીપાવસહી નામની ટુક છીપા (ભાવસાર) લોકોએ બનાવી

નામાંકિત થયેલું તેથી તેના મુખીને મહાજા વેપારીઓએ મળીને નગરશેઠનું માન આપેલું તે પ્રસંગે પ્રસંગે શહેરના લોકના મુખી છે અને જૈન સંઘના તે હમેશ વડા છે તે અત્યાર સુધી વંશપરંપરા ચાલુ છે ગાયકવાડોએ પણ પાલખી, છત્રી, મસાલ ને વર્ષે રૂ એક હજાર એટલો હક કરી આપ્યો (ગુજરાત સર્વસંગ્રહ) ખુશાલચંદના નથુશા, જેઠમલ અને વખતચંદ એ ત્રણ પુત્રો વખતચંદ શેઠ પ્રતાપી હતા સં ૧૮૨૨મા દામાજીએ પાટણ મુસલમાનો પાસેથી લઇ લીધુ ને ત્યારથી ગાયકવાડના તાબામા છે તેમના સમયમા ગુજરાતમા ગાયકવાડ, પેશ્વા અને અંગ્રેજ કંપની એ ત્રણેનું રાજ્ય થયુ હતું દીલ્હીના પાતશાહનું તો માન નામનું હતું સં. ૧૮૬૪ મા પોતે શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો કેટલીક પ્રતિષ્ઠા કરી ૧૮૬૮ મા આ નગરશેઠના મુખીપણા નીચે અમદાવાદના શહેરીઓએ અરજ કરતા એવો સરકારી હુકમ થયો કે માત્ર કન્યા મૂકી કોઈપણ ગુજરી જાય, તો તેની મિલકતમા દખલ ન કરતા તે તેની કન્યાને જ્યાસુધી તેને સંતાન થાય ત્યાસુધી વારસદાર ગણવી આ બાબતનો ગૂજરાતી ભાષામા કરેલો હુકમ અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા પરના શિલાલેખમા કોતરેલો છે[૫૩૯] વખતચંદ શેઠને ગાયકવાડ સાથે ઘણો ગાઢ સબંધ હતો સ્વ૦ સ ૧૮૭૦ તેના પુત્ર હેમાભાઇ થયા સં ૧૮૭૪ મા અમદાવાદ અંગ્રેજ સરકારના હાથમા સંપૂર્ણ આવ્યુ હેમાભાઇએ ઘણી સાર્વજનિક સખાવતો કરી અમદાવાદમા અંગ્રેજી

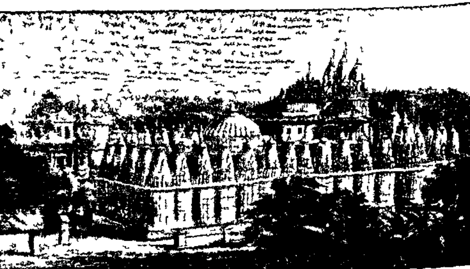
---

૫૩૯ જુઓ મુંબઈ રો એ સો નું જર્નલ વૉ ૧૯ અ ૫૩ સને ૧૮૯૭ પૃ ૩૪૮-લેખ નામે Inscription on the 'Three Gateways'-Ahmedabad તેમા આ લેખ અંગ્રેજી ભાષાંતર સહિત આપેલ છે, ને તે ઉપરાંત તેમા ઉલ્લેખેલ વ્યક્તિઓની ઓળખાણ અને શાંતિદાસ શેઠનું વંશવૃક્ષ તથા વંશજોના ટૂંક વૃત્તાન્ત પણ આપેલ છે આ બધા વંશજોના વિશેષ વૃત્તાંત માટે જુઓ મારો 'જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા' ગ્રંથમા મારી લખેલ સમાલોચના તથા નિવેદન, વળી જુઓ 'ગૂજરાતનું પાટનગર-અમદાવાદ'

શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ અમદાવાદ સ્વ. સં. ૧૯૦૧ [illegible] ૯૮૧ પૃ. ૨૦૪
[ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી]

હઠીસિંહનુ દેહેર – અમદાવાદ સ ૧૯૦૩ પારા ૯૯૧ પૃ ૬૭૪
[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ ના સૌજન્યથી]

ગો ૯શ્રીમિદ ન્યાઈમિદ અમદાવાદ સં ૧૯૦૧ પાગ ૯૮૧ પૃ
[ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી]

સૂરિ પ્રથમાના ન ૧), સ ૧૮૦૪ મા મયાચંદ્રે પોરબંદરમા જ્ઞાનક્રિયા વાદ (વે ન ૧૬૦૭), સ ૧૮૧૪ (૭)મા ઉક્ત ખ૦ રામવિજય ગણિએ જિનલાભ સૂરિની આજ્ઞાથી ગુણમાલા પ્રકરણ [પી ૨ ન ૨૯૦, મુદ્રિત, વિવેક ઉદે), સ ૧૮૨૨મા ત૦ વિનીતસાગર ગણિ-ધીરસાગર શિષ્ય ઇન્દ્રસાગર ગણિએ ૧૩૯ શ્લોકમા હોલીરજ પર્વ કથા (વે ન ૧૭૯૨), અને સ ૧૮૩૩મા ખ જિનલાભસૂરિએ આત્મપ્રબોધ કે જેનો પ્રથમાદર્શ ક્ષમાકલ્યાણે લખ્યો (બુહ ૪, ન ૧૨૮ પ્ર આ સભા)ની રચના કરી

૯૯૪ આ શતકમા થયેલા તપાગચ્છના વિજયલક્ષ્મીસૂરિએ ઉપદેશપ્રાસાદ નામનો ગ્રથ ૩૬૦ વ્યાખ્યાનમા રચ્યો છે (પ્ર જૈ ધ સભા બુહ ૨) પદ્મવિજય ગણિએ જયાનદ ચરિત્રને સસ્કૃત ગદ્યમા અવતર્યુ છે (ખેડા ભ) અને ખરતરગચ્છના ક્ષમાકલ્યાણ ઉપાધ્યાય થયા કે જે ખ જિનલાભસૂરિના શિષ્ય અમૃતધર્મના શિષ્ય હતા તેમણે સ ૧૮૨૯ થી ૧૮૬૯ ના ગાળામા અનેક ગ્રથોના દોહનરૂપે સારી ભાષામા વિવરણ કરેલ છે તેમના ગ્રથો એ છે કે ગૌતમીયકાવ્ય વ્યાખ્યા, સ ૧૮૩૦ મા ખરતરગચ્છ પટ્ટાવલી, સં ૧૮૩૫મા ચાતુર્માસિક-હોલિકા આદિ દશ પર્વ કથા (વે ન ૧૭૩૪), સ ૧૮૩૯ મા જેસલમેરમા યશોધર ચરિત (ગુ પોથી ૧૦), ૧૮૪૭મા મકસુદાબાદમા સૂક્ત મુક્તાવલી વૃત્તિ, સ ૧૮૫૦મા બીકાનેરમા જીવ વિચાર પર વૃત્તિ (વે ન ૧૬૨૨), સ ૧૮૫૧મા પ્રશ્નોત્તર સાર્ધ શતક (ડા ૨૩), સ ૧૮૫૪મા તર્કસગ્રહ ફક્કિકા, સ ૧૮૬૦મા જેસલમેરમા અક્ષયતૃતીયા અને પર્યુષણ અષ્ટાહ્નિકા વ્યાખ્યાન (ગુ) અને તેજ વર્ષમા બીકાનેરમા મેરુત્રયોદશી વ્યાખ્યા અને સ ૧૮૬૯મા શ્રીપાલચરિત્ર વ્યાખ્યા વગેરે છે તે અરસામા યોજાયેલા તેમના અન્ય ગ્રથો નામે પરસમયસાર વિચાર સગ્રહ વિચાર શતક બીજક, સમકિત ચરિત સૂક્ત રત્નાવલી વૃત્તિ આદિ છે (જુઓ જૈસ૦ પ્ર૦ ૮૨, ૫૫) ભાષા સાહિત્યમા તેમણે જૂની ગૂજરાતીમા ગદ્ય રૂપે શ્રાવકવિધિ પ્રકાશ નામનો ગ્રથ રચ્યો છે, કે જેમા જિનપ્રભકૃત વિધિ-

લાખ ૩ ખર્ચ થયો મ ૧૯૦૮ મા ઉમા હરકોર શેઠાણીએ શત્રુંજયનો સઘ અમદાવાદથી કાઢ્યો

૯૯૨ સ ૧૯૦૫ મા કચ્છ જખૌમા ન્રા જીવરાજ રતનસિંહે ત્રણ લાખ જેટલી ખર્ચી પુસ્તકોનો ભડાર કરાવ્યો સ ૧૯૨૦ મા કચ્છ નલીઆના દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિના શેઠ નરસિહ નાથા નાગડાએ શત્રુંજયનો સંઘ કાઢી ત્યા ચદ્રપ્રભનું ચૈત્ય કરાવ્યુ ને પાલીતાણામા એક મોટી ધર્મશાળા બધાવી. મુબઈનું અનતનાથજીનું દહેરૂં તથા મહાજનવાડી પણ તેમનેજ આભારી છે (જુઓ વિશેષમા કચ્છી દ ઓ પ્રકાશ પુ ૪ ભાદ્રપદ ૧૯૮૪ના અકમા 'નાગડા ગોત્રની ઉત્પત્તિ' એ લેખ) આજ જ્ઞાતિના કચ્છ કોઠારાના શેઠ કેશવજી નાયકે મુબઇમા ઘણી દોલત વેપારમા મેળવી અજનશલાકા કરી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢી ત્યા સ ૧૯૨૧મા પ્રતિષ્ઠા કરાવી (જિ ૨ ન ૪૨ અ) તે ઉપરાત સ ૧૯૨૯ થી ૩૨-એ સાડા ત્રણ વર્ષમા ગિરિનાર તીર્થ પરના દેરાસરો વગેરે જીર્ણ થયા હતા તેને સમરાવી ઉદ્ધાર કર્યો ને તેમા ૪૫ હજાર રૂ ખર્ચ્યા (જુઓ ત્યા વસ્તુપાલ તેજપાલના દેરાસરના વડાના દરવાજા પાસેની ભીંતમા લાગ ચોડેલો લેખ) આ શેઠે શા ભીમશી માણેકના ધર્મપુસ્તકો મુદ્રિત કરાવી પ્રકટ કરવાના પ્રયત્નમા ઘણી દ્રવ્યસહાય કરી હતી સ ૧૯૩૦-૩૨ મા બોયણી તીર્થની સ્થાપના થઈ જે શેઠ પ્રેમચદ રાયચદે જમાનો સમજી પાશ્ચાત્ય કેળવણી માટે તેમજ અન્ય ધર્માદાય કાર્યો માટે લગભગ કરોડ રૂ ની સખાવત કરી તેમનું ટૂક વર્ણન હવે પછી આવનાર છે

૧૯મા શતકનુ સાહિત્ય.

૯૯૩ ૧૯ સદીમાં સસ્કૃત સાહિત્યમા બહુ ગ્રથો રચાયા નથી જે કઇ રચાયા છે તેની નોધ લઇશુ સ ૧૮૦૪ મા આ ઉદયસાગર સૂરિએ સ્નાત્ર પચાશિકા (કા વડો), સ ૧૮૦૭મા ખ ક્ષેમકીર્તિ-શાખાના શાન્તિહર્ષ-જિનહર્ષ-સુખવર્ધન અને દયાસિંહ-અભયસિંહના શિષ્ય રૂપચદ્ર અપરનામ રામવિજયે જિનલાભસૂરિ ગચ્છે જોધપુરમા રામસિંહના રાજ્યમા ગૌતમીય મહાકાવ્ય ૧૧ સર્ગમા (પ્ર૦ ચંદ્રસિંહ

સાગર ૧૮૨૪, ક્ષેમહર્ષ ૧૮૨૫ પહેલાં, રઘુપતિ તથા કવિયણ ૧૮૨૫, દેવીદાસ ૧૮૨૭, વિજયલક્ષ્મીસૂરિ ૧૮૨૭–૩૪, ભાણવિજય ૧૮૩૦, રત્નવિમલ ૧૮૩૨–૩૯, રાયચંદ ૧૮૩૩–૪૧, ઉત્તમવિજય ૧૮૦૪, કાંતિવિજય તથા માલસિંહ ૧૮૩૫, લાલચંદ્ર બીજા ૧૮૩૭, ખેમવિજય ૧૮૩૯, અમૃતવિજય ૧૮૩૯–૪૦, દીપમુનિ તથા મકન (મુકંદ મોનાણી) શ્રાવક ૧૮૪૦–૪૮, ઋષભસાગર ૧૮૪૦ (?) ઉદય કવિ ૧૮૪૧, ગુમાનવિજય ૧૮૪૬, ક્ષમાકલ્યાણ ૧૮૪૮–૫૬, રંગવિજય ૧૮૪૯–૫૦, ફત્તેંદ્રસાગર ૧૮૫૦, લખમીવિજય ૧૮૫૧ પછી, રૂપમુનિ ૧૮૫૬–૮૦, માનવિજય (૪) ૧૮૫૭, વીરવિજય ૧૮૫૭–૧૯૦૮, પ્રેમમુનિ (૨) ૧૮૫૮, દીપવિજય (કવિરાજબહાદુર) ૧૮૫૯–૧૮૮૬, રામવિજય તથા રામચંદ્ર ૧૮૬૦, જ્ઞાનસાર ૧૮૬૧, રૂપવિજય ૧૮૬૧–૧૯૦૦, હુરજશ ૧૮૬૪, અવિચલ ૧૮૬૯ પહેલાં, તેજવિજય ૧૮૭૦, ક્ષેમવર્દ્ધન ૧૮૭૦–૭૯, વિવેકવિજય ૧૮૭૨, સૌભાગ્યસાગર ૧૮૭૩, ઋષભવિજય ૧૮૭૭–૮૬, ઉત્તમવિજય (૨) ૧૮૭૮–૭૯, લાલવિજય (૨) ૧૮૮૧, કૃષ્ણવિજય શિ૦ ૧૮૮૫, અમીવિજય ૧૮૮૯, ક્ષેમવિજય અને સવરાજ ૧૮૯૨, પ્રેમચંદ ૧૮૯૬, ઉદયસોમ ૧૮૯૮ સાંપડે છે

૯૯૭ ગૂ કવિઓ ૧૮મા શતક કરતાં આ શતકમાં ઘણી ઓછી સંખ્યામાં છે આ. પની પદ્મવિજયના વૃત્તાંત માટે જુઓ તેમના સંબંધી રાસ (પ્ર૦ મારો જૈન ઐ રાસમાળા નામનો ગ્રંથ), વિજયલક્ષ્મીસૂરિ માટે જુઓ તેમના સંબંધી સઝાય (પ્ર૦ ત્યાંજ), વીરવિજય માટે જુઓ તેમના પરનો રાસ (જૈન ઐ૦ ગૂર્જર કાવ્ય સંચય) તથા ? ગિરધરલાલનો પંડિત વીરવિજયજીનો ટુંકો પ્રબંધ (જૈન યુગ, ૧ ? પૃ ૧૦૨), અને જ્ઞાનસાર માટે જુઓ તેના પર લેખ જૈ શ્વે કૉ હેરલ્ડ સને ૧૯૧૦ પૃ ૯–૧૦ ? ૩૪૩ તથા સને ૧૯૧૩નું પૃ ૧૦ ? ૨૦૯) વીરવિજય તે જૈનોનો દયારામ છે દયારામે શૃંગાર કવિતા ? ? ? વાઈ છે જ્યારે ગરબી જેવા ગીતો, પૂજા ? ? ? વીરવિજયે રચના ? ? વિષયમાં વીરવિજયે મોટા મોટા ? ? ? ? ? નવીન ? ની ગરબી કે એવી ચીજ સાભ-

પ્રપા, ખ તરૂણપ્રભનો ષડાવશ્યક બાલાવબોધ, સામાચારી શતક, વૃન્દારૂ વૃત્તિ, આચાર દિનકર, જિનપતિસૂરિના સામાચારી પત્ર, શિવનિધાન ઉપાધ્યાય કૃત લઘુ વિધિપ્રપા વગેરે ગ્રંથોની સહાય લીધી છે (બાલચંદ્ર યતિ ભ કાશી)

૯૯૫ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજા ગ્રંથોમાં સં ૧૮૬૮મા જેસલમેરમાં મૂલરાજ રાજ્યે ખ જિનકીર્તિએ મૂલપ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત ગદ્યમાં ૪ પ્રસ્તાવમાં ગોત્તમ શ્રીપાલચરિત્ર (ગુ પોથી ન ૧૫, વે ન ૧૭૮૨), સં ૧૮૭૭મા બંગાલના વાલૂચરમા ધુ હરચંદ-૩૫ શિષ્ય દેશવે ગદ્યમા શ્રીપાલચરિત્ર (ગુ ન ૬૧-૧), ૧૮૮૧મા ઉક્ત ક્ષમાકલ્યાણના શિષ્ય ઉમેદચંદ્રકૃત પ્રશ્નોત્તર શતક (વિવેક ઉ?), સં ૧૮૮૯મા ઉક્ત પદ્મવિજયના શિષ્ય રૂપવિજયકૃત પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર (મોહન૦ સુરત), સં ૧૮૯૭મા ભટ્ટારક પદ પ્રાપ્ત કરનાર ખરતર જિનહેમસૂરિના શિષ્યે રચેલ સિદ્ધાન્ત રત્નાવલી (પી ૪ ૧૨૫) અને સં ૧૮૯૯મા ખ સમયસુન્દર ગણિના સંતાનીય કીર્તિરત્ન -અમરવિમલ-અમૃતચંદ્ર-ભક્તિવિલાસ-જયરત્ન શિષ્ય કસ્તૂરચંદ્રે જયપુરમાં જિનહેમસૂરિ રાજ્યે જ્ઞાનાસૂત્ર પર કરેલી ટીકા (કા વડો) છે ત્યાર પછી સં ૧૯૩૦મા બાલચંદ પાઠક અને ઋદ્ધિસાગરે ખ જિનમુક્તિસૂરિ રાજ્યે નિર્ણય પ્રભાકર નામનો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચેલ મળે છે (કા વડો)

૯૯૬ ગૂર્જરતી કવિઓમાં—ઉત્તમવિજય (૧૭૯૯ ૧૮૧૩), ઉદયસાગર ૧૮૦૨, ભક્તિવિજય ૧૮૦૩, મતિરત્ન ૧૮૦૪, ચેતનવિજય ૧૮૦૫, જેમલ ૧૮૦૭, નેમવિજય બીજા ૧૮૦૭-૧૮૨૧, રત્નવિજય ૧૮૦૮, સદાનંદ ૧૮૦૯-૧૮૪૯, વૃદ્ધિવિજય ૧૮૦૯, રત્નસાગર તથા લબ્ધિવિજય ૧૮૧૦, માણેક્યસુંદર ૧૮૧૧, રામવિજય ત્રીજા ૧૮૧૪, દેવરત્ન બીજા તથા સભાચંદ ૧૮૧૫, માણિક્યસાગર તથા અમૃતસાગર ૧૮૧૭, ભૂધર ૧૮૧૭-૨૦ પદ્મવિજય ૧૮૧૭-૧૮૫૮, સભારામ ૧૮૧૮, ફતેચંદ ૧૮૧૯, ઉદયકમલ અને વાનોશ્રાવક ૧૮૨૦, સુમતિપ્રભ સૂરિ, સુજાનસાગર, ગુલાલ તથા દેવવિજય ૧૮૨૧, આલમચંદ તથા શોભાચંદ ૧૮૨૨, દર્શન-

દાનસાગર શિ૦) રત્નધીરે ભુવનદીપકપર, સં ૧૮૧૭માં વિબુધવિમલસૂરિએ રચિત સમ્યક્ત્વ પરીક્ષાના સંસ્કૃત પદ્યમય ગ્રંથપર સ્વોપજ્ઞ, સં ૧૮૩૩માં રંગવિજય શિ૦ રામવિજયે વિજયધર્મસૂરિ રાજ્યે જિનકીર્તિસૂરિ કૃત ધન્યચરિત્ર–દાનકલ્પદ્રુમ પર (જશ૦), સં ૧૮૩૪માં આ મહાન ? કલ્પસૂત્રપર, પદ્મવિજયે સં ૧૮૩૦માં યશોવિજય ન ૩૫૦ ગાથાના સીમંધર સ્ત૦ પર, સં ૧૮૪૬માં ગૌતમ-ન્નક પર, તથા સં ૧૮૪૯માં રાધનપુરમાં યશોવિજયકૃત વીર ડી સ્ત૦ પર, (ત૦ ભાવરત્ન-શાન્તિરત્ન-હરિતરત્ન-કનકરત્ન-સુબુધિરત્ન શિ) અમરરત્ને સં ૧૮૪૯માં ધન્યચરિત્રપર, સં ૧૮૬૬માં જ્ઞાનસાગરે આનન્દઘનકૃત ૨૨ જિનસ્તવનોપર (પ્ર૦ પ્રકરણ રત્નાકર ભા ૧), ઉક્ત પ્રસિદ્ધ કવિ વીરવિજયે સં ૧૮૮૧માં યશોવિજય ન અધ્યાત્મસાર પર (પ્ર૦ પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૧), ત૦ સુમતિવિજય શિ૦ રામવિજયે સં ૧૮૭૮ (? ચંદ્રગજાદ્રિભ પ્રભુ મિતે) ઉપદેશનાનાપર અને સં ૧૮૮૪માં હેમાચાર્યકૃત નેમિનાથ ચરિત્ર પર (પ્ર ન્ના વડો), (ત૦ જિનવિજય-ઉત્તમવિજય-અમીવિજય શિ) કુંવરવિજય સં ૧૮૮૨માં પાલીમાં પં૦ દેવચંદ્રજીકૃત અધ્યાત્મ ગીતા નામની ભાષાકૃતિ પર, ઉક્ત પ્રસિદ્ધ શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયના ગુણવિજય-સુમતિવિજય શિ૦ ઉત્તમવિજયે વિજયજિનેન્દ્ર સૂરિ રાજ્યે (સં ૧૮૪૧ થી ૧૮૮૪ વચ્ચે) રત્નશેખરસૂરિકૃત શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તિપર, બાળાવબોધની રચના કરી પં૦ ક્ષમાકલ્યાણે સં ૧૮૩૮માં પાક્ષિકાદિ પડિક્કમણ વિધિ ગદ્યમાં સંગ્રહિત કરી તથા પછી પ્રશ્નોત્તર સાર્ધશતક ભાષામાં રચ્યું 'કવિ બહાદુર' દીપવિજયે સં ૧૮૭૬ પછી નવ મોનની ચર્ચા લખી અને સં ૧૮૮૬માં સુરતમાં પ્રશ્નોત્તર-સમુચ્ચય ભાષામાં રચ્યું (ખેડા ભ, પ્ર કા)

વિક્રમ ૨૦મું શતક [સં. ૧૯૦૧ થી ૧૯૬૦].

૧૦૦૦ આ શતકમાં ખાસ નોંધવા જેવી સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત કૃતિ જોવામાં આવી નથી જૂની પદ્ધતિપર કવિતા રચનારા થોડા ભાષા-કવિઓ નીચેના પ્રાપ્ત થાય છે-ચિદાનંદ (મૂલ કપૂરવિજય)

ળના એટલે તે ગદ્યમા પોતે લાલિત્યભર્યા કાવ્યો રચના તેમાથી અનેક ઉર્મીગીતો (lyrics) મળશે.

૯૯૮ આ શતકમા લોકકથા સાહિત્યમા ગૂજરાતી ભાષામા સં. ૧૮૨૫ પહેલા ક્ષેમદશે ચંદનમલયાગિરિ ચો૦, ભાણવિજયે સં ૧૮૩૦મા વિક્રમ પચદડ રાસ, ઋષભસાગર બીજાએ સં ૧૮૪૦ મા (વિદ્યાવિલાસ પવાડા પરથી) વિનયચટ રાસ, લા રૂપમુનિએ સં ૧૮૮૦મા વિક્રમરાજાના સમયમા મૂકેલા અબડ પર રાસ (કે જેમા વિક્રમના પરાક્રમ પચ દડ વગેરેની અદ્ભુત વાતો છે) મળી આવે છે ઐતિહાસિક સાહિત્યમા સં ૧૮૦૨મા ઉદયસાગરે અને સ ૧૮૧૭મા માણિક્યસાગરે આ કલ્યાણસાગરસૂરિપર રાસ, વાના-શ્રાવકે સ ૧૮૨૦મા વિબુધવિમલસૂરિ રાસ, કવિયણે સ ૧૮૭૫મા દેવચદ્રજી પર દેવવિલાસ, પદ્મવિજયે સ ૧૮૨૮મા ઉત્તમવિજય નિર્વાણ રાસ, રગવિજયે સ ૧૮૪૯મા પ્રતિષ્ઠાકલ્પ સ્તવન, લક્ષ્મીવિજયે સ ૧૮૫૧ પછી ઢુંઢિયા ઉત્પત્તિ, રૂપવિજયે સ ૧૮૬૨ મા પદ્મવિજય નિર્વાણ રાસ તથા સ ૧૯૦૦મા વિમલમત્રી રાસ, અવિચલે સ ૧૮૬૯ પહેલા ઢુઢક રાસ, તેજવિજયે સ ૧૮૭૦ મા ધુતેવા કેસરીઆજીનો રાસ, ક્ષેત્રવર્દ્ધને સ ૧૮૭૦મા શાંતિદાસ અને વખતચદશેઠનો રાસ, ઉત્તમવિજયે સ ૧૮૭૮મા ઢુઢક રાસ, 'કવિ બહાદુર' દીપવિજયે સુરત ખભાત જબૂસર ઉદયપુર ચિતોડ (?) એ પાચ શહેરપર ગજલો સ ૧૮૭૭મા તથા તે વર્ષમા મોટો સોહમકુલ પટ્ટાવલી રાસ, અને વીરવિજયે સ ૧૮૬૦મા સ્વગુરૂ શુભવિજય પર શુભવેલી, સ ૧૮૯૩મા મોતીશા શેઠના ઢાળીઆ, સ. ૧૯૦૩ મા હઠીસિહની અજનશલાકાના ઢાળીયા, સ ૧૯૦૫મા સિદ્ધાચલ ગિરિનાર સઘ સ્ત૦, તથા સ ૧૯૦૮મા હરકુઅર સિદ્ધક્ષેત્ર સઘ સ્ત૦, વગેરે કરેલી રચનાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે

૯૯૯ ગૂ૦ગદ્ય સાહિત્યમા સ ૧૮૦૧મા તત્ત્વહસે ભુવનભાનુ ચરિત્રપર, સ ૧૮૦૩મા (વિજયસિંહસૂરિ-ગજવિજય-ગુણવિજય અને હિતવિજય-જ્ઞાનવિજય શિ૦) જીતવિજયે (જીવવિજયે) કર્મ ગ્રથ પર, સ ૧૮૦૫મા (ખ૦ હર્ષવિશાલ-જ્ઞાનસમુદ્ર-જ્ઞાનરાજ-લબ્ધોદય-

[illegible]

[illegible]

આવેલા તરફથી ઘણુ જાણી શકાય પણ દુભાગ્યે કઇ મળ્યુ નથી તેમના વચનો પરથી અને જે કઇ કિંવદન્તી સાભળી છે તે પરથી કહી શકાય કે 'જૈન મુનિ થયા પછી પોતાની પરમ નિર્વિકલ્પ દશા થઇ હતી અને મધ્યમ અપ્રમત્ત દશામા પ્રાયે હતા આ કાળમા એવી દશાએ પહોચેલા બહુજ થોડા મનુષ્યની પ્રાપ્તિ પણ દુર્લભ છે એ આત્માનુભવી હતા તેમની કૃતિ નામે સ્વરોદયની ભાષા અર્દ્ધ હિંદી અને અર્દ્ધ ગૂજરાતી આપણે જોઇ શકીશુ, એ ભાષામા એકકે ભાષા સપ્રદાયપૂર્વક ભણ્યા હોય એવુ કઈ જણાતું નથી, એથી એમની આત્મશક્તિ કે યોગદશાને કઈ બાધ નથી તેમ ભાષાશાસ્ત્રી થવાની તેમની કંઇ ઇચ્છા પણ રહી હોય એમ નહીં હોવાથી, પોતાને જે કઇ અનુભવગમ્ય થયુ છે તેમાનો કઈ પણ બોધ લોકોને મર્યાદાપૂર્વક જણાવી દેવો એ તેમની જિજ્ઞાસાથી એ ગ્રથની ઉત્પત્તિ છે, અને એમ હોવાથીજ ભાષા કે છદની ટાપટીપ, અથવા યુક્તિ પ્રયુક્તિનુ વધારે દર્શન આ ગ્રથમા આપણે જોઇ શકતા નથી' (શ્રી મદ્ રાજચદ્ર)

૧૦૦૩ **હુકમ મુનિ**—આ પણ એક અધ્યાત્મી મુનિ થયા રાધનપુરના વીશાશ્રીમાળી વણિક જન્મ સં ૧૮૭૦ પિતા લાલચદ માતા અચરત સ્વત દીક્ષા સ ૧૯૦૩ ઘણી તપશ્ચર્યા ને ગ્રામનુગ્રામ વિહાર છેવટે સુરતમા વધુ વર્ષ રહ્યા સ્વ. સ ૧૯૪૮ તેમણે દ્રવ્યાનુયોગ અને અધ્યાત્મને લક્ષીને અનેક કૃતિઓ ગદ્યપદ્યમા ગૂર્જર ભાષામા રચી–સમ્યકત્વ સારોદ્ધાર, જ્ઞાનવિલાસ તત્ત્વસારોદ્ધાર, જ્ઞાન ભૂષણ, હુકમવિલાસ, આત્મચિંતામણી, પ્રકૃતિપ્રકાશ, પદ સગ્રહ, ધ્યાનવિલાસ, મિથ્યાત્વવિધ્વસણ, અભાન પ્રકરણ, અનુભવ પ્રકાશ, અધ્યાત્મસારોદ્ધાર, બોધદિનકર વગેરે. (જુઓ અનુભવ જૈન હુકમ પ્રકાશની પ્રસ્તાવના)

વિજયરાજેદ્ર સૂરિ આ સમયમા થયા ભરતપુરમા ઓશવાલ વણિક ઋષભદાસ અને કેસરી બાઇથી જન્મ સં. ૧૮૮૩ નામ રત્નરાજ યતિ દીક્ષા રત્નવિજય નામ રાખ્યું સં. ૧૯૦૩ ધરણેન્દ્ર

સં. ૧૯૦૦-૧૯૦૭, અમૃતવિજય ૧૯૦૨, ખાવચંદ ૧૯૦૭ જશવિજય ૧૯૧૦, ન્યાયવિજય ૧૯૧૧, દયાવિજય ૧૯૧૨, ઋદ્ધિશ્રી (સાધ્વી) ૧૯૧૬, રતનપરીખ ૧૯૧૮, ખોડીદાસ ૧૯૧૯-૨૮ રત્નચંદ ૧૯૨૭, જિનદાસ ૧૯૩૦, મયારામ ભોજક ૧૯૩૦ આસપાસ, મણિચંદ ગોરજી, ફુલામચંદ ૧૯૪૭

૧૦૦૧ અર્વાચીન શુદ્ધ અને શિષ્ટ ગુજરાતીમાં કવનાર અને લખનાર પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તો ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી નાટકકાર અને રાયચંદ કવિ અધ્યાત્મી મુમુક્ષુ ચિદાનંદજી મગ્ન અધ્યાત્મી હતા-તેમણે મિશ્ર ભાષામાં હિંદી પ્રલેજ ગુજરાતી ભાષામાં અધ્યાત્મકૃતિઓ પદ્યમાં રચી છે પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજીએ હિંદીમાં પૂજા રચી છે આ ટૂંકમાં સં ૧૯૫૦-૫૫ સુધીનો કાવ્ય સાહિત્યનો ઈતિહાસ છે ત્યાં સુધીમાં થયેલ ઉપર્યુક્ત ચારે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તથા વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી કે જેમણે અંગ્રેજીમાં જૈનધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો અમેરિકા, ઈંગ્લંડ, હિંદમાં આપી ખ્યાતી મેળવી-તેઓના ટુંક વૃત્તાંત હવે પછી આપવામાં આવે છે

ચિદાનંદજી

મતિ મત વિચારો રે મત મતીયનકા ભાવ, મતિ૦
વસ્તુગતે વસ્તુ લહોરે વાદવિવાદ ન હોય
ચૂર તિહા પરકાશ પિયારે ! અંધકાર નવિ હોય—મતિ૦
રૂપ રેખ તિહા નવિ ઘટેરે મુદ્રા ભેખ ન હોય
ભેદજ્ઞાન દૃષ્ટિ કરી પ્યારે ! દેખો અંતર જોય—મતિ૦
તનતા મનતા વચનતારે પર પરિણતિ પરિવાર
તનમનવચનાતીત પીયારે ! નિજ સત્તા સુખકાર—મતિ૦
અંતર શુદ્ધ સ્વભાવમે રે નહીં વિભાવ લવલેશ
ભ્રમ આરોપિત લક્ષથી પ્યારે ! હંસા સહત કલેશ—મતિ૦
અંતર્ગત નિશ્ચે ગ્રહી રે કાયાથી વ્યવહાર
ચિદાનંદ તવ પામીયે પ્યારે ! ભવસાયરકો પાર—મતિ૦

૧૦૦૨ ચિદાનંદ—પૂર્વનામ કર્પૂરવિજય હતું તેઓ આત્મજ્ઞ હતા આ સૈકામાજ થયેલા એટલે તેમના સંબંધી તેમના સમાગમમાં

'

પ્રકરણ ૭ મુ.

૨૦ મુ શતક અનુસધાન

આત્મારામજી [વિજયાનદ સૂરિ]

दुराग्रहध्वान्तविभेदभानो ! हितोपदेशामृतसिन्धुचित्त ।
सन्देहसन्दोहनिरासकारिन् ! जिनोक्तधर्मस्य धुरधरोऽसि ॥
अज्ञानतिमिरभास्करमज्ञाननिवृत्तये सहृदयानाम् ।
आर्हत्तत्त्वादर्श ग्रन्थमपरमपि भवानकृत ॥
आनन्दविजय ! श्रीमन्नात्माराम ! महामुने ! ।
मदीयनिखिलप्रश्न व्याख्यात शास्त्रपारग ! ॥
कृतज्ञताचिन्हमिद ग्रन्थसस्करण कृतिन् ! ।
यत्नसम्पादित तुभ्य श्रद्धयोत्सृज्यते मया॥

—ડૉ. હૉર્નલની उवासग दसाओ સૂત્રમા અર્પણપત્રિકા

—હે દુરાગ્રહ રૂપી અધકારને તોડવામા સૂર્યસમાન ! હિતોપદેશ રૂપી અમૃતના સાગર જેવા ચિત્તવાળા ! સદેહના સમૂહનો નિરાસ કરનારા ! તમે જિનોએ પ્રરૂપેલા ધર્મની ધોસરીને ધરનાર-ધુરધર છો સહૃદયોના અજ્ઞાનને દૂર કરવા આપે અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર તેમ જૈન તત્ત્વાદર્શ નામનો બીજો ગ્રથ પણ રચેલ છે આનદવિજય ! શ્રીમન્ આત્મારામ ! મહા મુનિ ! શાસ્ત્રની પાર જનારા ! આપે મારા બધા પ્રશ્નોની વ્યાખ્યા કરી આપી હે ધન્ય ! આ ગ્રથનું યત્નથી સપાદિત કરેલુ સસ્કરણ કૃતજ્ઞતાના ચિન્હ રૂપે આપને હુ શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્પણ કરૂ છુ

(ભીમપલાસી)

વિસમી સદીના પરમ સાધુ, આત્મારામજી અહો !
ફરકાવી ધર્મની પતાકા, સાધુ હો તો એવા હો !—
બ્રહ્મ તેજ ક્ષત્રિય વીર્ય, પ્રખરતા હૃદય-ઔદાર્ય
દાખવ્યુ ગભીર ધૈર્ય, સાધુ હો તો એવા હો—વિસમી૦
ધર્મરહિત જડ પ્રદેશ, પજાબને કર્યો વિશેષ

સુરિ સાથે ઝઘડો થતા આહોરમા સં ૧૯૨૩મા આચાર્ય પદ લઇ વિજયરાજેન્દ્ર સુરિ નામ રાખ્યુ સં. ૧૯૩૩મા જાલોરના કુમારપાલ રાજાએ કરાવેલ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ને કુભ ગેડના ચોમુખજીના મંદિરમા પ્રતિષ્ઠા કરી ૭૦૦ સ્થાનકવાસી ઘર મંદિરમાર્ગી કર્યા સં ૧૯૪૧મા અમદાવાદ ચોમાસું કરી આત્મારામજી સાથે પત્ર દ્વારા ચર્ચા વાર્તા કરી ને ૧૯૪૬મા સિયાણામા 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોપ'નો આરંભ કર્યો ૧૯૫૭મા સિયાણામા કુમારપાલ રાજાએ કરાવેલ સુવિધિનાથના જિનમંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો ૧૯૫૯મા આહોરમા મોટો જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યો તેમા અગણિત હસ્તલિખિત તેમજ મુદ્રિત ગ્રંથોનો આરસપહાણની આલમારીમા રખાવી સંગ્રહ કર્યો સ્વર્ગસ્થ રાજગઢમા સં ૧૯૬૩ તેમણે જુદે જુદે સ્થળે મળી બાવીસ અંજનશલાકા કરી અનેક મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમનું મહાત્મા મહાન્ કાર્ય 'અભિધાન રાજેન્દ્ર કોપ' નામનો સંગ્રહ ગ્રંથ. તેના લગભગ આઠસોથી હજાર પાનાવાળુ એક એમ આઠ વૉલ્યુમો અત્યાર સુધી મુદ્રિત થયા તેમા અકારાદિ વર્ણાનુક્રમે પ્રાકૃત શબ્દ, તેનો સંસ્કૃત શબ્દ, વ્યુત્પત્તિ, લિંગ અને અર્થ જે પ્રમાણે જૈનાગમોમા મળે છે તે પ્રમાણે તેમજ અન્ય ગ્રંથોમા આવે છે તે પ્રમાણે તે સ્થલોના ઉતારા ટાંકી આ કોપને બને તેટલો પ્રમાણિક-પ્રમાણ સહિત કરવા મહાભારત પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે જૈનાગમોનો એવો કોઇ પણ વિષય નથી કે જે આ મહાકોશમા ન આવ્યો હોય કુલ સાઠ હજાર શબ્દો, ને આખા ગ્રંથનું પ્રમાણ સાડાચાર લાખ શ્લોક પ્રમાણ થશે અન્યગ્રંથો–શબ્દામ્બુધિકોશ–તેમા માત્ર પ્રાકૃત શબ્દનો સંસ્કૃત અને હિંદીમા અર્થ છે, સકલૈશ્વર્ય સ્તોત્ર સટીક, ખાપરિયાતસ્કર પ્રબન્ધ, શબ્દકૌમુદી શ્લોકબદ્ધ, કલ્યાણસ્તોત્ર પ્રક્રિયા ટીકા, ધાતુપાઠ શ્લોક બદ્ધ, ઉપદેશ રત્નસાર ગદ્ય, દીપાવલી કલ્પસાર ગદ્ય, સર્વ સંગ્રહ પ્રકરણ (પ્રાકૃત ગાથા બદ્ધ), પ્રાકૃત વ્યાકરણ વિવૃતિ ભાષામા પણ પદ્ય તેમજ ગદ્ય રચના કરી (અભિધાન રાજેન્દ્ર કોપ ભાગ ૧ પ્રસ્તાવના)

ગચ્છુ અને સાથેના ૧૫ મુનિએ પોતાના શિષ્ય થયા સં ૧૯૩૨

૧૦૦૫ ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રમા ફરી ત્યામા સર્વ જૈન તીર્થોની યાત્રા કરી મારવાડમા જોધપુર ચોમાસુ કરી જયપુર દિલ્હી થઈ પંજાબમા આવ્યા સં ૧૯૩૫ મતપલટથી કાયાપલટ થવાથી ત્યા ઢૂંઢીઆ જૈનો સામે ભારે સામનો કર્યો અનેકને દીક્ષા આપી ગ્રથોની રચના કરી ૧૯૩૭ મા ગુજરાવાલામા ચોમાસુ રહી જૈન તત્ત્વાદર્શ શરૂ કર્યો ને બીજે વર્ષે હોશિયારપુરમા પૂરો કર્યો ૧૯૩૯ મા અંબાલામા અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર લખવો શરૂ કર્યો ને સત્તરભેદી પૂજા રચી પાચ વર્ષ પંજાબમા ગાળી ૧૯૪૦ મા વીકાનેર ચોમાસુ કર્યું ત્યા વીસસ્થાનક પૂજા બનાવી ૧૯૪૧ મા અમદાવાદ ચોમાસુ કર્યું ત્યાથી શ્રાવકોએ પંજાબ માટે ધાતુ પાષાણુની અનેક જૈન મૂર્તિઓ જૂદા જૂદા શહેરોમા મોકલી અને ત્યા આચાર્યે સ્થાનકવાસી જેઠમલ સાધુકૃત સમ્યક્ત્વસારમા કરેલા આક્ષેપોના પ્રતિકાર રૂપે સમ્યક્ત્વ શલ્યોદ્ધાર નામનું ખંડનાત્મક પુસ્તક રચ્યુ પછી ખભાતમા જઈ ત્યાના પ્રાચીન તાડપત્રો પરના ધર્મપુસ્તકો વાચ્યા ને અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કરનો ગ્રંથ પૂરો કર્યો તેમા વેદાદિ શાસ્ત્રોમા યજ્ઞાદિ ધર્મનો જેવો વિચાર છે તેવો સપ્રમાણ બતાવ્યો તથા જૈનધર્મનું સક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યુ ૧૯૪૨ મા સુરત ચોમાસું કરી ત્યા જૈનમતવૃક્ષ નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખ્યો, ને ત્યા રહેતા હુકમ મુનિના અધ્યાત્મસાર નામના ગ્રથમાથી ૧૪ પ્રશ્ન કાઢી તેના ઉત્તર તેની પાસેથી માગી પ્રશ્ન તથા ઉત્તર સર્વત્ર મોકલી ઉત્તર અને તે ગ્રંથ શાસ્ત્રશૈલી અનુસાર નથી એવી ઘોષણા કરાવી ૧૯૪૩ મા પાલીતાણામા ચોમાસું કર્યું અને ત્યા મળેના મેળે કાર્તિક વદી ૫ ને દિને સૂરિપદ આપી તેમનું નામ વિજયાનંદસૂરિ સ્થાપ્યુ ત્યા અષ્ટપ્રકારી પૂજા રચી પાટણ આવી ત્યાના પ્રાચીન ભડારોમાથી અનેક ગ્રથોના ઉતારા કરાવરાવી તેમનું દોહન કર્યું, ને ૧૯૪૪ મા રાધનપુરના ચોમાસામા ચતુર્થ સ્તુતિ નિર્ણય (ભાગ ૧) રચ્યો કે જે રાજેન્દ્રસૂરિના ત્રિસ્તુતિના વાદનું ખડન કરે છે

ચુસ્ત જૈન દઇ ઉપદેશ, સાધુ હો તો એવા હો—
વીતરાગના સદેશ, પાઠવ્યા દેશ વિદેશ
દિપાવ્યો જૈન મુનિ વેષ, સાધુ હો તો એવા હો—

દુર્નિવાર શિથિલાચાર, નિવારી આત્મશ્લાઘાપાર
વિપક્ષીને દીધા પડકાર, સાધુ હો તો એવા હો—

તત્ત્વાદર્શ આદિ ગ્રંથ, રચ્યા અનેક શાસ્ત્રપંથ
આદર્શ જેનો છે નિર્ગ્રંન્થ, સાધુ હો તો એવા હો—

૧૦૦૪ વીસમી સદીના આ પરમ સાધુનો જન્મ ક્ષત્રિય જાતિમા સ ૧૮૯૩ ચૈ શુ ૧ ગુરુવારે પજાબ ફિરોજપુરના લેહરા ગામમા થયો પિતાનું નામ ગણેશચંદજી ને માતાનું રૂપાદેવી પિતાએ પોતાના વૈશ્ય ઓસવાલ મિત્ર જોધામલને સ્વપુત્ર સોપતા તે મિત્રે પોતાના જીરા ગામમા આ બાલકને શાળાનું શિક્ષણ અપાવ્યુ પિતાનો દેહાન્ત થયો જીરામા બધા ઢુંઢીઆ મતના (સ્થાનકવાસી) હતા ધર્મ-ક્રિયા શીખી લઇ નવતત્ત્વાદિ જૈન દર્શનના પ્રાથમિક મૂળતત્ત્વનો અભ્યાસ કરી લીધો સ ૧૯૧૦મા તે મતના સાધુ જીવનરામ પાસે માતાની અનુજ્ઞા લઇ દીક્ષા લીધી ૩૨ સૂત્રો ઉપરાત અનેક ધર્મ-ગ્રંથોને-ન્યાય ગ્રંથોને અવગત કરવા સાથે સસ્કૃતાદિ વ્યાકરણ અને સાહિત્યને પડિત પાસે શીખી લીધા. શાસ્ત્રવિચાર દ્વારા જૈન ધર્મના તત્ત્વને હૃદયગત કર્યાં પછી ઘણે સ્થળે વિહાર કર્યાં પછી મૂર્ત્તિપૂજા એ આવશ્યક અવલબન છે, સૂત્રોમા તેનો નિર્દેશ છે તે જણાતા મૂર્ત્તિઓ સ્થળે સ્થળે ઘણા કાળથી ચાલી આવી છે તે નિરખતા અમૂર્ત્તિપૂજક એવા પોતાના સ્વીકારેલા મતનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી પજાબથી ૧૫ સાધુઓને લઇ આબૂ અને શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી સં ૧૯૩૨ મા અમદાવાદ આવ્યા ત્યા મુનિ બુદ્ધિવિજય (બૂટેરાયજી કે જેમણે પણ પહેલા ઢુંઢક દીક્ષા લીધી હતી અને પછી તેનો ત્યાગ કરી મણિવિજય પાસે શ્વે૦ મૂ૦ તપાગચ્છની દીક્ષા લીધી) પાસે ૩૯ વર્ષની વયે તપાગચ્છની દીક્ષા લીધી, નામ આનંદવિજય

તેઓ જૈન કોમના આચાર્યવર્ય છે, અને પૌર્વાત્ય પંડિતો—'સ્કૉલરો'એ તેમને જૈનધર્મ અને સાહિત્યપર વિદ્યમાન ઉંચામાં ઉંચા પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારેલ છે ૫૪૨

૧૦૦૭ સં ૧૯૫૧ ના ચોમાસામાં જીરામાં તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ નામનો ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો તેમણે ઋગ્વેદાદિ વેદો મહાભારત પુરાણો વગેરેનો સ્વાધ્યાય સારી રીતે અનુક્રમે કર્યો હતો કે જે તેમના પુસ્તકોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે પંજાબમાં હજુ સુધી સાધ્વીઓ નહોતી તે જીરામાં આવી ને ત્યાં એકબાઇને સૂરિએ દીક્ષા આપી પટ્ટીમાં માઘમાસમાં મનમોહન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી ૧૯૫૨ મા અમાલા ચોમાસામાં ચીકાગોથી આવીને વીરચંદ ગાંધી મળ્યા ને ત્યાંના ધર્મ-સમાજની કાર્યવાહી જણાવી એથી આચાર્યને ઘણો હર્ષ થયો ત્યાં સુપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી લુધિયાનામાં સંઘનો ક્લેશ કાઢી નાખ્યો સનખતરામાં સં ૧૯૫૩ મા ૧૭૫ બિંબની અંજનશલાકા કરી ને ત્યાં પ્રતિષ્ઠા કરી, છેવટે સં ૧૯૫૩ જ્યેઠ શુ ૮ ને દિને દેહત્યાગ કર્યો (આ વૃત્તાંતમાં મારૂ સંવત આપ્યા છે)

૧૦૦૮ સત્યવિજય ગણિની પરંપરામાં પદ્મવિજય-રૂપવિજય-કીર્ત્તિવિજય-કસ્તૂરવિજય-મણિવિજય-બુદ્ધિવિજયના પોતે શિષ્ય થયા અને તેમના અનેક શિષ્યોનું વૃંદ ગૂજરાતમાં વિચરે છે પંજાબમાં જે જિનમંદિરો છે તે સર્વ તેમના ઉપદેશનું ફલ છે તેમના નામથી

૫૪૨. 'No man has so peculiarly identified himself with the interests of the Jain Community as "Muni Atmaramji He is one of the noble band sworn from the day of initiation to the end of life to work day and night for the high mission they have *undertaken.* He is the high priest of the Jain Community and is recognized as the highest living "Authority" on Jain religion and literature'

૧૦૦૬ મ ૧૯૪૫ ના મહેસાણાના ચાતુર્માસમા ડા. હૉર્નલ (Hoernle) નામના વિદ્વાને શા મગનલાલ દલપતરામ દ્વારા એક પત્રથી જૈનધર્મ સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછના આચાર્યશ્રીએ આપેલા ઉત્તરોએ તેનું સંતોષપૂર્વક સમાધાન કર્યું અને તે માટે તેણે હાર્દિક ધન્યવાદ આપ્યો. (આ ઉત્તરો 'જૈનધર્મ પ્રકાશ'મા પ્રસિદ્ધ થયા છે) તે વિદ્વાન્ મહાશયે ઉપાસગ દશાઓ (ઉપાસક દશાંગ)નું સપાદન લગભગ કરી લીધુ હતુ, તે પ્રકટ કર્યું ત્યારે તેમા આત્મારામજીને અર્પણપત્રિકા સ્વરચિત સંસ્કૃત પદ્યમા આપી છે કે જે આ વૃત્તાન્તને મોખરે મૂકવામા આવેલ છે, તે ઉપરથી તેમજ તેના ઉપોદ્ઘાતમા કરેલા ઉલ્લેખથી સમજાય તેમ છે કે તે વિદ્વાન્ પર મહારાજશ્રીએ કેટલો બધો પ્રભાવ પાડયો હતો પછી બીજી વખત ગૂજરાત કાઠિઆવાડ મારવાડ આદિ દેશમા વિચરી દિલ્લી થઇ પુન પંજાબમા પધાર્યા ત્યા લુધિયાનામા આર્યસમાજ વગેરે લોક સાથે ચર્ચા કરી સ ૧૯૪૮ મા અમૃતસરમા અગનાથ જિન પ્રતિષ્ઠા કરી અને જૈનમતવૃક્ષનું પુન સસ્કરણ કર્યું પછીમા ચતુર્થસ્તુતિ નિર્ણયનો બીજો ભાગ અને નવપદ પૂજાની રચના કરી તે વર્ષમા જીરામા ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની અને હુશીયારપુરમા વાસુપૂજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી ૧૯૫૦ ના ચીકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદ્ તરફથી ત્યા આવવા નિમંત્રણ થયુ પરંતુ પોતાની સાધુવૃત્તિમા ખલેલ આવે તેથી ત્યા જવાની અશક્યતાને કારણે જૈન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદ રાઘવજી ગાધીને ત્યા મોકલવાનુ નક્કી કરવામા આવ્યુ વીરચંદે મહારાજ પાસે આવી જૈનધર્મ સંબધીનું જ્ઞાન પ્રશ્નોદ્વારા લીધુ અને તે ચીકાગો પ્રશ્નોત્તર એ નામના પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તે ધર્મસમાજના અહેવાલમા આ આચાર્યના ફોટા નીચે જણાવવામા આવ્યુ કે —

'જેટલી વિશેષતાથી મુનિ આત્મારામજી 'એ પોતાની જાતને જૈન લાકો સાથે તાદાત્મ્યવાળી કરી છે તેવી રીતે કોઈએ કરેલ નથી દીક્ષાગ્રહણના દિવસથી તે જીવન પર્યંત જે ઉદારચિત્ત મહાશયોએ સ્વીકૃત ઉચ્ચ 'મિશન' માટે અહોરાત્ર કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પૈકીના તેઓ એક છે

તેઓ જૈન કોમના આચાર્યવર્ય છે, અને પૌર્વાત્ય પડિતો—'સ્કૉલરો'એ તેમને જૈનધર્મ અને સાહિત્યપર વિદ્યમાન ઉચામા ઉચા પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારેલ છે૫૪૨

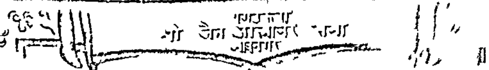
૧૦૦૭ સ ૧૯૫૧ ના ચોમાસામા જીરામા તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ નામનો ગ્રથ પૂર્ણ કર્યો તેમણે ઋગ્વેદાદિ વેદો મહાભારત પુરાણો વગેરેનો સ્વાધ્યાય સારી રીતે અનુક્રમે કર્યો હતો કે જે તેમના પુસ્તકોમા પ્રતિબિમ્બિત થાય છે પજાબમા હજુ સુધી સાધ્વીઓ નહોતી તે જીરામા આવી ને ત્યા એકબાઇને સૂરિએ દીક્ષા આપી પટ્ટીમાં માઘમાસમા મનમોહન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી ૧૯૫૨ મા અમાલા ચોમાસામા ચીકાગોથી આવીને વીરચદ ગાધી મળ્યા ને ત્યાના ધર્મ-સમાજની કાર્યવાહી જણાવી એથી આચાર્યને વણો હર્ષ થયો ત્યા સુપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી લુધિયાનામા મદ્યનો કલેશ કાઢી નાખ્યો સનખતરામા સ ૧૯૫૩ મા ૧૭૫ બિબની અજનશલાકા કરી ને ત્યાં પ્રતિષ્ઠા કરી, છેવટે સ ૧૯૫૩ જેઠ શુ ૮ ને દિને દેહત્યાગ કર્યો (આ વૃત્તાતમા મારૂ સવત આપ્યા છે)

૧૦૦૮ સત્યવિજય ગણિની પરપરામા પદ્મવિજય-રૂપવિજય-કીર્ત્તિવિજય-કસ્તૂરવિજય-મણિવિજય-બુદ્ધિવિજયના પોતે શિષ્ય થયા અને તેમના અનેક શિષ્યોનું વૃદ ગૂજરાતમા વિચરે છે. પજાબમા જે જિનમદિરો છે તે સર્વ તેમના ઉપદેશનું ફલ છે તેમના નામથી

---

૫૪૨. 'No man has so peculiarly identified himself with the interests of the Jain Community as "Muni Atmaramji." He is one of the noble band sworn from the day of initiation to the end of life to work day and night for the high mission they have undertaken. He is the high priest of the Jain Community and is recognized as the highest living "Authority" on Jain religion and literature'

ી આ મા ામ (વિજયાન

શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી B A   પારા ૧૦૧૪-૧૮

[આગમોદય સમિતિના સૌજન્યથી]

તેણે તેમને મહત્તા અર્પી છે આ તત્ત્વ તે તત્ત્વપરીક્ષક શક્તિનુ અગર તો ક્રાંતિકારિતાનું ઘણા વર્ષ અપાર પૂજાના ભાર નીચે એક સપ્રદાયમા બદ્ધ થયા પછી તેને કાચળીની માફક ફેંકી દેવાનુ સાહસ એ એમની ક્રાંતિકારિણી શક્તિ સૂચવે છે એમના આત્મામા કોઈ એવી સત્યશોધક શક્તિ હોવી જોઇએ કે જેણે તેમને રૂઢિના ચીલા ઉપર સતુષ્ટ રહેવા ન દીધા, એમનુ જીવન બીજા ત્રીશેક વર્ષ લબાયુ હત તો તેમની ક્ષત્રિયોચિત ક્રાંતિકારિણી પ્રકૃતિએ તેમને કઈ ભૂમિકાએ પહોચાડયા હત એની કલ્પના કરવી એ કઠણ છે પણ એટલુ તો એમના તરવરતા જીવનમાથી ચોખ્ખુ દેખાય છે કે તેઓ એકવાર પોતાને જે સાચુ લાગે તેને કહેવા અને આચરવામા કોઈ મોટા ખાનખાનાની પરવા કરે કે પ્રતિષ્ઠાથી લલચાઇ જાય તેવા ન હતા

૧૦૧૧ 'જૈનશ્રુતનો જે વારસો મળ્યો તેજ વારસો સભાળી બેસી રહ્યા હોત અને બહુશ્રુત કહેવાયા હોત તો પણ તેમનુ આ સ્થાન નહોત એમણે દેશકાળની વિદ્યાસમૃદ્ધિ જોઈ, નવા સાધનો જોયા અને ભાવિની જોખમદારી જોઈ, અને આત્મા તનમની ઉઠયો. તે સાથેજ તે માટે જેટલુ પોતાથી થઇ શકે તે કરવા મડયા એમણે વેદો વાચ્યા, ઉપનિષદો જોયા, શ્રૌતસૂત્રો સ્મૃતિઓ અને પુરાણોનુ પારાયણ કર્યું, સામયિક નવુ ઉદ્દ્ભવતુ સાહિત્ય જોયુ, મૃત અને જીવતી બધી જૈન શાખાઓનું સાહિત્ય, તેમનો ઇતિહાસ અને તેમની પરપરાઓ જાણી, અને ત્યારબાદ પોતાને જે કહેવું હતું કે કહ્યુ એમના કથનમા શાસ્ત્રનો પ્રચડ સગ્રહ છે, વ્યવસ્થાની પ્રતિભા છે અને અભ્યાસની જાગૃતિ છે એમણે મળેલ વારસામા આટલો ઉમેરો કર્યો દરેક આચાર્ય પદે આવનારે તેમ કરવુ ઘટે × × ×

૧૦૧૨ 'મહારાજશ્રીએ જે બહુશ્રુતપણાની ગગા શરૂ કરી છે તે નવી પરિસ્થિતિ જોતા માત્ર ગગોત્રી છે અને સંપ્રદાયની ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહી તેમણે જે સંશોધનવૃત્તિ તેમજ ઐતિહાસિક

[illegible]

[illegible] ૧૯૯૮ [illegible]

[illegible] અને [illegible] આપ વની [illegible]

[illegible] ૧૯૯૦ [illegible]

સ ૧૯૨૦ મા (૨૫-૮-૧૮૬૪ દિને) ગરીબ પણ કુલીન ગૃહમા થયો પિતાનું નામ રાઘવજી ભાવનગરમા અભ્યાસ કરી સોળમે વર્ષે મેટ્રિક ને મુબઈમા એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા ભણી વીસ વર્ષની વયે બી એ. થયા સ ૧૯૩૮-૩૯ મા સ્થપાયેલ જૈન એસોસિયેશન ઑફ ઇંડિયાનુ મત્રીપદ પોતાને સ ૧૯૪૧ મા મળતા સાસારિક ધાર્મિક અને રાજકીય સુધારા-અનેક વિષયો પર થતી ભાષણશ્રેણીમા ભાષણો આપ્યા ૧૯૪૨ મા હુકમમુનિ સબધી વિચાર થયો શત્રુજય પર કોઇએ ખોદી નાખેલી જૈન પાદુકા સબધી વિવદ પાલીતાણાના ઠાકોર સુરસિહજી સાથે થતા તેમા વીરચદભાઇએ પુષ્કળ મહેનત લીધી આખરે સુરસિહજી મરણ પામતા તેની ગાદીએ આવેના માનસિહજી સાથે મ ૧૯૪૩ (૧૮૮૬) મા રૂ ૧૫ હજારની ઉચક રકમ ૪૦ વર્ષ સુધી આપવાનો કરાર થયો તે વર્ષમા સોલિસિટર થવાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો સ ૧૯૪૮ (સને ૧૮૯૧) મા એક અગ્રેજ પવિત્ર સમ્મેતશિખરપર ચરબી બનાવવાનુ કારખાનુ ઉઘાડતા જૈન સમાજની થયેલી ક્ષુબ્ધ લાગણીને અગે તેની સામેના મડાયેના કેસમા આખરે અપીલમા મહા મહેનત લઈ વીરચદભાઇએ વિજય મેળવ્યો ને તીર્થ પરનો અત્યાચાર દૂર કરાવ્યો

૧૦૧૫ સ ૧૯૫૦ (સને ૧૮૯૩) મા ચીકાગોમા ભરાનારી વિશ્વધર્મ પરિષદ્ (Parliament of Religions) મા જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે આચાર્યશ્રી આત્મારામજી પર આમત્રણ આવતા, જૈનસાધુ સમુદ્રોલ્લઘન અપવાદ સિવાય ન કરી શકે એમ માન્યતા હોવાને કારણે તેઓ જઈ શકે તેમ નહોતુ વીરચદભાઇને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનુ ઠરતા તેમણે આત્મારામ સૂરિ પાસે જૈન તત્ત્વ જ્ઞાનનું ઉંડુ અધ્યયન કરી લીધુ અને પોતે પરિષદ્મા જવા ઉપડી ગયા ત્યા હિન્દુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રસિદ્ધ વિવેકાનદ આદિ આવ્યા હતા બનેએ સારી છાપ ત્યાના લોકપર પાડી વીરચદે જૈનધર્મનું સ્વરૂપ-નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન બને એવી ઉત્તમ રીતે પરિ-

વૃત્તિ દાખવી છે તે ભાવી સંશોધકો અને ઐતિહાસિકોને ઇતિહાસનો મહેલ બાંધવા માટે પાયામાં મૂકાતા એક પત્થરની ગરજ પૂરી પાડે છે. સંશોધનો, ઐતિહાસિક ગવેષણાઓ અને વિદ્યાઓ ક્યાં પૂરી થાય છે તે કોઈ નજ કહી શકે. તેથી તે દિશામાં સમગ્ર પુરૂષાર્થ દાખવી પગલું ભરનારનો નાનકડો ગો માગો પણ બહુજ કિમતી ગણાવો જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ 'અજ્ઞાન તિમિર ભાસ્કર' ઉપર વિશેષ કામ કરવા ઇચ્છનાર પ્રૌઢ સંશોધક અને ઐતિહાસિકને પુષ્કળ અવકાશ છે."૫૪૩

૧૦૧૩ હવે આપણે આત્મારામજીની બદલીમાં ચીકાગો વિશ્વ-ધર્મ પરિષદ્‌માં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની પાસથી ધર્મજ્ઞાન મેળવી જનાર અને ત્યાં આદર મેળવનાર જૈન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીનો પરિચય કરીશું.

વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી.

(ત્રોટક)

પરમાર્થિક તારક મ યમણી, વળી દુર્જન ઘૂઅડ દિનમણી
વાગ્ચન્દ્ર સુધાર્મિક ચન્દ્રમણી, જય રાઘવજીસુત રત્નમણી
વિચરી ધીર વીર વિદેશમહી, પરણી કીરતિ કમળા રમણી
રમણીક પ્રભાવિક પૂજ્ય વણી, જય રાઘવજી સુત રત્નમણી
કરિયાણું દર્ક વિતર્ક તણા, મતિમાત્રથી ભેળમસેળ ઘણા
કરી શુદ્ધ વધ્યાં ખુબી ગાણી તણી, જય રાઘવજી સુત રત્નમણી
—સ્વ ઠાલાભાઇ ઘો ઝવેરી

૧૦૧૪ જન્મ કાઠિયાવાડના ભાવનગર પાસેના મહુવા ગામમાં

---

૫૪૩ સુવિચારક પંડિત શ્રી સુખલાલજીના 'શ્રી આત્મારામજી જયંતી પ્રસંગે કંઈક વક્તવ્ય' એ નામના સં. ૧૯૮૫ ના જ્યેષ્ઠના જૈનયુગના અંક ૫ ૩૯૭-૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાંથી

જિજ્ઞાસુ પૈકી એક નામે હર્બર્ટ વૉરન[૫૪૫] હજુ પણ જીવે છે ને જૈનધર્મ પાળે છે

૧૦૧૭. સમુદ્રગમન કરી પરદેશ જવા માટે જૈનોનો વિરોધ હતો તે તેમને માન આપવાની સભામા ખુરશીઓ ઉછળી હતી તે પરથી આબાદ જણાયો સુભાગ્યે તે વિરોધ લાબા કાળ સુધી ટક્યો નહિ સ ૧૯૫૧ (સને ૧૮૯૫ જુન) મા મુબઈ આવીને 'હેમચદ્રાચાર્ય અભ્યાસવર્ગ' સ્થાપી જૈનદર્શનનુ શિક્ષણ આપવાની યોજના કરી, ને તે સબધી વ્યાખ્યાનમાળા થઈ બીજી સંસ્થાઓમા જઈ પોતે જૈનધર્મ પર વ્યાખ્યાનો આપ્યા અમેરિકાથી આમત્રણો આવતા પુન (સને ૧૮૯૬ મા) ત્યા જઇ થોડા મહિના રહી પછી ઇગ્લાડમા થોડા માસ પોતાની વ્યાખ્યાનમાળા આપી વિલાયતમા સાથે સાથે બારિસ્ટરનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો જૈન સમાજના હિતની એક અપીલ વિલાયત થતા તેની ખાસ માહિતી મેળવવા હિદમા આવી બેત્રણ અઠવાડીઆ રહી વિલાયત જઈ અપીલમા વિજય મળતા હિદ પાછા ફર્યા ત્રીજી વખત સને ૧૮૮૯ મા અમેરિકા ગયા ને પછી વિલાયત થઈ હિદમા આવ્યે બે અઠવાડીઆ થયા ત્યા સ ૧૯૫૭ ના પ્ર૦ શ્રા વ. ૮ (૭–૮–૧૯૦૧) ને દિને મુબઇમા સ્વર્ગસ્થ થયા

૧૦૧૮ આ પૂર્વે જૈન ધર્મનો પ્રસાર અમેરિકા–ઈગ્લાડ–પરદેશ કરવા માટે કોઈ નહોતુ ગયુ તેથી વિદેશમા જૈનધર્મનો પરિચય કરાવનારનું પ્રથમ માન આ યુગમા થયેલ આ વિદ્વાન

૫૪૫ આ અગ્રેજ માસાહારનો સર્વથા ત્યાગ, જૈન વ્રતોનુ મર્યાદાથી ગ્રહણ કરીને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમા શ્રદ્ધા સપૂર્ણ ને વિચારપૂર્વક રાખી જૈનધર્મને પાળે છે, વીરચદભાઈના તે હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય છે તેમણે તેમના ભાષણોની નોધ લઈ રાખી હતી તે હજુ પોતાની પાસે છે, જૈનધર્મ પર Jainism નામનું અગ્રેજીમા તેમણે પુસ્તક રચ્યુ છે (મુદ્રિત) તે પરથી તે સારા વિચારક છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે

પર સમસ્ત ગૂંજ્યું કે અમેરિકાના તે વખતના એક વજનદાર પત્રે જણાવ્યું કે —

—'પાર્લામેંટ'માં પ્રતિષ્ઠિત હિંદુ વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ધર્મોપદેશકોએ હાજર થઈ ભાષણો આપ્યાં હતાં તેમાંના કેટલાક તો એવા હતા કે જેમને વિદ્વત્તા, વક્તૃત્વકલા અને ધર્મભક્તિમાં કોઈપણ પ્રજાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વ્યક્તિઓ સાથે સમાનપદ પર મૂકાય તેમ છે, પરંતુ એટલું તો નિર્ભયતાથી કહી શકાય તેમ છે કે પૌર્વાત્ય પંડિતોમાંથી જૈન સમાજના યુવક ગૃહસ્થે પોતાના વર્ગની નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી આપેલ ભાષણ શ્રોતાઓએ જે રસથી સાંભળ્યું હતું તે કરતાં વધારે રસથી કોઈપણ પૌર્વાત્ય પંડિતનું તેમણે સાંભળ્યું નહોતું.૫૪૪

૧૦૧૬ આને લીધે તેમને તે પરિષદ્ના ઉત્પાદક અને એકત્રિત સિક્કામંડળે રૌપ્ય પદક અર્પણ કર્યો. પછી અમેરિકાના મોટા શહેરો નામે બોસ્ટન, ન્યૂયૉર્ક, વૉશિંગ્ટન વગેરેમાં જૈનધર્મ પર વ્યાખ્યાનો આપી તેનું રહસ્ય, તેની વ્યાપકતા—સુંદરતા સમજાવ્યાં. કાસાડૉગા શહેરના નાગરિકોએ તો સુવર્ણપદક સમર્પ્યો. તદુપરાંત ત્યાં 'ગાંધી ફિલૉસૉફિકલ સોસાયટી' સ્થાપી કે જે દ્વારા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય અમેરિકાને મળ્યા કરે. ત્યાં કેટલોક કાળ રહી એ રીતે કાર્ય કરી ઈંગ્લાંડમાં આવી વ્યાખ્યાનમાળા આપવી શરૂ કરી, અને તેના પરિણામે ઘણાએ જૈનધર્મ સંબંધી જિજ્ઞાસા બતાવી, તેથી તેમના માટે એક શિક્ષણવર્ગ ખોલ્યો. આવા તે વર્ગના વિદ્યાર્થી

૫૪૪ A number of distinguished Hindoo Scholars Philosophers, and Religious Teachers attended and addressed the Parliament, some of them taking rank with the highest of any race for learning, eloquence, and piety But it is safe to say that no one of the Oriental Scholars was listened to with greater interest than was the young layman of the Jain community as he declared the Ethics and Philosophy of his people

જૈન ગૃહસ્થને—શ્રાવકને ઘરે છે ત્યાગી વીરચંદભાઈ જે ધર્મ પરિષદ્‌માં ચીકાગો ગયા ત્યાં વિવેકાનંદ પણ પહેલા પ્રથમ આર્ય વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા આવ્યા હતા. તેઓ માંસાહારી હતા જ્યારે વીરચંદ ધર્મચુસ્ત જૈનનું જીવન ગાળનાર નિરામિષ અન્નાહારી હતા. બંને ભારતના રત્નો, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનકાર અને અમેરિકાના શ્રોતાઓને આકર્ષનાર, તથા પોતાના વિચારોની છાપ પાડનાર હતા અને સ્વદેશમાં ટુંકા જીવન ગાળી વિદેહ થયા—વિવેકાનંદ ૪૦ વર્ષની વયે સને ૧૯૨૦ માં બેલુરના મઠમાં અને વીરચંદ તેમની પહેલાં એક વર્ષે ૧૯૦૧ માં ૩૭ વર્ષની ઉમરે મુંબઈમાં. એકના વિચારોની પ્રબલ અસર નિજ શિષ્ય મંડળે રામકૃષ્ણ સોસાયટી આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી જાગૃત અને ચિરસ્થાયી રાખી, જ્યારે સ્વ. વીરચંદના વિચારોની અસર કોઈ પણ જૈન તરફથી જાગ્રત રહી નથી. તેમના અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ સુભાગ્યે 'જૈન' પત્રના આદ્ય તંત્રી (સ્વ.) ભગુભાઈ ફત્તેહચંદ કારભારીએ સંપાદિત કરેલ ત્રણ પુસ્તકો—Jaina Philosophy, અને રૂ૦ હાલ ને બીજી આવૃત્તિ આ સં. તરફથી પ્રકટ થયેલ Yoga Philosophy અને Karma Philosophy એ નામના ત્રણ પુસ્તકોમાં ઘણોખરો જળવાયો છે.૫૪૬

૫૪૬ વિશેષ માટે વાંચો મારો લેખ નામે 'શ્રીયુત સ્વ૦ વીરચંદભાઈનું જીવન અને કાર્ય'—જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ અક્ટો૦ નવેંબર ૧૯૧૪ નો શ્રીમન્ મહાવીર સચિત્ર દીવાળી ખાસ અંક પૃ. ૫૪૫-૫૬૯]

कोह च माण च तहेव माय लोभ चउत्थ अज्झत्थदोसा ।
एआणि वंता अरहा महेसी ण कुव्वई पाव ण कारवेइ ॥

—ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ એમ ચાર પ્રકારના આત્મદોષ છે, તેઓનો ત્યાગ કરીને અર્હંત્ અથવા મહર્ષિ (થવાય છે) કે જે પાપ (સાવદ્ય અનુષ્ઠાન) કરતા નથી તેમ (અન્ય પાસે) કરાવતા નથી —સૂયગડાગ શ્રુ૰ ૧, અ. ૬

—ક્રોધને દાબી દેવો એટલી એક અગત્યની વાત હુ કડવા અનુભવોથી ૩૦ વરસમા શીખ્યો છુ દાબી રાખેલી ઉષ્મતામાથી જેમ શક્તિ પેદા થાય છે તેમ સયમમા રાખેલ ક્રોધમાથી પણ એવુ બળ પેદા કરી શકાય કે જે સારા જગતને હચમચાવી નાખે × × આપત્તિ હોય, જોખમો હોય તે ખેડવા ને પોતાનું કામ કરવુ એ વીરતાની નિશાની છે વણિગ્‌વૃત્તિ કરતા વીરતાનો ભાવ યુદ્ધમા વધારે હોય છે શાન્તિને સમયે વણિગ્‌વૃત્તિનો ખપ પડે છે, અશાતિને સમય વીરતાનો ગુજરાત વણિકવૃત્તિને સારુ પ્રખ્યાત છે, અને એ યોગ્ય જ લાગે છે કે વણિગ્‌વૃત્તિવાળામા વીરતા આવે જ નહિ આ ખ્યાલ બરોબર નથી જેમ પ્રજાનુ પોષણ એકજ વૃત્તિથી થાય નહિ તેમ વ્યક્તિનુ પોષણ પણ એક જ વૃત્તિથી નથી થતુ તેથી દરેક વ્યક્તિમા વીરતાનો ગુણ તો હોય જ માત્ર તેનો ઉપયોગ નથી કરવાનો હોતો ત્યારે આપણામા તે ન હોય એવુ આપણને લાગી આવે છે ગુજરાતનો સમય-આખા ભારતવર્ષનો સમય અત્યારે વીરતા બતાવવાનો આવ્યો છે

ગાધીજી મ ૧૯૭૬

सच्चस्साणाए उवट्ठिए मेहावी मार तरइ

—સત્યની આજ્ઞાથી ઉભો થયેલો બુદ્ધિવાન પુરૂષ મૃત્યુને તરી જાય છે

—નિર્ગ્રન્થ મહાત્મા મહાવીર

વિભાગ ૮ મો.

વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય હકીકત.

જૈનયુગ.

પ્રકરણ ૧ લું.

પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો ઉદય-વીસમી સદી.

I regard English as the language of inter-national commerce and diplomacy, and therefore consider its knowledge on the part of the some of us as essential As it contains some of the richest treasures of thought and literature I would certainly encourage its careful study among those who have linguistic talents and expect them to translate those treasures for the nation in its vernaculars —*Mahatma Gandhi*

—હું અંગ્રેજીને આંતરપ્રજાકીય વ્યાપાર અને કુનેહની ભાષા ગણું છુ અને તેથી આપણામાના કેટલાક માટે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણું છુ તેનામા િચાર અને વાઙ્મયના અતિશય સમૃદ્ધ કેટલાક ખજાનાઓ છે તેથી જેઓ-ાવિષયક બુદ્ધિ છે તેઓમા તેનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ થાય એવુ ેજન આપુ અને સાથે ઈચ્છુ કે તેઓ પ્રજાને આ ખજાનાઓનુ લોકભાષા

જૈનયુગ-નવીનયુગ

(ગરબો)

કોઈ પ્રેમી દેવાશી સંભારણે કારણે, વારણે જઈએ વારવાર
દેવતાઇ દેખીયે દેદાર સંસારમા સાર, ઓહો ધન્ય અવતાર
સંસારમા પારસમણી ચિન્તામણી છે નામના
કામધેનુ કલ્પતરૂ રસકુપી સૌ ના કામના
અજખ કાન્તિ અલખ શાન્તિ વેદ કરતા વાચના
છે પ્રેમ નિર્મળ રત્ન જેની નવે ખંડે નામના

—સ્વ ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી,

મા ! તે તો રંગ રાખ્યો
  પ્રથમ વખત તેં મુક્તિનો સ્વાદ ચાખ્યો,
'બ્હીના ! બ્હીના !' પુકારી
  નિજ શિશુજનને ભવ્ય પેગામ ભાખ્યો
'તે સાંખ્યુ કાંઈ યે ના !'
  કહી કદિ અધીરો આપશે ક્રૂર મેણું,
દેજે પ્રત્યુત્તરે કે
  'અભય બની પ્રજા લઈશ હું સર્વ લેણુ
જાગ્યો મારો વિરાટ,
  અમીભર નયનો ઉઘડયા, લોક જાગ્યો,
પૃથ્વીનુ ઝેર પીને
  અમર બની જતો જો ત્રિપુરારિ જાગ્યો
જો એની જાગ્રતિને
  સકળ જગ-પ્રજા ભવ્ય સન્માન આપે,
જો એના વૈરીઓની
  વિકલ ભ્રમદશા, બ્હીકથી ગાત્ર કાંપે

—ઝવેરચંદ મેઘાણી.

પ્રકરણ ૧ લુ.

પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો ઉદય–વીસમી સદી.

I regard English as the language of inter-national commerce and diplomacy, and therefore consider its knowledge on the part of the some of us as essential As it contains some of the richest treasures of thought and literature, I would certainly encourage its careful study among those who have linguistic talents and expect them to translate those treasures for the nation in its vernaculars —*Mahatma Gandhi*

—હું અંગ્રેજીને આંતરપ્રજાકીય વ્યાપાર અને મુત્સદ્દીની ભાષા ગણું છું અને તેથી આપણામાના કેટલાક માટે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણું છું તેનામાં વિચાર અને વાઙ્મયના અતિશય સમૃદ્ધ કેટલાક ખજાનાઓ છે તેથી જેઓમાં ભાષાવિષયક બુદ્ધિ છે તેઓમાં તેનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ થાય એવું ચોક્કસ ઉત્તેજન આપું અને સાથે ઈચ્છું કે તેઓ પ્રજાને આ ખજાનાઓનું ભાષાંતર તેની લોકભાષાઓમાં કરે

દાનવીર પ્રેમચંદ રાયચંદ.

The gentle mind by gentle deeds is known,
For a man by nothing is so well betrayed,
As by his manners in which plain is shewn
Of what degree and what race he is grown '

—આર્ય–સભ્ય હૃદય સભ્ય કાર્યોથી જણાય છે, કારણ કે મનુષ્યમાં જે તત્ત્વ ગુપ્ત રહ્યું છે તે તેની રીતભાત પરથી જે સ્પષ્ટપણે પ્રકટ થાય તે પરથી ઝટ પકડાઈ આવે છે, અને તે કેવા દરજ્જાનો અને કેવી જાતિનો વિકસેલ છે, તે જણાઈ આવે છે

જૈનયુગ-નવીનયુગ

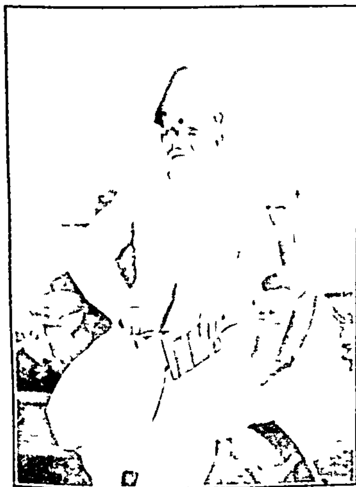
(ગરબો)

કોઈ પ્રેમી દેવાશી સભારણે કારણે, વારણે જઈએ વારવાર
દેવતાઇ દેખીયે દેદાર સસારમા સાર, ઓહો ધન્ય અવતાર
સસારમા પારસમણી ચિન્તામણી છે નામના
કામધેનુ કલ્પતરુ રસકૂપી સા ના કામના
અજબ કાન્તિ અનખ શાન્તિ વેદ કરતા વાચના
ઉ પ્રેમ નિર્મળ રત્ન જેની નવે ખડે નામના

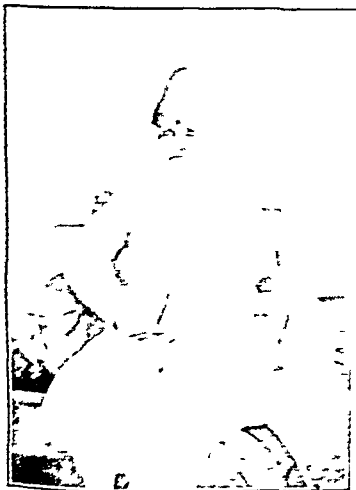
—સ્વ ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી ,

મા ! તે તો રગ રાખ્યો
પ્રથમ વખત તે મુક્તિનો સ્વાદ ચાખ્યો,
'બ્હીના ! બ્હીના !' પુકારી
નિજ શિશુજનને ભવ્ય પેગામ ભાખ્યો
'તે સા યુ કાઈ યે ના !'
કહી કદિ અધૂરો આપશે દૂર મેણુ,
ઉ પ્રત્યુત્તર કે
'અભય બની પ્રજા લઈશ હુ સર્વ લેણુ
જાગ્યા મારો વિરાટ,
અમીભર નયનો ઉઘડયા, લોક જાગ્યો,
પુત્રીનુ ઝેર પીને
અમર બની જતો જો ત્રિપુરારિ જાગ્યો
ને એની જાગ્રતિને
સકળ જગ-પ્રજા ભવ્ય સન્માન આપે,
તે એના વેરીઓની
વિકલ ભ્રમ શા, બ્હીક્થી ગાત્ર કાપે

—ઝવેરચદ મેઘાણી

નામીગ શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ પૃ ૬૮૯ ૧૦૨

મુંબઈ યુનિવર્સિટીને પ્રેમચંદ શેઠની બક્ષીસ-રાજબાઈ ટાવર.

અનદાવાદ અને બીજે પાંચે ઠેકાણે વિદ્યાર્થીઓ અને કન્યાશાળાઓ ઉભી કરી આપી શેરોને મદદ કરવા માટે અને ખાસ કરી પુરું પાડવા પોતાના પિતાના નામથી રીતે મુંબઈમાં ખોલી તેમાં પાંચ લાખ, શેત્રુંજામાં સ્વામીવાત્સલ્ય માટે દશ હજાર, ગિરનાર તીર્થની ધર્મશાળાને જનાં માટે ચાલીશ હજાર આપ્યા. અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ તેમના નામથી ચાલે છે તેમાં એંસી હજાર, ગુજરાન વર્નાક્યુલર સોસાયટીને વીશ હજાર, મુંબઈમાં ધર્મશાળા માટે પાંચ હજાર, ફ્રીયર ફીમેલ કન્યાશાળામાં આઠ હજાર, રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીને પચાસ હજાર, સુરત પ્રેમચંદ રાયચંદ કન્યાશાળામાં ત્રીસ હજાર, એલેક્ઝાંડ્રા કન્યાશાળામાં દશ હજાર, ભગવાની રાયચંદ દીપચંદ લાયબ્રેરીમાં પાત્રીસ હજાર, આબુમાં ધર્મશાળામાં ત્રીસ હજાર—આમ પોતાની હયાતી દરમ્યાન કરેલી સખાવતોની સત્તાવાર જાણીતી સખાવતો કરે ૬૦ લાખ રૂની થાય છે તે ઉપરાંત મુંબઈના જે એન પીટિટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ગૌશાળાઓ, નેટીવ જનરલ લાયબ્રેરીમાં, તારંગાની ધર્મશાળામાં કેટલીક રકમો આપી, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ૭૬ ગામોમાં ધર્મશાળાઓ, કુવાઓ, તળાવોના જીર્ણોદ્ધાર અંગે લગભગ ૭ લાખ, જૈન દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધારમાં ૮ થી ૧૦ લાખ, વિદ્યાર્થીઓને ભણવા માટે તથા નાની નાની શાળાઓ તથા લાયબ્રેરીઓને પૈસા તથા પુસ્તકોની મદદમાં અઢી લાખ આપ્યા હતા. ગરીબ કુટુંબોને હમેશની એમની–આમ બચપણમાં દરમાસે આઠ હજારની અને પાછળથી ઓછામાં ઓછી ત્રણ હજારની હતી. એમની ખાનગી સખાવત તેમના કુટું-

બમાં પાંચ હજાર, એલેક્ઝાન્ડ્રા ગર્લ્સ સ્કૂલને પાંચ હજાર, અમદાવાદ કૉલેજને સ્કૉલરશિપો માટે વીસ હજાર, બંગાળા સાઇક્લોન રીલીફ ફંડમાં પચીસ હજાર, અમદાવાદ રિલીફ ફંડમાં પાંચ હજાર, મુંબઈની જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટીને પાંચ હજાર આપવા ઉપરાંત અમેરિકન મિશન, ઇંડો-બ્રિટિશ ઇન્સ્ટિટ્યુશન, કેમ્બ્રિજ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરી, એશિયાટિક લાયબ્રેરી તથા બીજી સંસ્થાઓને પણ પોતાની સખાવતનો લાભ આપ્યો હતો.

બીઓથી કરી શકાય તેવી ગણત્રીથી ૪૦ લાખ રૂની થાય છે કુલ એક કરોડ કરતા તેમની સખાવત વધી જાય છે પ્રેમચદ શેઠ પોતાના ધર્માદાય કાર્યો વિષે કહેતા 'હું એવા કાર્યો કરતા ભૂલ્યો નથી, પણ તે વિષે સૂચના કરનારાઓ ભૂલ્યા હશે મને સૂચવેલા માર્ગે મે યથા શક્તિ ધર્માદા કરેલુજ છે + + મારા સુભાગી વખતમા જેઓ મને સત્કર્મ કરવાની સૂચના કરે છે એજ મારા ખરા મિત્ર છે હું જે આપુ છુ તેજ મારૂ છે ને રાખુ છુ તેના માલિક તો બીજાજ છે' તેમની મહાન્ ઉદારતાનો સ્મરણસ્તભ તો પોતાની માતુશ્રી રાજબાઇના નામથી 'રાજબાઇ ટાવર' હાલ મુબઈની યુનિવર્સિટીના મકાન સાથે ઊંચે દરિયાનું અવલોકન કરતો ઉભેલો છે તે માટે બે લાખ રૂ. આપતા કોઈપણ જાતની સરત કરી નહિ જૈન ધર્મમા તેમજ ન્યાત જાતના તફાવત વગરના સાર્વજનિક ધર્માદા કાર્યોમા તેમણે છુટે હાથે નાણાની રકમો ભરી આપી પોતાની સમૃદ્ધિનુ સાર્થક કરેલુ છે એમ કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રસન્ન અત કરણે વિનાઆંચકોચે કહેશેજ આ છતા એક પણ સરકારી ટાઈટલ તેમણે સ્વીકારેલ–પ્રાપ્ત કરેલ નથી, અને કીર્તિની કે નામની ઈચ્છા રાખી નથી મહાન્ કુશળ વ્યાપારી પુષ્કળ સપત્તિ મેળવી તેનો સદુપયોગ કર્યોજ કરી સ્વભાવે ને વર્ત્તને સાદા અને શાત રહીને ૭૬ વર્ષનું લાબુ આયુષ્ય ભોગવી સં ૧૯૬૨ના ભાદ્ર શુ ૧૨ શુક્ર દિને સ્વર્ગસ્થ થયા ધન્ય છે એ ગુર્જર જૈન દાતાને[૫૪૮]

૧૦૨૦ સ ૧૯૨૦ થી મુબઈથી અમદાવાદ સુધી રેલ્વે ચાલતી ૧૯૨૬ ને ૨૮ વચ્ચે અમદાવાદથી વઢવાણ સુધી, ૧૯૨૯થી વીરમગામથી ખારાઘોડા સુધી, ૧૯૩૬મા વઢવાણથી ભાવનગર સુધીને ૧૯૩૫મા અમદાવાદથી ઉત્તરમા રાજપૂતસ્થાન તરફ આગગાડી ચાલવા માંડી છે ।

---

૫૪૮ જુઓ 'ગુજરાતી'નો સ ૧૯૬૮નો દીવાળીનો ખાસ અક પૃ ૮૭–૮૮; (સર) દિનશા એદલજી વાછાનુ Premchand Roychand એ નામનુ સને ૧૯૧૩મા બહાર પડેલુ અગ્રેજી પુસ્તક)

નાટકકાર ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી.

1 શંકર ! શિવ કર ! ચિન્તા તુ પરિહર
ભૂતાદિનાથ ! જગનાથ ! હે જિનવર !—શંકર !
ચિન્તામણિ ચરણ શરણ છે ચિત્ત વિષે
ત્રાતા ! નિવાર તાપત્રય ભય કર—શંકર !—શંકર !
પટપટ પ્રગટ તુ પોતે સદા રહે
કૈવલ્યશાલી ભજ્જે હર્નિશ બર—શંકર !

—તેમના વીણાવેલી નાટકનુ મંગલાચરણ

૨. ડગલે ડગલે હ્રજા, વિકટ પ્રેમનો પંથ,
કૃપા કરે શ્રી રામ તો, સંત પામતા અંત

—વીણાવેલી

3 ગોથા ખાય છે શિદને હજુ જગનાથને ભજને

× × ×

ડા'પણ દરિયો વાત વિસામો આત્મિક મિત્ર ! ક્યા મળશો રે
જગે જહાંનમમા રાજ્ય જગતનુ વાતવિસામો ન ટળે—હજુ૦

× × ×

પતિત પાવન ! અધમ ઉધારણ ! નવીન પાતકી લ્હારો રે
નાથ ! કૃપા કરી પાપ-પાણીથી પીલાતો ઉગારો ગે—હજુ૦

૪ ડા'પણ લ્હારુ જાણ્યુ રે ડાહ્યા ! ડાહ્યો તુ થામા
જ્ઞાન સુધારસ મુકી આખર માયા વિષ ન્હામા—
રંગરાગથી રીઝે ઘડીમા ઘડી વૈરાગે ધ્રુજે
તાણાતાણથી પાપી ચેતન! રવવાયા તુ થામા—ડા'પણ૦

× × ×

મનજી મિત્ર ! ઘડી માર રાખને બાપ ! પગે પડી વિનવુ
છોડય નાટકને હવે અનાડી પાતક-પાશે પામા—ડા'પણ૦

× × ×

અલખ નિરંજન ચિદ્ઘનસંગી ચેતન આતમરામી રે
પાપે ડુબી ગંગા મૂકી વૈતરણીમા ન્હામા—ડા'પણ૦

—ડાહ્યાભાઈએ મરણ ઘડીએ બનાવેલ ભજનો

'शीखामणीआ' लखाणु (didactic writings) वधारे असर करे छे. डाह्याभाईना नाटकोमा आ तत्त्वोनो जेटलो विस्तृत उपयोग थई शके तेटलो करवामा आव्यो हतो सरळ पण सचोट भाषामा कहेवातो संस्कृत अने गुजराती ग्रंथोना अभ्यासे हाथ लागेला अलंकारो जेमाना केटलाक, वर्षो थया हीन्दु समाजने परिचित हता तेमनो उपयोग करी पोताने कहेवानुं रा डाह्याभाई कहेता एमना नाटक पर आ प्रमाणे नीतिना पटा उज्जवल अने विशाळ पड्या छे परोक्ष उपदेश जे कलाविधाननो प्रधान उद्देश छे ते आजना अशिक्षित के अल्प शिक्षणवाळा श्रोताओने माटे हितावह नथी एम मानी प्रत्यक्ष उपदेश एमणे उच्चनादे कर्यो छे"

१०२५ गायनोना संगीत विषे श्री रणजीतभाइनाज मित शब्दोमा कहीशु-"तेमना गरमा योग्य लोकादर पाम्या छे काठीआ वाडना रासडा रा रा वाघजी आशाराम ओझाए नाटकोमा दाखल कर्या रा रा डाह्याभाइनी रसिकता आ रासडाओनी रसनिष्पादन शक्ति, प्रेक्ष [scene) तरीके अने संगीत परत्वेनी खुबी पामी शकी दरेक खेलमा अकेको गरमो स्थान पाम्यो आ देशना आलंकारिकोए नानाविधनी नायिका वर्णवी छे तेवी नायिकाना प्रसंगो आछा प्रकृतिवर्णनोथी रंगी गरबामा रा डाह्याभाइए आण्या छे लय ललित, सुरावट मधुर अने भाषा कोमळ छे, अलंकार रुचिकर छे, शैली सरळ अने सादी छे, वच्चे वच्चे प्राचीन काव्योनी भाषा, के अलंकारो के विचारो सौरस्यथी गोठव्या छे गोपीगीतो अथवा कलगीतोरानी छटेल मरती के अनीति छेकी नाखी तेमनी मनोहरता, श्रुतिप्रियता, सुगम्यता, लालित्य, माधुर्य अने प्रवाहीत्व पोताना गीतोमा रा डाह्याभाइ लाव्या छे आजना घणा नाटकी गायनोमा असंबद्धता, शिथिलता, निरर्थकता, अविशदता, प्रयोजनहीन शब्द प्राचुर्य वगेरे जे अरुचिकर तत्त्वो होय छे ते दूषणो रा डाह्याभाइना लगभग बधा गीतोमा नथी, बेशक संपूर्ण अंशे शुद्ध तो बधां नथीज हलका जोडकणाने बदले रसभर्यां गीतो एमणे रच्या छे गरबा अने नायिकाने गावाना गीतोना भाव सारा आलेखवा

પ્રયત્ન કરવામા આવ્યા છે. કચનીઓના ગીતો પણ ઉન્માદી મગીતની પ્રસાદી પામ્યા છે અલકારો વર્ણવનાજ ધારેલો ભાવ ઉદ્દીપન કરે-અર્થાત્ આજના પ્રેક્ષકવર્ગને સ્હેજ પણ આયાસ વગર તે ભાવ સમજાય એવા પસદ કરવામા આવ્યા છે × × ભાષા અમુક અંગે સરકારી રા ડાહ્યાભાઈએ વાપરી છે વર્ણસગાઈ પર ઝોક જબરો છે બેશક ગુજરાતમા જે જાતની કવિતા આજદિન લગી પ્રચારમા છે-જે કવિતા લોકો હોંશથી વાચે છે તેના કેટલાક ગુણો પોતાના ગાયનોમા આણ્યાથી ગ. ડાહ્યાભાઈએ લોકપ્રિયતા મેળવી એ સ્વાભાવિક છે × × અભિનય પરત્વે બોલવના × 'રમતો' ના અભિનયની ખુબી પીછાની તેને રગભૂમિ પર સ્થાન આપવા માટે પ્રેક્ષકો ગ ડાહ્યાભાઈના અતીવ આભારી છે અમુક વૃત્તિ કે સવેગ મૂક અને નીરવ રીતે પ્રકૃષ્ટ સ્વરૂપમા દાખવનાર અભિનયની કિમ્મત આકવા લેખિની અસમર્થ છે × × પોતાના પ્રેક્ષકોને ધીરે ધીરે સસ્કારી કરવા, તેમની સન્મુખ તેમને પચે એવા આદર્શો મૂકવા, બને તેટલી ભભક ઓછી રાખી સગીન ઉપદેશ આપવો એવા કાઇક એમના હેતુ હશે પોતાની શક્તિના પ્રમાણમા તેઓથી જેટલુ એટલુ એમણે કર્યું છે-છના એમની વિદ્યા જેના વધારેની અપેક્ષા રહે છે કોલેજનું શિક્ષણ લેનાર ગ ડાહ્યાભાઈએ પોતાના નાટકો દ્વારા રાજ્ય, સસાર, ગૃહ અને ધર્મના પ્રશ્નો ચર્ચા શ્રોતાઓમા અલૌકિક પ્રબળ ચેતન જગાવ્યુ હોત તો જે જે સેવાઓ એમણે કરી છે તે વધુ શ્રેયસ્કર અને ચિરજીવ થઇ હોત-ભારતના આધુનિક ઇતિહાસ ઘડનારની કક્ષામા તેઓ સ્થાન પામ્યા હોત રા. ડાહ્યાભાઇ વધારે જીવ્યા હોત તો એમનું કલાવિધાન હજુ વિકસત અને આવી (જણાવેલી) ખામીઓ જતી રહી હોત"૫૪૯

૧૦૨૬ તેમના નાટકો આખા છપાયેલા નથી એ ખેદનો વિષય છે તેમ થવાની અતિ જરૂર છે કે જેથી તેમના પર વિદ્વાનો સપ્રમાણ અભિપ્રાય આપી શકે

---

૫૪૯ વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ જૈનયુગ સ ૧૯૮૩ નો કાર્તિક-માગશર અક ૩ પૃ ૧૭૪ થી ૧૮૩ મા 'ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી' એ નામનો લેખ.

પ્રકરણ ૨ જું.

અધ્યાત્મી ફિલસુફ રાયચંદ કવિ.

હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું, દીનાનાથ દયાળ!
હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરૂણાળ.

× × × ×

અધમાધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હુંય,
એ નિશ્ચય આવ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય?

× × × ×

જહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તહાં સર્વદા માનો કલેશ,
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ
સર્વકાળનું છે ત્યાં જ્ઞાન, દેહ છતાં ત્યાં છે નિર્વાણ
ભવ છેવટની છે એ દશા, રામ ધામ આવીને વસ્યા

× × × ×

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રીસદ્‌ગુરૂ ભગવંત

× × × ×

સુખધામ અનંત સુસંત અહિ, દિન રાત્ર રહે તદ ધ્યાન મહિં
પ્રશાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે વરતે જય તે

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

૧૦૨૭ કાઠિઆવાડના મોરબી રાજ્યના વવાણીઆ ગામમાં દશા શ્રીમાળી વણિક કુળમાં 'સં. ૧૯૨૪ ના કાર્તિક સુદ ૧૫ રવિએ જન્મ થયો × સાત વર્ષ સુધી એકાંત બાળવયની રમત ગમત સેવી હતી. એ નિરપરાધિ દશા પછી સાતથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી લેવામાં હતો તે વખતે ખ્યાતિનો હેતુ ન હોવાથી સ્મૃતિ નિરપ-ગધી હતી તેવી સ્મૃતિ હોવાથી એકજ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું તે સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે જેવી સ્મૃતિ બહુજ

થોડા મનુષ્યોમા આ કાળે, આ ક્ષેત્રે હશે આઠમા વર્ષમા કવિતા કરી હતી મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા, તેમની પાસે તે વયમા કૃષ્ણ કીર્તનના પદો મે સાભળ્યા હતા, તેમજ જુદા જુદા અવતારો સબધી ચમત્કારો સાભળ્યા હતા, જેથી મને ભક્તિની સાથે તે અવતારોમા પ્રીતિ થઇ હતી, અને રામદાસજી નામના સાધુની સમીપે મે બાળલીલામા કઠી બધાવી હતી × પ્રવિણસાગર નામનો ગ્રથ તેવામા મે વાચ્યો હતો × ગુજરાતી ભાષાની વાચનમાળામા જગતકર્તા સબધી કેટલેક સ્થળે બોધ કર્યો છે તે મને દઢ થઈ ગયો હતો, જેથી જૈન લોકો ભણી મારી બહુ જુગુપ્સા હતી, બનાવ્યા વગર કોઈ પદાર્થ બને નહીં માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર નથી. તેમજ તે વેળા પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા જોવામા આવી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મલિન લાગવાથી હુ તેથી બીતો હતો, એટલે કે તે મને પ્રિય નહોતી જન્મભૂમિકામા જેટલા વાણિયાઓ રહે છે, તે બધાની કુળશ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતા, કાઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુનેજ લગતી હતી, એથી મને તે લોકોનોજ પનારો હતો. × પણ હળવે હળવે મને તેમના પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઇત્યાદિક પુસ્તકો વાચવા મળ્યા, તેમા બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત્ને જીવથી મિત્રતા ઇચ્છી છે તેથી, મારી પ્રીતિ તેમા થઇ, અને પેલામા પણ રહી, હળવે હળવે આ પ્રસગ વધ્યો, છતા સ્વચ્છ રહેવાના તેમજ બીજા આચાર વિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા, અને જગત્ કર્તાની શ્રદ્ધા હતી તેવામા કઠી તુટી ગઇ, એટલે ફરીથી મે બાધી નહીં, તે વેળા બાધવા-ન બાધવાનું કઈ કારણ મે શોધ્યુ નહોતું આ મારી તેર વર્ષની વયની ચર્યા છે. પછી હુ મારા પિતાની દુકાને બેસતો× દુકાને મે નાના પ્રકારની લીલાલ્હેર કરી છે, અનેક પુસ્તકો વાચ્યા છે રામ ઇત્યાદિકના ચરિત્રો પર કવિતાઓ રચી છે, સસારી તૃષ્ણાઓ કરી છે છતા કોઇને મે ઓછો અધિકો ભાવ કહ્યો નથી, કે કોઈને મે ઓછુ અધિકુ તોળી દીધુ નથી, એ મને ચોક્કસ

સાભરે છે' (શ્રીમદ્ રાજચદ્ર લેખાક ૬૩ બીજી આવૃત્તિ, ૬૪ છેલ્લી આવૃત્તિમાથી]

૧૦૨૮ ૧૪–૧૫ વર્ષે વયે અષ્ટઅવધાન, પછી સોળ બાવન અને અતે સો અવધાન ૧૯ વર્ષની વયે મુબઇમા કર્યા (કે જે કર્યા પહેલા તુરતમાજ 'સાક્ષાત્ સરસ્વતિ' એ નામની ૩૮ પાનાની ચોપડી બહાર પડી કે જે પરથી અવધાનોમા ખ્યાતિનો હેતુ સ્પષ્ટ ભાસે છે) આ શતાવધાન જોઇ સ્વ૦ મનબારી જેવા વિદ્વાન્ સુધારક નેતાએ તેમને 'બુદ્ધિ અને સ્મરણ શક્તિ અદ્‌ભુત રીતે ધરાવનાર (prodigy of intellect and memory) કહ્યા આ કવિએ ૧૬ વરસ અને પાચ માસની ઉમ્મરે ત્રણ દિવસમા (શ્રી૦ રા૦ પૃ ૭૧૪) જૈન દર્શનમા પ્રાથમિક ચ ચુપ્રવેશ કરાવનાર શિક્ષાપાઠોની વાચનમાળા–વીતરાગ માર્ગપ્રવેશિકા એવી મોક્ષમાળા રચી હતી 'જૈનમાર્ગમા યથાર્થ સમજાવવા તેમા પ્રયાસ કર્યો છે જિનોક્ત માર્ગથી કાઇ પણ ન્યૂનાધિક તેમા કહ્યુ નથી વીતરાગમાર્ગ પર આબાલવૃદ્ધની રૂચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમા રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમુનો આપેલ છે' (શ્રી૦ રા૦ પૃ ૭૧૫) એ છપાતા વિલબ થયેલ તેથી ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા ભાવનાબોધ ત્યાર પછી (૧૭મા વર્ષે) રચી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો સ ૧૯૫૨માં પદ્યમા નડીઆદ મુકામે આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર[૫૫૦] એ નામની કૃતિ રચી તે સર્વે કૃતિઓ તેમજ તેમણે જુદા જુદા પ્રશ્નકારોને અને જિજ્ઞાસુઓને લખેલા ઉપયોગી પત્રોકો શ્રીમદ્ રાજચદ્ર એ નામના

૫૫૦ આનું અગ્રેજી ભાષાતર મહાત્મા ગાધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી કરી સ્વ. મનસુખલાલ રવજીપર મોકલી આપ્યુ હતું, પણ તે દરકારના અભાવે ગુમાઈ ગયુ હોઇ હાઈકોર્ટના જજ રાય જગમદિરલાલ જૈની બેરિસ્ટરે તેનું અગ્રેજી ભાષાતર કરેલું તે તેની પ્રસ્તાવના સહિત The Self Realisation એ નામથી સને ૧૯૨૩મા પ્રસિદ્ધ થયુ છે

પુસ્તકમા તેમના ભાઇ મનસુખભાલે ૫૫૧સગ્રહીત કરી પ્રકટ કરાવેલ છે તેમા અનુભવ, પ્રેરણા, ઉપયોગ, રાજ્યોગ આદિથી ઉદ્દભવના ઉદ્દગારો જણાય છે. દેહોત્સર્ગ માત્ર ૩૩ વર્ષની વયે રાજકોટમા સ ૧૯૫૭ ચૈત્ર વ ૫ દિને થયો.

૧૦૨૯ પોતે 'કવિ' તરીકે ઓળખાયા પણ ખરી રીતે પ્રધાનપણે કવિ નહિ, પણ ફિલસુફ હતા તેમણે જણાવ્યુ છે કે 'કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. સમાગમાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી ભગવદ્દભજનાર્થે–આત્મકલ્યાણાર્થે જો તેનું પ્રયોજન થાય, તો જીવને તે ગુણની ક્ષયોપશમનાનું ફળ છે જે વિદ્યાથી ઉપશમ ગુણ પ્રગટયો નહીં, વિવેક આવ્યો નહી, કે સમાધિ થઈ નહીં, તે વિદ્યાને વિષે રૂડા જીવે આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી' (પત્રાક ૩૯૬) 'કાવ્ય સાહિત્ય કે સગીત આદિ કળા જો આત્માર્થે ન હોય તો કલ્પિત છે કલ્પિત એટલે નિરર્થક, આર્થક નહિ તે, જીવની કલ્પના માત્ર ભક્તિપ્રયોજનરૂપ કે આત્માર્થે ન હોય તે બધુ કલ્પિતજ' (પૃ ૭૨૫ પત્ર ૮૦૫) ખરૂં જ્ઞાન ગ્રથોમા ભાષામા કે કવિ-ચાતુરીમા નથી પરતુ જ્ઞાનીઓ–આત્મજ્ઞોમા રહ્યુ છે —

૫૫૧ મનસુખલાલ સ ૧૯૮૦મા સ્વર્ગસ્થ થયા, ત્યારે ગાધીજીએ લખ્યુ કે 'ભાઇ મનસુખલાલને હું નાનપણથી ઓળખતો અને ત્યારથીજ એની ચચળ બુદ્ધિને પણ હું ઓળખતો થયો હતો ભાઈ મનસુખલાલ અત્યત ઉત્સાહી હોઈ તેણે અનેક પ્રવૃત્તિઓમા હાથ ઘાલ્યો હતો પણ મારી એવી માન્યતા છે કે શ્રીમદ્ રાયચદભાઈના લખાણોનો સગ્રહ કરવાનો અને આ ઉતાવળીયા યુગમા ઉતાવળીયા માણસોને રૂચી શકે તેમ તેમના વચનો ગોઠવી પ્રગટ કરવાનો ઉદ્યમ કરવાને સારૂ તેનુ સ્મરણ લાબા કાળ સુધી રહેશે. × ×' આ સ્ટ ૧૮૦૫મા 'સનાતન જૈન' નામનુ માસિક કાઢી ચારેક વર્ષ ચલાવ્યુ તેમા સ્વતત્ર અને નિડર લેખો લખતા તેમા તેમનુ ધ્યેય એ હતુ કે જૈનો મતમતાતર–પ્રત્યેક મતભેદ દૂર કરી એકતાપૂર્વક સનાતન જૈન આમ્નાયથી વર્તવાની અગત્ય સિદ્ધ કરવી ૧૯૦૭ના માર્ચ માસથી હુ તેમની સાથે ઉપસપાદક તરીકે જોડાયો હતો

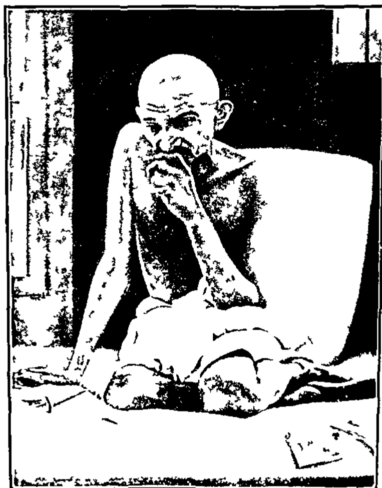
નહિ ગ્રથમાહિ જ્ઞાન ભાખ્યુ, જ્ઞાન નહિ કવિ-ચાતુરી
નહિ મત્ર તંત્રો જ્ઞાન દાખ્યા, જ્ઞાન નહિ ભાષા ઠરી
નહિ અન્યસ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યુ, જ્ઞાન જ્ઞાનીમા કળો
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાભળો

૧૦૩૦ જૈન ધર્મમા પડેલા મતમતાતરોથી રહિત ગ્રથો ગુથવાનો વિચાર કર્યો 'એવા સાત ગ્રથો રચવાનો વિચાર હતો લાલિત્યયુક્ત પ્રેરણાવાળી ઉપદેશ તરગથી છલકાતી મોક્ષમાળા રચ્યા ઉપરાત નિમિરાજ નામે એક સસ્કૃત મહાકાવ્યના નિયમાનુસારે શાતિરસ પ્રાધાન્ય રાખીને નવરસાત્મક પાચ હજાર શ્લોકના પુરનો ગ્રથ છ દિવસમા રચ્યો હતો, કે જેમા ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગ સબધી ઉપદેશ કરી ફળમા મોક્ષમાર્ગ મૂકી દીધો છે તેમા કવિત્વશક્તિના લાલિત્યનુ ભાન થાય છે એક, સાર્વજનિક સાહિત્યનો એક હજાર શ્લોકનો ગ્રથ એક દિવસમા રચ્યો છે.' (સાક્ષાત્ સરસ્વતી નામનું ચોપાનિયુ) આ છેલ્લા બે ગ્રથો અનુપલબ્ધ છે

૧૦૩૧ જૈન ધર્મનો-માર્ગનો ઉદ્ધાર કરવા સબધી નાની વયે જિજ્ઞાસા વર્ત્તતી હતી (જુઓ હાથનોધ ૧૪ અને ૧૫ પત્રાક ૪૬૪ બીજી આવૃત્તિ અને તે પણ સર્વસગપરિત્યાગ કરીને બીજી આવૃત્તિ પૃ ૬૨૨ મા) પણ ઉદયકાળ તેવો ન આવ્યો તેમણે સત્સગ, ગુરુ-જ્ઞાનીનો પરિચય એ પર બહુ ભાર મૂકયો છે પોતાની આત્મદશા માટે જણાવે છે કે દશ વર્ષે ધારા ઉલ્લસી, સ ૧૯૪૧ મા અપૂર્વનો અનુસાર આવ્યો, ૧૯૪૨મા સમ્યક્ત્વ થયુ સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાનો નિર્ધાર થયો વગેરે' પોતાને લાગ્યુ કે 'વર્ત્તમાનમા જૈનદર્શન એટલુ બધુ અવ્યવસ્થિત અથવા વિપરીત સ્થિતિમા જોવામા આવે છે × જૈન માર્ગમા પ્રજા પણ થોડી રહી છે અને તેમા સેકડો ભેદ વર્તે છે, એટલુજ નહિ પણ મૂળમાર્ગ (પૃ ૫૫૧) ની સન્મુખની વાત પણ તેમને કાને નથી પડતી × × સર્વસગ પરિત્યાગ થયે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિ સહજ સ્વભાવે ઉદયમા આવે તો

અધ્યાત્મી ડિલનુડ નાયચંદ ઝનિ પૃ ૧૦૮

મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી

[ફિનિક્સ પ્રિ. વર્ક્સના સૌજન્યથી]

કનુની એની માત્ર કલ્પના છે' (પૃ. ૪૮૫) આવો 'ફદય' આવ્યો નહિ અને તે 'માત્ર કલ્પના' તે કલ્પના માત્ર રહી

૧૦૩૨ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી પર રાજચંદ્રનો પ્રભાવ પડેલો છે અને તેને લીધે જૈન ધર્મની ચોખ્ખી અને સુરેખ અસર તેમના અંતરાત્મા પર અહિંસા અને સત્યની ઉંડી શ્રીમદ્દવટપૂર્વક થઈ છે તેથી ગાંધીજીએ રાજચંદ્ર વિષે જે વક્તવ્ય કર્યું છે તે અત્ર આપવું પ્રસ્તુત ગણાશે

૧૦૩૩ સન ૧૮૯૭ ના જૂલાઈમાં વિલાયતથી પાછા ફરી પોતે મુંબઈ પહોંચ્યા તેજ દિવસે ગાંધીજીને રાયચંદભાઈ સાથે ઓળખાણ થઇ પોતાની આત્મકથાના પહેલા ભાગમાં જણાવે છે કે —

'એક (ઓળખાણ) નોંધ્યા વિના નજ ચાલે તે તો કવિ રાયચંદ અથવા રાજચંદ્રની તેમની ઉમ્મર તે વેળા ૨૫ વર્ષ ઉપરની નહોતી છતાં તે ચારિત્રવાન અને જ્ઞાની હતા એતો હું પહેલી જ મુલાકાતે જોઈ શકયો તે શતાવધાની ગણાતા હતા. શતાવધાનની વાનગી જોવા ડા મહેતાએ મને સૂચવ્યું મે મારા ભાષાજ્ઞાનનો ભંડોળ ખાલી કર્યો ને કવિએ મે કહેલા શબ્દો જે નિયમમાં કહ્યા હતા તેજ નિયમમાં કહી સંભળાવ્યા ! (હું રાજી થયો ચકિત થયો અને કવિની સ્મરણશક્તિ વિષે મારો ઉંચો અભિપ્રાય બંધાયો—'રાયચંદભાઈના સ્મરણો') આ શક્તિની મને અદેખાઈ થઈ પણ હું તે ઉપર મુગ્ધ ન થયો જેના ઉપર હું મુગ્ધ થયો તે વસ્તુનો પરિચય મને પાછળથી થયો એ હતું તેમનું બહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન, તેમનું શુદ્ધ ચારિત્ર અને તેમની આત્મદર્શન કરવાની ભારે ધગશ આત્મદર્શનનેજ ખાતર તે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા હતા એમ મે પાછળથી જોયું

હસતા રમતા પ્રગટ હરિ દેખું રે, મારૂં જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે,
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારીરે, ઓધા ! જીવનદોરી અમારી રે

એ મુક્તાનંદનું વચન તેમને મોઢે તો હતું જ પણ તે તેમના હૃદયમાંયે અંકિત હતું (સ્મરણ શક્તિ વણાની તીન હોય, તેથી અંજા-

વાની કશી જરૂર નથી શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામા આવે છે પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી ફુટી બદામ પણ નથી મળતી. સસ્કાર સારા હોય ત્યાજ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્ર જ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે કવિ સસ્કારી જ્ઞાની હતા (સ્મરણો જૈ સા મં ૩,૧ પૃ ૫૧)

૧૦૩૪ 'પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોતીની પારખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી તેમનો વિષય તેમનો પુરૂષાર્થ–તો આત્મઓળખ–હરિદર્શન હતો પોતાની પેઢી ઉપર બીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય પણ કોઈ ને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મ પુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોધપોથી ઉઘડે તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાનો ઘણો (કેટલોક) ભાગ તો આ નોધપોથી માથી લેવાયલો છે જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો મે તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમા નથી જોયા મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો તેમના અતિ નિકટ સંબંધમા હું રહ્યો છુ હું તે વેળા ભિખારી બારીસ્ટર હતો પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોચુ ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા નજ કરે આ વેળા જો કે મે મારી દિશા જોઇ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામા રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતા રાયચદભાઇની ધર્મવાર્તામા મને રસ આવતો ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમા હું ત્યાર પછી આવ્યો છુ, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મે કર્યો છે, પણ જે છાપ માર ઉપર રાયચદભાઈએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શકયા તેમના ઘણા વચનો મને સોસરા ઉતરી જતા તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતુ તેથી હું જાણતો હતો કે

તેઓ મને ઇરાદાપૂર્વક આડે રસ્તે નહિ દોરે ને પોતાના મનમાં હશે એવુંજ કહેશે આથી મારી આધ્યાત્મિક ભીડમાં હું તેમનો આશ્રય લેતો " (ગાંધીજીની આત્મકથા-ખંડ ૧ પૃ ૧૩૯-૧૪૨)

૧૦૩૫ આવી રીતે આશ્રય લેવાનો પ્રસંગ ધર્મશોધઅર્થ થયેલા હૃદયમથન વખતે ગાંધીજીએ લીધો હતો 'જેમ ખ્રિસ્તી મિત્રો મારા ઉપર અસર કરવા મથી રહ્યા હતા તેમ મુસલમાન મિત્રોનો પણ પ્રયત્ન હતો × મે મારી મૂંઝવણ રાયચંદભાઈ આગળ મૂકી હિંદુસ્તાનના બીજા ધર્મશાસ્ત્રીઓ સાથે પણ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો તેમના જવાબ ફરી વળ્યા રાયચંદભાઈના પત્રથી મને કંઇક શાંતિ થઇ તેમણે મને ધીરજ રાખવા ને હિંદુધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા ભલામણ કરી તેમના એક વાક્યનો ભાવાર્થ આ હતો, ' હિંદુધર્મમાં જે સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિચારો છે, આત્માનું નિરીક્ષણ છે, દયા છે, તેવું બીજા ધર્મમાં નથી એવી નિષ્પક્ષપાતપણે વિચારતા મને પ્રતીતિ થઇ છે ' × કવિની સાથે તો છેવટ સુધી પત્રવ્યવહાર ટક્યો તેમણે કેટલાક પુસ્તકો મોકલ્યા તે પણ મે વાચ્યા તેમા પંચીકરણ, મણિરત્નમાળા, યોગવશિષ્ઠનું 'મુમુક્ષુપ્રકરણ', હરિભદ્રસૂરિનું 'ષડ્દર્શન સમુચ્ચય' ઇ૦ હતા ' (આત્મકથા ખંડ ૧ પૃ ૨૧૪-૨૧૫)

૧૦૩૬ આ સંબંધમા વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અન્ય પ્રસંગે ગાંધીજી જણાવે છે કે ' હિંદુ ધર્મમા મને શંકા પેદા થઈ તે સમયે તેના નિવારણમા મદદ કરનાર રાયચંદભાઇ હતા સને ૧૮૯૩ (સં ૧૯૪૯) ની સાલમા દક્ષિણ આફ્રિકામા હું કેટલાક ખ્રિસ્તી સજ્જનોના ખાસ સંબંધમા આવેલો તેમનું જીવન સ્વચ્છ હતું તે ધર્મચુસ્ત હતા બીજા ધર્મવાળાને ખ્રિસ્તી થવા સમજાવવા એ તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો જોકે મારો તેમની સાથે સંબંધ વ્યાવહારિક કાર્યનેજ અંગે થયેલો તોપણ તેમણે મારા આત્માના કલ્યાણ અર્થે ચિંતા કરવા માંડી. મારૂ એક કર્ત્તવ્ય હું સમજી શક્યો જ્યાસુધી હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય હું પૂરૂ ન જાણી લઉં અને તેનાથી મારા આત્માને અસંતોષ ન થાય ત્યા સુધી મારા જન્મનો ધર્મ મારે નજ તજવો જોઇએ તેથી મે

હિંદુ અને બીજા ધર્મપુસ્તકો વાચવા શરૂ કર્યાં. ખ્રિસ્તી, મુસલમાની પુસ્તકો વાચ્યા લંડનમા થયેલા ઇંગ્રેજ મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો તેમની આગળ મારી શંકાઓ મૂકી, તેમજ હિંદુસ્થાનમા જેઓ ઉપર મારી કંઇપણ આસ્થા હતી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો તેમા રાયચંદભાઈ મુખ્ય હતા તેમની સાથેતો મને સરસ સંબધ બધાઇ ચૂકયો હતો તેમના પ્રત્યે માન હતું, તેથી તેમની મારફતે જે મળી શકે તે મેળવવા વિચાર કર્યો તેનું પરિણામ એ આવ્યુ કે હુ શાતિ પામ્યો હિંદુધર્મમા મને જે જોઇએ તે મળે એમ છે, એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો આ સ્થિતિને સારૂ રાયચંદભાઇ જવાબદાર થયા એટલે સારૂ માન તેમના પ્રત્યે કેટલુ વધ્યુ હોવુ જોઇએ તેનો ખ્યાલ વાચનારને કંઇક આવશે (રાયચંદભાઈના કેટલાક સ્મરણો જૈ સા સ ૩, ૧, પૃ ૫૦ તથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ત્રીજી આવૃત્તિની ભૂમિકા) × × સ્વસ્ત્રી પ્રત્યે પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવુ એ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાજ સ્પષ્ટ સમજાયુ × એટલુ સ્મરણ છે કે એમા રાયચંદભાઇની અસરનું પ્રાધાન્ય હતું ' (આ બે પ્રસંગ માટે જુઓ ગાધીજીની આત્મકથા ખડ ૧ પૃ ૨૧૪ અને ૩૧૭) આ ઉપરાત શંકા વગેરેનું સમાધાન આદિ અર્થે કવિએ ગાધીજી પર લખેલ પત્રો (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૪૪૭, ૪૧૨, ૬૪૭) નોધવા યોગ્ય છે

૧૦૩૭ વળી પોતાના સ્મરણોમા ગાંધીજીએ વિશેષ કરી જણાવ્યુ છે કે –' તેમના લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યુ તેજ લખ્યુ છે તેમા ક્યાયે કૃત્રિમતા નથી બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારૂ એક લીટી સરખી પણ લખી હોય એમ મે નથી જોયુ તેમની પાસે હમેશા કંઇક ધર્મપુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલા જ હોય એ ચોપડીમા પોતાના મનમા જે વિચાર આવે તે લખી નાખે કોઇ વેળા ગદ્ય ને કોઇ વેળા પદ્ય એવી રીતેજ ' અપૂર્વ અવસર ' પણ લખાએલું હોવુ જોઇએ. (તેનાં પ્રથમ બે પદ ટાંક્યાં છે.)

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે, ક્યારે થઇશું બાહ્યાન્તર નિર્ગ્રંથ જો,
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને, વિચરશું ક્વ મહત્પુરૂષને પંથજો ? ૧
સર્વ ભાવથી ઓદાસીન્ય વૃત્તિ કરી, માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો,
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ, દેહે પણ કિંચિત્મૂર્છા નવ જોયજો. ૨

ખાતા, બેસતા, સુતા, પ્રત્યેક ક્રિયા કરતા તેમનામાં વૈરાગ્ય તો હોયજ કોઈ વખત આ જગતના કોઈ પણ વૈભવને વિષે તેમને મોહ થયો હોય એમ મે નથી જોયુ

૧૦૩૮ ' × × ભાષા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો બનાવવા કોઈ દિવસ શબ્દ ગોતવો પડયો છે એમ મને યાદ નથી કાગળ લખવા બેસે ત્યારે ભાગ્યેજ શબ્દ બદલતા મે તેમને જોયા હશે, છતા વાંચનારને એમ નહિ લાગે કે ક્યાએ વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાક્યરચના તુટેલી છે, અથવા શબ્દની પસંદગીમા ખોડ છે [૫૫૨] આ વર્ણન સંયમીને વિષે સંભવે બાહ્યાડંબરથી મનુષ્ય વીતરાગી નથી થઇ શકતો વીતરાગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે

---

૫૫૨ ગુજરાતી માતૃભાષાદ્વારાજ કેળવણી લેવીજ જોઈએ એ વિષે મહાત્માજીએ બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્ના પ્રમુખ તરીકે જે નીચેના શબ્દો કહ્યા હતા તેમા પણ રાયચંદ કવિની ભાષા સંબંધીના મિત શબ્દો નોંધવા જેવા છે —

નરસિંહ મહેતાની જે ભાષા છે, જેમા નંદશંકરે પોતાનો કરણઘેલો લખ્યો, જેમા નવલરામ, નર્મદાશંકર, મણિલાલ, મલબારી વગેરે લેખકો લખી ગયા છે, જે બોલીમા મરહુમ રાજચંદ્ર કવિએ અમૃતવાણી સંભળાવી છે, જે ભાષાની સેવા કરી શકે એવી હિંદુ, મુસલમાન ને પારસી જાતિઓ છે, જેના બોલનારામા પવિત્ર સાધુ થઈ ગયા છે, જે વાપરનારામા ધનાઢયો છે, જેમા પરદેશ ખેડનારા વહાણવટીઓ થઇ ગયા છે, જેમા મુળુ માણેક ને જોધા માણેકના શૂરાતનના પડઘા આજ પણ બરડા ડુંગરમા સંભળાય છે તે ભાષાની મારફતે ગુજરાતીઓ કેળવણી ન લેય તો તેઓ બીજુ શું ઉજાળશે ? આ પ્રશ્નને વિચારવો પડે છે એજ ખેદ છે ' (વસંત કાર્તિક સં. ૧૯૭૪ પૃ ૫૮૭)

મારો આચાર વિચારવાનુ જ તેમણે મને કહ્યુ. પુસ્તકો કયા વાચવા એ પ્રશ્ન ઉઠતા મારું વલણ ને મારા બચપણના સંસ્કાર વિચારી તેમણે મને ગીતાજી વાચવા તેમા ઉત્તેજન આપેલું, અને બીજા પુસ્તકોમા પંચીકરણ, મણિરત્નમાળા, યોગવાસિષ્ઠનુ વૈરાગ્યપ્રકરણ, કાવ્યદોહન પહેલો ભાગ અને પોતાની મોક્ષમાળા વાચવાનુ સૂચવ્યુ હતુ

૧૦૪૧ 'રાયચંદભાઈ ઘણી વેળા કહેતા કે જુદા જુદા ધર્મ એ તો વાડાઓ છે તેમા મનુષ્ય પુરાઈ જાય છે જેણે મોક્ષ મેળવવો એજ પુરુષાર્થ માન્યો છે તેને કોઈ ધર્મનુ તિલક પોતાને કપાળે લગાડવાની આવશ્યકતા નથી

સૂતર આવે ત્યમ તું રહે, જ્યમ ત્યમ કરિને હરીને લહે

—એ જેમ અખાનું તેમ રાયચંદભાઈનું પણ સૂત્ર હતું ધર્મના ઝઘડાથી તેમને હમેશા કંટાળો આવતો, તેમા ભાગ્યે જ પડતા બધા ધર્મોની ખૂબીઓ પૂરી જોઈ જતા ને તે તે ધર્મીની પાસે મૂકતા દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા પત્રવ્યવહારમા પણ મે તેમની પાસેથી એજ વસ્તુ મેળવી હતી (જૈ. સા, સં ખંડ ૩ અંક ૧ પૃ ૫૨ થી ૫૫)

૧૦૪૨ '× પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અસાધારણ વ્યક્તિ હતા તેમના લખાણ એ તેમના અનુભવના બિંદુ સમા છે તે વાચનાર વિચારનાર અને તે પ્રમાણે ચાલનારને મોક્ષ સુલભ થાય, તેના કષાયો મોળા પડે, તેને સંસાર વિષે ઉદાસીનતા આવે, તે દેહનો મોહ છોડી આત્માર્થી બને × શ્રીમદ્‌ના લખાણ અધિકારીને સારૂ છે બધા વાચનાર તેમા રસ નહિ લઈ શકે ટીકાકારને તેની ટીકાનુ કારણ મળશે પણ શ્રદ્ધાવાન્ તો તેમાથી રસ જ લૂંટશે તેમના લખાણોમા સત્ નીતરી રહ્યુ છે એવો મને હમેશા ભાસ આવ્યો છે તેમણે પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા સારૂ એક પણ અક્ષર નથી લખ્યો લખનારનો હેતુ વાચનારને પોતાના આત્માનંદમા ભાગીદાર બનાવવાનો હતો જેને આત્મક્લેશ ટાળવો છે, જે પોતાનું કર્તવ્ય જાણવા ઉત્સુક

અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હરકોઈ માણસ અનુભવી શકે છે રાગોને કહાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગરહિત થવુ કેવુ કઠિન છે એ રાગરહિત દશા કવિને સ્વાભાવિક હતી એમ મારી ઉપર છાપ પડી હતી આમ અપવાદો છતા વ્યવહારકુશળતા અને ધર્મપરાયણતાનો સુંદર મેળ જેટલો મે કવિને વિષે જોયો એટલો બીજામા નથી અનુભવ્યો

૧૦૩૯ 'અમુક હદ પછી શાસ્ત્રો મદદ નથી કરતા, અનુભવ મદદ કરે છે તેથી રાયચદભાઇએ ગાયુ છે—

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠુ જ્ઞાનમા, કહી શક્યા નહિ તે પદ શ્રી ભગવતજો,
એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યુ ધ્યાન મે, ગજા વગર પણ હાલ મનોરથરૂપજો

એટલે છેવટે તો આત્માનો મોક્ષ દેનાર આત્માજ છે આ શુદ્ધ સત્યનું અપૂર્વ નિરૂપણ રાયચદભાઈએ ઘણી રીતે પોતાના લખાણોમા કર્યું છે રાયચદભાઈએ ઘણા ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો તેમને સસ્કૃત માગધી ભાષા સમજતા જરાએ મુસ્કેલી નહોતી આવતી. વેદાતનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમજ ભાગવતનો અને ગીતાજીનો જૈન પુસ્તકો તો જેટલા તેમને હાથ આવતા તે વાચી જતા તેમની તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથાગ હતી એક વખતનું વાચન તે તે પુસ્તકોનું રહસ્ય જાણી લેવાને સારૂ તેમને પુરતું હતું કુરાન, ઝદ અવસ્તા ઇ નું વાચન પણ અનુવાદો મારફતે તેમણે કરી લીધું હતું

૧૦૪૦ 'તેમનો પક્ષપાત જૈન દર્શન તરફ હતો એમ તેઓ મને કહેતા તેમની માન્યતા હતી કે જિનાગમમા આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે પણ રાયચદભાઇને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર ન હતો. વેદાત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો વેદાતીને તો કવિ વેદાતી જ જણાય મારી સાથે ચર્ચા કરતા મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સારૂ અમુક ધર્મને અવલબવો જોઇએ.

મારો આચાર વિચારવાનું જ તેમણે મને કહ્યું. પુસ્તકો કયા વાચવા એ પ્રશ્ન ઉઠાના માટે વખત ને મારા બચપણના સસ્કાર વિચારી તેમણે મને ગીનાજી વાચવા તેમા ઉત્તેજન આપેલું, અને બીજા પુસ્તકોમા પચીકરણ, મણિરત્નમાના, યોગવાસિષ્ટનુ વૈરાગ્યપ્રકરણ, કાવ્યદોહન પહેલો ભાગ અને પોતાની મોક્ષમાળા વાચવાનુ સૂચવ્યુ હતુ

૧૦૪૧ 'રાયચદભાઇ ઘણી વેળા કહેતા કે જુદા જુદા ધર્મ એ તો વાડાઓ છે તેમા મનુષ્ય પુરાઇ જાય છે જેણે મોક્ષ મેળવવો એજ પુરૂષાર્થ માન્યો છે તેને કોઇ ધર્મનું તિલક પોતાને કપાળે લગાડવાની આવશ્યકતા નથી

સૂતર આવે ત્યમ તુ રહે, જ્યમ ત્યમ કરિને હરીને લહે

—એ જેમ અખાનું તેમ રાયચદભાઇનું પણ સૂત્ર હતું ધર્મના ઝઘડાથી તેમને હમેશા કટાળો આવતો, તેમા ભાગ્યે જ પડતા બધા ધર્મોની ખૂબીઓ પૂરી જોઇ જતા ને તે તે ધર્મીની પાસે મૂકતા દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા પત્રવ્યવહારમા પણ મે તેમની પાસેથી એજ વસ્તુ મેળવી હતી (જૈ સા, સ ખડ ૩ અંક ૧ પૃ પ૨ થી પ૫)

૧૦૪૨ '× પણ શ્રીમદ્ રાજચદ્ર અસાધારણ વ્યક્તિ હતા તેમના લખાણ એ તેમના અનુભવના બિંદુ સમા છે તે વાચનાર વિચારનાર અને તે પ્રમાણે ચાલનારને મોક્ષ સુલભ થાય, તેના કષાયો મોળા પડે, તેને સસાર વિષે ઉદાસીનતા આવે, તે દેહનો મોહ છોડી આત્માર્થી બને × શ્રીમદ્‌ના લખાણ અધિકારીને સારૂ છે બધા વાચનાર તેમા રસ નહિ લઇ શકે ટીકાકારને તેની ટીકાનુ કારણ મળશે પણ શ્રદ્ધાવાન્ તો તેમાથી રસ જ લૂટશે તેમના લખાણોમા સત્ નીતરી રહ્યુ છે એવો મને હમેશા ભાસ આવ્યો છે તેમણે પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા સારૂ એક પણ અક્ષર નથી લખ્યો લખનારનો હેતુ વાચનારને પોતાના આત્માનદમા ભાગીદાર બનાવવાનો હતો જેને આત્મકલેશ ટાળવો છે, જે પોતાનું કર્તવ્ય જાણવા ઉત્સુક

૧૦૪૫ આચાર્ય આનદશકર ધ્રુવે વેદાતી તરીકે કહેવાય તેટલુ કહેતા જણાવ્યુ હતુ કે 'શ્રીમદ્ રાજચદ્ર વેદાત તરફ વળેલ હતા એમ તેમના પત્રો વાચવાથી કોઈ કોઇને લાગે છે પણ જૈનધર્મ તરફ તેમણે વધારે મહત્ત્વ મૂક્યુ હતુ × તેમણે પોતાના ધર્મમા સ્થિર રહી અન્ય ધર્મના ખરા તત્ત્વો શોધી કાઢ્યા છે × આપણો ભવ્ય ધર્મ શ્રીમદ્ રાજચદ્ર જેવા સમર્થ પુરૂષોના પ્રતાપે હજી પણ ટકી રહ્યો છે × મરહુમ રાજચદ્રનું જીવન એક યથાર્થ મહાત્માનુ જીવન હતુ × 'શ્રીમદ્ રાજચદ્ર'ના ગ્રથને એક આદર્શરૂપે રાખવામા આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને અત્યત લાભ થયા વગર રહે નહી, એ ગ્રથમા તત્ત્વજ્ઞાનના ઝરણો વહ્યા કરે છે, એ ગ્રથ કોઇ ધર્મનો વિરોધી નથી, કારણકે તેની શૈલી બહુ ગભીર પ્રકારની છે' (વઢવાણ રાજચદ્ર જયતી વખતે પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાથી)

૧૦૪૬ મહાત્મા ગાધીજી પર રાજચદ્રના સમાગમ, વિચારોની જબરી અસર થઈ છે તે ઉપરાત તેમની ગુજરાતી ભાષાની શૈલીપર પણ પ્રભાવ પડયો છે આચાર્ય આનદશકરના શબ્દોમા 'ગાધીજી × × એક સાદા પત્રકાર છે પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગૂજરાતી ભાષામા સાદી મીઠી અને સચોટ, છતા તળપદી નહિ કિંતુ આત્મ સંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવની એવી, કોઇક અવર્ણનીય શૈલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે ' એવી ગાધીજીની શૈલી કરતા રાયચદભાઇની શૈલી વધુ પ્રૌઢ, સંસ્કૃત, મિત અને સચોટ–અનુભવના અમૃતમય છે–કોઇ અપૂર્વ શૈલી છે

પ્રકરણ ૩ જું

સાહિત્યપ્રકાશકો-સંસ્થાઓ

ના ભીમસિંહ માણેક

આર્યા ગીતિવૃત્ત

પ્રકરણ રત્નાકર આ, પુસ્તક સાદ્યંત પૂર્ણ કરી લીધું,
અર્હત્પ્રસાદ પામી, જિનવરદિન શ્રેય કામ શુભ સીધું ૧

જિનવર પદ વંદનમય, મંગલ અવસાનરૂપ કરું પ્રેમે
ઇમ નિર્વિઘ્નપણાથી, અન્ય કૃતી પણ થજો પૂર્ણ નેમે ૨

જિનવર આણા ગર્ભિત, નાના વિદ્વજ્જનાભિરચિત ગિરા
ગદ્ય પદ્ય વા સરલા, પ્રસિદ્ધિ પામો અખંડ સકલ ધરા ૩

શાર્દૂલ વિક્રીડિત વૃત્ત

હે શ્રી વીર સુવીર ઈશ અજ ને દેવાધિદેવ પ્રભુ
વર્ધ્યું ઉં યુત ભક્તિભાવ ધરિને યાચું નહીં એ વિભુ
આવાં કૃત્ય અનેક તે કરિ શકું રૂડી કૃપા તેહવી
કીજે માણક પુત્ર ભીમસિંહ શિર જેથી તથા જેહવી ૪

—પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪ થાની પોતાની પ્રસ્તાવના સં ૧૯૦૭

૧૦૪૭ તાડપત્ર પછી લુગડાપર ને કાગળપર હાથેથી લખવાની કળા અગદમા શતક સુધી કાયમ રહી ઓગણીસમી સદીમા શિલા છાપનો પ્રચાર થતા તેમા થોડા-ગમ ચોપઈ પૂજા આદિ છપાયા પછી વીસમી સદીમા મુદ્રણકલાનો વિશેષ આવિષ્કાર થયો[૫૫૫] ને તે કલાનો આશ્રય લઈ ધર્મપુસ્તકો છપાવવામા પહેલ કરનાર કચ્છી બંધુ શા ભીમજી (ભીમસિંહ) માણેક હતા તેમણે એક લાખ ૩ ના

૫૫૫ ગુજરાતી મુદ્રણકળાની સ્થાપનાનુ વર્ષ સં ૧૮૬૮ છે તે પૂર્વે દીવ બંદરના ભીમજી પારેખ નામના વાણિયાએ સં ૧૭૩૪ મા નાગરી

ખર્ચે પ્રકરણરત્નાકર ચાર ભાગમા છાપવાની યોજના કરી તેનો પ્રથમ ભાગ સ. ૧૯૩૨ જેઠ સુદ ૨ ગુરૂએ 'નિર્ણયસાગર' નામના મુબઇના પ્રસિદ્ધ મુદ્રાયન્ત્રમા છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો. પ્રસ્તાવનામા એ પણ જણાવ્યુ કે 'એવા વખતમા (કાલાતરે લખવાની મહેનતને લીધે ગ્રથો લખવાનો વ્યાપાર ઓછો થવા લાગ્યો તે સમયમા) વર્ત્તમાન-કાલાશ્રિત યુક્તિપૂર્વક જ્ઞાનરક્ષા અથવા વૃદ્ધિના જે જે સાધનો હોય, તેઓનું ગ્રહણ કરીને તેના ઉપયોગ વડે એ શુભ કૃત્ય કરવામા કાઇપણ પ્રમાદ કરવો નહી. ચાલતા સમયમા જ્ઞાનવૃદ્ધિનું સર્વોત્કૃષ્ટ

અને માથા બાધેલા વાણિયાસાઇ અક્ષરોના 'પચ્ચો' અને 'મેત્રિસો' કરાવેલ હશે એમ ધારવામા આવે છે સ ૧૮૬૮ મા ફરદુનજી મર્ઝબાને 'સમાચાર' નામનું છાપાખાનુ મુબઈમા કાઢયુ ને તેમાથી 'મુબઇસમાચાર' નુ પચાગ જે આજે નીકળે છે તેનો પ્રારભ સં ૧૮૭૦ મા થયો સ ૧૮૭૯ મા 'મુબઇસમાચાર' એ નામનુ વારિક પત્ર તેમાથી કાઢવામા આવ્યુ આ રીતે નાગરી અને ગુજરાતી બીબાનો ઉત્પાદક અનુક્રમે એક વાણિયો અને એક પારસી છે સ ૧૮૮૬ મા મુબઈ સરકાર તરફથી મુદ્રાલય નીકળ્યુ સુરતમા રૂસ્તમજીએ સીસાના બીબાનુ મુદ્રાલય સ, ૧૮૮૮ મા અને અગ્રેજ મિશનરીઓએ સુરત મિશનપ્રેસ સ ૧૯૦૧ મા કાઢયુ. સ ૧૯૨૩ મા મુબઈમા પચીસેક મુદ્રાલયો હતા તેમા દેશીઓ હસ્તક ચાલતા મુખ્ય મુદ્રાલયોમા ગણપત કૃષ્ણાજીનુ, ઓરીયેન્ટલનુ, 'ઈન્દુપ્રકાશ'નુ, 'જામેજમશેદ' નુ વગેરે હતા સૌથી મોટી અને જૂની ટાઇપફાઉડરી (બીબા બનાવવાનુ કારખાનુ) સ્વ જાવજી દાદાજીએ નિર્ણયસાગર નામની કાઢેલી ૧૯૪૨ મા સુરતના ઘેલાભાઈ અને ભીકાભાઇએ ટાઈપ ફાઉડરી કાઢી

સીસાનાં બીબા ઓટી અક્ષર બનાવી છાપવાનુ આ રીતે કાર્ય સરુ થયુ તે પૂર્વે શિલાછાપથી છાપવાનુ કામ ચાલતુ હતુ મુબઈમા બાપુ હર્ષદ દેવલેકરનુ શિલાછાપનુ મોટુ છાપખાનુ હતુ ગણપત કૃષ્ણાજીનુ પ્રેસ પણ શિલાછાપમા વખણાતુ હતુ સુરતમા જદુરાયનુ અને અમદાવાદમા બાજીભાઈ અમીચદનુ સ ૧૮૮૮ માં શિલાછાપનુ છાપખાનુ સ્થપાયુ (જુઓ 'ગુજરાતી'નો સ ૧૯૬૮ ના દીવાળી ખાસ અકમાં પડેલો લેખ 'ગુજરાતી મુદ્રણકળાની શતવર્ષિ')

સાધન મુદ્રાયંત્રકલા છે એ કળાનો મૂળ પાયો જો પણ (કે) યુરોપ દેશમાં અન્ય ધર્માઓના હાથથી પડયો છે, તોપણ તે સર્વ લોકોને અતિ ઉપયોગી હોવાથી તેનો નિરસ્કાર ન કરતાં, સર્વ જ્ઞાનની વૃદ્ધિની ઇચ્છા કરનાર મનુષ્યોએ અંગિકાર કરવો જોઈએ દરેક સર્વોપયોગી વસ્તુની ઉત્પત્તિ ગમે ત્યાં થઈ હોય, તોપણ તેને નિર્પક્ષપાતથી ગ્રહણ કરી લેવી એ નીતિ છે માટે પુસ્તક મુદ્રિત કરવાની અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને સહુથી મહેલી રીતને ન ગ્રહણ કરવાને લીધે જ્ઞાનની ન્યૂનતારૂપ મહા હાની કરી લેવી નહી પણ જેમ બને તેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિના સાધનોને ઉપયોગમા આણીને તે ઉદ્યોગનો આરંભ કરવો, તેમા કાંઇ દોષ નથી પણ મહોટો પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય છે કેમકે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિયે વિચાર કરીએ તો એથી જ્ઞાનનો વિનય થાય છે, કારણકે મહોટા શ્રમેથી પરોપકાર બુદ્ધિથી પૂર્વાચાર્યોએ જે ગ્રંથો કરેલા છે, તેને અપમાન આપી કોઇને ઉપયોગમા પણ ન આવે એવી રીતે છાના રાખી મૂકવા કરતા તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરી તેનો લાભ દરેક પ્રાણીને આપવો એ કરતા બીજુ વધારે રૂડુ કામ કોઇપણ જણાતુ નથી મારા વિચાર પ્રમાણે તો જે તે પ્રકારે ગ્રંથો છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવા જોયે, જેથી અનેક ભવ્યજીવો જ્ઞાનને પામે અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય કેમકે એક વખત છપાઇ ગયેલો ગ્રંથ હમેશ કાયમ રહે છે, તેનો ઘણા કાળસુધી વિચ્છેદ થતો નથી, કારણકે જે ગ્રંથની ઘણી પ્રતો પ્રસિદ્ધ થઈ હોય, તે ઘણી ઘણા કાળ સુધી નાશ થાય નહી તેમ છતા જે અલ્પબુદ્ધિવાલા, અવિચારિઓ એ કૃત્યનો ધિક્કાર કરે છે તેઓ મૂર્ખ, જ્ઞાનના દ્વેષી, અને અજ્ઞાની જાણવા એવા મનુષ્યોની કાંઇપણ પરવા ન કરતા મે આ મોટુ પુસ્તક છાપવાનો આરંભ કરીને તેનો પહેલો ભાગ સમાપ્ત કર્યો છે, અને બાકીના ત્રણ ભાગ પણ જ્ઞાનીની કૃપાથી કોઇ વિઘ્ન ન પડતા સમાપ્ત થાઓ તથાસ્તુ'

૧૦૪૮. આ છપાવવામા શેઠ કેશવજી નાયકે મુખ્યપણે અને રાવબહાદુર લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ તથા અન્યે સહાયતા આપી હતી

ને આ મુનિ મહિસાસાગરે અને વિવેકસાગરસૂરિએ તથા સુરતના મુનિ હુકમચંદે, શાંતિસાગરજીએ, વિજયધરણેદ્રસૂરિએ ઉત્તેજના આપી આશ્રય અપાવ્યો હતો

१०४९ ભીમશીએ १९३३ ના પોષમા અને १९३४ ના પોષમા પ્રકરણ રત્નાકર બીજો અને ત્રીજો ભાગ અનુક્રમે 'નિર્ણયસાગર' માંજ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા. તેનો ચોથો ભાગ સ १९३७ મા પ્રગટ કર્યો પણ તે પહેલા પાડવ ચરિત્રનો બાલાવબોધ, સાર્થ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર, વિવિધ પૂજાસંગ્રહ, સમ્યકત્વમૂલ બારવ્રતની ટીપ તથા રાયધનપતિસિંહજી તરફથી સૂયગડાંગ સૂત્ર મૂલ તથા દીપિકા ટીકા અને ટબા સહિત છપાવી નાખ્યા પુસ્તક છપાવવામા જ્ઞાનની આશાતના થાય છે એ જાતનો વિચાર સાધુ અને શ્રાવકોના મોટા સમૂહમા પ્રવર્તતો હતો તેવા કાળે છપાવવાની પહેલ કરવી એ સાહસ હતુ, છતા તેમ કરવામા પોતાનો નમ્રભાવ અને પોતાનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ પોતે નીચેના જે રૂપમા પ્રકટ કર્યો તે ધ્યાન ખેચે તેવો છે —

'હાલના સમયમા ગ્રથોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના જેવા સાધનો મળી આવે છે તેવા આગળ કોઈ વખતે પણ નહોતા પહેલા પ્રથમ ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર તાલપત્ર ઉપર થએલો દેખાય છે, ને ત્યાર પછી કાગળ ઉપર થયો છે તે અદ્યાપિ સિદ્ધ છે પરતુ તે હસ્તક્રિયા વિના ચ ત્રાદિકની સહાયતાથી થએલો નથી. ને હાલ તો મુદ્રાયંત્રની અતિ ઉત્કૃષ્ટ સહાયતા મળી આવે છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનુ મૂકી દઈને આળસ કરી બેશી રહેશું તો ગ્રંથો કેમ કાયમ રહેશે? હાલ વિદ્યાભ્યાસ કરીને નવા નવા ગ્રંથોની રચના કરવી તો એક કોરે રહી, પણ છતી શક્તિયે પુરાતન ગ્રંથોની રક્ષા કરવાનો યત્ન નહી કરશું તો આપણેજ જ્ઞાનના વિરોધી ઠરશુ કેમકે જે જેની રક્ષા કરે નહી તે તેનો વિરાધી અથવા અહિતકર હોય છે એ સાધારણ નિયમ આપણી ઉપર લાગુ પડશે.

'શ્રાવક ભાઇયો પુરાતન ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાથી તે ગ્રંથોનું અવલોકન થશે, પ્રચારો વિના કેટલાએક વિઘ્ન ભાગ્ય થશે, રસ ઉત્પન્ન થઈને જ્ઞાનસંપાદન કરવાની અંતઃકરણમા ઉત્કંઠા થશે શુદ્ધ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ

વધશે, અભિરુચિ એટલે પુન પુન જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા થશે, અને ઉદ્યોત પ્રમુખ સર્વ જ્ઞાનના સાધનોતો (તો) સહજ પ્રાપ્ત થશે જ છે। એ સર્વ પદાર્થ મેળવવાનું અથવા વૃદ્ધિ કરવાનું મુખ્ય સાધન છે, પરંતુ અમસ્તા ઉદ્યમથી જ કાંઈ થઈ શકતું નથી તેની સાથે દ્રવ્યની પણ સહાયતા જોઈએ છે દ્રવ્ય જે છે તે સર્વોપયોગી પદાર્થ છે માટે દ્રવ્યવાન પુરુષોએ અવશ્ય એ કામ ઉપર લક્ષ દેવો જોઈએ છે કેમકે તેઓની એ ફરજ છે કે, જેમ બને તેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ છે તે આ પ્રમાણે -સારા સારા પંડિતોની મારફતે પ્રાચીન ગ્રંથો સુધારી લખાવી અથવા છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવા તેનો શ્રાવિક લોકોને અભ્યાસ કરાવવો ઇત્યાદિક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી એવા હેતુથી અમે આ ગ્રંથ છપાવવાનું કામ હાથમાં લીધું છે' (પ્રકરણ રત્નાકર ભા ૧ -, પ્રસ્તાવના)

૧૦૫૦ વિશેષમાં છપાવેલા ગ્રંથો વિશેષ લોકપ્રિય બને તે માટે શાસ્ત્રી લિપિ રાખી સુંદરમાં સુંદર ટાઇપમાં મોટા સુવાચ્ય વર્ણોમાં પાક્કા પુઠા વાળા દળદાર આકારમાં પ્રકરણ રત્નાકરના ચાર ભાગ, સૂયગડાંગ આદિ આગમો પણ, જૈનકથારત્નકોષના ઠરાવ્યા ધારેલા પંદર ભાગો પૈકી આઠ ભાગ—એ સર્વ લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં કરેલા અનુવાદ સહિત બહાર પાડયે ગયા પરિણામ ધારેલું આવ્યું બહોળો પ્રચાર થયો, ધર્મજ્ઞાન લોકોમાં વધતું ગયું આ રીતે આ શ્રાવક ભાઈએ સાહિત્યવૃદ્ધિ કરી લોકોપકાર કર્યો છે કારણકે વર્તમાન જૈનોમાં કાંઇક પણ જાગૃતિ—બોધ આપવાની શરૂઆત કરનાર એમના છપાવેલા ગ્રંથો ગણી શકાય તેઓ સં ૧૯૪૭ ના જેઠ વદ ૫ ગુરુને રોજ સ્વર્ગસ્થ થયા એ ભાઇને આયુષ્યે વિશેષ યારી આપી હોત, તો તે અર્વાચીન જૈન કોમ ઉપર વિશેષ ઉપકાર કરી શકત તેઓનો દેહ છુટયા પછી પણ તેમની પેઢી તરફથી યોગશાસ્ત્ર, હરિભદ્રાષ્ટકાદિ પુસ્તકો મૂળ અને અનુવાદ સહિત બહાર પડયા છે વળી તેમણે ગૂજરાતી રાસ ચોપાઈઆદિ પણ પ્રકટ કર્યા છે

૧૦૫૧ રાય ધનપતસિંહ બહાદુર—દુગડગોત્રી વૃદ્ધ શાખા વીરદાસ સ ૧૮૦૨મા પૂર્વ દેશમા ગયા તેના પુત્ર બુધસિંહ ને તેના પ્રતાપસિંહ પ્રતાપસિંહે અને તેમની ધર્મપત્નિ મહતાબકુવરે સતતિ થયા પછી ચતુર્થ વ્રત સ્વીકાર્યું હતું ને મહતાબકુવરે બાર વ્રત ધાર્યા હતા તેમનાથી બે પુત્ર થયા—એક લક્ષ્મીપતિસિંહ અને બીજા ધનપતિસિંહ બગાલ—અઝીમગ જના—મકસુદાબાદના આ ધનપતિસિહને ૪૫ આગમોને છપાવી બહાર પાડવાનો વિચાર થયો સ ૧૯૩૩ મા એ વિચારાનુસારે છપાવેલ પ્રશ્ન વ્યાકરણની ટુ ક પ્રસ્તાવનામા બાબુહિદીમા જણાવ્યુ છે કે—

'યે પુસ્તક છપાવણેકા કારણ યે હે કે સર્વ જૈન ધર્માવલબિ સાધવી શ્રાવક શ્રાવિકા કે પઢણે સે જ્ઞાનકી વદ્ધી હોગા ઈસ ખાતર ૪૫ આગમસૂત્ર ઔર ટીકા ઔર બાલાવબોધ સહિત ૫૦૦ પુસ્તક છપાકે ૫૦૦ ઠીકાને ભડાર કીયા ઈસ્સે મહાન્ જ્ઞાનકા વૃદ્ધી હોગા ઔર પડત જનોસે એહી પ્રાર્થના હે કે અચ્છી તરેસે પઢે પઢાવે શુણે શુણાવે જયણા કરકે ઔર વિનય કરકે રકખે ઔર યહશ્રી સિદ્ધાન્ત પચાગી પ્રમાણ સગ્રહ કીયા ઔર ઈસમે ચરમ ચક્ષુ કરકે ભલચુક રેહ ગયા હોય તો મિછામિદુકડ દેતા હુ ઔર શ્રીસઘકો યહ વિનતિ હે કી જીસ વખત વાગે ઉસ વખત જો ભુલચુક નીકસે તો પડત જનોસે સસોધન કરાય લેવે મેરે પર કૃપા કરકે ઈહ પ્રાર્થના અગીકાર કરના ઔર ભડાર કરી ભઈ પુસ્તક કોઈ વેચના નહિ કોઈ ખરીદ કરે નહી કરે તો ૨૪ (તીર્થંકર) કા ગુનેગાર સઘકા ગુનાગાર હોગા બડા પરિશ્રમસે સસોધન કરાયા હે ઔર શ્રી (બુટેરાયજી શિ૦) ભગવાનજીજીને સંશોધન કરા'

૧૦૫૨ આમ ૪૫ આગમ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાના ઉદ્યમ ચાલુ કરવા માટે ધનપતિસિંહ બહાદુરને ધન્યવાદ છે ૧૯૩૩મા અભયદેવસૂરિની ટીકાઓ સહિત ઉક્ત પ્રશ્નવ્યાકરણ અને જ્ઞાતાધર્મકથા, સ ૧૯૩૬મા ઉવવાઈસૂત્ર (અભયદેવસૂરિની ટીકા ને લોકાગ

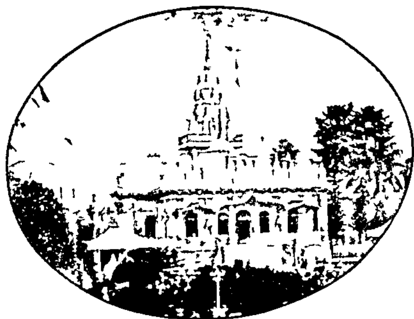
જીના અમૃતચંદ્રસૂરિના બાલાવબોધ સહિત), અનુયોગ દ્વાર (મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ કૃત ટીકા અને ઝવાઋષિ શિ૦ ગોભા ઋષિના શિ૦ મોહનકૃત બાલા૦ સહિત), નંદીસૂ૦ (મલયગિરિની ટીકા અને તેના પર બાલા૦ સહિત), આચારાંગસૂત્ર (શીલાંગસૂરિની ટીકા, જિનહંસસૂરિની દીપિકા, ને પાર્શ્વચંદ્રસૂરિના બાલા૦ સહિત), સૂયગડાંગસૂત્ર (શીલાંગસૂરિની ટીકા, હેમવિમલસૂરિની સં. ૧૫૮૩ની દીપિકા ને પાર્શ્વચંદ્રસૂરિના બાલા૦ સહિત) છપાવ્યાં. છેલ્લું ભીમશી માણેક દ્વારા નિર્ણયસાગરમાં છપાવ્યું. અન્ય સર્વ કલકત્તાના પ્રેસમાં બાબુનાગરી લિપિમાં છપાવેલ છે. પછી સં. ૧૯૩૭માં ઠાણાંગ અને સમવાયાંગ (અભયદેવસૂરિ કૃત ટીકા અને મેઘરાજ ગણિના બાલા૦ સહિત), ૧૯૩૮માં ભગવતી (અભયદેવસૂરિની ટીકા, રામચંદ્રગણિનો સં. અનુવાદ અને મેઘરાજના બાલા૦ સહિત), ૧૯૪૦માં પન્નવણા (મલયગિરિની ટીકા અને ઋષિ પરમાણંદના બાલા૦ સહિત), ૧૯૪૬માં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ (શાંતિચંદ્ર કૃત ટીકા ને ઋષિ ચંદ્રભાણજીના બાલા૦ સહિત) અને સં. ૧૯૪૭માં અણુત્તરોપપાતિક દશા (અભયદેવસૂરિની ટીકા અને ઋષિ કૃષ્ણલાલના સં. અનુવાદ તથા બાલા૦ સહિત) પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં. અજીમગંજની જૈન બુક સોસાયટી માટે તેના સં. ૧૯૩૩ના પત્રથી દામથી વેચવા માટે પાંચસો નકલ વધુ કાઢવામાં આવતી હતી ને તેથી પછીથી દરેક પર કિંમત આચારાંગસૂત્રથી મૂકવાનું રાખ્યું હતું.

૧૦૫૩ જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા—ના મૂળ ભાવનગરમાં સં. ૧૯૩૯માં સપ્તવ્યસન ત્યાગાદિ પાંચ નિયમો ધારી બનેલા ૧૧ સભ્યોએ જૈન ધ૦ પ્ર૦ મંડળી સ્થાપી નાખ્યાં. સં. ૧૯૪૦માં નિબંધો લખી છપાવવાની યોજના થઇ અને તેને અંગે સં. ૧૯૪૧ ચૈત્રમાં 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' એ માસિકનો ઉદ્ભવ થયો. ૧૯૪૨માં સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપી ને ત્યાર પછી ધર્મ પુસ્તકોના ભાષાંતર શાસ્ત્રી પાસે કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઇ. પુસ્તકાલય ઉભું કર્યું અને મૂલ

સસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ પુસ્તકોના પણ પ્રકાશનનો પ્રબધ કર્યો ફક્ત માસિક અને પુસ્તકપ્રકાશનનું કાર્ય હજુ સુધી ચાલુ છે અને તેથી અનેક લેખો, નિબધો, પુસ્તકો પ્રકટ થયા છે જે જેમ મળી શક્યા તેની નોધ આ ઇતિહાસમા લેવાઇ છે [વિશેષ હકીકત માટે જુઓ તે સભાના રજતોત્સવનો ખાસ અક જૈન સાહિત્ય સશોધક પુ ૩, અક ૧ પૃ ૬૮-૭૮]

૧૦૫૪ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' એ માસિક પહેલા નીકળેલ સ ૧૯૩૭મા શા છગનલાલ ઉમેદચદની કાર્યવાહી નીચે અમદાવાદમા 'જૈન દિવાકર' થોડા વર્ષ સુધી અને સ ૧૯૩૩મા રા કેશવલાલ શિવરામ તરફથી નીકળેલુ 'જૈન સુધારસ' માસિક એક વર્ષ સુધી ચાલ્યુ સ ૧૯૪૧ના માઘમાસમા અમદાવાદમા જૈન નાટકકાર ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજીની કાર્યવાહી તળે જૈન ધર્મપ્રવર્ત્તક સભા તરફથી બે વર્ષ સુધી 'સ્યાદ્વાદ સુધા' પ્રકટ થયુ હતુ અને તેના પછી ૧૯૪૧ના વૈશાખમા ભાવનગરમાજ જૈન હિતેચ્છુ સભા તરફથી પ્રકટેલુ 'જૈન હિતેચ્છુ' એક વરસ ચાલ્યુ સ ૧૯૪૫મા સ્થાનકવાસીઓ તરફથી અમદાવાદના વિસલપુરના રા મોતીલાલ મનસુખલાલના અને તેમના પછી તેમના વિદ્વાન વિચારક પુત્ર ગ વાડીલાલ મોતીલાલ શાહના તત્રી પણા નીચે ઘણા વર્ષો સુધી 'જૈન હિતેચ્છુ' નામનું માસિક ચાલ્યુ ૧૯૪૬-૪૭મા લીંબડીમા સ્થાનકવાસી ભાઈઓ તરફથી શરૂ થયેલુ 'જૈન ધર્મોદય' બે ત્રણ વરસનું આયુષ્ય ભોગવી આથમ્યુ

૧૦૫૫ સ ૧૯૪૮ મા મુબઇમા શ્રી માંગરોળ જૈન સગીત મડળીની સ્થાપના થયા પછી તેણે સગીત સાથે પ્રભુ ભક્તિના પદો-ગાયનોની તાલીમ આપવા ઉપરાત જ્ઞાનશાળા ખોલી ધાર્મિક જ્ઞાન જૈન બાળકોને આપ્યુ ને વકતૃત્વ શક્તિ ખીલવવા અર્થે ભાષણશ્રેણીઓ શરૂ કરી, કે જે હજુ સુધી ચાલુ રહી. સ. ૧૯૫૩ મા તેનું નામ શ્રી માગરોળ જૈન સભા પડ્યુ તેણે અનેક સામાજિક કાર્યો ઉપાડ્યા ને સાહિત્યમા પણ થોડો ફાળો આપ્યો. ગંભ-

રાય બદ્રીદાસે કરાવેલ જૈન મંદિર, કલકત્તા

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નાહારના સૌજન્યથી]

ચલાવ્યુ ને પછીથી શેઠ દેવચદ દામજી કુડલાકર અત્યારસુધી ભાવનગરમા ચલાવી રહ્યા છે તે પત્રે સમાજની અનેકવિધ સેવા કરી છે આ પત્ર સાથે અગ્રેજી અઠવાડિક નામે 'Patriot' પણ કાઢી કેટલાક વર્ષ સુધી ચલાવી બધ કર્યું હતુ તેઓ જેવા સારા પ્રયોજક હતા તેવા સારા વ્યવસ્થાપક નહોતા, આથી તેમના કેટલાક સુદર પુસ્તકોનો લાભ બુકસેલરોને મળ્યો 'જૈન' પત્ર ચલાવવામા અનેક મુસ્કેલીઓ આવી હતી પરતુ તે તેમણે સર્વભોગે ચલાવ્યે રાખ્યુ તે માટે તેમને ધન્યવાદ છે તેમણે જૈન શ્વે કૉન્ફરન્સને તેની ઉત્પત્તિથી તે પોતાના સ્વર્ગવાસ સુધી જોસ, ઉત્તેજના અર્પેલ હતા

૧૦૫૮ જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ—સ ૧૯૫૮ મા ફલોધીમા શ્રી ગુલાબચદ ઢઢ્ઢા M A ના પ્રયાસથી જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સનો જન્મ થયો, બીજે વર્ષે સ ૧૯૫૯મા મુબઇમા મોટા દબદબા સહિત તેનું બીજુ અધિવેશન થતા તેના દઢ મૂળ નખાયા અને અત્યાર સુધી તેના ૧૩ અધિવેશન જુદા જુદા સ્થળોએ ભરાયા -(૩) વડોદરા સ ૧૯૬૧ (૪) પાટણ સં. ૧૯૬૨ (૫) અમદાવાદ સં ૧૯૬૩ (૬) ભાવનગર સ. ૧૯૬૪ (૭) પૂના સ ૧૯૬૫, (૮) મુલતાન સ ૧૯૬૯ (૯) સુજાનગઢ સ ૧૯૭૧ (૧૦) મુબઈ સ ૧૯૭૨ (૧૧) કલકત્તા સ. ૧૯૭૪ (૧૨) સાદડી સ. ૧૯૭૬ (૧૩) જૂન્નર સ ૧૯૮૬ પરિણામે શ્વે. સમાજમા વિદ્યા-જ્ઞાનનો પ્રચાર, સાહિત્યનું પ્રકાશન, જૂના સાહિત્યનો શિલાલેખોનો અને મદિરોનો ઉદ્ધાર, સામાજિક કુપ્રથાઓનો નાશ, નવીન વિચારોનુ પ્રબલ આદોલન, સુશિક્ષિત અને શ્રીમતોનો સુયોગ, ધાર્મિક ખાતાઓની તપાસણી વગેરે અનેક કાર્યો થઇ સમાજમા પ્રબલ જાગ્રતિ આવી છે સં ૧૯૫૮મા પોતાના મુખપત્ર તરીકે જૈનશ્વે૦ કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ એ નામનું માસિક ૧૪ વર્ષ સુધી કાઢ્યુ, કે જેના માનદ તંત્રી તરીકે આ પ્રમત્ત લેખકે તેના ઉક્ત સાનેક વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું હતુ, ને પછી સુપ્રમરલી

સં ૧૯૮૧ ના ભાદ્રપદથી 'જૈનયુગ' નામનું માસિક પાંચવર્ષ સુધી પ્રસ્તુત લેખકનાજ તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ કર્યું ને ચાલુ વર્ષ સં ૧૯૮૭મા પાક્ષિક તરીકે શરૂ થયુ છે આ પત્રદ્વારા અનેક ઐતિહાસિક બાબતો પર પ્રકાશ પડ્યો છે ને વિધવિધ વિષયોની છણાવટ કરવામાં આવી છે સં. ૧૯૬૫ માં સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ ગ્રથોના-જૈનાગમ, ન્યાય, દ્રિવ્યાનુયોગ, ઔપદેશિક, ભાષાસાહિત્ય અને વિજ્ઞાન-એ વિષયો પરત્વે ભાગ પાડી ગ્રથ ને ગ્રથકારના નામો ઉપરાંત તે ક્યા ભડારમા મળે છે તે પ્રાપ્તિસ્થાન સહિત વિગત આપનો 'જૈનગ્રથાવલી' નામનો સૂચિગ્રથ બહાર પાડેલ છે આ ઉપરાંત જેસલમેર, પાટણ અને લીંમડી એ ત્રણેના મોટા જ્ઞાનભંડારોમાના ગ્રથોની ટીપો કરાવી છે, જૈનશ્વે. મદિરાવલી, જૈનડિરેક્ટરી બે ભાગ તૈયાર કરાવી બહાર પાડી છે આ સંસ્થા તરફથી તૈયાર થયેલ ગૂજરાતી ભાષાના કવિઓ અને તેમની કૃતિઓની વિસ્તૃત સૂચી રૂપ મહાભારત પુસ્તક નામે જૈનગૂર્જર કવિઓના બે ભાગ તથા આ ગ્રથને આ મહાસંસ્થાએ બહાર પાડી ગૂજરાતી ભાષાની અને જૈનસાહિત્યની મહાન્ સેવા બજાવી છે

૧૦૫૯ ઉપર્યુક્ત સંસ્થાઓ પોતપોતાનું કાર્ય યથાશક્તિ અને યથાસયોગે કર્યે જાય છે દરેકમા મદતા સ્તબ્ધતા કે રૂઢિચુસ્તતાના વત્તાઓછા પ્રમાણમાં સમાજમા રહેલા જૂના જડ વાળેના વિચારોની અસરથી રહેવા પામી છે, છતા હવે વર્તમાન યુગના વાતાવરણના જોસથી તે સત્વર ઉત્તમ પ્રભાવ પડ્યો છે તોપણ તે દરેક પોતાની સ્થાપનાથી અત્યારસુધી પોતાથી બનતી સેવા અર્પતી ગઇ છે 'આવુ કાર્યસાતત્ય છતા, આવી પ્રગતિશાલિતા છતા, આની સેવા-નિષ્ઠા છતા, આવા નીતિમત્ છતા, આવી વ્યાવહારિકતા છતા આ દરેક સસ્થાને-કૉન્ફરન્સ જેવી મહાસસ્થાને જૈન જેવી ધનાઢ્ય જાતિ તરફથી ધનનો જે વિપુલ આશ્રય મળવો જોઇએ તે નથી મળ્યો એ અત્યત નિરાશાજનક છે નિરાશાનું કારણ જૈનોની સામાજિક સ્થિતિ

છે વેપાર ઉદ્યોગથી એમનો નિર્વાહ હતો મુસલમાનો કે મરાઠાની આફત રાજસત્તાથી નહીં અંગ્રેજી ગલ્ય જામતા અને અંગ્રેજી કેળવણી પ્રસરતા મુસલમાનો કે મરાઠા કે બ્રાહ્મણોની સંતાનોથી સ્થિર રહેલી સ્થિતિને જેવો આઘાત લાગ્યો તેવો જૈનોને લાગ્યો નથી ઉલટુ એમને માટે વેપારઉદ્યોગના અનેક નવા પ્રદેશ ઉઘડયા અને એ દિશામાથી આવતો ધનનો પ્રવાહ સુકાવાને બદલે રેલાતો રહ્યો આવ કને અથવા સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને જ્યા ધક્કો લાગ્યો નથી ત્યા નવા જમાનાની સામગ્રીઓથી સપન્ન થવાની જરૂર સમજાતી નથી આમ હોવાથી જૈનોમા કેળવણીનો ફેલાવો થયો નહીં—ભણતર વગર લાખો રૂપીઆ કમાઇ શકાતા હોય તો પછી ભણતરની દરકાર કરવામા આવતી નથી કેળવણી વિના નવી અભિલાષા, નવી વાછના, નવા આદર્શ, સાર્વજનિક સેવાની આવશ્યકતા જન્મ્યા નહીં અને આમ થતા હજુ બહુ વાર લાગશે પરિસ્થિતિને લીધે જૈનોમા જે નવુ ચેતન આવવુ જોઇએ તે ન આવવાથી એ નવુ ચેતન રેડનારી સસ્થાને ઉદાર મદદ મળી ન શકી

૧૦૬૦ 'ધનાઢયો તરફથી મદદ નથી મળી શકતી તે સબધમા એક બીજી વાત પ્રત્યે નજર નાખવા જેવુ છે જૈનો ધનપ્રાપ્તિમા રચ્યા પચ્યા રહે છે છતા વૈરાગ્ય અને દાનની ભાવનાને અતિશય પોષણ આપે છે સાધુઓ પ્રત્યે એમનો પૂજ્યભાવ ગાઢ હોય છે આવી વસ્તુસ્થિતિ છતા સુશિક્ષિત જૈનોમાથી કોઇ વિરક્ત થઈ સાધુ ન થયો અને પોતાના વૈરાગ્યથી, તપથી, ચારિત્ર્યથી, જ્ઞાનથી સાધુઓમા અને શ્રાવકોમા પૂજ્ય લેખાઇ પોતાનો પ્રભાવ તેણે જૈનો પર પાડયો નહીં જૈનોમા કોઈ વિવેકાનદ કે રામકૃષ્ણ (? રામતીર્થ) થયો હોત તો દાનનો માર્ગ ફેરવાયો હોત જેમને નવા યુગનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમાથી કોઈએ ઐહિક સુખનો ભોગ આપ્યો હોત તો જૈનોનું ભાગ્ય વહેલુ ફર્યું હોત હજુ પણ આવો પ્રસગ ગયો નથી, વેળા વીતી નથી ગઇ

૧૦૬૧ 'હુ નમ્ર ભાવે કેટલાક દ્રષ્ટિબિંદુ રજુ કરૂ છુ (૧) જૈનો કોઇ દ્વીપમા વસતા નથી વસવાટના પ્રદેશમા અથવા તેની બહાર જૈનેતર લોકો સાથે તદ્દન સબંધ જ ન હોય એવુ નથી વર્તમાન અતરપણાનો નથી તેમ ભૂતકાળ પણ નહોતો અને ભવિષ્ય પણ નહીં રહે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીની માફક જૈનો પણ હિન્દુસ્તાનમા વસે છે તેઓ જૈનો છે તે ઉપરાંત હિંદીઓ છે જૈનો તરીકેના ધર્મો છે તો હીંદી તરીકેના ધર્મ પણ તેમણે પાળવાના છે જૈનોના ઉત્કર્ષ માટે જે જે પ્રયોગો, હિલચાલ થાય તે તે સર્વે એવી પણ સાથે સાથે હોવી જોઇએ જેથી તેમનુ હિંદીપણુ પણ વિકાસ પામે તેમના હિંદીપણાને અનુત્કર્ષ ગએ અથવા નાશ કરે એવી હિલચાલને કોઈપણ રીતે ઉત્તેજન ન મળવુ જોઇએ. × × દાન જેટલી જેટલી કોમી હિલચાલો ચાલે છે તેમા (પોતાનુ પોતાનાજ માટે નહિ પણ બીજાઓ માટે પણ થોડુક વાપરવુ ઘટે એ) ભાવનાનો અભાવ હોવાથી એવી કોમોની નીતિને નુકસાન થવાનો સંભવ છે કોમના કલ્યાણ માટે થએલા પ્રત્યેક દાનનો અમુક ભાગ સાર્વજનિક કલ્યાણનો રાખવાનો સપ્રદાય હવે (જૈન કે જૈનેતર કોમે) શરૂ કરવાની જરૂર છે

૧૦૬૨ 'પોતાની કોમની ઉન્નતિ કરવી છે પણ તે દેશમા રહેતા બીજા લોકોના સ્નેહ, સ્વભાવ, સત્કાર્ય, કદર, એખલાસ આદિ વગર કદી ટકશે નહિ એ પણ લક્ષમા રાખવા જેવુ છે બીજી કોમોથી તદ્દન અલાહિદા જીવન ગાળવાનો જે પ્રયત્ન થાય છે, તે દેશને હાનિકારક છે એથી અભિમાન જન્મશે, બીજાઓની અવગણના, તિરસ્કાર કરવાની વૃત્તિ થશે, પોતાના દોષથી વાકેફ રહેવાશે નહીં, ગેરસમજ થશે, સભ્યતા-વિવેક-સુજનતા આદિ સદ્‌ગુણોનો હ્રાસ થશે, અને પ્રગતિ થવા કરતા શિથિલતા અને સ્તબ્ધતા આવવાનો સંભવ થશે જીંદગીના વ્યવહારમા અનેક પરકોમો સાથે (સબંધમા) આવ્યા વિના છૂટકો નથી ત્યારે ઉછેર અલગ કરવો એ કેવી રીતે શ્રેયસ્કર નીવડશે?

છે. વેપાર ઉદ્યોગથી એમનો નિર્વાહ હતો મુસનમાનો કે મરાઠાની આર્થિક રાજસત્તાથી નહીં અગ્રેજી ગન્ય જામતા અને અગ્રેજી કેળવણી પ્રસરતા મુસલમાનો કે મરાઠા કે બ્રાહ્મણોની સત્તાઓથી સ્થિર રહેલી સ્થિતિને જેવો આઘાત લાગ્યો તેવો જૈનોને લાગ્યો નથી. ઉલટું એમને માટે વેપારઉદ્યોગના અનેક નવા પ્રદેશ ઉઘડયા અને એ દિશામાથી આવતો ધનનો પ્રવાહ સૂકાવાને બદલે રેલાતો રહ્યો આવકને અથવા સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને જ્યા ધક્કો લાગ્યો નથી ત્યા નવા જમાનાની સામગ્રીઓથી સપન્ન થવાની જરૂર સમજાતી નથી આમ હોવાથી જૈનોમા કેળવણીનો ફેલાવો થયો નહીં–ભણતર વગર લાખો રૂપીઆ કમાઇ શકાતા હોય તો પછી ભણતરની દરકાર કરવામા આવતી નથી કેળવણી વિના નવી અભિલાષા, નવી વાછના, નવા આદર્શ, સાર્વજનિક સેવાની આવશ્યકતા જન્મ્યા નહીં અને આમ થતા હજુ બહુ વાર લાગશે પરિસ્થિતિને લીધે જૈનોમા જે નવુ ચેતન આવવુ જોઇએ તે ન આવવાથી એ નવુ ચેતન રોપનારી સસ્થાને ઉદાર મદદ મળી ન શકી

૧૦૬૦ 'ધનાઢયો તરફથી મદદ નથી મળી શકતી તે સબધમા એક બીજી વાત પ્રત્યે નજર નાખવા જેવુ છે જૈનો ધનપ્રાપ્તિમા રચ્યા પચ્યા રહે છે છતા વૈરાગ્ય અને દાનની ભાવનાને અતિશય પોષણ આપે છે સાધુઓ પ્રત્યે એમનો પૂજ્યભાવ ગાઢ હોય છે આવી વસ્તુસ્થિતિ છતા સુશિક્ષિત જૈનોમાથી કોઇ વિરક્ત થઈ સાધુ ન થયો અને પોતાના વૈરાગ્યથી, તપથી, ચારિત્રથી, જ્ઞાનથી સાધુઓમા અને શ્રાવકોમા પૂજ્ય લેખાઇ પોતાનો પ્રભાવ તેણે જૈનો પર પાડયો નહીં જૈનોમા કોઈ વિવેકાનદ કે રામકૃષ્ણ (કે રામતીર્થ) થયો હોત તો દાનનો માર્ગ ફેરવાયો હોત જેમને નવા યુગનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમાથી કોઇએ ઐહિક સુખનો ભોગ આપ્યો હોત તો જૈનોનું ભાગ્ય વહેલુ ફર્યું હોત હજી પણ આવો પ્રસગ ગયો નથી, વેળા વીતી નથી ગઇ

૧૦૬૧ 'હું નમ્ર ભાવે કેટલાક દૃષ્ટિબિંદુ રજુ કરૂં છું (૧) જૈનો કોઇ દ્વીપમાં વસતા નથી પણ ભારતના પ્રદેશમાં અથવા તેની બહાર જૈનેતર લોકો સાથે તદ્દન સંબંધ ન હોય એવું નથી. વર્તમાન અલગપણાનો નથી તેમ ભૂતકાળ પણ નહોતો અને ભવિષ્ય પણ નહીં રહે. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીની માફક જૈનો પણ હિન્દુસ્તાનમાં વસે છે. તેઓ જૈનો છે તે ઉપરાંત હિંદીઓ છે. જે જૈનો તરીકેના ધર્મો છે તો હીંદી તરીકેના ધર્મ પણ તેમણે પાળવાના છે. જૈનોના ઉત્કર્ષ માટે જે જે પ્રયાસો, વિચાર થાય તે તે સર્વે એવી રૂપે સાથે સાથે હોવી જોઇએ કે જેથી તેમનું હિંદીપણું પણ વિકાસ પામે. તેમના હિંદીપણાને અનુત્કર્ષ ગમે અથવા નાશ કરે એવી વિચારણાને કોઈપણ રીતે ઉત્તેજન ન મળવું જોઇએ. × × દાન જેટલી જેટલી કોમી હિલચાલો ચાલે છે તેમાં (પોતાનું પોતાનાજ માટે નહિ પણ બીજાને માટે પણ થોડું વાપરવું ઘટે એ) ભાવનાનો અભાવ હોવાથી એવી કોમોની નીતિને નુકસાન થવાનો સંભવ છે. કોમના કલ્યાણ માટે થએલા પ્રત્યેક દાનનો અમુક ભાગ સાર્વજનિક કલ્યાણનો રાખવાનો સંપ્રદાય હવે (જૈન કે જૈનેતર કોમે) શરૂ કરવાની જરૂર છે.

૧૦૬૨ 'પોતાની કોમની ઉન્નતિ કરવી છે પણ તે દેશમાં રહેતા બીજા લોકોના સ્નેહ, સ્વભાવ, સહકાર, કદર, એખલાસ આદિ વગર કરી શકશે નહિ એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. બીજી કોમોથી તદ્દન અલાહિદા જીવન ગાળવાનો જે પવન વાયો છે, તે દેશને હાનિકારક છે. એથી અભિમાન જન્મશે, બીજાઓની અવગણના, તિરસ્કાર કરવાની વૃત્તિ થશે, પોતાના દોષથી વાકેફ રહેવાશે નહીં, ગેરસમજ થશે, સભ્યતા-વિવેક-સુજનતા આદિ સદ્ગુણોનો હ્રાસ થશે, અને પ્રગતિ થવા કરતાં શિથિલતા અને સ્તબ્ધતા આવવાનો સંભવ થશે. જીંદગીના વ્યવહારમાં અનેક પરકોમો સાથે (સંબંધમાં) આવ્યા વિના છૂટકો નથી ત્યારે ઉછેર અલગ કરવો એ કેવી રીતે શ્રેયસ્કર નીવડશે?

કોમી હિલચાલને દેશહિત અને પરકોમના સહકાર્યની આવશ્યકતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિમુખ ન રાખવા મારો એવી (જૈન કે જૈનેતર) હિલ ચાલોના સૂત્રધારોને આગ્રહ છે

૧૦૬૩ 'બીજું જૈનની વસ્તી આખા હિન્દુસ્તાનમા છૂટક છૂટક પુષ્કળ છે આપણા ગુજરાતમા વસ્તી સારા પ્રમાણમા છે એકદર સ્થિતિ દ્રવ્ય સબધે સારી છે વિદ્યાનું પ્રસારણ ઓછુ હોવાથી સાર્વજનિક મેવાના પ્રદેશોમા જોઇએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા–દ્રવ્ય અને સખ્યાના પ્રમાણમા હોવી જોઇએ તેટલી નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર અને વર્ત્તમાન જીવન ઉપર જૈન સસ્કૃતિનો સબળ પ્રભાવ છે બીજા પ્રાતોમા વિદ્યાનુરાગી બ્રાહ્મણોનો જે પ્રભાવ છે તેવો પ્રભાવ ગુજરાતમા ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનો નથી બીજા પ્રાતોમા બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો (શુદ્રો) શિવાય બીજા વર્ણો નથી હોતા પરતુ ગુજરાતમા બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને શુદ્રો એ ત્રણ વર્ણો છે બ્રાહ્મણો અને શુદ્રો વચ્ચે મોટુ અતર બીજા પ્રાતોમા છે તે આપણા પ્રાતમા નથી. બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વચ્ચે તીખાશ મહારાષ્ટ્ર કે મદ્રાસ ઇલાકામા છે તેવી આપણે ત્યા નથી ગુજરાતમા સમાજના થર અન્યોન્ય સાથે ગાઢ સબધવાળા છે, તેમની વચ્ચે વિશાળ અવકાશ નથી એક થરમાથી બીજા થરમા જવાની અમુક રીતે સુગમતા છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, શુદ્ર અનુકૂળતાએ વૈશ્ય થઈ શકે છે થર વર વચ્ચે અણુરાગ, વિરોધ કે શત્રુતા નથી આ સર્વ શુભ સ્થિતિનુ કારણ કેટલેક અશે જૈન વેપારી કોમ (વૈષ્ણવ વેપારી કોમોમાની પણ ઘણી પૂર્વે જૈન હોવાનો મભવ લાગે છે એટલે તેમની અત્રાહિદી ગણત્રી નથી કરી) નું અસ્તિત્વ છે આમ વૈશ્યોનો જે પ્રભાવ ગુજરાતના જીવન ઉપર છે તેથી જેમ લાભ થયા છે તેમ ગેરલાભ પણ થયા છે હવે જે લાભ છે તેથી ગુજરાતનું સાર્વજનિક જીવન વધારે ખીલે અને ગેરલાભો દૂર થાય એવી વાછના પ્રગટવી જોઇએ જૈન કોમે પોતાને પ્રશ્ન કરવો જોઇએ કે ગુજરાતની પ્રગતિ માટે એમણે શુ

શું કરવું જોઈએ? પ્રો. બ. ક. ઠાકોર કહે છે: 'કેળવણીવાળા સર્વે પ્રાંતોમાં ગુજરાત પાછળ છે'—ગુજરાતમાં કેળવણીનો પ્રચાર જેવો તેવો નથી પણ કેળવણીના પ્રમાણમાં સાર્વજનિક જીવન જોઈએ તેવું ઉજ્વળ નથી મહારાષ્ટ્ર, બંગાળા, પંજાબની જેવી પ્રતિષ્ઠા હિન્દુસ્થાનમાં અને હિન્દુસ્તાન બહાર છે તેવી આપણા ગુજરાત પ્રાંતની અને આપણા ગુજરાતી લોકોની છે? નથી તો શી રીતે લાવી શકાય? જે પ્રાંતોની પ્રતિષ્ઠા છે તે પ્રતિષ્ઠાના કારણો વિચારી તે આપણે ત્યાં પ્રવર્તમાન થાય એવા સંજોગો ઉભા કરવા આપણે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ × × ત્રીજું જૈનો ગુજરાતી કાર્યોમાં રસ લેતા થાય અને પોતાના શક્તિ, અનુભવ અને સાધનોથી એ પ્રદેશમાં ગુજરાતની કીર્તિ વધારે એવો પ્રસંગ લાવવા હવે શરૂઆત થવી જોઈએ ટુંકમાં જૈન સભાઓનું ત્રણ દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રત્યે લક્ષ ખેંચ્યું છે"[૫૫૬] 'આપણી ઘણીખરી બધી સંસ્થાઓને વિષે આપણે વણિક્‌વૃત્તિ વિશેષે જોઈએ છીએ આ વૃત્તિને ગૌણ રાખી ક્ષત્રિય (સાહસિક) વૃત્તિને બ્રાહ્મણ (દીર્ઘદૃષ્ટિની) વૃત્તિને અને મુખ્યત્વે કરીને શુદ્ર (સેવા) વૃત્તિને પ્રધાનપદ આપવાની આવશ્યકતા છે'[૫૫૭]

* એમનો "ગાડી ગુજરાત"વાળો લેખ વાચવા સર્વે ગુજરાતીઓને મારી ખાસ ભલામણ છે —ર. મહેતા

૫૫૬ મારી વિનતિથી સાક્ષર વિવેચક સ્વ શ્રી રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ લખેલો લેખ 'શ્રી મુબઇ માગરોળ જૈન સભાના રજત મહોત્સવ પ્રસંગે ૨૫ વર્ષના કાર્યવૃત્તાંત વાચવાથી ઉપજેલા વિચાર'—જુઓ તે સભાનો રજત મહોત્સવનો વિશેષાંક સ ૧૯૭૩ પૃ ૬૮થી ૭૩—જૈન શ્વે. કૉ હેરલ્ડ શ્રાવણ સ ૧૯૭૩નો અંક પૃ ૨૪૭થી ૨૫૧

૫૫૭ મહાત્મા ગાંધીજીનો 'અનાથ આશ્રમ વિષે બે બોલ' એ લેખ જૈન શ્વે કૉ હેરલ્ડ—શ્રાવણ સ ૧૯૭૩નો અંક પૃ ૨૪૭નો છેલ્લો પારા.

પ્રકરણ ૪ થું

જૈનધર્મ-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-મુખ્ય સિદ્ધાન્તો

૧

सव्वप्पवयणसार मूल ससारदुक्खमुक्खस्स ।
समत्त मइलित्ता ते दुग्गइवड्ढया हुति ॥

સર્વ પ્રવચનનો સાર સસારના દુખથી મોક્ષનુ મૂલ એવુ સમ્યકત્વ છે-સમ્યગ્ દર્શન છે તે સમ્યકત્વને મલીન કરનારા દુર્ગતિના વર્ધક થાય છે

—ભાષ્યવચન

૨

प्राकृत सस्कृतो वापि पाठ सर्वोप्यकारणम् ।
यतो वैराग्यसवेगौ तदेव परम रह ॥

—પ્રાકૃત હોય વા સસ્કૃત બધુએ ભાષણ અપ્રયોજક અર્થાત્ નકામુ છે, કારણકે વૈરાગ્ય અને સવેગ તેજ પરમ રહસ્ય અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે

—રત્નસિહ સૂરિ કૃત આત્માનુશાસ્તિભાવના પ્રકરણ

૩

શાસ્ત્ર ઘણા મતિ થોડલી, શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ—યશોવિજયજી

૧૦૬૪ ભાષા એ વિચારોને સમજાવવાનુ વાહન છે, જોકે તે સપૂર્ણ રીતે ભાગ્યેજ સમજાવી શકે છે એટલે કે ભાષા હમેશા વિચારોને મર્યાદિત કરે છે, છતા વિચારોને જણાવવા ભાષાનો ઉપયોગ કર્યા વગર છૂટકો નથી રહેતો ભાષામા 'સાહિત્ય' એ શબ્દના બે ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશાસ્ત્ર (કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઈ પણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર (વૈદિક-સાહિત્ય, સાખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય) પ્રસ્તુત ઇતિહાસમા તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રૂઢિને અનુસરી સમસ્ત વાઙ્મયના (લાક્ષણિક) અર્થમા વિશેષ સ્થાન આપેલ છે જૈન સાહિત્યમા કોઈ પણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર-પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આચાર-

વિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અલંકાર, કાવ્ય, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, આદિ હોય તે સર્વનો સમાવેશ કરીને આ પુસ્તક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. વિચારાત્મક અને શબ્દાત્મક એમ બંને રૂપે સાહિત્ય હોઈ શકે. તે જ્યાં સુધી મનોગત હોય, પ્રકાશમાં ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી તેને વિચારાત્મક સાહિત્ય કહેવું હોય તો કહી શકાય. જ્યારે તે મુખદ્વારા શબ્દના જુદા જુદા રૂપમાં, કલ્પનાના, અતિશયના કે ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારોમાં મનજ થઇ બહાર આવે તે શબ્દાત્મક સાહિત્ય લેખાય. આ શબ્દાત્મક સાહિત્ય જ્યારે કાગળો ઉપર લિપિબદ્ધ થાય છે ત્યારે એનું બીજું નામ શાસ્ત્ર-પુસ્તક-ગ્રંથ દેવામાં આવે છે.

૧૦૬૫ 'લિપિનો અર્થ' પુસ્તક આદિમાં અક્ષરવિન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે તે. અઢાર પ્રકારની આદિતીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવે સ્વસુતા બ્રાહ્મીને બનાવી તેથી તે લિપિને બ્રાહ્મી કહેવામાં આવી છે, અને તેને ખુદ આગમમાં આ રીતે નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે કે 'नमो बंभीए लिवीए', વળી કહ્યું છે કે 'लेह लिवीविहाण जिणेण बंभीइ दाहिणकरेण' એટલે લેખ તે જિને દક્ષિણ હાથથી બ્રાહ્મી વડે કરેલ લિપિવિધાન છે (જુઓ ભગવતી સૂત્ર પ્રથમ ઉદ્દેશક). લિપિને નમસ્કાર કરવાથી સમગ્ર સાહિત્ય-વાઙ્મય પ્રત્યે પૂજ્યભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ પરથી એવો ભાવાર્થ આચાર્યો કરે છે કે ભગવતીસૂત્રના આરંભ કરતાં પૂજ્યપાદ ગણધરોએ પણ લિપિને-લિખિત પુસ્તકને પૂજ્યતમ હોવાના કારણે નમસ્કાર કરેલ છે તેથી કોઇએ લિખિત પુસ્તકાદિની પાદસ્પર્શઆદિથી આશાતના-અવગણના કરવી નહિ, તેમ કરવું સંસારકારણ બને છે. [કીર્ત્તિવિજયકૃત વિચારરત્નાકર પત્ર ૪૪]

૧૦૬૬ જૈન શ્રુતનો બહુ મોટો ભાગ નાશ પામ્યો છે. તે નાશના અનેક કારણો છે પણ આજે તેનો જેટલો અને જે ભાગ સચવાઈ રહ્યો છે તેનું ફક્ત એકજ કારણ છે અને તે જૈનસંઘની

શ્રુતભક્તિ જૈન જનતા જ્ઞાન માત્રને પૂજે છે, પણ શ્રુત પ્રત્યે એની ભક્તિ એટલી જાગરૂક છે કે નહિ તે વિષે લખવા જતા તેનો મનોરમ ઇતિહાસ તૈયાર થાય માત્ર મોટી વયના સ્ત્રી-પુરુષો જ નહિ પણ નાના કુમાર-કુમારિકાઓ સુદ્ધા શાસ્ત્રજ્ઞાન આરાધવા તપ કરે છે, એના નજીવા સાધનોની આદરપૂર્વક પૂજા કરે છે અને એ માટે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર રહે છે. ચારિત્ર પૂજાનું જૈનમતમા મોટુ સ્થાન છે પણ તે જ્ઞાનના એક ભાગ તરીકે ચારિત્ર એ જ્ઞાનનો છેલ્લો ને પરિપક્વ અશ જ છે તીર્થપૂજા હોય કે ગુરૂ પૂજા હોય એ બધી વિવિધ પૂજાઓની પાછળ જ્ઞાનભક્તિ જ રહેલી છે એ બધામા સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ હેતુ મુખ્ય છે આજે વિશિષ્ટ રીતે જૈન દર્શન જીવિત હોય તો તે એક શ્રુતને આભારી છે, અને શ્રુત જીવિત હોય તો તે જ્ઞાનભક્તિને આભારી છે આગમ ગ્રથોની પ્રતિષ્ઠા ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો એક ભાગ જ છે[૫૮૮]

૧૦૬૭ જિનના વાક્યોને લખાવનાર કદિ પણ દુર્ગતિ પામતો નથી, મુગાપણુ કે જડસ્વભાવ, અધપણુ તેમજ બુદ્ધિહીનપણુ પ્રાપ્ત કરતો નથી એ વાત નીચેના શ્લોકથી આચાર્યોએ જણાવી અને તેથી શ્રુતભક્તિ જાગ્રત રહી —

न ते नरा दुर्गतिमाप्नुवन्ति न मूकता नैव जडस्वभावम् ।
न चान्धता बुद्धिविहीनता च ये लेखयन्तीह जिनस्य वाक्यम् ॥

૧૦૬૮ જૈનધર્મ અહિંસા-દયા, સયમ-ત્યાગ, તપ, વીતરાગતા પર રચાયો છે, તેના ધર્મશાસ્ત્રો એ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરે છે કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્ર વાચવાની-સમજવાની ચાવી એ છે કે જે શાસ્ત્ર-વચન સત્યનું, અહિંસાનુ, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાથી મળ્યુ હોય છતા તે અપ્રમાણ છે શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી પર નથી બધા શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એ છે કે ઇશ્વર ભક્તિ કરી જ્ઞાન મેળવવુ અને તે

---

૫૮૮ પ સુખલાલ અને પ બેહચરદાસનો લેખ 'સન્મતિ તર્ક અને તેનુ મહત્ત્વ'-'જૈન' નો રૌપ્ય મહોત્સવ અક પૃ ૧૦૮

વડે મોક્ષ મેળવવો જે શાસ્ત્ર મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, પાખંડ ઇત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય

૧૦૬૯ સર્વ પ્રવચનના સાર રૂપ સમ્યક્ત્વ-સમ્યગ્દર્શન મેળવી સંસારના દુ:ખથી મોક્ષ મેળવવાનો છે એવી અગાઉ ગાથા કહી છે બીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાન કે વિદ્યા તેજ કે જેનાથી મુક્તિ મળે-સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે મુક્તિ બે પ્રકારની છે એક મુક્તિ દેશને પરાધીનતામાંથી છૂટો કરવાની છે એ થોડા વખતને માટે હોય બીજી મુક્તિ સદાને સારૂ છે મોક્ષ કે જેને પરમધર્મ કહીયે તે મેળવવો હોય તો દુન્યવી મુક્તિ પણ હોવી જોઇએ જ અનેક ભયમાં રહેતો માણસ નિરંતરનો મોક્ષ નથી પ્રાપ્ત કરી શકતો નિરંતરનો મોક્ષ મેળવવો હોય, પરમ પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો નજીકનો મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યેજ છુટકો છે જે વિદ્યાથી આપણી મુક્તિ દૂર થાય છે તે વિદ્યા ત્યાજ્ય છે, અધર્મ્ય છે '

૧૦૭૦ 'ગુરૂ વિના જ્ઞાન ન હોય' એ સુવર્ણ વાક્ય છે પણ ગુરૂ મળવા જ દોહેલા છે, ને સદ્ગુરૂને અભાવે ગમે તેને ગુરૂ કરી એમીને આપણે સંસારસાગરની વચ્ચોવચ્ચ ડૂબવુ યોગ્ય નહિ ગણાય ગુરૂ તે કે જે તારે પોતે તરી ન જાણે તો બીજાને શુ તારે? એવા તારા આજકાલ હોય તોપણ તે એકાએક જોવામા આવતા નથી.' (ગાંધીજી) આચાર્ય આનન્દશંકર વિશેષ સ્ફુટતાથી સમજાવે છે કે 'આટલુ ખરૂ છે કે ગુરૂદ્વારા પ્રાપ્ત થએલુ જ્ઞાન કદાચ વિશેષ પરિપૂત અને મનવાહી હોવા સંભવ છે, કેમકે મનુષ્ય-આત્મામા એવુ સામર્થ્ય રહેલુ છે કે આત્મા આત્માની સમીપ આવતા માત્ર મુખાકૃતિ, દૃષ્ટિ કે વાણીથી એ એવી વિલક્ષણ અસર ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે જે સહસ્ર ગ્રન્થથી પણ થઇ શકતી નથી પણ આ વાત અસાધારણ આત્મા પરત્વે જ ખરી છે હાલના સમયમા યોગ્ય ગુરૂ મળવો કઠિન છે એમ ગોકારદગાર જો કે ઘણી-વાર સાંભળવામા આવે છે, છતા આમ ખેદ દર્શાવનારા, પામર જનો-

માથી જ કેટલાક ગમે તેવા મિથ્યા સન્યાસી યોગી કે શાસ્ત્રીને ગુરુ કરી માને છે તથા એવા પુરુષો પાસે જ વેદાન્તનુ અને અન્ય શાસ્ત્રનુ રહસ્ય હોય છે એમ અન્ધ શ્રદ્ધા રાખી વૃથા ભ્રાન્તિમા ભમે છે પણ ખરૂ જોતા તો વર્ત્તમાન સમયમા આવા અલૌકિક પુરુષો મળવા અશક્ય છે એટલુ જ નહિ, પણ ઇતિહાસમા પણ આવા જનોનો આવિર્ભાવ વિરલકાળે અને વિરલ સ્થળે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારે આ જોતા, આપણે હાલમા નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રન્થોદ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક ? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ઘટે છે અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને પોતાના ગ્રન્થમા કેવી સારી રીતે સક્રાન્ત કરી શકે છે એ વાત જો ધ્યાનમા લેવામા આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે ' ('આપણો ધર્મ' પૃ ૧૫ અને ૧૬)

૧૦૭૨ 'ધર્મનો વિષય વિશાલ છે, અને તદનુરૂપ અસખ્ય ગ્રન્થોમા જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે, પરતુ એનો વિષયવિભાગ પાડી અભ્યાસવામા આવે તો માર્ગ સરલ થઈ શકે એમ છે વિષય વિભાગ કાઈક આ રીતે કરી શકાય —

(ક) તત્ત્વચિન્તન (Philosophy), એટલે પદાર્થના ભાસમાન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ શુ છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ભાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે–એનો બુદ્ધિદ્વારા વિચાર આ વિચારની ત્રણ શાખાઓ પડે છે –(૧) સત્–વિષયક (બાહ્ય અને આન્તર સત્ વિષયક Metaphysics પદાર્થવિજ્ઞાન–and–Psychology–માનસશાસ્ત્ર), (૨) કર્ત્તવ્ય વિષયક [ethics–નીતિશાસ્ત્ર] અને (૩) સૌન્દર્યવિષયક (Æsthetics–સૌન્દર્યશાસ્ત્ર), જેમાથી પ્રથમ બે પ્રકૃત વિષયમા સવિશેષ ઉપયોગી છે

(ખ) કવિતા (Poetry), એટલે પૂર્વોક્ત વિષયનું હૃદયદ્વારા સમાલોચન, પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય આત્માના વિવિધ સ્વભાવવર્ણનમાં કવિપ્રતિભા જે પર તત્ત્વનું દર્શન કરાવે છે તે

(ગ) બ્રહ્મવિદ્યા તથા વિશેષ અર્થમાં ધર્મ–આચાર (Theology Universal and Particular–સર્વવ્યાપી અને વૈયક્તિક,) એટલે જગતના મહાન્ ધર્મ પ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેત્તાઓ (તાર્કિકો કે શબ્દાર્થમીમાંસકો નહિ)–તેમણે પ્રકૃત વિષયમાં આચાર અને વિચાર દ્વારા પ્રકટ કરેલા પરમ સત્ય, તથા એ સત્યના પ્રાદુર્ભાવના વિશેષ સ્વરૂપો

આ ત્રણે વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ એક મનુષ્યજીવનમાં પ્રાપ્ત કરવો અશક્ય છે એ તો ખરું જ તથાપિ ક્રમે ક્રમે શાન્તિથી, દૃઢતાથી, અને પદ્ધતિ અનુસાર ચાલતા ઘણું સંપાદન થઈ શકે એમ છે જગતના પ્રથમ વર્ગના મહાત્માઓની–એટલે કે ઉપરનો વિષય વિભાગ લેતા, પરમ કોટિના તત્ત્વચિન્તકો, કવિઓ, ધર્મપ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેત્તાઓ–આત્મવેત્તાઓની–સંખ્યા ઘણી નથી, અને ફક્ત તેમના, તેમજ તેમને લગતા, મુખ્ય ગ્રન્થોનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેથી પ્રકૃત માર્ગમાં ઘણું સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે

૧૦૭૨ 'એ અભ્યાસ કેવી પદ્ધતિથી કરવો જોઇએ કે જેથી તેનું યોગ્ય રીતે ગ્રહણ–મનન અને નિદિધ્યાસન થઈ શકે–તેનો સંપૂર્ણ સ્વાધ્યાય થઈ શકે તે સંબંધે કહેવાનું કે નીચેની ત્રણ પદ્ધતિઓને અનુસરી અધ્યયન થવું જોઇએ —

(૧) ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (Historical Method)–એટલે તત્ત્વચિંતનનો તથા બ્રહ્મવિદ્યા (આત્મજ્ઞાન-ધર્મ) નો કે સાહિત્યનો પ્રવાહ ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં–સમાજમાં, કાળમાં અને અવાન્તર વિષયપરત્વે કેવી કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, કારણ સહિત સમજવા યત્ન કરવો

(૨) તોલન-પદ્ધતિ (Comparative Method) વિવિધ દેશના-ધર્મના અને વિવિધકાલના વિચારસ્વરૂપો સરખાવી જોવા, જેમાથી પછી મનન કરતા સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વો તારવી કઢાય

(૩) નિયમન-પદ્ધતિ (Deductive Method)-એટલે સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુના મૂલ સ્વરૂપમાથીજ પ્રસ્તુત વિષયમા સિદ્ધાન્તો ઉપજાવી કાઢવાની પદ્ધતિ, જેને અનુસરવાથી તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક અંશનો ભેદ પાડી શકાય છે

આમ યોગ્ય અધિકાર મેળવી સમસ્ત વિષયોનો ઉપર બતાવેલી પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરતા કરતા ગન્તવ્ય સ્થાને પહોચાય છે' (આપણો ધર્મ પૃ ૧૮-૧૯)

૧૦૭૩ ઇતિહાસ એ પ્રાચીન શબ્દ છે તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ પરપરાનો ઉપદેશ જેમા છે તે, અથવા નિર્યુક્તિન અર્થ ઇતિ એટલે એ રીતે હ એટલે નિશ્ચય-એ રીતે નિશ્ચયવાળુ ઇતિહ=પૂર્વવૃત્ત જેમા છે તે જૈનસૂત્રો નામે કલ્પસૂત્ર ઔપપાતિક અને ભગવતી સૂત્રમા પૂર્વવૃત્તાત, અતીત કાલની ઘટનાઓનું વિવરણ, પુરાવૃત્ત એ અર્થમા,-પુરાણના -પુરાણશાસ્ત્રના અર્થમા ઇતિહાસ શબ્દ વપરાયો છે इतिहास पुराण પચમો વેષા તે તથેતિ-इतिहास पुराणमुच्यते પુરૂષની ૭૨ કળામા એક કળાવિશેષ તરીકે પણ કલ્પસૂત્રમા ગણાવેલ છે વાચસ્પત્ય બૃહદભિધાનમા તે સબધી એક શ્લોક ટાકેલો છે કે —

धर्मार्थकाममोक्षाणा मुपदेशसमन्वित ।
पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहास प्रचक्षते ॥

—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ (એ ચાર પુરૂષાર્થ)ના ઉપદેશથી યુક્ત જે હોય તેને ઇતિહાસ કહે છે

૧૦૭૪ ખરી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ શુ છે ? તે દૃષ્ટિથી દરેક વસ્તુને તપાસતા કેટલો બધો પ્રકાશ પડે છે એ બાબતમા વિદેશી પડિતો પાસેથી આપણે ઘણુ શિખ્યા છીએ તો તે દૃષ્ટિનો વિચાર કરીએ તે પહેલા વિદેશી પડિતોની સેવાનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ.

૧૦૭૫ વિદેશી વિદ્વાનોની જૈન સાહિત્ય સેવા—'ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના અધિકારીઓ અને કચેરીઓએ સૌથી પ્રથમ જૈનો સંબંધીની માહિતીમાં વિગતવાર તપાસ કરવા માંડી. જૈનધર્મ સંબંધી નિશ્ચિત અને સર્વગ્રાહી હકીકત કોલબ્રૂકે (Colebrooke સન ૧૭૬૫-૧૮૩૭) આપીને પોતાના મૌલિક ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કરી ભાષાવિજ્ઞાનના અનેક વિષયમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર એ પંડિત હતો. તેના વર્ણનને વિલ્સને (Wilson સન ૧૭૮૪-૧૮૬૦) વિસ્તાર્યાં ને પુરાં કર્યાં. આ બે વિદ્વાનો ઘણા વખત સુધી-ઈસુ ૧૯ મી સદીના પૂર્વાર્ધ્ધ સુધી-કોઈ ન હોવાના કારણે પ્રમાણભૂત મનાયા. તેમનાં કેટલાંક અનુમાનો અપૂર્ણ માહિતીથી અને શોધખોળના અભાવે ભૂલ ભરેલાં હતાં. જૈન ગ્રંથનો સૌથી પ્રથમ અનુવાદ કરનાર સંસ્કૃત ડોઈચ શબ્દકોષના સંપાદક ઓટો બોટલિંક (Otto Bothlingk) છે, તેણે રિયુ (Rieu) સાથે મળીને હેમચંદ્ર કૃત અભિધાન ચિંતામણિનો જર્મન અનુવાદ સન ૧૮૪૭માં કર્યો. રેવ સ્ટીવન્સને (Rev Stevenson) સન ૧૮૪૮માં કલ્પસૂત્ર અને નવતત્ત્વને અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યાં. ત્યારપછી સંસ્કૃત ભાષાના આચાર્ય વેબરે સન ૧૮૫૮માં શત્રુંજય માહાત્મ્યમાંથી અને ૧૮૬૬માં ભગવતી સૂત્રમાંથી સુંદર ભાગો વીણી કાઢી તેના અનુવાદ કર્યા. એજ પંડિતે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના ગ્રંથો-આગમોમાં પ્રવેશ કર્યો અને જૈન-સંશોધનના વિવિધ પ્રદેશોનાં દ્વાર પોતાના સંશોધનની અને લેખોની ચાવીઓથી ખોલ્યાં. તેણે આગમો સંબંધી પુષ્કળ લખ્યું છે કે જેનો અંગ્રેજી અનુવાદ ઈંડિયન ઍન્ટિક્વરીના વૉલ્યુમ ૧૭ થી ૨૧માં પ્રગટ થએલ છે. એમનાથી પ્રેરાઈને હર્મન યાકોબી (Herman Jacobi), લૉયમાન (Leumann), ક્લાટ (Klatt), બુહ્‌લર (Buhler), હૉર્નલે (Hoernle), અને વિન્ડિશ (Windisch) એમણે વિવિધ પ્રકારના જૈન ગ્રંથો વિશે સંશોધન કરવા માંડ્યું અને રાઈસ (Rice), હુલ્ત્સ (Hultmgch), કીલ્હૉર્ન (Kielhorn), પીટર્સન (Peterson), ફર્ગ્યુસન (Ferg-

usson) અને બર્જેસ (Burgess)-એમણે જૈન સંપ્રદાયના હસ્તલિખિત પ્રતોના, શિલાલેખોના અને મંદિરોના સંશોધન કરવા માંડયાં

૧૦૭૬ શરૂઆતથીજ સંશોધકોએ સાહિત્યો એકઠાં કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર સંતોષ માન્યો નહિ, પણ જૈન ધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા એ વિષે પ્રથમ કરેલા નિર્ણય માત્ર કલ્પનાજનિત અને ભૂલ ભરેલા હતા અને એ રીતે, રોમનદેવ જનુસ (Janus) અથવા તો યાહુદી પુરાણ-પ્રસિદ્ધ મિસરી જાદુગર જન્નસ (Jannes)ના નામ સાથે જૈન શબ્દને સંયોજવાની કલ્પના થઇ, મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ પાલીતાણાના નામને પેલેસ્ટાઇન નામ સાથે સંબંધ છે એવી પણ કલ્પના થઈ, અને એવી એવી વિચિત્ર અનેક કલ્પનાઓ થઈ વળી એ પંડિતોએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો સંબંધ કંઇક વધારે સંભવનીય દેખાવાથી અન્યોન્ય જોડવાના પ્રયત્ન કર્યા આ દિશામાં કંઇક પ્રબળ પ્રયત્નો પણ થયા (કોલબ્રૂક જેવા) કેટલાકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ જૈન ધર્મમાંથી થયો છે, અને ત્યારે વિલ્સન, લાસન અને વેબર જેવા અનેકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મમાંથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે પણ અંતે સન ૧૮૭૯માં યાકોબીએ બતાવી આપ્યું કે 'આ છેવટની કલ્પના તો માત્ર નિરર્થક દેખાવ ઉપરથી અને આકસ્મિક સમાનતા ઉપરથીજ કરી લેવામાં આવી છે' યાકોબીએ નિશ્ચિત સાબિત કરી દીધું છે કે 'જૈન અને બૌદ્ધ એ બે એક બીજાથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મમત છે અને મહાવીર તથા ગાતમબુદ્ધ એ બે સમકાલિન ભિન્ન મહાપુરૂષો હતા'

૧૦૭૭ અનેક પંડિતોના સમર્થ પ્રયત્નને પરિણામે જૈનધર્મના ઇતિહાસ અને પુસ્તકો વિષેનું જ્ઞાન તો ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું, પણ છતાંયે એ ધર્મના હૃદય-તેના સિદ્ધાન્તો-સંબંધનું જ્ઞાન તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઘણા વખતસુધી યુરોપમાં પ્રકટ થયું નહિ આનું મુખ્ય કારણ એ કે ઘણાખરા સંશોધકોનો ઊંડ તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ

ત કરતા પુરાતત્ત્વ અને ભાષાતત્ત્વ પ્રત્યે વધારે હતો, અને વળી વધારે સબળ કારણ એ કે શરૂઆતના સંશોધકોએ જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન પ્રતિસ્પર્ધી બ્રાહ્મણ ધર્મના પુસ્તકોમાથી કંઈક અંશે અને જૈન ધર્મના ગ્રન્થોમાથી કંઇક અંશે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમા અસ્પષ્ટ અને જૈન ગ્રંથોમા અવ્યવસ્થિત હકીકતો હોવાથી એ પ્રયત્નો સફળ નિવડેલા નહિ તથાપિ સન ૧૯૦૬ મા આ અનિશ્ચિત સ્થિતિનો અન્ત આવ્યો જે વર્ષમા યાકોબીએ પછીના કાળના જૈન સિદ્ધાન્તના વ્યવસ્થિત ગ્રથો—ઉમા સ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનો—અનુવાદ કર્યો અને નિશ્ચિત જ્ઞાન-ક્ષેત્રમા એક પગલું આગળ ભર્યું આ પુસ્તકે પ્રથમજ વાર જૈન સિદ્ધાન્તોના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર સ્વચ્છ અને સંપૂર્ણ દૃષ્ટિ આપી અને ત્યાસુધી અંધારામા રહેલા ઘણા મહત્ત્વના પ્રદેશો વિષેના જ્ઞાનની ગાંઠ ખોલી આપી યાકોબીના શિષ્યોએ પોતાના ગુરૂને માર્ગે ચાલી અનેક દિશાઓમા પ્રયાણ કર્યું છે, જેવા કે હાલમા કિર્ફલ, ગ્લાસ્નાપ છે તે ઉપરાત શુબ્રિંગ, હર્ટલ, ગેરિનો આદિ બીજા અનેક સ્કૉલરો વિધવિધ રીતે કાર્ય કરી રહ્યા છે ભારતવર્ષમા ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, ભાઉદાજી, ભાંડારકર, સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ, ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલ વગેરેએ જૈન ધર્મને સાહિત્ય સબંધી શોધખોળ કરી સારો ફાળો આપ્યો.

૧૦૭૮ ‘જૈન ધર્મના વર્તમાન સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા અને વિશ્વાસપાત્ર રૂપે આંકવા માટે પૂર્વ અને પશ્ચિમ પોતાના શ્રમમા સહકારે જોડાઇ ત્યારેજ જાણ્યામાથી ધીરે ધીરે અજાણ્યામા પ્રવેશતે પ્રવેશતે, પ્રાચીનથી અનુક્રમે જે જે પગથિયે થઇને એ ધર્મ અર્વાચીનમા ઉતરી આવ્યો તે સૌ પગથિયાના દર્શન થશે અને એ ધર્મના દૂરના પ્રવાહમૂળથી તે આજસુધીના જીવન ઉપર દૃષ્ટિ નાખી શકાશે’ (ગ્લાસનાપના જૈન ધર્મમાથી પ્ર૦ જૈન ધ૦ પ્ર૦ સભા)

૧૦૭૯ હર્મન યાકોબી—ની જે સેવા છે તે જૈનો ભૂલી શકે

તેમ નથી, તેથી તેમનું ટુંક જીવન અત્ર કહીએ-જર્મનીના ડ્રોથોનમા જન્મ ૧૬-૭-૧૮૫૦ બર્લિન અને બૉનના વિદ્યાપીઠોમા ૧૮૬૮ થી ૭૨ સુધીમા સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના વેબર અને ગોલ્ડસ્ટીકર જેવા પ્રોફેસરો નીચે અભ્યાસ કર્યો ૧૮૭૨મા ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર સબંધી નિબંધ લખી 'ડૉકટર ઑફ ફિલૉસોફી' ની ડીગ્રી મેળવી લડનમા બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ તથા ઇંડિયા ઑફિસમાના હસ્તલિખિત પ્રતોના સગ્રહની મદદથી પ્રાચીન શોધખોળમા એક વર્ષ ગાળ્યુ ૧૮૭૪ મા હિંદમા આવ્યા, ને રજપૂતાનાની અદર પ્રવાસ કરતી વખતે જેસલમેરના પ્રખ્યાત જૈન ભડારના શોધખોળના કાર્યમા ડૉ બુહલરને મદદ કરી તે વિદ્વાન્ દ્વારા જૈનધર્મ અને સાહિત્ય વિષે વિશેષજ્ઞ થયા તે વખતે યુરોપિયન સસ્કૃત સ્કૉલરોને તેનુ જ્ઞાન ઘણુ અપૂર્ણ હતું તેમને તેના અભ્યાસની તક મળી તેથી તેમણે તે સાહિત્યની સંપૂર્ણ શોધ કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો બૉન પાછા ફર્યા પછી ૧૮૭૫ મા ત્યા 'પ્રાઇવેટ ડોસેંટ' તરીકે એક વર્ષ કામ કરી મસ્ટરની પાઠશાળામા સસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અસામાન્ય પ્રોફે૦ ની પદવી પર ચઢ્યા ૧૮૮૫ મા કીલમા સસ્કૃતના સામાન્ય પ્રોફે૦, અને ૧૮૭૯ મા બૉનમા પણ તેના પ્રોફે૦ થયા જૈનધર્મનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે પહેલા કલ્પસૂત્રની રોમન લિપિમા સશોધિત મૂલની આવૃત્તિ તૈયાર કરી તેની પ્રસ્તાવનામા તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે તે વખતે સામાન્ય રીતે મનાતું તેમ જૈનધર્મ તે બૌદ્ધધર્મની શાખા નથી પણ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને શ્રી મહાવીર શ્રીબુદ્ધના સમકાલીન હતા તે ૧૮૭૯ મા પ્રકટ થતા તે હકીકત સામે સ્કૉલરોએ થોડો વિરોધ પ્રકટ કર્યો પણ અતે તેમા બતાવેલ અભિપ્રાયો સામાન્ય રીતે સર્વત્ર સ્વીકારાયા પછી 'બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા'મા શ્રી હેમચદ્ર કૃત પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રકટ કર્યું અને 'ધ સૅક્રેડ બુક્સ ઑફ ધ ઈસ્ટ' મા વૉલ્યુમ ૨૨ મા આચારાગ અને કલ્પસૂત્રના અને

હ્યા વર્ષે વૉ ૪૫ મા ઉત્તરાધ્યયન અને સૂત્રકૃતાગના અગ્રેજી અનુવાદ પ્રકટ કર્યા આ બે વૉલ્યુમની વિદ્વત્તાભરી પ્રસ્તાવનાઓમા જૈનધર્મના ઇતિહાસના સામાન્ય પ્રશ્નો ચર્ચ્યા જૈનધર્મ ઉપરાત ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રની વિધવિધ શાખાઓમા છદશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, સાલવારી બનાવનો સમય-કાનક્રમનો ઇતિહાસ, હિંદી પચાગ, પીંગલ કાવ્ય, અલકાર આદિમા અભ્યાસપ્રવૃત્તિ કરી જર્મન વિદ્યાર્થીઓ માટે ૧૮૮૬ મા એક પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકાની રચના કરી અને 'ઇંડિયન ઍન્ટિક્વરી' અને 'એપિગ્રાફિઆ ઇંડિકા'મા હિંદુ તિથિઓના કોષ્ટકોનું પ્રકાશન કર્યું, રામાયણ અને મહાભારતનું પૃથક્કરણ ૧૮૯૩ અને ૧૯૦૩ મા કર્યું, ધ્વન્યાલોક અને રૂય્યકના અલકાર-સર્વસ્વ વગેરે વગેરેના અનુવાદ કર્યા સન ૧૮૯૩ મા તેમણે યુરોપીય સ્કોલરો જ્યાસુધી માનતા હતા તે કરતા પણ વધારે પ્રાચીન વૈદિક સસ્કારિતા છે તેવુ સિદ્ધ કરનારી મજબૂત દલીલો નામાકિત વિદ્વાન-લોકમાન્ય તિલકથી સ્વતત્ર રીતે શોધી કાઢી નિશ્ચિત પરિણામ વગરની લાબી ચર્ચા ચાલી પરતુ વૈદિક સસ્કૃતિના ઉદયની વધુ પ્રાચીનતા સ્વીકારવામા સામાન્ય મત બધાયો 'બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકા' મા સિદ્ધર્ષિ કૃત 'ઉપમિત ભવ પ્રપચા કથા' તથા હરિભદ્રસૂરિ રચિત પ્રાકૃત સમરાઇચ્ચ કહા (કે જેના સક્ષેપરૂપે પ્રદ્યુમ્ન સૂરિએ સસ્કૃતમા રચેલા સમરાદિત્યસક્ષેપને ૧૯૦૬ મા તેમણે સશોધી પ્રકટ કરાવ્યો હતો) સશોધિત કરી પૂર્ણ કરી, અને જૈનધર્મ પ્રસારક સભાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થતી ગ્રથમાળામા વિમલસૂરિએ પ્રાકૃતમા રચેલા 'પઉમચરિયમ્' ની આવૃત્તિ સશોધિત કરી પ્રકટ કરાવી (જૈનશાસન ૧૦-૧૨-૧૯૧૩ નો અક), ને ૧૯૧૩ ના ડિસેબરમા હિંદમા આવ્યા કલકત્તાની યુનિવર્સિટિમા અલકારશાસ્ત્રપર વ્યાખ્યાનમાળા આપી તે વખતના પ્રવાસ વખતે હિંદમા જૈનધર્મ વિષે આપેલ વ્યાખ્યાનો જૈન શ્વે૦ કૉ હેરૅલ્ડમા મે પ્રકટ કરેલા છે પછી જર્મની ગયા મહાયુદ્ધ થયુ, જર્મનીની સ્થિતિ આખરે વિપરીત થઇ, છતા આ વિદ્વાને અખડ સાહિત્યસેવા ચાલુ રાખી અપભ્રશ

काव्यो नामे पचमी कहा अने हरिभद्रसूरिकृत नेमिनाथचरियने सशोधित करी टिप्पण सहित प्रकट कर्यां हजु ते वयोवृद्ध विद्वान् विद्यमान छे अने बने तेटलो अभ्यास चालु राखी निवृत्ति निवास आनदथी भोगवे छे आ विद्वाने जैन धर्मना इतिहासने छणीने वैदिक–ब्राह्मणधर्म तेमज बौद्ध धर्म साथे तुलना करीने जैन धर्म सबधी जे भ्रमणाओ हती ते अकाटय प्रमाणो आपी दूर करी छे ते माटे आखी जैनसमाज तेमनी अत्यत ऋणी छे.

१०८० आ सर्व विदेशी पडितोए जैनधर्म अने साहित्य माटे जे कष्ट कर्यु छे तेनो ख्याल तेमना लखाणो अग्रेजी भाषामा प्राप्त थता आवी शकयो छे अग्रेजीमा सस्कृत साहित्यनो इतिहास जेवा अनेक इतिहास प्रकट थया छे, अंग्रेजी शिक्षणने लइने आवो ईतिहास आ स्वरूपे आलेखवानी आ लेखकने प्रेरणा मळी छे अने ते प्रेरणाने प्रतापे समग्र कालपर दृष्टि फेकी सर्व सामग्री एकठी करी कालानुक्रमे तेने यथास्थित यथामति बन्यो तेटलो अने तेवो गोठवी प्रजा समक्ष ते धरी शकायो छे

१०८१ इतिहास रचवा जता इतिहासकारने स्वाभाविक कल्पना ए सूझे के प्राचीन ग्रथ लेवा, एने कालक्रममा गोठववा अने ए ग्रथोना पौर्वापर्य प्रमाणे एमा वर्णवेली वस्तुस्थितिनु पौर्वापर्य मानवु आ प्रमाणे आ पुस्तकमा कालक्रमे ग्रथोने गोठवेल छे, अने ते उपरथी वस्तुस्थितिना पौर्वापर्य मानवामा सगवड मळे छे, छता ए याद राखवानुं के केटलीक वखत प्राचीन भारतना इतिहासकारने आ सरल मार्ग पण खोटा अनुमान उपर पण उतारे ए इतिहासकारनी मोटी विषमता ए छे के–केटलीक वार पाछळना ग्रंथोमा वर्णवेली स्थिति पूर्वना ग्रथो करता पण पूर्व तर होय छे, अमुक ग्रथमा स्वसमयनु चित्र पण केटलीक वार होतु नथी, अमुक रिवाज बध थई गया छता पण पुस्तकमा रहे छे, एकज ग्रथमा एक बीजाथी उलटा प्रतिपादनो पण जोवामा

આવે છે આ વિષમતા નીપજવાના ઘણા કારણો છે હિન્દુસ્થાન મોટો દેશ હોઈ એમા ઉચી નીચી ભૂમિકાનો સુધારો એક વખતે જુદા જુદા ભાગમા પ્રવર્ત્યો છે દા૦ ત૦ આર્ય અને અનાર્ય બને લોકોને એક જનનામા સમ્મેળની જરૂર પડતા, એકજ સ્મૃતિ ગ્રથમા બનેના રીત રિવાજો સઘરવા પડયા છે આટલી મુશીબત છતા, ઈતિહાસકાર શાન્તિથી, ધીરજથી, વિશાળ અવલોકનથી, અને નિષ્પક્ષપાત—સત્યૈકનિષ્ઠ—દૃષ્ટિથી નિર્ણય ઉપર આવવા યત્ન કરે તો તે યત્ન થોડો ઘણો પણ સફળ થાય એવો છે

૧૦૮૨ 'પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યા આવતા ધર્મ તરફ જોવાની અનેક દૃષ્ટિઓ હોય છે આજના જમાનામા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પ્રધાનપદ ભોગવે છે તે પ્રમાણે અમુક ધર્મ કયારે પ્રચારમા આવ્યો, કેવા સજોગોમા પ્રચારમા આવ્યો, તે કેવા સ્વરૂપમા આગળ ચાલ્યો, તેમા કેવા કેવા ફેરફારો કયા કયા કારણોથી થયા ઇત્યાદિ બાબતોનો વિચાર કરવામા આવે છે, પણ એ સાથે એ પણ કબૂલ કરવુ જોઇએ કે ધર્મને જોવાની આ ધાર્મિક દૃષ્ટિ નથી ધાર્મિક દૃષ્ટિમા આદરની મર્યાદાથી વિચાર કરવામા આવે છે, જ્યારે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આદર અનાદરને બાજુ રાખી વસ્તુસ્થિતિ તપાસવા ઈચ્છે છે' (બને દૃષ્ટિઓ જરૂરની છે અને તે બનેનુ મિશ્રણ થાય એટલે ઈતિહાસને આદરની મર્યાદા અપાય તો વધારે યોગ્ય, અને સુદર પરિણામ લાવી શકાય)

૧૦૮૩ 'ભગવાન્ મહાવીરે સસારમા સુખ અને શાન્તિને સ્થિર કરવા અને જનતાના વિકાસ સિદ્ધ કરવા માટે ચાર મહાસિદ્ધાતોની—ચાર મહાસત્યોની ઘોષણા કરી છે—(૧) અહિંસાવાદ (૨) સામ્યવાદ (૩) અનેકાન્તવાદ (સ્યાદ્વાદ) અને (૪) કર્મવાદ, અને આ ચાર દ્વારા જનતાને નીચેની બાબતોની શિક્ષા આપી છે—

(૧) નિર્ભય—નિર્વૈર રહી પોતે જીવવુ અને બીજાને જીવવા દેવુ.

(૨) રાગ-દ્વેષ-અહંકાર તથા અન્યાય પર વિજય મેળવવો અને અનુચિત ભેદભાવને તજવો

(૩) સર્વતોમુખી વિશાલ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને અથવા નય પ્રમાણનો આશ્રય લઈ સત્યનો નિર્ણય અને વિરોધનો પરિહાર કરવો

(૪) પોતાનું ઉત્થાન અને પતન પોતાના હાથમાં છે એમ સમજતા થઈ ને સ્વાવલંબી બની પોતાનું હિત અને ઉત્કર્ષ સાધવા તથા બીજાનું હિત સાધવામાં સહાય કરવી

૧૦૮૪ 'આ સાથેજ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રને-એ ત્રણેના સમુચ્ચયને, મોક્ષની પ્રાપ્તિનો એક ઉપાય અથવા માર્ગ બતાવ્યો છે આ સર્વે સિદ્ધાન્ત એટલા ઉંડા, વિશાલ અને મહાન્ છે અને તેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ તથા ગંભીર વિવેચનાઓથી એટલા બધા જૈન ગ્રંથો ભરેલા છે કે તેના સ્વરૂપાદિ સંબંધે મોટા નિબંધો લખાવાની જરૂર છે અહીં તો આગળ જતાં આ સંબંધી ટુંકમાંજ કહેવામાં આવશે સ્વામી સમન્તભદ્રે યુક્ત્યનુશાસનમાં જિનમતની અદ્વિતીયતા-વિશેષતા નીચેના શ્લોકમાં ગાઇ છે —

दया-दम त्याग-समाधिनिष्ठं नयप्रमाण प्रकृताजसार्थं ।
अधृष्यमन्यै रखिलैः प्रवादैः जिन ! त्वदीयं मतमद्वितीयम् ॥

-એટલે જિનશાસન નય-પ્રમાણદ્વારા વસ્તુતત્ત્વને તદ્દન સ્પષ્ટ કરનારૂ, સંપૂર્ણ પ્રવાદીઓ દ્વારા અબાધ્ય હોવા સાથે દયા (અહિંસા), દમ (સંયમ), ત્યાગ અને સમાધિ (પ્રશસ્ત ધ્યાન) એ ચારથી ભરેલું છે તેથી-આ વિશેષતાઓથી તે અદ્વિતીય છે

૧૦૮૫ (૧) અહિંસાવાદ—ઉક્ત શ્લોકમાં 'દયા' ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે તે યોગ્ય જ છે જ્યાં સુધી દયા અથવા અહિંસાની ભાવના ન હોય ત્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી, જ્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યાં સુધી ત્યાગ થઇ શકતો નથી, જ્યાં સુધી ત્યાગ ન હોય ત્યાં સુધી સમાધિ થઈ શકતી નથી આમ પૂર્વ પૂર્વના ધર્મ ઉત્તરોત્તર ધર્મના નિમિત્ત કારણ છે તે

માટે ધર્મમા દયાને પહેલુ સ્થાન છે તેથી 'धर्मस्य मूलं दया' 'અહિંસા પરમો ધર્મ' આદિ વાક્યો દ્વારા દયાને ધર્મનું મૂલ, અહિંસાને 'પરમ ધર્મ' કહેલ છે અહિંસા પરમ ધર્મ છે એટલું જ નહિ, પણ તે પરમબ્રહ્મ છે એમ શ્રી સમન્તભદ્રે બૃહત્સ્વયંભૂ સ્તોત્રમા નેમિજિન સ્તવનમા પ્રકટ કર્યુ છે—अहिंसा भूतानां जगति विदितं ब्रह्म परमं । આ પરથી જે પરમબ્રહ્મની આરાધના કરવા ઇચ્છે છે તેણે અહિંસાની ઉપાસના કરવી જોઈએ, રાગ દ્વેષની નિવૃત્તિ, દયા, પરોપકાર અથવા લોકસેવાના કામોમા મંડી પડવુ જોઈએ મનુષ્યમા જ્યા સુધી હિંસક વૃત્તિ રહે છે ત્યા સુધી આત્મગુણોનો ઘાત થવા ઉપરાન્ત 'पापाः सर्वत्र शङ्किताः' પાપ સર્વત્ર શંકિત હોય છે એ નીતિ અનુસાર તેનામા ભયની યા પ્રતિહિંસાની આશંકાનો સદ્ભાવ રહ્યા કરે છે જ્યા ભયનો સદ્ભાવ, ત્યા વીરત્વ ન હોય, જ્યા વીરત્વ નથી ત્યા સમ્યક્ત્વ નથી, અને જ્યા વીરત્વ નથી તેમજ સમ્યક્ત્વ નથી ત્યા આત્મોદ્ધાર લેશમાત્ર થતો નથી બીજા શબ્દોમા કહીએ તો ભયમા સંકોચ રહે છે, અને સંકોચ વિકાસને રોકે છે તેથી આત્મોદ્ધાર કે આત્મવિકાસને માટે અહિંસાની ઘણી જ જરૂર છે અને તે વીરતાનું ચિન્હ છે, કાયરતાનું નહિ કાયરતાનો આધાર પ્રાય ભય પર છે, તેથી કાયર મનુષ્ય અહિંસા ધર્મનો પાત્ર નથી તેનામા અહિંસા સ્થિર રહી શકતી નથી અને વીરોને જ માટે અહિંસા છે, અને તેથી ભ૦ મહાવીરના ધર્મમા તેને પ્રધાન સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ છે જે લોક અહિંસા ઉપર કાયરતાનું કલંક ચઢાવે છે તેઓ ખરી રીતે અહિંસાનું રહસ્ય સમજ્યા નથી તેઓ પોતાની નિર્બલતા અને આત્મવિસ્મૃતિના કારણ એવા કષાયોથી વશ થઈ કાયરતાને વીરતા અને આત્માના ક્રોધાદિ રૂપ પતનને તેના ઉત્થાન સમજી બેઠા છે ૫૫૯

---

૫૫૯ 'વીરશાસનકી વિશેષતા' એ નામનો પ. જુગલકિશોરજીનો લેખ 'આત્માનંદ' જન્યુ ફેબ્રુ૦ ૧૯૩૧ પૃ ૨૮

૧૦૮૬ દરેક વસ્તુનો વિચાર કરતા તેના ઇતિહાસમા ઉતરતા તે સંબંધી ભારે પ્રકાશ પડે છે અને તે દ્વારા સત્ય નિર્ધાર પર આવી શકાય છે આવી 'ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ' ખાસ કેળવવાની છે દા૦ત૦ અહિંસાનોજ સિદ્ધાત લઈએ "શોકની વાત છે, પણ તે આશ્ચર્યની વાત નથી કે 'સર્વભૂતાનુકમ્પા' એ મનુષ્યનો અસાધારણ ધર્મ-મનુષ્યનો મનુષ્યત્વમાથી ઉત્પન્ન થતો ધર્મ-હોવા છતા, મનુષ્ય એના આદિકાળથી એ ધર્મનુ દર્શન પામી શક્યો નથી મનુષ્ય જેમ જેમ સુધારાની ઊંચી ભૂમિકાએ ચઢતો જાય છે તેમ તેમ એ પોતાના અન્તરના પડ ઉકેલતો જાય છે, અને પોતાનુ મનુષ્યત્વ વધારે ને વધારે અનુભવતો જાય છે-civilisation (જનસંસ્કૃતિ) નો વિકાસ એ psychology-(માનસદૃષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથેજ ચાલે છે સુધારાના આદિયુગમા સર્વ પ્રજામા માસાહાર અને માસ વડે દેવારાધન થતા એ સુપ્રસિદ્ધ છે આપણા દેશમા આ વિષયમા પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે નિષ્પન્ન થઇ એ જાણવા જેવુ છે એ યથાર્થ રીતે જાણવા-સમજવાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને આચાર ભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામા આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ મટી આખી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન-હાલ ઘણી રીતે એ એક રસ છે, પણ સર્વથા એકરસ-જીવન અનુભવશે, અને પાજરાપોળ વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ઘણે ભાગે એક હાથે ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામા સમસ્ત 'હિન્દુ પ્રજા ટેકો દેશે'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ વેદના બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ભાગવત સુધીના અનુક્રમે પ્રમાણો લઇ આચાર્ય આનદશકર કહે છે કે-) 'વેદવિહીત-યજ્ઞીય હિંસાને તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસા ધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમા મ્હેતુ સૌથી મ્હોટામા મ્હોટુ વ્હેણ મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુધ્ધે પ્રવર્તા-

તેના ઉપદેશ રૂપી છે ગૌતમ બુદ્ધે હિંસા કરતા પણ વિશાળ અનર્થરૂપ જે વાસના યા અહંબુદ્ધિ ('આત્મવાદ')–જેમાંથી સ્વર્ગની લાલસા અને સ્વર્ગાર્થે યજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર–મૂળમાંજ–કુહાડો માર્યો–અને પ્રાચીન ઔપનિષદનો વૈરાગ્ય ધર્મ ચારે વર્ણમા વિસ્તાર્યો, આમ 'આત્મવાદ' અને વાસના સાથે હિંસા પણ કાઢી. મહાવીર સ્વામીએ સંસાર અને કર્મના બન્ધ તોડવા માટે તપનો મહિમા કહ્યો, પણ એમના આખા ધર્મને મોખરે–પ્રવચનમા મુખ્ય સ્થાન–અહિંસાને મૂકી આ તત્ત્વનો સ્વીકાર એમના પહેલાથી ચાલતો આવ્યો હતો, પણ એમણે એનો એવો સમર્થ ઉપદેશ કર્યો કે ઔપનિષદ અને ભાગવત ધર્મની બહાર–મનુસ્મૃતિમા વર્ણવી છે તેવી–જે હિંસાવાદની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી તેમાથી દેશના મ્હોટા ભાગને તાર્યો, હજારો સ્ત્રી-પુરુષોએ 'अहिंसा परमो धर्मः' એ સિદ્ધાન્તને જીવનનો મહામન્ત્ર કર્યો, અને આજ હિન્દુસ્થાન અહિંસા ધર્મના આચાર વડેજ પૃથ્વીના સર્વ દેશોથી જે જુદો તરી આવે છે એ મહિમા ઘણે ભાગે મહાવીર સ્વામીનો છે × × આ અવલોકનનો હેતુ અહિંસા પરત્વે આપણા દેશની ખરી ઐતિહાસિક સ્થિતિ વર્ણવવાનો છે એ સ્થિતિ બહુધા અહિંસાપ્રધાન છે–અને એને પરિણામે બંગાળ, પંજાબ, કાશ્મીર અને સિન્ધ બાદ કરતા હિન્દુસ્થાનના મ્હોટા ભાગે–ખાસ કરી એના દ્વિજવર્ગે (બ્રાહ્મણ વણિકાદિએ)–હિંસા ત્યજી દીધી છે એ સ્થિતિ સાધવામા ઔપનિષદ અને ભાગવત ધર્મ તેમજ પંચ મહાયજ્ઞના અનુષ્ઠાન રૂપ સ્માર્ત ધર્મ (બ્રાહ્મણ કાળથી ચાલતો આવેલો)–એઓએ ઘણો ભાગ લીધો છે, અને એજ દિશામા સૌથી મહત્વનું કાર્ય જૈન ધર્મે કર્યું છે એ ધર્મે અહિંસાને આપેલું પ્રાધાન્ય સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે જૈન ગ્રન્થોમાથી હું એ સંબંધી વચન ટાંકીને તમારો વખત લેવા માગતો નથી × આ અહિંસા ધર્મનો આપણા દેશનો ઇતિહાસ આપવામા મારો મુખ્ય હેતુ કેવળ વ્યાવહારિકજ છે, અને તે એ સૂચવવાનો કે એ ધર્મ

બ્રાહ્મણ અને જૈન બંનેનો છે-જૈનોએ એ સંપૂર્ણ જીવનમા ઊતાર્યો છે, તો બ્રાહ્મણોએ એને ધર્મભાવના તરીકે માન્ય કર્યો છે, જોકે તેઓ એને સપૂર્ણ અમલમા લાવી શક્યા નથી તો હવે બ્રાહ્મણોની ફરજ છે કે તેઓએ જૈનો સાથે મળી એ ધર્મનો જીવનમા સપૂર્ણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ' (બીજી જીવદયા કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે 'અહિસા ધર્મ' પર ભાષણ કાર્તિક સં ૧૯૭૪નું 'વસંત')

૧૦૮૮ જૈનોની અહિસા નિરપવાદ કાયદા જેવી છે મહાપુરૂષ ગાધીજી કહે છે કે—અહિસાનો અપવાદ વિનાનો કાયદો શોધનારા ઋષિમુનિઓ પોતે મહાન યોદ્ધા હતા જ્યારે તેમણે આયુધબળની તુચ્છતાને જોઈ લીધી, મનુષ્ય-સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યારે તેઓ હિસામય જગતમા અહિસાનો નિયમ જોઈ શક્યા આત્મા આખા જગતને જીતી શકે છે, આત્માનો મોટામા મોટો શત્રુ આત્માજ છે, તેને જીત્યો એટલે, જગતને જીતવાનું જોર આવ્યુ એવુ શિક્ષણ તેઓએ આપણને બતાવ્યુ એ કાયદો ઋષિઓએ શોધ્યો તેથી તેઓજ પાળી શકે એવુ કઇ તેઓએ જાણ્યુ, જણાવ્યુ કે શીખવ્યુ નથી, તેઓએ જણાવ્યુ કે બાળકને સારૂ પણ કાયદો તો એજ છે અને તે તેને પાળી પણ શકે છે એ સાધુ સંન્યાસીજ પાળે છે એમ નથી, બધા થોડે ઘણે અશે તો પાળેજ છે અને થોડે ઘણે અશે પાળી શકાય તે સર્વાશે પણ પળાય × × અહિસાનો, શાન્તિનો અર્થ નામર્દી નથી, તેનો અર્થ શુદ્ધ મર્દાનગી છે અહિસાનો અર્થ પરાધીનતા-દુર્બળતા નથી શૌર્ય ત્યાજ ક્ષમા હોઈ શકે × ક્ષમા વીરતાનો ગુણ છે જેનામા વેર વાળવાની શક્તિ છે તે પ્રેમ કરી જાણે ×' યથા પિંડે તથા બ્રહ્માડે જે વ્યક્તિને માટે ખરૂ છે તે સમાજ દેશ ને છેવટમા સમસ્ત વિશ્વ માટે ખરૂ છે આ અહિસાનો ધર્મ રાજપ્રકરણી બાબતોમા પણ સત્યાગ્રહ-અસહકારની શાત-અહિસામય યુદ્ધ-ચળવળના પિતા બની ગાધીજીએ દાખલ કર્યો છે તેઓ જણાવે છે કે 'રાજપ્રકરણી વિષયો સાથે ધર્મને કે સંસાર-

સુધારાને સંબંધ નથી એ વિચાર અયોગ્ય છે ધાર્મિક વૃત્તિથી રાજ્ય-પ્રકરણી વિષયનું છેવટ આપણે એક પ્રકારે લાવી શકશું ધર્મવૃત્તિને છોડીને આવેલું પરિણામ બીજા પ્રકારનું હશે × ધર્મમાં કોઇપણ અંશે અસત્ય ન હોય, કઠોરતા ન હોય, હિંસા ન હોય ધર્મનું માપ પ્રેમથી, દયાથી, સત્યથી થાય છે તેમ ત્યાગથી મળેતું સ્વર્ગ પણ નિંદ્ય છે સત્યનો ત્યાગ કરવાથી હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો તે નકામું છે તેમાં છેવટે પ્રજાનો નાશજ છે × શાંતિના પ્રયોગથી તો આપણે દુર્બળને પણ બનાવીયે છીએ કે તેના શરીરમાં જે આત્મા છે તેનું બળ ચક્રવર્તીના આત્મા જેટલુંજ તે ધારે તો બનાવી શકે છે × આપણે તો શાન્તિને દુર્બળનુંજ શસ્ત્ર ગણી એ શસ્ત્રની કિંમતને પારખતા નથી ને તેને લજવીયે છીયે એ તો મહોરને કોઈ અધેલી ગણી વાપરી નાખે એવી મૂર્ખાઇ થઈ શાન્તિ એ બલિષ્ઠનું શસ્ત્ર છે ને તેના હાથમાંજ તે શોભે છે શાન્તિ એટલે ક્ષમા અને એ વીરનું ભૂષણ છે '

૧૦૮૯ **(૨) સામ્યવાદ**—ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરીશું તો ભગવાન્ મહાવીરે સામ્યવાદના સિદ્ધાંતપર વર્ણવ્યવસ્થાનો છેદ ઉડાડી મૂક્યો અને ત્યાગના દૃષ્ટિબિંદુ ઉપર પોતાના શાસનની વ્યવસ્થા કરી 'સંઘ' ની સ્થાપના કરી, તેથી જૈનો બૌદ્ધો અને બીજા આજીવક જેવા શ્રમણ-પંથોની પેઠે વર્ણવ્યવસ્થામાં નથી માનતા, એટલે એમને વર્ણોના નામ સામે કે વિભાગ સામે વાંધો નથી, પણ એ વર્ણવિભાગને તેઓ વ્યાવહારિક કે આધ્યાત્મિક વિકાસમાં બંધન-રૂપ માનવાને ના પાડે છે બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય વર્ણવિભાગમાં વહેંચાયલો અને બંધાયલો છે એમાં જ્યારે વર્ણવિભાગે વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવામાં બંધન ઉભું કર્યું અને આર્ય માનવોના માનસિક વિકાસમાં આડ ઉભી કરી ત્યારે ભગવાન્ મહાવીરે એ આડ ફેંકી દેવા અને સામ્યવાદ સ્થાપવા બુદ્ધના જેટલોજ પ્રયત્ન કર્યો. તેમના અનુયાયી વર્ણબંધન તોડતા કે શિથિલ કરતા ગયા છતાં

પોતાના પૂર્વજોના અને પોતાના જમાનાના બ્રાહ્મણપથથી પડોસીઓના કડક વર્ણબંધનોના સંસ્કારોથી છેકજ અલિપ્ત રહી ન શકયા, એટલે વળી બ્રાહ્મણ પથે જ્યારે જ્યારે જોર પકડયુ, ત્યારે ત્યારે જૈનો એ વર્ણબંધનના સંસ્કારોથી કાઇંક રીતે અને કાઇંક લેપાયા એક બાજુ જૈનોએ બ્રાહ્મણપથપર વર્ણબંધન ઢીલા કરવાની અસર કરી ત્યારે બીજી બાજુ બ્રાહ્મણ પથે તે વિષેના દૃઢ આગ્રહે જૈન પથ ઉપર અસર પાડી, જેને લીધે એક યા બીજા રૂપે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ જૈન લોકોમા વર્ણસંસ્કારોનુ કાઇંક વાતાવરણ આવ્યુ (પં સુખલાલજી)

૧૦૯૦ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા બંધુ રા રસિકલાલ જણાવે છે કે -' કલ્પસુત્રમા જણાવ્યુ છે કે जो उवसमइ तस्स अत्थि आराहणा, जो न उवसमइ तस्स नत्थि आराहणा, उवसमसारं खु सामन्न-જે ઉપશમ પામે છે તેને આરાધના થાય છે, જે ઉપશમ નથી પામતો તેને આરાધના થતી નથી એટલે કે ઉપશમ એ શ્રામણ્યનું-શ્રમણધર્મનું-જૈનધર્મનુ પરમ ધ્યેય છે અહીં ઉપશમ એટલે રાગદ્વેષની મંદતા, મનના વિકારોનો ઉપશમ-ક્રોધ માન માયા લોભ આદિ વિકારોનો ઉપશમ આ ઉપશમને ધ્યાનમા રાખી દેશકાલ પ્રમાણે જૈન મુનિઓએ પોતા માટે તેમજ શ્રાવકો માટે આચાર ઘડયા છે મુનિના પંચમહાવ્રતો અને શ્રાવકના બાર અણુવ્રતોનું ધ્યેય પણ આ ઉપશમ સાધવાનું જ છે તે વ્રતોની પાછળ પ્રધાનવૃત્તિ અહિંસા છે બીજા શબ્દોમા કહીએ તો અહિંસા એ ઉપશમ સાધવાનુ પરમ સાધન છે અને માનસિક સૃષ્ટિમા સાધન અને સાધ્ય એકજ પ્રક્રિયાના અંશો હોવાથી એમ કહી શકીએ કે અહિંસા એજ ઉપશમ છે, બીજાને ખંડિત કરી પોતાના આત્માને ખંડિત ન થવા દેવો-હિંસા કરવાથી પોતાની હિંસા થાય છે-એ સર્વજ્ઞ બુદ્ધિને થએલું ઉંડામા ઉંડુ દર્શન તે અહિંસાવૃત્તિ, કારણકે ઉપરની દૃષ્ટિએ રાગદ્વેષથી-ક્રોધાદિથી પ્રેરાઇને જ્યારે આપણે બીજાને ખંડિત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે સમૃદ્ધ થયા, આપણે

અર્થ સર્યો, પણ આમ થતા આપણો આત્મા ખંડિત થયો, આપણા આત્માની હિંસા થઈ, એની આપણને ખબર નથી પડતી, ન પડે એ સ્વાભાવિક છે, કારણ આપણા આવરણો બહુ ઘન હોય છે, જોકે આપણને આપણા કપાયના પ્રમાણમા અહિંમાનું આ વિલક્ષણ સ્વરૂપ-પરની હિંસા કરતા સ્વની હિંસા થઈ જાય છે એ-સમજણ સમજાતુ નથી આ રીતે હિંસા નહિ કરવાના આગ્રહથી ક્રોધાદિ કપાયોના થઈ જાય છે, અને એમ થતા ચિત્તમા ઉપશમ પેદા થાય છે પણ એક બાજુ એમ ઉપશમનો અભાવ, જેમ ક્રોધાદિએ કરાવેલી હિંસાથી હોય છે, તેમ બીજી બાજુ બુદ્ધિ જે અનેક પ્રકારના જ્ઞાન-જુ કરે છે તેથી ઉત્પન્ન થતી મુઝવણને લઈને પણ ઉપશમનો અભાવ થાય છે તે વાત આગળ કરીએ તે પહેલા એક બીજી દૃષ્ટિએ ઉપશમની વાતને જોઈએ

૧૦૯૧ ઉપશમ વગર મધ્યસ્થતા આવતી નથી અને મધ્યસ્થતા વગર ધર્માર્હત્વ-ધર્મયોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે કે—

> रत्तो दुट्ठो मूढो पुव्वि वुग्गाहिओ अ चत्तारि ।
> ए ए धम्माणरिहा धम्मे अरिहो उ मज्झत्थो ॥

—(૧) રાગવાળો-રાગી, (૨) દુષ્ટ, (૩) મૂઢ-મૂર્ખ-બુદ્ધિહીન, (૪) પૂર્વ વ્યુદ્ગ્રાહિત-પૂર્વ અભિનિવેશ (prejudice) વાળો-એ ચાર, ધર્મને માટે યોગ્ય નથી ધર્મમા યોગ્યતાવાળા મધ્યસ્થ છે

એટલે કદાગ્રહથી જે ગ્રસ્ત હોય તે તો ધર્મ પામતો નથી આનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે જેઓ વિપરીત દૃષ્ટિવાળા છે તેનામા પોતાના પક્ષથી બાધી દીધેલા મતને લઈને પ્રબળ મોહના કારણે રાગદ્વેષની મંદતા રૂપી લક્ષણવાળો ઉપશમ આવતો નથી જિજ્ઞાસાદિ ગુણનો યોગ હોય તો મોહના અપકર્ષથી રાગદ્વેષશક્તિના પ્રતિઘાત રૂપ ઉપશમ થાય અને તેથી સત્પ્રવૃત્તિ થાય, આગ્રહની નિવૃત્તિ થાય, અને સદર્થનો પક્ષપાત થાય

૧૦૯૨ ‘વળી ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનોમા જે દોષો આવી જાય છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી અને તર્કસાધ્ય જ્ઞાનના દોષો દૂર કર્યા પછી પણ બુદ્ધિ આગળ અનેક સામસામા વિરુદ્ધ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેમાના એકને સ્વીકારતા બીજાનો ત્યાગ કરવો પડે છે, પણ એ ત્યાગ કરતી વખતે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે કેટલાક સાચા અનુભવોને જતા કરવા પડે છે ઉદાહરણ તરીકે જગતમા જે વિવિધ ફેરફાર થતા દેખાય છે તે ઉપરથી આપણે એવી દૃષ્ટિ બાધીએ કે બધુ વિકારી છે, કશુ સ્થિર નથી, બધુ ક્ષણિક છે પણ બીજી રીતે વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે મારા જ્ઞાનમા ફેરફાર થયા કરે છે પણ હું જ્ઞાતા તો એક છુ–એનો એ છુ, અને એ જ્ઞાતાની એકતાથી આગળ વધી જ્ઞેય પદાર્થોમા પણ એકતા–સ્થિરતા દેખાય છે, નાનો છોડ મોટો થઈ ઝાડ થાય તોપણ તેનામા એકતાનો આરોપ કરીએ છીએ હવે પ્રશ્ન થાય છે કે જગતને વિકારી કહેવુ કે અવિકારી ? જે વિકારી છે તેને અવિકારી ગણતા બુદ્ધિ હસે છે, અને છતા એક પક્ષનો ત્યાગ કરતા આપણી દૃષ્ટિ અધૂરી લાગ્યા કરે છે, અમુક સાચા અનુભવોને ખોટા ગણી નાખી દેવા પડે છે આ મુઝવણમાથી બુદ્ધિ એક એવો રસ્તો કાઢે છે કે બન્ને ખોટા છે, આપણે સત્ય જાણી શકતા જ નથી, તત્ત્વોપપ્લવનો લેખક જયરાશિ ભટ્ટ કહે છે તે પ્રમાણે अविचारितरमणीया सर्वे व्यवहारा भासन्ते–બધી દૃષ્ટિઓ વિચાર ન કરવાથી જ રમણીય લાગે છે, એ જાતનો અજ્ઞેયવાદ જન્મે છે, અને અજ્ઞેયવાદમાથી તો કોઈપણ જાતનો ધર્મ ન જ જન્મી શકેને ? જ્યારે કાઈ સાચુ નથી ત્યારે આપણે જે કરીએ તે બધુ સરખુ છે–અથવા એવુ કહેવુ પણ યોગ્ય નથી અજ્ઞેયવાદીને સર્વત્ર મૂક રહેવુજ ઘટે

૧૦૯૩ (૩) અનેકાતવાદ—‘ઉપરની મુઝવણ દૂર કરવાનો જે બીજો માર્ગ છે તે દૃષ્ટિઓને સમજીને તેમા ભેદ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ શોધીને, બધી દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કરી લેવો,

એ છે પ્રત્યેક ડવાત્મા એ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ છે, તેનામા સંસ્કાર-ની, રુચિની, પરંપરાની અને કેળવણીની ભિન્નતા હોય છે તેથી નિવાર્ય બુદ્ધિદોષોને દૂર કર્યા પછી પણ વ્યક્તિઓના જ્ઞાનગ્રહણમા ભેદ દેખાય છે જો આપણે વ્યક્તિત્વની મર્યાદા ઓળખી સામા માણસની દૃષ્ટિ સમજવા જેટલી ઉદારતા કેળવી શકીએ તો તેની વાત બરાબર સમજાય, અને એ સાચો લાગે, એટલે જોકે બધી દૃષ્ટિઓ-બધા જ્ઞાનો, છેવટે એકજ્ઞાન-એકદૃષ્ટિમય થઈ જાય છે તો પણ જ્યા સુધી માણસને માણસ તરીકે વ્યવહાર કરવાનો હોય છે ત્યા સુધી અનેક દૃષ્ટિઓથી વ્યવહાર કરવો પડે છે આ સ્થિતિ સ્વીકારી લઇ એક દૃષ્ટિનો, એકાન્તનો આગ્રહ છોડી દેવો તેનું નામ અનેકાન્ત આ અનેકાન્ત માણસને સંશય અને અન્યવાદ-માથી મુક્ત કરી બુદ્ધિમા એવી સમતા-મધ્યસ્થતા કેળવી શકે છે કે જેથી ઉપશમ શક્ય થાય. ઉપશમમા બે તત્ત્વો દેખાય છે, એક કામક્રોધાદિનો અભાવ, અને બીજુ જગત્ તરફ સર્વગ્રાહી અનેકાન્ત દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થતી પ્રજ્ઞાની સમતા વાસ્તવિક રીતે આ બે તત્ત્વો નથી-સમજવા માટે કરેલું પૃથક્કરણ છે આત્માની ઉપશમ સ્થિતિમા આ બન્ને ઉપશમના પ્રમાણમા હોય છે એક બાજુ સ્યાદ્વાદ અથવા અનેકાન્તવાદ, બીજી બાજુ અહિંસા અને અંતે ઉપશમ આ જૈન ધર્મના મુખ્ય ત્રણ તત્ત્વો છે, અથવા એને ત્રણ તત્ત્વો કહેવા કરતા એક આધ્યાત્મિક તત્ત્વના ત્રણ પાસા કહીએ આપણે બધાને એક અહિંસા નામથી સંબોધી શકીએ, કારણ જ્ઞાનની અનેક દૃષ્ટિઓમા અહિંસા તે સ્યાદ્વાદ, અને ઉપશમ એટલે વિકારોને અહિંસામય કરી નાખવા તે, અથવા ત્રણેને ઉપશમ કહી શકીએ જ્ઞાનમા ઉપશમ-વ્યક્તિની મર્યાદાથી ઉત્પન્ન થતા એકાન્ત આગ્રહ-નો ઉપશમ તે સ્યાદ્વાદ, અને વિકારોનો ઉપશમ એજ અહિંસા, અથવા આપણે એમ કહીએ કે જ્ઞાનના પ્રદેશમા જે મધ્યસ્થતાને અનેકાન્ત કહીએ છીએ, તેને ભાવનાના પ્રદેશમા અહિંસા કહીએ, અને તેને ચારિત્રના પ્રદેશમા ઉપશમસાધક ચારિત્ર કહીએ આ

પ્રમાણે વિચાર કરતા જૈન ધર્મના આ ત્રણ મુખ્યતત્ત્વો મને સમજાયા છે, આ ત્રણ તત્ત્વો આજે આપણને કામના છે કે નહિ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા જૈન ધર્મ આજે કામનો છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી જશે આજે આપણને કામ ક્રોધાદિને વશ કરવાની જરૂર લાગે છે કે પોષવાની ? આજે જગતમા જે અનેક જાતનુ, માણસની બુદ્ધિને ગાડી બનાવી દે એટલે વિવિધતાવાળુ જ્ઞાન પ્રકટ થતુ જાય છે તેનો સમન્વય કરવાની આપણને જરૂર છે ? અને આ બધાથી મોટો પ્રશ્ન એ કે આ જમાનામા આપણને આપણો આત્મા અખડિત, અહિંસિત રાખવાની ગરજ છે ? જો ઉત્તર હા આવશે, તો જૈનધર્મની જરૂર છે જો ના આવશે તો નથી '૫૬૦

૧૦૬૪ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો સમન્વય અનેકાતવાદથી ઉત્તમ રીતે થઇ શકે છે કોઇ પણ બાબત લ્યો તો ઢાળને બે બાજુ હોય તેમ તેના ઓછામા ઓછા બે પક્ષો સામે આવે છે મહાત્મા ગાધીજી એક સ્થળે કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાથી હું ઘણુ જાણવા જેવુ શીખ્યો છુ તેમાનો એક અનેકાન્તવાદ છે એકાન્તે એકે વાત બરોબર નથી હોતી દરેક વસ્તુને બે પક્ષ છે '૫૬૧

૧૦૬૫ (૪) **કર્મવાદ**—આનુ મતવ્ય એ છે કે સુખ દુ ખ, સંપત્તિ વિપત્તિ, ઉંચ નીચ આદિ અનેક અવસ્થાઓ કે જે નજરે પડે છે તે થવામા કાળ, સ્વભાવ, પુરુષાર્થ આદિ કારણોની પેઠે કર્મ પણ એક કારણ છે પરતુ અન્ય દર્શનોની પેઠે કર્મવાદપ્રધાન જૈનદર્શન ઇશ્વરને ઉક્ત અવસ્થાઓના યા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કારણ

---

૫૬૦ 'જૈનધર્મનુ રહસ્ય એ નામનો શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પારેખ બી એ નો લેખ-'સુઘોષા' નો સ ૧૯૮૪ ના દીવાળીનો અક તથા 'જૈનયુગ' સ ૧૯૮૪ ના આસોનો અક પૃ ૪૭

૫૬૧ 'ગાધીજીનું નવજીવન' પૃ ૯૭૧ અનેકાન્તવાદ સબધે વધુ જુઓ પ સુખલાલજીનો 'અનેકાન્તની મર્યાદા' એ લેખ તથા તેમના ન્યાયાવતાર, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને સન્મતિ તર્ક પર વિવેચન પ જુગલકિશોર સપાદિત 'અનેકાંત' પત્ર

માનતું નથી બીજા દર્શનોમા અમુક સમયે સૃષ્ટિનું ઉત્પન્ન થવુ માનેલું છે તેથી તેઓમા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે કોઇ ને કોઈ પ્રકારે ઇશ્વરનો સબધ જોડી દીધો છે પરંતુ જીવોને ફળ ભોગવવા માટે જૈન દર્શન ઇશ્વરને કર્મનો પ્રેરક માનતું નથી કારણકે કર્મવાદ એમ માને છે કે જેમ જીવ કર્મ કરવામા સ્વતત્ર છે તેમજ તેના ફળને ભોગવવામા પણ સ્વતત્ર છે આ રીતે જૈનદર્શન ઇશ્વરને સૃષ્ટિનો અધિષ્ઠાતા નથી માનતું, કારણકે તેના મતે સૃષ્ટિ અનાદિ-અનન્ત હોવાથી તે કદિ પણ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઇ નથી તથા તે સ્વય જ પરિણમન-શીલ છે તેથી ઇશ્વરના અધિષ્ઠાનની અપેક્ષા રાખતી નથી કૃતકૃત્ય ઇશ્વર પ્રયોજન વિના સૃષ્ટિમા દરતક્ષેપ કરે નહિ, આત્માનુ સ્થાન પ પોતાના વિકાસક્રમમા અસાધિન છે, કર્મની શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે કર્મશક્તિ એટલે કાર્યકારણની પરપરા-કારણાનુસાર કાર્ય બને જ નહિ-એ કર્મનો કાયદો અચલિત છે ગાધીજી કહે છે કે 'જગતમા ચમત્કાર જેવી વસ્તુ નથી, અથવા તો જગત એજ એક ચમત્કૃતિ છે કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી એ અપવાદ વિનાનો સિદ્ધાત છે' આ સિદ્ધાતમા કોઇની પ્રેરણાની જરૂર નથી

૧૦૯૬ વૈદિક સાહિત્ય તથા બૌદ્ધ સાહિત્યમા કર્મસબધી વિચાર છે, પણ તે એટલો અલ્પ છે કે તેના માટે કોઇ ખાસ ગ્રથ તે સાહિત્યમા નથી, જ્યારે જૈનદર્શનમા કર્મસબધી વિચાર સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થિત અને વિસ્તૃત છે તેથી તે વિચારોના પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર કે જેને 'કર્મશાસ્ત્ર'-યા 'કર્મ-વિષયક સાહિત્ય' (કર્મગ્રથ) કહેવામા આવે છે તેણે જૈનસાહિત્યનો ઘણો મોટો ભાગ રોકયો છે ૫૬૨

૫૬૨ જુઓ શેઠ કુવરજી આણદજીનો 'કર્મસબધી જૈનસાહિત્ય' એ પર નિબધ-ભાવનગરની સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો અહેવાલ, પડિત સુખલાલજીના 'પહેલા કર્મગ્રથ' ના હિન્દી અનુવાદનુ પરિશિષ્ટ પૃ ૧૨૫-૨૦૨

૧૦૯૭ આ પ્રમાણે અહિંસાવાદ, સામ્યવાદ, અનેકાંતવાદ અને કર્મવાદ એ ચારનું સ્વરૂપ અતિ ટૂંકમાં અત્ર જણાવ્યું છે જોકે જૈન ધર્મ અને દર્શનને તે તરીકે ચર્ચનારા પુસ્તકમાં અતિ વિશિષ્ટ અને વિશેષ સ્થાન તેનું હોઇ શકે, છતાં અત્ર ટૂંક નિરૂપણ કરવાની જરૂર એ હતી કે-સાહિત્યને ધર્મ સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ છે અમુક ધર્મના સાહિત્યને સમજવા-પિછાનવા માટે તે ધર્મના પ્રધાન મૂળ-તત્ત્વોનો ટુંકો પણ ચોખ્ખો ખ્યાલ હોવો જોઇએ તેમજ તેમ થવાથી તે ધર્મપર ભ્રમણાત્મક ખોટા આક્ષેપો થાય છે અને તે મગજમાં ઘુસી ગયા હોય છે તે દૂર થાય છે

૧૦૯૮ જૈન ધર્મ આત્માનું અસ્તિત્વ, પુનર્જન્મ, કર્મવાદ, આત્મા સર્વ કર્મથી મુક્ત થઇ પરમાત્મા બને છે,-એ સર્વ વાતને સ્વીકારે છે વિશેષમાં જગત અનાદિથી છે ને અનંતકાળ સુધી રહેશે, તેનો રચનાર ઇશ્વર જેવી કોઇ મહાવ્યક્તિ નથી, પરમાત્માના સર્વ ગુણ વાળો ઇશ્વર અવતાર લઇ શકે નહિ વેદ તે અપૌરુષેય નથી એમ પોતે દાર્શનિક પ્રમાણથી જણાવે છે-આ કારણે જૈનોને 'નાસ્તિક' કહેવામાં આવે છે નાસ્તિકનો અર્થ 'વેદનિન્દક' અથવા વેદમાં ન માનનાર એવો કોઇ કરે તો તે અર્થમાં જૈન દર્શન વેદમાં ન માનતું હોવાથી નાસ્તિક દર્શન ગણાય ઇશ્વર એટલે શાસક, જગત્કર્તા એવો અર્થ કોઈ કરે તો જૈન દર્શન અનીશ્વરવાદી છે. સાંખ્યદર્શનની પેઠે જૈન પણ પ્રકૃતિવાદી છે સાંખ્ય કહે છે કે 'ઇશ્વરાસિદ્ધિ પ્રમાણાભાવાત્' એટલે કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી કારણ કે તેને માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, તેજ પ્રમાણે જૈન દર્શન કહે છે જે આત્માઓ મુક્ત બને તેમને સિદ્ધ-પરમાત્મા-ઇશ્વર જૈન દર્શન ગણે છે એટલે એ રીતે તે એકેશ્વરવાદી નથી આ મુક્તાત્મા-ઇશ્વર સંસાર સાથે કોઇ સંબંધ રાખતા નથી, સૃષ્ટિના સંચાલનમાં તેનો કંઇ પણ હાથ નથી, તે કોઈનું ભલું કે બુરૂં કરતા નથી, ન કોઇ પર કદિ પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થાય છે

તેની પાસે કોઇ આસક્તિ એવી વસ્તુ નથી કે જેને લીધે તે સસાર પર સત્તા ભોગવે અને જેને એવી સત્તા બતાવનાર ઐશ્વર્ય, વૈભવ કે અધિકાર આપણે કહી શકીએ તે કોઈનો ન્યાય કરતા નથી કે અપરાધીની શિક્ષા કરતા નથી જૈન સિદ્ધાન અનુસાર સૃષ્ટિ સ્વય-સિદ્ધ છે અને જીવ પોતાના કર્મો અનુસાર પોતેજ સુખ દુ ખ પામે છે

૧૦૯૯ દુનિયાના દુ ખોથી ઉદ્વેગન થતા આત્માઓ માટે તે દુ ખથી છુટવા ભિન્ન ભિન્ન ફિલસુફીઓ ઉત્પન્ન થઇ છે કોઈએ એવી શોધી કે સુખદુ ખ ઇશ્વરજ આપે છે, અને તેની કૃપા વગર દુ ખ દૂર થવાનુ જ નથી, કોઇએ એમ માન્યુ કે દુનિયામા દુ ખ એવી કોઇ ચીજજ નથી—એ તો મગજની ભ્રમણા છે (જો કે એમ માનવા છતા દુ ખ પલ્લો છોડતું નથી) જૈને દુ ખના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરી હિમ્મતથી કહ્યુ કે દુ ખ ભલે ગમે તેવુ ભયકર હો પણ તેને જન્મ આપનાર આપણે પોતે છીએ અને એટલા માટે તેનો નાશ કરવાને પણ આપણે પૂરતી રીતે શક્તિમાન્ છીએ—તે માટે કોઇ સૃષ્ટિકર્તા ના આધારની જરૂર નથી, પરતુ કેવલ પોતાના પુરૂષાતન—આત્મબલની જરૂર છે આત્મા આત્માનો ઉદ્ધારક છે—ને ઉદ્ધાર આત્મબલથીજ થશે

૧૧૦૦ આવી—નિરજન નિરાકાર જેવી જૈનની ઇશ્વર સબધી ફિલસુફી છતા વીતરાગ એવા જિનની મૂર્તિનો તેણે સ્વીકાર કર્યો છે, કારણ કે જૈન ધર્મમા મૂર્તિપૂજા પ્રાચીનકાલથી પ્રચલિત છે નિરાકારને એ રીતે સાકાર સ્વરૂપ આપી તે દ્વારા ભક્તિ, સ્તવન, પૂજા, પ્રાર્થનાને પણ સ્થાન આપ્યુ છે અને એ રીતે પોતાનો અનેકાતવાદ બતાવ્યો છે પૂર્વે મૂર્તિપૂજા જે સ્વરૂપમા હતી અને હાલ જે રીતે છે તે બનેમા ફેર છે કે નહિ અને ફેર હોય તો તેમા અન્ય ધર્મોની ઇશ્વરપૂજાના અન્ય તત્ત્વોનું મિલન કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે કે નહિ એ આખો પ્રશ્ન વિચારવામા અત્ર સ્થાન નથી ૫૧૩ અત્ર

કહેલા તેમજ બીજા સિદ્ધાંતોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ચર્ચવા માટે જુદોજ ગ્રંથ જોઈએ

૧૧૦૧ આવા સિદ્ધાંતો જે ધર્મના મુખ્ય છે તે જૈન ધર્મ એક બાજુ પશ્ચિમ હિન્દમા-ગૂજરાત મારવાડ આદિમા શ્વેતામ્બરોના પ્રભાવથી ૧૨ મા સૈકા સુધી પ્રધાનસ્થાન ભોગવતો હતો તેજ પ્રમાણે બીજી બાજુએ દક્ષિણ હિન્દમાં પણ તે સમય સુધી દિગમ્બરોના પ્રભાવથી પ્રધાનસ્થાન ભોગવતો હતો દક્ષિણમા દિગમ્બરોનો જાજ્વલ્યમાન ઇતિહાસ ક્રમબદ્ધ લખાવાની જરૂર છે અત્ર શ્વેતામ્બરોનો ઇતિહાસ લિપિબદ્ધ કર્યો છે, કે જેઓ ૧૨મા સૈકા પછી પણ સારૂ સ્થાન ગૂજરાતમા ભોગવતા રહ્યા મુસલમાનના કાળમા રાજકીય સ્થાન તૂટ્યુ છતા તેઓ ગૂજરાત મારવાડમા પોતાનું વતન રાખી સમસ્ત ભારતમા વિસ્તરી પોતાના સસ્કારથી, સામાજિક દરજ્જાથી અને ધનસંપત્તિથી એક વિશિષ્ટ ને નજરે ચડે તેવી સત્તા ભોગવે છે

૫૯૩ જૈન ધર્મના અનીશ્વરવાદ સબધે એક વિચારણીય લેખ શ્રીયુત નાથુરામ પ્રેમીએ 'જૈનધર્મ અનીશ્વરવાદી હૈ' એ નામનો હિંદીમા લખેલો 'જૈન જગત્'ના ૧૫-૫-૧૯૩૧ના અંકમાં પ્રકટ થયો છે તે વિશેષ વિચારણાર્થે જોઈ જવાની ભલામણ વિચારકોને કરવામા આવે છે

પ્રકરણ ૫ મું

જૈન સંઘવ્યવસ્થા—જૈન સંસ્થાઓ.

सम्मद्दंसणवरवइरदढरूढगाढावगाढपेढस्स ।
धम्मवररयणमंडियचामीयरमेहलागस्स ॥
नियमूसियकणयसिलायलुज्जलजलंतचित्तकूडस्स ।
नंदणवणमणहरसुरभिसीलगंधुद्धुमायस्स ॥
जीवदयासुंदरकंदरुद्दरियमुणिवरमइंदइन्नस्स ।
हेउसयधाउपगलंतरयणदित्तोसहिगुहस्स ॥
संवरवरजलपगलियउज्झरपविरायमाणहारस्स ।
सावगजणपउररवंतमोरनच्चंतकुहरस्स ॥
विणयनयपवरमुणिवरफुरंतविज्जुज्जलंतसिहरस्स ।
विविहगुणकप्परुक्खगफलभरकुसुमाउलवणस्स ।
नाणवररयणदिप्पंतकंतवेरुलियविमलचूलस्स ।
वंदामि विणयपणओ संघमहामंदरगिरिस्स ॥

—દેવવાચક ક્ષમાશ્રમણ નંદીસૂત્ર

—સંઘ સ્વરૂપ મહા મંદરગિરિ (મેરુ પર્વત)ને વિનયપૂર્વક વંદન કરું છું (કેવો તે સંઘ-મંદરગિરિ છે ?) સમ્યગ્દર્શન એજ શ્રેષ્ઠ વજ્ર જેવું, દૃઢ, રૂઢ ગાઢ અને અવગાઢ એવું તેનું પીઠ છે, ધર્મ એજ તેના ઉંચા શિલાતલોથી શોભનારા અને ચમકનારા ચિત્ર-વિચિત્ર કૂટો (શિખરો) છે, સદ્ભાવયુક્ત (સુરભિ) શીલ એજ, તેનું સુગંધથી મહેકતું નંદનવન છે, જીવદયા રૂપી તેની સુંદર કંદરાઓ છે અને તે ઉત્સાહપૂર્ણ એવા મુનિવર રૂપી મૃગેંદ્રોથી ભરાયેલી છે, કુતર્કનો ઉચ્છેદ કરનાર એવા સેંકડો હેતુઓ એજ તેના ધાતુ છે, સમ્યગ્દર્શન એજ તેમાં રત્નો છે, લબ્ધિઓ એજ ઔષધીઓવાળી ગુફાઓ છે, સંવર રૂપી શ્રેષ્ઠ જલનો વહેતો અખંડ પ્રવાહ એજ તેનો શોભાયમાન હાર છે; શ્રાવકજન એજ પ્રચુર શબ્દ કરનાર મોર હોઈ તેમનાથી તેની ખીણો ગાજી રહી છે, વિનયથી વિનમ્ર એવા પ્રવર મુનિવરો એજ સ્ફુરાયમાન વિજળીઓથી ચમકતાં એવા તેનાં શિખરો છે

વિવિધ પ્રકારના સદ્ગુણો એજ વૃક્ષો અને પુષ્પોથી લચેલા કલ્પવૃક્ષોના તેના વનો છે, અને જ્ઞાન એજ શ્રેષ્ઠ રત્નોથી દેદીપ્યમાન અને કમનીય એવી વૈડૂર્યથી બનેલી તેની વિમલ ચૂલિકા છે

૧૧૦૨ **સંઘસંસ્થા**—ભગવાન્ મહાવીરે વર્ણબંધનને ઉડાડી ત્યાગના સિદ્ધાંત પર પોતાની સંસ્થાના મુખ્ય બે વર્ગ પાડયા એક ઘરબાર અને કુટુંબકબીલા વિનાનો ફરતો અનગાર વર્ગ અને બીજો કુટુંબ કબીલામાં રાચનાર સ્થાનબદ્ધ અગારી વર્ગ પહેલો વર્ગ પૂર્ણ ત્યાગી એમાં સ્ત્રી અને પુરૂષો બન્ને આવે અને તે **સાધુ સાધ્વી** કહેવાય બીજો વર્ગ પૂર્ણ ત્યાગનો ઉમેદવાર, એમાં પણ સ્ત્રી અને પુરૂષો બન્ને આવે તે **શ્રાવક શ્રાવિકા** કહેવાય આ રીતે **ચતુર્વિધ** સંઘ-વ્યવસ્થા અથવા બ્રાહ્મણ પંથના પ્રાચીન શબ્દનો નવેસર ઉપયોગ કરી **ચતુર્વિધ વર્ણ-વ્યવસ્થા** શરૂ થઈ સાધુ સંઘની વ્યવસ્થા સાધુઓ કરે, એના નિયમો એ સંઘમાં અત્યારે પણ છે, અને શાસ્ત્રમાં પણ બહુ સુંદર અને વ્યવસ્થિત રીતે મૂકાયલા છે સાધુ-ઉપર શ્રાવક સંઘનો, અને શ્રાવક સંઘના પર સાધુસંઘનો અંકુશ છે પરસ્પરના સહકારથી એ બને સંઘો એકંદર હિતકાર્ય કરતા આવ્યા છે.

૧૧૦૩ **શ્રમણસંઘ-સાધુસંસ્થા**—આ સંસ્થા શ્રી મહાવીર ભગવાનના કરેલા વ્યવસ્થિત બંધારણથી આજસુધી ટકી રહી છે પણ એ સંસ્થા તો એથીયે જૂની છે ભગવતી જેવા આગમોમાં અને બીજા જૂના ગ્રંથોમાં પાર્શ્વાપત્ય એટલે પાર્શ્વનાથના શિષ્યોની વાતો આવે છે કેટલાક ભગવાન્ મહાવીર પાસે જતા ખચકાય છે, કેટલાક પ્રશ્નો કરે છે અને ઉલટે એ પરંપરા તેમની શિષ્ય પરંપરામાં સમાઇ જાય છે એકંદરે પાછો ભગવાનનો સાધુસંઘ નવે રૂપેજ ઉભો થાય છે અને એક સંસ્થામાં ગોઠવાય છે, સાધુના આચારના, અરસપરસના વ્યવહારના અને કર્ત્તવ્યોના નિયમો આગમોમાં જોવામાં આવે છે તે ઉપરાંત તે નિયમોના કડક પાલનનો જો ભંગ થાય તો તે માટેના પ્રાયશ્ચિત્ત દંડરૂપે ફરમાવવામાં આવેલ છે (વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ

મુનિ કલ્યાણવિજયનો લેખ 'શ્રી શ્રમણ-સંઘની સામાચારી પદ્ધતિ કા ઇતિહાસ'-'આત્માનંદ'ના મે અને જુન ૧૯૩૧ ના અંક) આ સર્વ રાજતંત્ર જેવી વ્યવસ્થા નેતા તે બધારણ બાંધનારની દીર્ઘદષ્ટિ અને ચતુરાઈ વિષે અતિ આદર ઉત્પન્ન થાય છે શ્રી વીરપ્રભુના સમયમાં ચૌદ હજાર ભિક્ષુ અને છત્રીશ હજાર ભિક્ષુણી વિદ્યમાન હોવાનું કથન છે તેમના નિર્વાણ પછી તે સંખ્યામાં કેટલો ઘટાડો કે વધારો થયો તેની ચોક્કસ વિગત મળતી નથી છતાં એમ લાગે છે કે ભગવાન્ પછીની અમુક સદીઓ સુધી ઘટાડો તો નહી પણ વધારો થયો હશે

૧૧૦૪ સાધુસંસ્થામાં સ્ત્રીઓને સ્થાન કાંઈ ભગવાન્ મહાવીરે જ પહેલાં નથી આપ્યું તેમના પહેલાં એ ભિક્ષુણીઓ જૈન સાધુ-સંઘમાં હતી અને બીજા પરિવ્રાજક પંથોમાં પણ સ્ત્રીઓ હતી, છતાં એટલું તો ખરૂં જ કે મહાવીર પ્રભુએ પોતાના સાધુસંઘમાં સ્ત્રીઓને ખૂબ અવકાશ આપ્યો, અને એની વ્યવસ્થા વધારે મજબૂત કરી એનું પરિણામ બૌદ્ધ સાધુસંઘ ઉપર પણ થયું બુદ્ધ ભગવાન્ સાધુ-સંઘમાં સ્ત્રીઓને સ્થાન આપવા ઇચ્છતા ન હતા, છતાં પણ તેમને છેવટે આપવું પડયું

૧૧૦૫ કોઈપણ સંસ્થામાં વિકૃતિઓ પ્રવેશે છે, પાછી તેને દૂર કરવાના પ્રયત્નો થતાં સંસ્કૃતિ આવે છે અને એમ અવારનવાર થયા કરે છે આ સાધુસંસ્થામાં પણ એમ થયું મૂળ એક છતાં પછી દિગંબર અને શ્વેતાંબર એમ બે ભેદમાં-નવસ્ત્રા કે વસ્ત્રસહિત રહેવું એ ભેદના કારણે વહેંચાઇ તે દરેકમાં જુદા જુદા નાનામોટા ફાંટા-ગચ્છો થતા ચાલ્યા જૈનસમાજ વધતો ગયો—નવી નવી ભાતના લોકો દાખલ થતા ગયા, તેમ તેમ આ સંસ્થા પણ ફાલતી ગઇ એ સંસ્થામાં જેમ અસાધારણ ત્યાગી અને અભ્યાસી થયા છે, તેમ હમેશાં ઓછો વત્તો શિથિલાચારીનો વર્ગ પણ થતો આવ્યો છે પાસત્થા, કુસીલ, જહાચ્છંદ વગેરેના જે અતિ જૂના વર્ણનો છે તે શિથિલાચારનો પુરાવો છે ક્યારેક એકરૂપમાં તો ક્યારેક બીજારૂપમાં પણ હમેશાં આચારવિચારમાં મોળો

અને ધ્યેયશૂન્ય શિથિલ વર્ગ પણ સાધુસસ્થામા થતોજ આવ્યો છે જ્યારે જ્યારે શિથિલતા વધી ત્યારે ત્યારે વળી કોઈ તેજસ્વી આત્માએ પોતાના જીવનદ્વારા એમા સુધારો પણ કર્યો છે ચૈત્યવાસીઓ થયા અને તેમનું સ્થાન ગયુ પણ ખરૂ વળી જતીઓ જોરમા આવ્યા અને તેઓ આજે નામશેષ જેવા છે [શ્વે૦ સાધુસમાજમા અમુક સમૂહો અમુક ગચ્છથી ઓળખાયા આ ગચ્છની સખ્યા ૮૪ કહેવાય છે (તેના નામ માટે જુઓ જૈન સા સ ખડ ૩ અક ૧ પૃ ૩૦ થી ૩૪) તેમા કેટલાક સ્થાપના ા સ્થળ પરથી, કેટલાક સ્થાપકના ગુણ પરથી યા નામ પરથી એમ વિવવિધ રીતિએ સ્થપાયા હાલ મુખ્યત્વે શ્વે૦ મૂર્તિપૂજકમા તપાગચ્છ, ખરતરગચ્છ, અને અ ચલ ગચ્છ વિદ્યમાન છે તે દરેકનું પરિબળ અનુક્રમે ગૂજરાતમા, મારવાડમા અને કચ્છમા સવિશેષ છે આ સર્વ પરિવર્તનોનો મોટો ઇતિહાસ થાય તેમ છે]

૧૧૦૬ સાધુઓની રહેણીકરણીમા પણ ફેરફાર થતો ગયો જગલો, ટેકરીઓ, શહેરની બહારના ભાગોમાથી સાધુગણ લોકવસતિમા આવતો ગયો આથી લોકસસર્ગમાથી નિપજતા કેટલાક દોષો આવ્યા, સાથે તે સસ્થાએ લોકોમા કેટલાક ખાસ ગુણો પણ દાખલ કર્યા એકવારના ધરોધર માસભોજી અને મદ્ય પીતી જનસમાજમા જે માસ અને મદ્ય તરફની અરૂચિ અથવા તેના સેવનમા અધર્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ છે, તેનું શ્રેય કાઇ સાધુસસ્થાને ભાગે ઓછુ નથી લોકમાન્ય તિલકે કહેલુ કે 'ગૂજરાતની જનપ્રકૃતિની અહિસા એ જૈનધર્મને આભારી છે' અને આપણે જાણવુ જોઇએ કે જૈનધર્મ એ સાધુ-સસ્થાને આભારી છે તે સસ્થાનુ અહોનિશ એક કામ તો ચાલ્યાજ કરતુ કે તેઓ જ્યા જાય ત્યા સાત વ્યસન (દ્યુત, માસ, સુરા, વેસ્યા, શિકાર, ચોરી, પરદારસેવા)ના ત્યાગનો શબ્દથી અને જીવનથી પદાર્થપાઠ શીખવે માસનો તિરસ્કાર, દારૂની ઘૃણા અને વ્યભિચારની અપ્રતિષ્ઠા તેમજ બ્રહ્મચર્યનું બહુ

માન—આટલું વાતાવરણ લોકમાનસમાં ઉતારવામાં જૈન સાધુસંસ્થાનો અસાધારણ ફાળો છે જૈન પરંપરાએ અને બૌદ્ધ પરંપરાએ—એ બે શ્રમણ-સંસ્થાએ પેદા કરેલ અહિંસાનું વાતાવરણ મહાત્માજીને પ્રાપ્ત થયું ન હોત તો તેમનો અહિંસાનો આ પ્રયોગ શરૂ થાત કે નહિ, અને શરૂ થાત તો કેટલી હદ સુધી સફળ નિવડત એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે માંસ વ્યસન છોડાવવાનું કામ અવિચ્છિન્નપણે સાધુસંસ્થા ચલાવે જતી, એની અસર ઝનુની અને હિંસા પ્રકૃતિના આગંતુક મુસલમાનો પર પણ થયેલી છે, અને તે બાબતનો જાણીતો દાખલો હીરવિજયસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિ આદિ જૈન સાધુઓના ઉપદેશના પરિણામે અકબર જહાંગીર આદિના ફરમાનો છે એટલુંજ નહિ પણ અત્યાર સુધી જોઇશું તો ઘણા અહિંસાના કાર્યોમાં હિંદુઓ સાથે અને જૈનો સાથે મુસલમાનો પણ ઉભા રહે છે. કેટલાક મુસલમાની રાજ્યો અત્યારે પણ એવા છે કે જ્યાં દયાની—ભૂતદયાની લાગણી બહુજ સુંદર છે

૧૧૦૭ જૈન સાધુઓએ માત્ર પોતાના વસતિસ્થાનમાંજ રહીને નહિ પરંતુ તેની બહાર જઇને અનેક કાર્યો કર્યાં છે ખરા પરાક્રમી અને શક્તિવાળી તો રાજસભાઓમાં પહોંચ્યા છે, રાજમહેલોમાં ગયા છે, મોટા મોટા સેનાધિપતિ અને બીજા અમલદારોને ઘેર તથા લશ્કરોની છાવણીઓમાં ગયા છે, અને સેંકડો સાધુઓ વ્યસન ગ્રસ્ત લોકોની વચ્ચે પહોંચ્યા છે, અને એમણે એમ કરીનેજ પોતાનો ધર્મ વિસ્તાર્યો છે આની હજારો વર્ષની મહત્વની અને શક્તિસંપન્ન સાધુસંસ્થાને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા ખાતર અને લોકોમાં માનભેર રહેવા ખાતર પણ આજની ચાલુ પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો વિશેષ ઉપયોગ વિચાર્યેજ છૂટકો છે, પોતાના ધર્મનું વામનરૂપ બદલી તેમણે વ્યાપકરૂપ કરવુંજ જોઈએ, નહિતો એ વામનપણું પણ મરણને શરણ છે[૫૬૪]

૫૬૪ પંડિતવર્ય સુખલાલનું વ્યાખ્યાન 'સાધુસંસ્થા અને તીર્થસંસ્થા'—પર્યુષણ પર્વના વ્યાખ્યાનો સં ૧૯૮૭

૧૧૦૮ શ્વેતાબર સાધુઓના ચિન્હ 'રજોહરણ', 'મુખવસ્ત્રિકા', 'લોચ' આદિ છે તેમનો વેષ 'ચોલપટ્ટ', ઓઢવાનુ વસ્ત્ર, કબલ આદિ છે જુઓ-સ્યાદ્વાદમજરી, પ્રવચનસારોદ્ધાર ૬૦ અને ૬૧ દ્વાર [આ વસ્ત્રો સફેદજ હોય છે તે તેથી આખો સંપ્રદાય શ્વેતાબર કહેવાય છે કેટલાક સાધુઓ પીળા પહેરે છે તે રીવાજ અમૂર્તિપૂજક શ્વેતાબર સાધુઓથી ભિન્ન ઓળખાવા માટે વિક્રમ અઢારમી સદીના સત્યવિજય પન્યાસ કે તેમના શિષ્યથી પડેલો લાગે છે] તેમનો આચાર પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ કે જે આઠ 'પ્રવચનમાતા' ગણાય છે તે છે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ એ પાચ મહાવ્રતવાળા ક્રોધાદિનો વિજય કરનાર દાન્તેદ્રિય નિર્ગ્રંથ ગુરુ બને છે તેઓ હમેશ આહાર માધુકરી વૃત્તિથી લે છે તેઓ વસ્ત્ર અને પાત્ર રાખે છે તે સયમના નિર્વાહ અર્થેજ છે તેમને વદન કરવામા આવતા 'ધર્મલાભ' એમ બોલે છે દિગબર સાધુઓ તદ્દન નગ્નાવસ્થામા રહે છે, મોરની કે એવી પીછી ચિન્હ તરીકે રાખે છે[૫૬૫] આજના જમાનામા નગ્નપણે વિચરવુ મહા

૫૬૫ આ પારામાના પારિભાષિક શબ્દનો અર્થ સમજીએ-રજોહરણ એટલે રજનુ હરણ કરનાર પૃથ્વીની રજ, જીવજતુ આદિ દૂર કરવા માટે કપડાથી વીટેલી લાકડાની દાડીને છેડે ઉનનો ગુચ્છો રાખેલ હોય છે તેવુ ઉપકરણ તેને 'ઓઘો' (ગુચ્છો) પણ કહેવામા આવે છે શ્રાવકો સામાયિક આદિ ક્રિયામા કપડાથી વીટયા વગરની દાડીવાળો ઉનનો ગુચ્છો રાખે છે તેને 'ચરવળો' કહેવામા આવે છે મુખવસ્ત્રિકા-મુખપોતિકા એટલે મુખે રાખવાનુ નાનુ કપડુ-તેને 'મુહપત્તી' પ્રાકૃતમા કહેવામા આવે છે તેનો ઉપયોગ ઉપદેશ દેતા કે બોલતા મોઢા આગળ રાખવામા કરવામા આવે છે અમૂર્તિપૂજક સાધુઓ તો કાન સાથે દોરાથી બાધી મોઢા ઉપર સ્થાયી રાખે છે 'ચોલ પટ્ટ-ચોલપટો'-કટિવસ્ત્ર-કેડે વીટવાનુ ટુકુ વસ્ત્ર કબલ એ ઉનનુ ઓઢવાનુ વસ્ત્ર છે, કે જે ન ઓઢવાનુ હોય ત્યારે ખભે રાખવામા આવે છે સમિતિ એટલે સમતોલપણે જેમા ગતિ કરાય છે તેવી વિવેકપૂર્વક પ્રવત્તિ ઇર્યા એટલે જવ આ-ચાલવામા, ભાષા એટલે બોલવામાં, એષણા એટલે આહાર-

કઠિન હોઈ તેવા સાધુઓ ક્વચિતજ જોવામા આવે છે તે નગ્ન સાધુઓ—ક્ષપણકો દિને દિને ઉગ્ર વિહાર અને ક્રિયાની વિકટતાથી તેમજ જગતો કપાઇ જવાથી અવિદ્યમાન થતા ગયા પણ તેને બદલે શિથિલાચારી 'ભટ્ટારકો' થયા તેમના નગ્ન વેશને લઇને તેમને 'નગ્નાચરો'ને અગાઉ કહેવામા આવતા તે ભટ્ટારકોએ પોતાની ગાદીઓ જમાવી અને તેની ઈડરમા હતી અને તે હજુ પણ વિદ્યમાન છે તેમના ઉપદેશને લીધે ગુજરાતમા દિગબરોની વસ્તી છે પણ તે શ્વેતાબરોની અપેક્ષાએ અતિ અલ્પ છે શ્વેતાબર સાધુઓમા પણ હીરવિજયસૂરિ પછીની તેમની ત્રણ ચાર પેઢી પછી થયેલ પટધરો 'શ્રીપૂજ્ય' કહેવાયા ને તેમણે પણ જુદે જુદે સ્થળે ગાદીઓ સ્થાપી

૧૧૦૯ જ્ઞાનસસ્થા—'બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ સપ્રદાયની ગગા-ધારાઓ માત્ર નિશાળી જ્ઞાનના પટ ઉપરજ વહેતી આવી છે, અને વહે જાય છે ભગવાન મહાવીરનું તપ એટલે બીજું કાંઈજ નહિ પણ જ્ઞાનની ઉંડી શોધ જે શોધ માટે એમણે તન તોડયુ, રાત દિવસ ન ગણ્યા અને તેમની જે ઉંડી શોધ જાણવા—સાભળવા હજારો માણસોની મેદની તેમની સામે ઉભરાતી, તે શોધ એજ જ્ઞાન, અને એના ઉપરજ ભગવાનના પથનું મડાણ છે

૧૧૧૦ ભગવાનના નિર્વાણ પછી, એમના અનુભવ જ્ઞાનનો આસ્વાદ લેવા એકત્ર થયેલ, અથવા એકત્ર થનાર, હજારો માણસો એ જ્ઞાન પાછળ પ્રાણ પાથરતા એ જ્ઞાને શ્રુત અને આગમ નામ ધારણ કર્યું, એમા ઉમેરો પણ થયો, અને સ્પષ્ટતાઓ પણ થતી ચાલી જેમ જેમ એ શ્રુત અને આગમના માનસરોવરને કિનારે

પાન કરવામા, આદાનનિક્ષેપ એટલે કોઈપણ વસ્તુને લેવામા અને તજવામા, ઉત્સર્ગ એટલે મલમૂત્રનો ઉત્સર્ગ કરવામા સમિતિ રાખવી એમ પાચ જાતની સમિતિ કહી છે ગુપ્તિ એટલે રક્ષણ, રોકવુ—નિગ્રહ કરવો તે તે ત્રણ યોગ નામે મન, વચન અને કાયને રોકવા રૂપે ત્રણ પ્રકારની છે

જિજ્ઞાસુ હસો વધારે અને વધારે આવતા ગયા, તેમ તેમ એ જ્ઞાનનો મહિમા વધતો ચાલ્યો એ મહિમાની સાથેજ એ જ્ઞાનને મૂર્ત્ત કરનાર એના સ્થૂળ સાધનોનો પણ મહિમા વધતો ચાલ્યો, સીધી રીતે જ્ઞાન સાચવવામા મદદ કરનાર પુસ્તક પાનાજ નહિ પણ તેના કામમા આવનાર તાડપત્ર, લેખણ, શાહીનો પણ જ્ઞાનના જેટલોજ આદર થવા લાગ્યો, એટલુજ નહિ પણ એ પોથી પાનાના બધનો, તેને રાખવા મૂકવા અને બાધવાના ઉપકરણો બહુજ સત્કારાવા લાગ્યા જ્ઞાન આપવા અને મેળવવામા જેટલુ પુણ્ય કાર્ય, તેટલુજ જ્ઞાનના સ્થૂળ ઉપકરણોને આપવા અને લેવામા પુણ્યકાર્ય મનાવા લાગ્યુ વળી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અનેક તપો યોજાયા જ્ઞાનતપના ઉત્સવો અને ઉજમણાઓ યોજાયા-ઉજવાયા, તેની અનેક જાતની પૂજાઓ રચાઈ, ગવાઇ અને તેને લીધે એવુ વાતાવરણ બની ગયુ કે, જૈનનો એકે એક બચ્ચો એમ વગર ભણે સમજવા મડી ગયો કે 'કરોડો ભવના પાપ એકજ પદના કે એક અક્ષરના જ્ઞાનથી બળી શકે છે'

૧૧૧૧ જ્ઞાન-ભડારો—જે એકવારના વ્યક્તિગત અને જાતે ઉપાડી શકાય એટલાજ સાધુઓના ખભે અને પીઠે ભડારો લટકતા તે, બીજા કારણો ઉપસ્થિત થતા મોટા બન્યા અને ગામ તથા શહેરમા દશ્યમાન થયા એક બાજુ શાસ્ત્રસગ્રહ અને લખાણનો વધતો જતો મહિમા, અને બીજી બાજુ સપ્રદાયોની જ્ઞાનવિષેની હરીફાઈઓ—આ બે કારણોને લીધે પહેલાની એકવારની મોઢે ચાલી આવતી-મૌખિક જ્ઞાનસંસ્થા ભડારરૂપમા દેખા દેવા લાગી દરેક ગામ અને શહેરના સંઘને એમ લાગેજ કે અમારે ત્યા જ્ઞાનભડાર હોવોજ જોઇએ પરિણામે આખા દેશમા જૈન જ્ઞાનસંસ્થા ભડારરૂપે વ્યવસ્થિત થઈ સંઘના ભડારો સાધુના ભડારો અને વ્યક્તિગત માલિકીના પણ ભડારો થયા વ્યક્તિના આખરે સંઘના કબજામા આવે છે, તેથી જૈન સંપ્રદાયના ભડારો સંઘની સંપત્તિજ મનાય છે ભડારોની સાથેજ મોટો લેખકવર્ગ (લહીઆનો વર્ગ) ઉભો થયો,

લેખનકળા વિકાસ પામી અને અભ્યાસી વર્ગ પણ ભારે વધ્યો. છાપાની કળા અહીં આવી ન હતી, ત્યારે પણ કોઈ એક નવો ગ્રંથ રચાયો કે તરતજ તેની સેંકડો નકલો થઈ જતી અને દેશના બધે ખૂણે વિદ્વાનોમાં વ્હેંચાઈ જતી. આ રીતે જૈનસંપ્રદાયમાં જ્ઞાન સંસ્થાની ગંગા અવિચ્છિન્નપણે વહેતી આવી છે. વ્યાપાર અને અર્થપ્રિય શ્રાવકોએ માત્ર પૈસાનો સંગ્રહ નથી કર્યો; કિન્તુ એમણે જ્ઞાનસંગ્રહ કરવામાં પણ જગતે પાછી પાની નથી કરી. દક્ષિણ, પૂર્વ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એવા અનેક મોટા મોટા જૈનભંડારો છે, તે અત્ર અપ્રસ્તુત છે પણ ગૂજરાતમાં-કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાતના નાના મોટા દરેક જાણીતા શહેરોમાં એક કે વધારે જૈનભંડાર હોય છેજ. કેટલાક શહેરો તો જૈનભંડારોને લીધેજ જાણીતા છે. પાટણ, ખંભાત, લીંમડી, કોડાય, વગેરેનું નામ સાંભળતાંજ વિદ્વાનોના મનમાં બીજી વસ્તુ પહેલા ભંડારોજ આવે છે. આવા સેંકડો ભંડારો ગૂજરાતે સાચવ્યા છે. અને તેમાં લાખો વિવિધ પુસ્તકો સચવાયેલા છે.

૧૧૧૨ જૈનભંડારો એ કાંઇ માત્ર જૈન પુસ્તકોનાજ સંગ્રહ-સ્થાનો નથી. એના સ્થાપકો અને રક્ષકોએ દરેક વિષય તેમજ દરેક સંપ્રદાયના પુસ્તકો સંગ્રહવાનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે કેટલાક એવા બહુ જૂના અને મહત્ત્વના બૌદ્ધ તેમજ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના પુસ્તકો જૈનભંડારોમાં મળી આવે છે, જે બીજે કયાંય લભ્ય નથી. પુસ્તકો માત્ર કાગળ ઉપરજ લખાયેલા નહિ પણ તાડપત્રના પણ હજારો પુસ્તકો અને તેના આખે આખા ભંડારો સાચવી રાખવાનું પુણ્યકર્મ ગૂજરાતના જૈનોએ કર્યું છે.

૧૧૧૩ વહી, ઉધઈ અને ઉંદરો તેમજ ભેજ, શરદી અને બીજા કુદરતી વિઘ્નો જ નહિ, પણ ધર્માંધ યવનો સુદ્ધાએ આ ભંડારો ઉપર પોતાનો નાશકારક પંજો ફેરવ્યો. હજારો ગ્રંથો તદ્દન

નાશ પામ્યા, હજારો ખવાઈ ગયા, હજારો રક્ષકો અને બીજાઓની બેપરવાઇથી નષ્ટ ભ્રષ્ટ થઈ ગયા, છતા જ્ઞાનતરફની જીવતી જૈન ભક્તિને પરિણામે આજે પણ એ ભડારો એટલા બધા છે, અને તેમા એટલુ બધુ વિવિધ તેમજ જૂનુ સાહિત્ય છે કે તેનો અભ્યાસ કરવા માટે સેકડો વિદ્વાનો પણ ઓછા જ છે પરદેશના અને આ દેશના (પીટર્સન, ભડારકર આદિ) કોડીબધ શોધકો અને વિદ્વાનોએ આ ભડારોની પાછળ વર્ષો ગાળ્યા છે, અને એમાની વસ્તુ તથા એનો પ્રાચીન રક્ષાપ્રબધ જોઈ તેઓ ચકિત થયા છે વર્ષો થયા કોડીબધ છાપખાનાઓને જૈનભડારો પૂરતો ખોરાક આપી રહ્યા છે, અને હજી પણ વષો સુધી તેથી વધારે ખોરાક પૂરો પાડશે

૧૧૧૪ બ્રાહ્મણ સપ્રદાયના અને જૈન સપ્રદાયના ભડારો વચ્ચે એક ફેર છે, અને તે એ કે બ્રાહ્મણના ભડારો વ્યક્તિની માલિકીના હોય છે, જ્યારે જૈનભડારો બહુધા સઘની માલિકીના જ હોય છે બ્રાહ્મણો આસો મહિનામાજ પુસ્તકોમાથી ચોમાસાનો ભેજ ઉડાડવા અને પુસ્તકોની સારસભાળ લેવા, ત્રણ દિવસનું એક સરસ્વતીશયન નામનું પર્વ ઉજવે છે, જ્યારે જૈનો કાર્તિક શુદિ પચમીને **જ્ઞાનપચમી** કહી તે વખતે પુસ્તકો અને ભડારોને પૂજે છે અને એ નિમિત્તે ચોમાસામાથી સભવતો બગાડ ભડારોમાથી દૂર કરે છે આ રીતે મૌખિક જ્ઞાનસસ્થા ધીમે ધીમે મૂર્ત્તરૂપે ભડારોમા પરિણમી, એથી પુસ્તકાલય (લાયબ્રેરી)ની પ્રથા આ દેશ માટે નવી નથી તેના નામ જ્ઞાનકોશ, ચિત્કોશ, સરસ્વતીકોશ, પુસ્તકભાડાગાર આદિ વિધવિધ પણ એકજ અર્થના હતા, તેણે હવે પુસ્તકાલયો, લાયબ્રેરીઓ, • જ્ઞાનમદિરો, સરસ્વતીમદિરો એ નામ ધારણ કર્યા છે

૧૧૧૫ અત્યારે ભડારોનો વારસો છતા જમાનાને પહોચી વળે તેવો અભ્યાસીવર્ગ ઉભો થયો નથી પ્રાચીન અને મધ્યકાળમા જે ભડારોએ સિદ્ધસેન અને સમતભદ્ર, હરિભદ્ર અને અકલક,

હેમચંદ્ર અને યશોવિજયને જન્માવ્યા, તેજ ભંડારો અને તેથીયે મોટા ભંડારો વધારે મગરૂરી સાથે આજે હોવા છતાં, અત્યારે વિશિષ્ટ અભ્યાસીને નામે મીંડું છે ખાસ કરી ત્યાગીવર્ગ પોતાની જવાબદારી આ બાબતની સમજે, અને જે જ્ઞાનની સ્થૂળ પૂજા થઈ રહી છે તે હવે અભ્યાસનું રૂપ ધારણ કરે તો ગ્રંથો પણ એ દિશામાં પ્રેરાય અને આપણો વારસો બધે સુવાસ ફેલાવે બીજું જે અત્યારે કેટલાક ખંડ-ભંડારો છે, એકજ ગામ કે શહેરમાં અનેક ભંડારો છે, એકજ સ્થળે એકજ વિષયના અનેક પુસ્તકો છતાં, પાછા વળી તેના અનેક પુસ્તકો લખાયેજ જવાય છે, અથવા મંધ-યેંજ જવાય છે, તે બધાનો ઉપયોગની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી એક કેન્દ્રસ્થ (central) ભંડાર તે તે સ્થાને બનવો જોઈએ આ દરેક ગામ કે શહેરના કેન્દ્રસ્થ ભંડાર ઉપરથી, એક મહાન્ સરસ્વતી મંદિર ઉભું થવું જોઈએ, કે જ્યાં કોઇ પણ દેશ-પરદેશનો વિદ્વાન્ આવી અભ્યાસ કરી શકે, અને તે તરફ આવવા લલચાય લંડન કે બર્લિનની લાયબ્રેરીનું ગૌરવ એ મુખ્ય સરસ્વતીમંદિરને મળે અને તેની અંદર અનેક જાતની ઉપયોગી કાર્યશાખાઓ ચાલે, જેના દ્વારા ભણેલ અભણ-સમગ્ર જનતામાં એ જ્ઞાનગંગાના છાંટા અને પ્રવાહો પહોંચે ' આ સાથે પ્રદર્શન (museum)-અજાયબઘર જેવું સ્થાયી રખાય કે જેમાં વિધવિધ પ્રાચીનકળાઓના નમુના-ચિત્રો, નકશા, પુઠા પાટલી વગેરે વસ્તુઓ મૂકવામાં આવે, તો પૂર્વના જૈનોનો કલાપ્રત્યેનો પ્રેમ પારખી શકાય અને તેમાંથી સુંદર તત્ત્વોનું અનુકરણ પણ કરી શકાય

૧૧૧૬ **પર્વો**—ધાર્મિક પર્વોની ઉત્પત્તિમાં ભક્તિ અને આનંદ એ બે કારણો અગ્રપદે છે, તેથી તેને લોકોત્તર પર્વો કહીએ લૌકિક પર્વો ભય લાલચ અને અદ્દભુતતાની ભાવનાથી જન્મ્યા છે જૈન પર્વો સૌ ધર્મના તહેવારો કરતા જુદા એ રીતે પડે છે કે જૈનોનું નાનું કે મોટું પર્વ એકે નથી કે જેમાં અર્થ અને કામની ભાવના હોય

અથવા તો ભય, લાલચ અને વિસ્મયની ભાવના હોય, કે એમા પાછળથી સેળભેળ થયેલી એની ભાવનાનું શાસ્ત્રથી સમર્થન કરવામા આવતુ હોય દરેક તીર્થંકરના ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ એ પાચના દિવસ 'કલ્યાણક' દિન કહેવાય છે પર્વ પાળવામા નિમિત્ત તીર્થંકરોના કોઈપણ કલ્યાણકનું હોય અગર બીજુ કાઇ હોય પણ એ નિમિત્તે ચાલતા પર્વ કે તહેવારનો ઉદ્દેશ માત્ર જ્ઞાન અને ચારિત્રની શુદ્ધિ તેમજ પુષ્ટિ કરવાનોજ રાખવામા આવેલો છે જ્ઞાનનું એક ખાસ પર્વ–જ્ઞાન પચમી (કા૦ શુ ૫)નો ઉલ્લેખ અગાઉ થઇ ગયો છે

૧૧૧૭ આપણા ધર્મનિષ્ઠ પૂર્વજોએ પ્રજાની ધાર્મિક પિપાસાને શમાવવા અને આત્મજાગ્રતિને તાજી રાખવા વર્ષની એક આખી ઋતુનેજ યોજેલી છે પ્રાચીન સમયમા આપણા દેશનો વેપાર સ્થળ અને જળ વાટે હતો ચોમાસાની ઋતુમા આ બને માર્ગો લગભગ બધ જેવા રહેતા વણજારાઓ કે જેઓ પોઠો ઉપર કરીયાણા વગેરે માલ લાદીને દેશના ચારે ખૂણે–નગરે અને ગામે ગામે ફરતા તેઓ આ ઋતુમા પ્રવાસ ન કરી શકતા, વહાણવટીઓથી સમુદ્રપ્રયાણ થતું નહિ, ક્ષત્રિયો પણ આ ઋતુમા ભાગ્યેજ લડવા જતા એકદર આ નિવૃત્તિનો કાળ હતો તેથી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને યોગ્ય આ ઋતુ હોઈ પોતપોતાના ઉપદેશકોને સ્થિર રહેવાના નિયમો ધર્મપ્રવર્ત્તકોએ કર્યા છે વેદધર્મી સન્યાસીઓ દેવશયની એકાદશીથી દેવ ઉઠી એકાદશી સુધી સ્થિર રહે છે, બૌદ્ધ શ્રમણો આષાઢી પૂર્ણિમાથી આશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી અથવા શ્રાવણી પૂર્ણિમાથી કાર્ત્તિકી પૂર્ણિમા સુધી નિયત રહે છે અને જૈન શ્રમણોનો આષાઢી પૂર્ણિમાથી કાર્ત્તિકી પૂર્ણિમા સુધીનો સ્થિરવાસ તો જાણીતો છે આ સ્થિરવાસનું જૈન નામ 'પર્યુષણા કલ્પ' છે બૌદ્ધ નામ 'વસ્સ કે વસ્સાવાસો' (વર્ષા, કે વર્ષાવાસ) છે આ રીતે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એ બન્ને શાખાઓના આ સ્થિરવાસ યા પર્યુષણા

કલ્પનો ખૂબ મહિમા છે અને તે કાંઈ નવોસવો નથી, પણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવે છે ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધની પૂર્વે એક હજાર વર્ષ પહેલાથી આ સ્થિરવાસની પદ્ધતિ ચાલી આવે છે એમ તો ઇતિહાસજ્ઞ કહે છે[૫૬૬]

૧૧૧૮ સાધુઓ માટે દશ પ્રકારના કલ્પ એટલે આચાર કહ્યા છે તેમા એક 'પર્યુષણા' છે પરિ એટલે સમસ્તપણે, ઉષણા એટલે વસન-વસવુ, એટલે સ્થિરવાસ આનુ દિનમાન ત્રણ જાતનું છે ઓછામા ઓછુ ૭૦ દિવસ, મધ્યમ ૪ માસ અને વધારેમા વધારે ૭ માસ વર્તમાનમા આ પૈકી મધ્યમ માન એટલે ૪ માસનું પ્રચલિત છે ઓછામા ઓછા ૭૦ દિવસનું માને છે તેનો આરભ ભાદ્રપદ સુદિ પાચમથી થાય છે આ પાચમની પરપરા બ્રાહ્મણ સપ્રદાયમા પણ છે અને જૈનોમા પણ પહેલા પાચમની પરપરા હતી પણ કાલિકાચાર્યે ચોથની પરપરા કરી તે અગાઉ (જુઓ પારા ૨૦૨) કહેવાઈ ગયુ છે[૫૬૭] તે દિન તે સાવત્સરિક (સંવત્સરી) પર્વ કહેવાય છે સાવત્સરિક પર્વ એટલે ત્યાગી સાધુઓને વર્ષાવાસ નક્કી કરવાનો દિવસ, અને અતર્મુખ થઇ જીવનમા ડોકિયુ મારી તેમાથી મેલ કેડી દેવાનો અને તેની શુદ્ધિ સાચવવાના નિર્ધારનો દિવસ સાવત્સરિક પર્વને કેદ્રભૂત માની તેની સાથે તેની પહેલાના બીજા સાત દિવસો ગોઠવવામા આવ્યા છે અને એ આઠે દિવસ (અષ્ટાન્હિક) આજે 'પજુસણ' કહેવાય છે શ્વેતામ્બરના

૫૬૬ જુઓ બ્રાહ્મણ ધર્મનો યતિધર્મસગ્રહ નામનો ગ્રથ (પૃ ૯૬-૯૮)મા સ્થિરવાસ સબધે જુદી જુદી સ્મૃતિઓના કથન-પ બહેચરદાસનું 'પર્યુષણા કલ્પ' સબધી વ્યાખ્યાન-સુઘોષાનો ખાસ અક સ ૧૯૮૪ની દીવાળી બૌદ્ધ માટે જુઓ વિનયપિટક નામના મહાવગ્ગ ૧૦, ૧૩૭-૧૯૪, આર્યોના તહેવારનો ઇતિહાસ પૃ ૨૦૪ અને પૃ ૨૩૬

૫૬૭ જુઓ પ બહેચરદાસનો 'પર્યુષણા કલ્પ' નામનુ વ્યાખ્યાન-'સુઘોષા'નો ખાસ અક ૧૯૮૪ની દીવાળી

મૂર્ત્તિપૂજક ને અમૂર્ત્તિપૂજક બને ફિરકામા એ પ્રમાણે માન્ય છે, જ્યારે દિગબર સપ્રદાયમા આઠને બદલે દશ દિવસો મનાય છે અને તેથી તેને 'દશલક્ષણી પર્વ' કહેવામા આવે છે, અને તેનો સમય શ્વેતામ્બરના પજુસણ પૂરા થયા કે બીજા દિવસથીજ શરૂ થાય છે આ પજુસણ પર્વોમા એક ધાર્મિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન થતા તેમા નીચેની બાબતો સર્વત્ર જોવામા આવે છે (૧) ધમાલ ઓછી કરીને બને તેટલી નિવૃત્તિ અને ફુરસદ મેળવવાનો પ્રયત્ન, (૨) ખાનપાન અને બીજા કેટલાક ભોગો ઉપર ઓછો વંરતો અકુરા-ઉપવાસાદિ તપ, (૩) શાસ્ત્રશ્રવણ અને આત્મચિતનનુ વલણ, (૪) તપસ્વી અને ત્યાગીઓની તેમજ સાધર્મિકોની યોગ્ય પ્રતિપત્તિ-ભક્તિ, (૫) જીવોને અભયદાન આપવાનો પ્રયત્ન, (૬) વેરઝેર વિસારી સહુ સાથે સાચી મૈત્રી સાધવાની ભાવના સાનત્સરિક પર્વમા સૌ સાથે ગત વર્ષમા જે કઈ દોષાદિ એક બીજા પ્રત્યે થયા હોય તેના માટે 'મિચ્છામિદુક્કકુડ' ('મિથ્યામે દુષ્કૃત'-મારૂ તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ) એમ કહી 'ખમાવે છે'-અને 'ખમે' છે એટલે ક્ષમાપના માગે છે અને આપે છે આથી અનેકના ઝેરવેર શમી જઇ પુન મૈત્રીભાવ પ્રકટે છે

૧૧૧૯ **તીર્થો**—શ્વેતામ્બર જૈનો બગાલમા સમેતશિખર નામના ગિરિસ્થાનને પોતાના ૨૦ તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિ તરીકે દિગમ્બરોની પેઠે તીર્થ સ્વીકારે છે, તે ઉપરાત મેવાડમા ઉદયપુર પાસે ધુલેવ-કેસરીયાજી છે, વળી સૌરાષ્ટ્રમાના પાલીતાણાના શત્રુંજયગિરિ, અને જૂનાગઢના ગિરિનાર પર્વત, ગૂજરાતમા આબૂગિરિ, તારગાગિરિ, શખેશ્વર, દક્ષિણમા અતરીક્ષજી, મક્ષીજી વગેરેને મુખ્ય તીર્થો માને છે ને તેમા પણ શત્રુંજયને પરમ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યુ છે વળી ગિરિનાર તે નેમિનાથ તીર્થંકરની દીક્ષા-જ્ઞાન-નિર્વાણભૂમિ હોવાથી તેનું માહાત્મ્ય પણ પ્રાચીનકાળથી છે આબૂપર વિમલમત્રીએ ૧૦૮૮મા અને વસ્તુપાલ અને તેજપાલે સં. ૧૨૮૮મા સુંદર કારી-ગરીના નમુનારૂપ મહાપ્રસાદો બધાવ્યા ત્યારથી, તારગાપર કુમાર-

પાલ રાજાએ ભવ્યમંદિર બંધાવ્યું ત્યારથી તે અને તીર્થો તરીકે સ્વીકારાયાં છે આ સિવાય બીજાં તીર્થો સેંકડોની સંખ્યામાં છે

૧૧૨૦ જ્યાં ધાર્મિક આત્માઓનો કંઈ પણ સંબંધ રહ્યો હોય, અગર જ્યાં કુદરતી સુંદરતા હોય અથવા એ બેમાંથી એકે ન છતાં ત્યાં કોઈ ધનવાને પુષ્કળ નાણું ખર્ચી ઇમારતની, સ્થાપત્યની, મૂર્તિની કે એવી કોઈ વિશેષતા આણી હોય ત્યાં ઘણે ભાગે તીર્થ ઊભાં થઈ જાય છે ગામ અને શહેરો ઉપરાંત સમુદ્રતટ—નદીકાંઠા—બીજા જળાશયો અને નાના મોટા પર્વતો કે જ્યાં એકાન્ત અને કુદરતી સુંદરતા વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ મોટે ભાગે તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે

૧૧૨૧ તીર્થોનું બધું તેજ અને મહત્ત્વ મૂર્તિપૂજા ઉપર અવલંબિત છે, મૂર્તિની માન્યતા અને પૂજા આ દેશમાં બહુ જ જૂની છે દેવોની અને પ્રાણીઓની પૂજા પછી, મનુષ્યપૂજાએ ક્યારે સ્થાન લીધું એ ચોક્કસપણે કહેવું કઠણ છે, છતાં ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના તપસ્વીજીવન સાથે જ મનુષ્યપૂજા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પામી અને એ બે મહાન પુરુષોના પંથોના પ્રચારકાર્યના વિકાસની સાથે સાથે જ મનુષ્યપૂજા અને મૂર્તિપ્રચાર વિકાસ પામતા ગયા મૂર્તિપ્રચારની સાથે જ મૂર્તિનિર્માણકળા અને સ્થાપત્યકળા સંકળાયલાં છે આપણા દેશના સ્થાપત્યમાં જે વિશેષતાઓ છે, અને જે મોહકતાઓ છે તે તીર્થસ્થાનો અને મૂર્તિપૂજાને જ મુખ્યપણે આભારી છે ભોગસ્થાનોમાં સ્થાપત્ય આવ્યું છે ખરું તેનું મૂળ ધર્મસ્થાનો અને તીર્થસ્થાનોમાં જ છે

૧૧૨૨ મૂર્ત્તિ—શ્વેતામ્બર આગમોમાં મૂર્તિનો, તેની પૂજાનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે મૂર્ત્તિનું વિધાન ચન્દ્રકાન્ત, સૂર્યકાન્ત, આરસપહાણ આદિ પાષાણ, પરવાળા નીલમ આદિ મણિરત્ન, સુવર્ણ રૂપું પીતળ આદિ ધાતુ, ચન્દનાદિ કાષ્ઠ, વેણુ આદિ માટીના દ્રવ્યથી થઈ શકે છે તેની

રીતે નિર્માણ કરેલી પ્રતિમાનું પ્રતિષ્ઠાપન થાય છે. તેમા પ્રાણપ્રતિષ્ઠા વિધિ અનુસાર કરવામા આવે છે, તેનુ ગધ, માળા, ધૂપ દીપાદિથી અર્ચન થાય છે, તેને વસ્ત્ર અલકારો આદિથી શ્વેતાબરો ભૂષિત કરે છે આ પ્રતિમા રાખવા માટે શુદ્ધ ભૂમિ પર કાષ્ઠ પાષાણ આદિના ભવનો-મદિરો કરવામા આવે છે તેમા પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થાય છે તેની પૂજા આદિ માટે પૂજારી રખાય છે ને ત્યા શ્રાવક શ્રાવિકાઓ આવી નિત્યકર્મ તરીકે જિનપૂજા જુદા જુદા પ્રકારે કરે છે પ્રતિમાપૂજન સારી રીતે થયા કરે તે માટે તેના માટે દ્રવ્યની યોજના તે તે ગામનો મધ કરી લે છે કેટલાક તેના માટે અનેક જાતના દાન કરે છે, દરેકમા રહેતા 'ભડાર'મા સઘજનો કઇને કઇ નાખ્યા કરે છે

૧૧૨૩ જ્યા જુઓ ત્યા દેવાલયો જૈનોના દેખાય છે એજ એક વખતના જૈન સમાજના વિસ્તારનો પુરાવો છે તેની એક ખાસ સસ્થા છે કે જેની પાછળ પુષ્કળ દ્રવ્ય વપરાય છે, દેવપૂજાની સામગ્રી, પૂજારીઓ, વગેરે પાછળ થતા ખર્ચ અને તે નીભવવા માટેની જૈન મને-શ્રાવક સમુદાયે કરેલી વ્યવસ્થામા ઉતરતા જણાશે કે એ મન્યાની પાછળ કેટલીક જગોએ જમીનદારી છે બીજી પણ સ્થાવર જગમ મિલ્કત છે, અને રોકડ નાણુ, સોનું ચાદી તેમજ ઝવેરાત પણ છે ઘર-મદિરો અને તદ્દન ખાનગી માલિકીના મદિરોને બાજુએ મૂકીએ તો પણ જેના ઉપર નાના મોટા સઘની માલિકી હોય, દેખરેખ હોય એવા સઘમાલિકીના મદિરોના નાના મોટા ભડારો હોય છે એનું દ્રવ્ય 'દેવદ્રવ્ય' કહેવાય છે કે જે જૈનને માટે પોતાને માટે વાપરવુ એ મહાન્ પાપ ગણેલું છે આથી આ દેવદ્રવ્ય એકઠુ કરવામા, તેની સારસભાળ લેવામા અને તે ભરખાઇ ન જાય તે માટે ચાપના ઇલાજોમા જૈન સઘે ખૂબ ચાતુરી અને ઇમાનદારી રાખી છે હિદુસ્થાનમાના બીજા કોઇપણ સપ્રદાયના દેવદ્રવ્યમા જૈન સપ્રદાયના દેવદ્રવ્ય જેટલી

ચોખવટ તમે ભાગ્યેજ જોશો છના એકદયુ રહેતી વ્યવસ્થાના કરનાર પોતાની નગ્ગ ગ્થિતિ યના તેગા પોતાની નજર નાખી વાપરી નાખવાના–ખાઇ જવાના દાખના બનતા જણાય છે કેટલેક સ્થળે અવ્યવસ્થા અને ગરબડ, ઘાતમેલ પણ જોવામા આવે છે, તો તેવુ ન બનતા તેનો ચોખ્ખો અને ઉપયોગી વહીવટ થાય એમ સમાજ માગે છે

૧૧૨૪ આખા દિદમા જૈનતીર્થ તો એવુ એકે નથી કે જ્યા વિદ્યાધામ હોય, વિદ્વાનોની પરિષદ્ હોય, વિચારકોની ગોષ્ઠી હોય અને એમની ગભીર પ્રાણપૂર્ક વિદ્યાના આકર્ષણથીજ ભક્તો અને વિદ્યારસિકો આકર્ષાઈ આવતા હોય વધારેની આગા તો બાજુએ રહી પણ કોઇ એક તીર્થમા એક પણ એવુ જૈન વિદ્યાલય નથી, જૈન વિદ્યાપીઠ નથી કે એટલુ પણ એવો સમર્થ વિદ્યાજીવી વિદ્વાન્ નથી કે જેને લીધે ત્યા યાત્રીઓ અને જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાઇ આવતા હોય, અને પોતાના વિવિધ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા હોય તીર્થોની પ્રાકૃતિક જડતા અને નૈસર્ગિક રમણીયતામા કાતો તપ અને કાતો વિદ્યા અને કાતો બન્ને ચેતના પૂરે છે જ્યારે આજના આપણા તીર્થોમા તપ અને વિદ્યાને નામે કાઈપણ આકર્ષે તેવુ નથી ગામ અને શહેરના દેરાસરોમા પહેલા કયાક કયાક ધાર્મિકશાળાઓ રહેતી તે પણ જોવામા નથી આવતી દરેક તીર્થમા મોટા મોટા દેરાસરોના ભડારમા જ્ઞાનનિમિત્તેનુ દ્રવ્ય હોય છે તેનો ઉપયોગ પણ થતો નથી ને તે એકઠું થયા કરે છે એવા મોટા ભડારોના વાર્ષિક કે ત્રિવાર્ષિક કાર્યવૃત્તાત–અહેવાલ પણ બહાર પડતા નથી આ દુ ખદ સ્થિતિ છે

૧૧૨૫ યાત્રા–સઘો—નજીકના કે દૂરના તીર્થોની યાત્રાએ નાના મોટા–હજારો અને લાખો માણસોના સઘો પગે ચાલી જતા તે લઇ જનાર 'સઘપતિ' સઘની વ્યવસ્થા કરતો, સઘના સ્ત્રી પુરૂષો છ 'રી' પાળતા (એટલે એકાહારી, દર્શનધારી, ભૂશયનકારી,

કરતા તેમા અનેક મોટા મોટા શેઠીઆઓ હોઈ શરાફનું કામકાજ કરતા અને જુદે જુદે સ્થલે પેઢીઓ રાખતા. હજુ પણ દલાલી, શરાફી, ગાંધી, મોદી, ઝવેરી, મિલમાલેક આદિના અનેક ધધા તેઓ કરે છે લૉર્ડ કર્ઝન કહી ગયો હતો કે 'હિંદનુ અર્ધું નાણુ જૈનોના હાથમાથી પસાર થાય છે' એ વસ્તુસ્થિતિ હાલ રહી નથી, છતા સાહસ અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી વેપાર ખેડનારા જૈનો જેમ દરેક યુગમા હતા તેમ અલ્પ સખ્યામા પણ રજુ છે

૧૧૩૦ તેમણે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે પૂર્વે હજારો અને લાખો રૂપિયા ખર્ચી હસ્તલિખિત પ્રતો કરાવી સાધુ–મુનિરાજોને વહોરાવી છે, અભ્યાસીઓને તથા મુમુક્ષુઓને દાનમા આપી છે અને લોકોપયોગી ગ્રથભડારોમા સ્થાપી છે આજે પણ અનેક ધર્મગ્રથો વિનામૂલ્યે પ્રસિદ્ધ થઇને પ્રચારમા મૂકાઈ રહ્યા છે અને કેટલાક સ્વલ્પ મૂલ્યથી વેચાઈ રહ્યા છે એ જ્ઞાનપ્રચાર ઉદારદષ્ટિથી ખર્ચ કરનાર ધનવાન જૈનોની જ્ઞાનપ્રીતિનું ફળ છે તેમણે સાધુસસ્થાને પોષી તેમની પાસેથી ધર્મોપદેશનો લાભ લીધો છે, અને તીર્થસ્થાને પણ કળાથી શણગારી તેનું સરક્ષણ અને ઉદ્ધરણ કરેલ છે પૂર્વના જૈનોનું અનુકરણ કરીને મોટા મોટા શેઠીઆ અને શરાફોએ મોટા મોટા દાન આપીને પોતાના ઇષ્ટદેવ તીર્થંકરો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ પ્રદર્શિત કરવામા અને દયાધર્મ કરીને સત્કર્મ સચી લેવામા કશી પાની કરી નથી શેઠ હઠીસિંહે સ ૧૯૦૧–૩ મા અમદાવાદમા જે સુંદર દેવાલય શ્વેતમર્મરનું બનાવ્યુ તે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમજ બીજા અતિ મૂલ્યવાન્ મકાનો અને દેવાલયો છેલ્લા સૈકામા બધાયા છે તે એ સઘની ધનશાલિતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રમાણ છે પરતુ આ સાથે જણાવવાનું કે જૈનોએ પ્રાચીન સાહિત્ય અને તીર્થોનો વારસો સંભાળ્યો છે—જાળવી રાખ્યો છે, તેથી તે પ્રત્યેની સર્વ ફરજમાથી તેઓથી મુક્ત થવાતું નથી, પરતુ તે વારસાનો ઉપયોગ જૈનોએ એવી રીતે કરવો જોઇએ કે જેથી એ વારસો જીવત રહે અને અનેક મનુષ્યોના આકર્ષણ તથા ઉદ્ધારનું સાધન બને આ માટેની સૂચનાઓ હવે પછી કરવામા આવી છે

૧૧૨૧ અહિંસાના પાલન અને પ્રચારના એક મચોટ પુરાવા તરીકે મુખ્યત્વે શ્રાવકો તરફથી ચાલતી પાંજરાપોળની સંસ્થા ચાલી આવી છે ક્યારથી તે ઉદ્ભવી તે કહી શકાતું નથી, છતા ગૂજરાતમા એનો પ્રચાર અને એની પ્રતિષ્ઠા જોતા તેને વ્યાપક કરવામા કદાચ કુમારપાલ અને તેના ધર્મગુરુ આચાર્ય હેમચદ્રનો મુખ્ય હાથ હોય એમ માનવાનું મન થઈ જાય છે આખાયે કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાતનું તેમજ રજપૂતાનાના અમુક ભાગનું કોઇ એવુ જાણીતું શહેર કે સારી આબાદીવાળો કસ્બો નહિ મળે કે જ્યા પાંજરાપોળ ન હોય વિદેશી મુસાફરોએ આનાં વર્ણન આપ્યા છે આ બધી પાંજરાપોળ મુખ્યપણે પશુઓને અને અશક્ત પખીઓને પણ બચાવવાનું અને તેની સારસંભાળ રાખવાનું કામ કરે છે તેની પાછળ દરવર્ષે જેનો લગભગ પચાસ લાખ રૂ ખર્ચતા હશે, ને તેથી લાખ્ખે જીવોની સભાળ થતી હશે દેશમા કેટલેક સ્થળે ગોશાળાઓ પણ છે આ પાંજરાપોળ ને ગોશાળાની સસ્થા—એ બધી પશુરક્ષણની પ્રવૃત્તિ અહિંસાપ્રચારક સઘના પુરુષાર્થનેજ આભારી છે એમ કોઈપણ વિચારક કહ્યા વિના ભાગ્યેજ રહી શકે આ ઉપરાન કીડીઆરાની પ્રથા, જળચરોને લોટની ગોળીઓ ખવડાવવાની પ્રથા, શિકારો અને હોમના ભોગો બધ કરાવવાની પ્રથા—એ બધુ અહિંસાની ભાવનાનું જ પરિણામ છે

૧૧૩૨ મનુષ્યો પ્રત્યેની દયાપર નજર કરતા ઇતિહાસ જણાવે છે કે પ્રચડ અને વ્યાપક લાબા દુકાળોમા જગડુશા જેવા અનેક સખી ગૃહસ્થોએ પોતાના અન્નભડારો અને ખજાનાઓ ખુલ્લા મૂક્યા છે છેલ્લા સો વર્ષના ગાળામા પણ દુકાળ તેમજ જળની રેલ, અગ્નિ આદિ અનેક કુદરતી આફતો વખતે અન્નકષ્ટથી પીડાતા માનવો માટે અહિંસાપોષક સંઘ તરફથી પુષ્કળ પૈસા આપવામા આવ્યા છે, અન્ન વહેચવામા આવ્યુ છે, ઓસડ કપડા માટે પણ ખર્ચ કરવામા આવ્યુ છે આપણા દેશમા અર્ધા કરોડ જેટલા આવા

ફકીર સાધુઓ પોષાય છે તે આ આતિથ્ય-મનુષ્ય પ્રત્યેની પ્રીતિનુ પરિણામ છે-હાડમજ્જામા રહેલી દાનધર્મની ભાવનાનુ પરિણામ છે આ દાનધર્મની રીતિ હવે ઘણો ફેરફાર માગે છે તેને વ્યવસ્થિત, સગઠિત કરીને તેનો લાભ વધુ ઉપયોગી રીતે-વધુમા વધુ માનવસંખ્યા લઈ શકે અને તેમ થતા ભવિષ્યમા તેવા લાભ લેનારની સંખ્યા ઓછીજ થતી જાય એમ કરવાની જરૂર છે અહિંસા અને અમારિ ના તત્ત્વો હાલના સમયમા કેવી રીતે સાચા પાળી શકાય તે સબધ મા ૫ સુખલાલજીએ 'અહિંસા અને અમારિ' પર કરેલ વ્યાખ્યાન પર ધ્યાન ખેચી અત્ર વિશેષ કહેતા વિરમવુ પડે છે

૧૧૩૩ તેમની ધાર્મિક ક્રિયા વિષે ટુકમા કહેતા મુખ્યપણે દરેક નવકાર (નમસ્કાર) એટલે પાચ જાતના મહા ઉત્તમોને નમસ્કાર કરવારૂપ-પચ પરમેષ્ઠી મત્રનું સ્મરણ કરે છે મૂર્તિપૂજકો જિન-પ્રતિમાને વદન, તેમનું પૂજન અર્ચનાદિ 'ચૈત્યવદન-સ્તવનાદિ'થી તેમજ વિશિષ્ટ પૂજા (પૂજાનિમિત્તનાજ કાવ્યો)થી કરે છે, આત્મ-ધ્યાન અને સ્વાધ્યાય માટે સમતાના પોષક એવી સામાયિક' અને કરેલા પાપો કે દોષોના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે 'પ્રતિક્રમણ' (કે જે દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાવત્સરિક એમ પાચ પ્રકારનુ છે) નામની ક્રિયા તેના ખાસ આવશ્યક સૂત્રો બોલી કરે છે, પૌષધ વ્રત કરે છે એટલે-પર્વચતુષ્ટય અર્થાત્ આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાને દિને આહાર, શરીરસત્કાર એટલે સ્નાનાદિ, અબ્રહ્મ અને સાવદ્ય કર્મનો ત્યાગ કરી ધર્મની પુષ્ટિ અર્થે પૌષધશાલામા ૩૦ મુહૂર્તના એક અહોરાત્ર સુધી રહેવા રૂપ પૌષધવ્રતમા રહે છે, તે દરેક માસમાં બે બીજ, પાચમ, ચૌદશ,-એમ ૭ દિવસોએ લીલોતરી કે એવો આહાર નથી લેતા હમેશ સૂર્યાસ્ત પહેલા ભોજનાદિથી પરવારી 'ચોવિહાર' કરે છે-ચતુર્વિધ આહાર (અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય) ના ત્યાગરૂપી બાધા લે છે ચોમાસામા પર્યુષણના આઠ કે દશ દિવસો ગાઢ ધર્મ-ક્રિયામા-ઉપવાસમા-ઉપદેશશ્રવણમા ગાળે છે ને છેલ્લા દિને ગતવર્ષમાં

બીજા સાથે જે કંઈ મન વચન કાયાથી જાણ્યે અજાણ્યે પોતાના દોષ થયા હોય તેને માટે તેને ' ખમાવવા '-માફી માગવા જાય છે અને પોતે પણ ' ખમે છે '-માફી આપે છે-ત્યારે ' મિચ્છામિ દુક્કડં ' (મિથ્યા મે દુષ્કૃત) કરીને ક્ષમા માગે છે ને આપે છે આને 'ખમત-ખામણા' (ક્ષમા-ક્ષમાપના) કહે છે તે મળીને કે પત્રદ્વારા અપાય છે તે ઉપરાંત ઘણી બાબતોના 'પચ્ચખાણ' (પ્રત્યાખ્યાન)-અમુક ન કરવાની બાધા-પ્રતિજ્ઞાના વ્રત લે છે કેટલાક જે બાર અણુવ્રત શ્રાવકના કહ્યા છે તે દરેક વ્રતની સીમા નક્કી કરી વ્રતધારી બને છે પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યરૂપ ' ચોથુ વ્રત ' લેનાર દપતિઓ પણ નિકળી આવે છે કેટલાક અમુક ' નિયમ ' ધારે છે, કેટલાક સપ્તવ્યસનના ત્યાગના વ્રત આદરે છે આ સર્વ ક્રિયાઓમા ઉતરતા ત્યાગ, સયમ, દેહદમન, વૈરાગ્ય આદિ નિવૃત્તિપ્રધાન ભાવનાજ તરી આવે છે આવી ક્રિયાઓ ભાવ પૂર્વક પાળનારાઓ જૈનોમા છે, તેના કરતા પરપરાથી શ્રદ્ધાબળે આચરનાર વિશેષ છે તો પણ સામાન્ય રીતે જણાશે કે જૈનોમા ગુન્હાઓનુ પ્રમાણ બીજી કોમો કરતા ઘણું ઓછુ આવે છે તેનું કારણ જૈનધર્મના સિદ્ધાતો અને આચારોની શુભ અસર છે

૧૧૩૪ પૂર્વના જૈનોએ પોતાના પ્રતાપની ઘણી અસર કરી છે છતા સઘનું સખ્યાબળ ધીરે ધીરે ઘટતુ જાય છે વસ્તીપત્રકમા ભારતમા બધા સપ્રદાયના જૈનોની સખ્યા ઈ સ ૧૮૯૧ (સં ૧૯૪૭) મા ૧૪૧૬૬૩૮, ૧૯૦૧ (સ ૧૯૫૭) મા ૧૩૩૪૧૪૮, ૧૯૧૧ (સ ૧૯૬૭) મા ૧૨૪૮૧૮૨ અને ૧૯૨૧ (સ ૧૯૭૭)મા ૧૧૭૮૫૯૬ છે પહેલવહેલી ભારતીય મનુષ્યગણના સન ૧૮૭૨મા થઈ, તે વખતના જૈનોની સખ્યાના આકડા મળતા નથી, તેમજ છેલ્લી ચાલુ વર્ષ સન ૧૯૩૧ મા ગણના થઈ પણ તેના વિગતવાર આકડા હજુ બહાર પડયા નથી તેથી તે અત્ર મૂકી નથી શકાયા

૧૧૩૫ પશ્ચિમ ભારતમા શ્વેતામ્બર જૈનધર્મના અનુયાયીઓમા મુખ્યત્વે વણિક જ્ઞાતિના છે, અને તેની સાથે ભોજક બ્રાહ્મણ,

ભાવસાર, ભણશાલી, પાટીદાર આદિની જ્ઞાતિના પણ જૈનધર્મ પાળતા જોવામાં આવે છે વણિક જ્ઞાતિમા મુખ્યત્વે ઓશવાળ, પોરવાડ, અને શ્રીમાળી વણિક જ્ઞાતિ છે અને તેમા દશા અને વીસા એવા ભેદ છે

૧૧૩૬ પૂર્વે એટલે સં ૧૬૦૦ પહેલા જૈનધર્મના અનુયાયી તે શ્રાવક, અને બીજા મહેશ્વર-મહાદેવ-શિવને માનનાર મહેશ્વરી (હાલ જેને મેસરી'-'મેશ્રી' કહેવામા આવે છે) કહેવાતા. કોઈ કોઈ રામાનુજી કે ભાગવતધર્મ પ્રમાણે વિષ્ણુના ઉપાસક હતા, પણ ૫છીથી જ્યારે વિક્રમ સત્તરમી સદીમા વલ્લભાચાર્યનો ધર્મ વિષ્ણુની ઉપાસના તરીકેનો ગૂજરાતમા ફેલાયો ત્યારે શ્રાવક ને મહેશ્વરીમાથી તે વિષ્ણુધર્મને માનનારા થયા તે વૈષ્ણવ કહેવાયા જે વાણિયા જ્ઞાતિઓ અત્યારે કેવળ વૈષ્ણવ ધર્મ માનનારી થઈ ગઈ છે, તે જ્ઞાતિઓ પણ પહેલા જૈનધર્મ માનતી હતી એમ બનાવનારા કેટલાક લેખ મળે છે દાખલા તરીકે નાગર, કપોળ, મોઢ, ગૂર્જર, વાયડા, ખડાયતા, પલ્લીવાલ, ડીસાવાલ વગેરે આ લેખો પરથી એમ ન કહી શકાય કે એ જ્ઞાતિના સર્વ લોકો તે કાલે જૈનધર્મી હતા શ્રીમાળી પોરવાડ અને ઓશવાળ જ્ઞાતિના જૈનોના ભરાવેલા બિંબો અને પાષાણની પ્રતિમાઓ જેટલા પ્રમાણમા મળે છે તેટલા પ્રમાણમા નાગર, કપોળ કે બીજી અત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતી જ્ઞાતિઓની ભરાવેલી પ્રતિમા મળતી નથી, એથી એમ સમજાય છે કે નાગર, કપોળ વગેરે જ્ઞાતિના બધા લોકો પહેલા જૈન ધર્મ પાળતા નહિ હોય, પણ જૈન ધર્મ પાળવામા તે તે જ્ઞાતિઓ કંઇ પ્રતિબંધ માનતી હોવી ન જોઈએ અને તેમનામાના કેટલાક લોકો વૈષ્ણવ ધર્મના (રામાનુજી વૈષ્ણવ અથવા સામાન્ય ભાગવત ધર્મના-વલ્લભાચાર્યનો વૈષ્ણવ માર્ગ તે કાલે ચાલતો થયો નહોતો સં ૧૬૦૦ ૫છી ઘણે વર્ષે વલ્લભી સંપ્રદાય ગુજરાતમા દાખલ થયો) તેમજ કેટલાક લોકો શૈવી અને કેટલાક જૈન એ પ્રમાણે હોવા જોઈએ જૈન નહિ તે બધા 'માહેશ્વરી' એ નામે ઓળખાતા. માહેશ્વરીઓ અને જૈનો વચ્ચે ખાવા પીવાના વહે-

વારમાં કોઈપણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ હોવો ન જોઈએ ' (જુઓ મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ-'જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખ '-જૈન કૉ. હેરૅલ્ડનો જૈન ઇતિહાસ સાહિત્ય અંક ઓગષ્ટ ૨૪૪૧) જ્ઞાતિ જાતિના ભેદભાવ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તવિરૂદ્ધ હોવા છતાં જૈનોમાં બ્રાહ્મણ ધર્મની અસરથી-સ્વરક્ષણાર્થે થયા લાગે છે એનો તથા આ સર્વ જ્ઞાતિઓનો લાંબો ઇતિહાસ છે કે જેના પર ઉક્ત સ્વ. મણિલાલનો વ્યાસનો 'શ્રીમાળી (વાણીઆ)ઓના જ્ઞાતિભેદ' એ નામનો ગ્રંથ ઘણો પ્રકાશ પાડે છે

૧૧૩૭ જૈનોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે તેના કારણો ઘણાં છે, ટૂંકમાં એ ગણાવી શકાય કે —

(૧) પુષ્કળ રજપૂતોને અને બીજી જાતિવાળાને જૈનાચાર્યોએ પૂર્વે પોતાના ચમત્કારોથી, ઉપદેશથી અને સમાગમથી જૈન બનાવ્યા, પણ પછીથી તેવા પ્રકારની શક્તિ અને સ્થિતિ ઘણાકાળથી જોવામાં આવી નથી (૨) કુમારિલ અને શંકરાચાર્યે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુનઃસંસ્થાપન-સંરક્ષણ કરી વેદાન્ત ફિલસુફી પ્રરૂપી અને તેના અનુયાયીઓ સમગ્ર દેશમાં ફરી શ્રમણ સંપ્રદાયનો તિરોભાવ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા ત્યારપછી અનેક અન્યધર્મી મહા-ઉપદેશકો અને મતપ્રવર્તકો થયા કોઈ મૂર્તિનિષેધક, કોઈ ભક્તિપ્રધાન, કોઈ શૃંગારવિલાસ ને ભોગોપભોગમાં રક્ત, તો કોઈ અવધુત આ સર્વની અસર તે સર્વના મધ્યમાં-સમાગમમાં રહેનાર જૈનધર્મ પર પણ પડી (૪) વ્યાપાર અને ગરીબાઈ આદિ બીજા કારણથી સ્વજન્મભૂમિનો ત્યાગ કરી જ્યાં જૈનધર્મનો પ્રચાર સવિશેષ ન હોય અને ધર્માનુકૂળ સંજોગો ન હોય ત્યાં જવાની ફરજ પડી ને તેથી ત્યાં મૂળ ધર્મ છોડવા લાગ્યા (૩) જૈનસંઘનું બંધારણ અવ્યવસ્થિત અને છિન્નભિન્ન થઈ અનેક ગચ્છો, તડો, મતભેદો ઉત્પન્ન થતાં જ્યાં પોતાનો સ્વાર્થ યા વૃત્તિ ઢળતા પામ્યા ત્યાં લોકો ગયા (૫) લગ્નસંબંધમાં એટલી બધી સંકુચિતતા થઈ કે ઘણાને અવિવાહિત રહેવું

પડયુ દાખલા તરીકે ગુજરાતના શ્રીમાળીઓમા વીસા બધા જૈન છે, પણ દશામા કેટલાક જૈન તો કેટલાક વૈષ્ણવ આદિ છે દશા શ્રીમાળી શ્રાવક અને દશાશ્રીમાળી વૈષ્ણવ એકમેકમા લગ્ન કરી શકે, પણ દશાશ્રીમાળી શ્રાવક અને વીસાશ્રીમાળી શ્રાવક ન કરી શકે એટલે ધર્મબધન કરતા જ્ઞાતિબધન વધારે મહત્ત્વ ભોગવે છે (૬) હમણા છેલ્લા સૈકામા શ્રી દયાનદ સ્થાપિત આર્યસમાજની પ્રખરતામા અજાતા કેટલાક તેમા ભળ્યા, કોઈ બીજી સમાજમા ગયા કોઈ ધર્મમા ન જ માનતા ધર્મના ચિન્હ વગરના રહ્યા (૭) આ સર્વ સાથે જ્ઞાનપ્રધાન જૈનધર્મના સિદ્ધાતોનુ સાચુ અને સર્વસાધારણ સ્વરૂપ લોકો બહુ ઓછુ જાણે, અને ધર્મના તાત્ત્વિક ગ્રથો તથા બીજા પ્રમાણભૂત ગ્રથનુ વાચન અને મનન તો તેથીય ઓછુ એથી બીજા ધર્મો સાથે સમન્વય કરવાનુ તો દૂર રહ્યુ પણ મૂળ ભૂમિકાપર ટકવુ કેટલાકોને અશકય થઈ પડયુ આ અને આવા બીજા કારણોથી પૂર્વે જૈન થયેલ આખી જ્ઞાતિઓએ જૈનધર્મનો ત્યાગ કરીને સગવડ અને મજોગ પ્રમાણે ધર્મગ્રહણ કર્યો જણાય છે

[આ પ્રકરણ લખવામા 'પર્યુષણ પર્વના વ્યાખ્યાનો' એ નામના પુસ્તકમાથી પડિત સુખલાલજીના વ્યાખ્યાનોની મુખ્ય સહાય લીધી છે]

પ્રકરણ ૬ઠ્ઠું

જૈનસમૃતિ-કલાઓ

સાહિત્ય અને કલાના ઉત્કર્ષ માટે-ગુજરાતના નવજીવનમા એ બન્નેનું યોગ્ય સ્થાન સ્થાપવા માટે જૈનો અનેક રીતે પ્રયત્ન કરી શકે એમ છે પશ્ચિમનુ વીર્યવાન્ સાહિત્ય ગ્રેજ્યુએટો, સાધુઓ વગેરે દ્વારા ગુજરાતીમાં ઉતરાવે અને તેનો પ્રચાર કરાવે, મંદિરો બાંધતા બાંધકામ, ચિત્ર અને મૂર્તિવિધાનની કળા વિશેષ ખીલવવા જમાનાને યોગ્ય તેમા જીવનરૂપાંતર કરવા ધ્યાન આપે, અને આ ધ્યાન યથાર્થ આપી શકાય માટે ગૃહીપુરુષોમાં કલાભિરૂચિ અને કલાના રસિક સંસ્કાર ભિન્ન ભિન્ન રીતે ફેલાવે મંદિરોમા થતા સંગીત અથવા ધનાઢ્યતાને લીધે મળતી નવરાશ અને તેમા મણાતી મોજને પ્રસંગે થતા સંગીતને પાત્ર કલા, પ્રજાજીવન આદિને ઉત્કર્ષ આપે એવુ કરવા પ્રયત્ન કરે, અમને સારામા સારૂ જ રૂચશે—અમારૂ જ પણ તે જોઈએ-બીજાનુ અનુકરણ રૂપ અંદરથી હલકું પણ ઉપરથી દેખાવડું નહી જ પાલવે નરસુ અમારી પાસે ટકનાર નથી એવી ભાવના રગેરગમા ભરાય તો જ ખરૂ

—સ્વ રણજિતરામ વાવાભાઈનો લેખ ‘જૈનો અને ગુજરાતનુ નવજીવન’ (જૈન શ્વે કૉ હેરૅલ્ડનો પર્યુષણ અંક અગષ્ટ-સપ્ટે ૧૯૧૩)

૧૧૩૮ **કલા**—‘વિશાલભારત’ના કલાસબંધીના ૧૯૩૧ ના જાન્યુ ના ખાસ અંકમા કહેલ છે કે —કલા, આ એક શબ્દથી ‘सत्य शिव सुन्दर’ એ ત્રણ શબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ હૃદયમા ગુંજ્યા કરે છે આ વિશ્વમા જે સત્ય છે, જે કલ્યાણકર છે, જે સુન્દર છે તેનુ અધિક સુબોધરૂપમા પ્રદર્શન તેનું નામ કલા—સાચી કલા ગાંધીજી કહે છે કે —‘કલાવિહીન મનુષ્ય પશુ સમાન છે, કર્મમા કુશલતા તેનું નામ કલા—‘कला कर्मसु कौशल’ ગીતામા કર્મમા કૌશલને યોગ કહેલ છે તે સંપૂર્ણ કલા છે આ વાત બાહ્ય કલા પર લાગુ પડે છે જેને કરોડો ગ્રહણ ન કરી શકે તે કલા નથી, પણ સ્વચ્છન્દ છે, જેને કરોડો ગ્રહણ કરી શકે તે કલા છે, યોગ છે,

પછી ભલે આ કલા કઠની હોય, યા કપડાની હોય કે પાષાણની હોય કરોડો લોકોના એક અવાજથી રામધુન લગાવવી તે કલા છે અને આવશ્યક છે ઘણા મદિરો કલામય છે અને તે કલા એવી છે કે તેને કરોડો ગ્રહણ કરી શકે છે મદિરોમા પૂજા-પાઠાદિક આવશ્કતા અનુસાર શ્રદ્ધાપૂર્વક થવા એ કલાનો નમૂનો છે તેવી રીતે જ્યા સમય, ક્ષેત્ર, સયોગનુ પ્રમાણ-ખ્યાલ રખાય છે ત્યા કલા છે વિચારપૂર્વક કામ કરવાથી તેમા રસ જરૂર પેદા થાય છે વિચારપૂર્વક કરેલુ કામ કલામય બને છે અને સાચી કલા સદા રસમય છે કલા જ રસ છે એમ પણ કહી શકાય છે ભોગનુ પરિણામ નાશ છે, ત્યાગનુ ફલ અમરતા છે રસ સ્વતત્ર વસ્તુ નથી રસ આપણી વૃત્તિમા છે એકને નાટકના પડદામા મજા આવશે, બીજાને આકાશમા નિત્ય નવા પરિવર્તન થતા જાય છે તેમા મજા આવશે-અર્થાત્ રસ તાલીમ યા અભ્યાસનો વિષય છે '

૧૧૩૯ મૂર્તિકાર, ચિત્રકાર, ગાયક, વાદક અને કવિ-એતો આત્રયમય વિશ્વના ઉદ્બોધક જ છે તેથી તે સર્વે કલાકાર છે બીજા શિલ્પીઓ પણ કલાકાર છે કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ પણ તેવો છે દેશકાલ અનુસાર કલા પણ પોતાના જુદા જુદા રૂપો પ્રકટ કરે છે કલાના નિર્માણમા ભાવના અને આદર્શ મુખ્ય છે તે જેટલા વધુ સત્ય, કલ્યાણકર અને સુદર તેટલા પ્રમાણમા કલા વધુ સ્વાભાવિક અને ઉચ્ચ

૧૧૪૦ શિલ્પ શબ્દનો અર્થ વૈદિક કાલમા નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય યનો હતો, પરતુ સમયના પરિવર્તનથી તે નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યનો સમાવેશ કલા એ શબ્દમા થયો અને શિલ્પનો અર્થ સડક બનાવવા વગેરેમા પરિણમ્યો. શિલ્પીઓમા અનેક કારીગરોની ગણના થવા લાગી 'વાસ્તુવિદ્યા' મા સ્થપતિ (ભવન-નિર્માતા), સૂત્રગ્રાહી (સુતાર), તક્ષક (મૂર્તિકાર), અને મૃતકર્મક (કુભાર) નો સમાવેશ શિલ્પીઓમાકર્યો છે બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં માલાકાર (માળી), કર્મકાર

(સુતાર), રાખકાર (રાખ બનાવનાર), કુવિન્દક (વણકર), કુંભકાર (કુંભાર), કામકર (કમાર), સુવાર (સુતાર), ચિત્રકાર અને સ્વર્ણકાર (સોની) એ સર્વેને શિલ્પી કહેવાય છે એટલે કે શિલ્પના વિસ્તૃત અર્થમાં પ્રાય: સર્વે મુખ્ય કારીગર આવી જાય છે 'વાસ્તુશાસ્ત્ર' શિલ્પશાસ્ત્રનો એક વિભાગ છે તેના લેખકો પૈકી વિશ્વકર્માએ અપરાજિત વાસ્તુશાસ્ત્ર રચ્યું કહેવાય છે તેમાં જિનમૂર્તિ સબંધી શ્લોકો છે

૧૧૪૧ એક પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાને[૫૬૮] સંસ્કૃતિ civilization અને સંસ્કારિતા (culture)નું સ્વરૂપ આલેખતા તેની સાથે કળાનો સબંધ જણાવ્યો છે તે જોઈએ મનુષ્યના જીવનમાં અગ્રસ્થાન જ્ઞાનનું છે જગતમાં આવી એ વસે છે અને પોતાની ઇંદ્રિયોદ્વારા જગતનો જે પરિચય એ મેળવે છે તે જ્ઞાન છે પણ જ્ઞાન માટે બે ક્રિયાનો વ્યાપાર આવશ્યક છે આસપાસના જગતના અંશો અંશનો પરિચય મેળવવા તે અંગોની શોધ કરવી જોઈએ શોધથી પ્રાપ્ત અંગોનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા-મનુષ્યના ઉપયોગમાં એ અંગો આવી શકે એવું એમના વિષે જ્ઞાન મેળવવા જે વ્યાપાર ચાલે તેને આપણે **વિજ્ઞાન** કહીએ જગતના અંગોના સ્વરૂપ, નિયમો વગેરે જાણ્યા પછી મનુષ્યના સુખ માટે તે અંગોનું પ્રયોજન કરવું તે **ઉદ્યોગ** (હુન્નર) કુદરત આકસ્મિક રીતે જે સુખ આપે તે સ્વીકારી સંતોષ માનનાર મનુષ્યો કુદરતને પોતાની સત્તામાં લાવી તેની મારફત સુખ મેળવવા ઉદ્યોગ કરે ત્યારે તેમના જીવનમાં મ્હોટો ફેરફાર થાય છે કુદરતની વસ્તુઓ લઈ પોતાના ઉપયોગ માટે નવી વસ્તુઓ બનાવવામાં મજૂરી, મૂડી વગેરેનો ખપ પડે છે એકાકી જીવન ગાળવાને બદલે બીજા મનુષ્યોના સંગમાં જીવન ગાળવું પડે છે આથી એમના જીવનવ્યવહારની નવી **વ્યવસ્થા** થાય છે આ વ્યવસ્થા થયા પછી

---

૫૬૮ Chamberlain's Foundations of 19th Century Civilisation.

તેનું નિરૂપણ કરવું તેજ ગૂજરાતીઓના ગૌરવનું યશોગાન ગાવાનું છે (રણજિતરામ ભાઈનો 'જૈન સંસ્કૃતિ' પરનો લેખ જૈ. કૉ. હે. નો જૈન ઇતિહાસ-સાહિત્ય અંક વીરાત્ ૨૪૪૧)

૧૧૪૨ જૈનોના સ્થાપત્યેજ ગૂજરાતની શોભા વધારી છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે જૈનકલા અને સ્થાપત્ય ઉન્નત વિદ્યમાન ન હોત તો વિભવવાદી મુસલીમ કળાવી હિંદુકલા દૂષિત થઈ જાત પ્રભાસ પાટણના પ્રસિદ્ધ સોમનાથના શિવમંદિર વિષે મી ફર્ગ્યુસન પોતાના સ્થાપત્યપરના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે જો કે તે બ્રાહ્મણ ધર્મનું મંદિર છે, છતાં તે બાંધણી સદીમાં ગૂજરાતમાં જૈનોએ વાપરેલી શૈલીનું ઉદાહરણ દાખવે છે રાણકપુરના જૈન મંદિરના અનેક સ્થંભો જોઇને તે કલારસિક વિદ્વાન્ મુગ્ધ થાય છે, તેનો એક પણ સ્થંભ બીજા સ્થંભ જેવો નથી, દરેક સ્થંભમાં વિવિધતા છે, તેની ગોઠવણમાં પ્રસાદ (grace) છે, જુદી જુદી ઉંચાઈના ઘુમટોનો ખૂબીપૂર્વક સમૂહ કરેલો છે, અને તે છતાં પ્રકાશ આણવાની યુક્તિ સફળરીતે વાપરી છે—આ સર્વ ઉત્તમ પ્રભાવ પાડે છે દેલવાડા મંદિરો સંબંધી—વિમલ મંત્રીના બંધાવેલ મંદિર માટે તે લખે છે કે તે સુરુચિ જેટલું કરવા આપે તેટલું બહુગમસિદ્ધ છે, છતાં વધુ સાલ અને વધુ વિસ્મયકારક છે તેનો આરસનો ઘુમટ તેના અતિ મૂલ્યવાન્ કોતરણીના કામથી મહા સૌંદર્યવાળો છે તેજપાલનું આબુપરનું શ્વેત આરસનું આખું મંદિર વિગતની સૂક્ષ્મતા અને આભૂષણોની સમુચિતતાથી એટલાબધા પ્રમાણમાં નિર્માયેલું છે કે તેની જોડી તેવા પ્રકારના ઉદાહરણથી ક્યાય પણ પ્રાય મળે તેમ નથી આ સ્થાપત્યના અતિ સુંદર જુના જાગતા નમુનાઓએ-જૈન કલાએ હિંદુ કલાપરજ નહિ, પરંતુ વિદેશથી આવેલી મુસલમાનોની કલાપર પણ પ્રભાવ પાડયો છે અમદાવાદની મુસ્લીમ કલામય ઈમારતો પરથી તે સ્પષ્ટ દિસે છે ૫૭૦

---

૫૭૦ લાલા લજપતરાયના 'ભારતવર્ષકા ઇતિહાસ' મા જૈનધર્મ વિષે

૧૧૪૩ **મૂર્ત્તિવિધાન**—પ્રાચીન ભારતીય કલાકારોએ મૂર્ત્તિઓ બનાવવામા તેના આતરિક ભાવ અને પરિચિન્તનનુ પ્રદર્શન કરવાની ચેષ્ટા કરી છે આ ચેષ્ટામા તેમણે મૂર્ત્તિની મુખાકૃતિ જ વિશેષ સુન્દર બનાવવાની અને તેમા યોગ અને શાન્તિનો ભાવ બતાવવાની વિશેષ કાળજી રાખી છે, ભારતીય કલાનુ સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ બુદ્ધ અને જિનની મૂર્ત્તિઓમા મળે છે તે મૂર્ત્તિઓ નિ મદેહ અતિ સુન્દર છે ને તે જોતા તેમની શાન્તપ્રકૃતિ અને ધ્યાનમુદ્રા એકદમ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમને જોઈને ધનપાલ કવિએ કહેલ છે તેવા ઉદ્ગાર સહેજે નીકળી પડે છે કે —

प्रशमरसनिमग्न दृष्टियुग्म प्रसन्न
वदनकमलमक कामिनीसगशून्य ।
करयुगमपि यत्ते शस्त्रसबधवन्ध्य
तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव ॥

—જેના નયનયુગલ પ્રશમરસમા નિમગ્ન છે અને પ્રસન્ન છે, જેનુ વદનકમલ કામિનીના સ ગથી શૂન્ય અને નિષ્કલ ક છે, જેના કરયુગલ શસ્ત્રના સ બ ધથી મુક્ત છે, તેવો તુ તે કારણે વીતરાગ હોઈ જગત્મા ખરો દેવ છે

कथयति कषायमुक्तिलक्ष्मीं यस्या शाततया भवान्तकाना ।
प्रणमामि विशुद्धये जिनाना प्रतिरूपाण्यभिरूपमूर्तिमति ॥

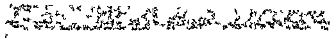
—સ સારથી મુક્ત શ્રી જિને દ્ર દેવોની તેમના તદાકારરૂપ સુદર મૂર્ત્તિઓ કે જેઓ પોતાની પરમ શાન્તતાદ્વારા સ સારી જીવોના કષાયોની મુક્તિરૂપા લક્ષ્મીને કહે છે-ઉપદેશે છે તેમને હુ આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રણામ કરુ છુ

કેટલાક અમાન્ય કથનોનો મારા મિત્ર રા મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરીએ લખેલ ઉત્તર કે જે જૈન એસોસિયેશન ઑફ ઇન્ડિયા, મુબઈ તરફથી સન ૧૯૨૫ માં Historical Facts about Jainism નામથી પ્રક્ટ થયેલ D તેમાથી

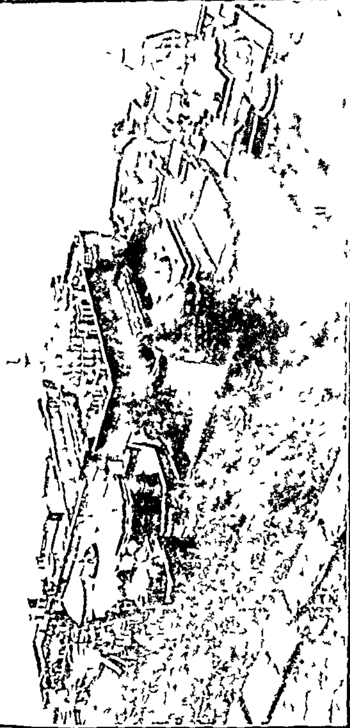
૧૧૪૪ અથવા 'શાન્ત શિવ સુન્દર' એમ સ્વાભાવિક કહેવુ પડે છે ત્યારે કોઈ પૂજાર્થી આ મૂર્તિઓ પ્રત્યે જુએ છે ત્યારે તેના વિચાર આ સંસારમાથી નીકળી આધ્યાત્મિક સંસારમા જઈ પહોચે છે આ માટે શુક્રાચાર્યે શુક્રનીતિમા જણાવ્યુ છે કે 'પ્રતિમાની વિશેષતા એ હોવી જોઈએ કે તે યોગ અને પરિચિતનની પ્રત્યે લઈ જવામા સહાય આપે' મૂર્તિ બનાવવામા મૂર્તિકારનો ઉદ્દેશ ચર્મ-ચક્ષુઓને માટે આનન્દ ઉત્પન્ન કરવાનો નહોતો પણ પૂજાર્થીના હૃદયમા યોગના ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો હતો તેથી મૂર્તિઓ ધ્યાનાવસ્થિત, શાન્તસ્વભાવની તથા શાન્ત શિવસુન્દરના આદર્શવાલી હોવી જોઈએ શુક્રનીતિમા એ પણ કહ્યુ છે કે મૂર્તિઓનો બનાવનારો મનુષ્ય પણ ધ્યાનજ્ઞાન પ્રકૃતિનો હોવો ઘટે, અન્યથા તેને આ પ્રકારની મૂર્તિઓ રચવાનો સંભવ નથી

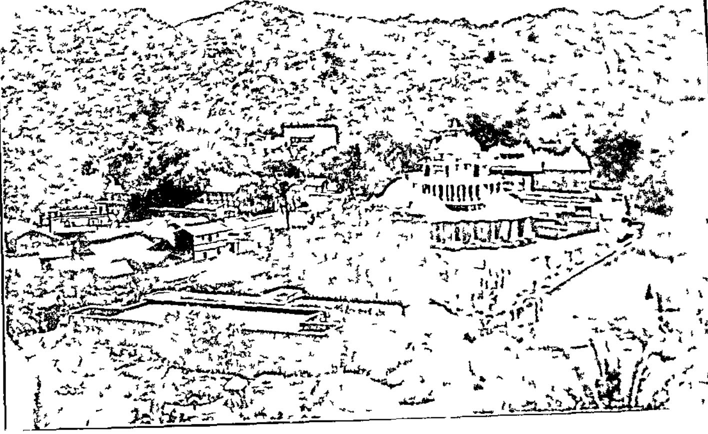
૧૧૪૫ ભારતીય ચિત્રકળાના સમર્થ અભ્યાસી શ્રીયુત નાનાલાલ મહેતા જૈન પ્રતિમાવિધાન વિશે લખે છે કે –'નંદવંશના રાજ્યકાળથી લગભગ ઇ સ પંદરમા સૈકા સુધીના આપણી શિલ્પકળાના નમૂના વિદ્યમાન છે જૂના વખતમા મૂર્તિવિધાન અને ચિત્રાલેખન, સ્થાપત્યને અંગે એના આભૂષણ રૂપે વિકાસ પામ્યા હતા. લલિત કળામા, આપણું સ્થાપત્ય ને પ્રતિમાનિર્માણ, આમ કલાની તવારીખમા વિશેષ મહત્ત્વના છે એમાયે ખાસ કરીને મૂર્તિવિધાન તો આપણી સંસ્કૃતિનું, આપણી ધર્મભાવનાનું અને વિચારપરંપરાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે આરંભથી લઈ મધ્યકાલીન યુગના અંત સુધી આપણા શિલ્પકારોએ એમની ધાર્મિક ને પૌરાણિક કલ્પનાનું અને હૃદયની પ્રાકૃત ભાવનાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યુ છે જૈન ધર્મ નિવૃત્તિ-પ્રધાન ધર્મ છે ને એનું પ્રતિબિંબ, એના મૂર્તિવિધાનમા આદિકાળથી લઈ છેવટ સુધી એકજ રીતે પડેલુ મળી આવે છે ઇ સ ના આરંભની કુશાણ રાજ્યકાળની જે જૈન પ્રતિમાઓ મળી આવે છે તેમા અને સેંકડો વર્ષ પછી બનેલ મૂર્તિઓમા બાહ્ય દૃષ્ટિએ બહુજ થોડો

ભેદ જણાશે જૈન અર્હતની કલ્પનામાં શ્રી મહાવીરસ્વામીના વખતથી માંડીને શ્રી હીરવિજયસૂરિના કાળ સુધીમાં કોઈ ઉંડો ફેરફાર થયો જ નહિ એથી જેમ બૌદ્ધકલાની તવારીખમાં, મહાયાનવાદના પ્રાદુર્ભાવથી જેમ ધર્મનું અને એને લઈ તમામ સભ્યતાનું રૂપજ બદલાઈ ગયું તેમ જૈન પ્રતિમાના ઇતિહાસમાં બનવા ન પામ્યું. અને તેથી જૈન મૂર્તિવિધાનમાં વિવિધતા-અનેકરૂપતા ન આવી. મંદિરો ને મૂર્તિઓના વિસ્તાર તો ઘણોજ વધ્યો, પણ વિસ્તારની સાથે વૈવિધ્યમાં કે ગંભીરતામાં વધારો ન થયો. પ્રતિમાના લાક્ષણિક અંગો લગભગ બે હજાર વર્ષ સુધી એકજ રૂપમાં કાયમ રહ્યા ને જૈન કેવલીની ઉભી કે આસનસ્થ મૂર્તિમાં લાંબા કાળના અંતરે પણ વિશેષ કંપન થવા ન પામ્યાં. જૈન મૂર્તિઓ ઘડનારા સદા ઘણાભાગે હિંદ-વાસીજ હતા, [illegible] મીનાકેરશાહજહાન વખતમાં આપણા કારીગરે પોતાની [illegible] ઇમારતો બાંધી, તેમજ પ્રાચીન શિલ્પીઓએ [illegible] પ્રતિમાઓમાં તે તે ધર્મની ભાવનાઓને અનુસરી

ભેદ જણાશે જૈન અર્હંતની કલ્પનામા શ્રી મહાવીરસ્વામીના વખતથી માડીને શ્રી હીરવિજયસૂરિના કાળ સુધીમા કોઈ ઉંડો ફેરફાર થયો જ નહિ એથી જેમ બૌદ્ધકલાની તવારીખમા, મહાયાનવાદના પ્રાદુર્ભાવથી જેમ ધર્મનુ અને એને લઈ તમામ સભ્યતાનુ રૂપજ બદલાઈ ગયુ, તેમ જૈન લલિતકલાના ઇતિહાસમા બનવા ન પામ્યુ. અને તેથી જૈન મૂર્તિવિધાનમા વિવિધતા-અનેકરૂપતા ન આવી મદિરો ને મૂર્ત્તિઓનો વિસ્તાર તો ઘણોજ વધ્યો, પણ વિસ્તારની સાથે વૈવિધ્યમા કે ગભીરતામા વધારો ન થયો પ્રતિમાના લાક્ષણિક અગો લગભગ બેહજાર વર્ષ સુધી એકજ રૂપમા કાયમ રહ્યા ને જૈન કેવલીની ઉભી કે આસીન મૂર્તિમા લાબા કાળના અતરે પણ વિશેષ રૂપભેદ થવા ન પામ્યો જૈન મૂર્તિઓ ઘડનારા સદા ઘણાભાગે હિંદવાસીજ હતા, પણ જેમ ઇસ્લામી શહેનશાહતના વખતમા આપણા કારીગરોએ ઇસ્લામને અનુકૂળ ઇમારતો બનાવી, તેમજ પ્રાચીન શિલ્પીઓએ પણ જૈન અને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમા તે તે ધર્મની ભાવનાઓને અનુસરી પ્રાણ ફુક્યો. જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ વિરક્ત, શાત, ને પ્રસન્ન હોવી જોઇએ એમા મનુષ્ય હૃદયના નિરતર વિગ્રહને માટે-એની અસ્થાયી લાગણીઓ માટે, સ્થાન હોયજ નહિ જૈન કેવળીને આપણે નિર્ગુણ કહીએ તો પણ ખોટુ નહિ એ નિર્ગુણતાને મૂર્ત્ત શરીર આપતા સૌમ્ય ને શાતિની મૂર્તિજ ઉદ્ભવે પણ એમા સ્થૂન આકર્ષણ કે ભાવનાની પ્રધાનતા ન હોય. એથી જૈન પ્રતિમા એની મુખમુદ્રા ઉપરથી તરતજ ઓળખી શકાય છે ઊભી મૂર્તિઓના મુખ ઉપર પ્રસન્નભાવ અને હાથ શિથિન-લગભગ ચેતનરહિત સીધા લટકતા હોય છે નગ્ન ને વસ્ત્રાચ્છાદિત પ્રતિમાઓમા વિશેષ ફરક હોતો નથી પ્રાચીન શ્વેતામ્બર મૂર્તિઓમા પ્રાય એક કટિવસ્ત્ર નજરે પડે છે આસીન પ્રતિમા સાધારણ રીતે ધ્યાનમુદ્રામા ને વજ્રાસનમા મળી આવે છે. તેઓના બને હાથ ખોળામા ઢીલી રીતે ગોઠવાયેલા હોય છે ધ્યાનમુદ્રા સિવાય બીજી બધી બાબતો લગભગ બૌદ્ધમૂર્તિઓને મળતી આવે છે ૨૪ તીર્થંકરોનાં પ્રતિમા-

વિધાનમા વ્યક્તિભેદ ન હોવાથી લક્ષણાનગને લઈને જ આપણે મૂર્તિઓને જુદા જુદા તીર્થંકરના નામે ઓળખી શકીએ. આસન ઉપર સામાન્ય રીતે તીર્થંકરનું લાક્ષણિક ચિન્હ કે વાહન ચિત્રિત હોય છે.

૧૧૪૬ જૈનાશ્રિત કલાનો પ્રધાન ગુણ એના અનર્ગત ઉત્સાહમા કે ભાવનાલેખનના નથી એની મહત્તા, એની કારીગરીની ઝીણવટમા, ઉદાર શુદ્ધિમા, એક પ્રકારની ભાવ સાદાઈમા રહેલી છે જૈનકલા વેગપ્રધાન નહિ, પણ શાન્તિમય છે સૌમ્યતાનો પરિમલ, જૈન મદિરોના પ્રસિદ્ધ સુગધિત દ્રવ્યોની પેઠે, સર્વત્ર મ્હેકે છે એમની સમૃદ્ધિમા પણ ત્યાગની શાન્ત ઝગક દીપે છે અમદાવાદના હઠીસિંહની વાડીના (ઇ સ) ૧૯મી સદીના મદિરોના મડપોમા સુદર નર્તકીઓના પુતળા જોઇ મે ત્યા મળેલા ભાવિક જનોને એ વિલાસિતાના ચિત્રાલેખનનું પ્રયોજન પૂછ્યુ ત્યારે મને થી મનોરંજક ઉત્તર એક નવયુવક તરફથી એવો મળ્યો કે બહારના મડપોમા ઋદ્ધિ અને સિદ્ધિ મૂર્તિમત આલેખવાનું પ્રયોજન એટલુજ હતું કે ત્યાગીને એ સહુ વસ્તુઓ શક્ય છતા ત્યાજ્ય હોઈ બહારજ પ્રવર્તે છે આ જ હેતુને અનુસરી જૈન સ્થાપત્યના અનુપમ વૈભવમા પણ ત્યાગની અનન્ય શાન્તિ છુપાયેલી છે' (જૈન સાસગોધક ૩, ૧, ૫૮ થી ૬૧)

૧૧૪૭ વળી પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રીયુત રવિશકર રાવળ જણાવે છે કે ' હિંદી કળાનો અભ્યાસી જૈન ધર્મને જરાય ઉવેખી શકે નહિ જૈન ધર્મ તેને મન કળાનો મહાન્ આશ્રયદાતા, ઉદ્ધારક અને સરક્ષક લાગે છે વેદકાળથી માંડી ઠેઠ મધ્યકાળ સુધી દેવદેવતાઓની કલ્પનાસૃષ્ટિના શણગારથી હિંદુ ધર્મ લદાઈ રહ્યો હતો. કાળ જતા કળા ધીમે ધીમે ઉપાસનાના સ્થાનેથી પતિત થઈ ઇંદ્રિયવિલાસનું સાધન બની રહી તે વખતે જાણે કુદરતેજ વક્રદૃષ્ટિ કરી હોય તેમ મુસલમાની આક્રમણોએ તેની એ સ્થિતિ છિન્નભિન્ન કરી નાખી, હિંદુ ધર્મે દારિદ્રય તથા નિર્બળતા સ્વીકારી લીધા સોમનાથ ખડેર બની ઉભુ તે વખતે દેશની કળાલક્ષ્મીને પૂજ્ય અને પવિત્ર ભાવથી આશરો આપનાર

જૈન ગજકર્ત્તાઓ તથા જૈન ધનાઢ્યોના નામ અને કીર્ત્તિ અમર રાખી કળાએ પોતાની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી છે મહમુદની સંહારવૃષ્ટિ પુરી થતાજ ગિરનાર, શત્રુંજ્ય અને આબૂના શિખરો પર કારીગરોના ટાકણા ગાજી ઉઠયા અને જગત માત્ર વિસ્મયમા ઠરી જાય એવી દેવનગરીઓ ઝળકી ઉઠી દેશના કુમેરોએ આત્માની રસતૃપ્તિ દેવને ચરણે શોધી—સુગંધ, રૂપ, સમૃદ્ધિ, સર્વ ધર્મમા પ્રગટાવ્યા, અને કળાનિર્માણનું સાચુ ફળ શાંતિ અને પવિત્રતા અનુભવ્યા પરિણામે કળા થોડાએક વિલાસી જીવોના એકાંતી આનંદનો વિષય નહિ પણ દરેક ધર્મપરાયણ મુમુક્ષુ માટે સર્વકાળ પ્રફુલ્લિત સુવાસિત પુષ્પ બની રહી દરેક ધર્મસાધક એ કલાસૃષ્ટિમા આવી એકાગ્રતા, પવિત્રતા અને મનની સમાધાની મેળવતો થયો ધર્મ દષ્ટિએ દેવાયતનો શ્રીમાનોને માટે દ્રવ્યાર્પણની યોગ્ય ભૂમિ બન્યા એ પૈસાથી તેમના પરિવાર વિનાસથી બચી તેઓ ખાનદાની ભર્યો ત્યાગ અને કુલગૌરવ સમજ્યા એ ધનિકોના નિઃસ્વાર્થ અને ઉદાર દ્રવ્યત્યાગથી દેશમા કારીગરો અને સ્થપતિઓના કુલો ફુલ્યા ફાલ્યા અસંખ્ય શિલ્પીઓમાથી કોઇ ઇશ્વિરી બક્ષિસવાળા હતા તે અદ્‌ભુત મૂર્ત્તિવિધાયક થયા સ્થાપત્ય કે મૂર્ત્તિ, વેલ કે પૂતળી,—દરેકના વિધાનની પાછળ એમની અતિશય ઉચ્ચ માનસવાળી આધ્યાત્મિક જીવનદષ્ટિનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી આબૂ ઉપરની દેવ મહેલાતો, ગિરનાર પરના મોટા ઉઠાવના દહેરા, કે શત્રુંજય પરના વિવિધ ઘાટના વિમાનો જોનારને આપણા આ યુગની કૃતિઓ માટે શરમજ આવે છે જૈનધર્મને કળાએ જે કીર્ત્તિ અને પ્રસિદ્ધિ અપાવી તેથી હિંદ આખુ મગરૂર છે અને એ દરેક ભારતવાસીનો અમર વારસો છે" ('હિંદી કલા અને જૈન ધર્મ' એ નામનો લેખ જૈન સા સંશોધક ૩, ૧, પૃ. ૭૯)

૧૧૪૮ ચિત્રકલા—પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે પ્રાચીન ભારતમા ચિત્રકલા મૂલ અવસ્થામા નહોતી સમાજમાં

તેનો મ તોષજનક આદર અને પ્રચાર હતો લોક ચિત્રવિદ્યાને પ્રસન્નતાથી શીખતા ચિત્રકના ઘણા શિરતામ્મા પ્રચલિત હતી શ્રી-પુરુષો રાજકુમાર રાજકુમારીઓ વગેરેનો તેના પ્રત્યે અનુરાગ હતો એટલુ જ નહિ પણ વ્યવહાર રૂપમા પણ આ કલાની શિક્ષા તેઓ પ્રાપ્ત કરતા રાજાઓ અને શ્રીમતો મોટી ચિત્રશાળાઓ સ્થાપતા હતા પ્રાચીન ભારતની ચિત્રકલાનું જીવતું જાગતુ ઉદાહરણ અજતા અને વાઘની ગુફાઓમા મળે છે

૧૧૪૯ 'અજન્તાના ચિત્રોથી રાજપૂત-ચિત્રકલાની ઉત્પત્તિ થઈ છે અજન્તાની ચિત્રકલા પછી હિન્દુ-ચિત્રના એકાએક લુપ્ત થાય છે મધ્યયુગની ભારતીય ચિત્રકલાના ચિહ્ન હાલ ઘણા ઓછા મળે છે, પણ એ નિશ્ચિત છે કે ભારતમા તે કલા બરાબર ચાલુ રહી અજન્તાની ચિત્રાવલી પછી હિન્દુ ચિત્રકલા ઉત્તરોત્તર વિકસિત થઈ બેઠ સદી પછી પૂર્ણ વિકાસ પર પહોચી હશે તેમા ફેરફાર ધીમે ધીમે થયા તેથી તેનો કાલનિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે એટલુ કહી શકાય કે હિન્દુ અને બૌદ્ધકલાનો સપૂર્ણ વિકાસ બે હજાર વર્ષનો છે (તેમા જૈન કલાનો સમાવેશ થાય છે) રાજપૂત ચિત્રકલા હિન્દુ કલામાથી જન્મી પણ તેનો સમયનિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે મુગલ ચિત્રકલા અકબરના સમયથી-ઇસુની સોલમી સદીથી ઇહ્વીની ૧૯મી સુધી રહી રાજપૂત ચિત્રકલા એક બાજુ ઇરાની ચિત્રકલા ને બીજી બાજુ હિન્દુ ચિત્રકલાએ બે વચ્ચેની ખીણ-ખાઇ સમાન છે અબુન-ફજલે કહ્યુ છે કે 'હિન્દુ ચિત્રકલા અમારી સાધારણ કલ્પનાથી કઇ વધારે આગળ વધેલી છે' તેમા વિષયોની પ્રચુરતા અને ભાવનાઓની ઉડાણ છે હિન્દુ ધર્મના આત્મસયમ, ત્યાગ, પવિત્રતા, અતિશયોક્તિ, કોમલતા અને પ્રચડતા-સર્વે તેની ચિત્રકલામા પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે આ કલા મહાકાવ્ય જેવી છે તેની વૃત્તિ ધાર્મિક અને શૈલી આદર્શ-વાદી છે તેમા સુદર વ્યક્તિગત ચિત્ર અપેક્ષાકૃત ઓછા મળે છે રાજપૂત ચિત્રકલાની સર્વોત્તમ કૃતિઓના કાવ્ય અને કાલ્પનિક કોમલ

તાને અતિરંજિત કરવા અથવા તેની બનાવટની વિશેષ પ્રશંસા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે બીજી બાજુ પૌરાણિક ચિત્રો ઘણા મળે છે તેમાં કૃષ્ણના ચિત્રોનું બાહુલ્ય છે રાગ રાગણીઓના ચિત્ર વિશુદ્ધ ભારતીય કલાના ઉદાહરણ છે. કેટલાકમાં સામાન્ય ચીજો પશુ પક્ષી વૃક્ષ અને તીર્થસ્થાન આદિ વિશેષતાપૂર્ણ છે. રાજપૂત શૈલીના ચિત્ર પ્રાય સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં–રાજપૂતાના, પંજાબ અને હિમાલય પ્રદેશમાં બનતા તેમાં વિદેશી પ્રભાવ બહુ ઓછો આવતો બૌદ્ધ કલાના અવયવો મોજૂદ હતા ચિનીનું પણ મિશ્રણ થયેલું તેના દૃશ્ય પર કેવલ ભારતીય છે

૧૧૫૦ મુગલ ચિત્રકલા સત્તરમી સદીમાં–જહાંગીરના શાસનના આરંભના કાલ સુધી સંરક્ષિત થઇ વિકસિત બની ત્યાર પછી તેનો શિઘ્રતાથી હ્રાસ થયો તે માત્ર મોટા મોટા શહેરો જેવા કે આગ્રા, દિલ્હી, લખનઉ, લાહોર આદિ–સુધીજ પરિમિત હતી તેનામાં ઇરાની ચિત્રકલાના અંશો દાખલ થયા વિદેશી પ્રભાવ ઘુસ્યો આ વિદેશી મિશ્રણથી એક નવીન કલા થઇ[૫૭૧]

૧૧૫૧ ગૂજરાત મારવાડ અને રાજપૂતાના વચ્ચે ઘણા સૈકાઓ સુધી ગાઢો વ્યવહાર–રાજકીય સામાજિક અને ધાર્મિક એમ ત્રણે પ્રકારનો સંબંધ રહ્યો ઓસીયાથી ઓસવાળો ને શ્રીમાલથી શ્રીમાલીઓ ગૂજરાતમાં આવ્યા જૈન વણિકોનો ઇતિહાસ આ પારંપરિક સંબંધ પ્રાચીન કાલથી જણાવે છે કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ આદિના સમયના તાડપત્રના જૈન પુસ્તકો મળે છે ને તેમાં ચિત્રો ક્યાંક ક્યાંક મૂકેલા મળે છે સં ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલના દોરેલા ચિત્રો આ પુસ્તકમાં મૂકેલ છે

૫૭૧ ડા. આનંદ કે કુમારસ્વામી–વિશેષ માટે જુઓ ઇંડિયન આર્ટ એન્ડ ઇંડસ્ટ્રિના જર્નલનું ૧૬મું પૉ. જુલાઇ સન ૧૯૧૪નો અંક 'જૈન આર્ટ' પર સચિત્ર પ્રકટ થયો છે તેમાં તેની નોંધ.

વળી કલ્પસૂત્ર કે જે દરેક ચાતુર્માસમા પર્યુષણ પર્વમા વ્યાખ્યાન સમયે વચાતુ આવ્યુ છે તેની હસ્તલિખિત પ્રતો સુવર્ણ, રૌપ્ય આદિની શાહીઓ વતી પુષ્કળ દ્રવ્યના ખર્ચે લખાવેલી ૫ંદરમા સૈકા સુધીની પ્રાચીન મળે છે ડા કુમારસ્વામી આ કલ્પસૂત્રની અમુક પ્રત પરથી મળેલા ઈ સ ૧૫મા શતકના ચિત્રો Journal of Indian Art and Industry વૉ ૧૬ જુલાઇ ૧૯૧૪ના અંકમા પ્રકટ થયેલ તે પરથી જૈન કલા સબધી જણાવે છે કે 'જૈન મૂર્ત્તિવિધાન અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીને, આ જૈન ચિત્રો પહેરવેશ, રીતભાત અને કાર્યોના ઉદાહરણ રૂપે અતિ ઉપયોગી છે એટલુજ નહિ પરંતુ કાગળ પરના જૂનામા જૂના હિંદી ચિત્રો તરીકે તેમજ જૂની પરંપરા પર રાજપુત ચિત્રકલાની માફક આધાર રાખતી હિંદી ચિત્રકલાની અત્યાર સુધી લગભગ અજ્ઞાત રહેલી એક વિશિષ્ટ ચિત્રકલાના દર્શક તરીકે સમાન બલ્કે અતિ વિશેષ રસ આપનાર છે વળી તેઓ રાજપૂત ચિત્રોના જૂનામા જૂના મળતા ચિત્રો કરતા ઓછામા ઓછા દોઢ સૈકા કરતા તે જૂના છે એ ખરેખર સભવિત છે કે પશ્ચિમહિંદના જૈન ભડારો વિશેષ બહાર આવશે ત્યારે ઇ સ ૧૫મા સૈકા કરતા પણ વધુ જૂની હસ્તપ્રતો પર ચિત્રાયેલા ચિત્રો મળી આવશે' બારમાથી ૫ંદરમા સૈકાના જૈન ચિત્રો મળી આવ્યા છે તે પરથી જૈન ચિત્રકલા કરતા અતિ જૂની છે એ નિસંદેહ રીતે સ્પષ્ટ છે 'આ ઉપરાત જૈન શિલ્પકલા ગૂર્જરાતમા છે ત્યા પણ ઘણા ચિત્રો દિવાલો, છત વગેરેમા દોરેલા ઉપલબ્ધ છે ૧૫મા સૈકાના જૈન ચિત્રો ચિત્રાયા ત્યારે મુગલ ચિત્રકલા અસ્તિત્વમા આવીજ નહોતી '

૧૧૫૨ **સગીતકલા**—જૈન ધર્મની નિવૃત્તિના ધોરણે આ કલામા જે જાતનો સગીતનો નાટકી દેખાવ અત્યારે જોવામા આવે છે તેને સ્થાન નથી સગીતને દેવમદિરોમા જૈનપૂજા નિમિત્તે રચાયેલા કાવ્યો હરથી ગાના રૂપે અને સાથે વાદ્ય બજાવવા રૂપે સ્થાન

તાને અતિરજિત કરવા અથવા તેની બનાવટની વિશેષ પ્રશંસા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે બીજી બાજુ પૌરાણિક ચિત્રો ઘણા મળે છે તેમા કૃષ્ણના ચિત્રોનુ બાહુલ્ય છે રાગ રાગણીઓના ચિત્ર વિશુદ્ધ ભારતીય કલાના ઉદાહરણ છે કેટલાકમા સામાન્ય ચીજો પશુ પક્ષી વૃક્ષ અને તીર્થસ્થાન આદિ વિશેષતાપૂર્ણ છે રાજપૂત શૈલીના ચિત્ર પ્રાય સમસ્ત ઉત્તર ભારતમા-રાજપૂતાના, પજાબ અને હિમાલય પ્રદેશમા બનતા તેમા વિદેશી પ્રભાવ બહુ ઓછો આવતો બૌદ્ધ કલાના અવયવો મોજૂદ હતા ચિનીનું પણ મિશ્રણ થયેલું તેના દશ્ય પટ કેવલ ભારતીય છે

૧૧૫૦ મુગલ ચિત્રકલા સત્તરમી સદીમા-જહાગીરના શાસનના આરભના કાલ સુધી સરક્ષિત થઇ વિકસિત બની ત્યાર પછી તેનો શિઘ્રતાથી હ્રાસ થયો તે માત્ર મોટા મોટા શહેરો જેવા કે આગ્રા, દિલ્હી, લખનઉ, લાહોર આદિ-સુધીજ પરિમિત હતી તેનામા ઇરાની ચિત્રકલાના અશો દાખલ થયા વિદેશી પ્રભાવ ઘુસ્યો આ વિદેશી મિશ્રણથી એક નવીન કલા થઇ [૫૭૧]

૧૧૫૧ ગૂજરાત મારવાડ અને રાજપૂતાના વચ્ચે ઘણા સૈકાઓ સુધી ગાઢો વ્યવહાર-રાજકીય સામાજિક અને ધાર્મિક એમ ત્રણે પ્રકારનો સબધ રહ્યો ઓસીયાથી ઓસવાળો ને શ્રીમાલથી શ્રીમાલીઓ ગૂજરાતમા આવ્યા જૈન વણિકોનો ઇતિહાસ આ પારસ્પરિક સબધ પ્રાચીન કાલથી જણાવે છે કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ આદિના સમયના તાડપત્રના જૈન પુસ્તકો મળે છે ને તેમા ચિત્રો કયાક કયાક મૂકેલા મળે છે સ ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમા હેમચદ્રસૂરિ અને કુમારપાલના દોરેલા ચિત્રો આ પુસ્તકમા મૂકેલ છે

૫૭૧ ડા આનદ કે કુમારસ્વામી-વિશેષ માટે જુઓ ઇડિયન આર્ટ એન્ડ ઇડસ્ટ્રિના જર્નલનું ૧૬મુ વૉ. જુલાઇ સન ૧૯૧૪નો અક 'જૈન આર્ટ' પર સચિત્ર પ્રકટ થયો છે તેમા તેની નોધ

વળી કલ્પસૂત્ર કે જે દરેક ચાતુર્માસમાં પર્યુષણ પર્વમાં આખ્યાન સમયે વંચાતું આવ્યું છે તેની હસ્તગત ચિત્રિત હસ્તલિખિત પ્રતો સુવર્ણ, રૌપ્ય આદિની શાહીઓ વતી પુષ્કળ દ્રવ્યના ખર્ચે લખાયેલી પંદરમા સૈકા સુધીની પ્રાચીન મળે છે ડા કુમારસ્વામી આ કલ્પસૂત્રની અમુક પ્રત પરથી મળેલા ઈ સ ૧૫મા શતકના ચિત્રો Journal of Indian Art and Industry વૉ ૧૬ જુલાઈ ૧૯૧૪ના અંકમાં પ્રકટ થયેલ તે પરથી જૈન કલા સબંધી જણાવે છે કે 'જૈન મૂર્તિવિધાન અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીને, આ જૈન ચિત્રો પહેરવેશ, રીતભાત અને કાર્યોના દૃષ્ટાંત રૂપે અતિ ઉપયોગી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કાગળ પરના જૂનામાં જૂના હિંદી ચિત્રો તરીકે તેમજ જૂની પરંપરા પર રાજપૂત ચિત્રકલાની માફક આધાર રાખતી હિંદી ચિત્રકલાની અત્યાર સુધી લગભગ અજ્ઞાત રહેલી એક વિશિષ્ટ ચિત્રકલાના દૃષ્ટાંત તરીકે સમાન બંને અતિ વિશેષ રસ આપનાર છે વળી તેઓ રાજપૂત ચિત્રોના જૂનામાં જૂના મળતા ચિત્રો કરતા ઓછામાં ઓછા દોઢ સૈકા કરતા તે જૂના છે એ ખરેખર સભવિત છે કે પશ્ચિમહિંદના જૈન ભંડારો વિશેષ નજર આવશે ત્યારે ઇ સ ૧૫મા સૈકા કરતા પણ વધુ જૂની હસ્તપ્રતો પર ચિત્રાયેલા ચિત્રો મળી આવશે' આરમાથી પદરમા સૈકાના જૈન ચિત્રો મળી આવ્યા છે તે પરથી જૈન ચિત્રકલા કરતા અતિ જૂની છે એ નિસંદેહ રીતે સ્પષ્ટ છે 'આ ઉપરાત જૈન શિલ્પકલા ગૂર્જરાતમાં છે ત્યા પણ ઘણા ચિત્રો દિવાલો, છત વગેરેમાં દોરેલા ઉપલબ્ધ છે ૧૫મા સૈકાના જૈન ચિત્રો ચિત્રાયા ત્યારે મુગલ ચિત્રકલા અસ્તિત્વમાં આવીજ નહોતી'

૧૧૫૨ સંગીતકલા—જૈન ધર્મની નિવૃત્તિના ધોરણે આ કલામાં જે જાતનો સંગીતનો નાટકી દેખાવ અત્યારે જોવામાં આવે છે તેને સ્થાન નથી સંગીતને દેવમદિરોમાં જૈનપૂજા નિમિત્તે રચાયેલા કાવ્યો હલની ગાવા રૂપે અને સાથે વાદ્ય બજાવવા રૂપે સ્થાન

અપાયુ છે, પરતુ તદુપરાત તેનો ઇંદ્રિયવિલાસના સાધનરૂપે ઉપયોગ કરવાનો નથી હૃદયના ઉલ્લાસ પ્રભુગુણોત્કીર્તનમા જાગે એ તેનો ઉદ્દેશ છે 'સગીતજ્ઞાનથી શૂન્ય મનુષ્ય તે યોગી ન હોય તો પશુવત્ છે સાચુ કહીએ તો યોગી પણ સગીત વિના પોતાનું કામ ચલાવતો નથી તેનુ સગીત હૃદયવીણામાથી નીકળે છે, તેથી આપણને તે સાભળવાનુ મળતુ નથી યોગી હૃદયદ્વારા ભગવાનનુ ભજન કરે છે કોઇ કઠદ્વારા તેનું ભજન કરે અને બીજા તેને ભજન કરતા સાભળે આમ કરતા આપણે પોતાના હૃદયમા નિરતર ગુજારવ કરનાર સગીતને સાભળતા થઇશુ × × ભક્તિપરાયણતા થાય તેટલા પુરતો તેનો પરિચય-આવશ્યક છે' (ગાંધીજી)

૧૧૫૩ કલકત્તામા કલાનું સગ્રહાલય શ્રી પૂરણચદ્રજી નાહર M A B L નુ 'કુમારસિંહ ભવન' છે તે ભારતીયકલાનુ પ્રતિનિધિ છે તેમા ભારતીય ચિત્રોનો એક સુદર સંગ્રહ છે તેના જૈન શૈલિના ચિત્રો ઉપરાત રાજપૂત રાજસ્થાની, રાજપૂત-પહાડી, મુગલ, ફારસી આદિ શૈલિઓના અને આધુનિક ભારતીય કલાના પ્રતિનિધિ ચિત્રો પ્રદર્શિત કરવામા આવ્યા છે વિશુદ્ધ રાજપૂત શૈલીના રાગિણી-ચિત્રોનો પણ સારો સગ્રહ છે ચિત્રો સિવાય હાથી દાતની કારીગરીની ચીજો અને પુરાણી મૂર્તિઓનો સગ્રહ છે અને મહત્વપૂર્ણ ભાગ તો પ્રાચીન સિક્કાઓ અને હસ્તલિખિત પ્રતોનો છે તેની પ્રતો પ્રાય પાચ હજાર છે, કે જે બધી જૈન પ્રતો છે તેમાની કેટલીક તો બહુ જૂની અને મૂલ્યવાન્ છે આવો કલાસગ્રહ કરવામા પૂરણચદજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અતિ કલાપ્રેમ દાખવ્યો છે તે માટે તેમને ખાસ ધન્યવાદ ઘટે છે એ પ્રમાણે અન્ય સ્થિતિસપન્ન સજ્જનોમા પણ કલા અને વિદ્યાપ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ !

૧૧૫૪ 'જૈનોએ સાહિત્ય અને કલા માટે ઘણુ કર્યું છે અને તે સર્વેના સગ્રહ, પ્રકાશન અને કદરની જરૂર છે આ સબધમા થોડીક સૂચના કરૂં છુ -

(૧) જેટલા જૈન ભંડારો હોય તેમાંના ગ્રંથો, ચિત્રો વગેરેની
। ફરતી અને વિદ્વાન પાસે તે ગ્રંથો તપાસાવી તેમના વિગે
સ્તર રીપોર્ટ તૈયાર કરાવવો

(૨) ભંડારોમાં કપડાં, ચિત્રો વગેરે જે જે પ્રાચીન અને
ારે અપ્રાપ્ય ચીજો હોય તેનો અહેવાલ પ્રગટ કરવો અને એક
ાહસ્થાન સ્થાપી ત્યાં તે ચીજો સુરક્ષિત રાખી તેમને પ્રસિદ્ધિ-
લાવવી.

(૩) જૈન મંદિરો, પ્રતિમાઓ વગેરે પર લેખો હોય તે
વાર પ્રગટ કરાવવા

(૪) મંદિરો પ્રતિમાઓની છબીઓ, નકશા વગેરે પ્રગટ
।

(૫) મંદિરની વિધિઓ, ઉત્સવો, વગેરેના સચિત્ર વર્ણન
ટ કરવા

(૬) જે જે જૈન વેપારીઓના જૂના નિવાસસ્થાન હોય ત્યાંથી
ામાં જૂના ચોપડાઓ, દસ્તાવેજો વગેરે મેળવી તેમાંથી પ્રાચીન
। વેપારની વિગતો પ્રગટ કરવી

આ પ્રમાણે થયા પછી વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગ, સમાજવ્યવસ્થા,
વ્યવસ્થા, ધર્મવ્યવસ્થા, ચિંતન અને કલાના પ્રદેશમાં જૈનોએ
શું કર્યું તેમનું સ્વરૂપ નિરૂપવાનાં સાધનો અને અનુકૂળતા પ્રાપ્ત
(રણજિતરામભાઈનો 'જૈન સંસ્કૃતિ' પર લેખ જૈ૰ કૉ૰ હેરૅલ્ડ-
ઇતિહાસ સાહિત્ય અંક વીરાત્ ૨૪૪૧)

૧૧૫૫ સર્વ જાતની કલાઓના—લલિતકલાના વિસ્તાર અને
ર માટે પૂર્વના જૈનોએ ઉચ્ચ ભાવના અને દીર્ઘદૃષ્ટિ રાખી જે
છે તેમાં અનેક વિકૃતિઓ થઈ છે અને જૈનોમાં હાલ કેવું
ાવિહીન જીવન થયું છે અને તે કેમ સુધારી શકાય તે ખાસ
ારણીય છે (આ માટે જુઓ રા. પરમાણંદ કુંવરજીની લેખમાળા
ે 'આધુનિક જૈનોનું કળાવિહીન ધાર્મિક જીવન' સં ૧૯૭૬ ના
થી ૭૮ ના ફાગણ સુધીના ગાળામાં જૈનધર્મપ્રકાશમાં કે જે
ત્કાકારે સં ૧૯૮૫ માં 'સુઘોષા' કાર્યાલય તરફથી છપાયેલ છે)

પ્રકરણ ૭ મું.

ભારતી-પૂજામા ગૂજરાતનો ફાળો અને ગુજરાતમા જૈન-પ્રતાપ, સમયધર્મની વિચારણા

'આજનો પ્રયત્ન બધા ધર્મની એક્તા કરવાનો નથી પણ ધર્મની ભિન્નતા છતા દિલની એકતા કરવાનો છે કબીર અને નાનકે હિન્દુ મુસલમાન બન્નેને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો-તે પ્રયત્ન ધર્મમા એકતા બતાવીને બન્નેને એક બનાવવાનો હતો તેમા તેઓ બહુ સફળ ન થયા આજનો પ્રયત્ન તેનાથી જુદો એટલે ધર્મ જુદા છતા દિલની એક્તા કરવા રૂપ તિતિક્ષાનો છે એક ધર્મનો અનુયાયી પોતાના ધર્મમા ચુસ્ત રહે છતા બીજા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીને માન આપે, તેની સાચા દિલથી ઉન્નતિ ઈચ્છે એ પ્રયત્ન છે આ પ્રયત્ન નવોજ છે અને તેથી નવો યુગ શરૂ થયો છે, છતા આપણા ધર્મના મૂળમા જે ભાવના રહેલી છે તેનાથી તે નવીન નથી આવી એકતા તૂટતીજ નથી, ને તૂટે છે તો પ્રેમ એ તોડનારને પણ ખેંચી રાખે અહિંસામા એવો પ્રેમ સમાયલો છે પ્રેમની પરીક્ષા અસિધારા પર ચાલવું એ છે આપણે જો આપણા ધર્મની રક્ષા કરવા ઇચ્છીએ તો અસિધારાપર ચાલી જોવુ ઘટે —મહાત્મા ગાધીજી

૧૧૫૬ 'સાહિત્યના સર્જન, રક્ષણ અને વિસ્તારમા ભારત દેશના બીજા ભાગોને મુકાબલે ગૂજરાતનુ સ્થાન કયા છે એનું સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત ભાન તો ગૂજરાતીઓને ગૂજરાત પ્રત્યે બહુ માનવીન કરે તેવુ અવસ્ય છે એ વિષેની કઈક માહિતી આ (જૈન સાહિત્યના સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) પરથી મળશે, અને તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે ભારતી મદિરમા સાહિત્યોપાસનાનું નૈવેદ્ય ધરવામા પોતપોતાની ઢબે બીજા પ્રાન્તોએ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાગ લીધો છે તેવો ભાગ લેવામા વૈશ્યવૃત્તિ પ્રધાન ગૂજરાત ક્યારે પાછુ નથી રહ્યુ, બલ્કે ઘણા અંશામા તો તેનું વ્યક્તિત્વ માત્ર નિરાળુજ નહિ પણ બીજા પ્રાન્તો કરતાં ચઢીયાતુંયે છે

૧૧૫૭ જૂના યુગને બાદ કરી ઐતિહાસિક યુગ તરફ આવી

પૂર્વ અને ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના વિદ્વાનોને જોઈએ છીએ તો તેઓ વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, દર્શન, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, નીતિ, ધર્મશાસ્ત્ર, સંગીત, શિલ્પ, જ્યોતિષ, ચિકિત્સા આદિ અનેક સાહિત્યની શાખાઓના મૌલિક તથા ટીકાત્મક ગ્રન્થો રચી વિશ્વભારતીને ભેટ કરતા નજરે પડે છે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસાના જગતાકર્ષક ભાષ્ય અને ટીકાગ્રન્થો રચીને સરસ્વતીની આરાધના કરતા નજરે પડે છે, તેમજ તે ભાગના દિગમ્બર જૈન વિદ્વાનો આગમિક અનેકાન્તવાદને તાર્કિક પદ્ધતિએ વિશદ કરતા ગ્રન્થોને રચી જુદીજ રીતે સરસ્વતીની સેવા કરતા નજરે પડે છે, કાશ્મીરના વિદ્વાનો વળી તન્ત્ર શૈવ અને પાશુપત દર્શન વિષે અનુપમ સાહિત્ય નિર્માણ કરી કાવ્ય અને અલંકારના પ્રદેશમાં અદ્ભુત પ્રતિભાદર્શક કૃતિઓ મારફત વાગ્દાને પ્રસન્ન કરી રહ્યા છે, ત્યારે ગૂર્જરાતના સુપુત્રો પણ લગભગ સાહિત્ય અને કળાની પ્રાચીન બધી શાખાઓમાં ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે તેવી કૃતિઓ બનાવી વાગ્દેવીની અભ્યર્ચના કરતા દેખાય છે

૧૧૫૮ સાહિત્યના સર્જન, સંગ્રહ અને રક્ષણમાં ગૂજરાતના બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયે કે શ્રમણ સંપ્રદાયમાં બૌદ્ધે શું ફાળો આપ્યો તેનો વિશિષ્ટ પરિચય અમને નથી પરંતુ શ્રમણ સંપ્રદાયમાં જૈને અને તેમાં પણ શ્વેતાંબર જૈને કેટલો ભાગ આપ્યો છે તેનો અત્ર યથાશક્તિ ટુકમાં પરિચય કરાવ્યો છે અને તે શ્વેતામ્બર જૈનોએ આપેલો બધો ફાળો ગૂર્જરાતે આપેલો ફાળોજ છે અને તેમાંજ ગૂજરાતનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ અને ઉદારત્વ છે

૧૧૫૯ જ્યારે પૂર્વ, ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોજ મુખ્ય ભાગે પોતાની પ્રતિભા અને વિદ્યાભ્યાસગનું અદ્ભુત નિદર્શન દાર્શનિક અને તાર્કિક ગ્રંથો મારફત કરાવી રહ્યા છે, ત્યારે ગૂર્જરાતના જૈન શ્રમણોજ દાર્શનિક અને તાર્કિક પ્રદેશમાં પોતાની ગભીર વિચારણાનું પ્રદર્શન કરાવે છે

અવશેષો છે એમ કહીએ તો ખોટુ નથી એક માત્ર સપ્રદાયમોહની ખાતર અન્ય સપ્રદાયોને ઉતારી પાડવા અથવા તો અધશ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ અન્ય સૌને તુચ્છવત્ લેખવા એ એક જૂદી વાત છે, પણ તેને યથાર્થ દર્શનના નામથી ન ઓળખી શકાય કોઇપણ તટસ્થ વિચારક ગૂજરાતના જૂદા જૂદા મત-પથો અને તેમના પ્રવર્તકોના જીવનનુ પૃથકકરણ કરે તો ઓછા યા વધતા અશે જૈન સસ્કારિતાનો પ્રતાપ તે જરૂર જોઇ શકે તેમ છે

૧૧૬૫ જેમણે કેવળ કરૂણાવશ બની સ્પષ્ટપણે ધર્મના રહસ્યો સસારીઓ આગળ પ્રકટ કર્યા, લોકાપવાદથી નિર્ભય રહી જેમણે શ્રીમતો અને ગરીબો, વિદ્વાનો અને પ્રાકૃત જનોને વસ્તુસ્વરૂપ બતાવી આપ્યુ, તેમના પ્રતાપે જ વ્હેમ અને અજ્ઞાનમાથી જનતાએ છુટકારાનો છેલ્લો દમ ખેચ્યો વખત જતા એ સ્થિતિમા પલટો આવ્યો અને શ્રી મહેતાના ઉપરના કથન પ્રમાણે ધર્મ-અર્થ-કામના ઉનટા ગણેશ મડાયા એ અવળી પ્રવૃત્તિના દુષ્પરિણામ આજે પણ આપણે ભોગવીએ છીએ આપણા કોમીય વિગ્રહો અને સ્વાર્થમાથી જન્મતા ક્લેશ-વિખવાદમા પણ એનીજ કાજળઘેરી છાયા આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ, પરતુ એ અધારી રાતનો પણ એક વખતે અત આવવો જોઈએ અને આશાવાદીઓ એમ શ્રદ્ધા પૂર્વક માને છે કે જ્યારે આ દેશના ધર્મોપદેશકો પોતાની શિથિલ તાઓને તિલાજલી આપી, ક્ષુદ્ર રાગદ્વેષોથી પોતાની જાતને યથા શક્તિ નિર્મળ બનાવી પુન ભારતવર્ષની પ્રાચીન ધર્મભાવનાનો ચેપ વર્તમાન સ્થિતિ સજોગ અને ભવિષ્યપર સુદૃઢ દૃષ્ટિ રાખી જગવશે ત્યારે અહિસા, પ્રેમ અને ચારિત્રશુદ્ધિની અમીધાર પાછી આ પ્રદેશ ઉપર ઉતરશે અને એ નવયુગમા જૈન દર્શનની મહત્તા તથા પવિત્રતાના મૂલ્ય વિશેષ અને વિશેષ અંકાશે '૫૭૪

૫૭૪. 'જૈન પ્રતાપ' એ નામનો અમલેખ

લાગને પરતુ વિચાર કરના સમજાને કે ભારતવર્ષની ધર્મભાવના આવા ઝઘડા કરાવનારી નથી ભારતવર્ષની ધર્મભાવનાએ હિન્દુઓના હિન્દુધર્મના, બૌધ્ધોના બૌદ્ધ ધર્મના અને જૈનોના આર્હત ધર્મના મૂર્ત્ત રૂપો ઘડયા છે, અને ત્રણે ધર્મના પ્રવર્ત્તકોએ તેને આ લોક અને પરલોકના હિતને અર્થે, વ્યકિતની અને સમાજની યોગ્ય ધારણા અથવા વ્યવસ્થા કરવાને અર્થે, પ્રયોજ્યો છે ઝઘડાઓના મૂલ કારણ ખરી રીતે અર્થવાસના અને કામવાસનાને અનિયંત્રિત વહેવા દેવામાં સમાયેલ છે ધર્મભાવનાને વશ નહિ વર્તનારી ધનની અને વિષયભોગની લોલુપતા એજ કલેશનું અને ઝઘડાનુ કારણ છે જે ભારતવર્ષમા ધર્મ પહેલો, અર્થ બીજો અને કામ ત્રીજો એવી ત્રિવર્ગની વ્યવસ્થા મહર્ષિઓએ સમજાવી છે, તે ભારતવર્ષમા હાલ આપણે અર્થ પહેલો, કામ બીજો અને ધર્મ ત્રીજો એવી અવળી પુરૂષાર્થની પદ્ધતિ ગ્રહી બેઠા છીએ ગમે તે રીતે ધનવાન્ થવુ છે પાપપુણ્યનો બીલકુલ વિચાર કરવો નથી તેવા ધન વડે અર્થપુરૂષાર્થ સાધી ગમે ત્યાના ગમે તેવા ભોગ્ય પદાર્થો ભોગવવા છે, અને આ પ્રમાણે ધનમદ અને કામમદથી ઉન્મત્ત થવુ છે, અને કોમીય ઝઘડાનું પાપ બિચારા ધર્મને માથે નાખવુ છે ?" ૫૭૩ ગૂજરાત પરની મધ્યકાલીન જૈનસત્તાને-જૈનાચાર્યોને વગોવનારાઓને પણ આજ જવાબ સમયોચિત થઇ પડશે જે અહિંસા અને ચારિત્રશુદ્ધિ જૈનધર્મના રહસ્યરૂપ છે તે પણ વસ્તુત ભારતવર્ષની સ્વાભાવિક ધર્મભાવનાની જ પોષક હોઇ તેની અવમાનના એક રીતે પોતાની જ ધર્મભાવનાની અવમાનના છે

૧૧૬૪ આજે પણ ગૂજરાતની જનતા અહિંસા, સહિષ્ણુતા અને બંધુભાવના જે સસ્કારોને દીપાવે છે તે જૈનધર્મ અને જૈનનીતિના

૫૭૩ 'ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને અને તત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ' એ પર સ ૧૯૮૪ની નડિયાદ ગૂ૦ સાહિત્ય પરિષદ્‌ના તત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન.

વાતાવરણને અયથાર્થ રૂપમા ચિતરવામા આવે છે, અને ગૂજરાતમા જૈનોએ જે અહિંસક અસર પાડી હતી તેને લીધેજ પરાધીનતા વહેલી આવવા પામી એવો આક્ષેપ મૂકવામા આવે છે તેના એક દષ્ટાન્ત તરીકે એમ કોઈ કહે છે કે 'શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની રાજનીતિને પરિણામે કુમારપાળ અહિંસાધર્મનો આટલો એકનિષ્ઠ ઉપાસક ન થયો હોત તો ગૂજરાતે હિંદના ઇતિહાસમા એ વખતે કંઈક જૂદો જ રંગ બતાવ્યો હોત' આ ભ્રમણા છે ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી નથી પુરતુ કુમારપાળ લડવૈયો હતો તેમજ ત્યારપછી વસ્તુપાળ તેજપાળ પણ લડવૈયા હતા અહિંસાને એક પ્રકારની નબળાઈ માની લેવાથી આની ભ્રમણાના ભોગ થવાય છે દાંભિક અહિંસાને તો દેશવટોજ દેવો જોઇએ, તેની જરાપણ તરફદારી કરવી એ સ્વત્વ ગુમાવવા જેવુ છે, એટલે કે જ્યા ભય, કાયરતા અને સ્વાર્થ ઘરમી ઘરબીને ભર્યા હોય અને ઉપર જતા આ બધાને દયા કે અહિંસાના આવરણ વડે છૂપાવવામા આવે એ કોઇકાળે વાસ્તવિક અહિંસા ન હોઈ શકે અહિંસાના ઉપાસકો પણ વખત આવ્યે યુદ્ધ કરી શકે છે એના ઉદાહરણો ઇતિહાસમા જોઇએ તેટલા મળી આવે છે તાત્પર્ય કે ગૂજરાતને કે ભારતવર્ષને જૈનોની અહિંસાએ નબળુ બનાવ્યુ એ આક્ષેપ અર્થ વગરનો છે અહિંસાના ઉપદેશો કે સિદ્ધાતના ઝગડાએ આપણને દુર્બળ બનાવ્યા હોય તે કરતા આપણી અદરના કુસંપ-ક્લેશો, મિથ્યાભિમાને અને વિલાસલાલસાએ આપણને ભીરૂ જેવા બનાવી મૂક્યા હોય એ વધુ સભવિત લાગે છે

૧૧૬૩ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી શ્રી નર્મદાશકર મહેતા કહે છે કે 'આ જમાનામા હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચેના ઝગડાઓ જોઈ સામાન્ય જનો ધર્મની વાત સાભળતા ભડકે છે હિન્દુસ્થાનનું સ્વરાજ્ય ધર્મની ભાંજગડોમા ગયુ છે, અને ધર્મના પ્રશ્નોને દૂર રાખવામા આવે તો આપણા સ્વરાજ્યના પ્રશ્નોનો સત્વર ઉકેલ થઇ શકે તેમ છે આ આક્ષેપ પ્રથમ દર્શને સામાન્ય મનુષ્યોને બનવાજ

લાગને પરંતુ વિચાર કરતા સમજાને કે ભારતવર્ષની ધર્મભાવના આવા ઝઘડા કરાવનારી નથી ભારતવર્ષની ધર્મભાવનાએ હિન્દુઓના હિન્દુધર્મના, બૌધ્ધોના બૌદ્ધ ધર્મના અને જૈનોના આર્હત ધર્મના મૂર્ત્ત રૂપો ઘડયા છે, અને નણે ધર્મના પ્રવર્ત્તકોએ તેને આ લોક અને પરલોકના હિતને અર્થે, વ્યક્તિની અને સમાજની યોગ્ય ધારણા અથવા વ્યવસ્થા કરવાને અર્થ, પ્રબોધ્યો છે ઝઘડાઓના મૂલ કારણ ખરી રીતે અર્થવાસના અને કામવાસનાને અનિયંત્રિત વહેવા દેવામા સમાયેલ છે ધર્મભાવનાને વન નહિ વનનારી ધનની અને વિષયભોગની લોલુપતા એજ કંકાસનુ અને ઝઘડાનુ કારણ છે. જે ભારતવર્ષમા ધર્મ પહેલો, અર્થ બીજો અને કામ ત્રીજો એવી ત્રિવર્ગની વ્યવસ્થા મહર્ષિઓએ સમજાવી છે, તે ભારતવર્ષમા હાલ આપણે અર્થ પહેલો, કામ બીજો અને ધર્મ ત્રીજો એવી અવળી પુરૂષાર્થની પદ્ધતિ રચી બેઠા છીએ ગમે તે રીતે ધનવાન્ થવુ છે પાપપુણ્યનો બીલકુલ વિચાર કરવો નથી તેવા ધન વડે અર્થપુરૂષાર્થ સાધી ગમે ત્યાના ગમે તેવા ભોગ્ય પદાર્થો ભોગવવા છે, અને આ પ્રમાણે ધનમદ અને કામમદથી ઉન્મત્ત થવુ છે, અને કોમીય ઝઘડાનું પાપ બિચારા ધર્મને માથે નાખવુ છે ?" ૫૭૩ ગૂજરાત પરની મધ્યકાલીન જૈનસત્તાને–જૈનાચાર્યોને વગોવનારાઓને પણ આજ જવાબ સમયોચિત થઇ પડશે જે અહિંસા અને ચારિત્રશુદ્ધિ જૈનધર્મના રહસ્યરૂપ છે તે પણ વસ્તુત ભારતવર્ષની સ્વાભાવિક ધર્મભાવનાની જ પોષક હોઇ તેની અવમાનના એક રીતે પોતાની જ ધર્મભાવનાની અવમાનના છે

૧૧૬૪ આજે પણ ગૂજરાતની જનતા અહિંસા, સહિષ્ણુતા અને બધુભાવના જે સસ્કારોને દીપાવે છે તે જૈનધર્મ અને જૈનનીતિના

૫૭૩ 'ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને અને તત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ' એ ૫૨ સ ૧૯૮૪ની નડિયાદ ગૂ૦ સાહિત્ય પરિષદ્‌ના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન.

અવશેષો છે એમ કહીએ તો ખોટુ નથી એક માત્ર સપ્રદાયમોહની ખાતર અન્ય સપ્રદાયોને હતારી પાડવા અથવા તો અધશ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ અન્ય સૌને તુચ્છવત્ લેખવા એ એક જૂદી વાત છે, પણ તેને યથાર્થ દર્શનના નામથી ન ઓળખી શકાય કોઇપણ તટસ્થ વિચારક ગૂજરાતના જૂ । જૂદા મત-પથો અને તેમના પ્રવર્તકોના જીવનનુ પૃથક્કરણ કરે તો ઓછા યા વધતા અશે જૈન સસ્કારિતાનો પ્રતાપ તે જરૂર જોઇ શકે તેમ છે

૧૧૬૫ જેમણે કેવળ કરૂણાવશ બની સ્પષ્ટપણે ધર્મના રહસ્યો સસારીઓ આગળ પ્રકટ કર્યા, લોકાપવાદથી નિર્ભય રહી જેમણે શ્રીમતો અને ગરીબો, વિદ્વાનો અને પ્રાકૃત જનોને વસ્તુસ્વરૂપ બતાવી આપ્યુ, તેમના પ્રતાપે જ વ્હેમ અને અજ્ઞાનમાથી જનતાએ છુટકારાનો છેલ્લો દમ ખેચ્યો વખત જતા એ સ્થિતિમા પલટો આવ્યો અને શ્રી મહેતાના ઉપરના કથન પ્રમાણે ધર્મ-અર્થ-કામના ઉલટા ગણેશ મડાયા એ અવળી પ્રવૃત્તિના દુષ્પરિણામ આજે પણ આપણે ભોગવીએ છીએ આપણા કોમીય વિગ્રહો અને સ્વાર્થમાથી જન્મતા કલેશ-વિખવાદમા પણ એનીજ કાજળકેરી છાયા આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ પરતુ એ અધારી રાતનો પણ એક વખતે અત આવવો જોઈએ અને આશાવાદીઓ એમ શ્રદ્ધા પૂર્વક માને છે કે જ્યારે આ દેશના ધર્મોપદેશકો પોતાની શિથિલતાઓને તિલાજલી આપી, ક્ષુદ્ર રાગદ્વેષોથી પોતાની જાતને યથાશક્તિ નિર્મળ બનાવી પુન ભારતવર્ષની પ્રાચીન ધર્મભાવનાનો ઘોષ વર્તમાન સ્થિતિ સજોગ અને ભવિષ્યપર સુદૂર દૃષ્ટિ રાખી જગવશે ત્યારે અહિસા, પ્રેમ અને ચારિત્રશુદ્ધિની અમીધાર પાછી આ પ્રદેશ ઉપર ઉતરશે અને એ નવયુગમા જૈન દર્શનની મહત્તા તથા પવિત્રતાના મૂલ્ય વિશેષ અને વિશેષ અંકાશે '૫૭૪

૫૭૪ રા. સુશિલનો 'ગુજરાતમા જૈન પ્રતાપ' એ નામનો અગ્રલેખ 'જૈન' તા० ૧૦ ૧૩ સ ૧૯૮૫.

૧૧૬૬ ૨૮ મનસુખલાલ ત્રવેજીને ગે ૧૯૭૩ મા એમ લાગ્યુ હતુ કે "જે સતોએ જગતના કલ્યાણાર્થે કોઇ મદદભૂત 'વિજ્ઞાન' શોધી કાઢયુ હતુ તે સંતોના અનુયાયીઓમાથી તે વિજ્ઞાનની ભાવિ સ્થિતિ કેવી રહેશે, અથવા ભવિષ્યમા તે વિજ્ઞાનના ભક્તો રહેશે કે નહિ તે સંબધીનો કોઈ લાબી નજરે વિચાર-મૂલ વિચાર-original idea-કરી શકતા દેખાતા નથી × × જૈન સપ્રદાયની સ્થિતિ સયોગોના આકસ્મિક પરિવર્તનોના કારણ સિવાય, બીજી કોઇ રીતે બહુ લાબો કાળ ટકી શકે નહીં × જૈન સમાજે વહેલા મોડા દિવસે યના જતા 'રાષ્ટ્રીય ધર્મ'-વેદાન્તમા-ભળી જવાનો જરૂર સભવ છે, કારણકે તેનું સખ્યાબળ ઘણું વધારે છે, વિદ્યા તેના ઘરની છે તે વિદ્યા તેણે આ છેલ્લા ૬૦ વર્ષમા બહુ ખીલવી છે, અને તેને પરિણામેજ વિશ્વવ્યાપક ભાવના ઉત્પન્ન કરનારૂં 'સમાજશાસ્ત્ર'-sociology વેદાન્તના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોમા ઘટાવી શકે એવા સર રવીન્દ્રનાથ ઠકકુર-ટાગોર, કે વેદાન્તની ભાવનાઓ ચારિત્રમા ઘટાવી શકે એવા રામતીર્થ, કે તે અધ્યાત્મમા 'કર્મયોગ' ઘટાવી શકે એવા અરવિન્દ ઘોષ અથવા કર્મયોગ ને તત્ત્વજ્ઞાનના ચામત્કારિક સિદ્ધિ કરી આપે એવા બુદ્ધિસામર્થ્યના ધારક લો૦ તિલક, કે દતકથા શાસ્ત્ર પર રચાયેલા સાહિત્યમાથી દઢ 'ઇતિહાસ' ઉપજાવી શકે એવા બકિમ બાબુ જેવા સતાનો વેદાન્ત સપ્રદાય ઉપજાવી શકે છે રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ આ વાત જોકે ગૌરવવાળી હોવાનુ હું માનું છુ, પણ જ્યારે પૃથક્ત્વની દષ્ટિએ ગણના થવી જોઇએ ત્યારે તે થવાનો મને સભવ જણાતો નથી-અને સભવ ન હોવાનું કારણ **જૈન સાહિત્યની ખીલવણી** ૬૦ વર્ષમા ન થઈ તે છે આથી જૈન સપ્રદાયનું ભાવિ નિર્બળ મને ભાસ્યા કરે છે, અને એથીજ હું તેને માટે એમ કહુ છુ કે જૈનના સતાનો વહેલા મોડા વેદાન્તના વિચાર-વિશ્વમા ભળી જશે અને તેમ થતા જૈનનું વ્યક્તિત્વ નહીં રહે

૧૧૬૭ 'અત્યારે ચોમેર નજર કરતા જૈનમા મને એક પણ

વ્યક્તિ એવી જણાતી નથી કે જેને સત્યરીત્યા 'મૂળ વિચારક'–Original thinkerનુ વિશેષણ મળી શકે જો આવા વિચારકો તેમા હોતતો ૧૦૦ વર્ષ સુધીમા જૈનનું અસ્તિત્વ-સ્થિતિ કેવી નિર્બળ થવા યોગ્ય છે એનો અવશ્ય વિચાર કરી શકત મારી આ વાત અત્યારે ગળે નહીં ઉતરે–કેમકે તેતો અનુભવનો વિષય છે કેટલાક મને pessimist–નિરાશાવાદી (લો મા તિલકના ખ્નન્યર્થ પ્રમાણે દુ મુખેલ થયેલ) પણ કહેશે, કેમકે આ વાતની યથાર્થતા તો કાળે કરીને જ દેખાય તેમ છે. આથી આખી જૈન સૃષ્ટિને એક તામ્રપત્ર આપુ છુ –×

"જૈન પ્રજાએ પચીશ, પચાશ અને બહુતો સો વર્ષ સુધીમા દેશના રાષ્ટ્રીય સમૂહમા ભળી જવુ જોઇશે, અને તે રાષ્ટ્રીય સમૂહના માનેલા સ્વીકારેલા ધર્મ (religion) નો આદર કરવો પડશે–અથવા તેની છાયામા રહેવુ પડશે, અને અનેક તપપૂર્વક શોધેલ જૈન વિજ્ઞાનો માત્ર પ્રાચીન શોધખોળના વિષય (antiquarian subjects) તરીકે જોવામા આવશે, જો કોઈ અસાધારણ આકસ્મિક પરિવર્તનો નહી આવે અને આ ચાલુ રીતા પ્રવૃત્તિઓ રહેશે તો આ જ છેવટની દશા છે"૫૭૫

૧૧૬૮ આ વિચાર ખાસ ધ્યાનમા લેવા જેવો છે–નાખી દેવા જેવો નથી આના જેવો વિચાર કીર્તિવિજયકૃત વિચારરત્નાકર પૃ ૫૯ મા જોવામા આવે છે જિન પ્રતિમાનિષેધક એમ કહે છે કે 'કેટલાક કાળ સુધી ખરા સાધુઓ થયા નહિ અને જે થયા તે સાધ્વાભાસ થયા કે જેઓ સ્વમતિથી કલ્પેન જિનાલય અને જિન પ્રતિમા પાસે અર્પાયેન ધાન્યાદિ પર ઉપજીવિકા કરતા હતા વીરાત્ બેહજાર વર્ષે (સ ૧૫૩૦ મા) અમે જિનશાસનનો ઉદ્ધાર કરવા અર્થે સુવિહિત–સાચ્ચા સાધુઓ ઉત્પન્ન થયા ' આના ઉત્તરમા તે ગ્રથકાર કહે છે કે 'આ પ્રલાપ છે, ભૂતગ્રસ્ત ગાવિપ્રદાન છે'

૫૭૫ 'મારુ તામ્રપત્ર' એ નામનો લેખ-જૈન શ્વે કૉ હેરૅલ્ડ સને ૧૯૧૭ સપ્ટે–નવે નો અક.

કારણકે સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે એકવીસ હજાર વર્ષ સુધી શ્રીમદ્ વર્દ્ધમાન-મહાવીર સ્વામિનું તીર્થ-સાધુસાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકા રૂપ તીર્થ અવ્યવચ્છિન્ન રહેશે. જુઓ ભગવતીસૂત્રનું ૨૦ મું શતક ૮ મો ઉદ્દેશ-શ્રીમહાવીર ગૌતમ ગણધરને કહે છે કે 'गोयमा' जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे मम इगीउ ओसप्पिणीए एगवीस वाससहस्साइ तित्थे अणुसज्जिस्सइ।' આવા જવાબ હમેશાં પણ આગમના જાણનારા આપણા સાધુઓ આપે છે અને આપને હું પણ આપવા જઉં, પણ તે કોઈપણ વિચારક અથવા અત્યારના સ્વતંત્રતાના યુગમાં ઉછરનારા એવું કથન એટલાજ પ્રમાણથી કદાચ ન સ્વીકારે અને જૈનેતર તો નજ સ્વીકારે, તો તેમને માટે નીચેનો ઉત્તર છે

૧૧૬૯ જૈનો કરતાં જૈનેતરો-બ્રાહ્મણધર્માવિની સંખ્યા અનેક ગણી છે પૂર્વકાલથી બ્રાહ્મણોનો વિદ્યાવ્યાસંગ સતત્ ચાલતો આવે છે છતાં ઉક્ત મહાશયે ગણાવેલા સમર્થ વિચારકો પૈકી બે બ્રાહ્મણો છે ને બીજા બ્રાહ્મણેતરોજ છે તે સિવાય અનેક છે અને તે સર્વના વિચારોનો લાભ લેવો જોઈએ તેઓની જાતિની આવડી મોટી જનસંખ્યાના પ્રમાણમાં બહુ થોડાઓ ઉદ્ભવ્યા છે કે જે સમર્થ વિચારકની કોટિમાં આવે તેના કારણમાં પણ ઉંડાણથી જોતા દેશની પરાધીનતા નજરે તરે છે જ્યારે દરેક હિંદીને પોતાની શક્તિ, બુદ્ધિ અને કલાકુશલતાને ખીલવવા ને બહાર પાડવા કાર્ય-ક્ષેત્ર તેમજ દરેક જાતની સગવડતા-તક અને ઉત્તેજના મળે એવી સ્વાધીનતા દેશ પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે દરેક કોમ દરેક ધર્મ અને દરેક જાતિમાંથી મહાન્ નરો અને નારીઓ પાકશે અને તે દરેકમાં રહેલ મતિમાન્ સ્ત્રીપુરુષ પોતાની કોમ, જાતિ અને ધર્મના ઉજ્વળ ભાવિનો વિચાર કરતા થઇ જશે-ઝગડા અને કલેશમાં રાચતા હાલના ગણ્યાના નાયકો કાંતો નાબૂદ થશે અને કાંતો શાનમાં સમજી જઈ કલેશ કરતા અટકી જઈ સુધરી જશે સાહિત્યની ખીલવણી આપોઆપ થશે પ્રાચીન સાહિત્ય જૈનો પાસે એટલું બધુ છે કે

તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રત્યે બધો પુરૂષાર્થ ખેડવામાં આવે, તો તેમાંથી ખરા સાહિત્યમાં ખપવાને યોગ્ય અને સર્વ લોકને ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રકટ થશે

૧૧૭૦ અત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ અહિંસાનો મહાન્ સિદ્ધાન્ત કે જેના પર મુખ્યપણે જૈન ધર્મ રચાયો છે, તેની ઘોષણા અને તેનો અમલ વ્યકિતગત તથા સામાજિક બાબતોમાંજ નહિ પણ રાજકીય બાબતમાં પણ સામુદાયિકપણે કરીને આખા વિશ્વમાં તે સિદ્ધાંતને તેમણે વ્યાપક કરી દીધો છે તેથી જૈન ધર્મમાં શ્રદ્ધાથી ચ્યુત થતા શિક્ષિત જનો પણ તે ધર્મમાં વધુ સ્થિર બન્યા છે અને જૈન આગેવાનો અને ધર્મોપદેશકો ચેતીને ખરા જ્ઞાનદાનનો-જ્ઞાનવિસ્તારનો ઉપાય લેશે તો જૈન ધર્મમાંથી કોઈપણ અનુયાયી અપસરશે નહિ અને અન્ય બુદ્ધિશાળીને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષી શકશે જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સના પ્રયત્નોને પરિણામે મુંબઈની તેમજ બીજી યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન પુસ્તકો નિયત થયા છે અને કાશીની હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્ય માટે એક જ્ઞાનપીઠ (Chair)ની તેમજ કવિ સમ્રાટ્ રવીન્દ્રનાથ સ્થાપિત વિશ્વભારતી-શાંતિનિકેતનમાં પણ સિંધી જૈન જ્ઞાનપીઠ (Chair) ની યોજના પણ થઇ છે, ને તેથી ઘણો લાભ થશે પણ તેટલું પૂરતું નથી માત્ર આશાવાદ રાખી વર્તમાન સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ સમયાનુકૂળ પ્રવૃત્તિ નહિ થાય તો જે છે તે ખોઈ બેસવાનો સંભવ પણ છે

૧૧૭૧ જૈન ધર્મ આજે ભારતના જૈનેતરોની અને પાશ્ચાત્ય દેશોની પ્રજા વચ્ચે માનવંત સ્થાન ધરાવતો હોય તો તે તેના મૂલ્યવાન પ્રાચીન સાહિત્યથી અને તેના ભવ્ય તીર્થોની ભાવનામયતા તથા કળા-ભંડારથી આ બેઉ વારસા જો જૈનો પામે ન હોત તો ૩૩ કરોડની ભારતની પ્રજા સમક્ષ આશરે ૫ દર લાખની જૈન વસ્તી અને જૈન સંસ્કૃતિનો કોઈપણ ભાવ પણ ન પૂછત ! જે વારસાથી આપણે ઉજળા છીએ તે વારસો જાળવી રાખવાથીજ આપણે તેની

તરફની ફરજમાથી મુક્ત થતા નથી, પરન્તુ તે વારસાનો ઉપયોગ આપણે એવી રીતે કરવો જોઇએ કે જેથી એ વારસો જીવત રહે અને અનેક મનુષ્યોના આકર્ષણ તથા ઉદ્ધારનું સાધન બને

૧૧૭૨ કોઈ પ્રજા પોતાની ભૂતકાળની શોભાને યાદ કરીને આગળ વધી શકતી નથી ભૂતકાળની શોભા જો યાદ કરીએ તો તે એટલાજ અર્થે કરવી જોઈએ કે જેથી આપણે એ શોભામા વધારો કરી શકીએ આજે રામાયણ આદિ મહાકાવ્યના લખનાર ક્યા છે? આજે પ્રાચીન મનયની નીતિ ક્યા છે? તે વેળાની કાર્યદક્ષતા ક્યા છે? કર્ત્તવ્યપરાયણતા ક્યા છે? જો પ્રાચીન સમયમા જે વિભૂતિઓ આપણામા હતી એમ આપણે માનીએ તો તેજ વિભૂતિઓ ફરી પાછી બતાવવાની આપણી શક્તિ હોવી જોઈએ આપણે બહાદુર પ્રજાના વારસ છીયે, પણ એ વારસાને શોભાવવાની આપણામા અત્યારે તાકાત નથી એ પણ કબૂલ કરીએ તો આપણો કશોયે ભુકવાર વાળવાના નથી તેજસ્વી ભૂતકાળ જોઈ વર્ત્તમાન તેજોહીન દશામા જડતા અને પ્રમાદ રાખી સમડ્યા કરીએ તો પછી તેવો તેજસ્વી ભૂતકાળ ન હોત તો સારૂ થાત એવી કલ્પના કેટનાય ને થાય છે આપકર્મી વાન્મોની પેઠે ગઇગુજરી સંભારી તેના ગુણ ગાન ગાયા કરીએ તેની સાથે ચાલુ અધમ સ્થિતિમાથી મુક્તિ મેળવવાનો પુરૂષાર્થ કરી આપકર્મી બની આપણે આપણા વારસો માટે ભવ્ય વારસો મૂકી જઈએ એ ઉત્કૃષ્ટ છે નહિનો ભૂતકાળની બડાઇ મારી ફુલણસી બનવાનો મહાદોષ વહોરી લેવારો × આપણો ઇતિહાસ ગૌરવવાળો છે પરન્તુ આપણે આપણા પ્રાચીન વારસા ઉપરજ કુદીશુ તો હારીશુ આપણા પૂર્વજો જેવા હતા તેવા આપણે થઇને બતાવવુ જોઇએ આપણા ઋષિમુનિઓએ આપણા ધર્મને બચાવવા સારૂ પોતાના અગે અગના ટુકડા થવા દીધેલા છે ટૉડ કહે છે કે 'યુરોપમા તો એક થર્મોપિલી છે, પરન્તુ હિન્દમા તો ફળિયે ફળિયે થર્મોપિલી જોવામા આવે છે' આ પ્રાચીન વીરના

શાન્ત અને અહિંસામય માર્ગે જગવીએ તો આપણા પૂર્વજોના આપણે સંતાન છીએ તે સિદ્ધ થશે

૧૧૭૩ મારા કૉલેજના સમયથી મિત્ર સાક્ષરશ્રી **રામનારાયણ પાઠક** લખે છે કે –'હિન્દુસ્તાનમા અને ખાસ કરીને ગૂજરાતમા જૈનો દાનવીરતા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે જૈનધર્મમા દાનના અનેક પ્રકારમા જ્ઞાનદાન પણ સ્વીકારાયુ છે, તેથી જોકે (હાલના) જૈન ગૃહસ્થોએ ગૂજરાત–હિંદની વિદ્વત્તામા ઘણો ઓછો ફાળો આપ્યો છે, છતા સાહિત્યના સરક્ષણ અને વિસ્તારને માટે અનન્ય સેવા કરી છે જૈનોના જ્ઞાનદાનથી જ ગૂજરાતી (તેમજ સસ્કૃત પ્રાકૃત અને અન્ય) ભાષાના અનેક દુર્લભ ગ્રન્થો તેમના ભડારોમા સંઘરાયા છે અને નકલો થઈ થઈને દૂર દૂરના પ્રદેશોમા ગયા છે, પણ જમાનો બદલાતા જ્ઞાનદાનનો પ્રકાર પણ બદલાવો જોઈએ ભડારોમા દાબડામા ઉધેઈ ખાઇ જાય, કાગળો એની મેળે નાશ પામે ત્યા સુધી પુસ્તકો કોઈને બતાવવા જ નહિ એ હવે પુસ્તકસરક્ષણની સાચી રીત નથી અંગ્રેજ અમલદારો ગ્રન્થ માગીને લઈ જતા અને પછી પાછા આપતા જ નહિ એથી બ્હીને હવે આપણા વિદ્વાનોને પણ ન આપવા એ યોગ્ય નથી ગ્રન્થોને છપાવવા એ પણ એક જ્ઞાનસંરક્ષણનો પ્રકાર છે એટલુ સમજતા પણ જૈનોને ઘણો સમય લાગ્યો હતો પણ દુનિયાનો વેગ અને હિંદનો પ્રગતિનો વેગ હવે ઘણો વધ્યો છે તેમા જૈનો પણ આગળ વધશે તોજ તેઓ જ્ઞાનને માટે જે ચીવટ રાખે છે તેના પ્રમાણમા કઈ પણ ફળ જોઈ શકશે

૧૧૭૪ 'અત્યારે ઘણા જૈનો પોતાના ધર્મના પુસ્તકો છપાય તેટલાથી જ સંતોષ માનીને બેસી રહે છે પ્રસિદ્ધ થતા ઘણા ધર્મપુસ્તકો તો સાહિત્યમા ખપવાને પણ યોગ્ય હોતા નથી, પણ માત્ર ધર્મ થશે તેમ માનીને શ્રદ્ધાળુ જૈનો તે છપાવે છે અને તેમની શ્રદ્ધાના પ્રેરક સાધુ–આચાર્યો તે શ્રદ્ધાને કોઈ વધારે સારે રસ્તે દોરતા નથી અત્યારે જમાનો બુદ્ધિનો છે શ્રદ્ધાનું પણ જો બુદ્ધિથી પરિશોધન થશે તોજ તે ટકી શકશે

૧૧૭૫ 'અત્યારના જમાના પ્રમાણે જૈનોએ જ્ઞાનને માટે, જૈન ધર્મના જે તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થો હોય તેનું તત્ત્વજ્ઞાન નવીન રીતે વિકાસ પામે અને દુનિયાના તત્ત્વજ્ઞાનમા અગ્રસ્થાન લે તે માટે સતત્ પ્રબલ કરવો જોઈએ આ દિશા જૈનોથી અજાત નથી જર્મનીના પ્રો૦ યાકોબી વગેરેએ જૈનધર્મના પુસ્તકો આધુનિક દૃષ્ટિએ નરકરણો કરી બહાર મૂક્યા છે પણ એ કામ માત્ર જર્મનો જ કે અગ્રેજો જ કરી શકે એમ કાઈ નથી ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મદિરે સન્મતિતર્કનુ (જૈન પડિતો-સુખલાલ અને બહેચરદાસના હાથે) સંપાદન કાર્યમા જ કર્યું છે જે પશ્ચિમના ઉત્તમોત્તમ પડિતોની પણ પ્રશસા પામ્યુ છે જૈનો અને જૈનેતર વિદ્વાનો એવા ઘણા નીકળે કે જેઓ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રથોનું નરકરણ, તેની ફિલસુફીનું ગ્રેટન વગેરે આ પરદેશીય વિદ્વાનો કરતા વધારે સારુ કરી શકે હિંદની વિદ્વત્તામા જૈનોનો ફાળો ઓછો છે, તેમ મે ઉપર લખ્યુ ત્યારે ઘણા જૈનભાઈઓને માઠુ લાગ્યુ હશે, પણ હું માનું છુ કે એ ખરા કે ખોટા આક્ષેપમાથી બચવુ હોય તો ખરો ઉપાય એ છે કે હિન્દના જ બુદ્ધિશાળી, વિશાળ અને આધુનિક દૃષ્ટિવાળા વિદ્વાનો આગળ પોતાની ફિલસુફીનું ગ્રેટન કરાવવુ એમ નહિ થાય તો, હવે એટલો બુદ્ધિનો જમાનો આવ્યો છે કે નવીન બુદ્ધિશાળી શિક્ષિતોમાથી તો જૈન ધર્મ નવા અનુયાયીઓ નહી મેળવી શકે, પણ જૈન ધર્મના અનુયાયીઓમાથી પણ જુવાન પ્રગતિશાળી વર્ગ અપમરતો જશે (હમણા સુધી) જૈન જુવાનો પોતે કેટલા ધર્મમા શિથિલ થતા જાય છે તેનો કોઈએ વિચાર કર્યો? અને અહી હુ માત્ર બાહ્ય ક્રિયાની વાત નથી કરતો માત્ર બાહ્યક્રિયાને હુ ધર્મ ગણતો નથી, પણ તત્ત્વજ્ઞાનના ખરા પિપાસુઓને ચાલુ ધર્મજ્ઞાનમાથી તૃપ્તિ નહિ મળતી હોવાથી તેઓ ધર્મપરાડ્મુખ થશે જ અને થાય છે એ મારુ કહેવુ છે એથી ઉલટુ જો જૈનધર્મ પોતાના જ્ઞાનને શુદ્ધ સ્વરૂપમા બહાર મૂકે, તો હવે પ્રજા અહિંસાની દિશા તરફ

વળી છે, ત્યારે જૈન સિદ્ધાન્તો સર્વત્ર સ્વીકારાવાની આ અનન્ય તક છે.

૧૧૭૬ 'મુબઈ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામા જૈન પુસ્તકો નીમાયા છે, પણ તેમા શુ વળ્યુ ? × × પણ આ ગ્રથોને શીખવ નાર કયા છે ? જૈન સાધુઓમાથી પણ આના કેટલા ખરા અભ્યાસી નીકળે ? અને તેઓ પણ આધુનિક દૃષ્ટિએ આ ગ્રથો શીખવી તો નજ શકે × આનો ખરો ઉપાય શિક્ષણનો પ્રબધ કરવો એ છે એ કામ સાધુઓ ઉપર છોડી શકાશે નહિ તેમને આધુનિક દૃષ્ટિ નથી, આધુનિક દૃષ્ટિ હોય તો પણ એ સંસ્થા લોકનિયત નથી હવે આપણે આપણા ધ્યેયો લોકનિયત સસ્થા દ્વારાજ સાધના જોઈએ એવી સસ્થાઓ જ જમાનાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવી શકાશે × જ્યા એવી સસ્થાઓ હોય ત્યા તેનો લાભ લેવો જોઇએ અને જ્યા ન હોય ત્યા નવી કરવી જોઈએ

૧૧૭૭ 'જ્ઞાનપ્રચાર પ્રાન્ત ભાષામાજ કરવો જોઇએ ત્યારે જ જ્ઞાન સમાજના દૂરના દૂર ક્યારા સુધી પહોચે અગ્રેજી મારફત કરેલા વિચારો કે મેળવેલુ જ્ઞાન સમાજમા પ્રસરી શકતુ નથી અને ધર્મનું જ્ઞાન, કાંઈ અમુક થોડી સંખ્યા માટેજ નથી, પણ દરેક માણસ માટે છે અગ્રેજી ભાષાના નડતરને લીધે જ આપણા શિક્ષિતોની અસર જોઇએ તેટલી પ્રસરતી નથી શ્રમણધર્મોનું તો એ વિશેષ લક્ષણ છે કે તેણે હમેશા પ્રાકૃત એટલે બોલાતી ભાષામા જ ઉપદેશ આપ્યો છે

૧૧૭૮ 'આ રીતે પ્રાત ભાષાઓ જેવા મારવાડ-રાજપૂતાના માટે એક કેન્દ્ર ત્યાનાજ જૈનોએ રચવુ જોઈએ અને તે દ્વારા અધ્યયન-અધ્યાપન અને પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ તેવુ જ બીજુ કેન્દ્ર દક્ષિણ માટે પૂના અને મદ્રાસ માટે અદીવાર કે એવુ કોઈ કરવુ જોઈએ પજાબ માટે પણ એક ભિન્ન કેન્દ્ર

જોઈએ. ગૂજરાત માટે એ રીતે ગૂજરાતના કેન્દ્રરૂપ અમદાવાદમાં એની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ ×

११७९ 'ગૂજરાત આ બાબતમાં પહેલ કરી શકે એમ હું માનું છું ગૂજરાતના કલા-કૌશલ્યના અને સમાજની ઉન્નતિમાં જૈનોનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. જૈનોનું પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન બ્રાહ્મણ દૃષ્ટિએ ઘણા વર્ગોથી વિચારાય છે, પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તેમાં પાછળ રહી ગયું છે પૂનામાં ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં જૈનોએ મદદ કરી છે, પણ ત્યાંના અભ્યાસીઓ બધા બ્રાહ્મણ હોય તેમને બ્રાહ્મણ તત્ત્વજ્ઞાન તરફ પક્ષપાત હોય અને તે જ દિશાનું કામ વેગથી ચાલે એ સ્વાભાવિક છે પણ અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં તેવું નથી × તેમાં જૈન અને ઈતર પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે એ કેન્દ્ર જૈન અભ્યાસ માટે સ્વાભાવિક રીતે અનુકૂળ છે તેના વિદ્વાનોના હાથમાં પોતપોતાનું કામ પૂરતું હશે તોપણ તેમની સલાહથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન માટે એક વ્યાસપીઠ ઉભું કરવું એ જૈન ધનિક વર્ગ ધારે તો સહેલ છે

११८० આ (અને આવા) વ્યાસપીઠ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ જિજ્ઞાસુઓને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પશ્ચિમની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી મળી શકશે તેના અધ્યાપક દ્વારા પુસ્તકોનું આધુનિક રીતે સંશોધન કરાવી પ્રસિદ્ધ કરાવી શકાશે જેથી આખા જૈનસમાજને નવીનરૂપે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન મળી શકશે પશ્ચિમના બુદ્ધિપ્રકાશથી અને વ્યવહારથી દૂર રહેલા સાધુ-આચાર્ય વર્ગને પણ નવી દૃષ્ટિએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જોવાનો પ્રસંગ મળશે અને તેમના દ્વારા તે તત્ત્વજ્ઞાન અજ્ઞાનવર્ગમાં પણ વધારે સુગ્રાહ્ય રૂપમાં પ્રસરશે વ્યાસપીઠ સાથે વિદ્યાર્થીઓને માટે છાત્રવૃત્તિની ગોઠવણ થશે તો જૈનદર્શનના અભ્યાસને વળી ઓરજ ઉત્સાહ મળશે ટુંકમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર 'વખાણ' કે પોથીમાં નહી પડી રહેતા જમાનાને અનુકૂળ અવતાર પામશે અને બુદ્ધિની વેગીલી પ્રગતિમાં પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન

પામશે જૈન ધર્માભિમાની ધનિકો આનો વિચાર અત્યારે નહિ કરે તો પછી ક્યારે કરશે ? "૫૭૬

૧૧૮૧ આ પ્રમાણે સાહિત્યના અન્ય અગો સબધી કરવાનુ રહે છે તે સમજી લેવાનુ છે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની લોકનિયત સસ્થાઓ જ્યા સ્થાપિત ન હોય અને નવી ઉપાડી શકાય તેવી સ્થિતિ ન હોય ત્યા સરકારી યુનિવર્સિટીના આશ્રય નીચેની સસ્થામા એટલે એની મોટી કૉલેજોમા જ્ઞાનપીઠ (chair)ની યોજના કરી શિક્ષણપ્રબધ કરવો ઘટે

૧૧૮૨ હવે શુ કરવા યોગ્ય છે તે સબધી નીચેના પારાઓમા ટુકમા કેટલીક સૂચનાઓ કરવામા આવે છે તે પ્રત્યે જૈનસઘ ખાસ લક્ષ રાખી કાર્ય કરશે તો જૈન સમાજને અને તે દ્વારા સમસ્ત ભારતની જનતાને લાભદાયક થશે

૧૧૮૩ (૧) જૈન સાહિત્યનો પ્રાચીન વારસો મૂલ્યવાન છે તેનો ઉદ્ધાર કરવામા નિયમિત વ્યવસ્થા કરવી –(ક) પ્રત્યેક પ્રાચીન ગ્રથના ઓછા વધતા ગુણ મૂકીને વધારે આવશ્યક ગ્રથોને પહેલા હાથ ધરવા (૨) એક જ પ્રકારના દૃષ્ટિબિંદુથી જૂદા જૂદા આચાર્યોએ લખેલા જાદા જૂદા ગ્રથ રચેલા હોય તેમા કોઈમા અભ્યાસ માટેની વિશેષ ઉપયોગિતા ન હોય છતા પ્રાચીનતાજ તેની વિશિષ્ટતા હોય, કોઇ કથા-વાર્તાના ગ્રથો એવા હોય કે તે અપ્રસિદ્ધ છતા તેના પ્રસિદ્ધ કરવાથી કશો નવો અને વિશિષ્ટ હેતુ સરતો ન હોય, તો તેવા માટે દ્રવ્ય, સમય અને શક્તિનો વ્યય ન કરવો, પરતુ જેના સસ્કરણની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય તે પ્રકટ કરવા (ગ) જૂદી જૂદી વિદ્યાપીઠો (યુનિવર્સિટીઓ) ના અભ્યાસક્રમમા દાખલ થયેલાને તથા તેવા અભ્યાસક્રમમા ખાસ સ્થાન લે એવા વિશિષ્ટ અને ઉપયોગી ગ્રંથોને પ્રધાનપદ આપવુ

---

૫૭૬ જ્ઞાનદાનનો ઉત્તમ પ્રકાર' એ લેખ–પ્ર૦ 'જૈન' નો રૌપ્યમહોત્સવ અક સ ૧૯૮૬ પૃ ૧૪૫

૧૧૮૪ (૨) એવુ કેદ્રસ્થ જૈન પુસ્તકાલય સ્થાપવુ કે જેમા પૂર્વાચાર્યોના અપ્રસિદ્ધ હસ્તલિખિત ગ્રંથોને સુંદર અને વ્યવસ્થિત રીતે મૂકવામા આવે ને તેનો ઉપયોગ દરેક જૈન કે જૈનેતર વિદ્વાન્ લઇ શકે એવી ગોઠવણ રાખવી, તેમજ અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલ તમામ જૈન પુસ્તકોના સંગ્રહ વાળી લાયબ્રેરી મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમા સ્થાપિત કરવી

૧૧૮૫ (૩) જૂદી જૂદી વિદ્યાપીઠો (યુનિવર્સિટી) અને વિદ્યાલયો (કોલેજો) મા જૈન 'ચેર' (વ્યાસપીઠ) સ્થાપી જૈન સાહિત્યમા નિષ્ણાત અધ્યાપકો–'પ્રોફેસરોને' રોકવા

૧૧૮૬ (૪) પ્રાચીન સાહિત્યની પ્રેરણા ઝીલી, પચાવી તેના રસમાથી નવુ સાહિત્ય સર્જવાની જરૂર છે અત્યારે કેટલાક એવા પુસ્તકો બહાર પડે છે કે જે નક્કર ઉપયોગી હોતા નથી–પ્રસિદ્ધી ખાતર પ્રસિદ્ધ થાય છે અને સારા પુસ્તકોના પ્રકાશનને રૂંધી મારે છે તેથી તે દિશા ઉપર અંકુશ મૂકાઇ સંગીન અર્વાચીન પુસ્તકો રચાવીને બહાર પાડવા જોઇએ

૧૧૮૭ (૫) જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને વહેવારૂ રીતે જીવનમા ઉતારીને જીવન જીવવાની દિશા બતાવનારા સાહિત્યને આજે જૈન સમાજને મોટી જરૂર છે જેમ સાહિત્યમા માત્ર જૂના સાહિત્યના પાનથી સંતુષ્ટ થવાનું નથી, પણ નવુ સાહિત્ય રચવાનું છે, તેજ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમા પણ આપણે આગળ પ્રગતિ કરવાની છે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ જેમ ધનિદાસ તેમ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય સાથે ગૂંથ્યુ હતું, પરતુ એ કાર્ય મહાન નવિઓજ કરી શકે આપણે તો, એજ કાર્યની સામગ્રી તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાનને એક સ્વતત્ર શાખા રૂપે કેળવી પોષી સવર્ધી શકીએ તત્ત્વજ્ઞાન એ સંસારને વિલોકવાની એક દૃષ્ટિ છે, અને તે જેમ જ્ઞાનીને સિદ્ધ છે તેમ આપણા સહુને સાધ્ય છે અને આવશ્યક છે તત્ત્વજ્ઞાન એ જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓની સમાન કક્ષાનું એક શાસ્ત્ર છે એ સમજવુ પણ ભૂલ ભરેલી છે જ્ઞાનની સર્વ શાખામા તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે એ સર્વના મૂળ-

રૂપે એનું સ્થાન છે તેથી જીવ જગત્ અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું, જ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે ચિન્તન-એટલામાજ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતું નથી ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનના મૂળ શોધવા તથા એનો અર્થ કરવામા પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્ત્તે છે આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બધારણ, એનો આ પરિદૃશ્યમાન વિશ્વ સાથે સંબધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની ભાવનાઓ-ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટામા પડે છે એ વિચારનું બહોળું પણ સુચિન્તિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે એજ ભવિષ્યના કાવ્યસાહિત્યમા ઉચ્ચતા અને ગભીરતા, એ સાહિત્યના પ્રાણ રૂપે પ્રેરી શકશે, અને એ વિના આપણુ સાહિત્ય રગબેરગી પરપોટા જેવુજ રહેશે ' (આન દશકરભાઈ)

૧૧૮૮ (૬) જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમા કર્મવાદ, અનેકાત ફિલસુફી, નયવાદ, સામ્યવાદ, અહિંસાદિ વ્રતો, ગુણસ્થાનક્રમ, યોગ, મતિજ્ઞાનાદિના સૂક્ષ્મભેદો, પ્રમાણમીમાસા આદિ અનેક વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે તો તે દરેક પર સ્વતંત્ર વિચારકોએ તે તે પરના મિશ્ર પ્રાચીન ગ્રથોમાથી તારવી ઊહાપોહ અને પરિશીલન-પૂર્વક નિબધો, લેખો, પુસ્તકો અલગ અલગ રચવા ઘટે જૈનધર્મની અનેકાતસ્યાદ્વાદની ફિલોસોફીનો અર્થ એ છે કે એક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિકોણથી જોઇ શકાય છે જો એ વાત સૌ સમજી લે તો જગતમા સાચો પ્રેમ, શાતિ અને અભેદનીતિ પ્રવર્ત્તે અને એ સમજવાથીજ જૈનો શ્રી મહાવીર પ્રભુના સાચા અનુયાયીઓ થવાને અધિકારી બને ભગવાન્ મહાવીરનો કલ્યાણકારક સંદેશ જો જગતમા ફેલાવવો હોય તો સૌથી પહેલા જૈન સમાજના વિખરાયલા તતુઓને એકઠા કરવા જોઇએ અને બધા સંપ્રદાયોને એક સૂત્રથી બાધી માહોમાહેના ભેદભાવ અને પક્ષપાતનો નાશ કરવો જોઈએ એ કરવા માટે અનાવશ્યક રૂઢીઓ પર ભાર ન મૂકતા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનેજ ધર્મના આધારરૂપ સમજવામાં આવે, તોજ સાંપ્રદાયિકતાની સંકુચિત દૃષ્ટિનો આપોઆપ લોપ થશે, અને તેથી આજે જૈન સમાજની જે શક્તિ વિખરાયેલી

અને વર્ત્તાવલી છે તે સગળિત થશે એ સંગઠન સમગ્ર જૈન જાતિ માટે કલ્યાણકર નિવડશે જ્યારે જૈન સમાજ પ્રત્યેક ધર્મ અને સંપ્રદાય તરફ આવી અનેકાંત દૃષ્ટિથી જોતા શીખશે ત્યારે તેનામાથી સાંપ્રદાયિકતા પાળતા છતા સાંપ્રદાયિકતાનું દઢ મમત્વ છૂટશે, અને તેવા ઉદારચરિત જૈનો સમસ્ત ભારતના એકીકરણ અને સગઠનમા સક્રિય ભાગ લેશે.

૧૧૮૯ (૭) ભાષા સબધે અને વિશિષ્ટ રીતે પ્રાકૃત ભાષા માટે જૈનાચાર્યોએ ઘણું કર્યુ છે તેથી તત્સબધી સર્વ પુસ્તકો પ્રકટ કરવા આવશ્યક છે પ્રાકૃત ભાષાના ઉદ્ધાર (revival)ની અતિ જરૂર છે કારણકે તે જૈનોની શાસ્ત્રભાષા છે તેથી તે સબધે તેની ઉત્પત્તિ, આગમોની ભાષા–તેની સાથે પ્રાકૃતનો સબધ, આગમો પછીના પ્રાકૃત ગ્રથોની ભાષા, પછી સંસ્કૃત ટીકાઓ અને ગ્રથોનો ઉદ્ભવ–તેના કારણ વગેરે સંબધી શોધખોળ થતા ઘણો પ્રકાશ પાડી શકાશે એટલુંજ નહિ પણ પ્રાકૃત ભાષાનો ઉદ્ધાર તે દ્વારા થઈ શકશે આ ઉદ્ધાર કરવામા–તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવામા પહેલા જે મુશ્કેલીઓ હતી તે હવે તેના શબ્દાર્થકોષ, વ્યાકરણ વ્યવસ્થિત આકારમા પ્રસિદ્ધ થયેલ હોવાથી ઘણે અંશે દૂર થઈ છે શ્રી અભિધાન રાજેન્દ્રે તો મોટા મોટા સાત પુસ્તકમા આગમાદિના પ્રાકૃત શબ્દો લઈ તે પર જૂદા જૂદા ગ્રથોમા જે વક્તવ્ય હોય તે ટાકી એક વિશ્વકોષ (encyclopoedia) જેવી સામગ્રી પૂરી પાડી છે, પડિત બહેચરદાસે પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા, પાઈઅલચ્છીનામમાલા પ્રાકૃત વ્યાકરણ, પ્રાકૃત પાઠાવલી આદિ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંપાદિત કરેલા તે પ્રકટ થયેલ છે, પડિત હરગોવિન્દદાસે પ્રાકૃત ભાષાના પ્રકટ અને અપ્રકટ ગ્રથોના પ્રાકૃત શબ્દો લઇ તેના સંસ્કૃત શબ્દો સહિત હિંદી ભાષામા અર્થો મૂકી પોતાની વિજયપ્રશસ્તિરૂપે એક બૃહત્ પ્રાકૃત કોશ નામે પાઇઅ-સદ્દ મહણ્ણવો (પ્રાકૃત શબ્દ મહાર્ણવ) બહાર પાડયો છે અને

વાળો કોષ સંગ્રહેલો પ્રકટ થયો છે, આ ઉપરાંત ચંડકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ વરરૂચિ કૃત પ્રાકૃત પ્રકાશ, પ્રાકૃત ભાષાના પાણિની હેમાચાર્યના સિદ્ધ હૈમનો અષ્ટમ અધ્યાય, માર્કંડેય કૃત પ્રાકૃત સર્વસ્વ અને લક્ષ્મીધરકૃત ષડ્ભાષાચંદ્રિકા એ પ્રાચીન વ્યાકરણો પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને ૫ ધનપાલકૃત ઉક્ત પાઇઅ-લચ્છીનામમાલા અને હેમાચાર્યકૃત દેશીનામમાલા એ કોષ ઉપલબ્ધ છે આ સર્વ સામગ્રીથી અપ્રકટ પ્રાકૃત ગ્રંથો પ્રકાશમા આવતા તેનો અભ્યાસ વિશેષ સારી રીતે થઈ શકશે

૧૧૯૦ પ્રાકૃત ભાષામા પણ અપભ્રંશ કે જે હાલની દેશી ભાષાઓની જનની છે અને જેનુ વ્યાકરણ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ ઘડી આપ્યુ છે તે અત્યાર સુધી એક સ્થિર અને અવિકારી ભાષા મનાતી હતી, તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ઘટે કારણકે આ અપભ્રંશ સબધે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' નામના પુસ્તકના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામા આ લેખકથી બન્યુ તેટલુ વકતવ્ય પ્રકટ થયુ છે, તે પરથી એ જીવંત અને કાળક્રમે બદલાતી ભાષા સિદ્ધ થઈ છે અને તેનુ સાહિત્ય પણ ઠીક પ્રમાણમા ઉપલબ્ધ છે એ જણાયુ છે તો જેટલુ અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એટલું પ્રકાશમા મૂકી-તેનો અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ

૧૧૯૧ (૮) દેશી ભાષામા-ગૂજરાતી ભાષામા પણ શ્રી નરસિંહ મહેતાના કાળ પહેલાની કાવ્યકૃતિઓ અને ગદ્યકૃતિઓ જૈનોની રચેલી મળી આવે છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ કરવી અતિ આવશ્યક છે, કારણકે તેથી તે ભાષાના મૂળ વિક્રમ તેરમીથી આપણને મળી આવે છે એ વાત સ્પષ્ટ થવા ઉપરાંત ત્યારથી રચાયેલી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થતા ભાષાના ક્રમવાર વિકાસ અને વિસ્તાર પર સારો પ્રકાશ પડશે તે ઉપરાંત લોકકથા પરની કાવ્યકૃતિઓ શામળભટ કરતા ઘણા પૂર્વના જૈન કવિઓએ કરી છે તે પ્રકટ થતા તેનું સાહિત્ય ભાષાદૃષ્ટિએ તેમજ વાર્તાનિરૂપણની દૃષ્ટિએ આદરણીય થશે

૧૧૯૨ (૯) હિન્દી ભાષામાં ઉપરનું સાહિત્ય ભાષાના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે, તે ઉપરાંત સંસ્કૃત અને હિન્દી ભાષામાં ઐતિહાસિક ગ્રન્થો આદિ સાહિત્ય છે તે ગુજરાતના ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ નાખે છે, તેથી તે સાહિત્યનું પ્રસિદ્ધિકરણ અતિ આવશ્યક છે

૧૧૯૩ ગુજરાતનું ગૌરવ કેમ વધે તે વિષેનું સદૈવ ચિંતન કરનાર ત્ન રણજિતરામભાઇએ સં ૧૯૭૧મા જણાવ્યું હતું કે 'ગુજરાતની મુખ્યત્વે વસ્તી હિંદુઓની છે, ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઘડનાર પણ તેઓજ છે હિંદુઓના બે વિભાગ છે વેદધર્મી અને જૈન ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પોષણ અર્થે થએલા વેદધર્મીઓના કૃત્યો વિષે લખવાનું મોકુફ રાખી જૈનીઓના કૃત્યો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીશું જૈન ધર્મનો જન્મ ગુજરાતમાં થયો નથી છતા ગુજરાત અને ગુજરાતના પાડોશી પ્રદેશો-રાજસ્થાન અને માળવામાં એ ધર્મના શ્રાવકોની મ્હોટી વસ્તી છે શત્રુંજય અને ગિરનાર જેવા એમના મ્હોટા તીર્થો ગુજરાતમા છે સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને વસ્તુપાળ તેજપાળે જૈન સાહિત્ય અને લલિત કળાઓ (સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન, ચિત્રવિદ્યા) ને ઉત્તેજન, પોષણ અને આશ્રય આપ્યા હતા મોનકી- ઓની સત્તા દરમ્યાન એમણે રાજકારભાર ચલાવ્યા હતા અને રણ- ક્ષેત્રમાં વિજય મેળવ્યા હતા પૂર્વે વેપાર ખેડતા અને આજે પણ ખેડે છે વેપારથી મળતી લક્ષ્મી મંદિરો બાધવામાં, મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવામાં, ગ્રંથભંડાર સ્થાપવામાં, ગ્રંથોની નકલો કરાવી પ્રચાર કરવામા-વગેરેમાં વપરાતી સર્વ ધર્મનું રહસ્ય જાણવા અકબર બાદશાહને ઇચ્છા થઇ ત્યારે જૈન ધર્મનો પ્રભાવ કરવા હીરવિજય- સૂરિ ગુજરાતમાંથીજ ગયા હતા જ્યાં જ્યાં જૈનોની વસ્તિ હશે ત્યાં ત્યાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓને રહેવા અપાસરા હોય છે આવાં સ્થળોમાં તેઓ ચાતુર્માસ ગાળે છે અને ઉપદેશ આપી શ્રાવકોના જ્ઞાન અને ધર્મની જ્યોત સળગતી રાખે છે ગુજરાતના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી અને હિન્દી સાહિત્યના અનેક ગ્રંથો

જૈનોએ લખ્યા છે એ બ્યુહ્લર, ભાંડારકર (પિતા અને પુત્ર), પીટર્સન, કીલ્હોર્ન, કાથવટે, દલાલ, વેબર, જેકોબી આદિના રીપોર્ટો, ગ્રંથો પરથી સુપ્રસિદ્ધ છે સાહિત્યના અંગો-કાવ્ય, કથા, નાટક-એમણે ખીલવ્યા છે વ્યાકરણના ગ્રંથો લખ્યા છે જૈન તત્ત્વચિંતન અને ન્યાય તથા યોગ વિશે પણ એમણે ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે, ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી નાનાવિધની માહિતી ચરિત્ર રૂપે, કથા રૂપે, કાવ્ય રૂપે, ગ્રંથોની સમાપ્તિની નોંધ રૂપે, મૂર્તિઓની સ્થાપનાના લેખ રૂપે, મંદિરોના શિલાલેખ રૂપે, ચિત્રોરૂપે એમણે સાચવી રાખી છે ગુજરાતની એમણે ઘણી ઘણી સેવા કરી છે અફસોસ છે કે વેદધર્મીઓ હજુ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં એ સેવાનું મહત્ત્વ સમજતા નથી પહેલી જૈન સાહિત્ય પરિષદ મળી તેના પ્રમુખપદે મહા મહોપાધ્યાય સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ-એક બંગાળી વેદધર્મી વિદ્વાન બિરાજ્યા હતા ગુજરાતી વેદધર્મી કે જૈન વિદ્વાન નહીં પણ **ગુજરાતના** વેદધર્મીઓ કાંઇક અતડા છે અને જ્ઞાનના જ્ઞાન ખાતર અનુરાગી નથી જૈનોની જ ઉપેક્ષા કરે છે એમ નથી-પારસીઓ, મુસલમાનોની પણ ઉપેક્ષા કરે છે કોઈ ગુજરાતી વેદધર્મી અવસ્તા પહેલવીમાં પ્રવીણ છે? સંસ્કૃતમાં ઘણા પારસીઓ પ્રવીણ છે ઈરાની સંસ્કૃતિનો જ્ઞાતા કોઈ ગુજરાતી હિંદુ છે? અરબી સાહિત્યનો વિદ્વાન્ કોઇ ગુજરાતી હિંદુ છે? નથી જ્ઞાનની તૃષ્ણા નથી તૃષ્ણા હોય તો તેની પરિતૃપ્તિ માટે સાધનો, અનુકૂળતા નથી'[૫૭૭]

૧૧૯૪ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલભાઇ સં ૧૯૮૧માં જણાવે છે કે 'જુના ગુજરાતી સાહિત્યના બંધારણ તથા તેના વિકાસમાં બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, શ્રાવક અને જૈન સાધુઓએ મુખ્ય ભાગ લીધો છે, એટલે કે જૈનેતર તેમજ જૈન એ બન્ને કોમોએ સાહિત્યનો ખીલવવામાં મદદ કરી છે એ બેમાંથી એકજ કોમે એવો દાવો કરવો કે એ સાહિત્ય

૫૭૭ 'જૈન સંસ્કૃતિ' પર લેખ તા ૩-૭-૧૯૧૫ જેનગ્રં. કૉ દેરેસરને જૈન ઇતિહાસ સાહિત્ય અંક વીરાત્ ૨૪૪૧

અભાગ વડે જ જીવતુ રહ્યુ છે તે કેવળ પ્રમાદ છે જુના ગુજરાતી (કે અન્ય ભાષાના) સાહિત્યનો સીલસીલાબધ, સબદ્ધ (connected) ઇતિહાસ લખવો હોય તો જૈનોથી જૈનેતરની કૃતિ તરફ અને જૈનેતરથી જૈનોની કૃતિ તરફ દુર્લક્ષ થઈ શકે નહી અમુક વિષયો સબધે બને કોમોએ એકજ નદીના મૂળમાથી પાણી લીધેલુ એટલે કે સસ્કૃત ગ્રથ પર આધાર રાખેલો, અમુક બાબતમા વિચારની પરસ્પર આપ લે થયેલી (they acted and reacted on each other)-એટલે ખરા ઇતિહાસની રચનામા તો એ બને કોમની કૃતિની આલોચના થવી જોઇએ ખરૂ જોતા તો વખત એવો આવી લાગ્યો છે કે જુના ગુજરાતી (કે અન્ય ભાષાના) સાહિત્યનું ખરૂ ભાન કરાવવા માટે સાહિત્યમા રસ લેતા અભ્યાસીને જેટલુ જૈનેતર વર્ગના આચાર, વિચાર અને ધર્મનું જ્ઞાન હોવુ જોઇએ તેટલુજ જૈનોના આચાર, વિચાર અને ધર્મનું હોવુ જોઇએ એ પરિચય આવશ્યક છે, એ ન હોય તો દૃષ્ટિબિંદુ ખોટુ રહેવાનું (the perspective would be false) અને સાહિત્યના ચિત્રપર પડતુ તેજ (light), અથવા તેને ઢાકતી, ઝાખુ દેખાડતી તેજહીનતા (shade) બરાબર સમજાવાના નહીં દાનની એક બાજુ અત્યાર સુધી જોવામા આવતી, હવે એ બાજુ જોવી પડે છે ને પડશે (આનદકાવ્ય મહોદધિ મૌ ૭ માનો ઉપોદ્ઘાત તા ૨૪-૧૦-૧૯૨૫)

૧૧૯૫ કોઇપણ દેશ બીજા દેશની સસ્કારિતા કે સસ્કૃતિને તિલાજલિ આપે તો તે પોતાના આત્મહિતને-પ્રગતિને અટકાવે છે. પૂર્વની સસ્કૃતિમા પણ બ્રાહ્મણ સપ્રદાય અને શ્રમણ સંપ્રદાય-એ બનેની સંસ્કૃતિનુ સ્થાન છે-જૈન અને જૈનેતર, બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતર-એ બનેના સાહિત્ય અને ધર્મચિંતનના ફાળાને જૂદા-એક બીજાથી તદ્દન નોખા રાખી શકાશે નહિ, એટલુ જ નહિ, પરતુ પૂર્વે પણ પશ્ચિમની અને પશ્ચિમે પૂર્વની સસ્કૃતિને આદર આપી સારા તત્ત્વો જ્યા જ્યા જણાય ત્યા ત્યાથી લઇને તેમને અપનાવવા પડશે-આમેજ કરવા

પડશે-મિલાવી લેવા પડશે આના જ્વલંત દૃષ્ટાંત રૂપે કવિસમ્રાટ્ ડૉ રવીન્દ્રનાથે 'વિશ્વભારતી' નામની મહાસંસ્થા પોતાના શાંતિનિકેતનમા સ્થાપી છે આજનો યુગ કોમકોમનુ, પ્રજા પ્રજાનુ સંગઠન માગે છે-સર્વની સંસ્કૃતિનો સહકાર ઇચ્છે છે તો તે પ્રત્યે આ પશ્ચિમ ભારતના-ગૂજરાતના શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ યત્કિંચિત્ દિશા બતાવશે અને જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદર કેળવવામા તે નિમિત્તભૂત થશે-એવી અપૂર્ણ આશા છે જ્ઞાન અને શક્તિથી દેશનું પુનરુત્થાન છે તો તે બને આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે —

सह वीर्यं करवामहै। तेजस्विनोऽप्यधीतमस्तु मा विद्विषामहै
मा विद्विषामहै
मा विद्विषामहै ॥

शांतिरस्तु पुष्टिरस्तु आत्मकलासमृद्धिरस्तु ॥
सर्वे मेधाविन सन्तु सर्वे सन्तु निरामया ।
आत्मज्योति श्च पश्यन्तु मा कश्चित्तम आप्नुयात् ॥

અને એ પ્રાર્થના સિદ્ધ થતા કવિ ન્હાનાલાલના શબ્દોમા આપણે ભારતના યશોગાન ગાઇશુ કે -

જીવનસાફલ્યવન્તી, સર્જનહેતુસિદ્ધિવન્તી,
વિરાટને કિરીટ તિલકટીલડી સમ હો !
ઇતિહાસની અનસ્ત પરમ પૂર્ણિમા અમ હો !
મનુષ્યકુલની પ્રફુલ નિત્યવસન્ત હો !
અમ ભારતભૂમિ હો !
ભાખો એ કલ્યાણમંત્ર, ભાગ્યજનની હો !
ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોદિની, અહો ભારતકુલ !

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ.

વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા.

આ ગ્રંથમાં આઠ વિભાગ છે અને તે દરેકના સાત પ્રકરણ છે આ રીતે થયેલા કુલ ૫૬ પ્રકરણમાં મળી સંખ્યામાં ૧૧૯૫ 'પારા'ઓ છે, ૫૭૭ ટિપ્પણ (ફુટનોટ) છે અને તે માટે કુલ ૮૩૨ પૃષ્ઠ છે મુખ્યત્વે કરી તે પારા અને ટિપ્પણના આંકડા પરજ આ આખી અનુક્રમણિકા તૈયાર કરી છે જેમાં કોરા આંકડા મૂકેલ છે તેમાં તે 'પારા'ની સંખ્યા સમજવી જે આંકડા પાસે ટિ મૂકેલ છે તે ટિપ્પણની અંક સંખ્યા સમજવી, ને જે આંકડા પાસે પૃ મૂકેલ છે તે પૃષ્ઠની અંક સંખ્યા સમજવી આખી અનુક્રમણિકાના વિષયવાર ૨૩ ભાગ પાડ્યા છે, તે દરેક ભાગનું નામ કાળા જાડા ટાઈપમાં અત્ર મૂકેલું છે બીજા જુદા અક્ષરો માટે આરંભમાં આપેલ સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ જુઓ

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો, સૂરિઓ આદિ

પૃ ૨૧
૨૭૧

૪. જૈનકૃત અપભ્રંશ ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા.

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતી-દેશી ભાષામાં ગ્રંથ-કૃતિઓ વગેરેની અનુક્રમણિકા

૬ જૈનકૃત અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો વિગેરે

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક સાધનો –કૃતિઓ આદિ.

૮ જૈન પારિભાષિક શબ્દો, બિરૂદો આદિ.

૯ જૈન તીર્થંકરો, તીર્થો, મંદિરો આદિ.

૧૦ જૈન ગચ્છ, ગણ, સંપ્રદાયાદિ.

૧૧ જૈન શ્રાવકો, મંત્રીઓ વગેરે

૧૨ વાણિયા-બ્રાહ્મણાદિ જાતિ કુલ ગોત્રાદિ

૧૩ યુરોપીય સ્કૉલરો આદિ

૧૪ યુરોપીયનની કૃતિઓ

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો–લેખકો આદિ

૧૬ જૈનેતર હિન્દુ કૃત ગ્રંથો, લેખો આદિ.

૧૯ મુસલમાનોની ઐતિહાસિક કૃતિઓ-કિતાબો

૧૮ જૈનેતર હિંદુ દેવ-મંદિર સંપ્રદાય આદિ.

૧૯ સ્થળો-સ્થાનાદિ.

૨૦ હિન્દુ રાજકર્ત્તાઓ, રાજવંશ જાતિ આદિ

૨૩. પ્રકીર્ણ

શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ પત્રક.

[દરેક પાના અને ટિપ્પણીમાં જ્યાં ઉમેરવાનું કે સુધારવાનું છે તે અત્ર જણાવ્યું છે.]

૨૮ 'આવું અનુમાન કર્યું' પછી ઉમેરો, ([illegible]) તથા 'મગધ-(પાટલિપુત્ર) પરિષદ્' પછી ઉમેરો-પાટલિપુત્રી વાચના ને ઉમેરો ઉમેરો. ([illegible] નયમાં જણાવ્યું છે તે માટે જુઓ [illegible] કાવ્યમાળાના નામનો મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીનો [illegible] પૃ ૯૮ થી ૧૦૯)

ટિ ૩ '[illegible] ઉપદેશ [illegible]' સૂનિના ઉપદેશ ઉપર મુનિચંદ્રસૂરિ કૃત ટીકામાં' [illegible] વાંચો, તેની ગાથામાં તથો ને બદલે તતો, [illegible] અતિયત્તિ [illegible] પગામય ને બદલે પગામમ [illegible], તથા વિશેષમાં જુઓ મુનિચંદ્રસૂરિ કૃત [illegible] સૂત્ર પર વૃત્તિ પૃ ૬૫૭-૮ ([illegible])

૩૨ '[illegible] [illegible] અને વજ્ર સ્વામિની નિકટના સમયમાં એટલા [illegible] એમ વાંચો કે વીરાત્ ૮૨૭ થી ૮૯૦ ની વચ્ચે આર્ય સ્કંદિલના સમયમાં,' માથુરી વાચના' પછી ઉમેરો-'સ્કાંદિલી વાચના'

ટિ ૩૭-૩૮ ઉમેરો, મેરુતુંગ સૂરિની વિચારશ્રેણીમાં એમ લખ્યું છે કે 'શ્રી વિક્રમાત્ ૧૧૪ વર્ષે વજ્રસ્વામી, ત [illegible] ૨૩૯ વર્ષે સ્કંદિલ' એટલે કે વિક્રમથી ૧૧૪ વર્ષ વજ્રસ્વામી ([illegible] થયા) અને તેની પછી ૨૩૯ વર્ષ વ્યતીત થતાં સ્કંદિલાચાર્ય થયા આમાં ૨૩૯ વર્ષમાં [illegible] ઉમેરો થવો જોઈએ એટલે ૨૮૨ થતાં [illegible] ૩૫૬ વર્ષ પછી આચાર્ય સ્કંદિલનો યુગપ્રધાન-પર્યાય [illegible] થયો મેરુતુંગ

આ ગણનામા આર્ય વજ્રના પછી વજ્રસેનના અસ્તિત્વના ૩૩ વર્ષ ગણ્યા છે તેને બદલે ૩૬ વર્ષ જોઈએ, કારણ કે વજ્ર પછી ૧૩ વર્ષ આર્ય રક્ષિત, ૨૦ વર્ષ પુષ્પમિત્ર અને તેના પછી ૩ વર્ષ સુધી વજ્રસેન યુગપ્રધાન રહ્યા હતા આથી વજ્ર પછી વજ્રસેન ૩૬ વર્ષ સુધી જીવિત રહ્યા તેની પછી નાગહસ્તિ ૬૯, રેવતિમિત્ર ૫૯ અને બ્રહ્મદીપક સિહ ૭૮ વર્ષ સુધી યુગપ્રધાન રહ્યા કુલ વિક્રમવર્ષ ૩૫૬ (૧૧૪+૩૬+૬૯+૫૯+૭૮=૩૫૬), સિહસૂરિના સ્વર્ગવાસ સુધી થયા, ત્યાર પછી આચાર્ય સ્કદિલને યુગ પ્રધાનત્વ પર્યાય શરૂ થયો (મુનિ કલ્યાણવિજય)

૩૨ આ પારાની શરૂઆતમા ઉમેરો કે 'જે કાલે માથુરી વાચના થઇ તેજ કાલમા વલભી નગરીમા નાગાર્જુન સૂરિએ પણ શ્રમણ સઘ એકઠો કર્યો ને નષ્ટાવશેષ આગમ સિદ્ધાતોનો ઉદ્ધાર શરૂ કર્યો આગમ, તેના અનુયોગો, તથા પ્રકરણ ગ્રથ જે યાદ હતા તે લખવામા આવ્યા અને તેમને વિસ્તૃત સ્થલોના પૂર્વાપર સબધ અનુસાર બરાબર કરી તે અનુસાર વાચના આપવામા આવી આને '**વાલભી વાચના**' કહે છે અને તેને '**નાગાર્જુની વાચના**' પણ કહી શકાય આચાર્ય સ્કદિલ અને નાગાર્જુન બને સમકાલીન સ્થવિરો હોવા છતા દુર્ભાગ્યે આપસમા મિલન ન થવાથી બને વાચનાઓમા યત્રતત્ર કઇક ભિન્નતા રહી ગઈ કે જેના ઉલ્લેખ હજુ સુધી ટીકાઓમા જોવાય છે જુઓ ભદ્રેશ્વરકૃત કથાવલી જુઓ મુનિ કલ્યાણવિજયનો હિંદી નિબધ 'વીર નિર્વાણ સંવત પૃ ૧૧૦-૧૧૧ (પારા ૧૯૫)

છેવટમા ઉમેરો કે 'દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતામા એકઠા થયેલા શ્રમણ સંઘે પૂર્વોક્ત બને વાચના સમયે લખાયેલા સિદ્ધાતો ઉપરાત જે જે ગ્રથ, પ્રકરણ મોજૂદ હતા તે સર્વને લખાવી સુરક્ષિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ને તે શ્રમણ-સમવસરણમા બને વાચનાઓના સિદ્ધાતોનો પરસ્પર સમન્વય કરવામા આવ્યો અને જ્યા સુધી બની શક્યુ ત્યા સુધી ભેદ-ભાવ મટાડી તેને એકરૂપ કરી દીધુ

અને જે જે મહત્ત્વપૂર્ણ ભેદ હતા તેને પાઠાંતરના રૂપમા ટીકા-ચૂર્ણિઓમા અગ્રહીત કયુ કેટલાક પ્રકીર્ણક ગ્રથ જે કેવલ એકજ વાચનામા હતા તે તેવાજરૂપે પ્રમાણ માનવામા આવ્યા આ વ્યવસ્થા પછી સ્કદિલની માથુરી વાચના અનુસાર સર્વ સિદ્ધાંત લખવામા આવ્યા ત્યા ત્યા નાગાર્જુનની વાચનાનો મતભેદ કે પાઠભેદ હતો તે ટીકામા લખી દેવામા આવ્યો, પરતુ જે પાઠાતરોને નાગાર્જુના-નુયાયી કોઇ રીતે તજી દેવા તૈયાર ન હતા, તેને તેના મૂલ સૂત્રમા પણ 'વાયણતરે પુણ'-એ શબ્દો સહિત ઉલેખવામા આવ્યા (જુઓટિ ૧૩૯) આથી આ દેવર્ધિગણિની વાચના નહિ પણ 'પુસ્તક લેખન' કહેવામા આવે છે, ને વર્તમાન જૈન આગમોનો મુખ્ય ભાગ માથુરી વાચનાનુગત છે, પરતુ તેમા કોઈ કોઇ સૂત્ર વાલભી વાચનાનુગત પણ હોવા જોઇએ સૂત્રોમા ક્યાક ક્યાક વિસવાદ અને વિરોધ તથા વિરોધાભાસ સૂચક જે ઉલ્લેખ મળે છે તેનું કારણ પણ વાચનાઓનો ભેદજ સમજવો જોઇએ (એજન પૃ ૧૧૨-૧૧૭)

૪૪ પક્તિ ૯મા તગરશરીરવાદી ને બદલે તચ્છરીરવાદી વાચો

ટિ ૪૧ છેવટની પક્તિમા ઈ ઑ ને બદલે ઇ ઍ વાચો

ટિ ૪૩ બીજી છેવટની પક્તિમા ઇ ઑ નેબદલે ઇ ઍ વાચો

ટિ ૫૯ Z M M G ને બદલે Z D M G વાચો

૧૪૪ ઉમેરો-સિન્ધુના નહિ તેમ શાખિદેશ (પ્રભાવક ચરિત)ના પણ નહિ પરતુ ઈરાનના-પારસકૂલ (નિશીથચૂર્ણિ)-શકકૂલ (પ્રાકૃત કાલકકથા)ના ૯૬ સામન્ત રાજા-માડલિક કાલકની પ્રેરણાથી હિંદમા આવેલા તે જાતિના 'શક' અને 'શાહ' ઉપાધિ ધારી ઈરાનના મડલિકો હતા તેઓએ પહેલવહેલી કાઠિયાવાડમા પોતાની સત્તા જમાવી અને તે પછી ઉજ્જેણી ઉપર જઇને ગર્દભિલ્લને પદભ્રષ્ટ કરી ત્યાંનો કબજો તે શકોએ લીધો હતો (વ્યવહાર ચૂર્ણિ), કથાવલિમા લાટના રાજા બલમિત્રને બેસાડયાનો ઉલ્લેખ છે તો તેનુ સમાધાન એ છે કે લડાઇ જીત્યા પછી શકજ બેઠો, પણ તે ત્યા બહુ ટક્યો

લાગતો નથી, લગભગ ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી બલમિત્ર-ભાનુમિત્રે શકોને ઉજ્જેણીમાંથી કાઢીને પોતાનો કબજો કર્યો હતો કાલકાચાર્યે ઉજ્જેણીમા ચોમાસુ કર્યું અને ત્યાથી તેઓ પ્રતિષ્ઠાનપુર ગયા ને ત્યા સાતવાહનના કહેવાથી ચતુર્થીના દિવસે પર્યુષણા પર્વનુ આરાધન કર્યું હતુ બલમિત્ર-ભાનુમિત્રે ભરૂચમા ૫૨ વર્ષ રાજ્યપદ ભોગવ્યુ ને ૮ વર્ષ સુધી ઉજ્જેણીમા રાજ્ય કર્યું

કાલકનો સમય પણ સયમપ્રધાન હતો તેમના સમયમા રૈવતીમિત્ર, આર્ય મગૂ અને આર્ય સમુદ્ર જેવા અનુયોગધરો વિચરતા હતા મધ્ય હિન્દ અને કોકણ વગેરેમા જૈન ધર્મનુ વિશેષ પ્રાબલ્ય હતુ, છતા રાજ્યક્રાન્તિના કારણે દેશમા કઇક અશાતિ જેવુ હશે પશ્ચિમ ભારતથી લઇને માલવા સુધીમા શકોના ટોળા ફેલાઇ ગયા હતા અને આ સર્વ આપત્તિનું મૂલ કારણ ગર્દભિલ્લદ્વારા સાધ્વી સરસ્વતીનુ અપહરણ હતુ જો ગર્દભિલ્લ કાલકના ઉપદેશથી સમજી ગયો હોત અથવા અન્ય કોઈ પણ ભારતીય રાજાએ કાલકની ફર્યાદ સાભળી હોત તો તેઓ પારસકૂલ સુધી જઇને શકોને નહિ લાવ્યા હોત

કાલકાચાર્ય જબરદસ્ત યુગપ્રવર્ત્તક પુરુષ હતા તેમણે રાજ્યક્રાન્તિજ કરાવી હતી એટલુજ નહિ પણ ધર્મમાર્ગમા પણ તેમણે સૂત્રોના પદબધ પ્રકરણોના અનુવાદ કરીને ગડિકાનુયોગની પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી અને પ્રથમાનુયોગ નામથી એક કથાવિષયક આગમ સિદ્ધાન્ત ગ્રથની રચના કરી હતી તે ઉપરાત તેમણે લોકાનુયોગમા કાલકસંહિતા નામની નિમિત્ત વિષયની સંહિતા બનાવી હતી પરપરાથી ભાદ્રવા શુદિ પાચમને દિવસે પર્યુષણાપર્વ થતું હતું તે એમણે ચતુર્થીને દિવસે કર્યું અને ખૂબી એ હતી કે પોતાના આ સર્વ અભિનવ કાર્યો જૈન સઘની પાસે તેમણે 'પ્રામાણિક' તરીકે મજૂર કરાવ્યા હતા આ ઉપરથી કાલકનો જૈનસઘમા કેવો (કેટલો) પ્રતાપ હશે તે વાચકો સ્વય જાણી શકશે. કાલકની વિહારભૂમિ

પણ ઘણી વિસ્તૃત હતી પૂર્વમા પાટલિપુત્ર (પટના)મા તે સઘને પોતાના કર્ત્તવ્યનું દિગ્દર્શન કરાવે છે, દક્ષિણમા પ્રતિષ્ઠાનમા પચમીથી ચતુર્થીમા સાવત્સરિક પર્વ કરે છે, પશ્ચિમમા તો તેઓ પારસકુલ-ફારસની ખાડી સુધી હિન્દુસ્તાનમા પહોંચી જાય છે અને ઉપરાત સુવર્ણભૂમિ સુધી તે પોતાનો વિહાર લબાવે છે આથી કાલકે ક્યા સુધી પોતનો વિહાર લબાવ્યો હતો તે જણાશે તેમનો સ્વર્ગવાસ ક્યારે થયો તે ચોક્કસ નથી, પણ ઘણે ભાગે વીરાત્ ૪૬૫ (વિ સ ૫ પૂર્વે) પરલોકવાસી થયા હશે એમ હું માનુ છુ (મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયની પ્રભાવક ચરિત ભાષાતરની પ્રસ્તાવના)

ટિ ૮૭ '(વિક્રમની બીજી સદીમા ?)'—આટલા શબ્દો કાઢી નાખી ઉમેરો—પ્ર પ્રભાવક ચ મા પાદલિપ્ત પ્રબધમા વીરાત્ ૪૮૪મા આર્ય ખપટ થયા એમ લખ્યુ છે, પણ ખરે જોતા આ વર્ષે તેમના સ્વર્ગવાસનું હોવુ જોઈએ જો તે સવત્ અને અમારી કલ્પના સત્ય હોય તો આર્ય ખપટનો સમય ભરૂચના બલમિત્ર ભાનુમિત્રના પાછલા સમયમા અને નભસ્સેનના પ્રાથમિક સમયમા આવે છે ભરૂચ ઉપર પ્રતિષ્ઠાનના સાતવાહનની ચઢાઇ વિષે ઉક્ત પ્રબધમા જે વર્ણન આપ્યુ છે તેનો સબધ પણ પાદલિપ્તના સમયની સાથે નહિ, પણ આર્ય ખપટની સાથેજ સગત થાય છે, કારણ કે બલમિત્રના સમયમા આર્ય ખપટનુ અસ્તિત્વ હતુ એટલુજ નહિ પણ આર્ય ખપટનુ મુખ્ય સ્થાન પણ ભરૂચજ હતુ સાતવાહનના મત્રીને પાદલિપ્તનો શિષ્ય કહેવા કરતા આર્ય ખપટનો શિષ્ય કહેવો વધારે સગત છે (મુનિ કલ્યાણવિજય, પ્ર ચ પ્ર)

૧૪૫ પક્તિ ૪મા 'વીરાત્ ૪૮૪ મા' એ પર ૮૭ એ આક ટિ નો ઉડી ગયો છે તે મૂકો, ને તે પારાની છેવટે ઉમેરો —આર્ય ખપટનો વિદ્યાસિદ્ધ તરીકે નિશીથ ચૂર્ણિમા બે સ્થલે નિર્દેશ છે, તેમ બીજા પણ પ્રાચીન સાહિત્યમા તેમનું પૂર્વાચાર્ય તરીકે વર્ણન હોવાથી એમા શકા નથી કે એ મહાપુરુષ ઘણા જૂના છે એમના સમયમા

પાટલિપુત્રમા દાહડ નામનો મિથ્યાદષ્ટિ રાજા હોવાનુ અને તેણે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરવા જૈન શ્રમણોને આજ્ઞા કર્યાનુ વર્ણન પ્ર ચ. ના પાદલિપ્ત પ્રબંધમા આવે છે—આ હકીકત પણ ઐતિહાસિક સત્યનુ પ્રતિપાદન કરનારી જણાય છે એ સમયમા પાટલિપુત્રમા શુગ વશનુ રાજ્ય હતુ, તે વશના રાજાઓએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ કરી વૈદિક ધર્મની ઉન્નતિ કરવાને અનેક ઉપાયો કર્યા હતા અને તેમા તેઓને સફળતા પણ મળી હતી સેકડો વર્ષોથી મગધમા દઢમૂલ થયેલ જન અને બૌદ્ધ ધર્મની જડો એ વખતે ઢીલી થઇ હતી અને બ્રાહ્મણોનુ પ્રાબલ્ય વધ્યુ હતુ આશ્ચર્ય નથી કે 'દાહડ' તે આ વશનો છેલ્લો રાજા 'દેવભૂતિ' હોય અને પોતાના પૂર્વજોની કરણીનુ અનુકરણ કરવા એણે બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરવાનો જૈન શ્રમણોને હુકમ કર્યો હોય શુગ દેવભૂતિ જે સમયે પાટલિપુત્રમા રાજ્ય કરતો હતો તેજ સમયે ભરૂચમા બલમિત્રનુ રાજ્ય હતુ અને આર્ય ખપટ અને તેમના શિષ્ય મહેન્દ્ર ત્યા વિચરતા હતા આ ઉપરથી જણાશે કે આર્ય ખપટ અને મહેન્દ્રની વિદ્યમાનતા વિક્રમના પહેલા સૈકામા અને એનાથી પણ કઇક પૂર્વના સમયમા હતી ભરૂચ, આર્ય ખપટના સમયથી વિદ્યાધર કુલના ક્ષેત્ર તરીકે ચાલ્યુ આવ્યુ હતુ અને પ્રભાવક ચરિતકાર વિજયદેવસૂરિ-પ્રબંધમા કહે છે તેમ તેમના વખતમા (સ ૧૩૩૪મા) પણ એ પરમ્પરાના આચાર્યો આ ક્ષેત્રમા વિદ્યમાન હતા (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર ચ પ્ર)

૧૪૬ ૫ ૨ તત્ત્વાર્થધિગમ ને બદલે તત્ત્વાર્થાધિગમ, સુધારો.
૫ ૬ નાગરી ને બદલે નાગર સુધારો

૧૪૭ અને ઉમેરો —તે માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે નદી સૂત્રની સ્થવિરાવલિમા શ્યામાર્યને તથા તેના ગુરુ સ્વાતિને હારિજ ગોત્રના જણાવેલ છે, જ્યારે આ સ્વાતિ કૌભીષણ ગોત્રના છે તેથી બન્ને સ્વાતિ ભિન્ન છે વળી આ ઉમા સ્વાતિ, 'વાચક' નામો

એક વિશિષ્ટ વિદ્યાપ્રિય વર્ગ તટસ્થપણે ચાલ્યો આવતો તેનાવશમા થયા છે અને તે ॥ ગોત્ર વગેરે પરથી તેઓ બ્રાહ્મણ જાતિના હોવાનું સૂચન થાય છે (પ સુખલાલની તત્ત્વાર્થ પર પ્રસ્તાવના)

૧૪૯ પ ૭મા 'સમાય ઠે' પછી ઉમેરો —તેમના નાચ પ્રકરણ નામના ગ્રથનો ઉ લેખ સિદ્ધસેનની તત્ત્વાર્થ વૃત્તિમા છે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી (એજન)

રિ ૯૦ અતે ઉમેરો —ગધહસ્તી નામની ટીકા સમન્તભદ્રે લખી હતી એવુ દિગબરી ગ્રંથો અને શિલાલેખો પરથી જણાય છે પણ તે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ન હતી, પણ બીજા દિગબરીય સિદ્ધાત ગ્રથો પરથી હતી એવુ જુગલકિશોરજીએ 'સ્વામી સમતભદ્ર-ગ્રથ પરિચય'મા પૂરવાર કર્યુ છે (એજન)

૧૫૦ છેવટે ઉમેરો —મુનિ કલ્યાણવિજય પાદલિપ્તસૂરિના પ્રબધપર પર્યાલોચના કરતા જણાવે છે કે –પાદલિપ્ત પ્ર ચ માના પ્રબધ પ્રમાણે મૂલ અયોધ્યાના વિજયબ્રહ્મ રાજાના રાજ્યમા ફુલ શ્રેષ્ઠીના પુત્ર વિદ્યાધર ગચ્છ-કુલના આર્ય નાગહસ્તીની પાસે આઠ વર્ષની વયે માતાએ દીક્ષા અપાવી દશમા વર્ષે ગુરુએ પટ્ટધર સ્થાપી મથુરા મોકલ્યા ત્યા રહીને પાદલિપ્ત સૂરિએ પાટલિપુત્ર જઈ ત્યાના મુરુડ રાજાનો સદ્ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો આ રીતે આ આચાર્યના ગુરુ અયોધ્યા અને મથુરા તરફ આધક રહેતા હતા આથી જણાય છે કે ઉત્તર હિન્દમા જૈનોની જાહોજલાલીના સમયમા તેમનો જન્મ થયો હતો એટલે વિક્રમની પાચમી સદીની પહેલાનાએ આચાર્ય હતા એ નિશ્ચિત છે હવે કેટલા પૂર્વે તેનો વિચાર કરતા જણાય છે કે ઉક્ત પ્રબધ તેમજ અનેક ચૂર્ણિ આદિ પ્રાચીન ગ્રથોમા લખ્યા પ્રમાણે પાદલિપ્ત સૂરિ પાટલિપુત્રના મુરુણ્ડ રાજાના માનીતા વિદ્વાન હતા 'મુરુણ્ડ'–એ શકભાષાનો શબ્દ છે ને તેનો અર્થ 'સ્વામી' થાય છે કુશાન વશી રાજા કનિષ્ક અને એના વશનાઓને અત્રેના લોકો 'મુરુણ્ડ'ના નામથી ઓળખતા હતા ભારત વર્ષમા કુશાન વશનું રાજ્ય વિ

સ ૯૭ થી ૨૮૩ સુધી રહ્યું, પણ પાટલિપુત્રપર એમની સત્તા કનિષ્કના સમયમા-વિ સ ૧૭૭ પછી અને ૨૧૯ ની વચ્ચે થઇ, કનિષ્ક પેશાવરને રાજધાની કરી ત્યા રહેતો હતો તેથી તેના સમયમા પાટલિપુત્રમા તેનીજ જાતનો તેનો સૂબો રહેતો હતો પુરાણોમા મગધના રાજા તરીકે વિશ્વસ્ફટિક, વિશ્વસ્ફરણી, વિશ્વસ્ફૂર્જિ ઇત્યાદિ નામોથી જે બલિષ્ટ વ્યક્તિનુ વર્ણન કર્યું છે તે મુરુણ્ડના નામથી ઓળખાતા કનિષ્કના આ સૂબાનુજ હોવુ જોઇએ એમ અમારૂ માનવુ છે જયસવાલ આનુ શુદ્ધ નામ 'વિનસ્ફર્ણિ' હતુ એમ કહે છે તો આ રીતે પાદલિપ્તનુ અસ્તિત્વ વિક્રમના બીજા સૈકાના અતમા અને ત્રીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમા હોવાનુ સિદ્ધ થઈ શકે બીજી રીતે જોઈએ તો પાદલિપ્તના દીક્ષા ગુરૂ આર્ય નાગહસ્તિ તે નદીની સ્થવિરાવલી અને યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલીમા ૨૨મા નાગહસ્તિ છે તેજ છે એમ મારૂ માનવુ છે ને તેમનો અસ્તિત્વ-સમય વિ સ ૧૫૧ થી ૨૧૯ સુધીનો બતાવ્યો છે તે આ સમયને સગત થાય છે આર્ય નાગહસ્તિ અને કનિષ્કે સ ૨૧૯મા આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું તે વખતે પાદલિપ્ત યુવાવસ્થામા હશે આથી તેઓ આર્ય ખપટના સમકાલીન થઇ શકતા નથી તેમજ કૃષ્ણરાજના સમયમા માન્યખેટ ગયા હશે એ વાત સભવિત નથી લાગતી ત્યા જનાર પાદલિપ્ત જૂદા હોવા ઘટે

પા લિપ્ત પ્રતિષ્ઠાનપુર ગયા હતા એમા શકા જેવુ નથી આ સમયે પ્રતિષ્ઠાનમા સાતવાહનના વશજોનું રાજ્ય હતું, અને સભવ પ્રમાણે તે કાળમા સા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણિ અથવા શાતકર્ણિ ત્રીજાનું રાજ્ય હશે ભરૂચમા પણ ગયા હતા. આર્ય નાગહસ્તિ, વજ્રસેન શિષ્ય વિદ્યાધર (પટ્ટધર સ ૧૫૦મા) થી પ્રસિદ્ધ થયેલા વિદ્યાધર કુલના હોવા સભવતા નથી, પરતુ તેમને વિદ્યાધર ગોપાલ (આર્ય સુહસ્તીના શિષ્યયુગલ સુસ્થિત અને સુપ્રતિબુદ્ધના શિષ્ય)થી પ્રકટ થયેલ વિદ્યાધરી શાખાનાજ સ્થવિર ગણવા યુક્તિયુક્ત છે.

પ્રાચીન સમયની કેટલીક શાખાઓ કાલાંતરે 'કુલ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ અને પાછીના સમયમાં કુલો 'ગચ્છો'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા એજ દષ્ટિકત આર્ય નાગહસ્તિના 'વિદ્યાધર ગચ્છ'ના સબંધમાં પણ બનવા પામી લાગે છે ઘણા જૂના કાનમાં એ 'વિદ્યાધરી' શાખા હશે અને કાલાન્તરે તે શાખા મટીને 'કુલ'ના નામથી પણ પ્રકાશમાં આવી હશે, અને છેવટે કુલનું પણ નામ છોડીને 'ગચ્છ'નું નામ ધારણ કર્યું હશે એમ લાગે છે આ ઉપરથી પાદલિપ્ત સૂરિ વિદ્યાધર કુલના અથવા વંશના કહીએ તો કંઈપણ હરકત નથી પ્ર. ચ મા જણાવ્યું છે કે પાદલિપ્તસૂરિએ દીક્ષા અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ વિષયક નિર્વાણકલિકા ઉપરાંત જ્યોતિષ વિષયમાં પ્રશ્નપ્રકાશ ગ્રંથ રચ્યો આ સિવાય સૂત્રોની ચૂર્ણિઓમાં પાદલિપ્ત કૃત કાલજ્ઞાન નામના ગ્રંથનો અનેક સ્થલે ઉલ્લેખ આવે છે પાદલિપ્તના ગૃહસ્થ શિષ્ય નાગાર્જુનના ગ્રંથો વિષે અહીં ઉલ્લેખ નથી, પણ યોગરત્નાવલી, યોગરત્નમાલા, કક્ષપુટી આદિ ગ્રંથો નાગાર્જુન કૃત મનાય છે. (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર ચ પ્ર)

૧૬૭ અતે ઉમેરો —પં સુખલાલજી જણાવે છે કે આ સિદ્ધસેન દિવાકરનું બીજું નામ ગંધહસ્તી હતું એ કિંવદન્તી યથાર્થ નથી, વાસ્તવમાં 'ગંધહસ્તી' એ નામ જે સિદ્ધસેનને અપાયું હતું તે સિદ્ધસેન તે પાગ ૧૯૭ને ટિ ૧૯૨માં જણાવેલા—તત્ત્વાર્થ ભાષ્યની ઉપલબ્ધ મોટી વૃત્તિ રચનાર સિદ્ધસેન ગણિ (ભાસ્વામી શિષ્ય) હતા. (પં સુખલાલની તત્ત્વાર્થ પ્રસ્તાવના)

૧૭૨ અતે ઉમેરો —પ્રભાવક ચરિતમાંના વૃદ્ધવાદી સૂરિનાપ્રબંધ પરથી મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય તે સૂરિના શિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય વિચારતાં જણાવે છે કે 'વૃદ્ધવાદી પ્રસિદ્ધ અનુયોગધર આર્ય સ્કન્દિલના શિષ્ય હોવાનું પ્રબંધકારે લખ્યું છે, અને તે સ્કન્દિલાચાર્યનો યુગપ્રધાનત્વ-સમય અમારી ગણના પ્રમાણે વીર સંવત્ ૮૨૭ થી ૮૪૦ (વિ સં ૩૫૭ થી ૩૭૦) સુધીમાં આવે છે તે દરમ્યાન

વૃદ્ધવાદીની દીક્ષા થઈ માનીએ તો તેમના શિષ્ય સિદ્ધસેનનો સમય વિ૰ ચોથા સૈકાના અંતિમ ચરણ અને પાચમાના પૂર્વાર્ધમા આવે, વળી સિદ્ધસેન ચોથી પાચમી સદી પછીના તો નહીજ હોઈ શકે કારણ કે તેમના યુગપદુપયોગદ્વય વાદનુ જૈન આગમોની પ્રાચીન ચૂર્ણિઓમા નિરાકરણ છે, અને વિક્રમ સાતમી સદીના ટીકા ગ્રથ નિશીથ ચૂર્ણિમા એનો 'સિદ્ધસેણ ખમાસમણ–સિદ્ધસેણાયરિય' એ નામથી આઠ દશ સ્થળે ઉલ્લેખો છે કે જે ઉલ્લેખો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એમણે નિશીથસૂત્ર પર ભાષ્ય અથવા તે જાતના ગાથાબદ્ધ વિવરણ ગ્રથની રચના કરી હતી, અને નિશીથ ચૂર્ણિમા સિદ્ધસેને યોનિપ્રાભૃતના પ્રયોગથી ઘોડા બનાવ્યાનો પણ ઉલ્લેખ છે આથી સિદ્ધસેન દિવાકરનો સત્તાસમય ચોથા અને પાચમા સૈકામા મૂકવાનુ યુક્તિયુક્ત છે આવી પરિસ્થિતિમા તેમને પ્રસિદ્ધ સવત્સર પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યના નહિ પણ ગુપ્તવશી રાજા દ્વિતીય ચદ્રગુપ્તના સહવાસી માની લઈએ તો હરકત જેવુ નથી, કેમકે આ રાજા પણ ઘણો પ્રસિદ્ધ અને 'વિક્રમાદિત્ય'–આવી ઉપાધિ ધારણ કરનારો હતો વિશેષમા મુનિશ્રી જણાવે છે કે નિશીથ ચૂર્ણિના ઉલ્લેખો પ્રમાણે સિદ્ધસેને જૈન આગમો ઉપર પણ ટીકા ભાષ્ય વગેરે લખ્યા હશે, પણ આજે તે ક્યાય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી.-(પ્ર ચ પ્રસ્તાવના)

૧૭૩ અતે ઉમેરો.—વજ્રસ્વામીનો જન્મ માલવ દેશમા વૈશ્યકુલમા જૈન કુટુબમા થયો હતો પૂર્વ જન્મના ચારાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતા તેમને ત્રણ વર્ષની વયમા દીક્ષા આપી, સાધ્વીઓના ઉપાશ્રયમા જ રાખ્યા હતા ને આઠ વર્ષના થતા સાધુઓએ પોતાના સમૂહમા લીધા ને તેમની સાથે વિચરવા લાગ્યા એટલે ગૃહસ્થાવસ્થામા ૮ વર્ષ તેમના ગણેલ છે ૪૪ વર્ષ શ્રમણ તરીકે રહી ૩૬ વર્ષ યુગ-પ્રધાનપદે રહ્યા ને ૮૮ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા યુગપ્રધાનપદ આ રીતે વીરાત્ ૫૪૮ (વિ સ ૭૮) થી ૫૮૪ (વિ સ ૧૧૪) સુધી રહ્યું

તેમનો સમય સયમપ્રધાન હતો દુષ્કાળના સમયમા વિદ્યાપિંડ ભોગ-વવાને બદલે અનશન અહણ કરવાનુ તેમના શિષ્યોએ પસદ કર્યું હતુ એ જણાવે છે કે તે કાલમા સયમધર્મમા થોડો પણ અપવાદ લગાડનારો સાધુઓ ખુશી ન હતા, આ છતા તે સમયમા જૈન સમાજમા મૂર્તિપૂજાનો મહિમા ઊંચી ટોચે પહોંચેલો જણાય છે અન્ય ધર્મિઓના પ્રતિબંધ સામે સયમીશિરોમણિ વજ્રસ્વામી જેવા જૈન ચૈત્યો માટે પુષ્પ નિમિત્તે કમર કસે છે અને બહુ દૂર પ્રદેશથી પુષ્પો લાવી શ્રાવક વર્ગની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે-એ બધુ બતાવે છે કે તે કાલમા ચૈત્ય પૂજાનુ કાર્ય એક મહાન્ ધર્મનુ અગ મનાવા લાગી ચૂક્યુ હતું અને જો ઊંડુ ઉતરીને જોઇએ તો વજ્રની આ પ્રવૃત્તિનુ અવલબન લઈનેજ પાછળના આચાર્યો ધીમે ધીમે ચૈત્ય સબધી સાવદ્ય કાર્યોમા પ્રવૃત્ત થયા હતા આવશ્યક નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ચૈત્યવાસીઓ વજ્રના આ દૃષ્ટાન્તથી સયમધારીઓને પણ દ્રવ્ય પૂજા કરવાનો ઉપદેશ કરતા હતા અને પોતાના સાવદ્ય કર્તવ્યોનો બચાવ કરતા હતા વજ્રસ્વામીના સમય સુધી સાધુઓ પ્રાય વનમા રહેતા અને ગૃહસ્થોના પરિચયથી દૂર રહેતા હતા તેમના સમયની સ્થિતિ બહુ સારી નહિ ગણાય ઉપરા ઉપરી બધે બાર દુકાળી પડવાથી દેશની-ખાસ કરીને ઉત્તર હિન્દની પ્રજા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઇ હતી ઉત્તર અને મધ્ય ભારતવર્ષની ઘણી વસતિ તે સમયમા દક્ષિણ ભાગ તરફ વળી હતી જૈન સઘની દશા પણ વધુ સારી ન હતી દુષ્કાળની અસરોથી શ્રુતની પઠન-પાઠન-પ્રવૃત્તિ મદ થઇ રહી હતી ખરૂ જોતા સઘની સ્થિતિ અસ્તાભિમુખ હતી વજ્રસ્વામીનુ મુખ્ય વિહારક્ષેત્ર માલવ, મગધ, મધ્ય હિન્દ, અને વરાડ હતું ઉપરાત એકનાર દુષ્કાળના સમયમા સઘની સાથે તેઓ પુરી (જગન્નાથપુરી) સુધી પણ ગયા હતા તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધર્મોપદેશ અને શ્રુતપઠન-પાઠન હતુ તેમણે આચારાગ સૂત્રના મહાપરિજ્ઞાધ્યયનમાથી આકાશગામિની વિદ્યાનો

ઉદ્ધાર કર્યો હતો પંચમંગલ મહાશ્રુત સ્કંધ (પંચ નમસ્કાર) કે જે પૂર્વે પૃથક્ સૂત્ર હતું એની ઉપર ઘણી નિર્યુક્તિઓ, ઘણા ભાષ્યો અને ઘણી ચૂર્ણિયો હતી પણ કાલદોષથી તેનો હ્રાસ થતો ગયો, એ પછી વજ્રસ્વામીએ તેને મૂલસૂત્રોમાં લખ્યું અને સૂત્રોના આરંભમાં ગોઠવ્યું (જુઓ મહાનિશીથસૂત્ર ત્રીજું અધ્યયન) ને ત્યાર પછી આજ સુધી તે સૂત્રોના આરંભ-મંગળ તરીકે સૂત્રોની સાથેજ જોડાયેલ છે વજ્રસ્વામીનું ચરિત્ર હેમચંદ્રસૂરિકૃત પરિશિષ્ટ પર્વમાં, પ્રભાવક ચરિતના વજ્ર પ્રબંધ પરથી મળે છે (મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય પ્ર ચ પ્ર૦)

૧૭૩ ક–વજ્ર પછી ૧૯મા યુગપ્રધાન આર્ય રક્ષિત (પારા ૩૧ અને ૯૨) થયા (તેમના સબંધે જુઓ પરિશિષ્ટ પર્વ તથા પ્રભાવક ચરિત) જન્મ માલવા દશપુરમાં પુરોહિત સોમદેવના પુત્ર તરીકે થયો માતા રૂદ્રસોમા જૈનધર્મની ઉપાસિકા હતી તેથી જણાય છે કે તે સમયમાં ગમે તે જાતિના મનુષ્યો પોતાની જાતિમાં રહીને જૈનધર્મનું પાલન કરી શકતા હતા પાટલીપુત્રમાં બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી ઘેર આવતાં માતાએ જૈનશાસ્ત્રો પણ ભણીને આવે તો ખુશી થાય એમ જણાવતાં તુરત તોસલિપુત્ર આચાર્ય પાસે તેમ કરવા જતાં જૈનદીક્ષા સિવાય અધ્યયન ન થઇ શકે એમ જાણી આર્ય રક્ષિતે તે માટે ૨૨મા વર્ષની વયે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને તેમની પાસે શ્રુતજ્ઞાન હતું તેટલું ભણી લીધું, (આમ કરતાં માતાપિતાની આજ્ઞા ન લેવાઇ તેથી તે શિષ્યનિષ્ફેટિકા–શિષ્યચોરી મહાવીરશાસનમાં પહેલી થઇ) પછી તેમણે વજ્રસ્વામી પાસે ઉજ્જયિની જઈ સાડા નવ 'પૂર્વ'નો અભ્યાસ કર્યો તે દરમ્યાન તેમના નાનાભાઈ ફલ્ગુરક્ષિતે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી પછી દશપુર જઈ માતાપિતા તથા અન્ય કુટુંબી જનોને પણ જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યાં પોતાની ૪૦ વર્ષના શ્રામણ્ય પછી વીરાત્ ૫૪૪ (વિ સ ૭૪) માં યુગપ્રધાન રહ્યા ને વીરાત્ ૫૯૭ (વિ સ ૧૨૭) માં

સ્વર્ગસ્થ થયા આ વાલભી યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલી અનુસાર છે, જ્યારે માથુરી વાચના અનુસાર તેમનો સ્વર્ગવાસ વીરાત્ ૫૮૪ મા સિદ્ધ થાય છે આમ ૧૩ વર્ષનો ફેર માથુરી અને વાલભી એ બે વાચના વચ્ચેના ૧૩ વર્ષના મતભેદને પરિણામે છે

'આર્ય રક્ષિતના સમય સુધી સંયમપ્રવૃત્તિ નિરપવાદ હતી સાધુઓમા વસ્ત્ર-પાત્રનો પરિગ્રહ પરિમિત હતો, ચોલપટ્ટાદિ જરૂરી ઉપકરણો જરૂરતના સમયમાત્ર ઉપયોગમા લેવાતા હતા એ વાત આર્યરક્ષિતના પિતા સોમદેવના સબાધનો પરથી સ્પષ્ટ છે સોમદેવ બીજા ગાર્હસ્થ્ય ચિન્હો છોડવાને તૈયાર થઈ જાય છે પણ નીચેનુ વસ્ત્ર બદલવાને તે તૈયાર થતા નથી ને કહે છે કે 'नमं शक्यं किमुत्थातु स्नुषायामज सुतापर'-'પોતાના પુત્ર પુત્રીઓ આગળ નગ્ન કેમ રહેવાય', વળી શ્રાવકના છોકરાઓ તેમનો આ ગૃહસ્થોચિત વેષ જોઈ વદન કરતા નથી તે પર તે કહે છે કે 'नग्नो न स्यामह यूय मा वन्दध्वं सपूर्वजा'-હુ નગ્ન નહિ થાઉ, ભલે તમે અને તમારા પૂર્વજો કોઇ પણ વન્દન ન કરો' તે પરથી જણાશે કે તે વખતે વસ્ત્રપરિધાન કારણપ્રસગેજ થતું હશે, જેવો કે પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો આદેશ છે (જે વખતે શ્વે૦ અને દિ૦ એ બે ભેદ ચોખ્ખા પડયા નહોતા)

'આમ છતા પણ એટલુ તો કહેવુ પડશે કે સાધુઓમા કઈક શિથિલતા પ્રવેશવા લાગી હતી અને તેથી આર્ય રક્ષિતજીને સમયનો વિચાર કરી કઠોર નિયમો કઇક મદ કરવા પડયા હતા, એવું એક ઉદાહરણ 'માત્રક' (નાનુ પાત્ર) સાધુઓને રાખવાના આદેશ સબધી છે પૂર્વે એક સાધુને કેવલ એકજ પાત્ર રાખવાનુ વિધાન હતું, પણ તેથી સાધુઓને કઇક અડચણ પડતી હશે તેથી આ સૂરિએ સાધુઓને વર્ષાઋતુના ચાર માસ માટે તે પાત્ર ઉપરાત એક 'માત્રક' પણ રાખવાની આજ્ઞા આપી હતી-જુઓ વ્યવહાર સૂત્ર ૮ મા ઉદ્દેશકની ચૂર્ણિમા તેનું વિસ્તૃત વર્ણન આથી જણાય છે કે

આર્ય રક્ષિતનો સમય સયમપ્રધાન હતો છતા કઈક સગવડતાનો વિચાર પણ તે વખતે થતો હતો આર્ય રક્ષિતનો સમય અવન ત્યભિમુખ હતો તેનું બીજુ ઉદાહરણ સાધ્વિઓનો આલોચના દેવાનો અધિકાર રદ થવો. તે છે એટલે કે પૂર્વે સાધુઓ સાધુઓ પાસે અને સાધ્વીઓ સાધ્વીઓ પાસે આલોચના-પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની રીતિ હતી, પણ તેમના સમયથી સાધ્વિઓનો એ અધિકાર રદ થયો અને તેમને પણ સાધુઓની પાસે આલોચના લેવાનુ હતું ત્રીજો અને સૌથી મોટો ફેરફાર આર્ય રક્ષિતના સમયમા અનુયોગ પૃથક્ત્વનો થયો વજ્ર સ્વામી પર્યન્ત ધર્મકથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ-એ ચારે અનુયોગો સાથેજ ચાલતા હતા, પણ અધ્યાપક વિન્ધ્યની પ્રાર્થનાથી આર્ય રક્ષિતે આ ચારે અનુયોગો જૂદા કર્યા કે જે આજ સુધી તેવીજ રીતે જૂદા છે [જુઓ પારા ૯૨].

'આ બધા પરિવર્તનો જેવા તેવા નથી આ પરિવર્તનો જબરદસ્ત સયોગોમા કરવા પડયા હશે અને એ ઉપરથી તત્કાલીન પરિસ્થિતિ કેવી હશે તે જાણવુ મુશ્કેલ નથી ખરૂ જોતા આર્ય રક્ષિત એક યુગપ્રવર્ત્તક પુરુષ હતા પ્રાચીન શ્રમણ સસ્કૃતિનો હ્રાસ અને નવીન આચારપધ્ધતિનો પ્રારભ આર્ય રક્ષિતના શાસનકાલમા જ થના માડયો હતો એમ કહેવામા ભાગ્યેજ વધા જેવુ હોય આર્ય રક્ષિતનુ મુખ્ય વિહારક્ષેત્ર માલવદેશ હતું અને એ ઉપરાન્ત તેઓ મથુરા તરફ તેમજ મધ્ય હિ દુસ્થાનના બીજા દેશોમા પણ વિચર્યા હતા' (મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી-પ્ર ચ પ્ર)

ટિ ૧૦૯-૧૧૦ ઉપર ઉમેરો કે —જુઓ ટિ ૩૭-૩૮નો વધારો

૧૭૫ ઉપર ઉમેરો —મુનિ કલ્યાણવિજય કહે છે કે આ વાચ [illegible] [illegible]ગત ૮૨૭ઓ ૮૪૦ ની વચ્ચેના કોઇ વર્ષમા યુગપ્રધાન આચાર્ય સ્કં[illegible] [illegible] પ્રમુખતામા મથુરા નગરીમા થઈ હતી તેથી તેને 'મા[illegible]ી વાચના'-કહેવામા આવી છે તે સ[illegible] વિદ્યાધર આમ્નાય [illegible] ને પાદ[illegible] [illegible] પરપરાના સ્થવિર [illegible] જે રીતે ભદ્રબાહુના મા

ચમા દુર્ભિક્ષના કારણે શ્રુતપર પણ છિન્નભિન્ન થઇ ગઈ હતી તે રીતે આચાર્ય સ્કંદિલના સમયમાં પણ દુષ્કાળને કારણે આગમશ્રુત અવ્યવસ્થિત થઇ ગયું હતું, કેટલાક શ્રુતધર સ્થવિર પરલોકવાસી થયા હતા, વિદ્યમાન શ્રમણસંઘમાં પણ પઠનપાઠનની પ્રવૃત્તિઓ બંધ થતી જતી હતી આ સમયે તે પ્રદેશના આચાર્ય સ્કંદિલ જ એક વિશેષ શ્રુતધર રહેવા પામ્યા હતા દુર્ભિક્ષનું સંકટ દૂર થતાં જ તેમની પ્રમુખતામાં મથુરામાં શ્વેતામ્બર શ્રમણસંઘ એકત્ર થયો અને આગમોને વ્યવસ્થિત કરવામાં પ્રયત્નવાન્ થયો જેને જે આગમસૂત્ર યા તેના ખંડ યાદ હતા તે લખી લેવામાં આવ્યા આ રીતે આગમ અને તેનો અનુયોગ લખીને વ્યવસ્થિત કર્યાં બાદ સ્થવિર સ્કંદિલે તે અનુસાર સાધુઓને વાચના આપી તે કારણથી તે વાચના 'સ્કાંદિલી વાચના' નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે

ટિ ૧૧૮ છેલ્લી પંક્તિમાં 'બહદ્વૃત્તિ'ને બદલે 'બૃહદ્વૃત્તિ' વાંચો

૧૮૦ છેવટે ઉમેરો —'સિદ્ધસેને પણ તત્ત્વાર્થપર ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય રચ્યું હતું પણ તે મળતું નથી' એ પં સુખલાલની તાજેતરની શોધ પ્રમાણે બરાબર નથી જે સિદ્ધસેનગણિએ તત્ત્વાર્થભાષ્યપર વૃત્તિ-વ્યાખ્યા રચી કે જે ઉપલબ્ધ છે તે સિદ્ધસેનને 'ગંધહસ્તી' વિશેષણ અપાયું છે, એમ પં સુખલાલ જણાવે છે જુઓ પારા ૧૬૭ અને ૧૯૭ નો ઉમેરો

પૃ ૧૨૯ પંક્તિ ૨૧મા મુનિચંદ્રસૂરિને બદલે મુનિરત્નસૂરિ વાંચો.

ટિ ૧૭૭ ઉમેરો —મલ્લવાદીની જીતનો આ વીરસંવત્ બરાબર છે, કારણકે આ પ્રસિદ્ધ મલ્લવાદીનો ઉલ્લેખ વિક્રમના આઠમા શતકના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ પોતાની કૃતિ અનેકાન્તજયપતાકામાં અનેક સ્થળે કરે છે, ને ધર્મોત્તરના ન્યાયબિંદુપર ટિપ્પણ રચનાર મલ્લવાદી, ધર્મોત્તર સં ૯૦૪ આસપાસ થયા ગણાય છે તેથી તેનો સમય દશમી સદીમાં મૂકી શકાય ને તે વીરાત્ ૮૮૪ મા થયેલ પ્રસિદ્ધ મલ્લવાદીથી અન્ય માનવા જોઇએ ને ત્રીજા મલ્લવાદી (ટિ

૩૯૫) તેરમી સદીમા થયા કે જેમની કવિતાની પ્રશસા મત્રી વસ્તુ પાલ જેવા વિદ્વાને કરી હતી (મુનિ ક વિ પ્ર. ચ પ્ર)

૧૮૯ છેવટે ઉમેરો —આમ સત્તાસમય સબધી વિરોધ આવે છે તે પર વિચાર કરીને મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે 'જેમનો આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાના ગ્રથોમા નામોલ્લેખ કર્યો છે, જેમણે ભરૂચમા બૌદ્ધોનો પરાજય કર્યો અને જેમણે નયચક્ર ગ્રથની રચના કરી તે મલ્લવાદી જૂદા, અને જિનયશના ભાઇ તથા લઘુધર્મોત્તરના ગ્રથ ઉપર ટિપ્પણ લખનાર મલ્લવાદી જૂદા હતા એક વિક્રમની પાચમી સદીમા અને બીજા દસમી સદીમા થયા જુઓ ઉપરનો ટિ ૧૨૨નો ઉમેરો (પ્ર ચ પ્રસ્તાવના) પ્ર ચ મા જણાવ્યુ છે કે મલ્લવાદીએ નયચક્ર ઉપરાત ૨૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ 'પદ્મચરિત' નામક રામાયણની રચના કરી હતી

૧૯૦ છેવટે ઉમેરો —પટ્ટાવલીઓ અને ભાષ્ય, ચૂર્ણિ આદિ આગમ સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે વિક્રમની પાચમી શતાબ્દિ સુધીમા ચૈત્યવાસની સાર્વત્રિક પ્રવૃત્તિ થઈગઈ હતી અને તેની સાથેજ શિથિલાચાર પણ વધી રહ્યો હતો. (ક વિ પ્ર ચ પ્ર)

૧૯૪ છેવટે ઉમેરો —આમા જે ખાસ સુધારો વધારો કરવાનો છે તે માટે વાચો પારા ૩૨ નો ઉમેરો

૧૯૭ અતે ઉમેરો —આ સિદ્ધસેનગણિએજ તે વૃત્તિ ઉપરાત આચારાગવિવરણ કે જે અનુપલબ્ધ છે તે રચ્યુ હતુ તેઓ સૈદ્ધાન્તિક હોઇ આગમવિરૂદ્ધની ગમેતેટલી તર્કસિદ્ધ બાબત હોય તો તેનું આવેશપૂર્વક ખડન કરી સિદ્ધાતપક્ષનુ સમર્થન કરતા તેથી તેમના કોઇ શિષ્ય કે ભક્ત અનુગામીએ તેમનું તે 'ગધહસ્તી' વિશેષણ આપ્યુ હોય એમ લાગે છે તેમનો સમય સાતમા અને નવમા સૈકાની વચ્ચે હોવાનું સભવે, કારણકે તેઓ પોતાની ભાષ્યવૃત્તિમા બૌદ્ધવિદ્વાન્ વસુબધુનો અમિષગૃદ્ધ વિશેષણ આપીને ઉલ્લેખ કરે છે જુઓ ૭, ૭ ની વૃત્તિ, સાતમા નકા ધર્મકીર્તિનો ઉલ્લેખ અધ્યાય ૫ મા પરની વૃત્તિમા.

આ નાગાર્જુનકૃત ધર્મસંગ્રહમાં આવતા પાંચ આનંતર્ય પાપો કે જેનું વર્ણન શીલાંકસૂરિએ સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં આપેલ છે તેનો ઉલ્લેખ ૭, ૮ ની ભાષ્ય વૃત્તિમાં કરે છે એટલે સાતમા સૈકા પહેલાં નથી થયા. બીજી બાજુ નવમા સૈકાના શીલાંકસૂરિએ ગંધહસ્તી નામથી ઉલ્લેખ ઉપરના શ્લોકમાં કર્યો છે તે આ સિદ્ધસેનગણિ સંબંધે છે, કારણકે સન્મતિના ટીકાકાર દશમા સૈકાના અભયદેવસૂરિએ તે ટીકામાં બે સ્થળે 'ગંધહસ્તી' પદ વાપરી તેમની રચેલ તત્ત્વાર્થ વ્યાખ્યા જોઇ લેવાની સૂચના કરી છે તો તે વ્યાખ્યા ઉક્ત તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય વૃત્તિજ હોવી જોઇએ. વળી ગંધહસ્તીના અવતરણો અનેક ગ્રંથો-પ્રવચસારોદ્ધારની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિ પૃ ૩૫૮, નવપદવૃત્તિ પૃ. ૮૮, મલયગિરિકૃત ધર્મસંગ્રહણી વૃત્તિ પૃ ૪૨ વગેરેમાં આપેલા છે તે આ સિદ્ધસેનગણિની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિમાંથી છે એટલે શીલાંક પહેલાં આ સિદ્ધસેનગણિ હોવા જોઇએ. આ સિદ્ધસેનના પ્રગુરૂ સિંહ-સૂર (સૂરિ) એ જો મલ્લવાદિકૃત નયચક્રના ટીકાકાર સિંહસૂરિજ હોય તો એમ કહી શકાય કે નયચક્રની ઉપલબ્ધ સિંહસૂરિકૃત ટીકા સાતમા સૈકા લગભગની કૃતિ હોવી જોઇએ (પં. સુખલાલજી તત્ત્વાર્થ-પ્રસ્તાવના) આમાંના આચારાંગ વિવરણમાંના શસ્ત્રપરિજ્ઞાનું વિવરણ ગંધહસ્તીએ કરેલ છે એનો ઉલ્લેખ ટિ ૧૦૨ માં કરેલો છે તે જુઓ, ને સિદ્ધસેનગણિનો ઉલ્લેખ ટિ ૧૯૨ માં કરેલ છે તેપણ જુઓ.

ટિ ૧૮૫ માં नमोऽस्तु प्रवरसूरयेनी પછી યા તેને બદલે 'अनागत परिज्ञाय चैत्यवंदनसंश्रया' મૂકો.

ટિ ૧૮૭ પ ૬માં 'તીર્થકલ્પમાં સત્યપુર' ને બદલે 'તીર્થ-કલ્પના સત્યપુર કલ્પમાં' મૂકો, અને છેવટે ઉમેરો.—મુનિશ્રી કલ્યાણ-વિજય પ્ર ચ ના વિજયસિંહસૂરિ પ્રબંધમાં પર્યાલોચના કરતાં વીરાત્ ૮૪૫ માં વલભીભંગ થયો એ ખરૂં માને છે, પણ તે તુરૂષ્કકૃત નહિ પણ ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ ગાદીએ બેઠો તે વર્ષમાં અથવા

તો તેના પહેલા વર્ષમા તેના સેનાપતિ કનકસેને ગુપ્ત રાજ્ય તરફથી ગૂજરાતપર ચઢાઇ કરી વલભીનો કબજો કર્યો હશે વિ સ ૫૯૩ સુધી એના વશજો 'સેનાપતિ' અને 'મહા સામત' ના બિરૂદો ધારણ કરતા હતા, એ આ વાતને પુષ્ટ કરે છે વલભીમા ગુપ્ત સવત્ વલભી સવત્ના નામથી પ્રચલિત થયો તે પરથી પણ જણાય છે કે કનકસેન ગુપ્તોનો સેનાપતિજ હશે અને તેણે ગુપ્ત સવત્ના પ્રારભકાલમા વલભીને જીતીને ત્યા તે સવત્સર ચલાવ્યો હશે પણ (અને) વલભીની રાજ્યક્રાતિનુ અને ગુપ્ત સવત્નુ એકજ વર્ષ હોવાથી તે સવત્ વલભીની રાજ્યક્રાતિ સૂચવનાર 'વલભી સવત્' ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો હશે રોજ વલભીનો બીજીવાર ' વિ સ ૮૨૪ ની આસપાસ (વિ સ ૮૨૩ પછી નજીકના સમ યમા) ગાતમા શીલાદિત્યના સમયમા ભગ થયો હતો

૨૦૬ ૫ ૧ 'વીરાત્ ૧૧૪૫' ને બદલે વીરાત્ ૧૧૧૫ સુધારો ૫ક્તિ ૨ મા 'થયા,' એની પછી ઉમેરો —યુગપ્રધાન પટ્ટાવલીઓના આધારે જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણનો યુગપ્રધાનત્વ-સમય વીર સંવત ૧૦૫૫ થી ૧૧૧૫ (વિ સ ૫૮૫ થી ૬૪૫) સુધીમા આવે છે (મુનિ ક વિ)

ટિ ૧૪૪ ૫ક્તિ ૨ મા સશોધક પછી સમિતિ ઉમેરો

પૃ ૧૫૫ ૫ક્તિ ૬ મા 'ભવવિયો,ગભૂ એને સુધારી 'ભવ વિયોગભૂ ' એમ વાચો

૨૧૩ ઉપરના કૌંસમા મૂકેલ પારામા ઉમેરો —'મુનિ કલ્યાણ-વિજય પણ હવે જણાવે છે કે આ હરિભદ્રસૂરિ વીરાત્ ૧૨૫૫-વિ સ ૭૮૫ મા વિદ્યમાન હતા એ સ્વીકારતાં તેમના સત્તાસમયનો બધો વિરોધ ટળી જાય છે અને પરપરાગત-ગાથોક્ત ૫૮૫ નો સંવત્ તે હરિભદ્રને બદલે હારિલનો ગણી લેવાનો છે પ્ર ચ પ્ર

૨૧૪ 'આકિનિસૂત્ત' ને બદલે 'યાકિનીસૂનુ' વાચવુ

ટિ ૧૫૨ 'સમરાઇચ્ચકહા' ને ઠેકાણે સમરાઇચ્ચકહા જોઇએ.

૨૧૭ પ. ૧૫ મા ષડ્દર્શન સમુચ્ચય પછી ષોડશક ઉમેરવુ એ મળી કુલ ૨૭ ગ્રંથો થાય છે

ટિ ૧૫૫ પ્ર૦ ને બદલે પ્રા૦ ને 'ઉત્તેખે' ને બદલે 'ઉલ્લેખ' સમજવુ

૨૨૧ સુધારો —આમા જણાવેલ તત્ત્વાર્થ લઘુવૃત્તિ તે તત્ત્વાર્થ ભાષ્યપરની નાની વૃત્તિ છે તે ઉપલબ્ધ છે પણ અમુદ્રિત છે તે હરિભદ્રે પ્રારંભેલી પણ અપૂર્ણ રહેલી છે તેને અવલોકતા તેના કર્તા આ યાકિનીસૂનુ હરિભદ્ર ન હોવા ઘટે કારણ કે તેમા અધ્યાયને અતે 'હરિભદ્રોદ્ધૃતા' લખેલુ છે, તો બીજામાથી ઉદ્ધૃત કરનાર આ મહાન્ યોગ્ય અને સ્વતંત્ર ગ્રથકાર હોઇ ન શકે અને તે બીજી તે સિદ્ધસેન ગણિની વૃત્તિ હોઈ શકે, કે જે સિદ્ધસેન અને આ હરિભદ્ર એ બન્નેના સમય વચ્ચે ખાસ અંતર લાગતું નથી લગભગ સમકાલીન હતા યા સિદ્ધસેન સહેજ પૂર્વકાલીન હોય તો યાકિનીસૂનુ હરિભદ્ર સિદ્ધસેનની વૃત્તિમાથી ઉદ્ધૃત કરી લઘુવૃત્તિ રચે એ સભવિત નથી (પંડિત સુખલાલની તત્ત્વાર્થસૂત્રની ગૂ વ્યાખ્યાપર પ્રસ્તાવના)

૨૪૨ છેવટે ઉમેરો —બપ્પભટ્ટિના પ્રબધ પરથી જણાય છે કે તેમના પૂર્વજો પાચાલ કહેવાતા અને એમનું નિવાસસ્થાન ડુવાતિથિ (પાલણપુર એજન્સીમા ધાનેરાની પાસેનુ ડુવા) ગામ હતું તેમના ગુરૂ સિદ્ધસેનસૂરિ મોઢ ગચ્છના પ્રમુખ આચાર્ય હતા એમના ગચ્છના ચૈત્યો પાટલા (શખેશ્વર પાસેનુ પાડલ), મોઢેરા, પાટણ વગેરેમા હતા તેઓ તેમજ તેમના ગુરૂભાઈઓ પ્રાય સવારીનો ઉપયોગ કરતા હતા એ પરથી જણાય છે કે તેમનો સમય શિથિલાચારનો હતો, છતા એમણે રાજાને પક્ષમા રાખી જૈન સમાજ પર ઉપકાર કર્યો છે અને તેમણે પોતાનુ જીવન રાજાઓની સોબતમા ગાળી પોતાનુ ઉપનામ 'રાજપૂજિત' મેળવ્યુ છે સાહિત્ય-નિર્માણમા તેમણે સારો ફાળો આપ્યો હતો તેમણે સાહિત્યવિષયક બાવન પ્રબધો રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે, તેમા મુખ્ય પ્રબધ 'તારાગણ' નામનો હતો કે જેનો

ઉલ્લેખ ધનપાલ કવિએ તિલકમંજરીમાં ભદ્રકીર્તિકૃત 'તારાગણ' નામના ગ્રંથ તરીકે કરેલ છે, કારણ કે ભદ્રકીર્તિ એ બપ્પભટ્ટિનું જ ગુરુદત્ત નામ હતું. હાલ તેમના 'ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તુતિ' અને એક સરસ્વતી સ્તોત્ર સિવાય અન્ય એક પણ પ્રબંધ ઉપલબ્ધ નથી. (મુનિ ક. પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના)

૨૪૫ છેવટે ઉમેરો:—આ વીરસૂરિનો સત્તાસમય તેના આખા પ્રબંધમાંની વ્યક્તિઓનો સમય વિચારતાં ગલત લાગે છે. ખરી રીતે વીરસૂરિ-વીર ગણિ અગ્યારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલ વ્યક્તિ હોવા જોઈએ. તે સમયમાં જાલોરના પરમાર રાજા ચંદનના પુત્ર દેવરાજનું ભીનમાલમાં રાજ્ય હતું, પાટણમાં મૂલરાજ પુત્ર ચામુંડનું રાજ્ય હતું ને (ચંદ્રકુલીન) વર્ધમાન સૂરિ સં. ૧૦૮૪માં વિદ્યમાન હોવાથી તેઓ પણ સમકાલીન ઠરે છે (મુનિ ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર.) જુઓ નીચે ટિ. ૧૮૨નો વધારો.

ટિ. ૧૮૨ ઉમેરો:—આ પ્રબંધમાં કહેલ છે કે વીરગણિ ભીનમાલમાં દેવરાજના રાજ્યમાં પ્રાગ્વટ શ્રેષ્ઠિપુત્ર હતા. મથુરાથી આવેલ વિમલગણિ પાસે દીક્ષા લઈ તેની પાસેથી અંગવિદ્યાનો આમ્નાય શીખ્યા. થરાદ જઈ ગુરુએ કહેલ પુસ્તક મેળવી અંગવિદ્યા ભણીને મહાશક્તિશાલી તપસ્વી થયા. પાટણ તરફ જતાં સ્થિરા (રાધનપુર પાસેનું થરા) ગામમાં વ્યંતર પાસે હિંસાનો ત્યાગ કરાવ્યો ને પાટણના રાજા ચામુંડરાજની મહોર છાપવાળું આજ્ઞાપત્ર પણ કઢાવ્યું. પછી પાટણમાં જતાં વર્ધમાન સૂરિ પાસેથી આચાર્યપદ મેળવ્યું. ને ચામુંડરાજ અપુત્ર છે તેની ચિંતા તેમના મંત્રી વીર (વિમલશાહના પિતા)થી જાણતાં રાણીઓને વાસયુક્તજલ-અભિષેક કરવાથી ગર્ભસ્રાવનો રોગ દૂર થયો ને વલ્લભરાજ વિગેરે પુત્રો થયા. (જુઓ પારા ૨૭૧) વગેરે.

૨૫૭ અંતે ઉમેરો:—સિદ્ધર્ષિનો સમય નૈયાયિકોના સ્કંધાબ્ધ્યાનો સમય હતો, છતાં સિદ્ધર્ષિ અને એમના ગુરુ ગુરુભાઈઓ વગેરે ત્યાગ-

વેગવાન્ હતા જો કે સિદ્ધર્ષિએ પોતે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાનું વ્યાખ્યાન મંદિરના અગ્રમંડપમાં બેસીને કર્યું હતું છતા તે સુવિહિત સાધુ હતા ચૈત્યમાં ધર્મોપદેશ કરનારને ચૈત્યવાસી માની લેવાની કોઈ ભૂલ ન કરે જિનમંદિરમાં બેસીને ધર્મોપદેશ કરવો, એ પ્રત્યેક સાધુનો શાસ્ત્રવિહિત અધિકાર છે નૂતન ગચ્છસૃષ્ટિ પહેલા ચૈત્યવાસી કે સુવિહિત સાધુ દરેક, જિનચૈત્યના અગ્ર મંડપમાં બેસીને ધર્મકથા કરતા હતા, પણ નૂતન ગચ્છપ્રવર્તકોએ અનેક પ્રવૃત્તિઓની જેમ આ પ્રવૃત્તિને પણ ચૈત્યવાસીઓની પ્રવૃત્તિ માનીને એનો નિષેધ કરવા માડ્યો ત્યાર પછી ધીરે ધીરે આ પ્રવૃત્તિ બંધ પડી ગઈ (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર ચ પ્ર)

ટિ ૧૮૮ પછીની ટિનો નંબર ૧૮૯–૧૯૦ મૂકો

ટિ ૧૯૩ મુનિ કલ્યાણવિજય પણ કવિ માઘ સાથેના સગપણની વાત સાચી નથી ગણતા તે કહે છે કે રાજા વર્મલાતનો સત્તાસમય વસન્તગઢના એક લેખથી વિક્રમ સાતમી સદી સિદ્ધ છે, તે રાજાના મંત્રીના બે પુત્રો પૈકી એકનો પુત્ર કવિ માઘ ને બીજાનો તે સિદ્ધર્ષિ ગણાવેલ છે તો તે મંત્રીના પૌત્ર કવિ માઘનો સમય સાતમી સદીના અંતમાં માનીએ, તોયે સિદ્ધર્ષિનો સમય દશમી સદીનો મધ્ય ભાગ નિર્ણિત છે તેથી એક બીજાથી લગભગ અઢીસો વર્ષને આંતરે થયેલ માઘ અને સિદ્ધર્ષિને પિતરાઈ ભાઈ કેવી રીતે માની શકાય તે પ્રબંધકારજ જાણે અમારા વિચાર પ્રમાણે તો આ હકીકત કેવળ દંતકથા છે અને એમાથી જો કંઈપણ સાર શોધીયે તો એટલોજ નીકળી શકે કે સિદ્ધર્ષિ પ્રસિદ્ધ કવિ માઘના વંશમાં થયા હતા બાકી ગુરુની ઇચ્છા ન હોવા છતા સિધ્ધર્ષિ બૌધ્ધ તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા (મહાબોધનગરમા–તક્ષશિલા કે નાલંદા વિશ્વ વિદ્યાલયમા) જાય છે, અને ત્યા બૌધ્ધધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે, પણ વચનબધ્ધ હોવાથી તે એકવાર પોતાના મૂલ ગુરૂ પાસે આવે છે અને ગુરૂ તેને આચાર્ય હરિભદ્રની લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદન સૂત્ર વૃત્તિ

વાચવા આપે છે, જેથી સિધ્ધર્ષિનુ મન પાછુ જૈન દર્શનમા સ્થિર થાય છે—આ બધી હકીકત ઐતિહાસિક છે એમા કંઇપણ શકા જેવુ નથી (પ્ર ચ પ્ર)

પૃ ૧૯૧ મગલાચરણમા 'चीघ्न' ને બદલે विघ्न વાચો

૨૮૦ છેલ્લેથી ચોથી પક્તિમા 'અતિ વિશેષ છે' પછી 'ભા ૪ પૃ ૪૪૦' ઉમેરો અને છેવટે ઉમેરો કે —

આ શાતિસૂરિનો પ્રબધ પ્ર૦ ચ મા છે કે—'જન્મ ઉન્નતાયુ ગામમા (રાધણપુર પાસેના ઉણમા) ધનદેવ શ્રેષ્ઠીને ત્યા થયો ત્યા થારાપદ્ર ગચ્છીય વિજયસિહસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી પાટણમા ભીમરા જાની સભામા 'કવીન્દ્ર' તથા 'વાદિચક્રવર્તિ' પદોથી પ્રસિધ્ધ થયા રાજા ભોજની સભામા ૮૪ વાદીને જીતી તેની સરત પ્રમાણે ૮૪ લાખ માલવી રૂ મેળવ્યા માલવી ૧ લાખના ગૂજરાત દેશના ૧૫ હજાર થતા હોવાથી તે હિસાબે બાર લાખ સાઠ હજાર ગૂર્જર દેશના રૂ શાતિસૂરિને અર્પણ થતા બાર લાખ તેમણે ત્યાજ જૈન દેહરાસરો કરાવવામા ખર્ચાવ્યા અને સાઠ હજાર થરાદ મોકલ્યા તેમાથી દહેરી ને રથ વગેરે કરાવ્યા ભોજે 'વાદિવેતાલ' બિરુદ આપ્યુ ધનપાલની તિલકમજરીનુ સશોધન કર્યું પાટણ આવી ત્યા એક શેઠનો પુત્ર સર્પદશથી મૃત થયો હતો તેને સજીવન કર્યો તેમને ૩૨ શિષ્યો હતા ને તેમને ચૈત્યમા પ્રમાણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવતા હતા નાડોલથી આવેલ મુનિચદ્રસૂરિને શ્રાવકના મકાનમા ઉતરવાની સગવડ કરી આપી કે ત્યા તેમણે પ્રમાણશાસ્ત્ર ને ષડ્ દર્શન શાસ્ત્રોનુ અધ્યયન કર્યું—એ પછી પાટણમા સર્વ ગચ્છના સુવિહિત સાધુઓને ઉતરવા લાયક ઉપાશ્રય થયા શાતિસૂરિ રચિત ઉત્તરાધ્ય-યન ટીકા તર્કપૂર્ણ હતી ને તેથી ત્યારપછી વાદિદેવસૂરિએ દિ૦ કુમુદચદ્ર પર જીત મેળવી શાતિ સૂરિએ કૌલ (શક્તિ ઉપાસક) કવિ ધર્મને ને એક દ્રાવિડ વાદિને પરાજિત કર્યા પોતાના ત્રણ શિષ્ય વીર, શાલિભદ્ર અને સર્વદેવને સૂરિપદ આપ્યુ તે વીર-

સૂરિની નર્તકિ આગળ ચાલી નાદ પડ્યુ તેમનું આશ્રમ સ્માક ગજપુર મા 'નેમિનાથ' રહ્યુ, જ્યારે શાલિભદ્ર અને સર્વદેવસૂરિની શિષ્યમતતિ હજુ સુધી (તે ૧૩૩૪ સુધી) પાટણમા વિદ્યમાન છે શાન્તિસૂરિએ ગિરનાર પર સ ૧૦૯૬મા સ્વર્ગગમન કર્યો'

થારાપદ્રીય ગચ્છ એ નામ થારાપદ્ર (થરાદ) કે જે ડીસા કેપની પશ્ચિમમા લગભગ ૨૫ કોસ પર આવેલ ગામ છે તેપ થી પડેલુ છે તેના એક લેખ પરથી જણાય છે કે તેના આદિ પુરુષ 'વટેશ્વરાર્ય' હતા કે જે કુવલયમાલાવાળા વટેશ્વર આચાર્યથી અભિન્ન જણાય છે તેથી આ ગચ્છ લગભગ વિક્રમની સાતમી સદીમા ઉત્પન્ન થયો લાગે છે શાન્તિસૂરિનો સમય શિથિલાચાર-પ્રધાન હતો પોતે પણ અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હોય તેમ ઓછુ જણાય છે તેમને ભોજે વિજયનુ પારિતોષિક આપ્યુ અને તે એમણે ધર્મમાર્ગમા ખર્ચાવ્યુ એ તો એક જુદી વાત છે પણ એમના ગચ્છના ઉપાશ્રયને પ્રગઘકારે બે સ્થળે 'મઠ' કહેલ છે તેથી પણ એમની પરંપરામા શિથિલાચારનો પ્રવેશ હશે એમ જણાય છે પાટણમા મુનિચદ્રસૂરિને સુવિહિત સાધુ હોવાના કારણે ઉતરવાને ઉપાશ્રય નહોતો મળતો તેથી શાંતિસૂરિએ કહીને એક શ્રાવકનુ મકાન તેમને ઉતરવાને અપાવ્યુ, એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે પાટણમા તે સમયે શિથિલાચારીઓનું સામ્રાજ્ય હતુ, છતા સુવિહિતોનો પણ ત્યા વિહાર થવા માડ્યો હતો અને ધીરે ધીરે તેમને માટે ઉપાશ્રયોની સગવડ થવા લાગી હતી શાતિસૂરિએ ઉત્તરાધ્યયનટીકા ઉપરાન્ત ધનપાલની તિલકમંજરી ઉપર એક સુદર ટિપ્પણ પણ લખ્યુ છે કે જે પાટણના ભંડારોમા આજે પણ વિદ્યમાન છે જીવવિચાર પ્રકરણ અને ચૈત્યવદન મહાભાષ્ય નામના ગ્રથો પણ આજ શાતિસૂરિની કૃતિ હોવાનુ મનાય છે (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર ચ પ્ર)

પૃ ૨૦૭ ના બાધિન મથાળામા શાત સૂરિને બદલે શાંતિ સૂરિ સુધારો

ટિ ૨૮૩ છેલ્લી ૫ મા પટ્ટાવલીમા—ને બદલે પટ્ટાવલીમા—જોઇએ

પૃ ૨૧૨, ૨૧૪ અને ૨૧૬ ના મથાળામા વિ ૨, પ્ર ૭ને બદલે વિ ૩, પ્ર ૧ વાચો.

ટિ ૨૨૬ પક્તિ ૨ મા શ્રીપાલ ને બદલે શ્રીમાલ, પક્તિ ૩ મા રાજ્જો ને બદલે રાજા, પક્તિ ૪મા સ્વારીને બદલે સ્વીકારી વાચો

૨૯૨ છેવટે ઉમેરો —પ્ર ચ પ્રમાણે સૂરાચાર્ય મૂળ, રાજા સગ્રામસિહના પુત્ર મહિપાલ. બાલપણે પિતા સ્વર્ગસ્થ થતા માતાએ મસાર પક્ષે કાકા દ્રોણાચાર્ય પાસે અભ્યાસાર્થે રાખ્યા તેની પાસે દીક્ષા લીધી દ્રોણાચાર્ય રાજા ભીમદેવના મામા થતા હતા ને તેમના ગુરુનુ નામ ગોવિન્દસૂરિ હતુ સૂરાચાર્યના પ્રબધપરથી મુનિ કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે 'સૂરાચાર્યનો સમય શિથિલાચારનો હતો એમના દાદા ગુરુ ગોવિન્દસૂરિની નિશ્રાનુ પાટણમા એક પ્રસિધ્ધ જૈન ચૈત્ય હતુ અને તેમા પર્વ—દિવસોમા નાટક અને નર્તકીનો નાચ થતા હતા સૂરાચાર્યે પોતે જ્યારે ધારામા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે હાથીની સવારીએ અને પાછા પાટણમા આવ્યા ત્યારે પણ હાથીની સવારીથી નગરપ્રવેશ કર્યો હતો જોકે પ્રબન્ધકાર આવી વિહાર સબધી ક્રિયાઓનુ પ્રાયશ્ચિત્ત અપાવે છે પણ આ પ્રવૃત્તિઓ શિથિલાચારની નિશાનીઓ છે એમા તો કઇપણ સશય જેવુ નથી સૂરાચાર્ય ધારામા જે સૂર સરસ્વત્યાચાર્યના અતિથિ બને છે તે આચાર્ય પણ ચૈત્યવાસી હોવાનો વિશેષ સભવ છે સૂરાચાર્ય ધારામા ગયા તે વખતે ત્યા એક વિશિષ્ટ ઘટના બનવાનું વર્ણન પ્રબન્ધમા કર્યું છે, જેનો સાર એ છે કે રાજા ભોજે સર્વ દર્શનવાળાઓને એક ઠેકાણે કેદ કર્યા હતા, જેનું કારણ એ હતું કે રાજા બધાને ધર્મના વિષયમા એકમત કરવા માગતો હતો પણ સૂરાચાર્યે રાજાને સમજાવીને બધાને કેદમુક્ત કરાવ્યા હતા આ હકીકત એક કલ્પિત ઘટના લાગે છે રાજા ભોજ જેવો વિદ્વાન્ રાજા આવી ભૈલ કરે એ માનવા જેવી વાત નથી એમ લાગે છે કે અન્ય ગ્રંથની એ કથા આ વૃત્તાન્તની સાથે કવિએ દતકથા રૂપે જોડી દીધી છે (પ્ર ચ પ્ર.)

૨૯૭ એક નેમિચંદ્રસૂરિકૃત પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ નામે પ્રવચન સારો-દ્ધાર પ્રાકૃતમાં છે (તે સં ૧૨૪૮ ની સિદ્ધસેનસૂરિ કૃત વૃત્તિ સહિત પ્ર૦ દે લા ન ૫૮ અને ૬૪) તેમાં તે કર્તા જિનચંદ્રસૂરિના ત્રણ શિષ્યો પૈકી વિજયસેન, નેમિચંદ્ર અને યશોદેવ માના વચેટ તરીકે પોતાને જણાવે છે આ નેમિચંદ્ર અને ઉક્ત નેમિચંદ્ર એક કદાચ એક પણ હોય, પરંતુ બંને જૂદા હોવાનો નભ ન વધારે છે

૩૦૮ છેલ્લી પંક્તિમાં લાડવા વાણીઆ ને બદલે લાડ અને લાડવા વાણીઆ વાંચો

ટિ ૨૪૯ છેલ્લી પંક્તિમાં તીર્થકલ્પ (સં ૧૩૭૭–૮૯) ને બદલે તીર્થકલ્પ (સં ૧૩૮૫–૮૯) વાંચો

ટિ ૨૫૬ પંક્તિ ૧ માં 'રત્નશેખરસૂરિની' એ બદલે 'રાજ-શેખરસૂરિની' મૂકો

ટિ ૨૫૭ પંક્તિ ૨ માં 'નીણાવે છે' ને બદલે 'જણાવે છે' સુધારો

પૃ ૨૩૦ પારા ૩૧૩ નો નંબર ૩૧૩ક–ગણો

૩૧૪ છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં 'નેથી' તે બદલે 'તેથી સુધારો

૩૧૮ પંક્તિ ૪ માં 'અપવગ નામાલા' ને બદલે 'અપવર્ગ નામ માલા' સુધારો

ટિ ૨૬૩ પં ૩ 'ઉલ્લેખ કર્યો છે' પછી ઉમેરો કે–અને જેમણે મક્ષિપ્ત છંદોનુશાસન (સઘવીપાડાનો પાટણનો ભ ન ૧૮૩ પત્ર ૪૨) રચેલ છે અને જેઓ ભરૂચના રહેનારા હતા (શ્રી જિનવિજયની નોંધ)

૩૨૫ પંક્તિ ૨ માં દધિપ્રદ્ર ને બદલે દધિપદ્ર મૂકો

પૃ ૨૪૧ પં ૩ 'સં ૧૦૫૦–૧૦૯૯' બદલે 'સં ૧૧૫૦–૧૧૯૯' સુધારો

પૃ ૨૪૩ મથાળુ જિનચંદ્રસૂરિનું છે તે બદલી શ્રીચંદ્ર-સૂરિ મૂકો

૩૩૮ ૫ ૧ 'વીરગણિના શિષ્ય શ્રીચદ્રસૂરિશિષ્ય' ને બદલે શ્રીચદ્રસૂરિના શિષ્ય વીરગણિના શિષ્ય (ધર્મ સગ્રહણી પ્રસ્તાવના પૃ ૧૭) એમ મૂકો છેલ્લીથી ઉપરની પક્તિમા ઉદ્યોત ને બદલે ઉદ્યોતન મૂકો

૩૪૩ છેલ્લીથી ચોથી પક્તિમા ધર્કટવાણિગ્ ને બદલે ધર્કટ વણિગ વાચો

૩૪૭ પક્તિ ૧મા માનદેવસૂરિ-જિનદેવ'ને બદલે માનદેવ સૂરિ મતાનીય જિનદેવ વાચો, પક્તિ ૮મા 'અને' પછી ઉમેરો -'અ ણહિલ પાટણમા જયસિંહદેવ નૃપ રાજ્યે ધવલ ભાડશાલીના પુત્ર યશોનાગના કરાવેલા ઉપાશ્રયમા' તથા છેવટે ઉમેરો -આ હરિભદ્ર સૂરિએ ૨૨૧ પારામા ઉલ્લેખિત (ઉમાસ્વાતિ કૃત) તત્ત્વાર્થ પર લઘુ વૃત્તિ પણ રચી હોય એમ કલ્પના થાય છે, પણ સ ૧૨૪૮ મા રચાયેલ પારા ૪૮૯ ની પ્રવચન સારોદ્ધારની વૃત્તિમા 'તથાચ તત્ત્વાર્થ મૂલ ટીકાયા હરિભદ્ર સૂરિ' (પૃ ૩૩૮) એમ ઉલ્લેખ છે, તો આટલા નજીકના સમયમા થયેલા આ ટીકાને મૂલ ટીકા કેમ માને એ સશય થાય છે તેથી બીજી કલ્પના એ થાય છે કે તત્ત્વાર્થની લઘુ વૃત્તિના કર્તા હરિભદ્ર પ્રશમરતિની ટીકાના કર્તા હરિભદ્ર કરતા જુદાજ હોવા જોઇએ, પછી ભલે તે યાકિનીસુનુ હરિભદ્રથી પણ જુદા હોય (પ સુખલાલના તત્ત્વાર્થની ગુ વ્યાખ્યાની પ્રસ્તાવના) જુઓ ૨૨૧ પારાનો ઉમેરો

ટિ ૨૮૭ છેલ્લીથી ઉપરની પક્તિમા 'યાયા ને બદલે 'ગાયા

[illegible]

પૃ ૫૫ પક્તિ ૩ મા 'સ ૧૧૯૯થી સ ૧૨૩૨' ને બદલે સ ૧૧૮૯ થી ૧૨૩૦ મૂકો

[illegible] ૫૫ પહેલા પારાનો આક ૩૫૬ છે તેને બદલે ૩૬૬ વાચો

[illegible] [illegible] ની પક્તિમા 'મહાગાજાના' ને બદલે મહાગાજાનો' સુધારો

[illegible] ૫ પક્તિ ૧મા 'સદગત' ને બદલે 'સદ્ગત' મૂકો

[illegible] [illegible] ૨૮૫-તેને બદલે ટિ '૨૮૫ ક' મૂકો

૩૭૩ પંક્તિ ૭ મા 'અધિકાર કર્યો' એ પર ટિ નો આંક ૨૯૫ ક મૂકો.

પૃ ૨૭૩ પં ૧૨–પરમાનંદ ... પછી નીચેનું ... મલયગિરિ ... શ્લોક મૂકો —

आगमदुर्गमपदसंशयादि तापो विलीयते विदुषाम् ।
यद् वचनचन्दनरसैः मलयगिरिः स जयति यथार्थः ॥

—જેના વચનરૂપી ચંદન રસથી વિદ્વાનોના આગમના દુર્ગમ પદના સંશયાદિ તાપો લય પામે છે તે યથાર્થ નામા મલયગિરિ જય પામો –ક્ષેમકીર્તિસૂરિની બૃહત્કલ્પ ટીકા

૩૮૯ છેવટે ઉમેરો–આ મલયગિરિએ તત્ત્વાર્થભાષ્ય પર વ્યાખ્યા પણ રચી હતી એમ તેમની પ્રજ્ઞાપના વૃત્તિમાં પદ ૧૫ પૃ ૨૯૮ મળતા ઉલ્લેખ તેમજ તેના જેવા બીજા ઉલ્લેખો પરથી માન્યતા બંધાયેલી છે (પં સુખલાલજી તત્ત્વાર્થ પ્રસ્તાવના) તેમણે ગ્રહણી વૃત્તિ રચી છે તે ઉપલબ્ધ છે

પૃ ૨૭૬ પારાનો આંક ૩૯૨ છે તેને બદલે ૩૯૨ ક વાંચો.

૩૯૭ પંક્તિ ૩ 'તે'ને બદલે 'તેઓ' મૂકો

૪૦૬ પંક્તિ ૩ 'લખાઈ'ને બદલે 'લખાવી' જોઇએ.

૪૧૨ પંક્તિ ૯ 'કુમારપાલ પ્રબોધ'ને બદલે 'કુમારપાલ પ્રતિબોધ' વાંચો

૪૪૨ પંક્તિ ૧૧ 'શ્લોક પ્રમાણુની લગભગ ' ને બદલે 'શ્લોક પ્રમાણુની' નાખો

ટિ ૩૫૯ છેલ્લી પં. 'ન (૯૯ તથા ૮૯૯) ને બદલે 'ન ૮૯૯ ના બે' જોઇએ

૪૭૫ પંક્તિ ૧૩ 'જબૂસ્વામી ચારિત્ર' ને બદલે 'જબૂસ્વામી ચરિત્ર' સુધારો

૪૮૧ પં ૬ 'વેલર' ને બદલે 'વેબર' જોઇએ

પં ૭ છેવટનો 'બ' કાઢી નાખો

૪૮૩ ૫ ૫ 'પ્રતિમાશાલી' બદલે 'પ્રતિભાશાલી' સુધારો

૪૮૭ ૫ ૧ 'સાગેરચંદ્ર' સ્થાને 'સાગરચંદ્ર' સુધારો

૪૯૦ ૫ ૯ 'જિનસ્તોત્ર સ્તુતિઓ' બદલે 'જિનસ્તોત્ર સ્તુતિઓ' જોઈએ

૪૯૨ ૫ ૧-૨ 'સં ૧૨૫૩માં (૧૨૮૬ ?) શ્રીપ્રભસૂરિકૃત ધર્મવિધિ પર તેમના શિષ્ય ઉદયસિંહે ટીકા રચી' એને બદલે એમ સુધારી વાંચો કે 'સં ૧૨૫૩માં શ્રીપ્રભસૂરિએ ધર્મવિધિ ગ્રંથ રચ્યો (કે જેના પર તેમના પ્રશિષ્ય ઉદયસિંહે સં ૧૨૮૬માં-રસ મંગલ સૂર્ય મિતે વૃ-ટીકા કરી હતી જુઓ પારા ૫૬૬નો ઉમેરો)

૪૯૫ ૫ ૨ 'ચંદ્રેશ્વર'ને બદલે 'ચક્રેશ્વર' જોઇએ

૪૯૬ છેવટે ઉમેરો -[પ્ર. ચ મા વાયડગચ્છીય જીવદેવસૂરિનો પ્રબંધ આપેલ છે તે પ્રમાણે જીવદેવસૂરિ વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય રાશિલસૂરિના શિષ્ય થાય વિક્રમના પ્રધાન લિ બાએ વાયડમાં આવી મહાવીરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી તેના ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા મ ૭માં આ જીવદેવસૂરિ હાથે કરાવી વાયડમા વસતા લલ્લ નામના કોટિધ્વજ શેઠે બ્રાહ્મણોનો પોતે ભક્ત હોઇ મહાયજ્ઞ શરૂ કર્યો પણ તેમાથી ઢિલ ઉઠી ગયુ ને જીવદેવસૂરિના ઉપદેશથી પોતે જૈન થયા એટલે જૈન ચૈત્ય કરાવવા માડયુ તેમા ભુવનદેવીને શાંત કરી તેની ભૂમિને શુદ્ધ કરી જીવદેવસૂરિએ તે ચૈત્ય પૂર્ણ કરાવ્યુ ને તેમાં ભુવનદેવીની દેરી કરાવી લલ્લ જૈન થતા વાયડના બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ વધ્યો ન આખરે આ સૂરિના પ્રતાપથી લલ્લ સાથે બ્રાહ્મણો] એવુ સુલહનામુ થયુ કે 'જૈનો વાયડમા ગમે તે ધાર્મિક ઉત્સવો કરે તેમા એ કાઇપણ પ્રકારનુ વિઘ્ન નાંખવુ નહિ (વાયડમા જે કંઈપણ ધર્મ- ૮ ૫ વ્યવસ્થા થશે તેમા) મહાવીરના સાધુઓનો ભાગ પહેલો ૮ા (૩ ૫ની ગાદી ઉપર) જે નવીન આચાર્ય એમે તેનો પ્રા મિ ૧ ૧ મ સુવર્ણનુ યજ્ઞોપવિત પહેરાવીને પ્રજાાા મંદિરમા ૧ ૧ આ ૫ થી મુનિ કલ્યાણવિજય કહે છે કે આ જીવ

દેવસૂરિ પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્યના સમયના નહિ પણ એ સમયથી લગભગ ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ પછીના પુરૂષ હતા. ભલનભોજ દ્વારા જે બ્રાહ્મણોએ જૈનોની સાથે ઝગડો કરેલો તેજ બ્રાહ્મણો કાલાન્તરે મત્તાહીન અને જાગીરહીન થતા જૈનોના આશ્રિત ભોજકો થયા હતા એમ હું માનું છુ. ભોજક જાતિનું હજી પણ આદરસૂચક વિશેષણ 'ઠાકોર' છે-એ સૂચવે છે કે પૂર્વે એ જાતિ જાગીરદાર હતી એ નિશ્ચિત છે. એ લોકોનુ પાટણપુરની આસપાસના પ્રદેશમા ટાંગ પ્રગણામા, જેમા વાયડ પણ આવેલ છે ત્યા, માન છે અને જૈનો ઉપર કેટલાક પરંપરાગત લાગા છે. આથી પણ આ લોકોનો આ પ્રદેશમા પૂર્વે અધિકાર અને વર્ચસ્વ હોવાનું જણાય આવે છે જ્યારથી એ લોકોએ વાયડ ખોયુ ત્યારથીજ અધિક પરિચય અને મત્સરના કારણે એમણે જૈન મન્દિરોની પૂજા ભક્તિ કરવાનુ શરૂ કર્યું હશે, અને જૈનોએ એમને લાગા બાંધી આપ્યા હશે. દંતકથા પ્રમાણે એમને હેમચંદ્રે જૈન બનાવ્યાનુ, કે બીજી દંતકથા પ્રમાણે ખરતર ગચ્છીય જિનદત્ત સૂરિએ જૈનધર્મમા સ્થિરાવ્યાનુ અને જૈનોને ઘરે ભોજન કરવાથી 'ભોજક' નામ પડયાનું કથન યથાર્થ જણાતુ નથી, કારણ કે 'ભોજક' શબ્દ નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ (પારા ૨૯૩)ના વખતમા પણ પ્રચલિત હતો અને તેનો અર્થ 'પૂજક' એ થતો હતો. આથી માનવાને કારણ મળે છે કે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્ર અને જિનદત્ત સૂરિની પહેલાજ એ લોકોને વાયડ ગચ્છના જ કોઇ આચાર્યે જૈન મન્દિરોના પૂજક તરીકે કાયમ કરી લીધા હશે, અને તે આચાર્યનુ નામ 'જિનદત્તસૂરિ' પણ હોય, તો તે નવાઈ નથી, કારણ કે વાયડ ગચ્છમા દરેક ત્રીજા આચાર્યનું નામ 'જિનદત્તસૂરિ' જ અપાતુ હતુ-જુઓ ટિ ૨૬૨ પ્રબંધમા જણાવેલ જીવદેવસૂરિના વંશજ આ પારામા ઉલ્લેખેલ વિવેકવિલાસના કર્ત્તા જિનદત્તસૂરિ અને તેમના શિષ્ય પારા ૫૪૪-૪૬ મા ઉલ્લેખેલ અમરચંદ્રસૂરિ જણાય છે (પ્ર ચ પ્ર)

ટિ ૩૭૪ પ ૧૪ 'રાશેખર કૃત' ને બદલે 'રાજશેખર કૃત' મૂકો

ટિ ૪૮૬ પ ૨ 'સાભાગ્યનદી'ને બદલે 'સૌભાગ્યનદી' વાંચો
પ ૩ 'સ ૧૮૮૧મા' ને બદલે 'સ ૧૮૭૭મા' મૂકો
પૃ ૩૨૭ પાનાનો અંક ૫૨૭ મૂકેલ છે તેને બદલે ૫૨૭ ૮ નાખો

૫૩૧ પ ૧૩ 'તેની પરિશિષ્ટમા' બદલે 'તેના પરિશિષ્ટમા' જોઇએ

પ ૨૦ 'ઉલ્લાસરાઘવ' બદલે 'ઉલ્લાઘરાઘવ' વાચો
પ ૨ કાવ્યદેવી પુત્ર ને અવતરણ ચિન્હમા–'કાવ્યદેવી પુત્ર' એમ મૂકો

ટિ ૩૯૩ અતે ઉમેરો –વાયડ ગચ્છ અને વાયડ જ્ઞાતિ (જુઓ પારા ૮૯૬) જે સ્થાનના નામથી આજ પર્યંત પ્રસિદ્ધ છે તે વાયડ સ્થાન આજે પણ ડીસા (જીલ્લા પાલણપુર)ની પાસે એજ 'વાયડ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે પૂર્વે એ મહાસ્થાનોમા ગણાતુ પણ હમણા ગામડાના રૂપમા વર્તમાન છે વાયડ જ્ઞાતિ તો આજે પણ ગૂજરાતમા વર્તમાન છે, પણ વાયડગચ્છના સાધુ કે આચાર્ય વર્તમાન સમયમા ક્યાયે જોવાતા નથી આ ગચ્છના એક પૂર્વાચાર્ય જીવદેવસૂરિનો પ્રબધ પ્રભાવક ચરિતમા આપ્યો છે તેની સમાપ્તિ કરતા ચરિત્રકાર કહે છે કે આજે પણ તેમના વરામા અમરના જેવા તેજસ્વી પ્રભાવક આચાર્યો થાય છે આમા 'અમર' શબ્દથી આ પ્રસ્તુત અમરચંદ્રસૂરિ સૂચિત કરેલ જણાય છે કે સં ૧૩૩૪ સુધી તે સૂરિ વિદ્યમાન હશે (મુનિ ક વિ પ્ર ચ પ્ર.)

૫૮૬ પ ૧ 'નાનક'ને બદલે 'નાનાક' વાંચો
૫૫૮ ૨ તે ને બદલે 'તેમને' સુધારો
'પાતિપત્ય' ને બદલે 'ગંપાધિપત્ય' જોઇએ
ઉમેરો –'જુઓ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયનો લેખ

નામે 'મન્ત્રી યશોવીર ઍન્ડ હિઝ ટેમ્પલ્સ'–એ ૧૯૩૧ના જાન્યુ તા ૨૫, ફેબ્રુ તા ૧, ૧૫, ૨૨ અને માર્ચ ના ૧ ના 'જૈન'ના અંકો.

૫૯૦ (પૃ ૨૮૧ પં ૯) 'વર્ણવેલી છે' પછી ઉમેરો—ગૌડવહો (ગૌડ-મગધરાજ-વધ) નામનું પ્રાકૃત કાવ્ય મહારાજ યશોવર્મા (વિ. સં ૭૩૧ થી ૭૮૧)ની કીર્તિરૂપ છે ને તેનો રચનાર કવિરાજ વાક્પતિરાજ (બપ્પઇરાય) તે યશોવર્માનો આશ્રિત સામંત હતો કે જેને અતિવૃદ્ધાવસ્થામાં જૈનાચાર્ય બપ્પભટ્ટિએ જૈન ધર્મનો પ્રતિબોધ કર્યો હતો–એવા ઉલ્લેખો મળે છે (પં લાલચંદનો 'પ્રાકૃતભાષાની ઉપયોગિતા' નામનો નિબંધ પૃ ૨૭)–જુઓ ટિ ૧૭૮

(પૃ ૩૯૧ પં ૧૩) 'સં ૧૨૯૮ માંની પહેલાં ઉમેરો—સં. ૧૨૮૨ માં દર્ભાવતી-ડભોઇમાં લખાયેલ હેમાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્રની પ્રત લખાઇ (પાટણ સંઘવીનો ભં)

૫ ૨ પં ૩ 'શાંતિભદ્ર' ને બદલે 'શાલિભદ્ર' વાંચો.

પૃ ૩૯૩ મથાળામાં 'વિનયચંદ્રસૂરિ' ને બદલે 'વિનયચંદ્ર સૂરિ' વાંચો.

૫૯૮ છેલ્લીથી ઉપલી પં માં 'રચ્યું પછી ઉમેરો –(પ્ર ય ગ્ર)

૫૯૫ પં ૫માં 'નાગદન્દલ'ને બદલે 'નાગદત્ત' જોઇએ.

૫૯૬ ત્રીજી પંક્તિમાં 'શેત્રુંજય' ને બદલે 'શત્રુંજય' વાંચવું અને ચોથી પંક્તિમાં (ચં પ્ર) પછી ઉમેરવું કે -'આ વર્ષમાં ચંદ્રગચ્છના સર્વદેવ-શ્રીપ્રભ-માણિક્યપ્રભ સૂરિ શિષ્ય ઉદયસિંહ સૂરિએ પ્રગુરુ શ્રીપ્રભસૂરિની ધર્મવિધિ (પાટણ ૪૯૨) પર વૃત્તિ ચંદ્રાવતીમાં રચી. શ્રીપ્રભસૂરિના ૪ શિષ્યો હતા—ભુવનરત્નસૂરિ, નેમિપ્રભ, માણિક્યપ્રભસૂરિ અને મહીચંદ્રસૂરિ, તે પૈકી પ્રથમના પોતાના દીક્ષા ગુરુ, બીજા મામા, ત્રીજા શિક્ષાગુરુ ને ચોથા આચાર્યપદ આપનાર હતા એમ કર્તા ઉદયસિંહ જણાવે છે. આ વૃત્તિને રત્નપ્રભસૂરિના શિષ્ય મહાકવિ વિનયચંદ્રે શોધી અને તે રચનામાં

વિમલચંદ્રે સહાય આપી આની પ્રથમ પ્રતિ ચંદ્રાવતીમાં શ્રેષ્ઠિ સોમદેવની પુત્રી રાજીમતીએ લખી પ્ર હંસવિજય ગ્રંથમાલા ન ૨૨

ટિ ૪૧૨ ૫ ૧૫ 'કેટલાલ' ને બદલે 'કેટલાક' વાંચો

ટિ ૪૧૩ ૫ ૭ 'શ્રી પતન વાસ્તવ્ય' બદલે 'શ્રીપત્તન વાસ્તવ્ય' જોઇએ

૫૮૩ ૫ ૧૨ 'સિદ્ધપંચાશિકા' પછી ઉમેરો -સૂત્રવૃત્તિ, સિદ્ધ પ્રાભૃતવૃત્તિ (જુઓ તેમનો ઉલ્લેખ ત૦ રત્નશેખર સૂરિ કૃત શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ વૃત્તિ પૃ ૮)

૫૮૫ ૫ 'તાડપત્ર' પછી ઉમેરો 'ઉપર'

૫ ૨૨ 'ચંદ્રસૂરિ' ને બદલે 'શ્રીચંદ્રસૂરિ' મૂકો

૫૯૦ ૫ ૩ 'બૃહદ્ વૃત્તિ રચી' પછી ઉમેરો -(પ્ર૦ જેતારણ નિવાસી શેઠ છગનલાલ હીરાચંદાદિ મંઘેન સ ૧૯૭૫)

૫૯૮ છેલ્લી ઉપરની ૫ વિવેકસાગર ને બદલે વિવેકસાગરે

૬૦૨ છેવટે ઉમેરો -(પત્ર ૩૫ ન ૧૪૩ સન ૧૮૭૩-૭૪, ન ૯૭ સન ૧૮૭૨-૭૩ ભા ઇ)

૬૦૪ ૫ ૪ 'અમળાય છે' નહિ પણ 'અંભળાય છે' જોઇએ

૫ ૧૨ 'વિજયદશમી' નહિ પણ 'વિજયાદશમી' જોઇએ

ટિ ૪૨૦ ૫ ૨ બદલે ષટ્દર્શની બદલે ષડ્દર્શની જોઇએ

૬૦૬ ૫ ૧ ઉપર્યુક્ત' પછી ઉમેરો -સિવાયના બીજા આગમિકગ્રન્થના

૬૨૧ ૫ ૭ 'શિષ્ય પછી કૌંસ પૂરો કરો -'શિષ્ય)

૬૪૮ છેવટે ઉમેરો -આમાં ઉલ્લેખકરાયેલ પીંપડ-પિપ્પકનો ... એક અનિદાત્મિક પ્રશસ્તિ (પુરાતત્ત્વ ૧,૧) ગાળી સુમારે ... અ ... કે ... અણહિલપુર પાટણ પાસે આવેલા ગામ ચારૂ- ... (સં ...) ... વર્ધમાન સ્વામીના મંદિરથી આપ કૃત ... તેમાં પ્રા ... સુમતિસારનો રાજમાન્ય પુત્ર ... તેનો આમ- ... ના ... પ્રથમ ... પેથીવષમ ... ચંદ્રસિદ્ધ અને ચંદ્રસિંહના

૭ પુત્રો પૈકી જયેષ્ઠ તે પેથડ. પેથડે વીજાપુરમાં રત્નમય પ્રતિમા-વાળું મંદિર કરાવ્યું અને આબુગિરિમાં મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલ કારિત નેમિનાથના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો, તેમજ પોતાના ગોત્રમાં (!) થઇ ગયેલ ભીમાશાહ (જુઓ પારા ૬૭૫)ની કરાવેલ અપૂર્ણ રહેલ પિત્તલમય આદીશ્વરની પ્રતિમાને સુવર્ણથી દઢ સંધિવાળી કરી ઉદ્ધાર કર્યો, તથા મહાવીરની મૂર્તિ તૈયાર કરાવી પરમંદિરમાં સ્થાપિત કરી, અને પછી તેણે સં. ૧૩૬૦ માં લઘુવયસ્ક કર્ણદેવ (કરણઘેલો) ના રાજ્યમાં નગરના મોટા મંદિરમાં સ્થાપના કરી, અને પછી સિદ્ધાચળ અને ગિરનારની યાત્રા સંઘવી થઇ કરી, પછી બીજી વખત સંઘપતિપણું સ્વીકારી સંઘની સાથે ૭ યાત્રાઓ કરી. સં ૧૩૭૭ ના દુષ્કાળ વખતે પીડાતા અનેક જનોને અન્નાદિકના દાનથી સુખી કર્યા પછી ગુરૂ પાસે જિનાગમ શ્રવણ કરતા તેમાં વીર-ગૌતમના નામની ક્રમવાર સુવર્ણ-રૌપ્ય નાણુકથી પૂજા કરી. તે પૂજાથી એકઠા થયેલ દ્રવ્યવડે શ્રીમત્સૂરિના વચનથી તેણે ચાર જ્ઞાનભંડાર લખાવ્યા, તેમજ નવક્ષેત્રમાં પણ અન્ય ધનનો વ્યય કર્યો તેનો પુત્ર પદ્મ, તેનો લાડણ, તેનો આલ્હણસિંહ અને તેનો મંડલિક નામનો પુત્ર થયો (કે જે સંબંધી જુઓ પારા ૬૬૯ અને ટિપ્પણ ૪૪૯)

૬૩૩ (પૃ ૪૩૩ પં ૭) 'સં ૧૨૯૩માં' પછી ઉમેરો—સં. ૧૩૯૦માં કૃષ્ણગચ્છના પ્રભાનંદસૂરિએ હરિભદ્રસૂરિ કૃત જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી પર ટીકા રચી છેલ્લી પંક્તિમાં 'ટીકા' ને બદલે 'છાયા ટીકા' મૂકો

૬૩૯ પં ૩'રચ્યું'પછી મૂકો -(પ્ર જૈનયુગ પુ ૫ અ ૧૧-૧૨ પૃ ૪૨૮)

૬૪૨ પં ૩ 'મતાનીય' પછી 'હર્ષપુરીય ગચ્છના' ઉમેરો

પં ૪ રત્નશેખર સૂરિએ' ને બદલે 'રાજશેખર સૂરિએ' મૂકો.

પં ૯ 'આર્ય ખપટાચાર્વ' ને બદલે આર્ય ખપટાચાર્ય સુધારો.

પં ૧૬ 'રત્નશેખર કૃત' ને બદલે 'રાજશેખરકૃત' વાંચો

ટિ ૮૩૨ ૫ 'જ્ઞાનચદ્ર' ને બદલે 'જ્ઞાનચંદ્રે' જોઇએ
૬૪૪ ૫ ૧૬ 'રત્નશેખરસૂરિએ'ને બદલે 'રાજશેખરસૂરિએ' વાચો
પૃ ૮૪૧ મથાળામા 'વિમલચદ્ર' ને બદલે 'દેવેન્દ્ર' મૂકો
૬૪૮ ૫ ૧૦ 'સબોધસત્તરી (મુ)' પછી કૌંસમા ઉમેરો –
પ્ર૦ આ૦ સભા ન ૫૩ ગુણવિનયની સ ટીકા સહિત
૫ ૧૩ 'સિદ્ધય ત્ર ચક્રાદ્ધાર'ને બદલે 'સિદ્ધચક્ર ય ત્રોદ્ધાર' સુધારો
૬૫૨ ૫ ૧ 'આચાર્મ' સ્થાને આચાર્ય' જોઈએ
૬૫૩ ૫ ૮ 'કાવ્ય સ્થિતિ' બદલે 'કાયસ્થિતિ વાચો
૫ ૧૨ ગૈવેદ્ય ગોષ્ઠી' બદલે 'ગ્રૈવેદ્ય ગોષ્ઠી' સુધારો
છેવટે ઉમેરો – દેવસુન્દરસૂરિ શિષ્ય ક્ષેમકર સૂરિએ ષટ્પુરુષ ચરિત્ર (બુદ્ધ ૨ ન ૩૮૩, ગૂ૦ ભા૦ પ્ર બચુભાઈ કારભારી) અને સિહાસન દ્વાત્રિંશિકા કથા (પ્ર૦ હી૦ હ) રચ્યા '
૬૫૯ ૫ ૧ 'સ ૧૨૫૬ મા' ને બદલે 'સ ૧૪૬૮ મા મૂકો
૫ ૭ 'લાવ્યા' ને બદલે 'આવ્યા' જોઇએ
ટિ ૪૪૧ ૫ ૫ 'ક્રૂરસિહ' ને બદલે 'અક્રૂરસિહ' વાચો
ટિ ૪૪૪ ૫ ૩૨–૩૩ 'તે કીર્તિસ્તભ. બધાવ્યો હતો' એ હકીકત બરાબર નથી તે માટે 'ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તભ' એ ચિત્રનો પરિચય (ચિત્રપરિચયમા) વાચો
૫ ૩૪ કિર્તિસ્થિભ બદલે 'કીર્તિસ્તભ' વાચો
૫ ૩૬ 'આ વાત બરાબર લાગતી નથી, કારણકે તે મ્રમ આણ્યો– આ કથન પણ યથાર્થ નથી લાગતું તે માટે પણ ચિત્રો... જૈન કીર્તિસ્તભ એ ચિત્રનો પરિચય ચિત્રપરિચયમા વાચો
૫ ૮ ૧ મથાળુ તેમા 'લખાયેલી' બદલે 'લખાયેલા' સુધારો
૦ ૫ ૫ 'દક્ષિજ્ઞાના' બદલે 'દક્ષિણના' જોઈએ.
૧ ૫ ૮ પ્રશસ્ત બદલે 'પ્રશસ્તિ' સુધારો.
૫ ઉત્તરાધ્યાન બદલે 'ઉત્તરાધ્યયન' જોઈએ
... પછી (આ કૌંસ મૂકો

૭૦૯ ઉતરે ઉમેરો 'જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ–પ્રથમ ભાગ પૃ ૨૪ થી પૃ ૨૬)

ટિ ૪૭૫ પ ૧ 'સુધર્મ બદલે સુધર્મ જોઈએ

૭૫૪ પ ૧૦ (પૃ. ૫૧૭ પ ૫) 'બનાવી' પછી ઉમેરો – રત્નપ્રભસૂરિ શિષ્ય લક્ષ્મીનિવાસે મેઘદૂત પર વૃત્તિ (ડાયરા ભં. પાલણપુર) રચી,

૭૫૮ પ ૭ 'દેવ કૃષ્ટાન્ત ચરિત' બદલે 'દેવ દૃષ્ટાન્ત ચરિત્ર' જોઈએ

૭૬૭ પ ૪ 'હૃદયશોભાગ્યે' ને બદલે હૃદયસૌભાગ્યે' લખો

૭૭૦ પ ૭ સવાદ રચ્યા પછી " અવતરણ ચિન્હ મૂકો

૭૭૧ પ ૪ ગૌતમ પૃચ્છા બદલે ગૌતમ પૃચ્છા મૂકો

૭૮૯ પ ૧૪ વગ દાછ, પ્રશસ્તપદ ભાષ્ય બદલે વગ્ગદગચ્છ, પ્રશસ્તપાદ ભાષ્ય જોઈએ

૭૯૦ ટેની ઉપરની ચોથી પંક્તિમાં ઉ ૫૮ જે પછી ઉમેરો - (શુ ૨, ન ૧૧૨૨)

ટિ ૪૮૮ પ ૧૦ રાયમલ્લાભ્યુદય કાવ્ય બદલે રાયમલ્લાભ્યુદય કાવ્ય જોઈએ

ટિ. ૪૯૦ પ ૩ ક્ષમાકુશલ બદલે ક્ષેમકુશલ જોઈએ

૮૦૪ પ ૬ જાલેરના' બદલે 'જાલોરના' જોઈએ

૮૧૧ પ ૧૩ (પ્રિન્તિઓ) બદલે (પ્રિસ્તિઓ) મૂકો

૮૨૭ પ ૧૧ 'શત્રુંજય આગળ' બદલે શત્રુંજય આબૂ જોઈએ

૮૨૮ પ ૬ બધાની ને બદલે બધાવી સુધારો

પૃ ૫૭૧ પ ૧૭ સઘ ભકત ને બદલે સઘભકત સુધારો

ટિ ૫૦૫ પ ૧ અમુલફજલના, સ્થાને અબુલ ફજલના જોઈએ

અકબર નામની, સ્થાને અકબરનામાની જોઈએ

પૃ ૫૮૧ પારાનો આંક ૫૧ મૂકાયો છે તેને સ્થાને ૮૫૧ વાંચો

૮૬૪ પ ૨૮ મહાનીગ ચૂર્ણિ નહિ પણ મહાવીર ચરિય

૮૬૮ પ ૪ 'શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત' એટલું કૌસમાં મૂકો

૮૮૦ પ ૪ ભક્તમર- નહિ પણ ભક્તામર-

૮૮૩ પ. ૭ કર્ણકુતુહલ નહિ પણ કર્ણકુતૂહલ

૮૮૪ પ ૧૩ -સાર સમુચ્ય નહિ પણ-સાર સમુચ્ચય

ટિ પ૨૨ પ ૧ શ્રીવિજયગણિ પછી 'જે' મૂકો

પ ૨ તેણે ને બદલે જેણે સુધારો

૮૯૩ છેલ્લી પ ચદનપન્નતિ ને બદલે ચદપન્નતિ જોઇએ

૮૯૪ પ ૧૦ ચર્ચા પછી) કૌસ મૂકો

આ પાગ પછીના પાગનો ન ૧૯૮ છપાયો છે તેને બદલે ૮૯૫ જોઈએ

૮૯૬ પ ૪૭ (પૃ ૬૦૭ની છે નીથી ચોથી પંક્તિ) રામચંદ્રને બદલે ક્રરમચંદ જોઇએ

૯૦૩ પ ૨ માણિક્યસુદર નહિ પણ માણિક્યચંદ્ર

પ ૩ કુબેર પુરાણને' પછી ઉમેરો -(પી ૩, ૩૫૭)

૯૦૪ પ ૧૫ (પૃ ૬૧૪ પ ૪) શિષ્ય પરત્વે ને બ ે શિષ્યે કરેલો, એમ મૂકો

૯૦૫ પ સ ૧૫૭૨મા ને બદલે 'મ ૧૬૭૨મા' સુધારો

૯૦૬ છેલ્લી પ નેમિજન બદલે નેમિજિન મૂકો

૯૧૧ પ ૩ 'કારણકે સમયના બદલે 'કારણકે તે સમયમાં'

૯૧૩ પ ૬ અને ૧૭ 'પસો' છે ત્યાં 'પસો (? પાગમો)' એમ મૂકો

૮૧૮ પ નયવિજય સ્થાને નયવિજય જોઇએ

૮૨૨ પ ૬ પ્રધાનો બદલે પધનો સુધારો

૮૨૬ પ ૭ કાજીમાં બદલે કાશીમાં જોઇએ

પ ૧૪ આનદતા બદલે આનંદપ્રદ જોઇએ

પૃ ૬૩૪ પં ૧ અધ્યાત્મમાર્ગનો બદલે અધ્યાત્મમાર્ગનો જોઇએ

૯૩૭ પં ૨ યશોવિજયજીઓ બદલે યશોવિજયજીએ જોઇએ

૯૪૨ પં ૧૬-૧૭ ન્યાયામૃત બદલે નયામૃત તરંગિણી જોઇએ

ઉપરે ઉમેરો—આમાં ઉલ્લેખેલ ષોડશક પર ટીકા યશોવિજયજીએ પ્રાચીન મૂલ યશોભદ્રસૂરિકૃત ટીકા સામે રાખીને લખી લાગે છે ને જે તેની સાથે મુદ્રિત થઈ છે આ યશોભદ્રસૂરિનો સમય નિર્ણિત થયો નથી તેમ તે કોણ હતા તે પણ જણાયું નથી. તત્ત્વાર્થ ટીકા કે જે હરિભદ્રસૂરિએ પ્રારંભેલી અને જેને યશોભદ્ર કે યશોભદ્રસૂરિ શિષ્યે પૂરી કરેલી ઉપલબ્ધ થાય છે તે ટીકાના રચનાર યશોભદ્ર ને ષોડશકના ટીકાના રચનાર યશોભદ્ર એને એક હશે કે ભિન્ન તે પણ નક્કી થતું નથી

૯૪૭ પં ૧૨ લોકપ્રકાશ ને સ્થાને લોકપ્રકાશ મૂકો

૯૪૯ પં ૪ પટી મુહપત્તિ ને બદલે પટી-મુહપત્તિ જોઇએ.

૯૫૫ પં વલ્લભવિજય બદલે વલભ મૂકો

ટિ ૫૩૭ પં ૯ પડિત ને બદલે પંડિત સુધારો

૯૬૩ પં ૬ ધીરવિજય લાભવિજય વચ્ચે—લીટી મૂકો

૯૭૩ પં ૮ ની શરૂઆતમાં ઉમેરો—સં ૧૭૧૨ માં કટુક (કડવા) મતના સા કલ્યાણજીએ કાય-સ્થિતિ પ્રકરણ પર (પાલણપુર ડાયરા ભં દા ૩૧ નં ૧૫ સ્વલિખિત)

૯૭૪ પં ૯ 'ક્ષેત્ર સમાસ પર' પછી ઉમેરો સં ૧૭૬૩ પહેલાં હીરવિજયસૂરિ-કીર્ત્તિવિજય-સુરવિજય-જ્ઞાનવિજયે જ્ઞાનદીપિકા નામનો કલ્પસૂત્ર પર (૧૯૮ સને ૧૮૫૧-૭૨ બા ઇ) કેશીની ઉપરની પંક્તિમાં 'સૂત્ર ર નં નિ૦' છે તેમાંથી અમૃતસાગર કાઢી નાખો

૯૭૬ છેલ્લી ઉપરની ૧૦ મી પં (પૃ ૬૬૫ ની ચોથી પં)માં પદ્મનિ ન છે તેને બદલે પદ્મનિધાન જોઇએ

૯૭૭ પં ૭ રામવિજય (૨) ને બદલે રામવિજય (૧) જોઇએ

પં ૧૩ રામવિજય (૧) ને બદલે રામવિજય (૨) જોઈએ.

૯૮૧ ૫ ૧ સ્થલભદ્ર ને સ્થાને સ્થૂલભદ્ર સુધારો

છેલ્લી ઉપરની ૫ નેમિવિજયે સ્થાને નેમિવિજયે મૂકો

૧૦૨૩ ૫ ૩-૩ અશ્રુમતી પછી આ ૨ સં ૧૯૫૨ મૂકો

૫ ૫ ભોજકુમાર પછી આ ૨ સ ૧૯૫૫ મૂકો

ઉમાદેવડી પછી આ ૪ મ ૧૯૫૫ મૂકો

૫ ૬ વીણાવેલી પછી આ ૧ સ ૧૯૫૫ મૂકો

૫ ૧૨ તેના પછી સ ૧૯૫૨ મા ઉમેરો

૫ ૧૨-૧૩ રચનાર પછી પાટણના ઉમેરો

૫ ૧૩ શિવરામ કેશવરામ બદલે શિવરામ કેશવલાલ મૂકો

૧૦૫૨ ૫ ૧૦ હેમવિમનસૂરિની બદલે હેમવિમનસૂરિના શિષ્ય હર્ષકુલ ગણિની, વાચો

૧૦૬૬ છેલ્લી ૫ 'ભાગજ છે' પર ટિ નો આક ૫૮૮ મૂક્યો છે તેને બદલે ૫૫૮ જોઈએ ને નીચે ટિ મા પણ ૫૫૮ મૂક્યો છે ત્યા પણ ૫૮૮ જોઇએ

૧૧૩૪ પ ૮-૯ 'છેલ્લી ચાલુ વર્ષ સન ૧૯૩૧ મા નથી શકાયા' ને બદલે એમ મૂકો કે સન ૧૯૩૧ મા (મ ૧૯૮૭ મા) ગણના થઈ, 'તેની પણ લોકનો વિરોધ હોવાથી બરાબર મનુષ્ય ગણના થઈ નથી, છતા જે સરકારી આકડા હવે પ્રકટ થયા છે, તેમા જૈનોની કુલ સખ્યા ૧૨૫૨૧૦૫ નોધાઈ છે

૧૧૫૧ ૫ ૨૧ રાજપૂત ચિનોના બદલે રાજપૂત ચિત્રશાળાના જોઈએ

૨૮૦ ૫ ૮ 'અમવિદ્યા ઉદરી' પછી ઉમેરો 'વળી બૃહત્ શાતિસ્તોત્ર રચ્યું'

૨૯૩ ૫ ૧૨ (મ ૧૨૦૭ અજમેરમાં)ને બદલે (મ ૧૧૨૪ ધોળકામા) એમ જોઇએ

૩૨૬ ૫ ૨ '૧૧૬૦ મા રચ્યુ' પછી ઉમેરો કે તેમા બારન બાહુબલીના યુદ્ધનો પ્રસંગ અપભ્રંશમા જણાવ્યો છે

ટિ ૩૮૧ છેવટે ઉમેરો 'એક પ્રબંધમાં વસ્તુપાલની [illegible] સાથેની લડાઈમાં ભરૂચવાળા ખડૂગજ સાંખલાની હકીકત આવે છે, અને કીર્તિકૌમુદી આદિમાં એ સાંખલાને શંખ કહ્યો છે, પણ તેનું મૂળ નામ ખડૂગજ હતું એ નિશ્ચિત થાય છે પરમાર વંશની સાંખલા નામની શાખા પણ છે યાદવરાજ સિંહણ–સિંઘણ દક્ષિણમાં પાટણા (ખાનદેશ, તાલુકા ચાલીસગામ)નો રાજા હતો અને તેનો શાકે ૧૧૨૮ (વિ સં ૧૨૬૩)નો લેખ મળ્યો છે (એપી ઇન્ડી પુ ૧ પૃ ૩૮૩) આ લેખ બીજી રીતે ઉપયોગી છે કે તેમાં મરાઠી ગદ્યનો જૂનો નમૂનો મળે છે ને વળી તેમાં પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી ભાસ્કરાચાર્યના પૂર્વજ ભટ્ટ ભાસ્કર કે જેને ભોજરાજે વિદ્યાપતિની પદવી આપી હતી એવો ઉલ્લેખ છે (શ્રી જિનવિજયની નોંધ)

૬૩૧ છેવટે ઉમેરો 'તે ભાષાની એક પ્રતમાં કર્તાનું નામ સુધાકર આપ્યું છે (પાટણ ભ)

૭૬૫ પ ૪ પ્રશ્ન વ્યાકરણ પછીના ઉમેરો 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર' (૧૬૧ અને ૧૮૭૧–૭૨ ભા ઇ)

જૈન ગૂર્જર કવિઓ–બીજો ભાગ–સંબંધી અભિપ્રાયો.

[જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ કે જેની પ્રસ્તાવના તરીકે આ ઇતિહાસને મૂકવા ધાર્યું હતું તે આ ઇતિહાસ દળદાર થઈ જવાથી તેના વગર બહાર પડી ગયો છે અને તેમાં તેના પરિશિષ્ટ ૫ માં જૈન ગૂર્જર કવિઓ–પ્રથમ ભાગ સંબંધીના અભિપ્રાયો આપેલ છે અને ઉક્ત બીજા ભાગના સંબંધી આવેલ પહોંચ, સૂચના, અભિપ્રાય અત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે જે પૈકી કેટલાકમાં પ્રથમ ભાગ સબંધી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે]

૧ પંડિત શ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી જૈન પંડિત ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ કોઠીપોળ વડોદરા—લેખક પરના તા ૬–૭–૩૧ના પત્રમાં જણાવે છે કે—આપનો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૨ નો દળદાર ગ્રંથ કો ઓરીસદ્વારા મ્હને ભેટ મળી ગયો છે, આપના એ ભગીરથ પરિશ્રમ માટે સર્વ કોઈ ઇતિહાસપ્રેમી અને સાહિત્યપ્રેમી ધન્યવાદ ઉચ્ચારે એ સ્વાભાવિક છે

૨ પ્રોફ૦ બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર વડોદરા લેખક પરના તા ૭–૭–૩૧ના પત્રમાં જણાવે છે કે—જૈન ગૂર્જર કવિઓ [illegible] ભાગ પ્રત ૧ ગઇ કાલે મળી તે માટે તમને જેટલો ધન્ય[illegible] આપિયે તેટલા ઓછો, જો કે આગલા સૈકાઓમાંથી જેમ [illegible] માનમાં–આવો છો તેમ તેમ કામની મુશ્કેલી [illegible] કોન્ફરન્સના મંત્રી સાહેબોનો ઉપકાર [illegible] ચાપડીઓ વિદ્વાનો અને સંસ્થાઓને વિના મૂલ્યે [illegible] આપવાની એમની [illegible] પાડેલ [illegible] લખ્યું છે તે યથાયોગ્ય છે [illegible] પણ [illegible] રીતિ [illegible] આ [illegible] ઐતિહાસિક પ્રસંગો જુદા [illegible] છે

જૂનાં પુસ્તકો જેમ વધુ જમાનો વચ્ચે પ્રકાશ પામે તો તેમ તેમની કદર અને તેમના નાનો ભાવ વધારે, તેમનો ઉપયોગ કરવામાં વિદ્વાનોને મુશ્કેલીઓ વધારે વગેરે દેખીતું છે પરંતુ આ બાબતમાં જ્યાં લોકમત ત્યાં સુધી સુગ બની અર્વાંગીન મનોદશા-વાળો ના થાય ત્યાં લગી ઉપાય જ નથી લીમડીની આખી યાદી છપાઇ છે, પાટણ જેસલમેરની છપાય છે (જો કે આખી નહી) તેમ બીજા મોટા ભંડારોની છપાય તો પણ ઘણી મદદ થાય તેમ, કૉન્ફરન્સ મંત્રીઓ ધારે તો આ કાર્યપણ કટકે કટકે ઉપાડી શકે, અને કરશે ? ત્યાંના ગંભરોનું શુ ? તા ૭-૭-૩૧

૩ પંડિત બેચરદાસ—પ્રીતમનગર અમદાવાદ આપણી કૉન્ફરન્સે મોહનભાઇના ગૂર્જર કવિઓના બે ભાગો બહાર પાડીને સાહિત્યની કિંમતી સેવા કરી છે હું તો ઇચ્છું છું કે તે આપણ કેળવણી ખાતું ચલાવે છે એવી રીતે પ્રકાશન ખાતું ચલાવે તો ઘણુ સરસ કામ કરી શકે ગૂર્જર કવિઓના બન્ને ભાગો એટલા બધા વિશાળ છે એથી એની સમાલોચના મારી આખ કરી શકે એમ નથી છતાય એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે એ મોહનભાઇનો શ્રમ ઘણો કિંમતી છે, છતા મોહનભાઇને એક વિનંતિ કરૂં છુ કે તેઓ જે કાઇ સંગ્રહ કરે તેમા વધુ ચોકસાઇ લાવવા કાળજી રાખે પાટી દાસના તંત્રીની સમાલોચનાનો છેવટનો પેરેગ્રાફ જરૂર તેઓ ધ્યાનમા લે તા ૧૧-૭-૩૧

૪ શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહાર M A B L —૪૮ ઇંડીયન મિરર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

The author Mr Desai is doing a good deal of substantial work in furtherance of the cause of Vernacular Jain Literature My humble opinion on the work will be sent later on

—કર્તા મિ દેશાઇ દેશી ભાષાના જૈન સાહિત્યના હિતને

વધારવાનું અતિ મગીન–નક્કર કાર્ય કરે છે આ ગ્રંથ વિષે મારો નમ્ર અભિપ્રાય હવે પછી મોકલવામાં આવશે. તા ૧૨-૭-૩૧

૫. ડૉ પી. એલ વૈદ્ય M A (Cal), D, Litt (Paris), Professor of Sanskrit and Allied languages, Fergusson College, Poona, પોતાના તા ૧૫-૭-૩૧ના પત્રથી ઉક્ત પુસ્તકની પહોચ સ્વીકારતા જૈન શ્વે કૉન્ફરન્સના સ્થાનિક જનરલ સેક્રેટરીઓને જણાવે છે કે —

I am in due receipt of the 2nd Vol of your publication Jaina Gurjara Kavio of which you kindly sent me a copy I am indeed very grateful to you for your favour

I have not yet published any review of the work as I am afraid I cannot review the Gujarati portion of extracts As regards the Introduction to both the volumes I have formed a very high opinion of the scholarship of Mr M D Desai, and can say that the world of linguists owe him a debt of gratitude for his efforts in presenting in a systematic form the part played by the Jain poets in the making of modern and ancient Gujarati

—આપની પ્રકાશિત કૃતિ નામે જૈન ગૂર્જર કવિઓનો બીજો [illegible] એક નકલ મને આપે કૃપાથી મોકલી તે મળી છે. [illegible] કૃપા માટે આપનો અતિ ઉપકૃત છું

[illegible] સમાલોચના મે અત્યાર સુધી પ્રકટ કરી નથી [illegible] કે ઉતારાઓના ગુજરાતી ભાગની સમાલો- [illegible] (જૈન ગૂર્જર કવિઓ) બન્ને ભાગમાંની

પ્રસ્તાવના મજરે મિ. એમ. ડી. દેસાઈની વિદ્વત્તા માટે મને અતિ ઉચ્ચ મત બાંધ્યો છે, અને હું કહી શકું છું કે અર્વાચીન અને પ્રાચીન ગૂર્જરાતીના ઘડતરમાં જૈન કવિઓએ બજાવેલા ભાગને વ્યવસ્થાબદ્ધ સ્વરૂપમાં રજુ કરવામાં તેમણે લીધેલા શ્રમ માટે ભાષા-શાસ્ત્રીઓનું જગત્ તેના ઉપકારનું ઋણી છે.

૬. મુનિશ્રી અમરવિજયજી મહારાજના વિદ્વાન્ શિષ્ય મુનિ શ્રી ચતુરવિજયજી સં. ૧૯૮૭ના અષાડ સુદિ ૧ (૧૬-૭-૩૧)ના કાર્ડથી જણાવે છે કે

'વિશેષ, રા. મોહનલાલ દ. દેશાઈ કૃત જૈન ગુર્જર કવિઓ બીજો ભાગ આપના તરફથી ભેટ મળ્યો, આભાર. રા. દેશાઈએ અનેક વર્ષો સુધી મહેનત કરી જુદા જુદા સ્થળોના ભંડારો તપાસી દોહન કરી જે આ બે અપૂર્વ પુસ્તકરત્નો જૈન સમાજ સન્મુખ રજુ કર્યા છે તે માટે માત્ર જૈનોનેજ નહી પરંતુ અનેક જૈનેતર વિદ્વાનો કે જે ઐતિહાસિક વિષયમાં રસ ધરાવતા હશે તેઓને પણ અત્યંત ઉપયોગી નિવડશે એમાં મને તો કંઇ શંકા નથી. અભિપ્રાય કરતાં હાર્દિક અભિનંદનજ બસ છે.

વ્યવસાયી જીવન છતાં રા. દેશાઈએ જે પ્રયાસ ઉઠાવ્યો છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ. આનીજ રીતે સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોનું લિસ્ટ થાય તેમજ ખાસ જૈનકથાકોષ થાય તો તો ઘણું સારૂં. + + લિ. મુનિ ચ. વિ. ના ધર્મલાભ.

૭. સાક્ષરશ્રી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી M. A. LL. B. મુંબઇ સ્મોલ કોઝ કોર્ટના માજી વડા જજ કર્તા પરના તા. ૧૦-૮-૩૧ના પત્રમાં લખે છે કે—

'શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોનફરન્સના જનરલ સેક્રેટરીઓ મારફત —જૈન ગુર્જર કવિઓ બીજો ભાગ—એ પુસ્તક મળ્યું છે. લાંબો વખત થયા તેની પહોંચ તમને લખું લખું કર્યા કરતો હતો પણ નાદુરસ્ત તબીએત તથા બીજા વ્યવસાયોને લીધે અત્યારથી વહેલી

ઉપકાર સાથે પહોચ લખી શકયો નહી તેથી દિલગીર છુ એ બીજો ભાગ પણ પહેલા ભાગ જેવુજ Monumental Work છે અને તમારા આગ્રહ, ચીવટપણા તથા એ દિશામા સતત મહેનત કર્યા કરવાની આકાક્ષા—એક જાતના Mania–ની સાબિતી રૂપે છે આ ભાગમાથી પણ ઘણુ નવુ જાણવાનુ ને શીખવાનું મળે છે અને જ્યારે એ હારમાળાનો ત્રીજો ભાગ છપાશે ત્યારે આ આખા વિષયનો સપૂર્ણપણે Perspective લેવામા તે અગત્યનો ભાગ ભજવશે એમા શકય નથી તમારા આ પ્રયાસ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય તમારૂ ઋણી રહેશે

૮ સાક્ષરશિરોમણી શ્રી નરસિહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ તા ૯–૮–૩૧ના કાર્ડથી માત્ર આટલુ ટુકમા પહોચ રૂપે જણાવે છે કે —

વિ વિ જે આપની તરફથી "જૈન ગુર્જર કવિઓ" ભાગ ૨ ની પ્રત મળી તે માટે બહુ બહુ ઉપકાર માનું છુ પ્રથમ ભાગ પણ મળી ગયો હતોજ

હાવા આકર ગ્રન્થનુ અવલોકન લખવુ એ મ્હારા જેવાના સામર્થ્યની બહાર છે માટે તે ખાતે ક્ષમા માગુ છુ

૯ મુબઇની મ્યુનિસિપલ સ્કુલોના ઇન્સ્પેકટર શ્રી હિમ્મતલાલ ગણેશજી અજારિયા M A તા ૯–૮–૩૧ના પત્રથી જણાવે છે કે —

શ્રી મોહનલાલ દેશાઇ તરફથી પહેલો ભાગ ઘણા વખત થયા મળ્યો છે અને બીજો હમણા આપના કાગળ સાથે મળ્યો છે

શ્રી મોહનલાલ દેશાઇએ જે શ્રમ લીધો છે, અને એ પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના અને ભાષાના અભ્યાસ માટે જે સાધન પૂરા પાડયા છે તેની કિમ્મત આકવા માટે તો પુષ્કળ અભ્યાસ અને અવકાશની જરૂર છે તે પુસ્તકોની કિમ્મત એટલી બધી અને મોટી છે કે ઉપર ઉપરથી જોઇને કાઇ કહી નાખું એ અન્યાય

આપવા જેવું જ ગણાય અને તેથી જ હું તે બાબતે કાંઈ લખી શકયો નથી. જેટલો અવકાશ અને જેટલો અભ્યાસ, તે પુસ્તકોની કદર કરવા માટે જોઈએ તે હું મેળવી શકયો નથી અને હજુ એક વર્ષ સુધી તો મેળવી શકું એમ નથી. પણ પછી તે ગ્રંથોના ગાઢ પરિચયમાં આવવા અવશ્ય ઇચ્છું છું અને પ્રભુ કરશે ત્યારે તો તે પુસ્તકો ભાષા ઉપર જે પ્રકાશ પાડે છે, ભાષાના રચાવનાર ના અભ્યાસ માટે જે ઉપયોગી સાધન પૂરાં પાડે છે, ગુજરાતના જીવન માટે અને ધાર્મિક અને ઇતર પ્રવૃત્તિ માટે જે દૃષ્ટિ રજુ કરે છે તે બધાનો અભ્યાસ અવશ્ય કરીશ અને વિગતથી તે માટે લખીશ. દરમ્યાન શ્રી મોહનલાલ દેસાઈએ જે શ્રમ લીધો છે, અને જે અભ્યાસ કર્યો છે તે માટે તેમને, અને આવા સામાન્ય જનતા જેને કોઈપણ રીતે અપનાવી ન શકે અને તેથી જેની રૂપીઆ આના પાઈમાં ગણાતી કિમ્મતમાં પણ કાંઈ વળતર ન આવે, તેવા, છતાં અત્યંત કિમ્મતી અને ઉપયોગી પુસ્તકો છપાવવા માટે આપની કૉન્ફરન્સને અનેક ધન્યવાદ ઘટે છે એટલું તો કહી દેવા તક લઉં છું.

જૂની ગુજરાતીનો અભ્યાસ મેં શરૂ કરેલો, પણ ઘણા ઘણા અંતરાયોને લીધે તે પ્રારંભમાંથી આગળ વધી શકયો જ નથી. તેથી જ જૈન ભાઈઓ તરફથી પ્રગટ થતા આનંદ કાવ્ય મહોદધિના અંકો તથા જૈન ગુર્જર કવિઓના ભાગો માત્ર ઉપર ઉપરથી જોવા ઉપરાંત વધારે હું કરી શકયો નથી, પરંતુ હું જેટલું જોઈ શકયો છું તે ઉપરથી કહી શકું છું કે અભ્યાસના સાધન તરીકે ઘણું ઉપયોગી સાહિત્ય આ પુસ્તકો દ્વારા પ્રકટ થયું છે અને તેથી ગુજરાતી ભાષાનો દરેક અભ્યાસી આવા પ્રકાશન માટે ઉપકૃત રહેશે જ. મને સભારી પુસ્તકો મોકલવા માટે આભાર માનું છું.

૧૦ રા. કહાનજી ધર્મસિંહ કવિ તા. ૧૩-૯-૩૧ ના પત્રથી લખે છે—

—વિ. કે-'જૈન ગુર્જર કવિઓ' ના બે ભાગ આપના દ્વારા

ઉપકાર સાથે પહોંચ લખી શક્યો નહી તેથી દિલગીર છુ એ બીજો ભાગ પણ પહેલા ભાગ જેવુજ Monumental Work છે અને તમારા આગ્રહ, ચીવટપણા તથા એ દિશામા સતત મહેનત કર્યા કરવાની આકાંક્ષા—એક જાતના Mania-ની સાબિતી રૂપે છે આ ભાગમાથી પણ ઘણુ નવુ જાણવાનુ ને શીખવાનુ મળે છે અને જ્યારે એ હારમાળાનો ત્રીજો ભાગ છપાશે ત્યારે આ આખા વિષયનો સંપૂર્ણપણે Perspective લેવામા તે અગત્યનો ભાગ ભજવશે એમા શકય નથી તમારા આ પ્રયાસ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય તમારૂ ઋણી રહેશે

૮ સાક્ષરશિરોમણી શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ તા ૯-૮-૩૧ના કાર્ડથી માત્ર આટલુ ટુકમા પહોંચ રૂપે જણાવે છે કે —

વિ વિ જે આપની તરફથી 'જૈન ગુર્જર કવિઓ' ભાગ ર ની પ્રત મળી તે માટે બહુ બહુ ઉપકાર માનુ છુ પ્રથમ ભાગ પણ મળી ગયો હતોજ

હાવા આકર ગ્રન્થનું અવલોકન લખવુ એ મ્હારા જેવાના સામર્થ્યની બહાર છે માટે તે ખાતે ક્ષમા માગુ છુ

૯ મુબઇની મ્યુનિસિપલ સ્કૂલોના ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા M A તા ૯-૮-૩૧ના પત્રથી જણાવે છે કે —

શ્રી મોહનલાલ દેશાઇ તરફથી પહેલો ભાગ ઘણા વખત થયા મળ્યો છે અને બીજો હમણા આપના કાગળ સાથે મળ્યો છે.

શ્રી મોહનલાલ દેશાઇએ જે શ્રમ લીધો છે, અને એ પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના અને ભાષાના અભ્યાસ માટે જે સાધન પૂરા પાડયા છે તેની કિમ્મત આકવા માટે તો પુષ્કળ અભ્યાસ અને અવકાશની જરૂર છે તે પુસ્તકોની કિમ્મત એટલી ઉચી અને મોટી છે કે ઉપર ઉપરથી જોઇને કાઇ કહી નાખવુ એ અન્યાય

આપના જેવું જ ગણાય અને તેથીજ હું તે નંબરે કાંઇ લખી શકયો નથી જેટલો અવકાશ અને જેટલો અભ્યાસ, તે પુસ્તકોની કદર કરવા માટે જોઇએ તે હું મેળવી શકયો નથી અને હજુ એક વરસ સુધી તો મેળવી શકું એમ નથી પણ પછી તે ગ્રંથોના ગાઢ પરિચયમાં આવવા અવશ્ય કરવું છું અને પ્રભુ ઇચ્છા હશે તો તે પુસ્તકો ભાષા ઉપર જે પ્રકાશ પાડે છે, ભાષાના વચાવનાર ના અભ્યાસ માટે જે ઉપયોગી સાધન પૂરા પાડે છે, ગુજરાતના જીવન માટે અને ધાર્મિક અને ઇતર પ્રવૃત્તિ માટે જે દૃષ્ટિ રજુ કરે છે તે બધાનો અભ્યાસ અવશ્ય કરીશ અને વિગતથી તે માટે લખીશ દરમ્યાન, શ્રી મોહનલાલ દેસાઇએ જે શ્રમ લીધો છે, અને જે અભ્યાસ કર્યો છે તે માટે તેમને, અને આવા સામાન્ય જગત જેને કોઇપણ રીતે અપનાવી ન શકે અને તેથી જેની રૂપીઆ આના પાઇમાં ગણાતી કિમ્મતમાં પણ કાંઇ વળતર ન આવે, તેવા, છતાં અત્યંત કિમ્મતી અને ઉપયોગી પુસ્તકો છપાવવા માટે આપના કોન્ફરન્સને અનેક ધન્યવાદ ઘટે છે એટલું તો કહી દેવા તક લઉં છું

જૂની ગુજરાતીનો અભ્યાસ મેં શરૂ કરેલો, પણ ઘણા ઘણા અંતરાયોને લીધે તે પ્રારંભદશાથી આગળ વધી શકયોજ નથી તેથીજ જૈન ભાઇઓ તરફથી પ્રગટ થતા આનંદ કાવ્ય મહોદધિના અંકો તથા જૈન ગુર્જર કવિઓના ભાગો માત્ર ઉપર ઉપરથી જોવા ઉપરાંત વધારે હું કરી શકયો નથી, પરંતુ હું જેટલું જોઇ શકયો છું તે ઉપરથી કહી શકું છું કે અભ્યાસના સાધન તરીકે ઘણું ઉપયોગી સાહિત્ય આ પુસ્તકો દ્વારા પ્રકટ થયું છે અને તેથી ગુજરાતી ભાષાનો દરેક અભ્યાસી આવા પ્રકાશન માટે ઉપકૃત રહેશેજ મને સભારી પુસ્તકો મોકલવા માટે આભાર માનું છું

૧૦ રા. કહાનજી ધર્મસિંહ કવિ તા. ૧૩-૯-૩૧ ના પત્રથી લખે છે—

—વિ. કે-'જૈન ગુર્જર કવિઓ' ના બે ભાગ આપના દ્વારા

પ્રાપ્ત થતા અતિ આનંદ ઉદ્ભવ્યો એ ઉપર વિવેચન કે વિવરણ તો સમર્થ વિદ્વાનો જ લખી શકે હું તો એ મહાપુરૂષોનો કેવલ ગુણપૂજક અને પ્રશંસક હોવાથી એટલુ જ નિવેદન કરીશ કે,

(દોહરા)

જૈન કાવ્યસાહિત્યના, મહાભારત એ ભાગ,
અવલોકનથી ઉપજ્યો, અંતરમા અનુરાગ ૧
જતી સતી ગુરૂ જ્ઞાનિનો, અનુપમ જ્ઞાનવિલાસ
અચળ કર્યો ઇતિહાસથી, એ નહિ અલ્પ પ્રયાસ. ૨
ગુજરાતી સાહિત્યમા, જૈન કવિ વર વીર,
શુદ્ધ સ્વરૂપે દાખવ્યા, મોહન મતિ ગભીર ૩
શ્વેતાબર મંડળ મલી, તેનો કર્યો પ્રકાશ,
કહાન અભિવદન કરે, ઇશ્વર પૂરે આશ ૩

તથાસ્તુ

૧૧ 'સૌરાષ્ટ્ર' અગષ્ટ ૧૫ ૧૯૩૧ ના અકમા પૃ ૮૦૫ પર 'સશોધન' ના મથાળા નીચે પરિચય કરાવે છે કે—

ગુજરાતી ભાષાનુ ઝરણ નરસિંહ મહેતાથી યે આગળ, તેરમી સદીથી વહેતુ થયુ છે અને એ બસો વર્ષનો પ્રવાહ બાધવામા જૈન સાધુઓના એક મોટા જૂથનો અવિરત ઉદ્યમ ઉત્તરોત્તર ચાલુ રહ્યો હતો, એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ આપણી પ્રથમ આખ ઉઘાડનાર ગ્રથ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભા ૧ છે એની અંદર એ જૈન સાધુઓની રચેની પ્રચૂર કાવ્યસામગ્રી સઘરનાર શ્રી મોહનલાલ દેશાઈને મોટો જશ મળેલો છે સાપ્રદાયિકતાની સૂગ વગર સમસ્ત ગુજરાતે, સાહિત્યની વિમળ દૃષ્ટિએ થી દેશાઇના એ પ્રયત્નને વધાવેલ છે શ્રી દેશાઈ એ પણ પોતાની આ કૃતિને સાપ્રદાયિક રોખીની વૃત્તિથી ધાના દીધા વગર, શુદ્ધ સંશોધનબુદ્ધિથી પોતાનું કામ ચાલુ રાખીને આ ચ ર ાના ગામામા સ્થળે સ્થળે ભ્રમણ કરી, ખોળી ખોળી ૫૯૦ પા ાની નવી સામગ્રી રજૂ કરી છે તેમા (૧) અઢારમી સદી-

માના લગભગ ૧૮૦ જૈન કવિઓ અને તેમની ગાન્ગો જેટલી કૃતિઓની નોંધ કરી છે (૨) કવિઓની અનુક્રમણિકા આપી છે (૩) અઢારમા સૈકાની ગદ્યકૃતિઓની નોંધ કરી છે (૪) પાચ પરિશિષ્ટો આપેલા છે તેમા પણ કોઇ કવિ ત્થયના એની કૃતિનો કાળ-નિર્ણય કરવામા મદદરૂપ થઇ શકે તેમ છે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર અજવાળુ પાડવામા આ ગ્રંથ કેટલે અંશે ઉપકારક થાય, તે તપાસી જોવા અમે સંશોધનશીલના ખાસ અભ્યાસીઓને આમત્રણ કરીએ છીએ કાવ્યદૃષ્ટિએ કદાચ કસોટીએ ચડાવી શકાય તેવી સામગ્રી આમા ઓછી હશે, પણ ભાષાઘડતરની દૃષ્ટિને ઠીક સામગ્રી મળી રહેશે એમ અમે માનીએ છીએ

૧૨ પ્રસ્થાનના વિદ્વાન્ તત્રી રામનારાયણ પાઠક સં ૧૯૮૭ ના શ્રાવણ માસના અંકમા પોતાનો ટુક અભિપ્રાય પ્રકટ કરે છે કે—

પહેલા ભાગ જેટલોજ આ ભાગ પણ ઉપયોગી છે આમા ૧૮મા શતકના કવિઓના કાવ્યોના આદિ અન્તના પ્રતીકો છે છેવાડે આપેલી સૂચીઓથી પુસ્તક વધારે ઉપયોગી બન્યુ છે આ ઉદ્યોગી સંપાદકને ગ્રંથ માટે ધન્યવાદ ઘટે છે

૧૩ જૈન ધર્મપ્રકાશ પુ ૪૭-૫ સં ૧૯૮૭ ના શ્રાવણના પૃ ૧૮૧-૨ મા પુસ્તકોની પહોંચ આપતા લખે છે કે—

આ બુક ઘણા વર્ષોના પ્રયાસને પરિણામે બહાર પાડવામા આવી છે લેખકના પ્રયાસનુ માપ કરી શકાય તેમ નથી પેલા ભાગની પૂર્તિમા કરેલો આ બીજો ભાગ વિશેષ ઉપયોગી થયો છે આ બુકનું વિશેષ વર્ણન આપવા માટે વિશેષ સ્થળ ને અવકાશની આવશ્યકતા છે પ્રસગોપાત આ બુક વિષે વિશેષ લખવા ઇચ્છા વર્તે છે દરેક જૈન બધુઓએ અને સંસ્થાઓએ આ બુક રાખવા લાયક છે પ્રયાસના અને બુકના પ્રમાણમા કિંમત વધારે નથી

૧૪ આત્માનદ પ્રકાશ—પુ ૨૯-૧ સ ૧૯૮૭ ના

શ્રાવણના અંકમાં પૃ. ૨૮૮માં કહે છે કે–આ બીજા ભાગમાં વિક્રમના અઢારમા શતકના ગુજરાતી ભાષાના જૈનકવિઓની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચિ આપવામાં આવેલ છે. ભાઈ મોહનલાલ જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસના ખરેખરા અભ્યાસી અને સંશોધક છે. જૈન વસ્તીવાળા, જૈન ભંડારોવાળા શહેરોમાં જઈ ખંતપૂર્વક કરેલ શોધ અને પ્રયત્નનું ફળ આ ગ્રંથનું પ્રકાશન તે છે, કે જે તેમના નિવેદનમાં વાંચવાથી જણાય છે. આ ગ્રંથમાં કવિઓની અનુક્રમણિકા અને છેવટે ગદ્યકૃતિઓની નોંધ કરી ચાર અનુક્રમણિકા આપેલ છે જેથી કોઈ પણ હકીકત મેળવતાં વાચકને સરલતા થાય છે. તે પછી પાંચ પરિશિષ્ટો જૈનકથા નામકોષ, જૈન ગચ્છોની ગુરૂપટ્ટાવલીઓ, ત્રીજામાં અચલ ગચ્છની પટ્ટાવલી, ચોથા રાજાવલી અને છેવટે પ્રથમ ગ્રંથના અભિપ્રાયો છે. ચાર પચીશીમાં આખા શતકના જૈન કવિઓની કૃતિની વહેંચણી કરવામાં આવે છે, જેથી સંકલના પૂર્વક યથાયોગ્ય આ ગ્રંથની રચના વિદ્વતાપૂર્ણ બંધુ મોહનલાલે કરી છે. આ ગ્રંથ પ્રકટ થવાથી શ્રી જૈન કોનફરન્સ સાહિત્ય માટે જે પ્રયાસો કરે છે તેમાં આ ગ્રંથ તેની વૃદ્ધિ કરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાતના સર્વમાન્ય ઇતિહાસના લેખકને ઉપયોગી વસ્તુ થઈ પડી છે. જૈન અને જૈનેતર ઇતિહાસપ્રિય વાચકોએ આ ગ્રંથનો લાભ લેવા જેવું છે.

૧૫ પાટીદાર શ્રાવણ ૧૯૮૭ના અંકમાં પૃ. ૪૭૧–૨ પર તેના વિદ્વાન તંત્રીશ્રી નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ 'ગ્રંથપરિચય'માં પ્રકાશે છે કે —

આ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગનો પરિચય આ માસિકના ૧૯૮૪ના પોષ માસના અંકમાં સવિસ્તર આપ્યો છે. આ બીજા ભાગ વિષે એથી વધારે કંઈ ખાસ કહેવા જેવું નથી. આ ભાગમાં વિક્રમના અઢારમા શતકના ગૂજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓની કવિતાઓ આપી છે. જૈન કવિઓની ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેઓ અપ

બદ્ધ ભાષાને વળગી રહ્યા છે, ત્યારે કવિઓ ચાલુ ગુજરાતીમાં લખતા થાય છે, જ્યારે જૈન કવિઓ અપભ્રંશ ભાષાને વળગી રહ્યા છે એ એમની વિશેષતા આ ગ્રંથમાં પણ સ્પષ્ટ થાય છે. સં ૧૭૩૯ માં યશોવિજયજીએ 'જંબૂરાસ'ની આમ સમાપ્તિ કરી છે

નંદ તત્ત્વ મુનિ ઉડુપતિ સંખ્યા વરસ તણી એ ધારો રે,
ખંભનયરમાંહિ રહિઆ ચોમાસું રાસ રચ્યો છે સારો રે.

એજ અરસામાં બ્રાહ્મણ કવિ પ્રેમાનંદે 'રણયજ્ઞ'માં આમ લખ્યું છે,

જગ ઘાટે નવ જાગે જોદ્ધો, તાપણાં કીધાં ચોફેર,
રૂંરૂં ઉપર ચીનાપટ મુક્યા, કાનમાં કુંડે મગન ભેગ +

ભાઈ મોહનલાલે પુષ્કળ પ્રવાસો કરીને, જ્યાં ત્યાંના જૈન ભંડારો ઉકેલીને, આ સંગ્રહ કર્યો છે પુસ્તકને અંતે ૪ અનુક્રમણિકા અને ૫ પરિશિષ્ટ મુકીને વાચકને બહુજ સગવડતા કરી આપી

+ જૈન અને બ્રાહ્મણ કવિઓ વચ્ચે જે ભેદ રા. નરસિંહભાઈએ કાઢ્યો છે તેને સંપૂર્ણ રીતે સંમતિ આપી શકાતી નથી તે ભેદના ઉદાહરણ તરીકે તેમણે યશોવિજય કૃત જંબૂરાસની અને પ્રેમાનંદ કૃત રણયજ્ઞની બે બે પંક્તિઓ લીધી છે તેમાંથી પોતના મતની પુષ્ટિ થતી નથી. એક રચના સંવત્ (સં ૧૭૩૯) બતાવવા સંસ્કૃત પ્રાકૃત લેખકો પોતની કૃતિઓમાં જે પ્રથા સાંકેતિક શબ્દોની રાખતા તે પ્રમાણે વામ બાજુથી અંક ગણવાની રીતે રાખી છે કે જે ગુજરાતી ભાષામાં જૈન લેખકોએ સામાન્યતઃ રાખી છે અને તેના તે સિવાયના બીજા શબ્દોમાં અપભ્રંશ ભાષા સાથે વળગવાપણું શું છે તે સમજી શકાતું નથી, [illegible] પંક્તિઓ ન લેતાં [illegible] પંક્તિઓ લીધી છે તેમાંના બધા શબ્દો ચાલુ ગુજરાતી છે ને તેમાં અપભ્રંશની લેશ માત્ર છાંટ છે કે નથી એ પણ જોવાનું રહે છે અપભ્રંશ ગુજરાતીની જનની છે, અને તે પરથી આવેલા અનેક શબ્દો ગુજરાતીમાં પ્રચલિત થતા જતા, તે પૈકી કોઈ કોઈ છોડી પણ દેવાતા એમ દરેક ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ થતાં બનતું આવ્યું છે આ સંબંધી વિશેષ પ્રકાશ યથાપ્રસંગે પાડવામાં આવશે.

છે એમણે લીધેલા આ શ્રમ માટે ગુજરાતે એમનો ઉપકાર જરૂર માનવો ઘટે છે

૧૬ સાહિત્ય ૧૯૩૧ ના અગસ્ટ માસના અંકમા પૃ ૫૬૬–૭ ૫૨ વિદ્વાન્ તંત્રી રા. મગન હ કાટાવાળા પ્રકટ કરે છે કે—

આમા વિક્રમ સંકા અઢારમામા જે જૈન કવિઓ થઈ ગયા તેમની કૃતિઓ અને જીવન વિષે સપૂર્ણ પણ ટુંકામા માહિતી આપી છે, તે સાથે સાથે એ કૃતિઓમાથી જરૂર પૂરતા ઉતારા આપ્યા છે ભાઇ મોહનલાલની મશોધક વૃત્તિ સહેજે જણાઇ આવે છે તેમની ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ચાલુ રહી છે, અને તેમણે લીધેલી તકલીફ વખાણવી જોઇએ

પરતુ એથી આગળ અમે જઈ શકતા નથી પહેલા ભાગ વિષે જરા વિસ્તારથી અવલોકન કરતા અમે સપ્રદાયી સાહિત્ય વિષે ઉલ્લેખ કરેલો હતો તે વખતે અમે લખ્યુ હતુ, કે "ભાઈ મોહનલાલ માને છે કે જૈનો અને બ્રાહ્મણોના સાહિત્ય જૂદા જૂદા ખીલ્યા નહોતા આને માટે કશો આધાર તેઓ આપી શક્યા નથી" પ્રસ્તુત બીજા ભાગમાથી એમના એ વિધાનને જબરો ફટકો પડશે જૈન સાહિત્ય સામાન્ય ગુજરાતી સાહિત્યથી તદ્દન નિરાળુ હતું એમ આ ભાગથી સાબિત થશે વિક્રમનુ અઢારમુ સૈકુ એટલે આપણી છેક નજીકનો કાળ બસે વર્ષપરની કૃતિઓ અણીશુદ્ધ જોવાને મળે છે એ કૃતિઓની ભાષા અને આ સગ્રહની ભાષામા આસ્માન જમીનનો ફેર છે અગારમી સદીમા

નિધિબાળ રિષિ શશિ વચ્છરઇ × ×
× × ગાયઉ મુનિ જસવાસ
શ્રી ગચ્છપર તરપતિ જપઉ × ×
શ્રી શાતિ હરખે વાચક તણુઉ કહઇ × ૫

(પ્રસ્તુત સગ્રહ પાન ૧૧૩)

આવી ભાષા હોય એ કોઇ માની શકે નહી અઢારમી સદી સુધી આવી ભાષા ચાલુ રહે, તેનું એકજ કારણ હોઈ શકે સપ્રદાયને લગતી કથાઓ, વિચારો, સિદ્ધાતો લખતા ને કલાવતા સપ્ર-

હાથની પડિમાત્રા લખાય, ને તેથી લીપિ પડિમાત્રા સાથે પ્રાચીન સમયમાં જેવા શબ્દપ્રયોગો થયા હોય, તેજ ઉતારવાનું લહીઆઓને સૂઝે—ત્યારે સૂઝે નહીં, પણ લગભગ ટેવ હોય તેથી તેજ એની મેળે લખાઈ જાય. આવા જૈન સાહિત્ય પરથી પ્રાચીન ગુજરાતીની ઇમારત રચનાર કેવી ગંભીર ભૂલો કરે છે, તે સહેજે સમજી શકાશે.

• આ અને તે ઉપરનો—એ બંને પારામાં જે વાત સાહિત્યના તંત્રીશ્રી લખે છે તે પોતાની અમુક માન્યતાને અનુસરીને છે. પહેલા ભાગનું અવલોકન લેતાં તેમણે જે લખ્યું તે આ બીજા ભાગને અવલોકતાં તાજું કર્યું છે તે માટે અત્યાર સુધી કંઈ પણ રદિયો આપવાનું મેં જરૂરી નથી ધાર્યું તેનું કારણ એ કે ગુજરાતીના ઘડતરમાં જૈનોએ આપેલ ફાળા સંબંધી ત્રીજા ભાગના પ્રસ્તાવનામાં લખવા ધાર્યું છે, તેમાં તે યથાપ્રસંગ વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અને વિસ્તારથી આપવામાં આવશે, છતાં અત્રે ટુંકમાં નિવેદન કરવાનું કે તંત્રીશ્રી સાહિત્યવાળાએ મારૂં માનવા તરીકે જે લખેલ છે તે તો મારા અને તેમના મિત્ર સાક્ષરશ્રી અંબાલાલ જાનીનું માનવું છે. જાનીજીએ જ નવ ભ્રમો ગણાવ્યા તેજ અક્ષરશઃ ટાંક્યા છે તે પૈકી 'બીજો ભ્રમ એવો છે કે જૈનો અને બ્રાહ્મણોનાં સાહિત્ય જુદાં જુદાં ખીલ્યાં હતાં' એમ કહી તે જાની મહાશય સાથે સાથે જણાવે છે કે—પરંતુ સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાયા છતાં વિદ્વાનોએ તેમાં સાવધાની નહિ રાખવાથી એ ભ્રમો થવા પામ્યા છે'—આ તેમનું અવતરણ જૈન ગૂર્જર કવિઓના પ્રથમ ભાગમાં જૂની ગુજરાતીના ઇતિહાસના નિબંધમાં પૃ. ૩૨૦ પારા ૪૩૦ માં સ્પષ્ટ રીતે મૂકેલ છે આમ છતાં 'સાહિત્ય'કારે તેનું મારા પર આરોપણ કર્યું છે તે યોગ્ય નથી. હું તો એમ કહું છું કે 'તે બંને સાહિત્યો જૂદાં જૂદાં ખીલ્યાં હતાં, પણ જૂદી જૂદી ભાષામાં નહિ બંનેની ભાષા સામાન્ય રીતે એકજ—ચાલુ લોકભાષાની ગુજરાતી હતી' આ વિધાનને આ બીજા ભાગથી જબરો ફટકો પડતો નથી, છતાં 'પડશે' એમ કહી તેના સમર્થનમાં તંત્રીશ્રીએ જે ઉદાહરણ ટાંકેલ છે તે યોગ્ય લીધું નથી તેમજ તે પણ શુદ્ધ રીતે મૂકી શક્યા નથી (તેમાં કદાચ પ્રેસદોષ પણ હોય) શુદ્ધ રૂપ આ પ્રમાણે છે —

નિધિ બાણ રિષિ શશિ (૧૭૫૯) વછરઈ × ×
× × ગાયઉ મુનિ જસવાસ
શ્રી ગચ્છ ખરતરપતિ જયઉ × ×
શ્રી શાંતિહરખ વાચક તણુઉ, કહઇ × ×

બીજી વાત સંપ્રદાયી સાહિત્ય પ્રગટ કરનાર 'ગુર્જર' કરતા જૈન પર વધારે ભાર મૂકવામાં લલચાય ને તેથી ગુજરાતી ન હોય તેને પણ જૈન છે માટે ગુજરાતી કરીને ઠોકી બેસાડે-અલબત અજા

આ ટાંકવાનું કારણ એમ અનુમનાય છે કે 'વછરઈ', 'ગાયઉ', તણઉ', 'કહઇ' એને બદલે વછરે, ગાયો, જયો, તણો, કહે-એમજ જોઈએ એમ તેમનું માનવું છે પણ નમ્રતાપૂર્વક કહીએ તો તંત્રીશ્રીને ઘણી હસ્તપ્રતોનો વિશાલ પરિચય હોય એમ લાગતું નથી તે સૈકાની બ્રાહ્મણ કવિની પ્રતો મેળવી તેઓ જોશે તો તેમાં પણ બંને જાતના રૂપો મળી આવશે અને એકજ જાતની જોડણી નહોતી એમ પ્રતીત થશે જૈન કવિઓની કૃતિઓની પ્રતોમાં પણ એકજ જાતની જોડણી હતી નહિ, તેમાં ગયઉ, ગીયઉ, ગ્યુ, ગયો એમ એકજ લેખક કે કર્ત્તા જુદે જુદે સ્થળે એકજ કૃતિમાં લખતા જે ઉદાહરણ લીધું તે રા નરસિંહભાઈની પેઠે રચના સંવત્ દાખવતું લીધું વળી જે કવિનું ઉદાહરણ ટાંકયું છે તેજ જિનહર્ષની અભયકુમાર રાસ નામની કૃતિ લ્યો (પૃ ૧૦૮), તેમાં ઈ, અને ઉના અંતવાળા પ્રયોગો પ્રાય નથી દા ત

રાજ કરે રાજા તીહારે, શ્રેણીક ગુણની શ્રેણ
નિરમલ સમકીત જેહનોરે, ચૂકવીઇ નહિ કેણ
ભગતિ કરે ભગવતની રે, પૂજા કરે ત્રિકાલ
વીર વચન શ્રવણે સુણે રે, મિથ્યા મનથી ટાલ
મંત્રીસરસેહરો રે નામે અભયકુમાર
પ્રથમ પૂત્ર રાજા તણોરે બુધી તણો ભંડાર

જૈનોની પ્રાકૃતા ગુર્જરી અને બ્રાહ્મણોની સંસ્કૃતા ગુર્જરી એવા બે ભેદ હમણા 'ભીડા' કવિના કાવ્ય તરીકે રા બધેકાએ 'ગુજરાતી'ના સં ૧૯૮૮ના દીવાળી અંકમા આપેલ કવ્યમા ઉપસ્થિત કર્યા છે તે 'કોરસ' રૂપે છે અને મારા મને પ્રાય વિવાદાસ્પદ છે

* પ્રેમાનંદના આખ્યાનો પણ સાંપ્રદાયિક-બ્રાહ્મણ પુરાણ કથા પરથી લખાયેલા છે ને તેમા પણ સાંપ્રદાયિક પરિભાષા આવી છે તેવી પરિભાષા ચિર-પરિચિત થતા સાધારણજનમાન્ય થાય છે શબ્દપ્રયોગો પણ પ્રાચીન તેમજ પ્રાચીન પરથી ઉદ્‌ભવેલા વપરાય છે જેમ બ્રાહ્મણોનું તેમજ જૈનોનું તેથી પ્રાચીન ગુજરાતીની જૈન ઈમારત બ્રાહ્મણ એકલા સાહિત્ય પરથી નહિ પણ બંને સાહિત્ય પરથી રચી શકાશે.પ્રાચીન-પછી મધ્યકાલીન-પછી અર્વાચીન એમ

પુના આ નમૂનાનો દાખલો લઈને દેવચંદ્ર નામના જૈનમુનિની કૃતિઓના નમુના મૂક્યા છે આ કવિ બીકાનેરમા (મારવાડમા) થઈ ગયા, ગુજરાતને ને બીકાનેરને વેપારનો કે ધર્મનો ગમે તેવો સંબંધ હોય, મારવાડી ભાષા ગુજરાતી ભાષાને મળતી ગમે તો હો, પણ તેના ગ્રંથો ગુજરાતી કેમ કહેવાય? વાંચો આ નમુના

(૧) નિદુધર્મ થીમાંથ, ઝીણી નુય ગૌનાગ
તિહા જે નિજ ગ્યાનના, ઝીણો ગ્રંથ ગભ્યાસ [૧૫૩
વર્તમાનકાલ ગીન આગમ નકા વીન
જગમે જ્ઞાનવાન મગ કદે ૯
નિગમ ધર્મ પરિ જાણી પરતીતિ થિર
ઓર મન વાતચિનમાદિનાદિ કહે દે પાન ૪૮૦

(૨) અજાયચ દકે ચાગ્રહ, પુરતક નિપજો પ્રમાણ
× × × ×
ઔર ધર્મ ગગ ભર્મ હે, જાતની બધે કર્મ
ક્ષેત્ર સ્પર્શનાદે ઉદે, તુમ હમ દર્શન હોય,
મનોવર્ગણાકો મિલા, ચાહત હે નિત સોય. (પાન ૪૮૩)

આવા ને આવા નમુના પર ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ રચવો એ મિથ્યા છે +

ભાષા ઉત્તરોત્તર ઉત્ક્રાંત થતા ગુ હા અને કેવી રીતે પરિવર્તનો થતા ગયાં, તે પ્રાચીન-ગ્રંથમાં ગુજરાતી જોડણી કેવી પ્રચલિત હતી તેનો અભ્યાસ મહાપુને નાહાગેતર હસ્તલિખિત પ્રતિઓ વડે અવકાન લઈને તેની સાહેબ કરશે તો અનેક ભ્રમો નિર્મૂળ થશે

+ સહિત્યના તરીકે જણાવેલી આ બીજી વાત બરાબર નથી. જૈન કવિકૃત કોઈ ગુજરાતી નહિ એવી કૃતિને ગુજરાતી કોણી બેસાડવાની લાલચ કે અજ્ઞાન તે કૃતિનો આ સંગ્રહમા ઉલ્લેખ કરવામા નિમિત્તભૂત નથી, પરંતુ જૈન કવિની ગુજરાતી કવિઓ સાથે 'ભાષા' એટલે હિંદીમા કૃતિઓ હોય તો સાથે સાથે તે કવિની નીચે તેમનો ઉલ્લેખ કરી દેવો એ આશય નિમિત્તભૂત છે પહેલો જે ઉતારો તત્રીશ્રીએ ઉદાહરણ તરીકે લીધો છે તે

આટલી ટીકા કર્યા છતા, ૧૮૦ જૈન કવિઓને પીછાનીને ૪૦૦ કૃતિઓ સશોધીને આ લગભગ ૬૦૦ પાનનુ પુસ્તક યોજવા માટે અમે ભાઇ મોહનલાલની સશોધકવૃત્તિને ધન્યવાદ આપીએ છીએ

૧૭ કૌમુદીના વિદ્વાન્ તત્રીશ્રી વિજયરાય ૧૯૩૧ સપ્ટેબર માસના અકમા (પૃ ૨૬૭) જણાવે છે કે —

જૈન કવિઓ વિશેના આ બીજા ભાગમા સગ્રાહકે દીર્ઘોદ્યોગ અને પરિશ્રમ પૂર્વક ૧૮ મી સદીના ૧૭૫ થી ૨૦૦-૨૨૫ કવિઓના નામ, સાલ, કૃતિ નામ તથા કૃતિના આદિઅત વિશેની સવિસ્તર માહિતી ગુજરાતમાના મુખ્ય જૈન ભડારોમાની હાથપ્રતોને આધારે એકત્રિત કરીને આપણા મધ્યકાલીન ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસકો પર મહદુપકાર કર્યો છે આ ગ્રથમા ત્રણ (કવિ, કૃતિ ને સાલની) અકારાદિ અનુક્રમણીઓ છે, તે આવા (અનુક્રમણી જેવા) નાના દેખાતા વિષયમા પણ આપણા શાસ્ત્રીય લેખકોની વધતી જતી કર્તવ્યનિષ્ઠાના સુચિન્હો છે

૧૮ શિક્ષણ અને સાહિત્ય—'નવજીવન' નામના પ્રસિદ્ધ સા

જે કૃતિનો છે તેનુ નામ 'દ્રવ્ય પ્રકાશ ભાષા' છે તેમા 'ભાષા' એ શબ્દ જ સામાન્યત હિંદી ભાષા જણાવવા માટે પૂરતો છે તે ઉદા૦ મા પહેલો દુહો છે અને બીજો આખા એક કવિતનો અર્ધો ભાગ છે બીજુ ઉદહરણ તે આગમસાર નામની ગદ્યકૃતિનુ તેના લેખકે (લહિયાએ) મૂકેલુ છેલ્લુ પદ્ય પ્રતીક છે કે જે મારવાડી હિંદીમા છે આ કઈ સળગના નમુના નથી, પણ કર્તા કે લેખકની, સ્થળ, રચનાસમય વગેરે હકીકત પૂરી પાડતા ઐતિહાસિક ભાગ તરીકે છેલ્લી પ્રશસ્તિ રૂપે છે ભાષા પરથી તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે કે તે ગૂજરાતી ભાષા નથી પણ મારવાડી મિશ્રિત હિંદી ભાષા છે ગૂજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ રચવામા આવાં હિંદીભાષાના પદ્યો વિભક્તિ આદિના પ્રત્યયો તેમજ બીજી અનેક બાબતોમા અરસપરસ ભાષાની તુલના કરવામા જરૂર સહાયભૂત થાય તનીજની આટલી ટીકાથી એક વાત મને જરૂરની સમજાઈ કે હિંદી કૃતિઓ આપે ત્યાં 'હિંદી' એમ લખી દેવુ કે જેથી આવી ટીકાનો સભવ જ ન રહે

સાહિત્ય માટે પ્રકટ થતી 'વિકાસ અને આદિત્ય' નામની પૂર્તિ તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૧ના અંકમાં 'નવું વાચન' એ મથાળા નીચે પૃ. ૨૪ પર વ્યક્ત કરે છે કે—

વિક્રમની તેરમીથી સત્તરમી સદીના જૈન ગૂર્જર કવિઓની કૃતિઓના સંગ્રહગ્રંથનો આ અઢારમી સદીની કૃતિઓવાળો બીજો ભાગ છે. આ સંગ્રહ માટે કહોવાઈ પડેલી પોથીઓની શોધ પાછળ ને તેના સંકલન પાછળ જે દીર્ઘ અને સતત પરિશ્રમ પ્રયોજકે પોતાના વ્યવસાયી જીવનની સાથેસાથે કર્યો છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. આમાં સંગ્રહીત કૃતિઓમાં કાવ્યગુણ ભલે ઝાઝો ન હોય, પણ ગુજરાતી ભાષાના ઘડતરનો ઇતિહાસ અને તેમાં જૈન સંપ્રદાયનો ફાળો જાણવામાં એની ખાસ જરૂર છે. મૂળ કૃતિઓ આધુનિક રૂપ ન આપતાં જેવી ને તેવી છાપી છે એ સારું કર્યું છે. જોડણી, પદચ્છેદ, અને પાઠોની કેટલીક ખાસ અશુદ્ધિઓ અવશ્ય સુધારવા જેવી છે.

હરિભદ્ર અને ઉમાસ્વાતિ વિષે જે નવી અને વધારે પ્રમાણભૂત હકીકતો શોધાઈ છે તેનો પ્રયોજકે ઉપયોગ કરવો જોઈતો હતો. સ્વાતિને બલિસ્સહના શિષ્ય જણાવ્યા છે, તે વિષે વિદ્યાપીઠે પ્રસિદ્ધ કરેલા 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર'માં આપેલા પરિચયનો ઉપયોગ જરૂર થઈ શકત. 'તત્ત્વાર્થ'ની પ્રશસ્તિમાં ઉમાસ્વાતિએ પોતાના ગુરુનું નામ ઘોષનન્દી શ્રમણ, પ્રગુરુનું નામ શિવશ્રી, તેમના વિદ્યાગુરુનું મૂલવાચક અને પ્રગુરુનું નામ મહાવાચક મુંડપાદ આપેલું છે. પટ્ટાવલીના કથનો કરતાં ઉમાસ્વાતિનું પોતાનું કથન વધારે પ્રમાણભૂત છે એમાં સંશય હોય ખરો? તેમ યશોવિજયજીનું ચરિત લખતાં સુજસવેલી ભાસનો સંગ્રહકારે પૂરો ઉપયોગ કેમ નહિ કર્યો હોય? આ ખામીઓ દૂર કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. આ સંગ્રહની પેઠે શ્રી મોહનલાલ દેશાઈ અઢારમી સદીની ગુજરાતી ગદ્ય કૃતિઓનો પણ સંગ્રહ તૈયાર

કરશે તો તે ભાષાની એક મોટી સેવા ગણાશે+

૧૯ આત્માનન્દ નામનુ હિન્દી માસિક સને ૧૯૩૧ના ડીસેંબરના અંકમા સમાલોચના કરતા ન્યાયતીર્થ વિદ્યાભૂષણ ઇશ્વરલાલ જૈન વિશારદ હિન્દીરત્ન મુલતાન, પંજાબવાળા કહે છે કે —

જૈન સાહિત્ય કી સમૃદ્ધિ કા પરિચય સાક્ષર સમાજ સે અવિદિત નહીં હૈ। ઇતના કુછ વિનષ્ટ હોને પર ભી મૌજૂદા જૈન સાહિત્ય કા અવલોકન હમેં ઇસ બાત કા પૂર્ણ પરિજ્ઞાન કરા દેતા હૈ કિ પૂર્વકાલિન સાધુ વ વિદ્વાન સમુદાય ને ઇસ સાહિત્ય કો સમુન્નત બનાને મેં કિસી પ્રકાર કી કમી નહીં કી હૈ। ઉન્હોં ને જૈન સાહિત્યકો અન્ય સાહિત્યો કે મુકાબિલે મેં રખને ઔર કિતને હી અંશો મેં તો ઉન સે ભી ઇસે બઢા હુઆ દિખલાને કે પ્રયત્ન મેં ભલી ભાંતિ સફલતા પ્રાપ્ત કી હૈ। યદિ આજ કમી હૈ તો ઉસ અનવરત શ્રમ સે સમ્પન્ન કિયે ગયે સાહિત્ય કો પદ્ધતિ કે અનુસાર

+ સમાલોચકભાઈ હરિભદ્ર અને ઉમાસ્વાતિ સંબંધી જે જણાવે છે તે તેમના સંબંધી જ્યારે પ્રકટ થયું ત્યારે મારી જાણ બહાર નહોતું. પરંતુ આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટમા આપેલી પટ્ટાવલીઓમા જેટલુ ઉલ્લેખિત હતું તેટલાના ટૂંકમા સાર રૂપેજ તે તે સંબંધી આપવુ યોગ્ય હતુ અને આપ્યુ છે વળી વિદ્યાપીઠનુ તત્ત્વાર્થસૂત્ર બહાર પડયુ, અને સુન્ઝવેરી ભાસ મને આખી પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલા ઉમાસ્વાતિ, અને યશોવિજય સંબંધી તેમા પ્રકટ થઈ ગયુ હતું વિશેષમા ઉમાસ્વાતિ હરિભદ્ર અને યશોવિજય તેમજ અન્ય ગ્રંથકારો સંબંધી જે જે નવી અને પ્રમાણભૂત હકીકતો શોધાઇને પ્રાપ્ત થઇ તે સર્વનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ આ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નામના ગ્રંથમાં લેવામા આવ્યો છે કે જેને આ જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો ભાગની પ્રસ્તાવનામા મૂકવાનો મૂળ ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે વિસ્તારમા થવાથી આ જુદા પુસ્તકાકારે બહાર પડે છે આ પ્રસંગથી સમાલોચક ... તેપ થશે ૧૮ મા સૈકાની ગૂજરાતી ગદ્યકૃતિઓનો સંગ્રહ ... ર કવિઓ બીજા ભાગના પૃ. ૫૮૦ થી ૫૮૪માં આપવામાં ... તેમ કોઈ ગદ્યકારની દૃષ્ટિ બહાર રહી ગયેલ છે

પ્રકાશિત કરને કી હૈ આપકી સમ્પૂર્ણ આયુ કા યોગ દેકર તો કી ગઇ જિનને કી આયુ પ્રસંગ ઔર વિદ્વાનો કી કૃતિયાં આજ ચા બડાને સે કીસી કા ભાવ હો રહી હૈ ઔર હમ ઉન્હી મહાત્મા ઔર વિદ્વાનો કે ઉપાસક તથા અનુયાયી હોકર ઇસ અનલ્પ સમ્પ કો વિનષ્ટ હોના હુઆ દેખકર તનિક ભી વિચલિત નહીં હોતે હૈ હૈ। જૈન સમાજ કે વિદ્વાનો સે ઇસ તરફ ધ્યાન દેને કે લિ સબહ પ્રાર્થના કરતે હૈં।

યહ દેખકર હમે પ્રસન્નતા હોતી હૈ કિ ઉક્ત ત્રુટિ કી પૂ કે લિયે ગુજરાત પ્રાન્ત કા જૈન સમાજ વિશેષ શ્રમશીલ હો ર હૈ। શ્રીયુત દેસાઇ જી ને જૈન-ગુર્જર કવિયો ભાગ ૨ પ્રકાશિ કર હમારી ઉક્ત ધારણા કો ઔર ભી દૃઢ બના દિયા હૈ। આ કરીબ ૪ વર્ષ પૂર્વ ઇસી ગ્રન્થ કા પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કર હૈ ઉસ મે વિક્રમ કી ૧૩ વીં શતાબ્દીસે લેકર ૧૭ વીં શતાબ્દી કે કવિયો ઔર ઉનકી કૃતિયો કા અચ્છા પરિચય દિયા હૈ (ગુજરાતી ભાષા કે સાહિત્ય પર ભી ખોજ પૂર્ણ દૃષ્ટિ ડાલી હૈ દ્વિતીય ભાગ મે આપને ૧૯ વીં શતાબ્દી કે કવિયો ઔર ઉન રચનાઓ કા પરિજ્ઞાન કરાયા હૈ। આપકે ઇસ પ્રશસ્ય કાર્ય જૈનસાહિત્ય કી શ્રી તો સુ લિત ઔર પરિવર્ધિત હુઇ હૈ તથા કી ગુજરાતી સાહિત્ય કો ભી અચ્છા પ્રકાશ મિલા હૈ। આ યહ સાહિત્ય સેવા વિશેષ સરાહનીય હૈ। હમ આપકી ઇસી અ કે તૃતીય ભાગ કો નિખકર અન્ય મુનિપ્રવરો વ વિદ્વાનો કી કૃ યો કો પ્રકાશિત કરને કી સદિચ્છા કા સાદર સ્વાગત કરતે હૈ આશા હૈ કિ આપ ઉક્ત ગ્રન્થ કે શીઘ્ર પ્રકાશિત કર ઉત્કં સાહિત્યપ્રેમિયો કી આનન્દવૃદ્ધિ કરેંગે।

ઉક્ત ગ્રન્થ કો નમૂના સ્વરૂપ રખતે હુએ હમ આપસે નિ વ સંસ્કૃત ભાષા ભાષી વિદ્વાનો સે ભી ઇસ પ્રકાર સે ઉક્ત ભાષા

કે કવિયોં વ ઉનકી કૃતિયો કે પરિચય સ્વરૂપ ગ્રન્થ લિખને કી સાગ્રહ પ્રાર્થના કરતે હૈં ।

૨૦. રા ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહનો 'સને ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૧ના ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર દષ્ટિપાત' એ નામનો નિબંધ અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ૧૦–૪–૩૨ને રોજ પ્રકટ કર્યો છે તેમા પૃ ૧૧ પર જણાવેલુ છે કે —

"જૈનોનું જૂનુ કવિતાસાહિત્ય સશોધન અને પ્રકાશનમા આગળ ગતિ કર્યે જાય છે, પરન્તુ તેમા ભાષા કે અભ્યાસની દષ્ટિ કરતા વિશેષ તો સાપ્રદાયિક દષ્ટિ હોય છે અભ્યાસકોને જૈન કવિતા-સાહિત્ય તરફ અગુલિનિર્દેશ કરે તે પ્રકારનો સ્તુત્ય પ્રયાસ "જૈન ગુર્જર કવિઓ"ના બે ભાગોમા આપણે જોઇએ છીએ આ બેઉ ભાગોમા વિક્રમની ૧૩ મી સદીથી ૧૮મી સદી સુધીના જૈન કવિઓની કૃતિઓની–તેમાની વાનગી (?) સહિત-વિસ્તૃત સૂચી આપી છે લગભગ ૫૦૦ જૈન કવિઓની ને તેમની કૃતિઓની માહિતીનો આ ભડાર છે તત્સમયના જૈન અને જૈનેતર લેખકોની ગદ્યપદ્યની ભાષામા જે અતર દેખાય છે તે અતરનુ સ્વરૂપ અને તેના કારણો નિશ્ચિત કરવામા જૈન સાહિત્યપક્ષે આ ગ્રથ અને શ્રી જિનવિજય-જીએ સપાદિત કરેલો 'પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સદર્ભ' મદદગાર થાય તેમ છે તેમા જૈન મુનિઓએ જૂની ગુજરાતીમા લખેલી ગદ્યકૃતિઓ તથા ઈતર વિષયો સગ્રહેલા છે"

૨૧ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૨ના ડીસેબર માસના અકમા જૈન ગુર્જર કવિઓના બને ભાગ માટે પ્રમાણે છે કે—

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીઓ જૈન સાહિત્ય અવગણ્યું પરતુ એમ નથી, અને જેટલો એનો અભ્યાસ પ્રતિ પ્રમાદ સેવાય છે એટલો તે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિમાં અંતરાયરૂપ થાય છે

આમાં સમજાશે પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનું પ્રાથમિક સાહિત્ય જૈન ગ્રંથોમાંથી સુલભતાથી મળી આવે છે, અને તેનું પ્રકરણ અપભ્રંશ એના મધ્ય જેટલા જૈન સાહિત્યમાંથી આજે ઉપલબ્ધ છે એટલા બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાંથી મળવા મુશ્કેલ પડે તદુપરાંત આપણા સાહિત્ય અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ બહુ મહત્ત્વનો થઈ પડે એમ છે વસ્તુત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથો પરથી સ્વર્ગસ્થ ફૉર્બસે રચ્યો હતો, અને ગુજરાતના ઇતિહાસનો સુવર્ણ યુગ સોલંકી વખત વિશે મહત્ત્વની અને પ્રમાણભૂત માહિતી આજે આ જૈન સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે

આ નિરૂપણ ખાસ કરી સૂચવવાનું કારણ એટલું છે કે આપણે જૈનસાહિત્ય બહોળું વાચવું વિચારવું પડે છે

આગાઉ તે માટે પુસ્તકો સગવડ ન હતી, છતાં છેલ્લી વીશીમાં એ દિશામાં ઘણું પ્રશંસનીય કાર્ય થયું છે અને કેટલાક કિંમતી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ તૈયાર કરેલી જૈન કવિઓની સૂચીઓ ભા ૧ અને ૨ હમણાં બહાર પાડ્યા છે તે જોતાં જૈનસાહિત્ય કેટલું બધું ખેડાયલું અને વિસ્તૃત છે, એનો સહજ ખ્યાલ આવે છે, અને સુપ્રસિદ્ધ ઓફ્રેટના કેટેલોગની પેઠે જૈનસાહિત્યના અભ્યાસ માટે આ સૂચીઓ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રેમીને કાયમ ઉપયોગની થઈ પડશે એ નિઃસંદેહ છે અને તેના કિંમતીપણા વિશે એ પુરતું પ્રમાણપત્ર છે પ્રસ્તુત સૂચીની પ્રસ્તાવના રૂપે જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તેઓ લખી રહ્યા છે, તેની આપણે હવે આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈશું આવું ભગીરથ અને મુશ્કેલ કાર્ય અનેક પ્રકારનો શ્રમ સેવીને પૂરું કરવા બદલ અમે શ્રીયુત ભાઈ મોહનલાલને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ એ યાદીઓ તૈયાર કરીને એકલા જૈનસમાજની નહિ પણ વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા એમણે કરી છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી

જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ઑફિસથી પ્રકાશિત પુસ્તકો.

૧ जैन ग्रंथावली—૪૮૦ પાનાનો દળદાર રૉયલ ઑકટેવો ગ્રંથ પાકું પુઠું તેમાં જૈનાગમ-પંચાગી સહિત, જૈન ન્યાય, ફિલોસૉફી, ઔપદેશિક, ભાષા સાહિત્ય, વિજ્ઞાન સબંધીના પૂર્વાચાર્યો રચિત પુસ્તકોની તે જે ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે તેની, રચનાસંવત્ વગેરેની માહિતીવાળો પ્રથમ માર્ગદર્શક ગ્રંથ, મુદ્રિત સં ૧૯૬૫ તેની મૂળ કિં ત્રણ રૂ હતી તે ઘટાડીને અર્ધી કિંમત રૂ દોઢ કરી છે રૂ ૧—૮-૦

૨ જૈન ડિરેકટરી ભાગ ૧ લો રૂ ૦—૮-૦

૩ જૈન ડિરેકટરી ભાગ ૧ અને ૨ સાથે રૂ ૧—૮-૦

૪ જૈન શ્વેતામ્બર મંદિરાવળી રૂ ૦-૧૨-૦

૫ न्यायावतार—મૂળ સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત, તે પર સંસ્કૃત ટીકા, with English notes by Dr P. L Vaidya રૂ ૧—૮-૦

૬ જૈન ગૂર્જર કવિઓ—પ્રથમ ભાગ
પ્રયોજક-મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ રૂ ૫—૦-૦

૭ જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ
પ્રયોજક-મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ રૂ ૩—૦-૦

૮ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
લેખક—મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ રૂ ૬—૦-૦

૯ वादि देवसूरिकृत प्रमाणनय तत्त्वालोक —મૂ૦ અનુવાદ અને ટુંક વિવેચન સહિત
અનુવાદક-મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી પ્રેસમાં છે

૧૦ प्राकृत पाठावली—પં બેચરદાસ ,,

લખો
શ્રી જૈન શ્વે૦ કૉન્ફરન્સ ઑફિસ
૨૦, પાયધુની મુંબઇ નં ૩